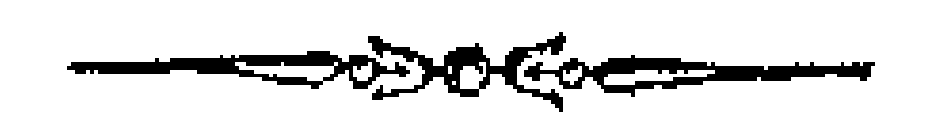
स्मृतितत्त्वस्य

प्रथमो भागः ।

[तिथितत्त्वम् + श्राद्धतत्त्वम् + आह्निकतत्त्वम् + प्रायश्चित्ततत्त्वम्
ज्योतिस्तत्त्वम् + मलमासतत्त्वम् + संस्कारतत्त्वम्]

महामहोपाध्याय श्रीरघुनन्दनभट्टाचार्य्य-
विरचितः ।

बि, ए, उपाधिधारिणा पण्डितकुलपतिना
श्रीजीवानन्दविद्यासागरेण संस्कृतः
प्रकाशितश्च ।

द्वितीय संस्करणम् ।

कलिकातानगर्य्यां
"नारायण यन्त्रे"
मुद्रितः ।

ई० १८९५ ।

प्रथमभागस्य सूचीपत्रम्।

तिथितत्त्वम्।

श्राद्धतत्त्वम्।

प्रकरणम्			पृष्ठाङ्काः
अथावाहनं	...	...	२०८
अथार्घ्यं	...	...	२१०
अथ गन्धादिदानं	...	...	२१५
अथ पुष्पं	...	...	„
अथ धूपाः	...	...	२१६
अथ दीपाः	...	...	„
अथाच्छादनं	...	...	„
अथ यज्ञोपवीतानि	...	...	„
अथ पात्रन्यासं	...	...	२१७
अथ पात्राणि	...	...	„
अथाग्नौकरणं	...	...	२१८
अथ तृप्तिप्रदानं	...	...	२२०
अथ विच्छिन्नाविच्छिन्नद्रव्याणि	...	...	२२४
अथ परिवेषणं	...	...	२२८
अथापोशानाभिमन्त्रणं	...	...	२३०
अथाभिश्रवणादिमन्त्रविवरणं	...	..	२३१
अथ पिण्डदानं	...	...	२३३
अथ श्राद्धपिण्डकल्पादि	.	...	२४०
अथ पार्वणस्य प्रतिमासकर्त्तव्यता		...	२४१
अथ मासानां पञ्चदशानाम्बारनिषेधः		-	२४२
अथ प्रतिमासपार्वणश्राद्धस्य कर्त्तव्यता		..	२४९

सूचीपत्रम्।

प्रायश्चित्ततत्त्वम्।

ज्योतिस्तत्त्वम्।

संस्कारतत्त्वम्।

श्रीगणेशाय नमः ।

तिथितत्त्वम् ।

प्रणम्य सच्चिदानन्दं रामं कामदमीश्वरम् ।
तिथ्यादितत्त्वं तत्प्रीत्यै वक्ति श्रीरघुनन्दनः ॥

तत्र तिथिस्वरूपमाह हेमाद्रिकालमाधवीययोः स्कान्दे प्रभासखण्डम् । "अमा षोडशभागेन देवि प्रोक्ता महाकला । संस्थिता परमा माया देहिनां देहधारिणी ॥ अमादिपौर्णमास्यन्ता या एव शशिनः कलाः । तिथयस्ताः समाख्याताः षोडशैव वरानने" ॥ चन्द्रमण्डलस्य षोडशभागेन परिमिता देहधारिणी आधारशक्तिरूपा अमानाम्नी महाकला प्रोक्ता क्षयोदयरहितत्वान्नित्या सक्सूत्रवत् सर्वानुस्यूता तदन्याः पञ्चदश कलाः प्रतिपदादितिथिविशेषरूपा इति षोडशैव कलास्तिथय इति । अत्र प्रथमकला क्रियारूपा प्रतिपत् एवं द्वितीयादिकला क्रियारूपा द्वितीयादिः सा च वृद्धिरूपा चेत् शुक्ला ह्रासरूपा चेत् कृष्णेति । तथा च षट्त्रिंशन्मतम् । "तत्र पक्षावुभौ मासे शुक्लकृष्णौ क्रमेण हि । चन्द्रवृद्धिकरः शुक्लः कृष्णश्चन्द्रक्षयात्मकः ॥ पक्षत्याद्यास्तु तिथयः क्रमात् पञ्चदश स्मृताः । दर्शान्ताः कृष्णपक्षे ताः पूर्णिमान्ताश्च शुक्लके" ॥ पक्षतिः प्रतिपत् एतत्सर्वं क्रियैव काल इति मतानुसाराद्युक्तं तदतिरिक्तकालवादिमते तु तत्तत्क्रियोपलक्षितः काल इति । यथा विष्णुपुराणे । "कालस्वरूपं रूपं तद्विष्णोर्मैत्रेय वर्त्तते" । विष्णुधर्मोत्तरे च । "अनादिनिधनः कालो रुद्रः सङ्-

र्येण: स्मृत:। कलनात् सर्वभूतानां स काल: परिकीर्त्तित:" ॥ कलनात् लयकरणात्। तथा च विष्णुपुराणम्। "ये समर्था जगत्यस्मिन् सृष्टिसंहारकारिण:। तेऽपि कालेन नीयन्ते कालो हि बलवत्तर:" ॥ न च "अष्टमांशे चतुर्दश्या: क्षीणो भवति चन्द्रमा:। अमावास्याष्टमांशे च तत: किल भवेदणु:" इति कात्यायनीयदर्शनाच्चतुर्दश्या: शेषयामे पञ्चदश्या: कलाया: क्षयारम्भादेवं दर्शान्तयामे चाद्यकलाया उत्पत्तेर्विरोध इति वाच्यं तस्य दर्शश्राद्धोपयुक्तपारिभाषिकक्षयोत्पत्तिपरत्वं न तु तद्वास्तवं स्मृतिज्योति:शास्त्रविरोधात्। तथाहि गोभिल:। "सूर्य्याचन्द्रमसोर्य: पर: सन्निकर्ष: साऽमावस्या" इति पर: सन्निकर्षश्च ऊर्ध्वाधोभावापन्नसमसूत्रपातन्यायेन राश्येकांशावच्छेदेन सहावस्थानरूप:। तथा च अमावास्याघटकतादृशसहावस्थानयुक्तार्कमण्डलाच्चन्द्रमण्डलस्य। "चर्काद्विनि:सृत: प्राचीं यद् यात्यहरह: शशी। भागैर्द्वादशभिस्तत् स्यात्तिथिश्चान्द्रमसं दिनम्"। इति सूर्य्यसिद्धान्तोक्तेन। "त्रिंशांशकस्तथा राशेर्भाग इत्यभिधीयते॥ आदित्याद्विप्रकृष्टस्तु भागं द्वादशकं यदा। चन्द्रमा: स्यात्तदा राम तिथिरित्यभिधीयते" इति विष्णुधर्मोत्तरवचनाद्राशिद्वादशांशद्वादशांशभोगात्मकनिर्गमरूपवियोगेन शुक्लाया: प्रतिपदादितत्तत्तिथेरुत्पत्तिरेवं "सूर्य्याचन्द्रमसोर्य: परो विप्रकर्ष: सा पौर्णमासी" इति गोभिलोक्तेन पौर्णमासीघटकसप्तमराश्यवस्थानरूपपरमवियोगानन्तरमर्कमण्डलप्रवेशाय चन्द्रमण्डलस्य राशिद्वादशांशद्वादशांशभोगात्मकप्रवेशरूपसन्निकर्षेण कृष्णायास्तत्तत्तिथेरुत्पत्ति:।

तत्र तिथिविशेषविहिते कर्म्मणि उभयदिने तिथिलाभे प्रश्नपूर्वकं निर्णयमाह विष्णुधर्म्मोत्तरम्। "नक्षत्रं देवदेवेश

तिथिद्वार्द्धविनिर्गताम् । इष्टोपवासः कर्त्तव्यः कथं शङ्कर जानता" ॥ शङ्कर उवाच । "सा तिथिस्तदहोरात्रं यस्यामभ्युदितो रविः । तया कर्म्माणि कुर्वीत ह्रासवृद्धी न कारणम् ॥ सा तिथिस्तदहोरात्रं यस्यामस्तमितो रविः । तया कर्म्माणि कुर्वीत ह्रासवृद्धी न कारणम्" इति । "शुक्लपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामभ्युदितो रविः । कृष्णपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामस्तमितो रविः" । अत्रामावास्यावत्तिथिवृद्धिक्षयाभ्यां न व्यवस्था । किन्तु रवेरुदयास्तमयतिथिसम्बन्धात् शुक्लकृष्णपक्षाभ्यां व्यवस्था । सा च युग्माद्यनाम्राततिथिकर्म्मपरा सामान्यविशेषन्यायात् । युग्ममाह गृह्यपरिशिष्टं निगमश्च । "युग्माग्नियुगभूतानि षण्मुन्योर्वसुरन्ध्रयोः । रुद्रेण द्वादशीयुक्ता चतुर्द्दश्याथ पूर्णिमा ॥ प्रतिपद्यप्यमावास्या तिथ्योर्युग्मं महाफलम् । एतद्व्यस्तं महाघोरं हन्ति पुण्यं पुराकृतम्" ॥ द्वितीयातृतीययोश्चतुर्थीपञ्चम्योः षष्ठीसप्तम्योरष्टमीनवम्योरेकादशीद्वादश्योश्चतुर्दशीपौर्णमास्योः प्रतिपदमावास्ययोर्युग्मं मेलनं तत्तत्तिथिमात्रनिमित्तके कर्म्मणि महाफलम् । एतत् प्रयोजनन्तु तिथिविशेषविहिते कर्म्मणि तिथिखण्डविशेषनियमनम् । स्वतिथ्या कर्म्मनिर्वाहे सहायभावे नान्यतिथ्यनुप्रवेशादुपवासाद्याचरणञ्च । अतएव विष्णुधर्म्मोत्तरे । सा तिथिस्तदहोरात्रमित्यनेन खण्डतिथेरहोरात्रत्वानुकीर्त्तनमहोरात्रसाध्योपवासादिकर्म्मार्हत्वार्थं तच्च तिथ्यन्तरसहायभावं विना प्रायशो न सम्भवतीति । अत. प्रातःकाले तत्तिथ्यलाभे तिथ्यन्तरेऽप्युपवाससङ्कल्पः । अहोरात्राभोजनरूपस्य तस्य प्रातरारभ्यार्हत्वात् । संवत्सरप्रदीपेऽपि "प्रातःसन्ध्यां ततः कृत्वा सङ्कल्पं बुध आचरेत्" । इत्युक्तम् अतएवेदं बोध्यं कर्म्मण्यस्यापूर्वजनकत्वेन विधेयत्वेन च प्राधान्यं तिथ्यादेस्तु

गुणत्वेन क्वचिदुपलक्षणत्वं तदाह गर्गः । "तिथि नक्षत्र-
वारादि साधन पुण्यपापयोः । प्रधानगुणभावेन स्वातन्त्र्येण
न ते क्षमाः" । प्रधानस्य विधेयकर्म्मणो गुणभावेनाङ्गत्वेन तदुक्तं
"कर्म्मसन्निहितं नैव बुद्धौ विपरिवर्त्तते शब्दात्तु तदुपस्थानसु-
पादेये गुणो भवेत्" । प्रमाणान्तरासन्निहितं कर्म्म बुद्धौ प्रथमं
न विषयीभवति प्राथमिकशब्दादेव तस्य कर्म्मण उपस्थिति-
रिति उपादेये स्वविधेये कर्म्मणि पूजादौ चन्द्रादिक्रियात्वेन
तदवच्छिन्नकालत्वेन वा शुचि तत्कालजीविनः कर्म्माधिका-
रात्तस्मिन् प्रमाणान्तरलभ्यत्वेनाविधेयत्वात् तिथ्यादिर्गुण इति।
अतस्तत्तिथिं विनापि प्रातरेव सङ्कल्पः ननु तत्तिथ्यनुरोधा-
दन्यत्रेति । एवञ्च मासपक्षतिथीनाञ्चेत्याद्यनुरोधेन प्रातः-
सङ्कल्पयेदित्यनुरोधेन च अन्यतिथिकर्म्मणोऽन्यतिथ्यारम्भेऽमुक-
तिथावारभ्यामुकं कर्म्म कर्त्तव्यमिति वक्तव्यम् । आरम्भ एव
तत्तिथेरनुप्रवेशान्न दोषः । एतद्वाक्यं युग्मविपरीतं प्रतिपद्
द्वितीययोः तृतीयाचतुर्थ्योरित्याद्योर्मेलनं महाघोरं महापाप-
जनकम् । अत्रापवादो वक्ष्यते अतः "पूर्व्वाह्णो वै देवानां मध्य-
न्दिनं मनुष्याणामपराह्णः पितृणाम् ।" इत्यादि श्रुत्याद्यनुरोधे-
नोभयदिने कर्म्मयोग्यप्रशस्तकाले द्वितीयालाभे तृतीयायुतैव
द्वितीया ग्राह्या न प्रतिपद्युता तृतीयापि द्वितीयायुतैव न
चतुर्थीयुता एवमन्यत्र नत्वेकदिन एव कर्म्मयोग्यप्रशस्तकाल-
लाभेऽपि युग्माद्यादरः । अतएव, "कर्म्मणो यस्य यः काल-
स्तत्कालव्यापिनी तिथिः । तया कर्म्माणि कुर्व्वीत ह्रासवृद्धी
न कारणम्" ॥ इति वृद्धयाज्ञवल्कीयेन सन्देहनिरासात्
सन्देहविषय एव युग्मादिवचनप्रवृत्तेः प्रधानस्य कर्म्मणो बोध-
केन पूर्व्वाह्णादिशास्त्रेण गुणस्य तिथ्यादेर्निर्णायकस्य युग्मादि-
शास्त्रस्य जेतव्यत्वाच्च । अस्तातिथिनिन्दार्थवादोऽपि सन्देह-

विषयनिर्णयपर एव विधिप्रेपत्वात्तस्य। एवञ्च पूर्व्वदिने पूर्व्वाह्ने युग्मसम्बन्धिपरतिथेरप्राप्तौ परदिने च तत्प्राप्तौ तत्तिथिविहितपूजादेः पूर्व्वाह्णानुरोधात् परदिनकर्त्तव्यत्वं प्रतीयते। नतु युग्मानुरोधात् पूर्व्वदिने। अत्र च। "पञ्चमी सप्तमी चैव दशमी च त्रयोदशी। प्रतिपन्नवमी चैव कर्त्तव्या साम्मुखी तिथिः"॥ इति पैठीनसिवचनस्य तु। "साम्मुख्यं नाम सायाह्नव्यापिनी दृश्यते यदा"। इति स्कन्दपुराणेन सायाह्नव्यापिनी तिथेः साम्मुख्यविधानेन पूजादावनवकाशाद्रु-पवासपरत्वम्। एव, "त्रिसन्ध्यव्यापिनी यातु सैव पूज्या सदा तिथिः। न तत्र युग्मादरणमन्यत्र हरिवासरात्"॥ इति पाराशरीयेण त्रिसन्ध्यव्यापित्वेन नियमाभिधानं तद-पवादकमिति सायाह्नव्यापित्वमपि मुहूर्त्तान्यूनत्वेन ज्ञेयम्। "व्रतोपवासस्नानादौ घटिकैका यदा भवेत्। सा तिथिः सकला ज्ञेया पित्रर्थे चापराह्णिकी"॥ इति देवलवचनात्। नन्वहो-रात्रसाध्योपवासादौ कुतो न रात्रियुग्मग्रहणमेवं तत्रापि कर्मार्थं दिवा तदङ्गस्नानदेवतापूजादीनां कर्म्मणां कर्त्त-व्यत्वाद्रात्रौ च तद्विषेधात् दिवायुग्मस्यैव ग्रहणमिति तिथि-विवेकः। अतएव जावालः। "अहःसु तिथयः पुण्याः कर्म्मा-नुष्ठानतो दिवा। नक्तादिव्रतयोगे तु रात्रियोगो विशिष्यते"॥ दिवाकर्म्मानुष्ठाने कर्त्तव्ये अहःसु तिथयः पुण्याः तिथ्यन्तर-संयोगात् पुण्या अतः कर्म्मानुष्ठाने ता एव ग्राह्याः। अन्यथा-ऽविहिते कर्म्मण्यहर्विधानमनर्थकं स्यात्। नक्तादिव्रतयोगे-त्विति निशासाध्यकर्म्मोपलक्षणम् अत्र रात्रियोगो विशि-ष्यते रात्रौ तिथ्यन्तरसंयोगो विशिष्यत इत्यर्थः। वस्तुतस्तु पञ्चमीसप्तमी चैव इत्यादिना विशेषतः सायाह्नव्यापिनी तिथे-र्ग्रहणादुपवासेऽपि न रात्रियुग्मादरः अन्यथा तदभिधान मन-

र्थकं स्यात् । एतच्च जयन्तो शिवरात्र्यादिविशेषेतरपरम् । यद्यपि "स्नानं दानं जपःश्राद्धमनन्तं राहुदर्शने । आसुरी रात्रिरन्यत्र तस्मात्तां परिवर्जयेत्" ॥ इति पर्य्युदस्तेतर-कालोऽपि कर्मयोग्यस्तथापि, "पूर्वाह्णो वै देवानां मध्यं दिनं मनुष्याणामपराह्णः पितृणाम्" । इति श्रुत्युक्तकाललाभे स एव नियामकः प्रशस्तत्वात् । अतएव "यथास्तं सविता याति पितरस्तामुपासते । तिथिस्तेभ्योऽपराह्णे हि स्वयं दत्तः स्वयम्भुवा" ॥ इति श्छन्दोगपरिशिष्टीयेन अस्तगामिन्यास्तिथेः प्राशस्त्यापराह्णसम्बन्धेनापराह्णो हेतुतया निर्दिष्टो नतु पर्य्युदस्तेतर-कालः प्रशस्तकालालाभे तु सामान्यकालमादाय युग्मादिना व्यवस्था क्वचित् विशेषवचनादेव रात्रियुग्मादरः यथा । "मध्याह्नव्यापिनी ग्राह्या एकभक्ते सदा तिथिः । नक्तादि-व्रतयोगे तु रात्रियोगो विशिष्यते" ॥ अत्र युग्मेतर कृष्णपक्ष-प्रतिपदुभयपञ्चदशमी त्रयोदशी कृष्णचतुर्दशी द्वैधे तु प्रागुक्त-शुक्लपक्षे तिथिर्ग्राह्येत्यादिना वक्ष्यमाण प्रतिपत् सद्वितीया स्यादित्यादिवचनाद्व्यवस्था । तिथेः पूज्यकालापेक्षा विधेयकर्म-ण्येव निषिद्धे कर्मणि तु तत्तत्तिथिमात्रापेक्षा । न तत्र पूज्य-कालमात्रापेक्षा । तदाह कालमाधवीये वृद्धगार्ग्यः । "निमित्तं कालमादाय वृत्तिर्विधिनिषेधयोः । विधिः पूज्यतिथौ तत्र निषेधः कालमात्रके ॥ तिथीनां पूज्यता नाम कर्मानुष्ठा-नतो मता । निषेधस्तु निवृत्त्यात्मा कालमात्रमपेक्षते ॥" एतद्वचनद्वयं अलङ्काधिकरणन्यायमूलमिति विवृतमेका-दशीतत्त्वे । कर्मानुष्ठानतः कर्मानुष्ठाने वृत्तिः पालनम् । गार्ग्य-वचनोक्तनिमित्तमित्यत्र विधिनिषेधयोरनुष्ठानानुष्ठानरूप-पालने कालस्य निमित्तत्वेन अभिधानात् । "अतःकालं प्रवक्ष्यामि निमित्तं कर्मणामिह" । इति भविष्यपुराणाच्च ।

आवश्यकपर्वादिक्रियमाणस्य नित्यनैमित्तिकत्वम् । व्यक्तमाह मार्कण्डेय पुराणम् । "नित्यं नैमित्तिकं ज्ञेयं पर्वश्राद्धादि पण्डितैः" इति एवञ्च अशौचान्तात् द्वितीयेऽह्नीत्यादिकस्य कालविशेषस्य निमित्तत्वेनोल्लेखः सङ्गच्छते । "मासपक्ष-तिथीनाञ्च निमित्तानाञ्च सर्वशः । उल्लेखनमकुर्वाणो न तस्य फलभाग्भवेत् । इति ब्रह्माण्डभविष्यपुराणोक्तेः । निमित्तानामुत्पत्तिविधिसमभिव्याहृतनियतानां न तु प्राश-स्त्येनोक्तानाम् अत्र चकारद्वयश्रुतेर्मासादीनां पृथक्निमि-त्तानाञ्चोल्लेखः । न तु मासपक्षतिथीनां निमित्तभूता-नामिव ।

अत्रे च वैदिकक्रियानिमित्तस्य कालविशेषस्य शुचितत्-काल जीवित्वेनाधिकारिविशेषणीभूतस्यान्ते या सप्तमी सा नाधिकरणे यो जटाभिः स भुङ्क्ते इतिवत् कालस्य विशेषणत्वेन तृतीयाप्राप्तेः किन्तु कालभावयोः सप्तमीत्यनेन तद्वाधिका पुनः सप्तमी विधीयते शरदि पुष्यन्ति सप्तच्छदा इतिवत् । अतः कर्तृविशेषणीभूतस्यापि कालस्य वैदिकक्रियाया निमित्त-तयोल्लेखः क्रियैव काल इति मतेतु सुतरां नाधिकरणता सूर्य्या-दिक्रियाया कर्त्तव्यस्य कर्मणो ऽधिकरणतानुपपत्तेरिति पूर्वा-ह्णादिस्तु प्रशस्तत्वेन निमित्ततया नोल्लेख्य इति । युग्मादरस्तु दैवकृत्य एव न पितृकृत्ये । तथा च व्यासनिगमौ "द्विती-यादिकयुग्मानां पूज्यतानियमादिषु । एकोद्दिष्टादिवृद्धादौ ह्रासवृद्ध्यादिदेयता" ॥ इति एकोद्दिष्टादिवृद्ध्यादौ एको-द्दिष्टादिश्राद्धनिमित्तभूत तिथिविशेषस्य वृद्ध्यादौ वृद्ध्यादावित्य-त्रादिशब्दात् क्षयस्थितत्वे प्राप्ते तथा सति श्राद्धकालस्य सन्देहे ह्रासवृद्ध्यादिदेयता ह्रासवृद्ध्यादिविधायको नियामक इति यावत् । अत वृद्धिह्रासौ चन्द्रस्य ताभ्यां शुक्लकृष्णपक्षौ

लभ्येते । "शुक्लपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामभ्युदितो रविः । कृष्णपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामस्तमितो रविः" ॥ इति विष्णुधर्म्मोत्तरैकवाक्यत्वात् । तेन तिथिद्वैधे आपराह्णिकेतरपित्र्यकृत्ये शुक्लकृष्णपक्षयो रवेरुदयास्ताभ्यां व्यवस्था । आपराह्णिके तु सपिण्डीकरणादौ ह्रासवृद्ध्यादीत्यादिग्रन्थात् प्रागुक्त ययास्तमित्यादिना व्यवस्था । एतद्विषय एव कालमाधवीयधृतं सुमन्तु वचनम् । "द्वाहन्तु व्यापिनी चेत् स्यामृताहस्य तु या तिथिः । पूर्व्वस्यां निर्व्वपेत् पिण्डमित्याङ्गिरसभाषितम्" ॥ तिथिविवेकेऽपि । पित्र्यकृत्ये च पूर्व्वाह्णे मध्याह्नविहिते संशये विष्णुधर्म्मोत्तरवचनात् शुक्लपक्षकृष्णपक्षभेदेन व्यवस्था । एवञ्च प्रागुक्तविष्णुधर्म्मोत्तरवचने उपवासश्च कर्त्तव्यः कथमित्यत्रोपवासपदमपराह्णविहितेतरपित्र्यकृत्यदैवकृत्योपलक्षकम् एतच्च प्रत्युत्तरवचने उपवासमित्यनभिधाय कर्म्ममात्रनिर्द्देशात् कर्म्माणीति बहुवचननिर्द्देशाच्चावगम्यते । अपराह्णविहितन्तु ययास्तं सविता यातीत्यस्य विषयो हेतुश्चिगदस्तरमादित्युक्तम् । एतच्च उभयदिनापराह्णलाभे ज्ञेयम् । यत्र चोभयदिनेऽपि न तल्लाभस्तत्र दर्शेतरतिथिषु । "अपराह्णे तु संप्राप्ते अभिजिद्रौहिणोदये । यदत्र दीयते जन्तोस्तदक्षयमुदाहृतम्" ॥ इति मत्स्यपुराणवचनादपरदिने गौणापराह्णे श्राद्धम् । अभिजिदष्टमघटिका रौहिणं नवमघटिका मुख्यापराह्णस्तु पञ्चधाविभक्तदिनचतुर्थांशो यथा "प्रातःकालो मुहूर्त्तां स्त्रीन् सङ्गवस्तावदेव तु । मध्याह्नस्त्रिमुहूर्त्तः स्यादपराह्णस्ततः परम् ॥ सायाह्नस्त्रिमुहूर्त्तः स्यात् श्राद्धं तत्र न कारयेत् । राक्षसी नाम सा वेला गर्हिता सर्व्वकर्म्मसु" ॥

ननु सपिण्डीकरणस्यापराह्णिकत्वे किं मानमितिचेदप-

राह्णे तु पैतृकमित्युत्सर्गवचनमेव मानम्। किञ्च। "यद्यप्यदन्तकः पूषा पैष्टमत्ति सदा चरुम्। अग्नीन्द्रेश्वरसामान्यात्तण्डुलोऽत्र विधीयते"॥ इति छन्दोगपरिशिष्टे यथा बहूनामनुरोधात्तण्डुलचरुनैकानुरोधात् पैष्टचरुः 'विरुद्धधर्मसमवाये भूयसां स्यात् सधर्मकत्वम्' इति जैमिनिसूत्राच्च तद्वदत्रापि बहुदेवताकपार्वणानुरोधादेकोद्दिष्टकालबाध इति। एवं संवत्सरमधिकृत्य। "सपिण्डीकरणं तस्मिन् काले राजेन्द्र तच्छृणु। एकोद्दिष्टविधानेन कार्य्यं तदपि पार्थिव"॥ इति विष्णुपुराणीयमेकोद्दिष्टांशे तदितिकर्त्तव्यतापरं नतु तत्कालपरं तथाच परिशिष्टप्रकाशधृतम्। "श्राद्धद्वयमुपक्रम्य कुर्वीत सहपिण्डनम्। तयोः पार्वणवत् पूर्वमेकोद्दिष्टमथापरम्"॥ इति शङ्खवचनान्तरं यत्र च प्रथमषण्मासाभ्यन्तरे मलमासपातेऽपि षष्ठमासिकपूर्वतिथिरेव प्रथमषाण्मासिकस्य कालः एकाहन्यूनषण्मासे तस्य विधानात्। द्वितीयस्य तु त्रयोदशमासिकपूर्वतिथिः एकाहन्यूनसंवत्सरे विधानात् यथा छन्दोगपरिशिष्टम्। "एकाहेन तु षण्मासा यदा स्युरपि वा त्रिभिः। न्यूनाः संवत्सरश्चैव स्यातां षाण्मासिके तदा"॥ संवत्सरश्च त्रयोदशभिरपि मासैर्भवति। तथाच श्रुतिः। द्वादशमासाः संवत्सरः क्वचित्त्रयोदशमासाः संवत्सरः इति। अत्र कालमाधवीयधृतेन। "षाण्मासिकाब्दिके श्राद्धे स्यातां पूर्वेद्युरेव ते। मासिकानि स्वकीये तु दिवसे द्वादशेऽपि च"॥ इति पैठीनसिवचनेकवाक्यत्वात्। एकाहन्यूनपदेन मृततिथिपूर्वतिथेर्ग्रहणम्। एतच्च पूर्वमृततिथिं विहाय अपरमृततिथिमादाय मासवर्षगणनया सिद्धम्। एतेन पूर्वमृततिथिमादाय मासवर्षगणनया मृततिथेः पूर्वतिथिं विहाय तत् पूर्वदिने मैथिलानां यत् षाण्मासिकद्वयकरणं तद्देयमेव। अत्र

स्यातां षाण्मासिके तदा इत्यत्र। "द्वादशप्रतिमास्यानि आद्यं षाण्मासिके तथा। सपिण्डीकरणञ्चैव इत्येतत् श्राद्धषोडशम्"॥ इति छन्दोगपरिशिष्टीयगणनायामपि षाण्मासिके इत्युपादानात् प्रथमद्वितीयषाण्मासिकत्वेनैवोक्तिः नतु न्यूनषाण्मासिकत्वेन न्यूनमासिकत्वेनेति। एवञ्च द्वितीयषाण्मासिकस्य पैठीनसिना यदाब्दिकत्वमुक्तं तच्च। "आब्दिके कृच्छ्रपादः स्यादेकाहः पुनराब्दिके"। इति शङ्खोक्तप्रायश्चित्तविशेषज्ञापनार्थं तत्परदिनकर्त्तव्यप्रेतश्राद्धस्य पुनराब्दिकत्वार्थञ्च अतएव "पूर्व्वेद्युराब्दिकं श्राद्धं परेद्युः पुनराब्दिकम्"। इति शङ्खवचनान्तरम् एतेन द्वितीयाब्दीय प्रागपितृत्वसम्प्रदानकश्राद्धान्नभोजनेऽपि शूलपाण्युक्तप्रायश्चित्तं ज्ञेयमिति। नन्वेवं परत्र सप्तमे मासि क्रियमाणस्य कथं षाण्मासिकत्वमितिचेत् भ्रान्तम्। उत्तरपक्षमासे मलमासपातेऽपि तथात्वस्यावश्यकत्वात्। अथ यत्रापकृष्ट सपिण्डनं कृतं तत्र पश्चात् वृद्ध्युपस्थितौ का गतिरितिचेत् यथा अपकृष्ट सपिण्डनजन्यापूर्वं पूर्णसंवत्सरकालं प्राप्य पितृत्वप्रापकम्। "कृते सपिण्डीकरणे नरः संवत्सरात्परम्। प्रेतदेहं परित्यज्य भोगदेहं प्रपद्यते"॥ इति विष्णुधर्म्मोत्तरीयात्तथा वृद्ध्यारम्भकालेऽपि कल्पते। "अर्व्वाक् संवत्सराद्वृद्धौ पूर्णसंवत्सरेऽपि वा। ये सपिण्डीकृताः प्रेता न तेषान्तु पृथक् क्रिया"॥ इति शातातपीय पूर्णसंवत्सरवृद्ध्यारम्भकालयोस्तुल्यत्वाभिधानात् यत्र तु "यदहर्वा वृद्धिरापद्येत" इति गोभिलसूत्रेण अपकर्षो विधीयते तत्र "प्रागावर्त्तनादह्नः कालं विद्यात्" इति गोभिलसूत्रान्तरेण वृद्ध्यादिरूपदैवयोगद्वयान्तर्विधानात् सपिण्डीकरणस्य अपराह्णे विधानात्तयोरबाधायामव्यपूर्व्वदिने अपकर्षः। एवञ्च शुद्धितत्त्वलिखिततत्त्वमत्तकौमुद्याख्यानवद्वृद्धि

निश्चित्य कृतं सपिण्डनं तदानीं विघ्नेन वृद्ध्यभावेऽपि वृद्ध्या-रम्भकालान्तरं पूर्णसंवत्सरं वा प्राप्य तदैव पितृत्वप्रापकमिति न सपिण्डनान्तरम्। अत्र "श्वः कर्त्तास्मीति निश्चित्य दाता विप्रान्निमन्त्रयेत्"। इतिवन्निश्चित्येति उत्कटकोटिकसम्भाव-नोपलक्षणं भविष्यन्निमित्तस्य कर्म्मणः प्रत्यूहार्हत्वात्। एवञ्च वृद्धिश्राद्धं यदर्थं कृतं तत्कर्म्म चेत् विघ्नात् तद्दिने न क्रियते तदा दिनान्तरे तत् कर्म्मणि क्रियमाणे तदङ्गत्वेन पुनर्वृद्धि-श्राद्धं कर्त्तव्यमेव। "प्रधानस्याक्रिया यत्र साङ्गं तत् क्रियते पुनः। तदङ्गस्याक्रियायान्तु नावृत्तिर्न च तत् क्रिया"॥ इति छन्दोगपरिशिष्टेन साङ्गकरणाभिधानात् हेमाद्रिधृतम्। "पूर्णे संवत्सरे श्राद्धं षोड़शं परिकीर्त्तितम्। तेनैव च सपिण्डत्वं तेनैवाब्दिकमिष्यते"॥ अत्र पूर्णसंवत्सरक्रियमाणश्राद्धाद् यथो-भयनिर्वाहस्तथापकृष्टश्राद्धादप्युभयनिर्वाहात् पूर्णसंवत्सरे चाब्दिकान्तरम्। एवञ्च पञ्चदशश्राद्धे कृतेऽप्युवेयम्। गोभि-लेन पूर्णसंवत्सरे सपिण्डीकरणमभिधाय "अत ऊर्द्धं संवत्सरे संवत्सरे प्रेतायान्नं दद्यात् यस्मिन्नहनि प्रेतः स्यात्" इति सूत्रेणाद्याब्दादूर्द्धं सांवत्सरिकविधानाच्च।

यानितु "मुख्यं श्राद्धं मासि मासि अपर्य्याप्तावृतुं प्रति। द्वादशाहेन वा कुर्य्यादेकाहे द्वादशाथवा"॥ इति मरीचि-वचनेन एकाहकर्त्तव्यतया द्वादशमासिकश्राद्धान्युक्तानि तानि शूद्रेणापि षाण्मासिकदिन एव कार्य्याणि तत्षाण्मासिकं कृत्वा तत्परदिन एकादशमासिकानीति ज्ञेयम्। एवञ्च तेषामपकर्षे लब्धे तदन्तःपातित्वकर्त्तव्यतया षाण्मासिकद्वय-सपिण्डीकरणापकर्षः सिद्ध्यतीति सुधीभिर्भाव्यम्।

सपिण्डीकरणेऽस्मि कर्त्तव्यतायां मत्स्यपुराणम्। "चतुर्थ्यं-र्घ्यपात्रेभ्य एकं वामेन पाणिना। गृहीत्वा दक्षिणेनैव

पाणिना च तिलोदकम्॥ सम्मार्जयित्वा पृथिवीं ये समाना इति स्मरन्। प्रेतविप्रस्य हस्ते तु चतुर्भागं जलं क्षिपेत्॥ ततः पितामहादिभ्यस्तमन्त्रेय पृथक् पृथक्। ये समाना इति द्वाभ्यां तज्जलन्तु समर्पयेत्॥ अर्घ्यन्तेनैव विधिना प्रेतपात्राच्च पूर्ववत्। तेभ्यश्चार्घ्यं निवेद्यैव पश्चाच्च स्वयमाचरेत्"॥ एकं प्रेतपात्रं वामेनानन्तरं दक्षिणेन च गृहीत्वेति सम्बन्धः। ये समाना इति मन्त्रद्वयं पठन् प्रेतपात्रस्थमुत्सृष्टजलं कुशरेखात्रयेण चतुर्द्धा विभज्य भागमेकं प्रेतब्राह्मणहस्ते क्षिपेत् दद्यात् उत्सृष्टजलपिण्डयोः संविभागे मन्त्रस्य करणत्वं यत्नमाह शातातपः। "निरूप्य चतुरः पिण्डान् पिण्डदः प्रतिनामतः। ये समाना इति द्वाभ्यामाद्यन्तु विभजेत् त्रिधा। एष एव विधिः पूर्वमर्घ्यपात्रचतुष्टये"॥ इति ततस्तदनन्तरं तन्मन्त्रैः पितामहादिभेदेन त्रिराहत्तैर्यादिव्या इति मन्त्रैस्त्रकारात् पितामहाद्युत्सृष्टवाक्येन तदुत्सृज्य ये समाना इति द्वाभ्यां मन्त्राभ्यामर्घ्यं तज्जलं प्रेतपात्रस्थजलन्तेनैव विधिना प्रत्येकेन पूर्ववच्चतुर्भागरूपं प्रेतपात्रात् समर्पयेत् पितामहादिपात्रेषु मिश्रयेत्। तेभ्यः पितामहादिभ्यस्त्रिभ्यस्तन्मिश्रितपुष्पतिलोदकरूपमर्घ्यं निवेद्य तत्तत् ब्राह्मणहस्ते प्रक्षिप्य पश्चादाचामेदित्यर्थः। तेन प्रेतब्राह्मणहस्ते उत्सृष्टदत्तस्यैवार्घ्यजलस्य तदवशिष्टजलस्य भागत्रयं पितामहाद्युत्सृष्टार्घ्यजलेषु मिश्रीकर्त्तव्यमिति प्रतीयते। अतएव दत्तस्यैव प्रेतपि[illegible]

ब्रह्मपुराणे प्रेतार्घ्यदानानन्तरं ततः पितामहादिभ्य इति श्राद्धक्रमस्याबाधेनार्घ्यपात्रेषु गन्धपुष्पदानपर्य्यन्तं पितृपूर्वकता उत्सर्गे तु प्रेतपूर्वकता । यथाचमने "दक्षिणे मासिके कर्णे" इति गोभिलसूत्रस्थपाठक्रममनुसृत्य "अङ्गुष्ठेन प्रदेशिन्या घ्राणं पश्चादनन्तरम् । अङ्गुष्ठानामिकाभ्याञ्च चक्षुः श्रोत्रे पुनः पुनः" ॥ इति दक्षोक्तश्राद्धक्रमो गृह्यत इति अतएव छन्दोगपरिशिष्टेन सूत्रक्रमान्यथात्वं स्पष्टीकृतं यथा "त्रिः प्राश्यापो द्विरुन्मृज्य मुखमेतान्युपस्पृशेत् । आस्यनासाक्षिकर्णांश्च नाभिवक्षः शिरोऽंसकात्" ॥ एतेनानुत्सृष्टजलेन अनुत्सृष्टजलसमन्वयोत्तरोत्सर्गः पितृदयितायामुक्तो निरस्तः । ब्रह्मपुराणे ये समाना इति स्मरणानन्तरं जलप्रक्षेपमात्राभिधानेन पूर्वमुत्सर्गप्रतीतेः एवं मन्त्रजलसमन्वयस्तु मैथिलोक्तोऽपि न युक्तः प्रागुक्तवचनेषु समन्वयोत्तरार्घ्यनिवेदनोक्तेः स्वयमाचमेदित्येव पाठः कल्पतरौ तथा दर्शनात् आचमनं कुर्य्यादिति वाचस्पतिमिश्रव्याख्यानाच्च । आचमेदिति छन्दस्कान्दसः आचरेदिति तु लेखकप्रमादपाठः अत्र च शेषमन्त्रमनुश्राव्य सर्वमन्त्रमेकत्रोद्धृत्य उच्छिष्टसमीपे दर्भेषु मधुमध्विति मन्त्रमो मदन्तेति जपित्वा त्रीं स्त्रीन् पिण्डान् दद्यात्" इति गोभिलसूत्रेण "सर्वस्मात् प्रकृतादन्नात् पिण्डान् मधुतिलान्वितान् द्रव्यशेषेण" इत्यनेन च श्राद्धद्रव्यशेषद्रव्येणैव पार्वणे पिण्डविधानात् तद्विकृतावपि सपिण्डीकरणे तन्नियमात् यद्यपि शेषाभावे पिण्डनिवृत्तिरायाति तथापि यथोक्तवस्त्वसम्पत्तौ ग्राह्यं तदनुकारि यत् । "यवानामिव गोधूमा व्रीहीणामिव शालयः" । इति छन्दोगपरिशिष्टात् "मुख्यालाभे प्रतिनिधिः शास्त्रार्थः" इति न्यायाच्च मध्वाद्यभावे गुडादिग्रहणवत् । द्रव्यान्तरेणापि पिण्डदानं शेषद्रव्यनियमस्तु तत्सम्भवे द्रव्यान्तरत्यागाय अन्यथा तदङ्गाभावे कर्म्मवैगुण्यं स्यात् "सहपिण्डक्रियायाम्" इति मनूक्तेः पिण्डस्य प्रेतपिण्डेन सह मिश्रीकरणं यदेति सपिण्डीकरणसमाख्यासिद्धयर्थं सुतरां तत्र तथाचरणं प्रतिपत्तिरूपकर्म्माङ्ग एव प्रतिपाद्याभावे तन्निवृत्तिः "पशुयागे लोहितं निरस्यति शकृन्निरस्यति" इत्यादावुक्ता । अतएव

"यत्रवास्तुरूपप्रतिपत्तियागेऽपि यत्रो यस्मिन् वसतीति"
यत्रवास्तु समाख्यानुरोधेनास्तृतकुशविरहेऽपि कुशान्तरप्रति-
निधिर्भट्टनारायणेर्गोभिलभाष्ये उक्तः। "प्राक्स्विष्टिकृत आवाप
इति गोभिलसूत्रस्य व्याख्यानेऽपि चाउच्यत इत्यावापः प्रधान-
होमः स तु स्विष्टिकृद्धोमात् प्राक् न पश्चादित्यर्थः" एवञ्च "मुख्य-
होमे त्वकृते यदि चरुर्नष्टो दुष्टो वा भवति तदान्यः पाच्यः
मुख्ये कृते चेन्नष्टदुष्टो तदाज्येनैव स्विष्टिकृद्धोम" इति भवना
भाष्ये एतेन शेषनाशे पिण्डनिवृत्तिरिति वाचस्पतिमिश्रोक्तं
हेयम्। अत्र भविष्यपुराणं "गन्धोदकतिलैर्युक्तं कुर्य्यात् पात्रचतु-
ष्टयम्। अर्घ्यार्थं पितृपात्रेषु प्रेतपात्रं प्रसेचयेत्॥ ये समाना
इति द्वाभ्यामेतत् ज्ञेयं सपिण्डनम्। नित्येन तुल्यं शेषं स्यादे-
कोद्दिष्टं स्त्रिया अपि"॥ नित्येनेति नित्यपदमत्रावश्यकपरम्।
तेन सपिण्डीकरणस्योभयात्मकत्वात्। शेषमङ्गजातं पार्वणांशे
पार्वणतुल्यमेकोद्दिष्टांशे एकोद्दिष्टेन तुल्यं बोध्यम् एकोद्दिष्ट-
मिति एकोद्दिष्टं तद्धर्म्मप्रापित्वात् सपिण्डीकरणञ्चेत्युभयपरम्।
"एतत् सपिण्डीकरणमेकोद्दिष्टं स्त्रिया अपि" इति याज्ञ-
वल्क्यवचनैकवाक्यत्वात् तेन श्राद्धेषु मध्ये एतत् श्राद्धद्वयमेव
स्त्रिया कर्त्तव्यं नत्वाभ्युदयिकश्राद्धादि अत्र च स्त्रिया इति
कर्त्तरि कृत्य इति कर्त्तरि षष्ठीति कर्त्तृत्वनियमः। वृद्धि-
श्राद्धादौ स्त्रीणां भोजनदर्शनाच्च भोक्तृत्व नियमः। अत्र च
मातुःपत्या सह सपिण्डने श्वश्रार्य्यश्वशुरयोः पिण्डौ कुशै-
राच्छाद्यौ। तथा च गार्ग्यः। "पतिनैकेन कर्त्तव्यं सपिण्डी-
करणं स्त्रियाः। सा गता हि मृतैकत्वं कुर्वंस्त्वयन् पितॄन्॥
श्वशुरस्याग्रतो यस्माच्छिरः प्रच्छादनं क्रिया। पुत्रैर्धर्मेण सा
कार्य्या मातुरभ्युदयार्थिभिः"॥ अन्तरयन्तीत्यर्थेऽन्तरयन्निति
लिङ्गव्यत्ययेन पुंस्त्वमिति हलायुधः। परवचनं गोभिल-
श्राद्धसूत्रभाष्यकृतापि लिखितम् अतएव प्रव्रजिते पतिते वा
पितरि मृतेऽपि न पितामह्यादिभिः सह मातुः सपिण्डीकरणं
किन्तु पितामह्यादिभिरेव "स्वेन भर्त्रा सहैवास्याः सपिण्डी-
करणं स्त्रियाः। एकत्वं सा गता यस्माच्चरुमन्त्राहुतिव्रतैः।
तस्मिन् सति सुताः कुर्य्युः पितामह्या सहैव तु" इति अत्र

तस्मिन् सतीति श्राद्धानर्हं भर्त्तुरुपलक्षणम्। अतएव "तस्याश्चैव तु जीवन्त्यां तस्याः श्वश्र्वेति निश्चयः इति लघुहारीतेन श्वश्रूजीवने तस्याः श्वश्र्वेत्युक्तं न तु श्वशुरेणेति कश्चिदप्युक्तम् एव पितामह्यादिभिर्मातुः सपिण्डीकरणे सामगेन "ये चात्र त्वामनु यांश्च त्वमनु तस्मैते स्वधा" इति मन्त्रो न पाठ्यः मन्त्रलिङ्गविरोधादतएवाभ्युदयिके मातृपक्षे श्रीदत्तादिभिर्मन्त्रान्तरं लिखितं न ये चात्र त्वेति वस्तुतस्तु आभ्युदयिके छन्दोगानां मातृपक्ष एव नास्तीत्युक्तम्। एवञ्च "अर्घ्यार्थं पितृपात्रेषु प्रेतपात्रं प्रसेचयेत्। एतत् सपिण्डीकरणमेकोद्दिष्टं स्त्रिया अपि" इति याज्ञवल्क्येन पार्वणैकोद्दिष्टविकृतीभूतपुंसपिण्डनातिदेशात्तद्विकृतीभूत श्वश्र्वादिभिः सह स्त्री सपिण्डनेऽपि ये समाना इति मन्त्रद्वयस्य पार्वणोक्त ये चात्र त्वामिति मन्त्राणां लिङ्गार्थासमवेतत्वेऽपि प्रकृत्यर्थसमवेतार्थत्वात् पाठः। एवञ्च "मातामहानामप्येवं श्राद्धं कुर्याद्विचक्षणः। मन्त्रोहेण यथा न्यायं शेषाणां मन्त्रवर्जितम्"॥ इत्यनेन शेषाणां यन्मन्त्रवर्जनमुक्तं तत् "शुन्धन्तां पितरः शुन्धन्तां पितामहाः"। इत्यादि प्रकृत्यूहयोग्यमन्त्रवर्जनपरं न तु लिङ्गोहयोग्यमन्त्रवर्जनपरम्। सर्वाभावे स्त्रियः कुर्य्युरित्यादिमार्कण्डेयपुराणीयञ्चैतदानुगुण्येन व्याख्यातं शुद्धितत्त्वे श्राद्धतत्त्वे च।

अथ विघ्नपतितमृताहाविदितश्राद्धकालः। लघुहारीतः। "श्राद्धविघ्ने समुत्पन्ने मृताहाविदिते तथा। एकादश्यां प्रकुर्वीत कृष्णपक्षे विशेषतः"॥ अत्र मृताहाज्ञाने यत् श्राद्धं तद्दिनकरणयोग्यं मासिकं सांवत्सरिकञ्च तदेव श्राद्धविघ्नमित्यत्राप्यन्वेति उपस्थितत्वात् न तु अमावास्यादिविहितम् एवञ्चेत् कथं मृताहेतरक्रियमाणानाम् आद्यषाण्मासिकद्वयश्राद्धानां ग्रहणमिति चेत्तदादितदन्तन्यायात्। "यथाक्रमेण पुत्रेण कार्य्या प्रेतक्रिया सदा। पतितापतितावापि एकोद्दिष्टविधानतः"॥ इति जावालवचनात्। "व्युत्क्रमात् प्रेतश्राद्धानि यो नरो धर्ममोहितः। ददाति नरकं याति पितृभिः सह शाश्वतम्"॥ इति देवलवचनाच्च। अन्यथा तेषामकरणे

तदन्तर्भूतश्राद्धानामकरणप्रसङ्गात् । एवञ्च पतितप्रेतश्राद्धं यदि कृष्णैकादश्यां न स्यात् तदा परश्राद्धकाले कर्त्तव्यं न तु पतितश्राद्धगौणैकादशीकालानुरोधेन परश्राद्धमुख्यकालबाधः । एतन्न्यायमूलं हेमाद्रिधृत देवलवचनम् । “एकोद्दिष्टे तु सम्प्राप्ते यदि विघ्नः प्रजायते । मासेऽन्यस्मिंस्तिथौ तस्मिंस्तदा दद्यात् प्रयत्नतः” ॥ अत्र मृताहश्राद्धस्य विघ्नेऽपि देयत्वावधारणात् कल्पतरुवचने देयमिति विशेषण सार्थकं तद्यथा—“देये पितॄणां श्राद्धे तु अशौचं जायते यदि । तदशौचे व्यतीते तु तेषां श्राद्धं विधीयते ॥ शुचीभूतेन दातव्यं या तिथिः प्रतिपद्यते । सा तिथिस्तस्य कर्त्तव्या न त्वन्या वै कदाचन” ॥ देये विघ्नेऽप्यवश्य देये अत्र कृष्णैकादशी प्रतीक्षणीया नवेत्यत्र।शुचीभूतेनेत्यादि दातव्यमित्यत्र शयनीयवत् श्राद्धं दातुमर्हत्यस्मिन् काल इति कृत्य शुटोऽन्यत्रापि चेत्यनेनार्हतावित्यधिकृत्य शकि च कृत्या इत्यनेन चार्हणाधिकरणे कृत्यप्रत्ययः । अन्यथा पूर्ववचनपरार्द्धेन पौनरुक्त्यापत्तेः । ततश्च दातव्यं श्राद्धपूज्यकाल मध्याह्नादिकं प्राप्य या तिथिः शुचीभूतेन प्राप्यते सा तिथिस्तस्य श्राद्धस्य कर्त्तव्या करणार्हा न त्वन्या कृष्णैकादशी अशौचविघ्ने प्रतीक्षणीया । ततः शुचीभूताव्यवहितदिवसीयश्राद्धप्रशस्तकाल प्राप्ततिथिखण्डनियमादप्रशस्तकालेऽपि तत्तिथिखण्डे एवं श्राद्धं न शक्यमनीय तद्वितीयखण्डे अनुपस्थितेः । एवञ्चाशौचान्ते मध्याह्नाभ्यन्तरसमाप्य तिथौ न श्राद्धं किन्तु मध्याह्नादिप्राप्ततिथौ श्राद्धं प्रशस्तकालत्वात् । यथा खण्डतिथौ प्रशस्तकाललाभे तत्काल एव कर्म्म न तु युग्मादिना सामान्यकाललाभ इति । मध्याह्नेऽपि कुतपस्य पूर्वोत्तरभागयोरेकोद्दिष्टारम्भकालत्वेन तत्प्राप्तिरादरणीया यथा कालमाधवीयधृतो व्यासः । “कुतपप्रथमे भागे एकोद्दिष्टमुपक्रमेत् । आवर्त्तनसमीपे वा तत्रैव नियतात्मवान् ॥ आवर्त्तनं पश्चिमदिगवस्थितच्छायायाः पूर्वदिग्गमनारम्भकालः तत्समीपे कुतपशेषदण्डे । गौतमोऽपि “आरभ्य कुतपे श्राद्धं कुर्य्यादारौहिणं बुधः । विधिज्ञो विधिमास्थाय रौहिणन्तु

न लङ्घयेत्"॥ एतद्वचनं भुजबलभीमे भोजदेवेन धृतम्।
बौधायनः "यो यस्य विहितः कालः कर्म्मणस्तदुपक्रमे। तिथि-
र्याभिमता सा तु कार्य्या नोपक्रमोज्झिता"॥ अतएव मदन-
पारिजाते लोकाक्षिः "गणितात् ज्ञायते कालो यत्र तिष्ठन्ति
देवताः। धर्मैकाहुतिः काले नाकाले लक्षकोटयः"॥

अथैवं षोडशश्राद्धानां यथाक्रमस्यावश्यकत्वे भ्रान्त्या
एकस्याप्यकरणे तदादिश्राद्धानां पुनः करणप्रसङ्गः "प्रक्रान्त-
मन्यथा कुर्य्याद् यदि मोहात् कथञ्चन। यतस्तदन्यथा भूतं
तत एव समापयेत्" इति छन्दोगपरिशिष्टादिति चेन्न क्रम-
रूपाङ्गानुरोधेन हि प्रधानीभूतश्राद्धान्तराणामावृत्तेरयुक्तत्वात्
किन्तु यत् पतितं तदेव कर्त्तव्यं तुल्यकक्षाणां षोडशश्राद्धाना-
मेकतरासिद्धौ षोडशानामपूर्व्वाणामनुदये प्रधानापूर्व्वासिद्धे-
र्दर्शापूर्व्ववत्। न चाङ्गासिद्धावपि समानमेतदिति वाच्यं
तेषां कथं स्यादित्याकाङ्क्षायां पूर्व्वमुत्पत्स्यमानतया प्रधान-
विषयोत्पत्तिवाक्यविषयत्वाभावात्। अतएव सर्व्वशाख्यधि-
करणेऽङ्गासिद्धावपि नित्ये क्वचित् प्रधानसिद्धिरिति सिद्धान्तः
प्रधानैकतरासिद्धौ तु प्रधानापूर्व्वासिद्धिः सर्व्वतन्त्रविरुद्धैव अत-
एव छन्दोगपरिशिष्टम्। "समाप्ते यदि जानीयान्मयैतद्यथा
कृतम्। तावदेव पुनः कुर्य्यान्नावृत्तिः सर्व्वकर्म्मणः॥ प्रधान-
स्याक्रिया यत्र साङ्गं तत्क्रियते पुनः। तदङ्गस्याक्रियायान्तु
नावृत्तिर्न च तत्क्रिया" इति नावृत्तिर्न साङ्गप्रधानावृत्तिः।
न चेति न च तावन्मात्रस्याङ्गस्य करणं किन्तु तद्वैगुण्यसमा-
धानार्थं विष्णुस्मरणमाह योगियाज्ञवल्क्यः। "प्रमादात्
यदि वा मोहात् प्रच्यवेताध्वरेषु यत्। स्मरणादेव तद्विष्णोः
सम्पूर्णं स्यादिति श्रुतिः"॥ एतच्च प्रकृतमिति प्रागुक्तवचनं
प्रयोगमध्य एव सुकरत्वेन बोध्यम्। न च सपिण्डनानन्तरं
पतितमासिककरणे पुनः सपिण्डीकरणप्रसङ्गः। "सपिण्डी-
करणे वृत्ते पृथक्त्वं नोपपद्यते। पृथक्त्वे तु कृते पश्चात् पुनः
कार्य्या सपिण्डता" इति लघुहारीतवचनादिति वाच्यम्।
तद्वचनस्य प्राप्तपितृलोकप्रेतस्य शास्त्रोल्लङ्घनपूर्व्वक मासिका-
दिकरणपरत्वात्। तथा च "प्रेतानामिह सर्व्वेषां ये मन्त्रेषु

नियोजिताः। कृतार्थास्ते हि संहृताः सपिण्डीकरणे कृते ॥ प्रेतत्वाच्चेह निस्तीर्णाः प्राप्ताः पितृगणान्तु ते। यः सपिण्डीकृतं प्रेतं पृथक् पिण्डे नियोजयेत्। विधिघ्नस्तेन भवति पितृहा चोपजायते"। इति शातातपवचने पितृत्वप्राप्त्यनन्तरं पृथक्करणं निषिद्धम्। अत्र तु षोडशश्राद्धासम्पत्त्या तदसिद्धौ पृथक्करणेऽपि न दोषः छन्दोगपरिशिष्टवचनाच्च तद्-यथा "सपिण्डीकरणादूर्द्ध्वं न दद्यात् प्रतिमासिकम्। एकोद्दिष्टविधानेन दद्यादित्याह शौनकः" ॥ न दद्यात् प्रतिमासिकमेकोद्दिष्टविधानेनेति सम्बन्धात् दद्यादित्याह शौनक इत्यनेनैकोद्दिष्टस्यैवापकृष्टसपिण्डीकरणादूर्द्धं विकल्पो दर्शितः। स चाप्राप्तप्रेतभावविषय इति श्राद्धविवेकोक्तवत् भ्रमपतितमासिकविषयोऽपीति। प्रागुक्त लघुहारीतवचने विशेषत इत्यमावस्यापेक्षया तस्या अपि विघ्ने विधानात्। यथा हेमाद्रिधृतं षट्त्रिंशन्मतं "मासिके चाब्दिके त्वह्नि संप्राप्ते मृतसूतके। वदन्ति शुद्धौ तत्कार्य्यं दर्शे चापि विचक्षणाः" ॥ राजमार्त्तण्डे "श्राद्धविघ्ने समुत्पन्ने अन्तरामृतसूतके। एकादश्यां प्रकुर्वीत कृष्णपक्षे विशेषतः ॥ श्राद्धविघ्ने समुत्पन्ने मृतस्याविदिते दिने। अमावास्यां प्रकुर्वीत वदन्त्येके मनीषिणः" ॥ अत्र मृतसूतकोपादानादृष्यशृङ्गवचनेऽशौचपदमेतत्परम्। यत्त्वन्तरामृतसूतकेऽपि एकादश्यां श्राद्धविधानं तत्र त्वन्या वै कदाचन इति ऋष्यशृङ्गवचनविरोधादशौचान्तदिने मलमासादिरूपविघ्नान्तरेण तदकरणे बोध्यम्। अतएव श्राद्धविवेके अपाटवाद्यशौचाभ्यामपि पतितमेकोद्दिष्टमेकादश्यामशौचान्ते च मलमासे न कर्त्तव्यं किन्तु मलमासाव्यासकृष्णैकादश्यामेवेत्युक्तम्। यत्तु "जातकर्म्मणि यत्श्राद्धं नवश्राद्ध तथैव च। प्रतिसंवत्सर श्राद्ध मलमासेऽपि तत् स्मृतम्। प्रतिसंवत्सर श्राद्धमशौचात् पतितञ्च यत् ॥ मलमासेऽपि कर्त्तव्यमिति भागुरिभाषितम्" ॥ इति ज्योतिर्वचनद्वयं तत्र पूर्ववचनशेषादस्य "असङ्क्रान्तेऽपि कर्त्तव्यमाब्दिकं प्रथमं द्विजैः" इति लघुहारीतवचनैकवाक्यतया अन्याधिमासविषयकत्वात् "मलमास मृतानाञ्च श्राद्धं यत्प्रतिवत्सरम्। मल-

मासेऽपि कर्त्तव्यं नैन्येषान्तु कदाचन" इति कालमाधवीय-धृतपैठीनसिवचनैकवाक्यतया मलमासमृतविषयत्वाच्च न दोषः परवचनेनापि तदुभयश्राद्धस्याशौचपतितस्य मलमासाभ्यन्तरे कर्त्तव्यतोक्ता न तु तद्भिन्नस्यानुपस्थितस्य राजमार्त्तण्डेन एकादश्यां कर्त्तव्यतोक्तेः। प्रचेताः "अविज्ञाते मृते अमावास्यायां श्रवणदिवसे वा" इत्यत्रामावास्यायामपि मृताहाविदितश्राद्धविधानेनैकादश्यां प्रकुर्वीत कृष्णपक्षे विशेषत इत्यमावस्यापेक्षयैवोपपत्तौ विशेषत इति श्रवणात् मैथिलोक्तं शुक्लैकादश्यां तत्करणं न युक्तं एकादशीमात्रे प्रकुर्वीत कृष्णपक्षे विशेषतः कुर्वीतेति वाक्यभेदापत्तेः। अस्मन्मते तु कृष्णपक्षे एकादश्याममावास्यापेक्षया विशेषतः कुर्वीतेत्येकं वाक्यं श्रवण दिवस इति मरणस्येति शेषः मृतशब्दोऽत्र मृताहपरोऽनिश्चित मृतस्यौर्द्ध्वदैहिकाभावादिति श्राद्धविवेकः। मृताहनीत्येव सूत्रे पाठो मैथिलपाश्चात्यदाक्षिणात्यानाम्। अत्रामावास्यायामिति गमनमाससम्बन्धिन्यां "प्रवासवासरे ज्ञेयं तन्मासेन्दुक्षयेऽथवा"। इति स्मरणादिति मिताक्षरा। एतच्च मृतदिनमासयोरज्ञाने वक्ष्यमाणवृहस्पतिवचनात्। मृतमासे ज्ञाते मरणदिनाज्ञाने तु तदीयामावास्यायाम्। तथा च हेमाद्रिकालादर्शनिर्णयामृत नव्यवर्द्धमानधृतानि वचनानि। "वृहस्पतिः। न ज्ञायते मृताहश्चेत् प्रोषिते संस्थिते सति। मासश्चेत् प्रतिविज्ञातस्तद्दर्शे स्यान्मृताहनि"॥ मृताहनीत्यत्र यत् कर्त्तव्यमिति शेषः प्रोषित इत्यज्ञानकारणोपलक्षणं मासाज्ञाने तिथिज्ञाने तु स एव "यदि मासो न विज्ञातो विज्ञातं दिनमेव हि। तदा मार्गशिरे मासि माघे वा तद्दिनं भवेत्"॥ कालादर्श निर्णयामृतयोर्मार्गशिर इत्यत्र आषाढ़क इति पाठः। भविष्यपुराणम्। "दिनमेव तु जानाति मासं नैव तु यो नरः। मार्गशीर्षे तथा भाद्रे माघे वा तद्दिनं भवेत्"॥ एषु मृताहावधारणतात्पर्यान्मासविशेषो ग्राह्यः। मृतदिनमासयोरज्ञाने तु वृहस्पतिः "दिनमासौ न विज्ञातौ मरणस्य यदा पुनः। प्रस्थान दिनमासौ तु ग्राह्यौ पूर्वोक्तया दिशा" पूर्वोक्तया दिशेति यथा मरण दिनमासज्ञाने तद्ग्रहणं तयोरेकतराज्ञाने

यथा व्यवस्थापितं तथाप्नोति तेन प्रस्थानदिनमासज्ञाने तद्ग्रहणं प्रस्थानमासमात्रज्ञाने तदीयामावास्या ग्राह्या। प्रस्थानतिथिमात्रज्ञाने तु मार्गशीर्षादौ तत्तत्तिथिर्ग्राह्येति। सन्देहेतु आह यमः। “गतस्य न भवेत् वार्त्ता यावत् द्वादशवार्षिकी। प्रेतावधारणं तस्य कर्त्तव्यं सुतबान्धवैः। यन्मासि यदहर्यातस्तन्मासि तदहःक्रिया। दिनाज्ञाने कुहूदास्य आषाढ्यामथवा कुहूः”। एवञ्च मरण प्रस्थानदिनमासाज्ञाने श्रवणदिवसस्य विषयः। प्रभासखण्डम्। “मृतस्याह्नो न जानाति मासं वापि कथञ्चन। तेन कार्य्यममावस्यां श्राद्धं माघेऽथ मार्गके” कथञ्चनेति मरणप्रस्थान दिनमास श्रवणादि रूपेण केनाप्यज्ञाने। अतएव एषां मृततिथ्यादीनां अज्ञानेऽपि यस्यान्तिथौ स्मृतिः श्रूयते तस्यामेव तत्तिथेरपि विस्मरणे तन्मासैकादश्याममावास्यायां वा एकोद्दिष्टं तथा श्रवणमासस्यापि विस्मरणे न कार्य्यमेकोद्दिष्टं प्रमाणाभावादिति वाचस्पतिमिश्रोक्तं हेयं श्रवणदिनविस्मरणे तन्मासीयैकादश्यमावास्ययोर्ग्रहणं यदुक्तं तदपि प्रमाणशून्यम्। इत्थञ्च सर्व्वत्र तन्मासीयकृष्णैकादश्यभाव एव अमावास्या ग्राह्या श्राद्धविघ्न इति वचनात्। अन्यथा तद्वचनस्यमृताहाविदिन इत्यस्य विषयानुपपत्तेः। तस्याश्च प्राधान्यं तद्वचने विशेषत इत्यभिधानात्।

ननु अशौचे तु व्यतीते वै इति श्रवणादशौचान्त इति प्रयोगे वक्तव्यमिति श्राद्धचिन्तामणिः। नैवं यथा मृताहनि तु कर्त्तव्यमित्यादिना मृताहादेर्निमित्तत्वेऽपि तत्तत्तिथिविशेषस्यैव उल्लेखः न तु मृताहत्वेनैव उल्लेखः यथा वा तत्र श्राद्धे विघ्नपतिते एकादश्यादिविधानात् एकादश्यादिरूपेणैव उल्लेखः। तथा तत्रापि शुचीभूतेन दातव्यमित्यादिना श्राद्धप्रशस्तकाल प्राप्ततिथिविशेषस्यैव उल्लेखः। न तु अशौचान्तस्यैव उल्लेखः।

अथ जन्मतिथिकृत्यम्। तच्च मलमासे न कर्त्तव्यं चान्द्रमासीयत्वेन सावकाशत्वात्। न च तस्य सौरमासीयत्वं तथात्वे तन्मासे तत्तिथेः कदाचिदप्राप्तौ तद्वर्षे तत्कृत्यलोपापत्तेः नचेष्टापत्तिः प्रतिसंवत्सरं तद्विधानात् यथा ब्रह्मपुराणं मार्गश्च

"सर्व्वेषु जन्मदिवसे स्नातैर्मङ्गलपाणिभिः। गुरुदेवाग्निविप्राश्च पूजनीयाः प्रयत्नतः॥ स्वनक्षत्रञ्च पितरौ तथा देवः प्रजापतिः प्रतिसंवत्सरञ्चैव कर्त्तव्यश्च महोत्सवः"। स्नातैस्तिलस्नातैः प्रजापतिर्ब्रह्मा। तथा च तत्तिथिमधिकृत्य "तिलोद्वर्त्ती तिलस्नायी तिलहोमी तिलप्रदः तिलभुक् तिलवापी च षट्तिली नावसीदति"। मङ्गलपाणिभिः अभिप्रेतार्थसिद्धिर्मङ्गलं तद्धेतुतया गोरोचनादिकमपि मङ्गलं तेन गुग्गुल्वादिपाणिभिरित्यर्थः। तथाच कृत्यचिन्तामणौ "गुडदुग्धतिलान्नद्याज्जन्मग्रन्थेश्च बन्धनम्। गुग्गुलुं निम्बसिद्धार्थं दूर्व्वागोरोचनायुतम्। सम्पूज्य भानुविघ्नेशौ मङ्घिं प्रार्थयेदिदम्। चिरजीवी यथा त्वं भो भविष्यामि तथा मुने!। रूपवान् वित्तवांश्चैव श्रिया युक्तश्च सर्व्वदा। मार्कण्डेय! महाभाग! सप्तकल्पान्तजीवन! आयुरिष्टार्थं सिद्धार्थमस्माकं वरदो भव"॥ स्वनक्षत्रमिति स्वनक्षत्रं अश्विन्याद्यन्तर्गतं जन्मकालीननक्षत्रं नामकरणे तथा दर्शनात् वक्ष्यमाणब्रह्मपुराणोक्तप्रणवादिनमोऽन्तेन नाम्नैव पूजाविधानाच्च तदग्राने स्वनक्षत्राय नम इत्युल्लेखम्। पूजायामर्घ्यानन्तरं पाद्यमाह मत्स्यपुराणम् "अर्घ्यपाद्यादिकन्तत्र मधुपर्कं प्रयोजयेत्"। पाद्यानन्तरमर्घ्यमाह नरसिंहपुराणम्। "पाद्यं चैव तृतीयया चतुर्थ्यार्घ्यं प्रदापयेत्"। तृतीयया पुरुषसूक्तीयतृतीयया ऋचा उभयक्रमदर्शनादिच्छाविकल्पः इति श्रीदत्तः श्रीपतिव्यवहारनिर्णये "नवाम्बरधरो भूत्वा पूजयेच्च चिरायुषम्"। तथा "द्विभुजं जटिलं सौम्यं सुवृद्धं चिरजीविनम्। मार्कण्डेयं नरो भक्त्या पूजयेत् प्रयतस्तथा॥ ततो दीर्घायुषं व्यासं रामं द्रौणिं कृपं बलिम्। प्रह्लादञ्च हनूमन्तं विभीषणमथार्च्चयेत्"॥ रामोऽत्र परशुरामः चिरजीविसाहचर्य्यात् द्रौणिरश्वत्थामा। तथा "स्वनक्षत्रं जन्मतिथिं प्राप्य सम्पूजयेन्नरः। षष्ठीञ्च दधिभक्तेन वर्षे वर्षे पुनः पुनः। योगियाज्ञवल्क्यः। "ध्यायेन्नारायणं नित्यं स्नानादिषु च कर्मसु तद्विष्णोरितिमन्त्रेण स्नायादप्सु पुनः पुनः। गायत्री वैष्णवी ह्येषा विष्णोः संस्मरणाय वै"॥ ध्यायेत् स्मरेत्। स च मन्त्रः। "तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति

सूर्य्यः दिवैव चक्षुराततम्"। वामनपुराणम्। "सर्व्वमङ्गल-
मङ्गल्यं वरेण्यं वरदं शुभम्। नारायणं नमस्कृत्य सर्व्वकर्म्माणि
कारयेत्"॥

संकल्पाकरणे निन्दामाह भविष्यपुराणम्। "संकल्पेन
विना राजन् यत्किञ्चित् कुरुते नरः। फलञ्चाल्पाल्पकं तस्य
धर्म्मस्यार्द्धक्षयो भवेत्"॥ ब्रह्मपुराणं "प्रणवादिसमायुक्तं
नमस्कारान्तकीर्त्तितम्। "स्वनाम सर्व्वसत्त्वानां मन्त्र इत्य-
भिधीयते। अनेनैव विधानेन गन्धपुष्पं निवेदयेत्"॥ एकै-
कस्य प्रकुर्व्वीत यथोद्दिष्टं क्रमेण तु। गन्धपुष्पमात्रं यथोप-
चाराद्यसम्भवे। यथा "मन्त्राच्छतगुणं प्रोक्तं भक्त्या लक्षगुणो-
त्तरम्। भक्तिमन्त्रसमेतन्तु कोटिकोटिगुणोत्तरम्॥ सर्व्वञ्च
कर्म्मोपदेशकं दक्षिणादिभिरर्च्चयेत्। तथोपदेष्टारमपि पूज-
येच्च ततो गुरुम्॥ न पूज्यते गुरुर्यत्र नरैस्तत्राफला क्रिया"
इति मत्स्यपुराणवचनात्। ततः कर्म्मानन्तरं तिलहोमस्तु
पूजितदेवतानामभिः कार्य्यः "एकैकां देवतां राम! समुद्दिश्य
यथाविधि। चतुर्थ्यन्तेन धर्म्मज्ञ! नाम्ना च प्रणवादिना॥ होम-
द्रव्यमथैकैकं शतसंख्यन्तु होमयेत्" इति विष्णुधर्म्मोत्तरदर्श-
नात् एव होमे स्वाहान्तता च मन्त्रस्य। "स्वाहावसाने जुहु-
यात् ध्यायन् वै मन्त्रदेवताम्"॥ इति स्मृतेः अशक्तौ तु देवी-
पुराणम्। "होमो ग्रहादिपूजायां शतमष्टोत्तरं भवेत्। अष्टा-
विंशतिरष्टौ वा यथाशक्ति विधीयते"॥ स्कान्दे। "क्षौरञ्च
नखकेशानां मैथुनाध्वानमेव च। आमिषं कलहं हिंसां वर्ष-
वृद्धौ विवर्जयेत्"॥ अध्वानम् अध्वगमनं कलहमित्यत्र सङ्गर-
मिति क्वचित् पाठः। सङ्गरं युद्धम्। वर्षवृद्धौ जन्मदिने वृद्धमनुः।
"मृते जन्मनि संक्रान्तौ श्राद्धे जन्मदिने तथा। अस्पृश्यस्पर्शने
चैव न स्नायादुष्णवारिणा"॥ जन्मनि। पुत्रजन्मनि ज्योतिषे।
"स्नात्वा जन्मदिने स्त्रियं परिहरन् प्राप्नोत्यभीष्टां श्रियम्।
मत्स्यान्मोचयतो द्विजाय ददतोऽप्यायुश्चिरं वर्द्धते"। शक्तून्
खादति यस्तु तस्य रिपवो नाशं प्रयान्ति ध्रुवं भुङ्क्ते यस्तु
निरामिषं स हि भवेत् जन्मान्तरे पण्डितः। दीपिकायां
"जन्मर्क्षयुक्ता यदि जन्ममासे यस्य ध्रुवं जन्मतिथिर्भवेच्च।

भवन्ति तद्वत्सरमेव यावन्नैरुज्यसम्मानसुखानि तस्य॥ कुतास्त-
कुजयोर्वारे यस्य जन्मदिनं भवेत्। चन्द्रयोगसम्प्राप्तो
विघ्नस्तस्य पदेपदे"॥ कृतान्तकुजयोः शनिमङ्गलयोः। "तस्य
सर्वौषधीस्नानं शस्तविप्रसुरार्च्चनम्। ग्रहानुद्दिश्य होमो वा
ग्रहाणां प्रीतिमिच्छता॥ सौरारयोर्दिने मुक्ता देयाऽन्नेचे तु
काञ्चनम्। मुरामांसी वचा कुष्ठ शैलेयं रजनीद्वयम्॥
शठीचम्पकमुस्ताश्च सर्वौषधिगणः स्मृतः"॥ सौराययोः शनि-
भौमयोः। रजनीद्वयं हरिद्रादारुहरिद्रे एषां पत्रादीनामपि
ग्रहणं कषायावयवग्रहणमाह मत्स्यपुराणम् "एषां पत्राणि
साराणि मूलानि कुसुमानि च। एवमादीनि चान्यानि
कषायाख्योगणः स्मृतः"॥ तत्र क्रमः। तिलोद्वर्त्तनं तिल-
युक्तजलेन स्नानं नववस्त्रपरिधानं गुग्गुलुनिम्बश्वेतसर्षप-
दूर्वागोरोचनात्मकं जन्मग्रन्थिं दक्षिणपाणौ बध्नीयात्। गुरु-
देवाग्निविप्राः पूजनीयाः स्वनक्षत्रमपि पूजनीयम्। अत्र च
हस्ता स्वातीश्रवणा चक्लीवे मृगशिरो नपुंसि स्यात्। पुंसि
पुनर्वसुपुष्यौ मूलं त्वस्तौ स्त्रियः शेषा इत्यनेन लिङ्गनिर्णयः।
जन्मनक्षत्रादीनां गोपनमाह विष्णुधर्मोत्तरे। "गोपयेज्जन्म-
नक्षत्रं धनसारं गृहे मलम्। प्रभोरप्यवमानञ्च तस्य दुश्च-
रितञ्च यत्"॥ धनसारं धनश्रेष्ठं मलं छिद्रम्। पितरौ प्रजा-
पतिः सूर्यो गणपतिर्मार्कण्डेयश्च पूजनीयः। "सतिलं गुड-
संयुक्तमञ्जल्यर्द्धमितं पयः। मार्कण्डेयवरं लब्धा पिबाम्यायुष्य-
हेतवे" इति गुडतिलदुग्धपानमन्त्रः। ततः प्रार्थनामन्त्रो।
"चिरजीवी यथा त्वं भो भविष्यामि तथा मुने। रूपवान्
वित्तवांश्चैव श्रियायुक्तश्च सर्वदा॥ मार्कण्डेय महाभाग सप्त-
कल्पान्त जीवन। आयुरिष्टार्थसिद्धर्थमस्माकं वरदो भव"॥
ततो व्यासपरशुरामाश्वत्थामकृपबलिप्रह्लादहनूमद्विभीषणाः
पूजनीयाः। पठेदपि। "त्रैलोक्ये यानि भूतानि स्थावराणि
चराणि च। ब्रह्मविष्णुशिवैः सार्द्धं रक्षां कुर्वन्तु तानि मे"॥
इति मत्स्यपुराणीय रक्षार्थं पठेत्। पिष्टकाद्यपादमुपक्रमन्तु
विष्णुपुराणादुन्नेयः यथा "कृष्णोऽपि वसुदेवस्य पादौ जग्राह
सत्वरः। देवकाय महाबाहुर्बलदेवसहायवान्"॥

सूरयः दिवीव चक्षुराततम्"। वामनपुराणम्। "सर्वमङ्गल-मङ्गल्यं वरेण्यं वरदं शुभम्। नारायणं नमस्कृत्य सर्वकर्माणि कारयेत्"॥

संकल्पाकरणे निन्दामाह भविष्यपुराणम्। "संकल्पेन विना राजन् यत्किञ्चित् कुरुते नरः। फलञ्चाल्पाल्पकं तस्य धर्मस्यार्द्धक्षयो भवेत्"॥ ब्रह्मपुराणं "प्रणवादिसमायुक्तं नमस्कारान्तकीर्त्तितम्। "स्वनाम सर्वसत्त्वानां मन्त्र इत्य-भिधीयते। अनेनैव विधानेन गन्धपुष्पे निवेदयेत्"॥ एकैकस्य प्रकुर्वीत यथोद्दिष्टं क्रमेण तु। गन्धपुष्पमात्रं पञ्चोप-चाराद्यसम्भवे। यथा "मन्त्राच्छतगुणं प्रोक्तं भक्त्या लक्षगुणो-त्तरम्। भक्तिमन्त्रसमेतन्तु कोटिकोटिगुणोत्तरम्॥ सर्वत्र कर्मोपदेशकं दक्षिणादिभिरर्चयेत्। तथोपदेष्टारमपि पूज-येच्च ततो गुरुम्॥ न पूज्यते गुरुर्यत्र नरैस्तत्राफला क्रिया" इति ब्रह्मपुराणवचनात्। ततः कर्मानन्तरं तिलहोमस्तु पूजितदेवतानामभिः कार्य्यः "एकैकां देवतां राम। समुद्दिश्य यथाविधि। चतुर्थ्यन्तेन धर्मज्ञ! नाम्ना च प्रणवादिना॥ होम-द्रव्यमथैकैकं शतमष्टन्तु होमयेत्" इति विष्णुधर्मोत्तरदर्श-नात् एव होमे स्वाहान्तता च मन्त्रस्य। "स्वाहावसाने जुहु-यात् ध्यायन् वै मन्त्रदेवताम्"॥ इति स्मृतेः अशक्तौ तु देवी-पुराणम्। "होमो ग्रहादिपूजायां शतमष्टोत्तरं भवेत्। अष्टा-विंशतिरष्टौ वा यथाशक्ति विधीयते"॥ स्कान्दे। "खण्डन नखकेशानां मैथुनाध्वानमेव च। आमिषं कलहं हिंसां वर्ष-वृद्धौ विवर्जयेत्"॥ अध्वानम् अध्वगमनं कलहमित्यत्र सङ्गर-मिति क्वचित् पाठः। सङ्गर युद्धम्। वर्षवृद्धौ जन्मदिने वृद्धमनुः। "मृते जन्मनि संक्रान्तौ श्राद्धे जन्मदिने तथा। अस्पृश्यस्पर्शने चैव न स्नायादुष्णवारिणा"॥ जन्मनि। पुत्रजन्मनि ज्योतिषे। "स्नात्वा जन्मदिने स्त्रियं परिहरन् प्राप्नोत्यभीष्टां श्रियम्। मत्स्यान्मोचयतो द्विजाय ददतोऽप्यायुश्चिरं वर्द्धते"। मांसं न खादति यस्तु तस्य रिपवो नाशं प्रयान्ति ध्रुवं भुङ्क्ते यस्तु निरामिषं स हि भवेत् जन्मान्तरे पण्डितः। दीपिका। "नक्षत्रयुक्ता यदि जन्ममासे यस्य ध्रुवं जन्मतिथिर्भवे-

माह मत्स्यपुराणम्। "नवग्रहमखं कृत्वा ततः कर्म्म समारभेत्। अन्यथा फलदं पुंसां न काम्यं जायते क्वचित्"॥ वामनपुराणे। कार्त्तिकशुक्लपक्षमधिकृत्य बलिं प्रति भगवद्वाक्यं "वीरप्रतिपदानाम तव भावी महोत्सवः। अत्र त्वां नरशार्दूल! हृष्टाः पुष्टाः स्वलङ्कृताः॥ पुष्पदीपप्रदानेन पूजयिष्यन्ति मानवाः"। तत्र मन्त्रः। "बलिराज! नमस्तुभ्यं विरोचनसुत! प्रभो!। भविष्येन्द्रसुराराते! पूजेयं प्रतिगृह्यताम्"॥ प्रतिपदा प्रतिपत्तिथ्या अत्र प्रतिपदि। ब्रह्मपुराणे बलिराजेति मन्त्रस्य पूर्व्वम्। "मन्त्रेणानेन राजेन्द्र! समन्त्री सपुरोहितः" इत्यर्द्धं पश्चादपि। "एवं पूजां नृपः कृत्वा रात्रौ जागरणं ततः" इत्युक्तमिति पुनर्ब्रह्मपुराणे। "शङ्करश्च पुरा द्यूतं ससर्ज सुमनोहरम्। कार्त्तिके शुक्लपक्षे तु प्रथमेऽहनि भूपते!॥ जितश्च शङ्करस्तत्र जयं लेभे च पार्व्वती। अतोऽर्थाच्छङ्करो दुःखी गौरी नित्यं सुखोषिता॥ तस्माद्द्यूतं प्रकर्त्तव्यं प्रभाते तत्र मानवैः। तस्मिन् द्यूते जयो यस्य तस्य संवत्सरः शुभः॥ पराजयो विरुद्धस्तु लब्धनाशकरो भवेत्"॥ द्यूतञ्चाप्राणिभिः क्रीडनं यथा मनुः। "अप्राणिभिर्यत् क्रियते तल्लोके द्यूतमुच्यते"। तत्तिथिमधिकृत्य भविष्योत्तरे। "यो यो यादृशभावेन तिष्ठत्यस्यां युधिष्ठिर!। हर्षदैन्यादिना तेन तस्य वर्षं प्रयाति हि"॥ तथा "महापुण्यातिथिरियं बलिराज्यविवर्द्धिनी। स्नानं दानं शतगुणं कार्त्तिकेऽस्यां तिथौ भवेत्"॥ भविष्ये "रोहिण्या प्रतिपद्युक्ता मार्गे मासि सितेतरा। गङ्गायां यदि लभ्येत सूर्य्यग्रहणैः समा"॥ कल्पतरौ। वामनपुराणं "नन्दासु नाभ्यङ्गमुपाचरेच्च क्षौरञ्च रिक्तासु जयासु मांसं। पूर्णासु योषित् परिवर्जनीया भद्रासु सर्व्वाणि समाचरेच्च"। नन्दादिक्रममाह ज्योतिषे। नन्दा भद्रा जया रिक्ता पूर्णा च प्रतिपदः क्रमात्।

प्रतिपदादिपञ्चदशतिथिषु कुष्माण्डादिपञ्चदशद्रव्यभक्षणे क्रमेण दोषमाह स्मृतिः। "कुष्माण्डे चार्थहानिः स्याद्बृहत्यां न स्मरेद्धरिम्। बहुशत्रुः पटोले स्याद्धनहानिस्तु मूलके॥ कलङ्की जायते बिल्वे तिर्य्यग्योनिश्च निम्बके। ताले शरीरनाशः स्यात् नारिकेले च मूर्खता। तुम्बी गोमांसतुल्या स्यात्

“सहस्रन्तु पितुर्माता गौरवेणातिरिच्यते” इति मनुवचने
सहस्रं पितॄनपेक्ष्य यद्गौरवमुक्तं तत्पोषणरक्षार्थम् अतएव
मनुः। “मृते भर्त्तरि पुत्रस्तु वाच्यो मातुररक्षिता”। वाच्यो
गर्हणीयः अत्र वैदिकेतरमन्त्रपाठे शूद्रादेरप्यधिकारः वेद-
मन्त्रवर्जं शूद्रस्य इति छन्दोगाह्निकाचारचिन्तामणिधृतस्मृतौ
वेदेति विशेषणात्। एवञ्च पुराणमधिकृत्य “अध्येतव्यं न
चान्येन ब्राह्मणं क्षत्रियं विना। श्रोतव्यमिह शूद्रेण नाध्ये-
तव्यं कदाचन” इति भविष्यपुराणवचनं पुराणमन्त्रेतरपरम्।
पञ्चयज्ञस्नानश्राद्धेषु पौराणिकमन्त्रोऽपि निषिद्धः। शूद्रमधि-
कृत्य “नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्चयज्ञान्न हापयेत्” इति याज्ञ-
वल्क्येन “ब्रह्मक्षत्रविशामेव मन्त्रवत् स्नानमिष्यते। तूष्णीमेव
हि शूद्रस्य सनमस्कारकं मतम्” इति योगियाज्ञवल्क्येन
श्राद्धमधिकृत्य “अयमेव विधिः प्रोक्तः शूद्राणां मन्त्रवर्जितः।
अमन्त्रस्य तु शूद्रस्य विप्रो मन्त्रेण गृह्यते” इति वराहपुराणेन
च नमस्कारेणेति तूष्णीमिति मन्त्रवर्जित इति चाभिधाना-
देतत्परं वैदिकपरञ्च शूद्राधिकारे गौतमवचनम् “अनुमतोऽस्य
नमस्कारो मन्त्र” इति अनुपनीतस्यापि शूद्रसमत्वेन श्राद्धा-
तिरिक्ते वेदपाठनिषेधमाह मनुः। “नाभिव्याहारयेद्ब्रह्म-
स्वधानिनयनादृते। शूद्रेण हि समस्तावत् यावद्वेदे न
जायते”॥ स्त्रीणामपि वैदिकमन्त्रनिषेधमाह नृसिंहताप-
नीयम्। “सावित्रीं प्रणवं यजुर्लक्ष्मीं स्त्रीशूद्रयोर्नेच्छन्ति
सावित्रीं प्रणवं यजुर्लक्ष्मीं स्त्रीशूद्रो यदि जानीयात् समृतो-
ऽधो गच्छति इति नेच्छन्तीति पर्य्यन्तं पराशरभाष्येऽपि
लिखितम्। जन्मतिथेः प्रागुक्तब्रह्मपुराणीयत्वात् पौर्ण-
मास्यन्तमासादरः। गृह्यपरिशिष्टम्। “उपाकर्म तथोत्-
सर्गः प्रसवाद्योऽष्टकादयः। मासवृद्धौ पराः कार्य्या वर्जयित्वा
तु पैतृकम्”॥ अत्राष्टकासाहचर्य्यात्कर्म्माष्टम्यां तथा दर्शनाच्च
प्रसवादौ जन्मदिनं द्वादशमासाः संवत्सरः क्वचित्त्रयोदशमासाः
संवत्सर इति श्रुत्या वर्षं मासवृद्धिरूपा मानवृद्धिरुक्ता सैवात्र
ग्राह्या न तु सौरे मासि तिथिद्वयलाभान्मानवृद्धिर्जीमूतवाह-
नोक्ता ग्राह्या तिथिद्वयलाभस्य मानवृद्धित्वे प्रमाणाभावात्।

वशिष्ठश्चात्रौ च गर्गो यवनो दशाहम् । जन्माख्यमासं किल भागुरिश्च चूडे विवाहे च क्षुरकर्मविधे" ॥ एतद्विषयभेदस्तु राजमार्त्तण्डे "उक्तानि प्रतिषिद्धानि पुनः सम्भावितानि च । सापेक्षनिरपेक्षाणि श्रुतिवाक्यानि कोविदैः" ॥ सापेक्षनिरपेक्षाणि समर्थासमर्थविषयकाणि । क्षुरेति क्षुरकर्म राजमार्त्तण्डे । "देवकार्य्ये पितृश्राद्धे रवेरंशपरिक्षये । क्षुरकर्म न कुर्वीत जन्ममासेऽथ जन्मभे" ॥ एवञ्च चूड इति चूडाकरणे अधिकदोषाय नार्य्यास्तु जन्ममासे विवाहमाह ज्योतिर्व्यवहारसमुच्चये । "स्नानं दानं तपोविद्या सर्वमङ्गल्यवर्द्धनम् । उद्वाहश्च कुमारीणां जन्ममासे प्रशस्यते" ॥ एवं "जन्मोदये जन्मसु तारकासु मासेऽथ वा जन्मनि जन्मभे वा । व्रतेन विप्रो न बहुश्रुतोऽपि विद्याविशेषैः प्रथितः पृथिव्याम्" इति व्यासवचनेन जन्ममासे उपनयननिषेधात्तदङ्गमांशवपनेऽपि न दोषः । उदये लग्ने भे राशौ न बहुश्रुतोऽपि स्वल्पविद्योऽपि । अत्र जन्ममासकृत्यान्तरं गौराद्रौ यात्रादिमाहचर्य्यात् व्यवहारोऽपि तथा । प्रतिमासे जन्मनक्षत्रकृत्यमाह विष्णुधर्मोत्तरम् । "जन्मनक्षत्रगे सोमे शिरःस्नानेन यत्नतः । पूजा सोमस्य कर्त्तव्या नक्षत्रस्य तथात्मनः ॥ श्राद्धं कुर्य्यात् प्रयत्नेन वह्निब्राह्मणपूजनं । वाहनायुधरत्नाद्यं पूजनीयं प्रयत्नतः । सुराणामर्च्चनं कार्य्यं केशवस्य विशेषतः" ॥

अथ प्रतिपत् । सा च कृष्णा द्वितीयायुता ग्राह्या "प्रतिपत् सद्वितीया स्यात्" इत्यापस्तम्बीयात् । न चैतस्य शुक्लापरत्वं प्रतिपद्यप्यमाव...त शुक्लापरेण सङ्कोचात् । ततश्च शुक्लामावास्यायुता ग्राह्या "त्रिसन्ध्यव्यापित्वे तु सर्वत्र न युग्मादरः" तथा च पराशरः "त्रिसन्ध्यव्यापिनी या तु सैव पूज्या सदा तिथिः । न तत्र युग्मादरणमन्यत्र हरिवासरात्" ॥ कृष्णाप्युपवासे द्वितीयायुता न ग्राह्या । तथा च वृद्धवशिष्ठः । "द्वितीया पञ्चमी वेधाद्दशमी च त्रयोदशी । चतुर्दशीचोपवासे हन्युः पूर्वोत्तरे तिथी" द्वितीयावेधाद्योगात् प्रतिपत् तृतीये इत्यर्थः । एवमन्यत्र अत्रोपवासपरेण विशेषविधिनापस्तम्बीय सामान्यस्य सङ्कोचात् । कर्मादौ नवग्रहपूजा-

माह मत्स्यपुराणम् । "नवग्रहमखं कृत्वा ततः कर्म्म समारभेत् । अन्यथा फलदं पुंसां न काम्यं जायते क्वचित्" ॥ वामनपुराणे । कार्त्तिकशुक्लपक्षमधिकृत्य बलिं प्रति भगवद्वाक्यं "वीरप्रतिपदानाम तव भावी महोत्सवः । अत्र त्वां नरशार्दूल ! हृष्टाः पुष्टाः स्वलङ्कृताः ॥ पुष्पदीपप्रदानेन पूजयिष्यन्ति मानवाः" । तत्र मन्त्रः । "बलिराज ! नमस्तुभ्यं विरोचनसुत ! प्रभो ! । भविष्येन्द्र सुराराते ! पूजेयं प्रतिगृह्यताम्" ॥ प्रतिपदा प्रतिपत्तिथ्या अत्र प्रतिपदि । ब्रह्मपुराणे बलिराजेति मन्त्रस्य पूर्व्वम् । "मन्त्रेणानेन राजेन्द्र ! समन्त्री सपुरोहितः" इत्यर्द्धं पश्चादपि । "एवं पूजां नृपः कृत्वा रात्रौ जागरणं ततः" इत्युक्तमिति पुनर्ब्रह्मपुराणे । "शङ्करश्च पुरा द्यूतं ससर्ज्ज सुमनोहरम् । कार्त्तिके शुक्लपक्षे तु प्रथमेऽहनि भूपते ॥ जितश्च शङ्करस्तत्र जयं लेभे च पार्व्वती । अतोऽर्थाच्छङ्करो दुःखी गौरी नित्यं सुखोषिता ॥ तस्माद्द्यूतं प्रकर्त्तव्यं प्रभाते तत्र मानवैः । तस्मिन् द्यूते जयो यस्य तस्य संवत्सरः शुभः ॥ पराजयो विरुद्धस्तु लब्धनाशकरो भवेत्" ॥ द्यूतस्वप्राणिभिः क्रीडनं यथा मनुः । "अप्राणिभिर्यत् क्रियते तल्लोके द्यूतमुच्यते" । तत्तिथिमधिकृत्य भविष्योत्तरे । "यो यो यादृग्भावेन तिष्ठत्यस्यां युधिष्ठिर ! । हर्षदैन्यादिना तेन तस्य वर्षं प्रयाति हि" ॥ तथा "महापुण्यातिथिरियं बलिराज्यविवर्द्धिनी । स्नानं दानं शतगुणं कार्त्तिक्यस्यां तिथौ भवेत्" ॥ भविष्ये "रोहिण्या प्रतिपद्युक्ता मार्गे मासि सितेतरा । गङ्गायां यदि लभ्येत सूर्य्यग्रहशतैः समा" ॥ कल्पतरौ । वामनपुराणं "नन्दासु नाभ्यङ्गमुपाचरेच्च क्षौरञ्च रिक्तासु जयासु मांसं । पूर्णासु योषित् परिवर्ज्जनीया भद्रासु सर्व्वाणि समाचरेच्च" । नन्दादिक्रममाह ज्योतिषे । नन्दा भद्रा जया रिक्ता पूर्णा च प्रतिपदः क्रमात् ।

प्रतिपदादिपञ्चदशतिथिषु कुष्माण्डादिपञ्चदशद्रव्यभक्षणे क्रमेण दोषमाह स्मृतिः । "कुष्माण्डे चार्थहानिः स्यादृहत्यां न स्मरेद्धरिम् । बहुशत्रुः पटोले स्याद्धनहानिस्तु मूलके । कलङ्की जायते विल्वे तिर्य्यग्योनिश्च निम्बके । ताले शरीरनाशः स्यात् नारिकेले च मूर्खता । तुम्बी गोमांससमा स्यात

कलञ्जो गोवधात्मिका ॥ शिम्बी पापकरी प्रोक्ता पूतिका ब्रह्मघातिका । वार्त्ताकी सुतहानिः स्यात् चिररोगी च मापके ॥ महापापकरं मांसं प्रतिपदादिषु वर्जयेत्" ॥ अत्र सप्तम्यामेव तालनिषेधादन्यत्रैतद्वचनं प्रामाणम् "तालं श्वेताञ्च वार्त्ताकीं न खादेद्वैष्णवो नरः" । इत्यनेन तालमपि श्वेत निषिद्ध साहचर्य्येण नपुंसकलिङ्गेन श्वेतानुषङ्गात् । एवं अलाबु वर्त्तुलाकारा वार्त्ताकी कुन्दसन्निभा इति यदपि "कुसुम्भ नालिकाशाकं हन्ताकं पौतिकं तथा । भक्षयन् पतितस्तु स्यादपि वेदान्तगो द्विजः" इत्युशनसा सामान्यतोऽभिहितं तत्र नालिका श्वेतकलम्बीति कल्पतरुः । "पूतिका च द्वादश्यामधिकदोषाय शूद्रविषयिका वा वार्त्ताकी वर्त्तुलेति समुद्रकरभाष्यम् अवेदमस्वरसबीजं वर्त्तुलाकारामित्यस्यानुषङ्गकल्पनम् । व्याधितस्यौषधक्रियायामपवादमाह सुमन्तुः । "लशुन पलाण्डुगृञ्जनकुम्भीश्याकसूतिकान्नाभोज्यान्नमधुमांसमूत्ररेतोऽमेध्याभक्ष्यभक्षणे गायत्र्यष्टसहस्रेण मूर्द्धि सम्पातानवनयेदुपवासश्च एतान्येव व्याधितस्य भिषक् क्रियायामप्रतिसिद्धानि भवन्ति यानि चान्यान्येव प्रकाराणि तेष्वप्यदोषः" इति कुम्भीपाना इति ख्याता । सम्पातानुदकविन्दून् शिरसि पातयेदिति प्रायश्चित्तविवेकः । प्रायश्चित्त वचनान्तरैकवाक्यतया यथायोग्यमूहनीयं कल्पतरौ "नाभ्यङ्गमर्के न च भूमिपुत्रे क्षौरञ्च शुक्रेऽथ कुजे च मांसम् । बुधे च योषां न समाचरेच्च शेषेषु सर्वाणि सदैव कुर्यात् । चित्रा स्वहस्ताश्रवणासु तैलं क्षौरं विशाखा प्रतिपत्सु वर्ज्यम् । मूले मृगे भाद्रपदासु मांसं योषिन्मघाकृत्तिकमोत्तरासु" ॥ स्व धनिष्ठा मृगे मृगशिरसि मघाकृत्तिकाभ्यां सहोत्तरास्तासु इत्येतयोः समासश्छान्दसः । स्मृतिः । "घृतञ्च सार्षपं तैलं यत्तैलं पुष्पवासितम् । अदुष्टं पक्वतैलञ्च स्नानाभ्यङ्गे च नित्यशः" प्रचेताः "तैलाभ्यङ्गनिषेधे तु तिलतैलं निषिध्यते । वारे प्रतिप्रसवमाह स्मृतिः । रवौ पुष्पं गुरौ दूर्वा भूमिं भूमिजवासरे । भार्गवे गोमयं दद्यात् तैलदोषापशान्तये । "दद्यात्तैलं इति शेषः" ।

अथ द्वितीया "सा च कृष्णा पूर्वयुता ग्राह्या प्रतिपत् सद्वितीया स्याद् द्वितीया प्रतिपत् युता" इत्यापस्तम्बवचनात्। तदोक्तयुक्तेः प्रतिपत् कृष्णा तत्साहचर्य्यात् द्वितीयापि तथेति शुक्ला तु परयुता ग्राह्या युग्मात् एवं वक्ष्यमाण उपवासविधायकयोः विरुद्धवचनयोः व्यवस्थोन्नेया यथा नारदः। "द्वितीयैकादशी षष्ठी तथा चैवाष्टमीतिथिः। वेधादधस्तादन्युक्ता उपवासे तिथीस्त्विमाः"॥ अत्र द्वितीयायास्तृतीयादियुता नोपोष्या इत्यर्थः विष्णुरहस्यम् "एकादश्यष्टमी षष्ठी द्वितीया च चतुर्दशी। त्रयोदश्याप्यमावास्या उपोष्याः स्युः परान्विता"। तस्मात् पूर्ववचनं कृष्णपक्षविषयं परवचनं शुक्लपक्षविषय मनारथद्वितीयायान्तु दिवा वासुदेवार्चनं रात्रौ चन्द्रोदयेऽर्घ्यदान नक्तभोजनादिकम्। यथा विष्णुधर्मोत्तरे। 'देवमभ्यर्च्य पुष्पैश्च धूपदीपानुलेपनैः। उदगच्छतश्च 'बालेन्दोर्दद्यादर्घ्यं समाहितः॥ नक्तं भुञ्जीत च नरो यावत्तिष्ठति चन्द्रमाः। अस्तं गते न भुञ्जीत व्रतभङ्गभयान्नरः'॥ अस्त गते चन्द्रे विष्णुपुराणे। "दिवारात्रौ व्रतं यच्च एवमेव तिथौ स्मृतम्। तस्यामुभययोगिन्यामाचरेत्तद् व्रतं व्रती"॥ एवमेव तिथौ दिवा रात्रिसम्बन्धितिथौ। स्मृत मुनिभिः अतएव तस्यामित्यादि। स्कन्दपुराणे "आषाढस्य सिते पक्षे द्वितीया पुष्यसंयुता। तस्यां रथे समारोप्य रामं वा भद्रया सह। यात्रोत्सवं प्रवर्त्याथ प्रीणयेच्च द्विजान् बहून्"॥ तथा "ऋक्षाभावे तिथौ कार्य्या सदा सा प्रीतये मम"। लिङ्गपुराणे "कार्त्तिके तु द्वितीयायां शुक्लायां भ्रातृपूजनं। या न कुर्य्याद्विनश्यन्ति भ्रातरः सप्तजन्मनि" अस्या इति शेषः। महाभारते "कार्त्तिके शुक्लपक्षस्य द्वितीयायां युधिष्ठिर!। यमो यमुनया पूर्वं भोजितः स्वगृहे स्वयम्॥ तस्मात् निजगृहे पार्थ। न भोक्तव्यमतो बुधैः। यत्नेन भगिनीहस्ता-

यमाख्ये" ॥ प्रणाममन्त्रस्तु "धर्मराज ! नमस्तुभ्यं नमस्ते यमुना-
ग्रज ! । पाहि मां किङ्करैः सार्द्धं सूर्य्यपुत्र ! नमोऽस्तु ते" ॥ यमु-
नाञ्च सम्पूज्य नमस्कुर्य्यात् । "यमस्वसर्नमस्तेऽस्तु यमुने ! लोक-
पूजिते ! । वरदा भव मे नित्यं सूर्य्यपुत्रि ! नमोऽस्तु ते" ॥ अन्नं
दत्त्वा पठेत् "भ्रातस्तवानुजाताहं भुङ्क्ष्व भक्तमिदं शुभम् । प्रीतये
यमराजस्य यमुनाया विशेषतः" । ज्येष्ठा चेत्तदा भ्रातरहमिति
वदेत् । अत्र भोक्तव्यं पुष्टिवर्द्धनमिति विधिसमभिव्याहृतफल-
श्रुत्या भोजननियमस्य प्राधान्यात्तस्य मुख्यकालोऽष्टधा विभक्त-
दिनपञ्चमभागो ग्राह्यः । यथा दक्षः । "पञ्चमे च तथा भागे
संविभागो यथार्हतः । पितृदेवमनुष्याणां कीटानाञ्चोप-
दिश्यते ॥ संविभागं ततः कृत्वा गृहस्थः शेषभुग् भवेत् ।
इतिहासपुराणाद्यैः षष्ठञ्च सप्तमं नयेत्" ॥ संविभागो विभ-
ज्यान्नप्रतिपादनं देवोऽत्र वैश्वदेवकर्मसम्बन्धो पञ्चमांशालाभे
तु । "न भुञ्जीतोद्धृतस्नेहं नातिसौहित्यमाचरेत् । नातिप्रगे
नातिसायम्" ॥ इति मनूक्तपर्य्युदस्तसूर्य्योदयास्तेतरकालोऽपि
ग्राह्यः । सौहित्यं तृप्तिः । अत्र भोजनस्य रागप्राप्तत्वेऽपि तत्का-
लस्य "मुनिभिर्द्दिरशनं प्रोक्तं विप्राणां मर्त्त्यवासिनां नित्यम् ।
अहनि च तथा तमस्विन्यां सार्द्धप्रहरयामान्तः" ॥ इति कात्या-
यनीयेन नियमितत्वाद्भोजनकालस्य वैधत्वेन शास्त्रीयत्वात्
न सामान्यशास्त्रप्राप्त्युपजीविपर्य्युदासासङ्गतिः । अत्रानध्ययन
भ्रान्त्या प्रेतपक्षोत्तरद्वितीयायां तन्निषेधात् तथा च राज-
मार्त्तण्डे । "प्रोक्ता चैषा द्वितीयास्ता प्रेतपक्षे गते तु या । या
तु कोजागरे याते चैत्रावल्या परेऽपि च ॥ चातुर्मास्ये समाप्ते
च द्वितीया या भवेत्तिथिः । परास्वेतास्वनध्यायं पुराणे
परिकीर्त्तितं" ॥ ज्योतिषे । तथा "यमद्वितीयायां यात्रायां
मरणं भवेत्" ॥

अथ तृतीया । सा च चतुर्थीयुता रम्भाव्रतेतरदैवकर्मसु
ग्राह्या । "रम्भाख्यां वर्जयित्वा तु तृतीयां मुनिसत्तम ! ।
अन्येषु सर्वकार्य्येषु गणयुक्ता प्रशस्यते" ॥ इति ब्रह्मवैवर्त्तात्
गणो गणपतिस्तत्तिथिश्चतुर्थी तत्र युग्मवाक्यं रम्भाव्रतमात्र-
परं भविष्योत्तरे । "भद्रे ! कुरु प्रयत्नेन रम्भाख्यं व्रतमुत्तमम् ।

ज्येष्ठ-शुक्ल-तृतीयायां स्नाता नियमतत्परा:" ॥ रम्भया कृत-मिति रम्भाव्रतं स्मृति: "वैशाखे मासि राजेन्द्र ! शुक्लपक्षे तृतीयिका। अक्षया सा तिथि: प्रोक्ता कृत्तिकारोहिणीयुता ॥ तस्यां दानादिकं पुण्यमक्षयं समुदाहृतम्" ॥ भविष्ये। "या शुक्ला कुरुशार्दूल ! वैशाखे मासि वै तिथि:। तृतीया साऽक्षया लोके गीर्वाणैरभिवन्दिता ॥ योऽस्यां ददाति करकान् वारि-वाजसमन्वितान्। स याति पुरुषो वीर ! लोकान् वै हैममा-लिन:" ॥ करकान् कुम्भान् वाजमन्न हैममालिन: सूर्य्यस्य। ब्रह्मपुराणे। "य: पश्यति तृतीयायां कृष्णं चन्दनरूपितम्। वैशाखस्य सिते पक्षे स यात्यच्युतमन्दिरम्" ॥ रूपितं चर्चितं स्कन्दपुराणम्। "वैशाखस्य सिते पक्षे तृतीयाऽक्षयसंज्ञिता। तत्र मां लेपयेद्गन्धलेपनैरतिशोभितम्" ॥ ब्रह्मपुराणम्। "वैशाखे शुक्लपक्षे तु तृतीयायां जनार्दन:। यवानुत्पादया-मास युगञ्चारब्धवान् कृतम् ॥ ब्रह्मलोकात्त्रिपथगां पृथिव्या-मवतारयत्। तस्यां कार्य्यो यवैर्होमो यवैर्विष्णुं समर्चयेत् ॥ यवान् दद्यात् द्विजातिभ्य: प्रयत: प्राशयेद्यवान्। पूजयेत् शङ्करं गङ्गां कैलासञ्च हिमालयम् ॥ भगीरथञ्च नृपतिं सागराणां सुखावहम्। स्नानं दानं तप: श्राद्धं जपहोमादि-कञ्च यत् ॥ श्रद्धया क्रियते तत्र तदानन्त्याय कल्पते" ॥ अत्रा-नन्त्यश्रुते: पूर्ववचने नक्षत्रयोग: फलातिशयार्थ:।

अथ चतुर्थी। सा च पञ्चमीयुता ग्राह्या युग्मात् 'एका-दश्यष्टमी षष्ठी अमावास्या चतुर्थिका। उपोष्या: परसंयुक्ता: परा: पूर्व्वेण संयुता:' इत्यग्निपुराणाच्च भविष्ये। "अमा वै सोमवारेण रविवारेण सप्तमी। चतुर्थी भौमवारेण अक्षया-दपि चाक्षया"। यत्तु "चतुर्थीसंयुता कार्य्या तृतीया च चतुर्थिका। तृतीयया युता नैव पञ्चम्या कारयेत् क्वचित्" इति ब्रह्मवैवर्त्तवचनं पञ्चमीयुतानिषेधकं तद्विनायकव्रतपर-मिति गुरुचरणा:। तृतीयायुतानिषेधकत्वे क्वचिदित्यनुपपत्ते: सर्वथैव पञ्चमीयुताया ग्रहणात्। मारसत्वादिमदोपमाह स्मृति: "त्रयोदश्याश्चतुर्थ्यांश्च सप्तम्या द्वादशीतिथे:। मद्योऽप्यध्ययनं धीमान् न कुर्वीत यथाक्रमम्। सारस्वतो गाणपत: सौरश्च

वैधात्रस्तथा"॥ प्रदोषशब्दोऽत्र प्रथमप्रहर इति हेमाद्रिः। रात्रिपर इति निर्णयामृतकृद् भोजदेवः "शुक्लपक्षे चतुर्थ्यान्तु सिंहे चन्द्रस्य दर्शनम्। मिथ्याभिशाप कुरुते न पश्येत्तत्र तं ततः" चतुर्थ्यां दर्शननिषेधात्तत्रोदितस्य चन्द्रस्य पञ्चम्यां दर्शने तु न दोषः। अतः। "पञ्चाननगते भानौ पक्षयोरुभयोरपि। चतुर्थ्यामुदितश्चन्द्रो नेक्षितव्यः कदाचन"॥ चतुर्थ्यां नेक्षितव्य इति मुनिभिरुदित उक्त इत्यर्थः। अथवा चतुर्थ्यामित्यस्य प्रधान-क्रियान्वयाभ्यर्हितत्वादीक्षितव्य इत्यनेनान्वयो न तु उदित इत्यनेन तथा च "अव्यक्तं प्रधानगामि" इति सूत्रे अव्यक्तस्य शब्दस्य प्रधानेन सह सम्बन्ध इति भट्टनारायणव्याख्यानम्। इति उदितस्त्वत्रोदितव्याप्तिपरः स्वरूपाख्यानपरो वा। "ब्राह्मणो तु शुनादष्टा जम्बुकोष्ट्रेण वा गवा। उदितं सोम-नक्षत्रं दृष्ट्वा सद्यः शुचिर्भवेत्" इति पराशरोक्तोदित इतिवत्। नन्वेकपदस्य कथमनेकार्थतेति चेत् यावन्तोऽर्थास्तावन्ति पदानीति तथा चोक्तम्। "यावतामेव धातूनां लिङ्गं रूढिगतं भवेत्। अर्थश्चैवाभिधेयस्तु तावद्भिर्गुणविग्रहः"॥ लिङ्गं सामर्थ्यं रूढिगतं प्रसिद्धं न त्वप्रसिद्धं छन्दिंस्त्राशत्योरित्यादौ गमना-दिकम् अभिधेयो वाच्यः तावद्भिर्धातुभिर्गुणविग्रहो गुणैर्गुण-नाभिर्विग्रहो अङ्ग यत्नार्थे स तथा एतेन धातुसमस्यार्थत्व पदस्य ब्रह्मपुराणे सिद्धार्काधिकारे "नारायणोऽभिशप्तस्तु निशाकरमरीचिषु। स्यतश्चतुर्थ्यामद्यापि मनुष्याय पतेच्च सः॥ अतश्चतुर्थ्यां चन्द्रन्तु प्रमादाद्वीक्ष्य मानवः। पठेद्वाक्ये-यिकावाक्य प्राङ्मुखो वाप्युदङ्मुख"॥ अभिशापः परीवाद-विषयोभूतः सोऽभिशापः। धावेयिकावाक्य विष्णुपुराणे। 'सिंहः प्रसेनमवधीत् सिंहो जाम्बवता हतः। सुकुमारक। मा रोदीस्तव ह्येष स्यमन्तक"॥ अनेन मन्त्रेणाभिमन्त्रित जलं पेयम् आचारात् स्यमन्तकोपाख्यानञ्च श्रोतव्यम्। माघे शुक्ल-चतुर्थ्यां गौरी पूज्या वक्ष्यमाणवचनात्।

अथ पञ्चमी। सा च चतुर्थीयुता ग्राह्या युग्मात् "पञ्चमी च प्रकर्त्तव्या चतुर्थीसहिता विभो"। इति ब्रह्मपुराणाच्च। "अत पञ्चमी तु प्रकर्त्तव्या षष्ठ्यायुक्ता तु नारद"। इति ब्रह्मवैवर्त्त-

वचनं तच्छुक्लापरं शुक्लपक्षे तिथिर्ग्राह्येत्येकवाक्यत्वात् इति केचित्तच्चिन्त्यम् "चतुर्थीसंयुता कार्य्या पञ्चमी परया न तु। दैवे कर्म्मणि पैत्रे च शुक्लपक्षे तथासिते" इति कालमाधवीयधृत-हारीतवचनात्। यद्यपि पैत्रे तन्निषेधो निरर्थकः शुक्लवचनस्य दैवकृत्यमात्रपरत्वात् तथापि यथा आपराह्णिके पित्रे स्वतएव परविद्धा न ग्राह्या तथा दैवेऽपीति विवक्षया दैवपित्रयोः सहोपन्यासः"। ब्रह्मवैवर्त्तवचनन्तु स्कन्दोपवासविषयकमिति माधवाचार्य्यः। अत्र पञ्चम्यामुपवासः षष्ठ्यां स्कन्दोपासनाय षष्ठीसमेता कर्त्तव्या सप्तमी नाष्टमीयुता। पतङ्गोपासनार्थेह षष्ठ्यामाहुरुपोषणम्"॥ इति भविष्यपुराणोक्तवत्। पतङ्गः सूर्य्यः। तथा च वशिष्ठः "कृष्णाष्टमी स्कन्दषष्ठी शिवरात्रि चतुर्द्दशी। एताः पूर्वयुताः कार्य्यास्तिथ्यन्ते पारणं भवेत्"॥ वस्तुतस्तु पञ्चमी परया न त्विति वचनान्तरैकवाक्यतया षष्ठ्याऽयुतेति पाठः। स्कन्दषष्ठी वक्ष्यते देवीपुराणे। "सुप्ते जनार्द्दने कृष्णे पञ्चम्यां भवनाङ्गने। पूजयेन्मनसादेवीं स्नुही-विटपसंस्थिताम्। पद्मनाभे गते शय्यां देवैः सर्व्वैरनन्तरम्। पञ्चम्यामसिते पक्षे समुत्तिष्ठति पन्नगो"॥ मनसादेवीं विषहरीं स्नुही सिज वृक्षः। देवैरिति सहार्थे तृतीया। "देवीं संपूज्य नत्वा च न सर्पभयमाप्नुयात्। पञ्चम्यां पूजयेन्नागाननन्ताद्यान्महोरगान्। क्षीरं सर्पिस्तु नैवेद्यं देयं सर्पविषापहम्"। मनसाध्यानं यथा पद्मपुराणम् "देवीमम्बामहीनां शशधर-वदनां चारुकान्तिं वदान्याम्। हंसारूढामुदारामरुणित-वसनां सर्व्वदां सर्व्वदैव। स्मेरास्यां मण्डिताङ्गीं कनककमणि-गणैर्नागरत्नैरनेकैर्वन्देऽहं साष्टनागामुरुकुचयुगलां भोगिनीं कामरूपाम्। पुराणान्तरे। "अनन्तो वासुकिः पद्मो महा-पद्मोऽथ तक्षकः। कुलीरः कर्कटः शङ्खो ह्यष्टौ नागाः प्रकी-र्त्तिताः॥ शेषः पद्मो महापद्मः कुलिकः शङ्खपालकः। वासु-किस्तक्षकश्चैव कालियो मणिभद्रक॥ ऐरावतो धृतराष्ट्रः कर्कोटकधनञ्जयौ"। गारुडेऽपि तत्रैव "अनन्तं वासुकिं शङ्खं पद्मं कम्बलमेव च। तथा कर्कोटकं नागं धृतराष्ट्रञ्च शङ्खकम्॥ कालियं तक्षकञ्चापि पिङ्गलं मणिभद्रकम्। यजे-

स्नानमितान्नाशात् दष्टमुक्तो दिवं व्रजेत्" ॥ अत्र च "योऽसौ चानन्तरूपेण ब्रह्माण्डं सचराचरम् । पुष्पवद्धारयेन्मूर्द्ध्नि तस्मै नित्यं नमो नमः" ॥ इत्यनेन प्रणवपूर्व्वेण मात्स्यपुराणोक्ते-नानन्तं पूजयेत् । रत्नाकरे "पितुमर्द्दस्य पत्राणि स्थापयेद्भवनो-दरे । स्वयञ्चापि तदश्नीयात् ब्राह्मणांश्चापि भोजयेत्" ॥ पितु-मर्द्दस्य निम्बस्य भविष्योत्तरे माघशुक्लपञ्चमीमधिकृत्य "चतुर्थी वरदा नाम तस्यां गौरी सुपूजिता । सौभाग्यमतुलं कुर्य्यात् पञ्चम्यां श्रीरपि श्रियम्" ॥ संवत्सरप्रदीपे "पञ्चम्यां पूजये-ल्लक्ष्मीं पुष्पधूपान्नवारिभिः । मस्याधारं लेखनीञ्च पूजयेन्न लिखेत्ततः ॥ माघे मासि सिते पक्षे पञ्चमी या श्रियः प्रिया । तस्याः पूर्व्वाह्ण एवेह कार्य्यः सारस्वतोत्सवः" ॥ सारस्वत इत्यु-पादानात् श्रियः सरस्वत्याः तथा च व्याडिः । "लक्ष्मीसरस्वती धीत्रिवर्गसम्पद्विभूतिशोभासु । उपकरणवेशरचनाविधासु च श्रीरिति प्रथिता । तथा चोक्तं यां दद्यादित्यादौ नानाशब्द-स्यापि प्रसिद्धार्थेनैव व्यवहारः विपरीतार्थप्रत्यायकवाक्यविशेष-सत्त्वे तु अप्रसिद्धार्थत्वेन च व्यवह्रियते । सर्व्वदा नानार्थानां व्यवहारस्तु श्लेषकाव्यादावेवेति । "तरुणशकलमिन्दोर्बिभ्रती शुभ्रकान्तिः कुचभरनमिताङ्गी सन्निषण्णा सिताब्जे । निज-करकमलोद्यल्लेखनी पुस्तकश्रीः सकलविभवसिद्ध्यै पातु वाग्देवता नः" ॥ इति शारदोक्तं ध्यायेत् पाद्यादिभिः पूज-यित्वा "भद्रकाल्यै नमो नित्यं सरस्वत्यै नमो नमः । वेद-वेदान्तवेदाङ्गविद्यास्थानेभ्य एव च स्वाहा" इति ब्रह्मपुराणी-येन त्रिः पूजयेत् । मत्स्यसूक्ते । "बन्धुजीवञ्च द्रोणञ्च सरस्वत्यै न दापयेत्" । सरस्वतीं सम्पूज्य "यथा न देवी भगवान् ब्रह्मा लोकपितामहः । त्वां परित्यज्य सन्तिष्ठेत्तथा भव वरप्रदा ॥ वेदाः शास्त्राणि सर्व्वाणि नृत्यगीतादिकञ्च यत् । न विहीनं त्वया देवि ! तथा मे सन्तु सिद्धयः ॥ लक्ष्मीर्मेधा धरा पुष्टिर्गौरी तुष्टिः प्रभा धृतिः । एताभिः पाहि तनुभिरष्टाभिर्मां सरस्वती" इति मत्स्यपुराणीयैः प्रार्थयेत् ।

अथ षष्ठी । सा तु सप्तमीयुता ग्राह्या युग्मात् राजमार्त्तण्डे "ज्यैष्ठे मासि सिते पक्षे षष्ठी चारण्यसंज्ञिता । व्यजनैककरा-

स्नात्वा भ्रमन्ति विपिने स्त्रियः ॥ तां विन्ध्यवासिनीं वन्दे षष्ठी-
माराधयन्ति च । कन्दमूलफलाहारा लभन्ते सन्ततिं शुभाम् ॥
कन्दं सूरणादिमूलं तदितरत् भविष्ये "येयं मार्गशिरे मासि
षष्ठी भरतसत्तम ! । पुण्या पापहरा धन्या शिवा शान्ता गुह-
प्रिया" ॥ देवीपुराणे चैत्रमधिकृत्य "षष्ठ्यां स्कन्दस्य कर्त्तव्या
पूजा सर्वोपचारिका । इहैव सुखसौभाग्यमन्ते विष्णुपदं
व्रजेत्" ॥ इयमेव स्कन्दषष्ठी पञ्चमी युतैवोपोष्या । "कृष्णा-
ष्टमी स्कन्दषष्ठी शिवरात्रि चतुर्दशी । एताः पूर्वयुताः कार्या-
स्तिथ्यन्ते पारणं भवेत्" ॥ इति ब्रह्मवैवर्त्तवचनात् विष्णुधर्मो-
त्तरे "अष्टमीञ्च तथा षष्ठीं नवमीञ्च चतुर्दशीम् । शिरोऽभ्यङ्गं
न कुर्वीत पर्वसन्धौ तथैव च" ॥

अथ सप्तमी । सा च षष्ठीयुता ग्राह्या युग्मात् पैठीनसि-
वचनाच्च यथा "पञ्चमी सप्तमी चैव दशमी च त्रयोदशी ।
प्रतिपन्नवमी चैव कर्त्तव्या साम्मुखी तिथिः" ॥ साम्मुख्यमुक्तं
स्कान्दे "साम्मुख्यं नाम सायाह्नव्यापिनी दृश्यते यदा" ।
अतएव परदिने त्रिसन्ध्यकालाव्यापित्वे षष्ठीयुक्तपञ्चम्यामुप-
वासमाह भविष्यपुराणं "षष्ठीसहिता कर्त्तव्या सप्तमी नाष्टमी
युता । पतङ्गोपासनायेह षष्ठ्यामाहुरुपोषणम्" ॥ यथा
उपोषणे तथा कर्मान्तरे तथा "षष्ठ्यायुता सप्तमी च कर्त्तव्या
सर्वदा तिथिः । षष्ठी च सप्तमी यत्र तत्र सन्निहितो हरिः" ॥
इति स्कन्दपुराणात् तथा "शुक्लपक्षस्य सप्तम्यां सूर्य्यवारो यदा
भवेत् । सप्तमी विजया नाम तत्र दत्तं महाफलम्" ॥ भविष्ये
"शालितण्डुलप्रस्थस्य कुर्य्यादन्नं सुसंस्कृतम् । सूर्य्याय चरुकं
दत्वा सप्तम्याञ्च विशेषतः ॥ यावन्तस्तण्डुलास्तस्मिन्नैवेद्यपरि-
सङ्ख्यया । तावद्वर्षसहस्राणि सूर्य्यलोके महीयते" ॥ गोपथ-
ब्राह्मणं "द्वात्रिंशत् पलिकं प्रस्थमुक्तं स्वयम्भुवा" । ज्योतिषे
पञ्चाशत् लौकिकैर्मानैः साष्टत्रिंशद्विमापकम् । तोलकत्रितयं
ज्ञेयं ज्योतिर्विः प्रतिसम्मतम्" ॥ तेन चत्वारिंशदधिकमाष-
चतुष्टयाधिकपञ्चविंशतितोलकमिताः प्रस्थतण्डुला इति एत-
द्देशत् न्यूनाधिकयोः फलतारतम्यं बोध्यम् । एवं देवतान्तरे-
ऽपि तत्तद्विधानादितत्फलेन कल्पयितुं युक्तम् अतएव शिवे-

ध्येयं वक्ष्यते। वराहपुराणे "अथापरं महाराज! व्रतमारोग्य-संज्ञितम्। कथयामि परं पुण्यं सर्वपापप्रणाशनम्॥ तथैव माघमासस्य सप्तम्यां समुपोषितम्। पूजयेद्भास्करं देवं विष्णुरूपं सनातनम्॥ आदित्य! भास्कर! रवे! भानो! सूर्य! दिवा-कर!। प्रभाकरेति संपूज्यो देवः सर्वेश्वरो रविः॥ षष्ठ्यामेक-कृताहारः सप्तम्यां समुपोषितः। अष्टम्याञ्चैव भुञ्जीत एष एव विधिः स्मृतः॥ अनेन वत्सरं पूर्णं विधिना योऽर्चयेद्रविम्। तस्यारोग्यं धनं धान्यमिह जन्मनि जायते॥ परत्र च शुभं स्थानं यद्गत्वा न निवर्त्तते"॥ सप्तम्यां समुपोषित इति आदिकर्मणि क्तः। तेन सप्तम्यां समुपवस्तुमारब्धवानित्यर्थः। ततश्च प्रातःसप्तम्यामेव उपवाससङ्कल्पः। रविश्च विष्णुरूपतया पूजाकाले ध्येयः अभिलापे तु तत्तिथावित्युक्त्वा आरभेति ऐहिकारोग्यधनधान्यपारलौकिकशुभस्थानलाभकामः। संव-त्सरं यावदारोग्यव्रतमिति विशेषः। ततः प्रभृति सप्तम्यामुप-वासं कुर्वन्। "आदित्य! भास्कर! रवे! भानो! सूर्य! दिवा-कर! नमस्तुभ्यं" इति मन्त्रेण पूजयेत्। अत्र षष्ठ्यादिषु तत्तत् कर्मविधानात् षष्ठीसप्तमीत्यस्य न विषयः कालिकापुराणे भक्तं प्रति सूर्यवाक्यम्। "अदत्त्वा मां न भुञ्जीत विलुप्तं नैव दर्शयेत्"। तथा "मदर्चां धृतनिर्माल्यं शरीरे न तु धारयेत्"। अर्चा प्रतिमा।

अथ विधानसप्तमी कृत्यचिन्तामणौ "अर्कांशं शुचिगोमयं समरिचं तोयं फलञ्चाग्नुते मूलं नक्तमुपोषणञ्च विधिवत् कृत्वैकभक्तं नरः। क्षीरं वायुमनं घृताशनमिति प्रोक्तान्यमूनि क्रमात्। कृत्वा द्वादशसप्तमीं दिनकृतः प्राप्नोत्यभीष्टं फलम्"॥ अत्र चार्कांशादीतरभोजननिवृत्तिरवसीयते तपस्त्वात्, तथा च मत्स्यपुराणे "तपोभिः प्राप्यतेऽभीष्टं नासाध्यं हि तपस्यतः। दुर्भगत्वं वृथा लोको वहते सति साधने"॥ तपसः क्लेश-स्वभावत्वं तत्रैवोक्तम् "ऊर्मीति चपला पुंसि न चर्म तावकं वपुः। भोट, क्लेशस्वभावस्य तपसः सौम्यदर्शने"॥ व्यक्तमुक्तं यथा "अर्कपत्राङ्कुरमाचमनतोयमृडीतक चन्दनादिद्वयव-मात्रं मञ्जुल मरीच जलम्। कदलीफलमध्यम् कथामात्र-

मपक्वकम् । कुशमूलं यवमालं स्वच्छायाद्विगुणे चणे ॥ भच्यं मितौदनं नक्तं शुद्धोपवसनं तथा । एकभक्तं मयूराण्डप्रमाणं भोजनं मतम् ॥ अर्द्धप्रसृतिमात्रन्तु कपिलादुग्धभक्षणम् । स्नात्वा संपूज्य मार्त्तण्डं प्राङ्मुखो वायुमाशयेत् ॥ घृतं स्वल्पं पौषमासे माघादर्व्वं समाचरेत् । ब्राह्मणान् भोजयेद्भक्त्या गुडक्षीरनिरामिषैः ॥ विप्राय दक्षिणा देया विभवस्यानुरूपतः । अष्टम्यां पारणं कुर्य्यात् कटुम्लरहितेन च ॥ मुद्गमाषतिला-दीनि घृतञ्चैव विवर्जयेत् । एकसिद्धं भक्ष्यमुक्तमर्वातन्त्रानुसा-रतः ॥ एतद्व्रतस्य माघादिमासविशेषविहितकर्म्मत्वेन मल-मासेतरकर्त्तव्यमाह । वशिष्ठलिङ्गपुराणम् । "प्रारब्धेतु व्रते पश्चात् सम्प्रासेत्वधिमासके । पूर्व्वमानेन तं त्यक्त्वा कार्य्यं द्वादश-मासिकम्" ॥ पूर्व्वमानेन मलिम्लुच शून्यवत्सरमानेन तं मल-मासं द्वादशमासिकं द्वादशमासेषु एव कार्य्यं न मलमास इत्यर्थः यत्तु "मासे मलिम्लुचेऽप्येवं यजेद्देवीं सशङ्कराम् । किन्तु नोद्यापनं कार्य्यमित्याह भगवान् शिवः" ॥ इति विष्णुरहस्य-वचनं तन्मासविशेषानङ्कितमासमात्रकर्त्तव्यामावास्यादिव्रत-कर्त्तव्यता परम् उद्यापनं प्रतिष्ठा एवमारम्भोऽपि निषिद्धः गार्ग्यः । "अस्तं गते गुरौ शुक्रे वाले वृद्धे मलिम्लुचे । उपा-यनमुपारम्भं व्रतानां नैव कारयेत्" ॥ उपायनं प्रतिष्ठा उपा-रम्भमारम्भम् एतच्च कालाशुद्धिमात्रपरं तत्तन्मात्रविधिकल्पने गौरवात् भविष्ये "भाद्रे मासि सिते पक्षे सप्तम्यां नियतेन या । स्नात्वा शिवं लेखयित्वा मण्डले च सहाम्बिकम् । पूज-येच्च तदा तस्यां दुष्प्रापं नैव विद्यते" ॥ इदं कुक्कुटीव्रतत्वेन ख्यातं भविष्ये "सूर्य्यग्रहणतुल्या हि शुक्लमाघस्य सप्तमी । अरुणोदयवेलायां तस्या स्नानं महाफलम् ॥ माघे मासि सिते पक्षे सप्तमी कोटिभास्करा । दद्यात् स्नानार्घ्यदानाभ्यामायु-रारोग्यसम्पदः ॥ अरुणोदयवेलायां शुक्ला माघस्य सप्तमी । गङ्गायां यदि लभ्येत सूर्य्यग्रहशतैः समा" ॥ कोटिभास्करा कोटिसप्तमीतुल्या सूर्य्यग्रहणफलं स्नानजं "सन्निहिते बुद्धि-रन्तरङ्गा" इति न्यायात् । तेन बहुशतसूर्य्यग्रहणकालीन-गङ्गास्नानजन्यफलसमफलप्राप्तिः फलमत्र श्रेयम् यत्र बहुतर-

अतसूर्य्यग्रहाणां प्रत्येकाधिकरणतासंसर्गेणान्वयात् कालानां स्नानानां तत्फलानामपि बहुत्वं लभ्यते अतो नाप्रसिद्धिः पूर्णसप्तम्यां पूर्वापरयोर्येवारुणोदयकाले सप्तमी तत्र पूर्वदिने तत्काले स्नानम्। "चतस्रो घटिकाः प्रातररुणोदय उच्यते। यतीनां स्नानकालोऽयं गङ्गाम्भः सदृशः स्मृतः॥ त्रियामां रजनीं प्राहुस्त्यक्त्वाद्यन्तचतुष्टयम्। नाडीनां तदुभे सन्ध्ये दिवसाद्यन्तसंज्ञिते"॥ इति कालमाधवीयधृत ब्रह्मवैवर्त्तीयेन पूर्वस्य तत्कालस्य पूर्णतिथिसम्बन्धि दिनकर्त्तव्यकर्माङ्गत्वेन इतरस्य चेतराङ्गत्वेनाभिधानात् अतएव दक्षेण तत्कालमारभ्याह्निककृत्यमभिहितम् अत्रारुणोदयकाले मुहूर्त्तान्यूनतिथिलाभ एव स्नानं "व्रतोपवासस्नानादौ घटिकैका यदा भवेत्। उदये सा तिथिर्ग्राह्या श्राद्धादावस्तगामिनी" इति विष्णुधर्मोत्तरात् अत्र घटिका मुहूर्त्तं स्यादनयोरेककालानुरोधादिति वक्ष्यते ब्रह्मवैवर्त्तवचने घटिका दण्डरूपा परवचने नाडीनामाद्यन्तचतुष्टयमित्येकवाक्यत्वात् ये तु सूर्य्योदयात् प्रागपि प्रातःस्नानविधानात् तत्रैव माघसप्तम्याश्च गुणफलविधित्ववादित्याहुः तच्चिन्त्यं "प्रकरणान्तरे प्रयोजनान्यत्वम्" इति जैमिनिसूत्रेण प्रकरणभेदे गुणविध्यसिद्धेः अतएव कृत्यतत्त्वरत्नाकरयोः। "य इच्छेद्विपुलान् भोगान् चन्द्रसूर्य्यग्रहोपमान्। प्रातःस्नायी भवेन्नित्यं द्वौ मासौ माघफाल्गुनौ" इति विष्णुस्मृतौ नित्यस्नानप्रकरणात् प्रकरणान्तराम्नानात् प्रकरणान्तराधिकरणन्यायेन काम्यस्नानान्तरमिदमप्युक्तं न तु गुणफलविधिः किन्तु काम्यकरणे प्रसङ्गान्नित्यसिद्धिरिति अत्र माघमासनिमित्तकमाघसप्तमीनिमित्तककाम्यस्नानयोः प्रातर्विधानात् नैमित्तिकत्वेन प्रायश्चित्तवत् सकृदनुष्ठानम्। "प्रधानस्याक्रिया यत्र साङ्गं तत् क्रियते पुनः। तदङ्गस्याक्रियायान्तु नावृत्तिर्न च तत्क्रिया"॥ इति कात्यायनवचनात् "न स्नानमाचरेद् भुक्त्वा नातुरो न महानिशि। न वासोभिः सहाजस्रं नाविज्ञाते जलाशये"॥ इति मनुवचनेनाजस्रस्नाननिषेधाच्च "धर्म्मविन्नाचरेत् स्नानमाह्निकञ्च पुनः पुनः"। इति मनुवचनाच्च अतएव नान्दीमुखप्रकरणेऽपि प्रधानानामपि काम्यानां

तत्तद्देशकालविहितानां तत्त्वेनैव सिद्धिरिति श्राद्धचिन्तामणिः निष्कामविष्णुप्रीतिकामयोः सुतरां सकृदनुष्ठानं "गुणतारतम्यात् फलतारतम्यम्" इति न्यायेन फलं बोध्यम्। तत्तु इक्षुक्षीरगुडादिमाधुर्य्यभेदवन्निर्देष्टुमशक्यं "पक्षान्तरेऽपि कन्यास्थे रवौ श्राद्धं प्रशस्यते। कन्यागते पञ्चमे तु विशेषेणैव कारयेत्"॥ इति हेमाद्रिधृतादित्यपुराणोक्तवत् एतद्वचनप्रागुक्तं कार्त्तिकमलमासाब्दविषयं "देशकालायनदेवदातृद्रव्यमनो गुणाः। सूक्ष्मस्यापि दानस्य फलातिशयहेतवः"॥ इति ब्रह्मपुराणोक्तवच्च तीर्थभेदे त्वेकदापि नानास्नानम्। "विषुवद्दिवसे प्राप्ते पञ्चतीर्थीविधानतः" इति मत्स्यपुराणादिवचनात् तीर्थभेदे तत्प्रसङ्गयोरसम्भवाच्च। अतएव गङ्गावाक्यावलीतीर्थचिन्तामण्योः। यत्तु प्रयागे त्र्यहं स्नानक्रोडीकृतेऽपि माघसप्तमीस्नानादावसाधारणसङ्कल्पेन पुनस्तथैव प्रातःस्नानाचरणं तदयुक्तं तदा सकृत् स्नानस्यैव विहितत्वात्। अन्यथा तत् त्र्यहफलकामनायां तदानन्त्यापत्तेरित्युक्तम्। स्नाने परिपाटीमाह कृत्यकल्पलतायां विष्णुः "सप्त बदरपत्राणि सप्तार्कपत्राणि च शिरसि निधाय" "यद्यत् जन्मकृतं पापं मया सप्तसु जन्मसु। तन्मे रोगञ्च शोकञ्च माकरी हन्तु सप्तमी"॥ इत्युच्चार्य्य स्नायादिति शेषः। एतच्च तिथिकृत्यस्य पौर्णमास्यन्तमासाङ्गत्वान्माकरीति पदं मकरार्कारब्धचान्द्रमासीयतिथिकृत्यपरम्। "तिथिकृत्ये च कृष्णादिं व्रते शुक्लादिमेव च। विवाहादौ च सौरादिं मासं कृत्ये विनिर्दिशेत्"॥ इति ब्रह्मपुराणान्मन्वन्तरादित्वेन तथा युक्तत्वाच्च यथा मत्स्यपुराणे। "यस्मान्मन्वन्तरादौ च रथमापुर्दिवाकराः। माघमासस्य सप्तम्यां तस्मात् सा रथसप्तमी। अरुणोदयवेलायां तस्यां स्नानं महाफलम्"॥ अतएव नारसिंहे रथ्याख्यायामित्युक्तं यथा "महानवम्यां द्वादश्यां भरण्यामपि चैव हि। तथाक्षयतृतीयायां शिष्यान्नाध्यापयेद् बुधः। माघमासे तु सप्तम्यां रथ्याख्यायाञ्च वर्जयेत्"॥ द्वादश्यां शयनोत्थानद्वादश्यां भरण्यां शक्रध्वजपातभरण्यामिति कल्पतरुः अत्र महानवम्यादिसाहचर्य्याच्चान्यत्वं प्रतीयते अतएव चतुर्दशमन्वन्तरादिगणने क्वापि

न राश्युल्लेखः। यथा भविष्यमत्स्ययोः। "अश्वयुक् शुक्लनवमी द्वादशी कार्त्तिकी तथा। तृतीया चैत्रमासस्य तथा भाद्रपदस्य च॥ फाल्गुनस्याप्यमावस्या पौषस्यैकादशी तथा। आषाढस्यापि दशमी तथा माघस्य सप्तमी॥ श्रावणस्याष्टमी कृष्णा तथाषाढस्य पूर्णिमा। कार्त्तिकी फाल्गुनी चैत्री ज्यैष्ठी पञ्चदशी सिता। मन्वन्तरादयस्त्वेता दत्तस्याक्षयकारिकाः"॥ अत्र अमावस्याष्टमीव्यतिरिक्ताः शुक्लाः पुनः पुनस्तथा पदोपादानात्। उपक्रमोपसंहारयोः शुक्लत्वकीर्त्तनाच्च अत्र कामधेनौ तृतीया चैव माघस्येति कल्पतरौ तु तृतीया चैत्रमासस्येति लिखितम् अत्र, पाठद्वैधे श्रीपतिरत्नमालायाम्। अश्वयुक्शुक्लनवमीद्वादश्यूर्जे मधौ तृतीया च इति पाठाच्चैत्रतृतीयैव ग्राह्या। श्रीदत्तोऽप्येवम्। माघसप्तम्याश्चान्यत्वं सौरागमेऽपि "अर्कपत्रैः सबदरैर्दूर्वाक्षत सचन्दनैः। अष्टाङ्गविधिना चार्घ्यं दद्यादादित्यतुष्टये॥ माघेऽथ फाल्गुने चापि भवेद्वै माघसप्तमी। आकरोति च यत् प्रोक्तं तत्प्रायो वृत्तिदर्शनात्॥ अष्टाङ्गविधिना योऽर्घ्यं भानोर्मूर्द्ध्नि निवेदयेत्। ताम्रपात्रार्घ्यदानेन पुण्यं दशगुणं स्मृतम्"॥ इति विष्णुपुराणीयेन आदित्यपुराणे "ऋचयाभिर्विशेषेण यत् कर्म विहितं द्विजैः। दैवं वाप्यथवा पैत्रं तदन्यत्रापि दृश्यते" अर्घ्यमन्त्रस्तु "जननी सर्वभूतानां सप्तमी सप्तसप्तिके। सप्तव्याहृतिके देवि नमस्ते रविमण्डले"॥ प्रणाममन्त्रस्तु "सप्त सप्तिवहप्रीत सप्तलोकप्रदीपन। सप्तम्या हि नमस्तुभ्यं नमोऽनन्ताय वेधसे"॥ सप्तिरश्वः।

अथाष्टमी। सा च शुक्ला नवमीयुता ग्राह्या युग्मात्। कृष्णा च सप्तमीयुता यथा निगमः "कृष्णपक्षेऽष्टमी चैव कृष्णपक्षे चतुर्दशी। पूर्वविद्धैव कर्त्तव्या परविद्धा न कुर्वाचित्॥ उपवासादि कार्य्येषु एष धर्मः सनातनः"। भविष्यपुराणे। "चतुर्दश्यां तथाष्टम्यां पक्षयोः शुक्लकृष्णयोः। याऽष्टमिक न भुञ्जीत शिवार्चनपरो नरः॥ यत् पुण्यमक्षय प्रोक्तं सतत सत्रयाजिनाम्। तत् पुण्यं सकलं तस्य शिवलोकञ्च गच्छति"॥ ततः सततसत्रयाज्यक्षयपुण्यसमपुण्यप्राप्तिः शिवलोकगतिश्च

फलम्। फाल्गुनशुक्लाष्टमी चतुर्दश्योरारभ्य वर्षं यावत् प्रत्यष्टमीं प्रति चतुर्दश्युपवासव्रतम्। कालिकापुराणे। "येयं ललितकान्त्याख्या देवी मङ्गलचण्डिका। वरदाभयहस्ता च द्विभुजा गौरदेहिका॥ रक्तपद्मासनस्था च मुकुटकुण्डलमण्डिता। रक्तकौषेयवस्त्रा तु स्मितवक्त्रा शुभानना॥ नवयौवनसम्पन्ना चार्वङ्गी ललितप्रभा। उमया भाषितं मन्त्रं यत्पूर्वं त्वेकमक्षरम्॥ मन्त्रमस्यास्तु तज्ज्ञेयं तेन देवीं प्रपूजयेत्"। एकमक्षरं शक्तिवीजरूपम् "तथाष्टम्यां नवम्याञ्च पूजा कार्य्या विशुद्धये। पटेषु प्रतिमायां वा घटे मङ्गलचण्डिकाम्॥ यः पूजयेद्भौमवारे शुभैर्दूर्वाक्षतैः शिवाम्। सततं साधकः सोऽपि काममिष्टमवाप्नुयात्"॥ ज्योतिषे। "शनैश्चरस्य वारेण वारेणाङ्गारकस्य च। कृष्णाष्टमी चतुर्दश्यौ पुण्यात् पुण्यतरे स्मृते"॥ तथा "सोमवारेऽप्यमावास्या आदित्ये हि तु सप्तमी। चतुर्थ्यङ्गारवारे तु अष्टमी च बृहस्पतौ॥ अत्र यत् क्रियते पापमथवा धर्मसञ्चयः। षष्टिजन्मसहस्राणि प्रतिजन्म तदक्षयम्"॥ प्रणम्य जगतामीशं वसुदेवसुतं हरिम्। तज्जन्मतिथितत्त्वानि वक्ति श्रीरघुनन्दनः॥

अथ जन्माष्टमी। ब्रह्मपुराणे। "अथ भाद्रपदे मासि कृष्णाष्टम्यां कलौ युगे। अष्टाविंशतिमे जातः कृष्णोऽसौ देवकीसुतः।" अष्टाविंशतिमे सावर्णिकमन्वन्तरप्रथमयुगापेक्षयेति शेषः॥ विष्णुपुराणे महामायां प्रति भगवद्वाक्यम्। "प्रावृट्काले च नभसि कृष्णाष्टम्यामहं निशि। उत्पत्स्यामि नवम्याञ्च प्रसूतिं त्वमवाप्स्यसि"॥ इत्यादिषु भाद्रपदनभःपदयोर्नैविरुद्धार्थता तत्कालस्यैकस्मृतिमूलतया गौणचान्द्रेण भाद्रता मुख्यचान्द्रेण श्रावणतेति। अभिलापस्तु गौणचान्द्रेणैव तदर्थमेव भाद्रपदप्रयोगात् अन्यथा तदभिधानमनर्थकं स्यात् तिथिकृत्ये च कृष्णादिमिति वचनात्। यत्तु वशिष्ठसंहितायाम्। एकस्मिन् वचने श्रावणनभस्योपादानं तत् सौराभिप्रायेण। यथा "श्रावणे वा नभस्ये वा रोहिणी सहिताष्टमी। यदा कृष्णे नरैर्लब्धा सा जयन्तीति कीर्त्तिता"॥ कृष्णे कृष्णपक्षे अत्र वक्ष्यमाणवचनान्मध्यरात्रप्राप्तावेव जयन्तीत्वं न रोहिण्य-

द्वयोर्योगाभावे यथा "सिंहार्के रोहिणीयुक्ता नभः कृष्णाष्टमी यदि । रात्र्यर्द्धपूर्वापरगा जयन्ती कलयापि च" ॥ इति वराह-संहिता । एतेन द्वादशमासेषु कृष्णाष्टमीष्वपि रोहिणीयोग-पुरस्कारेण जयन्तीव्रतमिति द्वैतनिर्णयोक्तं निरस्तं उक्तवचन-विरोधात् । "सूर्य्याचन्द्रमसोर्यः परः सन्निकर्षः सामावास्या" । इति गोभिलसूत्रेण ज्योतिःशास्त्रगणनया च चन्द्रसूर्य्ययोरमा-वस्यायामेकराश्यवस्थाननियमेन द्वादशसु मासेष्वष्टम्यां रोहिणी-योगस्य सर्वथैवासम्भवाच्च । भविष्योत्तरे । "श्रावणे बहुले पक्षे कृष्णजन्माष्टमीव्रतम् । न करोति नरो यस्तु स भवेत् क्रूरराक्षसः ॥ वर्षे वर्षे तु या नारी कृष्णजन्माष्टमीव्रतम् । न करोति महाक्रूरा व्याली भवति कानने" ॥ भविष्ये । "अष्टम्यामुदये चेद्रोहिणी या न लभ्यते । व्रतं सङ्कल्पयेत् तत्र न च रात्रौ कदाचन" ॥ तत्र सप्तम्यां तद्दिने तस्या एव प्राप्त्यभावात्तदानीं सङ्कल्पमाह [illegible] । "प्रातः सन्ध्यां ततः कृत्वा सङ्कल्पं बुध आचरेत् । प्रातः सङ्कल्पयेद्विद्वानुपवासव्रतादिकम्" ॥ ब्रह्मवैवर्त्ते । "मन्वादिदिवसे प्राप्ते यत्फलं स्नानपूजने । फलं भाद्रपदेऽष्टम्यां भवेत् कोटिगुणं द्विज ।" ॥ तथा "अस्यां तिथौ वारिमात्रं यः पितृभ्यः प्रयच्छति । गया-श्राद्धं कृतं तेन शताब्दं नात्र संशयः" ॥ पूजा च मध्यरात्रे । "कृष्णाष्टम्यान्तु रोहिण्यामर्द्धरात्रेऽर्च्चनं हरेः" । इति गारुडात्, वक्ष्यमाणवचनजाताच्च । अन्यदापूजा भविष्ये । "त्रिकाले पूजयेद्देवं दिवारात्रौ विशेषतः । अहोरात्रावधि तथा पुष्पै-र्नानाविधैरपि" ॥ अत्र भविष्यपुराणभविष्योत्तराभ्यां संक्षिप्य पूजाविधिरभिधीयते । "पार्थ ! तद्दिवसे प्राप्ते दन्तधावनपूर्वकम् । उपवासस्य नियमं गृह्णीयाद्भक्तिभावतः ॥ वासुदेवं समुद्दिश्य सर्वपापप्रशान्तये । उपवासं करिष्यामि कृष्णाष्टम्यां नभस्य-हम् ॥ अद्य कृष्णाष्टमीं देवीं नभश्चन्द्रसरोहिणीम् । अर्च्च-यित्वोपवासेन भोक्ष्येऽहमपरेऽहनि ॥ एनसो मोक्षकामो-ऽस्मि यद्गोविन्द ! त्रियोनिजम् । तन्मे मुञ्चतु मां त्राहि पतितं शोकसागरे ॥ आजन्ममरणं यावद्यन्मया दुष्कृतं कृतम् । तत् प्रणाशय गोविन्द ! प्रसीद पुरुषोत्तम !" ॥ एतन्मन्त्रचतुष्टय

संवत्सरप्रदीपधृतं तथा "एकेनैवोपवासेन कृतेन कुरुनन्दन!। सप्तजन्मकृतात् पापान्मुच्यते नात्र संशयः"॥ गरुडमुपक्रम्य तथा "तन्मध्ये प्रतिमा स्थाप्या काञ्चनादिविनिर्मिता। प्रतप्तकाञ्चनाभासा देवकी सुतपस्विनी॥ सा चापि बालकं सुप्तं प्रसूता नीरदच्छविम्। वसुदेवोऽपि तत्रैव खड्गचर्मधरः स्थितः॥ यशोदा चापि तत्रैव प्रसूतवरकन्यका। बलभद्रस्तथा नन्दो दक्षो गर्गश्चतुर्मुखः॥ एवं प्रपूजयेद्भक्त्या गन्धपुष्पाक्षतैः फलैः"। तथा "स्थण्डिले स्थापयेद्देवीं सचन्द्रां रोहिणीं तथा। देवकीं वसुदेवञ्च यशोदां नन्दमेव च॥ चण्डिकां बलदेवं संपूज्य पापैः प्रमुच्यते। अर्द्धरात्रे वसोर्धारां पातयेद्गुडसर्पिषा। ततो वर्द्धापनं षष्ठीं नामादिः करणं मम। कर्त्तव्यं तत्क्षणाद्रात्रौ प्रभाते नवमीदिने। यथा मम तथा कार्य्यो भगवत्या महोत्सवः॥ ब्राह्मणान् भोजयेद्भक्त्या तेभ्यो दद्याच्च दक्षिणाम्। सुवर्णं काञ्चनं गाश्च वासांसि कुसुमानि च॥ यद्यदिष्टतमं लोके कृष्णो मे प्रीयतामिति। यं देवं देवकी देवी वसुदेवादजीजनत्॥ भौमस्य ब्रह्मणो गुप्त्यै तस्मै ब्रह्मात्मने नमः। सुवक्ष्म वासुदेवाय गोब्राह्मणहिताय च॥ शान्तिरस्तु शिवञ्चास्तु इत्युक्त्वा तान् विसर्जयेत्। एवं यः कुरुते देव्या देवक्याः सुमहोत्सवम्॥ वर्षे वर्षे भगवतो मद्भक्तो धर्मनन्दन!॥ नरो वा यदि वा नारी यथोक्तं फलमाप्नुयात्। पुत्रसन्तानमारोग्यं धनधान्यर्द्धिं सद्गृहम्"॥ तथा "सम्यक्केणापि यः कुर्य्यात् कश्चिज्जन्माष्टमीव्रतम्। विष्णुलोकमवाप्नोति सोऽपि नास्त्यत्र संशयः॥ जयन्त्यामुपवासश्च महापातकनाशकः। सर्वैः कार्य्यो महाभक्त्या पूजनीयश्च केशवः॥ कृष्णार्थं देवकीतनोर्जयन्तीसंज्ञकं व्रतम्। कर्त्तव्यं वित्तमानेन भक्त्या भक्तजनैरिह॥ अकुर्वन् निरयं याति यावदिन्द्राश्चतुर्दश"। वर्द्धापनं नाडीच्छेदनम्। सुवर्णमशीतिरक्तिकापरिमितं हेम काञ्चनं ततो न्यूनं काञ्चनमित्यत्र मेदिनीमिति क्वचित् पाठः। भौमस्य पृथिवीसम्बन्धिनः कृष्णो मे प्रीयतामित्युक्त्वा दद्यादित्यनेनान्वयः। तान् ब्राह्मणान् भक्तजनैरिति तैः भक्तैः। अत एव विष्णुपुराणम्। "सहस्र दक्षिणापीडि सदाईं-

प्यपि श्रूयते"। अत्र पूजोपवासयोः प्रधानत्वेनाकाङ्क्षा-विरहादनन्वये अन्यतरस्य गुणत्वमवश्यं वाच्यम् एवञ्च पूजै-वाङ्गम् उपवासस्तु प्रधानं उपवासस्य नियममित्युपक्रम्य श्रव-णात्तत्रैव विध्यन्वयात्। अङ्गस्य प्रधानविधिविधेयत्वेन पूजाया विध्यन्तरानपेक्षणात् अतएवोपसंहारेऽपि जयन्त्यामित्यादिना उपवासमभिधाय पूजनीयश्चेत्यभिहितम्। न चैव पूजने फलानुपपत्तिः "यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पापश्लोकं शृणोति" इत्यादौ गुणेऽपि फलश्रवणात्। अतएव ब्रह्मवैवर्त्तः नृणां विना व्रतेनापि भक्तानां वित्तवर्जिनाम्। कृतं नैवोपवा-सेन प्रीतो भवति माधवः॥ भक्त्या विनोपचारेण रात्रौ जाग-रणेन च। फलं यच्छति दैत्यारिर्जयन्तीव्रतसम्भवम्॥ वित्तशाठ्यमकुर्वाणः सम्यक्फलमवाप्नुयात्। कुर्वाणो वित्त-शाठ्यन्तु लभतेऽसदृशं फलम्" ॥ विना व्रतेन पूजाद्यङ्गं विना। एवञ्च करणे फलश्रुतेरकरणे प्रागुक्त श्रावणे वहुले पक्षे इत्या-दिना दोषश्रुतेश्चास्य काम्यत्वं नित्यत्वञ्च। ननु काम्यत्वम-नित्यत्वं भवति कामे परित्यक्तुं शक्यत्वात् तथा सति कथं कर्मणो नित्यत्वकाम्यत्वाभ्यां द्वैरूप्याङ्गीकारे नित्यानित्य-संयोगविरोधः नैव संयोगपृथक्त्वन्यायात्। स च न्यायो यथा खादिरे पशुं वध्नाति खादिरं वीर्य्यकामस्य यूपं कुर्वी-तेति श्रूयते। अत्र संशयः किं काम्यस्यैव खादिरता नित्येऽपि स्यात् उत नेति अत्र फलार्थत्वेनानित्यतया नित्यप्रयोगाङ्गता न युक्ता यत्तु नित्येऽपि खादिरत्वश्रवणं तत्काम्यस्यैव पशुबन्ध-नाय यूपाश्रयज्ञापनार्थम् अतो न नित्ये खादिरतेति प्राप्ते राद्धान्ताय चतुर्थाध्याय सूत्रम् एकस्य च उभयत्वे संयोग-पृथक्त्वमिति अत्र संयोगः सम्बन्धमात्रम्। एकस्य खादिरस्य क्रत्वर्थपुरुषार्थत्वरूपोभयात्मकत्वे वाक्यद्वये क्रत्वङ्गत्व फल-श्रीप्त्व लक्षणसंयोगभेदादवगमात् न नित्यानित्यसंयोगविरोधः। न च आश्रयज्ञापनार्थं नित्यवाक्यं सन्निधानादेवाश्रय लाभा-दत उभयार्थं खादिरतेति। "एवं दध्ना जुहोति इन्द्रिय कामस्य" इत्यादावुभयार्थतैव दधित्वस्य द्वेधाश्रवणात्। गरुड-भविष्योत्तरवचनानि कालमात्रेण कृत्यचिन्तामणि धृतानि

यथा "तमेवोपवसेत् काले रात्रौ कुर्य्याच्च जागरम् । एकाग्रेणेव भावेन विष्णोर्नामानुकीर्त्तयन् ॥ अनघं वामनं शौरिं वैकुण्ठं पुरुषोत्तमम् । वासुदेवं हृषीकेशं माधवं मधुसूदनम् ॥ वराहं पुण्डरीकाक्षं नृसिंहं दैत्यसूदनम् । दामोदरं पद्मनाभं केशवं गरुडध्वजम् ॥ गोविन्दमच्युतं कृष्णमनन्तमपराजितम् । अधोक्षजं जगन्नाथं सर्गस्थित्यन्तकारिणम् ॥ अनादिनिधनं विष्णुं त्रिलोकेशं त्रिविक्रमम् । नारायणं चतुर्बाहुं शङ्खचक्रगदाधरम् ॥ पीताम्बरधरं नित्यं वनमालाविभूषितम् । श्रीवत्साङ्कं जगत्सेतुं श्रीकृष्णं श्रीधरं हरिम् ॥ प्रपद्येऽहं सदा देवं सर्वकामप्रसिद्धये । एवं पठित्वा वरदं कृष्णं वन्देत भक्तितः ॥ प्रणमामि सदा देवं वासुदेवं जगत्पतिम् । नामान्येतानि संकीर्त्त्य गत्यर्थं प्रार्थयेन्नरः ॥ त्राहि मां सर्वलोकेश ! हरे ! संसारसागरात् । त्राहि मां सर्वपापघ्न ! दुःखशोकार्णवात् प्रभो ! ॥ सर्वलोकेश्वर ! त्राहि पतितं मां भवार्णवे । देवकीनन्दन ! श्रीश ! हरे ! संसारसागरात् ॥ त्राहि मां सर्वदुःखघ्न ! रोगशोकार्णवात् हरे ! । दुर्गतांस्त्रायसे विष्णो ! ये स्मरन्ति सकृत् सकृत् ॥ सोऽहं देवातिदुर्वृत्तस्त्राहि मां शोकसागरात् । पुष्कराक्ष ! निमग्नोऽहं मायाविज्ञानसागरे ॥ त्राहि मां देवदेवेश ! त्वत्तो नान्योऽस्ति रक्षिता" । तत्रोपवास पूर्वदिने नियमं विधाय तद्दिने प्रातःस्नानादिकं विधाय "सूर्य्यः सोमो यमः कालः सन्ध्ये भूतान्यहःक्षपाः । पवनो दिक्पतिर्भूमिराकाशं खचराऽमराः ॥ ब्राह्मं शासनमास्थाय कल्पध्वमिह सन्निधिम्" इति पठित्वा "तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः । दिवीव चक्षुराततम्" ॥ इति मन्त्रेण नारायणं सम्पूज्य तस्मादित्युत्ताय्यं उदङ्मुखो दर्भत्रयफलपुष्पतिलजलादिपूर्णं यथा ताम्रोपदस्तं वा पात्रं गृहीत्वा श्रीकृष्णजन्माष्टमीव्रतम् अद्येत्यादिना संकल्पयेत् यद्युपवासदिने प्रातःसप्तमी तदा सप्तम्यां तिथावारभ्येति वक्तव्यं "धर्माय धर्मेश्वराय धर्मपतये धर्मसम्भवाय गोविन्दाय नमो नमः" । इत्युत्साय्यं प्राङ्मुखः वासुदेवं समुद्दिश्येति कल्पचतुष्टयं पठेत् । अर्द्धरात्रे तु प्रणवादि नमोऽन्तैस्तत्तन्नामभिर्वासुदेव देवकी वसुदेव यशोदानन्द

रोहिणीचण्डिका बलदेवान् पूजयेत्। दक्षगर्गव्रसुमुखानपि तथा संवत्सरप्रदीपे भविष्योत्तरीयम्। बलभद्रस्तथा नन्दो दक्षो गर्गयशमुखः। पूजनीयस्तथा भक्त्या गन्धपुष्पाक्षतैर्जलैः"॥ ततश्च "माञ्चापि बालकं सुप्तं पर्य्यङ्के स्तनपायिनम्। श्रीवत्स-वक्षपूर्णाङ्गं नीलोत्पलदलच्छविम्"॥ इति भविष्योत्तरीय-ध्यानं कृत्वा गरुड़पुराणोक्तैर्मन्त्रैः विशेषे इतरत्र प्रणवादि नमोऽन्तेन श्रीकृष्णनाम्ना पूजनम्। अर्घ्ये तु। "यज्ञाय यज्ञेश्वराय यज्ञपतये यज्ञसम्भवाय गोविन्दाय नमो नमः"। इति स्नाने तु "योगाय योगेश्वराय योगपतये योगसम्भवाय गोविन्दाय नमो नमः" इति एवं नैवेद्ये एवं विश्वायेत्यादि घृततिलाभ्यां होमे धर्म्मायेत्यादि स्वाहान्तेन शयने विश्वा-येत्यादि ततो देवक्यादि पूजा कार्य्या "पादाभ्यमुद्वयन्तौ श्रीर्देवक्याश्चरणान्तिके। निषण्णा पङ्कजे पूज्या नमो देव्यै श्रियै" इति संवत्सरप्रदीपधृतवचनात् श्रीपूजापि ततो गुडघृतैर्वसोर्धारा नाड़ीच्छेदनं षष्ठीपूजनं नामकरणादिकञ्च कुर्य्यात्। "पूजयेयुर्द्विजाः सर्वे स्त्रीशूद्राणाममन्त्रकम्। चन्द्रो-दये शशाङ्काय दद्यादर्घ्यं हरिं स्मरन्"॥ तद्विधिश्च "शङ्खे तोयं समादाय सपुष्पकुशचन्दनम्। जानुभ्यां धरणीं गत्वा चन्द्रायार्घ्यं निवेदयेत्"॥ अर्घ्यमन्त्रः "क्षीरोदार्णवसंभूत! अत्रिनेत्रसमुद्भव!। गृहाणार्घ्यं शशाङ्केदं रोहिण्या सहितो मम॥ सोमाय सोमेश्वराय सोमपतये सोमसम्भवाय गोवि-न्दाय नमो नमः"। प्रणाममन्त्रो यथा "ज्योत्स्नायाः पतये तुभ्यं ज्योतिषां पतये नमः। नमस्ते रोहिणीकान्त! सुधावास! नमोऽस्तु ते॥ नभोमण्डलदीपाय शिरोरत्नाय धूर्जटेः। कलाभिर्वर्द्धमानाय नमश्चन्द्राय चारवे"॥ ततश्चानघं वामनमित्यादिना "प्रणमामि सदा देवं वासुदेवं जगत्पतिम्" इत्यन्तेन नामकीर्त्तनं प्रणामौ त्राहि मामित्यादिना त्वत्तो नान्योऽस्ति रक्षितेत्यन्तेन "यद्बाल्ये यच्च कौमारे वार्द्धके यच्च यौवने। तत्पुण्यं वृद्धिमाप्नोतु पाप हर हलायुध!" इति शिव-रहस्योक्तेन प्रार्थनं कुर्य्यात् "ततः स्तोत्रैः स्तुतिं कृत्वा वासुदेवं जनार्दनम्। गीतवादित्रनृत्यैश्च शेषं कालं यथासुखम्" नये-

दिति शेषः । परदिने प्रातर्भगवन्तं यथाशक्ति संपूज्य दुर्गायाः
महोत्सवः कार्यः ततो ब्राह्मणान् भोजयेत् तेभ्यो दक्षिणाञ्च
स्वर्णादि यत्किञ्चिदिष्टतमं कृष्णो मे प्रीयतामित्युक्त्वा दद्यात्
ततः यं देवमित्यादि शान्तिरस्तु शिवञ्चास्तु इति मन्त्रं पठित्वा
ब्राह्मणान् विसर्जयेत् ततः पारणं कुर्यात् तन्मन्त्रः । "सर्वाय
सर्वेश्वराय सर्वपतये सर्वसम्भवाय गोविन्दाय नमो नमः" ।
पारणानन्तरं समापनमन्त्रं भूताय इत्यादिकं पठेत् ।

अथ व्रतकालव्यवस्था । तत्र अर्द्धरात्रे रोहिणीकृष्णाष्टम्योः
लाभे जन्माष्टमीव्रताय स एव कालः तस्य मुख्यत्वेनाभि-
धानात् । तथा च वशिष्ठः "अष्टमी रोहिणीयुक्ता निशार्द्धे
दृश्यते यदि । मुख्यः कालः स विज्ञेयस्तत्र जातो हरिः
स्वयम्" ॥ भविष्यपुराणविष्णुधर्मोत्तरयोः । "अर्द्धरात्रे तु
रोहिण्यां यदा कृष्णाष्टमी भवेत् । तस्यामभ्यर्चनं शौरेर्हन्ति
पापं त्रिजन्मजम् ॥ सोपवासो हरेः पूजां कृत्वा तत्र न
सीदति" । अयमेव जयन्त्याख्यो योगः । तथा च वराह-
संहितायां "सिंहार्के रोहिणीयुक्ता नभः कृष्णाष्टमी यदि ।
रात्र्यर्द्धपूर्वापरगा जयन्ती कलयापि च" इति विष्णुधर्मो-
त्तरादिपुराणयोः । "रोहिणी सहिता कृष्णा मासि भाद्रपदे-
ऽष्टमी । सप्तम्यामर्द्धरात्राधः कलयापि यदा भवेत् । तत्र
जातो जगन्नाथः कौस्तुभी हरिरीश्वरः । तमेवोपवसेत् कालं
तत्र कुर्याच्च जागरम्" ॥ इत्यत्र "प्रविष्टायाञ्च नवम्यां
जातो देवकीनन्दनः" । इति समस्यवेधे जन्म श्रवणं कल्प-
भेदादविरुद्धं सप्तम्यामर्द्धरात्राध इत्यत्र अर्द्धरात्रादधोर्द्धमिति
भविष्यपुराण-वायुपुराणयोः पाठः । स्कान्दे "अयं पुण्यञ्च
कुरुते सप्तजन्मार्जितं तां विदुः । रोहिणी सहिता कृष्णा मासि
च श्रावणेऽष्टमी ॥ अर्द्धरात्रादधोर्द्धं कलयापि यदा भवेत् ।
जयन्ती नाम सा प्रोक्ता सर्वपापप्रणाशिनी" ॥ अन्यत्रापि
"अर्द्धरात्रादधोर्द्धमेकार्द्धघटिकान्विता । रोहिणी चाष्टमी
ग्राह्या उपवासव्रतादिषु" ॥ एकघटिकान्विता अर्द्धघटिका-
न्विता चेत्यर्थः । अनेन यदा सूर्योदये सप्तम्यष्टमी रोहिणी-
युता स्यमलं पूर्णा नवमी सोमवारे बुधवारे वा युता

स्यात्तदा सर्वापवादिका सैवोपोष्या इति। यदाह ब्रह्मवैवर्त्तः "उदये चाष्टमी किञ्चिन्नवमी सकला यदि। भवेत्तु बुधसंयुक्ता प्राजापत्यर्क्षसंयुता॥ अपि वर्षशतेनापि लभ्यते वा न वा विभो!"। पद्मपुराणेऽपि "प्रेतयोनिगतानान्तु प्रेतत्वं नाशितन्तु तैः। यैः कृता श्रावणे मासि अष्टमी रोहिणीयुता। किं पुनर्बुधवारेण सोमेनापि विशेषतः॥ किं पुनर्नवमीयुक्ता कुल-कोट्यास्तु मुक्तिदा" इति निरस्तं गुणफलानुरोधेन जयन्त्याख्य-मुख्यकालबाधायोगात्। स्कान्दे "न करोति यदा विष्णो-र्जयन्तीसंज्ञकं व्रतम्। यमस्य वशमापन्नः सहते नारकीं व्यथाम्"॥ भविष्ये "तुष्ट्यर्थं देवकीसूनोर्जयन्तीसंज्ञकं व्रतम्। कर्त्तव्यं चिन्तमानेन भक्त्या भक्तजनैरिह॥ अकुर्वन्निरयं याति यावदिन्द्राश्चतुर्दश"। इति जयन्तीलङ्घने प्रत्यवायश्रुतेश्च। बुध-सोमलङ्घने प्रत्यवायाश्रवणात् गुणफलत्वमेव महार्णवेऽपि बुधसोमवारयोगो गुणफलायेत्युक्तम्। हेमाद्रिरपि यदा तु यद्दिवस एव रोहिण्यष्टमीयोगस्तदा तत्रैव बुधवारादियोगः फलातिशयः। अन्ये त्वेवमाहुः। यदा पूर्व्वदिनार्द्धरात्रे रोहिणीयुताष्टमी नोत्तरा तथाविधा सा चेद्बुधे सोमे च भवति तदोत्तरैवोपोष्या न पूर्व्वा उदये चाष्टमी किञ्चिदिति वचना-त्तत्र। यद्यप्यर्द्धरात्रे तु रोहिण्यामित्यादिवाक्यं बुधसोमवार-युक्ताष्टमीव्यतिरिक्तविषयत्वेन सावकाशम्। बुधसोमवाक्यञ्च द्वितीयदिवस एव रोहिणीयोगे सावकाशं तथापि बुधसोम-वाक्यस्य सङ्कोचे कर्म्मकालव्यापितिथिसम्भवादर्द्धरात्रवाक्यस्य सङ्कोचे तद्बाधप्रसङ्गात्। तथा च बुधसोमवाक्यस्यैव सङ्कोचो नार्द्धरात्रवाक्यस्येत्यन्तेनाह। माधवाचार्य्योऽप्येवम्। किन्त्वयं योगो बुधसोमवारे प्रातः किञ्चिदष्टमी अनन्तरं तद्दिने नवमी-चय उभयतिथ्योरेव रोहिणी स्यात् तदैव भवति। ब्रह्मवैवर्त्ते "उदये चाष्टमी किञ्चिन्नवमी सकला यदि" इत्यत्र सकलेति विशेषाभिधानात् अतएव अपि वर्षशतेनापीत्युपपद्यते अस्य श्लाघ्यता च जयन्त्यलाभ एव प्राशुक्तयुक्तेः ननु बुधसोमवार-वदष्टम्यां रोहिणीयोगो गुणफलमस्तु मैवं तिथिद्वैधे रोहिण्या-नियामकत्वेनाभिधानात्। तथा हि स्मृतिः "प्राजापत्यर्क्ष-

संयुक्ता कृष्णा नभसि चाष्टमी । मुहूर्त्तमपि लभ्येत सैवो-पोष्या महाफला" ॥ वशिष्ठः "वासरे वा निशायां वा यदा युक्ता तु रोहिणी । विशेषेण नभो मासि सैवोपोष्या सदा तिथिः" ॥ अनयोरेवकारश्रुतेः । "एकादशीशताद्वाजन्नधिकं रोहिणीव्रतम् । ततो हि दुर्लभं मत्वा तस्यां यत्नं समाचरेत्" ॥ इति ब्रह्माण्डपुराणे रोहिणीव्रतमिति श्रवणाच्च बुधादि-वाक्यन्तु न नियामकं प्रमाणाभावात् प्रत्युत फलश्रुतेर्गुणफल-बोधकत्वमिति । एवञ्च तिथिविशेषनियन्त्रितापवादविधावेव-कारश्रुतेः षष्टिदण्डात्मिकामप्यष्टमीं रोहिणीरहितां परि-त्यज्य रोहिणीसहिता सल्पाप्यष्टमी उपोष्या यदा तु पर-दिनेऽपि रोहिणीरहिता तदा पूर्व्वैवोपोष्या । "षष्टिदण्डा-त्मिकायाश्च तिथेर्निष्क्रमणे परे । अक्रमेण्यं तिथिमत्त विद्या-देकादशीं विना" इत्यनपोदित सामान्यविषयत्वात् वक्ष्य-माणवचनजाताच्च । यदा तूभयदिने जयन्तीयोगस्तदा परे-द्युरुपवासः सङ्कल्पकालमारभ्य तिथिव्याप्तिसम्भवात् अतएव बौधायनः "यो यस्य विहितः कालः कर्म्मणस्तदुपक्रमे । तिथि-र्याभिमता सा तु कार्य्या नोपक्रमोज्झिता" ॥ सङ्कल्पकालः प्रातरेव प्रातःसङ्कल्पयेद्विद्वानित्यादि वराहपुराणात् "प्रातः-सन्ध्यां ततः कृत्वा सङ्कल्प बुध आचरेत्" इति संवत्सरप्रदीप-वचनात् "उदये तूपवासस्य नक्षत्रस्यास्तमये तिथिः । मध्याह्न-व्यापिनी ग्राह्या एकभक्ते सदा तिथिः" इति बौधायनवचने-नोपवासे उदयगामि तिथेर्विधानात् नक्षत्रस्यास्तनिशीथसम्ब-न्धेन बलवत्त्वात् तिथेस्त्रिसन्ध्यव्यापित्वाच्च । तथा च भविष्य-पुराणविष्णुधर्म्मोत्तरयोः "उपोषितव्यं नक्षत्रं येनास्तं याति भास्करः । यत्र वा युज्यते राम निशीथे शशिना सह" ॥ निशीथेऽर्द्धरात्रे । पराशरः । "त्रिसन्ध्यव्यापिनी या तु सैव पूज्या सदा तिथिः । न तत्र युग्मादरणमन्यत्र हरिवासरात्" ॥ किं पुनर्नवमीयुक्ता इति लिखिष्यमाणवचनाच्च । एतद्विषय एव ब्रह्मवैवर्त्तवचनं "वर्ज्जनीया प्रयत्नेन सप्तमी सहिताष्टमी । सा सर्क्षापि न कर्त्तव्या सप्तमी सहिताष्टमी । अविद्धायान्तु सर्क्षायां जातो देवकीनन्दनः" । यत्तु विष्णुधर्म्मोत्तरे "जयन्तीं

शिवरात्रिश्च कार्य्यं भद्रयान्विते। कृत्वोपवासं तिथ्यन्ते
तदा कुर्य्याच्च पारणम्"॥ गरुडपुराणविष्णुधर्म्मोत्तरयोः
"जयन्त्यां पूर्वविद्धायामुपवासं समाचरेत्। तिथ्यन्ते वोत्सवान्ते
वा व्रती कुर्वीत पारणम्"॥ तत्पूर्वदिनमात्रे जयन्तीलाभे
विद्धा प्रतिप्रसवाय बोध्यम्। यदा तु विना जयन्तीयोग-
मुभयदिने रोहिणीयुताष्टमी लभ्यते तदापि परेद्युरुपवासः।
तथा च कालमाधवीये स्कन्दपुराणब्रह्मवैवर्त्तयोः। "सप्तमी
सहिताष्टम्यां भूत्वा ऋक्षं द्विजोत्तम। प्राजापत्यं द्वितीयेऽह्नि
मुहूर्त्तार्द्धं भवेद्यदि। तदाष्टयामिकं ह्येयं प्रोक्तं व्यासादिभिः
पुरा। मुहूर्त्तेनापि संयुक्ता सा सम्पूर्णाष्टमी स्मृता। किं पुन-
र्नवमीयुक्ता कुलकोट्यास्तु मुक्तिदा" मुहूर्त्तार्द्धमप्याष्टयामिकं
सम्पूर्णदिनं तत्कार्य्यकारित्वात्। पद्मपुराणे "पूर्वविद्धाष्टमी
या तु उदये नवमी दिने। मुहूर्त्तेनापि संयुक्ता सा सम्पूर्णा-
ष्टमी भवेत्। कला काष्ठा मुहूर्त्तापि यदा कृष्णाष्टमी तिथिः।
नवम्यां सैव ग्राह्या स्यात् सप्तमी संयुता न हि"। संयुता
रोहिण्येति शेषः। रोहिणीरहितायान्तु तथाविधायां पूर्व-
दिन एवोपवासस्य वक्ष्यमाणत्वात्। यत्तु सप्तमी रात्रिशेषे
रोहिणीसहिताष्टमी परदिने च रोहिणी नास्तव्यापिनी
तदा पूर्वेद्युरुपवासो बलवन्नक्षत्रसम्बन्धादित्युक्तं तच्चिन्त्य
बलवन्नक्षत्रसम्बन्धस्य सामान्यस्य प्रागुक्तब्रह्मवैवर्त्तस्कन्द-
पुराणविशेषवचनैरप्रयोजकीकृतत्वात्। एवञ्च "व्रतोपवास-
स्नानादौ घटिकैका यदा भवेत्। सा तिथिः सकला ज्ञेया
पित्रर्थे चापराह्णिकी" इति देवलवचनस्याप्यत्र न विषयः
कलाकाष्ठादिविशेषवचनात्। न च सप्तमीसहिताष्टम्या-
मित्युपक्रमात् एव सप्तमी सहिता न चेत्युपादानाच्च ब्रह्म-
वैवर्त्तवचनाद्यविषयत्वे पूर्णाखण्डयोर्जयन्त्यौ विना रोहिणी-
योगे परदिने कथमुपवास इति वाच्यं किं पुनर्नवमीयुक्ता
कुलकोट्यास्तु मुक्तिदा इत्यनेन नवमीयोगस्य तत्रापि हेतुत्वेन
कीर्त्तनात्तस्यात्रापि सत्त्वात्। तिथिद्वैधे उपवासनियामकस्य
नक्षत्रस्योभयदिनलाभे प्रागुक्तोपोषितव्यमित्यादि भविष्य-
पुराणविष्णुधर्म्मोत्तरीयेण परदिननियमितत्वाच्च। तिथिविवेके

ऽप्येवम् एवञ्च नवमीसम्बन्धे अष्टम्यां पूर्णायां नास्ति विप्रति-
पत्तिः त्रिसन्ध्यव्यापित्वात् । खण्डायान्तु निशीथसम्बन्धि-
न्यामुपवासः । तथा च माधवाचार्य्यधृत पराशरवचनम् ।
"दिवा वा यदि वा रात्रौ नास्ति चेद्रोहिणीकला । रात्रियुक्तां
प्रकुर्वीत विशेषेणेन्दुसंयुताम्" । नारदीयसंहितायामपि
"उपोष्य जन्मचिह्नानि कुर्य्याज्जागरणन्तु यः । अर्द्धरात्रयुता-
ष्टम्यां सोऽश्वमेधफलं लभेत्" ॥ अत्र अर्द्धरात्रश्रुतेर्विशेषेणेन्दु-
संयुतामित्यत्रापि तथा । एवञ्च पूर्व्वद्युरेवाष्टम्यां निशीथयोगे
सर्व्वैरुपवासः । "कृष्णाष्टमी स्कन्दषष्ठी शिवरात्रि चतुर्द्दशी ।
एताः पूर्व्वयुताः कार्य्यास्तिथ्यन्ते पारणं भवेत्" इति वशिष्ठ
ब्रह्मवैवर्त्तपैठीनसुक्तस्याप्येष एव विषयः । कृष्णाष्टमी कृष्ण-
जन्माष्टमी स्कन्दषष्ठ्यादि साहचर्य्यात् तिथ्यन्ते पारणविधा-
नाच्च । अत्रैव विषये तिथेरस्तगामित्वे विष्णुपुराणम् । "अलाभे
रोहिणीभस्य कार्य्याष्टम्यस्तगामिनी । तत्रोपवासं कृत्वैव
तिथ्यन्ते पारणं स्मृतम्" ॥ एतादृग्वचनं भविष्येऽपि किन्तु
तत्रोपवासः कर्त्तव्य इति तृतीयचरणे पाठः । न चैतद्वचनयोः
पूर्व्वद्युरेव निशीथप्राप्तौ परद्युरस्तगामित्वमात्रेऽपि विषय
इति वाच्यं विशेषेणेन्दुसंयुतामित्यस्यार्द्धरात्रयुताष्टम्यामित्यस्य
च बाधापत्तेः तिथ्यन्ते पारणं भवेदित्यनुवादापत्तेश्च । त्रिस-
न्ध्यव्यापिनीत्यस्य कर्म्मोपक्रमकालीन तिथिनियामकस्य च
तिथिसामान्यविषयकस्य विशेषेणेन्दुसंयुतामित्यनेन अर्द्धरात्र-
युताष्टम्यामित्यनेन च जन्माष्टमीमात्रविषयकेण बाधितत्वात् ।
एवञ्च परदिनमात्रे उभयदिने वा निशीथसम्बन्धे उभयदिने
वा तदसम्बन्धे परद्युरेवोपवासः सङ्कल्पकालानुरोधात्तिथेस्त्रि-
सन्ध्यव्यापित्वाच्च । "विना ऋक्षेण कर्त्तव्या नवमीसंयुता-
ष्टमी" इत्यादि पुराणाच्च । माधवाचार्य्यप्रभृतयोऽप्येवम् ।

अथ पारणकालः । पारणकालश्च भविष्य विष्णुरहस्य
ब्रह्मवैवर्त्तेषु । "अष्टम्यामथ रोहिण्यां न कुर्य्यात् पारणं
क्वचित् । हन्यात् पुरा कृतं कर्म्म उपवासार्ज्जितं फलम् ।
तिथिरष्टगुणं हन्ति नक्षत्रञ्च चतुर्गुणम् । तस्मात् प्रयत्नतः
कुर्य्यात्तिथिभान्ते च पारणम्" ॥ अत्र उभयावियोगे पारण-

युक्तम्। यदा च सार्द्धप्रहरनिशाभ्यन्तरे एकस्य वियोग-
स्तदैकतरवियोगेऽपि पारणम्। तथा च नारदीये "तिथि-
नक्षत्रसंयोगे उपवासो यदा भवेत्। पारणन्तु न कर्त्तव्य
यावन्नैकस्य संक्षयः। संयोगिके व्रते प्राप्ते यद्येकोऽपि वियु-
ज्यते। तत्रैव पारणं कुर्य्यादेवं वेदविदो विदुः"॥ यद्येकस्यापि
सार्द्धप्रहरनिशाभ्यन्तरे न वियोगस्तदा तयोरवियोगेऽपि प्रात-
रुत्सवान्ते पारणं "तिथ्यन्ते चोत्सवान्ते वा व्रती कुर्वीत
पारणम्" इत्युक्तवचनात्। निर्णयामृते तु प्रतिकुर्वीत पारण-
मिति पाठः। न च भोजनस्य रागप्राप्तत्वेन विधित्वासम्भवात्
तिथिनक्षत्रयोर्वियोगं विना न पारणं कुर्य्यादित्येवार्थ इति
वाच्यम्। "उपवासेषु सर्व्वेषु पूर्व्वाह्णे पारणं भवेत्। अन्यथा
तु फलस्यार्द्धं धर्म्ममेवोपसर्पति" इति देवलवचने पारणनियम-
मात्। किञ्च यदि पारणमङ्गं न स्यात्तदा प्रतिनिधिविधानं
नोपपद्येत। तथा च कात्यायनः "सन्ध्यादिकं भवेन्नित्यं
पारणन्तु निमित्ततः। अद्भिस्तु पारयित्वा तु नैमित्तिकान्ते भुक्ति-
क्रिया" इति। अतएव हेमाद्रिप्रभृतिधृतवचनं "तिथ्यृक्षयो-
र्यदा भेदो नक्षत्रस्यान्त एव वा। अर्द्धरात्रेऽथवा कुर्य्यात् पार-
णन्त्वपरेऽहनि"॥ यदा रात्रेः सार्द्धप्रहरमतिक्रम्य तिथि-
नक्षत्रयोर्विच्छेदः अथवा केवलस्य नक्षत्रस्यान्तस्तदाऽपरेऽहनि
उपवासपरदिने पारणं कुर्य्यात् नक्षत्रस्येत्येकतरोपलक्षणम्।
हेमाद्रिस्तु यदा परदिनेऽर्द्धरात्रादुपरिभान्तस्तिथ्यन्तो वा भवति
तदा अर्द्धरात्रे पारणं कुर्य्यात् इत्याह। तन्न, वर्ज्जयित्वा महा-
निशामिति वक्ष्यमाणवचनविरोधात् अर्द्धरात्रादुपरिभान्तस्ति-
थ्यन्तो वा भवतीत्यर्थे प्रमाणं नास्ति किन्त्वर्द्धरात्र एव तदधि-
करणं सन्निधानात् तु कारेणार्द्धरात्रं व्यवच्छिद्य उपवास-
दिनात् परदिने पारणं विधीयते। जीमूतवाहनस्तु न हि
तिथिभान्ते च पारणमिति पारणकर्त्तव्यतापरत्वेन तदन्त
एव विधिः। किन्तु नक्षत्रे तिथौ च वर्त्तमाने न कुर्य्या-
दिति तात्पर्य्यं तत्रैव दोषश्रुतेः रागप्राप्तभोजनानुवादेन
तिथिनक्षत्रेतरकाले पारणं कुर्य्यादिति वा विधिः। न
च रात्रिभेदे भोजनेऽप्यविरुद्धः द्वितीय एवाह्नि पारण

भविष्यति अहण्येऽपरेऽहनीतिवन्नियमाभावादित्याह। तन्न, पारणविधेर्नियमरूपतयोक्तत्वात् रात्रिशेषे भोजनस्याविहितत्वात्। तथा च ब्रह्मवैवर्त्ते, "त्रियामां रजनीं प्राहुस्त्यक्त्वाद्यन्तचतुष्टयम्। नाडीनां तदुभे सन्ध्ये दिवसाद्यन्तसंज्ञिते"॥ एतद्वचनबलात् महानिशा परकालस्य नाडीचतुष्टयस्य परदिनादित्वेन तदानीं पूर्वदिवसीय भोजनानुपपत्तेः तद्दिनकृत्यलोपापत्तेश्च। अतएव "मुक्ते शशिनि भुञ्जीत यदि न स्यान्महानिशा" इत्युक्तम्। कात्यायनोऽपि "मुनिभिर्द्दिरशनं प्रोक्तं विप्राणां मर्त्यवासिनां नित्यम्। अहनि च तथा तमस्विन्यां सार्द्धप्रहर यामान्तः"॥ इत्यनेन रात्रौ सार्द्धप्रहराभ्यन्तर एव भोजनं न तु तत्परत आह अहण्वदपरेऽहनि पारणेऽपि इत्तवचनाच्च केचित् तु तिथ्यृक्षयोरितिवचने अपरेऽहनि उपवासतृतीयदिवसे पारणं कुर्य्यात्। यथा वचनबलात् पारणे औत्सर्गिक पूर्वाह्णपरित्यागेऽपि न व्रतवैगुण्यं तथात्राप्यौत्सर्गिक द्वितीय दिनपरित्यागेऽपि न तथात्वमिति। यत्पुनरुभयसत्त्वे रात्रावेव तत्रैव दिवसे पारणविधायकं तिथ्यृक्षयोरिति वचनं तदसत् अपरेऽहनीत्यत्रापर इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः। यथा श्रुतार्थपरतयैवोपपन्नस्य वचनस्य तिथिनक्षत्रसत्त्वे पारणनिषेधकानां वचनानां बाधने सामर्थ्याभावादित्याहुः। तन्न औत्सर्गिक द्वितीयदिन परित्यागे प्रमाणमेव नास्ति तिथ्यृक्षयोरिति वचनच्छेदस्य तद्रूपार्थत्वे प्रमाणं नास्ति। न च अपर इत्यस्य वैयर्थ्यापत्त्या तथात्वमिति वाच्यं तथात्वे निःसन्देहार्थं न परेऽहनीत्येवं ब्रूयात्।

वस्तुतस्तु पारयन्त्यपरेऽहनीत्यनेन अवश्यवक्तव्योपोषित तिथ्यृक्षयोर्भेद इत्यत्रोपस्थितोपवासस्य परदिन इत्येव प्रतीयते न तु द्वितीयदिवसस्य परदिने अतएव "यश्च कृष्णाष्टमीं देवीं नभश्चन्द्रसरोहिणीम्। अर्च्चयित्वोपवासेन भोक्ष्येऽहमपरेऽहनि" इति मन्त्रलिङ्गमपि सङ्गच्छते। किञ्चानेन वचने नक्षत्रान्त इत्यत्र भोजनार्हकाले एकतरवियोगेऽन्यस्य अर्द्धरात्रवियोगेऽपरेऽहनीत्यस्य सांयोगिक इत्यादि वचनैकवाक्यतया उपवासद्वितीयदिवसपरत्वस्यावश्यवक्तव्यत्वे न अर्द्धरात्रे

उभय वियोगेऽपि तथैव युक्तत्वात्। अन्यथा सांयोगिक-
फलस्य निर्विषयतापत्तेः। एवञ्च "सायमाद्यन्तयोरह्नोः सायं
प्रातश्च मध्यमे। उपवासफलं प्रेप्सोर्वर्ज्यं भक्तचतुष्टयम्" इति
महाभारतीयौत्सर्गिक द्वितीय दिनपारणस्याप्यबाधः। एत-
द्विषय एवोत्सवान्ते पारणमाह "तिथ्यन्ते वोत्सवान्ते वा
व्रती कुर्वीत पारणम्" इति। न च अत्र तिथ्यन्ते तारकान्ते
वेति पाठ इति वाच्यं पूर्वपाठस्य हेमाद्रिनिर्णयामृत माधवा-
चार्य्यधृतत्वात् व्याख्यातत्वाच्च एतद्विषये ब्रह्मवैवर्त्तः। "सर्व्वे-
ष्वेवोपवासेषु दिवा पारणमिष्यते। अन्यथा फलहानिः स्यादृते
धारण पारणम्" ॥ धारणं नियमग्रहणं ततश्चाष्टमीत नक्त-
व्रतस्य रात्रिपारणनिषेधः। गरुड पुराणेऽपि "अन्यतिथ्या-
गमे रात्रौ तामसस्तेजसो दिवा। तामसे पारणं कुर्व्वं स्तामसीं
गतिमाप्नुयात्" ॥ न च यदि प्रथम निशायामेकतरवियोग-
स्तदापि ब्रह्मवैवर्त्तादि वचनाद्दिवा पारणमनन्तभट्ट माधवा-
चार्य्योक्तं युक्तमिति वाच्यं "न रात्रौ पारणं कुर्य्यादृते वै रोहि-
णीव्रतात्। निशायां पारणं कुर्य्यात् वर्जयित्वा महानिशां"
इति संवत्सरप्रदीपधृतस्य "न रात्रौ पारणं कुर्य्यादृते वै
रोहिणीव्रतात्। अत्र निश्यपि तत् कार्य्यं वर्जयित्वा महा-
निशां" इति ब्रह्माण्डोक्तस्य च निर्विषयतापत्तेः। स्त्रीणां
यवान्नादि भोजनमप्याह ब्रह्मपुराणं "ततः प्रविश्य च गृहं
यवान्नं भुञ्जते च ताः। युक्तमिक्षुविकारैश्च मध्वाज्यमरिचैः सह"॥

तदत्र सङ्क्षेपः। यद्येकदिने जयन्तीलाभस्तदैवोपवासः।
उभयदिने चेत्तदा परदिने। जयन्त्यलाभे च रोहिणीयुक्ता-
ष्टम्याम्। उभयदिने रोहिणीयुक्ताष्टमीलाभे परदिने। रोहि-
ण्यलाभे तु निशीथसम्बन्धिन्यामष्टम्याम्। उभयदिने निशीथ-
सम्बन्धे तदसम्बन्धे वा परदिन इति। उपवास परदिने
तिथिनक्षत्रयोरवसाने पारणम्। यदा च अन्यतिथ्यायाः
पूर्व्वैक तरस्यावसानमन्यतरस्य महानिशायां तदनन्तरं वा
तदेकतरावसाने पारणम्। यदा महानिशायामुभयस्थिति-
स्तदोत्सवान्ते प्रातःपारणमिति। इति वन्द्यघटीय श्रीरघु-
नन्दनभट्टाचार्य्यविरचितं श्रीकृष्णजन्माष्टमीतत्त्वं समाप्तम्।

अथ दूर्वाष्टमी । शुक्लापि पूर्वविद्धा ग्राह्या । "श्रावणी दौर्गनवमी दूर्वा चैव हुताशनी । पूर्वविद्धैव कर्त्तव्या शिवरात्रिर्बलेर्दिनम्" ॥ इति वृहस्पतिवचनात् । बलेर्दिनं द्युतप्रतिपत् हुताशनी रम्भाटतीया भविष्योत्तरे "पक्षे भाद्रपदस्यैव शुक्लाष्टम्यां युधिष्ठिर । दूर्वाष्टमी व्रतं पुण्यं यः करोतीह मानवः ॥ न तस्य क्षयमाप्नोति सन्तानं साप्तपौरुषम् । नन्दते वर्द्धते नित्यं यथा दूर्वा तथा कुलम्" ॥ भीमपराक्रमे कार्त्तिकशुक्लपक्षमधिकृत्य "गोष्ठाष्टम्यां गवां पूजां गोग्रासं गोप्रदक्षिणम् । गवानुगमनं कुर्य्यात् सर्वपापविमुक्तये" ।

आग्रहायण्या ऊर्द्धं तिसृषु कृष्णाष्टमीषु श्राद्धानि नित्यानि यथा गोभिलः "अष्टकापोड्ड्रमाग्रहायण्यास्तमिस्राष्टमी" इति ब्रह्मपुराणे "पितृप्रदानाय मूले स्युरष्टकास्तिस्र एव च । कृष्णपक्षे वरिष्ठा हि पूर्वा चैन्द्री विभाव्यते ॥ प्राजापत्या द्वितीया स्यात् तृतीया वैश्वदेविकी । आद्यापूपैः सदा कार्य्या मांसैरन्या भवेत्तथा । शाकैः कार्य्या तृतीया स्यादेष द्रव्यगतो विधिः" ॥ मूले प्रधानस्थाने अमावास्यायां अमावास्या हि श्राद्धस्य प्रधानकालस्तदर्व्वागिति यावत् । ऐन्द्री साग्नेरिन्द्रदेवताकयागसम्बन्धात् । एवं प्राजापत्या वैश्वदेविकी च मांसैः पशोः । तथाच गोभिलः "यद्युवाल्पतरसम्भारः स्यादपि पशुनैव कुर्य्यात्" इति यद्युवेति निपातसमुदायो यद्यर्थे पशुरिति छाग एव "छागोऽनादेशे पशुः" इति गौतमात् न च "तस्या ऊर्द्धमष्टम्यां गौः" गोभिलसूत्रेण गवोपदेशात् कथमनुपदिष्टत्वमिति वाच्यं तदसम्भवे पशुरित्यनेन यः पशुरुपदिष्टस्तस्य विशेषतोऽनुपदिष्टत्वात् तयोः पौषी । वस्तुतस्तु हरिवंशे मृगोऽपि विहितः यथा "इक्ष्वाकुस्तु विकुक्षिं वै अष्टकायामथादिशत् । मांसमानय श्राद्धाय मृगं हत्वा महाबल" इति । स्त्रियावधाभावमाह स एव पशुध्यास्तु स्त्रियं प्राहुस्तिर्य्यग्योनिगतेष्वपि" ॥ एतदर्द्धं ब्रह्मपुराणेऽपि चारण्यानामगम्यप्रोक्षितत्वं वक्ष्यते पश्वभावे स्थालीपाकेन यथा गोभिलः "अपि वा स्थालीपाकं कुर्व्वीत" इति तद्विधानन्तु "स्थालीपाकं पशुस्थाने कुर्य्याद्द यद्यानुकल्पितम् ।

अपयेत् सवत्सायास्तरुण्या गोः पयस्यनु" ॥ इति छन्दोगपरिशिष्टोक्तं ग्राह्यम् । अन्विति श्रोदनचरोः पश्चात् अतएव शातातपः "नवोदके नवान्ने च गृहप्रच्छादने सदा । पितरः स्पृहयन्त्यन्नमष्टकासु मघासु च ॥ तस्माद्दद्यात् सदोद्युक्तो विद्वत्सु ब्राह्मणेषु च" ॥ तस्मादन्नं प्रधानं पूपादिकं तूपकरणत्वेन । भक्तानामावश्यकमुभयत्र सदेति श्रवणात् । तथाच "नित्यं सदा यावदायुर्न कदाचिदतिक्रमेत् । उपेत्यातिक्रमे दोषश्रुतेरत्यागदर्शनात् । फलाश्रुतेर्वीप्सया च तन्नित्यमिति कीर्त्तितम्" ॥ नवोदके वर्षोपक्रमे आर्द्रांगते रवाविति यावत् । "आर्द्रादितो विशाखान्तं रविचारेण वर्षति" इति नव्यवर्द्धमानधृतात् । "प्रावृट्काले समायाते रौद्रऋक्षगते रवौ । नाडीवेधसमायोगे जलयोग वदास्यहम्" ॥ इति रुद्रयामलाच्च । रौद्रमार्द्रानवोदकश्राद्धस्य सावकाशत्वात् त्रयोदश्यादिकनिषेधमाह दीपिकायाम् । "त्रयोदशीं जन्मदिनञ्च नन्दां जन्मर्क्षतारां सितवासरञ्च । त्यक्त्वा हरीज्येन्दुकराव्यमैत्र ध्रुवेषु च श्राद्धविधानमिष्टम्" ॥ सितवासरं शुक्रवारम् ऋक्षं राशिः हर्य्यादयः श्रवणपुष्य मृगशिरो हस्तारेवत्यनुराधा उत्तरत्रितयरोहिण्यः । कृष्णपक्षे चेन्नवोदकश्राद्धकालस्तदोभयोः श्राद्धयोस्तन्त्रात् सिद्धिः ।

ज्योतिषे "रजोयुक्क्ष्माम्बुवाचौ च रौद्राद्यपदगे रवौ । तस्यां पाठी वीजवापी नाह्निभोर्दुग्धपानतः ॥ मृगशिरसि निवृत्ते रौद्रपादेऽम्बुवाची ऋतुमति खलु पृथ्वी वर्जयेत्सोग्रदानि । यदि वपति कृषाणः क्षेत्रमासाद्य वीजं न भवति फलभागी गम्यचाण्डालपाकः" । रजोयुक्क्ष्मा ऋतुमती पृथ्वी । मत्स्यसूक्ते "धरण्यामृतुमत्याञ्च भूमिकर्म्म तथैव च । अन्तरागमने चैव विद्यां नैव पठेद्बुधः" ॥ ज्योतिषे "यस्मिन् वारे सहस्रांशुर्यत्काले मिथुनञ्चरेत् । अम्बुवाची भवेत्तत्र पुनस्तत् कालवारयोः" ॥ इदन्तु प्रायिकं सावकाशश्राद्धमधिकृत्य महाभारते "नक्षत्रे न च कुर्वीत यस्मिन् जातो भवेन्नरः । न प्रौष्ठपदयोः कार्य्यं तथाग्नेये च भारत ॥ दारुणेषु च सर्वेषु प्रत्यरौ च विवर्जयेत् । ज्योतिषे यानि प्रोक्तानि तानि सर्वाणि

वर्जयेत्"॥ प्रोष्ठपदा पूर्वभाद्रपदा द्विनक्षत्रत्वाद्विवचनम् आग्नेयं कृत्तिका दारुणमुक्तं ज्योतिषे। "दारुणश्चोरग रौद्रमैन्द्रं नैरृतमेव च"। उरगमश्लेषा रौद्रमार्द्रा ऐन्द्रं ज्येष्ठा नैरृतं मूला। विष्णुधर्म्मोत्तरे च "नक्षत्राणि तथैवात्र दारुणोग्राणि वर्जयेत्"। तत्रोग्रनक्षत्राणि पूर्वात्रयमघाभरण्य.।

नवान्न श्राद्धकालस्तु ज्योतिषे। "सूर्य्ये चैव विशाखगे स्मरतिथौ पापे त्रिजन्मान्विते नन्दामन्द महीजकार्य्यदिवसे पौषे मधौ कार्त्तिके। मेषूग्राहिभिवेषु विष्णुशयने कृष्णे शशिन्यष्टमे श्राद्ध भोजनकं नवान्नविहितं पुत्रार्थनाशप्रदम्। "ज्येष्ठाश्रिपाहिगे सूर्य्ये मृगभेत्रा निशात्मके। नवान्नैर्भोजनं श्राद्धं जन्म चन्द्रे तिथौ न च"॥ सूर्य्ये चैव विशाखगे मार्गशीर्षस्य विंशति दण्डाधिकप्रथमदिनत्रयावस्थिते स्मरतिथौ त्रयोदश्यां पापे पञ्चमताराद्वये। उग्रनक्षत्र पूर्वात्रय मघाभरण्यः अहिरश्लेषा शिव आर्द्रा। भोजराजः "ब्रह्मा विष्णु बृहस्पती शशधरो मार्त्तण्ड पौष्णादितौ मैत्रे चित्रविशाखवायु धनभे मूलाश्वि वह्नी तथा। शक्रे वारुण कृत्तिके शुभदिने श्राद्धं नव शस्यते। नन्दाभार्गव भूमिजेषु न भवेत् श्राद्धं नवान्नाद्भवम्"॥ ब्रह्मादय. रोहिणी श्रवणापुष्यमृगशिरोहस्ता रेवती पुनर्वस्वनुराधा चित्रा विशाखा स्वाति धनिष्ठा मूलाश्विनी कृत्तिका ज्येष्ठा शतभिषा। नवान्नश्राद्धे मूला कृत्तिका ज्येष्ठा विधानात्तच्छेषभक्षणप्राप्तेः "अश्लेषा कृत्तिका ज्येष्ठा मूलाजपदकेषु च। भृगुभौमदिने रिक्ते तिथौ नाद्यान्नवोदनं" इति श्राद्धशेषाभोजिमात्रपरम्। अजपद पूर्वभाद्रपदा।

चन्द्रताराद्यशुद्धौ प्रतीकारमाह देवलः। 'कर्म कुर्य्यात् फलावाप्त्यै चन्द्रादि शोभने बुधः। मृत्युकाले त्विद मर्ज्ञं नार्त्तः कालमपेक्षते॥ चन्द्रे च शङ्खं लवणञ्च तारे तिथावभद्रे सिततण्डुलाश्च। धान्यञ्च दद्यात् करणर्क्षवारे योगे तिलान् हेममथापि लग्ने"॥ तारे जन्मविपत् पापकष्टे। ऋक्षमाविहितनक्षत्रम्। राजमार्त्तण्डे ताराभेदाल्लवणपरिमाणमाह "एकत्रि पञ्च सप्त द्विजाय दद्यात् पलानि लवणस्य क्रमशो जन्मविपत् प्रत्यरिमरणाख्य तारासु। पलन्तु लौकिकैर्मानैः

साष्टरत्तिद्विमापकम्। तोलकञ्चितय ञ्चेय ज्योतिर्भिः स्मृति सम्मतम्" वामनपुराणञ्च "विष्टयो व्यतिपातश्च येऽन्ये दुर्नीति-सम्भवाः। ते नाम स्मरणाद्विष्णोर्नाशं यान्ति महात्मन"॥ विष्णुधर्मोत्तरे "सर्वाशुभानां परिमोक्षकारि संपूजनं देववरस्य विष्णोः" इति ब्रह्मपुराणे "प्राश्नीयाद्दधिसंयुक्तं नव विप्राभि-मन्त्रितम्"। अभिमन्त्रितं मन्त्रानादेशे गायत्रीति वचनात् गायत्र्येति। स्मृतिः "हुत्वा ब्राह्मणानुज्ञां सदधि प्राशये-न्नवम्"।

अथ भीष्माष्टमी। भविष्योत्तरे "शुक्लाष्टम्यान्तु माघस्य दद्याद्भीष्माय यो जलम्। संवत्सरकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति"॥ धवलष्टताम्मृतिः। "अष्टम्यान्तु सिते पक्षे भीष्माय सतिलोदकम्। अवश्य विधिवद्दद्युः सर्वे वर्णा द्विजातयः"॥ सर्वं वर्णा इत्युपादानात् ब्राह्मणशूद्रयोरप्यधिकारः। द्विजातय इति सम्बोधनम्। "ब्राह्मणस्त्वन्यवर्णानां यः करोत्यौर्द्धदेहि-कम्। तद्वर्णत्वमसौ याति इहलोके परत्र च" इति मरीचि-वचनन्तु भीष्मकृत्येतरपरम्। तथा च स्मृतिः "ब्राह्मणाद्यास्तु ये वर्णा दद्युर्भीष्माय नो जलम्। संवत्सरकृतं तेषां पुण्यं नश्यति सत्तम"॥ असवर्णजलदाननिषेधस्तु प्रकरणादपि भावादिविषय इति बोद्धव्यः। अत्र तर्पणमन्त्रः "वैयाघ्र-पद्यगोत्राय साङ्कृतिप्रवराय च। अपुत्राय ददाम्येतत् सलिलं भीष्मवर्मणे" इति "भीष्मः शान्तनवो वीरः सत्यवादी जिते-न्द्रियः। आभिरद्भिरवाप्नोतु पुत्रपौत्रोचितां क्रियाम्" इत्या-गमा मन्त्रः। पुत्रपौत्रोचितामित्यभिधानात् पितृकर्मरीत्या ब्राह्मण पितृतर्पणानन्तरं क्षत्रियादिकन्तु तत्पूर्वं तर्पयेत् इति संवत्सरप्रदीपादयः। अत्र बीजं वर्णज्येष्ठम्।

अथ अशोकाष्टमी। स्कान्दे "मीने मधौ शुक्लपक्षे अशो-काख्या तथाष्टमीम्। पिबेदशोककलिका वायासौहित्य-दायिनीम्"॥ अशोकाख्येत्युपादानात्तिथिमात्रेऽपि तस्याभ फलन्तु मन्त्रलिङ्गात् शोकराहित्यत्वमयगम्यम् लौहित्य-वारिणि स्नानपूर्वकम् नदजले। पुनर्वसुयोगे तु फला-धिक्यमाह लिङ्गगरुडपुराणयोः। "अशोककलिकाश्चाष्टौ

ये पिबन्ति पुनर्वसौ । चैत्रे मासि सिताष्टम्यां न ते शोकमवाप्नुयुः" ॥ पानमन्त्रस्तु । "त्वामशोक हराभीष्टमधुमाससमुद्भव । पिबामि शोकसन्तप्तो मामशोकं सदा कुरु" ॥ स्त्रीशूद्रकर्त्तृकपानेऽपि प्रागुक्तयुक्तेः स्वयं मन्त्रः पठनीयः । स्त्रीपक्षे ऊहोऽपि नास्ति विहृतमेकादशीतत्त्वे । अशोकपानन्तु पञ्चमार्द्धप्रहरव्यापिन्यामष्टम्यां श्राद्धद्वितीयोक्तवत् । "पुनर्वसौ वृषे लग्ने चैत्रे मासि सिताष्टमीम् । लौहित्यविरजे स्नायात् सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ पृथिव्यां यानि तीर्थानि सरितः सागरादयः । सर्वे लौहित्यमायान्ति चैत्रे मासि सिताष्टमीम् ॥ ब्रह्मपुत्र महाभाग शान्तनोः कुलनन्दन । अमोघागर्भसंभूत पापं लौहित्य मे हर" इति स्नानमन्त्रः ॥ कालिकापुराणे "चैत्रे मासि सिताष्टम्यां यो नरो नियतेन्द्रियः । स्नायाल्लौहित्यतोयेषु स याति ब्रह्मणः पदम् ॥ चैत्रन्तु सकलं मासं शुचिः प्रयतमानसः । लौहित्यतोये यः स्नायात् स कैवल्यमवाप्नुयात् ॥ लौहितात्सरसो जातो लौहित्याख्यस्ततोऽभवत्" । स्रोतोमात्रे विष्णुः "पुनर्वसु बुधोपेतां चैत्रे मासि सिताष्टमीम् । स्रोतःसु विधिवत् स्नात्वा वाजपेय फल लभेत्" ॥

अथ नवमी । साचाष्टमीयुता ग्राह्या युग्मात् भविष्ये "मासैश्चतुर्भिर्यत्पुण्यं विधिना पूज्य चण्डिकाम् । तत् फलं लभते वीर ! नवम्यां कार्त्तिकस्य च" ॥ तथा "नवम्यां नववर्षाणि राजन् पिष्टाशनी भवेत् । तस्य तुष्टा भवेद्गौरी सर्वकामप्रदा शुभा" ॥ अद्येत्यादि नवम्यां तिथावारभ्य नववर्षाणि यावत् प्रति शुक्ल नवम्यां पिष्टेतर भोजन निवृत्ति व्रतमिति सङ्कल्पे विशेषः । सर्वकामप्रदा गौरीतोषः फलं भविष्ये "माघे मासि तु या शुक्ला नवमी लोकपूजिता । महानन्देति सा प्रोक्ता सदानन्दकरी नृणाम् ॥ स्नानं दानं तपो-होमोदेवार्चनमुपोषणम् । सर्वं तदक्षयं यान्ति यदस्यां क्रियते नरैः" ॥

अथ श्रीरामनवमी । अगस्त्य संहितायाम् । चैत्रे मासि नवम्यान्तु जातो रामः स्वयं हरिः । पुनर्वस्वृक्षसंयुक्ता सा तिथिः सर्वकामदा ॥ पुनर्वस्वृक्ष संयोगः स्वल्पोऽपि यदि

लभ्यते । चैत्रशुक्ला नवम्यान्तु सा तिथिः सर्व्वकामदा ॥ श्रीराम-
नवमी प्रोक्ता कोटिसूर्य्यग्रहाधिका । तस्मिन् दिने महा-
पुण्ये राममुद्दिश्य भक्तितः ॥ यत्किञ्चित् क्रियते कर्म्म तद्भ-
वक्षयकारकम् । उपोषणं जागरणं पितॄनुद्दिश्य तर्पणम् ॥
तस्मिन् दिने तु कर्त्तव्यं ब्रह्मप्राप्तिमभीप्सुभिः" । चैत्रपदं
चान्द्रपरम् । "मेषं पूषणि संप्राप्ते लग्ने च कर्कटाह्वये ।
आविरासीत् सकलया कौशल्यायां परः पुमान्" ॥ अत्र मेषस्थ
सूर्य्ये चान्द्रचैत्रस्यैव सम्भवात्तिथिकृत्यत्वाच्च । तथा 'तस्मिन्
दिने महापुण्ये राममुद्दिश्य भक्तितः । जपेदेकान्त आसीनो
यावत् स्याद्दशमी दिनम् ॥ तेनैव स्यात् पुरश्चर्य्या दशम्यां
भोजयेद्द्विजान् । भक्ष्यभोज्यैर्बहुविधैर्भक्त्या दद्याच्च दक्षिणाम् ॥
कृतकृत्यो भवेत्तेन यतो रामः प्रसीदति" । तथा "चैत्रशुक्ला
तु नवमी पुनर्व्वसुयुता यदि । सैव मध्याह्नयोगेन महापुण्य-
तमा भवेत् ॥ नवमी चाष्टमीविद्धा त्याज्या विष्णुपरायणैः ।
उपोषणं नवम्यान्तु दशम्यामेव पारणम्" ॥ एतद्वचनद्वयं
कालमाधवीयेऽपि किन्तु महापुण्येत्यत्र महाफलेति पाठः ।
शुक्लेति श्रवणात् सर्व्वत्र शुक्लाया ग्रहणादरो न शुद्धायामिति अत-
एवाष्टमीविद्धा नवमी सनक्षत्रापि नोपोष्येति माधवाचार्य्यः ।
सैव तादृश्येव न तु विद्धा । यदा तु परदिने एकादश्यां दशमी
पारणयोग्या तदा दशमीयुक्ता नवम्युपोष्या वैष्णवैर्विष्णुपरा-
यणैरिति श्रवणात् अवैष्णवैस्तु अष्टमीविद्धैव ग्राह्या यदा तु
पूर्व्वदिने अष्टमीविद्धा नवमी परत्र दशमीयुता नवमी एका-
दशी दिने च दशमी न पारणयोग्या तदा नक्षत्रयोगायोगे-
ऽप्यष्टमीविद्धैव ग्राह्या परदिने दशम्यामेव पारणमिति निय-
मात् । तथा च रामार्च्चनचन्द्रिकायां दशम्यादिषु वृद्धिर्येत्
त्याज्या विद्धैव वैष्णवैः । 'तदन्येषान्तु सर्व्वेषां व्रतं तत्रैव
निश्चितम् । दशम्यामेव शब्देन दशमीं नैव लङ्घयेत् ॥ निश्च-
त्यैवं विचारेण नवमीव्रतमाचरेत्' इति कारिकाभ्यामगस्त्य
संहिताव्याख्यानम् । यत्तत्तु दशमीपारणसत्त्वे सर्व्वैर्याष्टमी
विद्धा नोपोष्या । विष्णुपरायणैरिति तु विष्णुपरायणत्वेन भवि-
तव्यमित्युपदेशपरं न तु कर्तृविशेषणम् । अगस्त्यैर्वावैष्ण-

त्तस्य विद्धोपवासानुपदेशात्। कर्तृभेदे विधिद्वय कल्पनापत्तेश्च
अतएव माधवाचार्य्येण सामान्यत एव विद्धा निषिद्धा।

अगस्त्यसंहितायामस्य नित्यत्वमाह "प्राप्ते श्रीरामनवमी
दिने मर्त्यो विमूढधीः। उपोषणं न कुरुते कुम्भीपाकेषु
पच्यते॥ यस्तु रामनवम्यान्तु भुङ्क्ते मोहाद्विमूढधीः। कुम्भी
पाकेषु घोरेषु पच्यते नात्र संशयः"॥ अत्र मर्त्य इत्युपादानात्
नरमात्रस्याधिकारः। एवञ्च "कुर्य्याद्रामनवम्याञ्च उपोषणम्
अतन्द्रितः। मातुर्गर्भमवाप्नोति नैव रामो भवेत् स्वयम्॥
तस्मात् सर्वात्मना सर्वैः कृत्वैव नवमीव्रतम्। मुच्यन्ते पातकैः
सर्वैर्यान्ति ब्रह्म सनातनम्"॥ इति फलकीर्त्तनं प्रागुक्तसंयोग
पृथक्त्वन्यायात् सिद्धम्। अगस्त्यसंहितायां "शालग्राम
शिलायाञ्च तुलसीदलकल्पिता। पूजा श्रीरामचन्द्रस्य कोटि
कोटिगुणाधिका"॥ तत्रानुष्ठानमगस्त्यसंहितातः सञ्चित्य
लिख्यते। कृतप्रातःस्नानादिः "उपोष्य नवमीन्त्वद्य यामेष्वष्टसु
राघव। तेन प्रीतो भव त्वं भो! संसारात्त्राहि मां हरे"!॥
इति निवेद्य। "कोमलाङ्गं विशालाक्षमिन्द्रनीलसमप्रभम्।
दक्षिणांशे दशरथं पुत्रावेक्षणतत्परम्॥ पृष्ठतो लक्ष्मणं देवं
सच्छत्रं कनकप्रभम्। पार्श्वे भरतशत्रुघ्नौ तालवृन्तकरावुभौ।
"अग्रे व्यग्रं हनूमन्तं रामानुग्रहकाङ्क्षिणम्"॥ एवं ध्यात्वा
श्रीरामं पूजयेत्। स्नानमन्त्रस्तु 'इन्द्रोऽग्निश्च यमश्चैव नैर्ऋतो
वरुणोऽनिलः। कुबेर ईशो ब्रह्माऽहिर्दिक्पालाः स्नापयन्तु ते"॥
अहिरनन्तः कौशल्यां पूजयेत्। मन्त्रस्तु "रामस्य जननी चासि
राममयमिदं जगत्। अतस्त्वां पूजयिष्यामि लोकमातर्नमोऽस्तु
ते"॥ तथा "नमो दशरथायेति पूजयेत् पितरं ततः। ततो
ऽनुज्ञाप्य देवेशं परिवारान् समर्चयेत्। पूर्वषट्कोणकोणेषु
हृदयादीनि च क्रमात्"॥ हृदयादीनि यथा रां हृदयाय
नमः रीं शिरसे स्वाहा रूं शिखायै वषट् रैं कवचाय हुं रौं
नेत्राभ्यां वौषट् रः अस्त्राय फट् इति। तथा 'हनूमन्तं सु
ग्रीवं भरतं सविभीषणम्। लक्ष्मणाङ्गदशत्रुघ्नं जाम्बवन्तं
दलादिषु॥ धृष्टं जयन्तं विजयं सुराष्ट्रं राष्ट्रवर्द्धनम् अकोपं
धर्म्मपालाख्यं सुमन्त्रं दलमध्यतः। दलाग्रे लोकपालांश्च तद

स्त्राणि तदग्रतः” ॥ लोकपाला इन्द्रादयो दश तदस्त्राणि वज्र-शक्ति दण्ड खड्गपाश अङ्कुशगदा शूल चक्र पद्मानि। मध्याह्ने जन्म भावयेत्। “उच्चस्थे ग्रहपञ्चके सुरगुरौ सेन्दौ नवम्यान्तिथौ लग्ने कर्कटके पुनर्वसुदिने मेषं गते पूषणि। निर्दग्धुं निखिलाः पलाशसमिधो मध्यादयोध्यारणेराविर्भूत मभूदपूर्व-विभवं यत्किञ्चिदेकं महः” ॥ पलाशा राक्षसाः “स्नेव वाटयेद्वाद्यानर्घ्यं दद्याज्जगत्पतेः। फलपुष्पाम्बुसम्पूर्णं गृहीत्वा शङ्खमुत्तमम्। अशोकरक्तकुसुमैर्युक्तञ्च तुलसीदलैः” ॥ मन्त्रस्तु “दशाननवधार्थाय धर्मसंस्थापनाय च। दानवानां विनाशाय दैत्यानां निधनाय च ॥ परित्राणाय साधूनां रामो जातः स्वयं हरिः। गृहाणार्घ्यं मया दत्तं भ्रातृभिः सहितो मम ॥ पुष्पाञ्जलिं पुनर्दत्त्वा यामयामेष्वतन्द्रितः। पूजयेद्विधिवद्भक्त्या दिवारात्रं नयेद्बुधः” ॥

तदयं संक्षेपः। शुद्धायां नक्षत्रयुक्तायां विवादाभावः विद्धा-यान्तु एकादशीदिने दशमीपारणयोग्या न चेत् तदा नक्षत्र-योगायोगेऽपि अष्टमीविद्धायां पारणयोग्या चेत् तदा अष्टमी विद्धां त्यक्त्वा परेऽहनि उपवासः।

अथ दशमी। सा च शुक्ला एकादश्या कृष्णा तु नवम्या-युता ग्राह्या। यथा अङ्गिराः “सम्पूर्णा दशमी कार्य्या पूर्वया परयाथवा। युक्ता न दूषिता यस्मादिति सा सर्वतोमुखी” ॥ यथा सम्पूर्णा दोषरहिता तथा विद्धापीति विकल्पे व्यवस्था-पयति विष्णुधर्मोत्तरीयं “शुक्लपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामभ्युदितो रविः। कृष्णपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामस्तमितो रविः”। ब्रह्म-पुराणब्रह्मवैवर्त्तयोः। “ज्यैष्ठस्य शुक्लदशमी संवत्सरमुखी स्मृता। तस्यां स्नानं प्रकुर्वीत दानञ्चैव विशेषतः ॥ यां काञ्चित् सरितं प्राप्य दद्याद्दर्भतिलोदकम्। मुच्यते दशभिः पापैः समहापातकोपमैः” ॥ अत्र केवलदशम्यां नदीमात्रे दर्भ-करणकतिलतर्पणाङ्गकस्नानाद्दशविधपापक्षयः फलम् एवं दानादपि वस्तुतस्तु वक्ष्यमाणभविष्ये जाह्नवीपदश्रवणात् हेतुमद्विगदस्यैतस्य। ब्रह्मवैवर्त्तेऽपि सरित्पदं जाह्नवीपरम् अन्यथा नानाविधिः स्यात्। यां काञ्चिदिति तु जाह्नवी-

स्नानकस्य अन्यथा कुर्य्यात्स्नानेऽपि दशविधपापक्षयः स्यात् मन्त्र-लिङ्गे जाह्नव्योपदेश्यवणाच्च । गङ्गामधिकृत्य ब्राह्मे "शुक्ल-पक्षस्य दशमी ज्येष्ठे मासि द्विजोत्तम । हरते दश पापानि तस्माद्दशहरा स्मृता" ॥ अत्र केवलदशम्यां दशविधपापक्षयः फलम् । भविष्ये "ज्येष्ठशुक्लदशम्यान्तु हस्तयोगेन जाह्नवी । हरते दशपापानि तस्माद्दशहरोच्यते" ॥ दशपापानीति दश-जन्मकृतपापानीति विशेषणीयमाह पराशरभाष्ये यमः । "ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे दशम्यां हस्तयोगतः । दशजन्मा-ऽघहा गङ्गा दशपापहरा स्मृता" ॥ अत्र दशजन्मकृतदशविध-पापक्षयः फलम् । अत्र "प्राप्ते कर्मणि नानेको विधातुं शक्यते गुणः । अप्राप्ते तु विधीयन्ते बहवोऽप्येकयत्नतः" इति न्यायेन हस्तानक्षत्र गङ्गारूपगुणद्वयविशिष्ट दशमी विधे-र्यस्मिन्नहनि तल्लाभस्तत्र स्नानम् उभयदिने तु तल्लाभे परदिन एव अत्रापि पूर्वदिने वक्ष्यमाणकुजवारलाभे तत्रापि स्नानं वारस्योभयत्वाल्लाभात् । ततश्च पूर्वदिने तथाविधस्नानं कृत्वा परदिने केवल दशम्यामपि दशविधपापक्षयकामेन स्नातव्यम् । गरुड़ः "ज्येष्ठे मासि क्षितिसुतदिने शुक्लपक्षे दशम्यां हस्ते शैलान्निरगमदियं जाह्नवी मर्त्यलोकम् । पापान्यस्यां हरति च तिथौ सा दशेत्याहुरार्य्याः पुण्यं दद्यादपि शतगुणं वाजि-मेधायुतस्य" ॥ भौम हस्तायुक्तदशम्यां गङ्गास्नानाद्दशविध-पापक्षय शतगुण वाजिमेधायुतजन्य पुण्य समपुण्य फलम् । राजमार्त्तण्डे वाल्मीकिः । "अदत्तानामुपादानं हिंसा चैवा-विधानतः । परदारोपसेवा च कायिकं त्रिविधं स्मृतम् ॥ पारुष्यमनृतञ्चैव पैशुन्यञ्चापि सर्व्वशः । असम्बद्धप्रलापश्च वाङ्मयं स्याच्चतुर्व्विधम् ॥ परद्रव्येष्वभिध्यानं मनसानिष्ट-चिन्तनम् । वितथाभिनिवेशश्च त्रिविधं कर्म्म मानसम् ॥ एतानि दश पापानि प्रशमं यान्तु जाह्नवि ! । स्नातस्य मम ते देवि ! जले विष्णुपदोद्भवे ॥ विष्णुपादार्घ्यसम्भूते गङ्गे त्रिपथ-गामिनि । धर्म्मद्रवीति विख्याते पापं मे हर जाह्नवि !" ॥ अत्र मन्त्रलिङ्गेन प्रणवपूर्व्वकाण्येतानि सामान्यस्नानमन्त्रान्ते मज्जन-स्यादौ पाठ्यानि "रागप्राप्तानामन्तेऽभिनिवेशः" इति न्यायात्

"मन्त्रान्ते कर्मसन्निपात" इति न्यायात् "मन्त्रान्ते कर्मादीनि सन्निपातयेत्" इत्यापस्तम्बीयाच्च। हिंसादिशून्यादि-भेदमाह कामधेनौ देवल। "कायक्लेश मनोदुःख वध वा प्राणिना पुन। य प्रवर्त्तयति द्वेषात् सा हिंसेति समासत। यज्ञार्थं ब्राह्मणैर्वध्या प्रशस्ता मृगपक्षिण। भृत्यानाञ्चैव वृत्त्यर्थमगस्त्यो ह्याचरत् पुरा"॥ तथा "परुषवचनमपवाद पैशुन्यमनृत वृथालापा निष्ठुरवचनमिति वाग्दोषाणि षट्। परेषा देश जाति कुल विद्याशिल्परूप वृत्ताचार परिच्छद शरीर कर्मजीविना प्रत्यक्षदोषवचन परुषम्॥ यच्चान्यत् क्रोधसन्तापत्रासमुज्जनन वच। परुष तच्च विज्ञेय यच्चान्यच्च तथाविधम्॥ चतुष्कमिति शूद्राच्च चण्डाल ब्राह्मणीति च। प्रशसानिन्दन द्वेषात् परुषाणि विशिष्यते"॥ तेषामेव परुष वचनाना परोक्ष मुद्राहरणमपवाद। गुरुनृपतिबन्धुभार्य-मित्रसकाशे अर्थोपघातार्थं दोषोपाख्यान पैशुन्यम्। अनृत द्विविधमसत्यमसवादश्चेति। "देशराष्ट्रप्रसङ्गाच्च परार्थं परि-कल्पनात्। नर्महासप्रसङ्गाच्च भाषण व्यर्थभाषणम्॥ गुह्या-ङ्गामिध्यमन्त्राना वचन निष्ठुर विदु। यदन्यद्वा वचो नीच स्त्रीपुसोर्मैथुनाश्रयम्॥ इत्येव षट्विकल्पस्य दुष्टवाक्यस्य भाषणात्। इह वा मुत्र वा क्रूरमनर्थं प्रतिपद्यते"॥ प्रशसा-निन्दन प्रशसया निन्दनम् अत्र चतुर्विध षड्विधयोरविरोध। समस्तव्यासमस्तत्वभेदानादरणेन पारुष्यापवादयोरैक्यात् नि-ष्ठुरस्य परुषान्तर्भावाच्च। असम्बन्धप्रलापव्यर्थभाषणयो पर्य्या-यत्वात् नार्थान्तरत्वम्। अभिध्यानमपहरणार्थमिति शेष। वितथे असत्यभूते वस्तुनि अभिनिवेश पुन सङ्कल्प। स्मृति तत्त्वे महादेवी सृष्टिस्थित्यन्तकारिणीम्। नत्वा वदति तत् पूजाकाल श्रीरघुनन्दन।

अथ दुर्गोत्सव। मार्कण्डेयपुराणे "शरत्काले महापूजा क्रियते या च वार्षिकी" इति यथा "मृताहनि तु कर्त्तव्य प्रतिमासन्तु वत्सरम्। प्रतिसवत्सरञ्चैव आद्यमेकादशेऽहनि" इति याज्ञवल्क्यवचने आद्यस्य प्रति सवत्सरकर्त्तव्यत्व श्रुतेर् यथा वा "प्रति सवत्सरमाग्रहायणेष्टि कुर्यात्" इति प्रति

संवत्सरकर्त्तव्यत्वं श्रुतेः सांवत्सरिकं विशेषणं प्रतीयते तथात्रा-पीति वार्षिकीति श्रवणात् "प्रति संवत्सरं कुर्य्यात् स्थापनञ्च विसर्जनम्" इत्यत्र प्रतिसंवत्सरश्रुतेः प्रागुक्तशरत्काल इति श्रुतेश्च वर्षशरदोर्निमित्तत्वेन वार्षिकशरत्कालीनेति दुर्गापूजाया विशेषणं प्रतीयते। ततश्च वार्षिकशरत्कालीनदुर्गापूजा एक-वचनान्तनिर्देशात्तत्कल्पोक्तनानादिनसाध्याप्येकैव प्रतीयते। "शारदीया महापूजा चतुःकर्ममयी शुभा। तां तिथि-त्रयमासाद्य कुर्य्याद्भक्त्या विधानतः" इति लिङ्गपुराणीये चतुः-कर्ममयीत्यनेन चतुरवयवकत्वेन अभिधानात् स्नपनपूजन-बलिदानहोमरूपा वक्ष्यमाणयुक्तेश्च। सा च प्रतिवर्षकर्त्तव्या दुर्गायां इत्युपक्रम्य "द्विशरीरे चरे चैव लग्ने केन्द्रगते रवौ। वर्षे वर्षे विधातव्यं स्थापनञ्च विसर्जनम्" इति देवीपुराण-वचने वीप्साश्रुतेः अत्र द्विशरीरे कन्यायां चरे तुलायां केन्द्र-गते लग्नगते रवौ अन्यद्विशरीरादेः पूर्वाह्णेऽसम्भवात् "संवत्सर-व्यतीते तु पुनरागमनाय च" इति मन्त्रलिङ्गाच्च। सा पूजा नित्या वीप्साश्रुतेः अकरणे प्रत्यवायश्रुतेश्च। यथा शारदीयां महापूजामधिकृत्य कालिकापुराणे "यो मोहादथवालस्याद्देवीं दुर्गां महोत्सवे। न पूजयति दम्भाद्वा द्वेषाद्वाप्यथ भैरव॥ क्रुद्धा भगवती तस्य कामानिष्टान्निहन्ति वै"। विधिसमभि-व्याहृतफलश्रुतेः काम्या च। यथा तत्रैव "हत्वैव परमात्मा पुनर्हृति त्रिदिवौकसः। एवमन्यैरपि सदा देव्याः कार्य्यं प्रपूजनम्॥ विभूतिं मतुलां लब्धुं चतुर्वर्गप्रदायिकाम्"। पूजयेदित्यधिकृत्य भविष्योत्तरेऽपि "भवानीतुष्टये पार्थ संव-त्सरसुखाय च। भूतप्रेतपिशाचानां नाशार्थं चोत्सवाय च"॥ देवीपुराणे 'तुष्टायां नृपदुर्गायां निमिषार्द्धेन यत् फलम्। न तद्वक्तुं महेशोऽपि शक्तो वर्षशतैरपि"॥ एवञ्चातुलविभू-त्यादिसिनित वा भवानीप्रीतिर्वा तत्तत् कल्पोक्तं वा फलं निर्देश्यमिति। एवञ्च तत्तत्कल्पकरणे तत्तत्तिथि पूजायां द्रव्यदानादिषु यत्तदन्तर्गतं फलं तत्तत्प्याद्दीय द्रव्यदानवदा-नुषङ्गिकम् अतो न तत्र काम्याभिलापापेक्षा बलिघाते तु "ततो देवीं समुद्दिश्य काममुद्दिश्य चात्मनः"। इति कालिका-

पुराणे उद्दिष्टेत्यभिधानात् काम्याभिलाष इति। ततश्च संयोगपृथक्त्व न्यायादुभयरूपेयम्। ततश्च काम्यतया पूजने कृते प्रसङ्गान्नित्य पूजासिद्धिः। एवं बलिहोमादावपि।

एवं कर्म कुर्वता यत्तादृशं फलं न दृश्यते तत् कलिस्वभावात्। तथा च विष्णुपुराणे "यदा यदा सतां हानिर्वेदमार्गानुसारिणाम्। तदा तदा कलेर्वृद्धिरनुमेया विचक्षणैः॥ आरम्भाश्चावसीदन्ति यदा धर्मभृतां नृणाम्। तदानुमेयं प्राधान्यं कलेर्मैत्रेय पण्डितैः"॥ मत्स्यपुराणञ्च 'यत्राधर्मश्चतुष्पात् स्याद्धर्मः पादावशेषकः। कामिनः कामभाक्त्वाश्च जायन्ते यत्र मानवाः॥ अहङ्कारगृहीताश्च प्रक्षीणस्नेहबान्धवाः। विप्राः शूद्रसमाचाराः सन्ति सर्वे कलौ युगे"॥ अत्र फलजनकापूर्वस्यात्कर्मणोऽप्यैक्यं अन्यथा सङ्कल्पावाहनविसर्जनदक्षिणादिभेदः स्यात्। ततश्च षष्ठौ यियच्चणा अधिवासदिनेऽङ्गाधिकाराय तदङ्गीभूतकाम्यप्रधानाधिकारसम्पादकः कुशतिलजलत्यागसहितः काम्याभिलाषपूर्वकः प्रधानसङ्कल्पः कार्यः। इति द्वैतनिर्णयोक्तं वदतापि काम्यत्वेन नित्यत्वेन वा करणे व्रतत्वात्तत्तत्कल्पारम्भदिने बोधनादिप्राग्गेव सङ्कल्पो न तु दिनान्तरे। शरत्काले महापूजा इत्यत्र एकवचनश्रुतेरेकप्रयोगसाध्यत्वे नैककर्मतापन्नक्रियाकलापजन्यस्य वाक्यार्थीभूतनियोगस्यैक्यादृर्शवत् न तु प्रत्येकं तत्तत्कर्मणां सङ्कल्पकलिकापूर्वजनकत्वादैन्द्रदध्यादिहोमवत्। अतएव जिकन धनञ्जयसंग्रहयोः। "आरभ्य तस्यां दशमीञ्च यावत् प्रपूजयेत् पर्वतराजपुत्रीम्" इत्युक्तम्। अतएव 'कन्यासंस्थे रवौ शक्र शुक्लामारभ्य नन्दिकाम्' इत्युपक्रम्य "महानवम्यां पूजेयं सर्वकामप्रदायिनी" इत्यन्तेन देवीपुराणीयेन अपि षष्ठीतः प्रभृति नवमीपर्यन्तं पूजेयमित्येकत्वेनोक्तम्। तेन पञ्चम्यामेकभक्तं तत्र षष्ठ्यां प्रातः सङ्कल्प इति रत्नाकरः। न च नन्दिकाप्रतिपदिति दुर्गाभक्तितरङ्गिण्युक्तं युक्तमिति वाच्यं महानवमीसन्निकृष्टषष्ठीपरित्यागे प्रमाणाभावात् प्रतिपद्कल्पेऽपि प्रतिपदादिकर्मणोऽनुकल्पसिद्धेः प्रकृतार्थं निर्वाहाच्च। एवञ्चानेककार्यसाध्यत्वेन तिथ्युद्देशानन्तरमारभ्य दशमी यावत्

प्रत्यहमिति वार्षिक शरत्कालीन दुर्गामहापूजनमिति च यथास्थानं वाक्ये प्रयोज्यं अन्यथा संकल्पकालीन तिथेरन्य-दिनेऽसम्भवात्तदन्वयानुपपत्तेरिति सुधीभिर्भाव्यम् ।

एवञ्च तत्रैव वक्ष्यमाणतत्तद्वचनात् कृष्णनवम्यादि प्रतिपदादि षष्ठ्यादि सप्तम्यादि महाष्टम्यादि केवल महा-ष्टमी केवल महानवमी पूजारूपाः कल्पा ज्ञेयाः । तदनन्तर-मशौचमपि न प्रतिबन्धकम् । "व्रतयज्ञ विवाहेषु श्राद्धे होमेऽर्चने जपे । आरब्धे सूतक न स्यादनारब्धे तु सूतकम् ॥ आरम्भो वरणं यज्ञे संकल्पो व्रतजापयोः । नान्दीश्राद्धं विवाहादौ श्राद्धे पाकपरिष्क्रिया निमन्त्रणन्तु वा श्राद्धे आरम्भः स्यादिति श्रुति." इति राघवभट्टधृतविष्णुवचनात् पाकपरिष्क्रियेति साग्नेदर्शश्राद्धविषय तत्र तस्य तदुद्धरणस्य असाधारणाङ्गत्वात् । सकल्प उक्तो हारीतेन यथा "मनसा सकल्पयति वाचाभिलपति कर्मणा चोपपादयति" इति भविष्यपुराणेन च "सङ्कल्पेन विना राजन् यत्किञ्चित् कुरुते नरः । फलञ्चाल्पाल्पकं तस्य धर्मस्यार्द्धक्षयो भवेत्" ॥ ब्रह्म-पुराणेनापि "आशास्य च शुभ कार्य्यमुद्दिश्य च मनोगतम्" । इत्यगस्त्यपूजने उक्त मनोगतं शुभ फलम् आशास्य मनसा सङ्कल्प्य उद्दिश्य वाचा अभिलप्य कार्य्यं कर्मणा उपपाद्यम् । भविष्ये "शुक्तिशङ्खाश्महस्तैश्च कांस्यरूप्यादिभिस्तथा । सङ्कल्पो नैव कर्त्तव्यो मृण्मयेन कदाचन ॥ गृहीत्वौडुम्बर पात्रं वारि-पूर्णं गुणान्वितम् । दर्भत्रयं साग्रमूलं फलपुष्पतिलान्वितम् ॥ जलाशयारामकूपे सङ्कल्पे पूर्वदिङ्मुखः । साधारणे चोत्तरास्य ऐशान्यां निक्षिपेज्जलम्" ॥ अत्र केवलहस्तनिषेधस्तु पात्रा-न्तरसद्भावविषयश्राद्धादिमाहचर्य्यादेकहस्तपरो वा । "गृही-त्वौडुम्बरं पात्रं वारिपूर्णमुदङ्मुखः । उपवासन्तु गृह्णीयाद् यद्वा धार्यैव धारयेत्" ॥ इति वराहपुराणदर्शनादिति । अस्य व्रतत्वञ्च शारदीयपूजामुपक्रम्य "महाव्रतं महापुण्यं शङ्कराद्यै-रनुष्ठितम् । कर्त्तव्यं सुरराजेन्द्र देवीभक्तिसमन्वितैः" ॥ इति देवीपुराणवचनात् । "व्रती प्रपूजयेद्देवीं सप्तम्यादिदिनत्रये" इति भविष्यपुराणाच्च । दुर्गापूजाया व्रतत्वं व्यक्तं श्रीभागवते

"देवहविष्य भुञ्जाना कात्यायन्यर्च्चनव्रतम्"। स्कान्दभविष्य-पुराणयोः "शारदी चण्डिकापूजा त्रिविधा परिगीयते। सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति तां शृणु॥ सात्त्विकी जपयज्ञाद्यैर्नैवेद्यैश्च निरामिषैः। माहात्म्यं भगवत्याश्च पुराणादिषु कीर्त्तितम्॥ पाठस्तस्य जपः प्रोक्तः पठेद्देवीमनाः प्रिये। राजसी बलिदानेन नैवेद्यैः सामिषैस्तथा॥ सुरामांसाद्युपहारैर्जपयज्ञैर्विना तु या। विना मन्त्रैस्तामसी स्यात् किरातानाञ्च सम्मता"॥ शरत्कालीनदुर्गापूजाधिकारे भविष्योत्तरीये "ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैः शूद्रैरन्यैश्च सेवकैः। एवं नानाम्लेच्छगणैः पूज्यते सर्वदस्युभिः"॥ देवीपुराणे "स्वयं वाप्यन्यतो वापि पूजयेत् पूजयेत वा"। पूजयेतेत्यात्मनेपदं हेतुणिजन्तता अत्र स्वयं करणासामर्थ्ये अन्यद्वारा तथाच दक्षः "स्वयं होमे फलं यत्तु तदन्येन न जायते। ऋत्विक्पुत्रो गुरुर्भ्राता भागिनेयोऽथ विट्पतिः। एभिरेव हुतं यत्तु तद्धुतं स्वयमेव हि"॥ विट्पतिर्जामाता एवञ्च ऋत्विगादीतरत्र फलन्यूनता। हयशीर्षपञ्चरात्रे "अर्च्चकस्य तपोयोगादर्च्चनस्यातिशायनात्। आभिरूप्याच्च बिम्बानां देवः सान्निध्यमृच्छति"॥ बिम्बानां प्रतिमानाम्। अत्राशौचादिशङ्कया बोधनादनात् पूर्वं शुचि तत्कालजीवित्वरूपाधिकाराभावेऽपि यद्वरणादिकं क्रियते तत्कर्मकाले तस्य नारदोक्तस्वयंप्रवर्त्तनवत् प्रवर्त्तनाय न तु तदानीं प्रतिनिधीयते। अथवा "निक्षिप्याग्निं स्वदारेषु परिकल्पर्त्विजं तथा। प्रवसेत् कार्य्यवान् विप्रो वृथैव न चिरं क्वचित्"॥ इति छन्दोगपरिशिष्टोक्तवदत्रापि प्रतिनिधीयते एवञ्च वरणं विनापि यदि कश्चित् स्वयं प्रवर्त्तते तथापि तत्कर्मसिद्धिर्दक्षिणा च तस्मै शुचिकाले दातव्येति। तथाच विवादकल्पतरुरत्नाकरशान्तिदीपिकासु नारदः "ऋत्विक् च त्रिविधो दृष्टः पूर्वजुष्टः स्वयं कृतः। यदृच्छया च यः कुर्य्यादार्त्विज्यं प्रीतिपूर्वकम्"॥ यदृच्छया स्वेच्छया एतत् प्रपञ्चितं शुद्धितत्त्वे। अतएव शङ्खलिखितौ "राज्ञः पुरोहितोऽमात्यशुद्धिस्तस्य तदाज्ञया" नृपतीनामात्मप्रतिनिधीभूतपुरोहितत्वेन नृपतेरशौचे पुरोहितस्याशौचाभावात् नृपतेः शान्तिक-

पौष्टिकं पुरोहितेन स्वीयशुद्ध्या कर्त्तव्यमिति हारलताप्रभृतयः। पूजादिकन्तु शुचिकाले तदर्थोपकल्पितद्रव्येण कर्त्तव्य यथा यमः "पूर्वसङ्कल्पितार्थे वा तस्मिन्नाशौचमिष्यते"। कृत्यचिन्तामणौ। "विवाहोत्सवयज्ञेषु अन्तरामृतसूतके। पूर्वसङ्कल्पितं द्रव्यं दीयमानं न दुष्यति"॥ स्वयं प्रवर्त्तमानादृत्विगादेरनुज्ञया प्रवर्त्तनात् फलाधिक्यम्। तथा कूर्म्मपुराणम् "ऋत्विक्पुत्त्रोऽथवा पत्नी शिष्यो वापि सहोदरः। प्राप्यानुज्ञां विशेषेण जुहुयाद्वा यथाविधि"॥

पुत्रं विशेषयति श्रुतिः "अन्यैः शतक्रतुहोमादेः पृथक्कृतो वरः। पुत्रैः शतक्रतुहोमादेर्यो ह्यात्मकृतो वरः"॥ सम्वत्सरप्रदीपे "माहात्म्यं भगवत्याश्च पुराणादिषु कीर्त्तितम्। पठेच्च शृणुयाद्वापि सर्व्वकामसमृद्धये"॥ सर्व्वकामसमृद्धये तत्तदभिलषितसिद्धये। अत्र यद्यपि देवीमाहात्म्यपाठस्य "सकृत्कृते कृतः शास्त्रार्थः" इति न्यायात् सकृत्करणादेव तत्तत् फलसिद्धिर्जायते तथापि तत्फलबाहुल्याय पुनः पुनः पाठः वेदादौ तथादर्शनात् तथाच ब्रह्मवधप्रायश्चित्ते मनुः "पठेद्वा नियताहारस्त्रिर्वै वेदस्य संहिताम्। प्रायश्चित्तेऽवशिष्टेऽपि त्रिः पठेदघमर्षणम्" इति सरस्वतीस्तवेऽपि "पक्षद्वयेऽपि यो भक्त्या त्रयोदश्येकविंशतिम्। अविच्छेदं पठेद्धीमान् ध्यात्वा देवीं सरस्वतीम्"॥ नन्दिकेश्वरपुराणीयेन्द्राक्षीस्तवेऽपि "शतमावर्त्तयेद् यस्तु मुच्यते व्याधिबन्धनात्" इति जैमिनिरपि "फलस्य कर्म्मनिष्पत्तिस्तेषां लोकवत् परिमाणतः फलविशेषः स्यात्" इति यथा लौकिककर्षणादीनां बाहुल्येन फलाधिक्य तथा वैदिकपाठादीनामपीत्यर्थः। "सङ्कल्पिते स्तोत्रपाठे संख्यां कृत्वा पठेत् सुधीः"। इति वाराहीतन्त्राच्च इन्द्राक्षीस्तवसरस्वतीस्तववत् चण्डीपाठस्यावृत्तौ फलभूमादिव्यक्तम्। वाराहीतन्त्रे "चण्डीपाठफलं देवि! शृणुष्व गदतो मम। एकावृत्त्यादिपाठानां यथावत् कथयामि ते॥ सङ्कल्पपूर्व्वं सम्पूज्य न्यस्याङ्गेषु मनून् सकृत्। पाठाद्बलिप्रदानाच्च सिद्धिमाप्नोति मानवः॥ उपसर्गोपशान्त्यर्थं त्रिरावृत्तं पठेन्नरः। ग्रहोपशान्त्यै कर्त्तव्यं पञ्चावृत्तं वरानने!॥ महाभये समुत्पन्ने

षष्ठ्यावृत्तं समुच्चरेत् । नवावृत्त्या ग्रहच्छान्तिर्वाजपेयफलं भवेत् ॥
राजवश्याय भूत्यै च रुद्रावृत्तमुदीरयेत् । अर्कावृत्तात् काम्य-
सिद्धिर्वैरिहानिश्च जायते ॥ मन्वावृत्त्या रिपुर्वश्यस्तथा स्त्रीव-
श्यतामियात् । सौख्यं पञ्चदशावृत्त्या श्रियमाप्नोति मानवः ॥
कलावृत्त्या पुत्रपौत्रधनधान्यागमं विदुः । राज्ञो भीतिविमो-
क्षाय वैरोच्चाटनाय च ॥ कुर्य्यात् सप्तदशावृत्तं तथाष्टा-
दशकं प्रिये ॥ महारणविमोक्षाय विंशावृत्तं पठेत् सुधीः ॥
पञ्चविंशावर्त्तनात्तु भवेद्बन्धविमोचनम् । सङ्कटे समनुप्राप्ते
दुश्चिकित्स्यामये तथा ॥ जातिध्वंसे कुलोच्छेदे आयुषो नाश-
मागते । वैरिवृद्धौ व्याधिवृद्धौ धननाशे तथा क्षये ॥ तथैव
त्रिविधोत्पाते तथा चैवातिपातके । कुर्य्याद्यत्नात् शतावृत्तं
ततः सम्पद्यते शुभम् ॥ श्रियो वृद्धिः शतावृत्त्या राज्यवृद्धिस्तथा-
परा । मनसा चिन्तितं देवि ! सिद्ध्येदष्टोत्तराच्छतात् ॥
शताश्वमेधयज्ञानां फलमाप्नोति सुव्रते । सहस्रावर्त्तनाल्लक्ष्मी-
रावृणोति स्वयं स्थिरा ॥ भुक्त्वा मनोरथान् कामान् नरो
मोक्षमवाप्नुयात् । यथाश्वमेधः क्रतुराट् देवानाञ्च यथा हरिः ॥
स्तवानामपि सर्व्वेषां तथा सप्तशतीस्तवः । अथवा बहुनोक्तेन
किमेतेन वरानने ॥ चण्ड्याः शतावृत्तपाठात् सर्व्वाः सिद्ध्यन्ति
सिद्धयः" ॥ पठनश्रवणवत् पाठनश्रावणेऽपि कार्य्ये "प्रयोज-
यिता अनुमन्ता कर्त्ता चेति सर्व्वे स्वर्गनरकफलभोक्तारो यो
भूय आरभते तस्मिन् फले विशेषः" इत्यापस्तम्बेनापि प्रवृत्त-
प्रावर्त्तकलक्षणप्रयोजकस्यापि फलश्रुतेः । अत्र पाठयिष्ये श्राव-
यिष्ये इति प्रयोगः । एवं भारतादावपि अविशेषात् सर्व्वेषा-
मेवाधिकारः द्विजानां पाठश्रवणयोः शूद्रस्य श्रवणेऽधिकारः ।
एवं काम्येष्वपि श्रौतकर्म्मत्वेन प्रतिनिधेरसम्भवात् यथायथं
पठिष्यामि श्रोष्यामि इति सङ्कल्पस्तेन प्रतिनिधीयते । तथाच
अधिकरणमालाकृन्माधवाचार्य्यधृतपराशरभाष्ये शातातपः ।
"श्रौतं कर्म्म स्वयं कुर्य्यादन्योऽपि स्मार्त्तमाचरेत् । अशक्तौ
श्रौतमप्यन्यः कुर्य्यादाचारमन्ततः" ॥ एतद्वचनं काम्येऽपि
प्रतिनिधिविधायकं नित्यनैमित्तिकमात्रपरत्वे तु श्रौतस्मार्त्त-
भेदेनोपादानं व्यर्थं स्यात्तयोरविशेषादेव प्रतिनिधिलाभात् ।

अन्ततं उपक्रमात् परतः। "काम्ये प्रतिनिधिर्नास्ति नित्य-नैमित्तिके हि सः। काम्येष्वपक्रमादूर्द्धं केचिदिच्छन्ति सत्तमाः"॥ इत्येकवाक्यत्वात् ततश्च स्मार्त्तं काम्य प्रतिनिधि-नाप्यारभ्यते न तु श्रौतमिति स्थितम्।

माहात्म्यादिपाठे तु नारायणाय नमः नराय नमः नरोत्तमाय नमः देव्यै सरस्वत्यै नमः व्यासाय नमः इति नत्वा पाठ्यं "नारायणं नमस्कृत्य नरञ्चैव नरो-त्तमम्। देवीं सरस्वतीञ्चैव ततो जयमुदीरयेत्" इति विधे, भागवतीयसूतोक्तौ उदीरयेदित्यस्य स्वयं तथोदीर-यन्नन्यान् पौराणिकानुपशिक्षयतीति श्रीधरस्वामिव्याख्यान-मनुशासनविरुद्धञ्चैवेत्यत व्यासमिति भागवते पाठात्। प्रकारेण व्यासो लब्ध भागवते तु सरस्वतीञ्चैवेत्यत्र सरस्वती व्यासमिति साक्षाल्लिखितम्। जयपदार्थमाह ब्रह्मचारिकाण्डे भविष्यपुराणम् "अष्टादशपुराणानि रामस्य चरितं तथा। विष्णुधर्मादिशास्त्राणि शिवधर्माश्च भारत॥ कार्ष्णञ्च पञ्चमो वेदो यन्महाभारतं स्मृतम्"॥ कार्ष्णं कृष्णद्वैपायनप्रणीतं "सौराश्च धर्मा राजेन्द्र। मानवोक्ता महीपते। जयेति नाम एतेषां प्रवदन्ति मनीषिणः"॥ जयत्यनेन संसारमिति जय-स्तत्तद्ग्रन्थः। एवञ्चार्थानवलोकनादाचाराद्वादावेषः श्लोकः पठ्यते। मत्स्यसूक्ते वाराहीतन्त्रे च। "जप्त्वा च प्रणवञ्चादौ स्तोत्रं वा संहितां पठेत्। अन्ते च प्रणवं दद्यादित्युवाचादि-पूरुषः॥ सर्वत्र पाठे विज्ञेयोऽन्यथा विफलं भवेत्। शुद्धे-नानन्यचित्तेन पठितव्यं प्रयत्नतः॥ न कार्य्यासक्तमनसा कार्य्यं स्तोत्रस्य वाचनम्। आधारे स्थापयित्वा च पुस्तकं प्रजपेत् सुधीः॥ हस्तसंस्थापनादेव यस्मादल्पफलं लभेत्। स्वयञ्च लिखितं यच्च कृतिना लिखितं न यत्॥ अब्राह्मणेन लिखितं तच्चापि विफलं भवेत्। ऋषिच्छन्दादिकं न्यस्य पठेत् स्तोत्रं विचक्षणः॥ स्तोत्रे न दृश्यते यत्र प्रणवन्याससमाचरेत्। सङ्क-ल्पिते स्तोत्रपाठे संख्यां कृत्वा पठेत् सुधीः॥ अध्यायं प्राप्य विरमेन्न तु मध्ये कदाचन। कृते विरामे मध्ये तु अध्यायादिं पठेन्नरः"॥

ततश्च मार्कण्डेयपुराणीयदेवीमाहात्म्यपाठस्यादौ ऋषि-
छन्दादिकं पठेत् तद्यथा प्रथमचरितस्य "ब्रह्मऋषिर्महा-
कालीदेवता गायत्री छन्दो नन्दाशक्ती रक्तदन्तिकाबीजमग्नि-
स्तत्त्वं महाकालीप्रीत्यर्थं जपे विनियोगः"। मध्यमचरितस्य।
"विष्णुऋषिर्महालक्ष्मीर्देवता अनुष्टुप्छन्दः शाकम्भरीशक्ति-
र्दुर्गाबीजं सूर्य्यस्तत्त्वं महालक्ष्मीप्रीत्यर्थं जपे विनियोगः"।
उत्तरचरितस्य "रुद्रऋषिः सरस्वतीदेवता उष्णिक्छन्दोभीमा-
शक्तिर्भ्रामरीबीजं वायुस्तत्त्वं सरस्वतीप्रीत्यर्थं जपे विनियोगः"
नैयतकालिककल्पतरौ भविष्यपुराणम् "इतिहासपुराणानि
श्रुत्वा भक्त्या विशांपते। मुच्यते सर्वपापेभ्यो ब्रह्महत्यादिभि-
र्विभो॥ ब्राह्मणं वाचकं विद्यान्नान्यवर्णजमादरात्। श्रुत्वान्य-
वर्णजाद्राजन् वाचकान्नरकं व्रजेत्"॥ तथा "देवार्च्चाग्रतः
कृत्वा ब्राह्मणानां विशेषतः। ग्रन्थिञ्च शिथिलं कुर्य्याद्वाचकः
कुरुनन्दन॥ पुनर्बध्नीत तत्सूत्रं न मुक्ता धारयेत् क्वचित्।
हिरण्यं रजतं गाश्च तथा कांस्योपदोहनाः॥ दत्त्वा तु वाच-
कायेह श्रुतस्याप्नोति तत्फलम्"। कांस्योपदोहनाः कांस्य-
क्रोडाः "वाचकः पूजितो येन प्रसन्नास्तस्य देवताः"। तथा
"ज्ञात्वा पर्वसमाप्तिञ्च पूजयेत् वाचकं बुधः। आत्मानमपि
विक्रीय य इच्छेत् सफलं श्रुतम्"॥ तथा "विस्पष्टमद्रुतं शान्तं
स्पष्टाक्षरपदं तथा। कलस्वरसमायुक्तं रसभावसमन्वितम्॥
बुध्यमानः सदा शुद्धो ग्रन्थार्थं कृत्स्नशो नृप। ब्राह्मणादिषु
सर्वेषु ग्रन्थार्थं वाचयेन्नृप॥ य एवं वाचयेद्ब्रह्मन् स विप्रो
व्यास उच्यते"। तथा "सप्तस्वरसमायुक्तं काले काले विशांपते।
प्रदर्शयन् रसान् सर्वान् वाचयेद्वाचको नृप"॥ देवीपुराणे "इषे
मास्यसिते पक्षे कन्याराशिगते रवौ। नवम्यां बोधयेद्देवीं
क्रीडाकौतुकमङ्गलैः॥ ज्येष्ठानक्षत्रयुक्तायां षष्ठ्यां बिल्वाभि-
मन्त्रणम्। सप्तम्यां मूलयुक्तायां पत्रिकायाः प्रवेशनम्। पूर्वा-
षाढायुताष्टम्यां पूजा होमाद्युपोषणम्॥ उत्तरेण नवम्यान्तु
बलिभिः पूजयेच्छिवाम्। श्रवणेन दशम्यान्तु प्रणिपत्य विस-
र्जयेत्"॥ अत्र नवम्यादिकस्य उक्तः। तथा "यावद्वायु-
राणां शतं वह्नि गमिष्यति। तावच्च चण्डिका पूजा भवि-

ष्यति सदा भुवि॥ प्रावृट्काले विशेषेण आश्विने ह्यष्टमीषु च। महाशब्दो नवम्यान्तु लोके ख्यातिं गमिष्यति"॥ अनेन महाष्टमी-महानवमीकल्पावुक्तौ। सङ्कल्पोऽपि तद्रूपेण। अत्र कन्याराशिगते रवावित्यस्याभिधानं फलाधिक्यार्थं प्रायिकाभिप्रायं वा न तु नियमार्थम्। तथात्वे सौराश्विने प्रतिवर्षं कृष्णनवमीमारभ्य शुक्लदशमीं यावत् पूजाक्रमस्यानुपपत्तेः। अत्र कृष्णादित्वादिषु इत्यपि गौण आश्विनपरम्। अतएव कालकौमुद्यादिधृतं "कर्किण्यर्कें हरौ सुप्ते शक्रध्वजक्रियाश्विने। तुलायां बोधयेद्देवीं वृश्चिके तु जनार्दनम्"॥ इति बोधयेदिति पञ्चरात्रिमिति शेषः। अत्रापि नवम्नीबोधनं कन्यायामेव तथैव सम्भवात् तेन सिंहार्कें कन्यार्कें तुलार्केऽप्याश्विनत्वेन वाक्यरचना महाष्टमी-महानवम्योरपि मासपक्षोल्लेखः। मासपक्षतिथीनामिति वचनात् अमावास्यापौर्णमास्योः पक्षोल्लेखवत् एतेन वारुण्यादिवत् महाष्टम्यादावपि विशिष्टविधित्वान्न मासाद्युल्लेख इति निरस्तम्।

अत्र कालिकापुराणे नवम्यां बोधनमष्टादशभुजायाः षष्ठ्यां बोधनं दशभुजायाः विशेष्याभिधानात्तथैवेति वदन्ति तन्न कालिकापुराण एव कामाख्यापञ्चमूर्त्तिप्रकरणे "शरत्काले पुरा यस्मात् नवम्यां बोधिता सुरैः। शारदा सा समाख्याता पीठे लोके च नामतः"॥ इत्युपक्रम्य "रूपमस्याः पुरा प्रोक्तं सिंहस्थं दशबाहुभिः"। तथा "रूपन्त्वेवं दशभुजं पूर्वोक्तन्तु विचिन्तयेत्"। इति तथा "पञ्चाननं कासरञ्च दैत्यमग्रे प्रपूजयेत्"। इत्यनेन सिंहमहिषयुक्ताया दशभुजाया अपि नवम्यां बोधनमुक्तम्। अतएव तत्रैव "उग्रचण्डेति या मूर्त्तिर्भद्रकाली त्वहं पुनः। यया मूर्त्त्या त्वां हनिष्ये सा दुर्गेति प्रकीर्त्तिता॥ एतासु मूर्त्तिषु सदा पादलग्नो नृणां सदा। पूज्यो भविष्यसि त्वं वै देवानामपि रक्षसाम्"॥ इत्यनेन कात्यायन्या दुर्गायाः पादलग्नत्वेन महिषासुरस्य पूज्यत्वं पूर्वमुक्तम्। अतएवाष्टादशभुजायाः पादलग्नत्वं महिषासुरस्य न सम्भवतीति तस्माद्दशभुजाया नवम्यां षष्ठ्यां वा बोधनमिति।

अत्र शरत्कालबोधनीयत्वेन शारदापदव्युत्पत्तेस्तत्पदं ताल-व्यादिसारं ददातीति व्युत्पत्तिस्तु काल्पनिकी ।

एवं प्रतिवर्षकर्त्तव्यत्वादार्द्रादि नक्षत्रालाभेऽपि पूजा कार्य्या नक्षत्रयोगस्तु फलातिशयाय तथा च लिङ्गपुराणे "मूलाभावेऽपि सप्तम्यां केवलायां प्रवेशयेत् । तथा तिथ्यन्तरेष्वेव ऋक्षेषु तु फलोच्चयः" । देवलः "तिथिनक्षत्रयोर्योगे द्वयोरेवानुपालनम् । योगाभावे तिथिर्ग्राह्या देव्याः पूजनकर्म्मणि" । कृष्णनवम्यामार्द्रायोगोविधौ मन्त्रे च श्रूयते तथा च लिङ्गपुराणम् । "कन्यायां कृष्णपक्षे तु पूजयित्वार्द्रभे दिवा । नवम्यां बोधयेद्देवीं महाविभवविस्तरैः" । चतुर्थचरणे गीतवादित्रनिस्वनैः इति कालिकापुराणे पाठः । "इषे मास्यसिते पक्षे नवम्यामार्द्रयोगतः । श्रीवृक्षे बोधयामि त्वां यावत् पूजां करोम्यहम् । ऐं रावणस्य बधार्थाय रामस्यानुग्रहाय च । अकाले ब्रह्मणा बोधो देव्यास्त्वयि कृतः पुरा" इति मन्त्रलिङ्गञ्च । अकाल इति तु रात्रित्वेन दक्षिणायनस्य । तथा च श्रुतिः । "तपस्तपस्यौ शिशिरावृतुः । मधुश्च माधवश्च वासन्तिकावृतुः । शुक्रश्च शुचिश्च ग्रैष्मावृतुः । अथैतदुत्तरायणं देवानां दिनं नभाश्च नभस्यश्च वार्षिकावृतुः इषश्च ऊर्जश्च शारदावृतुः । सहाश्च सहस्यश्च हैमन्तिकावृतुः । अथैतद्दक्षिणायनं देवानां रात्रिः" इति एवञ्च "रात्रावेव महामाया ब्रह्मणा बोधिता पुरा । तथैव च नराः कुर्य्युः प्रतिसंवत्सरं नृप" इति मत्स्याप्येतद्विषयम् । अतएव लिङ्गपुराणे दिवेत्युक्तम् । एवञ्च कालिकापुराणेऽपि बोधने रात्राविति-पदं देवता रात्रिपरम् । ततश्च पूर्वाह्णे नवम्यामार्द्रानक्षत्रयुक्ताया बोधनं पूर्वाह्णेतरकाले आर्द्रालाभे नवम्यामार्द्रभे दिवेत्यत्र दिवापदात्तत्रापि बोधनम् अन्यथा दिवापदं व्यर्थं स्यादिति । ज्योतिषगर्गेऽपि व्यक्तमुक्तं वराहेण "कन्यादिमीन-पर्य्यन्ते यत्र सम्प्राप्ते शिवः । तत्र बोधः प्रकर्त्तव्यो देव्याः राशौ शुभप्रदः" । शिव आर्द्रा एवञ्चोभयदिने पूर्वाह्णे नवमीलाभे परत्रार्द्रालाभे परत्र बोधनं न युग्मात् पूर्वत्र युग्मबाधक पूर्वाह्णस्य बाधकत्वश्चानुरोधात् दिवानक्षत्रालाभे तु पूर्वाह्ण एव

नवम्याम् उभयत्र पूर्वाह्णलाभे तु पूर्व्वदिन एव युग्मात् अत्र केवलनवम्या बोधनविधेर्नवम्यापि गुणफलत्वाच्च। "माघे वा फाल्गुने वापि भवेद्दे माघसप्तमो। माकरोति च यत् प्रोक्तं तत् प्रायो वृत्तिदर्शनात्" इति सौरागमान्माकरोति च यत् आर्द्रायोग इत्यस्य प्रायिकत्वेनाभिधान प्रतीयते। ततश्चार्द्रारहितबोधने मन्त्रान्तरानुपदेशात्तद्युक्तमन्त्रः प्रणव-युक्तत्वेन प्रयुज्यते। "यन्न्यूनञ्चातिरिक्तञ्च यच्छिद्रं यदयज्ञियम्। यदमेध्यमशुद्धञ्च यातयामञ्च यद्भवेत्। तदोङ्कारप्रयुक्तेन सर्व्वञ्चाविकलं भवेत्"। इति योगियाज्ञवल्क्यवचनात्।

षष्ठीबोधनेऽप्येवं नवम्यां बोधनासामर्थ्ये तु षष्ठ्यां सायं बोधनं यथा भविष्ये "षष्ठ्यां विल्वतरौ बोधं सायं सन्ध्यासु कारयेत्" सन्ध्योक्ता वराहमिहिरेण। "अर्द्धास्तमयात् सन्ध्या व्यक्तीभूता न तारका यावत्"। षष्ठ्यां बोधने तु प्रागुक्त "ऐं रावणस्य वधार्थाय" इति "अहमप्याश्विने षष्ठ्यां सायाह्ने बोधयाम्यतः" इति च पठेत्।

अत्र बोधनामन्त्रणयोः पृथक्त्वं तत्प्रकाशकमन्त्र-भेदात् अत्र बोधनमन्त्रावुक्तावेव आमन्त्रणमन्त्रौ तु "मेरुमन्दर-कैलासहिमवच्छिखरे गिरौ"। इत्यादि प्रागुक्त देवीपुराणे नवमीषष्ठ्योर्बोधनामन्त्रणयोः पृथक्त्वाभिधानाच्च। ततश्च षष्ठ्यामुभयकरणेऽपि पत्रीप्रवेश पूर्व्वदिने सायं षष्ठीलाभे एकदैवोभयकरणम्। यदा तु पूर्व्वदिने सायं षष्ठीलाभः न परदिने सायं षष्ठीलाभः तदा पूर्व्वेद्युर्बोधनं परदिने सायमा-मन्त्रणम्। यदा तु उभयदिने सायं षष्ठ्यलाभस्तदा परदिने पूर्वाह्णे षष्ठ्यां बोधनं "बोधयेद्विल्वशाखायां षष्ठ्यां देवीं फलेषु च। सप्तम्यां विल्वशाखां तामाहृत्य प्रतिपूजयेत्॥ पुनः पूजां तथाष्टम्यां विशेषेण समाचरेत्। जागरञ्च स्वयं कुर्य्याद्बलिदानं महानिशि॥ प्रभूतबलिदानञ्च नवम्यां विधि-वच्चरेत्। ध्यायेद्दशभुजां देवीं दुर्गामन्त्रेण पूजयेत्॥ विस-र्ज्जनं दशम्यान्तु कुर्य्याद्वै शावरोत्सवैः। धूलिकर्द्दमविक्षेपैः क्रीडाकौतुकमङ्गलैः भगलिङ्गाभिधानैश्च भगलिङ्गप्रगीतकैः"॥ इति कालिकापुराणात्। शवरो म्लेच्छः शाखां विशेषयति

लिङ्गपुराणम्। "युग्माभिन्नाद्य बिल्वस्य फलाभ्यां शाखिकां तथा। तथाच शुभ्रमयीं देवीं स्नात्वा पूज्य प्रवेशयेत्"॥ एतानि षष्ठ्यादिकल्पविधायकानि। षष्ठ्यां बोधने तु नव-त्वानुपदेशान्न तदादरः। ज्येष्ठादरस्तु आमन्त्रण एव तत्रापि विशेषो वक्ष्यते। आमन्त्रणन्तु षष्ठीं विना सायमेव। "यज्ञीया देवताः सर्व्वाः श्वः कार्य्ये यत्र कर्म्मणि। सायमावाह-येद्विद्वान्यथैवेति निमित्तकात्॥ श्वो भाविनि जगत्सिद्धै प्रवेशे विन्ध्यवासिनी। बिल्वपादपमभ्येति पूजार्थं सायम-म्बिका"॥ इति हयशीर्षपञ्चरात्रीयदेवीकाण्डात्। "ज्येष्ठा-वाप्यथवा षष्ठी सायं कालेन चेद्भवेत्। सायमेव तथापि स्यात् बिल्वशाखाभिमन्त्रणम्॥ पूर्वां षष्ठीं सनवतीं सायं प्रातरपि त्यजेत्। यदा तु पत्रिका पूजा न परेद्युर्भविष्यति। सन्निकृष्टस्य यत्पूर्वं पत्रिका दिवसस्य तु। तद्दिने वरणं कृत्वा परे शाखां प्रवेशयेत्"॥ इति स्मृतिसागरधृत मत्स्यसूक्ताच्च ब्रह्माण्डनन्दिकेश्वरपुराणयोः "पत्रीप्रवेशात् पूर्वेद्युः सायाह्ने विन्ध्यवासिनीम्। चण्डीमामन्त्रयेद्विद्वान् नात्र षष्ठी पुर-स्क्रिया"॥ विन्ध्यवासिनीमित्यत्र बिल्ववासिनीमिति भविष्य-पुराणे पाठः पठन्ति च। "सायं षष्ठ्यान्तु कर्त्तव्यं पार्वत्या अधिवासनम्। षष्ठ्यभावेऽपि कर्त्तव्यं सप्तम्यामपि मानद"॥ इति। ये त्वेतानि वचनान्यनालोच्य पत्रीप्रवेशाव्यवहित-पूर्वदिन एव षष्ठ्यामेव बिल्वाभिमन्त्रणं ब्रुवते तेषां पूर्णषष्ठ्य-नन्तरं षष्ठीलाभे घटिकान्यून षष्ठीलाभे वा तत्परदिने घटिका तदधिक सप्तमीलाभे वा तदनुपपत्तेः पूर्वदिवसीयायाः षष्ठ्या-व्यवहितत्वात् परदिवसीयायाः कर्मानर्हत्वादिति।

अथ सप्तमीपूजा। तत्र सप्तम्यां मूलयुक्तायां केवलायां वा पूर्वाह्णे पत्रीप्रवेशः। उभयत्र सप्तमीलाभे परत्र। "युगाद्या वर्षवृद्धिश्च सप्तमी पार्वतीप्रिया। रवेरुदयमीक्षन्ते न तत्र तिथियुक्तता"॥ इति देवीपुराणात्। ज्योतिषे "पूर्वाह्णे नवपत्रिका शुभकरी सर्वार्थसिद्धिप्रदा आरोग्यं धनदा करोति विजयं चण्डी प्रवेशे सदा। मध्याह्ने जनपीडनक्षयकरी संग्रामघोरावहा सायाह्ने वधबन्धनादिकदुःखं सर्पघतं सर्वदा।

सप्तम्यामस्तगाया यदि विशति गृहं पत्रिका श्रीफलाढ्या
राज्ञ सप्ताङ्गराज्यं जनसुखमखिलं हन्ति मूलानुरोधात् ॥
तस्मात् सूर्य्योदयस्था नरपतिशुभदा सप्तमी प्राप्य देवीम् ।
भूपालो वेशयेत्ता सकलजनहिता राक्षसर्क्षं विहाय" ॥ राक्ष-
सर्क्षं मूला "पत्रीप्रवेशनं रात्रौ विसर्गं वा करोति यः । तस्य
राज्यविनाशः स्याद्राजा च विकलो भवेत्" ॥ देव्या गृह
दक्षिणायनेऽपि कर्त्तव्य कल्पतरुधृतदेवीपुराणे प्रतिष्ठाविधा-
नेन तद्विधानात् । तथाच "महिषासुरहन्त्र्याश्च प्रतिष्ठा-
दक्षिणायने" । तत्रैव "यस्य देवस्य यः काल प्रतिष्ठाध्वज-
रोपणे । गर्त्तापूरशिलान्यासे शुभदस्तस्य पूजित" ॥ यस्य
देवस्य प्रतिष्ठाध्वजरोपणे यः काल शुभदस्तस्य गर्त्तापूरशिला-
न्यासे गृहारम्भे सकाल पूजित इत्यर्थ । तस्य प्रवेशेऽपि
सकाल । "ज्येष्ठादितिथ्या मयुक्त गृहारम्भोदितञ्च यत ।
तत्सर्वं योजयेद्वेश्मप्रवेशे दैवचिन्तक" ॥ इति ज्योतिर्वचनात्
आर्द्रति पुनर्वसु ।

पत्रिका तु "कदली दाडिमी धान्यं हरिद्रा मानक कचु ।
विल्वोऽशोको जयन्ती च विज्ञेया नवपत्रिका" ॥ विल्वयुग्म-
सुपक्रम्य गवाक्षतन्त्रे । "वायव्यस्य राक्षसस्य न गृह्णीयात्
कदाचन" । व्याहृतिभिरावाहनमाह मत्स्यपुराण "विना-
यक तथा दुर्गां वायुमाकाशमेव च । आवाहयेद्व्याहृतिभि-
स्तथैवाश्विकुमारकौ ॥ तस्मिन्नावाहयेद्देवान् पूर्ववत् पुष्प-
तण्डुलै" ॥ तस्मिन् मण्डलादौ ।

प्राणप्रतिष्ठाविधिमाह कालिकापुराणे "प्रतिमाया कपोलौ
द्वौ स्पृष्ट्वा दक्षिणपाणिना । प्राणप्रतिष्ठा कुर्वीत तस्या देवस्य
वा हरे ॥ अकृताया प्रतिष्ठाया प्राणाना प्रतिमासु च ।
यथा पूर्वं तथा भाव स्वर्णादीना न विष्णुता ॥ अन्येषामपि
देवाना प्रतिमास्वपि पार्थिव । प्राणप्रतिष्ठा कर्त्तव्या तस्या
देवत्वसिद्धये ॥ वासुदेवस्य बीजेन तद्विष्णोरित्यनेन च । तथै-
वाङ्गाङ्गिमन्त्राभ्या प्रतिष्ठामाचरेद्धरे ॥ तथैव हृदयेऽङ्गुष्ठं
दत्त्वा शश्वच्च मन्त्रवित् । एभिर्मन्त्रै प्रतिष्ठान्तु हृदयेऽपि
समाचरेत् ॥ असौ प्राणा प्रतिष्ठन्तु असौ प्राणा चरन्तु च ।

अस्मै देवत्वसंख्यार्थैः स्वाहेति यजुरीरयन्॥ अङ्गिमन्त्रैरङ्ग-मन्त्रैर्वैदिकैरित्यनेन च। प्राणप्रतिष्ठां सर्वत्र प्रतिमासु समा-चरेत्"॥ तथा भावः स्वर्णादिमात्रम्। अङ्गमन्त्रैरङ्गन्यास-मन्त्रैः अङ्गिमन्त्रैर्मूलमन्त्रैर्वैदिकैः "मनोज्योतिर्जुषतामाज्यस्य बृहस्पतिर्यज्ञमिमम्। तनोत्वरिष्टं यज्ञं समिमं दधातु विश्वेदेवा स इह मादयन्तामोम्प्रतिष्ठ"॥ इति मन्त्रैः एवञ्च दुर्गायाः प्राणप्रतिष्ठायां कपोलौ धृत्वा मूलमन्त्रं षडङ्गमन्त्रञ्च पठेत्। हृदयेऽङ्गुष्ठं दत्त्वा अस्यै इत्यत्र अस्मै इत्यूहं कृत्वा तदादिकं पठेत्। तथा "लिङ्गस्थां पूजयेद्देवीं मण्डलस्थां तथैव च। पुस्तकस्थां महादेवीं पावके प्रतिमासु च। चित्रे च त्रिशिखे खड्गे जलस्थाञ्चापि पूजयेत्"॥ अत्र जलसेकाद्य-योग्ये स्नानं खड्गादावाह कालिकापुराणम्। "सद्यः स्निग्धे मृण्मये वा मणौ सिन्दूरजे तथा। चोचन्दनप्रतिष्ठे वा लेपजे प्रतिमा तनौ। अन्तिकस्थापिते खड्गे स्नापयेद्दर्पणेऽथवा"॥ इति खड्गे प्रतिबिम्बयोग्यलोहनिर्मिते।

पूजामधिकृत्य बौधायनः "प्रतिमास्थानेष्वप्स्वग्नौ आवा-हनविसर्जनवर्जम्" इति प्रतिमास्थानेषु स्थिरतरप्रतिष्ठितेषु इत्यर्थः। जमदग्निः "देवताप्रतिमां दृष्ट्वा यतिं दृष्ट्वा त्रिद-ण्डिनम्। नमस्कारं न कुर्याद्यः प्रायश्चित्तीयते नरः"॥ प्राय-श्चित्तीमन् इष्यते। कालिकापुराणम्। "दिग्विभागे तु कौवेरी दिक् शिवाप्रीतिदायिनी। तस्मात्तन्मुख आसीनः पूजये-च्चण्डिकां सदा"॥ कौवेरी उत्तरादिक् तन्मुख उत्तरामुखः। त्रिपुरासारसमुच्चये। "स्नात्वा यथाविधि विधौतकराननाङ्घ्रि-राचम्य मन्त्रममलाम्बरयज्ञसूत्रः। प्रागाननो धनददिङ्मदनो-ऽथ वापि बद्धासनो गणपतिञ्च गुरुञ्च नत्वा" इति वाक्यात् प्रागाननोऽपि देवीप्रतिमोपक्रमस्य मत्स्यपुराणम्। "सिन्दूरं रागचूर्णञ्च तासां शिरसि पातयेत्। स्मृतिः "मधुमुक्तं घृतं गन्धो गुग्गुल्वगुरुशैलजम्॥ सरलं सिह्लसिद्धार्थौ दशाङ्गो धूप उच्यते"॥ दशाङ्गः। दमदटिकः शैलजं स्वनामख्यातं सिद्धार्थः श्वेतसर्षपः। "तुरुष्कं ग्रन्थिकर्पूरनागरागुरुकुङ्कुमैः। सुरा-मांसोपिताभिश्च धूपं दद्यान्मधुप्लुतम्"॥ तुरुष्कं सिह्लकं

ग्रन्थि गाँठोयानीति ख्याता। सिता शर्करा नागर शुण्ठी। भविष्ये "वलिहीने तु दुर्भिक्षं गन्धहीने त्वभाग्यताम्। धूपहीने तथोद्वेग वस्त्रहीने धनक्षयम्"॥ प्राप्नुयादिति शेषः। कालिकापुराणे "लाङ्गलं क्रमुकं दत्त्वा रुचकं करमर्दकम्। सौभाग्यमतुलं प्राप्य देवीलोके महीयते। परमान्नं पिष्टकञ्च यावकं सूपरन्तथा॥ मोदकं पृथुकादीनि कन्दुपक्वानि चोत्सृजेत्। हविः शाल्योदनं दिव्यमाज्ययुक्तं सशर्करम्॥ निवेदयेन्महादेव्यै सर्वाणि व्यञ्जनानि च। चोरादीन्यथ गव्यानि महिषादीनि सर्वशः"॥ लाङ्गलं नारिकेलं क्रमुकं गुवाकफलं रुचकं वीजपूरकं करमर्दकं पानीयामलकं कन्दुपक्वं जलोपसेकं विना केवलपात्रे यद्वह्निना पक्वं भृष्टतण्डुलादि।

"कन्दुपक्वानि तैलेन पायसं दधिशक्तवः। द्विजैरेतानि भोज्यानि शूद्रगेहकृतान्यपि"॥ इति कूर्मपुराणदर्शनात् शूद्रकर्तृककन्दुपक्वादीनि देयानि शूद्रेतरकृतान्यपि। "गोकुले कन्दुशालायां तैलयन्त्रेक्षुयन्त्रयोः। अमीमांस्यानि शौचानि स्त्रीषु वालातुरेषु च" इति शातातपवचने अमीमांस्यानि शौचाशौचभागितया न विचारणीयानि इति भवदेवरत्नाकरव्याख्यानदर्शनाच्च। एवञ्च गङ्गावाक्यावल्यां त्रैवर्णिकेन सिद्धान्नेन नैवेद्यं देयं शूद्रेण द्विजशुश्रूषापरेण च। तदुक्तं वराहपुराणे 'त्रिषु वर्णेषु कर्त्तव्यं पाकभोजनमेव च। शुश्रूषामभिपन्नानां शूद्राणाञ्च वरानने।"॥ एतच्चातुर्वर्ण्यपाककरणं कलीतरपरम्। 'ब्राह्मणादिषु शूद्रस्य पक्वतादिक्रियापि च" इत्यभिधाय। "एतानि लोकगुप्त्यर्थं कलेरादौ महात्मभिः। निवर्त्तितानि कार्य्याणि व्यवस्थापूर्वकं बुधैः॥ समयश्चापि साधूनां प्रमाणं वेदवद्भवेत्"॥ इत्यधिकरणमालाधृतमाधवाचार्य्यधृतादित्यपुराणवचनात्। ततश्च शूद्रकर्त्तृकदेवोत्सर्गादौ ब्राह्मणकर्त्तृकचरुवत् ब्राह्मणद्वारा पक्वान्ननैवेद्यादि शूद्रोऽपि दातुमर्हति। एवञ्च "दास शूद्रस्य पक्वान्नं पक्वमुच्छिष्टमुच्यते" इति स्वयं पाकविषयं योगिनीतन्त्रे। "शिवागारे झल्लकञ्च सूर्य्यागारे च शङ्खकम्। दुर्गागारे वंशिवाद्यं मधुरीञ्च न वादयेत्"॥ झल्लकं कांस्यनिर्मितकरतालम्। मत्स्यपुराणे "गीतवादित्र-

निर्म्माल्यं देवस्याग्रे च कारयेत् । विरिञ्चेय गृहे द्रक्ष्यां घण्टां लक्ष्मीर्गृहे त्यजेत् ॥ घण्टा भवेदशक्तस्य सर्व्ववाद्यमयी यतः । विल्वपत्रञ्च माघ्यञ्च तमालामलकीदलम् । कह्लारं तुलसी चैव पद्मञ्च मुनिपुष्पकम् । एतत् पर्य्युषितं न स्याद्यच्चान्यत् कलिकात्मकम्" ॥ माघ्यं कुन्दं मुनिपुष्पं वकपुष्पम् । पुण्य-बुद्धा परकीयधर्म्मकार्य्ये वेतनमगृह्णन् तत्कार्य्यं कुर्व्वन् फल-माप्नोति । "अभिरूपेण सम्पन्नान् घटयित्वा विना भृतिम् । धर्म्मकार्य्यमिति ज्ञात्वा न गृह्णाति कथञ्चन ॥ योऽसौ सुवर्ण-कारश्च दरिद्रोऽप्यथ सत्त्ववान् । न मूल्यमादाद्वेश्यातः सभार्य्यं स्तद्विसंयुतः । सप्तद्वीपपतिर्जातः सूर्य्यायुतसमप्रभः" ॥ इति मत्स्यपुराणे लीलावतीवेश्याया लवणाचलदाने हेमतरुघटकस्य तथाविधफलदर्शनात् । कालिकापुराणे "महिषन्तु दद्देव्यै भैरव्यै भैरवाय च । अनेनैव तु मन्त्रेण त वलिं परिपूजयेत् ॥ यथावाहं भवान् हेष्टि यथा वहसि चण्डिकाम् । तथा मम रिपून् हिंस शुभं वह लुलापक" ॥ वाहोऽश्वः । लुलापको महिषः । "यमस्य वाहनस्त्वं हि वरूपधराव्यय । आयु-र्वित्त यशो देहि कामराय नमोऽस्तु ते" ॥ कामरो महिषः । "प्रभूतवलिदाने तु द्वौ वा त्रीन् वाग्रतः कृतान् । पूजयेत् प्राङ्मुखान् कृत्वा सर्व्वांस्तन्त्रेण साधकः" ॥

वलिदानप्रकारं तत्रैव । भगवानुवाच । "स्नापयित्वा वलिं तत्र पुष्पचन्दनवन्दनैः । पूजयेत् साधको देवीं मूल-मन्त्रैर्मुहुर्मुहुः ॥ उत्तराभिमुखो भूत्वा वलिं पूर्व्वमुखं तथा । निरीक्ष्य साधकः पश्चादिमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥ नरत्वं वलि-रूपेण मम भाग्यादुपस्थितः । प्रणमामि ततः सर्व्वरूपिणं वलि-रूपिणम् ॥ चण्डिकाप्रीतिदानेन दातुरापद्विनाशन । चामुण्डा-वलिरूपाय वले तुभ्यं नमोऽस्तु ते ॥ यज्ञार्थं पशवः सृष्टाः स्वयमेव स्वयम्भुवा । अतस्त्वां घातयाम्यद्य तस्माद्यज्ञे वधो-ऽवधः ॥ ऐं ह्रीं श्रीमिति मन्त्रेण तं वलिं मत्स्वरूपिणं चिन्त-यित्वा न्यसेत् पुष्पं मूर्द्ध्नि तस्य तु भैरव । ततो देवीं समुद्दिश्य काममुद्दिश्य चात्मनः । अभिषिच्य वलिं पश्चात् करवालन्तु पूजयेत् ॥ रसना त्वं चण्डिकायाः सुरलोकप्रसाधकः । ह्रीं

श्रीं खड्गेति मन्त्रेण ध्यात्वा खड्गं प्रपूजयेत्" ॥ मत्स्वरूपिणं शिवस्वरूपिणम् अभिधाय घाताभिलापजल्पेनेति शेष. । ध्यान तत्रैव । "कृष्णं पिनाकपाणिञ्च कालरात्रिस्वरूपिणम् । उग्रं रक्तास्यनयनं रक्तमाल्यानुलेपनम् ॥ रक्ताम्बरधरञ्चैव पाशहस्तं कुटुम्बिनम् । पिबमानञ्च रुधिरं भुञ्जानं क्रव्यसंहतिम् ॥ असिर्विशसनः खड्गस्तीक्ष्णधारो दुरासदः । श्रीगर्भो विजयश्चैव धर्मपाल ! नमोऽस्तु ते ॥ इत्यष्टौ तव नामानि स्वयमुक्तानि वेधसा । नक्षत्रं कृत्तिका तुभ्यं गुरुर्देवो महेश्वरः ॥ हिरण्यञ्च शरीरन्ते धाता देवो जनार्द्दनः । पिता पितामहश्चैव त्वं मां पालय सर्वदा ॥ नीलजीमूतसङ्काशस्तीक्ष्णदंष्ट्रः कृशोदरः । भावशुद्धोऽमर्षणश्च अतितेजस्तथैव च ॥ इयं येन धृता क्षोणी हतश्च महिषासुरः । तीक्ष्णधाराय शुद्धाय तस्मै खड्गाय ते नमः ॥ पूजयित्वा ततः खड्गम् आ क्लीं फडिति मन्त्रकैः । गृहीत्वा विमलं खड्गं छिन्दयेद्बलिमुत्तमम् ॥ ऐं क्लीं श्रीं कौशिकि रुधिरेणाप्यायताम्" इति "स्थाने नियोजयेद्रक्तं शिरश्च सप्रदीपकम् । एवं दत्त्वा बलिं पूर्णं फलं प्राप्नोति साधकः ॥ हीनन्तु स्याद्धीनतया निष्फलं स्याद्विपर्य्ययात् । अन्येषां महिषादीनां बलीनामथ पूजनात् ॥ कायोमेध्यत्वमाप्नोति रक्तं गृह्णाति वै शिवा । अन्येभ्योऽपि च देवेभ्यो यदा यद्यत् प्रदीयते ॥ तदर्च्चितं प्रदद्यात्तु पूजिताय सुराय वै । बलिदाने तु दुर्गायाः सर्वत्राय विधिः स्मृतः" ॥ तथा "छिन्दयेत्तेन खड्गेन बलिं पूर्वमुखन्तु तम् । अथवोत्तरवक्त्रान्तं स्वयं पूर्वमुखस्तथा" ॥ अत्र सर्वत्राय विधिः स्मृत इत्यतिदेशान्तरेत्यत्र क्षागादिरूह्यः । मन्त्रे घातयामीति श्रुतेः ॥ "पशुघातश्च कर्त्तव्यो गवलाजवधस्तथा" इति विधेश्च देव्यै घातयिष्ये इति प्रयोगः कार्य्यः अत्र स्वकर्त्तृकहननेऽपि घातिप्रयोगश्चूरादौ हन्त्यर्थाश्चेति पाठात् । एवञ्च पश्चादपि रुधिरशीर्षबलिदानमुपपद्यते एतत्प्रकारकबलिदानादेव "महिषन्तु ददद्द्व्यै" इत्युपपद्यते । वक्ष्यमाणे भविष्यपुराणेऽपि वधानन्तरं मांसादिदानमुक्तम् । अतएव दुर्गाभक्तितर-

छिन्नोक्तत्वमहार्णवधृतेन देवीपुराणेन पशुघातबलिदानयोः पृथक् फलमभिहितम्। यथा "देवीं ध्यात्वा पूजयित्वा षड्रिपावेऽष्टमीषु च। घातयन्ति पशून् भक्त्या ते भवन्ति महाबलाः॥ बलिं ये च प्रयच्छन्ति सर्वभूतविनाशनम्। तेषान्तु तुष्यते देवी यावत् कल्पन्तु शाङ्करम्"। सर्वभूतानि विहितकर्मविघ्नकारीणि विनाशयन्ते यस्मिन् बलौ कर्मणि दीयते इत्यौतिवत्। छागादौ पशुपदप्रयोगमाह यज्ञपार्श्वः। "उष्ट्रो वा यदि वा मेषश्छागो वा यदि वा हयः। पशुष्वानि नियुक्तानां पशुशब्दो विधीयते"॥ कालिकापुराणे "शोणितं मन्त्रपूतञ्च शीर्षं पीयूषमुच्यते। तस्माच्च पूजने दद्याद्बलेः शीर्षञ्च शोणितम्॥ सफलैस्तोयसंयुक्तैः शर्करामधुसंयुतैः। अभ्युक्ष्य रुधिरं दद्यात् कामबीजेन भैरव॥ ततो बलीनां रुधिरं तोयसैन्धवसत्फलैः। मधुभिः पुष्पगन्धैश्च अधिवास्य प्रयत्नतः"॥ इत्यादि वचनात् मधुसैन्धवयुतं कृत्वा दद्यात्। तथा "पूजासु नाम मांसानि दद्याद्वै साधकः क्वचित्। रुते तु शोणितं शीर्षममृतं तत्तु जायते"॥ अत्र बहुपशुघातेऽपि मन्त्र एकवचनान्त एव प्रयोज्यो न बहुवचनोह्यः नरं पशुत्व-माप्नतमित्यत्र नार्य्या लिङ्गोहाभाववत्। अतएव बहुपत्नीक-यजमानप्रयोगेऽपि पत्नीं सन्नह्येति मन्त्र एकवचनान्त एवे-त्युक्तमिति श्रीदत्तोपाध्यायेन दृष्टान्तोक्तम्।

ऊह प्रसक्त्य "नप्रकृतावपूर्वत्वात्" इति कात्यायनसूत्रेणो-हप्रतिषेधात् विकृताविवाह्यो "अपूर्वोत्प्रेक्षणम् ऊहः" इति लक्षणात्। न वा मन्त्रस्य बाधः वैभक्तिकार्थापेक्षया प्राथ-मिकत्वेन बलवतः प्रातिपदिकार्थस्य समवेतार्थत्वेन विनि-योज्यत्वात्। अत्र पशुघातपूर्वक रक्तशीर्षयोर्बलित्वम्। पशुघातपूर्वक रुधिरशीर्षदानानन्तरं "एवं दत्त्वा बलिं पूर्णं फलं प्राप्नोति साधकः" इत्युक्तेः "नानापशुकमत्स्यमांसरुधिरैः कृत्वा नवम्यां बलिम्" इति राजमार्त्तण्डाच्च। एवञ्च प्रकृतौ नररूपबहुपशौ बहुवचनोहाभावात् छागादौ विकृती-भूतेऽपि न बहुवचनोहः किन्तु एकवचनमात्रम् एव प्रति-निधिपुत्रादिना क्रियमाणे कर्मणि। तथा मम रिपून् हिंस

शुभं वद लुलापक" इत्याद्युक्त फलं यजमान एव अन्वेति। "यां वै काञ्चन यज्ञऋत्विज आशिषमाशासते यजमानस्यैव तामाशासते इति होवाच" इति श्रुतेः। "ऋत्विग्वादे नियुक्तश्च समौ संपरिकीर्त्तितौ। यज्ञे स्वाम्याप्नुयात् पुण्यं हानिं वादेऽथवा जयम्" इति बृहस्पतिवचनाच्च एवञ्च "आयान्तु नः पितरः" इति वदताप्यनूहः एवं वाक्ये तु काल्पनिके यजमाननामोल्लेख इति भविष्ये "अजानां महिषाणाञ्च मेषाणाञ्च तथावधात्। प्रीणयेद्विधिवद्दुर्गां मांसशोणित तर्पणैः॥ दुर्गाया दर्शनं पुण्यं दर्शनादभिवन्दनम्॥ वन्दनात् स्पर्शनं श्रेष्ठं स्पर्शनादभिपूजनम्। पूजनात् स्नपनं श्रेष्ठं स्नपनात्तर्पणं स्मृतं तर्पणान्माः सदानन्तु महिषाजनिपातनम्"॥ महिषोऽजो वा निपात्यते यस्मिन् बलौ चर्माणि द्वीपिनं हन्ति इति वत् तथा मांसम् आमं शोषं तदितरत् भक्ष्यम् छन्दोवचनात्। तथा "समिकमेकं वरदा तृप्ता भवति चण्डिका। रुधिरेणोरगस्येह तर्पिता विधिवन्नृप। अजस्य दशवर्षाणि रुधिरेण सुतर्पिता। महिषेण शतं वीर तृप्ता भवति चण्डिका॥ सहस्रं तृप्तिमाप्नोति स्वदेहरुधिरेण च। तर्पिता विधिवद्दुर्गा भित्त्वा बाहुजङ्घकम्॥ नारेण शिरसा वीर पूजिता विधिवन्नृप। तृप्ता भवेद्दशं दुर्गा वर्षाणां लक्षमेव तु"॥ समिकं संवत्सरं "समिको वत्सरो यस्यो मासः" इति श्रुतेः उरणस्य मेषस्य तथा "प्रदाने कृष्णसारस्य मन्त्रोऽयं परिकल्पितः। कृष्णसार ब्रह्ममूर्त्ते ब्रह्मतेजोविवर्द्धन॥ चतुर्वेदमय प्राज्ञ प्राज्ञो देहि यशो महः"। तथा "वैष्णवीतन्त्रकल्पोक्तक्रमः सर्वत्र सर्वदा। साधकैर्बलिदाने तु ग्राह्यः सर्वसुरस्य तु"॥ एवञ्च चामुण्डेत्यत्र पद्धिकेत्युक्तः ततश्च अभिमतस्तत् तत् फलकामो दुर्गाप्रीतिकामो वा पशुघातं कुर्य्यात् ततोऽमुकस्य दशवर्षावच्छिन्न देवी प्रीतिकामनया एष रुधिर बलिर्नम इत्युत्सृजेत्। ततः शिरसि ज्वलद्दशां दत्त्वाऽमुकस्य श्रीदुर्गाया दर्शनाभिवन्दन स्पर्शनाभिपूजनस्नपनतर्पणजनित पूर्व पूर्व पुण्याधिक पुण्यप्राप्तिकामनया एष स प्रदीपच्छागशीर्षबलिर्नम इति एत सृजेत। "बलिदानप्रदानार्थं नमस्कारो यतः स्मृतः" इति

छन्दोगपरिशिष्टात् प्रदीयतेऽनेनेति प्रदानं मन्त्रः। कालि-
कापुराणे। "महामाये जगन्मातः सर्वकामप्रदायिनि। ददामि
देहरुधिरं प्रसीद वरदा भव॥ इत्युक्ता मूलमन्त्रेण नतिपूर्वं
विचक्षणः। स्वगात्ररुधिरं दद्यान्मानवः सिद्धसन्निभः"॥ तथा
"स्त्रियं न दद्यात्तु बलिं दत्त्वा नरकमाप्नुयात्। न च त्रैमा-
सिकन्यूनं पशुं दद्याच्छिवा बलिम्॥ न च त्रैपक्षिकन्यूनं
प्रदद्याद्वै पतत्रिणम्। काणव्यङ्गादिदुष्टं वै न पशुं न पत-
त्रिणम्॥ छिन्नलाङ्गूलकर्णादिं भग्नशृङ्गादिकं तथा। कुष्माण्ड-
मिक्षुदण्डञ्च मद्यमासव एव च॥ एते बलिसमाः प्रोक्तास्तृप्तौ
छागसमाः स्मृताः। चन्द्रहासेन कट्टारैश्छेदनं मुख्यमिष्यते॥
हस्तेन च्छेदयेद्यस्तु साधकः प्रोक्षितं पशुम्। पक्षिणं वापि
राजेन्द्र ब्रह्महत्यामवाप्नुयात्"॥ मत्स्यसूक्ते "छेदयेत्तीक्ष्ण-
खड्गेन प्रहारेण सकृद्बुधः"। याज्ञवल्क्यदीपकलिकायां
ब्रह्मपुराणं "नराश्वमेधौ मद्यञ्च कलौ वर्ज्या द्विजातिभिः"
निषेधं स्पष्टयत्युशनाः। "मद्यमपेयमदेयमनिर्ग्राह्यम्" इति।
अनिर्ग्राह्यमस्वीकार्य्यमिति कल्पतरुः। कालिकापुराणेऽपि
"स्वगात्ररुधिरं दत्त्वा आत्महत्यामवाप्नुयात्। मद्यं दत्त्वा
ब्राह्मणस्तु ब्राह्मण्यादेव हीयते॥ न कृष्णसारमितरे बलिन्तु
क्षत्रियादयः। ददतः कृष्णसारञ्च ब्रह्महत्यामवाप्नुयुः"। अतो
मद्यप्रतिनिधिदानमप्ययुक्तम्।

अथ वैधहिंसाविचारः। "मा हिंस्यात् सर्वाभूतानि"
इत्यत्र सर्वशब्दस्य व्यापकार्थपरतया एतद्विधिमनुलङ्घ्य।
"वायव्यं श्वेतमालभेत"। इत्यादि विधेर्विषयाप्राप्तेरगत्या
वैधातिरिक्तविषयत्वं सर्वाः सर्वाणि छन्दसीवेत्यनेन तत् पदं
सिद्धम्। यदपि नानादर्शनटीकाकृद्भिर्वाचस्पतिमिश्रैः तत्त्व-
कौमुद्याम् अभिहितं न च "मा हिंस्यात् सर्वा भूतानि" इति
सामान्यशास्त्रं विशेषशास्त्रेण "अग्नीषोमीयं पशुमालभेत"
इत्यनेन बाध्येत इति वाच्यं विरोधाभावात् विरोधे हि बली-
यसा दुर्बलं बाध्यते। न च अस्ति विरोधः भिन्नविषयत्वात्।
तथा हि मा हिंस्यादिति निषेधेन हिंसाया अनर्थहेतुभावो
ज्ञाप्यते न पुनरक्रत्वर्थत्वमपि। न च अनर्थहेतुत्व क्रतूपका-

त्वकत्वयोः कश्चिदस्ति विरोधः। हिंसा हि पुरुषस्य दोषमावक्ष्यति क्रतोश्चोपकरिष्यतीत्यन्तेन तदपि सांख्यनये। मीमांसकमते तु विरोध एव तथा हि गुरुनये न खलु सर्वभूतहिंसाभावविषयकं कार्य्यम् इति निषेधविध्यर्थस्य बाधं विना अग्नीषोमीयपश्वालम्भनविषयकं कार्य्यमिति भावविध्यर्थं उपपद्यते। भट्टनये तु अङ्गे यथा तथास्तु। न च मुख्यपशुयागे पुरुषार्थपशुहिंसनस्यार्थसाधनत्वमनर्थसाधनत्वञ्चोपपद्यते विरोधात्। वस्तुतस्तु अङ्गेऽपि विरोधोऽस्त्येव कुतो विधेरेष स्वभावो यः स्वविषयस्य साक्षात् परम्परया वा पुरुषार्थसाधनत्वमवगमयति अन्यथाऽङ्गानां प्रधानोपकारकत्वमपि नाङ्गीक्रियेत। अर्थसाधनत्वं बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनत्व अनर्थसाधनत्वं बलवदनिष्टसाधनत्वं न चानयोरेकत्र समावेश इति। अतएवोक्तं "तस्माद्यज्ञे वधोऽवधः" इति। ननु एव "श्येनेनाभिचरन् यजेत्" इत्यत्र श्येनस्य शत्रुवधरूपेष्टसाधनत्वमवगतम् "अभिचारो मूलकर्म च" इति मनुना उपपातकगणमध्ये पाठादनिष्टसाधनत्वमवगतम्। तदेतत् कथमुपपद्यतामिति चेन्मैवं "आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन्" इत्येकवाक्यतया आततायिस्थले इष्टसाधनत्वं अनाततायिस्थले तु उपपातकत्वेन बलवदनिष्टसाधनत्वमित्यविरोध इति गुरुचरणा अप्येवम्। देवीपुराणे "पूर्वाषाढायुताष्टम्यां" इत्यत्र पूर्वाषाढायामष्टाभिधानात्। "कन्यासंस्थे ववावोपे शुक्लाष्टम्यां प्रपूजयेत्। सोपवासो निशार्द्धे तु महाविभवविस्तरैः॥ पूजां समारभेद्द्व्या नक्षत्रे वारुणेऽपि वा। पशुघातः प्रकर्त्तव्यो गवलाजवधस्तथा॥" इति पुनर्देवीपुराणवचने वारुणपदेन वरुणदैवत जलं पुनरण्प्रत्ययेन तद्दैवतपूर्वाषाढोच्यते। न तु श्रीदत्तहरिनाथविद्यावाचस्पतिभिर्य्योक्ता शतभिषा तदष्टम्यां तस्या अलाभात् तथात्वे तदनन्तरपौर्णमास्यां गोभिलोक्तसूर्य्याचन्द्रमसोः समराग्यवस्थानरूप नियमभङ्गापत्तेः। तथा च गोभिलः। "सूर्य्याचन्द्रमसोर्यः परो विप्रकर्षः सा पौर्णमासी" इति। कृत्यरत्नाकरे तु "नक्षत्रे वारुणेऽपि वा" इत्यत्र पुनर्देवीपुराणे "रक्षचँ वारिभेऽपि वा"

इति पाठं व्याख्यातञ्च रत्नाकरे मूलानक्षत्रे चरिमे पूर्वाषाढा-
नक्षत्रे इति सोपवास, पारणोपवासः। उक्तवचनेऽष्टम्यां
पशुघातश्रुतेः "अष्टम्यां रुधिरैर्मांसैर्महामांसैः सुगन्धिभिः।
पूजयेद्बहुजातीयैर्बलिभिर्भोजनैः शिवाम्"॥ इति कालिकापुरा-
णाच्च। "अष्टम्यां बलिदानेन पुत्रनाशो भवेद् ध्रुवम्" इति
देवीपुराणीयम्। सन्धिपूजाबलिदानपरम्। तत्पूजाया उभ-
यतिथिकर्त्तव्यत्वेन तद्बलिदानस्य नवम्यां बाधकाभावात्।

तत्पूजाविधायकन्तु कालिकापुराणवचनान्तरम्। "अष्ट-
मीनवमीसन्धौ तृतीया खलु कथ्यते। तत्र पूज्या त्वहं पुत्र
योगिनीगणसंयुता"॥ ज्योतिषे "अष्टम्याः सन्धियोगे सकल-
परिजनैः पूजयेत् सत्त्वभावैः" कामरूपीयनिबन्धे स्मृतिसागरे
च। "अष्टम्याः शेषदण्डश्च नवम्याः पूर्व एव च। अत्र या
क्रियते पूजा विज्ञेया सा महाफला"॥ मत्स्यसूक्तेऽपि "अष्ट-
मीनवमीयोगो रात्रिभागे विशिष्यते। अर्द्धरात्रे दशगुणं
सन्ध्यायां त्रिगुणं भवेत्"॥ आश्विनाधिकारे। "अष्टमीनव-
मीयुक्ता नवमी चाष्टमीयुता। अर्द्धनारीश्वरप्राया उमा-
माहेश्वरी तिथिः"॥ इति विष्णुधर्मोत्तरीयमप्येतद्विषयं न तु
महानवमीपूजापरम्। तथा अष्टम्युपवासपरदिनविधानेन
सप्तमीयुग्मानादरात्॥ तथा विष्णुधर्मोत्तरे। "भद्रकालीं
पटे कृत्वा तत्र सम्पूजयेद्द्विज। आश्विने शुक्लपक्षस्य चाष्टम्यां
प्रयतस्ततः"॥ इत्याद्यभिधाय। "उपोषितो द्वितीयेऽह्नि
पूजयेत् पुनरेव ताम्"। तत्र तदर्थकल्पितवस्त्रे। पट इति
पूजाधारोपलक्षणम्। कल्पतर्वार्णवे राजमार्त्तण्डः। "मूलेन
प्रतिपूजयेद्भगवतीं चण्डीं प्रचण्डाकृतिञ्चाष्टम्यामुपवासप्रयत-
धिया भक्त्या समाराध्य च। नानापाशुकमत्स्यमांसरुधिरैः
कृत्वा नवम्यां बलिं नक्तं व्रतं तिथिषु दशमीं सम्प्राप्य सम्प्रे-
षयेत्"॥ धियेत्यत्र तयेति कात्यायनीयः पाठः। दुर्गा-
भक्तितरङ्गिण्याम्। "मूलं प्राप्य प्रथमचरणेऽभ्यर्चनं चण्डि-
कायाः कृत्वाष्टम्यामथ नरहितस्त्यक्तनिद्रश्च पूजाम्। प्रात-
र्बालि पशुबलिविधिं मानदानं नवम्यां निर्माल्यञ्च श्रवण-
दशमीं प्राप्य चैवं विसृज्यात्"॥ नन्दिकेश्वरपुराणे। "अम-

यस्याः प्रवेशादिविसर्गान्ताश्च याः क्रियाः । तिथावुदयगामिन्यां सर्वास्ताः कारयेद्बुधः" ॥ तथा चक्रनारायण्यां क्रियायोगोपसवादे च । "शरत्काले महापूजा क्रियते या च वार्षिकी । सा कार्य्योदयगामिन्यां न तत्र तिथियुग्मता" ॥ एतद्वचनं दुर्गाभक्तिप्रकाशे पुराणीयमिति कृत्वा लिखितम् । अर्कोदयकालीनघटिकामात्रतिथ्यादौ सम्यक् पूजनासामर्थ्ये कालिकापुराणम् । "सम्यक्कल्पोदितां पूजां यदि कर्त्तुं न शक्यते । उपचारांस्तथा दातुं पञ्चैतान् वितरेत्तदा ॥ गन्धपुष्पञ्च धूपञ्च दीपं नैवेद्यमेव च । अभावे पुष्पतोयाभ्यां तदभावे तु भक्तितः । संक्षेपपूजा कथिता तथा वस्त्रादिकं पुनः" । नवम्यां बलेरावश्यकत्वात् बलिर्दातव्यः । दाक्षिणात्यकालनिर्णयधृतभविष्योत्तरीयम् ॥ अष्टमीनवमीपूजा दिनभेदाय प्रातःप्रातरिति वीप्साश्रुतेः । यथा "प्रातरावाहयेद्देवीं प्रातरेव प्रवेशयत् । प्रातःप्रातश्च संपूज्य प्रातरेव विसर्जयेत्" ॥ एतानि सप्तम्यादिकल्पविधायकानि । अत्र प्रातःपदं पूर्वाह्णपरम् । "पूर्वाह्णे नवपत्रिका शुभकरी" इत्यादि प्रागुक्तैकवाक्यत्वात् अत एव व्यासः । "वेदार्थो यः स्वयं ज्ञातस्तत्राज्ञानं भवेद्यदि । ऋषिभिर्निश्चिते तत्र का शङ्का स्यान्मनीषिणाम्" ॥ तिथिवृद्धिक्षयादेव कथिता तथा यथा भविष्ये । "अतो प्रपूजयेद्देवीं सप्तम्यादिदिनत्रये । द्वाभ्यां चतुर्दशीभिर्वा ह्रासवृद्धिवशात्तिथेः" ॥ न चास्य षष्ठाहे विसृजेत्त्र्यहं तदूर्द्ध्वं न तु पार्वतीम् । न्यूनाधिकं न कर्त्तव्यं राज्ञा राष्ट्रधनक्षयात्" । इति लिङ्गपुराणीयेन विरोध इति वाच्यम् । पूर्ववचने पूजयेदित्युक्तत्वात् पूजानुरोधेन न्यूनाधिकदिनावस्थितिप्रतिपादनात् परवचनस्य तु विसृजेदित्युक्तत्वात् विसर्जन एव बाह्यपूजने कृतेऽपि नवमीयुत दशम्यां श्रवणानुरोधेन न्यूनत्वप्रसक्तौ यत्र वा नवमीषष्टिदण्डात्मिका तत्परदिने च नवमी तत्परदिने एकादश्यां दशमी तत्रोदयानुरोधादधिकत्वप्रसक्तौ च निषेधकत्वात् न तु सप्तम्याः षष्टिदण्डात्मिकायाः परदिने वृद्धावपि पूर्वदिने निषेधकत्वम् । "आदित्योदयवेलाया आरभ्य षष्टि नाडिकाः । तिथिस्तु साऽपि यत्र स्यात् सार्वतिथ्यो ह्ययं विधिः" ॥ इति

कालमाधवीयधृतनारदीयात्। सा हि शुद्धा वेधशुद्धा नान्ये-त्यर्थः। "अकर्म्मण्यं तिथिमलम्" इत्युक्तत्वाच्च। अतएव नक्षत्रानुरोधोऽपि नास्ति तस्य गुणफलत्वेन प्रधानानुयायि-त्वात्। ततश्च सप्तमीपूजावन्महाष्टम्यादिकृत्यमपि षष्टि-दण्डात्मिकायामिव न तु परदिवसीय खण्डतिथौ किन्तु पूर्व्वोक्तसन्ध्यनुरोधाद्विशादाविव खण्डतिथावपि सन्धि-पूजेति। एवञ्च यस्मिन् दिने महाष्टमीपूजा तस्मिन् दिन एव उपवासः। न तु सन्धिपूजादिने अष्टमीत्वेनोपवासविधिः पूर्व्वमुक्तत्वात् अतैव पुत्रवतो गृहस्थस्य निषेधः यथा कालिका-पुराणम्। "उपवासं महाष्टम्यां पुत्रवान्न समाचरेत्"। अथेदं पूजाङ्गोपवासातिरिक्तपरम् अन्यथा प्रधानस्यानिर्वा-हापत्तेः इति केचित् तच्चिन्त्यं "यथा तथैव पूतात्मा व्रती देवीं प्रपूजयेत्" इत्युत्तरार्द्धेन पुत्रवत एव उपवासेतरहविष्यादिना पूतात्मनः पूजाविधानात्। तथा च मत्स्यसूक्ते। "अथवाश्व-युजे शुक्लपक्षमासाद्य नन्दिकाम्। समारभ्य ततो दुर्गां हविष्याशी जितेन्द्रियः"॥ इति नन्दिकां षष्ठीं जितेन्द्रियो निवृत्तमैथुनादिः। अत्र पुत्रवतः पूजाङ्गमहाष्टमीनिमित्त-कोपवासनिषेधात् अष्टमीमात्रनिमित्तकोपवासनिषेधः इति सम्वत्सरप्रदीपाचरणमपि साधु सङ्गच्छते। एवञ्च पूर्णाष्टम्याम-ष्टमीपूजा तत्परदिने अष्टमीनवम्योः सन्धिपूजा तत्परदिने महानवमीपूजा प्रागुक्तनन्दिकेश्वरपुराणाद्युक्तोदयगामितिथ्य-नुरोधात् तत्परदिने दशम्यां विसर्ज्जनं पूजानुरोधेनाधिक-दिनलाभात्।

महानवमीपूजाकल्पमाह भविष्यपुराणम्। "लब्धाभि-षेका वरदा शुक्ले चाश्वयुजस्य च। तस्मात्ता तत्र संपूज्या नवम्या-ञ्चण्डिका बुधैः"॥ केवलाष्टमी केवलनवमीकल्पावाह कालिकापुराणम्। "यस्त्वेकस्यामथाष्टम्यां नवम्यां वाथ साधकः। पूजयेद्वरदां देवीं सर्व्वकामफलप्रदाम्"॥ इति सर्व्वत्र घटिकाव्यापिनी तिथिर्ग्राह्या। "व्रतोपवासस्नानादौ घटिकैका यदा भवेत्। तामेव तिथिमाश्रित्य कुर्य्यात् कर्म्माण्यतन्द्रितः"। इति व्यासोक्तनियमश्रुतेः। एवञ्च

घटिकोनदशम्यामपराजितापूजानङ्गत्वात् तत् पूजनं पूर्वदिने। अतएव तत्परमेवेदम्। "आश्विने शुक्लपक्षस्य दशम्यां पूजयेत् तथा। एकादश्यां न कुर्वीत पूजनञ्चापराजितम्॥ इति शिवरहस्योक्तैकादशीयुक्तदशमीनिषेधकवचनम्। ततश्च तत् पूर्वकृत्यं देवीविसर्जनमपि तदैव तदङ्गतापकर्ष न्यायात् वाचस्पतिमिश्रोऽप्येवम्। अत्र घटिकापदं मुहूर्त्तपरम्। "घटिकैकाप्यमावास्याप्रतिपत्सु नचेत् तदा। सर्वं तदासुरं दानं दैवे कर्मणि चोदितं मुहूर्त्तमप्यमावास्या प्रतिपत्सु यदा भवेत्। तद्दानमुत्तमं दैव शेषं पूर्वं हि पूर्ववत्। इति राजमार्त्तण्डधृतजाबालवचनयोर्घटिकामुहूर्त्तयोरेकार्थत्वात् शेषं तिथ्यन्तरं पूर्वं पूर्वोक्त घटिकान्यूनं पूर्ववदासुरं घटिकाधिकञ्चोत्तमम्। एवञ्च यदा हि तिथिक्षयवशात् षष्ठीयुक्तसप्तम्यां पत्रीप्रवेशनं नवमीयुक्तदशम्यां विसर्जनं तदा चरलग्नाप्राप्तौ पूर्वाह्ने नवपत्रिकेत्यादिभिर्विशेषतो विहितस्य दैवकर्मत्वेन श्रुत्युक्तस्य च पूर्वाह्णस्याबाधाय वृश्चिक एव चरनवांशे तदुभयं कार्य्यम्। "चरलग्ने चरांशे वा देव्या नियतमानसः। प्रतिसंवत्सरं कुर्य्यात् स्थापनञ्च विसर्जनम्"॥ इति देवीपुराणात्। "राज्ञो विनाशमिच्छेत्तु स्थिरलग्ने शिवार्च्चिता इति निन्दा तु चरांशेतरपरा चरलग्नसम्भवपरा वा। अत्राशक्त्या- धनुरादौ कार्य्यं प्रागुक्तेन पत्रीप्रवेशनमित्यनेन रात्रिपर्य्युदासात्तदितरत्वेन तस्यापि प्राप्तेः। "मध्याह्ने जनपीडनक्षयकरी" इति निन्दापि रात्रीतरत्वेन रोहिणपूर्वकुतपप्रभृतिषु आपराह्णिकश्राद्धसत्त्वेऽपि रोहिणन्तु न लङ्घयेदितिवदप्राशस्त्यपरा।

अष्टम्युपवासफलञ्च देवीपुराणम्। "एकादशी कोटिसहस्रतुल्या कृष्णाष्टमीपर्वतराजपुत्त्र्याः। ततोऽपि शुक्लागुणिता शतेन पराशरव्यासवशिष्ठमुख्यैः"॥ कालमाधवीये निगमः। "शुक्लपक्षेऽष्टमी चैव शुक्लपक्षे चतुर्द्दशी। पूर्वविद्धा न कर्त्तव्या कर्त्तव्या परसंयुता॥ उपवासादिकार्य्येषु एष धर्मः सनातनः"। स्कान्दे "अष्टमी नवमीमिश्रा कर्त्तव्या भूतिमिच्छता"। अत्र भूतिमिति श्रवणात् पुत्रादेस्तदन्वपातात्

पुत्रादिकामनयाप्युपवासस्य व्यवहार:। भविष्ये "शुक्लपक्षे तथाष्टम्यामुपवासपरायण:। मालतीकरवीरैश्च बिल्वपत्रैश्च पूजयेत् ॥ दुर्गेति नाम जप्तव्यं पुरतोऽष्टशतं नृप!। सर्वमङ्गलनामेति जप्तव्यं किल भारत" ॥ ननु अष्टम्युपवासे मांसेन पारणविधानात् पिष्टमय्यादावपि तत् प्रसज्येत। तथा देवीपुराणम्। "अष्टमीं समुपोष्यैव नवम्यामपरेऽहनि। मत्स्यमांसोपहारेण दद्याच्चैवैद्यमुत्तमम् ॥ तेनैव विधिनान्नन्तु स्वयं भुञ्जीत नान्यथा" ॥ स्त्रियास्तु "ये त्विह वै पुरुषा: पुरुषमेधेन यजन्ते याश्च स्त्रियो नृपशून् खादन्ति तांश्च ताश्च ते पशव इह निहता यमसदने यातयन्तो रक्षोगणा: सौनिका इव स्वधितिनावदायासृक् पिबन्ति" इति श्रीभागवतपञ्चमस्कन्धगद्येन पशुमांसभक्षणनिन्दया न तेन पारणं किन्तु मत्स्येन सौनिका: प्राणिवधनियुक्ता: स्वधितिना परशुना।

तेषां पशूनां ग्राम्यारण्यभेदमाह पैठीनसि:। "ग्राम्यारण्याश्चतुर्दश गौरविरजोऽश्वोऽश्वतरो गर्दभो मनुष्याश्चेति सप्त ग्राम्या: पशव:। महिषवानर ऋक्ष सरीसृप रुरु पृषत् मृगाश्चेति सप्तारण्या:"। अश्वायां गर्दभेन जातोऽश्वतर:। एवञ्च मनुष्यस्यापि पशुत्वादध्ययने गुरुशिष्ययोरन्तरागमने अहोरात्रमनध्याय:। "पशुमण्डूकनकुलश्वाहिमार्जारमूषिकै:। कृतेऽन्तरे त्वहोरात्रं शक्रपाते तथोच्छ्रये" इति याज्ञवल्क्यीयात् तथा अनध्याय:। उच्छ्रये शक्रध्वजस्यैव अनुज्ञया तु न दोष: "नाग्निब्राह्मणयोरन्तराव्यपेयात् न गुरुशिष्ययोरनुज्ञया तु व्यपेयात्" इति मदनपारिजातधृतवशिष्ठवचनात्।

उच्यते। "विधिरत्यन्तमप्राप्तौ नियम: पाक्षिके सति। तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ परिसंख्येति गीयते" ॥ पाक्षिके रागत: पक्षत: प्राप्तौ रागाभावात् पक्षतोऽप्राप्तावेव तत्र प्राप्त्यर्थं नियमविधि:। न तु वैधनिषेधेन प्रसक्तेऽपि। प्रायश्चित्तविवेककृतां मते तु "मत्स्यांस्तु कामतो जग्ध्वा सोपवासस्त्र्यहवसेत्" इति याज्ञवल्क्याद्युक्तप्रायश्चित्तश्रवणेन कामतो मांसभक्षणस्य निषिद्धस्य 'प्राणात्यये तथा श्राद्धे प्रोक्षितं द्विजकाम्यया। देवान् पितॄन् समभ्यर्च्य खादन् मांसं न दोषभाक्"

इति तेनैव प्रतिप्रसूतस्य रविवारादौ निषेध इति सुतरामष्टम्युपवासपारणेऽपि रविवारादौ मांसनिषेधः। एवं मांसाशनत्यागकृतनियमेन नियोगादिष्वपि मांसं वर्जनीयमाह प्रायश्चित्तविवेके यमः। "भक्षयेत् प्रोक्षितं मांसं सकृत् ब्राह्मणकाम्यया। दैवे नियुक्तः श्राद्धे वा नियमे तु विवर्जयेत्"॥ पूर्वोक्तवचनस्य मत्स्यमांसोपहारेण नैवेद्यं दत्त्वैव भोजनं कार्यं न तु अदत्त्वेत्यर्थः अन्यथा मूलभूतश्रुतौ वाक्यभेदः स्यात् नैवेद्यावशिष्टमांसादेराहृत्यापत्तेश्चेति। प्रोक्षितं यज्ञार्थं मन्त्रैः संस्कृतम् आरण्यानामिदानीन्तनप्रोक्षणाद्यपेक्षा नास्तीति। यथा महाभारते। "आरण्याः सर्वदैवत्याः प्रोक्षिताः सर्वशो मृगाः। अगस्त्येन पुरा राजन् मृगया येन पूज्यते"॥ अत्र प्रमाणान्तराप्राप्तत्वेन "पशुना यजेत" इत्यत्रैकत्ववद्विधेयविशेषणत्वेन अरण्यादेः पुंस्त्वं विवक्षितम् अतएव हरिणेऽपि "अवध्याञ्च स्त्रियं प्राहुस्तिर्य्यग्योनिगतेष्वपि"। ततश्च हरिण्यादीनामप्रोक्षितत्वेनाभक्ष्यत्वम्। यत्तु ब्रह्मपुराणे। "पशोस्तु मार्य्यमाणस्य न मांसं ग्राहयेत् क्वचित्। षष्ठमासे गर्भशय्यां शुष्कमांसमथापि वा" इति गर्भशय्या निषेधनं तत्सारस्वत्या मिथ्याशी बोधं ततस्तु "नियुक्तस्तु यथा न्यायं यो मांसं नात्ति मानवः। स प्रेत्य पशुतां याति सम्भवानेकविंशतिम्"॥ इति मनुवचनं तत्कालीनानिषिद्धमांसभुग्विषयम्। प्रेत्येत्यव्ययं परलोके इत्यर्थः। तथा च अमरः "प्रेत्यामुत्र भवान्तरे" इति। तथा च महाभारते। "रोगार्त्तोऽभ्यर्थितो वापि यो मांसं नात्त्यलोलुपः। फलं प्राप्नोत्ययत्नेन सोऽश्वमेधशतस्य च"॥ मांसत्यागोपदेशेऽपि तत् फलमाह नन्दिकेश्वरपुराणे। "यश्चोपदेशं कुरुते परस्य तु महात्मनः। मांसस्य वर्जनफलं सो मांसादफलं लभेत्"। अतो रविवारादौ मत्स्यमांसाशनं विनापि अष्टम्युपवासपारणसिद्धिः। स्मार्त्तशिष्टेच्छाचाराभावाच्च विनैव।

रविवारे आमिषनिषेधो भविष्ये। "आमिषं रक्तशाकञ्च यो भुङ्क्ते च रवेर्दिने। सप्तजन्म भवेत् कुष्ठी दरिद्रश्चोपजायते॥ तस्मात् सर्वप्रयत्नेन एकभक्तं रवेर्दिने। कुर्य्यान्नक्तं हविष्यं वा रोगयुक्तोऽन्यथा भवेत्"॥ स्मृतिः। "माष-

मामिषमांसञ्च मसूरं निम्बमार्द्रकम्। भक्षयेद् यो रवेर्वारे सप्तजन्मन्यपुत्रकः" ॥

स्मार्त्तशिष्टेज्याधिकरणञ्च। स्मार्त्तस्य खड्गाकारकाष्ठस्य भक्ष्याक्षेपनिमित्तकेज्यायामिष्टित्वेन प्रकृतिवद्विकृतिरित्यति देशेन दर्शाद्यप्रकृतिधर्माणां प्राप्तौ पूर्व्वदिनप्रातःकालीन-हवनीय देवतावाहनमपि प्राप्तं तच्च तदानीं न विधीयते नैमित्तिके निमित्तनिश्चयवतोऽधिकारितया प्रकृते श्वोभावि भक्ष्याक्षेपरूपनिमित्तसंशयेन प्रधानानधिकारिणोऽङ्गानधि-कारात् तदुत्तरदिने च निमित्तनिश्चये तदधिकारसिद्धावपि नावाहनानुष्ठानम् आवाहनस्य पूर्व्वदिनप्रातःकालनैहत्यादि-तीज्याया आवाहनं विनैवानुष्ठानमिति। अथ तत्र पूर्व्वदिन-प्रातःकाल नैयत्यादस्तु तथा प्रकृते तु यद्यपि तथात्वाभावात्त-द्वैषम्यं तथापि यथा तदङ्गवैगुण्यान्न कर्म्मवैगुण्यं तथात्रापि वचनान्तरनिषिद्धमांसभोजनपुरुषस्य तदङ्गवैगुण्यान्न तदङ्गि-वैगुण्यमित्यवैषम्यम्।

अधिकरणञ्च "विषयो विशयश्चैव पूर्व्वपक्षस्तथोत्तरम्। निर्ण-यश्चेति पञ्चाङ्गं शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतम्"। विषयो विचारार्हं वाक्यम्। विशयोऽस्यायमर्थो नवेति संशयः। पूर्व्वपक्षः प्रकृ-तार्थविरोधितर्कोपन्यासः। उत्तरं सिद्धान्तानुकूलतर्कोपन्यासः। निर्णयः महावाक्यार्थतात्पर्य्य निश्चयः। एवं क्रमेण विवेचन-मत्राधिक्रियते इत्यधिकरणमिति। कालिकापुराणे "कन्या-संस्थे रवौ वीपे या शुक्ला तिथिरष्टमी। तस्यां रात्रौ-पूजि-तव्या महाविभवविस्तरैः॥ नवम्यां बलिदानन्तु कर्त्तव्यं वै यथाविधि। जपं होमञ्च विधिवत् कुर्य्यात् तत्र विभूतये"। अत्र नवम्यां होमश्रुतेः "पूर्व्वाषाढायुताष्टम्यां पूजाहोमाद्यु-पोषणम्" इति श्रुतेश्चोभयत्रैकतरस्मिन् वा होमः। अत्र होमे विहिते तदङ्गत्वात् पूर्णपात्रादिका पृथग्दक्षिणा षट्त्रिंशदु-पचारान्तर्गतदाने दक्षिणादानवत्। तथा च मत्स्यपुराणं "देवे दत्त्वा तु दानानि देवे दत्त्वा च दक्षिणाम्। तत् सर्व्वं ब्राह्मणे दद्यादन्यथा निष्फलं भवेत्"॥ दत्त्वात्वित्यत्र देया-नीति वाराहीतन्त्रे पाठः अतएव ब्रह्मपुराणे विष्णुव्यापमीय-

पूजने स्टमुक्तं यथा। "सुरान् संपूजयेद्भक्त्या सुमनोभिश्च कुङ्कुमैः। दीपैर्धूपैश्च नैवेद्यै पायसेन च भूरिणा। माच्यान्नप्रदानैश्च होमैः पुण्यैः सदक्षिणैः"।

पूजाजपहोममन्त्रस्तु देवीपुराणे "पूजयेत्तिलहोमैस्तु दधिक्षीर घृतादिभिः"। कुर्य्याद्देव्यास्तु मन्त्रेण इत्यभिधाय "जयन्ती मङ्गलाकाली भद्रकाली कपालिनी। दुर्गा शिवा क्षमा धात्री स्वाहा स्वधा नमोऽस्तु ते॥ अनेनैव तु मन्त्रेण जपहोमौ तु कारयेत्" एवं "पुरश्चरणकार्य्येषु बिल्वपत्रैर्युतैस्तिलैः। साक्षतैः सघृतैर्वापि शिवामुद्दिश्य भक्तितः। जुहुयादनलं ह्यष्ट सहस्रं कामवृद्धये" इति कालिकापुराणात् अत्रापि बिल्वपत्र घृतोपयोगितेति अत्र दुर्गाभक्तितरङ्गिण्यां स्वधा पूजानन्तरं स्वाहा पूजालिखनात् स्वाहान्तपाठ निर्णय इति तन्न मत्स्यसूक्त विरोधात्। तथा च "पञ्चोपचारैर्विधिवज्जयन्त्याद्यास्ततः परम्। जयन्ती मङ्गलाकाली भद्रकाली कपालिनी॥ दुर्गा क्षमा शिवा धात्री पूजनीया प्रयत्नतः। दक्षपार्श्वे ततो देव्याः स्वाहाञ्चैव स्वधान्तथा"॥ इति। न च अत्रापि तथा क्रमः। तथात्वे पञ्चमाक्षरस्य लघुत्वानुपपत्तेः। दुर्गामाहात्म्यान्तर्गतार्गलायां तथा पाठ दर्शनात् प्राचीन ग्रन्थे तथा दर्शनाच्च। पूजायां ह्रीमिति चतुरक्षरमप्याह कालिकापुराणम्। "चतुरक्षरमन्त्रेण पाद्यादीनथ षोडश। वितरेदुपचारांश्च पूर्वप्रोक्तांस्तु भैरव"। तदनन्तरं प्रणवादिनमोन्त देवता नामोच्चारणमाहाग्निपुराणम्। "तल्लिङ्गैः पूजयेन्मन्त्रैः सर्वदेवान् समाहितः। ध्यात्वा प्रणवपूर्वन्तु तन्नाम्ना सुसमाहितः। नमस्कारेण पुष्पादि विन्यसेत्तु पृथक् पृथक्"॥ अत्र च "तत्राष्टम्यां भद्रकाली दक्षयज्ञविनाशिनी। आविर्भूता महाघोरा योगिनीकोटिभिः सह। अतोऽत्र पूजनीया सा तस्मिन्नहनि मानवैः॥ इति ब्रह्मपुराणात् "दक्षयज्ञविनाशिन्यै महाघोरायै योगिनीकोटिपरिवृतायै भद्रकाल्यै ह्रीं दुर्गायै नमः"। इत्यनेनापि पूजा प्रचरति। पूजायां विशेषस्तु दुर्गापूजातत्त्वेऽनुसन्धेय ।

होमादावङ्गाल मानादिग्रहणे छन्दोगपरिशिष्टम् ।

"मानक्रियायामुक्तायां मनुते मानकर्त्तरि। मानद्वयञ्च मानः स्याद्विद्युपामेय निर्णयः" ॥ यजमानासन्निधाने तु साधारणाङ्गुलिमानग्रहणम्। यथा कपिलपञ्चरात्रम्। "षड्भिस्तैर्भवेत् ज्येष्ठं मध्यमं सप्तभिर्यवैः। कन्यसं पञ्चभिर्व्रीहि अङ्गुलं मुनिसत्तम" ॥ तैः प्रकृष्यमाणयवैः कन्यसं कनिष्ठम्। मानन्तु पार्श्वेन "षड्यवाः पार्श्वसम्मिताः" इति कात्यायनवचनात्। कालिकापुराणम्। "यथा तण्डुलैरेकमङ्गुलं चाष्टभिर्भवेत्। प्रदीर्घं योजितैर्हस्तश्चतुर्विंशतिरङ्गुलैः" ॥ होमे ब्रह्मवरणं प्रथमतः। ज्योतिष्टोमे ब्रह्मोद्गातृहोत्रध्वर्य्यूनित्यादि दर्शनेनान्यत्राप्याकाङ्क्षया दृष्टकल्पनाया न्याय्यत्वात्। सुगति सोपान प्रभृतयोऽप्येवम्। तच्च यजमानकर्त्तृकम्। "स्नानवाचनान्वारम्भणवरणव्रतप्रमाणेषु यजमानं प्रतीयात्" इति कात्यायनोक्तेः ब्रह्मस्थापनन्तु होतृकर्त्तृकमेव "अग्निमुपसमाधाय दक्षिणतो ब्रह्मासनमास्तीर्य्य" इति कात्यायनेनैककर्त्तृत्वाभिधानात्।

तत्र छन्दोगानां ब्रह्मस्थापन प्रकारमाह गोभिलः। "अपरेणाग्निं परिक्रम्य दक्षिणतोऽग्नेः प्रागग्रान् कुशानास्तीर्य्य तेषां पुरस्तात् प्रत्यङ्मुखस्तिष्ठन् सव्यपाणेरङ्गुष्ठेनोपकनिष्ठया चाङ्गुल्या ब्रह्मासनात् तृणमभिसंगृह्य दक्षिणापरमष्टमं देशं निरस्यति निरस्तः परावसुः" इति "अप उपस्पृश्याथ ब्रह्मासने उपविशत्यावसोः सदने सीदामि" इति "अग्न्यभिमुखो वाग्यतः प्राञ्जलिरास्ते आकर्म्मणः पर्य्यवसानात्। आपेत यज्ञसंसिद्धिं मायज्ञीयां वाचं वदेत् यद्ययज्ञीयां वाचं वदेद्वैष्णवीमृचं यजुर्वा जपेत् अपि वा नमो विष्णवे" इति ब्रूयात्। "यद्युभयं चिकीर्षेद्धोत्रं ब्रह्मत्वञ्च" इति तेन कल्पेन "छत्रं वोत्तरासङ्गं मोदकं कमण्डलुं दर्भवटुं वा ब्रह्मासने निधाय तेनैव प्रत्यावृत्त्यान्यच्चेष्टेत" इति। अपरेण पूर्व्वया दिशा प्रदक्षिणेनाग्निं गत्वा अग्नेर्दक्षिणस्यां दिशि प्रागग्रान् कुशानास्तीर्य्यान्वितिष्ठेतेति व्यवहिते न सम्बन्धः न तु निरस्यतीत्यनेन ब्रह्मेति कर्त्तृनिर्द्देशात्। न च सदनेत्यस्य आसनेन सम्बन्धः उपवेशनात् पूर्व्वं तत् सम्बन्धाभावात्। ततश्च

दर्भास्तरणान्तं याजमानिकं कर्म। ब्रह्मा तु तेषां पुरस्तादास्तृत कुशानां पूर्वदिग्भागी तिष्ठन् अनुपविष्ट एव सव्यस्य वामस्य उपकनिष्ठया अनामिकया आसनादयजमानास्तृतं कुशपत्रं गृहीत्वा दक्षिणापर दक्षिण पश्चिममष्टमदेशम् उभयदिगष्टमभागं नैर्ऋतकोणमिति यावत् निरस्तः परावसुरित्यनेन क्षिपतीति। अप उपस्पृश्य दक्षिणपाणिना जलं स्पृष्ट्वाऽथानन्तरम् आसने ब्रह्मा ब्रह्मत्वेन उपकल्पित उपविशति। आवसोः सदने सीदामीति मन्त्रेणेति एव मेव भट्टनारायण प्रभृति व्याख्यानात्। एतेन तेषां पुरस्तादित्यादि आवसोः सदने सोदेत्यन्त याजमानिकं कर्म यजमानकर्तृकं सीदामीति प्रतिवचन ब्रह्म कर्तृकमिति भवदेव भट्टकल्पनमेव सोदेति सूत्रानुपात्तत्वात्। भाषेत यज्ञससिद्धिम् इति होत्रान्यथा क्रियमाणे कर्मणि तत्सिद्धयर्थमेतदेवं कुरु-एतत् कृत्वैतत् कुर्वित्यादि भाषेत तत्राप्ययज्ञीयाम् असंस्कृतां यदि गिर वदेत्तदा वैष्णवीऋक् इदं विष्णुरिति यजुर्विष्णारराटमसीत्यादि नमो विष्णवे इत्यादि प्रकार त्रितयान्यतमप्रकारं प्रायश्चित्तमिति।

अत्र ऋगादि लक्षणमाह जैमिनिः। "तेषामृक् यत्रार्थवशेन पादव्यवस्थितिः" इति। तेषां मन्त्राणां मध्ये यत्रार्थवशेन एकान्वयित्वेनानुष्टुबादि पादस्थितिः सा ऋक्। यजुराह स एव। "शेषे वा यजुः शब्दः" इति शेषे ऋक् साम भिन्ने मन्त्रजाते तत्र यन्मन्त्रजातं प्रश्लिष्य पठितं गानादि विच्छेदरहितं तद्यजुरिति। सामाप्याह स एव "गीतिषु सामाख्या" इति गीयमानेषु मन्त्रेषु सामसंज्ञेत्यर्थः। यष्टु वेति अयज्ञी उत्तरासङ्गम् उत्तरीय दर्भवटु कुशब्राह्मणः।

अथ कुण्डविधिः। तत्र मत्स्यपुराणम्। "प्रागुदक्प्लवनां भूमिं कारयेद्यत्नतो नरः"। प्रागुदक्प्लवनां पूर्वनीचा उत्तरनीचां वा। तत्र वशिष्ठपञ्चरात्रे विज्ञानललितायाञ्च "सर्वाधिकारिकं कुण्डं चतुरस्रन्तु सर्वदम्"। चतुरस्र चतुष्कोणम्। भविष्योत्तरे। सहस्रेत्वथ होतव्ये कुर्यात् कुण्डं करात्मकम्। द्विहस्तमयुते तच्च लक्षहोमे चतुष्करम्" ॥ द्वि-

स्रादिके मानमाह यामलः। "पूर्वं पूर्वस्य कुण्डस्य कोण-सूत्रेण निर्मितम्। उत्तरोत्तरकुण्डानां मानन्तत्परिकीर्त्ति-तम्"॥ पूर्वं पूर्वस्य हस्त द्विहस्तादिमितस्य कोणसूत्रेण ऐशान कोणान्निर्ऋति कोणदत्त सूत्रेण निर्मितं परिमितं यन्मानम् उत्तरोत्तर कुण्डानां तदेव पारिभाषिकं द्विहस्तादि मानं न तु प्रकृत हस्तद्विगुणादिमितम्। तथात्वे द्विहस्तादि मितस्य चतुर्हस्तादि परिमाणापत्तेः। रूपकपरिमाणवत्। वशिष्ठपञ्चरात्रे। "यावान् कुण्डस्य विस्तारः खननन्ताव-दिष्यते। हस्तैके मेखलास्तिस्रो वेदाग्नि नयनाङ्गुलाः॥ कुण्डे द्विहस्ते ता ज्ञेया रसवेद गुणाङ्गुलाः। चतुर्हस्ते तु कुण्डे ता वसुतर्कयुगाङ्गुलाः"। मेखला ब्रह्मचारिमेखलावत्। कुण्ड-वेष्टिता मृद्घटिता स्थाय खातदेशाद्वाह्ये। एकाङ्गुलरूपं कण्ठं परित्यज्य उच्छ्रायेण विस्तारेण इत्यादि क्रमेण वेदा-द्यङ्गुलाः एतद्विपरीतास्तन्त्रान्तरोक्ता व्यवहारविरुद्धाः। वेदा-श्चत्वारः अग्नयस्त्रयः। नयने द्वे। रसाः षट् गुणास्त्रयः। वसुतर्कयुगानि अष्टषट् चत्वारि। कालोत्तरे। "खातादाह्ये-ऽङ्गुलः कण्ठः सर्वकुण्डेष्वयं विधिः"। पिङ्गलामते तु। "खातादेकाङ्गुलं त्यक्त्वा मेखलानां विधिर्भवेत्"। एककुण्डस्य पश्चिम दिक्कर्त्तव्यतामाह महादाननिर्णये। "भुक्तौ मुक्तौ तथा पुष्टौ जीर्णोद्धारे तथैव च। सदा होमे तथा शान्ता-वेक वारुणदिग्गतम्"। शारदातिलके "होतृदये योनिरासा-मुपर्य्यश्वत्थपत्रवत्। मुष्टारत्न्येकहस्तानां कुण्डानां योनि-रीरिता। षट्चतुर्द्व्यङ्गुलायाम विस्तारोन्नतिशालिनी। एकाङ्गुलन्तु योन्यग्र कुर्य्याद्दोपदधोमुखम्। एकैकाङ्गुलितो-योनि कुण्डेष्वन्येषु वर्द्धयेत्। यवद्वयकमेवैव योन्यग्रमपि वर्द्धयेत्। स्थलादारभ्य नाल स्यात् योन्यामध्ये सरन्ध्रकम्"। आसां मेखलानाम्। अश्वत्थपत्रवदित्यनेन चतुरङ्गुल विस्तृत-मूलाद्यथोक्त क्रमेणाङ्गुल्यन्तः सङ्कुचित विस्तारा। यामले "मानमेखलयोर्मध्ये परिधेः स्थापनाय च। रन्ध्रं कुर्य्यात् तथा विद्वान् द्वितीयमेखलो परि"॥ पुरश्चरणचन्द्रिकायान्तु एतद्वचनात् पूर्वं "स्थलादारभ्य नाल स्याद्योनिमूलस्य

धारणे"॥ इत्यहं लिखितं परिशिष्टस्तद्विन्यासांशाह्व छन्दोग-परिशिष्टम्। "बाहुमात्राः परिधयः ऋजवः सत्वचोऽव्रणाः त्रयोभवन्त्यशीर्णाग्रा एतेषान्तु चतुर्द्दिशम्। प्रागग्रावभितः पश्चादुदगग्रमथापरम्। न्यसेत् परिधिमन्यश्चेदुदगग्रः सपूर्वत."॥ अव्रणाश्छिद्ररहिताः अभितः अग्ने पार्श्वद्वये दक्षिणतः उत्तरतश्च पश्चात् पश्चिमे उदगग्रमुत्तराग्रं त्रैलोक्यसारे। "कुम्भद्वयसमायुक्ता अश्वत्थदलवन्नता। अङ्गुष्ठमेखलायुक्ता मध्ये स्वाज्यस्थितिर्यथा"॥ कुम्भद्वयसमायुक्ता गजकुम्भाकार-मूलदेशयुक्ता। नता नम्रा। अङ्गुष्ठमेखलायुक्ता अङ्गुष्ठमित-स्वघटितमेखलावेष्टनयुक्ता। तथात्वे हस्तगलिताज्यस्थित्या कुण्डे तत्पातो भवतीत्यर्थः। अतएव स्वायम्भुवे। "अङ्गुष्ठमानोष्ठकण्ठा कार्य्याश्वत्थदलाकृति."। अङ्गुष्ठमानौष्ठं कण्ठं यस्या योनेः सा तथा ओष्ठोऽत्राग्रं हयशीर्षपञ्चरात्रे "कल्पयेदन्तरे नाभिं कुण्डस्याम्बुजसन्निभम्। मुष्टरेकहस्तानां नाभिरुत्सेधविस्तृता॥ नेत्रवेदाङ्गुलोपेता कुण्डेष्वन्येषु वर्द्धयेत्। यवद्वयक्रमेणैव नाभि पृथगुदारधीः॥ नाभिचैनं त्रिधा भित्त्वा मध्ये कुर्वीत कर्णिकाम्। बहिरंशद्वयेनाष्टौ पत्राणि परिकल्पयेत्"॥ खादिरादि स्रुवाभावे तु राघवभट्टधृत-संहितायाम्। "पलाशपत्रे निश्छिद्रे रुचिरे स्रुक् स्रुवौ स्मृतौ। विदध्याद्वाश्वत्थपत्रे सच्छिन्ने होमकर्मणि"॥ तत्र कुण्डदोषानाह विश्वकर्मा। "खाताधिके भवेद्रोगी खातहीने धनक्षयः। वक्रकुण्डे तु सन्तापो मरणं छिन्नमेखले। मेखलारहिते शोको ह्यधिके वित्तसंक्षयः। भार्य्याविनाशकं कुण्डं प्रोक्तं योन्या विना क्षतम्। अपत्यध्वंसनं प्रोक्तं कुण्डं यत् कण्ठवर्जितम्"।

अतएव वशिष्ठसंहितायां "तस्मात् सम्यक् परीक्ष्यैवं कर्त्तव्यं शुभवेदिकम्। हस्तमात्रं स्थण्डिलं वा संक्षिप्ते होम-कर्म्मणि"॥ क्रियासारेऽपि। "कुण्डमेवंविधं न स्यात् स्थण्डिलं वा समाश्रयेत्"॥ शारदातिलकेऽपि "नित्यनैमित्तिकं काम्यं स्थण्डिले वा समाचरेत्। हस्तमात्रन्तु तत्कुर्य्यात् चतुरस्रं समन्ततः"॥ महाकपिलपञ्चरात्रे। "संख्यानुक्तौ शतं साष्टं सहस्रं वा जपादिषु"।

होमे स्वाहान्ततामाह यज्ञपार्श्वः। "आदाय दक्षिणे पाणौ सर्वत्रिमधुरं हविः। प्राङ्मुखो वह्निजायान्ते जुहुयाद्दुग्धपाणिना"॥ त्रिमधुरं घृतमधुशर्करात्मकम्। विष्णुधर्मोत्तरे। "दूर्वाहोमः परः प्रोक्तस्तेन स्वर्गे महीयते। तस्माद्दशगुणं पुण्यम् इक्षुभिः प्राप्नुयात् कृते। तस्माद्दशगुणं शस्यं व्रीहिभिर्द्विगुणं भवेत्॥ यवैश्चतुर्गुणं प्रोक्तं तिलैर्दशगुणं स्मृतम्। बिल्वैर्दशगुणं प्रोक्तं घृतेनाष्टगुणं ततः"॥ इत्यनेन घृतस्य सर्वोत्कृष्टत्वं दर्शितम्। वह्निजाया स्वाहा। "मन्त्रेणोङ्कारपूतेन स्वाहान्तेन विचक्षणः। स्वाहावसाने जुहुयात् ध्यायन् वै मन्त्रदेवताम्"॥ इति स्मृतेः। स्वाहान्तमन्त्रे स्वाहान्तरं निषेधयति मन्त्रतन्त्रप्रकाशः। "नमोऽन्तेन नमो दद्यात् स्वाहान्ते द्विठमेव च। पूजायामाहुतौ चापि सर्वत्रायं विधिः शिवे"!॥ अन्तशब्दोऽत्रावसानार्थः द्विठः स्वाहा ठकारेण लिपिसाम्याद्बिन्दुरुच्यते तस्य द्वित्वं तेन विसर्गः स च शक्तिरूपः तेन द्विठ शब्देनाग्निशक्तिः स्वाहोक्तेति राघवभट्टः तथा च द्विठः स्वाहानलप्रियेति वर्णाभिधानम्। अत्र तु स्वाहाशब्दः स्वीयद्रव्यत्यागार्थकः। यथा "उपदिष्ट होमाः स्वाहाकारप्रदाना जुहोतय."। इति हरिशर्मधृत स्वाहाकारेण स्वाहेति पदेन प्रदानं त्यागो यासु तास्तथा अतएव स्वाहाकारस्य प्रदानार्थकत्वाद्धविस्त्यागस्याम्नायसिद्धत्वेनैव कृतार्थत्वात् द्वितीयस्यां मानमनर्थकं स्यात् इति भट्टभाष्यम्। प्रदानार्थकत्वन्तु तत्रैव यत्र मन्त्रस्थनाम्नि चतुर्थ्यन्तता अतो जयन्तीत्यादौ नमः स्वाहयोर्यथायथं पुनर्दर्शतीतिन्दुजपाणिनेति शास्त्रान्तरीयम्।

"उत्तानेनैव हस्तेन अङ्गुष्ठाग्रेण पीडितम्। संहताङ्गुलिपाणिस्तु वाग्यतो जुहुयाद्धविः॥" इति महार्णवनिर्णयधृतगोभिलवचनात् एतद्वचनं परिशिष्टीयमिति माधवाचार्य्यः। भविष्येऽपि "आहुतिस्तु घृतादीनां स्रुवेणाधोमुखेन तु। हुतेतिलाद्याहुतिस्तु दैवेनोत्तानपाणिना"॥ स्रुवस्तु पञ्चाङ्गुलो व्यक्ता हंसमुद्रया धार्य्यः। "पश्चाद्भुत्वा वह्निस्यक्षा

धारयेत् शङ्खमुद्रया"। इति वाचस्पतिमिश्रकृतमहादान-निर्णयधृतवचनात्।

अग्नेर्नामानि गोभिलपुत्रकृतगृह्यसंग्रहे। "लौकिके पावको ह्यग्निः प्रथमः परिकल्पितः। अग्निस्तु मारुतोनाम गर्भाधाने विधीयते॥ पुंसवने चन्द्रनामा शुङ्गाकर्मणि शोभनः। सीमन्ते मङ्गलो नाम प्रगल्भो जातकर्मणि॥ नाम्नि स्यात् पार्थिवो ह्यग्निः प्राशने च शुचिस्तथा। सत्यनामाथ चूडायां व्रतादेशे समुद्भवः॥ गोदाने सूर्य्यनामा च केशान्ते ह्यग्नि-रुच्यते। वैश्वानरो विसर्गे तु विवाहे योजकस्तथा"॥ गोदाने गोदानाख्यसंस्कारे। "चतुर्थ्यान्तु शिखीनाम धृतिरग्नि-स्तथापरे"। अपरे धृतिहोमादौ। "प्रायश्चित्ते विधुश्चैव पाकयज्ञे तु साहसः"। प्रायश्चित्तात्मकमहाव्याहृतिहोमादौ। पाकयज्ञे पाकाङ्कवृषोत्सर्गगृहप्रतिष्ठाहोमादौ। "लक्ष-होमे च वह्निः स्यात् कोटिहोमे हुताशनः। पूर्णाहुत्यां मृडो-नाम शान्तिके वरदः सदा। पौष्टिके बलदश्चैव क्रोधोऽग्नि-श्चाभिचारके। कोष्ठे तु जठरो नाम क्रव्यादो मृतभक्षणे। "आहूय चैव होतव्य यत्र यो विहितोऽनलः"॥

तथा "शुभं पात्रन्तु कांस्यं स्यात्तेनाग्निं प्रणयेद्बुधः। तस्याभावे शरावेन नवेनाभिमुखञ्च तत्। विशेषनामाज्ञाने गुणविष्णुधृता स्मृतिः "सर्वतः पाणिपादान्तः सर्वतोऽक्षि शिरो-मुखः। विश्वरूपो महानग्निः प्रणीतः सर्वकर्मसु" अग्नि-प्रणयनानन्तरं सर्वत इत्यस्य पाठो युज्यते प्रणीत इति मन्त्र-लिङ्गात्। अन्यथा स्थापनानन्तरमेतदभिधानं व्यर्थं स्यात्। गुणविष्णुना श्रुतिरिति कृत्वा सर्वतः पाणिपादान्त इति लिखि-तम्। एवञ्च दुर्गापूजनस्य पौष्टिककर्मत्वात्। तदङ्गहोमे बलदनामाग्निरिति।

ध्यानमादित्यपुराणे। "पिङ्गभ्रूः श्मश्रुकेशाक्षः पीताङ्गो जठरोऽरुणः। छागस्थः साक्षसूत्रोऽग्निः सप्तार्चिः शक्तिधा-रकः"॥ यत्तु प्रकृतकर्मवैगुण्यप्रशमनाय शाट्यायनहोमा-भिधानं भवदेव भट्टसम्मतं तन्न प्रामाणिकं तस्मादपि महा-प्रामाणिकैर्भट्टनारायणचरणैर्गोभिलभाष्ये तदप्रमाणीकृत-

त्वात् । छन्दोगपरिशिष्टेऽपि प्रायश्चित्तार्थे प्रकारत्रयमात्रमुक्तं यथा "यत्र व्याहृतिभिर्होमः प्रायश्चित्तात्मको भवेत् । चतस्रस्तत्र विज्ञेयाः स्त्रीपाणिग्रहणे यथा । अपि वा ज्ञातमित्येषा प्राजापत्यापि वा हुतिः । होतव्या त्रिविकल्पोऽयं प्रायश्चित्तविधिः स्मृतः" ॥ त्रिविकल्प इत्यनेन कल्पान्तरनिषेधाद्धोमिसौयकर्मणि शाट्यायनहोमो न युक्तः । किन्तु व्यस्तमहाव्याहृतिभिश्चतसृभिः प्रायश्चित्तहोमो युक्तः । विवादचन्द्रमतयोऽप्येवम् । शाट्यायनहोमस्य समूलत्वेऽपि शाखान्तरीयत्वम् ।

अग्नेः शुभलक्षणमाह वायुपुराणम् । "अर्चिष्मान् पिण्डितशिखः सर्पिःकाञ्चनसन्निभः । स्निग्धः प्रदक्षिणश्चैव वह्निः स्यात् कार्यसिद्धये" ॥ ब्रह्मपुराणे । "क्षुत्तृट्क्रोधत्वरायुक्तो हीनमन्त्रं जुहोति यः । अप्रवृद्धे सधूमे वा सोऽन्धः स्यादन्यजन्मनि । अल्पे रूक्षे सस्फुलिङ्गे वामावर्त्ते भयानके । आर्द्रकाष्ठैश्च सम्पूर्णे फुत्कारवति पावके । कृष्णार्चिषि सुदुर्गन्धे तथा लिहति मेदिनीम् । आहुतिं जुहुयाद्यस्तु तस्य नाशो भवेत् ध्रुवम् ॥ आपस्तम्बः । "नाप्रोक्षितमिन्धनमग्नावादध्यात्" इति ।

पूजामाह मार्कण्डेयपुराणम् । "संपूजयेत्ततो वह्निं दद्याच्चैवाहुतिं क्रमात् । कर्कमतसंवादिनी स्मृतिः । "आदौ तु देवतोद्देशं तैत्तिरीय कठशाखिनोः । काण्वमाध्यन्दिनानान्तु पश्चादुत्प्रेक्षयेत् सुरान्" ॥ अन्येषां नास्त्येव देवतोद्देशः । स्मृत्यर्थसारमदनपारिजातयोः । "सन्निधौ यजमानः स्यादुद्देशत्यागकारकः । असन्निधौ तु पत्नी स्यादुद्देशत्यागकारिका । असन्निधौ तु पत्न्याः स्यादध्वर्युस्तदनुज्ञया । उपवासे प्रसवे चार्त्ते कुर्वीतानुज्ञया विना" । अध्वर्युर्यजुर्वेदिहोमकर्त्ता ।

पूर्णाहुतिस्तूत्थाय सर्वैर्दातव्या यथा अग्निपुराणम् । "मूर्द्धानन्दिवमन्त्रेण संस्रवेण च धारया । दद्यादुत्थाय पूर्णां वै नोपविश्य कदाचन" ॥ पराद्धे भविष्येऽपि । मूर्द्धानन्दिवेति यजुर्वेदिनां मन्त्रः । सामगानान्तु पूर्णहोममित्यादि ।

शान्तिदीपिकायां वशिष्ठः । "दद्यात्पाद्यादिकं वह्नेर्गन्धाम्भ विना बुधः । पयसा शीतलीकुर्य्यात् पैतान्यो भस्म चाहरेत् । पैतान्यामाहरेद्भस्म स्रुचावाय स्रुवेण वा । वन्दनां

क्षारयेत्तेन शिरः कण्ठांसकेषु च॥ कश्यपस्येति मन्त्रेण यथानुक्रमयोगतः। ततः शान्तिं प्रकुर्वीत अवधारणवाचनम्। दक्षिणा च प्रदातव्या ग्रहादीनां विसर्जनम्"॥ शान्तिर्वामदेव्यगानादिः। "पर्य्युक्षणञ्च सर्वत्र कर्त्तव्यमदितेन्विति अन्ते च वामदेव्यस्य गानमित्यथवा त्रिधा" इति छन्दोगपरिशिष्टात् गानं कुर्य्यात् ऋचस्त्रिधेति वा पाठः।

अवधारणमच्छिद्रावधारणं दक्षिणानन्तरं कर्त्तव्यं न तु पाठक्रमादरः। "वृथा विप्रवचो यस्तु गृह्णाति मनुजः शुभे!। अदत्त्वा दक्षिणां वापि स याति नरकं ध्रुवम्" इति नारदीयात् अतएव भवदेवभट्टेनापि वामदेव्यगानानन्तरं दक्षिणोक्ता तथा वशिष्ठेन दक्षिणानन्तरं विसर्जनाभिधानेन श्राद्धेऽपि तथादर्शनेन अनिर्दिष्टकालाङ्गस्य प्रधानकालकर्त्तव्यत्वेन च शारद्याः पूजाया नवम्यामेव दक्षिणा देया। व्यक्तं मत्स्यसूक्ते "नवम्यां पूर्ववत् पूजा कर्त्तव्या भूतिमिच्छता। दक्षिणां वस्त्रयुग्मञ्च आचार्य्याय निवेदयेत्"॥ न तु देवीविसर्जनानन्तरं दक्षिणेति दुर्गाभक्तितरङ्गिण्युक्तं युक्तम्। "उत्तरेण नवम्यान्तु बलिभिः पूजयेत् शिवाम्। श्रवणेन दशम्यान्तु प्रणिपत्य विसर्जयेत्" इत्यनेन "आर्द्रायां बोधयेद्देवीं मूलेनैव प्रवेशयेत्। पूर्वोत्तराभ्यां संपूज्य श्रवणेन विसर्जयेत्" इत्यत्र क्रमनिर्देशेन च नवम्युत्तराषाढ़योः पूजान्तता प्रतीतेः। "आश्विने मासि शुक्ले तु कर्त्तव्यं नवरात्रिकम्। प्रतिपदादिक्रमेणैव यावच्च नवमी भवेत्। त्रिरात्रं वापि कर्त्तव्यं सप्तम्यादि यथाक्रमम्"॥ इति कृत्यकल्पलताधृतभविष्योत्तरवचने पूजनस्य नवम्यन्तता प्रतीतेश्च। कर्मान्ते छन्दोगपरिशिष्टेन दक्षिणाभिधानाच्च। यथा "ब्राह्मणे दक्षिणा देया यत्र या परिकीर्त्तिता। कर्मान्तेऽनुच्यमानायां पूर्णपात्रादिका भवेत्"॥ ब्राह्मणे इति कर्मकारयितृपलक्षणम्। अत्र नवरात्रिकमित्यौत्सर्गिकं तिथिवृद्धिह्रासाभ्यामधिकन्यूनतासम्भवात् अतएव प्रतिपदादि तत्तत्तिथिषु कृत्यमाह भविष्ये "केशसंस्कारद्रव्याणि प्रदद्यात् प्रतिपद्दिने। पट्टडोरं द्वितीयायां केशसंयमहेतवे॥ दर्पणञ्च तृतीयायां सिन्दूरालक्तकन्तथा। मधुपर्कं चतुर्थ्याञ्च

तिलकं नेत्रमण्डनम्॥ पञ्चम्यामङ्गरागांश्च शक्त्यालङ्करणानि च। षष्ठ्यां बिल्वतरौ बोधं सायं सन्ध्यासु कारयेत्॥ सप्तम्यां प्रातरानीय गृहमध्ये प्रपूजयेत्। उपोषणमथाष्टम्यामष्टमीतः प्रपूजनम्॥ नवम्यामुग्रचण्डायास्तद्वदेवार्चनं दिवा। पूजा च बलिदानञ्च तद्वन्मातॄः प्रपूजयेत्॥ कुमारी पूजनीया च भूषणीया च भूषणैः। संपूज्य प्रेषणं कुर्य्यात् दशम्यां शाबरोत्सवैः॥ अनेन विधिना यस्तु देवीं प्रीणयते नरः। स्कन्दवत् पालयेत् तन्तु देवी सर्वापदि स्थितम्॥ पुत्रदारधनर्द्धीनां संख्या तस्य न विद्यते। भुक्त्वेह विपुलान् भोगान् प्रेत्य देवीगणो भवेत्"॥ अत्र कल्पे प्रतिपदि कलसस्थापनं यजमानस्नानार्थं दुर्गाभक्तितरङ्गिण्यां यदुक्तं तन्न युक्तम्। तस्य देवीपूजाङ्गत्वेन तत्र तद्विधानस्यायुक्तत्वात्। मत्स्यपुराणे ग्रहयाग एव तस्योक्तत्वाच्च। यद्यपि "अग्निर्ब्रह्मा भवानी च गणवक्त्रो महोरगः। स्कन्दो भानुर्मातृगणो दिक्पालाश्च नवग्रहाः॥ एषां घटे तु प्रत्येकं पूजयित्वा यथाविधि। सूत्रं पवित्रमेकैकं दद्यादेव समाहितः"॥ इति कालिकापुराणीयेन प्रतिपदि ब्रह्मपूजनमात्रमुक्तम्। तन्न युक्तं ब्रह्मपूजनवदग्न्यादिपूजनस्यापि तद्वचनोक्तत्वेन तदभिधानस्यापि युक्तत्वात् किन्तु तद्वचनं सामान्यतः पूजान्तरविधायकतया बोध्यम्। मात्स्ये। "अर्थहीनो दहेद् राष्ट्रं मन्त्रहीनस्तथर्त्विजम्। आत्मानं दक्षिणाहीनो नास्ति यज्ञसमो रिपुः"॥ अर्थो द्रव्यम्।

देवीयात्राकाले निर्मञ्छनविधिमाह पूजारत्नाकरे देवीपुराणम्। "भक्त्या पिष्टप्रदीपाद्यैश्चूताश्वत्थादिपल्लवैः। औषधीभिश्च मेध्याभिः सर्वबीजैर्यवादिभिः। नवम्यां पर्वकाले तु यात्राकाले विशेषतः। यः कुर्य्यात् श्रद्धया वीर देव्या नीराजनं नरः। शङ्खभेर्य्यादिनिनदैर्जयशब्दैश्च पुष्कलैः। यावतो दिवसान् वीर देव्या नीराजनं कृतम्। तावत् कल्पसहस्राणि दुर्गालोके महीयते। यस्तु कुर्य्यात् प्रदीपेन सूर्य्यलोके महीयते"॥ पर्वकाले उत्सवकाले। देव्या इति स्त्रीत्वमविवक्षितम्। विष्ण्वादि प्रतिमायां तथाचारात्।

योगाधिकारे हरेः स्तुतिमाह मत्स्यपुराणम्। "प्रीयतां

पुण्डरीकाक्षः सर्व्वयज्ञेश्वरो हरिः । तस्मिं स्तुष्टे जगत्तुष्टं प्रीणिते प्रीणितं जगत्" ॥ कृत्य महार्णवधृत भविष्यभिवर-ह्मययोः । "दशम्यां दीयते यत्र बलिदानन्तु मातये: । तद्राष्ट्रं नाशमायाति मरकोपद्रवैः स्फुटम्" ॥ अत्रोक्तविरुद्ध-वचनानि भोजदेवजीमूतवाहन हलायुधरत्नाकर दुर्गाभक्ति-तरङ्गिणी वाचस्पतिमिश्र स्मृतिसागररायमुकुट कृत्य महा-र्णव प्रभृतिभिः अनादृतानि ।

विजयादशमीमधिकृत्य । "दशमीं यः समुल्लङ्घ्य प्रस्थानं कुरुते नृपः । तस्य संवत्सरं राज्ञो न क्वापि विजयो भवेत्" ॥ अशक्तौ खड्गादियात्रामाह राजमार्त्तण्डः । "कार्य्यवशात् स्वयमगमे भूभर्त्तुः केचिदाहुराचार्य्याः । छत्रायुधाद्यमिष्टं वैजयिकं निर्गमे कुर्य्यात्" ।

ज्योतिषे । "अस्तं गते तु मित्रे यया दिशा खञ्जनं नृपो-यान्तं पश्येत्तया प्रयातस्य क्षिप्रमरातिर्वशमुपैति" ॥ मित्रे सूर्य्ये । तथा "कृत्वा नीराजनं राजा बलवृद्ध्यै यथाबलम् । शोभनं खञ्जनं पश्येत् जलगोगोष्ठसन्निधौ ॥ नीलग्रीव शुभ-ग्रीव सर्व्वकामफलप्रद । पृथिव्यामवतीर्णोऽसि खञ्जरीट नमो-ऽस्तु ते" ॥ वसन्तराजे "दृष्टोदितेऽगस्त्यमुनौ सुदेशे सुचेष्टितं खञ्जनको विदध्यात्" । इत्युपक्रम्य "त्वं योगयुक्तो मुनिपुङ्गव-स्त्वमदृश्यतामेषि शिखोद्गमेन । संदृश्यसे प्रावृषि निर्गतायां त्वं खञ्जनाश्चर्य्यमयो नमस्ते" । एतद्वचनात् यदा शिरसि शिखोद्गमस्तदा खञ्जनो न दृश्यते अगस्त्योदयानन्तरं शिखा-विगमात् पुनर्दृश्यते दर्शनफलं "पद्मेषु गोषु गजवाजिमहो-रगेषु । राज्यप्रदः कुशलदः शुचि शाद्वलेषु । भस्मास्थिकेश-नखलोमतुषेषु दृष्टो दुःखं ददाति बहुशः खलु खञ्जरीटः" ॥ षट्पञ्चाशिकायां "वित्तं ब्रह्मणि कार्य्यसिद्धिरतुला शक्रे हुताशे भयं याम्यामग्निभयं सुरद्विषि कलिर्लाभः समुद्रालये वायव्यां वर-वस्त्रगन्धसलिलं दिव्याङ्गना चोत्तरे । ऐशान्यां मरणं ध्रुवं निगदितं दिग्लक्षणं खञ्जने । ज्येष्ठोरुते चुतेऽप्येवमूचुः केचिच्च कोविदाः" ।

क्षुते तु मदनपारिजातधृतम् । "जीवेति क्षुवतो ब्रूयात्

जीवेत्युक्तास्त्वया सह । अशुभं स्वप्नं दृष्ट्वा देवब्राह्मणपूजनम् । दानं कुर्वीत कुर्य्याच्च स्नानं सर्वौषधीजलैः । क्षुतोत् पतन जृम्भासु जीवोत्यिष्ठाङ्गुलिध्वनिः । अत्रोरपि च कर्त्तव्य-मन्यथा ब्रह्महा भवेत्" । इति वन्द्यघटीय हरिहर-भट्टाचार्य्यात्मज श्रीरघुनन्दनभट्टाचार्य्यविरचितदुर्गापूजातत्त्वं समाप्तम् ।

अथ एकादशी । सा च परयुता ग्राह्या युग्मात् । आग्नेये "गृहस्थो ब्रह्मचारी च आहिताग्निस्तथैव च । एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि" ॥ कृष्णायां पुत्रवतो गृहस्थस्य निषेधमाह ब्रह्मपुराणम् । "आदित्येऽहनि संक्रान्त्यामसिते-कादशी दिने । व्यतीपाते कृते श्राद्धे पुत्री नोपवसेत् गृही" अस्यैव शयनबोधनमध्ये प्रतिप्रसवमाह ब्रह्मवैवर्त्तः । "शयनी बोधनीमध्ये या कृष्णैकादशी भवेत् । सैवोपोष्या गृहस्थेन नान्या कृष्णा कदाचन" ॥ वैष्णवस्य तु यावत् कृष्णायामुप-वासमाह नारदः । "नित्यं भक्तिसमायुक्तैर्नरैर्विष्णुपरायणैः । पक्षेपक्षे च कर्त्तव्यमेकादश्यामुपोषणम् । सपुत्रश्च सभार्य्यश्च स्वजनैर्भक्तिसंयुतैः । एकादश्यामुपवसेत् पक्षयोरुभयोरपि" ॥

तत्त्वसागरे । "यथा शुक्ला तथा कृष्णा यथा कृष्णा तथे-तरा । तुल्येति मन्यते यस्तु स वै वैष्णव उच्यते" इति वैष्णव-लक्षणमप्युक्तम् । येषोपवासे भोजन चतुष्टयनिवृत्तिमाह महाभारतम् । "सायमाद्यन्तयोरह्नोः सायं प्रातश्च मध्यमे । उपवासफलं प्रेप्सोर्वर्ज्यं भक्तचतुष्टयम्" ॥ पुत्रवतो ब्रह्मपुरा-णोक्त रविवाराद्युपवासनिषेधस्तु तन्मात्र निमित्तकोपवास-परः । "तन्निमित्तोपवासस्य निषेधोऽयमुदाहृतः । नानुषङ्ग-कृतो ग्राह्यो यतो नित्यमुपोषणम्" ॥ इति जैमिनिवचनात् । "भृगुभानुदिनोपेता सूर्य्यसंक्रान्ति संयुता । एकादशी सदो-पोष्या पुत्रपौत्र विवर्द्धिनी" इति विष्णुधर्मोत्तराच्च । तन्नि-मित्तोपवासमाह संवर्त्तः । "अमावास्या द्वादशी च संक्रान्तिश्च विशेषतः । एताःप्रशस्तास्तिथयो भानुवारस्तथैव च ॥ अत्र स्नानं जपो होमो देवतानाञ्च पूजनम् । उपवासस्तथादानमे-कैकं पावनं स्मृतम्" ॥ पितृश्राद्धादौ तु वराहपुराणविष्णु-

धर्मोत्तरकात्यायनाः। "उपवासो यदा नित्यः श्राद्धं नैमित्तिकं भवेत्। उपवासं तदा कुर्य्यादाघ्राय पितृसेवितम्॥ रविवारेऽर्कसंक्रान्त्यामेकादश्यां सितेतरे। पारणञ्चोपवासञ्च न कुर्य्यात् पुत्रवान् गृही" इति पारणनिषेधो रविवार संक्रान्तिमात्र प्राप्तोपवासनिषेधवत् रविसंक्रान्तिमात्र प्राप्तपारणपरः। तयोरेव पारणन्तु "सप्तवारानुपोष्यैव सप्तधा संयतेन्द्रियः। सप्तजन्मकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति"॥ इति। संवत्सर प्रदीपधृतेन। "नित्य द्वयोरयनयोर्नित्यं विषुवतोः द्वयोः। चन्द्रार्कयोर्ग्रहणयोर्व्यतीपातेषु सर्वसु॥ अहोरात्रोषितः स्नान दान श्राद्धं तथा जपम्। यः करोति प्रसन्नात्मा तस्य स्यादक्षयञ्च तत्"॥ इति ब्रह्मपुराण वचनाभ्याञ्च। शनिवारोपवाससंक्रान्तिपूर्व्वदिनोपवासविधानेन प्राप्तमिति।

विधवायास्तु सर्व्वथा नित्यत्वमाह कात्यायनः। "विधवा या भवेन्नारी भुञ्जीतैकादशी दिने। तस्यास्तु सुकृतं नश्येत् भ्रूणहत्या दिने दिने"॥ स्मृतिः। अष्टाब्दादधिकोमर्त्योह्य-पूर्णाशीतिवत्सरः। भुङ्क्ते यो मानवो मोहात् एकादश्यां स पापकृत्"॥ एकादशी व्रत नित्यं तदाह ब्रह्मवैवर्त्तः। "इति विज्ञाय कुर्वीतावश्यमेकादशी व्रतम्। विशेष नियमाशक्तोऽहोरात्रं भुक्तिवर्जितः"॥ भविष्ये "नित्यमेतत् व्रतं नाम कर्त्तव्य सार्व्ववर्णिकम्। सर्व्वाश्रमाणां सामान्यं सर्व्वधर्म्मेष्वनुत्तमम्॥ एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि"। प्रचेताः "पूर्णाप्येकादशी त्याज्या द्वितयं वर्द्धते यदि। द्वादश्यां पारणालाभे पूर्ण्णैव परिगृह्यते"।

एकादश्याः पूर्णत्वं विशेषयति सौरधर्म्मः। "आदित्योदयवेलायाः प्राङ्मुहूर्त्तद्वयान्विता। सैकादशी तु संपूर्णा विद्धान्या परिकीर्त्तिता"॥ द्वितयमेकादशी द्वादशी च वर्द्धते परदिनगामिनी। द्वादश्यां पारणाया अलाभे पूर्णापरिग्रहे अधिकारिभेदमाह स्कान्दे। "सम्पूर्ण्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा। तत्रोत्तरां यतिः कुर्य्यात् पूर्व्वामुपवसेत् गृही"॥ कौर्म्ये। "एकादशी प्रवृद्धा चेत् शुक्ले कृष्णे विशेषतः। उत्तरान्तु यतिः कुर्य्यात् पूर्व्वामुपवसेत् गृही"। गारुड़े "पुनः

प्रभातसमये घटिकैका यदा भवेत्। तत्रोपवासो विहितो वनस्थस्य यतेस्तथा। विधवायाश्च तत्रैव परतो द्वादशी नचेत्"॥ महद्दा एकादश्येव प्रकर्षेण महद्दा न द्वादशीत्यर्थः। तत्रैवोत्तरामेव। यत्र तु पूर्वदिने दशमीविद्धा परदिने द्वादशी मिश्रा तत्र सर्वैरेव परदिने द्वादशीलाभे तदलाभेऽपि परोपोष्या। "एकादशी द्वादशी-मिश्रा परतोऽपि न वर्द्धते। गृहिभिर्यतिभिश्चैव सैवोपोष्या सदा तिथिः"॥ इति स्मृतिः। अपि भिन्नक्रमेन वर्द्धते द्वादशीत्यर्थः। एतत् द्विस्पृशि त्रिस्पृशि च सम्भवत्यविशेषात्।

अत्रैव त्रयोदश्यां पारणफलमाह। "एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी। तत्र क्रतुशतं पुण्यं त्रयोदश्यान्तु पारणम्"। यत्तु "द्वादश द्वादशीर्हन्ति त्रयोदश्यान्तु पारणम्" इति तदुपवास परदिने "द्वादशीलाभे तां विहाय पारणं बोध्यम्। तथाह ब्रह्मपुराणम्। "एकादश्यामुपोष्यैव द्वादश्यां पारणं स्मृतम्। त्रयोदश्यां न कुर्य्यात्तु द्वादश द्वादशीक्षयात्"॥ कालविवेक संवत्सर प्रदीप प्रभृतिषु कूर्मपुराणम्। "एकादशीमुपवसेत् द्वादशीमथवा पुनः। विमिश्रां वा प्रकुर्वीत न दशम्या युता क्वचित्॥ कुर्य्यादलाभे सयुतां नालाभेऽपि प्रवेशिनीम्। उपोष्या द्वादशी तत्र त्रयोदश्यान्तु पारणम्॥ उदयात् प्राक्दशम्यान्तु शेषः सयोग इष्यते। उपरिष्टात् प्रवेशस्तु तस्मात्ता परिवर्जयेत्"॥ द्वादश्यां कलाहमात्रमप्येकादश्या अनिर्गमे यदि दशमी नोदय स्पृशति उदयात् प्रागरुणोदयकाल एवावतिष्ठते तदा सयुक्तोच्यते सैवोपोष्या। अत्रैव विषये "एकादशी दशाविद्धा परतोऽपि न वर्द्धते। गृहिभिर्यतिभिश्चैव सैवोपोष्या सदा तिथि"॥ इति भविष्यपुराणीयादिवचनानि दशमीविद्धाकर्त्तव्यताबोधकानि बोध्यानि। अत्र द्वादश्यामेकादश्यलाभ एव अरुणोदयविद्धायाः कर्त्तव्यतोपदेशात् द्वादश्यामेकादशीलाभे नाद्विमिश्रां न कुर्य्यात् इत्यर्थतोऽवगतेस्तत्र परैकादश्युपोष्या इत्यवगम्यते। एतद्विषये "अरुणोदयवेलायाम् तिथेर्निष्क्रमणे परे। अकर्मण्य तिथिमल विद्यादेकादशीं विना"॥ इति सगच्छते।

तथा कालमाधवीये गारुडम्। "आदित्योदयवेलायामा-

रभ्य षष्टिनाड़िकाः । सङ्कीर्णैकादशीनाम त्याज्या कर्मफले-प्सुभिः" ॥ अत्रापि त्रयोदश्यां द्वादशी लाभ एव परोपोष्या-इत्यवधेयम् । नोचेत् तत्र पूर्वामुपोष्य परदिने द्वादश्याद्य-पाद समुत्तार्य्य पारणं कुर्य्यात् "विद्धाप्येकादशी ग्राह्या परतो द्वादशी नचेत्" इति "मुहूर्त्तं द्वादशी न स्यात् त्रयोदश्यां यदा मुने । उपोष्या दशमीविद्धा सर्व्वैरेकादशी तदा" ॥ इति "त्रयोदश्यां यदा न स्यात् द्वादशी घटिकाद्वयम् । दशम्येका-दशीविद्धा सैवोपोष्या सदा तिथिः" ॥ इति मत्स्यकूर्म नारदीय-वचनेभ्यः अत्र मुहूर्त्त घटिकेति पारणयोग्यकालोपलक्षणम् । "कलार्द्धां द्वादशीं दृष्ट्वा निशीथादूर्द्ध्वमेवहि । आमध्याह्नाः क्रियाः सर्व्वाः कर्त्तव्याः शम्भु शासनात्" ॥ इति श्रीधरस्वामि-धृतवचनात् ।

अर्थोदयानन्तरवर्त्तिनी दशमी यद्येकादशीं स्पृशति तदा सा प्रवेशिनी पदवाच्या । तां विहाय द्वादशीमेवोपवसेत् । तदिदमुक्तं नालाभेऽपि प्रवेशिनीमिति । अलाभेऽपि परदिने एकादश्यलाभेऽपि । अतएव कण्वः । "उदयोपरिविद्धा तु दशम्येकादशी यदि । दानवेभ्यः प्रीणनार्थं दत्तवान् पाक-शासनः" ॥ स्कान्दे "दशम्येकादशीविद्धा गान्धारी तामुपो-षिता । तस्याः पुत्रशतं नष्टं तस्मात् तां परिवर्जयेत् । ये कारयन्ति कुर्व्वन्ति दशम्यैकादशीं युताम् । आलोक्य तन्मुखं ब्रह्मन् सूर्य्यदर्शनमाचरेत्" ॥

अथारुणोदयविद्धा षष्टिदण्डैकादशी पूर्णैकादश्योर्व्यव-स्थाया अविशेषः इति चेन्न "द्वादश्यां पारणालाभे पूर्व्वैव परि-गृह्यते ॥ इत्यविशेषात् अत्र वैष्णवेनापि पूर्व्वोपोष्या इति । अरुणोदयविद्धातु द्वादश्यां पारणस्यालाभेऽपि वैष्णवेनोपोष्या किन्तु खण्डैकादश्युपोष्येति । "दशमीशेष संयुक्तो यदि स्यादरुणोदयः । नैवोपोष्य वैष्णवेन तद्दिनैकादशीव्रतम्" ॥ इति गारुडे वैष्णवेनेत्यभिधानात् । तत्रापि कृष्णपक्षे अरुणो-दय विद्धैवोपोष्या शुक्लपक्षे तु न तथेति विशेषः । "एकादशीं दशाविद्धां वर्द्धमाने विवर्जयेत् । पक्षे हानौ स्थिते सोमे लङ्घयेद्दशमीयुताम्" ॥ इति कालविवेककृत्य महार्णवधृत

भविष्यपुराणैकवाक्यत्वात्। अरुणोदय कालमाह स्कन्द-पुराणम्। "उदयात् प्राक्चतस्रस्तु नाडिका अरुणोदयः। तत्र स्नानं प्रशस्तं स्यात्तद्धि पुण्यतमं स्मृतम्"॥ नाडिका दण्डः।

तदयं संक्षेपः। गृहस्थादीनामुभयपक्षे एकादश्यामुपवासाधिकारः। कृष्णपक्षैकादश्यां पुत्रवतो गृहस्थस्य नाधिकारः। हरिशयनाभ्यन्तरे तस्याप्यधिकारः। वैष्णवपुत्रवद्गृहस्थस्य सर्वं कृष्णायामप्यधिकारः। शुक्रवार रविवारादावप्येकादश्यामुपवासफलाधिक्यम्। विधवायास्तु सर्वत्राधिकारः। अत्र अष्टाब्दादधिकापूर्णाशीति वर्षमानवो नित्याधिकारी एकादशीव्रतं नित्यं पारणदिने द्वादशीलाभे सर्वएव पूर्णामेकादशीं त्यक्त्वा खण्डामुपवसेत्। तदलाभे गृही पूर्वां तदन्यः परां विधवापि। यदा तु पूर्वदिने दशम्यायुतैकादशी तदोत्तरामुपोष्य द्वादश्यां पारणं कुर्य्यात्। परदिने द्वादश्यनिर्गमे तु त्रयोदश्यामपि यदा तु सूर्य्योदयानन्तरं दशमीयुतैकादशी परदिने न निःसरति तदा तां विहाय द्वादशीमुपवसेत्। यदा तु सूर्य्योदयपूर्वकालीन दशमीविद्धैकादशी परदिने न निःसरति तदा तामुपवसेत्। यदा तु तथाविधा सती परदिने निःसरति तत्परदिने च द्वादशी तदा तां विहाय खण्डामुपोष्य द्वादश्यां पारयेत् यदा तु उभयदिने तद्विधैकादशी तत्परदिने च न द्वादशी तदा षष्टिदण्डात्मिकां विद्धामुपोष्य परदिने द्वादश्याद्यपादमुत्तीर्य्य पारयेत् वैष्णवस्तु तत्रापि शुक्लपक्षे तु परामुपोष्य त्रयोदश्यां पारयेत्। एकादश्युपवासः सूतकादावपि कार्य्यः। भविष्योत्तर पद्मपुराणयोः। "एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि। सूतके मृतके चापि अन्यस्मिन् वाप्यशौचके। सर्वथा न परित्याज्या इच्छता श्रेयमात्मनः"। स्त्रियास्तु पुलस्त्यः। "एकादश्यां न भुञ्जीत नारी दृष्टे रजस्यपि"॥ अशक्तं प्रति नारदीयम्। "नक्तकल्पो नृणां मोक्षः क्षीणानां वरवर्णिनि।"। वायुपुराणे "उपवास निषेधे तु किञ्चित् भक्ष्यं प्रकल्पयेत्। न दुष्येदुपवासेन उपवासफलं लभेत्"॥

उपवासनिषेधासामर्थ्ययोर्भक्ष्यप्रकारमाह नारदीये। "मूलं फलं पयस्तोयमुपभोग्यं भवेत् शुभम्। नत्वेवं भोजनं किञ्चित् एकादश्यां प्रकीर्त्तितम्"॥ एवमित्यनुकल्पातिरिक्तम्। पद्मपुराणे "नक्तं हविष्यान्नमनोदनं वा फलं तिलाः क्षीरमथाम्बु चाज्यम्। यत्पञ्चगव्यं यदिवाथ वायुः प्रशस्तमत्रोत्तरमुत्तरञ्च"॥ फलाद्याहारादावपि तुलसीरहितत्वे दोषमाह गरुडपुराणम्। "तुलसीं विना या क्रियते न पूजा स्नानं न तद्यत्तुलसीं विनाकृतम्। भुक्तं न तद्यत्तुलसीविवर्जितं पीतं न तद् यत्तुलसीविवर्जितम्"॥ अत्र श्रीभगवद्वाक्यम्। "मच्छयने मदुत्थाने मत्पार्श्वपरिवर्त्तने। फलमूलजलाहारी हृदि शल्यं ममार्पयेत्"॥

हविष्यान्नमाह स्मृतिः। हैमन्तिकं सितास्विन्नं धान्यं मुद्गा यवास्तिलाः। कलायाः कङ्गुनीवारा वास्तूकं हिलमोचिका। षष्टिका कालशाकञ्च मूलकं केमुकेतरत्। लवणे सैन्धवसामुद्रे गव्ये च दधिसर्पिषी। पयोऽनुद्धृतसारञ्च पनसाम्रहरीतकी। तिन्तिडीजीरकञ्चैव नागरङ्गञ्च पिप्पली कदली लवली धात्री फलान्यगुडमैक्षवम्। अतैलपक्वं मुनयो हविष्यान्नं विदुर्बुधाः"॥ अत्रास्विन्नमित्युपादानादन्यत्र स्विन्न धान्यतण्डुले न दोषः। हैमन्तिकमित्यभिधायागस्त्यसंहितायाम्। नारिकेलफलञ्चैव कदलीं लवलीन्तथा। आम्रमामलकञ्चैव पनसञ्च हरीतकीम्। व्रतान्तरप्रशस्तञ्च हविष्यं मन्वते बुधाः। अशक्तौ तु मनुः गृह्यपरिशिष्टञ्च "प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पे प्रवर्त्तते। न साम्परायिकं तस्य दुर्मतेर्विद्यते फलम्"॥ इति। अनुकल्पेऽपि विष्णुपासनं पारणञ्च कर्त्तव्यम्। "एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च। उपवासेन दानेन नैवाद्वादशिको भवेत्"॥ इति मार्कण्डेयवचनात् दानेन ब्रह्मवैवर्त्तोक्तेन। यथा "उपवासासमर्थश्चेदेकं विप्रन्तु भोजयेत्। तावद्धनानि वा दद्याद् यद्भक्ताद्विगुणं भवेत्। सहस्रसम्मितां देवीं जपेद्वा प्राणसंयमान्। कुर्य्यात् द्वादशसंख्यकान् यथा शक्ति व्रते नरः"॥ देवीं गायत्रीम्। मात्स्ये। "दशम्यां नियताहारो मांसमैथुनवर्जितः। एका-

दश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि" ॥ स्मृतिसन्तोषे "कांस्यं
मांसं मसूरञ्च चणकं कोरदूषकम् । शाकं मधुपरान्नञ्च त्यजे-
दुपवसन् स्त्रियम्" ॥ चणकं कलेति ख्यातं अत्रोपवसन्निति
तद्दिने भोजनासम्भवात् सामीप्यात् पूर्वापरयोर्ग्रहणम् ।
स्मृतिः । "शाकं मांसं मसूरञ्च पुनर्भोजनमैथुने । द्यूतमत्य-
म्बुपानञ्च दशम्यां वैष्णवस्त्यजेत्" ॥

स्मृतिः । "प्रातः सन्ध्यां ततः कृत्वा सङ्कल्प्य बुध आचरेत्" ।
वाराहे "गृहीत्वोदुम्बरं पात्रं वारिपूर्णमुदङ्मुखः । उप-
वासन्तु गृह्णीयात् यद्वा वार्य्येव धारयेत् । एकादश्यां निरा-
हारो भूत्वा चैवापरेऽहनि । भोक्ष्येऽहं पुण्डरीकाक्ष । शरणं मे
भवाच्युत ।" ॥ यद्वेति ताम्रपात्राभावे जलमात्रं गृहीत्वा
सङ्कल्पयेदित्यर्थः । कालमाधवीयधृतस्कान्दे "उपवासन्तु
सङ्कल्प्य मन्त्रपूतं जलं पिबेत्" ॥ मन्त्रमाह कात्यायनः ।
"अष्टाक्षरेण मन्त्रेण त्रिर्जप्तेनाभिमन्त्रितम् । उपवासफलं
प्रेप्सुः पिबेत् पात्रगतं जलम्" । पात्रमत्र न दूषणम् ।
ततः प्रार्थयेत् । "इदं व्रतं मया देव । गृहीतं पुरतस्तव ।
निर्विघ्नां सिद्धिमाप्नोतु त्वत्प्रसादाज्जनार्दन ।" ॥ ब्रह्मपुराणम् ।
"एकादश्यां शुभे पक्षे निराहारः समाहितः । सम्पूज्य विधिव-
द्विष्णुं श्रद्धया सुसमाहितः । याति विष्णोः परं स्थानं नरो
नास्त्यत्र संशयः" ॥ नृसिंहपुराणम् । "उपवासो नरश्रेष्ठ । एका-
दश्यां विधीयते । नरसिंहं समभ्यर्च्य सर्वपापैः प्रमुच्यते" ॥

द्वादशीमधिकृत्य कात्यायनः । "प्रातः स्नात्वा हरिं पूज्य
उपवासं समर्पयेत् । अज्ञानतिमिरान्धस्य व्रतेनानेन केशव ! ॥
प्रसीद सुमुखो नाथ ! ज्ञानदृष्टिप्रदो भव । मन्त्रं जपित्वा हरये
निवेद्योपोषणं ततः । द्वादश्यां पारणं कुर्य्यात् वर्जयित्वा
उपोदकीम्" ॥ उपोदकी पूतिकाशाकम् । द्वादशीमनुने
दीपमाह नारदीयम् । "महापातकिनां क्षेमा द्वादशी
महिता नृणाम् । कृष्ण ! कृष्ण ! कृपालुस्त्वमगतीनां गतिर्भव ।
संसारार्णवमग्नानां प्रसीद मधुसूदन ।" । इत्यनेनापि निवे
दयेत् इति । विष्णुधर्मोत्तरे "द्वादश्याः प्रथमः पादो हरि-
वासरसंज्ञकः । तमतिक्रम्य कुर्वीत पारणं विष्णुतत्परः" ॥

स्मृतिः "कलाद्यां द्वादशीं दृष्ट्वा निशीथादूर्द्धमेव हि। आमध्याह्नाः क्रियाः सर्वाः कर्त्तव्याः शम्भुशासनात्" ॥ निशीथादूर्द्धं सार्द्धप्रहरत्रयोपरि। अत्रासामर्थ्ये कात्यायनः। "सन्ध्यादिकं भवेन्नित्यं पारणन्तु निमित्ततः। अङ्गिस्तु पारयित्वा तु नैत्यिकान्ते भुजिक्रियाः" ॥ ब्रह्माण्डपुराणम्। "कांस्यं मांसं सुरां चौद्रं लोभं वितथभाषणम्। व्यायामञ्च व्यवायञ्च दिवा स्वप्नं तथाञ्जनम्। शिलापिष्टं मसूरांश्च द्वादशैतानि वैष्णवः। द्वादश्यां वर्जयेन्नित्यं सर्वपापैः प्रमुच्यते" ॥

वामनपुराणे। "एकादश्यां जगत्स्वामि शयनं परिकल्पयेत्। शेषाहि भोगपर्य्यङ्कं कृत्वा संपूज्य केशवम् ॥ अनुज्ञां ब्राह्मणेभ्यश्च द्वादश्यां प्रयतः शुचिः। लब्ध्वा पीताम्बरधरं देव निद्रां समानयेत्" ॥ अनुज्ञां लब्ध्वा इति अन्वयः। एकादशीसमये दिवाशयनं परिकल्पयेत् रात्रौ द्वादशीचणे निद्रेति।

व्यक्तं वराहे। "आषाढ़ शुक्लद्वादश्यां पौर्णमास्यामथापि वा। चातुर्मास्यव्रतारम्भं कुर्य्यात् कर्कटसंक्रमे ॥ अभावे तु तुलार्केऽपि मन्त्रेण नियमं व्रती। कार्त्तिके शुक्लद्वादश्यां विधिवत्तत् समापयेत् ॥ चतुर्धापि हि तच्चीर्णं चातुर्मास्यं व्रतं नरः। कार्त्तिक्यां शुक्लपचे तु द्वादश्यां तत्समापयेत्" ॥ मात्स्ये। "चतुरो वार्षिकान् मासान् देवस्योत्थापनावधि। मधुस्वरो भवेन्नित्य नरो गुडविवर्जनात् ॥ तैलस्य वर्जनादेव सुन्दराङ्गः प्रजायते। कटुतैलपरित्यागात् शत्रुनाशः प्रजायते। लभते सन्ततिं दीर्घां स्थालीपाकमभक्षयन् ॥ सदा मुनिः सदा योगी मधुमांसस्य वर्जनात्। निराधिर्नीरुगोजस्वी विष्णुभक्तश्च जायते ॥ एकान्तरोपवासेन विष्णुलोकमवाप्नुयात्। धारणात्रखलोम्नाञ्च गङ्गास्नानं दिने दिने ताम्बूलवर्जनाद्भोगी रक्तकण्ठश्च जायते ॥ घृतत्यागात् सुलावण्यं सर्वं स्निग्धं वपुर्भवेत्। फलत्यागात्तु मतिमान् बहुपुत्रश्च जायते" ॥ "नमो नारायणायेति जप्तानशनजं फलम्। पादाभिवन्दनाद्विष्णोर्लभेद्गोदानजं फलम्। एवमादिव्रतैः पार्थ! तुष्टिमायाति केशवः" ॥ सनत्कुमारः "इदं व्रतं मया

देव ! गृहीतम् पुरतस्तव । निर्विघ्नां सिद्धिमाप्नोतु प्रसन्ने त्वयि केशव ! । गृहीतेऽस्मिन् व्रते देव ! यद्यपूर्णे त्वहं म्रिये । तन्मे भवतु संपूर्णं त्वत्प्रसादाज्जनार्दन !"॥ समाप्तौ च "इदं व्रतं मया देव ! कृतं प्रीत्यै तव प्रभो ! । न्यूनं संपूर्णतां यातु त्वत्प्रसादाज्जनार्दन !"। यत्नैव यतिमधिकृत्य काठकगृह्यम् "एकरात्रं वसेत् ग्रामे नगरे पञ्चरात्रकम् । वर्षाभ्योऽन्यत्र वर्षासु मासांश्च चतुरो वसेत्"॥ एतदपक्वविषयम् । "ऊर्द्ध्वं वार्षिकाभ्यां मासाभ्यां नैकस्थानवासी"॥ इति शङ्खोक्तेः ।

मात्स्ये । "शेते विष्णुः सदाषाढे भाद्रे च परिवर्त्तते । कार्त्तिके परिबुध्येत शुक्लपक्षे हरेर्दिने"। भविष्यनारदीययोः । "मैत्राद्यपादे स्वपितीह विष्णुर्वैष्णव्यमध्ये परिवर्त्तते च । पौष्णावसाने च सुरारिहन्ता प्रबुध्यते मासचतुष्टयेन"॥ मैत्रमनुराधा । वैष्णव्यं श्रवणा पौष्णं रेवती । भविष्ये । "निशि स्वापो दिवोत्थानं सन्ध्यायां परिवर्त्तनम् । अन्यत्र पादयोगेऽपि द्वादश्यामेव कारयेत्"॥ अन्यत्र स्वापादिविहितपादत्रयादितरकाले दशमीप्रतिपदोश्च । "किन्तु मैत्राद्यपादेन दशम्यंशेन यो दिवा । पौष्णशेषेण किन्तेन प्रतिपच्च यो निशि ॥ दशम्यंशेन दशम्या अंशो यत्र पादे तेन । यः पादो दिवाप्राप्तस्तेन वा किम् । अत्र दशमीप्रतिपदोर्वर्ज्जनात् तदितरैकादश्यादि पञ्चतिथिषु मैत्रादिनक्षत्रपादविशेषलाभेऽपि द्वादशीं विनापि शयनादिरिति प्रतीयते । वचनान्तरं "रेवत्यन्तो यदा पादो द्वादश्या च समायुतः । तदा विबुध्यते विष्णुर्दिनान्ते प्राप्य रेवतीम्"॥ दिनान्ते त्रिधाविभक्तदिनतृतीयभागे दिवोत्थानमित्यनुरोधात् । विष्णुधर्मोत्तरे । "विष्णुर्दिवा न स्वपिति न च रात्रौ प्रबुध्यते । द्वादश्यामृक्षसंयोगे पादयोगो न कारणम् । अप्राप्ते द्वादशीऋक्षे उत्थानशयने हरिः । पादयोगेन कर्त्तव्ये नाहोरात्रं विचिन्तयेत्"॥ वराहपुराणम् । "द्वादश्यां सन्धिसमये नक्षत्राणामसम्भवे । आभाकासितपक्षेषु शयनावर्त्तनादिकम्"॥ आभाकानां आषाढभाद्रकार्त्तिकानाम् । ततश्च द्वादश्यां निशादौ नक्षत्रत्रयायोगात् द्वादश्याश्चाभावे तिथ्यन्तरे

निशाद्यनादरेण पादविशेषयोगात् तदभावे द्वादश्यां सन्ध्यायामेव शयनादिकं बोधनन्तु द्वादश्यां रात्रौ रेवत्यन्तपादयोगे दिनतृतीयभाग इति विशेषः। शयने मन्त्रमाह वराहपुराणम्। "नमो नारायणेत्युक्त्वा इमं मन्त्रमुदीरयेत्। मेघान्यपि मेघश्यामं ह्युपागतं सिच्यमानं महीमिमां निद्रां भगवान् गृह्णातु लोकनाथ वर्षास्विमं पश्यतु मेघवृन्दम्। ज्ञात्वा च पश्येव च देवनाथ मासांश्चत्वारि वैकुण्ठस्य तु पद्मनाथ। ततश्च "सुप्ते त्वयि जगन्नाथे जगत्सुप्तं भवेदिदम्। विबुद्धे त्वयि बुध्येत जगत् सर्वं चराचरम्"॥ इत्यनेन पूजयेत्। पार्श्वे परिवर्त्तने तु। "वासुदेव! जगन्नाथ! प्राप्तेयं द्वादशी तव। पार्श्वेण परिवर्त्तस्व सुखं स्वपिहि माधव!"॥ इति पठेत्। "त्वयि सुप्ते जगन्नाथे जगत्सुप्तं भवेदिदम्। विबुद्धे त्वयि बुध्येत जगत्सर्वं चराचरम्"॥ इत्यनेन पूजयेत्। नैयतकालिककल्पतरौ ब्रह्मपुराणं कार्त्तिकशुक्लपक्षमधिकृत्य। "उपवासः प्रकर्त्तव्य एकादश्यां प्रजागरः। द्वादश्यां वासुदेवश्च पूजितव्यः प्रयत्नतः"। उत्थानमन्त्रस्तु "महेन्द्र रुद्रैरभिनूयमानो भवानृषिर्वन्दितवन्दनीयः। प्राप्ता तवेयं किल कौमुदाख्या जागृष्व जागृष्व च लोकनाथ!॥ मेघा गता निर्म्मल-पूर्णचन्द्रः शारदापुष्पाणि च लोकनाथ!। अहं ददानीति च पुण्यहेतोर्जागृष्व जागृष्व च लोकनाथ!"॥ ततः"उत्तिष्ठोत्तिष्ठ गोविन्द त्यज निद्रां जगत्पते!। त्वया चोत्थीयमानेन उत्थितं भुवनत्रयम्"॥ इति पठित्वा पूजयेत्।

मत्स्यपुराणे भीमं प्रति भगवद्वाक्यं "यद्यष्टम्यां चतुर्दश्यां द्वादश्यामथ भारत!। अन्येष्वपि दिनर्क्षेषु न शक्तस्त्वमुपोषितुम्॥ ततः पुण्यामिमां भीमतिथिं पापप्रणाशिनीम्। उपोष्य विधिनानेन गच्छेर्विष्णोः परं पदम्"। भीमतिथिं भीमतिथित्वेन ख्यातामेकादशीम्। विस्तारस्त्वेकादशीतत्त्वेऽनुसन्धेयः। विष्णुधर्म्मे "कृष्णमौर्घे मघभरे मासे मासि प्रजापते। एकादश्यां सिते पक्षे सोपवासो जितेन्द्रियः। द्वादश्यां षट्तिलाचारं कृत्वा पापात् प्रमुच्यते। तिलस्नायी तिलोद्वर्त्ती तिलहोमी तिलोदकी। तिलस्य दाता भोक्ता च षट्तिली

नाप्नोदति। सतस्तु षट्‌तिलो भूत्वा सर्व्वपापैः प्रमुच्यते। त्रिंशद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते"॥

अथ द्वादशी। सा च एकादशीयुता ग्राह्या युग्मात् नारदीये। "वैशाखशुक्लपक्षे तु द्वादशी वैष्णवी तिथिः। तस्यां शीतलतोयेन स्नापयेत् केशवं शुचिः"॥ इयं पिपीतक द्वादशी अत्र "षष्ठीसमेता कर्त्तव्या सप्तमी नाष्टमीयुता। पतङ्गोपासनायेह षष्ठ्यामाहुर्द्वयोर्व्रतम्। एकादश्यां प्रकुर्व्वन्ति उपवासं मनीषिणः। उपासनाय द्वादश्यां विष्णोर्यद्वदिय तथा"॥ इति भविष्यपुराणेन एकादश्युपवासानन्तरं द्वादश्यां विष्णूपासनाया उक्तत्वादत्रापि तथा व्यवहरन्तीति नात्र युग्मादरः। द्वादशीव्रतेतूपवासानन्तर्य्यं विनापि पूजेति। इयं पूर्व्ववचनोक्तषष्ठीयुता सप्तमीवत् आषाढ़द्वादश्यादिषु शयनादिकं प्रागुक्तवचनात्।

भविष्योत्तरे। "द्वादशी श्रवणोपेता सर्व्वपापहरा तिथिः। बुधवारसमायुक्ता ततः शतगुणा भवेत्। तामुपोष्य समाप्नोति द्वादश द्वादशीफलम्"। उभयदिने तल्लाभे तु एकादशीयुता ग्राह्या। "द्वादशी च प्रकर्त्तव्या एकादश्यायुता विभो!। सदा कार्य्या च विद्वद्भिर्विष्णुभक्तैश्च मानवैः"॥ इति स्कान्दात्। यदा त्वेकादश्यामेव श्रवणा तदा तामुपवसेत्। तथा च नारदः। "याः काश्चित्तिथयः प्रोक्ताः पुण्या नक्षत्रयोगतः। तास्वेव तद्व्रतं कुर्य्यात् श्रवणद्वादशीं विना"॥ भविष्योत्तरे। "एकादशी यदा तु स्यात् श्रवणेन समन्विता। विजया सा तदा प्रोक्ता भक्तानां विजयप्रदा। तिथिनक्षत्रयोर्योगे उपवासो यदा भवेत्। तावदेव न भोक्तव्यं यावन्नैकस्य सङ्क्षयः। विशेषेण महीपाल श्रवणं वर्द्धते यदि। तिथिक्षयेण भोक्तव्यं द्वादशीं नैव लङ्घयेत्"। तिथिक्षयेण एकादशीक्षयेण भोक्तव्यं द्वादश्यां पारयेदित्यर्थः। अत्र हेतुः द्वादशीमित्यादिः। यदा त्वेकादश्युपवासदिने श्रवणं नास्ति परदिने द्वादश्यां तत् तदोपवासद्वयमाह ब्रह्मवैवर्त्तः। "एकादशीमुपोष्यैव द्वादशीं समुपोषयेत्। न चात्र विधिलोपः स्यादुभयोर्देवता हरिः"॥ अत्र च "असमाप्ते व्रते पूर्व्वं

नैव कुर्य्यात् व्रतान्तरम्"॥ इति स्मृतेः पारणस्याकरणेन पूर्व्वोपवाससमाप्तावुपवासान्तरारम्भे विधिलोपो न भवेदित्यर्थः। हेतुमाह उभयोरित्यादि। उभयोपवासासामर्थ्ये तु श्रवणद्वादशैवोपोष्या तथा च स्मृतिः। "वरमेकादशीं भुक्त्वा द्वादशीं समुपोषयेत्। पूर्व्वोपवासजं पुण्यं सर्व्वं प्राप्नोत्यसंशयः"। तथा "उपोष्य द्वादशीं पुण्यां विष्णुऋक्षेण संयुताम्। एकादश्युद्भवं पुण्यं नरः प्राप्नोत्यसंशयः"॥ द्वादश्युपवासः काम्यः। तथाह मार्कण्डः। "द्वादश्यामुपवासेन सिद्धात्मा नृप! सर्व्वशः। चक्रवर्त्तित्वमतुलं संप्राप्नोत्यतुलां श्रियम्"॥

अत्र कालिकापुराणात् शक्रोत्थानविधिर्लिख्यते। "अथातः शृणु राजेन्द्र! शक्रोत्थानध्वजोत्सवम्। यत्कृत्वा नृपतिर्याति नो कदाचित्पराभवम्। अर्ज्जुनोऽप्यश्वकर्णश्च प्रियकोधव एव च। औडुम्बरश्च पञ्चैते केत्वर्थे सत्तमाः स्मृताः। अन्ये च देवदार्व्वाद्याः शालाद्यास्तरवस्तथा। तञ्च वृक्षं तुदेद्राज्ञो स्पृष्ट्वा मन्त्रमिमं पठेत्"॥ तुदेत् च्छेदयेत्। "यानि वृक्षे तु भूतानि तेभ्यः स्वस्ति नमोऽस्तु वः। उपहारं गृहीत्वेमं क्रियतां वासवध्वजः॥ पार्थिवस्त्वां वरयते स्वस्ति तेऽस्तु नगोत्तम। ध्वजार्थं देवराजस्य पूजेयं प्रतिगृह्यताम्॥ ततोऽपरे ऽह्नि तं छित्त्वा मूलमष्टाङ्गुलं पुनः। जले क्षिपेत्तदग्रस्य छित्त्वैवं चतुरङ्गुलम्। ततो नीत्वा पुरद्वारं केतुं निर्माय तत्र वै। शुक्लाष्टम्यां भाद्रपदे केतुं वेदिं प्रवेशयेत्। द्वाविंशद्धस्तमानस्तु अधमः केतुरुच्यते। द्वात्रिंशत्तु ततो ज्यायान् द्वाचत्वारिंशदेव तु। कुमार्य्यः पञ्च कर्त्तव्याः शक्रस्य नृपसत्तम!। शालमय्यस्तु ताः सर्व्वास्त्वपराः शक्रमातृकाः। केतोः पादप्रमाणेन कार्य्याः शक्रकुमारिकाः। मातृकार्द्धप्रमाणात्तु यन्त्रं हस्तद्वयं तथा। एवं कृत्वा कुमारीश्च मातृकां केतुमेव च। एकादश्यां सिते पक्षे यष्टीनामधिवासनम्। अधिवास्य ततो यष्टिं गन्धद्वारादिमन्त्रकैः। द्वादश्यां मण्डलं कृत्वा वासवं विस्तृतात्मकम्। अच्युतं पूजयित्वादौ शक्रं पश्चात् प्रपूजयेत्। शक्रस्य प्रतिमां कुर्य्यात् कानकीं दारवीं तथा"॥ कानकीं कनकमयीं "अन्यतैजसभूतां वा सर्व्वाभावे तु मृण्मयीम्। तां मण्डलस्य मध्ये

तिशयार्थः। गुणविशेषे फलविशेषः स्यादिति न्यायात्। व्यक्तं विष्णुधर्मोत्तरे। मघायुक्ता च तत्रापि शस्ता राजन् त्रयोदशी। तत्राक्षयं भवेच्छ्राद्धं मधुना पायसेन च"॥ तत्राश्च युक्तकृष्णपक्षे अत्र यत् श्राद्धं तन्मधु योगेन पायस-योगेन वाक्षय भवेत्। एवं मनुवचने यत्किञ्चिन्मधुना मिश्रं इत्यनेन मधुमात्रयुक्तत्वमुक्तम्। अतोऽत्र सुतरां शूद्रस्याप्य-धिकारः। अत्र गजच्छाया योगे फलातिशयः। तथा च कल्पचिन्तामणौ स्मृतिः। "कृष्णपक्षे त्रयोदश्यां मघास्विन्दुः करे रविः। यदा तदा गजच्छाया श्राद्धे पुण्यैरवाप्यते"॥ करे हस्तानक्षत्रे कन्यादशमांशोपरिसपादत्रयोविंशांश इति यावत्। अविभक्तानामप्यत्र पृथक् श्राद्धमावश्यकम्। यथा श्राद्धचिन्तामणौ स्मृतिः। "विभक्ता अविभक्ता वा कुर्य्युः श्राद्धमदैविकम्। मघासु च तथान्यत्र नाधिकारः पृथग्विना"॥ अदैविकं प्रत्याब्दिकैकोद्दिष्ट अन्यत्र कृष्णपक्षादौ नाधिकारः न नित्याधिकारः। "सपिण्डीकरणान्तानि यानि श्राद्धानि षोडश। पृथक् नैव सुताः कुर्य्युः पृथग्द्रव्या अपि क्वचित् इत्यत्रापिना समुच्चितानाम् अपृथग्द्रव्याणां पुंसां सपिण्डी-करणान्तानीति विशेषणात् तदुत्तरश्राद्धानां पृथक्करण-मपि प्रतीयते। मघात्रयोदशीनिमित्तक श्राद्धे पुत्रवता पिण्डा न देयाः "भौजङ्गीं तिथिमासाद्य यावच्चन्द्रार्कसङ्गमम्। तत्रापि महती पूजा कर्त्तव्या पितृदैवते। ऋचे पिण्डप्रदा-नन्तु ज्येष्ठपुत्री विवर्जयेत्"॥ इति देवीपुराणात् भौजङ्गी पञ्चमी चन्द्रार्कसङ्गमम् अमावास्या पितृदैवते ऋचे मघा-याम्। शातातपः। पिण्डनिर्वापरहितं यत्तु श्राद्धं विधी-यते। स्वधा वाचनलोपोऽत्र विकिरस्तु न लुप्यते। अक्षय्य-दक्षिणा स्वस्ति सौमनस्यं तथास्त्विति"॥

स्कन्दपुराणे "वारुणेन समायुक्ता मधौ कृष्णा त्रयोदशी। गङ्गायां यदि लभ्येत सूर्य्यग्रहशतैः समा"॥ वारुणं शत-भिषा। "शनिवारसमायुक्ता सा महावारुणी स्मृता। गङ्गायां यदि लभ्येत कोटिसूर्य्यग्रहैः समा। शुभयोगसमायुक्ता शनौ शतभिषा यदि। महामहेति विख्याता त्रिकोटि कुलमुद्-

रेत्" ॥ कुलं पुरुषमिति याज्ञवल्क्यदीपकलिका। तथा च मेदिन्यां "कुलं जनपदे गोत्रे सजातीयगणेऽपि च। भवने च तनौ क्लीव कण्टकार्य्योषधौ कुलो" ॥ अत्र संज्ञाविधेः सार्थकत्वाय निमित्तत्वेन मासपक्षतिथ्युल्लेखानन्तरं महावारुणी महामहावारुण्याद्युल्लेखनीये श्राद्धे पार्वणादि संज्ञोल्लेखवत् पौर्णमास्यमावास्ययोः पक्षोल्लेखवच्च। "मासपक्षतिथीनाञ्च निमित्तानाञ्च सर्वशः। उल्लेखनमकुर्वाणो न तस्य फलभाग्भवेत्" ॥ इति वचनात्। तेन चैत्रे मासि कृष्णपक्षे त्रयोदश्यां तिथौ महावारुण्यां महामहावारुण्यां यथायथं प्रयोज्यम्। वारस्तु सूर्य्योदयादुदयान्तरं यावत् तथा च सूर्य्यसिद्धान्तः "सूतकादि परिच्छेदो दिनमासाब्दपास्तथा। मध्यमग्रहभुक्तिश्च सावनेन प्रकीर्त्तिताः। उदयादुदयाद्भानोर्भूमि सावन वासराः" ॥ दिनाधिपस्य रव्यादेर्भोग्यं दिनं वाररूपं सावनगणनेनोक्तं भौमेति पित्रादिदिनव्याप्त्यर्थं कौर्म्मं पाद्मयोः "द्वौ तिथ्यन्तावेकवारे यत्र स्यात् स दिनक्षयः" ॥ वशिष्ठः। "एकस्मिन् सावने त्वह्नि तिथीनां त्रितय यदा। तदा दिनक्षयः प्रोक्तस्तत्र साहस्रिकं फलम्" ॥ इत्येतयोर्वचनयोरेकवाक्यतयापि तथावगम्यते। रेखापूर्वापरयोरित्यादिकन्तु ज्योतिःशास्त्रोक्तं कालशोधनार्थमिति। अत्र "संक्रान्तिषु व्यतीपाते ग्रहणे चन्द्रसूर्य्ययोः। पुष्ये स्नात्वा च गङ्गाया कुलकोटीः समुद्धरेत्" ॥ इति ब्रह्माण्ड पुराणात् ग्रहणमात्रे त्रिकोटि कुलोद्धरणविधानात् ततोऽधिकेषु वारुण्यादिपूक्तिरगुरुषु महामहावारुण्यामपि यत् त्रिकोटि कुलोद्धरणमुक्तं तदुद्धरणगततारतम्येनाविरुद्धम्। "य य क्रतुमधीते च तस्य तस्याप्नुयात् फलम्" ॥ इति याज्ञवल्क्योक्ताध्ययनात् यथा तत्तद्यागकरणेऽधिक फलम् अतएव शिष्टानामादरोऽपि तथेति। न चात्र "स्नानं कुर्वन्ति या नार्य्यश्चन्द्रे शतभिषा गते। सप्तजन्म भवेयुस्ता दुर्भगा विधवा ध्रुवम्" ॥ इति। "त्रयोदश्यां तृतीयायां दशम्याञ्च विशेषतः। शूद्रविट्‌क्षत्रियाः स्नान नाचरेयुः कथञ्चन" इति प्रचेतोजाबालवचनाभ्यां स्त्रीणां शूद्रादीनाञ्च स्नाननिषेध

भोजनं कुर्यात् "उपवासे त्वशक्तानां नक्तं भोजनमिष्यते" इति तद्व्रतवचनान्तरात् अशुद्धा चेत् पूजां कारयेत्। कायिकव्रतोपवासादिकं सदा शुद्धया अशुद्धया च स्वयं क्रियते। एवं स्मृतिपरिभाषिकायां वर्द्धमानोपाध्यायाः। नारदः "दिवाभागे त्रयोदश्यां यदा चतुर्दशी भवेत्। तत्र पूज्या महामाघी देवी सत्यवता सह"॥ दिवाभागे दण्डद्वयमात्र सत्त्वेऽपि अतएव प्रदोषे व्रतमाचरन्ति। पूर्वाह्ने तद्विधत्वेऽपि पराह्णे त्रिसन्ध्यव्यापित्वे पराह्ण एव त्रिसन्ध्यव्यापिनीति वचनात्। यदा तु पूर्वपरयोर्न तथाविधा तदापि पराह्ण एव यथा ज्योतिषे "चतुर्दश्याममावास्या यदा भवति नारद!। उपोष्या पूजनीया सा चतुर्दश्यां विधानतः"॥ सा सावित्री। ततश्चामावास्यायां सावित्रीव्रतविधानं शिवाघोरेति वचनञ्च तत्परम्। पराशरः। "सावित्रीमर्च्चयित्वा तु फलाहारापरेऽहनि। तत्राविधवा नारी वित्तभोगान् लभेत सा"॥

भविष्योत्तरे "भाद्रे मास्यसिते पक्षे अघोराख्या चतुर्दशी। तामुपोष्य नरो याति शिवलोकमयत्नतः"॥ भविष्ये "अनन्तव्रतमेतद्धि सर्वपापहरं शुभम्। सर्वकामप्रदं नृणां स्त्रीणाञ्चैव युधिष्ठिर!॥ तथा शुक्लचतुर्दश्यां मासि भाद्रपदे भवेत्। तस्यानुष्ठानमात्रेण सर्वं पापं प्रणश्यति"॥ व्रतारम्भप्रतिष्ठयोर्वर्ज्यकालमाह ज्योतिषे। "गुरोर्भृगोरस्तबाल्ये वार्द्धके सिंहगे गुरौ। वक्रिजीवार्त्तविशेऽङ्कि गुर्वादित्ये दशाहिके॥ पूर्वराशावनायातातिचारि गुरुवत्सरे। प्राप्याश्विगन्तुजीवस्य चातिचारे त्रिपक्षके॥ कम्पाद्यद्भुतसप्ताहे नीचस्थेऽर्क्के मलिम्लुचे। भानुलङ्घितके मासि क्षये राहुयुते गुरौ॥ पौषादिकचतुर्मासे चरणाङ्कितवर्षणे। एकेनाह्ना चैकदिने द्वितीयेन दिनक्षये॥ तृतीयेन तु सप्ताहे माङ्गल्यानि शुभान्विताः। विद्यारम्भं कर्णवेधौ चूडोपनयनोद्वहान्॥ तीर्थस्नानमनाहूतं नेथानादिसुरेक्षणम्। परीक्षा राजयज्ञांश्च पुरश्चरणदीक्षणे॥ व्रतारम्भं प्रतिष्ठे च गृहारम्भप्रवेशने। प्रतिष्ठारम्भणे देवकूपादेर्वर्जयन्ति च॥ द्वाविंशद्दिवसाश्चास्ते जीवस्य भार्गवस्य तु। द्वासप्ततिर्महत्त्वद्धे पादास्ते द्वादशक्रमात्॥ अस्तात्

प्राक् परयोः पक्षं गुरोर्वार्द्धकवालते । पक्षं वृद्धो मतास्ते तु भृगुर्वालोदशाहिकः । पादास्ते तु दशाहानि वृद्धो वालो दिन-त्रयम्” ॥ न च “मध्याह्ने भोज्यवेलायां समुत्तीर्य्य सरित्तटे । ददर्श शीला सा स्त्रीणां समूहं रक्तवाससाम् । चतुर्द्दश्यामर्च्च-यन्तं भक्त्या देव पृथक् पृथक्” ॥ इति भविष्योत्तरीयान्मध्याह्न-व्यापिनो तिथिर्ग्राह्येति वाच्य पूर्व्वाह्णो वै देवानामिति श्रुत्या-दिभिः पूर्व्वाह्णे देवकृत्यविधानात् । विध्यसमभिव्याहृतार्थ-वादेन तद्बाधायोगात् । किन्तु तस्यैव गौणकालबोधक तत् । कालमाधवीयोऽप्येवम् । भविष्येऽपि पूजाविधायको मध्याह्नो नोक्तः यथा “कृत्वा दर्भमयानन्तं वारिधान्यां निवेश्य च । पूजयेद्गन्धपुष्पाद्यैर्नैवेद्यैर्विविधैरपि ॥ चतुर्द्दशफलैर्मूलैर्जलजैः कुसुमैरपि । यवगोधूमशालीनां चूर्णेनैकतरस्य च ॥ कृत्वा पूप इय तस्मै दद्यादेकं घृतान्वितम् । स्वयमेकन्तु भुञ्जीत करे बद्ध्वा सुडोरकम् ॥ चतुर्द्दशग्रन्थियुक्तं कुङ्कुमेन विलि-पितम् । सुविन्यस्तं विष्णुनाम प्रतिग्रन्थिसमन्वितम् । चतुर्द्दशसूत्रमयं सूत्र कार्पासमेव च” ॥ पूजाडोरकवन्धन-मन्त्रस्तु रत्नाकरे । “अनन्तसंसारमहासमुद्रे मग्नान् सम-भ्युद्धर वासुदेव ! । अनन्तरूपिन् ! विनियोजयस्व अनन्तरूपाय नमो नमस्ते” ॥ इति मन्त्रमुक्त्वा“ऽनेन डोरक बद्ध्वा भोक्तव्यं सुस्थमानसैः” इत्यद्धं भविष्योत्तरीयं कालकौमुद्यां लिखित-मिति तथा “पापोऽहं पापकर्म्माहं पापात्मा पापसम्भवः । त्राहि मां पुण्डरीकाक्ष ! सर्व्वपापहरो भव ॥ अद्य मेसफल जन्म जीवितञ्च सुजीवितम् । यत्तवाङ्घ्रि युगाग्रे मूर्द्धा मे भ्रम-रायते” ॥ इत्याभ्या नमस्कुर्य्यात् । अनन्तकथामप्यत्र शृण्वन्ति ।

लैङ्गे “कार्त्तिके कृष्णपक्षे तु चतुर्द्दश्यां दिनोदये । अवश्य-मेव कर्त्तव्यं स्नानं नरकभीरुभिः ॥ अपामार्गपत्रञ्च भ्रामये-च्छिरसोपरि । ततश्च तर्पणं कार्य्यं धर्म्मराजस्य नामभिः । नरकाय प्रदातव्यो दीपः संपूज्य देवताः” ॥ नरकाय नरक-निवृत्तये । “अर्थाभिधेयरैवस्तु प्रयोजननिवृत्तिषु” इति निवृत्तावपि तादर्थ्ये इत्यनेन चतुर्थीविधानात् । अपामार्ग-

भ्रामणमन्त्रः "शीतलोष्णसमायुक्त सकण्टकदलान्वित। हर पापमपामार्ग! भ्राम्यमाणः पुनः पुनः॥ ततः प्रदोषसमये दीपान् दद्यात् प्रयत्नतः। ब्रह्मविष्णुशिवादीनां भवनेषु मठेषु च"॥ भविष्ये "कार्त्तिके भौमवारे तु चित्रा कृष्णचतुर्दशी। तस्यामाराधितः स्थाणुर्नयेच्छिवपुरं ध्रुवम्॥ यां काञ्चित् सरितं प्राप्य कृष्णपक्षे चतुर्दशीम्। यमुनायां विशेषेण नियतस्तर्पयेद् यमान्॥ यमाय धर्मराजाय मृत्यवे चान्तकाय च। वैवस्वताय कालाय सर्वभूतक्षयाय च॥ औडुम्बराय दध्नाय नीलाय परमेष्ठिने। वृकोदराय चित्राय चित्रगुप्ताय वै नमः॥ एकैकस्य तिलैर्मिश्रां स्त्रीं स्त्रीन् दद्याज्जलाञ्जलीन्। संवत्सरकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति"॥ अत्राचारात् चतुर्दशशाकभक्षणञ्च कर्त्तव्यम् अत्र निर्णयामृतधृत "ओलं केमुकवास्तूकं सर्षपं कालञ्च निम्बं जयाम्। शालिञ्चि हिलमोचिकाञ्च पटुकं शौलफं गुडूचीं तथा॥ भण्टाकीं सुनिषण्णकं शिवदिने खादन्ति ये मानवाः। प्रेतत्वं न च यान्ति कार्त्तिकदिने कृष्णे च भूते तिथौ"॥ जयां जयन्तीं पटुकं पटोलम्। भविष्ये "हायने शुक्लपक्षे तु या पाषाणचतुर्दशी। तस्यामाराधयेद्गौरीं नक्तं पाषाणभोजनैः"॥ पाषाणाकारपिष्टभोजनैः। यमः "माघे मास्यसिते पक्षे रटन्त्याख्या चतुर्दशी। तस्यामुदयवेलायां स्नातो नावेक्षते यमम्"॥ उदयवेलायामरुणोदयवेलायाम्। "अनर्काभ्युदिते काले माघे कृष्णचतुर्दशी। सतारव्योमकाले तु तत्र स्नानं महाफलम्। स्नात्वा सन्तर्प्य तु यमान् सर्वपापैः प्रमुच्यते"। अत्र तिथिकृत्यत्वात् गौणचान्द्रादरः। अत्रारुणोदयकाल एव स्नानं पूर्वोक्तचतुर्दशयमतर्पणञ्च॥ यत्तु उदयवेलायां सूर्योदयवेलायां अनर्काभ्युदित इतीपदर्थे नञिति व्याख्यानं तत् समुद्रकरभाष्यधृतसतारव्योमेत्युत्तरार्द्धानवलोकनेनेति।

अथ शिवरात्रिव्रतम्। कालमाधवीये स्कान्दे नागरखण्डे "माघमासस्य शेषे या प्रथमे फाल्गुनस्य च। कृष्णा चतुर्दशी सा तु शिवरात्रिः प्रकीर्त्तिता"। अत्रैकस्यास्तिथेर्माघीयत्वफाल्गुनीयत्वे मुख्यगौणवृत्तिभ्याम् अविरुद्धे ततस्तु

माघानन्तरा चतुर्दशी शिवरात्रिः तस्यामुपवासः प्रधानं "न स्नानेन न वस्त्रेण न धूपेन न चार्चया। तुष्यामि न तथा पुष्पैर्यथा तत्रोपवासतः"॥ इति शङ्करोक्तेः। स्कान्दे "ततो रात्रौ प्रकर्त्तव्यं शिवप्रीणन तत्परैः। प्रहरे प्रहरे स्नानं पूजा चैव विशेषतः"॥ अत्र वीप्सया प्रहरचतुष्टयसाध्यं व्रतं प्रतीयते। नरसिंहाचार्य्यधृतेश्वरसंहितायाम्। "शैवो वा वैष्णवो वापि यो वा स्यादन्यपूजकः। सर्वं पूजाफलं हन्ति शिवरात्रिवहिर्मुखः"। संवत्सरप्रदीपे "दुग्धेन प्रथमे स्नानं दध्ना चैव द्वितीयके। तृतीये च तथाज्येन चतुर्थे मधुना तथा"॥ ईशानसंहितायां "माघे कृष्णचतुर्दश्यां रविवारो यदा भवेत्। भौमो वापि भवेद्देवि! कर्त्तव्यं व्रतमुत्तमम्॥ शिवयोगस्य योगेन तद्भवेदुत्तमोत्तमम्। शिवरात्रिव्रतं नाम सर्वपापप्रणाशनम्। आचाण्डालमनुष्याणां भुक्तिमुक्तिप्रदायकम्"॥ नागरखण्डे। "उपवासप्रभावेण बलादपि च जागरात्। शिवरात्रेस्तथा तस्य लिङ्गस्यापि प्रपूजया। अक्षयान् लभते लोकान् शिवसायुज्यमाप्नुयात्॥" पाद्मे "वर्षे वर्षे महादेवि! नरो नारी पतिव्रता। शिवरात्रौ महादेवं कामं भक्त्या प्रपूजयेत्"॥ ईशानसंहितायाम्। "एवमेव व्रतं कुर्य्यात् प्रतिसंवत्सरं व्रती। द्वादशाब्दिकमेतद्धि चतुर्विंशाब्दिकं तथा॥ सर्वान् कामानवाप्नोति प्रेत्य चेह च मानवः" हेमाद्रिधृता स्मृतिः। "प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या शिवरात्रि चतुर्दशी"॥ प्रदोषमाह वत्सः। "प्रदोषोऽस्तमयादूर्द्ध्वं घटिकाद्वयमिष्यते"। तदूर्द्ध्वमनन्तरम्। वायुपुराणे। "त्रयोदश्यस्तगे सूर्य्ये चतसृष्वपि नाडिषु। भूतविद्धा तु या तत्र शिवरात्रि व्रतञ्चरेत्"॥ ईशानसंहितायाम्। "माघे कृष्णचतुर्दश्यामादिदेवो महानिशि। शिवलिङ्गतयोद्भूतः कोटिसूर्य्यसमप्रभः॥ तत्कालव्यापिनी ग्राह्या शिवरात्रिव्रते तिथिः। अर्द्धरात्रादधश्चोर्द्ध्वं युक्ता यत्र चतुर्दशी। व्याप्ता सा दृश्यते यस्यां तस्यां कुर्य्यात् व्रतं नरः"॥ अत्र "महानिशा द्वे घटिके रात्रेर्मध्यमयामयोः"॥ इति देवलोक्ता महानिशा ग्राह्या। घटिका एकदण्डः। एवञ्च यद्दिने प्रदोषनिशीथोभयव्यापिनी-

चतुर्दशी तद्दिने व्रतम् उभयव्याप्त्यनुरोधात्। कालमाधवीयोऽप्येवम्। एतेन परदिने उभयव्यापित्वेऽपि पूर्वदिवसीयरात्रि द्वितीययाममध्यतिचतुर्दशीसत्त्वे बहुप्रहरव्यापित्वेन पूर्वदिन एव व्रतमिति निरस्तम्। यदा तु पूर्वेद्युर्निशीथमात्रव्याप्तिः परेद्युः प्रदोषमात्र व्याप्तिस्तदा पूर्वेद्युर्व्रत प्रधानकालव्याप्त्यनुरोधात्। "पूर्वेद्युरपरेद्युर्वा महानिशि चतुर्दशी। व्याप्ता सा दृश्यते यस्यां तस्यां कुर्य्यात् व्रतं नरः"॥ इति ईशानसंहितावचनाच्च। एतद्विषयएव भविष्यपुराणम् "अर्द्धरात्रात् परस्तात्तु जयायोगो भवेद् यदि। पूर्वविद्धैव कर्त्तव्या शिवरात्रिः शिवप्रियैः"॥ विष्णुधर्म्मोत्तरे "जयन्ती शिवरात्रिश्च कार्य्ये भद्रजयान्विते। कृत्वोपवासं तिथ्यन्ते तदा कुर्य्याच्च पारणम्"॥ तिथ्यन्ते पारणं जयन्तीमात्रपरम् अत्र चतुर्दश्यामेव तत्। "ब्रह्माण्डोदरमध्ये तु यानि तीर्थानि सन्ति वै। पूजितानि भवन्तीह भूतायां पारणे कृते"॥ इति स्कान्दात्। "दिनमानप्रमाणेन या तु रात्रौ चतुर्दशी। शिवरात्रिस्तु सा ज्ञेया चतुर्दश्यान्तु पारणम्"॥ इति गौतमीयाच्च। यदा तु पूर्वदिनेन निशीथव्याप्तिः परदिने प्रदोषमात्रव्यापिनी तदा परा ग्राह्या प्रदोषव्यापिनीति प्रागुक्तत्वात् निशीथस्मिन्न्यव्यापित्वाच्च। एतद्विषय एव लिङ्गपुराणं "शिवरात्रिव्रते भूतां कामविद्धां विवर्जयेत्। एकेनैवोपवासेन ब्रह्महत्यां व्यपोहति" अत्राप्यमावास्यायामेव पारणम्। "शिवा घोरा तथा प्रेता सावित्री च चतुर्दशी। कुहूयुक्तैव कर्त्तव्या कुह्वामेव हि पारणम्"॥ इति वचनात्।

तदयं संक्षेपः। यद्दिने प्रदोषनिशीथोभयव्यापिनी चतुर्दशी तद्दिने व्रतम्। यदा तु पूर्वेद्युर्निशीथव्यापिनी परेद्युः प्रदोषमात्रव्यापिनी तदा पूर्वेद्युर्व्रतम्। यदा तु न पूर्वेद्युर्निशीथव्याप्तिः परदिने प्रदोषव्याप्तिः परदिने प्रदोषव्यापिनी तदा परदिने। पारणन्तु परदिने चतुर्दशीलाभे चतुर्दश्यां तदलाभे अमावास्यायाम्।

तत्र प्रयोगः। प्रातःकृत्यान्तः ततःसदित्युच्चार्य्य सूर्य्यः सोम इति पठित्वा जलादीन्यादाय सङ्कल्पयेत् "मन्त्रेणानेन

गृह्णीयान्नियमं भक्तिमान्नरः। शिवरात्रिव्रतं ह्येतत्करिष्येऽहं महाफलम्। निर्विघ्नमस्तु मे चात्र त्वत्प्रसादाज्जगत्पते!" ॥इति शिवरहस्यात् शिवरात्रि इत्यादिना नियम्य "चतुर्दश्यां निराहारो भूत्वा शम्भो! ऽपरेऽहनि। भोक्ष्येहं भुक्तिमुक्त्यर्थं शरणं मे भवेश्वर" ॥ इति गरुडपुराणीयं पठेत्। रात्रौ प्रथमप्रहरे प्रतिष्ठिते लिङ्गेऽप्रतिष्ठिते वा प्रतिष्ठां विधाय पूजां कुर्य्यात्। ह्रौं अस्त्राय फडिति पादघातत्रयेण विघ्नान्निसार्य्य तेनैव तालत्रयेण करच्छोटिकया च दशदिग्बन्धनं कृत्वा भूतशुद्धिं विधाय ह्रां हृदयाय नम इत्यादिना षडङ्गानि न्यस्य ह्रौमिति मन्त्रेण प्राणायाम विधाय पूजयेत्। पार्थिवलिङ्गे चेत्तदा वक्ष्यमाण पूजाविधिना पूजयेत्। तत्राय विशेषः। ह्रौं ईशानाय नम इति प्रथमप्रहरे दुग्धेन स्नापयित्वा पुनर्जलेन स्नापयित्वा। "शिवरात्रिव्रत देव पूजाजपपरायणः। करोमि विधिवद्दत्तं गृहाणार्घ्यं महेश्वर!"॥ इत्यनेनार्घ्यं दत्त्वा गन्धादिभि. सपूज्य मूलमन्त्रं जपित्वा प्रणम्य गीतनृत्यादिभिस्तं प्रहरं नयेत्। "तद्ध्यानं तज्जपः स्नानं तत्कथाश्रवणादिकम्। उपवासकृतो ह्येते गुणाः प्रोक्ता मनीषिभि."॥ इति देवीपुराणे सामान्यतः श्रवणात् अत्रापि तथा। द्वितीयप्रहरे तु विशेषः। ह्रौं अघोराय नम इति दध्ना स्नानम्। अर्घ्यमन्त्रस्तु "नमः शिवाय शान्ताय सर्व्वपापहराय च। शिवरात्रौ ददाम्यर्घ्यं प्रसीद उमया सह"॥ तृतीयप्रहरे तु ह्रौं वामदेवाय नम इति घृतेन स्नानम्। अर्घ्यमन्त्रस्तु "दु.खदारिद्र्यशोकेन दग्धोऽहं पार्व्वतीश्वर!। शिवरात्रौ ददाम्यर्घ्यमुमाकान्त! गृहाण मे"॥ चतुर्थं प्रहरे तु ह्रौं सद्योजाताय नम इति मधुना स्नानम्। अर्घ्यमन्त्रस्तु "मया कृतान्यनेकानि पापानि हर शङ्कर!। शिवरात्रौ ददाम्यर्घ्यं उमाकान्त। गृहाण मे"॥ ततो नमः शिवाय इति मूलमन्त्रं जपित्वा प्रभातेऽविघ्नेन इत्यादि वक्ष्यमाणमन्त्रान् पठेत्। तथाच गरुडपुराणे "मूलमन्त्र ततो जप्त्वा प्रभाते तत्समापयेत्। अविघ्नेन व्रतं देव! त्वत्प्रसादात् समर्पितम्॥ क्षमस्व जगतां नाथ! त्रैलोक्याधिपते। हर!। यन्मयाद्य कृतं पुण्यं तद्रुद्रस्य निवेदितम्॥ त्वत्प्रसादान्मया

देव ! व्रतमद्य समर्पितम् । प्रसन्नोभव मे श्रीमन् ! मद्भक्तिं प्रतिपद्यताम् ॥ तदालोकनमात्रेण पवित्रोऽस्मि न संशयः" । परदिने ब्राह्मणान् भोजयित्वा चतुर्दशीलाभे तत्र तदलाभे त्वमावास्यायां पारणं कुर्य्यात् । तत्र मन्त्रः "संसारक्लेशदग्धस्य व्रतेनानेन शङ्कर ! । प्रसीद सुमुखो नाथ ! ज्ञानदृष्टिप्रदो भव" ॥

अथ पार्थिवशिवलिङ्गपूजाविधिः । तत्र शिववाक्यं स्कान्दे "विप्रस्य तु सदैवाहं गृहे रम्ये शुचे रपि । गृह्णन् बलिं प्रयास्यामि प्रियाणामिव दर्शनात्" ॥ बलिं पूजाम् । तथा "शूद्रः कर्म्माणि यो नित्यं स्त्रीयानि कुरुते प्रिये ! ॥ तस्याहमर्च्चां गृह्णामि चन्द्रखण्डविभूषिते !" ।तथा "नमोन्तेन शिवे नैव स्त्रीणां पूजा विधीयते" ॥ एवकारेण प्रणवनिवृत्तिः । एवं शूद्रस्यापि तथा नृसिंहतापनीये । "सावित्रीं प्रणवं यजुर्लक्ष्मीं स्त्रीशूद्रयोर्नेच्छन्ति । सावित्रीं प्रणवं यजुर्लक्ष्मीं स्त्रीशूद्रो यदि जानीयात् स मृतोऽधो गच्छति" ॥ इति नेच्छन्ति पर्य्यन्तं पराशरभाष्येऽपि लिखितम् । गोविन्दभट्टधृतम् । "स्वाहा प्रणवसंयुक्तं शूद्रे मन्त्रं ददद्द्विजः । शूद्रो निरयमाप्नोति ब्राह्मणः शूद्रतामियात्" ॥ गौतमः । "रात्रावुदङ्मुखः कुर्य्याद्दैवकार्य्यं सदैव हि । शिवार्च्चनं सदाप्येवं शुचिः कुर्य्यादुदङ्मुखः" । सदा दिवारात्रौ । अत्र हेतुमाह रुद्रयामले । "न प्राचीमग्रतः शम्भोर्नोदीचीं शक्तिसंस्थिताम् । न प्रतीचीं यतः पृष्ठमतोदक्ष समाश्रयेत्" ॥ यजमानः शम्भोः प्राचीमवस्थितये न समाश्रयेत् । शम्भोर्जगत् सहारकस्यापत्तः सांमुख्यात् पञ्चवक्त्रपक्षे प्रधान वक्त्रं प्राच्यवस्थितं एकवक्त्रपक्षे सुतरां तथा । तद्रूपमाह आदित्यपुराणे "सौम्यं मौलीन्दुभस्वाचं एकवक्त्रं चतुर्भुजं शूलपङ्कजहस्तञ्च वरदाभयपाणिकम् । पायताक्षं सुराराध्यं सर्व्वाभरणभूषितम् ॥ शिवरूपं गृहे कुर्य्यात् प्रासादे वाप्यनिन्दितम्" । अत्राग्रे पूजानिषेधात् "देवाग्रे स्वस्य चाप्यग्रे प्राची प्रोक्ता गुरुक्रमैः" इत्यस्य न विषयः । किन्त्वभिधानादिप्रसिद्धा प्राची प्राह्या एतदनुसाराद्वक्ष्यमाण पूर्व्वाद्याग्नेय्यान्ता पूजा । अतएव तन्त्रान्तरम् । "यत्रैव भानुस्तु वियत्युदेति प्राचीति तां वेदविदो वदन्ति । तथा पुरः पूजकपूज्ययोश्च

सदागमज्ञाः प्रवदन्ति तान्तु” । एवञ्च देवतान्तरपूजा पूर्वाह्णे प्राङ्मुखेन सायं पश्चिमाभिमुखेन रात्रावुदङ्मुखेन कार्य्या । “प्राक्पश्चिमोदगास्यश्च प्रातःसायं निशासु च” इति वचनात् इति वाचस्पतिमिश्राः । मैवं पूजारत्नाकरोक्त भविष्यपुराणीय-समाचरसूर्य्यमन्त्र प्रस्ताव एव प्रागादिदिङ्नियमाभिधानात् । व्यवहारोऽपि अत्र न तथेति लिङ्गपुराणे । “विना भस्मत्रिपुण्ड्रेण विना रुद्राक्षमालया । पूजितोऽपि महादेवो न स्यात्तस्य फलप्रदः ॥ तस्मान्मृदापि कर्त्तव्यं ललाटेऽपि त्रिपुण्ड्रकः । सम्वत्सरप्रदीपे “त्रिपुरस्य वधे काले रुद्रस्याक्ष्णोऽपतन्स्तु ये । अश्रुणो विन्दवस्ते तु रुद्राक्षाऽभवन् भुवि” ॥ यद्यप्येकादि-चतुर्दशमुखरुद्राक्षेषु मन्त्रफलविशेषाः सन्ति तथापि सुलभ-त्वात् पञ्चवक्त्रस्य फलमन्त्रावभिधीयते । यथा स्कान्दे “पञ्च-वक्त्रः स्वयं रुद्रः कालाग्निर्नाम नामतः । अगम्यागमनाच्चैव अभक्ष्यस्य च भक्षणात् । मुच्यते सर्व्वपापेभ्यः पञ्चवक्त्रस्य धार-णात्” ॥ हं नम इति प्रत्येकमष्टोत्तरशतं जप्त्वा शिवाम्भसा प्रक्षाल्य धारणीयं “विनामन्त्रेण यो धत्ते रुद्राक्षं भुवि मानवः । स याति नरकं घोरं यावदिन्द्राश्चतुर्दश” ॥ नन्दिपुराणे । “आयुष्मान् बलवान् श्रीमान् पुत्रवान् धनवान् सुखी । वर-मिष्टं लभेल्लिङ्गं पार्थिवं यः समर्च्चयेत् । तस्मात्तु पार्थिवं लिङ्गं ज्ञेयं सर्व्वार्थसाधकम् ॥” भविष्ये । “मृद्भस्मगो शकृत्पिण्डं ताम्रकांस्यमयं तथा । कृत्वा लिङ्गं सकृत् पूज्य वसेत् कल्पा-युतं दिवि । वार्क्षं वित्तप्रदं लिङ्गं स्फाटिकं सर्व्वकामदम् । नर्म्मदागिरिजं श्रेष्ठमन्यदपि हि लिङ्गवत् । कृत्वा पूजय राजेन्द्र ! लभते चोप्सितं फलम्” ॥ लिङ्गवत् लिङ्गाकारम् । कालकौ-मुद्याम् । “अङ्गुष्ठादल्पपरीमाणं न लिङ्गं कुत्रचिन्नरः । कुर्वी-ताङ्गुष्ठतो ह्रस्वं न कदाचित् समाचरेत्” ॥ अत्रोऽशीतिरत्तिका तथाचामरः । “गुञ्जाः पञ्चाद्यमाषकः ते षोडशाक्षः कर्षोस्त्री” इति । अङ्गुष्ठतः तद्दृश्यत्वं यम्यते । “अङ्गुष्ठाङ्गुलिमानन्तु यत्र यत्रोपदिश्यते । तत्र तत्र बृहत् पर्व्वग्रन्थ्याभिर्मिनुयात् सदा” ॥ इति छन्दोगपरिशिष्टात् । शिवधर्मे । “सहस्र-मर्च्चयेल्लिङ्गं निरयं स न गच्छति । रुद्रलोकमवाप्नोति भुक्त्वा

भोगाननुत्तमान्" ॥ तथा "वालुकानि च लिङ्गानि पार्थि-
वानि च कारयेत्। सहस्रपूजनात् सोऽपि लभते वाञ्छितं
फलम्" ॥ तत्रचामुकतिथावारभ्यामुकलाभकामः सहस्रमित-
पार्थिवशिवलिङ्ग पूजनमिति च यथास्थाने वाक्यं देयमिति।
ब्रह्मपुराणे। "यावन्न दीयते चार्घ्यं भास्कराय निवेदितम्।
तावन्न पूजयेद्विष्णुं शङ्करं वा महेश्वरीम्" ॥ राघवभट्टधृतम्।
"सर्वत्रैव प्रशस्तोऽब्जः शिवसूर्य्यार्चनं विना" ॥ अब्जः शङ्खः।
अग्निपुराणे" तल्लिङ्गे पूजयेन्मन्त्रैः सर्वदेवान् पृथक् पृथक्।
ध्यात्वा प्रणवपूर्वन्तु तन्नाम्ना सुसमाहितः। नमस्कारेण
मन्त्रेण पुष्पाणि विन्यसेत् पृथक्" ॥ देवीपुराणे। "मृदा-
हरणसंघट्ट प्रतिष्ठाह्वानमेव च। स्नपन पूजनञ्चैव विसर्जन-
मतः परम् ॥ हरो महेश्वरश्चैव शूलपाणिः पिनाकधृक्। पशु-
पतिः शिवश्चैव महादेव इति क्रमात्" ॥ अत्र पूर्वोक्त सप्त-
कर्माणि परवचनोक्त सप्तनामभिः क्रियानुरूपविभक्तिमद्भि-
र्यथायथं कार्य्याणि। अदृष्टार्थयोरर्थक्रमासम्भवेन पाठक्रमा-
देवावाहनात् प्राक् प्रतिष्ठा श्राद्धे कुशासनदानवत्। तत्रानु-
ष्ठान हराय नम इति मृदाहरणं महेश्वराय नम इति संघ-
ट्टनं शूलपाणे इह सुप्रतिष्ठितो भवेति प्रतिष्ठा। ध्यायेन्नित्यं
महेशमित्यादिना ध्यात्वा पिनाकधृक् इहा गच्छेत्यावाहनं
पशुपतये नम इति स्नपनम् एतत्पाद्यं नमः शिवाय नमः एव-
मर्घ्यादिना पूजयेत्। विसर्जनात् पूर्वं भविष्यपुराणोक्तं स्वभाव-
सिद्ध प्राच्यैशान्यादिदिक्षु वामावर्त्तेन पूजनम्। यथा सर्वाय-
क्षितिमूर्त्तये नमः भवाय जलमूर्त्तये नमः रुद्राय अग्निमूर्त्तये
नमः। उग्राय वायु मूर्त्तये नमः भीमाय आकाशमूर्त्तये
नमः पशुपतये यजमान मूर्त्तये नमः महादेवाय सोममूर्त्तये
नमः ईशानाय सूर्य्यमूर्त्तये नमः। "मूर्त्तयोऽष्टौ शिवस्यैताः
पूर्व्वादिक्रमयोगतः। आग्नेय्यन्ताः प्रपूज्यास्ता वेद्यां लिङ्गे-
ऽमिव यजेत्" ॥ ततो महादेव क्षमस्व इति संहारमुद्रया
विसर्जयेत्। नन्दिपुराणे। "गोभूहिरण्यवस्त्रादिवलि पुष्प-
निवेदने। श्रेयो नमः शिवायेति मन्त्रः सर्वार्थसाधकः।
सर्वमन्त्राधिकश्चायमोङ्काराद्यः षडक्षरः। तस्य च जापो तत्कर्म-

रमरहृतमानसः। निष्कामः पुरुषो राजन्! स रुद्रपदम-श्नुते"॥ भविष्ये पञ्चाक्षरमुपक्रम्य। "अपवित्रः पवित्रोवा सर्व्वावस्थां गतोऽपि वा। महापातकयुक्तो वा मन्त्र-स्यास्य जपे यथा। अधिकारी भवेत् सर्व्व इति देवोऽब्रवी-च्छिवः"॥ इति तथेत्यर्थः। पूर्व्वोक्त यथा पदानुरोधात् तेन यथाधिकारी भवेत् तथा अब्रवीदित्यर्थः। तथा "सर्व्वेषामेव पावाणां पर पात्रं महेश्वरः। पतन्त त्रायते यस्मादतीव नरकार्णवात्। शिवमुद्दिश्य यद्दत्तं सर्व्वकारणकारणम्। तद-नन्त फलं दातुर्भवतीह किमद्भुतम्। दत्त्वा नैवेद्य वस्त्रादि नाददीत कदाचन। त्यक्तव्यं शिव मुद्दिश्य तदा दानेन तत्-फलम्"॥ आदाने ग्रहणे। शिवधर्म्मे। "तस्मात् पुष्पैः फलैः पत्रैस्तोयैरपि च यत् फलम्। तदनन्तफलं ज्ञेय भक्तिरेवात्र कारणम्"॥ भविष्ये "लिङ्गानुलेपनं कार्य्यं दिव्यगन्धैः सुग-न्धिभिः। वर्षकोटिशतं दिव्य शिवलोके महीयते"॥ शिव-धर्म्मे। "तस्मात् पुष्प प्रदानेन लिङ्गेषु प्रतिमासु च। अशीति-वर्षकोटीनां दुर्गतिं न नरो व्रजेत्"॥ स्कान्दे। "शुष्काण्यपि च पत्राणि श्रीवृक्षस्य सदैवहि"। दातव्यानीति शेषः। भविष्ये। "धुस्तूरकैश्च यो लिङ्गं सकृत् पूजयते नरः। स गो लक्षफलं प्राप्य शिवलोके महीयते। बिल्वपत्रैरखण्डैश्च योलिङ्गं पूजयेत् सकृत्। सर्व्वपापैर्विनिर्मुक्तः शिवलोके मही-यते"॥ तथा "सर्व्वकाम प्रदं बिल्वं दारिद्रस्य प्रणाशनम्। बिल्वपत्रात् परं नास्ति येन तुष्यति शङ्करः"। तथा "केश-कीटापविद्धानि निशिपर्य्युषितानि च। स्वयं पतित पुष्पाणि त्यजेदुपहतान्यपि"॥ तथा। "देवदारुममेतञ्च सर्जश्रीवास-कुन्दुरम्। श्रीफल चाज्यमिश्रन्तु दत्त्वाप्नोति परां गतिम्"। सर्जः शालरसः श्रीवासः सरलद्रवः। कुन्दुरः शैलेयम्। "एभ्यः सौगन्धिकं धूपं अष्ट सहस्रगुणोत्तरम्। अगुरुं शत-साहस्र द्विगुणञ्चासितागुरुम्। गुग्गुलं घृतसंयुक्तं साक्षात् गृह्णाति शङ्करः"॥ तथा "तैलेनापि हि योदद्याद्घृताभावेन मानवः। तेन दीपप्रदानेन शिववद्राजते भुवि"॥ नन्दि-केश्वरे। "अथ भक्त्या शिवं पूज्य नैवेद्यमुपकल्पयेत्। यद्-

देव नश्यति। अब्दायुतञ्च तिष्ठेत्तु स्वर्गलोके न संशयः" ।
ब्रह्मपुराणे। "महाज्यैष्ठ्यान्तु यः पश्येत् पुरुषः पुरुषोत्तमम् ।
विष्णुलोकमवाप्नोति मोक्ष गङ्गाम्बुमज्जनात् ॥ ऐन्द्रे गुरुः
शशी चैव प्राजापत्ये रविस्तथा। पूर्णिमा गुरुवारेण महाज्यैष्ठी
प्रकीर्त्तिता" ॥ ऐन्द्रे ज्येष्ठायाम्। प्राजापत्ये रोहिण्याम्।
विना गुरुवारेणापि। "ऐन्द्रे गुरुः शशी चैव प्राजापत्ये रवि-
स्तथा। पूर्णिमाज्यैष्ठमासस्य महाज्यैष्ठी प्रकीर्त्तिता" ॥ अनु-
राधास्थगुरावपि। "ऐन्द्रे मैत्रे यदा जीवस्तत्पश्च दृश्के रविः।
पूर्णिमा शक्रचन्द्रेण महाज्यैष्ठी प्रकीर्त्तिता" ॥ अनुराधास्थ-
चन्द्रेऽपि व्याघ्रभूतिः। "ऐन्द्रर्क्षे त्वथवा मैत्रे गुरुचन्द्रौ यदा-
स्थितौ। पूर्णिमा ज्यैष्ठमासस्य महाज्यैष्ठी प्रकीर्त्तिता" ॥
राजमार्त्तण्डः। "ज्यैष्ठे संवत्सरे चैव ज्यैष्ठमासस्य पूर्णिमा।
ज्येष्ठाभेन समायुक्ता महाज्यैष्ठी प्रकीर्त्तिता" ॥ ज्यैष्ठसंवत्स-
रश्च "ज्येष्ठामूलोपगे जीवे वर्षं स्याच्छक्रदैवतम्" ॥ इति
विष्णुधर्मोत्तरोक्तो ग्राह्यः। न तु सवत्सरादि पञ्चकान्त-
र्गत वर्षविशेषः ज्यैष्ठ इति वर्षविशेषणस्य वैयर्थ्यापत्तेः।
सवत्सरे यदि स्यादितिपाठः काल्पनिकः प्रपञ्चस्तु मलमास-
तत्त्वेऽनुसन्धेयः। विष्णुधर्मोत्तरे ब्रह्मपुराणम्। "मासि
ज्यैष्ठे तु संप्राप्ते नक्षत्रे शक्रदैवते। पौर्णमास्यां तदा स्नाने
सर्वकामं हरेर्द्विजाः॥ तस्मिन् काले तु ये मर्त्याः पश्यन्ति
पुरुषोत्तमम्। बलभद्र सुभद्राञ्च ते यान्ति पदमव्ययम्" ॥
स्कन्दपुराणम्। "ज्यैष्ठामहञ्चावतीर्णस्तत् पुण्यं जन्मवा-
सरम्। तस्यां मे स्नपनं कुर्य्यात् महास्नानविधानतः। ज्यैष्ठ्यां
प्रातस्तने काले ब्रह्मणा सहितञ्च माम्। रामं सुभद्रां संस्नाप्य
मम लोकमवाप्नुयात्" ॥ विष्णुधर्मोत्तरे। "पौर्णमासी तथा
माघी श्रावणी च नरोत्तम। प्रोष्ठपद्यामतीयायां तथा
कृष्णत्रयोदशी। एतांस्तु श्राद्धकालान् वै नित्यानाह प्रजा-
पतिः" ॥ अत्र पूर्वदिने सङ्गवलाभे रौहिणलाभे वा परदिने
सङ्गवालाभे पूर्वदिने श्राद्धम्। "शुक्लपक्षस्य पूर्वाह्णे श्राद्धं
कुर्य्यात् विचक्षणः। कृष्णपक्षापराह्णे तु रौहिणन्तु न लङ्घ-
येत्" इति। वायुपुराणात् उभयदिने तु तल्लाभे तु परदिने।

शुक्लपक्षे तिथिर्ग्राह्येति वचनात् एवमक्षय तृतीयादावपि। आषाढ़कार्त्तिकमाघपौर्णमासीषु दानमावश्यकम्। तथा-चायोध्याकाण्डे भरतशपथे। "आषाढ़ी कार्त्तिकी माघी तिथयः पुण्यसम्भवाः। अप्रदानवतोयान्तु यस्यार्य्योनुमतो गतः"॥ अप्रदानवतो दानरहितस्य एतास्तिथयोयान्तु आर्य्यः। श्रीरामचन्द्रोगतोयस्यानुगत इत्यर्थः। उत्तरवाक्ये यच्छब्दात् न तच्छब्दापेक्षा।

अथ कोजागरकृत्यम्। कल्पतरौ ब्रह्मपुराणम् "आश्व-युज्यां पौर्णमास्यां निकुम्भो वालुकार्णवात्। आयाति सेनया सार्द्धं कृत्वा युद्धं सुदारुणम्॥ तस्मात्तत्र नरैर्मार्गाः स्वगेहस्य समीपतः। शोधितव्याः प्रयत्नेन भूषितव्याश्च मण्डनैः॥ पुष्पाद्यं फलमूलाद्यसर्षपप्रकरैस्तथा। वेश्मानि भूषितव्यानि नानावर्णैर्विशेषतः॥ सुस्नातैरनुलिप्तैश्च नरैर्भाव्यं सबान्धवैः। दिवा तत्र न भोक्तव्यं मनुष्यैश्च विवेकिभिः॥ स्त्रीबालमूर्ख-वृद्धैश्च भोक्तव्यं पूजितैः सुरैः"॥ पूजितैः सुरैरिति विशेषणे तृतीया तेन पूजितसुरैरित्यर्थः "पूज्याश्च सफलैः पुष्पैस्तथा द्वारोर्द्धभित्तयः। द्वारोपान्ते सुदीप्तस्तु संपूज्यो हव्यवाहनः॥ यवाघवद्घृतोपेतैस्तण्डुलैश्च सुतर्पितः। संपूजितव्यः पूर्णेन्दुः पयसा पायसेन च॥ स्कन्दः सभार्य्यस्कन्दश्च तथा नन्दीश्वरो मुनिः। गोमद्भिः सुरभिः पूज्या छागवद्भिर्हुताशनः॥ उर-भ्रवद्भिर्वरुणो गजवद्भिर्विनायकः। पूज्यः साश्वैश्च रेवन्तो यथा विभवविस्तरैः॥ ततः पूज्योनिकुम्भोऽपि समांसैस्तिलतण्डुलैः। सुगन्धिभिर्घृतोपेतैः कृसराद्यैश्च भूरिभिः॥ ब्राह्मणान् भोज-यित्वा तु भोक्तव्यं मांसवर्जितम्। वह्निपार्श्वगतैर्नेया दृष्ट्वा क्रीडाः पृथग्विधाः"॥ ततश्च द्वारोर्द्धभित्ति हव्यवाहन पूर्णेन्दु सभार्य्यरुद्र स्कन्द नन्दीश्वरमुनयः सर्वैः पूज्याः। द्वारोर्द्धभित्ति शब्दोऽत्र बहुवचनान्तः नन्दीश्वरो मुनिरेकः। गोमता सुरभिः छागवता हुताशनः मेषवता वरुणः हस्तिमता विनायकः। अश्ववता रेवन्तः सर्वैरेव निकुम्भः पूज्यः महार्णवे लिङ्गपुरा-णम्। "आश्विने पौर्णमास्यान्तु चरेज्जागरणं निशि। कौमुदी सा समाख्याता कार्य्या लोकविभूतये॥ कौमुद्यां पूजयेल्ल-

ह्योमिन्द्रमैरावते स्थितम्। सुगन्धिर्निशि सद्वेशोऽक्षैर्जागरणं चरेत्"॥ तथा "निशीथे वरदा लक्ष्मीः कोजागर्त्तीति भाषिणी। तस्मै वित्तं प्रयच्छामि अक्षैः क्रीडां करोति यः। नारिकेलैश्च पिष्टकैः पितॄन् देवान् समर्चयेत्। बन्धूंश्च प्रीणयेत्तेन स्वयं तदशनो भवेत्"॥ अत्र निशीति निशीथ इति चाभिधानात् रात्रिकृत्यमिदम्।

ततश्च "प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या तिथिर्नक्तव्रते सदा। प्रदोषोऽस्तमयादूर्द्ध्वं घटिकाद्वयमिष्यते"॥ इति वत्सवचनात्। यद्दिने प्रदोषनिशीथोभयव्यापिनी पौर्णमासी तद्दिने कोजागरकृत्यम्। उभयव्याप्त्यनुरोधात्। यदा तु पूर्वदिने निशीथव्याप्तिः परदिने प्रदोषव्याप्तिस्तदा परेद्युस्तत्कृत्यम्। प्रधानपूजाकालव्याप्त्यनुरोधात्। यदा तु पूर्वदिने निशीथव्याप्तिः परदिने न प्रदोषव्याप्तिस्तदा सुतरां पूर्वेद्युस्तत्कृत्यम्। "अहःसु तिथयः पुण्याः कर्मानुष्ठानतो दिवा। नक्तादिव्रतयोगे तु रात्रियोगो विशिष्यते"॥ इति वचनात्। विवर्जयेदित्यनुवृत्तौ मत्स्यसूक्ते। "महालक्ष्म्यास्तु तुलसी भिण्टिकां काञ्चनं तथा" लक्ष्मीध्यानमादित्यपुराणे। "पाशाक्षमालिकाम्भोजसृणिभिर्याम्यसौम्ययोः। पद्मासनस्थां ध्यायेच्च श्रियं त्रैलोक्यमातरम्॥ गौरवर्णां सुरूपाञ्च सर्वालङ्कारभूषिताम्। रौक्मपद्मव्यग्रकरां वरदां दक्षिणेन तु"॥ पाशेति दक्षिणे पाशाक्षमालाभ्यां वामे पद्माङ्कुशाभ्यां भूषितां वामकरे हेमपद्मं दक्षिणकरे वरं दधतीमित्यर्थः। ततः पाद्यादिभिः संपूज्य "नमस्ते सर्वदेवानां वरदासि हरिप्रिये। या गतिस्त्वत्प्रपन्नानां सा मे भूयात्त्वदर्चनात्॥ विश्वरूपस्य भार्य्यासि पद्मे पद्मालये शुभे। सर्वतः पाहि मां देवि! महालक्ष्मि नमोऽस्तु ते"॥ इत्यनेन नत्वा पूजयेत्। इन्द्रध्यानमादित्यपुराणे। "चतुर्दन्तगजारूढो वज्रपाणिः पुरन्दरः। शचीपतिश्च ध्यातव्यो नानाभरणभूषितः"॥ पाद्यादिभिः सम्पूज्य। "विचित्रैरावतस्थाय भास्वत्कुलिशपाणये। पौलोम्यालिङ्गिताङ्गाय सहस्राक्षाय ते नमः"॥ इत्यनेन पुष्पाञ्जलित्रयं दत्त्वा प्रणमेत्। ततः कुबेरः पूज्य इति रुद्रधरः। तं पाद्यादिभिः सम्पूज्य "धन-

टाय नमस्तुभ्यं निधिपद्माधिपाय च। भवन्तु त्वत् प्रसादान्मे धनधान्यादिसम्पदः" ॥ इति पुष्पाञ्जलित्रयं दत्त्वा प्रणमेत्। अत्र सर्वेषां प्रदोषे पूजेति रुद्रधरः। न च निकुम्भपर्य्यन्तानां पूर्वाह्न एव पूजनं निरपवादमिति वाच्यं दिवा तत्र न भोक्तव्यम् इत्युपक्रम्य पूज्याय सफलैः पर्वैरित्यादिना विशिष्य पूजामभिधाय भोक्तव्यमित्यभिधानाद्रात्रावेव पूजाभोजनेऽव-गम्येते। अतएवाशक्तानामेव भोक्तव्य पूजितैः सुरैः इत्यभिधा-नेन विशिष्य दिवापूजनभोजने विहिते। योगिनीतन्त्रे। "विरिञ्चिस्तु गृहे ढक्का घण्टां लक्ष्मीगृहे त्यजेत्। सर्ववाद्य-मयीं घण्टा वाद्याभावे प्रवादयेत्" ॥ लक्ष्मीवाक्यं "प्रकीर्ण-भाण्डामनवेक्ष्यकारिणीं सदा च भर्त्तुः प्रतिकूलवादिनीम्। परस्य वेश्माभिरतां सलज्जामेवं विधां स्त्रीं परिवर्ज्जयामि" ॥ मार्कण्डेयः। "शिरः सपुष्पं चरणौ सुपूजितौ वराङ्गनासेवन-मल्पभोजनम्। अनग्नशायित्वमपर्वमैथुनं चिरप्रनष्टां श्रिय-मानयन्ति षट् ॥ सानुपास्थि गृहे यत्र अहोरात्रन्तु तिष्ठति। तत्रालक्ष्मीस्तथावासमदाद्यान्येषान्तु रक्षसाम्। शूर्पवातादिकं यत्र पटाकर्पं तथासनम्" ॥ हरिवंशे। "यत्र स्त्रीः श्रीः स्थिता तत्र यत्र श्रीस्तत्र सन्नतिः। सन्नतिर्ह्रीस्तथा श्रीश्च नित्यं कृष्ण महात्मनि" ॥ मत्स्यपुराणम्। "स्थिरोपायो हि पुरुषः स्थिरश्रीरेव जायते। रक्षितुं नैव शक्नोति चपलश्चपलां श्रियम् ॥ अवश्यमुद्योगवता श्रीरपारा भवेत् सदा। मन्त्र-प्रोच्याहिता देया समस्तुः पुनरस्तु धिक्" ॥ कृत्यकौमुद्याम्। "नारिकेलोदकं पीत्वा अक्षजागरणं निशि। तस्मै वित्तं प्रयच्छामि को जागर्त्ति महीतले" ॥

अथ चतुरङ्गम्। अथक्रीडायां व्यासयुधिष्ठिरसंवादः प्रच-रति। युधिष्ठिर उवाच। "अष्टकोष्ठगता या क्रीडा तां मे ब्रूहि तपोधन। प्रकर्षेणैव मे नाथ चतुराजो यथा भवेत्" ॥ व्यास उवाच। "अष्टौ कोष्ठान् समालिख्य प्रदक्षिण क्रमेण तु। अरुणं पूर्वत कृत्वा दक्षिणे हरितं बलम् ॥ पार्थ! पश्चिमतः पीतमुत्तरे श्याममेव बलम्। राज्ञो वामे गजं कुर्य्यात् तस्मा-दश्वं ततस्तरिम् ॥ कुर्य्यात् कौन्तेय पुरतो युद्धे पत्तिचतु-

ष्टयम् । कोणे नौकाद्वितीयेऽश्व स्तृतीये च गजो वसेत् ॥ तुरीये च वसेद्राजा वटिकाः पुरतः स्थिताः । पञ्चकेन वटीराज्ञा चतुष्केणैव कुञ्जरः ॥ त्रिकेणैव चलत्यश्वः पार्थ नौकाद्वयेन तु । कोष्ठमेकं विलङ्घ्याथ सर्वतो याति भूपतिः ॥ अग्र एव वटीर्याति बलं हन्त्यग्रकोणगम् । यथेष्टं कुञ्जरो याति चतुर्दिक्षु महीपते । तिर्य्यक्तुरङ्गमो याति लङ्घयित्वा त्रिकोष्ठकम् ॥ कोणकोष्ठद्वयं लङ्घ्य व्रजेन्नौका युधिष्ठिर । सिंहासनं चतूराजौ नृपाकृष्टञ्च षट्पदम् ॥ काककाष्ठं वृहन्नौका नौकाकृष्टप्रकारकम् । घाताघाते वटी नौका बलं हन्ति युधिष्ठिर ॥ राजा गजोऽश्वश्चापि त्वघाताघाते निहन्ति च । अत्यन्त स्वबलं रक्षेत् स्वराज बलमुत्तमम् ॥ अरक्ष्य रक्षया पार्थ हन्तव्यं बलमुत्तमम्" ॥ नौकायाश्चत्वारि पदानि अश्वस्याष्टौ पदानि इत्याधिक्यमश्वस्य । "मतङ्गजस्य गर्वेण राजा क्रीडति निर्भरम् । तस्मात् सर्वबलं दत्त्वा रक्ष कौन्तेय कुञ्जरम् ॥ सिंहासनं चतूराजौ यदवस्थानतो भवेत् । सर्वसैन्यैर्गजैर्वापि रक्षितव्यो महीपतिः ॥ अन्यद्राजपदं राजा यदा यातो युधिष्ठिर । तदा सिंहासनं तस्य भण्यते नृपसत्तम ॥ राजा च नृपतिं हत्वा कुर्यात् सिंहासनं यदा । द्विगुणं वाहयेत् पण्यमन्यथैकगुणं भवेत्" ॥ द्विगुणं पण्यं दातव्यत्वेन प्रापयेत् । "सिंह सिंहासनं पार्थ यदारोहति भूपतिः । तदा सिंहासनं नाम सर्वं नयति तद्बलम् ॥ यदा सिंहासनं कर्त्तुं राजा षष्ठपदान्वितः । तदाघातेऽपि हन्तव्यो बलेनापि सुरक्षितः ॥ विद्यमाने नृपे यत्र स्वकीये च नृपद्वयम् । प्राप्नोति तु यदा तस्य चतूराजौ तदा भवेत् ॥ नृपेणैव नृपं हत्वा चतूराजौ यदा भवेत् । द्विगुणं वाहयेत् पण्यमन्यथैकगुणं भवेत् ॥ स्वपदस्थ यदा राजा राजानं हन्ति पार्थिव । चतुरङ्गे तदा भूप वाहयेच्च चतुर्गुणम् ॥ यदा सिंहासने काले चतूराजौ समुत्थिता । चतूराजौ भवत्येव न तु सिंहासनं नृप" ॥ अत्रेदं बीजमुभयथा जयेऽपि परसिंहासनाधिकारात् पर राजवधे शौर्य्याधिक्यनिष्कण्टकत्वदर्शनात् क्रीडायामपि तथा कल्प्यते । "राजद्वय यदा हस्ते आत्मनो राज्ञि संस्थिते । परेण सहतथैको बलेनाप्य-

पद्दार्थ्यते ॥ राजद्दयं यदा हस्ते न स्यादन्यकरे परः । तदा राजा हि राजान घातेऽपि तं हनिष्यति ॥ नृपाकृष्टो यदा राजा गमिष्यति युधिष्ठिर । घाताघातेऽपि हन्तव्यो राजा तत्र न रक्षकः ॥ कोणं राजपदं त्यक्त्वा वटिकान्तं यदा व्रजेत् । वटौ च षट्पद नाम तदा कोष्ठवलं नयेत् ॥ यदा तस्य भवेत् पार्थ चतूराजौ च षट्पदम् । तदापि च चतूराजौ भवत्येव न संशयः ॥ पदाते. षट्पदे विद्धे राज्ञा वा हस्तिना तथा । षट्पद न भवेत्तस्य अवश्यं शृणु पार्थिव ॥ सप्तमे कोष्ठके यत् स्याद्दटिका दशमेन वै । तदान्योन्यश्च हन्तव्य सुखाय दुर्वलं वलम् ॥ त्रिवटीकस्य कौन्तेय पुरुषस्य कदाचन । षट्पद न भवत्येव] इति गौतमभाषितम् । नौकेका वटिका यस्य विद्यते खेलने यदि । गाढावटीति विख्याता पद तस्य न दुष्यति" ॥ पद राजपद कोणपदञ्च । "हस्ते रङ्गे वल नास्ति काककाष्ठं तदा भवेत् । वदन्ति राक्षसाः सर्वे तस्य नष्टो जयाजयौ ॥ प्रोथिते पञ्चमे राज्ञि मृते वध्याश्च षट्पदे । अशौच स्यात्तदा हन्ति चलित्वा चालितं वलम् ॥ दिराद्वत्त्यागते तस्मात् हन्यात् परवल जयी । पार्थ सिंहासने काले काककाष्ठं यदा भवेत् ॥ सिंहासन भवत्येव काककाष्ठ न भण्यते । उपरिष्टश्च यत् स्थान तस्योपरि चतुष्टये ॥ नौकाचतुष्टय यत्र क्रियते तस्य नौकया । नौकाचतुष्टयं तस्य वृहन्नौकेति भण्यते । न कुर्य्यादेकदा राजन् गजस्याभिमुख गजम् ॥ यदि कुर्वीत धर्म्मज्ञः पापग्रस्तो भविष्यति । स्थानाभावे यदा पार्थ हस्तिसमुखम् ॥ करिष्यति तदा राजन् इति गौतमभाषितम् । प्राप्ते गजद्दये राजन् हन्तव्यो-वामतो गजः" ॥ इति चतुरङ्गक्रीडनम् ।

वैष्णवामृते स्कन्दपुराणम् । "पौष्यान्तु समतीतायां यावत् भवति पूर्णिमा । माघमासस्य देवेन्द्र पूजा विष्णोर्विधीयते" ॥ इति पौर्णमास्यन्तमाघमुपक्रम्य "पितृणां देवतानाञ्च मूलक नैव दापयेत् । दत्त्वा नरकमाप्नोति भुञ्जीत ब्राह्मणो यदि । ब्राह्मणो मूलकं भुक्त्वा चरेच्चान्द्रायण व्रतम् । अन्यथा नरकं याति क्षत्रविट्शूद्र एव च । वरं भुक्तमभक्ष्यन्तु पिवेद्दा-

गर्हितञ्च यत् । वर्ज्जनीयं प्रयत्नेन मूलकं मदिरासमम्" ॥

फाल्गुनपौर्णमास्यां दोलयात्रामाह कृत्यचिन्तामणौ ब्रह्मपुराणम् । "नरो दोलागतं दृष्ट्वा गोविन्दं पुरुषोत्तमम् । फाल्गुन्यां संयतो भूत्वा गोविन्दस्य पुरं व्रजेत्" ॥ स्कन्दपुराणीय पुरुषोत्तममाहात्म्ये त्रिंशाध्याये । "फाल्गुन्यां क्रीडनं कुर्य्याद्दोलायां मम भूमिप" ॥ विष्णुपुराणे । "चतुर्दश्यष्टमी चैव अमावस्याथ पूर्णिमा पर्व्वाण्येतानि राजेन्द्र रविसंक्रान्तिरेव च । स्त्रीतैलमांससम्भोगी पर्व्वस्वेतेषु वै पुमान् । विण्मूत्रभोजनं नाम प्रयाति नरकं मृतः" ॥

अथ रविसंक्रान्तिः । भविष्यमात्स्यज्योतिषेषु । "मृगकर्कटसंक्रान्ती द्वे तूदक् दक्षिणायने । विषुवती तुलामेषे गोलमध्ये तथापराः" ॥ मृगो मकरः गोलो राशिचक्रम् । "धनुर्मिथुनकन्यासु मीने च षडशीतयः । वृषवृश्चिकसिंहेषु कुम्भे विष्णुपदी स्मृता" ॥ देवीपुराणम् । "यावत्त्रिंशकला भुक्ता तत्पुण्यं चोत्तरायणे । निरंशे भास्करे दृष्टे दिनान्तं दक्षिणायने ॥ अर्द्धरात्रे त्वसंपूर्णे दिवापुण्यमनागतम् । अर्द्धरात्रे व्यतीते तु विज्ञेयं चापरेऽहनि ॥ संपूर्णे चार्द्धरात्रे च उदयेऽस्तमयेऽपि वा । मानार्द्धं भास्करे पुण्यमपूर्व्वे शर्व्वरीदले ॥ सपूर्व्वे तूभयोर्ज्ञेयमतिरिक्ते परेऽहनि । षडशीतिमुखेऽतीते वृत्ते च विषुवद्दये ॥ भविष्यत्ययने पुण्यमतीते चोत्तरायणे । आदौ पुण्यं विजानीयात् यद्यभिन्ना तिथिर्भवेत्" ॥ त्रिंशकला त्रिंशतितमी कला सङ्क्रान्तिक्षणादूर्द्ध्वं यावत् भवति तावत् पुण्यम् । निरंशेऽशकशून्ये सङ्क्रान्तिकाले हि भास्करोऽशकरहितो भवति तस्मिन् दृष्टे दिवेति यावत् दिनञ्च दिनकरकरसंस्कृता त्रिंशन्नाडिका इति ज्योतिर्विदः । तदन्तं तत्समाप्ति यावत् तावत् पुण्यम् । तथा च वृद्धवशिष्ठः "त्रिंशत् कर्कटे नाड्यो मकरे विंशतिः स्मृताः" ॥ नाडी दण्डः । "उत्पन्नाद्विपलं पश्चाद् विपलात्तु पलं नयेत् । पलात् पश्चान्नयेन्नाडीं तत् पश्चात्तु रवेर्दिनम्" ॥ इति सिद्धान्तमन्दर्भात् । ततश्च देवीपुराण वृद्धवशिष्ठयोरेकवाक्यतया कलानाड्योः पर्य्यायता ।

रात्रिसंक्रमणेत्याह अर्द्धरात्रे त्विति अर्द्धपूर्णे कलान्यूनार्द्ध-रात्रे । "कलान्यूनार्द्धरात्रे तु यदि सङ्क्रमणं भवेत् । तदहः-पुण्यमिच्छन्ति गार्ग्यगालवगौतमाः" ॥ इति कृत्यचिन्तामणि-धृतकृत्यप्रदीपगर्गवचनात् । कालकौमुद्याञ्च । गालवेत्यत्र हारीत इति पाठः । तत्र कलान्यूनार्द्धरात्राभ्यन्तरे द्वादशस्वेव सङ्क्रा-न्तिषु अनागते नागते सङ्क्रमणेन यत्र दिवा तदैव पुण्ये पुण्य-जनकं तस्य पूर्वदिने तदैव सङ्क्रान्त्यनागतत्वसम्भवात् तेन सङ्क्रमणकालादर्वागेव दिवा परार्द्धे स्नानादिकं कर्त्तव्य-मित्यर्थः । अर्द्धरात्रे व्यतीते कलाधिकार्द्धरात्रे व्यतीते । पूर्णेऽर्द्धरात्रे रात्रिमध्यकालयोः । कलान्यूनार्द्धरात्रे त्विति वचनानन्तरं भुजबलभीमे "अर्द्धरात्रे कलाधिक्ये यदा सङ्क्र-मते रविः । तदोत्तरदिने प्राहुः स्नानदानजपादिषु । अर्द्ध-रात्रे तु सम्पूर्णे यदा सङ्क्रमते रविः । प्राहुर्दिनद्वयं पुण्यं त्यक्त्वा मकरकर्कटौ" इति वचनाभ्यां तथा प्रतीतेः । कालविवेक-कालकौमुद्योश्च शातातपजाबालौ "पूर्णे चेदर्द्धरात्रे तु रविसङ्क्र-मणं भवेत् । प्राहुर्दिनद्वयं पुण्यं त्यक्त्वा मकरकर्कटौ" ॥ एतयो-र्व्यवस्थामाह कालमाधवीये भविष्योत्तरम् । "मिथुनात् कर्किसङ्क्रान्तिर्यदि स्यादंशुमालिनः । प्रदोषे वा निशीथे वा कुर्य्यादहनि पूर्वतः ॥ कार्मुकञ्च परित्यज्य झषं सङ्क्रमते रविः । प्रभाते वार्द्धरात्रे वा स्नानं कुर्य्यात् परेऽहनि" ॥ तत्र रात्रि-मध्यदण्डद्वयात्मकार्द्धरात्रसङ्क्रान्तावुदयेऽस्तमयेऽपि वेत्यनयो-रुदयोपक्रममस्तमयान्तञ्च स्नानार्द्धं पुण्यम् । एवञ्चोभयदिने पुण्यकाले पूर्वदिनाकरण एव परदिने "श्वःकार्य्यमद्य कर्त्तव्यं पूर्वाह्णे चापराह्णिकम् । न हि प्रतीक्षते मृत्युः कृतमस्य न वा कृतम्" ॥ इति लिङ्गपुराणात् मोक्षधर्माच्च । तत्रापि दक्षि-णायने पूर्वदिनार्द्धमात्रमिति विशेषः । उत्तरायणे परदिनार्द्ध-मात्रमिति विशेषः । स्नानार्द्धमिति भास्करः भास्करोपलक्षिते काले दिवेति यावत् तस्मिन् सङ्क्रमणेऽपि स्नानार्द्धं पुण्यम् एतच्च विषुवषडशीतिविषयम् । अयनकालयोः पूर्वमुक्तत्वात् विष्णुपद्याञ्चोभयतः षोडशकलानां पञ्चदशनाडिकानां वा पुण्यत्वस्य शातातपादिवचनेन वक्ष्यमाणत्वात् । तेन दिवा

एकैव तिथिर्भवेत् तेन मध्यरात्रे संक्रमणे यदुभय दिनमा-
मार्द्धं पुण्यमुक्तं तद्भिन्नतिथिविषयम्। अतीते पुनरर्द्धरात्रे
पूर्व्वणाङ्गा तिथ्यभेदेऽपि परस्यैव पूर्वार्द्धं पुण्यमिति तात्प-
र्य्यार्थः। एवञ्च रात्रिसंक्रान्तौ दिन एव पूण्यत्वाभिधानात्।
"राहुदर्शनसंक्रान्ति विवाहात्ययवृद्धिषु। स्नानदानादिकं
कुर्य्युर्निशि काम्यव्रतेषु च"॥ इति देवलेन दिन संक्रमणस्य
रात्रिप्रविष्ट पुण्यकालांशे संक्रान्तिनिमित्तेन स्नानदानादि
विधीयते इति। यत्तु "मन्दा मन्दाकिनी ध्वांक्षी घोराचैव
महोदरी। राक्षसी मिश्रिता प्रोक्ता संक्रान्तिः सप्तधा नृप।
मन्दा ध्रुवेषु विज्ञेया मृदौ मन्दाकिनी तथा॥ क्षिप्रे ध्वांक्षी
विजानीयादुग्रे घोरा प्रकीर्त्तिता। चरैर्महोदरी ज्ञेया क्रूरै-
र्ऋं चैव राक्षसी। मिश्रिता चैव विज्ञेया मिश्रितर्क्षेच
संक्रमे"॥ इत्येतैर्द्वादशस्वेव संक्रान्तिषु ध्रुवादि नक्षत्रयोगा-
न्मन्दादिरूपतया सप्तधा भिन्नासु। "त्रिचतुः पञ्चसप्ताष्ट नव
द्वादश एव च। क्रमेण घटिकाह्येतास्तत् पुण्यं पारमार्थि-
कम्"॥ इति देवीपुराण एव त्रिचतुरादिघटिकानां पुण्यत्व-
मुक्तम् तद्दिवारात्रोस्तत्कालोपदेशादवकाशमलभमानं स-
न्ध्याद्वयसंक्रान्ति विषयमिति समयप्रकाशः। ध्रुवादिगणस्तु
दीपिकायाम् "उग्रः पूर्वं मघान्तका ध्रुवगण स्त्वौग्रु त्तराणि
स्वभूर्वातादित्यहरित्रयं चरगणः पुष्याश्विहस्तालघुः। चित्रा-
मित्रमृगान्त्यभं मृदुगणस्तीक्ष्णोऽहि रुद्रेन्द्रयुक् मिश्रोऽग्निः
स विशाखभः शुभफलाः सर्व्वस्वकृत्ये गणाः"॥ अन्तको
भरणी स्वभू रोहिणी वातादित्यहरित्रयं स्वातीपुनर्वसु श्रवणा
धनिष्ठा शतभिषा मित्र मृगान्त्यभम् अनुराधा मृगशिरोरे-
वत्यः। अहिरुद्रेन्द्रयुक् अश्लेषा आर्द्रा ज्येष्ठा मूलाः अग्निः
कृत्तिका। कल्पतरुस्तु क्रमेण यथासङ्ख्येन एता घटिकास्तत्
पुण्यं तस्य संक्रमणस्य पुण्यहेतुत्वात् पुण्यं पारमार्थिकं
मुख्यं "त्रुटेः सहस्र भागोयः स कालो रविसंक्रमः"॥ इत्युक्त-
सूक्ष्म सङ्क्रमकालीनानुष्ठानजन्य समपुण्य हेतव इत्याह।
त्रुटिस्तु "लघ्वक्षर चतुर्भाग स्त्रुटिरित्यभिधीयते। त्रुटिद्वयं
लवः प्रोक्तो निमेषस्तु लवद्वयम्"॥ इति स्मृत्युक्ता एतदेव

मत युक्तम् अतएव देवलेन "या याः सन्निहिता नाड्यस्ताः स्ताः पुण्यतमा स्मृता"॥ इत्युक्तम्। एवञ्चैता घटिका पुण्यतमाः स्नानादिकन्तु पुण्यमात्रमिति तस्मान्मन्देत्यादि न सन्ध्या-सङ्क्रान्तिविषयकमिति सन्ध्यासङ्क्रान्तिविषयत्वे पारमार्थिक-मित्यनुपपत्तेः पुण्यमित्यनेनैव सिद्धे । पारमार्थिकमित्यत्र कल्पतरुव्याख्यानवलोकनादविमर्शकृम इति पाठकल्पन कल्पन-मेव समयप्रकाशकृतापि तथा पठितत्वात्। जीमूतवाह-नेऽपि कालविवेके "अह्निसङ्क्रमणे पुण्यमहः कृत्स्नं प्रकीर्त्ति-तम्। रात्रौ सङ्क्रमणे भानोर्दिनार्द्धं स्नानदानयोः"॥ इति वृद्धवशिष्ठादिवचन पर्य्यालोचनया दिवासङ्क्रान्तौ दिनमात्र पुण्य पुण्यतरास्तु विशेष विहितानाड्य इत्याह। अतएव तद्वृत जावालिवृहस्पतिशातातपवचनमपि सङ्गच्छते। यथा "वर्त्तमाने तुला मेषे नाड्यस्तूभयतोदश"। कामधेनोऽपि षड्ढोत्यभिधाय प्राशस्त्यतारतम्यमुक्तम। एवञ्च दिवासङ्क्रान्तौ कृत्स्न दिन पुण्य षडशीतिमुखेऽतीते इति वचन पुण्यतर-परम्। ननु देवीपुराणे दिवारात्रौ सङ्क्रमे विशिष्य कालाः-भिधानात् सन्ध्यासङ्क्रान्ते क काल इति चेत् "त्रिशम्भाङ्गं कथित अहोरात्रन्तु यन्मया"॥ इति विष्णुपुराणेन सन्ध्ययो पृथगनुपादानात् दिवारात्रि सन्धिस्थित्वान्मुहूर्त्तार्द्धेन तयोरन्त-र्भाव। तथा च दक्ष "अहोरात्रस्य य सन्धि सूर्य्यनक्षत्र-वर्जित । सा तु सन्ध्या समाख्याता मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभि"॥ योगियाज्ञवल्क्य। "ह्रासवृद्धौ च सतत दिनरात्र्योर्यथा-क्रमम्। सन्ध्यामुहूर्त्तमाख्याता ह्रासवृद्धौ समास्मृता"॥ वराह "अर्द्धास्तमयात् सन्ध्या व्यक्तीभूता न तारका यावत। तेज परिहानिरूपा भानोरर्द्धोदय यावत्"॥ अतएव केनापि मुनिना नानादेशीय सम्प्रकारेण च सन्ध्यासङ्क्रान्तित्वेन विशेषो नाभिहित ।

तदय सङ्क्षेप । दिनसङ्क्रमणे कृत्स्न दिन पुण्य षडशीति मुखे इत्याद्युक्त पुण्यतर मन्दा मन्दाकिनीत्यादि रूपेण त्रिचतुरादि घटिका पुण्यतमा । दिनव्रतोत्तरायणादिवि-हित विंशति दण्डादीना रात्रिप्रविष्टभागस्यापि पुण्यत्व

रात्रिसंक्रमणे तु अर्द्धरात्रात् प्राक् सक्रमे पूर्वदिनस्य शेषयामद्वय पुण्यम् । कालादर्शे मध्यरात्रगते तद्दिवसीय शेषयामद्वय पुण्यं भेदे तु तद्दिवसीय शेषयामद्वय परदिवसीयाद्ययामद्वयञ्च पुण्यम् उभयदिने पुण्यकालेऽपि पूर्वदिनाकरण एव परदिने तद्विहित कार्य्यम् । तिथिभेदाभेदयोर्दक्षिणायने तद्दिवसीय शेषयामद्वयम् उत्तरायणे तु परदिवसीयाद्य यामद्वयं पुण्यमिति मध्यरात्रीयकालोत्तरशेषदंशावमक्रमणमात्रे तु परदिनाद्य यामद्वयं पुण्यमिति सन्ध्यासक्रमणे तु दिनदण्डे दिनस्य रात्रिदण्डे रात्रेर्व्यवस्थितिः ।

ब्रह्मपुराणे । "शुक्लपक्षे तु सप्तम्यां यदा संक्रमते रविः । महाजया तदा प्रोक्ता सप्तमी भास्करप्रिया ॥ स्नान दानं तपो होमः पितृदेवाभिपूजनम् । सर्वं कोटिगुणं प्रोक्तं तपनेन महौजसा ॥" अत्र "मासपक्षतिथीनाञ्च निमित्तानाञ्च सर्वशः" इत्यनेन प्राप्त तिथ्यन्तरे तद्विशेषणत्वेन महाजयेत्युक्तिस्तु सञ्ज्ञा विधेरनदेश प्रयोजन यत्तयानिर्द्देश इत्युक्तत्वात् एवञ्च सक्रान्तिविशेषस्य निमित्तत्वेन प्राप्तौ विषुवाद्युक्तिरोऽपि । स्कान्दे "एकान्ततो मया प्रोक्ताः काला: सक्रान्तिसञ्ज्ञकाः । नैतेषु विद्यतेऽनिष्टं यतश्चाक्षयसञ्ज्ञिताः ॥ अल्पञ्चापि यद्दत्त कुपात्रेभ्योऽपि मानवैः । अकालेऽपि हि तत् सर्वं सत्यमक्षयतां व्रजेत्" ॥ मात्स्ये । "अयने कोटिगुणितं लक्ष विष्णुपदासु च । षडशीति सहस्रन्तु षडशीत्यामुदाहृतम् ॥ शतमिन्दुक्षये पुण्य सहस्रन्तु दिनक्षये । विषुवे शतसाहस्र माकामावेष्वनन्तकम्" ॥ आका रावेषु आषाढी कार्त्तिकी माघी वैशाखी पूर्णिमासु । देवीपुराणे । "रविसंक्रमणे पुण्ये न स्नायाद्यस्तु मानवः । सप्तजन्मस्वसौ रोगी निधनश्चापजायते" ॥ दीपिकायाम् । "नाडीनक्षत्र दिवसे रविभौम शनैश्चरा. । सक्रान्तिं यस्य कुर्वन्ति तस्य क्लेशोऽभिजायते ॥ गोमूत्र सर्षपैः स्नानं सर्वौषधिजलेन च । विशुद्धं काञ्चन दद्यान्नाडीदोषोपशान्तये"॥ नाडीनक्षत्राणि चाद्य दश षोडशाष्टादश त्रयोविंशति पञ्चविंशतयः । रत्नमालायाम् ।

"ताराबलादिन्दुरथेन्दुवीर्य्याद्दिवाकरः संक्रममाप्य लग्नः। प्रहाय सर्वं भवितुर्बलेन महीसुताद्याः क्रमशः प्रशस्ताः"॥ संवत्सरप्रदीपे "धुस्तूरबीजसलिलैः स्नायात् सङ्क्रान्तिशान्तये। तथा सर्वौषधीभिश्च विष्णुमन्त्रांश्च संजपेत्॥ यदाह्नि मेषसंक्रान्ति स्तुलासंक्रमणं निशि। तदा प्रजा विवर्द्धन्ते धनधान्यसमृद्धिभिः। कुजार्क शनिवारेण महासंक्रमणं यदा। तदा भवेत् प्रजानाशो दुर्भिक्षादिभयं महत्"॥

ब्रह्मवैवर्त्ते। "अप्राप्ते भास्करे कन्यां शेषभूतैस्त्रिभिर्दिनैः। अर्घ्यं दद्युरगस्त्याय गौडदेशनिवासिनः"॥ भीमपराक्रमे। "यस्तु भाद्रपदस्यान्ते उदिते कलसोद्भवे। अर्घ्यं दद्यादगस्त्याय सर्वान् कामान् लभेत सः"॥ नारसिंहे। "शङ्खे तोयं विनिःक्षिप्य सितपुष्पाक्षतैर्युतम्। मन्त्रेणानेन वै दद्याद्दक्षिणाशामुखस्थितः॥ काशपुष्पप्रतीकाश! अग्निमारुत सम्भव!। मित्रावरुणयोः पुत्र! कुम्भयोने! नमोऽस्तु ते"॥ प्रार्थनमन्त्रस्तु। "आतापिर्भक्षितो येन वातापिश्च महासुरः। समुद्रः शोषितो येन स मेऽगस्त्यः प्रसीदतु"॥ गन्धादिकन्तु अगस्त्याय नम इति दातव्यं विशेषानुपदेशेन सामान्यतः प्राप्तत्वात्। दक्षिणाशामुखस्थित इति गन्धादावपि। प्रयोगाङ्ग कर्त्तृधर्मत्वादिति रत्नाकरः। नारदीये "न मात्स्यं भक्षयेन्मांसं न कौर्मं नान्यदेवहि। चण्डालो जायते राजन्! कार्त्तिके मांसभक्षणात्"॥ महाभारते। "कौमुदन्तु विशेषेण शुक्लपक्षं नराधिप!। वर्जयेत् सर्वमांसानि धर्मोह्यत्र विधीयते"॥ कौमुदं कार्त्तिकम्। कार्त्तिकमधिकृत्य ब्रह्मपुराणम् "एकादश्यादिषु तथा तासु पञ्चसु रात्रिषु। दिने दिने च स्नातव्य शीतलासु नदीषु च। वर्जितव्या तथा हिंसा मांसभक्षणमेव च"॥ ततश्च मांसभक्षणनिषेधे कार्त्तिकमासतच्छुक्लपक्षतदेकादश्यादिपञ्च दिनानि शक्ताशक्तभेदात् पापतारतम्याद्वा निषिद्धानि।

ब्रह्माण्डे "दामोदराय नभसि तुलायां लोलया सह। प्रदीपन्ते प्रयच्छामि नमोऽनन्ताय वेधसे"॥ लोलया लक्ष्म्या "इति मन्त्रेण यो दद्यात् प्रदीपं सर्पिरादिना। आकाशे सुण्डपे वापि सचाक्षयफल लभेत्॥ विष्णुवेश्मनि यो दद्यात्

कार्त्तिके मासि दीपकम् । अग्निष्टोम सहस्रस्य फलं प्राप्नोति मानवः" ॥ नारदीये । "निष्पावान्राजमाषांश्च सुप्ते देवे जनार्द्दने । यो भक्षयति राजेन्द्र ! चाण्डालादधिको हि सः ॥ कार्त्तिके तु विशेषेण राजमाषांश्च वर्जयेत् । निष्पावान्मुनि-शार्दूल ! यावदाहूतनारकी ॥ कदम्बानि पटोलानि वृन्ताक-धर्षितानि च । न त्यजेत् कार्त्तिके मासि यावदाहूतनारकी ॥ एतानि भक्षयेद्यस्तु सुप्ते देवे जनार्द्दने । शतजन्मार्जितं पुण्यं दह्यते नात्र संशयः" ॥ निष्पावः शिम्बीसदृशो दक्षिणा-पथे प्रसिद्ध इति कल्पतरुः । कदम्बादीनि फलानि नपुंसक निर्देशात् कदम्बानीत्यत्र कलम्बानीति केचित् पठन्ति कलम्बीत्वेन प्रसिद्धानीति व्याचक्षते च आहू-तनारकी आहूतानि च्माादिपर्य्यन्तानि प्रलयावधीति यावत् तावत्कालं नारकीत्यर्थः । आहूत इत्यत्र भकारस्य हकारश्छान्दसः । काशीखण्डे । "ऊर्ज्जे यवान्नमश्नीयादे-कान्नमथवा पुनः । वृन्ताकं शूरणञ्चैव शूकशिम्बीञ्च वर्जयेत् । कार्त्तिके वर्जयेत् तैलं कार्त्तिके वर्जयेन्मधु । कार्त्तिके वर्जये कांस्यं कार्त्तिके मासि सन्धितम्" ॥ ऊर्ज्जे कार्त्तिके । शूरण ओलं सन्धितमासवादि । गारुडे । "गवामयुतदानेन यत्फलं लभते खग ! । तुलसीपत्रकेकेन तत्फलं कार्त्तिके स्मृतम्" ॥ भीमनाथधृतम् । "विहाय सर्व्वपुष्पाणि मुनिपुष्पेण केशवम् । कार्त्तिके योऽर्च्चयेद्भक्त्या वाजिमेधफलं लभेत्" ॥ पद्मपुराणम् । "तुलामकरमेषेषु प्रातः स्नानं विधीयते । हविष्यं ब्रह्मचर्य्यञ्च महापातकनाशनम्" ॥ पितामहः । "कार्त्तिकस्य तु यत् स्नान माघे मासि विशेषतः । कृच्छ्रादि नियमाणाञ्च चान्द्र-मानप्रमाणतः" ॥ आभ्यां कार्त्तिकादिस्नाने सौरचान्द्रयोर्वि-कल्पेनानुष्ठानम् । मदनपारिजातधृतविष्णुवचनम् । "दर्श्शं वा वा पौर्णमासीं वा प्रारभ्य स्नानमाचरेत् । पुण्यान्यहानि त्रिंशत्तु मकरस्थे दिवाकरे" ॥ दर्श्शं पौर्णमासीमिति पूर्व्वदिन-मह्नत्परमिति नारायणोपाध्यायाः । वैष्णवामृते तु भविष्य-पुराणवचनम् । "गवामर्द्धप्रसूतानां लक्षं दत्त्वा तु यत् फलम् । तत्फलम् लभते राजन् ! मेषे स्नात्वा तु जाह्नवीम्" ॥ कार्त्तिके

कुरुष्वेदं माघस्नानं महाव्रतम्" ॥ चान्द्र स्नाने तु मकराक्रा-न्तकाले मकरस्थे रवाविति मन्त्रस्तु न पाठः असमवेतार्थत्वात् आरब्ध कार्त्तिकादि स्नाने तु व्याध्यादिना सामर्थ्याभावे पुत्रादि प्रतिनिधिना कारयितव्य नानुकल्पविधिना नित्यस्नान एव तद्विधानादिति विद्याकरः । स्कन्दपुराणम् । संप्राप्ते मकरादित्ये पुण्ये पुण्यप्रदे सदा । कर्त्तव्यो नियमः कश्चित् व्रतरूपो नरोत्तमैः" ॥ षट्त्रिंशन्मतनिगमौ । "संक्रान्त्यां पञ्चदश्याञ्च द्वादश्यां श्राद्धवासरे । वस्त्रं न पीडयेत् तत्र न च क्षारेण योजयेत् । संक्रान्त्याञ्च त्रयोदश्यां पश्चान्ते नवमी-दिने । सप्तम्यां रविवारे च स्नान मामलकैस्त्यजेत्" ॥ शाता-तपः । "रविवारेऽर्कं संक्रान्त्यां षष्ठ्यां वै सप्तमीतिथौ । आरो-ग्यकामस्तु नरो निम्बपत्रं न भक्षयेत्" ॥

कृत्यचिन्तामणौ गुणिसर्वस्वे च । "चैत्रे मासि च संपूज्यो घण्टाकर्णो घटात्मकः । आरोग्याय स्नुहीमूलं संक्रान्त्यां तत्र कारयेत्" ॥ पूजामन्त्रः । "घण्टाकर्ण ! महावीर ! सर्वव्याधि-विनाशन ! । विस्फोटक भये प्राप्ते रक्ष रक्ष महाबल !" ॥ शिव-पुराणे । "घण्टाकर्णोगणः श्रीमान् शिवस्यातीव वल्लभः" ॥ कृत्यचिन्तामणौ "मसूरं निम्बपत्रञ्च योऽत्ति मेषगते रवौ । अपि रोषान्वितस्तस्य तक्षकः किं करिष्यति" ॥ संवत्सर प्रदीपे तूत्तरार्द्धं "मेषस्थे च विधौ तस्य नास्त्यब्दं विषजं भयम् इति स्मृतिः । "मेषादौ शक्तवो देया वारिपूर्णा च गर्गरी" ॥ वारि-दाने मन्त्रः । "एष धर्मघटोदत्तो ब्रह्मविष्णुशिवात्मकः । अस्य-प्रदानात् सफला मम सन्तु मनोरथाः । वैशाखे यो घटं पूर्णं सभोज्यं वै द्विजन्मने । ददात्यभुक्त्वा राजेन्द्र ! स याति परमां गतिम्" ॥ पूर्णं जलेनेति शेषः । महार्णवे । "यो ददाति हि मेषादौ शक्तूनम्बुघटान्वितान् । पितॄनुद्दिश्य विप्रेभ्यः सर्व-पापैः प्रमुच्यते । विप्रेभ्यः पादुके छत्रं पितृभ्यो विषुवे शुभं" ॥ पितृभ्यः पितॄनुद्दिश्य इत्यर्थः । अत्र विषुवस्य पुण्यविशेषजनक-त्वेन विवक्षितत्वात् मेषादाविति विषुवसंक्रान्तिपुण्यकाल-परम् । अन्यथा कालद्वयकल्पनापत्तेः । कर्मोपदेशिन्यां व्यासः । "सक्रान्त्यां पक्षयोरन्ते द्वादश्यां श्राद्धवासरे । सायं सन्ध्यां न

कुर्व्वीत हते च पिटका भवेत्" ॥ देवीपुराणे। "अतीतानागतो भोगो नाद्यः पञ्चदश स्मृताः। सान्निध्यन्तु भवेत् तत्र ग्रहाणां संक्रमे रवेः। पुण्य पाप विभागेन फलं देवी प्रयच्छति" ॥ भोगः पुण्यपापजननयोग्यकालः पुण्यपापविवेचने विश्वामित्रः। "यमार्य्याः क्रियमाणं हि संक्रान्त्यागमवेदिभिः। सधर्म्मोयं विगर्हन्ति तमधर्म्मं प्रचक्षते" ॥ आगमवेदिभिः क्रियमाणमिति सम्बन्धः। तान्त्रिकास्तु। "विहित क्रियया साध्योधर्म्मः पुंसोगुणो मतः। प्रतिषिद्धक्रियासाध्यः सगुणो धर्म्म उच्यते" ॥ अत्रैकस्मिन्नेव काले पुण्यपापफलदानदर्शनात्। संक्रमण पुण्यकाल एव स्नानादिवर्त्तैलादित्यागः। एवमेव गुरुचरणाः एकादशी प्रकरणोक्त सङ्क्रान्त्युपवासस्य व्रतत्वेन भावरूपत्वाद्भावघटितत्वाद्वोभयथापि तत्र पूज्ये विधेर्वृत्तिरित्यनेन पुण्यकालयुक्ताहोरात्रकर्त्तव्यता अष्टम्युपवासवत्। एकादशीतत्त्वे एतद्बहुधा विमृष्टम् एवञ्च रात्रिभागर्द्ध सङ्क्रान्तौ दिवाशेषार्द्ध मात्रस्य तत्पुण्यकालत्वाद्रात्रिमुहूर्त्तार्द्धं साय सन्ध्योपासन कार्य्यमेव। ब्रह्मपुराणे। "नित्यं द्वयोरयनयोर्नित्य विषुवतोर्द्वयोः। चन्द्रार्कयोर्ग्रहणयोर्व्यतीपातेषु पर्व्वसु। अहोरात्रोषितः स्नानं श्राद्धं दान तथा जपम्। यः करोति प्रसन्नात्मा तस्य स्यादक्षयञ्च तत्" ॥ अहोरात्रोषितः पूर्व्वदिने कृतोपवास एतत परमेव "अर्द्धरात्रे व्यतीते तु संक्रान्तिर्यदि भवेत्। पूर्व्वं व्रतादिकं कुर्य्यात् परेद्युः स्नानदानयोः" इति भीमपराक्रमीयम्। स्नानदानयोरित्यत्र सप्तमीनिर्द्देशात् परदिवसीय स्नानदाननिमित्तक पूर्व्वदिने उपवास संयम रूप व्रतादिकं कुर्य्यादित्यर्थः।

अथ ग्रहणम्। ज्योतिषे "भत्रिपादान्तरे राहोः केतोर्वा संस्थितो रविः। चतुष्पादान्तरे चन्द्रस्तदा संभाव्यते ग्रहः" ॥ भत्रिपादान्तरे नक्षत्रस्य नक्षत्रयोर्वा त्रिपादाभ्यन्तरे। "यस्मिन्नृक्षे रविस्तस्माच्चतुर्दशगतः शशी। पूर्णिमा प्रतिपत्सन्धौ राहुणा ग्रस्यते शशी" ॥ एतदपि पूर्व्ववचनानुसारेण नक्षत्रचतुष्पादाभ्यन्तरे सति ज्ञेयं तस्मात्तमारभ्य तत् परतो वा इत्यर्थः। "कृष्णपक्षे तृतीयायां मासर्क्षं यदि जायते। ततस्त्रयोदशे

सूर्य्ये राहुणा ग्रस्यते रविः"॥ मासर्क्षं कार्त्तिकादौ कृत्तिकादि एतदपि भविपाटान्तरे सति ज्ञेय राहोः पादभोगश्च मासद्वयेन। "रविभोमनवांशेतु निरभ्रं ग्रासमादिशेत्। बुधसौरिनवांशे तु मलिनं क्षुद्रवर्षणम्॥ गुरो रंशकमासाद्य सवलाहकः। शशिशुक्रनवांशेतु प्रावृट्काले महज्जलम्॥ अन्यचाव्यक्तभूतौ तौ दृश्येते छादिताम्बरौ"॥ अन्यत्र वर्षतरकाले तौ चन्द्राकौं। कृत्यचिन्तामणौ वराहः। "श्वेते क्षेमसुभिक्षं ब्राह्मणपीडाञ्च निर्दिशेद्राहौ। अग्निभयमनलवर्णे पीडा च हुताशवृत्तीनाम्॥ हरिते रोगानुतापः शस्यानामीतिभिश्च विध्वस.। कपिले शीघ्रगलक्लेच्छध्वंसोऽथ दुर्भिक्षम्। अरुणकिरणानुरूपे दुर्भिक्षं ह्रष्टयो विहगपीडा धूम्राभे क्षेमसुभिक्षमादिशेन्मन्दहष्टिञ्च कापोतारुण कपिले श्यामाभे च क्षुद्भयं विनिर्दिशेत्। कापोत. शूद्राणां व्याधिकरः कृष्णवर्णश्च विमलकमलपीताभो वैश्यध्वंसी भवेत्। सुभिक्षाय सार्चिष्यग्निभय गैरिकरूपे च युद्धानि दूर्वाकाण्डश्यामे हारिद्रे चापि निर्दिशेन्मरकम। अशनिभयसंप्रदायौ पाटलिकुसुमोपमो राहुः"॥ राजमार्त्तण्डे। "सप्ताष्टजन्मशेषेषु चतुर्थे दशमे तथा। नवमे च तथा चन्द्रे न कुर्य्याद्राहुदर्शनम्"॥ श्रीपतिव्यवहारनिर्णये वशिष्ठ.। "जन्मभे जन्मराशौ च षष्ठाष्टम गते तयोः। चतुर्थे द्वादशे चन्द्रे न कुर्य्याद्राहुदर्शनम्॥ ग्रासदर्शनमात्रेण चार्थहानिर्महद्भयम्। जायते नात्र सन्देहस्तस्मात्तत्परिवर्जयेत्"॥ जन्मनक्षत्रापेक्षया षष्ठे अर्थात् सप्तमतारायां निधनेऽपि चेत्येकवाक्यत्वात् जन्मराश्यपेक्षया अष्टमे चन्द्रे अत्राप्युपलक्षणश्चेत्तदा नवमे चन्द्रेऽङ्कइत्येकवाक्यत्वात् वराहसंहितायाम्। "जन्मसप्ताष्टरिप्फाङ्कदशमस्थे निशाकरे। दृष्टोऽरिष्ट प्रदो राहुर्जन्मर्क्षे निधनेऽपि च"॥ रिपफ द्वादशराशिः। अङ्को नवम'। निधनं सप्तमतारा तथा "वैनाशिकऋक्षे दृष्ट ग्रहणं सुधांशुभास्करयोः। जनयति रोग बहुधा क्लेश वित्तक्षयं चाशु। जन्माष्टजायान्त्यवधर्मसंस्थे निशाकरे जन्मसु तारकासु। दृष्ट्वा तमश्चन्द्रमसं प्रयत्नादभ्यर्च्य दद्यात् कनक द्विजाय"॥ उपक्रमे सुधांशुभास्करयो रिति दर्शनात्

चन्द्रमसमिति . सूर्य्यस्याप्युपलक्षणम । वैनाशिकऋक्षे त्रयो-
विंशतिनक्षत्रे इति केचित् । वस्तुतस्तु वैनाशिकपदं निधन-
नतारापरम् । निधनेऽपि चेत्येकवाक्यत्वात् वैनाशिकपदस्य
गर्गेण विपत्करादिसाहचर्य्यात् त्रयोविंशतिनक्षत्रस्य मत्परिपद-
प्राप्तत्वादपि सप्तमतारायां पठितत्वाच्च । यथा "विपत्करप्र-
त्यरिसंगीतेषु वैनाशिकर्क्षेषु कृतं हि कर्म । सर्वं नृणां निष्फ-
लमेव तस्मात् कृतेऽपि तत्रास्ति शुभं न किञ्चित्" ॥ जाया-
न्यपधर्मा सप्तमद्वादशदशमनवमराशयः । ननु ज्योतिः
शास्त्रायुक्त निषेधो हिंसावदृष्टच्छिकपरोस्तु न तु वैधपरः
सैवं "राहुदर्शन संक्रान्ति विवाहात्ययवृद्धिषु । स्नानदाना-
दिकं कुर्य्युर्निशि काम्यव्रतेषु च" । इति देवल वचने दर्शन-
पदश्रवणाद्दर्शने सति स्नानादेर्महाभ्युदयहेतुत्वाद्दर्शनमपि
विधेयम् । तथा च संवत्सर प्रदीपे मार्कण्डेयः । "एकरात्र-
मुपोष्यैव राहुं दृष्टाच्चयं नरः । पुण्यमाप्नोति कृत्वा च दानं
श्राद्धं विधानतः" ॥ ततश्च तस्यैव प्रकृतत्वेनोपस्थितस्य वैध-
दर्शनस्य पर्य्युदासो न तु रागप्राप्तदर्शनस्य निषेधोऽप्रकृतत्वे-
नानुपस्थितेः । एवञ्च पदार्थान्तर साकाङ्क्ष विशेष विधि-
मपहाय तदितरत्र सामान्यमन्वेतीति सर्वत्र पदाश्रवणेश्यादौ
सामान्यस्य विशेषेतरपरत्वे बीजम । यथा यजरद्दद्यात्
दीक्षितो न ददातीति प्रतिषेधात् दीक्षितेतरपरं न रागप्राप्त-
निषेधकम् । तदुक्तं "त्रिधैव ज्ञायते कर्त्ता विशेषेण प्रति-
क्रियम् । योग्यत्वं प्रतिषिद्धत्वं विशेषेण पदान्वयैः" ॥ यज-
मानः पठतीति श्रुत्वा तद्योग्योविद्वान् दीक्षितो न ददा-
तीति प्रतिषेधाद्दीक्षितेतरपरः "स्वर्गकामोऽग्निष्टोमेन यजेत"
इत्यत्र विशेषणात् स्वर्गकामः कर्त्तेति तेन सप्तमचन्द्रादीतरो
राहुं दृष्टा स्नायादिति लभ्यते । एवं वैधदर्शनपर्य्युदासेऽपि
निन्दाप्रायश्चित्तयोः श्रवणाद्रागप्राप्तदर्शनस्य प्रसज्यप्रतिषेधः
ऋत्वभिगमननियमे पर्वणः पर्य्युदस्तत्वेऽपि तत्र रागप्राप्तगम-
नस्य प्रसज्य प्रतिषेधवदिति प्रपञ्चितं मलमासतत्त्वे । अतएव
भोजराजः । "पौषे चैत्रे कृष्णपक्षे नवान्नं नाचरेद्बुधः । भवे-
ज्जन्मान्तरे रोगी पितॄणां नोपतिष्ठते" ॥ अत्र निन्दाश्रवणात्

प्रशस्यता नोपतिष्ठत इति श्रवणात् पर्य्युदासमतेति। देवल-वचने निशेति पर्य्युदस्तसमयमात्रपरमन्यथा मायाङ्के विवाहादि राहुदर्शन सङ्क्रान्त्यादिनिमित्त स्नानादि च न स्यात्। अतएव "ग्रहणोद्वाह संक्रान्ति यात्रादौ प्रसवेषु च। दानं नैमित्तिकं ज्ञेय रात्रावपि सदिष्यते" इति दानदर्पणधृत वृद्ध वशिष्ठवचनं रात्रावपौत्थापना प्रतिषिद्ध कालान्तर समुच्चीयते। छन्दोगपरिशिष्टम्। "धनुस्सहस्राण्यष्टौ च गतिर्यासां न विद्यते। न ता नदीशब्दवहा गर्त्तास्ताः परिकीर्त्तिताः" रजस्वलाः। तासु स्नानं न कुर्वीत वर्जयित्वा समुद्रगाः। उपाकर्मणि चोत्सर्गे प्रेतस्नाने तथैव च। चन्द्रसूर्य्यग्रहे चैव रजो दोषो न विद्यते। स्वर्धुन्यम्भःसमानि स्युः सर्वाण्यम्भांसि भूतले। कूपस्थान्यपि सोमार्कग्रहणे नात्र संशयः"॥ यव्यो-मासः।

नदीलक्षणमाह। "धनुःसहस्राण्यष्टौ च गतिर्यासां न विद्यते। न ता नदीशब्दवहा गर्त्तास्ताः परिकीर्त्तिताः"। स्वर्धुनीगङ्गा यासामपाम्। धनुःप्रमाणमाह विष्णुधर्मोत्तरीय प्रथमकाण्डम्। "द्वादशाङ्गुलिकः शङ्कुस्तद्द्वयन्तु शयः स्मृतः। तच्चतुष्कं धनुः प्रोक्तं क्रोशोधनुः सहस्रकः"॥ शयोहस्तः। अत्र विशेषो मदनपारिजाते निगमः। न दुष्येत्तीरवासिनामिति। अत्रैव व्याघ्रपादः। "अभावे कूपवापीनाम् अन्येनापि समुद्धृते। रजोदुष्टेऽपि पयसि ग्रामभोगो न दुष्यति"॥ अन्येन कुम्भादिना। अतएव छन्दोगपरिशिष्टमतापि तास्विल्याधिकरणेन निर्दिष्टम्। देवलः। 'गङ्गा च यमुनाचैव प्लक्षजाता सरस्वती। रजसा नाभिभूयन्ते ये चान्ये नदसञ्ज्ञकाः" कुरुक्षेत्रे या सरस्वती सा प्लक्षजाता। "शोणसिन्धु हिरण्याख्यकोकलोहित्यघर्घरः। शतद्रुश्च नदाः सप्त पावनाः ब्रह्मणः सुताः"॥ ग्रहणे कूपस्थप्रशंसया ग्रहणप्राक्कालीनोद्धृतस्यावृत्तिः। व्याघ्रः। "आदित्यकिरणैः पूत पुनः पूतञ्च वह्निना। व्याध्यातुरः स्नायात् ग्रहणेऽप्युष्णवारिणा"॥ एवम्भूत जल यतोऽत उष्णवारिणापि स्नायादित्यर्थः। व्यासः। "सर्वं भूमिसमं दानं सर्वे व्याससमा द्विजाः। सर्वं गङ्गासमं तोयं ग्रहणे नात्र संशयः"॥ तथा "इन्दोर्लक्षगुणं प्रोक्तं रवेर्दशगु-

यत्र तत्। गङ्गातीरे तु संप्राप्ते इन्दोः कोटीरवेर्दश"। संयोग-पृथक्त्वन्यायात् अत्र श्राद्धं नित्यं काम्यञ्च। तथा च श्रङ्ख-शातातपौ। "सर्वस्वेनापि कर्त्तव्यं श्राद्धं वै राहुदर्शने। अकुर्वाणस्तु तच्छ्राद्धं पङ्के गौरिव सीदति॥ चन्द्रसूर्य्यग्रहे यस्तु श्राद्धं विधिवदाचरेत्। तेनैव सकला पृथ्वी दत्ता विप्रस्य वै करे"॥ अत्रामश्राद्धमाह प्रचेताः। "आपद्यनग्नौ तीर्थे च चन्द्रसूर्य्यग्रहे तथा। आमश्राद्धं द्विजैः कार्य्यं शूद्रेण तु सदैवहि"॥ वशिष्ठः "शस्यं क्षेत्रगतं प्राहुः सतुषं धान्यमुच्यते। आमं वितुषमित्युक्तं स्विन्नमन्नमुदाहृतम्"॥ योगिनीतन्त्रे। "निरग्ने रामश्राद्धे तु अन्न न चालयेत् क्वचित्। वृद्धौ तु चालयेदन्नं सङ्क्रमे ग्रहणेषु च"॥ ग्रहणनिमित्तश्राद्धादि मल-मासेऽपि कार्य्यं "नित्य नैमित्तिके कुर्य्यात् प्रयतः सन् मलि-म्लुचे। तीर्थ स्नानं गजच्छाया प्रेत श्राद्धं तथैव च"॥ इति बृहस्पतिवचनात्। श्राद्धविवेकेऽप्येवम्। "चन्द्रसूर्य्यग्रहे स्नान श्राद्धदानजपादिक। कार्य्याणि मलमासेऽपि नित्य-नैमित्तिक तथा"॥ इति कालमाधवीयधृतवचनाच्च। अपिना अन्येऽपि कालदोषाः समुच्चिताः। सारसंग्रहे "सन्तीर्थेऽर्क-विधुग्रासे तन्तु दामन पर्वणोः। मन्त्रदीक्षां प्रकुर्वाणो मास-र्क्षादीन शोधयेत्"॥ तन्तु पर्वपरमेश्वरोपवीतदानतिथिः श्रावणी दामन पर्व मदनभञ्जनतिथिश्चैत्रशुक्लचतुर्दशी। रामा-र्च्चनचन्द्रिकायां "चन्द्रसूर्य्यग्रहे तीर्थे सिद्धक्षेत्रे शिवालये। मन्त्रमात्रप्रकथनमुपदेशः स उच्यते"॥ गारुडे। "सूर्य्यग्रहः सूर्य्यवारे सोमे सोमग्रहो भवेत् चूडामणिरयम् योगस्तत्रानन्त-फलं स्मृतम्। अन्यस्मात् ग्रहणात् कोटिगुणमत्र फलं लभेत्"॥ देवीपुराणे। "यस्य राशौ ग्रहाः पञ्चाथवा सप्त सुराधिप!। ग्रहश्च चन्द्रसूर्य्यस्य ग्रहैर्वाष्टमसंस्थितैः॥ बलिदान प्रकर्त्तव्यं मातृणां पूजन हितम्। सूर्य्यस्याभ्यर्च्चनं कार्य्यं शिवस्याशुभ-नाशनम्"॥ न च देवल दर्शनेत्यत्र राहुर्दृश्यतेऽनेनेति व्युत्-पत्त्या राहुदर्शन ग्रहणं न तु तस्य दर्शनमिति वाच्यं "चन्द्रे वा यदि वा सूर्य्ये दृष्टे राहौ महाग्रहे। अक्षयं कथितं पुण्य तत्राप्यर्के विशेषतः"॥ इतिमार्कण्डेय वचने राहौ दृष्ट इत्य-

भिधानात् राहुं दृष्ट्वाऽपयं नर इत्युक्तत्वात् यावद्दर्शनगोचर इति वचनाच्च तस्य दर्शनं चाक्षुषज्ञानं न ज्ञानमात्रं चन्द्र-सूर्य्योपरागस्य स्नानादौ संक्रान्तिवत् ज्ञातस्यैव निमित्तत्वात् स्नाने प्राप्ते राहुदर्शन इति वचने चन्द्रसूर्य्योपरागे च यावद्द-र्शनगोचर इति जाबाल वचने च दर्शनपदाच्चाक्षुषज्ञानविषय-स्यैव निमित्तता विधीयते तत्रैव दृशेर्मुख्यत्वात्। तथा च संवत्सरप्रदीपे। "चक्षुषा दर्शनं राहोर्यत्तद्ग्रहणमुच्यते। तत्र कर्म्माणि कुर्वीत गणनामात्रतो न तु"॥ ग्रहणं ग्रहणनिमि-त्तक कर्म्मप्रयोजकं राहुदर्शनमप्याख्यातोपस्थापित स्नानादि कर्त्तुः सान्निध्यात्तन्निष्ठमेव लाघवात्। अन्यथा "सीमन्तो-न्नयने चैव पुत्रादिमुखदर्शने। नान्दीमुखं पितृगणं पूजयेत् प्रयतो गृही"॥ इति विष्णुपुराणेऽपि स्वपुत्रस्यान्यकर्तृक मुख-दर्शने ज्ञातेऽपि श्राद्धं प्रसज्येत। पूर्व्वलिखित मार्कण्डेयवचने दृष्टेति क्त्वा श्रवणाच्च हेमाद्रिस्तु यावद्दर्शनगोचरस्तावत् पुण्य-कालो यदास्तं गतः। न दृश्यते तदा न पुण्यकालः। तथा च ग्रस्तास्तमिते वशिष्ठः पूर्व्वमेव स्नानार्थं तिष्ठति कोऽपि। देव-लोऽपि "यथा स्नानञ्च दानञ्च सूर्य्यस्य ग्रहणे दिवा। सोम-स्यापि तथा रात्रौ स्नानं दानं विधीयते"॥ निगमोऽपि "सूर्य्य-ग्रहो यदा रात्रौ दिवा चन्द्रग्रहो भवेत। तत्र स्नानं न कुर्वीत दद्यात् दानं न कुत्रचित्"॥ इत्याह माधवाचार्य्योऽपि ग्रस्ता-स्तमयपर्य्यन्तं दर्शनयोग्यत्वात्तावान् पुण्यकालो भवतीत्याह। एतेनान्यकर्त्तृक दर्शने ग्रस्तास्तानन्तरञ्च यत् स्नानादिकमभि-हितं नारायणोपाध्यायेन तद्धेयमिति।

एवञ्च ग्रस्तास्ते ग्रस्तोदये च पुरश्चरणं न सम्भवति स्पर्शा-दिमुक्तिपर्य्यन्तमित्यभिधानात्। यथा पुरश्चरणचन्द्रिकादिषु। "अथत्रान्य प्रकारेण पुरश्चरणमिष्यते। ग्रहणेऽर्कस्य चेन्दोर्वा शुचिः पूर्व्वमुपोषितः। नद्यां समुद्रगामिन्यां नाभिमात्रजले स्थितः। यदा पुष्पोदके स्नात्वा शुचिः पूर्व्वमुपोषितः। ग्रह-णादि विमोक्षान्तं जपेन्मन्त्रं समाहितः। अनन्तरं दशांशेन क्रमाद्धोमादिकञ्चरेत्। तदन्ते महतीं पूजां कुर्य्यात् ब्राह्मण-तर्पणम्। ततो मन्त्रप्रसिद्ध्यर्थं गुरुं संपूज्य तोषयेत्। एवञ्च

पाप तत्। गङ्गातीरे तु संप्राप्ते इन्दोः कोटीरवेर्दश"। संयोग-
पृथक्त्वन्यायात् अत्र श्राद्धं नित्यं काम्यञ्च। तथा च ऋष्य-
शृङ्ग शातातपौ। "सर्वस्वेनापि कर्त्तव्यं श्राद्धं वै राहुदर्शने।
अकुर्वाणस्तु तच्छ्राद्धं पङ्के गौरिव सीदति॥ चन्द्रसूर्य्यग्रहे यस्तु
श्राद्धं विधिवदाचरेत्। तेनैव सकला पृथ्वी दत्ता विप्रस्य
वै करे"॥ अथामश्राद्धमाह प्रचेताः। "आपद्यनग्नौ तीर्थे च
चन्द्रसूर्य्यग्रहे तथा। आमश्राद्धं द्विजैः कार्य्यं शूद्रेण तु सदै-
वहि"॥ वशिष्ठः "शस्यं क्षेत्रगतं प्रोक्तं सतुषं धान्यमुच्यते।
आमं वितुषमित्युक्तं स्विन्नमन्नमुदाहृतम्"॥ योगिनीतन्त्रे।
"निरग्ने रामश्राद्धे तु अन्नं न चालयेत् क्वचित्। वृद्धौ तु
चालयेदन्नं संक्रमे ग्रहणेषु च"॥ ग्रहणनिमित्तश्राद्धादि मल-
मासेऽपि कार्य्यं "नित्यं नैमित्तिके कुर्य्यात् प्रयतः सन् मलि-
म्लुचे। तीर्थस्नानं गजच्छायां प्रेतश्राद्धं तथैव च"॥ इति
बृहस्पतिवचनात्। श्राद्धविवेकेऽप्येवम्। "चन्द्रसूर्य्यग्रहे
स्नानं श्राद्धदानजपादिकं। कार्य्याणि मलमासेऽपि नित्य-
नैमित्तिकं तथा"॥ इति कालमाधवीयधृतवचनाच्च। अपिना
अन्येऽपि कालदोषाः सूचिताः। सारसंग्रहे "सत्तीर्थेऽर्क-
विधुग्रासे तन्तुदामन पर्वणोः। मन्त्रदीक्षां प्रकुर्वाणो मास-
र्क्षादीन शोधयेत्"॥ तन्तु पर्वपरमेश्वरोपवीतदानतिथिः
श्रावणी दामन पर्व मदनभञ्जनतिथिश्चैत्रशुक्लचतुर्दशी। रामा-
र्चनचन्द्रिकायां "चन्द्रसूर्य्यग्रहे तीर्थे सिद्धक्षेत्रे शिवालये।
मन्त्रमात्रप्रकथनमुपदेशः स उच्यते"॥ गारुडे। "सूर्य्यग्रहः
सूर्य्यवारे सोमे सोमग्रहो भवेत् चूडामणिरयम् योगस्तत्रानन्त-
फलं स्मृतम्। अन्यस्मात् ग्रहणात् कोटिगुणमत्र फलं लभेत्"॥
देवीपुराणे। "यस्य राशौ ग्रहाः पञ्चाथवा सप्त सुराधिप!।
ग्रहणं चन्द्रसूर्य्यस्य ग्रहैर्वाष्टमसंस्थितैः॥ बलिदानं प्रकर्त्तव्यं
मातॄणां पूजनं हितम्। सूर्य्यस्याभ्यर्चनं कार्य्यं शिवस्याशुभ-
नाशनम्"॥ न च देवस्य दर्शनेत्यत्र राहुर्दृश्यतेऽनेनेति व्युत्-
पत्त्या राहुदर्शनं ग्रहणं न तु तस्य दर्शनमिति वाच्यं "चन्द्रे
वा यदि वा सूर्य्ये दृष्टे राहौ महाग्रहे। अक्षयं कथितं पुण्य
तेनाप्यर्कं विशेषतः" ॥ इतिमार्कण्डेयवचने राहौ दृष्ट इत्य-

भिधानात् राहुं दृष्ट्वाऽचयं नर इत्युक्तत्वात् यावद्दर्शनगोचरं इति वचनाच्च तस्य दर्शनं चाक्षुषज्ञानं न ज्ञानमात्रं चन्द्र-सूर्य्योपरागस्य स्नानादौ संक्रान्तिवत् ज्ञातस्यैव निमित्तत्वात् स्नाने प्राप्ते राहुदर्शन इति वचने चन्द्रसूर्य्योपरागे च यावद्द-र्शनगोचर इति जाबाल वचने च दर्शनपदाच्चाक्षुषज्ञातविषय-स्यैव निमित्तता विधीयते तत्रैव दृशेर्मुख्यत्वात् । तथा च संवत्सरप्रदीपे । "चक्षुषा दर्शनं राहोर्यत्तद्ग्रहणमुच्यते । तत्र कर्माणि कुर्वीत गणनामात्रतो न तु" ॥ ग्रहणं ग्रहणनिमि-त्तक कर्मप्रयोजकं राहुदर्शनमप्याख्यातोपस्थापित स्नानादि कर्त्तुः सान्निध्यात्तन्निष्ठमेव लाघवात् । अन्यथा "सीमन्तो-न्नयने चैव पुत्रादिमुखदर्शने । नान्दीमुखं पितृगणं पूजयेत् प्रयतो गृही" ॥ इति विष्णुपुराणेऽपि स्वपुत्रस्यान्यकर्तृक मुख-दर्शने ज्ञातेऽपि श्राद्धं प्रसज्येत । पूर्वलिखित मार्कण्डेयवचने दृष्ट्वेति क्त्वा श्रवणाच्च हेमाद्रिस्तु यावद्दर्शनगोचरस्तावत् पुण्य-कालो यदास्तं गतः । न दृश्यते तदा न पुण्यकालः । तथा च ग्रस्तास्तमिते वशिष्ठः पूर्वमेव स्नानार्थं तिष्ठति नोर्द्ध्वं । देव-लोऽपि "यथा स्नानञ्च दानञ्च सूर्य्यस्य ग्रहणे दिवा । सोम-स्यापि तथा रात्रौ स्नानं दानं विधीयते" ॥ निगमोऽपि "सूर्य्य-ग्रहो यदा रात्रौ दिवा चन्द्रग्रहो भवेत् । तत्र स्नानं न कुर्वीत दद्यात् दानं न कुत्रचित्" ॥ इत्याह माधवाचार्य्योऽपि ग्रस्ता-स्तमयपर्य्यन्तं दर्शनयोग्यत्वात्तावान् पुण्यकालो भवतीत्याह । एतेनान्यकर्त्तृक दर्शने ग्रस्तास्तानन्तरञ्च यत् स्नानादिकमभि-हितं नारायणोपाध्यायेन तद्धेयमिति ।

एवञ्च ग्रस्तास्ते ग्रस्तोदये च पुरश्चरणं न सम्भवति स्पर्शा-दिमुक्तिपर्य्यन्तमित्यभिधानात् । यथा पुरश्चरणचन्द्रिकादिषु । "अथवान्य प्रकारेण पुरश्चरणमिष्यते । ग्रहणेऽर्कस्य चेन्दोर्वा शुचिः पूर्वमुपोषितः । नद्यां समुद्रगामिन्यां नाभिमात्रजले स्थितः । यद्वा पुण्योदके स्नात्वा शुचिः पूर्वमुपोषितः । ग्रह-णादि विमोक्षान्तं जपेन्मन्त्र समाहितः । अनन्तरं दशांशेन क्रमाद्धोमादिकञ्चरेत् । तदन्ते महतीं पूजां कुर्य्यात् ब्राह्मण-तर्पणम् । ततो मन्त्रप्रसिद्ध्यर्थं गुरुं संपूज्य तोषयेत् । एवञ्च

मन्त्रसिद्धिः स्याद्देवता च प्रसीदति। अथवान्य प्रकारोऽयं पौरश्चरणिको विधिः। चन्द्रसूर्य्योपरागे च स्नात्वा प्रयतमानसः। स्पर्शादि मोक्षपर्य्यन्तं जपेन्मन्त्रं समाहितः। जपात् दशांशतो होमं तथा होमात्तु तर्पणम्। एवं कृत्वा तु मन्त्रस्य जायते सिद्धिरुत्तमा"॥ गोपालमन्त्रे तर्पणे तु होमसमसङ्ख्यत्वं यथा। "इह गोपालमन्त्राणां तर्पणं होमसंख्यया। समं ज्ञेयन्तु सर्व्वेषामित्यागमविदो विदुः"॥ पुरस्क्रियाचर्य्यायाम्। "होमाशक्तो जपं कुर्य्याद्धोमसंख्याचतुर्गुणम्। षड्गुणं चाष्टगुणितं यथासंख्यं द्विजातयः॥ तेषां स्त्रीणान्तु विज्ञेयस्तेषामेव समो जपः। यं वर्णमाश्रितः शूद्रस्तज्जपस्तस्य कीर्त्तितः"॥ तथा "मूलमन्त्रं समुच्चार्य्य तदन्ते देवताभिधाम्। द्वितीयान्तामहं पश्चात्तर्पयामि नमोऽन्तकः। तर्पणस्य दशांशेन मार्जनं कथितं किल। तत्रैवं देवतारूपं ध्यात्वात्मानं प्रपूज्य च। नमोऽन्तं मन्त्रमुच्चार्य्य तदन्ते देवताभिधाम्। द्वितीयान्तामहं पश्चादभिषिञ्चाम्यनेन तु। तोयैरञ्जलिना शुद्धैरभिषिञ्चेत् स्वमूर्द्धनि। मार्जनस्य दशांशेन ब्राह्मणानपि भोजयेत्। विप्राराधनमात्रेण व्यङ्गं साङ्गं भवेद्यतः। जपोऽथापूर्व्वको होमस्तर्पणं चाभिषेचनम्। भूदेवपूजनं पञ्च प्रकारैव पुरस्क्रिया"॥

तत्र प्रयोगः। स्नात्वाचम्य तत्सदित्युच्चार्य्य अद्येत्यादि राहुग्रस्ते निशाकरे अमुकगोत्रः श्रीअमुकदेवशर्म्मा अमुकदेवताया अमुकमन्त्रसिद्धिकामो ग्रासादिमुक्तिपर्य्यन्तं तज्जपमहं करिष्ये इत्यभिलप्य तावत्कालं जपेत्। ततः प्रातः पूजयेत्। ततो जपदशांशहोमं कुर्य्यात् तदसम्भवे राहुग्रस्त निशाकरकालीनामुकमन्त्र जपदशांशहोमसमसंख्याचतुर्गुण जपमहङ्करिष्ये इति सङ्कल्प्य जपं कृत्वा समर्प्य राहुग्रस्त निशाकर कालीनामुकमन्त्र जपदशांशहोम तद्दशांश तर्पणमहङ्करिष्ये इति सङ्कल्प्य मन्त्रमुच्चार्य्यामुकं देवतामहं तर्पयामि नम इत्यनेन तर्पयेत्। गोपालमन्त्रे तु होमदशांश इत्यत्र होमसमसंख्येति निर्दिश्य ततस्तु राहुग्रस्त निशाकरकालीनामुकमन्त्रजपदशांशहोम तद्दशांश तर्पण तद्दशांशाभिषेक सह

करिष्ये इति सङ्कल्पात्मानं देवतारूपं ध्यात्वा नमोऽन्तं मन्त्रमुच्चार्य्यामुकमहमभिषिञ्चामीत्यनेन स्वमूर्द्धन्यञ्जलिनाभिषिञ्चेत्। गोपालमन्त्रे तु होमदशांशेत्यत्र होमसमसंख्येति निर्देश्यम्। ततो महतीं पूजां विधाय तदभिषेकदशांशब्राह्मणभोजनमहं कारयिष्ये इति सङ्कल्प्य ब्राह्मणान् भोजयेत्। गुरुं संपूज्य दक्षिणया तोषयेत्। सूर्य्यग्रहणे तु राहुग्रस्ते दिवाकर इति विशेषः। ग्रहणदर्शने स्नानमावश्यकम्। तथा च वृद्धवशिष्ठः। "संक्रमे ग्रहणे चैव न स्नायादयस्तु मानवः। सप्तजन्मसु कुष्ठी स्यात् दुःखभागी च सर्वदा"॥ अत्राशौचेऽपि साङ्गस्नानं कर्त्तव्यं न श्राद्धादि। तथा च संवत्सरप्रदीपगङ्गावाक्यावल्योः स्मृतिः। "सूतके मृतके चैव न दोषो राहुदर्शने। स्नानमात्रन्तु कर्त्तव्यं दानश्राद्धविवर्जितम्"॥ भविष्ये "चन्द्रसूर्य्यग्रहे चैव मृतानां पिण्डकर्म्मणि महातीर्थे तु संप्राप्ते हतदोषो न विद्यते"॥ महातीर्थे गङ्गादौ संप्राप्ते तत्तत् चेत्रवासादिना सम्यक् प्राप्ते न तु प्रथम प्राप्तिमात्रे संशब्दानर्थक्यापत्तेः। पराशरवचने तीर्थपरस्य तत्तन्निमित्तक कर्म्मणि जनन मरणाशौचाभावोक्त्या सुतरां हतेऽपि तथा कल्पनायायुक्तत्वाच्च। यथा "दीक्षितेष्वभिषिक्तेषु व्रततीर्थपरेषु च। तपोदानप्रसक्तेषु नाशौच मृतसूतके"। दीक्षितेष्विति यजमानानां सोमयागाङ्ग दीक्षणीयेष्टौ कृतायां दीक्षितत्वं भवति तेन दीक्षणीयेष्ट्युत्तरं काले यजमानस्य यत् कर्त्तव्यं विहितं तत्राशौचं नास्ति अभिषिक्तेषु ग्रामराजत्वाभिषेकत्वविशेषु तद्विशेष विहित व्यवहारदर्शनादि कर्म्मण्यशौचं नास्ति। व्रतपरो व्रतानुष्ठानप्रसक्तः तीर्थपरस्तत्तत् चेत्रवासादिना तन्निमित्तक कर्मानुष्ठानप्रसक्तः। एवं तपोदानप्रसक्तेष्वपि नाशौचं गर्गः। "यस्मिं स्त्रिजन्मनक्षत्रे ग्रस्येते शशिभास्करौ। तज्जातानां भवेत् पीडा ये नराः शान्तिवर्जिताः"॥ दीपिकायां "ग्रहण ग्रहपरिपीडित नाडीनक्षत्र दोषशमनाय सह शतपुष्पैः स्नायात् फलिनीफलचन्दनोशीरैः"॥ शतपुष्पा शलुफा फलिनी प्रियङ्गुः फलं जातीफलं नाडी नक्षत्राणि च आद्यदशम षोड़शाष्टादश त्रयोविंश पञ्चविंशानि। ज्योतिषे

“ताम्रपात्रं तिलैः पूर्णं पूर्णं वा गव्यसर्पिषा। भास्करग्रहे दद्याद्राहोर्दोषोपपीडितः। घृतकुम्भीपरिनिहितं शङ्खं नवनीतपूरितं दद्याच्चाद्यादिदोषशान्त्यै द्विजाय दोषाकरग्रहणे। राशौ यत्र विधुन्तुदेन तरणिश्चन्द्रोऽथवा ग्रस्यते। तस्माद्वेदहुताश शङ्कररसाः कल्याणदा राशयः। मध्यस्थारविशायकाङ्कदशमाः सामान्यभोगप्रदा युग्मन्तौ तुरगाष्टमाः खलु नृणां यच्छन्ति नेष्टं फलम्”॥ वेदहुताश शङ्कररसाश्चतुर्थ्यैकादशषट् रविशायकाङ्क दशमाः द्वादश पञ्चनवमदशमाः युग्मन्तौ तुरगाष्टमाविन्द्रक सप्तमाष्टमाः। कृत्यचिन्तामणौ। “अविकृतं सलिलपातैः सप्ताहान्तः सुभिक्षमादेश्यम्। यच्चाशुभं ग्रहणजं तत् सर्वं नाशमुपयाति”॥ अविकृतेति करकादिरहितेत्यर्थः। यत्तु ग्रहणे भोजनविधिनिषेधौ दृष्टोपरागविषयावेव नपुंसात्वविषयौ मानाभावात्। मुक्तिं दृष्ट्वेत्यादिना तस्यैव प्रकृतत्वाच्चेत्याहुः। तन्न मनोरमम्। “चन्द्रस्य यदि वा भानोर्यस्मिन्नहनि भार्गव। ग्रहणन्तु भवेत् तत्र तत्पूर्वां भोजनक्रियाम्। नाचरेत् सग्रहे चैव तथैवास्तमुपागते। यावत् स्यादुदयस्तस्य नाश्नीयात्तावदेव तु। मुक्तिं दृष्ट्वा तु भुञ्जीत स्नानं कृत्वापरेऽहनि” इति विष्णुधर्मोत्तरवचनेन सामान्यतो निषेधात् तथैवेतिसग्रहत्वेनैवेत्यर्थः। चन्द्रसूर्य्यग्रहे भुक्त्वा प्राजापत्येन शुध्यति। तस्मिन्नेव दिने भुक्त्वा त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते” इति देवलवचनेन सामान्यतः प्रायश्चित्तविधानाच्च। तस्मिन्नेव दिने सन्निसमीप निषिद्धकालाभ्यन्तरे। “आदित्येऽहनि सङ्क्रान्तौ चन्द्रसूर्य्यग्रहे तथा। पारणञ्चोपवासञ्च न कुर्य्यात् पुत्रवान् गृही”॥ इति निषेधात् पुत्रिणो गृहस्थस्यापि यस्मात्तेऽपि नोपवासः किन्तु ग्रहणानन्तरं पूर्वं वा निर्दोषकाले तेन किञ्चित् भक्ष्यमिति संवत्सरप्रदीपः। ग्रहणपूर्वभोजननिषेधे विशेषमाह वृद्धगौतमः। “सूर्य्यग्रहे तु नाश्नीयात् पूर्वं यामचतुष्टयम्। चन्द्रग्रहे तु यामांस्त्रीन् बालवृद्धातुरैर्विना”॥ चन्द्रस्य ग्रस्तोदये विशेषमाह वृद्धवसिष्ठः। “ग्रस्तोदये विधोः पूर्वं नाहर्भोजनमाचरेत्”॥ बालवृद्धातुरविषये वाचस्पतिमिश्रधृत मार्कण्डेयवचनम्। “सायाह्ने

ग्रहणं चेत्स्यादपराह्णे न भोजनम्। अपराह्णे न मध्याह्ने मध्याह्ने चेत्सङ्गवे। सङ्गवे ग्रहणं चेत्स्यात् न पूर्वं भोजनक्रिया"॥

अत्रानध्यायोऽपि न दृष्टोपरागमात्रविषयः। "वर्षं न कीर्त्तयेद् ब्रह्म राज्ञोराहोश्च सूतके"॥ इति मनुवचने सामान्यतो निषेधात् एष वर्षानध्यायो ग्रस्तास्तविषय इति मिताक्षरा। अत्रानिष्टाधिक्यमपि। "ग्रस्तावुदितास्तमितौ शारदधान्यावनीश्वरक्षयदौ सर्वग्रस्तौ दुर्भिक्षमरकदौ पापसंदृष्टौ"॥ इति वचनात्। अन्यत्रत्वहोरात्रमनध्यायो याज्ञवल्क्यात् यथा "सन्ध्यागर्जित निर्घात भूकम्पोल्कानिपातने। समाप्य वेदं द्युनिशमारण्यकमधीत्य च॥ पञ्चदश्यां चतुर्दश्यामष्टम्यां राहुसूतके। ऋतुसन्धिषु भुक्त्वा वा श्राद्धिकं प्रतिगृह्य च"॥ द्युनिशमहोरात्रम्। पुष्पलिहि चञ्चरीके द्युरह्नि वह्नावपि दिवमिति विश्वप्रकाशात्। ननु तदहोरात्रस्य पञ्चदशीप्रतिपद्घटितत्वात् अनध्यायप्राप्तौ राहुसूतके इत्यनेन पुनरनध्यायाभिधानेऽनुवादापत्तिरिति चेन्न चैत्रश्रावणमार्गशीर्षाणामादि प्रतिपदो नित्या इति ब्रह्मचारि काण्डधृत हारीतवचने एतासामनध्याये नित्यत्वाभिधानादन्यासां काम्यत्वात् आदिप्रतिपदः शुक्लप्रतिपदः। "सा च यौधिष्ठिरी सेना गाङ्गेय शरताडिता। प्रतिपत्पाठशीलानां विद्येव तनुतां गता"॥ इति व्यास वचनमपि तावन्मात्रपरं गाङ्गेयो भीष्मः। एवञ्च ऋतुसन्धिष्विति चातुर्मास्याभिप्रायेण तत्र राहुसूतक इत्यपि नित्यत्वाय अतएव गौतमोक्ताकालिकानध्यायोऽपि सङ्गच्छते। यथा आकालिकानिर्घात भूकम्पराहुदर्शनोल्काइत्याकालिका इति निमित्तकालमारभ्य परेद्युर्यावत् स एव कालस्तत्र भवा एते चोत्कटनिर्घातादिविषया मनुनोक्तायां तथा विधानात् यथा "विद्युत्स्तनितवर्षेषु महोल्कानां च संप्लवे। आकालिकमनध्यायमेतेषु मनुरब्रवीत्"॥ महोल्कानां संप्लवे इतस्ततोऽनेक महोल्कानां सन्निपाते यज्ञादिषु प्रतिप्रसवमाह मनुः। "वेदोपकरणे चैव स्वाध्याये चैव नित्यके। नानुरोधोऽस्त्यनध्याये होममन्त्रेषु चैव हि"॥ पराशरभाष्ये कूर्मपुराणञ्च। "मन-

ध्यायस्तु नाङ्गेषु नेतिहासपुराणयोः। न धर्मशास्त्रेष्वन्येषु पर्वस्वेतानि वर्जयेत्"॥ अङ्गान्याह शिक्षापथम्। "छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ कथ्यते। ज्योतिषामयनं नेत्रं निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते॥ शिक्षा घ्राणन्तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम्। तस्मात् साङ्गमधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयते"॥ कल्पो-नाना शाखागतलिङ्गादिकल्पितः ग्रन्थश्चवेदमूलकः स्वसंज्ञा-भिरनुष्ठानप्रतिपादको ग्रन्थ इति कल्पतरुः। ज्योतिषामयनं ज्योतिःशास्त्रं निरुक्तं वैदिकशब्दनिर्वचनं ग्रन्थः। पर्वस्वित्य-नेन संक्रान्तिपरिग्रहेऽप्ययन विषुवयोरेव परिग्रहः। तथा च नारदः। "अयने विषुवे चैव शयने बोधने हरेः। अध्यायस्तु न कर्त्तव्यो मन्वादिषु युगादिषु"॥ सन्ध्यागर्जने तु शास्त्रमात्र-चिन्तानिन्दा माह कृत्यचिन्तामणौ दुर्वासाः। सन्ध्यायां गर्जिते मेघे शास्त्रचिन्तां करोति यः। चत्वारि तस्य नश्यन्ति आयु-र्विद्या यशोबलम्। प्रादुष्कृतेष्वग्निषु तु विद्युत्स्तनित निस्वने। सज्योतिः स्यादनध्याय इत्याह भगवान् मनुः इति मनु वचनं वर्षाविषयम्। अग्निषु तु आवसथ्यादिषु प्रादुष्कृतेषु होमार्थं प्रज्वलितेषु प्रातःसाय सन्ध्यायामित्यर्थः। तस्यां विद्युत् स्तनित-निस्वने सति सौरनाक्षत्रान्यतर ज्योतिषा सह वर्त्तते यः कालः सदिनमात्रं वा रात्रि मात्रमित्यर्थः। अष्टम्यादिषु विशेषमाह हेमाद्रि धृतापस्तम्बः। उदयेऽस्तमये वापि मुहूर्त्तत्रयगामि यत्। तद्दिनं तदहोरात्रमनध्यायविधौ विदुः"॥ केचिदाहुः क्वचिद्देशे यावत्तु दिननाडिकाः। तावदेव त्वनध्यायो न तन्मिश्रदिनान्तरे। तद्दिनं तां तिथिं प्राप्येत्यर्थः। दिनान्तरे तिथ्यन्तरे तत्र पूर्ववचनमुत्तरमीमांसाध्यायिभिः परिगृहीत परवचनन्तु अन्य ग्रन्थपर यत्तु निर्णयामृतधृत "प्रतिपल्लेश-मात्रेण कलामात्रेण चाष्टमी। दिनं दूषयते सर्वं सुरा गव्य-घटं यथा"॥ इति। तत् दूषयत इत्यभिधानात् पूर्ववर्त्तिता-मात्रेण सर्वदिनदूषणाय। यच्चापरमुक्तं अस्तास्तमयपक्षे तद्दिने उपवास एव "मुक्तिं दृष्ट्वा तु भुञ्जीत स्नात्वा कलापरेऽहनि"॥ इत्यादेः पूर्वदिनभोजनव्यावर्त्तकं तथैव सार्थकत्वादिति तदपि न सुन्दरम्। परेऽहनि दृष्ट्वैव स्नात्वा भुञ्जीत रोगादिना तद्दिने

तदकरणे तत्परदिने भोजने तु न दर्शनापेक्षेत्येतावतैव परे-
ऽहनि इत्यादेः सार्थकत्वात् । एवञ्च "अर्द्धरात्रे व्यतीते तु यदा
चन्द्रग्रहो भवेत् । सायन्तत्र न भुञ्जीत न तु प्रातर्भोजनम्" ॥
इति वृद्धनारदीय वचनस्याप्यसङ्कोचः स्यादत एव नारायणो-
पाध्यायेन "न स्नानमाचरेद्भुक्त्वा" इत्यादि मनुवचनमप्येत-
दितरविषयमिति ग्रस्तास्तमिते चन्द्रे प्रातर्भोजनस्याभ्यनुज्ञाना-
दिति चाभिहितम् । एष च दर्शननियमो रागप्राप्तदर्शने
एव मेघादिना तु अदर्शने तु उदयकालमाकलय्यैव भुञ्जीत ।
'मेघमालादिदोषेण यदि मुक्तिर्न दृश्यते । आकलय्य तु तं
कालं भुञ्जीत स्नानपूर्वकम्" ॥ इति कृत्यतत्त्वार्णवधृतवचनात् ।
नचेदमग्रस्तास्तमिति विषयं तावन्मात्रविषयत्वे प्रमाणा-
भावात् । प्रत्युत ग्रस्तास्तविषय एवेदं सार्थकमन्यत्र दर्शना-
पेक्षायां प्रमाणाभावात् तत्र मुक्ते शशिनि भुञ्जीत इत्येताव-
न्मात्रमुक्तम् । यत्तु "सूतके मृतके चैव सूतकं राहुदर्शने ।
तावत्स्यादशुचिर्विप्रो यावन्मुक्तिर्न दृश्यते" ॥ इति वचनं
तदपि मुक्त्यवधारणपरम् । तथा च ब्रह्मपुराणम् । "यदे-
वास्तं गतश्चन्द्रो राहोराननगोचरः । आकलय्य तु तं कालं
क्रिया कार्या विचक्षणैः" ॥ अतएवास्मेनापि उदयकालमा-
कलय्य भुज्यत इति । तथा च संवत्सरप्रदीपे । "ग्रस्ते चास्तं
गतेऽपीन्दौ ज्ञात्वा मुक्त्यवधारणम् । स्नात्वा पाकादिकं कार्यं
भुञ्जीतेन्दूदये पुनः" ॥ कालमाधवीये भृगुः "ग्रस्तावेवास्तम-
नन्तु रवीन्दू प्राप्नुतो यदि । तयोः परेद्युरुदये स्नात्वाभ्यवह-
रेन्नरः" ॥ अनयोरुदयमात्रापेक्षोक्ता तस्मान्मुक्तिं दृष्ट्वेति दर्श-
नापेक्षा निर्विरोधविषय एवेति अशौचातिदेशे तु राहुदर्श-
नस्य निमित्तता । सूतक इति प्रागुक्तवचने षट्त्रिंशन्मतवचने
च दर्शनश्रुतेः । तद्यथा "सर्वेषामेव वर्णानां सूतकं राहु-
दर्शने । स्नात्वा कर्माणि कुर्वीत शृतमन्नं विवर्जयेत्" ॥ अत-
एव स्मृतिः । "ग्रहणाहे यदुच्छिष्टं पक्वं पर्युषितञ्च यत् ।
दम्पत्योर्भुक्तशेषञ्च न भुञ्जीत कदाचन" ॥ उच्छिष्टं पाक-
पात्रेऽवशिष्टम् । पक्वं उपरागे पर्युषितं स्थितं दम्पत्योराश्रम-
स्वामिनोर्भोजनानन्तरं पाकस्थाल्यामवशिष्टमिति यादव-

न्तामपि:। यत्तु देवलवचनम् "एकोद्दिष्टस्य शेषन्तु ब्राह्म-णेभ्यः समुत्सृजेत्। पश्चात् स्वयञ्च भुञ्जीत पुनर्मङ्गल भोज-नम्"॥ तस्य एकोद्दिष्टस्य शेषं ब्राह्मणेभ्यः समुत्सृजेत् नत्व-वशेषयेत् पश्चात् स्वयं पुनर्मङ्गल भोजनं पाकान्तरकृतान्नं भुञ्जीत इत्यर्थः तस्यानाचरणात् शाखान्तर विषयम्। ग्रह-णादर्शिनापि मुक्तौ स्नातव्यं मुक्तिमात्रस्यैव जननाशौचनिमि-त्तत्वात् यथा ब्रह्माण्ड पुराणम्। "ग्रहणे शावमाशौचं विमुक्तौ सौतकं स्मृतम्। तयोः सम्पत्तिमात्रेण उपस्पृश्य क्रियाक्रमः"॥ उपस्पृश्य स्नात्वा। संवत्सर प्रदीपे मुक्तौ स्नात्वा पठितव्यम्। "उत्तिष्ठ गम्यतां राहो! त्यज्यतां चन्द्रसङ्गमः। कर्मचाण्डाल-योगोत्थं कुरु पापक्षयं मम"॥ इति। सूर्य्यग्रहणे तु सूर्य्यसङ्गम इति विशेषः। अर्घोऽप्याचारवशाद्दातव्य इति। न च "नेक्षे-तोद्यन्त मादित्यं नास्तं यान्तं कदाचन। नोपसृष्टं न वारिस्थं न मध्यं नभसोगतम्"॥ इति मनुवचनेन वैधदर्शन निषेधोऽस्तु जन्म सप्ताष्टेत्यादि निषेधवदिति वाच्यं तत्रोद्यदादित्यादिदर्श-नस्य रागप्राप्तस्य साहचर्य्यात् राहुदर्शनस्यापि तथाभूतस्य निषेधः। अतएव "चन्द्रे वा यदि वा सूर्य्ये दृष्टे राहौ महा-ग्रहे। अक्षयं कथितं पुण्यं तत्राऽप्यर्के विशेषतः"॥ इति मार्क-ण्डेयवचनं वैधदर्शन परम्। एवञ्च "तैले जले तथावस्त्र मादर्शे च मलान्विते। न पश्येन्न तथा पश्येदुपरक्तं दिवा-करम्"॥ इति विष्णुधर्मोत्तरीयमपि वैधेतरनिषेधकम्। ईक्षितेत्यनुवृत्तौ याज्ञवल्क्यः। नाशुचौ राहुतारका इत्यत्रा-शुचेः पर्य्युदासाच्छुचेर्दर्शनमनुज्ञातम्। अत्राशुचिर्मूत्रपुरीषो-त्सर्गाद्यशौचवान् न तु जननाद्यशौचवान् तत्र दक्षवचनात्। भोजराजः। "एकरात्रं परित्यज्य कुर्य्यात् पाणिग्रह ग्रहे। प्रयाणे सप्तरात्रन्तु त्रिरात्रं व्रतबन्धने"॥ व्रतबन्धने उपनयने।

अथामावास्या। सा च प्रतिपद्युता ग्राह्या युग्मात्। वराहपुराणे चाण्डाल शपथे। "पञ्चदश्यप्यमावास्या उभे पक्षे चतुर्दशी। अस्नातानां गतिं यास्ये यद्यह नागमे पुनः"॥ अतोऽत्र स्नानमावश्यकम् अतोऽत्र जीवत्पितृकेणापि स्नात-व्यम्। "अमास्नानं गयाश्राद्धं दक्षिणामुखभोजनम्। न

प्रयोगो यथा। ऊनविंशति दास्यमानपिण्डस्थानानि यथा दक्षिणं भागचतुष्टयेन कृतानि तत्र दक्षिणाग्रान् कुशाना-स्तीर्य्य "अस्मत् कुले मृता ये च गतिर्येषां न विद्यते। आवा-हयिष्ये तान् सर्वान् दर्भपृष्ठे तिलोदकैः॥ मातामहकुले ये च गतिर्येषां न विद्यते। आवाहयिष्ये तान् सर्वान् दर्भपृष्ठे तिलोदकैः॥ बन्धुवर्गकुले ये च गतिर्येषां न विद्यते। आवा-हयिष्ये तान् सर्वान् दर्भपृष्ठे तिलोदकैः"॥ इत्येतैस्तिलोद-कैरावाह्य "आब्रह्मस्तम्भपर्य्यन्तं देवर्षिपितृमानवाः। तृप्यन्तु पितरः सर्वे मातृमातामहादयः। अतीतकुलकोटीनां सप्त-द्वीपनिवासिनाम्॥ आब्रह्मभुवनाल्लोकादिदमस्तु तिलो-दकम्"॥ इत्येताभ्यां तिलोदकाञ्जलीन् दद्यात् ततो नूला-दितः पितृतीर्थेन पिण्डान् दद्यात् तत्र क्रमः। "अस्मत्कुले मृता ये च गतिर्येषां न विद्यते। तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम्॥ मातामहकुले ये च गतिर्येषां न विद्यते। तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम्॥ बन्धुवर्गकुले ये च गतिर्येषां न विद्यते। तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददा-म्यहम्॥ अजातदन्ता ये केचित् ये च गर्भे प्रपीडिताः। तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम्॥ अग्निदग्धाश्च ये केचिन्नाग्निदग्धास्तथा परे। विद्युच्चौरहता ये च तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम्॥ दावदाहे मृता ये च सिंहव्याघ्रहताश्च ये। दंष्ट्रिभिः शृङ्गिभिर्वापि तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम्॥ उद्बन्धन-मृता ये च विषशस्त्रहताश्च ये। आत्मोपघातिनो ये च तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम्॥ अरण्ये वर्त्मनि वने क्षुधया तृष-या हताः। भूतप्रेतपिशाचाश्च तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम्"॥ वने जले। "रौरवे चान्धतामिस्रे कालसूत्रे च ये स्थिताः। तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम्॥ अनेक यातना-संस्थाः प्रेतलोके च ये गताः। तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम्॥ अनेक यातनासंस्था ये नीता यमकिङ्करैः। तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम्॥ नरकेषु समस्तेषु यातनासु च ये स्थिताः। तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम्॥ पशुयोनिगता ये च पक्षिकीट सरीसृपाः।

अथवा वृक्षयोनिस्था स्तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् ॥ जात्यन्तर सहस्रेषु भ्रमन्तः स्वेन कर्मणा । मानुष्यं दुर्लभं येषां तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् ॥ दिव्यान्तरीक्ष भूमिष्ठाः पितरो बान्धवादयः । मृता असंस्कृताये च तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् ॥ ये केचित् प्रेतरूपेण वर्त्तन्ते पितरो मम । ते सर्वे तृप्तिमायान्तु पिण्डदानेन सर्वदा ॥ ये बान्धवा बान्धवा वा येऽन्य जन्मनि बान्धवाः । तेषां पिण्डो मया दत्तोऽक्षय्यमुपतिष्ठताम् ॥ पितृवंशे मृताये च मातृवंशे च ये स्थिताः । गुरुश्वशुरबन्धूनां ये चान्ये बान्धवास्तथा । ये मे कुले लुप्तपिण्डाः पुत्रदारविवर्जिताः । क्रियालोपगता ये च जात्यन्धाः पङ्गवस्तथा । विरूपा आमगर्भाश्च ज्ञाताज्ञाताः कुले मम । तेषां पिण्डो मया दत्तोऽक्षय्यमुपतिष्ठताम् ॥ असङ्ख्या ये पितृवंशे जाता मातुस्तथा वंशभवा मदीयाः । कुलद्वये ये मम दासभूता भृत्यास्तथैवाश्रितसेवकाश्च ॥ मित्राणि सख्यः पशवश्च वृक्षा दृष्टाश्च दृष्टाश्च कृतोपकाराः । जन्मान्तरे ये मम दासभूतास्तेभ्यः स्वधा पिण्डमहं ददामि" ॥ अत्रोनविंशति पिण्डे षोडशपिण्डकं प्रातिभाषिकं पञ्चान्यथा ।

प्रोष्ठपद्यां मघायुक्तकृष्णपक्षस्य प्रतिपदादिपञ्चदशक षष्ठ्यादि दशक एकादश्यादिपञ्चक त्रयोदश्यादित्रिक तिथिरूप कल्पचतुष्टयान्यतमेषु प्रतितिथिषु श्राद्धं कर्त्तव्यं पूर्वं पूर्वकल्पे फलभूयस्त्वं तथा च ब्रह्मपुराणम् । "आश्वयुक्कृष्णपक्षे तु श्राद्धं कुर्य्यात् दिने दिने । त्रिभागहीनं पक्षं वा त्रिभागं त्वर्द्धमेव वा" ॥ अर्द्धमेवयेति अर्द्धं कुर्य्यादित्ययोगव्यवच्छेदपरं पक्षं तत्पूर्वमन्ययोगव्यवच्छेदपरं वा उभयथापि द्वैधापत्तेः तत्र त्रिभागयोरार्द्धत्वे सम्भवति न तु पक्षस्य तथात्वे त्रिभागत्वे अर्द्धमेवेति नियमानुपपत्तेः । आश्वयुगिति गौणो तद्युक्तयोर्मासयोः मघाभाद्रपद्या भाद्र्यस्याश्वयुक्पदप्रयोगः । तत्र निमन्त्रणादौ चाश्विने मासि तत्पक्षे इत्यत्र हारलिकः प्रयोगः कर्त्तव्यः आश्विनपाक्षे दिने दिने तिथौ तिथौ । "तिदिनेऽह्नि दिवसव्याप्यमासि प्रकीर्त्तितम्." । इति विष्णुधर्मोत्तरीयात् गौडवाग्भाष्ये दिनान्यपि श्राद्धेनाह दिनान्यपि तथैव पुरस्तात् पिद्ध-

धर्म्मोत्तरे। "उत्तरादयनात् श्राद्धे श्रेष्ठं स्याद्दक्षिणायनम्।
चातुर्म्मास्यञ्च तत्रापि प्रसुप्ते केशवे हितम्॥ प्रोष्ठपद्याः
परः पक्षस्तत्रापि च विशेषतः। पञ्चम्यूर्द्धञ्च तत्रापि दश-
म्यूर्द्धमतोऽप्यति। मघायुक्ता तु तत्रापि शस्ता राजं स्त्रयो-
दशी"॥ वृहद्राजमार्त्तण्डे। मत्स्यपुराणम्। "कन्यां गते
सवितरि दिनानि दशपञ्च च। पार्व्वणेन विधानेन श्राद्धं
तत्र विधीयते"। कार्ष्णाजिनिभविष्योत्तरीययोः। "नभस्य
स्यापरे पक्षे श्राद्धं कुर्य्यात् दिने दिने। नैव नन्दादि वर्ज्यं
स्यात् नैव वर्ज्या चतुर्द्दशी"॥ नभस्यस्येति मुख्यचान्द्रेण
भाद्रस्य। अत्र प्रागुक्त देवीपुराणान्मघात्रयोदश्यां पुत्रवता
पिण्डरहित श्राद्धेन कृते नैवाश्वयुक्कल्पश्राद्धस्य निर्व्वाहो न
स्वङ्गभूत पिण्डानुरोधेन श्राद्धान्तरं कर्त्तव्यम्। "प्रधानस्या-
क्रिया यत्र साङ्गं तत् क्रियते पुनः। तदङ्गस्या क्रियायान्तु
नावृत्तिर्न च तत् क्रिया"॥ इति छन्दोगपरिशिष्टात्। एवं
प्रेतपक्षादिस्तस्य पार्व्वणविधिना सांवत्सरिक श्राद्धे कृते
मातामहादि श्राद्धाय न पुनः पार्व्वणारम्भः। "पितरो यत्र
पूज्यन्ते तत्र मातामहा ध्रुवम्"। इति वृहस्पतिवचनेन"माता-
महानामप्येव श्राद्धं कुर्य्याद्विचक्षणः"॥ इत्यनेन च पितुः
श्राद्धाधीनप्रवृत्तेः। एवमविभक्तसापत्न भ्रात्रोरेकेन पार्व्वणे
कृतेऽपरेण मातामहश्राद्धाय पुनः पार्व्वणं न करणीयम्।
अतएव द्वैत निर्णयेऽपि साग्निकौरसेन पितुः क्षयाहे पित्रादि-
त्रिकस्य श्राद्धे कृते तत्र मातामहश्राद्धाय न पार्व्वणारम्भः वाजि-
नवत्तस्याप्रयोजकत्वादित्युक्तम्।

स्मृतिः। "तीर्थे तिथिविशेषे च गङ्गायां प्रेतपक्षके।
निषिद्धेऽपि दिने कुर्य्यात्तर्पणं तिलमिश्रितम्"॥ गङ्गाव्यति-
रिक्त तिलतर्पणस्य निषेधमाह "पित्रोः श्राद्धे रवौ शुक्रे
सङ्क्रान्त्यां निशि सन्ध्ययोः। सप्तम्यां वर्षवृद्धौ च न कुर्य्यात्तिल-
तर्पणम्"॥ प्रपञ्चस्तु मलमासतत्त्वेऽनुसन्धेयः। भविष्ये।
"चैय दोषान्विता राजन्! ख्याता पञ्चदशी भुवि। तस्माद्द्या-
च्चेद्दत्त पितॄणां स महालये"॥ महालये कन्यागतापरपक्षे
नेच्छेद्दत्त मलमासादिना प्रमायाख्यायामपि। मलमासे श्राद्धा-

भविष्ये कौथुमिः । "संवत्सरातिरेको वै मासो यः स्यात्त्रयोदशः । तस्मिं स्त्रयोदशे श्राद्धं न कुर्य्यादिन्दुसङ्क्षये" ॥ संवत्सर प्रदीपे । "एकराशिस्थिते सूर्य्ये यदि दर्शद्वयं भवेत् । दर्शश्राद्धं तदादौ स्यात् न परत्र मलिम्लुचे" ॥ यत्तु "जातकर्म्मणि यच्छ्राद्धं दर्शश्राद्धं तथैव च । मलमासेऽपि तत्कार्य्यं व्यासस्य वचनं यथा" इति व्यासवचनं तत्पिण्डपितृयज्ञाख्य-श्राद्धपरमिति मलमासतत्त्वे विवृतम् ।

अमावास्या श्राद्धकालमाह छन्दोगपरिशिष्टम् । "पिण्डान्वाहार्य्यकं श्राद्धं क्षीणे राजनि शस्यते । वासरस्य तृतीयांशे नातिसन्ध्यासमीपतः" ॥ पिण्डान्वाहार्य्यकमिति । "ततः प्रभृति पितरः पिण्डसंज्ञान्तु लेभिरे" ॥ इति मत्स्यपुराणात् पिण्डानां पितृणां अन्वाहार्य्यं श्राद्धं मासैकतृप्तिजनकं यत्तथा तथा च मनुः । "पिण्डानां मासिकं श्राद्धमन्वाहार्य्यं विदुर्बुधाः" ॥ राजनि चन्द्रे । शस्यत इत्यनेन क्वचिच्चन्द्रक्षयाभावेऽप्यमावास्या श्राद्धं सूचितं एतच्च दृग्व्युत्पत्तेः । साग्नि-निरग्निसाधारणत्वाद्वक्ष्यमाण कात्यायनोक्तरीत्या क्षीणास्तमितावर्द्धमाणाभेदः साधारणः । यत्तु "पितृयज्ञन्तु निर्वर्त्त्य विप्रश्चन्द्रक्षयेऽग्निमान् । पिण्डान्वाहार्य्यकं श्राद्धं कुर्य्यान्मासानुमासिकम्" ॥ इति मनुवचनं तत्साग्निः पिण्ड-पितृयज्ञं निर्वर्त्त्य मासानुमासिकं प्रतिमासिकं श्राद्धं कुर्वीतेति क्रमविधायकम् पश्चानुशब्दस्य वीप्सार्थकत्वं तथा च "लक्षण-वीप्सेत्थम्भूतेष्वभिभागेपरिप्रतो । अनुरेषु सहार्थे च हीने उपश्च कथ्यते" ॥ चन्द्रक्षयेऽमावास्यायां न तु कात्यायनोक्तक्षये तथात्वे वर्द्धमानादौ प्रतिमासानुपपत्तेः । एवमेव श्राद्धविवेकः । अतएव तत्रैवामावास्याव्यतिरिक्त कृष्णपक्षविहित पार्व्वणश्राद्धे यथास्तमिति वचनादरवश्येत्युक्तं तत्र साग्निकर्त्तव्यत्वा-विशेषितामावास्याव्यतिरेकाभिधानात् क्षीणादिभेदेन व्यवस्था साग्निनिरग्नि साधारणेत्यवगम्यते । एवञ्चामावास्यायां मृताह-निमित्तकौरस क्षेत्रज पुत्र कर्त्तव्य पार्व्वणे क्षीयमाणादिना न व्यवस्था किन्तु यथास्तमित्यनेन । एतद्विवृतं मलमासतत्त्वे । यत्तु दशम मुहूर्त्तकस्य मत्स्यपुराणोक्तापराह्णिकत्वेऽपि श्राद्धे

तस्य त्यागः। पिण्डपित्रयज्ञार्थञ्चेति वासर तृतीयांशाभिधाने सान्निकपरमेवेति परिशिष्टप्रकाशोक्तं तन्न युक्तं "पूर्वाह्णो वै देवानां मध्यन्दिनं मनुष्याणाम् अपराह्णः पितृणाम्" ॥ इति श्रुत्या तन्मुहूर्त्तस्य मनुष्यकर्माङ्गत्वेन बोधनादेव श्राद्धे परित्यागः। एतत् श्रुतिमूलकमेव वासरस्य तृतीयांश इत्युक्तं वासरस्य तृतीयांशे त्रिधाविभक्तस्य दिनस्य तृतीयभागे नातिसन्ध्यासमीपत इति सन्ध्यासमीपैकमुहूर्त्तं आपद्यपि वर्जनीय इत्यर्थः। तेन "प्रातःकालो मुहूर्त्तां स्त्रीन् सङ्गवस्तावदेव तु। मध्याह्नस्त्रिमुहूर्त्तः स्यादपराह्णस्ततः परम् ॥ सायाह्नस्त्रिमुहूर्त्तः स्याच्छ्राद्धं तत्र न कारयेत्। राक्षसी नाम सा वेला गर्हिता सर्वकर्मसु"॥ इति मत्स्यपुराणे निषिद्धमुहूर्त्तत्रये आपदि मुहूर्त्तद्वयमभ्यनुज्ञातम् अतिशब्दस्वरसात्। "त्रिमुहूर्त्तापि पूर्वादर्शा च बह्वृचैः" ॥ इति हारीत वचनाच्च तेन पूर्वदिने मुहूर्त्तत्रयमात्रलाभे परदिने वासरतृतीयांशालाभे पूर्वदिन एव श्राद्धम् एतेन नातिसन्ध्यासमीपत इत्यनेन राक्षसी वेलामात्रं निषिध्यत इति मैथिलमतमपास्तं सर्वकर्मसु स्नानदानादिष्वपि अनापदीत्यर्थं इति श्राद्धविवेकः। तेनाशक्तौ तस्यामपि तत्करणम् अतएव पराशरः "दिवाकरकरैः पूतं दिवा स्नानं प्रशस्यते। अप्रशस्तं निशि स्नानं राहोरन्यत्र दर्शनात्" ॥

दर्शद्वैधे कुत्र श्राद्धमित्याह छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः। "यदा चतुर्दशी यामं तुरीयमनुपूरयेत्। अमावास्या क्षीयमाणा तदैव श्राद्धमिष्यते" ॥ चतुर्दशीयाम चतुर्दशी सम्बन्धिदिनयाममिति तद्दिनस्यामावास्यासम्बन्धेऽपि चतुर्दशी निर्देशोऽधिकेन व्यपदेशा भवन्तीति न्यायात्। तेन यदा अमावास्याचतुर्दशीसम्बन्धि दिनस्य चतुर्थं प्रहरं कृत्स्नं किञ्चिन्न्यूनं वा अनुपूरयेत्। अथानुपूरयेदित्यभिधानात् तुरीययामस्य पादोन दण्डद्वयान्यून प्रथम मुहूर्त्तस्य बहुकालत्वं प्रतीयते। एतेन प्रहर त्रयाभ्यन्तरे किञ्चिदधिक प्रहरत्रये वा चतुर्दशी प्रतीयते। ततश्चोभयत्रामरीय दर्शीयांशसम्बन्धि पञ्चधा विभक्तापराह्णमुहूर्त्तस्त्रीमुहूर्त्तान्यून दर्शलाभे द्वैधं नत्वेकदिनमात्रे

तल्लाभे। तत्र पूर्वोक्तेन वासरस्य तृतीयांश इत्यनेनैव द्वैधानु-
दयात्। अतो यद्दिने वासर तृतीयांशे तादृश दर्शलाभस्त-
त्रैव श्राद्धम्। मुहूर्त्तेन तिथेस्तु कर्मानर्हत्वान्न द्वैधावसरः।
तथा च भविष्ये "तृतीयश्चामनियमे घटिकैका यदा भवेत्।
सा तिथिः सकला ज्ञेया पित्र्ये चापराह्णिकी॥" इति। अत्र
च प्रागुक्त जाबालिवचनोक्ता मुहूर्त्तात्मिका घटिका ग्राह्या
योग्यत्वात् नत्वेकदण्डात्मिका वक्ष्यमाणरोहिण्यादिग्रहणे तथा
दृष्टत्वाच्च। ततश्च पूर्वोक्तद्वैधे तद्दिवसीय चतुर्दश्यपेक्षया पर-
दिने अमावास्या क्षीयमाणा न्यून कालव्यापिनी न तु पूर्वापर
दिवसीय यावच्चतुर्दश्यपेक्षयाऽनुपस्थितेः। एवं स्तामितावर्द्ध-
मानयोरपि तदैव पूर्वदर्श एव श्राद्धम्। सोमचन्द्रक्षयानुरो-
धात्। यदा त्रिंशद्दण्डात्मकदिवसे चतुर्दश्यधिक चतुर्थयाम-
पूरणे मुख्यापराह्णीय किञ्चिन्न्यूनमुहूर्त्त लाभस्तदापि तदैवेत्य-
नेन चन्द्रक्षयानुरोधात् पूर्वदिने श्राद्धं नतु मुख्यापराह्णीय-
मुहूर्त्तलाभेऽपि परदिने अत्र चन्द्रक्षयचतुर्दश्यष्टमयामात्
प्रभृति अमावास्यासप्तमयामपर्य्यन्तमिति वक्ष्यते। तदैवेत्येवका-
रव्यवच्छेदात्तिथिद्वैधे खण्ड विशेषो नियम्यते कर्मणि खण्डान्तर-
व्युदासाय। एवञ्च यत्र पूर्वापरदिने वासर तृतीयांशीय-
मुख्यापराह्णे मुहूर्त्तेनदर्शलाभस्तत्रापि पूर्वदिन एव श्राद्धं
वासरतृतीयांश चन्द्रक्षयाति शब्दस्वरसात्। त्रिमुहूर्त्तापेत्य-
नुरोधाच्च। यत्र तु पूर्वदिने त्रिमुहूर्त्तमात्रव्यापिन्यमावास्या-
परदिने तृतीयांशमुहूर्त्तव्यापिनी सती क्षीयमाणा तत्र पर-
दिने चन्द्रक्षयाभावेऽपि मुख्यापराह्णलाभात् श्राद्धम् अन्यथा
"यदा चतुर्दशीयाम तुरीयमनुपूरयेत्"॥ इति विशेषाभि-
धानं व्यर्थं स्यात्। अथ यत्र पूर्वाह्णे श्राद्धं तत्र "यदहस्त्वे-
व चन्द्रमा न दृश्येत ताममावस्यां कुर्वीत"॥ इति गोभिल-
विरोधः तथाविध चतुर्दशीयुक्तामावास्यायाः सिनीवालीत्वेन
चन्द्रादर्शनात्। तत्राह स एव। "यदुक्तं यदहस्त्वेव
दर्शनं नेति चन्द्रमाः। तत्क्षयापेक्षया ज्ञेय क्षीणे राजनि
चेत्यपि"॥ यदहस्त्वेव चन्द्रमा न दृश्येत ताममावास्यां

अन्यथा गोभिलीय तादृश सूत्रान्तरेण सह पौनरुक्त्यापत्तेः तस्मात् प्रथमसूत्रं कुहूपरं तच्च वर्द्धमानापक्षे नियतं क्षीणा-स्तमितयोस्तु यथायोग्यमनुसरणीयम्। एवञ्च "यदहस्त्वेव चन्द्रमा न दृश्येतताममावास्यां कुर्वीत"॥ इति श्रुतिरेतत् समानार्थकं श्रुत्यन्तरं वा तदपि वर्द्धमानादि परं न तु कात्या-यन वचनात्तत्र क्षयलक्षणा कल्पतरु प्रभृतिभिरुक्ता युक्ता "श्रुतिस्मृतिविरोधे तु श्रुतिरेव गरीयसी"॥ इति विरोधात्। क्षीण इति कात्यायनेन मया यत् क्षीणे राजनीत्युक्तं तदपि क्षयाभिप्रायकम्। "यथैवं दृश्यमानेऽप्येकदा"॥ इति यद्गो-भिलस्य सूत्रान्तरं तदर्थं यदहस्त्वेवेत्यादि द्वितीयसूत्र प्राप्त-तिथेः सिनीवालीत्वेनैव चन्द्रदर्शन प्राप्तेरित्यत आह स एव। "यच्चोक्तं दृश्यमानेऽपि तच्चतुर्दश्यपेक्षया। अमावास्यां प्रती-क्षेत तदन्ते वापि निर्वपेत्"॥ दृश्यमानेऽप्येकदेति यदुक्तं तच्च-तुर्दश्यां श्राद्धाय पूर्वसूत्रममावास्यापदोपादानाच्चन्द्रक्षये मति अमावास्याविषयम्। इद पुनरित्यभूतचतुर्दशीविषयमिति श्राद्धविवेकः। तत्किममावास्यावच्चतुर्दशीत्यवाह अमावास्यां प्रतीक्षेत त उभय तिथिप्राप्तौ श्राद्धायामावास्या प्रतीक्षणीया यत्र पूर्वदिने दिवासार्द्ध मुहूर्त्तमात्रेऽमावास्या परदिने च सार्द्ध-दशम मुहूर्त्तमात्रे तत्रोभयदिने श्राद्ध योग्यामावास्या न प्राप्यते तत्र तदन्ते चतुर्दश्यन्ते निर्वपेत् दद्यात्। अत्रैवविषये साग्निनिरग्न्योर्विशेषमाह कालमाधवीये जावालिः। "अप-राह्णद्वयव्यापी यदि दर्शस्तिथिक्षये। आहिताग्नेः सिनीवाली निरग्न्यादेः कुहूर्मता"॥ आदिशब्दादनुपनीतशूद्रयोर्ग्रहणम्।

क्षयमाह कात्यायनः। "अष्टमेऽंशे चतुर्दश्याः क्षीणो भवति चन्द्रमाः। अमावास्याष्टमांशे च ततः किल भवेदणुः"॥ चतुर्दश्यष्टमे यामे चन्द्रमाः क्षीणः चतुर्थ भागोनकलावशिष्टो-भवति। "अथेन्दुराद्य प्रहरेऽवतिष्ठते"॥ इत्यादिस्वरसात्। अमावास्याष्टमे यामे चाणुर्भवति पुनरुत्पद्यते किलेत्यागमवा-र्त्तायां तेनामावास्यायाः सप्तमे यामे क्षयस्तत्र इत्यवगम्यते। ततश्चान्त्य कलापयवनाशोत्पत्तिरेव क्षयः सा च सूक्ष्मतायां सिनीवाल्यपीति श्राद्धविवेकः। उत्पत्तिरादयपसम्बन्धः तेन

दिनाद्यस्यानन्तत्वेऽपि नातिव्याप्तिः। अत्रविशेषमाह स एव।
"आग्रहायण्यमावास्या तथा ज्यैष्ठस्य या भवेत्। विशेषमाभ्यां
ब्रुवते चन्द्रचारविदोजनाः॥" आभ्यामिति ल्यप्लोपे पञ्चमी।
इमे प्राप्येत्यर्थः 'चन्द्रचारविदो ज्योतिर्विदः'। अत्र पौर्णमास्यन्त-
मास इति परिशिष्टप्रकाशः। अत्र वीजं ब्रह्मपुराणीयतिथि-
कृत्यम्। तथा च श्राद्धमधिकृत्य ब्रह्मपुराणम्। "पयोमूल-
फलैः शाकैः कृष्णपक्षे च सर्वदा"॥ अत्र कृष्णपक्षे चतुर्दशी-
व्यतिरिक्तायां यस्यां कस्याञ्चित्तिथौ श्राद्धविधानादमावा-
स्यापि लभ्यत इति कोविशेष इत्यत आह स एव। "अत्रेन्दुराद्ये
प्रहरेऽवतिष्ठते चतुर्थभागोनकलावशिष्टः। तदन्त एव क्षय-
मिति कृत्स्नमेवं ज्योतिश्चक्रविदो वदन्ति"। अत्र मासद्वयेऽ
ऽमावास्यायां चतुर्थभागोनकलावशिष्टः चतुर्थभागोना या
कला तयावशिष्टः कलाभागत्रयमात्रः सत्राद्ये प्रहरेऽवतिष्ठते।
अर्थात् चतुर्दश्यष्टमयामे क्षयारम्भ इति तदन्त एव अमावस्या-
न्त्ययाम एव क्षयं कृत्स्नमिति। अन्यत्रामावास्याप्रथमयाम
इति विशेषः। तेन मार्गशीर्षे ज्यैष्ठयोरुभयदिने चन्द्रक्षय-
लाभे यद्यपि यदा चतुर्दश्यामिति वचनात् पूर्वदिन एव
श्राद्धं प्राप्नोति तथापि तद्वचनं चन्द्रक्षयानुरोधमूलमिति कृत्-
स्नक्षयानुरोधात् क्षीणायामपि परत्रापराह्णलाभे श्राद्धम् अन्य-
थैतद्विशेषाभिधानं व्यर्थं स्यात्। अत्रापि विशेषान्तरमाह
स एव। "यस्मिन्नब्दे द्वादशैकश्च यस्तस्मिंस्तृतीयया परि-
दृश्यो नोपजायेत" यत्रोमासः तृतीयया मात्रया चतुर्थभागोन-
कलया परिदृश्यश्चन्द्रो न भवति किन्तु तदधिक न्यूनकलयेति।
तेन मलमासयुताब्दे अन्यमासवदनयोरपि चतुर्दश्यन्तयामादि-
दर्शप्रथमयामपर्य्यन्त क्षय इति। मलमासयुताब्दस्तु एकस्मा-
न्मलमासादब्दद्वयानन्तराब्दे तृतीयेऽब्दे मलमासस्यावश्यम्भा-
वादिति। चन्द्रक्षयानुरुद्ध क्षीणपक्षमुपसंहरति स एव।
"एवं चारं चन्द्रमसो विदित्वा क्षीणे तस्मिन्नपराह्णे च दद्यात्"॥
एवं चारं गतिविशेषम्।

स्वल्पिताया व्यवस्थामाह स एव। "सम्मिश्रया चतुर्दश्या
अमावास्या भवेत् क्वचित्। खर्व्वितां तां विदुः केचिदुपेक्ष-

मिति चापरे" ॥ क्षीणायाः पूर्वमुक्तत्वात् वर्द्धमानायाश्च वक्ष्य-माणत्वादस्य वचनस्य स्तम्भितापरत्वम्। खर्विता नौचाम्। पितृलोकप्रापणान्हीं केचित् यजुर्वेदिनः अपरे ऋग्वेदिनः तामेव उपेध्वमुपगच्छत श्राद्धायेति शेषः उपेध्वमित्यत्र गताध्वा मिति पाठे गतः प्राप्तः पितृलोकप्रापणाय अध्वाऽनयेति गताध्वा प्रशस्तेत्यर्थः। तस्माच्छन्दोगा उभयानुरोधादिच्छातः उभयादरं कुर्वन्ति इति कात्यायनस्वरसः। व्यक्तमाह लघु-हारीतः "त्रिमुहूर्त्तापि कर्त्तव्या पूर्वादर्शो च बह्वृचैः। कुहूर-ध्वर्य्युभिः कार्य्या यथेष्ट सामगैतिभिः" ॥ अत्र त्रिमुहूर्त्तत्वो-पादानात् स्तम्भितायाः पूर्वदिने त्रिमुहूर्त्तमात्र लाभेऽपि बह्वृ-चानां श्राद्धं मुख्यापराह्णलाभादपि परदिने सामगानां तत्रा-प्यनियमः एतादृग्विषय एव उभयत्रापराह्णालाभेऽपीयं व्यव-स्थेति श्राद्धविवेकः। मुख्यापराह्णस्य एकदिन मात्र लाभेऽप्यु-भयदिनालाभात्।

वर्द्धमानायां व्यवस्थामाह कात्यायनः। "वर्द्धमानाममा-वास्यां लक्षयेदपरेऽहनि। यामां स्त्रीनधिकान् वापि पितृ-यज्ञस्ततो भवेत्" ॥ यामां स्त्रीनिति पूर्वदिवसीय यामत्रय-न्यून चतुर्दश्यपेक्षया अथैवं वासर तृतीयांशानुरोधेन श्राद्ध-विधानात् कथममावास्याश्राद्धे पर्य्युदस्तरात्र्यादीतरकालपरि ग्रहः सत्यम्। तिथिद्वैधे क्षीणादिभेदेन खण्डविशेषपरिग्र-हाय वासर तृतीयांशापेक्षा अन्यथोभयदिने वासर तृती-यांशाप्राप्तौ श्राद्धलोपापत्तेः प्रागुक्त निरग्न्यादेः कुतुपमतित्वस्य निर्विषयतापत्तेश्च अतः पर्य्युदस्तेतरकालस्यापि परिग्रहः यदा तु पूर्वापरखण्डयोरन्यतरस्यैव परिग्रहस्तदा यथा योग्यं तत्रैव सायाह्न मुहूर्त्तद्वय पर्य्युदस्तेतरकाल कुतपादि मुहूर्त्त-पञ्चक रौहिणादि मुहूर्त्तचतुष्टय वासर तृतीयांशीयापराह्ण-मुहूर्त्तद्वयकाला यथाक्रममापत् सामान्यप्रशस्त प्रशस्ततर प्रश-स्ततमत्वेन ज्ञेयाः एवमखण्डतिथावपि नातिसन्ध्यासमीपत इति पूर्वोक्तत्वात्। "सायाह्न स्त्रिमुहूर्त्तःस्याच्छ्राद्धं तत्र न कारयेत्" इति मत्स्यपुराणात् "रात्रौ श्राद्धं न कुर्वीत राक्षसी-कीर्त्तिता हि सा। सन्ध्ययोरुभयोश्चैव सूर्य्ये चैवाचिरोदिते"

इति मनुवचनाभ्याम् "ऊर्द्ध्वं मुहूर्त्तात् कुतपात् यन्मुहूर्त्तं चतु-ष्टयम्। मुहूर्त्तपञ्चकं वापि स्वधाभवनमिष्यते" इति मत्स्य-पुराणात् मुहूर्त्तपञ्चकमित्यत्र कुतपादिति ल्यप्‌लोपे पञ्चमी कुतपमारभ्येत्यर्थः। तत्रत्रैव "अपराह्ने तु संप्राप्ते अभिजि-द्रौहिणोदये। यदत्र दीयते जन्तोस्तदक्षयमुदाहृतम्"॥ इत्युक्तम्। "पूर्वाह्णो वै देवानां मध्यं दिनं मनुष्याणाम् अपराह्णः पितॄ-णाम्"॥ इति श्रुतेः। वासरस्य तृतीयांश इति कात्यायन-वचनं मायाह्नस्त्रिमुहूर्त्तः स्याच्छ्राद्धं तत्र न कारयेदिति पाभि-कवाक्यत्वाद्वामरतृतीयांशीयापराह्न मुहूर्त्तद्वयस्य लाभ इति। अत्र "दशश्राद्धन्तु यत् प्रोक्तं पार्वणं तत् प्रकीर्त्तितम्। अप-राह्णः पितॄणान्तु तत्र दानं प्रशस्यते"॥ इति शातातपीय वचने प्रशस्यत इत्यभिधानात् "मासि मास्यपरपक्षस्यापराह्णः श्रेयान्"॥ इत्यापस्तम्बवचने श्रेयानित्यभिधानाच्च प्रशस्यतारतम्यं कल्प्यते न तु मुख्यकल्पानुकल्पत्वमिति। अपरपक्षस्य कृष्णपक्षमात्रस्य तथा च श्रुतिः "पूर्वः पक्षो देवानामपरःपक्षः पितॄणाम्" इति एवञ्चामावास्या न निमित्तान्तरं किन्तु कृष्णपक्षनिमित्तक-श्राद्धस्य प्रशस्तकालपरा अतएव शक्तेस्तारतम्येन बहून् कल्पा-नाह गौतमः। "अथ श्राद्धममावास्यायां पितृभ्यो दद्यात् पञ्चमी प्रभृति वापरपक्षस्य यथा श्राद्धं सर्वस्मिन् वा द्रव्यदेश-ब्राह्मण सन्निधौ वा कालनियमः शक्तित इति"॥ योऽयममा-वास्यादि कालनियमः स शक्तस्य सद्रव्यस्यारोगिणो बोद्धव्य इति श्राद्धविवेकः। अतएवामावास्यायामति प्राशस्त्यमाह निगमः। "अपरपक्षे यदहः सम्पद्यते अमावास्यायान्तु विशेषेण"॥ तथा च मनुः। "कृष्णपक्षे दशम्यादौ वर्जयित्वा चतुर्दशीम्। श्राद्धे प्रशस्तास्तिथयो यथैता न तथेतराः"॥ अत्र चतु-र्दशी वर्जनं तदन्ते वापि निर्वपेदित्युक्त विषयेतरविषयम-न्यथा तद्वचनं व्यर्थं स्यात् नचेद शस्त्रहत पितृमात्रविषयं तस्य प्रकरणभेदादनुपस्थितेः अमावास्यायाः प्रतीचायाः असम्भवे चतुर्दशी विधानाच्च। यत्तु "कार्य्यं श्राद्धममावास्यां मासि-मास्युडुपक्षये"। इति मार्कण्डेयपुराणेऽभिहितं तन्मासि मासि यत् कार्य्यं श्राद्धं तच्चन्द्रक्षयेऽमावास्यां प्राप्यातिप्रशस्तं

गोतमादि वचनैकमूलत्वाच्चन्द्रक्षयाभावेऽपि वर्द्धमानादौ श्राद्धविधानेनामावास्याया अलाभेऽपि चतुर्दश्यन्तयामे श्राद्ध-विधानेन च विशिष्टविध्यनुपपत्तेश्च। यत्तु "अमावास्या-ष्टका कृष्णपक्षपञ्चदशीषु च"। इत्यभिधाय "एतच्चानुपनी-तोऽपि कुर्य्यात् सर्वेषु पर्वसु। श्राद्धं साधारणं नाम सर्वकाम-फलप्रदम्॥ भार्य्याविरहितोऽप्येतत् प्रवासस्थोऽपि नित्यशः। शूद्रोऽप्यमन्त्रवत् कुर्य्यादनेन विधिना बुधः"॥ इति मत्स्य पुरा-णम्। तत्र अनुपनीतोऽपीत्यपि शब्देनोपनीतः समुच्चीयते। तत्रानुपनीतस्य जात मात्राहिताग्नेरुपनीतस्य च साग्नेः सम्भवात्तयोः। "न दर्शेन विना श्राद्धमाहिताग्नेर्द्विजन्मनः" इति मनुना कृष्णपक्षीय श्राद्धस्यामावास्याया विधानात्तदेक-वाक्यतया मत्स्य पुराणे नित्यश इत्यनेनामावास्याया यन्नि-त्यत्वाभिधान तत्साग्निपर कृष्णपक्षस्य यन्नित्यत्वाभिधान तत्साग्निभिन्नस्य योग्यत्वात् एवमन्यानि वचनानि व्याख्ये-यानि। अत्र च वसुरुद्रादित्याकारेण पितृपितामहानां ध्यातव्यत्वं श्राद्धविवेकोक्तं व्यक्तमाह "वसुरुद्रादित्यरूपान् श्राद्धार्थं तर्पयेत् पितॄन्। नामगोत्रे समुच्चार्य्य तिलैस्तोयैश्च सयतः"॥ इति कृत्यार्थसारमदनपारिजातधृत वचनमिति वस्वादीनां ध्यानमादित्यपुराणे "प्रसन्नवदनाः सौम्या वरदाः शक्तिपाणयः। पद्मासनस्था द्विभुजा वसवोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः॥ करे त्रिशूलिनो वामे दक्षिणे चाक्षमालिनः। एकादश प्रक-र्त्तव्या रुद्रास्त्वर्द्धचन्द्रमौलयः॥ पद्मासनस्था द्विभुजाः पद्म गर्भाङ्गकान्तयः। करादिस्कन्धपर्य्यन्तनालपङ्कजधारिणः॥ इन्द्राद्या द्वादशादित्यास्तेजोमण्डलमध्यगाः"। अथ पितृ-दयितापयोगान्यनाधिकान्येतानि। "निधायाथ दर्भचय-मासनेषु समाहितः। प्रैषानुप्रैष्यसंयुक्तं विधानं प्रतिपाद-येत्"॥ इति वचनात् "ब्राह्मणानामसम्पत्तौ कृत्वा दर्भमयान् द्विजान्। श्राद्ध कृत्वा विधानेन पश्चाद्विप्रेषु दापयेत्"॥ इति श्राद्धसूत्रभाष्यकार समुद्रकरधृत वचनाच्च यत्र प्रैषस्य प्रत्युत्तरमबाधित तद्युक्त कर्म्मणो विधानात् दर्भवटुरूप दर्भ-चयमादाय कर्म्मकरणे निमन्त्रितोऽस्मि क्षमाः स्म इति प्रत्यु-

राभावान्निमन्त्रणाद्दसिमग्राभाव'। कुरुध्वेत्यादि प्रत्युत्तरा भावात्तु अन्येनापि सम्भवादनुज्ञादौना कर्त्तव्यतैव। अन्नोत्सर्गानन्तरं भोजनात् पूर्वं भोजनकालेऽपि मधुवातेति पाठस्तथा च याज्ञवल्क्यः। "मध्वाहुतिका गायत्री मधुवाता इति तृचम। जप्त्वा यथासुखं वाच्य भुञ्जीरं स्तेपि वाग्यता ॥ अन्नमिष्टं हविष्यञ्च दद्यादक्रोधनोऽत्वरः। आतृप्तेश्च पवित्राणि जप्त्वा पूर्वजपं तथा" ॥ पूर्वजपमित्यनेन तत्प्राप्ते, अत्र च भोजनात् पूर्वं मधुमध्विति जपानन्तरम् अन्नहीनमित्यादिकं पाठ्यम् "मन्त्रहीनं क्रियाहीनं विधिहीनञ्च यद्भवेत्। तत् सर्वमच्छिद्रमस्त्वित्युक्त्वा यत्नेन भोजयेत्" ॥ इति यमवचनात्। एवञ्च "यस्तैन श्रावयेत् श्राद्धे ब्राह्मणान् पादमन्ततः। अक्षय्यमन्नपानन्तत् पितृंस्तस्योपतिष्ठते" ॥ इत्यादि पर्वणि श्राद्धे भारतीय श्लोक पादादि श्रावणोक्त्यक्तेपेण भारतवृद्धयनिरूपकत्वेन दुर्य्योधनो मन्युमयो युधिष्ठिरो धर्म्ममय इति श्लोकद्वयं पठनीयम् अपहृतगुरुगवीमासहत श्राद्धमहत्त्वप्रकाशक पितृगाथात्वेन सप्तव्याधा इति च पठनीयम्। अत्र मध्वसम्पत्तौ। "घृतं न लभ्यते यत्र शुष्कक्षीरञ्च होमयेत्। क्षीरस्य च दधि ज्ञेयं मधुनश्च गुडो भवेत्" ॥ इति मत्स्यसूक्तवचनेन "मधु यत्र न विद्येत तत्र जीर्णगुडो भवेत्"। इत्यायुर्वेदीयेनापि प्रतिनिधित्व गुडेऽप्यविकृत एव मधुवातादि मन्त्रं पठनीयं। "तैलं प्रतिनिधिं कुर्य्यात् यज्ञार्थं याज्ञिको यदि। प्रकृत्यैव तदा होता ब्रूयाद्घृतवतीमति"। इति यज्ञपार्श्व वचनदर्शनात् "शब्दऽवि प्रतिपत्तेः"। इति श्रौतकात्यायनसूत्राच्च। प्रतिनिहित द्रव्ये श्रुतशब्दं प्रयोज्य श्रुतद्रव्यबुद्ध्या प्रतिनिध्युपादानाच्छब्दान्तरप्रयोगे द्रव्यान्तरबुद्धिप्रसङ्गात्। एवं हस्तादावग्नौ करणेऽप्यग्नौ करिष्ये इति।

वैदिकप्रयोगभावे प्रणवादित्वमाह योगियाज्ञवल्क्यः। "यन्न्यूनञ्चातिरिक्तञ्च यच्छिद्रं यदयज्ञियम्। यदमेध्यमशुद्धञ्च यातयामञ्च यद्भवेत्। तदोङ्कारप्रयुक्तेन सर्वञ्चाविकलं भवेत्" ॥ तस्य पूर्वपाठमाह भगवद्गीतायाम्। "तस्मादो-

मित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः। प्रवर्त्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम्"॥ तथोदाहृतं ब्रह्मपुराणे। "तानग्नौ करिष्य इति प्रणतः प्रार्थयेद्द्विजान्। कुरुष्वेति स तैरुक्तो दक्षिणाग्निं समाह्वयेत्"॥ अत्र प्रश्ने तदनुपदेशात् उपदेशेऽधिकगुणत्वं प्रतीयते। इति प्रश्नेऽपि प्रणवादित्वं युक्तम् अतएव पितृदयिताश्राद्धप्रदीपादिषु तथा लिखितम्। एवञ्च सर्व्वत्र वैधप्रश्नोत्तरादौ प्रणवादित्वे फलाधिक्यमेव तथा अग्निदग्धेत्यन्नविकिरणानन्तरं हस्तद्वयप्रक्षालनाचमनं हरिस्मरणं कृत्वा गायत्रीं मधुवातादिकं मधुत्रयञ्च जपेत्। तथा च ब्रह्मपुराणम्। "ततः प्रक्षाल्य हस्तौ च आचम्य च हरिं स्मरेत्। प्रेतभागं विसृज्याथ प्रायश्चित्तोपशान्तये॥ सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीञ्च ततो जपेत्। पठेन्मधुमतीं पुण्यास्तथा च मधुमक्षिति"॥ प्रायश्चित्तोपशान्तये प्रायश्चित्तमाख्या या उपशान्तिस्तत् सिद्धये। गायत्रीजपविधिमाह योगियाज्ञवल्क्यः। "प्रणवं पूर्वमुच्चार्य्य भूर्भुवःस्वस्ततः परम्। गायत्रीप्रणवश्चान्ते जपेत्त्वेवमुदाहृता"॥ अत्रान्तेऽपि प्रणवश्रुतेः "तिष्ठेदोदयनात् पूर्व्वां मध्यमामपि शक्तितः। आसीतोडूमाद्यान्त्यां सन्ध्यां पूर्व्वत्रिकं जपन्"॥ इति छन्दोगपरिशिष्टोक्तं पूर्व्वत्रिकं प्रणवव्याहृतिसावित्रीरूपमिति तत्प्रकाशकव्याख्यानञ्च प्रणवत्वेन द्वयोरैक्यादविरुद्धमिति श्राद्धाद्यवमानं पिण्डार्थकुशास्तरणात् पश्चात् अवनेजनात् प्राक् देवताभ्य इति त्रिः पठनीयम्। "उपवेश्य जपेद्धीमान् गायत्रीं तदनुज्ञया। मन्त्रं वक्ष्याम्यहं तस्मादमृतं ब्रह्मनिर्म्मितम्॥ देवताभ्यः पितृभ्यश्च महायोगिभ्य एव च। नमः स्वधायै स्वाहायै नित्यमेव भवन्त्विति॥ पाद्यावसाने श्राद्धस्य विराहुत्य जपेत् सदा। पिण्डनिर्व्वपणे चैव जपेदेतत् समाहितः॥ पाठ्यमानमिमं श्रुत्वा श्राद्धकाले उपस्थिते। पितरः क्षिप्रमायान्ति राक्षसाः प्रद्रवन्ति च"॥ इति ब्रह्मपुराणात्।

गोत्रपदमेवोच्चार्य्यम्। "गोत्रं स्वरान्तं सर्व्वत्र गोत्रस्याक्षय्यकर्म्मणि। गोत्रस्तु तर्पणे प्रोक्तः कर्त्ता एवं न मुह्यति"॥ इति गोभिलेन विशेषतोऽभिधानात्। एवं "सर्व्वत्रैव पितृ

प्रोक्तं पिता तर्पणकर्म्मणि। पितुरक्षय्यकाले तु अक्षय्यां
तृप्तिमिच्छता"॥ इति गोभिलवचनान्तरात् पितरित्येव
वक्तव्यं सम्बन्धिकशब्दानां पदिन्यायेन स्वसम्बन्धिपरत्वाच्च
नत्वस्मत् पितरिति अन्यथा एतदस्मदन्नमित्याद्यभिलापापत्तेः
एवं यजुर्वेदिनां पिण्डशब्दो नपुंसकलिङ्गेन प्रयुज्यते यथा
भणितं पिण्डं दद्यादसावेतत्ते इति श्राद्धविवेकधृतपिण्डपितृ-
यज्ञीयकात्यायनवचने पिण्डविशेषणत्वे नैतदिति नपुंसक-
निर्देशात् "भार्य्यैतत्त्व वै पिण्डं यस्मादन्नस्य पूरकम्"। इति
ऋष्यशृङ्गवचनेऽपि तथा दर्शनाच्च पिण्डान् दत्वा करं सम्मार्ज्य
प्रक्षाल्याचम्य हरिं स्मरेदित्याह ब्रह्मपुराणम्। "ततो दर्भेषु
विधिवत् सम्मार्ज्य च करं ततः। प्रक्षाल्य च जलेनाथ
विराचम्य हरिं स्मरेत्"॥ यद्यपि करसम्मार्जनादीनि पितृ-
पक्षे उक्तानि तथापि पितृपार्वण एव "मातामहानामप्येवं दैव
पूर्वं श्राद्धं कुर्वीत"। इति गोभिलसूत्रेण पितृपक्षधर्म्मातिदे-
शेन एकोद्दिष्टादि श्राद्धेऽपि आवाहनादि निषेधानुपपत्त्या
पार्वणधर्म्मातिदेशात् सर्वत्र तानि प्राप्तानि किन्तु पार्वणे षट्-
पिण्डदानानन्तरं सामगेतराभ्युदयिकादौ नवपिण्डदानान-
न्तरञ्च तन्त्रेणैतानि कार्य्याणि लाघवात् आग्नेयादित्रयेषु
प्रयाजादि तन्त्रतावत् तत्रापि पितृपक्षास्तृतदर्भेषु करसम्मा-
र्जनं लेपभागिनो वृद्धप्रपितामहादींस्त्रीनुद्दिश्य कर्त्तव्यं "न्युप्य
पिण्डांस्ततस्तांस्तेन प्रयतो विधिपूर्वकम्। तेषु दर्भेषु तं
हस्तं प्रमृज्याल्लेपभागिनाम्॥ लेपभाजश्चतुर्थाद्याः पित्राद्याः
पिण्डभागिनः। पिण्डदः सप्तमस्तेषां सापिण्ड्यं साप्तपौरु-
षम्"॥ इति यथास्थानस्थमनुवचनाभ्यां सहैकवाक्यत्वात्
इति तदपि दर्भाणां मूले "दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु पुष्पधूपसमन्वि-
तम्। स्वपित्रे प्रथमं पिण्डं दद्यादुच्छिष्टसन्निधौ॥ पिता-
महाय चैवाथ तत्पित्रे च ततः परम्। दर्भमूले लेपभुजस्त-
र्पयेल्लेपघर्षणैः॥ पिण्डैर्मातामहांस्तद्वत् गन्धमाल्यादिसंयुतैः।
प्रीणयित्वा द्विजाग्र्याणां दद्यादाचमनं ततः"॥ इति विष्णु-
पुराणात्। नचैतत् पाठक्रमान्मातामहपिण्डदानात् प्राक्-
लेपघर्षणमिति वाच्यं "सर्वेषु मधुमध्वित्यक्षमो मदन्तेति

जपित्वा वीं स्त्रीन् पिण्डान् दद्यादवनिज्य" इति गोभिलसूत्रे "दर्भेषु वीं स्त्रीन् पिण्डान् अवनिज्य दद्यात्"इति कात्यायन-सूत्रे च वीं स्त्रीनिति वीप्सा दर्शनात् षट्पिण्डदानमध्ये पिण्डदानेति कर्त्तव्यताव्यतिरिक्तानां निवृत्तिः प्रतीयते अतएव पितृदयिता श्राद्धकल्पतरुप्रभृतिभिः षट्पिण्डदानानन्तरमेव करचर्पणं लिखितम्। विष्णुपुराणन्तु दर्भमूलविधायकं न तु क्रमविधायकम् अन्यथा प्रत्यवनेजनदानादेः प्रागपि तदुक्त-ब्राह्मणाचमनापत्तेः। पुष्पधूपसमन्वितं पिण्डदानं शाखि-भेदपरमिति। अतो मतासङ्गपचे न करमार्जनमिति एकोद्दिष्टे तु लेपभुजामसम्भवेऽपि निषद्देश्यककरमार्जनप्रचा-मनाचमनहरिस्मरणानि कार्य्याणि साधारणप्रवृत्तप्रागुक्त ब्रह्म-पुराणात्।

अत्र श्राद्धचिन्तामणिः। त्रिःपिबेद्दोक्षितं तोयमित्या-दिना तावदाचमनं विहितं तदत्र त्रिरावर्त्तते आचारप्रदीपो-ऽप्येवमिति तन्न "त्रिराचामेदपः पूर्वं द्विःप्रमृज्यात्ततोमुखम्"। इति मनुवचने उदगग्नेरुत्क्रम्य "प्रक्षाल्य पाणी पादौ चोप-विश्य त्रिराचामेत्। द्विःपरिमृजीत पाणि पादावभ्युक्ष्य शिरो-ऽभ्युक्षयेदिन्द्रियाण्यद्भिः संस्पृशे दक्षिणौ नासिके कर्णौ"॥ इति गोभिलसूत्रे च त्रिः पिबेदित्यत्रैव त्रिराचामेदित्यत्राभिधाना-दत्रापि तथैव युक्तत्वात् मनो गोभिलेऽपि तथार्थत्वे पूर्वापरा-द्यभिधानं व्यर्थं स्यात् तस्मात् ब्रह्मपुराणेऽपि त्रिराचामेत् त्रिः पिबेदित्यर्थः। श्रीदत्तोऽप्येवम्। पिण्डपूजानन्तरं वस-न्तायेत्यस्य पाठः। तथाच ब्रह्मपुराणे "पूजयित्वा तु पिण्ड-स्थान् पितॄंश्च प्रणमेदृतून्। वसन्ताय नमस्तुभ्यं ग्रीष्माय च समोनमः॥ वर्षाभ्यश्च शरत् संज्ञ ऋतवे च नमः सदा। हेमन्ताय नमस्तुभ्यं नमस्ते शिशिराय च॥ मासमंवत्सरे-भ्यश्च दिवसेभ्यो नमो नमः"॥ इति ब्राह्मणनिमन्त्रणप्रचे यमः। "प्रार्थयेत् प्रदोषान्ते भुक्तार्थं ज्ञयितान् द्विजान्। मर्य्यादाभिर्विनिर्मुक्तैः कामक्रोधविवर्जितैः। भवितव्यं भव-द्भिश्च मोऽभूते श्राद्धकर्मणि॥ ते न तथेत्यविघ्नेन याति चेद्रू-जनो ध्रुवम्"॥ प्रार्थयेत् निमन्त्रणपूर्वकं नियतत्वं येत्।

"परकीयगृहे यस्तु स्वान् पितॄन् स्तर्पयेज्जडः। तद्भूमिस्वामिनस्तस्य हरन्ति पितरो बलात्। अग्रभागं ततस्तेभ्यो दद्यान्मूल्यञ्च जीवताम्"॥ गृह इति भूमिमात्रपरं तद्भूस्वामिपितृहरणस्य हेतुत्वेनाभिधानात् मूल्यदानाप्रदानयोः प्रत्येकं हरणनिवर्त्तकत्वेन वैकल्पिकत्वं ततश्च श्राद्धविघातनिवर्त्तकत्वेन तदङ्गत्वात् पितृरीत्या भूस्वामिपितृभ्यः प्रथमतो देयम्। अतः पार्व्वणादौ प्राचीनावीतित्वादिना नान्दीमुखे उपवीतित्वादिनेति। अत्र पितृपदस्य प्राप्तपितृलोकमात्रपरत्वे प्रेतानां हरणासम्भवात्। सुतरां स्वधेति निर्द्देश्यम्। प्रमीतमात्रपरत्वेऽपि "न स्वधाञ्च प्रयुञ्जीत प्रेतपिण्डे दशाह्निके"। इति ऋष्यशृङ्गवचने दशाह्निकत्वश्रवणादन्यत्र स्वधा प्रयोगादत्रापि तथा। असवर्णोद्दिष्टैकाह्निकनिषेधस्य श्राद्धादिप्रकरणीयत्वादन्यभूमात्रे अग्रदानमिति भीष्मतर्पणेऽप्युक्तं श्रोदत्तोऽप्येवम्। लिङ्गपुराणे "शालग्रामशिलाग्रे तु तच्छ्राद्धं क्रियते नृभिः। तस्य ब्रह्मान्तिकं स्थानं तृप्ताश्च पितरो दिवि"॥ विष्णुपुराणे "वित्तञ्च वित्तञ्च नृणां विशुद्धं शस्तश्च कालः कथितो विधिश्च। पात्रं यथोक्तं परमा च भक्तिर्नृणां प्रयच्छन्त्यभिवाञ्छितानि"॥ ब्रह्मपुराणे। "यस्त्वासन्नमतिक्रम्य ब्राह्मणं पतितादृते। दूरस्थं भोजयेन्मूढो गुणाढ्यं नरकं व्रजेत्॥ तस्मान्नातिक्रमेत् प्राज्ञो ब्राह्मणान् प्रातिवेश्मकान्। सम्बन्धिनः तथा सर्व्वान् दौहित्रं विट्पतिं तथा॥ भागिनेयं विशेषेण तथा बन्धून् गृहाधिपान्। नातिक्रामेन्नरश्चैतान् सुमूर्खानपि गोपते। अतिक्रम्य महारौद्रं रौरवं नरकं व्रजेत्"॥ ब्राह्मणोऽत्राल्पविद्यः। मूर्खब्राह्मणातिक्रमे दोषभावस्य व्यासादिभिर्नास्ति मूर्खे व्यतिक्रम इत्यनेनाभिधानात्। विट्पातजामाता सुमूर्खानिति सम्बन्धि दौहित्रादि विशेषणमिति कल्पतरुरत्नाकरौ। मत्स्यसूक्तेः "अग्न्याः समूला दर्भाश्च गुच्छेन चाधिकक्रफलम्" इति अग्नौ करणहोमे मत्स्यपुराणम्। "अग्न्यभावे तु विप्रस्य पाणावेव जलेऽपि वा"। यत्तु श्राद्धाग्रपरिवेशनन्तु दक्षिणपाणिमात्रेणेव भङ्गानभिधानादिति मैथिलोक्तं तन्न "एकेन पाणिना दत्तं शूद्रदत्तं न भक्षयेत्"।

इत्यादि पुराणीयेनैकपाणिदत्तभक्षणनिषेधेन तस्मात्परिवेशनस्यापि निषिद्धत्वात् व्यक्तं मत्स्यपुराणीयपितृकल्पे "उभाभ्यामपि हस्ताभ्यामाहृत्य परिवेशयेत्"। पाणिभ्यामपि पात्रान्तरितं कृत्वा देयम्। "हस्तदत्ताश्च ये स्नेहा लवणं व्यञ्जनानि च। दातारं नोपतिष्ठन्ते भोक्ता भुङ्क्ते च किल्बिषम्॥ तस्मादन्तरितं देयं पर्णेनाथ तृणेन वा। प्रदद्यान्न तु हस्तेन नायसेन कदाचन"॥ इति वशिष्ठेन सामान्यतो विधानात् पितृभक्तितरङ्गिण्यामप्येवम्। वृहस्पतिः "यद्येकं भोजयेत् श्राद्धे स्वल्पत्वात् प्रकृतस्य च। स्तोकं स्तोकं समुद्धृत्य तेभ्योऽन्नं निवेदयेत्"॥ प्रकृतं श्राद्धोचितं द्रव्यं स्तोकं स्तोकं पात्रे समुद्धृत्य एकस्मिन्नेव पित्रादिभ्यो विभज्यान्नं निवेदयेत् संकल्पयेदित्यर्थः।

वृषलक्षणाभूजातेनैव वैधकर्माचरणं तथा च हरिवंशे शत्रुं प्रति सुरभिवाक्यम्। "कर्षकान् पुङ्गवैर्वाह्यैर्मध्येन हविषासुरान्। श्रिय शकृत् प्रवृत्तेन तर्पयिष्यामहे वयम्"॥ अत्र पुङ्गवैरित्युपादानात् तेन च स्त्री गवीवाहनस्यावैधत्वेन तज्जातद्रव्यस्यावैधत्वं प्रतीयते। श्राद्धीयपात्रनिषेधे पैठीनसिः। "सीसकायसपाषाणपात्राणि हीनपात्राणि भग्नपात्राणि चेति"। हारीतः। "हीनपात्रन्तु तत् प्रोक्तं न्यूनमष्टाङ्गुलात्तु यत्"। स्मृतिसारसागरे स्मृतिः। "नारिकेलजलं कांस्ये ताम्रपात्रे स्थितं मधु। गव्यञ्च ताम्रपात्रस्थं मद्यतुल्यं घृतं विना॥ ताम्रपात्रघृतं मांसं यच्च गव्यं घृतेतरत्। आमिषन्तु गवां माम दधिमद्यं पयोरजः॥ द्रव्यान्तरयुतं मांसं पयसा संयुतं दधि। पयोऽनुद्धृतसारञ्च ताम्रपात्रे न दुष्यति"॥ एतत् पराशरानुसाराच्छारदातिलकोक्तम्। "ततश्च संस्कृते वह्नौ गोक्षीरेण चरुं पचेत्। अस्तेण स्थालिते पात्रे नवे ताम्रमयादिके"॥ अस्तेण अस्त्रमन्त्रेण। वृद्धशातातपः। पात्रे तु मृण्मये यस्तु श्राद्धे भोजयते पितॄन्। स वै दाता पुरोधाश्च भोक्ता च नरकं व्रजेत्॥ गुणांश्च सूपशाकाद्यान् पयोदधि घृतं मधु। विन्यसेत् प्रयतः सम्यक् भूमावेव समाहितः"॥ भूमौ न तु पात्रान्तरोपरि तत्तत् पात्राणि। मार्कण्डेयः

पुराणम्। "अभक्ष्यं यत् स्वरूपेण निषिद्धं स्नातकेषु च। वर्जनीयं प्रयत्नेन तद्द्रव्यं श्राद्धकर्म्मणि"॥ विष्णुः। "कुष्माण्डालाबुवार्त्ताकौ ग्राम्यमाहिषदुग्धकम्। पालङ्की राजिका श्राद्धे द्विः स्विन्नञ्च विवर्जयेत्"॥ द्विः स्विन्नञ्च तदेव यत् सूपकार शास्त्रोक्तापेक्षितपाकनिष्पत्त्यनन्तरं शैत्यादिनिवृत्तये पुनः पाकान्तरमुक्तं नतु तद्दैपाकानन्तरं तच्छास्त्रोक्तसम्भारणरूप पाकान्तरसिद्धं व्यञ्जनादि अतीतार्थक्तनिर्देशात् अतएव भृष्टानन्तरं गुडादिपक्वं मोदकादिकं शिष्टैर्दीयते भुज्यते च अन्यथा हि संस्कृतस्य तस्य भोज्यत्वं न स्यात् "पर्य्युषितं पुनः सिद्धमभोज्यमन्यत्र हिरण्योदकस्पर्शात्" इति सुमन्तूक्तेः शातातपोऽपि। "गोकुले कन्दुशालायां तैलयन्त्रेक्षुयन्त्रयोः। अमीमांस्यानि शौचानि स्त्रीषु बालातुरेषु च"॥ बालोऽत्र पञ्चवर्षाभ्यन्तरवयस्कः अमीमांस्यानि शौचाशौचभागितया न विचारणीयानीति भवदेवभट्टरत्नाकरादयः। अतएव कूर्म्मपुराणम्। "कन्दुपक्वानि तैलेन पायसं दधि शक्तवः। द्विजैरेतानि भोज्यानि शूद्रगेहकृतान्यपि"॥ कन्दुपक्वं जलोपसेकं विना केवलपात्रे यत् वह्निना पक्वं भृष्टतण्डुलादि। यमोऽपि। "अपूपाश्च करम्भाश्च धाना वटकशक्तवः। शाकं मांसमपूपञ्च सूपं कृसरमेव च॥ यवागुं पायसञ्चैव यच्चान्यत् स्नेहसम्भवम्। सर्वं पर्य्युषितं भक्ष्यं शुक्तञ्च परिवर्जयेत्"॥ घृतपक्वापक्वतया पूपापूपद्वैविध्यं शुक्तं यन्मधुरं कालवशादम्लतां गतमिति प्रायश्चित्तविवेकः। करम्भो दधिशक्तवः। मनुः "दधिभक्ष्यञ्च शुक्तेषु सर्वञ्च दधिसम्भवम्"। भक्ष्यमिति शेषः।

देवलः। "ये चात्र विश्वदेवार्थं विप्राः पूर्वं निमन्त्रिताः। प्राङ्मुखान्यासनान्येषां द्विदर्भोपहितानि च॥ दक्षिणामुखयुक्तानि पितॄणामासनानि च। दक्षिणाग्रेकदर्भाणि प्रोक्षितानि तिलोदकैः॥ ब्रह्मपुराणे। "पृथक् पृथक् चासनेषु तिलतैलेन दीपकाः। अविच्छिन्नास्तथा देयास्ते तु रक्षन्ति वै द्विजान्"॥ आसनेषु तत्सन्निधानेषु अविच्छिन्नाः श्राद्धकालावधिस्थायिनः। विष्णुपुराणे पिण्डानुपक्रम्य "पूजयित्वा द्विजाग्र्याणां दद्यादाचमनं ततः। पितृभ्यः प्रथमं भक्त्या

तन्मनस्को नराधिप। सुस्वधेत्याशिषा युक्तां दद्याच्छक्त्या च दक्षिणाम्। द्विजाग्रगाणां विश्वदेवादि पञ्चत्रय श्राद्धभोक्तृणाम्"॥ पैत्रेभ्यः प्रथमं भक्त्या तेषां ब्राह्मणानां मध्ये पितृब्राह्मणेभ्यः प्रथमम् आचमनं दक्षिणाञ्च दद्यात् ततश्च दक्षिणाया दैवादित्वाभावः प्रतीयते। न च मातामहापेक्षया पितृकर्ममात्र एव प्राथम्यस्य प्रागुक्तत्वादनुवादापत्तेः सु स्वधेति शाख्यन्तरीयम् इदानीन्तनीया दक्षिणापि शाख्यन्तरीया। यजुःसामविदोस्तु न्युब्जोत्तानानन्तरम्। तथा च कात्यायनगोभिलौ। "उत्तानं पात्रं कृत्वा यथाशक्ति दक्षिणां दद्यात" इति। मत्स्यपुराणे। "दत्त्वा पिण्डान् पितृभ्यस्तु रजतं दक्षिणां दद्यात्। स्वस्तीत्युक्ते द्विजैस्तैस्तु सुरान् द्विजा प्रतर्पयेत् वाजेवाजे इति जपन् कुशाग्रेण विसर्जयेत्। रतिशक्तिः स्त्रियः कान्ता भोज्यं भोजनशक्तिता॥ दानशक्तिः सविभवारूपमारोग्य सम्पदः। श्राद्धपुष्पमिदं प्रोक्तं फलं ब्रह्मसमागमः"॥ पुष्पं तद्वदस्य फलं तद्वत् महत्।

बृहस्पतिः। "वन्दिभ्यश्चैवमर्थिभ्योऽप्यन्नार्थिभ्योऽन्नमर्थितः। यदि तत्र न दद्याच्च विफलं शक्तितो भवेत्"॥ वन्दिनो वीर्यस्तोतारः। अर्थितः सन् यदि एभ्योऽन्नं शक्तितो न दद्यात् तदा श्राद्धं निष्फलं भवेदित्यर्थः। तत्र श्राद्धोत्तरकाले आशीर्ग्रहणञ्च "ततः स्वधावाचनिकं विश्वे देवेषु चोदकम्। दत्त्वाशिषः प्रगृह्णीयात् द्विजेभ्यः प्राङ्मुखः पृथक्" इति मत्स्यपुराणवचनस्य "दक्षिणां दिशमाकांक्षन् याचेतेमान् वरान् पितॄन्" इति मनुवचनस्य च सामञ्जस्यादुपवीती प्राङ्मुखो दक्षिणां दिशं मनसा पश्यन् कुर्य्यादिति वाचस्पतिमिश्राः तन्न "पिण्डपितृयज्ञवदुपचारः पित्र्ये" इति गोभिलसूत्रेण वैश्वदेव कर्मातिरिक्ते दक्षिणामुखत्वप्रतीतेः। दक्षिणां दिशमाकांक्षन्निति मनुवचनस्य तदर्थत्वे प्रमाणाभावाच्च। अतएव दक्षिणां दिशमाकांक्षन् वीक्षमाण इति टीकाकारैर्व्याख्यातम्। मनुना च पाकाञ्चमित्यनन्तरं "दातारो नोऽभिवर्द्धन्ताम् पञ्चवेदा दीरयन्। अभ्युदीरयन्" इत्येव पठितं न तु "अघोराः पितरः सन्तु" इति। मत्स्यपुराणवचनेऽपि अक्षय्योदकदानानन्तरं दत्त्वेति न

पठितं किन्तु "ततः स्वधा वाचनिकं विश्वेदेवेषु चोदकम्" इत्यनन्तरं दत्त्वाशीरित्यर्द्धं पठित्वा "अघोराः पितरः सन्तु सन्त्वित्युक्तः पुनर्द्विजैर्गोत्रं तथा वर्द्धतां नस्तथेत्युक्तः स तैः पुनः। दातारो नोऽभिवर्द्धन्तामन्नञ्चैवेत्युदीरयेत्" इति पठितं ततश्च शाखिविशेषे एतादृशक्रम कर्म्माणि प्राङ्मुखत्वं न तु गोभिलाद्युक्तकर्म्माणि अतएव पितृदयिताद्याशीःप्रार्थने प्राङ्मुखत्वं नाभिहितम्।

कुशाग्रेण विसर्जनमाह मत्स्यपुराणे "वाजे वाजे इति जपन् कुशाग्रेण विसर्जयेत्"। तत्र श्राद्धोत्तरकाले देवलः। "निर्हृत्ते पितृमेधेतु दीपं प्रच्छाद्य पाणिना। आचम्य पाणी प्रक्षाल्य ज्ञातीन् शेषेण भोजयेत्॥ ततो ज्ञातिषु भुक्तेषु स्वान् भृत्यानपि भोजयेत्। पश्चात् स्वयञ्च पत्नी च श्राद्धशेषमुदाहरेत्"॥ निर्हृत्ते वामदेव्यगानान्ते प्रच्छाद्याच्छाद्येति पारिजातगणेश्वरौ। न तु निर्वापणम्। दीपनिर्वापणात् पुंसः कुष्माण्डच्छेदनात् स्त्रियाः। अचिरेणैव कालेन वंशनाशो भवेत् ध्रुवम्"॥ इति नव्यवर्द्धमानधृतात्। "दीपनिर्वापकोऽन्धः स्यात्" इति वचनाच्च। उदाहरेत् अभ्यवहरेत्। एष च रागप्राप्तत्वान्न विधिः किन्तु श्राद्धाङ्गत्वेन नियमविधिः। तथा च श्राद्धशेषमुपक्रम्यापस्तम्बः। "सर्व्वस्मात् ग्रासावरार्द्धमश्नीयात्" इति ग्रासावरार्द्धं ग्रास एव अवरार्द्धं निकृष्ट कोटिर्यस्य तत्तथा। अनियमत्वे सर्व्वस्मादिति श्राद्धशेषविशेषणं व्यर्थं स्यात्। अतएव शिवरहस्ये। "श्राद्धं कृत्वा तु यः शेषं नावमश्नाति मन्दधीः। लोभान्मोहाद्भयाद्वापि तस्य तद्विफलं भवेत्"॥ लोभाद्द्रव्यान्तरस्येति शेषः। अत्र लोभादित्यभिधानात् वैधोपवासादौ न नियमः। एवञ्च "यत्किञ्चित् पच्यते गेहे भक्ष्यं भोज्यमथापि वा। अनिवेद्य न भुञ्जीत पिण्डमूले कथञ्चन"॥ इति ब्रह्मोक्तं न शेषेतरभोजननिषेधपरकं किन्तु यत्किञ्चित् इति श्राद्धार्थत्वेन विशेषणीयम् अन्यथा श्राद्धप्रतिपिद्ध द्रव्याणां भक्ष्यत्वं न स्यात् तेन श्राद्धार्थपक्व तत्र अदत्त्वा न भोक्तव्यमिति तथ्यार्थः।

शातातपः। श्राद्धं कृत्वा परश्राद्धे भुञ्जते ये च विह्वलाः।

पतन्ति नरके घोरे लुप्तपिण्डोदकक्रियाः"॥ जिह्वला लोलुपाः। विष्णुपुराणम्। "वर्ज्यानि कुर्वता श्राद्धं कोपोऽध्वगमनं त्वरा। भोक्तुरप्यत्र राजेन्द्र! त्रयमेतन्न शस्यते"॥ राजमार्त्तण्डे। "पुनर्भोजनमध्वानं यूताध्ययनं मैथुनम्। दानं प्रतिग्रहं सन्ध्यां श्राद्धं कृत्वाष्ट वर्जयेत्"॥ नव्यवर्द्धमानधृता स्मृतिः। "पुनर्भोजन मध्वानं द्यूताध्ययनमैथुनम्। दानं सन्ध्यां पुनः स्नानं श्राद्धं कृत्वाष्ट वर्जयेत्"। अध्वानमध्वगमनं क्रोशात् परं न कार्य्यम्। "अध्वगमनमाक्रोशपूरणम्" इति हारीतवचनात्। मैथुनम् ऋतुकालीनमपि तथा च श्राद्धानन्तरं शङ्खलिखितौ। ऋतुस्नातां तदहोरात्रं परिहरेत्" इति। दानं याचितान्नाद्यतिरिक्तपरम्। वह्निश्चैति प्रागुक्तत्वात्।

ज्योतिषे "तुलाराशिगते भानौ अमावास्यां नराधिप!। स्नात्वा देवान् पितॄन् भक्त्या संपूज्याथ प्रणम्य च॥ कृत्वा तु पार्वणश्राद्धं दधिक्षीरगुडादिभिः। ततोऽपराह्णसमये घोषयेन्नगरे नृपः॥ लक्ष्मीः सम्पूज्यतां लोका उल्काभिश्चापि वेष्ट्यताम्"॥ दर्शद्वैधे प्रदोषव्याप्त्या निर्णयः। "तुलासंस्थे सहस्रांशौ प्रदोषे भूतदर्शयोः। उल्काहस्ता नराः कुर्युः पितॄणां मार्गदर्शनम्"॥ इति ज्योतिषात्। उभयतः प्रदोषप्राप्तौ परदिन एव युग्मात्। "दण्डैको रजनीयोगो दर्शस्य स्यात् परेऽहनि। तदा विहाय पूर्वेद्युः परेऽह्नि सुखरात्रिका"॥ इति ज्योतिर्वचनाच्च। उभयत्र प्रदोषाप्राप्तावपि उल्कादानं परदिने पूर्वोक्तपार्वणानुरोधात्। "भूताहे ये प्रकुर्वन्ति उल्काग्रहमचेतसः। निराशाः पितरो यान्ति शापं दत्त्वा सुदारुणम्"। इति ज्योतिर्वचनाच्च। अत्रैव लक्ष्मीः पूर्वाह्णे रात्रौ पूज्या "अमावास्या यदा रात्रौ दिवाभागे चतुर्दशी। पूजनीया तदा लक्ष्मीर्विज्ञेया सुखरात्रिका"॥ इति ज्योतिर्वचनात्। उल्काग्रहणादि पितृकृत्यत्वात् प्राचीनावीतिना दक्षिणामुखेन कर्त्तव्यम्। तथा च मनुः "प्राचीनावीतिना सम्यगपसव्यमतन्द्रिणा पित्र्यमानिधनात् कार्य्यं विधिवद्दर्भपाणिना"। इति सत्र मन्त्रः। "अग्निदग्धाश्च ये जीवा येऽप्यदग्धाः कुले मम" ...

उज्ज्वल ज्योतिषा देहं दहेयं व्योमवह्निना" ॥ दानमन्त्रश्च । "अग्निदग्धाश्च ये जीवा येऽप्यदग्धाः कुले मम । उज्ज्वल-ज्योतिषा दग्धास्ते यान्तु परमां गतिम्" ॥ इति विसर्जनमन्त्रः । "यमलोकं परित्यज्य आगता ये महालये । उज्ज्वलज्योतिषा वर्त्म प्रपश्यन्तो व्रजन्तु ते" ॥ इति ब्रह्मपुराणम् । "अमावास्यां यदा देवाः कार्त्तिके मासि केशवात् । अभयं प्राप्य सुप्ताश्च क्षीरोदार्णवसानुषु ॥ लक्ष्मीर्दैत्यभयान्मुक्ता सुखं सुप्ताम्बुजो-दरे । चतुर्युगसहस्रान्ते ब्रह्मा स्वपिति पङ्कजे ॥ अतोऽत्र विधिवत् कार्य्या मनुष्यैः सुखसुप्तिका । दिवा तत्र न भोक्तव्य-मृते बालातुराज्जनात् ॥ प्रदोषसमये लक्ष्मीं पूजयित्वा यथा-क्रमम् । दीपवृक्षास्तथा कार्य्या भक्त्या देवगृहेष्वपि ॥ चतु-ष्पथश्मशानेषु नदीपर्वतसानुषु । वृक्षमूलेषु गोष्ठेषु चत्वरेषु गृहेषु च । वस्त्रैः पुष्पैः शोभितव्याः क्रयविक्रयभूमयः ॥ दीपमालापरिक्षिप्ते प्रदोषे तदनन्तरम् । ब्राह्मणान् भोजयि-त्वादौ विभज्य च बुभुक्षितान् ॥ अलङ्कृतेन भोक्तव्यं नववस्त्रो-पशोभिना । स्निग्धैर्मुग्धैर्विदग्धैश्च बान्धवैर्भृत्यकैः सह" ॥ मुग्धैः सुन्दरैः । मुग्धःसुन्दरमूढयोरिति विश्वः ।

अत्र लक्ष्मीपूजायां पुष्पदानकाले । "नमस्ते सर्वदेवानां वरदासि हरि प्रिये । या गतिस्त्वत् प्रपन्नानां सा मे भूयात् त्वदर्चनात्" ॥ लक्ष्म्यै नम इत्यनेन वारत्रयं पूजयेत् । "सुख-रात्र्यां प्रदोषे तु कुबेरं पूजयन्ति ये । इति रुद्रधरधृतात् कुबेरमपि पूजयन्ति । धनदाय नमस्तुभ्यं निधिपद्माधि-पाय च" ॥ भवन्तु त्वत् प्रसादान्मे धनधान्यादिसम्पदः । इति पठित्वा कुबेराय नम इति त्रिः पूजयेत् । ततो देव-गृहादिषु दीपान् दद्यात् । तत्र मन्त्रः । "अग्निज्योतीरवि-ज्योतिश्चन्द्रज्योतिस्तथैव च । उत्तमः सर्वज्योतीनां दीपोऽयं प्रतिगृह्यताम्" ॥ ततो ब्राह्मणान् बन्धूंश्च भोजयित्वा स्वयं भुक्त्वा सुखं सुप्यात् तद्रूपे भविष्योक्तं कर्म कुर्य्यात् । यथा "सुप्तरात्रे यथः काले प्रदीपोज्ज्वलितालये । बन्धुर्बन्धूनवन्ध्यांश्च वाचा कुशमन्याचर्चयेत् ॥ प्रदोषवन्दनं कार्य्यं लक्ष्मी-मङ्गलहेतवे । गौरोचनाक्षतश्चैव दद्यादङ्गेषु सर्वतः" ॥ लक्ष्मी-

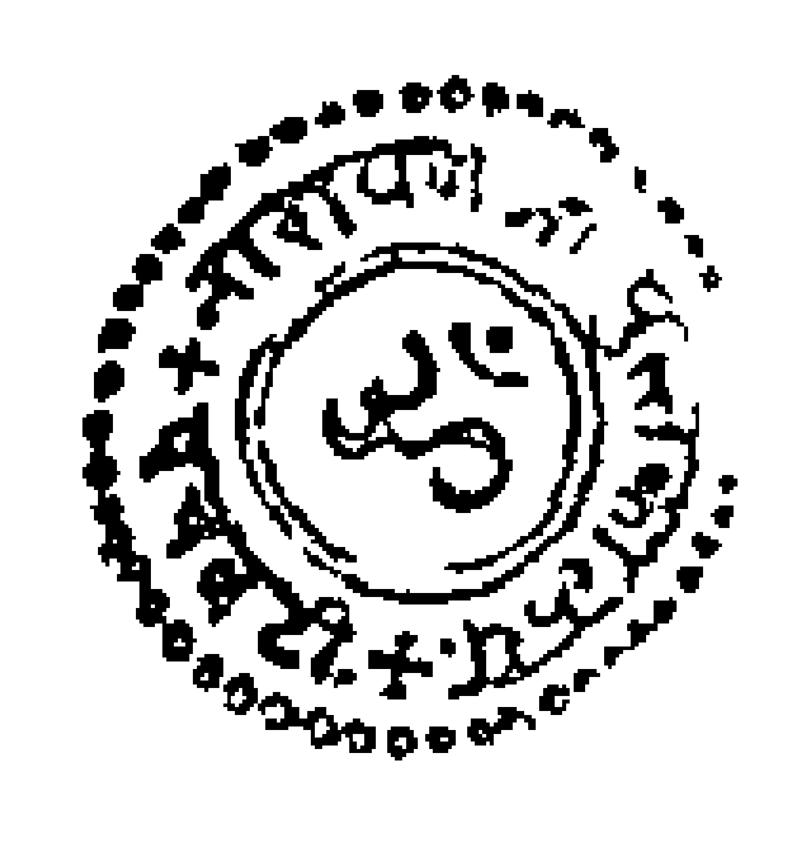
पूजामन्त्र। "विश्वरूपस्य भार्य्यासि पद्मे पद्मालये शुभे। महालक्ष्मि ! नमस्तुभ्य सुखरात्रि कुरुष्व मे॥ वर्षाकाले महाघोरे यन्मया दुष्कृत कृतम्। सुखरात्रिप्रभातेऽद्य तन्मे लक्ष्मीर्व्यपोहतु॥ या रात्रि सर्वभूताना या च देवेष्ववस्थिता। सवत्सरप्रिया या च सा ममास्तु सुमङ्गला॥ माता त्व सर्वभूताना देवाना सृष्टिसम्भवा। आख्याता भूतले देवि। सुखरात्रि नमोऽस्तु ते"॥ लक्ष्मै नम इति वि पूजयेत्।

अथ अर्द्धोदययोग। स च रविवारव्यतीपातश्रवणनक्षत्रैर्युक्ता चेत् पौषमाघयोरमावास्या स्यात्तदा भवति। यथा पाश्चात्यनिर्णयामृते। "अमार्कपातश्रवणैर्युक्ता चेत् पौषमाघयो। अर्द्धोदय स विज्ञेय कोटिसूर्य्यग्रहै सम"॥ अत्र सूर्य्यपर्वशताधिक इति कृत्यचिन्तामणौ पाठ। तथा "दिवैव योग शस्तोऽय न तु रात्रौ कदाचन"। स्कन्दपुराणे। "अर्द्धोदये तु सप्राप्ते सर्व गङ्गासम जलम्। शुद्धात्मानो द्विजा सर्वे भवेयुर्ब्रह्मसम्मिता। यत्किञ्चित् क्रियते दान तद्दान मेरुसन्निभम्"। विष्णुशिवस्नानप्रशस्तकालोऽपि बृहन्नारदीयम्। "अर्द्धोदये च पुष्यार्के हस्तार्के राहिणीबुधे" इति।

अथ युगाद्या। तासु च "युगाद्या वर्षवृद्धिश्च सप्तमी पार्वतीप्रिया। रवेरुदयमोक्षन्ते न तत्र तिथियुग्मता"। इत्यनेन व्यवस्था। ब्रह्मपुराणे। "वैशाखे शुक्लपक्षे तु तृतीयाया कृत युगम्। कार्त्तिके शुक्लपक्षे तु त्रेताऽथ नवमेऽहनि॥ अथ भाद्रपदे कृष्णा त्रयोदश्यान्तु द्वापरम्। माघे च पौर्णमास्या वै घोर कलियुग स्मृतम्। युगारम्भास्तु तिथयो युगाद्यास्तेन विश्रुता"॥ अत्र वैशाखादय: पौर्णमास्यन्ता एव। ब्रह्मपुराणे। तथैव तिथिकृत्याभिधानात्। मुख्यवाचित्वे कार्त्तिके नवमेऽहनीत्यनेनैव सिद्धौ शुक्लपक्ष इति व्यर्थ स्यात् तेन भाद्रकृष्णत्रयोदशी अत्र शुक्ल कृष्णपक्षीयेति मैथिलोक्त निरस्तम्। आसा प्रशसामाह विष्णुपुराण "वैशाखमासस्य तु या तृतीया नवम्यसौ कार्त्तिकशुक्लपक्षे। नभस्य मासस्य तमिस्रपक्षे त्रयोदशी पञ्चदशी च माघे॥ एता युगाद्या, कथिता, पुराणे-

रनन्तपुण्याः तिथयस्ततः । उपप्लवे चन्द्रमसो रवेश्च त्रिष्टकास्वप्ययनद्वये च" ॥ उपप्लवे ग्रहणे "पानीयमप्यत्र तिलैर्विमिश्रं दद्यात् पितृभ्यः प्रयतो मनुष्यः । श्राद्धं कृतं तेन समाः सहस्रं रहस्यमेतत् पितरो वदन्ति" ॥ स्नानमधिकृत्य भविष्ये । "संवत्सरफलं तत्र नवम्यां कार्त्तिके तथा । मन्वादौ च युगादौ च मासत्रयफलं लभेत्" ॥ विरुद्धं गुरुवाक्यस्य यदत्र भाषितं मया । तत्क्षन्तव्यं बुधैरेव स्मृतितत्त्वबुभुत्सया" ॥ स्मृतितत्त्वे प्रमादाद् यद्विरुद्धं बहुभाषितम् । गुणलेशानुरागेण तच्छोध्यं धर्मदर्शिभिः ।

इति वन्द्यघटीय श्रीहरिहरभट्टाचार्य्यात्मज-श्रीरघुनन्दन-भट्टाचार्य्यविरचिते स्मृतितत्त्वे तिथितत्त्वं समाप्तम् ।

श्राद्धतत्त्वम् ।

प्रणम्य सच्चिदानन्दं कृष्णं वेदान्तविस्तृतम् । पार्वणादि श्राद्धतत्त्वं वक्ति श्रीरघुनन्दनः । अथ पार्वणश्राद्धम् । तत्र गोभिलः । "अथ श्राद्धममावास्यायां पितृभ्यो दद्यात् पञ्चमी प्रभृति वाऽपरपक्षस्य यदहरुपपद्येत तदहर्ब्राह्मणानामन्त्र्य पूर्वेद्युर्वा अनिन्द्येनोपामन्त्रितोनातिक्रामेदामन्त्रितो वा नान्यदन्नं प्रतिगृह्णीयादिति" । यत्गृह्ये "अन्वष्टक्य स्थालीपाकेन" एतेन पिण्डपितृयज्ञो व्याख्यातः -"अमावास्यायां तच्छ्राद्धमितरदन्वाहार्य्यं मासीनम्" इति सूत्रे गोभिलेनान्वष्टक्यस्थालीपाकधर्मातिदेशेन अमावास्याया पिण्डपितृयज्ञमभिधाय तच्छ्राद्धमित्यनेन तस्य श्राद्धत्वमुक्त्वा इतरदन्वाहार्य्यमित्यनेन तस्यामेव श्राद्धान्तरमुक्तं मासीनमित्यनेन तयोर्मासि मासि कर्त्तव्यत्वमुक्तं "मासिमासिवोऽशनम्" इति श्रुतेः तत्रान्वाहार्य्यं श्राद्धस्य तद्गृह्य इति कर्त्तव्यताविधानमुक्तम् इदानीं गोभिलेन ग्रन्थान्तरऽथेत्यादिना तदभिधीयते । अथ शब्दः स्नानविधानानन्तर्य्यार्थः स्नानविधानमुक्त्वा एतत् सूत्राभिधानात् अथवा साग्निगृह्योक्त पिण्डपितृयज्ञानन्तर्य्यार्थः तथा च मनुः पितृयज्ञन्तु निर्वर्त्य विप्रश्चन्द्रक्षयेऽग्निमान् । पिण्डान्वाहार्य्यकं श्राद्धं कुर्य्यान्मासानुमासिकम्" ॥ चन्द्रक्षये अमावास्यायां मासानुमासिकं प्रतिमासिकम् । मङ्गलार्थश्च यथा श्रुतिः । "प्रणवश्चाथ शब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा । कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातौ तेन माङ्गलिकावुभौ" ॥ श्राद्धमित्यभिधाय कर्म्मणो नामधेयं "श्रद्धान्वितः श्राद्धं कुर्वीत" इति गोभिलसूत्रात् "संस्कृतं व्यञ्जनाद्यञ्च पयोदधिघृतान्वितम् । श्रद्धया दीयते यस्मात् श्राद्धं तेन निगद्यते" ॥ इति पुलस्त्यवचनाच्च । श्रद्धा शब्दस्तार्थे ष्टप्रत्ययः । "प्रत्ययोधर्म्मकार्य्येषु तथा श्राद्धेत्युदाहृता । नास्ति ह्यश्रद्दधानस्य धर्म्मकृत्ये प्रयो-

जनम्”॥ इति देवलवचनात्। एवञ्च श्रद्धयाऽन्नादेर्दानं तच्छ्राद्धमिति वैदिकप्रयोगाधीनयौगिकम्। तथाचापस्तम्बः। “अथैतन्मनुः श्राद्धशब्दं कर्म्म प्रोवाच” इति। श्राद्धशब्द श्राद्ध-नामकं कर्म्म एवं पार्व्वणादीनामपि वैदिकप्रयोगाधीनयौगिकत्वं पितृभ्य इति यजमानस्य पित्रादित्रिकमातामहादित्रिकपरम्। “असावेतत्ते यजमानस्य पित्रे असावेतत्ते यजमानस्य पितामहाय असावेतत्ते यजमानस्य प्रपितामहाय” इति श्रुतेः। “पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा ध्रुवम्। अविशेषेण कर्त्तव्यं विशेषान्नरकं व्रजेत्”॥ इति वृद्धयाज्ञवल्क्यवचनाच्च। मातामहा इति तदादित्रिकपरम् इत्यादिबहुवचनान्ता गणस्य संसूचका इत्युक्तेः। व्यक्तमाह गोभिलः। “पितृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्यः मातामहेभ्यः प्रमातामहेभ्यः वृद्धप्रमातामहेभ्यः स्वधोच्यतां” इति अत्र प्रागुक्तश्रुतौ यजमानस्य इति श्रुतेः पित्रादिपदं स्वजनकादिपरम्। न तु “वसुरुद्रादितिसुताः पितरः श्राद्धदेवताः” इति याज्ञवल्क्यवचनाद्वस्वादिपरम् एतद्वचनन्तु तदाकारत्वेन भावनापरमिति श्राद्धविवेकप्रभृतयः। व्यक्तं स्मृत्यर्थसारमदनपारिजातयोः। “वसुरुद्रादित्यरूपान् श्राद्धार्थे तर्पयेत् पितॄन्। नामगोत्रे समुच्चार्य्य तिलैस्तोयैश्च संयत” इति वस्वादीनां ध्यानमादित्यपुराणे। प्रसन्नवदनाः सौम्या वरदाः शक्तिपाणयः। पद्मासनस्था द्विभुजा वसवोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः॥ करे त्रिशूलिनो कायदक्षिणे चाक्षमालिनः। एकादश प्रकर्त्तव्या रुद्रा स्वार्चेन्दुमौलयः॥ पद्मासनस्था द्विभुजा पद्मगर्भाङ्गकान्तयः। कराद्रिस्कन्धपर्य्यन्तं नालपङ्कजधारिणः॥ इन्द्राद्या द्वादशादित्यास्तेजोमण्डलमध्यगाः”॥ उक्तश्रुत्यादिषु पित्रादीनां प्रत्येकनिर्देशात् अत्र पितरो देवता इत्यापस्तम्बसूत्रे देवता इति बहुवचननिर्देशात् न योषित्सु इत्यादिवचनाच्च पित्रादीनां प्रत्येकेन परानिरपेक्षेण च देवतात्वं पितृभ्य इत्यत्र तु बहुवचनात् साहित्यप्रतीतिरभिधानक्रियापेक्षया गर्गाभोज्यन्तामितिवत् न तु दद्यादित्यनेनोक्तप्रधानक्रियापेक्षया स्मृत्यपेक्षया श्रुतेर्बलवत्त्वस्य जावालेनोक्तत्वात्। तथाच जावालः

"श्रुतिस्मृतिविरोधे तु श्रुतिरेव गरीयसी। अविरोधे सदा कार्य्यं स्मार्त्तं वैदिकवत् सदा"॥ इति अपरपक्षस्य कृष्णपक्षस्य तथाच शुक्लप्रतिपदादिमासमधिकृत्य श्रुतिः। "पूर्वः पक्षो देवानामपरः पक्षः पितृणाम्" इति। यदहरिति चतुर्दशी-तरकृष्णपक्षीयां यां काञ्चित्तिथिं प्राप्य श्रौचादिद्रव्यसम्पदुप-पद्यते तस्मिन् श्राद्धं कुर्य्यात। चतुर्दशीवर्जनमाह मरीचिः। "विषशस्त्रश्वापदाहि तिर्य्यग्ब्राह्मणघातिनाम्। चतुर्दश्यां क्रिया कार्य्या अन्येषान्तु विगर्हिता"॥ विषादिसाहचर्य्यात् ब्राह्मणघातीति ब्राह्मणकृतघातोऽस्यास्तीति बोध्यम्। अत्र यदमावास्यापञ्चमीप्रभृति तत्पूर्वकृष्णप्रतिपदादितिथ्युपादानं तत्प्रतिपदाद्यपेक्षया परपरकालस्य श्राद्धे निरुक्तेः प्राशस्त्य-ख्यापनार्थं तथाच निगमः। "अपरपक्षे यदहः सम्पद्यते अमावास्यायान्तु विशेषेण" इति। अन्यतिथावपि श्राद्धमाह गोतमः। "तथा सर्वस्मिन् दिने द्रव्यदेशसन्निधौ कालनियमः शक्तितः" इति योऽयम् अमावास्यादिकालनियमः सद्रव्यस्य शक्तस्य अरोगिणो बोद्धव्य इति श्राद्धविवेकः। चतुर्दशीवर्जन-माह मनुः। "कृष्णपक्षे दशम्यादौ वर्जयित्वा चतुर्दशीम्। श्राद्धे प्रशस्तास्तिथयो यथैता न तथेतराः" इति। यत्तु अमावास्याष्टका कृष्णपक्षपञ्चदशीषु च" इत्यभिधाय। "एत-स्वनुपनीतोऽपि कुर्य्यात् सर्वेषु पर्वसु। श्राद्धं साधारणं नाम सर्वकामफलप्रदम्॥ भार्य्याविरहितोऽप्येतत् प्रवासस्थोऽपि नित्यशः। शूद्रोऽप्यमन्त्रवत् कुर्य्यादनेन विधिना बुध" इति मत्स्यपुराणे कृष्णपक्षैकादशीमामावास्यायां नित्यश इत्यनेन नित्यत्वाभिधानं तदनुपनीतस्य। "जाते कुमारे१रणिं मथित्वा तस्मिन्नुपाय्य होमान् जुहोति तस्मिन् चूडाकरणोपनयन-व्रतादेशगोदानक्रियास्तस्मिन्नेवैनमुपाहरेयुः" इति पैठीन-सिरोक्तजातानाम्नेः "अविशन्दमसुशिनोपनीतस्य च माग्नेः कर्म्मत्वपरं तयोरमावास्यातिथिमलन्यापत्तनिमित्तकपार्व्वण-निषेधात्। तथाच मनुः "न दर्शेन विना श्राद्धमाहि-ताग्नेर्द्विजन्मनः" इति अन्यथा वाक्यभेदापत्तेः।

अतामावास्याकर्त्तव्यपार्व्वणकर्त्तव्ययोः पार्व्वणत्वमाह भविष्य-

पुराणम् । "अमावास्यां यत् क्रियते तत्पार्व्वणमुदाहृतम् ।
क्रियते वा पर्व्वणि यत् तत्पार्व्वणमिति स्मृतिः" ॥ अत्र यदि-
त्यादेरुभयत्राभिधानेन विकल्पार्थं वाशब्देन च पार्व्वणस्य
लक्षणद्वितयमुक्तं पर्व्वणि यत्क्रियते इत्यनेनामावास्यायाः
पर्व्वत्वात्तच्छ्राद्धस्य वैदिकप्रयोगाधीनयौगिकत्वेन पार्व्वणत्वप्राप्तौ
अमावास्यायां यत् पृथगुपादानं तदमावास्याश्राद्धस्य रूढित्वार्थं ।
तेन पार्व्वणेन विधानेन इत्यादौ यौगिकनानावयवशक्त्यपेक्षया
एकस्या एव समुदायशक्तेर्लघुत्वात् अमावास्या पार्व्वणधर्म्मातिदेशो लभ्यते न तु पूपादिद्रव्याष्टकादिपार्व्वणधर्म्मातिदेशः ।
अतोऽमावास्यायामष्टम्यादिपर्व्वणि च तन्निमित्तक-श्राद्धे
पार्व्वणश्राद्धम् अन्यत्र पार्व्वणविधिना श्राद्धमित्यभिलापे विशेषः ।
ब्राह्मणानामन्त्र्येति ब्राह्मणानामन्त्र्य निमन्त्र्य श्राद्धं कुर्य्यात्
पूर्व्वद्युर्वा पूर्व्वदिने वा निमन्त्रणं नत्वामन्त्रणं यत्र प्रत्याख्याने
प्रत्यवायस्तन्निमन्त्रणं यत्र प्रत्याख्याने कामचारस्तदामन्त्रण-
मिति पाणिनिसूत्रभाष्ये भेदेनोपादानात् अतएव निमन्त्र-
णातिक्रमनिषेधमाह । "अनिन्द्येनोपामन्त्रितो नातिक्रामेदिति" नात्र पूर्व्वापरदिननिमन्त्रणे इच्छाविकल्प. किन्तु पूर्व्वदिनासामर्थ्ये परदिने तथाच देवलः । "श्वः कर्त्तास्मीति
निश्चित्य दाता विप्रान्निमन्त्रयेत् । निरामिष सकृद्भुक्त्वा सर्व्व-
सुप्तजने गृहे । असम्भवे परेद्युर्वा ब्राह्मणांस्तान्निमन्त्रयेत्" ॥
अत्र निश्चित्येति पदान्निश्चये निरामिषसकृत् भोजनस्याङ्गत्वं
यद्यपि निश्चयोऽत्र श्वोभावि कर्म्मणि मृत्युसम्भवादशक्य-
स्तथापि शास्त्रप्रतिपादित श्वः कर्त्तव्यत्वज्ञानमात्रविवक्षितः ।
अतो यत्र तादृक् ज्ञानं नास्ति तत्र तदङ्गरहिते नापि श्राद्धं
कर्त्तव्यम् । वराहपुराणम् । "वस्त्रशौचादिकर्त्तव्यं श्वः कर्त्ता-
स्मीति जानता । स्थानोपलेपनञ्चैव कृत्वा विप्रान्निमन्त्रयेत् ।
दन्तकाष्ठञ्च विसृजेत् ब्रह्मचारी शुचिर्भवेत्" ॥ विसृजेत्
श्राद्धीयब्राह्मणेभ्यो दद्यादिति श्राद्धचिन्तामणिः । एतच्च
पार्व्वणप्रकृतिकत्वात् सर्व्वश्राद्धेऽप्यायाति आभ्युदयिके तु श्राद्ध-
दिन एव निमन्त्रणं प्रातरामन्त्रितान् विप्रानिति छन्दोगपरि-
शिष्टात् । श्राद्धदिने योपित् प्रसङ्गोतस्य निमन्त्रणमाह

मार्कण्डेयपुराणम्। "निमन्त्रयेच्च पूर्वेद्युः पूर्वोक्तान् द्विज-सत्तमान्। अप्राप्तौ तद्दिने वापि हित्वा योषित् प्रसङ्गिनम्" ॥ अत्र प्रशब्दात् क्रियानिष्पत्तिरूपमैथुनकर्त्तृनिषेधः नतु स्मर-णादिरूपमैथुनकर्त्तृनिषेधः। मैथुनं चाष्टविधं तथाच दक्षः। "स्मरणं कीर्त्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणम्। सङ्कल्पोऽध्यवसा-यश्च क्रियानिष्पत्तिरेव च" ॥

श्राद्धदिने श्राद्धकर्त्ता दन्तकाष्ठमखादित्वा द्वादशजल-गण्डूषेण मुखं परिशोध्य प्रातःस्नात्वा धौतवस्त्रे बिभृयात्। "श्राद्धे जन्मदिने चैव विवाहे जीर्णसम्भवे। व्रते चैवोपवासे च वर्जयेत् दन्तधावनम्" ॥ इति विष्णुपुराणात्। "अलाभे दन्तकाष्ठस्य प्रतिषिद्धदिने तथा। अपां द्वादशगण्डूषैर्मुख-शुद्धिर्विधीयते। तथैवामन्त्रितो दाता प्रात स्नातः सहाम्बरः" ॥ इति देवलवचनात्। तथैवामन्त्रितो तथैव पूर्वोक्तप्रकारेण आमन्त्रितो येन स तथा देवकृत्यमुदङ्मुखेन पितृकृत्यं दक्षि-णामुखेन कर्त्तव्यमाह शातातपः। "उदङ्मुखस्तु देवानां पितॄणां दक्षिणामुखः। प्रदद्यात् पार्वणश्राद्धे देवपूर्वं विधानतः" ॥ द्विजसत्तमाभावे भविष्यपुराणम्। "यस्त्वा-सन्नमतिक्रम्य ब्राह्मणं पतितादृते। दूरस्थं भोजयेन्मूढो गुणाढ्यं नरकं व्रजेत् ॥ तस्मान्नातिक्रमेत् प्राज्ञो ब्राह्मणान् प्रातिवेशिकान्। सम्बन्धिनस्तथा सर्वान् दौहित्रं विट्पतिं तथा। भागिनेयं विशेषेण तथा बन्धून् खगाधिपान् ॥ नाति-क्रमेन्नरश्चैतान् सुमूर्खानपि गोपते। अतिक्रम्य महारौद्रं रौरवं नरकं व्रजेत्" ॥ ब्राह्मणोऽप्यनभिज्ञः मूर्खं ब्राह्मणाति-क्रमे दोषाभावस्य व्यासादिभिर्नोक्ति मूर्खे व्यतिक्रम इत्यनेन अभिधानात्। विट्पतिर्जामाता खगाधिपान् गृहस्थान् सुमू-र्खानिति सम्बन्धिदौहित्रादि विशेषणमिति। दानकल्पतरु-

रत्नाकरो। यमः प्रार्थयेत प्रदोषान्ते भुक्तान्नं शयितान् द्विजान्। सर्वायासविनिर्मुक्तैः कामक्रोधविवर्जितैः॥ भवितव्यं भवद्भिश्च श्वोभूते श्राद्धकर्मणि। ते तं तथेत्यविघ्नेन याति चेद्रजनी सुखम्"॥ प्रार्थयेत निमन्त्रणपूर्वकं नियमं श्रावयेत्। तन्नियम-माह सर्वायासेति ते ब्राह्मणास्तं निमन्त्रयितारं तथेत्यूचुरिति शेषः। अत्रैकब्राह्मणनिमन्त्रणपक्षेऽपि प्रकृतावूहाभावान्न बहुवचनस्थाने एकवचनोहः नवाबाधः वैभक्तिकार्थापेक्षया प्राथमिकत्वेन बलवतः प्रातिपदिकार्थस्य समवेतत्वेन नियो-ज्यत्वात् किन्तु अविकृत एव मन्त्रः पाठ्यः मत्स्यपुराणेऽपि त्वं मयात्र निमन्त्रित इत्युपक्रम्य बहुवचनान्त मन्त्रपाठाच्च तद्-यथा। "दक्षिणं जानु चालभ्य त्वं मयात्र निमन्त्रितः। एवं निमन्त्र्य नियमान् श्रावयेत् पैतृकान् बुधः"॥ तन्नियममाह "अक्रोधनैः शौचपरैः सततं ब्रह्मचारिभिः। भवितव्यं भव-द्भिश्च मयात्र श्राद्धकर्मणि"॥ प्रकृतावेवं प्राप्तत्वात् एकोद्दिष्टे ऽपि नोहः। एवं देवताभ्यः पितृभ्यश्च इत्यप्यनूह्य पाठ्यं पितृपदस्याग्निष्वात्तादिपरत्वात् अत्र परदिने निमन्त्रणे सर्वायासेत्यस्य न पाठः श्वः पदानन्वयात् किन्त्वक्रोधनैरित्यस्य पाठः अत्र निमन्त्रित इत्यस्यातीतमात्र प्रकाशकत्वात् श्राद्धं कर्त्तुं त्वां निमन्त्रये इति लडन्त एव प्रयोगो युक्तः अतएव विकृतावेकोद्दिष्टप्रयोगे विप्र त्वामहं निमन्त्रय इति वराह-पुराणे लडन्त एव प्रयोग उक्त इति तत्त्वम्।

ब्राह्मणासम्पत्तौ कुशमयब्राह्मणे श्राद्धमुक्तं श्राद्धविवेके। "निधायाथ दर्भपयमासनेषु समाहितः। प्रैषानुप्रैषसंयुक्तं विधानं प्रतिपादयेत्"॥ इति तद्धृतवचनात् "ब्राह्मणानाम-सम्पत्तौ कृत्वा दर्भमयान् द्विजान्। श्राद्धं कृत्वा विधानेन पश्चाद्विप्रेषु दापयेत्"॥ इति श्राद्धसूत्रभाष्यकारसमुद्रकर-

द्वैतवचनाच्च । दर्भवटुलक्षणमाह रत्नाकरे गृह्यसंग्रहः । "ऊर्द्ध्वकेशो भवेत् ब्रह्मा लम्बकेशस्तु विष्टरः । दक्षिणावर्त्तको ब्रह्मा वामवर्त्तस्तु विष्टरः" ॥ इति यादृक् ब्रह्मा तादृक् क्रमेण ब्राह्मण इति भाष्यम् । शान्तिदीपिकायाञ्च आपस्तम्बः । "सप्तभिर्नवभिर्वापि सार्द्धद्वितयवेष्टितम् । प्रणवेनैव मन्त्रेण द्विजः कुर्य्यात् कुशद्विजम्" इति नवभिरित्यर्थः पञ्चभिरिति कर्म्मोपदेशिन्यां पाठः दर्भसंख्या विशेषाभिधानं छन्दोगेतरपरम् । "यज्ञवास्तुनि मुष्ट्याञ्च स्तम्बे दर्भवटौ तथा । दर्भसंख्या न विहिता विष्टरास्तरणेष्वपि" ॥ इति छन्दोगपरिशिष्टात् ब्राह्मणप्रतिनिधित्वेन गोभिलगृह्ये कमण्डलुं दर्भवटुं वा निधायेति दृष्टं प्रागुक्तवचनप्राप्तञ्च दर्भवटुरूप दर्भचयमादाय कर्म्मकरणे यस्य प्रैषस्य प्रश्नस्यानुमेयं प्रत्युत्तरमबाधितं तद्युक्तकर्म्मणोऽभिधानात् निमन्त्रितोऽस्मि क्षणाक्षः इति प्रत्युत्तराभावात् निमन्त्रणक्षणप्रश्नाभावः । न च दर्भब्राह्मणपक्षे होत्रैषावयोः सदने सीदामीत्यविकृतमेव वक्तव्यमिति भट्टभाष्यदर्शनादत्रापि निमन्त्रितोऽस्मीत्यनेन वक्तव्यमिति वाच्यं "यद्युवा उभयञ्चिकीर्षेत् होतृत्वं ब्रह्मत्वं च तेनैव कल्पेन छत्रमुत्तरासङ्गमुदकं कमण्डलुं दर्भवटुं वा ब्रह्मासने निधाय" इति गोभिलसूत्रेण होतुर्ब्रह्मकर्म्मकर्त्तृत्वेन विधानात् तत्र सीदामीत्यस्य प्रतिनिधित्वारोपविशेषेण समवेतार्थत्वात् एतेनैवेत्येवकारेण सीदेत्यस्य कल्पनाया युक्तत्वाच्च अत्र तु निमन्त्रितोऽस्मीत्यस्य सर्व्वथैवासमवेतार्थत्वेनायुक्तत्वं कुरुष्वेत्यादि प्रत्युत्तराद्यान्यन्येनापि सम्भवादनुज्ञादीनां कर्त्तव्यता एव । एवञ्च दर्भवटौ श्राद्धस्य करणेऽपि "यदिच्छिद्रे क्रयश्राये यत् प्रधानस्य पठ्यते । अविघातफलं कर्म्म तस्य प्रकरणादृता" ॥ इति न्यायेन श्राद्धाङ्गत्वात् कर्तृसंस्कारकत्वाच्च निमन्त्रणाभावेऽपि सङ्कल्पितामिषभोजनमैथुनवर्जनयोः कर्त्तव्यतेति ।

उपवेशनमाह गोभिलः। "स्नातान् शुचीनाचान्तान् प्राङ्मुखान् उपवेश्य दैवे युग्मान् यथाशक्ति अयुग्मान् पित्र्ये एकैकस्योदङ्मुखान् द्वौ दैवे त्रीन् पैत्रे एकैकमुभयत्र वा। मातामहानामप्येवं तन्त्रं वा वैश्वदैविकम्। दैवपूर्वं श्राद्धं कुर्वीत" इति स्नातानवगाहितान् न तु मन्त्रस्नातान्। शुचीन् सूतकादिरहितान् एवं प्रयतत्वादियुक्तानां ब्राह्मणानां दर्भासने स्वागतप्रश्नपाद्यादिना आसनस्पर्शहस्तग्रहणपूर्वकम् उपवेशनानि कार्य्याणि एवं प्रयतोऽपराह्णे शुचिः शुक्लवासा दर्भेषु तिष्ठन् एवं स्वागतमिति ब्रूयात् "पाद्यार्घ्याचमनीयोदकानि दत्त्वा ब्राह्मणानुपसंगृह्य उपवेशयेदासनमालभ्य" इति शङ्खलिखितवचनात्। स्वयमपि सूतकादिरहितः स्नातः कृतदेवपूजान्तनित्यकृत्यः। अत्र श्राद्धदिने अङ्गेषु तैलं न ग्राह्यम्। तथा च स्मृतिः। "प्रातःस्नाने पितृश्राद्धे षष्ठ्याञ्च द्वादशीषु च। सुरास्नानसमं तैलं पितरं नरकं नयेत्॥ घृतञ्च सार्षपं तैलं यत्तैलं पुष्पवासितम्। अदुष्टं पक्वतैलञ्च तैलाभ्यङ्गे च नित्यशः"॥

ततश्च प्रथमं प्राङ्मुखः स्थित्वा पादौ प्रक्षालयेच्छनैः। उदङ्मुखो वा दैवत्ये पैतृके दक्षिणामुखः" इति देवलवचनात् दक्षिणामुखः सन् कृतपादशौचस्तत्रापि वामपादादिक्रमः। यथा गोभिलः "सव्यं पादमवने निजे" इति वामपादं प्रक्षालयति "दक्षिणं पादमवने निजे" इति दक्षिणं पादं प्रक्षालयति इति। कात्यायनसूत्रेऽपि "सव्यं प्रक्षाल्य दक्षिणं प्रक्षालयतीति" तेन यजुर्वेदिनामपि प्रथमं वामपादप्रक्षालनं एवं शूद्रस्यापि ततो दक्षिणपाणौ पवित्रं वामे बहुतरकुशान् धारयेत् "सव्यः सोपग्रहः कार्य्यो दक्षिणः सपवित्रकः" इति छन्दोगपरिशिष्टात् ततः प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा कृताचमनः

"शुचि देशं विविक्तञ्च गोमयेनोपलेपयेत्। दक्षिणाप्रवणञ्चैव प्रयत्नेनोपपादयेत्"॥ इति मनूक्त गोमयोपलिप्तदेशे उपविशेत् "आसीन ऊर्द्धः प्रह्वो वा नियमो यत्र नेदृशः। तदासीनेन कर्त्तव्यं न प्रह्वेन न तिष्ठता" इत्यादि छन्दोगपरिशिष्टात् आसीन उपविष्ट ऊर्द्धो दण्डवत् स्थितःप्रह्वोऽवनतपूर्वकायः। जानुपातं विशेषयति वशिष्ठः। दक्षिणं पातयेज्जानु देवानुपचरन् सदा। पातयेदितरज्जानु पितॄन् परिचरन्नपि" इतरद्वामम्।

अथ श्राद्धदेशाः। यमः। "रूक्षं कृमियुतं क्लिन्नं सङ्कीर्णानिष्टगन्धिकम्। देशं त्वनिष्टशब्दञ्च वर्जयेत् श्राद्धकर्मणि" रूक्ष धूलियुतं क्लिन्नं पङ्किलम् अनिष्टगन्धिकम् असुरभिगन्धम् अनिष्टशब्द प्रतिकूलशब्दम्। विष्णुः। "न म्लेच्छविषये श्राद्धं कुर्य्यान्नेच्छेत्तु तं तथा। चातुर्वर्ण्यव्यवस्थानं यस्मिन् देशे न विद्यते। तं म्लेच्छदेशं जानीयादार्य्यावर्त्तमतःपरम्"॥ शङ्खलिखितौ "नेष्टकारचिते पितॄन् सन्तर्पयेत्" इति ब्रह्मपुराणं "पृथक् पृथक् चासनेषु तिलतैलेन दीपकाः। अविच्छिन्नास्तथा देयास्ते तु रक्षन्ति वै द्विजान्"॥ आसनेषु तत्सन्निधानेषु अविच्छिन्नाः प्रच्छादनावध्यवस्थायिनः। रक्षन्ति श्राद्धमितिशेषः। द्विजा इति सम्बोधनम्। ततो वास्तुपुरुषाय नम इति वास्त्वर्च्चां कुर्य्यात्। "श्राद्धाधिकरणे यत्र नार्च्चितो वास्तुदेवतः। तत्र शून्यं भवेत् सर्वं रक्षोविघ्नादिभिर्हतम्॥ तस्माद्वास्त्वर्च्चनं कार्य्यं सम्यक् सम्पदमीप्सुभिः" इति राघवभट्टधृत-वास्तुशास्त्र-हृदयम-वचनात्। योगियाज्ञवल्क्यः। "ध्यायेन्नारायणं नित्यं स्नानादिषु च कर्म्मसु। प्रायश्चित्तेषु सर्व्वेषु दुष्कृतान्मुच्यते पुमान्॥ प्रमादात् कुर्व्वतां कर्म्म प्रच्यवेताध्वरेषु यत्। स्मरणादेव तद्विष्णोः सम्पूर्णं स्यादिति

श्रुतिः॥ तद्विष्णोरिति मन्त्रेण मज्जेदप्सु पुनः पुनः। गायत्री वैष्णवी ह्येषा विष्णोः संस्मरणाय वै"॥ ततश्च आउम्यादौ "तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः दिवीव चक्षुरात-तम्"। इत्यनेन विष्णुं स्मरेत्। अग्निपुराणम्। "अर्च्च-यित्वा जगन्नाथ शुभं कर्म समाचरेत्। दत्त्वार्घ्यं देवदेवाय तच्छेषाण्युपयुञ्जयेत्"॥ उपयुञ्जयेत् कर्माणि योजयेत्। लिङ्गपुराणे "शालग्रामशिलाग्रे तु यच्छ्राद्धं क्रियते नृभिः। तस्य ब्रह्मान्तिक स्थान दृसाथ पितरो दिवि"॥ ततश्च शाल-ग्रामे विष्णुं सपूज्य श्राद्धीयार्घ्यं दद्यात्।

ब्रह्मपुराणे। "परकीय गृहे यस्तु स्वान् पितॄन् तर्पये-ज्जडः। तद्भूमिस्वामिनस्तस्य हरन्ति पितरो बलात्। अग्रभागं ततोऽमीभ्यो दद्यात् मूल्यञ्च जीवताम्"॥ गृह इति भूमात्रपरम्। यद्भूस्वामिपितृहरणस्य हेतुत्वेनाभिधानानात् मूल्यदानाग्रदानयोः प्रत्येकं हरणनिवर्त्तकत्वेन वैकल्पिकत्व स्मृतिशास्त्रे विकल्पस्तु आकाङ्क्षापूरणे सति" इति भविष्य-पुराणात्। ततश्च श्राद्धविघातनिवर्त्तकत्वेन तदङ्गत्वात् पितृरीत्या भूस्वामि पितृभ्यः प्रथमतो देयम्। ततः पार्व-णादौ प्राचीनावीतित्वादिना नान्दीमुखे उपवीतित्वादिना इति। अत्र पितृपदस्य प्राप्तपितृलोकमात्रपरत्वे प्रेतानां हरणासम्भवात् सुतरां स्वधेति निर्देश्य "स्वधाकारा परित्यागो सर्वेषु पितृकर्मसु"। इति श्राद्धकाण्डे विष्णुवचनात् प्रमीत-मात्र परत्वे तु "न स्वधाञ्च प्रयुञ्जीत प्रेतपिण्डे दशाहिके" इति ऋष्यशृङ्गवचने दशाहिकग्रहणादन्यत्र स्वधाप्रयोगात्तत्रापि तथा। असवर्णोद्दिष्टैहिकनिषेधस्य श्राद्धादि प्रकरणीयत्वा-दन्यभूमावेऽप्रदानमिति भीष्मतर्पणे उक्तम्। श्रोदत्तोऽप्येवम्। एतच्च स्वभूमावस्वामिकायाञ्च भूमौ न दद्यात् अस्वामिका-

त्याह यमः । "अटव्यः पर्वताः पुण्या नद्यस्तीर्थानि यानि च । सर्व्वाण्यस्वामिकान्याहुर्न हि तेषु परिग्रहः" ॥ पुण्या इति विशेषणादटव्यो नैमिषाद्याः पर्वता हिमालयाद्या नद्यो-गङ्गाद्यास्तीर्थानि पुरुषोत्तमादिक्षेत्राणि वाराणस्याद्यायत-नानि च । स्वाम्यभावे हेतुमाह न हितेष्विति । परिग्रहो यथेष्टदानविक्रयणादिविनियोगलक्षणः ।

देवलः "श्राद्धस्य पूजितो देशो गया गङ्गा सरस्वती । कुरुक्षेत्रं प्रयागश्च नैमिषं पुष्कराणि च ॥ नदीतटेषु तीर्थेषु शैलेषु पुलिनेषु च । विविक्तेषु च तुष्यन्ति दत्तेनेह पिता-महाः" ॥ विविक्तं विजनं ततश्च यथाविधान् ब्राह्मणान् स्वागतादिना पूजयित्वोपवेशयेत् । श्राद्धार्थं यद्वेद्यां प्रवेशयि-तव्यं तदुत्तरदिशा यच्च मारयितव्यं तद्दक्षिणदिशा "उत्तरे-णाहरेद्वेद्यां दक्षिणेन विसर्जयेत्" इति वायुपुराणात् । वेदिरत्र दक्षिणाप्लवनदेशः । याज्ञवल्क्यः । अपराह्णे समभ्यर्च्य स्वागतेनागतांस्तु तान् । पवित्रपाणिराचान्तानासनेषूपवेश-येत्" ॥ उभयत्रेति देवपक्षे पितृपक्षे चेत्यर्थः । एवं माता-महपक्षेऽपि पृथक् वैश्वदेवब्राह्मण मातामहब्राह्मणश्च तन्त्रं वा वैश्वदैविकमिति एव पितृपक्ष मातामहपक्षार्थमेक वैश्व-देवब्राह्मणोपवेशनम् एव ब्राह्मणानामभ्यक्तौ यज्ञतया-सनेषु दर्भवटुवयोपवेशनम् ।

अथ श्राद्धदेवाः । तत्र श्राद्धभेदे देवताभेदमाह बृहस्पतिः । "इष्टिश्राद्धे क्रतुदक्षः सत्योनान्दीमुखे वसु । नैमित्तिके कालकामो काम्ये च धूरिलोचनौ ॥ पुरूरवा माद्रवाश्च पार्वणे समुदाहृतौ" ॥ इष्टिश्राद्धे इच्छाश्राद्धे नैमित्तिके एकोद्दिष्टे । "एकोद्दिष्टञ्च यच्छ्राद्धं तन्नैमित्तिकमुच्यते । तदप्यदैवं कर्त्तव्य-मयुग्मानाशयेद्द्विजान्" ॥ इति भविष्यपुराणात् । एवञ्च

एकोद्दिष्टे विश्वदेवकरणाकरणयोः शाखिभेदेन व्यवस्था। तत्र सामगयजुर्विदोर्गृह्यानुसारात् विश्वदेवरहितत्वं साग्नेश्च ऋग्विदि-नोर्विश्वदेवसहितत्वं तद्गृह्यपरिशिष्टोक्तत्वात् यथा "यस्मिन्नवै पुराणे वा विश्वे देवा न लेभिरे। आसुरं तद्भवेच्छ्राद्धं ह्यपत्नं मन्त्रवर्जितम्"॥ इति। "काम्यं कामाय तु हितं काम्यमभिप्रेता-र्थसिद्धये। पार्वणेन विधानेन तदप्युक्तं खगाधिप" इति भविष्य-पुराणोक्तं काम्यश्राद्धे कामाय इत्यनेनैवाभिप्रेतार्थलाभे अभि-प्रेतार्थसिद्धय इति यत् पुनरुपादानं तत् स्वगतपुत्रादिफलोद्देश्य-फलत्वेन तिथ्यादि श्राद्धानामेवात्र काम्यत्वार्थम् अतःसंक्रान्त्यादि-श्राद्धादस्य भेदः। एवञ्च संक्रान्त्यादिश्राद्धे पितृतृप्तेः प्राधान्यं पुत्रादेः फलस्यानुषङ्गिकत्वं तिथ्यादिश्राद्धे तु पुत्रादेः फलस्य प्राधान्यं पितृतृप्तेरानुषङ्गिकफलत्वमिति देवविशेषवाचकस्य अपि पुरूरवस ऊकारमध्यता पितृदयिता-श्राद्धकाण्ड-कल्प-तरुमैथिलग्रन्थप्राचीनश्राद्धविवेकेषु तथा लिखनात् रायमुकुट-प्रभृतिभिरेव पुरोरूयन्त इति स्वकपोलरचित व्युत्पत्त्या ओकारयुक्तः पाठः कृतः। स तु राजविशेषवाचकः।

अथासनम्। तत्र विशेषमाह देवलः। "ये चात्र विश्वे देवार्थं विप्राः पूर्वं निमन्त्रिताः। प्राङ्मुखान्यासनान्येषां द्विदर्भोपहितानि च॥ दक्षिणामुखयुक्तानि पितृणामासनानि च। दक्षिणाग्रैकदर्भाणि प्रोक्षितानि तिलोदकैः"॥ प्राङ्-मुखत्वं दक्षिणामुखत्वञ्चाग्रभागापेक्षया ज्ञेयम् एषां विश्वदेव-ब्राह्मणानां पितॄणां पितृब्राह्मणानामेतच्चासनं ब्राह्मणोपवेश-नार्थं नतु विश्वदेवार्थं पित्राद्यर्थंवा तथा च यमः। "ततः सिद्धमिति प्रोच्य कल्पिते आसने तथा। आसध्वमिति तान् ब्रूयादासनं संस्पृशन्नपि" इत्यत्र कल्पितासनस्य ब्राह्मणोपवेशन एवोपयोगावगतेर्विश्वदेव-पित्राद्यर्थासनन्तु कुशत्रयात्मकमेव

पाणिप्रक्षालनं दत्त्वा विष्टरार्थं कुशानपि "आवाहयेदनुज्ञातो विश्वे देवा स इत्यृचा। तथा द्विगुणांस्तु कुशान् दत्त्वा उशन्तस्त्वेत्यृचा पितॄन्" इति याज्ञवल्क्योक्तेः प्रक्षाल्यतेऽनेन इति प्रक्षालनं जलं तेन तूष्णीं ब्राह्मणपाणौ जलं दत्त्वा विष्टरार्थमासनार्थमिति दीपकलिका। कुशान् ऋजून् दद्यात् द्विगुणानित्युक्तेः।

अथ दर्भाः। ब्रह्मपुराणे "सपिञ्जलाश्च हरिताः पुष्टाः स्निग्धाः समाहिताः। गोकर्णमात्राश्च कुशाः सकृच्छिन्नाः समूलकाः॥ पितृतीर्थेन देयाः स्युर्दूर्वाश्यामाक एव च। काशाः कुशा बल्वजाश्च तथान्ये तीक्ष्णरोमशाः॥ मौञ्जाश्च शाद्वलाश्चैव षड्दर्भाः परिकीर्त्तिताः"॥ तीक्ष्णरोमशा इति बल्वजानां विशेषणं तेन तेषामलाभ "शूकतृणशरशीर्य्ययुत-बल्वज उलपसुगन्धवर्जं सर्वतृणानीति" गोभिलेन तद्व्यतिरिक्त-बल्वजानां निषेधो बोद्धव्यः। सपिञ्जलाः साग्राः स्निग्धा अकर्कशाः पुष्टा न सूक्ष्माः. समाहिता निर्दोषा शाद्वला इति मौञ्जस्य विशेषणं शूकानि फलपुष्पमञ्जर्य्यस्ता येषां तृणानां सन्ति तानि शूकतृणानीति भट्टनारायणचरणाः गोकर्णमात्रा विस्तृताङ्गुष्ठानामिका परिमिताः। विष्णुः। "कुशस्थाने काशं दूर्वां वा दद्यादिति" कृतमुष्टिहस्तपरिमिताः कुशाः प्रस्तरणार्थाः तथा च वायुपुराणम्। "रत्निमात्राः प्रशस्ता वै पितृतीर्थेन संस्कृताः। उपमूले तथा लूनाः प्रस्तारार्थे कुशोत्तराः"॥ वर्ज्यकुशानाह हारीतः "चितौ दर्भाः पथिदर्भा ये दर्भा यज्ञभूमिषु। स्तरणासनपिण्डेषु षड्दर्भान् परि-वर्जयेत्॥ पिण्डार्थं ये स्तृता दर्भा यैः कृतं पितृतर्पणम्। मूत्रोच्छिष्टप्रलेपे तु त्यागस्तेषां विधीयते"॥ छन्दोगपरि-शिष्टम्। "हुतेः कृते च विण्मूत्रे त्यागस्तेषां विधीयते।

नीवीमध्ये च ये दर्भा ब्रह्मसूत्रे च ये धृताः ॥ पवित्रां स्तान् विजानीयाद्यथा कायस्तथा कुशाः । आचम्य प्रयतो नित्यं पवित्रेण द्विजोत्तमः । नोच्छिष्टन्तु भवेत्तत्र भुक्तशेषं विवर्जयेत्" ॥ इति वचनानुरोधात् पवित्रदानमेव सम्यक् ।

अथानुज्ञा । पूर्व्वदिननिमन्त्रणे तदहर्निमन्त्रणे वा श्राद्धदिने निमन्त्रणानन्तरमनुज्ञाग्रहणमाह आपस्तम्बः । "पूर्व्वद्युर्निवेदनं वेदनं परेद्युर्द्वितीयं तृतीयमामन्त्रणमिति" निवेदनं श्वो मया श्राद्धं कर्त्तव्यं तत्र भवन्तो निमन्त्रणीया इत्येवं रूपं निवेदनम् । द्वितीयं त्वामहं निमन्त्रये इत्यनेन निमन्त्रणम् । त्वयि श्राद्धमहं करिष्ये इति तृतीयमनुज्ञाग्रहणरूपं तत्र दर्भवटुपक्षे निवेदननिमन्त्रणयोरभावः किन्त्वनुज्ञायां त्वयीति स्थाने दर्भमयब्राह्मणे इति वक्तव्यं साक्षात् ब्राह्मणपक्षे द्वितीयतृतीयमिति बोधनायेत्थं ब्रह्मपुराणम् । "उपवेश्य जपेद्धीमान् गायत्रीं तदनुज्ञया । मन्त्रं वक्ष्याम्यहं तस्मादमृतं ब्रह्मनिर्म्मितम् ॥ देवताभ्यः पितृभ्यश्च महायोगिभ्य एव च । नमः स्वधायै स्वाहायै नित्यमेव भवन्त्विति ॥ आद्यावसाने श्राद्धस्य त्रिरावृत्त्या जपेत् सदा । पिण्डनिर्व्वपणे चैव जपेदेतत् समाहितः ॥ पाठ्यमानमिमं श्रुत्वा श्राद्धकाल उपस्थिते । पितरः क्षिप्रमायान्ति राक्षसाः प्रद्रवन्ति च" ॥ उपवेश्य ब्राह्मणानुपवेश्य तदनुज्ञया तस्य श्राद्धस्यानुज्ञया ततश्च कुरुष्वेति प्रतिवचने लब्धे श्राद्धाङ्गत्वेन गायत्रीजपादिकं कुर्य्यादित्यर्थः । तथा च ब्रह्माण्डपुराणम् । "श्राद्धं करिष्य इत्येवं पृच्छेद्विप्रान् समाहितः । कुरुष्वेति स तैरुक्तः कुर्य्याद्दर्भासनं तथा" ॥ विप्रान् निमन्त्रितब्राह्मणान् तदसम्भवे ब्राह्मणान्तरानपि कुरुष्वेति प्रत्युत्तरस्य उभयत्र सम्भवात् । अतएव पितृदयिताया श्राद्धानुष्ठानान्तरं गायत्रीजप उक्तः न च गायत्री-

जपार्थमनुज्ञायइत्यानन्तरं वचनान्तरसिद्ध-श्राद्धानुज्ञापरत्व-सम्भवे अन्यपरत्व कल्पनानुपपत्तेः अत्र देवताभ्य इति मन्त्रे मिदिभेदेन मैथिलानां यत् पाठकल्पनं तत् कल्पनमेव। ब्रह्म-पुराणे एकधैव लिखितत्वात्। ततश्च स्वधायै स्वाहायै नित्यमेव भवन्त्विति इति सर्ववैदिनां बहुसम्मतः पाठः। अत्र अनुज्ञायाः सङ्कल्पकार्य्यकारित्वेन तत्तन्मासाद्युल्लेखमाचरन्ति। अत्र ब्रह्मपुराणे तत्तन्मासे कृष्णपक्षकृत्यमभिधाय शुक्लपक्षकृत्या-भिधानेन कृष्णपक्षनिमित्तकपार्वणश्राद्धस्यापि ब्रह्मपुराणीय-त्वात् पौर्णमास्यन्तमासेनोल्लेखः। तद्यथा "पयोमूलफलैः शाकैः कृष्णपक्षे च सर्वदा। पराधीनः प्रवासी च निर्धनो वापि मानवः। मनसा भावशुद्धेन श्राद्धं दद्यात्तिलोदकम्"॥ एवमन्वष्टका कृष्ट-पक्षाष्टका मघात्रयोदशीषु च यत्र राश्युल्लेखः श्रूयते तत्र सौरेण एतदुभयसाधकासत्त्वे तु दर्शान्तेन वैशाखादिनोल्लेखः। श्राद्धे गोत्राद्युल्लेखमाहतुःपारस्करप्रचेतसौ। "गोत्रसम्बन्धनामानि पितृणां परिकल्पयन्"। गोभिलोऽपि। "गोत्रं स्वरान्तं सर्वत्र गोत्रस्याक्षय्य कर्म्मणि। गोत्रस्तु तर्पणे प्रोक्तः कर्त्ता एव न मुह्यति॥ सर्वत्रैव पितः प्रोक्तं पिता तर्पणकर्म्मणि। पितुरक्षय्यकाले तु षष्ठ्यां तृप्तिमिच्छता॥ शर्म्मन्नर्घ्यादिके कार्य्ये शर्म्मा तर्पणकर्म्मणि। शर्म्मणोऽक्षय्यकाले तु पितृणां दत्तमक्षयम्"॥ शर्म्मेत्यनेन गोत्रसम्बन्ध-नामानि इत्यनेन एकवाक्यतया शर्म्मान्तं नाम प्रतीयते। तथा च विष्णुपुराणम्। "ततश्च नाम कुर्वीत पितैव दशमेऽहनि। देवपूर्वं नराख्यं हि शर्म्मवर्म्मादिसंयुतम्"॥ देवपूर्वं देवात् पूर्वं नराख्यं नर नाम तच्च विशिष्टं शर्म्मयुतं एतच्च विप्रपरम्। "शर्म्मा देवश्च विप्रस्य वर्म्म त्राता च भूभुजः। भूतिर्गुप्तश्च वैश्यस्य दासः शूद्रस्य कारयेत्"॥ इति यमवचनात् अत्र चकारेण देव-

शर्मणोः समुच्चयः। तत्रापि शर्मवर्माद्यन्ततामाह शातातपः। "शर्मान्तं ब्राह्मणस्य स्याद्वर्मान्तं क्षत्रियस्य च। धनान्तञ्चैव वैश्यस्य दासान्तं चान्त्यजन्मनः" अत्र धनान्तमिति श्रुतेः प्रागुक्तवचने भूतिपदश्रुतेश्च भूतिपदधनपदयोर्वैकल्पिकत्वम्। एवं शर्मन्नित्यनेन शर्मान्त नाम्ना विशेष्यस्य विशेषणत्वात् पितरिति विशेषणवत् गोत्रस्य विशेषणस्यापि सम्बुद्ध्यन्तत्वं स्वरान्तमित्यनेन भङ्ग्यन्तरेणाभिहितम्। एवं सम्बुद्ध्यन्तत्वादियुक्तं गोत्रपदम्। कर्त्ता उच्चारयिता न मुह्यतीत्यनेन श्राद्धादौ गोत्रपदमेवोच्चार्यं न तु पितृदयिताकल्पतरुश्राद्धविवेकोक्तं गोत्रपर्य्यायकमपि सगोत्रपदम्। एवं पितरित्यादिश्रुतेः सम्बन्धिशब्दानां पदिन्यायेन स्वसम्बन्धिपरत्वात् लौकिकेऽपि तथैवाभिधानात् पितरित्यादिवक्तव्यं नत्वस्मत् पितरित्यादि अन्यथा अन्नोत्सर्गादावपि एतदस्मदन्नमित्यभिलापापत्तेः। एवमेव श्वोदत्तप्रभृतयः। मिश्रोऽपि कृत्यप्रदीपेऽप्येवमिति।

पित्रादीनां नामाख्याने तु आश्वलायनसूत्रं "नामान्यविद्वांस्तत् पितृपितामह-प्रपितामहा इति" अत्र पित्रादीनां नामाख्याने गोत्रसम्बन्धान्तरं देवदत्तपितरित्यादि प्रयोक्तव्यम् अस्मदित्यनभिधाय तदित्यनेन नामाविद्वत् कर्त्तृनामपरामर्शात्। अतएव श्राद्धविवेके नामाख्याने अमुकपितृपितामहप्रपितामहा इति कृत्वा दद्यादित्युक्तम्। एवञ्च शर्मन्नर्घ्यादिके कार्य्यमित्याद्यपाधायामुकपितृदेवशर्मन्नित्यादिकं प्रयोक्तव्यम्। न च नामघटकत्वेन शर्म्मेति पृथङ्न वक्तव्यमिति वाच्यं शर्मान्तं ब्राह्मणस्य स्यादित्यादौ शर्मादेर्नामभिन्नत्वेनोपपदत्वेन च प्रतीतेः। अतएव सम्बन्धवाचकादस्य भेदः। एवं पितामहादौ मातामहादावप्यूहनीयम्।

अभिलापप्रकारमाह ब्रह्मपुराणम्। "एतद्वोऽन्नमित्युक्त्वा

विश्वांं देवांश्च संयजेत्। पितृभ्यश्च ततो दद्यादन्नमामन्त्रणेन तु॥ "असुकासुकगोत्रैतत्तुभ्यमन्नं स्वधा नमः"॥ एतद्व इति बहुवचनान्तोपादानेन सम्बोध्या विश्वे देवा अपि तथा प्रतीयन्ते तथा विश्वान् देवान् प्रति बृहस्पतिना च तत्तत् श्राद्धे क्रतु दक्षादिसञ्ज्ञकद्वितयद्वितयोक्तत्वात् तत्तत् सार्थकत्वाय उर्वस्यप्सरस इति वत् पुरूरवो माद्रवसो विश्वे देवा एतद्वोऽन्नं नमः" इति द्विवचनबहुवचनाभ्यां वाक्यरचना पितृदयितादौ लिखिता गरुडपुराणेऽप्येतादृशी वाक्यरचना। अतएव इच्छाश्राद्धे क्रतुदक्षादि नामान्युक्ता बृहस्पतिना तदन्ते आगच्छन्त्वित्यादि मन्त्रपाठ उक्तः यथा "उत्पत्तिं नामचैतेषां न विदुर्ये द्विजातयः। अयमुच्चारणीयस्तैः श्लोकः श्रद्धासमन्वितैः॥ आगच्छन्तु महाभागा विश्वे देवा वरप्रदाः। ये यत्र विहिता श्राद्धे सावधाना भवन्तु ते"॥ इति तत्तश्च नामस्थाने सुतरां तस्यैवोच्चारणं प्रतीयते।

दैवे नम इत्यनेन त्यागमाह विष्णुः। "नमो विश्वेभ्यो देवेभ्यो इत्यन्नमादौ प्राङ्मुखयोर्निवेदयेदिति"अत्र नम इत्यनेन विश्वेभ्यो देवेभ्यो दद्यादित्यन्वयः। ततो दैवपक्षकर्मानन्तरं पित्रादित्रिकं मातामहादि त्रिकञ्च सम्बुद्ध्यन्तगोत्रसम्बन्धनाम्ना एतत्तुभ्यमन्नं स्वधेति सर्वशाखिगोचरपौराणिकत्वेन सम्बोधनेन नामान्तमुच्चार्य्य तत्तच्छाखोक्तप्रकारेण वाक्यरचना। अत्र "अर्घ्येऽक्षय्योदके चैव पिण्डदानेऽवने जने। तन्त्रस्य विनिवृत्तिः स्यात् स्वधावचन एव च"॥ इति छन्दोगपरिशिष्टवचनादसति बाधके लाघवमेव तन्त्रतान्याये युक्तिरित्युक्तत्वाच्च अर्घ्यादेरितरत्र "एतद्वः पितरो वासस्त्विति जल्पन् पृथक् पृथक्। असुकासुकगोत्रैतत्तुभ्यं वासः पठेत्ततः। दद्यात् क्रमेण वासांसि श्वेतवस्त्रभवा दशाः"॥ इति ब्रह्मपुराणवचने वासो-

दानमन्त्रयोः पृथक्त्वाभिधानात् तदितरत्र च कुशास्तरणगन्धा-
द्युत्सर्गदक्षिणादाने तन्त्रेणैव वाक्यरचना अतएव तुभ्यमिति
पदेन प्रकृतवाचिनां निरपेक्षाणामेव पित्रादीनां सम्बोधनपदेन
उपनीतानां तन्त्रेणोद्देश्यत्वसम्भवात् तन्त्रेणैव स्वधा पदसम्बन्ध
इति श्राद्धविवेकः। अत्र तु प्रकृतेत्यनेन सन्निधानात् प्रपिता-
महमात्रस्य तुभ्यमित्यनेन नोपस्थितिः किन्तु सर्वनामत्वात्
पित्रादित्रिकाणां निरपेक्षाणामित्यनेन शाण्डिल्यासत्त्वे न
बहुवचनेनानुल्लेखात्तुभ्यमित्येक-वचनेनैवोल्लेख इति। एवञ्च
छन्दोग एतत्त इत्यादौ ते इत्यस्य तुभ्यं पदस्थानीयत्वेन तथा-
त्वमिति। एष ते पिण्ड इत्यनन्तरं मन्त्रे "ये चात्र त्वामनु-
यांश्च त्वमनु तस्मै ते" इति ते पदस्य गोभिलेन पुनरुपादानात्
सामगेन श्राद्धवाक्ये उभयं प्रयुज्यते तत्र प्रथमं ते इति तवे-
त्यर्थं एवञ्च श्राद्धानुष्ठानान्तरं गायत्रीजप उक्तः तं विशेषयति
योगियाज्ञवल्क्यः। "प्रणवं पूर्वमुच्चार्य्य भूर्भुवः स्वस्ततः परम्।
गायत्रीप्रणवश्चान्ते जपे ह्येष उदाहृतः"। तदनन्तरं देवताभ्य
इति त्रिः पठेत्। ततः पुण्डरीकाक्षं स्मरेत्। "शङ्खचक्रधरं
विष्णुं द्विभुजं पीतवाससम्। प्रारम्भे कर्म्मणां विप्रः पुण्डरीकं
स्मरेद्धरिम्"॥ इति वाक्यात् पुण्डरीकं पुण्डरीकाक्षम्। स्मरण-
फलं गारुड़े। "अपवित्रः पवित्रो वा सर्वावस्थां गतोऽपि वा।
यः स्मरेत् पुण्डरीकाक्षं सबाह्याभ्यन्तरः शुचिः"॥

श्राद्धीयद्रव्यमोक्षणमाह वायुपुराणे। "नाप्रोक्षितं स्पृशेत्
किञ्चित् पैत्रे दैवेऽथ वा पुनः"॥ स्पृशेत् दद्यात् उपघातशङ्कायां
प्रोक्षणं तत्रैव "श्वा चैव घ्नन्ति श्राद्धानि दर्शनादेव
सर्वशः। श्वविट्शूकरसंस्पृष्टं दीर्घरोगिभिरेव च॥ पतितैः
मलिनैश्चैव न स्प्रष्टव्यं कथञ्चन। अन्नं पश्येयुरेते यत्तन्न स्याद्ध-
व्यकव्ययोः॥ उत्स्रष्टव्यं प्रदातार्थं संस्कारस्त्वापदि स्मृतः।

हविषां संस्कृतानान्तु पूर्वमेव हि मार्जनम् ॥ शृतन्ना युता-भिरद्भिश्च प्रोक्षणन्तु विधीयते" ॥ प्रदानार्थं श्राद्धार्थं उत्-सृष्टव्यं तदर्थं न नियोज्यमिति कल्पतरुः । देवलः "चण्डालेन शुनावापि दृष्टं हविरयज्ञियम् । विडालादिभिरुच्छिष्टं दुष्टमन्नं विवर्जयेत् अन्यत्र हिरण्योदकस्पर्शादिति" तदनन्तरं रक्षार्थमुदकपात्रमेकदेशे स्थापयेत् इति पितृदयिता । तथा च वृद्धमनुः । "रक्षणाय तु यद्दत्तमुदकं श्राद्धकर्मणि । ताव-दश्नन्ति पितरो यावत्तिष्ठति सोदकम्" इति दत्तं स्थापितं श्राद्धकर्मणि श्राद्धे कर्त्तव्ये सोदकं पात्रमिति शेषः ।

अथ पिण्डपितृयज्ञातिदेशः । तत्र गोभिलः "पिण्ड-पितृयज्ञवदुपचारः पित्र्ये इति" पित्र्ये पित्रादिपाट्पुरुषिक-कृत्ये पिण्डपितृयज्ञवत् स्वगृह्योक्त पिण्डपितृयज्ञरीत्या प्राचीनावीतित्व दक्षिणामुखत्वं पातितवामजानुत्व सतिलत्व द्विगुणभुग्नकुशत्रयत्व ये चात्रत्वेति मन्त्रोच्चारणरूपतया उपचरणं कार्य्यमित्यर्थः । अत्र "अक्षय्योदकदानन्तु अर्घ्य-दानवदिष्यते । षष्ठ्यैव नित्यं तत् कुर्य्यान्न चतुर्थ्यां कदाचन" इति छन्दोगपरिशिष्टवचनेन षष्ठ्या एवेत्यनेन गोत्रसम्बन्ध-नाम्नां षष्ठ्यन्तता प्रतीतौ न चतुर्थ्येत्यनेन तत्र चतुर्थी निषेधा-नुपपत्त्या पिण्डपितृयज्ञवदित्यतिदेशप्राप्त ये चात्रत्वेति मन्त्रस्य तस्मै ते इत्यस्य निषेधेऽन्यथानुपपत्त्या तद्युक्त मन्त्रनिषेधोऽपि सङ्गच्छते । "एकोद्दिष्टस्य पिण्डे तु अनुशब्दो न युज्यते" इत्यति आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टेऽनुशब्दनिषेधादनुयुक्त मन्त्र-निषेधवत् एतेन कुशासनाक्षोत्सर्गयोः ये चात्रत्वेत्यादिमन्त्र-स्याभिधानं मैथिलानां हेयम् ।

अथ कुशासनम् । तत्र गोभिलः । "पित्र्ये द्विगुणांस्तु दर्भान् पवित्रपाणिर्दद्यादासीनः सर्वत्र प्रश्नेषु पङ्क्तिमूर्द्धन्यं

पृच्छति सर्वान् वा सवलासनेषु दर्भानास्तीर्य्येति" पित्रे पितरर्थदाने तत्रादौ जलगण्डूषप्रक्षेपः। ततो द्विगुणभुग्न-कुशपत्र त्रयं पितॄणाम् आसनार्थं दद्यात् एतच्च आदौ विश्वे देवपक्षे कृत्वा पितृपक्षे कर्त्तव्यं तथा च याज्ञवल्क्यः। "पाणि-प्रक्षालनं दत्त्वा विष्टरार्थं कुशानपि। आवाहयेदनुज्ञातो विश्वे देवा स इत्यृचा॥ द्विगुणांस्तु कुशान् दत्त्वा उपन्तस्त्वे-त्यृचा पितॄन्॥ प्रक्षाल्यतेऽनेनेति प्रक्षालनं जलं तेन तूष्णीं ब्राह्मणपाणौ जलं दत्त्वा विष्टरार्थम् आसनार्थमिति दीप-कलिका कुशान् ऋजून् दद्यात् व्यक्तमाह आश्वलायन: । "अप: प्रदाय दर्भान् द्विगुणभुग्नानासनं प्रदाय" इति आसनमित्यनेन उपवेशनीयत्वप्रतीतेर्हस्ते तद्दानं प्रतीयते। तथा च कार्ष्णाजिनिः "दर्भांयैवासने दद्यात् न तु पाणौ कदाचन। पितृदेवमनुष्याणाम् एवं तृप्तिर्हि शाश्वती"॥ अत्र पितृदेव-मनुष्योपादानात् पार्वणादिश्राद्धे विश्वेषां देवानां नित्यश्राद्धे सनकादि मनुष्याणामपि कुशासनदानं प्रतीयते। अत्र दैविकत्वेन कुशानां ऋजुत्वमिति विशेषः। देवपितृविप्रयोः दक्षिणवामयोः कुशासनस्थापनमाह श्राद्धसूत्रभाष्यधृतवच-नम्। "पितॄणामासनं दद्याद्वामपार्श्वे कुशान् सुधीः। दक्षिणेचैव देवानां सर्व्वत्र श्राद्धकर्म्मसु"॥ सर्व्वत्र दैवे पित्र्ये च पवित्रपाणिः पवित्रयुक्त दक्षिणकरः आसीन उपविष्ट स्तथा च छन्दोगपरिशिष्टम्। "सव्यः सोपग्रहः कार्य्यो दक्षिणः सपवित्रकः" इति "आसीन ऊर्द्ध्वः प्रह्वो वा नियमो यत्र नेदृशः। तदासीनेन कर्त्तव्यं न प्रह्वेन न तिष्ठता"॥ इति सव्यो वामकरः उपग्रहो बहुलकुशः आसीन उपविष्टः ऊर्द्ध्वो दण्डवत् स्थितः प्रह्वः अवनतपूर्व्वकायः सवनेत्यनेन देवकार्य्यं पितृकार्य्यं च पवित्रपाणित्वमासीनत्वञ्च प्रश्नेषु श्राद्धं करिष्ये

पितॄनावाहयिष्ये इत्यादि प्रश्नेषु आसनेषु ब्राह्मणोपविष्टदर्भ-युक्तासनेषु दर्भानास्तीर्य विश्वे देवाद्यर्थांत्स्पृष्टदर्भानास्तीर्य वक्ष्यमाणमावाहनं कुर्यादित्यर्थः। यत्तु अनिरुद्धभट्टेन पादयोरधः कुशासनदानमुक्तं तत्र प्रमाणं न विद्म इति पङ्क्ति-मूर्द्धन्यं पितृब्राह्मणं पृच्छेदिति कल्पतरुः।

अथ आवाहनम्। तत्र गोभिलः "यवानादाय प्रणवं कृत्वा विश्वान्देवानावाहयिष्ये इति पृच्छेत् आवाहयेत्यनुज्ञातः विश्वे देवाः आगत शृणुताम इमं हवम् एदं बर्हिर्निषीदत" इत्यावाह्य यवान् विकिरेत्। "विश्वे देवाः शृणुतेमं हवं मे येऽन्तरीक्षे उपद्यविष्ठये ऽग्नि जिह्वा उतवो यजत्रा आसद्यास्मिन् बर्हिषि मादयध्वं ओषधयः समवदन्त सोमेन सह राज्ञा यस्मै कृणोति ब्राह्मणस्तं राजन् पारयामसि" इति अत्र समवदन्तेति वकारयुक्तः पाठः वदस्थैर्ये इत्यस्मात् धातोरिति गुणविष्णुलिखनात् व्यक्तमपरम्। अत्रावाहनानन्तरं कृत्य-प्रदीपे यवविकरणे यवोऽसीति मन्त्रलिखनं प्रमाणशून्यं पितृ-दयिता श्राद्धकल्पादिषु तूष्णीमित्यभिधानात्। अत्र देवता-वाहने गृह्यादधिकं विप्राङ्गुष्ठग्रहणमाह ब्रह्मपुराणम् "देवाना-वाहयिष्येऽहं प्राहुरावाहयस्व च। विप्राङ्गुष्ठं गृहीत्वा तु विश्वान् देवान् समाह्वयेत्"। आवाहयस्वेति शाख्यन्तरीयं गोभिलका-त्यायनाभ्यामावाहयेत्यभिधानात्। गोभिलः "पित्रे तिलाना-दाय प्रणवं कृत्वा पितॄनावाहयिष्ये इति पृच्छति आवाहयेत्यनु-ज्ञातः एत पितरः सौम्यासो गम्भीरेभिः पथिभिः पूर्विणेभिर्द-त्तास्मभ्यं द्रविणेऽह भद्रं रयिञ्च नः सर्ववीरं नियच्छत। उशन्तस्त्वा निधीमह्युशन्तः समिधीमहि उशन्नुशत आवह पितॄन् हविषे अत्तवे"। इत्यृचावाह्य "आयान्तु नः पितरः सोम्यासोऽग्निष्वात्ताः पथिभिर्देवयानैः अस्मिन् यज्ञे स्वधया

मदन्तोऽधिब्रुवन्तु ते अवन्त्वस्मान्” इति जपित्वा अपहतेति तिलान् विकीर्य्य इति पूर्विणेभिरिति पूर्वैः कृतमित्यर्थे इनयो चेति इन्प्रत्यय इति गुणविष्णुव्याख्यानादिनस्य तद्धितत्वेन पूर्वशब्दस्याकार लोपात् तत्पदं सिद्धम् अत्र मूलभूतगोभिल-ग्रन्थे तद्भाष्यद्वये पितृदयितायाश्च एतपितर इत्यनन्तरम् उशन्तस्त्वे ति लिखितेन मैथिलानामेतत् विपरीतलिखनं हेयम् आवाहनात् ब्राह्मणाचमनपर्य्यन्तं कर्त्ता विप्रेश्च विहिते-तरशब्दोच्चारणं न कार्य्यम् । आवाहनात् वाग्यत आ उप-स्पर्शनादामन्त्रितास्यैव” इति कात्यायनवचनात् ।

अथ अर्घ्यं तत्र गोभिलः । “अप उपस्पृश्य यज्ञिय वृक्षचमसेषु पवित्रान्तर्हितेषु एकैकस्मिन् अप आसिञ्चति शन्नोदेवीति” अप उपस्पृश्य जलं स्पृष्ट्वा अत्र पितृमन्त्रोच्चारणं बीज तथा छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः । “पित्र्यमन्त्रानुद्रवणे आत्मालम्भेऽवेक्षणे । अधोवायुसमुत्सर्गे प्रहासेऽनृतभाषणे ॥ मार्जारमूषिकस्पर्शे आक्रुष्टे क्रोधसम्भवे । निमित्तेषु च सर्वेषु कर्म्म कुर्वन्नपः स्पृशेत्” ॥ पित्र्यमन्त्रानुद्रवणे यज्ञादौ विहिते आत्मालम्भे हृदयस्पर्शे अवेक्षणे तस्यैव अधोवायुसमु-त्सर्गे नोद्गारे प्रहासे महति हास्ये न तु स्मिते आक्रुष्टे परुष-भाषणे क्रोधसम्भवे क्रोधोत्पत्तौ भाषणं विनाऽपि मनसा एषु निमित्तेषु सर्वत्र कर्म्मकरणकाले जलं स्पृशेत् नत्वाचामेत् । याज्ञवल्क्योऽपि “रौद्रपित्र्यासुरान् मन्त्रान् तथा चैवाभि-चारिकान् । व्याहृत्यालभ्य चात्मानमपः स्पृष्ट्वान्यदाचरेत्” ॥ चमसास्तु “तच्छाखाश्चमसादीर्घाः प्रादेशाश्चतुरङ्गुलाः । तथैव उत्सेधतो ज्ञेयाश्चतुरस्रास्तु इत्यपि” ॥ तच्छाखा यज्ञिय-वृक्ष-शाखाश्चतुरङ्गुलाः चतुरङ्गुल-विस्तृता तथैव चतुरङ्गुल-परिमाणाः उत्सेधतः ऊर्द्ध्वतः । अत्र अर्घ्यपात्रस्थापनं

कुशोपरीत्याह वैजवापगृह्यं "प्राचीनावीति प्राग्राग्रप्
पूर्व्वाणि सदर्भाणि सतिलानि दक्षिणाग्रेषु कुशेषु निधाय"
इति पवित्रान्तर्हितेषु मध्यार्पितपवित्रेषु एकैकस्मिन्निति
वीप्सा देवपात्रेऽपि जलादिप्रक्षेपार्थ्या। तथा च याज्ञवल्क्यः
"यवैरन्ववकीर्य्याथ भाजने सपवित्रके। शन्नोदेव्यापयः
क्षिप्ता यवोऽसीति यवा स्तथा। या दिव्या इति मन्त्रेण हस्ते-
ष्वर्घ्यं निवेदयेत्"॥ गोभिलः। "एकैकस्मिन्नेव तिलानाव-
पति तिलोऽसि सोमदेवत्यो गोसवो देवनिर्म्मितः। प्रत्नमद्भिः
पृक्तः स्वधया पितॄन् लोकान् प्रीणाहि नः।स्वाहा" इति सौवर्ण-
राजतौडुम्बरखाङ्गमणिमयानां पात्राणामन्यतमेषु अप्रसिद्ध-
पत्रपुटेषु वा यानि वा विद्यन्ते एकैकस्मिन्नेकैकेन ददाति
सपवित्रेषु हस्तेषु "या दिव्या आपः पयसा।सम्बभूवुर्या अन्त-
रीक्षा उतपार्थिवीर्य्या हिरण्यवर्णा यज्ञियास्तान आपः शिवाः
सश्योनाः सुहवा भवन्तु" इति पाठला असावेतत्तेऽर्घ्यमिति
अत्र एकैकस्मिन्निति पूर्व्वसूत्रप्रकृतत्वादेव प्रत्येकपात्रलाभे
पुनर्यदेकैकस्मिन्निति नियमाभिधानं तन्मन्त्रे पितॄनिति
बहुवचनदर्शनादावाहनादिमन्त्रपाठवत् सकृन्मन्त्रपाठः स्या-
दिति तन्निषेधार्थं किन्तु प्रत्येकमेव तिलप्रक्षेपमन्त्रः बहु-
वचनन्तु "एतद्वः पितरो वासः" इति वत्प्रयोगसाधुत्वेनोप-
पन्नम्। अत्र तिलानावपतीत्यविशेषित गोभिल-दर्शनात्
देवपक्षेऽपि तिलप्रक्षेपः। तथा च विश्वे देवा स आगत
इत्यावाह्य विकिरणमपि तिलानामिति वाचस्पतिमिश्रमत यत्
तन्न युक्तम्। आवाहयेत्यनुज्ञातो विश्वे देवा स इत्यृचा।
यवैरनुविकीर्य्याथ भाजने सपवित्रके। शन्नोदेव्यापय. क्षिप्ता
यवोऽसीति यवांस्तथा" इति याज्ञवल्क्यविरोधात्। यवतिल-
प्रक्षेपानन्तर गन्धपुष्पप्रक्षेपमाह ब्रह्मपुराणम्। "अर्घ्याः

पुष्पैश्च गन्धैश्च ताः प्रपूज्याः स्वधास्तत:" अर्घ्यो आप इति शेषः स्वधास्तत: आद्यीयगन्धपुष्पप्रतिपादकात् । याज्ञ्यायनोऽपि "गन्धपुष्पैरलङ्कृत्य या दिव्येति पठन् सृजेत् । सृजेत् उत्-सृजेत् ततो देवब्राह्मणहस्ते प्रागग्रमर्घ्यपात्रीय पवित्रं जला-न्तरञ्च प्रक्षिप्य पितृब्राह्मणहस्ते दक्षिणाग्रमर्घ्यपात्रीय पवित्रं जलान्तरञ्च प्रक्षिप्य वामहस्तेऽर्घ्यपात्रं धृत्वा या दिव्येति पठित्वा वाक्येन विप्रकरस्थपवित्रसहितमर्घ्यजलमुत्सृजेत् दद्यात् । तथा च वायुपुराणम् । "ततो वामहस्तेन गृहीत्वा चमसानक्रमात् । पितृतीर्थेन तत्तोयं दक्षिणेन च पाणिना । दत्तदर्भोदके हस्ते विप्रेभ्यश्च पृथक् पृथक्" ॥ जलप्रक्षेपान-न्तरं या दिव्येति पाठात् पूर्वं पुष्पान्तरेण शिरःप्रभृतिसर्वगात्र-पूजनमाह समुद्रकरधृतगौतमः । "शिरसः पादतश्चैव सम्यगभ्यर्च्चयेत्ततः । पूर्ववत् पृथगेकैकमेकैकेनार्च्चयेत् क्रमात्" ॥ श्रोडुम्बर ताम्रपात्रं खाङ्गं गण्डो शरोऽस्थिनिर्मितं पात्रं मणिमयानि स्फाटिकादीनि यानि चेति अप्रतिषिद्धानि कदलीहलत्वगादीनि अत्र चमसादीनां वैकल्पिकत्वात् अन्य-तमेष्विति गन्धाश्चैकजातीयेनैव सर्वाण्यर्घ्यपात्राणि असाविति सम्बोधनान्तनामोपलक्षणम् । "असाविति नाम गृह्णातीति" कात्यायनदर्शनात् यद्यप्यसाविति असम्बुद्धि प्रथमान्तोऽपि सम्भवति तथापि त्वं इति युष्मत् पदप्रयोगात् सम्बुद्ध्यन्तता प्रतीयते । अतएव छन्दोगपरिशिष्टं "गोत्रनामभिरामन्त्र पितृनर्घ्यं प्रदापयेत्" ॥ प्रयोगविधायकगोभिलसूत्रे एतत्ते-ऽर्घ्यमित्यभिधानात् तद्गृह्येऽप्यर्घ्यमर्घ्यमित्यभिधानाच्च सामगानां सर्वत्राभिलापे नपुंसकलिङ्गेनैव प्रयोगः अभिलापे-तरत्र एकोऽर्घ्यं इति गोभिलेन पुंस्त्वेन निर्दिष्टः अन्येषां सर्वत्र पुंलिङ्गेनैव प्रयोगः तथापि पाद्यार्घ्याभ्यां यदिति

पाणिनिसूत्रेण यदयद्विधानं तत्सामगप्रयोग एवान्यत्र निर्य-
कार एवार्थशब्दः। प्रागुक्त वै जवापगृह्यवचनेऽर्घ्यपात्र-
स्थापनीयकुशानां दक्षिणाग्रत्वदर्शनात् तत्पात्रोपरि पवित्र-
स्थापनेऽपि तद्दृष्ट्या पशुप्रोक्षणवत् तथैव व्यवहारात् आसना-
स्तरणीय कुशेषु तथादर्शनेन दक्षिणाग्रत्वव्यवहारात् ब्राह्मण-
हस्ते पवित्रदानेऽपि तथा प्रतीयते अतएव गोभिलीय श्राद्ध-
कल्पभाष्यकृन्महा यशसाद्धुण्डुपद्धतौ गार्गीयपद्धतौ च पवि-
त्राणां दक्षिणाग्रत्वं लिखितमिति नव्यवर्द्धमानपशुपत्यपि
पालरायमुकुटपद्धतिष्वपि तथा लिखितम् अतएव "वशिष्ठोक्तो
विधिः कृत्स्नोद्रष्टव्योऽत्र निरामिशः" इति छन्दोगपरि-
शिष्टेन वृद्धिश्राद्धे पार्वणधर्मातिदेशेऽपि अर्घ्ये "ज्येष्ठोत्तर-
करान् युग्मान् कराग्राग्रपवित्रकान् कृत्वार्घ्यं सम्प्रदातव्यं
नैकैकस्यात्र दीयते" इत्यनेन पवित्राणामुत्तराग्रत्व विधीयते
प्रत्येकहस्तेऽर्घ्यदानं निषिध्यते च अतः पार्वणे दक्षिणाग्रत्वं
एकैकहस्तदानत्वं प्रतीयते। गोभिलः। "प्रथमे पात्रे
संस्रवान् समवनीयपात्रं न्युब्जं कुर्य्यात् पितृभ्यः स्थानमसि"
इति प्रथमे पात्रे पितृपात्रे संस्रवान् पितामहादिपात्रार्घ्य-
पात्रस्थशेष जलानि समवनीय पशुप्रोक्षणवत् क्रमेण स्थाप-
यित्वा तत्पात्रस्य प्रपितामहपात्रेणाच्छादनमाह शौनकः।
"प्रपितामहपात्रेण पिधाय प्रतिष्ठापयति" इति याज्ञवल्क्येन
अपि तत्पात्रस्याधस्त्वाभिधानात् पात्रान्तरेण पिधानमा-
क्षिप्तं तथा च याज्ञवल्क्यः। दत्त्वार्घ्यं संस्रवां स्तेषां पात्रे
कृत्वा विधानतः। पितृभ्यः स्थानमसीति न्युब्जं पात्रं करो-
त्यधः" ॥ विधानतो यथापूर्वं स्थापितं तत्क्रमेण तेन प्रपिता-
महपात्रेणाधः कृतं पितृपात्रं ऊर्द्धमुखावस्थितं न्युब्जं करोति
नतु केवलं पितृपात्रं न्युब्जं करोति तदेषपात्रं पात्रान्तरेणाधः

करोति "पैतृकं प्रथमं पात्रं तस्मिन् पैतामहं न्यसेत्। प्रपितामहं तथान्यस्य नोद्धरेत् न च चालयेत्" इति यम-वचनादिति मैथिलोक्तं युक्तं याज्ञवल्क्यवचने करोतीत्यनुपपत्ते-र्वाक्यभेदापत्तेश्च शौनकोक्तपिधानानन्तरं न्युब्जीकरणानुप-पत्तेश्च यमवचनेऽपि पितृपात्रस्य याज्ञवल्क्यीयाधस्थत्वाय शौनकीय प्रपितामहपात्रमात्रपिधानवैकल्पिकं पितामह-प्रपितामहपात्रद्वयपिधानमुक्ता वचनान्तरान्न्युब्जीकृतस्य तत्-पात्रस्योद्धरणादिनिषेध उक्तः तन्न्यासश्च "पितृपात्रे निधायाथ न्युब्जमुत्तरतोन्यसेत्" इति मत्स्यपुराणवचने न्यसेदित्यत्राख्या-तोपस्थापितकर्त्तुर्वामपार्श्वे कर्त्तव्यः "तस्माद्दयस्य दक्षिणतो लक्ष्म भवति तं पुण्यलक्ष्मीकमित्याचक्षते उत्तरतः स्त्रियाः" इति उत्तरायणा हि स्त्रीति शतपथश्रुतेः "उत्तरे चास्य सौवर्णं लक्ष्मपार्श्वे भविष्यति" इति महाभारतवचनाच्च उत्तरशब्दस्य वामवचनता सिद्धा पितृकर्माणि प्राच्यादिश्च उत्तरादिकत्वाच्च तथा च रायमुकुटधृतं पिप्पलमिष्टमुपक्रम्य "ब्राह्मणं या दक्षिणा सा प्राची या पूर्वा सोत्तरा" इति। एवञ्च भोक्तृब्राह्मणानामपि सोत्तरादिगेवेति कल्पतरुकृत्या सहैक-वाक्यतापि सिद्धा इति। एवं कर्त्तुर्दक्षिणासुखस्य वामपार्श्व-सुत्तरादिग्भवति इति ततश्च कल्पतरुश्राद्धविवेकाभ्याम् एक-स्थानं भङ्क्ता द्वितयेनाभिहितं स च न्यासोदर्भस्तस्योपरीत्य-निरुद्धभट्टः। अत्र गोभिलसूत्रे पितृपात्रे इत्यभिधानात् संस्रावानिति बहुवचनाच्च मन्त्रे पितृभ्य इति पितृत्वेन चाहू-तास्तत्र तिष्ठन्ति पितरः शौनकोऽत्रयोदित्याश्वलायन गृह्य-परिशिष्टवचने पितृत्वेन षड्धस्थितैरावाहनवत् षट्पुरुषानु-द्दिश्य सकृदेव न्युब्जीकरणं न तु मातामहादीनां मैथिलोक्तं पृथक् करणमिति।

अथ गन्धादिदानम्। तत्र गोभिलः। "गन्धपुष्पधूपदीपाच्छादनानां सम्प्रदानमिति"। तत्र गन्धादिपञ्चानां द्वन्द्वनिर्देशाल्लाघवाच्च मिलितानां तन्त्रेणैकोत्सर्गः निवेदनन्तु प्रत्येकशः तथा च शाट्यायनः एष ते गन्ध एतत्ते पुष्पं एष ते धूप एष ते दीप एतत्ते आच्छादनम् इति अत्र बहुषु यवेषु सम्पन्नो यव इति जात्यपेक्षैकवचनं तद्वद्गन्धादीनां प्रत्येकं बहुत्वेऽप्येकवचनान्तत्वेन निर्देशः। "इदं वः पुष्पमित्युक्त्वा पुष्पाणि च निवेदयेत्। अमुकामुकगोत्रैतत्तुभ्यमन्नं स्वधा नमः" इति ब्रह्मपुराणादिष्वेकजातीयानेकद्रव्येऽपि एकवचनान्तप्रयोगात् अतएव नवमाध्यायेऽपि "सूर्य्यस्य चक्षुर्गमयतात्" इति मन्त्रे सूर्य्यस्य चक्षुर्बहुत्वेऽप्येकवचनान्तपदनिर्देशात् संसर्गिद्रव्याणामन्नतोयतैजसानां प्रयोगे एकवचनान्तप्रयोग इति विचारितम्। अतएव आभ्युदयिके पात्रद्वयाऽन्नोत्सर्गवाक्य एतत्तेऽन्नम् इति सर्व्वैः पद्धतिकृद्भिर्लिखितम् एवञ्च पितृदत्तगन्धादीनां ब्राह्मणाय निवेदने शाट्यायनोक्त निवेदनवाक्ये ते इत्येकत्वेन निर्दिष्टम् एकब्राह्मणपक्षे ब्रह्मपुराणे व इति बहुवचनेन निर्दिष्टं तदनेकब्राह्मणपक्षे एकस्मिन्नपि गुरुत्वविवक्षया व इत्यविरोधः तत्र गन्धः। विष्णुः "चन्दनकुङ्कुमकर्पूरागुरुपद्मकाष्ठान्यनुलेपनार्थे"।

अथ पुष्पम्। ब्रह्मपुराणे। "शुक्लाः सुमनसः श्रेष्ठाः तथा पद्मोत्पलानि च। गन्धरूपोपपन्नानि यानि चान्यानि कृत्स्नश." निषेधमाह "जवादिकुसुमं भाण्डीरूपिका सकुरण्टका। पुष्पाणि वर्ज्जनीयानि श्राद्धकर्म्मणि नित्यशः"॥ जवादीत्यादि शब्दा देवं विधं रक्तकुसुमं रूपिका अर्कपुष्पं कुरण्टकः पीता झिण्टी "उग्रगन्धान्यगन्धीनि चैत्यवृक्षोद्भवानि च। पुष्पाणि वर्ज्जनीयानि रक्तवर्णानि यानि च॥

श्राद्धे जात्यः प्रशस्ताःस्युर्मल्लिकाकुन्दयूथिकाः"॥ दद्यादित्यु-पक्रम्याह। "केतकीं करवीरञ्च बकुलं चम्पकं तथा। जातीदर्शनमात्रेण निराशाः पितरो गताः"॥ जातीति रक्तजातिविषयम्।

अथ धूपाः। "श्राद्धे चन्दनागुरुणी चोभे तथैवोशीर-पद्मकं तुरुष्कं गुग्गुलुञ्चैव घृताक्तं युगपद्दहेत्"। उशीरं वीरणमूलं तुरुष्कं सिह्लकम्।

अथ दीपाः। तत्र शङ्खः। "घृतेन दीपो दातव्यस्तिल-तैलेन वा पुनः। धूपार्थं गुग्गुलुं दद्यात घृतयुक्तं मधु-प्लुतम्"।

अथाच्छादनम्। वायुपुराणे। "आच्छादनन्तु यो दद्यादाहतं श्राद्धकर्म्मणि। आयुः प्रकाममैश्वर्य्यं रूपञ्च लभते शुभम्"॥ आहतमत्रपारिभाषिकमेव "ईषद्धौतं नवं श्वेतं सदशं यन्न धारितम्। आहतं तद्विजानीयात् सर्वकर्म्मसु पावनम्"॥ ब्रह्मपुराणम्। "अनग्नलग्नं यद्वस्त्रं विभवे तद्गुणं शुभम्। वस्त्राभावे क्रिया नास्ति यज्ञदानतपांसि च॥ तस्माद्वस्त्राणि देयानि श्राद्धकाले विशेषतः"॥ अतो वस्त्र-दानस्यावश्यकत्वं तद्विनाक्रियाभावश्रुतेः।

अथ यज्ञोपवीतानि। वायुपुराणे। "यज्ञोपवीतं यो दद्यात् श्राद्धकाले तु धर्म्मवित्। पावनं सर्वविप्राणां ब्रह्मदानस्य तत्फलम्"॥ अतोऽस्य काम्यत्वं ब्रह्मपुराणे। "श्वेतचन्दन-कर्पूरकुङ्कुमानि शुभानि च। विलेपनार्थं दद्यात्तु यच्चान्यत् पितृवल्लभम्"॥ रजतादिजीवतां वा यदभिलषितमासीत् श्राद्धप्रतिपित्तं तद्देयमिति। वायुपुराणं "लोके श्रेष्ठतमं सर्वमात्मनश्चापि यत् प्रियम्। सर्वं पितॄणां दातव्यं तदेवाक्षय-मिच्छता"॥ गन्धाद्यभावे प्रतिनिधिमाह पैठीनसिः। "काष्ठ-

मूलपत्रपुष्पफलप्ररोहरसगन्धानां सादृश्येन प्रतिनिधिं कुर्य्यात् सर्व्वालाभे यवः प्रतिनिधिर्भवतीति" काण्डं नालं प्ररोहो-ऽङ्कुरः सर्व्वालाभे यव इति कल्पतरुः। अवयव इति नारायणोपाध्यायाः। तथा च वस्त्रयुग्माभावे खण्डवस्त्रं देयमिति।

अथ पात्रस्थानम्। ततो मण्डलं कृत्वा ताम्रादिपात्रं पातयेत् तत्र भृगुः "भस्मना वारिणावापि कारयेन्मण्डलं ततः"॥ मण्डलं चतुष्कोणम् अत्र दैवे ऐशानीमारभ्य दैवत्वात् दक्षिणावर्त्तेन प्रागग्रान्तरेखया वायवीमारभ्य उदगग्रान्तरेखया वा मण्डलं कारयेत्। प्रागुदगग्रेति कात्यायनदर्शनात् पित्र्ये तु नैर्ऋतिमारभ्य पित्र्यत्वाद्वामावर्त्तेन दक्षिणाग्रान्तरेखया मण्डलं विन्यस्य "पात्रे दक्षिणाग्रा" इति च कात्यायनसूत्रात् नव्यवर्द्धमानोऽप्येवम्। मण्डलाकरणे दोषमाह स्मृतिः। "अशक्ष मण्डलैर्हीनं राक्षसैर्भुज्यते बलात्"।

अथ पात्राणि। तत्र हारीतः। "काञ्चनेन तु पात्रेण राजतोडुम्बरेण वा। दत्तमक्षयतां याति खड्गेनार्घ्यकृतेन च"॥ औडुम्बरेण ताम्रेण। खड्गेन गण्डकशिरोऽस्थिनिर्म्मितेन आर्घ्यकृतेन त्रैवर्णिककृतेन अन्यदपि पात्रमभिमतमिति कल्पतरुः। एवं कदलीत्वगादीन्यपि ब्रह्मपुराणे "सौवर्णरौप्यताम्राश्म स्फाटिक्य शङ्खशुक्तयः। भिन्नान्यपि नियोज्यानि पात्राणि पित्र्यकर्म्मणि"॥ कल्पतरौ। "राजतं रजताक्तं वा पितृणां पात्रमुच्यते। रजतस्य तथा दानं दर्शनं नाम शस्यते"॥ दैवे तु तन्निषिद्धम्। "अथार्घ्यपिण्डभोज्येषु पितृणां राजतं मतम्। अमङ्गल्यन्तु रजतं दैवकार्य्येषु वर्जयेत्"॥ इति वायुपुराणात्। याज्ञवल्क्यः। "हुतशेषं प्रदद्यात्तु भोजनेषु समाहितः। यथा लाभोपपन्नेषु रौप्येषु च विशेषतः"॥ शातातपः। "पात्रे तु मृण्मये यस्तु श्राद्धे

भोजयते पितॄन्। तत्र दाता पुरीषाय भोक्ता च नरकं व्रजेत्" ॥ श्राद्धीयपात्रनिषेधे पैठीनसिः "सीसकायस-पाषाणपात्राणि हीनपात्राणि भग्नपात्राणि चेति" न कार्य्याणीति शेषः अत्र पाषाणस्य निषिद्धत्वात् ब्रह्मपुराणे विहितत्वाच्च विहितनिषिद्धत्वमिति ततश्च पात्रान्तराभावे तदुपादेयतेति हीनपात्रलक्षणमाह हारीतः "हीनपात्रन्तु तत्प्रोक्तं न्यूनमष्टाङ्गुलात्तु यत्"। तत्र प्रतिप्रसवमाह ब्रह्मपुराणम्। "रूप्यपात्रेण पाद्यादि तस्मात् सूक्ष्मेण कारयेत्" तस्मात् अष्टाङ्गुलात्।

अथाग्नौकरणम्। तत्र गोभिलः। "उद्धृतघृताक्तमन्नं पृच्छति अग्नौ करिष्यामि करुष्वेत्यनुज्ञातः पिण्डपितृयज्ञवज्जुत्वाचेति" ॥ उद्धृत्य श्राद्धस्योपकरणादृघृताक्तमन्नम् उद्धृत्य घृताक्तमित्यभिधानात् व्यञ्जनादिवर्जं प्रतीयते तथा च विष्णुपुराणम्। "जुहुयाद्व्यञ्जनक्षारवर्ज्जमन्नं ततोऽनले"। अत्र अग्नौ करिष्यामीति निर्देशात् गोभिलगृह्ये अग्नौ करिष्यामीत्यामन्त्रणं होष्यत इति सूत्रे अग्नौ करिष्यामीति श्रुतेः अग्नौ करिष्यामि इति छन्दोगानां प्रश्नवाक्यं होष्यतः हवनं करिष्यतः पुरुषस्यान्येषान्तु तानग्नौ करिष्य इति "प्रणतः प्रार्थयेत् द्विजान् कुरुष्वेति च तैरुक्तो दक्षिणाग्निं समाह्वयेत्" इति कल्पतरुधृतब्रह्मपुराणवचनात् अग्नौ करिष्ये इति प्रश्नवाक्यम् अत्र कुरुष्वेति श्रुतेर्वैदिकप्रश्नोत्तरयोः प्रणवादित्वं प्रतीयते एवञ्च सुत्यन्तरवाक्ये प्रणवासत्त्वेऽपि प्रणवादित्वं कल्प्यते अग्नौ करिष्ये इति मन्त्रेण पृच्छतीति कर्कभाष्यकृताऽस्य मन्त्रत्वाभिधानात् सुतरां तथा अतएव पितृदयितादिष्वपि सर्वत्र प्रणवादित्वेनोल्लेखः। पिण्डपितृयज्ञवदित्यतिदेशेन स्वाहा सोमाय पितृमते स्वाहा अग्नये कव्यवाहनाय

स्पृशेत्”। नाभिस्पर्शानन्तरं जलस्पर्शमाह व्यासः। “ततः स्पृष्ट्वाभिदेशं पुनरपश्च संस्पृशेत्”। इन्द्रियस्पर्शानन्तरं भविष्ये। “यन्मूमावुदकं वीर समुत्सृजति मानवः। वासुकि-प्रमुखान् नागान् तेन प्रीणाति मानवः” ॥ पैठीनसिः। “स्पृष्ट्वा प्राणान् यथासंख्यं पादौ प्रोक्ष्य ततः शुचिः। सव्ये पाणौ ततः शेषा अपो विनिमयेदिति” ॥ प्राणान् इन्द्रियाणीति रत्नाकरः शेषा आचमनावशिष्टाः इति मदनपारिजातः। एतत् परमेव “अन्ततः प्रत्युपस्पृश्य शुचिः” इति गोभिलसूत्रम्। अक्ष्यादि-स्पर्शसहित आचमनं कृत्वा उदकं स्पृष्ट्वा शुचिरिति सरला:। अन्तत उपस्पर्शनात् पार्थिवा उदकस्पर्शं कृत्वा शुचिर्भवतीति भट्टभाष्यम्। अतएवोपस्पर्शमभिधाय ततो जलशेषं वाम-हस्ते त्यजेदिति पितृदयिता। एतेन द्विजातीनामपि द्विरा-चमने ओष्ठजलस्पर्शमात्रं शास्त्रार्थः “प्रत्युपस्पृश्यान्ततः शुचि-र्भवति” इति गोभिलसूत्रादिति छन्दोगाह्निकं निरस्तम्। हृदयं स्पृशं स्त्वेवमेवाचामेत्। इति तदनन्तरसूत्रेण हृदय-स्पृग्जलनियमात्। “उच्छिष्टोऽनैवातोऽन्यथाभवत” इति सूत्रा-न्तरेण हृद्गतत्वाभावे उच्छिष्टाभिधानात्। एतदनन्तरमेवाथ प्रत्युपस्पर्शनमित्यादिना द्विराचमनादिविधानाच्च। वायुपुराणे। “निष्ठीवने तथाभ्यङ्गे तथा पादावसेचने। उच्छिष्टस्य च संभाषात् अशुच्युपहतस्य च ॥ सन्देहेषु च सर्वेषु शिखां मुक्त्वा तथैव च। विना यज्ञोपवीतेन नित्यमेवमुपस्पृशेत्। उष्ट्रवायस-संस्पर्शे दर्शने चान्त्यवासिनाम्” ॥ प्रागर्द्धं कृत इति शेषः। सन्देहेषु अप्रायत्यस्येति। शिखां मुक्त्वा अनन्तरं बद्ध्वा यज्ञो-पवीतेन विना स्थित्वा पुनः परिधाय चापामेदित्यर्थः। हारीतः। “स्त्रीशूद्रोच्छिष्टसभाषणे मूत्रपुरीषोत्सर्गदर्शने देवमभिगन्तु-काम आचामेदिति”। देवलः। “उच्छिष्टं मानवं स्पृष्ट्वा

गोत्रं चापि तथाविधम्। तथैव हस्तौ पादौ च प्रक्षाल्याचम्य शुद्ध्यति"॥ तथाविधमुच्छिष्टम्। याज्ञवल्क्यः। "स्नात्वा पीत्वा क्षुते सुप्ते भुक्त्वा रथ्योपसर्पणे। आचान्तः पुनराचामेत् वासोविपरिधाय च"॥ ब्रह्मपुराणं "होमे भोजनकाले च सन्ध्ययोरुभयोरपि। आचान्तः पुनराचामेत् अन्यत्रापि सकृत् सकृत्। द्विराचम्य ततः शुद्धः स्मृत्वा विष्णुं सनातनम्"॥ स्मृतिः। "क्षुते निष्ठीविते सुप्ते परिधानेऽश्रुपातने। कर्मस्थ एषु नाचामेद्दक्षिणं श्रवणं स्पृशेत्"॥ शाङ्खायनः। "आदित्या वसवो-रुद्रा वायुरग्निश्च धर्मराट्। विप्रस्य दक्षिणे कर्णे नित्यं तिष्ठन्ति देवताः"॥ अत्र हेतुमाह पराशरः। "प्रभासादीनि तीर्थानि गङ्गाद्याः सरितस्तथा। विप्रस्य दक्षिणे कर्णे वसन्ति मनुरब्रवीत्"॥ मार्कण्डेयपुराणम्। "कुर्य्यादाचमनस्पर्शं गोपृष्ठस्यार्कदर्शनम्। कुर्वीतालम्भनञ्चापि दक्षिणश्रवणस्य च॥ यथा विभवतो ह्येतत् पूर्वाभावे ततः परम्। न पूर्वस्मिन् विद्यमाने उत्तरप्राप्तिरिष्यते"॥ पुराणसारवायुपुराणयोः। "यः कर्म कुरुते मोहादनाचम्यैव नास्तिकः। भवन्ति हि वृथा तस्य क्रियाः सर्वा न संशयः"॥

अथ दन्तधावनम्। वृद्धशातातपः। "मुखे पर्य्युषिते नित्यं भवत्यप्रयतो नरः। तस्मात् सर्वप्रयत्नेन भक्षयेद्दन्तधावनम्"॥ गन्धालङ्कारवस्त्राणि पुष्पमाल्यानुलेपनम्। "उपवासेन दुष्यन्ति दन्तधावनमञ्जनम्। पादाभ्यङ्गं शिरोऽभ्यङ्गं ताम्बूलञ्चानुलेपनम्"॥ सर्वव्रतेषु सर्व्वाणि पर्य्युषितमुखस्याप्रयतत्वे हेतुमाह पृथिवीं प्रति यमराजः। "मनुष्यः क्लिन्नपीमद्रे कफपित्तसमन्वितः। पूयशोणितसम्पूर्णं दुर्गन्धं मुखमस्य तत्"॥ तत्पर्य्युषितम्। दन्तधावनमित्यनेन शोधकस्य काष्ठादेर्दन्तमात्रसम्बन्धात् भक्षयेदिति गौणप्रयोगः। पूर्वापर-

द्विराचमनरूपभोजनधर्म्मप्राप्त्यर्थः। अत्र दन्तधावनस्य शोधकत्वप्रतीतेः प्राधान्यम्। अतएव "ततः स्नानं प्रकुर्वीत दन्तधावनपूर्व्वकम्" इति दक्षोक्तमानन्तर्य्यमात्रपरम् आरम्भणीया या इष्टेदर्शपौर्णमासप्राक् कर्त्तव्यत्ववत् न त्वङ्गाङ्गिभावार्थमिति वृद्धशातातपस्य पूर्व्ववचनं विधायकं परवचनस्य निषेधकम्। तथा च। उपवासेन हेतुनेति दानसागरप्रायश्चित्तविवेकौ। उपवासे चेति पाठे कालविवेके चकारादनुक्तादिष्वपि व्याख्यातम्। एतेन न दुष्येतेति मैथिलोक्तं हेयम्। व्यक्तमाह विष्णुः। "श्राद्धे जन्मदिने चैव विवाहे जीर्णसम्भवे। व्रते चैवोपवासे च वर्जयेद्दन्तधावनम्"॥ इति। "दन्तधावनमद्यात् प्राङ्मुख उदङ्मुखो वेति"। गोतमः। "दन्तश्लिष्टे दन्तवदन्यत्र जिह्वाभिमर्षणात् प्राक् च्युतेरित्येके"। च्युतेरास्रावद्विद्यात् निगिरन्नेव तत् शुचिरिति जिह्वाभिमर्षणायोग्यं दन्तलग्नम् अशौचजनकं न भवतीत्यर्थः। एतच्चानुपलभ्यमानरसविषयम्। "दन्तवद्दन्तलग्नेषु रसवर्जने" इति शङ्खवचनात्। जिह्वाभिमर्षणेऽप्यशक्योद्धरणे न दोषः। "भोजने दन्तलग्ने च निर्हृत्याचमनञ्चरेत्। दन्तलग्नमसंहार्य्यं लेप मन्येत दन्तवत्॥ न तत्र बहुशो यत्नं कुर्य्यादुद्धरणे पुनः॥ भवेदशौचमत्यन्तं तृणवेधात् व्रणे कृते"॥ इति देवलवचनात्। च्युतेरित्यनुपलभ्यमानरसविषयम्। आस्रावो लाला। तद्वन्निगिरन्नित्यर्थः। अतएव शोणितं यथा न भवति तृणादिना दन्तलग्ननिःसारणाचरणं छन्दोगपरिशिष्टम्। "नारदाद्युक्तवार्क्षयमष्टाङ्गुलमपाटितम्। सत्वचं दन्तकाष्ठं स्यात्तदग्रेण प्रधावयेत्॥ उत्थाय नेत्रे प्रक्षाल्य शुचिर्भूत्वा समाहितः। परिजप्य तु मन्त्रेण भक्षयेद्दन्तधावनम्॥ आयुर्बलं यशोवर्च्चः प्रजाः पशुवसूनि च। ब्रह्मप्रज्ञाञ्च मेधाञ्च त्वन्नो धेहि वनस्पते"॥

शुचिर्भूत्वा द्विराचमनेनेति शेषः। नरसिंहपुराणम्। "दन्तकाष्ठस्य वक्ष्यामि समासेन प्रशस्तताम्। सर्वे कण्टकिनः पुण्याः क्षीरिणश्च यशस्विनः"॥ पराशरं नारदस्यापि कौस्तुभमाह विष्णुः। "कनिष्ठाग्रसमस्थौल्यं सकूर्चं द्वादशाङ्गुलम्। प्रातर्भूत्वा च यतवाक् भक्षयेद्दन्तधावनम्॥ प्रक्षाल्य भुक्त्वा तत्त्यजात् शुचौ देशे समाहितः"॥ सकूर्चं दलिताग्रम्। द्वादशाङ्गुलन्तु छन्दोगेतरेषाम्। प्रातः प्रातःकाले भुक्ता भोजनपरकाले च भक्षयेदित्यर्थः मार्कण्डेयपुराणम्। "प्रक्षाल्य भक्षयेत् पूर्वं प्रक्षाल्यैव तु तत् त्यजेत्"। अत्र विहितकाष्ठान्याह नृसिंहपुराणम्। "खदिरश्च कदम्बश्च करञ्जश्च तथा वटः। तिन्तिड़ी वेणुपृष्ठश्च आम्रनिम्बौ तथैव च॥ अपामार्गश्च विल्वश्च अर्कश्चोडुम्बरस्तथा। एते प्रशस्ताः कथिता दन्तधावनकर्मसु"॥ महाभारते। "तिक्तं कषायं कटुकं सुगन्धिकण्टकान्वितम्। क्षीरिणो वृक्षगुल्माना भक्षयेद्दन्तधावनम्। भक्षयेत् शास्त्रदृष्टानि पर्वस्वपि च वर्जयेत्"॥ पर्वाण्याह विष्णुपुराणम्। "चतुर्दश्यष्टमी चैव अमावास्याथ पूर्णिमा। पर्वाण्येतानि राजेन्द्र रविसंक्रान्तिरेव च॥ स्त्रीतैलमांससम्भोगी पर्वस्वेतेषु वै पुमान्। विण्मूत्रभोजनं नाम प्रयाति नरकं मृतः"॥ नरसिंहपुराणे "प्रतिपद्दर्शषष्ठीषु नवम्याश्चैव सत्तमाः। दन्तानां काष्ठसंयोगाद्दहत्यासप्तमं कुलम्॥ अलाभे दन्तकाष्ठानां प्रतिषिद्धदिने तथा। अपां द्वादशगण्डूषैर्मुखशुद्धिर्विधीयते"॥ गण्डूषस्य दन्तधावनतुल्यत्वेऽपि न तत्र मन्त्रान्वयः व्रीहिकार्य्यकारिणि यवे व्रीहिमन्त्रस्येव इति प्रकृतावेव श्रुतत्वात् मन्त्रलिङ्गविरोधाच्चेति नव्यवर्द्धमानः। तन्न तदुक्तकात्यायनसूत्रविरोधात्। तच्च एवं "शब्देऽविप्रतिपत्तिरिति"। प्रतिनिधिद्रव्ये श्रुतशब्दः

प्रयोज्यः। श्रुतद्रव्या बुद्धा प्रतिनिध्युपादानात्। शब्दान्तर-प्रयोगे द्रव्यान्तरबुद्धिप्रसङ्गात्। अतएव "सोमप्रतिनिधित्वेन पूतिकासु गृहीतासु सोमं पिबते" इति अविकृत एव मन्त्रः पठ्यते। अतएव जलेऽप्यग्नौकरणहोमे अग्नौ करिष्ये इति प्रयुज्यते। किन्तु यत्र प्रतिपदादौ दन्तकाष्ठनिषेधस्तत्र प्रति-निध्यभावान्मन्त्रपाठः। एवञ्च गौणशब्दप्रयोगान्मन्त्रलिङ्ग-विरोधोऽपि नास्ति। शातातपः "प्रतिपद्दर्शषष्ठीषु नवम्यां दन्तधावनम्। पत्रैरन्यत्र काष्ठैश्च जिह्वोल्लेखः सदैव हि"। क्रियाकौमुद्यां वशिष्ठः "गुवाकतालहिन्तालास्तथा ताडी च केतकी। खर्ज्जूरनारिकेलौ च सप्तैते तृणराजकाः। तृणराज-शिरापत्रैर्यः कुर्य्याद्दन्तधावनम्। तावद्भवति चण्डालो यावद्गां नैव पश्यति"। पराशरभाष्ये हृद्दयाज्ञवल्क्यः। "इष्टका-लोष्टपाषाणैरितराङ्गुलिभिस्तथा। त्यक्त्वा अनामिकाङ्गुष्ठौ वर्जयेद्दन्तधावनम्"॥ अनामिकाङ्गुष्ठौ त्यक्त्वा इतराङ्गुलिभि-र्दन्तधावनं वर्जयेदित्यर्थः। तेनाशक्तौ अनामिकाङ्गुष्ठाभ्यां दन्तान् घर्षयेत्। आचारचन्द्रिकाप्येवम्। पद्मपुराणे। "तृणा-ङ्गारकपालाश्मवालुकायसचर्म्मभिः। दन्तधावनकर्त्तारो भवन्ति पुरुषाधमाः"। प्रचेताः। "मध्याह्नस्नानकाले च यः कुर्य्या-द्दन्तधावनम्। निराशास्तस्य गच्छन्ति देवाः पितृगणैः सह"। स्मृतिः। "वमन्तं जृम्भमाणञ्च कुर्वन्तं दन्तधावनम्। अभ्यक्त-शिरसञ्चैव स्नान्तं नैवाभिवादयेत्"। हारीतः। "शुचि देशा हि रक्षन्ति पितरः शुचिमन्वयुः। शुचेर्बिभ्यति रक्षांसि ये चान्ये दुष्टचारिणः"। तथा "स्नानं दानं तपस्त्यागो मन्त्रकर्म्म-विधिक्रियाः। सदाचारनियमाः शौचभ्रष्टस्य निष्फलाः"। दक्षः। "शौचन्तु द्विविधं प्रोक्तं बाह्यमाभ्यन्तरं तथा। मृज्ज-लाभ्यां स्मृतं बाह्यं भावशुद्धिस्तथान्तरम्। यावद्य रात्रियामो-

ऽस्मि तावदप्रयतो नरः। तस्माद्यत्नेन तत्त्याज्यमादौ शुचि-
मभीप्सता"। इति शिष्टग्टहीतवचनात् रात्रिवासस्त्याज्यम्।
क्रियाकौमुद्याम्। "जलौकागूढ़पादञ्च कृमिगण्डुपदादिकम्।
कामादस्तेन संस्पृश्य नित्यकर्माणि संत्यजेत्"। कालिका-
पुराणे। "गुरुमाक्षिप्य विप्रञ्च प्रहृत्यैव च पाणिना। न
कृत्यानि न कर्माणि रेतःपाते तथैव च॥ अश्रुपाते समुत्पन्ने
क्षुरकर्मणि मैथुने। धूमोद्गारे तथा वान्ते नित्यकर्माणि
संत्यजेत्॥ पत्रं पुष्पञ्च ताम्बूलं न भैषज्योपकल्पितम्। कथा-
दिपिप्पल्यन्तञ्च फलं भुक्त्वापि नाचरेत्॥ जलस्यापि नरश्रेष्ठ
भोजनाद्वेपजाद्दते। नित्यक्रिया निवर्त्तेत काम्यनैमित्तिकैः
सह"॥

अथ प्रातःस्नानसम्बन्धे। ब्रह्मपुराणे। "प्रातःस्नानं ततः
कृत्वा सङ्क्षेपेण यथोदितम्। सन्ध्यास्वपि तथा कुर्य्यादिति
कात्यायनोऽब्रवीत्॥ यथाहनि तथा प्रातर्नित्यं स्नायादना-
तुरः। दन्तान् प्रक्षाल्य नद्यादौ गेहे चेत्तदमन्त्रवत्"॥ दन्तान्
प्रक्षाल्य प्रातरनातुरः स्नायादित्यर्थः। तत्कालमाह विष्णुः।
"प्रातःस्नायी अरुणकिरणग्रस्तां प्राचीमवलोक्य स्नायात्" इति
समुद्रकरधृतभारते। "मृत्तिकातिलकं कुर्य्यात् स्नात्वा हुत्वा
च भस्मना। दुष्टदोषविघातार्थं चाण्डालाद्यस्य दर्शने"।
ब्रह्मपुराणे। "कर्मादौ तिलकं कुर्य्याद्रूपं तद्वैष्णवं परम्।
गोप्रदानं तपोहोमः स्वाध्यायः पितृतर्पणम्। भस्मीभवति
तत्सर्वं ऊर्द्धपुण्ड्रं विना कृतम्"॥ उशना। "अभावे तूदके-
नापि पुण्ड्रं दैवतमर्च्चयेत्"। ब्रह्माण्डे। "अङ्गुष्ठः पुष्टिदः
प्रोक्तो मध्यमायुष्करी भवेत्। अनामिकार्थदा नित्यं मुक्तिदा
च प्रदेशिनी"॥ व्यासः। "जाह्नवीतीरसम्भूतां मृदं मूर्द्धा
बिभर्त्ति यः। बिभर्त्ति रूपं सोऽर्कस्य तमोनाशाय केवलम्"॥

गोपीचन्दनफलमाह शातातपः। "गोमतीतीरसम्भूतां गोपी-देहसमुद्भवाम्। मृदं मूर्द्ध्नि वहेद्यस्तु सर्व्वपापैः प्रमुच्यते"॥ ब्रह्मपुराणे। "ऊर्द्ध्वपुण्ड्रं मृदा कुर्य्यात् त्रिपुण्ड्रं भस्मना सदा। तिलकं वै द्विजः कुर्य्यात् चन्दनेन यदृच्छया॥ ऊर्द्ध्वपुण्ड्रं द्विजः कुर्य्यात् क्षत्रियस्य त्रिपुण्ड्रकम्। अर्द्धचन्द्रन्तु वैश्यस्य वर्त्तुलं शूद्रजातिषु"॥ ततः सन्ध्यां कुर्य्यात्। आतुराणान्तु "अशिरस्कं भवेत् स्नानं स्नानाशक्तौ तु कर्म्मिणाम्। आर्द्रेण वाससा वापि मार्जनं दैहिकं विदुः"॥ इति जावालवचनाच्छिरो विहाय गात्रप्रक्षालनं तदशक्तौ सर्व्वगात्रमार्जनम् आर्द्रेण वाससा कुर्य्यात्। तदनन्तरं सन्ध्यां कुर्य्यात्। एतत्-परमेव "प्रातःसन्ध्यां ततः कुर्य्यात् दन्तधावनपूर्व्वकम्" इति याज्ञवल्क्यवचनम्।

अथ प्रथमयामार्द्धकृत्यम्। दक्षः। "सन्ध्याकर्म्मावसाने तु स्वयं होमो विधीयते। देवकार्य्यं ततः कृत्वा गुरुमङ्गल-वीक्षणम्। दिवसस्याद्यभागे तु सर्व्वमेतत् समाचरेत्"॥ होमस्तु साग्नेः। विष्णुपुराणम्। "आचान्तस्तु ततः कुर्य्यात् पुमान् केशप्रसाधनम्। तथा "आदर्शाञ्जनमाङ्गल्यदूर्व्वाद्या-लभनानि च। स्वमात्मान दृते पश्येत् यदीच्छेच्चिरजीवि ताम्"। आत्मान देहम्। माङ्गल्यान्याह नारदः। "लोकेऽस्मिन् मङ्गलान्यष्टौ ब्राह्मणो गौर्हुताशनः। हिरण्यं सर्पिरादित्य आपो राजा तथाष्टमः"॥ यमः। "यतीनां दर्शनञ्चैव स्पर्शनं भाषणं तथा। कुर्व्वाणः पूयते नित्यं तस्मात् पश्येत नित्यशः"॥ ब्रह्मपुराणे। "प्रचण्डपवनाघाते मेघेषु स्तनितेषु च। निःपठेज्जैमिनीयन्तु प्राङ्मुखो वाप्युदङ्मुखः। तस्य माभूत् भयं घोरं वैद्युतं योऽवसीदति"॥ कालिकापुराणम्। "यः शिवा-विरुतं श्रुत्वा शिवदूतीं शुभप्रदाम्। प्रणमेत् साधको भूत्वा

तस्य कामाः करे स्थिता." ॥ प्रयोगसारे। "विभीतकार्ककारञ्ज स्नुहीच्छायां न चाश्रयेत्। स्तम्भदीपमनुष्याणामन्येषां प्राणिना तथा" ॥ विष्णुपुराणम्। "विद्विष्टपतितोन्मत्त बहुवैरातिकूटकैः। बन्धकीबन्धकीभर्तृ क्षुद्रकानृतकैः सह ॥ तथातिव्ययशीलैश्च परिवादरतैः शठैः। बुधो मैत्रीं न कुर्वीत नैकं पन्थानमाश्रयेत् ॥ नासंवृतमुखो जृम्भेत् श्वासकासौ विवर्जयेत्। नोच्चैर्हसेत् सशब्दञ्च न मुञ्चेत् पवनं बुधः ॥ नासमञ्जसशीलैस्तु सहासीत कदाचन। सद्वृत्तसन्निकर्षो हि क्षणार्धमपि शस्यते ॥ नखान् वादयेत् छिन्द्यात् न तृणं न महीं लिखेत्। न श्मश्रु भक्षयेल्लोष्टं न मृद्नीयात् विचक्षण." ॥ एकपाणिना चक्षुःस्पर्शे निषेधमाह बृहस्पतिः। "चक्षु.परिहिताकाङ्क्षी न स्पृशेदेकपाणिना"।

अथ द्वितीययामार्द्धकृत्यम्। दक्षः। "द्वितीये च तथा भागे वेदाभ्यासो विधीयते। वेदाभ्यासो हि विप्राणां परमन्तप उच्यते ॥ ब्रह्मयज्ञपरं ज्ञेयः षडङ्गसहितश्च यः। वेदस्वीकरणं पूर्वं विचारोऽभ्यसनं जपः। तद्दानञ्चैव शिष्येभ्यो वेदभ्यासो हि पञ्चधा" ॥ अन्याध्ययनमप्याहतुः शङ्खलिखितौ। "न वेदमनधीत्यान्यां विद्यामधीयीतान्यत्र वेदाङ्गस्मृतिभ्य."। अङ्गानि च "शिक्षाकल्पौ व्याकरणं छन्दोज्योतिषमेव च। निरुक्तञ्चेति चाङ्गानि वेदानां गणितानि षट् ॥ स्मृतिस्तु धर्मसंहिता" इत्यमरः। गारुडे "धनप्रयोगे च तथा कार्य्ये विद्यागमेषु च। आहारे व्यवहारे च त्यक्तलज्जः सदा भवेत्" ॥ याज्ञवल्क्यः "वेदार्थानधिगच्छेत्तु शास्त्राणि विविधानि च"। तत्फलमाह यमः। "दानेन तपसा यज्ञैरुपवासैर्व्रतैस्तथा। न तां गतिमवाप्नोति विद्यया यामवाप्नुयात्" ॥ कूर्मपुराणम्। "स्वाध्याये च तपोभेदे ह्यर्थचिन्तोपांशुमानसाः"। विद्यादानप्रकारमाह।

शिवधर्मे "संस्कृतैः प्राकृतैर्वाक्यैः शिष्यमनुरूपतः। देशभाषाद्युपायैश्च बोधयेत् स गुरुः स्मृतः"॥ आदिशब्दात्व्याकरणादिः। गारुड़े। "वेदार्थं धर्म्मशास्त्राणि यज्ञशास्त्राणि चैव हि। मूल्येन लेखयित्वा यो दद्यादिति स वैदिकः॥ इतिहासपुराणानि लिखित्वा यः प्रयच्छति। ब्रह्मदानसमं पुण्यं प्राप्नोति द्विगुणीकृतम्"। तथाच वृहस्पतिः। "पाण्मासिकेऽपि समये भ्रान्तिः संजायते नृणाम्। धात्राचराणि सृष्टानि पत्राकरूढान्यतः पुरा॥ उपदेष्टानुमन्ता च लोके तुल्यफलौ स्मृतौ। एकलव्येनानुपदिष्टोऽपि द्रोणाचार्य्यो गुरुः कृतः"॥ अतो ग्रन्थकर्त्तुः सुतरां गुरुत्वं यथा महाभारतम्। "अरण्यमनुसंप्राप्य कृत्वा द्रोणं महीमयम्। तस्मिन्नाचार्य्यवृत्तिञ्च परमामास्थितस्तदा। इष्वस्त्रे योगमातस्थे परं नियममागतः"॥

लिखनविधिमाह नन्दिपुराणम्। "शुभे नक्षत्रदिवसे शुभे वापि दिनग्रहे। लेखयेत् पूज्य देवेशान् रुद्रब्रह्मजनार्दनान्॥ पूर्वदिग्वदनो भूत्वा लिपिज्ञो लेखकोत्तमः। निरोधो हस्तधात्रीश्च मसीपत्रविधारणे"॥ मत्स्यपुराणञ्च। "शीर्षोपेतान् सुसम्पूर्णान् समश्रेणिगतान् समान्। अक्षरान् लेखयेद्यस्तु लेखकः परमः स्मृतः"॥ अधीतस्यार्थिभ्यो दानमावश्यकम्। यथा श्रुतिः। "यो वाधीत्य विद्याञ्च न प्रयच्छेत् स कार्य्यहा भवेत् श्रेयसो द्वारमावृणुयादिति" नन्दिपुराणे। "प्रशस्तशब्दसंयोगे कुर्य्यादिति विरामणं" विरामणं तद्दिनपाठसमाप्तिम्। "समाप्ते वाचकाभीष्टं कुर्य्यादेव विचक्षणः। सश्रुतं सुव्रतं भूदस्तु व्याख्यासु नित्यदा॥ लोकः प्रवर्त्ततां धर्मे राजा चास्तु सदा जयी। धर्मवान् धनसम्पन्नो गुरुश्चास्तु निरामयः॥ इति प्रोच्य यथायातं मन्तव्यं विभावितैः। शिष्टैः परस्परं शास्त्रं चिन्तनीयं विचक्षणैः॥ कथा यस्तुप्रसङ्गेन नोक्तव्याख्या-

नभापणेः। युक्तिभिश्च स्वरैश्चाप्या चिक्लेशापि स्वयं कृतैः। एव दिने दिने व्याख्यां शृणुयान्नियतो नरः" ॥ विष्णुपुराणे "गुरैरध्यापिता ये च ते पतन्ति श्वभोजने। यो गुरुं पूजये-न्नित्यं तस्य विद्या प्रसीदति। तत्प्रसादेन यस्मात् स प्राप्नोति सर्वसम्पदः" ॥ लघुहारीतः "एकमप्यक्षरं यस्तु गुरुः शिष्ये निवेदयेत्। पृथिव्यां नास्ति तद्द्रव्यं यद्दत्त्वा सोऽनृणी भवेत्" ॥ नन्दिपुराणम्। "यश्च श्रुत्वान्यतः शास्त्रं संस्कारं प्राप्य वै शुभम्। अन्यस्य जनयेत् कीर्त्तिं गुरोः स ब्रह्महा भवेत् ॥ विस्मरेच्च तथा मौढ्यात् योऽपि शास्त्रमनुत्तमम्। स याति नरकं घोरमथच भीमदर्शनम् ॥ ब्रह्म यस्त्वननुज्ञातमधीया-नादवाप्नुयात्। स ब्रह्मस्तेयसंयुक्तो नरकं प्रतिपद्यते" ॥ विष्णुः। "यश्च विद्यां समासाद्य तया जीवेत्र तस्य परलोके फलप्रदा भवति यश्च विद्यया परेषां यशो हन्तीति"। देवलः। "इष्टं दत्तमधीतं यत् विनश्यत्यनुकीर्त्तनात्। श्लाघानुशोचनाभ्याञ्च भग्नतेजो विभिद्यते। तस्मादात्मकृतं पुण्यं वृथा न परि-कीर्त्तयेत्" ॥ अनुकीर्त्तनं कथनं श्लाघा प्रशंसा अनुशोचनं अनव्ययेन पश्चात्तापः। भग्नतेजः फलजननशक्तिहीनम्। वृथा वक्षा प्रयोजनं विना। वैष्णवामृते भविष्यपुराणम्। "उपा-ध्यायस्य यो वृत्तिं दत्त्वा ध्यापयति द्विजान्। किन्न दत्तं भवेत्तेन धर्मकामार्थमिच्छता"। हारीतः। "समित्पुष्प-कुशादीनि ब्राह्मणः स्वयमाहरेत्"। शूद्रानीतैः क्रयक्रीतैः कर्म कुर्वन् पतत्यधः"। शूद्रानीतैरिति विशेषनिषेधात् अन्य-ब्राह्मणैरानयनमनिषिद्धम्। क्रये प्रतिप्रसूते ब्रह्मपुराणे 'पुष्पधूपैश्च नैवेद्यैर्वीरक्रयक्रियाहृतैः"। वीरक्रयः स्वयाञ्चा-मूल्येन क्रयः।

अथ तृतीययामाह्निकत्यम्। "तृतीये च तथा भागे पोष्य-

स्वर्गार्थसाधनम् । माता पिता गुरुर्भार्य्या प्रजा दीनाः समा-
श्रिताः । अभ्यागतोऽतिथिश्चाग्निः पोष्यवर्ग उदाहृतः । भरणं
पोष्यवर्गस्य प्रशस्तं स्वर्गसाधनम् । नरकं पीडने चास्य तस्मा-
द्यत्नेन तान् भरेत्" ॥ गारुडे । "स जीवति वरस्त्वेको बहुभि-
र्योपजीव्यते । जीवन्तो मृतकास्त्वन्ये पुरुषाः स्वोदरम्भराः" ॥
योपजीव्यत इत्यार्षः पुनः सन्धिः । मनुव्यासबृहस्पतयः ।
"वृद्धौ च मातापितरौ साध्वी भार्य्या सुतः शिशुः । अप्य-
कार्य्यशतं कृत्वा भर्त्तव्या मनुरब्रवीत् । अध्यापनञ्चाध्ययनं
यजनं याजनन्तथा । दानं प्रतिग्रहश्चैव षट्कर्माण्यग्रजन्मनः ।
षण्णान्तु कर्मणां मध्ये त्रीणि कर्माणि जीविका । याजना-
ध्यापने चैव विशुद्धाच्च प्रतिग्रहः" ॥ गौतमः "कृषिगोरक्ष-
वाणिज्येऽस्वयं कृते कुसीदञ्चेति" कुसीदस्य पृथगुपादानं स्वयं
कृतस्याभ्यनुज्ञानार्थं कुसीदं वृद्धिकर्म प्रदेशान्तरेऽभिधानादिति
कल्पतरुः । बृहस्पतिः । "कुसीदकृषिवाणिज्यं प्रकुर्वीतास्वयं
कृतम् । आपत्काले स्वयं कुर्वन् नैनसा युज्यते द्विजः । लब्ध-
लाभः पितॄन् देवान् ब्राह्मणांश्चैव भोजयेत् । ते तृप्तास्तस्य
तं दोषं शमयन्ति न संशयः । वणिक् कुसीदी दद्यात्तु वस्त्र-
गोकाञ्चनादिकम् । कृषीवलोऽन्नपानानि यानशय्यासनानि
च । पक्षेभ्यो विंशकं दत्त्वा पशुस्वर्णादिकं शतम् । वणिक्
कुसीददोषः स्यात् ब्राह्मणानाञ्च पूजनात् । राज्ञे दत्त्वा तु
षड्भागं देवतानाञ्च विंशकम् । त्रिंशद्भागञ्च विप्राणां कृषिं
कृत्वा न दोषभाक् । हारीतः "अष्टागवं धर्म्महलं षड्गवं
जीवितार्थिनाम् । चतुर्गवं नृशंसानां द्विगवं ब्रह्मघातिनाम्" ॥
मनुः । "अशीतिभागं गृह्णीयात् मासाद्वार्द्धुषिकः शतात् ।
द्विकं शतं वा गृह्णीयात् सतां धर्म्ममनुस्मरन् । द्विकं शतञ्च
गृह्णानो न भवत्यर्थकिल्विषी" ॥ शतकार्षापणेऽशीतिभागं

विंशतिः पणाः। द्विकं पुराणद्वयम्। एवंविधनियमम्मतिक्रम्य अनापदि स्वयमन्यद्वारा वा यः स्वाच्छन्द्येन व्यवहरति तस्यैव प्रायश्चित्तम्। आपदि तु स्वयं करणे नियमातिक्रमे च न दोष इति प्रायश्चित्तविवेकः। याज्ञवल्क्यः। "उपेयादीश्वरञ्चैव योगक्षेमार्थसिद्धये। ईश्वरमतिशयगुणयुक्तमन्यं वा श्रोमन्तमकुत्सितम्"॥ अलब्धस्य प्रापणं योगः लब्धस्य रक्षणं क्षेमः। "वयोबुद्ध्यर्थवाक्वेशश्रुताभिजनकर्मणाम्। आचरेत् सदृशीं वृत्तिमजिह्मामशठान्तथा"॥ बालः पांशुक्रीडां युवा स्रग्गन्धादिसेवनं वृद्धो धर्मार्थसाधनं बुद्धिमान् मीमांसादिश्रवणम् अर्थवान् बहुदानं वाग्मी दूत्यं सुवेशो राजसन्निधिं श्रुतेन व्याकरणादिना अर्थवेत्ता वेदार्थनिरूपणं विशुद्धकुलजन्मवान् तथाविधकुलोद्वाहनम्। यागवान् पशुहिंसनम्। एवं वय:प्रभृतीनामुचितानां चेष्टामाचरेत्। अजिह्मामकुटिलाम् अशठां मिथ्याविषयरहिताम्।

भगवद्गीतायां "मुक्तसङ्गोऽनहंवादी धृत्युत्साहसमन्वितः। सिद्ध्यसिद्ध्योर्निर्विकारः कर्त्ता सात्त्विक उच्यते"। मुक्तसङ्गस्त्यक्तफलाभिनिवेशः। अतएवोक्तम्। "मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि"। तेन बन्धहेतुफलं विना कर्म कर्त्तव्यमिति तात्पर्य्यम्। अनहंवादी गर्वरहितः निर्विकारो हर्षविषादशून्यः। "रागी कर्मफलप्रेप्सुर्लुब्धो हिंसात्मकोऽशुचिः। हर्षशोकान्वितः कर्त्ता राजसः परिकीर्त्तितः। अयुक्तः प्राकृतस्तब्धः शठो नैकृतिकोऽलसः। विषादी दीर्घसूत्री च कर्त्ता तामस उच्यते"॥ अयुक्तोऽनवहितः। प्राकृतो विवेकशून्यः। शठः शक्तिगूहनकारी। नैकृतिकः परापमानी। अलसः अनुद्यमशीलः। विषादी शोकशीलः। यदह्ना कार्य्यं तन्मासेनापि न सम्पादयति स दीर्घसूत्री। अत-

एव लिङ्गपुराणे "श्वः कार्य्यमद्य कर्त्तव्यं पूर्वाह्णे वाऽपराह्णिकम्। न हि प्रतीक्षते मृत्युः कृतमस्य न वा कृतम्"॥ इति "लाभे न हर्षयेद्यस्तु न व्यथेदपमानतः। असंमूढस्तु यो नित्यं स राजवसतिं व्रजेत्॥ अग्लानो बलवान् शूरश्छायेवानुगतः सदा। सत्यवादी मृदुर्दान्तः स राजवसतिं वसेत्"॥

नयमाह नरसिंहपुराणे "अनुक्तेनापि सुहृदा वक्तव्यं जानता हितम्। न्याय्यश्च प्राप्तकालश्च पराभवमनिच्छता॥ वक्तव्यं सर्वथा सद्भिरप्रियञ्चापि यद्धितम्। आनृण्यमेतत् स्नेहस्य सद्भिरेव कृतं पुरा॥ यत् स्यात्तापकरं पश्चादारब्धं कार्य्यमीदृशम्। आरम्भेनैव तद्विद्वान् एष बुद्धिमतां नयः॥ कुमित्रे सौहृदं नास्ति कुभार्य्यायां कुतो रतिः। कुतः पिण्डं कुपुत्रेषु नास्ति सत्यं कुराजनि॥ कुसौहृदे न विश्वासः कुदेशे न प्रजीव्यते। कुराजनि भयं नित्यं कुपुत्रे सर्वदा भयम्॥ अपकारिणि विश्रम्भं यः करोति नराधमः। अनाथो दुर्बलो यद्वत् चिरं स तु जीवति॥ न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्ते नातिविश्वसेत्। विश्वस्ताद्भयमुत्पन्नं मूलान्यपि निकृन्तति॥ राजसेविषु विश्वासं गर्भसङ्करितेषु च। यः करोति नरो मूढो न चिरं स तु जीवति॥ शत्रुशेषं ऋणाच्छेषं शेषमग्नेश्च भूमिप। पुनर्वर्द्धेत सम्भूय तस्माच्छेषं न शेषयेत्॥ अद्रोहं समयं कृत्वा सुनीनामग्रतो हरिः। जघान नमुचिं पश्चादपां फेनेन पार्थिव॥ कृत्वा सम्बन्धकञ्चापि विश्वसेच्छत्रुणा न हि। पुलोमानं जघानाजौ जामाता सन् शतक्रतुः॥ न चासने निवस्तव्यं सवैरे गर्हिते रिपौ। पातयेत्तु स मूलं हि नदीतीर इव द्रुमम्"॥ चाणक्ये। "यो ध्रुवाणि परित्यज्य अध्रुवाणि च सेवते। ध्रुवाणि तस्य नश्यन्ति अध्रुवं नष्टमेव च"॥ विष्णुपुराणे "अल्पहानिस्तु सोढ़व्या वैरिणाऽयोगमं त्यजेत्। उपा-

यतः समारब्धाः सर्वे सिद्धन्त्युपक्रमाः॥ धीमान् श्रीमान् क्षमायुक्तः आस्तिको विनयान्वितः। विद्याभिजनवृद्धानां याति लोकाननुत्तमान्"॥

भागवते कलिं प्रति परीक्षितवाक्यं "त्वां वर्त्तमानं नरदेवदेहेष्वनुप्रवृत्तोऽयमधर्म्मपूगः। लोभोऽनृतं चौर्य्यमनार्य्यमंहो जेष्ठा च माया कलहश्च दम्भः"॥ अनार्य्यं दौर्जन्यम् अंहः स्वधर्म्मत्यागः। जेष्ठाऽलक्ष्मीः लक्ष्माऽग्रजत्वात्। माया कपटः। "अभ्यर्थितस्तदा तस्मै स्थानानि कलयेऽदिशत्। द्यूतं पानं स्त्रियः शूना यत्राधर्म्मश्चतुर्विधः॥ पुनश्च याचमानाय जातरूपमदात् प्रभुः। ततोऽनृतं मदं कामं राजो वैरञ्च पञ्चमम्। अथैतानि न सेवेत बुभूषुः पुरुषः क्वचित्"॥ अभ्यर्थितस्तन्निग्रहोद्यतेन कलिना स्थानलाभाय प्रार्थितः जातरूपं स्वर्णम्। अथेति अत इत्यर्थः बुभूषुः ऊर्द्ध्वं भवितुमिच्छुः याज्ञवल्क्यः "शूद्रस्य द्विजशुश्रूषा तया जीवन् वणिग् भवेत्। शिल्पैर्वा विविधैर्जीवेत् द्विजातिहितमाचरन्"॥ वणिग्भवेदित्यनेन वैश्यवृत्त्यभिधानात्। शिल्पैरिति कृष्यादिजीवनोपायैरिति बोध्यम्। हारीतः "बालानां दमनञ्चैव वाहनञ्च न शस्यते। पुत्त्रोपघातनं नैव वाहाना कारयेत्ततः। वृद्धं क्षुध्ये न युञ्जीत जीर्णं व्याधितमेव च। न पङ्कं वाहयेन्नाघ्न न गां भारेण पीडयेत्"॥ गां स्त्रीगवीमिति नव्यवर्द्धमानः। मार्कण्डेयपुराणं "पादेन तस्य पारक्यं कुर्य्यात् सञ्चयमात्मवान्। अर्द्धेन चात्मभरणं नित्यनैमित्तिकन्तथा॥ पादस्यार्द्धमर्थस्य मूलभूतं विवर्द्धयेत्। एवमारभतः पुत्त्रार्थः साफल्यमृच्छति"॥ येन यस्यार्थो भुज्यते तेन तस्य पारितोषिकं कर्म्म कर्त्तव्यं 'तथाच युधिष्ठिरं प्रति भीष्मवाक्यम् "अर्थस्य पुरुषो दासो दासस्त्वर्थो न कस्यचित्।' इति सत्यं महाराज

बहोऽस्मरथेन कौरवैः" ॥ मनुः । "शक्तेनापीह शूद्रेण न कार्य्यो धनसञ्चयः । शूद्रो हि धनमासाद्य ब्राह्मणानेव बाधते" ॥ स्मृतिः । "विक्रीणन् मद्यमांसानि ह्यभक्ष्यस्य च भक्षणम् । कुर्वन्नगम्यागमनं शूद्रः पतति तत्क्षणात् ॥ कपिलाक्षीरपानेन ब्राह्मणीगमनेन च । वेदाक्षरविचारेण शूद्र-श्चाण्डालतां व्रजेत्" ॥ अभक्ष्यं गोमांसादि । अगम्या भगि-न्यादयः । इति माधवाचार्य्यः । कालिकापुराणं "विक्रयं सर्ववस्तूनां कुर्वन् शूद्रो न दोषभाक् । मधु चर्म्म सुरां लाक्षां त्यक्त्वा मांसञ्च पञ्चमम्" ॥ मनुः "सद्यः पतति लौहेन लाक्षया लवणेन च । त्र्यहेण शूद्रीभवति ब्राह्मणः क्षीरविक्रयात् ॥ अशक्तौ भेषजस्यार्थे यज्ञहेतोस्तथैव च । यद्यवश्यन्तु विक्रेया-स्तिला धान्येन तत्समाः" ॥ मनुः "जीवितात्ययमापन्नो योऽन्न-मत्ति यतस्ततः । आकाशमिव पङ्केन न स पापेन लिप्यते" ॥ स ब्राह्मणः । नारदः "परेण निहितं लब्ध्वा राजन्युपहरे-न्निधिम् । राजगामी निधिः सर्वः सर्वेषां ब्राह्मणादृते ॥ ब्राह्मणोऽपि निधिं लब्ध्वा क्षिप्रं राज्ञे निवेदयेत् । तेन दत्तन्तु भुञ्जीत स्तेनः स्यादनिवेदयन्" ॥ नारदः "धनमूलाः क्रियाः सर्वा यत्नस्तस्यार्ज्जने मतः । रक्षणं वर्द्धनं भोग इति तत्र विधिक्रमात्" ॥

अत्यन्तापदि मनुः "अवृत्तिकर्षितः सीदन् इमं धर्म्मं समा-चरेत् । सर्वतः प्रतिगृह्णीयात् ब्राह्मणस्त्वनयं गतः ॥ नाध्या-पनाद्याजनाद्वा गर्हिताद्वा प्रतिग्रहात् । दोषो भवति विप्राणां ज्वलनाम्बुसमा हि ते" ॥ ज्वलनाम्बुसमाः अग्निजलतुल्या इति कुल्लूकभट्टः । "अशक्नुवंस्तु शुश्रूषां शूद्रः कर्त्तुं द्विजन्मनाम् । पुत्रदारात्ययं प्राप्तो जीवेत् कारुककर्म्मभिः ॥ यैः कर्म्मभिः प्रचरितैः शुश्रूष्यन्ते द्विजातयः । तानि कारुककर्म्माणि

शिल्पानि विविधानि च ॥ 'विद्या शिल्पं भृतिः सेवा गोरक्षं विपणिः कृषिः । धृतिर्भैक्षं कुसीदञ्च दश जीवनहेतवः" ॥ विद्या गारुड़ादिः । शिल्पं चित्रादिभृतिर्वेतनं विपणिः विक्रयस्थानं तेन वाणिज्यं लक्षयति । धृतिः सन्तोषः तस्मिन् सति स्वल्पेनापि जीवनम् । "कुसीदं वृद्धिजीविका" इत्यमरः । बृहस्पतिः । "बहवो वर्त्तनोपाया ऋषिभिः परिकीर्त्तिताः । सर्वेषामपि चैतेषां कुसीदमधिकं विदुः ॥ अनावृष्ट्या राज-भयैर्मूषिकाद्यैरुपप्लवैः । कृष्यादिके भवेद्धानिः सा कुसीदे न विद्यते" ॥ याज्ञवल्क्यः "वृद्धेर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिः प्रतिमासन्तु कारिका । इच्छाकृता कामयिता कायिका कायकर्मणा" ॥ छागलेयः । "शकटः शाकिनी गावो जालमस्पन्दनं वनम् । अनूपं पर्वतो राजा दुर्भिक्षे नव वृत्तय." ॥ शकटो धान्यादि-वहनद्वारेणोपजीव्यः । "पत्रं पुष्पं फलं कन्द नालं संस्वेदजं तथा । शाकं षड्विधमुद्दिष्टं गुरु विद्याद्यथोत्तरम्" ॥ इति वैद्यकोक्तशाकयोगात् शाकिनी गृहवाटिका शाकाद्याहरणेन जालं मत्स्याद्याहरणेन । अस्पन्दनं स्वस्थानादत्यागः ऋणादि-लाभेन व्ययाधिक्यनिवृत्त्याचरणं फलपुष्पाद्याहरणेन । अनूपं बह्वुदको देशः मत्स्यशालूकाद्याहरणेन । पर्वतो गैरिक-मृदाद्याहरणेन ।

अथ चतुर्थयामार्द्धकृत्यम् । दक्षः । "चतुर्थे च तथा भागे स्नानार्थं मृदमाहरेत् । तिलपुष्पकुशादीनि स्नानञ्चाकृत्रिमे जले" ॥ कुर्य्यादिति शेषः । तथाच "अस्नात्वा चाप्यहुत्वा च भुङ्क्तेऽदत्त्वा च यो नरः । देवादीनामृणी भूत्वा नरकं प्रतिपद्यते" ॥ अथ स्नानं दक्षः "अस्नात्वा नाचरेत् कर्म जप-होमादि किञ्चन । लालास्वेदसमाकीर्णः शयनादुत्थितः पुमान् ॥ अत्यन्तमलिनः कायो नवच्छिद्रसमन्वितः । स्रवत्येव दिवा-

रात्रौ प्रातःस्नानं विशोधनम्॥ प्रातःस्नानं प्रशंसन्ति दृष्टादृष्ट-फलं हि तत्। सर्व्वमर्हति पूतात्मा प्रातःस्नायी जपादिकम्। अज्ञानाद्यदि वा मोहात् रात्रौ दुश्चरितं कृतम्। प्रातःस्नानेन तत्सर्व्वं शोधयन्ति द्विजातयः"॥ दृष्टं मलापकर्षादि अदृष्टं प्रत्य-वायपरीहारादि। प्रातः सूर्य्योदयात् प्राक्कालः। "प्रातः-स्नायारुणकिरणग्रस्तां प्राचीमवलोक्य स्नायात्" इति विष्णूक्तेः। प्रातःस्नाने मध्याह्नस्नानधर्म्मातिदेशमाह कात्यायनः। "यथा-हनि तथा प्रातर्नित्यं स्नायादनातुरः। दन्तान् प्रक्षाल्य नद्यादौ गेहे चेत्तदमन्त्रवत्"॥ यथा तथेति कर्त्तव्यतया सा च "आचरेद्रूपमि स्नानं तर्पयेद्देव मानुषान्"। इति जावाल्युक्तेः। वैदिके कर्म्मणि वामहस्ते बहुतरकुशान् दक्षिणेन पवित्रं धारयेत्। तथा छन्दोगपरिशिष्टे "कृताः प्रचरणीयाः स्युः कुशा दीर्घाश्च बर्हिषः। दर्भाः पवित्रमित्युक्तमतः सन्ध्यादि-कर्म्मसु। सव्यः सोपग्रहः कार्य्यो दक्षिणः सपवित्रकः"॥ प्रचरणीयाः पार्व्वणपञ्चयज्ञादिकर्म्मानुष्ठानार्हाः। बर्हिषः यज्ञाद्यास्तरणार्थाः। यतस्तत्तत् कर्म्मसु कुशविशेषा उक्ताः। अतः सन्ध्यादिकर्म्मसु अवस्थाविशेषशून्याः कुशाः पवित्रं सोप-ग्रहः बहुतरकुशयुक्तः सपवित्रको विशिष्टद्विदलयुक्तः विशेषमाह स एव "अनन्तर्गर्भिणं साग्रं कौशं द्विदलमेव च। प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचित्"॥ अनन्तर्गर्भिणम् अन्तर्गर्भ-शून्यम्। तथा च शौनकः। "अनन्तस्तरुणौ यौ तु कुशौ प्रादेशसम्मितौ। अनखच्छिन्नौ साग्रौ तौ पवित्राभिधायकौ"॥ एतदभावे कुशपत्रचतुष्टयं त्रयं वा समुद्रकरधृतवचनात्। तद्यथा "चतुर्भिर्दर्भपत्रैश्च त्रिभिर्द्वाभ्यामथापि वा। पवित्रं कारयेन्नित्यं प्रशस्तं सर्व्वकर्म्मसु"॥ विद्याकरवाजपेयिधृतं "पवित्रन्तु द्विजः कुर्य्यात् कुशपत्रद्वयेन वा। पत्रत्रयेण वा कार्य्यं

विवाहे यात्रायां संग्रामे देशविप्लवे । नगरग्रामदाहे च स्पृष्टा-स्पृष्टि न दुष्यति ॥ आपद्यपि च कष्टायां सद्यभये पीडने सदा । मातापित्रोर्गुरोश्चैव निदेशे वर्त्तनात्तथा" ॥ स्पृष्टास्पृष्टीत्य-व्ययम् । क्रियाव्यतिहारे तथेति न दुष्यतीत्यर्थः । गारुडे "सर्वतीर्थाभिषेकाद्धि पवित्रं विदुषां वचः । धर्मश्रवणवेलायां विप्रो व्यासमतः स्थितः" ॥ तथाविधातुरं प्रति जावालः "अशिरस्कं भवेत् स्नानं स्नानाशक्तौ तु कर्मिणाम् । आर्द्रेण वाससा वापि दैहिकं मार्जनं स्मृतम्" ॥ कर्मिणां "शिरः स्नातस्तु कुर्वीत दैवं पैत्र्यमथापि वा" इति मार्कण्डेयपुरा-णोक्तकर्मचिकीर्षूणां मार्जनमिह प्रोञ्छनं योगियाज्ञवल्क्यः "असामर्थ्याच्छरीरस्य कालशक्त्याद्यपेक्षया । मन्त्रस्नानादितः सप्त केचिदिच्छन्ति सूरयः ॥ मान्त्रं भौमं तथाग्नेयं वायव्यं दिव्यमेव च । वारुणं मानसञ्चैव सप्त स्नानं प्रकीर्त्तितम् ॥ आपो-हिष्ठेति वै मान्त्रं मृदालम्भन्तु पार्थिवम् । आग्नेयं भस्मना स्नानं वायव्यं गोरजः स्मृतम् ॥ यत्तु सातपवर्षेण स्नानं तद्दिव्य-मुच्यते । वारुणञ्चावगाहश्च मानसं विष्णुचिन्तनम् ॥ मनस्तं स्नानमुद्दिष्टं मन्त्रस्नानक्रमेण तु । कालदोषादसामर्थ्यात् सर्वं तस्य फलं स्मृतम्" ॥ आपोहिष्ठेति आपोहिष्ठादि ऋक्त्रय-मत्र विवक्षितम् । एवञ्च "कालदोषादसामर्थ्यात् न शक्नोति यद्भवेत् । तदा ज्ञात्वा तु ऋषिभिर्मन्त्रैष्टन्तु मार्जनम् ॥ शन्न आपस्तु द्रुपदा आपोहिष्ठाघमर्षणम् । एभिश्चतुर्भिः कुर्य्यात्तु मार्जनम्" । इति योगियाज्ञवल्कीयं यन्मन्त्रस्ना-नान्तरं तत् प्राधान्यख्यापनाय अतएव विधानपारिजाते मन्त्रस्नानं पूर्वं तन्निबन्धितम् । मृदालम्भस्तु गङ्गामृत्तिकातिल-कादयः । भस्मना अग्निहोत्रभस्मना इति छन्दोगाह्निकः । अव-गाहश्च सम्पादकशून्यावगाहनमात्रं विवक्षितम् अतो मुख्या-

मगाहनरूपस्नानानुकल्पत्वमप्युक्तम्। कालदोषोऽतिहत्यादिः असामर्थ्यं शरीरापाटवहेतुः अशक्तत्वेन सम्पूर्णवारुणस्नानविधिकाशायोग्यत्वं चेति। एतन्मूलकं गेहे चेत्तदमन्त्रवदिति छन्दोगपरिशिष्टीयं प्रागुक्तम् अन्यथा मूलभूतश्रुत्यन्तरकल्पनापत्तेः सामर्थ्ये तूद्धृतजलेनापि समन्त्रकस्नानमाह पराशरभाष्ये व्यासः "शीतास्त्वपो निपेव्योष्णा मन्त्रसम्भावसंस्कृताः। गेहेऽपि शस्यते स्नानं तद्धीनमफलं स्मृतम्"॥ पद्मपुराणं "नैर्मल्यं भावशुद्धिश्च विना स्नानं न जायते। तस्मान्मनोविशुद्धयर्थं स्नानमादौ विधीयते॥ अनुद्धृतैरुद्धृतैर्वा जलैः स्नानं सदाचरेत्। तीर्थं प्रकल्पयेद्विद्वान् मूलमन्त्रेण मन्त्रवित्॥ नमो नारायणायेति मूलमन्त्र उदाहृतः। दर्भपाणिस्तु विधिना आचान्तः प्रयतः शुचिः॥ चतुर्हस्तसमायुक्तं चतुरस्रं समन्ततः। प्रकल्प्यावाहयेद्गङ्गां एभिर्मन्त्रैर्विचक्षणः॥ विष्णोः पादप्रसूतासि वैष्णवी विष्णुपूजिता। पाहि नस्त्वेनसस्तस्मादाजन्ममरणान्तिकात्॥ तिस्रः कोट्योऽर्द्धकोटी च तीर्थानां वायुरब्रवीत्॥ दिवि भुव्यन्तरीक्षे च तानि ते सन्ति जाह्नवि!। नन्दिनीत्येव ते नाम देवेषु नलिनीति च॥ वृन्दा पृथ्वी च सुभगा विश्वकाया शिवा शिता। विद्याधरी सुप्रसन्ना तथा लोकप्रसादिनी॥ क्षमा च जाह्नवी चैव शान्ता शान्तिप्रदायिनी। एतानि पुण्यनामानि स्नानकाले प्रकीर्त्तयेत्॥ भवेत् सन्निहिता तत्र गङ्गा त्रिपथगामिनी। सप्तवाराभिजप्तेन करसंपुटयोजितम्॥ मूर्द्ध्नि दद्याज्जलं भूयस्त्रिचतुः पञ्चसप्त वा। स्नानं कुर्य्यान्मृदा तद्वदामन्त्र्य च विचक्षणः॥ अश्वक्रान्ते रथक्रान्ते विष्णुक्रान्ते वसुन्धरे!। मृत्तिके हर मे पापं यन्मया दुष्कृतं कृतम्॥ उद्धृतासि वराहेण कृष्णेन शतबाहुना। आरुह्य मम गात्राणि सर्वं पापं प्रमोचय। नमस्ते सर्वभूतानां

नैकपत्रेण कुत्रचित्" ॥ एतद्दर्शनात् दर्भाः पवित्रमित्यत्रैवमपि व्याख्येयम् । "मार्कण्डेयः सर्वकालं तिलैः स्नानं पुण्यं व्यासोऽब्रवीन्मुनिः । श्रीकामः सर्वदा स्नानं कुर्वीतामलकैर्नरः । सप्तमीं नवमीञ्चैव पर्वकालञ्च वर्जयेत्" ॥ विष्णुधर्मोत्तरे । "त्वराक्रोधौ तथा वर्ज्यौ देवकर्मणि पण्डितैः । इक्षुरापः पयश्चैव ताम्बूलं फलमौषधम् । भक्षयित्वा तु कर्त्तव्याः स्नानदानादिकाः क्रियाः" ॥ भविष्योत्तरे "स्नातुस्तु वरुणस्तेजो जुह्वतोऽग्निः श्रियं हरेत् । भुञ्जानस्य यमस्त्वायुस्तस्मान्नव्याहरेत् त्रिषु" ॥ स्नातुः स्नानं कुर्वतः ।

अप्सुचेरवगाहनानन्तरं स्नानमाह योगियाज्ञवल्क्यः । "तूष्णीमेवावगाहेत यदा स्यादशुचिर्नरः । आचम्य तु ततः पश्चात् स्नानं विधिवदाचरेत्" ॥ वामनपुराणम् "नाभिमात्रजले गत्वा कृत्वा केशान् द्विधा द्विजः । निरुध्य कर्णौ नासाञ्च त्रिकृत्वो मज्जनं ततः" ॥ तत्रैव हंसयाज्ञवल्क्यः । "स्रोतसां संमुखो मज्जेत् यत्रापः प्रवहन्ति वै । स्थावरेषु गृहे चैव सूर्य्यसम्मुख आप्लवेत्" ॥ हारीतः । "नातुरो न भुक्त्वा न जीर्णवासा न बहुवासा न नग्नो नाज्ञन् भावशकथिको नालङ्कृतो नाजस्रं नाज्ञाते जले नाकुले नाशुचौ न प्रभूतजले न नाभेरल्पजले न चत्वरे नोपद्वारे न सन्ध्यायां न निशायां स्नायादिति" । चत्वरे काकादिबलिस्थले इति श्रीदत्तः । उपद्वारे द्वारसमीपे । अत्रैकेन मुनिना नग्नबहुवाससोर्निषेधविधानात् स्नाने द्विवासस एवाधिकारः प्रतीयते । एकवस्त्रस्नाने दोषमाह समुद्रकरधृतभविष्ये गौतमः । "एकवस्त्रेण यत् स्नानं शून्या विहिन चैव हि । स्नातस्तु न भवेत् शुद्धः श्रिया च परिहीयते" ॥ अतएव "स्नानं तर्पणपर्य्यन्तं कुर्य्यादेकेन वाससा" । इति यदि समूलं तदा प्रेततर्पणपरमिति ।

सर्वैकवस्त्रां स्नातय इत्यादिना एकवस्त्रत्वविधानात् एकेन एकजातीयेन इति वाचस्पतिमिश्रः येन वाससा स्नानं कृतं जलस्थस्य तेनैव तर्पणम् इति कृत्यतत्त्वार्णवः। न च "स्नानशाट्यास्तु दातव्या मृदस्तिस्रो विशुद्धये। जलमध्ये तु यः कश्चित् द्विजातिः स्नानदुर्बलः॥ निष्पीडयति तद्वस्त्रं स्नानं तस्य वृथा भवेत्"॥ इति वशिष्ठवचने स्नानशाट्यामिति तद्वस्त्रमिति एकवचननिर्देशेन च स्नानेऽप्येकवस्त्रत्वमिति वाच्यम्। अत्र विशुद्धय इत्यभिधानेनाधोऽन्तवस्त्रस्यैव मृत्त्रयेण प्रक्षालनं न तूत्तरीयस्य एतदर्थमेकवचनम् अतएव मृत्त्रयेणाधरीयवस्त्रं प्रक्षाल्य इत्याह्निकचिन्तामणिः। वशिष्ठवचनैकवाक्यतया "स्नातो नाङ्गानि निर्मृज्यात् स्नानशाट्या न पाणिना"। इति विष्णुपुराणीयेनाधरीयवस्त्रेणैव गात्रमार्जनं निषिध्यते। एतेन निष्पीड्य स्नानवस्त्रमिति कात्यायनवचने एकत्वमविवक्षितमिति निरस्तम्। अतएव सर्वत्रैकत्व निर्देशः। शिष्टानाम् आचारोऽपि तथा इति नाजस्रमिति पुनःपुनः स्नाननिषेधः रागप्राप्तस्नानविषयो, दृष्टार्थकत्वात्। एवञ्चैकस्मिन् दिने नानातीर्थादि निमित्तप्राप्तस्नानावृत्तिर्भवत्येव वैधत्वात्। अत्रापि तन्त्रप्रसङ्गयोः सत्त्वे सकृदेवेति।

अथ स्नानप्रधानकालमाह दक्षः "चतुर्थे च तथा भागे स्नानार्थं मृदमाहरेत्। तिलपुष्पकुशादीनि स्नानञ्चाकृत्रिमे जले"। विष्णुः "कुशाभावे कुशस्थाने काशं दूर्वां वा दद्यादिति" विद्याधरधृतं "तर्जनीरूप्यसंयुक्ता हेमयुक्ता त्वनामिका। सैव युक्ता तु दर्भेण कार्या विप्रेण सर्वदा"॥ मत्स्यसूक्ते "शस्ताः समूला दर्भाश्च गुच्छेन चाधिकं फलम्। सव्यः सोपग्रहः कार्यो दक्षिणः सपवित्रकः" इति रोगिपत्याक्ताशादिस्पर्शोऽपि न दोषायेत्याह रत्नाकरे बृहस्पतिः "तीर्थे

प्रभवारिणि सुव्रते ।" ॥ नमो नारायणायेति अष्टाचररूपमूल-
मन्त्रेण चतुरस्रं चतुष्कोणरूपं समन्ततः सर्वदिच्नु चतुर्हस्तं
जल प्रतिदिच्नु हस्तमात्रेण व्यवच्छिद्य तीर्थं प्रकल्पयेत् । वितते
नद्यादिजले स्नानस्थानं परिच्छिन्द्यात् । तत्र विष्णोःपादेत्यादि-
शान्तिप्रदायिनीत्यन्तेन मन्त्रेण गङ्गामावाहयेत् । सप्तवारा-
भिजप्तेनेति सप्तवाराभिजप्तेन नमो नारायणायेति मन्त्रेणाभि-
मन्त्र्येति शेषः । एकवचननिर्देशात् तस्य मूलमन्त्रत्वोक्त्या
च अत्रापि विनियोगोऽवगम्यते ततश्च सप्तवारपठितनारायण-
मन्त्रेण जलमभिमन्त्र्य करयुगेन त्रिवारादिमूर्द्धि क्षिपेत् ।
ततश्चाश्वक्रान्त इति मन्त्राभ्यां तद्दिति जप्ताभ्याम् । "मृत्तिकाः
सप्त न ग्राह्याः वल्मीके मूषिकोत्करे । अन्तर्जले श्मशाने च
वृक्षमूले सुरालये । परस्नानावशिष्टे च श्रेयः कामैः सदा
नरैः" ॥ इति दक्षप्रतिषिद्धेतरां मृदमामन्त्र्य तया मृदा
शिरःप्रभृत्यालभ्याशुद्धैतैर्वा जलैः शिरःप्रभृत्यङ्गक्षालनम-
वगाहनरूपप्रधानं वारुणस्नानं समाचरेदिति पूर्वोक्तेनान्वयः ।
मृद्ग्रहणमन्त्रे प्रभवारिणीति प्रभवमुत्पत्तिमरिं प्रापयितुं
शीलमस्यास्तत्सम्बोधनमिदम् । अवगाहनन्तु चक्षुः कर्ण-
नासिकामङ्गुलीभिराच्छाद्य कुर्य्यात् । "अङ्गुलीभिः पिधायैव
श्रोत्रदृङ्नासिकामुखम् । निमज्जेत प्रतिस्रोतस्त्रिःपठेदघ-
मर्षणम्" ॥ इति समुद्रकरधृतात् । अत्रासुद्धते वारत्रय-
मेवावगाहनं प्रागुक्तवामनपुराणात् । एष विधिः पौराणिक-
त्वात् सर्वशाखिसाधारणः । वेदमन्त्ररहितत्वात् अनधीत वेदा-
नामपि सर्वथा आदरणीयः । मत्स्यपुराणम् । "नद्यां तत्संश्रयः
स्नानि भवेन्नोदानज फलम् । गोमदानैश्च दशभिस्ताभां
पुण्यन्तु सप्तमे" ॥ वशिष्ठः । "योऽनेन विधिना स्नाति यत्र
तत्राम्भसि द्विजः । स तीर्थफलमाप्नोति तीर्थे तु द्विगुणं

फलम्"। अनेन तीर्थावाहनादिना। अतो गङ्गायामप्यावाहनं कुर्वन्ति शिष्टाः। अत्र च माघसप्तम्यादिनिमित्तकतीर्थविशेषनिमित्तकमन्त्रपाठस्तु मृदालम्भनानन्तरं कार्य्यः। आगन्तुकानामन्तेऽभिनिवेश इति न्यायात्। एवं गङ्गायां विशेषमन्त्रानन्तरमेव दशहरादिमन्त्राः पाठ्याः। तत्र गङ्गायां विशेषमन्त्रौ विद्याकरधृतौ। "विष्णुपादार्घ्यसम्भूते गङ्गे त्रिपथगामिनि। धर्म्मद्रवीतिविख्याते पापं मे हर जाह्नवि। श्रद्धया भक्तिसम्पन्ने श्रीमातर्देवि जाह्नवि। अमृतेनाम्बुना देवि भागीरथि पुनीहि माम्"। स्मृतिः "फाल्गुने शुक्लपक्षस्य पुष्यर्क्षे द्वादशी यदि। गोविन्दद्वादशी नाम महापातकनाशिनी"॥ अत्र गङ्गायां पद्मपुराणीयो मन्त्रः। "महापातकसंज्ञानि यानि पापानि सन्ति मे। गोविन्दद्वादशीं प्राप्य तानि मे हर जाह्नवि"। गङ्गासागरसङ्गमे मन्त्रः "त्वं देव सरितां नाथ त्वं देवि सरितांवरे। उभयोः सङ्गमे स्नात्वा मुञ्चामि दुरितानि वै"॥ लौहित्य स्नाने तु मन्त्रः। "ब्रह्मपुत्र महाभाग शान्तनोः कुलनन्दन। अमोघागर्भसम्भूत पापं लौहित्य मे हर"॥ करतोयास्नानमन्त्रः। "करतोये सदा नीरे सरित्श्रेष्ठे सुविश्रुते। पौण्ड्रान् प्लावयसे नित्यं पापं हर करोद्भवे"॥ विष्णुः। "स्नातः शिरो नावधुनेत् नाङ्गेभ्यस्तोयमुद्धरेत्। न तैलं वा संस्पृशेत् नाप्रोक्षितं पूर्व्वधृतं वासो बिभृयात् स्नात एव सौण्णीषे धौते वाससी बिभृयात न म्लेच्छान्त्यजपतितैः सह संभाषणं कुर्य्यादिति" नाङ्गेभ्यस्तोयमुद्धरेदिति स्नानशाटोपाणिभ्यां पूरणीयम्। "स्नातो नाङ्गानि निर्मृज्यात् स्नानशाट्या न पाणिना" इति विष्णुवचनात्। अत्र वासोऽन्तरधारणात् प्राकृततैलस्पर्शनिषेधः प्रतीयते। "शिरः स्नातस्तु तैलेन नाङ्गं किञ्चिदुपस्पृशेत्"॥ इति मनुवचनमेतत्परम्। ततः पादाभ्यङ्गाचरण सङ्गच्छते।

यदुक्तम् आयुर्वेदीये "अभ्यङ्गमाचरेन्नित्यं स जराश्रमवा-तहा। शिरःश्रवणपादेषु तं विशेषेण शीलयेत्॥ वर्ज्योऽ-भ्यङ्गः कफग्रस्तः कृतसंशुद्ध्यजीर्णिभिः। तिलतैलं हितं वाते शिरोऽभ्यङ्गावगाहने॥ वस्तिस्नेहानुपानेषु नासाकर्णाक्षिपूरणे। सार्षपं कटुतीक्ष्णोष्णं कफशुक्रानिलापहम्॥ लघुपित्त यकृत् कोष्ठ कुष्ठास्रव्रणतीव्रनुत्। तैलं कुसुम्भजं चोष्णं त्वग्दोषकफ-पित्तनुत्॥ तैलमैरण्डजं रम्यं गुरूष्णमधुरं रसम्। सुतीक्ष्णं पिच्छिलं बल्यं स्निग्धमेरण्डोद्भवं भृशम्॥ कफपित्तानिलहरं रेचनं कटुदीपनम्। हृद्वस्तिपार्श्वजानूरुत्रिकपृष्ठास्थिशूलिनाम्। हितं वातामय श्वासग्रन्थि व्रध्नविकारिणाम्"॥ विष्णुपुरा-णम् "चतुर्दश्यष्टमी चैव त्वमावास्याथ पूर्णिमा। पर्वाण्येतानि राजेन्द्र! रविसंक्रान्तिरेव च॥ स्त्री तैलमांससम्भोगी पर्वस्वेतेषु वै पुमान्। विण्मूत्रभोजनं नाम प्रयाति नरकं मृतः"॥ विष्णुधर्मोत्तरे। "अष्टमीषु तथा षष्ठीं नवमीषु चतु-र्दशीम्। शिरोऽभ्यङ्गं न कुर्वीत पर्वसन्धौ तथैव च"॥ गारुडे। "सन्तापः कीर्त्तिरल्पायुर्धनं निधनमेव च। आरोग्य सर्वकामाप्तिरभ्यङ्गे भास्करादिषु॥ उपोषितस्य व्रतिनः कृत्त-केशस्य नापितैः। तावत् श्रीस्तिष्ठति शीता यावत्तैलं न संस्पृशेत्"॥ कल्पतरौ "नाभ्यङ्गमर्के न च भूमिपुत्रे क्षौरञ्च शुक्रेऽथ कुजेऽथ मांसम्। बुधेऽथ योषित् परिवर्जनीया शेषेषु सर्वाणि सदैव कुर्य्यात्॥ चित्राग्निहस्ताश्रवणेषु तैलं क्षौरं विशाखाप्रतिपत्सु वर्ज्जम्। मूले मघा भाद्रपदासु मांसं योषि-न्मघाकृत्तिकसोत्तरासु"॥ मघाकृत्तिकाभ्यां सहोत्तरास्तासु वतीयासमासः छान्दसः। ज्योतिषे। "सोमे कीर्त्तिः प्रस-रतितरां रोहिणेये हिरण्यं देवाचार्य्ये रविसुतदिने वर्द्धते दीर्घमायुः। तैलाभ्यङ्गात्तनयमरणं दृश्यते सूर्य्यवारे भौमे

मृत्युर्भवति नियतं भार्गवे वित्तनाशः॥ रवौ पुष्पं गुरौ दूर्वां भूमिं भूमिजवासरे। शुक्रे च गोमयं दद्यात्तैलदोषोपशान्तये"॥ दद्यात्तैले इति शेषः। तैलपदं यौगिकमिति कल्पतरुप्रभृतयः। विष्णुधर्मोत्तरे। "तैले जले तथा खड्गमादर्शे च मलान्विते। न पश्येन्न तथा पश्येदुपरक्तं दिवाकरम्"॥ उष्णीषधारणं शिरोजलापनयनार्थं। तेन तदनन्तरं न धार्य्यम्। तथा महाभारतम् "आप्लुतः साधिवासेन जलेन च सुगन्धिना। राजहंसनिभं प्राप्य उष्णीषं शिथिलार्पितम्"॥ जलक्षयनिमित्तं वै वेष्टयामास मूर्द्धनि। शिथिलार्पितमगाढबद्धम्। सत्यतपाः। "प्रागग्रमुदगग्रं वा धौतं वस्त्रं प्रसारयेत्। पश्चिमाग्रं दक्षिणाग्रं पुनः प्रक्षालनात् शुचिः"॥ अग्राग्रं दशा द्वयवत्। प्रचेताः "स्वयं धौतेन कर्त्तव्या क्रिया धर्म्या विपश्चिता। न च राजकधौतेन नाधौतेन भवेत् क्वचित्॥ पुत्रमित्रकलत्रेण सजातिबान्धवेन च। दासवर्गेण यद्धौतं तत्पवित्रमिति स्थितिः"॥ भृगुः विकच्छोऽनुत्तरीयश्च नग्नश्चावस्त्र एव च। श्रौतं स्मार्त्तं तथा कर्म न नग्नश्चिन्तयेदपि"॥ विकच्छः परिधानासंवृतकच्छः। तथाच योगियाज्ञवल्क्यः "परिधानाद्बहिः कच्छानिबद्धा ह्यासुरी भवेत्"। स्मृतिः "वामे पृष्ठे तथा नाभौ कच्छत्रयमुदाहृतम्। एभिः कच्छैः परीधत्ते यो विप्रः स शुचिः स्मृतः"॥ बौधायनः "नाभौ धृतश्च यद्वस्त्रमाच्छादयति जानुनी। अन्तरीयं प्रशस्तं तदच्छिन्नमुभयोस्तयोः"॥ प्रचेताः "दशानाभौ प्रयोजयेत्"। स्मृतिः "न स्यात् कर्मणि कञ्चुकीति" उत्तरीयधारणं चोपवीतवत्। "यथा यज्ञोपवीतञ्च धार्य्यते च द्विजोत्तमैः। तथा सन्धार्य्यते यत्नादुत्तराच्छादनं शुभम्" इति स्मृतेः। यत्र द्विजोत्तमैर्यथा सव्यापसव्यत्वादिना उपवीतं धार्य्यते यदा उत्तरा-

च्छादनमपि द्विजोत्तमैरिति प्रदर्शकमात्रं प्रागुक्तभृगुवचनेन सर्वेषां द्विवस्त्रता प्रतीयते । भारते "न स्यूतेन न दग्धेन पारक्येण विशेषतः । मूषिकोत्कीर्णजीर्णेन कर्म्म कुर्य्याद्विचक्षणः" ॥ नारसिंहे "न रक्तमुल्वनं वासो न नीलञ्च प्रशस्यते । मलाक्तञ्च दशाहीनं वर्जयेदम्बरं बुधः" ॥ उल्वनम् उत्कटरक्तविशेषम् । आचाररत्ने उशना "दशाहीनेन वस्त्रेण कुर्य्यात् कर्माण्यभावतः" । विष्णुधर्मोत्तरे "वस्त्रं नान्यधृतं धार्य्यं न रक्तं मलिनं तथा । जीर्णं वापदशञ्चैव श्वेतं धार्य्यं प्रयत्नतः ॥ उपानहं नान्यधृतं ब्रह्मसूत्रञ्च धारयेत् । न जीर्णमलवद्वासो भूत्वेच विभवे सति" ॥ योगियाज्ञवल्क्यः । "स्नात्वैवं वाससी धौते अक्लिन्ने परिधाय च । प्रक्षाल्योरू मृदद्भिश्च हस्तौ प्रक्षालयेत्ततः ॥ अभावे धौतवस्त्राणां शाणक्षौमाविकानि च । कुतपो योगपट्टं वा द्विवासा येन वा भवेत् ॥ अधौतेन च वस्त्रेण नित्यनैमित्तिकीं क्रियाम् । कुर्वन् फलं न चाप्नोति दत्तं भवति निष्फलम्" ॥ येन वेति उपवीतेन तत् प्रतिनिधिभूतेन कुशरज्ज्वादिना वा । तथाच स्मृतिः । "यज्ञोपवीते द्वे धार्य्ये श्रौतस्मार्त्तेषु कर्मसु । तृतीयं चोत्तरीयार्थे वस्त्राभावे तु दिश्यते" ॥ कुतपो नेपालकम्बलः । "निष्पीडयति यः पूर्वं स्नानवस्त्रन्तु तर्पणात् । निराशास्तस्य गच्छन्ति देवाः पितृगणैः सह" ॥ पराशरभाष्ये जावालिः । "स्नानं कृत्वार्द्रवासास्तु विण्मूत्रं कुरुते यदि । प्राणायामत्रयं कृत्वा पुनः स्नानेन शुद्ध्यति" ॥ जावालिः । "नार्द्रमेकञ्च वसनं परिदध्यात् कथञ्चन" । हारीतः । "आर्द्रञ्च सप्तवाताहतमपि शुद्धमिति" । मदनपारिजाते पारस्करः । "एकस्ये वासो भवति तस्य उत्तरार्द्धेन प्रच्छादयतीति" । याज्ञवल्क्यः । "प्रश्रवविशामिव सम्यक् स्नानमिष्यते । गृहीमेव हि शूद्रस्य

सनमस्कारकं मतम्॥ अगम्यागमनात् स्तेयात् पापिभ्यश्च प्रतिग्रहात्। रहस्याचरितात् पापात् मुच्यते स्नानमाचरन्॥ अकर्त्तुमसमर्थश्चेत् जुहोति यजति क्रियाः। स्नानध्यानजपै-र्दानैरात्मानं शोधयेद् बुधः"॥ तूष्णीममन्त्रकं सनमस्कारकम्। तूष्णीमित्यनेन वेदमन्त्रवर्जं शूद्रस्य इति स्मृतिवाक्यैकवाक्यतया शूद्रस्य वेदमन्त्रमात्रनिषेध इति वाचस्पतिमिश्राः छन्दोगा-ह्निकोऽप्येवम्। वस्तुतस्तु सनमस्कारकमित्यनेन स्नानस्यैव नमस्कारवत्त्वं प्रतीयते। न त्वनुपस्थिततीर्थनमस्कारवत्त्वम्। तूष्णीमेवेत्येवकारेण पौराणिकादेरपि निषेधः। एवञ्च "भार्य्या-रतिः शुचिर्भृत्यभर्त्ता श्राद्धक्रियापरः। नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्चयज्ञान् न हापयेत्"॥ इति याज्ञवल्क्यविशेषोपदिष्टनमस्का-रेतरत्र शूद्रस्य पौराणिकमन्त्रपाठः प्रतीयते। अगम्येत्यादिना पापक्षयः प्रतीयते। ब्रह्मपुराणम्। "नद्यां प्रत्येकशः स्नाने भवेत् गोदानजं फलम्। गोप्रदानैश्च दशभिस्तासां पुण्यन्तु सङ्गमे"॥ देवलः। "न नदीषु नदीं ब्रूयात् पर्वतेषु च पर्व-तम्। नान्यत् प्रशंसेत्तत्रस्थस्तीर्थेष्वायतनेषु च"॥ नदीं न नदीत्वेन ब्रूयात् किन्तु गङ्गादिविशेषनामत्वेन ब्रूयात्। तीर्थादौ स्थित्वा तीर्थान्तरं न प्रशंसेत। विष्णुधर्मोत्तरे "अका-रणं नदीपारं बाहुभ्यां न तरेत्तथा। न प्रशंसेन्नदीतोये नदी-मन्यां कथञ्चन॥ न गिरौ पर्वतं राम न राज्ञः पुरतो नृपम्। ह्यसन्तर्प्य पितॄन् देवान् नदीपारन्तु न व्रजेत्"। मनुः "न स्नानमाचरेद् भुक्त्वा नातुरो न महानिशि। न वासोभिः सहाजस्रं नाविज्ञाते जलाशये"॥ न स्नानमाचरेद्भुक्त्वेति रागप्राप्तस्नाननिषेधः नित्यस्याप्राप्तत्वात् नैमित्तिकनिषेधवस्तु-मशक्यत्वात् "नैमित्तिकानि काम्यानि निपतन्ति यथायथा। तथा तथैव कार्य्याणि न कालस्तु विधीयते"॥ इति दक्षोक्तेः।

आतुरः स्नानसम्बद्धरोगवान्। अतएव विष्णुधर्म्मोत्तरं "नोपे-क्षितव्यो व्याधिः स्यात् रिपुरल्पोऽपि भार्गव। महानिशा तु विज्ञेया मध्यमं प्रहरद्वयम्। तस्यां स्नानं न कर्त्तव्यं काम्यनैमि-त्तिकादृते"। इति देवलवचनात्। अत्र न वासोभिः सहेत्यनेन बहुवासो निषेधात् स्नाने द्विवासस्त्वं प्रतीयते। अजस्रं पुनः पुनः। तेन वारुण्यादिसंक्रान्त्यादिनिमित्तभेदप्राप्तमेकदा नाना-स्नानं निषिध्यते। किन्तु तन्त्रेण प्रसङ्गेन चैकं स्नानम्। तथा च निगमः "नावर्त्तयेत् पुनः कर्म्म तर्पणादिकमन्वहम्। काम्यनैमित्तिके हित्वा एकं स्नानञ्च वासरे॥ विषुवद्दिवसे प्राप्ते पञ्चतीर्थी विधानतः। स्नात्वा सन्तर्पणं कृत्वा दृष्ट्वा भद्रांश्च भो द्विजाः। नरः समस्तयज्ञानां फलं प्राप्नोति दुर्लभम्" इति ब्रह्मपुराणोक्त मार्कण्डेयह्रदे प्रद्युम्नसरोवरे समुद्रकूपादितीर्थ-भेदादौ तन्त्रप्रसङ्गयोरभावात् पुनः पुनरेकदिनेऽपि नाना-स्नानमिति "व्यपोह्य चाष्टमं भागमुदयाद् यत्र कुत्रचित्। तिथ्योर्युग्मेऽप्ययुग्मे वा सकृदाह्निकमाचरेत्"॥ अविज्ञाते सुगमतया निन्दितकर्त्तृतया च। बौधायनः "स्रवन्तीष्वनि-रुद्धासु त्रयो वर्णा द्विजातयः। प्रातरुत्थाय कुर्वीरन् देवर्षि-पितृतर्पणम्॥ निरुद्धासु न कुर्वीरन् अंशभाक् सेतुकृद्भवेत्। तस्मात् परकृतान् सेतून् कूपांश्च परिवर्जयेत्॥ उद्धृत्य वा त्रीन् पिण्डान् कुर्य्यादापत्सु नो सदा। निरुद्धासु च मृत्-पिण्डान् कूपात्तु त्रीन् घटांस्तथा"॥ निरुद्धासु सेतुभिर्निरुद्ध-प्रवाहासु। अत्र परकृतान् इत्यनेन उत्सृष्टकूपादेरपि तथात्वात्तत्रापि घटपिण्डोद्धारः। अतएव मनुनापि निपान-कर्त्तुरित्यभिहितम्। न तु निपानस्वामिनः इति। यथा "परकीयनिपानेषु स्नायान्नैव कदाचन। निपानकर्त्तुः स्नात्वा

॥ निपानं जलाधारमात्रं तथा च

याज्ञवल्क्यः "पञ्च पिण्डाननुद्धृत्य न स्नायात् परवारिणि" योगियाज्ञवल्क्यः। "अनुद्धृत्य तु यः स्नायात् परकीय जलाशये। वृथा तस्य भवेत् स्नानं कर्त्तुः पापेन लिप्यते॥ स्नानं दानं तपो ध्यानं पितृदेवार्च्चनं तथा। पावनानि मनुष्याणां दुष्कृतस्येह कर्म्मणः"॥ ब्रह्म. "नृणां पापकृतां तीर्थे भवेत्पापस्य संचयः। यथोक्तफलदं तीर्थं भवेत् शुद्धात्मनां नृणाम्"॥ छन्दोगपरिशिष्टे "यव्यहयं श्रावणादिसर्वा नद्यो रजस्वलाः। तासु स्नानं न कुर्वीत वर्जयित्वा समुद्रगाः"॥ नदीलक्षणं तत्रैव "धनुः सहस्राण्यष्टौ च गतिर्यासां न विद्यते। न ता नदीशब्दवहा गर्त्तास्ताः परिकीर्त्तिताः॥ उपाकर्म्मणि चोत्सर्गे प्रेतस्नाने तथैव च। चन्द्रसूर्य्यग्रहे चैव रजो दोषो न विद्यते"॥ यव्योमासः "यव्यामासाः स्वमेकः संवत्सरः" इति शतपथश्रुतेः। अत्र तासु स्नानमात्रस्य निषेधात् प्रागपि रजस्वला इति हेतुवन्निगदात् स्नानानर्हत्वमेव विवक्षितं न त्वाचमनाद्यनर्हतापि। सम्प्रदायोऽप्येवमिति रत्नाकरः मलिम्लुचतत्त्वे विहृत-हेतुवन्निगदस्यापि एषोऽर्थः स्फुट इति। अत्र विशेषो मदन-पारिजाते निगमः "न दुष्येत्तीरवासिनाम्" इति तत्रैव व्याघ्र-पादः। "अभावे कूपवापीनामन्येनापि समुद्धृते। रजो दुष्टेऽपि पयसि ग्रामभोगो न दुष्यति"॥ अन्येन कुम्भादिना अतएव छन्दोगपरिशिष्टे तास्विति निर्देशः।

धनुः परिमाणञ्च हस्तचतुष्टयं तथा च विष्णुधर्म्मोत्तरे "द्वादशाङ्गुलिकः शङ्कुस्तद्द्वयञ्च शयः स्मृतः। तच्चतुष्कं धनुः प्रोक्तं क्रोशो धनुः सहस्रिकः"॥ शयोहस्तः उपाकर्म्मोत्सर्ग-कर्म्मणी वैदिककर्त्तव्ये छन्दोगपरिशिष्टोक्ते। "अन्त्यैरपि कृते कूपे सेतौ वाप्यादिके तथा। तत्र स्नात्वा च पीत्वा च प्राय-श्चित्तं समाचरेत्"॥ तथा "प्रभूते विद्यमाने तु उदके सुम-

गोदरे। नाल्पोदके द्विजः स्नायान्नदीषोत्सृज्य कृत्रिमे" ॥ इति बहुभिर्धृतम्। ब्रह्मपुराणे "नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं स्नानमिष्यते। तर्पणन्तु भवेत्तस्य अङ्गत्वेन व्यवस्थितम्" ॥ नित्यमहरहः क्रियमाणं "यथाऽहनि तथा प्रातर्नित्यं स्नायादनातुरः" इति छन्दोगपरिशिष्टोक्तं प्रातर्मध्याह्नसम्बन्धि नैमित्तिकं सूर्य्यग्रहणादावावश्यकं कार्य्यं न तु चाण्डालादिस्पर्शनिमित्तकम्। "श्मश्रु कर्म्माश्रुपातश्च मैथुनं छर्द्दनं तथा। अस्पृश्य स्पर्शनं कृत्वा स्नायादव्यो जलक्रियाः" ॥ इति ब्रह्मपुराणे तर्पणनिषेधात् काम्यं स्वर्गादिफलकं तीर्थादिस्नान तर्पणस्याङ्गत्वात् येन कल्पेन स्नानं तर्पणं तेन कल्पेन। किन्तु "यन्नाम्ना तं स्वशाखायां परोक्तमविरोधि च। विद्वद्भिस्तदनुष्ठेयमग्निहोत्रादिकर्म्मवत्" ॥ छन्दोगपरिशिष्टोक्त चकारेणाकाङ्क्षितमविरोधिपरोक्तमधिकमपि बोध्यम् एवञ्च यद्यपि स्नानाङ्गं तर्पणं तत्प्रयोगान्तर्भवितु मर्हति तथापि तस्य सन्ध्यानुष्ठानसत्त्वे सन्ध्योत्तरत्वं वाचनिकं चन्द्रसूर्य्यग्रहादौ च सन्ध्यानुष्ठानाभावात् स्नानप्रयोगान्तर्गतमेव। प्रातःस्नानस्यापि यथाहनीत्यनेनाह्नः स्नानधर्म्मातिदेशात् तदङ्गतर्पणस्यापि सन्ध्योत्तरता किन्तु गृह्यगैर्धीय प्रयोगमध्ये अग्निहोत्रकाल आगते तत्पदार्थक्रमानुरोधेन यथाऽग्निहोत्रानुष्ठानं तथा स्नानानन्तरं सन्ध्याकाले आगते तर्पणमकृत्वैव सन्ध्यानुष्ठानं युक्तमिति विद्याकरः एवञ्च स्नानाङ्गतर्पणादेव पञ्चयज्ञान्तर्गतत्वेन प्रधानतर्पणस्यापि प्रसङ्गात् सिद्धिः तदाह मनुः "यदेव तर्पयत्यद्भिः पितॄन् स्नात्वा द्विजोत्तमः। तेनैव सर्व्वमाप्नोति पितृयज्ञक्रिया फलम्" ॥ यत्र तु रोगादिना स्नानं न कृतं तत्रापि गात्रमार्जनादिना शौचमुत्पाद्य पितृयज्ञसिद्धये तर्पयेत्। तदाह शातातपः "तर्पणन्तु शुचिः

कुर्य्यात् प्रत्यहं स्नातको द्विजः । देवेभ्यश्च ऋषिभ्यश्च पितृभ्यश्च यथाक्रमम्" ॥ अत्राहः पदं नियाममित्यादिना प्रागुक्तकालपरम् । अतएव मनुना स्नात्वा इत्यविशेषादुक्तम् । तस्मादरुणोदयतर्पणादपि पितृयज्ञतर्पणसिद्धिः । महाभारतेऽप्युक्तम् "सुखोषितास्तां रजनीं प्रातः सर्वे कृताह्निकाः । विविशुस्तां सभां दिव्यां किङ्करैरुपशोभिताम्" ॥ इति अत्राप्रत्याख्येयकर्म्मानुरोधेन प्रधानकालादन्यत्रापि कालान्तरे कर्म्मानुष्ठानमिति । प्रधानतर्पणस्य स्नानाङ्गतर्पणप्रकृतिकत्वात् सन्ध्यानुष्ठानान्तरत्वं यथा ज्योतिष्टोमस्य इष्ट्युत्तरकालत्व विकृतिसोमेऽप्यतिदेशात् प्राप्तमिति । एवम् "अनग्निराचरेत् कृत्यं मध्याह्नात् प्राग्विशेषत." । इति वशिष्ठवचनात् महाभारतवचनाच्च प्रातरपि मध्याह्नकर्म्मानुष्ठानम् एवं "दिवोदितानि कर्म्माणि स्वकालेनाकृतानि चेत् । शर्व्वर्य्याः प्रथमे यामे तानि कुर्य्यादतन्द्रितः" ॥ इति नारदीयात् परकालेऽपि कर्त्तव्यम् । एवं स्नानाङ्गपिण्डोद्धारादपि तर्पणाङ्गपिण्डोद्धारसिद्धिः प्रसङ्गात् । यत्र तु स्नानं विना वाप्यादौ तर्पणं क्रियते तत्रैव तन्मात्रपिण्डोद्धारः । तथा च शङ्खलिखितौ । "वापि कूपतड़ागोदपानेषु सप्त पञ्च त्रीन् । वा पिण्डानुद्धृत्य देवान् पितॄंश्च तर्पयेत्" ॥ उदपानपद वापीकूपतडागेतरस्वल्पजलाधारपरं तत्प्रमाणन्तु जलाशयोत्सर्गतत्त्वेऽनुसन्धेयम् । "पुष्ये वा जन्मनक्षत्रे व्यतीपाते च वैधृतौ । अमावास्यां नदीस्नानं दहत्याजन्मदुष्कृतम्" ॥ अमावास्याम् अमावासीशब्दस्य रूपम् । स्कान्दपुराणं "नदी तडागसम्भूतं वापीकूपह्रदोद्भवम् । गङ्गोदकं भवेत् सर्वं शङ्खेनैव समुद्धृतम्" ॥ एतद्दर्शनात् शङ्खाभिषेकं करोति । अस्पृश्य स्पर्शनादौ तज्जलं स्पृशति । वराहपुराणे "दक्षिणावर्त्तशङ्खे च पात्रेऽप्यौडुम्बरे

स्थितम् । उदकं यः प्रतीच्छेत शिरसा हृष्टमानसः । तस्य जन्मकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति" ॥ औडुम्बरे ताम्रपात्रे । मरीचिः "चेत्रस्यमुद्धृतं वापि शीतमुष्णमथापि वा । गाङ्गं पयः पुनात्याशु पापमामरणान्तिकम्" ॥

"पञ्चगव्यपवित्रेण सर्वरत्नोदकेन च । स्रोतसा वै नरः स्नात्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते" ॥ विष्णुधर्मोत्तरे । "तथा दर्भोदकस्नानं सर्वपापप्रणाशनम् । गोमूत्रेण च यत् स्नानं सर्वाघविनिसूदनम् ॥ तथा पुष्पोदकस्नानं भवेदारोग्यकारकम् । केवलैर्वा तिलैः स्नानमथवा गौरसर्षपैः ॥ स्नानं प्रियङ्गुणा प्रोक्तं तथा सौभाग्यवर्द्धनम् । आयुष्यञ्च यशस्यञ्च धर्म्यं मेधाविवर्द्धनम् । स्नानं पवित्रमाङ्गल्यं तथा काञ्चनवारिणा" ॥ शङ्खः "स्नातस्य वह्नितोयेन तथाच परवारिणा । कायशुद्धिं विजानीयात् न तु स्नानफलं लभेत्" ॥ स्नानफलं वैधम् आयुर्वीर्यन्तु भवत्येव । "उष्णाम्बुनाधःकायस्य परिषेको बलावहः । तेनैव चोत्तमाङ्गस्य बलहृत् केशचक्षुषोः" ॥ इति चर्मः । "नित्यं नैमित्तिकञ्चैव क्रियाङ्गमलकर्षणम् । तीर्थाभावे च कर्त्तव्यमुष्णोदकपरोदकैः" ॥ विष्णुपुराणं "स्नानार्द्रां धरणीञ्चैव दूरतः परिवर्जयेत्" । विष्णुधर्मोत्तरे । "चण्डालैः पतितैर्म्लेच्छैर्भाषणं वाप्युदक्यया । न कार्यं कामतः कृत्वा कीर्त्तयेत् केशवं विभुम् ॥ जले स्थित्वा कर्म्म कुर्वन् जलेन तिलकं चरेत् । अन्यथा भस्मना मृद्भिः कुर्यात् काष्ठेन वा पुनः" ॥ इति कर्म्माङ्गतिलकं सामगेन कर्त्तव्यम् इति केचित् ।

अथ तर्पणम् । तद्द्विविधं प्रधानमङ्गञ्च । तत्रायमाह शातातपः । "तर्पणन्तु शुचिः कुर्यात् प्रत्यहं स्नातको द्विजः । देवेभ्यश्च ऋषिभ्यश्च पितृभ्यश्च यथाक्रमम्" ॥ विधवामधिकृत्य काशीखण्डम् । "तर्पणं प्रत्यहं कार्य्यं भर्त्तुः कुशतिलोदकैः ।

तत्पितुस्तत्पितुश्चापि नामगोत्रादिपूर्वकम्" ॥ द्वितीयन्तु ब्रह्माण्डपुराणीयम् । "नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं स्नानमिष्यते । तर्पणन्तु भवेत्तस्य अङ्गत्वेन व्यवस्थितम्" ॥ तर्पणाकरणे दोषमाह योगियाज्ञवल्क्यः । "नास्तिक्यभावाद् यश्चापि न तर्पयति वै सुतः । पिबन्ति देहरुधिरं पितरो वै जलार्थिनः" ॥ तर्पणमधिकृत्य ब्रह्मपुराणम् । "तस्मात् सदैव कर्त्तव्यमकुर्वन् महतैनसा । युज्यते ब्राह्मणः कुर्वन् विश्वमेतद्विभर्त्ति हि" ॥ शङ्खलिखितौ । "नेष्टकारचिते स्थाने पितॄंस्तर्पयेत्" । मार्कण्डेयपुराणम् । "यच्च सर्वाय नोत्सृष्टं यच्चाभोज्यनिपानजम् । तद्वर्ज्यं सलिलं तात सदैव पितृकर्मणि" ॥ विष्णुः "स्नातश्चार्द्रवासा देवपितृतर्पणमम्भःस्थ एव कुर्य्यात् । परिवर्त्तितवासाश्चेत्तीर्थमुत्तीर्य्य" । अत्रापि तीर्थे विशेषमाह मत्स्यपुराणे । "तिलोदकाञ्जलिर्देयो जलस्थैस्तीर्थवासिभिः । सदा न हस्तेनैकेन गृहे श्राद्धं समिष्यते" ॥ अत्र जलस्थैरित्यनेन स्थलस्थानामपि जलस्थत्वं नियम्यते । ततश्च "अन्तरुदक आचान्तोऽन्तरेव पूतो भवति । बहिरुदके आचान्तो बहिरेव पूतो भवति तस्मादन्तरेकं बहिरेकञ्च पादं कृत्वा आचामेत् । सर्वत्र शुद्धो भवति इति पैठीनसिवचनात् । जलस्थैकचरणकस्याचमनेनोभयकर्म्माईत्वात् तर्पणकाले तीर्थे जलैकचरणेन भवितव्यम् अन्यत्र त्वनियमः । तद्रूपाभ्यां जले तर्पणमनिषिद्धमिति । स्थलस्थतर्पणे आग्नेयपुराणं "प्रागग्रेषु सुरांस्तृप्येन्मनुष्यांश्चैव मध्यतः । पितॄंश्च दक्षिणाग्रेषु दद्यादिति जलाञ्जलीन्" ॥ अशुचिदेशे तु विष्णुः । यथाशुचिस्थल व्यासादुदके देवतापितॄन् । तर्पयेत्तु यथा कामम् सर्वं प्रतिष्ठितम्" ॥ बृहस्पतिः । "अध्ययनप्रसिद्ध्यर्थं विद्यां स्वाध्यायिकीं जपेत् । तथाथ प्रणवं चापि ततस्तर्पण-

पुराणीयतर्पणपक्षे तु पितृपक्ष एव हस्ताभ्यामिति श्रुतेस्तत्रै-वाञ्जलिः। अन्यत्र नाञ्जलिरित्यवगम्यते। आचारमाधवीये प्रचेताः "मातृमुख्यास्तु यास्तिस्रस्तासां दद्याच्चिरञ्जलीन्"। इति पराशरभाष्ये सनकादिदिव्यमनुष्याणां तर्पणादिकं सामगेन प्राङ्मुखेन तदितरेणोदङ्मुखेन कर्त्तव्यं तथाच परि-शिष्टधृतं सामवेदीयषड्विंशद्ब्राह्मणं "मनुष्याणामेषा दिक् याच प्रतीचीति"। तथाच ज्योतिष्टोमे श्रूयते। "प्राचीं देवा अभ्यजन्त दक्षिणां पितरः प्रतीचीं मनुष्याः उदीचीमसुराः अपरेषामुदीचीं मनुष्या."। यत्तु "कृतजप्योऽन्तर्जानुरुद-ङ्मुखः। दिव्येन तीर्थेन देवानुदकेन तर्पयेत्" इति शङ्ख-लिखितसूत्रं देवतर्पणे। उदङ्मुखत्वविधायकं तच्छ्रुति-विरोधात् शाख्यन्तरीयम् यजुर्वेदविषयकम्। उदकेनेति श्रवणात् यवादिरिति फलाधिक्यार्थं व्यवहारोऽपि तथा। यत्तु "निवीती हस्तकारेण मनुष्यांस्तर्पयेदथ। कुशस्य मध्यदेशेन न्तीर्थेन उदङ्मुखः"॥ लघुविष्णूक्तं हस्तप्रयोगेन जलदान-मुक्तं तत् सनकादिप्रत्येकतर्पणे यथा "सनकस्तृप्यतां तस्मै-तदुदकं हन्त" इत्यादौ न तु पद्मपुराणीयमिलिततर्पणे दत्ते-नाम्ना अनेन दत्तस्य पुनस्त्यागासम्भवात्। न्तीर्थेन कनिष्ठाङ्गुलिमूलेन "प्राजापत्येन तीर्थेन मनुष्यांस्तर्पयेत् पृथक्" इति विष्णुपुराणीयैकवाक्यत्वात्। मरीच्यादि ऋषि-तर्पणन्तु अङ्गुल्यग्रेण "अङ्गुल्यग्रमार्षं" इति यमवदनात् एवं-चार्षे देवतीर्थयोरङ्गुल्यग्ररूपैकदेशत्वसाधर्म्येण मरीच्यादितर्पणे तु दिगाद्याकाङ्क्षायां देववदिति। अतएव योगियाज्ञवल्क्य-वचने सनकानित्यत्र मनुष्यानिति विशेषणं दत्तम्। ब्रह्माद्या-नित्यत्र देवानिति विशेषणं दत्तमिति व्यवहारोऽपि तथा। मरीचिः "सौवर्णेन तु पात्रेण ताम्ररूप्यमयेन वा। औदुम्बरेण

खड्गेन पितॄणां दत्तमक्षयम्॥ विना रूप्यसुवर्णेन विना ताम्रमयेन वा। विना तिलैश्च दर्भैश्च पितॄणां नोपतिष्ठते"। एतच्च समग्राभावे बोध्यं न तु एकस्याभावे बोध्यं शङ्खः। "सौवर्णेन तु पात्रेण राजतेनौडुम्बरेण च। खड्गपात्रेण मधुना वाप्युदकं पितृतीर्थं स्पृशन्दद्यात्"॥ शङ्खः सुवर्णकीलङ्कः। "अक्षतोदकैर्यवाद्भिस्तर्पयेद्देवान् सतिलाभिः पितॄंस्तथा"। इति छन्दोगपरिशिष्टेनापि पितृपक्षे तिलोदकमात्रविधानात्। पद्मपुराणे चन्दनविधानं फलाधिक्यार्थम्। अपसव्यं प्राचीनावीतित्वम्। उपवीतित्वं प्राचीनावीतित्वञ्चाह गोभिलः। "दक्षिणं बाहुमुद्धृत्य शिरोऽवधाय सव्येऽंशे प्रतिष्ठापयति दक्षिणं कक्षमवलम्बनं भवति एवं यज्ञोपवीती भवति। सव्यं बाहुमुद्धृत्य शिरोऽवधाय दक्षिणे प्रतिष्ठापयति सव्यकक्षमवलम्बनं भवति एवं प्राचीनावीती भवति" इति प्रतिष्ठापयति यज्ञोपवीतमिति शेषः। तथाचामरसिंहोऽपि। "उपवीतं यज्ञसूत्रं प्रोद्धृते दक्षिणे करे। प्राचीनावीतमन्यस्मिन्निवीतं कण्ठलम्बितम्" इति। "सावित्री ग्रन्थिसंयुक्तं उपवीतं तवाच्युत" इति ब्रह्मपुराणीय पूजादर्शनात्। गायत्रीमन्त्रेण उपवीतं कर्त्तव्यमिति प्रतीयते। लौकिकास्तु सावित्री ग्रन्थिरिति वदन्ति प्रवरसंख्यया वेष्टितग्रन्थिरिति लौकिकव्यवहारः। विद्याकरधृतं "यथा यज्ञोपवीतम्" इत्यादिवाक्यात् उत्तरीयमपि यज्ञोपवीतवत् सव्यापसव्यत्वादिना धार्य्यं विहितं शुद्धितत्त्वे। पित्रादीत्यादिना मातामहादिविषयपरिग्रहः। तथाच विष्णुपुराणे "त्रिरपः प्रीणनार्थाय देवानामपवर्जयेत्। ऋषीणाञ्च यथा न्यायं सकृच्चापि प्रजापतेः। पितॄणां प्रीणनार्थाय त्रिरपः पृथिवीपते। पितामहेभ्यश्च तथा प्रीणयेत् प्रपितामहान्॥ मातामहाय तत्पित्रे तत्पित्रे च समा-

माचरेत्' ॥ एतच्च तर्पणं ब्रह्मयज्ञानन्तरं छन्दोगेतरपरम् ।
तेषान्तु वैश्वदेवाय चोपकाय इत्यन्तसूर्य्योपस्थानानन्तरं
गोभिलेन तर्पणाभिधानात् । "आप्लवने तु सम्प्राप्ते तर्पणं
तदनन्तरम् । "गायत्रीञ्च जपेत् पश्चात् स्वाध्यायञ्चैव शक्तितः" ।
आप्लवने तु सम्प्राप्ते गायत्रीं जपतः पुरा । तर्पणं कुर्वतः
पश्चात् स्नानमेव वृथा भवेत्" ॥ इति गोभिलीयवचनाभ्याञ्च
दक्षः "प्रादेशमात्रमुद्धृत्य सलिलं प्राङ्मुखः सुरान् । उदङ्-
मुखांस्तृप्येत पितॄन् दक्षिणतस्तथा ॥ अग्रैस्तु तर्पयेद्देवान्
मनुष्यान् कुशमध्यतः । पितॄंस्तु कुशमूलाग्रे विधिः कौशो
यथाक्रमम्" ॥ एवञ्च गोशृङ्गमात्रमुद्धृत्य जलमध्ये जलं क्षिपेत् ।
इति यमवचनस्थगोशृङ्गपदं प्रादेशमात्रपरम् । उद्धृतोदके
तु हारीतः । "पात्राद्वा जलमादाय शुचौ पात्रान्तरे क्षिपेत् ।
जलपूर्णेऽथवा गर्त्ते न स्थाने तु विवर्जिंते" । अत्र यदि यदुप-
क्रम्य श्रुतं तच्च येन समं समभिव्याहृतं तदेव तत्रैवाङ्गं नान्य-
दिति बोध्यं तदङ्गम् इतरत् समभिव्याहारप्रकरणाभ्यामिति
गौतमसूत्रात् तेन पद्मपुराणीयस्नाने तदुक्तमेव तर्पणम् । तद्-
यथा "ब्रह्माणं तर्पयेत् पूर्वं विष्णुं रुद्रं प्रजापतिम् । देवा
यक्षास्तथा नागा गन्धर्वाप्सरसोऽसुराः ॥ क्रूराः सर्पाः सुपर्णाश्च
तरवो जम्भगाः खगाः । विद्याधरा जलधरास्तथैवाकाशगा-
मिनः ॥ निराहाराश्च ये जीवाः पापे धर्मे रताश्च ये । तेषा-
माप्यायनायैतद्दीयते सलिलं मया" ॥ एतेनैकाञ्जलिरिति
सर्वेषां मतम् । "कृतोपवीती देवेभ्यो निवीती च भवेत्ततः ।
मनुष्यांस्तर्पयेद्भक्त्या ऋषिपुत्रानृषींस्तथा ॥ सनकश्च सनन्दश्च
तृतीयश्च सनातनः । कपिलश्चासुरिश्चैव वोढः पञ्चशिखस्तथा ॥
सर्वे ते तृप्तिमायान्तु मद्दत्तेनाम्बुना सदा । मरीचिमत्र्यङ्गिरसौ
पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम् ॥ प्रचेतसं वशिष्ठञ्च भृगुं नारदमेव च ।

देवान् सर्वानृषीन् सर्वांस्तर्पयेदक्षतोदकैः॥ अपसव्यं ततः कृत्वा सव्यं जानु च भूतले। अग्निष्वात्तांस्तथा सौम्यान् हविष्मन्तस्तथोष्मपान्॥ सुकालिनो वर्हिषद आज्यपांस्तर्पयेत्ततः। तर्पयेच्च पितॄन् भक्त्या सतिलोदकचन्दनैः॥ दर्भपाणिस्तु विधिना हस्ताभ्यां तर्पयेत्ततः"॥ अत्र केचित् पितृधर्मातिदेशात् दिव्यपितॄणामपि अञ्जलित्रयदानम्। तदसत् "कव्यवालं नलं सौम्य यममर्य्यमणन्तथा। अग्निष्वात्ताः सोमपाश्च वर्हिषदः सकृत् सकृत्"॥ इति छन्दोगपरिशिष्टेन विशिष्टैकाञ्जलिविधानात्। "पित्रादीन्नामगोत्रे च तथा मातामहानपि। सन्तर्प्य भक्त्या विधिवदिमं मन्त्रमुदीरयेत्॥ ये बान्धवा बान्धवा वा येऽन्यजन्मनि बान्धवाः। ते तृप्तिमखिलां यान्तु ये चास्मत्तोयकाङ्क्षिणः"॥ अत्र ब्रह्मादिचतुर्षु तर्पणप्रयोगाकाङ्क्षायां गोभिलयाज्ञवल्क्योक्तप्रयोगविधिर्ग्राह्यः। स च "अन्वारब्धेन सव्येन पाणिना दक्षिणेन तु। तृप्यतामिति वक्तव्यं नाम्ना तु प्रणवादिना"॥ अन्वारब्धेन पश्चाल्लग्नेन अस्मादेव वचनात् तर्पणाभिलापे प्रणवादित्वं तृप्यतामिति च लभ्यते। ततश्च ब्रह्मा तृप्यतामिति प्रयोगः। देवा इत्यादि मयेत्यन्तेन मन्त्रलिङ्गादेकाञ्जलिः। तथा सनक इत्यादि सदा इत्यन्तेनैकाञ्जलिः एवं पुनरपि। "एकैकमञ्जलिं देवा द्वौ द्वौ तु सनकादयः। अर्हन्ति पितरस्त्रीँस्त्रीन् स्त्रियस्त्वेकैकमञ्जलिम्" इति व्यासगोभिलसूत्रवचनात्। न तु द्वौ द्वाविति वीप्साश्रुतेः सनकादिप्रत्येक एव द्वाञ्जलिरिति वाच्य प्रत्येकपक्षे द्वौ द्वौ समुदायपक्षे तृप्त्यनुरोधेन तथैव युक्तत्वात्। अत्राञ्जलिपदं प्रागुक्तान्वारब्धेनेति श्रवणात्तथाविधहस्तद्वयपरम्। तद्वैकल्पिकाञ्जलिपरं वा। देवादिपक्षे पितृपक्षे तु तौ युतावञ्जलिः प्रमानित्येतत्परं प्रश्र-

ह्नितः । दद्यात् विशेष 'तीर्थेन काम्यत्वान्यत् शृणुष्व मे" ॥ स्मृतिसारे धृतम् । "वामहस्ते तिलान् दत्त्वा जलमध्ये तु तर्पयेत् । स्नानशाट्यञ्चले पात्रे रोमकूपे न कुत्रचित्" ॥ जलतर्पणे रोमरहितप्रदेशे वामबाहौ वस्त्राच्छादिते तिलान् संस्थाप्य मुद्रारहितदक्षिणहस्ततर्जन्यङ्गुष्ठयोरन्यतरेण तिलान् गृहीत्वा वामहस्ततलेन स्थापयित्वा तर्पयेदिति मदनपारिजातः । अतएव मरीचिः । "मुक्तहस्तश्च दातव्यं न मुद्रां दर्शयेत् क्वचित् । वामहस्ते तिला ग्राह्या मुक्तहस्तश्च दक्षिणम्" ॥ मुक्तहस्तं प्रसारितहस्तं यथा स्यात् । एवं मुद्रा प्रदेशिन्यङ्गुष्ठयोगे सन्दशरूपः । "मुक्तहस्तश्च दक्षिणम्" इति दक्षिणहस्तं तिलरहितं कुर्य्यात् इति नैयतकालीन कल्पतरुः । तथाच नारदीये "अङ्गुष्ठानामिकाभ्यान्तु दक्षिणस्येतरात् तरात् । तिलान् गृहीत्वा पात्रस्थान् ध्यात्वा संतर्पयेत् पितॄन्" ॥ देवलः । "रोमसंस्थान् तिलान् कृत्वा यस्तु सतर्पयेत् पितॄन् । पितरस्तर्पितास्तेन रुधिरेण मलेन च" ॥

वृष्टिजलसम्पर्के तर्पणनिषेधमाह वायुपुराणम् । "मेघे वर्षति यः कुर्य्यात् तर्पणं स्नानदुर्बलः । पितॄणां नरके घोरे गतिस्तस्य भवेद् ध्रुवम्" ॥ तथा "शूद्रोदकैर्न्न कुर्वीत तथा मेघाद्विनिःसृतैः" । इति दर्शनादिति कौमुदी । योगियाज्ञवल्क्यः । "यद्युद्धृतश्चेत्तु तिलान् संमिश्रयेज्जले । अतोऽन्यथा तु सव्येन तिला ग्राह्या विचक्षणैः" ॥ अत्र शेषार्द्धं मदनपारिजाते लिखितम् "अन्यथा वामहस्तेन ततस्तर्पणमाचरेदिति" । वायुपुराणम् । "तिलदर्भैस्तु संयुक्तं श्रद्धया यत् प्रतीयते । तत्सर्वममृतं भूत्वा पितॄणामुपतिष्ठति" ॥ स्मृतिः । "रविशुक्रदिने चैव द्वादश्यां श्राद्धवासरे । सप्तम्यां जन्मदिवसे न कुर्य्यात्तिलतर्पणम्" मत्स्यपुराणे "संक्रान्त्यां निशि सप्तम्यां रविशुक्र-

"सवर्णेभ्यो जलं देयं नान्यवर्णेभ्य एव च"। इति याज्ञवल्कीयात्। भीष्मायासवर्णायापि भीष्माष्टम्यां तर्पणं कार्यं "ब्राह्मणाद्यास्तु ये वर्णा दद्युर्भीष्माय नो जलम्। संवत्सरकृतं तेषां पुण्यं नश्यति सत्तम"। इत्यादिवचनात्। मन्त्रस्तु "वैयाघ्रपद्यगोत्राय इत्यादि आह्निकेनैतत् पितृतर्पणानन्तरं कार्य्यम् अन्येन पितृतर्पणात् पूर्वम्। अत्र बीजं वर्णज्येष्ठमिति हलायुधः। अपसव्येन दक्षिणामुखेन सतिलोदकेन सकृत् कर्त्तव्यम्। ततः कृताञ्जलिः। भीष्मः शान्तनवो वीर इत्यादि पठेत्। ततो ये बान्धवा बान्धवा वा इत्यादिना एकाञ्जलिर्देयः। योगियाज्ञवल्क्यः। "निष्पीडयति यः पूर्वं स्नानवस्त्रञ्च तर्पणात्। निराशाः पितरस्तस्य यान्ति देवाः सहर्षिभिः। तथान्नप्रकरवत्तस्य अपसव्येन पीडितम्"। अन्नप्रकारवत् श्राद्धोच्छिष्टसमीपान्नप्रकरवत् तस्याधोवस्त्रस्य "स्नानशाट्यान्तु दातव्या मृदस्तिस्रो विशुद्धये"॥ इति वशिष्ठवचने अधोवस्त्रस्य दुष्टस्यैव शुद्धये मृद्दानं प्रतीयते। योगियाज्ञवल्क्यः। "वस्त्रनिष्पीडितं तोयं स्नातस्योच्छिष्टभागिनः। भागधेयं श्रुतिः प्राह तस्मान्निष्पीडयेत् स्थले"। अत्र मन्त्रमाह गोभिलः। "ये चास्माकं कुले जाता अपुत्रा गोत्रिणो मृताः। ते तृप्यन्तु मया दत्तं वस्त्रनिष्पीडनोदकम्"। अशक्तौ शङ्खः। "आब्रह्मस्तम्बपर्य्यन्तं जगत्तृप्यत्विति क्रमात्। अञ्जलित्रयं दद्यात्" एतत् संक्षेपतर्पणं पराशरः। "स्नात्वा निवस्य वासो-ऽन्यत् जङ्घे प्रक्षालयेन्मृदा। अपवित्रीकृते ते तु कौपीनच्युतवारिणा"॥ याज्ञवल्क्यः "धौतेरवाससी धौते अक्लिन्ने परिधाय च। प्रक्षाल्योदकमृद्भिश्च हस्तौ प्रक्षालयेत्तदा। रत्नाकरे "आचम्य तीर्थं नत्वा च सोपानत्को गृहं व्रजेत्"।

अथ सन्ध्योपासनम्। तत्र छन्दोगपरिशिष्टम्। "अत

र्पणाभावः शातातपः “पितॄणां पितृतीर्थेन जलं सिञ्चेद् यथा-विधि। दक्षिणेनाथ गृह्णीयात् पितृतीर्थं समीपतः”॥ गोभिलः। “गोत्रं स्वरान्तं सर्व्वत्र गोत्रस्याक्षय्यकर्म्मणि। गोत्रस्तु तर्पणे प्रोक्तः कर्त्ता एवं न मुह्यति। सर्व्वत्रैव पितः प्रोक्तः पिता तर्पणकर्म्मणि। पितुरक्षय्यकाले तु अक्षयां तृप्ति-मिच्छता। शर्म्मन्नर्घ्यादिके कार्य्यं शर्म्मा तर्पणकर्म्मणि। शर्म्म-णोऽक्षय्यकाले तु पितॄणां दत्तमक्षयम्”। कार्ष्णाजिनिः। “नाभिमात्रे जले स्थित्वा चिन्तयेदूर्द्ध्वमानसः। आगच्छन्तु मे पितर इमं गृह्णन्त्वपोऽञ्जलिम्”॥ योगियाज्ञवल्क्यः। “नामगोत्रस्वधाकारैस्तर्प्याः स्युरनुपूर्व्वशः”। तेन अमुकगोत्रः पिता अमुकदेवशर्मा तृप्यतामेतत्तिलोदकं तस्मै स्वधेति प्रयोगः सिध्यति। एवञ्च मातामहादौ। एष चासम्बुद्धिप्रयोगो वाजसनेयीतरपर। तेषान्तु सम्बुद्ध्यन्ततामाह ब्राह्मणसर्व्वस्वे जातूकर्णः। “प्रमीतपितृकन्तूपन्तस्त्वेत्यावाह्य नामगोत्र-मुदाहृत्य यावता पितृकार्य्यमसावेतत्ते उदकमिति पितॄन् पितामहान् प्रपितामहान्। एकैकस्मै त्रींस्त्रीन् दद्यात्”॥ अत्र चासाविति नाम गृह्णातीति कात्यायनोक्तस्य नाम्नस्ते इति युष्मत्प्रयोगात् सम्बुद्ध्यन्तता प्रतीयते। तस्य सम्बुद्ध्यमानात्मवाचित्वात्। असम्बुद्धिप्रथमान्तत्वेऽनन्वयापत्ते। ततश्चामुकगोत्र पितरमुकदेवशर्म्मं स्तृप्यस्वैतत्ते तिलोदकं स्वधेति प्रयोगः सिध्यति। एवं मातामहान्तानामपि। ततो मात्रादीनां षण्णां तर्पणानि। द्वादशानां मध्ये यो जीवति तं विहाय वृद्धप्रपितामहादीन् गृहीत्वा पूरयेत्। एवं प्रव्रज-तिते पतिते च। ततो विमातृज्येष्ठभ्रातृपितृव्यमातुलादीं-स्तर्पयेत्। शङ्खः। “बान्धवानां कृत्वा सुहृदां तर्पयेत्”॥ सुहृदो मित्रादयः। मित्रायाप्यसवर्णाय जलं न देयम्।

"सवर्णेभ्यो जलं देयं नान्यवर्णेभ्य एव च"। इति याज्ञवल्कीयात्। भीष्मायासवर्णायापि भीष्माष्टम्यां तर्पणं कार्य्यं "ब्राह्मणाद्यास्तु ये वर्णा दद्युर्भीष्माय नो जलम्। संवत्सरकृतं तेषां पुण्यं नश्यति सत्तम"। इत्यादिवचनात्। मन्त्रस्तु "वैयाघ्रपद्यगोत्राय इत्यादि ब्राह्मणेनैतत् पितृतर्पणानन्तरं कार्य्यम् अन्येन पितृतर्पणात् पूर्वम्। अत्र वीजं वर्णज्यैष्ठमिति हलायुधः। अपसव्येन दक्षिणामुखेन सतिलोदकेन सकृत् कर्त्तव्यम्। ततः कृताञ्जलिः। भीष्मः शान्तनवो वीर इत्यादि पठेत्। ततो ये बान्धवा बान्धवा वा इत्यादिना दद्याञ्जलिर्देयः। योगियाज्ञवल्क्यः। "निष्पीडयति यः पूर्वं स्नानवस्त्रञ्च तर्पणात्। निराशाः पितरस्तस्य यान्ति देवाः सहर्षिभिः। तथान्नप्रकरवस्तस्य अपसव्येन पीडितम्"। अन्नप्रकारवत् आद्योच्छिष्टसमीपान्नप्रकरवत् तस्याधौतवस्त्रस्य "स्नानशाट्यान्तु दातव्या मृदस्तिस्रो विशुद्धये"॥ इति वशिष्ठवचने अधौतवस्त्रस्य दुष्टस्यैव शुद्धये मृद्दानं प्रतीयते। योगियाज्ञवल्क्यः। "वस्त्रनिष्पीडितं तोयं स्नातस्योच्छिष्टभागिनः। भागधेयं श्रुतिः प्राह तस्मान्निष्पीडयेत् स्थले"। अत्र मन्त्रमाह गोभिलः। "ये चास्माकं कुले जाता अपुत्रा गोत्रिणो मृताः। ते तृप्यन्तु मया दत्तं वस्त्रनिष्पीडनोदकम्"। अशक्तौ शङ्खः। "आब्रह्मस्तम्बपर्य्यन्तं जगत्तृप्यत्विति क्रमात्। अञ्जलित्रयं दद्यात्" एतत् संक्षेपतर्पणं पराशरः। "स्नात्वा निवस्य वासोऽन्यत् जङ्घे प्रक्षालयेन्मृदा। अपवित्रीकृतेते तु कौपीनच्युतवारिणा"॥ याज्ञवल्क्यः "स्नात्वैवं वाससी धौते अक्लिन्ने परिधाय च। प्रक्षाल्योरुमृदाद्भिश्च हस्तौ प्रक्षालयेत्तदा। रत्नाकरे "आचम्य तीर्थं नत्वा च सोपानत्को गृहं व्रजेत्"।

अथ सन्ध्योपासनम्। तत्र छन्दोगपरिशिष्टम्। "अत

मिति यावत्। तत्र मन्त्रस्योङ्कारादित्वमाह याज्ञवल्क्यः।
"यन्न्यूनञ्चातिरिक्तञ्च यच्छिद्रं यदयज्ञियम्। यदमेध्यमशुद्धञ्च यातयामञ्च यद्भवेत्। तदोङ्कारेण पूर्वेण मन्त्रेणाविकलं भवेत्"॥ व्यासः "गायत्री नाम पूर्वाह्णे सावित्री मध्यमे दिने। सरस्वती च सायाह्ने सैव सन्ध्या त्रिषु स्मृता॥ प्रतिग्रहादन्नदोषाच्च पातकादुपपातकात्। गायत्री प्रोच्यते तस्मात् गायन्तं त्रायते यतः॥ सवितृद्योतनात् सैव सावित्री परिकीर्त्तिता"॥ जगतःप्रसवित्रीत्वात् वाग्रूपत्वात् सरस्वती तैत्तिरीयब्राह्मणं "उद्यन्तमस्तं यान्तम् आदित्यमभिध्यायन् कुर्वन् ब्राह्मणो विद्वान् सकलं भद्रमश्नुते"। असावादित्यो ब्रह्म इति ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति य एवं वेदेत्ययमर्थः। वक्ष्यमाणप्रकारेण प्राणायामादिकं कुर्वन् यथोक्तनामरूपोपेतम् सन्ध्याशब्दस्य वाच्यमादित्यं ब्रह्मेति ध्यायन् ऐहिकामुष्मिकञ्च सकलं भद्रमश्नुते। य एवमुक्तध्यानेन शुद्धान्तःकरणो ब्रह्म साक्षात् कुरुते स पूर्वमपि ब्रह्मैव सन् प्रज्ञावान् चिरजीवित्वं प्राप्तो यथोक्तध्यानेनाज्ञानोपशमे ब्रह्मैव प्राप्नोति इति पराशरभाष्ये माधवाचार्य्यः। अतएव व्यासः "न भिन्नां प्रतिपद्येत गायत्रीं ब्रह्मणा सह। सोऽहमस्मीत्युपासीत विधिना येन केनचित्"॥ गायत्र्याश्च भर्गपदप्रतिपाद्य ईश्वरः। अहं जीवरूपोऽस्मि भवामीति अजहत्स्वार्थलक्षणया जीवेश्वरयोरहङ्कारप्रतिफलितत्वोपाधिरहितेन चिद्रूपेणैक्यं घटाकाशमठाकाशयोरुपाधिरित्यपगमादैक्यमिव भावयन् उपासीत योगियाज्ञवल्क्योऽपि "या सन्ध्या सा तु गायत्री द्विधा भूत्वा प्रतिष्ठिता। सन्ध्या उपासिता येन विष्णुस्तेन उपासितः"॥ उपासनायाः फलमाह स एव। "गवां सर्पिः शरीरस्थं न करोत्यङ्गपोषणम्। निःसृतं कर्म्मसंयुक्तं पुन-

स्तासां तदीषधत् ॥ एवं स हि शरीरस्थः सर्पिर्वत् परमेश्वरः ।
विना चोपासनादेव न करोति हितं नृप ॥ प्रणव व्याहृति-
भ्याञ्च गायत्र्या त्रितयेन च । उपास्यं परमं ब्रह्म आत्मा यत्र
प्रतिष्ठितः" ॥ त्रितयेन प्रणवादित्रितयेन ब्रह्मप्रतिपादकेन
उच्चारितेन तदर्थावगमेन उपास्यं प्रसादनीयं तदाह स एव
"वाच्यः स ईश्वरः प्रोक्तो वाचकः प्रणवः स्मृतः । वाचकेऽपि
च विज्ञाते वाच्य एव प्रसीदति ॥ भूर्भुव स्वस्तथा पूर्वं स्वय-
मेव स्वयम्भुवा । व्याहृता ज्ञानदेहेन तस्मात् व्याहृतयः
स्मृताः" ॥ ज्ञानदेहेन तत्त्वज्ञानस्य चिद्रूपेश्वरस्य देहेन शरीर-
रूपेण व्याहृता उक्ता । तेन तद्वाच्योऽपीश्वरः । कूर्मपुराणम् ।
"प्रधानं पुरुषः कालो ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः । सत्त्वं रजःतम-
स्तिस्रः क्रमाद्व्याहृतयः स्मृताः" ॥ एतद्रूपेणापि भावनीयः ।

गायत्र्यर्थमाह योगियाज्ञवल्क्यः । "देवस्य सवितुर्वर्च्चो
भर्गमन्तर्गतं विभुम् । ब्रह्मवादिन एवाहुर्वरेण्यञ्चास्य धीमहि ॥
चिन्तयामो वयं भर्गं धियो यो न प्रचोदयात् । धर्म्मार्थकाम-
मोक्षेषु बुद्धिवृत्तीः पुनः पुनः ॥ बुद्धेर्बोधयिता यस्तु चिदात्मा
पुरुषो विराट् । वरेण्यं वरणीयञ्च जन्मसंसारभीरुभिः ॥
आदित्यान्तर्गतं यच्च भर्गाख्यं तन्मुमुक्षुभिः । जन्ममृत्युविना-
शाय दुःखस्य त्रितयस्य च ॥ ध्यानेन पुरुषो यश्च द्रष्टव्यः सूर्य-
मण्डले । मन्त्रार्थमपि चैवायं ज्ञापयत्येवमेव हि" ॥ तेन
गायत्र्या अयमर्थः । देवस्य सवितुर्भर्गस्वरूपान्तर्यामि ब्रह्म
वरेण्यं वरणीयं जन्ममृत्युभीरुभिः तद्विनाशाय उपासनीयं
धीमहि प्रागुक्तेन सोऽहमस्मीत्यनेन चिन्तयामः । यो भर्गः
सर्व्वान्तर्यामीश्वरो नोऽस्माकं सर्व्वेषां संसारिणां धियो बुद्धीः
प्रचोदयात् धर्म्मार्थकाममोक्षेषु प्रेरयति तथा च भगवद्गीतायां
"ईश्वरः सर्व्वभूतानां हृद्देशेऽर्ज्जुन तिष्ठति । भ्रामयन् सर्व्व-

भूतानि यन्त्रारूढ़ानि मायया" ॥ ईश्वरोऽन्तर्यामी हृदये अन्तःकरणे भ्रामयन् तत्तत् कर्मसु प्रेरयन् यन्त्रारूढ़ानि दारुयन्त्रतुल्यशरीरारूढ़ानि भूतानि प्राणिनो जीवानीति यावत् । मायया अघटनघटनपटीयस्या निजशक्त्या तथा चाश्वतरश्रुतौ मन्त्रः । "एको देवः सर्व्वभूतेषु गूढ़ः सर्व्वव्यापी सर्व्वभूतान्तरात्मा । कर्म्माध्यक्षः सर्व्वभूताधिवासः साक्षी चेतः केवलो निर्गुणश्च" ॥ भारते । "यथा दारुमयी योषिन्नृत्यते कुहकेच्छया । एवमीश्वरतन्त्रोऽयं ईहते सुखदुःखयोः" ॥ मदनपारिजाते संवर्त्तः । "नत्वा तु पुण्डरीकाक्षमुपात्ताघप्रशान्तये । ब्रह्मवर्च्चसकामार्थं प्रातः सन्ध्यामुपास्महे ॥ इत्थं कृत्वाथ सङ्कल्पं कुशानादाय पाणिना । नद्यां समुत्थतोयैस्तु गृहे वामकरे स्थितैः" ॥ भृगुः । "धाराच्युतेन तोयेन सन्ध्योपास्तिर्विगर्हिता । नद्यां तीर्थे ह्रदे वापि भाजने मृण्मयेऽपि वा ॥ औडुम्बरे च सौवर्णे राजते दारुसम्भवे । अथवा वामहस्तेन सन्ध्योपास्तिं समाचरेत्" ॥ वामहस्ते जलं कृत्वा इत्यादिना निषेधस्तु पात्रान्तरसद्भावविषयः ।

उपासनाविधिः । कूर्म्मपुराणे । "प्राक्कूलेषु ततः स्थित्वा दर्भेषु सुसमाहिताः । प्राणायामत्रयं कृत्वा ये सन्ध्यां समुपासते । प्राणानायम्य संप्रोक्ष्य तृचेनाब्दैवतेन च" ॥ प्राक्कूलेषु प्रागग्रेषु तृचेनाब्दैवतेन आपोहिष्ठा इत्यादिना त्रिकेन । हृद्मृतिः । "बद्धासनं नियम्यासून् स्मृत्वा ऋष्यादिकं तथा । संनिमीलितदृङ्मौनी प्रणायामं समाचरेत्" ॥ छन्दोगपरिशिष्टं "भूराद्यास्तिस्र एवैता महाव्याहृतयोऽव्ययाः । महर्जनस्तपः सत्यं गायत्री च शिरस्तथा । आपोज्योती रसोऽमृतं ब्रह्मभूर्भुवः स्वरिति । शिरः प्रतीकं प्रणवमन्ते च शिरसस्तथा । एता एतां सहानेन तथैभिर्दशभिः सह । त्रिर्जपे-

दायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते। अव्यया अव्ययफलदा मोक्षदा इत्यर्थः। शिरोमन्त्रे छन्दोहद्धे ब्रह्मपदं नेच्छन्ति। तत्र "षोडशाक्षरकं देव्या गायत्र्यास्तु शिरः स्मृतम्"। इति योगियाज्ञवल्क्यविरोधात्। आद्यन्तयोरोङ्कारमादाय षोडशं संख्यापूरणम्। छन्दोहद्धिरार्षत्वेन सुघटा प्रतीकं भूरादिप्रतिभागम्। एताः सप्तव्याहृतीः एतां गायत्रीम् अनेन शिरसा एभिर्दशभिः प्रणवैः सह निरुद्धप्राणः त्रिर्जपेदेवं प्राणायामः। व्यासः। "आदानं रोधमुत्सर्गं वायोस्त्रिस्त्रिः समभ्यसेत्। ब्रह्माणं केशवं शम्भुं ध्यायेद्देवाननुक्रमात्"। पूर्ववचने त्रिर्जपमात्राभिधानात् अत्र त्रिरिति वीप्सा सन्ध्यात्रयापेक्षया "ब्रह्माणं केशवं शम्भुं ध्यायन् मुच्येत बन्धनात्" इति वृहस्पतिधृतविष्णुधर्मोत्तरवचनात्। ध्यानं काम्यमित्याह। योगियाज्ञवल्क्यः। "भूर्भुवः स्वर्महर्जनस्तपः सत्यं तथैव च। प्रत्योङ्कारसमायुक्तस्तथा तत्सवितुः पदम्। आपोज्योतीति रित्येतच्छिरः पश्चात्तु योजयेत्। त्रिरावर्त्तनयोगात्तु प्राणायामस्तु शब्दितः। पूरकः कुम्भको रेच्यः प्राणायामस्त्रिलक्षण.। नासिकागत उच्छ्वासो ध्मातुः पूरक उच्यते। कुम्भको निश्चलश्वासो मुच्यमानस्तु रेचकः"। मोचनं विशेषयन्ति विष्णुपुराणम्। "नासंवृतमुखो जृम्भेत् हासकाशौ तु वर्जयेत्। नोच्चैर्हसेत् सशब्दञ्च न मुञ्चेत् पवनं बुधः"।

अथ ऋष्यादिज्ञानफलमाह स एव। "आर्षं छन्दश्च दैवत्यं विनियोगस्तथैव च। वेदितव्यं प्रयत्नेन ब्राह्मणेन विशेषतः। अविदित्वा तु यः कुर्य्यात् याजनाध्यापनं जपम्। होममन्तर्जलादीनि तस्य चाल्पफलं भवेत्"। विशेषतो विशेषफलाय। अन्तर्जलादीनि जलमध्यक्रियमाणानि अघमर्षणजपादीनि होमसन्यच्च यत् किञ्चिदिति पाठान्तरम्।

सन्ध्योपासनप्रकारमाह योगियाज्ञवल्क्यः । "प्रणवो व्याहृतीः सप्त गायत्री सशिरास्तथा । आपोहिष्ठा ऋचस्तिस्रः सूक्तञ्चैवाऽघमर्षणम् । आदित्यरक्षणार्थन्तु प्रातःसायं दिने दिने । सृष्टं स्वयम्भुवा पूर्वं ब्राह्मणस्तम्मुखं स्मृतम्" । प्रणवस्य देवस्य ऋष्यादिकमाह संवर्त्तः । "प्रणवस्य ब्रह्मऋषिर्देवोऽग्निस्तस्य कथ्यते । गायत्री च भवेत् छन्दो नियोगः सर्वकर्मसु । त्रिमात्रस्तु प्रयोक्तव्यः प्रारम्भे सर्वकर्मसु" ॥ त्रिमात्रः प्रणवः "व्याहृतीनाञ्च सर्वासामार्षञ्चैव प्रजापतिः । गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् बृहती त्रिष्टुवेव च । पङ्क्तिश्च जगती चैव छन्दांस्येतानि सप्त वै । अग्निर्वायुस्तथा सूर्य्यो बृहस्पतिरपांपतिः । इन्द्रश्च विश्वेदेवाश्च देवताः समुदाहृताः । प्राणायामने चैव विनियोग उदाहृतः" । गायत्र्या ऋष्यादिकमाह । "विश्वामित्रऋषिश्छन्दो गायत्री सवितेष्यते । जपहोमोपनयने विनियोगो विधीयते" ॥

प्राणायामानन्तराचमने बौधायनः । "सूर्य्यश्च मामन्युश्च इति प्रातः पवित्रपाणिना इति" । भरद्वाजः । "सायमग्निश्च मेत्युक्त्वा प्रातः सूर्य्येत्यपः पिवेत् । आपः पुनन्तु मध्याह्ने ततश्चाचमनञ्चरेत्" ॥ तत इत्यत्र पभिरिति शौनकपाठः । मैत्रायणीय गृह्यपरिशिष्टम् । "प्रातः सूर्य्यश्च मेत्युक्त्वा सायमग्निश्च मेति च । आपः पुनन्तु मध्याह्ने कुर्य्यादाचमनं ततः" । ततः प्राणायामानन्तरं तदाह योगियाज्ञवल्क्यः । "प्राणायामं कृत्वा आचामेत् प्रयतोऽपि सन् । अन्तरं छिद्यते यस्मात्तस्मादाचमनं स्मृतम्" । मार्जनमाह छन्दोगपरिशिष्टम् । "शिरसो मार्जनं कुर्य्यात् कुशैः सोदकविन्दुभिः । प्रणवो भूर्भुवः स्वश्च सावित्री च तृतीयिका । अब्दैवत्यं त्र्यृचञ्चैव चतुर्थमिति मार्जनम् । ओङ्कारो भूरादि व्याहृतित्रय,

तृतीया च गायत्री चतुर्थमापोहिष्ठेति ऋक्त्रयम् इतीदं मार्जनं मार्जनक्रियाकरणमित्यर्थः । रामायणम् । "ऋगन्ते मार्जनं कुर्य्यात् पादान्ते वा समाहितः । आपोहिष्ठे त्यृचा कार्य्यं मार्जनन्तु कुशोदकैः । प्रतिप्रणवसंयुक्तं क्षिपेन्मूर्ध्नि पदे पदे । तृचस्यान्तेऽथवा कुर्य्याद्दपीणां मतमीदृशम् । आपोहिष्ठेति सूक्तस्य सिन्धुद्वीपऋषिः स्मृतः । आपो वै देवता छन्दो गायत्री मार्जनं स्मृतम्" ॥ छन्दोगपरिशिष्टम् । "करेणोद्धृत्य सलिलं घ्राणमासज्य तत्र च । जपेदनायतासुर्वा त्रिः सकृद्वाघमर्षणम्" ॥ हस्तेन जलमुद्धृत्य तत्र घ्राणमर्पयित्वा प्राणनिरोधं विना वाग्यन्त्रानिरुद्धप्राणो वा सकृत्त्रिर्वा ऋतञ्च सत्यमित्यादि मन्त्रं जपेत् । मार्जनानन्तरं ब्राह्मेऽपि "जलपूर्णं तथा हस्तं नासिकाग्रे समर्पयेत् । ऋतञ्चेति पठित्वा तु तज्जलन्तु क्षितौ क्षिपेत्" ॥ योगियाज्ञवल्क्यः । "पुरा कल्पे समुत्पन्ना मन्त्राः कर्मार्थमेव च । अनेनेदन्तु कर्त्तव्यं विनियोगः स उच्यते" ॥ इति सामान्यतोऽभिधायापि 'अघमर्षणसूक्तस्य ऋषिः स्यादघमर्षणः । अनुष्टुप् च भवेत् छन्दो भाववृत्तस्तु दैवतम् । अश्वमेधावभृथके विनियोगः प्रकीर्त्तितः" ॥ इत्यनेनाघमर्षणसूक्तस्य अश्वमेधावभृथके कर्मणि विशेषतोऽभिधानात् कर्मान्तरेऽदृष्टार्थं तथैवाभिधानं न तु तत्तत् कर्मणि विनियोगार्थम् । अतएव तेनैव तदुक्तम् । "सर्वपापापनोदार्थं स्मृतिकारैरुदाहृतम् । इत्वा लोकानपीमां स्त्रीं स्त्रिः पठेदघमर्षणम्" । इत्यनेन सर्वपापापनोदाय पाठाय विहितम् । न तु तत्तत् पाठे विनियोग इति एवं सर्वत्र सुधीभिर्भाव्यं भाववृत्त इति भावः सृष्टिस्तत्र वृत्तः प्रवृत्तो ब्रह्मा इत्यर्थः । छन्दोगपरिशिष्टम् । "उत्थायार्कं प्रतिप्रोहेत् त्रिकेणाञ्जलिमम्भसः । उच्चित्रमृग्द्वयेनाथ चोपतिष्ठेदनन्तरम्" ॥ उत्थितो

भूत्वा प्रणवव्याहृतिसावित्र्यात्मकेण त्रिकेण सूर्य्याभिमुखं जलाञ्जलिं क्षिपेत् । अनन्तरमुदुत्यं चित्रं देवानामिति ऋक्द्वयेण चोपस्थानं कुर्य्यात् उदित्रमृग्द्वयेनेति पाठो भोजराजादनुमतः । एकाञ्जलिर्बह्वृचस्य गोभिलोक्तत्र्यञ्जल्योर्व्यवस्थामाह व्यासः । "कराभ्यां तोयमादाय गायत्र्या चाभिमन्त्रितम् । आदित्याभिमुखस्तिष्ठन् त्रिरूर्द्ध्वं सन्ध्ययोः क्षिपेत् । मध्याह्ने तु सकृदेव क्षेपणीयं द्विजातिभिः" ॥ अत्राभिमन्त्रितमित्युक्तेर्वारत्रयं मन्त्रपाठः । प्रधानावृत्तौ गुणावृत्तिन्यायेनापि मन्त्रावृत्तिरेवमेव समुद्रकरभाष्यम् अञ्जलित्रये कारणमाह काश्यपः । "त्रिंशत्कोट्यो महावीर्य्याः मन्देह नाम राक्षसाः । कृतघ्ना अतिदारुणा घोराः सूर्य्यमिच्छन्ति खादितुम् ॥ ततो देवगणाः सर्वे ऋषयश्च तपोधनाः । उपासतेऽत्र ये सन्ध्यां प्रक्षिपन्त्युदकाञ्जलिम् ॥ दह्यन्ते तेन ते दैत्या वज्रीभूतेन वारिणा । एतस्मात् कारणात् विप्राः सन्ध्यां नित्यमुपासते" ॥ उपस्थाने विशेषमाह छन्दोगपरिशिष्टम् । "तदसंयुक्तपार्ष्णिर्वा एकपादर्द्धपादपि । कुर्य्यात् कृताञ्जलिर्वापि ऊर्द्ध्वबाहुरथापि वा" ॥ तदुपस्थानं भूम्यलग्नगुल्फभागो भूमिष्ठैकचरणो भूमिलग्नार्द्धचरणो वा कुर्य्यात्तत्र कृताञ्जलिः । ऊर्द्ध्वबाहुर्वा भवेत् प्राङ्गतविकल्पे प्रयासबाहुल्यात् फलबाहुल्यं तत्रैवोक्तम् । "यत्र स्यात् कृच्छ्रभूयस्त्वं श्रेयसोऽपि मनीषिणः । भूयस्त्वं ब्रुवते तत्र कृच्छ्रात् श्रेयो ह्यवाप्यते" ॥ हस्तगतविकल्पे हारीतः । "सायं प्रातरुपस्थानं कुर्य्यात् प्राञ्जलिरानतः । ऊर्द्ध्वबाहुस्तु मध्याह्ने तथा सूर्य्यस्य दर्शनात्" ॥ तेन प्रातःसायं कृताञ्जलिः । मध्याह्ने ऊर्द्ध्वबाहुरित्यर्थः । ऋष्यादिकमाह व्यासः । "उदुत्यं जातवेदेति ऋषिः प्रस्कन्व उच्यते । छन्दोगायत्रमित्यस्य सूर्य्यो दैवतमेव च ॥ अग्निष्टोम उपस्थाने विनियोगः प्रकीर्त्तितः ।

चित्रं देवेति हि ऋच ऋषिः कौत्स उदाहृतः । त्रिष्टुप्छन्दो दैवतञ्च सूर्य्योऽस्याः परिकीर्त्तितः । अग्निष्टोम उपस्थाने विनियोगस्तथैव च" ॥ अत्र विनियोगद्वयम् अग्निष्टोमे सूर्य्योपस्थाने चेति प्रतीयते ।

अथ सवितुरुपस्थानम् । नमो ब्रह्मणे इत्याद्युपजाय चेत्येव मन्त्रेणोपस्थानमुक्त्वा गोभिलेनाग्निस्तृप्यत्वित्यादिना तर्पणमभिधाय ततः प्रत्युपस्थानं गायत्र्यष्टशतादीनि जप्त्वा इति सूत्रान्तरेण गायत्री जपरूपोपस्थानमुक्तं ततश्च छन्दोगानामुपजाय चेत्यन्तमुपस्थानं ततश्च तर्पणाधिकारे तर्पणं विधाय गायत्रीजपं कुर्य्यात् । ब्राह्मणसर्वस्वे यज्ञयाज्ञवल्क्यौ । "प्रणवो भूर्भुवः स्वश्च अङ्गानि हृदयादयः । त्रिरावृत्य ततः पश्चादार्षं छन्दश्च दैवतम् । विनियोगस्तथा रूपं ध्यातव्यं क्रमशस्तु वै" ॥ भूर्भुवः स्व इत्यक्षरपञ्चकं हृदय शिरः शिखा सर्वगात्रकरद्वयेषु प्रत्येकं न्यसेत् । एवमपरं वारद्वयमिति गायत्र्या ऋष्यादिकमाह योगियाज्ञवल्क्यः । "विश्वामित्र ऋषिश्छन्दो गायत्री सविता तथा । देवता विनियोगश्च गायत्र्या जप उच्यते" ॥ ततश्चावाहनं तत्र सामगानां पितृदयितोक्तमन्त्रः । "आयाहि इत्यादि यजुर्वेदिनान्तु योगियाज्ञवल्क्यः । "आवाह्य यजुषानेन तेजोऽसीति विधानतः" । व्यासः "तेजोऽसीति च मन्त्रेण गायत्रीमावाहयेत्ततः । उपस्थाय तुरीयेण नमस्कृत्य जपेत्तु ताम् । तुरीयेण गायत्र्यसीत्यादि परो रजस इत्यन्तेन तथा च वौधायनः "उपतिष्ठेद्वा एतां देवीं तुरीयेण तथाप्युदाहरन्ति गायत्र्यस्येकपदी द्विपदी त्रिपदी चतुष्पद्यपदसि न हि पद्यसे नमस्ते तुरीयाय दर्शिताय पदाय परो रजसे" इत्यस्मिन्तां जपतीति ततश्चैतदुपस्थानं कृत्वा गायत्रीं जपित्वा विसर्जयेत् । तथाच योगियाज्ञवल्क्यः । "तामावाह्य जपित्वा च नमस्कृत्य

विसर्जयेत्" ॥ तत्र तेनैवोक्तमन्त्रो यथा "उत्तरे शिखरे देवि भूम्यां पर्वतवासिनि । ब्राह्मणैः समनुज्ञाता गच्छ देवि यथा-सुखम्" ॥ तत आवाहनानन्तरं ध्यानं महाप्रयोगसारे पिङ्ग-दयितोक्तसमानम् । यथा "कुमारीमृग्वेदयुतां ब्रह्मरूपां विचिन्तयेत् । हंसास्थितां कुशहस्तां सूर्य्यमण्डलसंस्थिताम् ॥ मध्याह्ने विष्णुरूपाञ्च तार्क्ष्यस्थां पीतवाससम् । युवतीञ्च यजुर्वेदां सूर्य्यमण्डलसंस्थिताम् ॥ सायाह्ने शिवरूपाञ्च वृद्धां वृषभवाहिनीम् । सूर्य्यमण्डलमध्यस्थां सामवेदसमायुताम्" ॥ स्मृतिः "गायत्री ब्रह्मरूपा तु सावित्री विष्णुरूपिणी । सरस्वती रुद्ररूपा उपास्या रूपभेदतः" ॥ योगियाज्ञवल्क्यः । "पूर्वा सन्ध्या च गायत्री सावित्री मध्यमा स्मृता । या भवेत् पश्चिमा सन्ध्या विज्ञेया सा सरस्वती" ॥

करविन्यासाय स्मृतिः । "कुर्य्यादुत्तानौ करौ प्रातःसायञ्चा-धोमुखौ करौ । मध्ये तिर्य्यक् करौ प्रोक्तौ जप एवमुदाहृतः" ॥ मध्ये समकराभ्यान्त्विति शौनकपाठः । मनुः । "तिस्रोऽङ्गु-ल्यस्त्रिपर्वाणो मध्यमा चैकपर्विका । अनामा मध्यमारभ्य जप एवमुदाहृतः" ॥ मदनपारिजातेऽपि । "मध्यमाया इयं पर्वं जपकाले तु वर्जयेत् । एतं मेरुं विजानीयाद्गोपितं ब्रह्मणा स्वयम् ॥ अङ्गुष्ठाग्रेण यज्जप्तं यज्जप्तं मेरुलङ्घितम् । अस-ङ्ख्यातञ्च यज्जप्तं तत्सर्वं निष्फलं भवेत्" ॥ अङ्गुष्ठाग्रस्य निषेधात् पर्वणा जपः । गोभिलः । "कदाचिदपि नो विद्वान् गायत्रीमुदके जपेत् । गायत्र्यग्निमुखी प्रोक्ता तस्मादुत्थाय तां जपेत् ॥ यज्जले शुष्कवस्त्रेण स्थले चैवार्द्रवाससा । जप-होमौ तथा दानं तत्सर्वं निष्फलं भवेत् ॥ गृहेषु तत्समं जप्यं गोष्ठे शतगुणं स्मृतम् । नद्यां शतसहस्रन्तु अनन्तं शिवस-न्निधौ ॥ दशभिर्जन्मजनितं शतेन च पुराकृतम् । त्रियुगन्तु

सहस्रेण गायत्री हन्ति दुष्कृतम् ॥ सहस्रपरमां देवीं शतमध्यां दशावराम्। "गायत्रीन्तु जपेद्विप्रो न स पापेन लिप्यते" ॥ नरसिंहपुराणे। "त्रिविधो जपयज्ञः स्यात् तस्य भेदं निबोधत। वाचिकश्च उपांशुश्च मानसश्च त्रिधा मतः ॥ त्रयाणां जपयज्ञानां श्रेयान् स्यादुत्तरोत्तरः। यदुच्चनीचस्वरितैः स्पष्टशब्दवदक्षरैः ॥ मन्त्रमुच्चारयेद्व्यक्तं जपयज्ञः स वाचिकः। शनैरुच्चारयेन्मन्त्रमीषदोष्ठौ प्रचालयन् ॥ किञ्चित् शब्दं स्वयं विद्यादुपांशुः स जपः स्मृतः। धिया यदक्षरश्रेण्या वर्णाद्वर्णं पदात्पदम्। शब्दार्थमानसाभ्यासः स उक्तो मानसो जपः" ॥ तेन स्वरादिसुव्यक्तवर्णोच्चारणवान् वाचनिकः। स्वयं ग्रहणयोग्य किञ्चित् शब्दवान् उपांशुः। जिह्वोष्ठचालनमन्तरेण वर्णार्थसन्धानात्मको मानसः।

वाचिकोऽपि उच्चैर्जपनिषेधमाह मनुः। "नोच्चैर्जप्यं बुधः कुर्य्यात् सावित्र्यास्तु विशेषतः"। योगियाज्ञवल्क्यः। "न चंक्रमन् न विहसन् न पार्श्वमवलोकयन्। नोपाश्रितो न जल्पंश्च न प्रावृतशिरस्तथा ॥ न पदा पादमाक्रम्य न वै वहिः करौ स्मृतौ। नैवं विधं जपं कुर्य्यात् न च संश्रावयेत् जपम् ॥ उत्तिष्ठन् वीक्ष्यमाणोऽर्कमासीनः प्राङ्मुखो जपेत्। प्राक् कुशेष्वथमासीनो वसानो वाससी शुभे ॥ यदि स्यात् क्लिन्नवासा वै गायत्रीमुदके जपेत्। अन्यथा तु शुचौ भूम्यां कुशोपरि समाहितः" ॥ व्यासः। "जपकाले न भाषेत व्रतहोमादिकेषु च। एतेष्वेवावशक्तस्य यद्यागच्छेद्द्विजोत्तमः। अभिवाद्य ततो विप्रं योगक्षेमञ्च कीर्त्तयेत्" ॥ योगियाज्ञवल्क्यः। "यदि वाग्यमलोपः स्याज्जपादिषु कदाचन। व्याहरेद्वैष्णवं मन्त्रं स्मरेद्वा विष्णुमव्ययम्" ॥ गोतमः। "क्रोधं मोहं क्षुतं निद्रां निष्ठीवनविजृम्भितम्। दर्शनं

वनितानाञ्च वर्जयेज्जपकर्मणि। आचामेत् सम्भवे चैषां स्पृशेद्दिशुं सुरार्चितम्"॥ वौधायनः। "नाभेरधश्च संस्पर्शं कर्मयुक्तो विवर्जयेत्"। छन्दोगपरिशिष्टम्। "तिष्ठेदोदयनात् पूर्वां मध्यमामपि शक्तितः। आसीतोडूगमाच्चान्त्यां सन्ध्यां पूर्वत्रिकं जपन्॥ एतत् सन्ध्यात्रयं प्रोक्तं ब्राह्मण्यं यदधिष्ठितम्। यस्य नास्यादरस्तत्र न स ब्राह्मण उच्यते"॥ पूर्वां प्राप्य सन्ध्यां सप्रणवव्याहृति सावित्रीरूपं त्रिकं जपन् आ उदयात् सूर्य्योदयपर्य्यन्तं तिष्ठेदुत्थितो भवेदित्यर्थः। एवं मध्यमामपि सन्ध्यां यथाशक्ति त्रिकं जपंस्तिष्ठेत्। पश्चिमान्तु आ उडूगमात् नक्षत्रदर्शनपर्य्यन्तं जपन्नासीत उपविष्टः स्यात्। शङ्खः। "कुशशय्यामासीनः कुशोत्तरायां वा पवित्रपाणिरुदङ्मुखः सूर्य्याभिमुखो वाक्षमालामादाय देवतां ध्यायन् जपं कुर्य्यादिति"। अत्र च। "प्रणव पूर्वमुच्चार्य्य भूर्भुवः स्वस्ततः परम्। गायत्री प्रणवश्चान्ते जपे त्वेवमुदाहृता"॥ इति योगियाज्ञवल्क्येन जपे गायत्र्या आद्यन्तप्रणवद्वयाभिधानात् प्रागुक्तत्रिकेऽपि प्रणवद्वयं बोध्यं किन्तु प्रणवत्वेनैक्यादविरुद्धम्। एतद्वचनेन सन्ध्याविधानमुपसंहृतम्। निन्दया तन्नित्यत्वाभिधानञ्च।

प्राणायामादिगायत्रीजपान्तं सन्ध्योपासनमाह गोभिलः। "अथातः सन्ध्योपासनविधिं व्याख्यास्यामः। सुप्रक्षालितपाणिपादवदनः उपविश्योपस्पृश्य प्रागग्रेषु दर्भेषु प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा बद्धशिखो यज्ञोपवीती ततः भूर्भुवः स्वर्महर्जनस्तपः सत्यमिति सप्तव्याहृतयः प्रतिप्रणवाद्या गायत्र्यापोज्योतिरसोऽमृतं ब्रह्मभूर्भुवः स्वरोम् इति शिरो दश प्रणवसंयुक्तैरभ्यस्त पूरककुम्भकरेचकाख्य प्राणायाम एवं त्रीन् कृत्वा सप्त वा षोड़शवाचामेत्। ततो मार्जनं प्रणवव्याहृति-

भिस्तिसृभिरथ गायत्र्या आपोहिष्ठा इति तिसृभिः ऋग्भि-
र्यथोदकं हस्ते कृत्वा तत्र नासिकामाधायायतासुरनायतासुर्वा
सकृत् त्रिर्वा जपेत् ऋतञ्च सत्यञ्चेति त्रिरुदकाञ्जलिमादित्यं
क्षिपेत्। सावित्र्या उपस्थानम् उदुत्यं चित्रमिति अथ ध्यायन्
युक्तमावर्त्तयेदोम् पूर्वां गायत्रीमष्टकृत्वः एकादशकृत्वः द्वादश-
कृत्वः पञ्चदशकृत्वः शतकृत्वः सहस्रकृत्वश्चेति अष्टकृत्वः
प्रयुक्ता पृथिवीमभिजयति एकादशकृत्वोऽन्तरीक्षं द्वादशकृत्वो
दिवं पञ्चदशकृत्वः सर्वदिशः शतकृत्वः सर्वान् कामान् सहस्र-
कृत्वो यत्किञ्चित् तत्सर्वमेव जयतीति। अथ य इमां सन्ध्यां
नोपास्ते नाचष्टे न स जयति ये तूपासते ते श्रोत्रिया भव-
न्तीति"। ततश्च तथाविधं जपित्वा। "महेशवदनोत्पन्ना
विष्णोर्हृदयसम्भवा। ब्रह्मणा समनुज्ञाता गच्छ देवि यथे-
च्छया" इति पितृदयितोक्तेन सामगो विसृजेत्। यजुर्विच्च
"उत्तरे शिखरे देवि भूम्यां पर्वतवासिनि। ब्राह्मणैः समनु-
ज्ञाता गच्छ देवि यथासुखम्"॥ इति योगियाज्ञवल्क्योक्तेन
विसृजेत्। सन्ध्योपासना विसर्जनपर्य्यन्ता सर्ववेदिसिद्धा
पितृदयितायान्तु छन्दोगानाम् आदित्यशुक्राभ्यां नमः इत्य-
न्तेन उदकाञ्जलिं दद्यात्। तदनन्तरं जातवेदसे सुनवाम
इति मन्त्रेणात्मरक्षणम् ऋतं सत्यमित्यनेन रुद्रोपस्थानञ्चानि-
रुद्धभट्टेनाधिकमुक्तं सामगेन कार्य्यम्। "रक्षन्ते वारिणा-
त्मानमित्युपतिष्ठेत। ततो रुद्रमवाग् वा वेदिकाञ्जपात्"
इति छन्दोगपरिशिष्टवचनद्वयं तत्र प्रमाणं वदन्ति। जात-
वेदसे सुनवाम इति मन्त्रजपेन पथि स्वस्त्ययनमाह विष्णु-
धर्मोत्तरे। "जातवेदस इत्येतज्जपेत् स्वस्त्ययनः पथि। भयैर्विमुच्यते
सर्वैः स्वस्तिमान् प्राप्नुयाद् गृहम्॥ चित्रमिति उदुत्यमित्ये-
तयोः प्रयोगान्तरमाह तत्रैव। "व्युष्टायाञ्च तथा रात्र्यां

प्रातर्दुःस्वप्नदर्शने । चित्रमित्युपतिष्ठेत त्रिसन्ध्यं भास्करन्तथा ॥
समित्पाणिर्नरो नित्यं प्राप्नुयाच्च धनायुषी । उदित्युदन्त-
मादित्यमुपतिष्ठेद्दिने दिने ॥ क्षिपेज्जलाञ्जलीन् सप्त मनो-
दुःखविनाशने" ॥ व्युष्टायां गतायां तदनन्तरं ब्रह्मवरुण-
विष्णुरुद्रेभ्यः प्रत्येकम् अञ्जलीन् दद्यात् इत्यपि पितृदयिता ।
स्मृतिः "एतदष्टाक्षरं मन्त्रं जपन्नारायणं स्मरेत् । सन्ध्याव-
साने सततं सर्वपापैः प्रमुच्यते" ॥ नारसिंहे । "अर्घ्यं दद्यात्तु
सूर्य्याय त्रिकालेषु यथाक्रमात् । अशक्त एककालेऽपि मध्या-
ह्नेऽपि विशेषतः ॥ सन्ध्यां कृत्वा तु दत्त्वार्घ्यं ततः पश्ये-
द्दिवाकरम् । सन्ध्यानन्तरमर्घ्यदानं ब्रह्मयज्ञतर्पणयोरकरणे
तयोः करणे तु सामगानां ब्रह्मयज्ञानन्तरम् । अन्येषां तर्प-
णानन्तरं तथाच ब्रह्मयज्ञानन्तरम् । नरसिंहपुराणम् । "ततो-
ऽर्घ्यं भानवे दद्यात्तिलपुष्पसमन्वितम् । उत्थाप्य मूर्द्धपर्य्यन्त-
मवेक्ष्य भास्करन्तथा" इति तर्पणानन्तरं विष्णुपुराणम् ।
"आचम्य च ततो दद्यात् सूर्य्याय सलिलाञ्जलिम् । नमो
विवस्वते ब्रह्मन् भास्वते विष्णुतेजसे ॥ जगत् सवित्रे शुचये
सवित्रे कर्मदायिने । आदित्याय नमस्तुभ्यं प्रसीद मम
भास्कर ॥ दिवाकर नमस्तेऽस्तु प्रभाकर नमोऽस्तु ते । ततो
गृहार्चनं कुर्य्यादभीष्टसुरपूजनम् ॥ जलाभिषेकपुष्पाणां धूपा-
दीनां निवेदनैः" ॥ पद्मपुराणे "सम्पूज्य प्रणमेत् सूर्य्यं समा-
हितमनास्ततः । नमस्ते विष्णुरूपाय नमस्ते ब्रह्मरूपिणे ॥
सहस्ररश्मये नित्यं नमस्ते दिव्यचक्षुषे । नमस्ते रुद्रवपुषे
नमस्ते भक्तवत्सल ॥ पद्मनाभ नमस्तेऽस्तु कुण्डलाङ्गदभूषण ।
नमस्ते सर्वलोकेश सुप्तानामपि बुध्यसे ॥ सुकृतं दुष्कृतं वापि
सर्वं पश्यसि सर्वदा । सर्वदेव नमस्तेऽस्तु प्रसीद मम भास्कर ॥
दिवाकर नमस्तेऽस्तु विभाकर नमोऽस्तु ते । एवं द्विजो नम-

स्तुत्य त्रिः कृत्वा च प्रदक्षिणम् ॥ द्विजं गां काञ्चनं स्पृष्ट्वा ततो विष्णुगृहं व्रजेत्" ॥ समुद्रकरभाष्यादौ व्यासः। "सूर्याय नमः प्रातःसायञ्चैवाग्नये नमः अनग्निर्ब्रह्मचारी च प्रदद्या-दुदकाञ्जलिम्" ।

अथ ब्रह्मयज्ञः । तत्र याज्ञवल्क्यः । "वेदाथर्वपुराणानि सेतिहासानि शक्तितः । जपयज्ञार्थसिद्ध्यर्थं विद्याञ्चाध्यात्मिकीं जपेत्" ॥ बृहस्पतिः । "जप्त्वाथ प्रणवं वापि ततस्तर्पणमाच-रेत्" । ब्रह्मपुराणम् । सन्ध्योपासनानन्तरम् । "कृत्वा प्रद-क्षिणं सूर्यं नमस्कृत्योपविश्य च । स्वाध्यायं प्राङ्मुखः कृत्वा तर्पयेद्देवतादृषीन् ॥ ब्रह्मयज्ञानन्तरं तर्पणं सामगेतरपरम् । "अतएव कुर्वीत देवता पूजां जपयज्ञादनन्तरम्" इति हारीत-वचनं सामगस्य मध्याह्नपूजापरम् । जपयज्ञो ब्रह्मयज्ञः । श्रुतिः । "दक्षिण उत्तरौ पाणिपादौ कृत्वा सपवित्रपाणिः त्वमिति प्रति-पद्येत इति च त्रीनेव प्रयुङ्क्ते भूर्भुवः स्वरिति च अथ सावित्री-मिति । गौतमापस्तम्बौ । "एकामृचमेकं वा यजुरेकं वा सामाभिव्याहरेदिति" । एतदनुसारेणानिरुद्धभट्टेन प्रणव-व्याहृतिगायत्रीपाठानन्तरं चतुर्वेदादिमन्त्रचतुष्टयं लिखित-मिति । बृहस्पतिकात्यायनौ । "सचार्वाक् तर्पणात् कार्यः पश्चाद्वा प्रातराहुतेः । वैश्वदेवावसाने वा नान्यत्रेति निमित्त-कादिति" ॥ स ब्रह्मयज्ञः पश्चाद्वा प्रातराहुतिरित्यस्याध्ययनं ब्रह्मयज्ञ इति स्मृतीनैकवाक्यता तथाच दक्षः । "द्वितीये च तथा भागे वेदाभ्यासो विधीयते । वेदस्वीकरणं पूर्वं विचारो-ऽभ्यसनं जपः । तद्दानञ्चैव शिष्येभ्यो वेदाभ्यासो हि पञ्चधा" ॥ इति वैश्वदेवावसाने वा वामदेव्यगानरूपो सामगानां ब्रह्म-यज्ञः । निमित्तकादिति स्वकालरूपनियतयान्यकालेन कार्यः । "अथ सन्ध्यायां उदकान्ते गत्वा यतः शुचौ देशे विधी-

यते" ॥ इत्यापस्तम्बेन सामान्यतः स्थल एव ब्रह्मयज्ञविधा-नात् सामगेतरैरपि तर्पणानन्तरं वेदाभ्यासरूपो ब्रह्मयज्ञः कार्य्य इत्यर्थः । योगियाज्ञवल्क्यः । "दर्भेषु दर्भपाणिः स्यात् प्राङ्मुखस्तु कृताञ्जलिः । स्वाध्यायञ्च यथाशक्ति ब्रह्मयज्ञार्थ-माचरेत्" ॥

अथ देवपूजा । कालिकापुराणे । "सलिले यदि कुर्वीत देवतानां प्रपूजनम् । तत्राप्यासन आसीनो नोत्थितस्तु सदा-चरेत्" ॥ नरसिंहपुराणे । "ततो गृहार्चनं कुर्य्यादभीष्ट-सुरपूजनम् । जलाभिषेकपुष्पाणां धूपाद्यैश्च निवेदनैः" ॥ गृहार्चनं गृहसंस्कार इति केचित् । आदिपदेन गन्धदीपनै-वेद्यग्रहणम् । नरसिंहपुराणे । "नरसिंह गृहे नित्यं यः सम्मार्जनमाचरेत् । सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोके महीयते ॥ गोमयेन सदा तोयैर्यः कुर्य्यादुपलेपनम् । चान्द्रायणफलं प्राप्य विष्णुलोके महीयते" ॥ विष्णुः । "स्नातः सुप्रक्षालित-पाणिपादः शुचिर्बन्धशिखो दर्भपाणिराचान्तः प्राङ्मुख उद-ङ्मुखो वा उपविष्टो ध्यानी देवतां पूजयेदिति" । हारीतः । "मार्जनार्च्चनबलिकर्मभोजनानि दैवेन तीर्थेन" कुर्य्यादिति शेषः । "देवार्च्चनपरो विप्रो वित्तार्थी वत्सरत्रयम् । स वै देवलको नाम हव्यकव्येषु गर्हितः" ॥ लिङ्गपुराणम् । कामा-सक्तोऽपि लुब्धोऽपि शालग्रामशिलार्च्चनम् । भक्त्या वा यदि वाऽभक्त्या कृत्वा मुक्तिमवाप्नुयात्" ॥ रत्नाकरे । "स्निग्धा तु शोककरी नित्यं रूक्षा दारिद्रदायिनी । कृष्णा भोगकरी नित्यं स्थूला एकान्तदायदा । कपिला दहते पापं ब्रह्मचर्य्येण पूजिता" ॥ दायदा धनदा "तथा व्यात्तानना भग्ना विषमा बद्धचक्रिका । नैकचक्रं न भग्नारं चक्रलं सुखकामिभिः । अभिहर्द्विपथर्क्षं नार्चयेत सदा गृही" ॥ लिङ्गपुराणे

शिववाक्यं "शालग्रामशिलायां यो मूल्यमुद्घाटयेन्नरः । स च क्रेता चानुमन्ता विक्रेता च परीक्षकः ॥ सर्वे ते निरयं यान्ति यावदाहूतसंप्लवम् । अतः संवर्जयेत् पुत्र चक्रस्य क्रयविक्रयम्" ॥ गृहेऽपि प्रतिमाधारणमाह संवत्सरप्रदीपे स्मृतिः । "केशवार्च्चा गृहे यस्य न तिष्ठति महीपते । तस्यान्नं नैव भोक्तव्यमभक्ष्येण समं स्मृतम्" ॥ अर्च्चा प्रतिमा । पद्मपुराणम् । "शालग्रामशिलारूपी यत्र तिष्ठति केशवः । तत्र देवासुरा यक्षा भुवनानि चतुर्दश" ततश्च सर्वदेवपूजनं शालग्रामे कर्त्तव्यम् अतएव ब्रह्मपुराणे श्रीशङ्करः । "अग्राह्यं मम नैवेद्यं पत्रं पुष्पं फलं जलम् । शालग्रामशिलालग्नं सर्वं याति पवित्रताम्" ॥ लग्नं सम्बद्धम् । शालग्रामशिलायां शिवपूजानैवेद्याद्यदुष्टमिति प्रामाणिकाः । तथा "गङ्गा गोदावरी रेवा नद्यो मुक्तिप्रदास्तु याः । निवसन्तीह तीर्थाद्याः शालग्रामशिलाजले" ॥ पूजा रत्नाकरे भविष्यपुराणम् । "वरं देहपरित्यागो वरं नरकसम्भवः । न चैवापूज्य भुञ्जीत देवं पद्मसमुद्भवम् ॥ सदा पूजयते यस्तु देवं भक्त्या पितामहम् । मनुष्यचर्मणा बद्धः स वेधा नात्र संशयः" ॥ स्मृतिः । "गन्धं पुष्पं तथा धूपं दीपं नैवेद्य पञ्चमम् । प्रतिमादिषु पूजायामवश्यं कल्पयेद् बुधः । जले तु पुष्पमात्रेण जलैर्वा प्रतिपूजयेत्" ॥ तुरप्यर्थे भिन्नक्रमे पुष्पेणापीत्यर्थः । विष्णुः । "आप आयतनं यस्मात्तस्मात्तासु सदा हरिः" । अतएव बौधायनः । "प्रतिमास्थानेष्वप्स्वावाहनविसर्जनवर्ज्जमिति" । शातातपोऽपि । "अप्सु देवा मनुष्याणां दिवि देवा मनीषिणाम् । काष्ठलोष्ट्रेषु मूर्खाणां युक्तस्यात्मनि देवता" इति आत्मनीति योगिनो बाह्योपचारनिरासेन अन्तर्यागकर्त्तव्यतापरमिति देवलः । "अन्नेन सुमनोभिश्च गन्धपुष्पैः प्रदीपकैः । गृहस्थः पूजये-

नित्यं स्वगृहे गृहदेवताः" ॥ मरीचिः। "विधाय देवतापूजां प्रातर्होमादनन्तरम्"। तत्र पूर्वाह्ने देवतार्चनं मुख्यं "पूर्वाह्न एव कुर्वीत देवतानाञ्च पूजनम्" इति मनुवचने एवकार-स्मरणात्। मध्याह्नेऽपि कूर्मपुराणे। "पौरुषेण तु सूक्तेन ततो विष्णुं समर्च्चयेत्। वैश्वदेवं ततः कुर्य्यात् बलिकर्म ततः परम्॥ अपसर्पन्तु ते भूता ये भूता भूमिपालकाः। भूतानामविरोधेन पूजा कर्म करोम्यहम्॥ अनेन स्थण्डि-लात् भूतानपसार्य्याथ साधकः। ततो दिग्बन्धनं कृत्वा दिग्भ्यस्तानपसर्पयेत्" ॥ ततो मध्याह्नस्नानानन्तरम् आश्व-मेधिके "स्थण्डिले पद्मकं कृत्वा अष्टपर्णं सकर्णिकम्। अष्टा-क्षरविधानेनाप्यथवा द्वादशाक्षरैः॥ वैदिकैरथवा मन्त्रैर्नाम-युक्तैर्वा पुनः। स्थापितं मां ततस्तस्मिन् अर्चयीत विच-क्षणः॥ देवताप्रतिमां दृष्ट्वा यतिञ्चैव त्रिदण्डिनम्। नमस्कारं न कुर्य्याद्य उपवासेन शुध्यति" ॥ वृहन्नारदीये। "नमेद्यः शूद्रसंस्पृष्टं लिङ्गं वा हरिमेव वा। स सर्वयातनाभोगी याव-दाहूतसम्प्लवम्॥ स्त्रीणामनुपनीतानां शूद्राणाञ्च जनेश्वर। स्पर्शने नाधिकारोऽस्ति विष्णौ वा शङ्करेऽपि वा" ॥ याव-दाहूतसम्प्लवं भूतसम्प्लवपर्य्यन्तं प्रलयपर्य्यन्तमिति यावत्। भका-रस्य हकारश्छान्दसः। योगियाज्ञवल्क्यः। "स्नात्वा प्रणव-पूर्वन्तु देवतान्तु समाहितः। नमस्कारेण पुष्पाणि विन्यसेत्तु पृथक् पृथक्॥ प्रणवादिसमायुक्तं नमस्कारान्तकीर्त्तितम्। स्वनाम सर्वदेवानां मन्त्र इत्यभिधीयते॥ अनेनैव विधानेन गन्धपुष्पे निवेदयेत्" ॥ कालिकापुराणे। "शिवं भास्कर-मग्निञ्च केशवं कौशिकीन्तथा। मानसेनार्चयन् याति देव-लोकादधोगतिम्" ॥ मनसापीत्यर्थः। अतएव गौतमः। "यदा समर्थस्तदा मनसा समग्रमाचारमनुपालयेत्"। पञ्च-

पुराणम्। "आदित्यं गणनाथञ्च देवीं रुद्रं यथाक्रमम्। नारायणं विशुद्धाख्यमन्ते च कुलदेवताम्॥ यः सूर्य्यं पूजये-न्नित्यं तन्मना नियतेन्द्रियः। भक्तिभावसमायुक्तः स गच्छेत् परमां गतिम्"॥ तन्मना सूर्य्यपरायणः नियतेन्द्रियः विषया-प्रसक्तेन्द्रियः। भक्तिरूपास्यत्वेन बोधः भावः श्रद्धा। परमां गतिं मोक्षम्। मत्स्यपुराणे। "आरोग्यं भास्करादिच्छे-द्धनमिच्छेद्धुताशनात्। ज्ञानञ्च शङ्करादिच्छेन्मुक्तिमिच्छे-ज्जनार्दनात्"॥ एषु फलेषु एषां शीघ्रदातृत्वं न तु फला-न्तरदातृत्वव्यावृत्तिः तत्तद्वाक्यविरोधात्। तथा च देवीपुरा-णम्। "अश्वमेधाद्यानवात्स्यमात्मयोगान्महीपते। धर्मार्थ-काममोक्षाणां भाजनो विष्णुपूजकः॥ सर्वान् कामानवाप्नोति सम्पूज्य विष्णुवल्लभाम्। विघ्नं न जायते तस्य यजेद् यस्तु विनायकम्"॥ अस्टङ्गीतागममन्त्रस्य पौराणिकी विष्णुपूजा। विष्णुधर्मोत्तरम्। "अकामः सात्त्विको लोके यत्किञ्चिद्विनि-वेदयेत्। तेनैव स्थानमाप्नोति यत्र गत्वा न शोचते"॥ भविष्ये। "वरं प्राणपरित्यागः शिरसो वापि कर्त्तनम्। अनभ्यर्च्य न भुञ्जीत भगवन्तं त्रिलोचनम्"॥ अन्यत्रापि भगवन्तमधोक्षज-मित्युक्तेः मत्स्यपुराणे भगवन्तमित्यत्र केशवं कौशिकीं शिव-मिति पठितम्।

देवपूजायां सर्व्वेषामधिकारमाह। विष्णुपुराणम्। "क्षमा शौचं दमः सत्यं दानमिन्द्रियनिग्रहः। अहिंसा गुरुशुश्रूषा तीर्थानुसरणं दया॥ आर्जवं लोभशून्यत्वं देवब्राह्मणपूजनम्। अनभ्यसूया च तथा धर्मः सामान्यः उच्यते"॥ महाभारते। "काङ्क्षन्तः कर्म्मणां सिद्धिं यजन्ते इह देवताः। क्षिप्रं हि मानुषे लोके सिद्धिर्भवति कर्म्मजा"॥ कर्म्मणां सिद्धिमाका-ङ्क्षन्तो देवानां पूजनं कुर्य्युरित्यर्थः। कर्म्मविभक्तिसमभिव्याः

ऽङ्गाराद् यजन्त इत्यत्र यजेः पूजापरत्वनियमः। "गवाह्निकं देवपूजा वेदाभ्यासः सरित् प्लवः। नाशयन्त्याशु पापानि महापातकजान्यपि"॥ रामधर्मे विष्णुं प्रति नारदवाक्यम्। "अकृत्वा देवकार्य्याणि न कुर्वीतात्मसत्क्रियाम्। सन्तुष्टाश्च क्षमायुक्ता भवेयुरविकत्थनाः"॥ अविकत्थना आत्मश्लाघा-रहिताः। देवीपुराणे। "अस्वङ्गुलिविहीनन्तु न पात्र कार-येत् क्वचित्"। स्मृतिः। "तृषिताः पशवो बद्धाः कन्यका च रजस्वला। देवता च सनिर्माल्या हन्ति पुण्यं पुरातनम्"॥ गोतमः। "रात्रावुदङ्मुखः कुर्य्याद्देवकार्य्यं सदैव हि। शिवार्चनं सदाप्येवं शुचिः कुर्य्यादुदङ्मुखः"॥ यत्तु "परा रोपितवृक्षेभ्यः पुष्पाण्यानीय योऽर्चयेत्। अविज्ञाप्य च तस्यैव तस्य तन्निष्फलं भवेत्"॥ तत् द्विजेतरपरम्। "द्विजस्तृणैध-पुष्पाणि सर्वतः स्ववदाहरेत्"। इति याज्ञवल्क्यात्। "देव-तार्थन्तु कुसुममस्तेयं मनुरब्रवीत्" इति वचनाच्च। गोऽग्न्यर्थं तृणमेधांसि यज्ञार्थं वीरुद्वनस्पतीनां पुष्पाणि स्ववदाददीत फलानि च परिवृत्तानाम्" इति गोतमवचनाच्च विशेषो ज्ञेयः। एवम् "उग्रगन्धीन्यगन्धीनि कुसुमानि न दापयेत्। अन्यायतनजातानि कण्टकीनि तथैव च"॥ इति विष्णु-धर्मोत्तरोक्त अन्यायतनजातानीत्यपि द्विजेतरपरम्। "तृणं वा यदि वा काष्ठं पुष्पं वा यदि वा फलम्। अयच्छतो हि गृह्णानो हस्तच्छेदनमर्हति"॥ इति स्मृतेः। "देवोपरिधृतं मस्तकोपरिधृतम् अधोवस्त्रधृतम् अन्तर्जलप्रक्षालितपुष्पं दुष्टम्" इति। हरिभक्तिनामके ग्रन्थे अभिवाद्याभिवादककरस्थच्च पुष्पं मोक्षणात् कर्मायोग्यमिति कथित्। अतएव तयोरभि-वादननिषेधमाह बौधायनः। "समिद्वार्य्युदकुम्भपुष्पान्न हस्तो नाभिवादयेत् यच्चाप्येवं युक्तमिति"। एवं युक्तं समिदादि-

युक्तम्। लघुहारीतः। "जपयज्ञस्थलस्थञ्च समित्पुष्पकुशान् तिलान्। दन्तकाष्ठञ्च भैक्ष्यञ्च वहन्तं नाभिवादयेत्"॥ अभिवादयेदित्यनुवृत्तौ शङ्खलिखितौ। "न पुष्पाक्षतपाणिनाशुचिर्न जपन्न देवपितृकार्य्यं कुर्वन्निति"। अक्षता यवाः। "अक्षतास्तु यवाः प्रोक्ता भ्रष्टाधाना भवन्ति ते" इति भट्टनारायणधृतात्। अतएवामरः। धानाभ्रष्टयवेस्त्रियः। आगमने तु वशिष्ठः। "जपकाले न भाषेत होमपूजादिकेषु च। एतेषु चैव शक्तेषु यद्यागच्छेद्द्विजोत्तमः॥ अभिवाद्य ततो विप्रं योगक्षेमन्तु कीर्त्तयेत्"॥ अत्र द्विजोत्तमपदं निषादस्थपतिवत् कर्म्मधारयसमासस्यैव युक्तत्वादपतितत्रैवर्णिकपरमिति विद्याकरः। वस्तुतस्तु विप्रमिति श्रवणात् तन्मात्रपरमिति। "याचितं निष्फलं पुष्पं क्रयक्रीतञ्च निष्फलम्"। इति वदन्ति तथा। "न पुष्पच्छेदनं कुर्य्यात् देवार्थं वामहस्ततः। न दद्यात्तानि देवेभ्यः संस्थाप्य वामहस्ततः"॥ स्मृतिः। "पत्रत्रयान्विता दूर्वा प्रशस्ता चार्च्चकर्म्मणि"। शारदायाम्। "मलिनं भूमिसंस्पृष्टं कृमिकेशादिदूषितम्। अङ्गस्पृष्टं समाघ्रातं त्यजेत् पर्य्युषितं बुधः"॥ हारीतशातातपौ। "समित्पुष्पकुशादीनि ब्राह्मणः स्वयमाहरेत्। शूद्रानीतैः क्रयक्रीतैः कर्म्म कुर्वन् पतत्यधः"॥ क्रये प्रतिप्रसूतं नरसिंहपुराणम्। "पुष्पैर्धूपैश्च नैवेद्यैः चौरक्रयक्रियाहृतैः"॥ चौरक्रयः चौरवद्याञ्चाशून्येन विक्रेतृरूपन्यस्तमूल्येन क्रयः तद्रूपा या क्रिया तयाहृतैः। लघुहारीतः। "स्नानं कृत्वा तु ये केचित् पुष्पं गृह्णन्ति वै द्विजाः। देवतास्तन्न गृह्णन्ति भस्मीभवति काष्ठवत्"॥ एतत्तु द्वितीयस्नानाभिप्रायमिति रत्नाकरः। पद्म मत्स्यसूक्ते। "स्नात्वा मध्याह्नसमये न छिन्द्यात् कुसुमं नरः। तत्पुष्पस्यार्चनाद्देवि निरये परिपच्यते"॥ ज्ञानमालायाम्।

"पुष्पं वा यदि वा पत्रं फलं नेष्टमधोमुखम् । पुष्पाञ्जलि-विधि हित्वा यथोत्पन्नं तथार्पणम्" । एवञ्च पद्मपुराणे "आदित्यं गणनाथञ्च इत्यादि यथाक्रममित्यनेन शब्द-क्रमाभिधानात् । सूर्यं गणेशं दुर्गां शिव विष्णुं सम्पूज्य ब्राह्मणमन्यांश्च पूजयेत् । गृहीतागमन्त्रस्य तु तत्तत् पूजनादेव पौराणिकपूजनसिद्धिः । तदनन्तःपातिनस्तु पृथक् पूजनम् । तत्र सर्वेषां शक्तितारतम्येन वक्ष्यमाणषोडशोपचारादिकं कुर्य्यात् । अशक्तौ जलेनापि । तत्र प्रथमतः सूर्य्यपूजा सम्पाद्य प्रथम सूर्य्यमपरान् यः प्रपूजयेत् । न तत्र तत् कृतं पापं संप्रतो-च्छन्ति देवताः । इति ब्रह्मपुराणात् । प्रागुक्तपद्मपुराणवच-नाच्च । यत्तु भविष्यपुराणे । "देवतादौ यदा मोहात् गणेशो न च पूज्यते । तदा पूजाफलं हन्ति विघ्नराजो गणाधिपः" ॥ इत्यनेन गणेशपूजनम् आदावुक्तं तत् सूर्य्यपूजातिरिक्ते ज्ञेयम् । "आदित्यं गणनाथञ्च देवीं रुद्रं यथाक्रमम् । नारायणं विशु-द्धाख्यमन्ते च कुलदेवता." ॥ इति पद्मपुराणैकवाक्यत्वात् । "आदौ विनायकः पूज्योऽन्ते च कुलदेवताः" ॥ इति बह्वृच गृह्यपरिशिष्टोक्त गौर्य्यादिपूजनपरमिति कल्पतरुप्रभृतिभि-रपि सूर्य्यपूजनस्यादित्वमुक्तम् ।

भूतशुद्धिप्रकारमाह भविष्यपुराणे । "गत्वाथायतनं शुद्ध-मर्कं शुद्धतनुर्यजेत् । पूरक कुम्भक कृत्वा रेचकञ्च समाहितः ॥ कृत्वोद्धारेण दोषास्तु हन्यात् कायादिसम्भवान्" । आदिपदेन वाङ्मनसोरुपादानम् । वायव्याग्नेयमाहेन्द्रवारुणीभिर्यथा-क्रमम् । किल्विषं धारणाभिस्तु हन्यात् शुद्ध्यर्थमात्मनः । शोषणे दहने स्तम्भे प्लावने च यथाक्रमम् । वायुग्न्यन्द्र-जलाख्याभिर्धारणाभिः कृते सति ॥ ध्यायेद्विशुद्धमात्मानं मण्डलेनार्कवत् स्थितम् । देहं तेनैव सञ्चिन्त्य पञ्चभूतमयं

परम्" ॥ तेनैव प्रणवेन । सञ्चिन्त्य संधयात् । "स्थूलं सूक्ष्मं तथाङ्गानि स्वस्थानेषु प्रकल्प्य च" । इत्यादीन्यभिधाय । "आवाहनादिकर्माणि रचयेच्च प्रणवेन तु" । आदिपदेन सस्थापनसन्निधापनसन्निरोधनानि बोध्यानि । "यावद् यागावसानन्तु सान्निध्यं परिकल्पयेत् । दत्त्वा पाद्यादिकं पूजां भक्त्या चान्नं निवेदयेत् ॥ जप्त्वा च विधिवन्नत्वा ततो देवं विसर्जयेत् । एष कर्मक्रमः प्रोक्तः सर्वेषां यजनक्रमे" ॥ अत्र विसर्जयेदित्यन्तेन यथोक्तामर्कपूजाम् अभिधाय एष कर्मक्रम इत्यनेन सर्वेषां देवानां पूजने आकाङ्क्षितभूतशुद्ध्यादिकमतिदिश्यते । न तु तन्मात्रोपयुक्ताङ्गन्यासादिकम् एवञ्च "प्राक् पश्चिमोदङ्मुखस्य प्रातः सायं निशासु च" इत्यनेन सायं पश्चिमाभिमुखपूजनं नान्यदेवपूजायाम् अन्वेति किन्तु समाचरसूर्य्यमन्त्रविषय एव शिष्टाचारोऽपि तथा । तत्र पञ्चोपचाराः तत्र गन्धा भविष्ये "चन्दनागुरुकर्पूरकुङ्कुमोशीरपद्मकैः । अनुलिप्तो नरैर्भक्त्या ददाति मानसेप्सितम्" ॥ पद्मकं पद्म अनुलिप्तः सूर्य्यः प्रकरणात् । तथा "मुकुलैर्नार्च्चयेत् भानुमपक्वं न निवेदयेत् । अलाभे न तु पुष्पाणां पत्राण्यपि निवेदयेत्" ॥ तथा "मल्लिका मालती चैव दूर्वा शोकातिमुक्तकं । पाटला करवीरञ्च जया पावन्तिरेव च ॥ कुटजस्तगरश्चैव कर्णिकारः कुरुण्टकः । चम्पको वकुलो कुन्दो वानो वर्व्वरमल्लिका ॥ अशोकं तिलकं लोध्रस्तथा चैवाटरूपकः । शतपत्राणि चान्यानि वकाह्वञ्च विशेषतः ॥ अगस्त्य किंशुक तद्वत् पूजायां भास्करस्य तु । विल्वपत्रं शमीपत्रं पत्रं भृङ्गरजस्य च ॥ तुलसी कालतुलसी तथा रक्तञ्च चन्दनम् । गोपतिं वसक वापि यथेष्टं विनिवेदयेत् ॥ यावन्ति देहरूपाणि तत् प्रसूतिकुलेषु वै । तावद् युगसहस्राणि सूर्य्यलोके महीयते" ॥ गोरूपं हय-

श्रेष्ठं वृहत् महत् परिमाणं वल्कमिति प्रशंसायां क इति रत्नाकरः।

अथ गणेशपूजनम्। तत्र तुलसी व्यतिरेकेण। "न तुलस्या विनायकम्" इति वचनात्। तत्रावाहनविशेषमाह। वायुपुराणम्। "विनायकं तथा दुर्गां वायुमाकाशमेव च। आवाहयेद्व्याहृतिभिस्तथैवाश्विकुमारकौ"॥ ततो दुर्गापूजनम्। भविष्यपुराणम्। "चन्दनेन विलिप्यार्चां अग्निष्टोमफलं लभेत्। विलिप्य कृष्णागुरुणा वाजपेयफलं लभेत्"॥ भविष्ये। "मल्लिकामुत्पलं रम्यं शमीपुन्नागचम्पकम्। अशोककर्णिकारञ्च द्रोणपुष्पं विशेषतः॥ करवीरशमीपुष्पं कुङ्कुमं नागकेशरम्। यः प्रयच्छति पुत्त्रार्थी पुष्पाण्येतानि भारत॥ चण्डिकायै नरश्रेष्ठ भक्तिश्रद्धासमन्वितः। स कामानखिलान् प्राप्य चण्डिकानुचरो भवेत्"॥ देवीपुराणम्। "मञ्जरीभिः कुशानाञ्च विल्वपत्रैश्च शोभितैः। उक्तानुक्तैस्तथा सर्वैर्जलजैः स्थलसम्भवैः"॥ ब्रह्मपुराणे "बलिं कृत्वा च सूर्याय सर्वान् कामानवाप्नुयात्। क्षीरेण तर्पणं कृत्वा मनस्तापैः प्रमुच्यते॥ दध्ना तु तर्पणं कृत्वा कार्य्यसिद्धिर्भवेन्नृणाम्। पत्रैः पुष्पैर्यथालाभं सर्वापिधिमयैः शुभम्॥ मुकुलैर्नार्चयेद्देवान् अपक्वं न निवेदयेत्। फलं क्वचित्क्वचिच्च काम्यापक्वमपि त्यजेत्"॥ भविष्य "सर्वेषामेव धूपानां दुर्गाया गुग्गुलुः प्रियः। घृतयुक्तो विशेषेण सततं प्रीतिवर्द्धनः॥ माहिषाख्यं घृताक्तन्तु दत्त्वा विल्वमथापि वा। वाजपेयफलं प्राप्य दुर्गालोके महीयते"॥ विल्वेऽपि घृतयोगः। "सकृष्णागुरुधूपेन धूपिता सर्वमङ्गला। शोधयेत् पापकजितं यथाग्निरिव काञ्चनम्"॥ सकृष्णागुरुधूपेन कृष्णागुरुमहितघृतमाहिषाख्यगुग्गुलुविल्वान्यतमधूपेन। तथा "घृतप्रदीपदानेन चण्डिकां पूजयेन्नरः। सोऽश्वमेधफलं

प्राप्य स्वर्गलोके महीयते॥ तैलदीपप्रदानेन पूजयित्वा तु चण्डिकाम्। वाजपेयफलं प्राप्य मोदते सह किन्नरैः'॥ तैलं तिलभवम्। भविष्ये। 'आम्रञ्च नारिकेलञ्च खर्जूरं बीजपूरकम्। यः प्रयच्छति दुर्गायै स गच्छति परं पदम्"॥ तत्र शिवपूजनं भविष्ये। "चन्दनाच्चागुरौ ज्ञेयं पुष्पमष्टगुणं नृप। कृष्णागुरौ विशेषेण द्विगुणं फलमादिशेत्"॥ तथा "अर्कपुष्पसहस्रेभ्यः करवीरं विशिष्यते। करवीरसहस्रेभ्यो बिल्वपत्रं विशिष्यते"॥ तथा च "करवीरसमा ज्ञेया जाती बकुलपाटला। श्वेतमन्दारकुसुमं सितपद्मञ्च तत्समम्। नागचम्पकपुन्नागौ धुस्तूरकुसुमाः स्मृताः" तथा। "केतकी चातिमुक्ताश्च कुन्दो यूथी मदन्तिका। शिरीषसर्जबन्धूककुसुमानि विवर्जयेत्॥ मुकुलैर्नार्च्चयेद्देवमपक्वं न निवेदयेत्। फलं क्वथितविद्धञ्च यत्नात् पक्वमपि त्यजेत्॥ अलाभेन तु पुष्पाणां पत्राण्यपि निवेदयेत्। बिल्वपत्रैरखण्डैश्च यो लिङ्गं पूजयेत् सकृत्। सर्वपापविनिर्मुक्तः शिवलोके महीयते"॥ तथा "कनकानि कदम्बानि रात्रौ देयानि शङ्करे। दिवा शेषाणि पुष्पाणि दिवारात्रौ तु मल्लिका"॥ शिवपुराणे। "गुग्गुलु घृतसंयुक्तं यः शिवाय निवेदयेत्। रुद्रलोकमवाप्नोति गाणपत्यञ्च विन्दति"॥ भविष्ये। "दधित्थं घृतसंयुक्तं दत्त्वा बिल्वमथापि वा। अग्निष्टोमस्य यज्ञस्य फलमाप्नोति मानवः"॥ दधित्थं कपित्थं बिल्वं बिल्वफलम्। "घृतदीपप्रदानेन शिवाय शतयोजनम्। विमानं लभते दिव्यं सूर्य्यकोटिसमप्रभम्"॥ शिवपुराणे। "घृतेन तिलतैलेन तथा चैवौषधीरसैः। दीपं प्रज्वाल्य देवेशे भक्त्या सद्गतिमाप्नुयात्"॥ मोदकं सर्पपाद्याः। "गुडखण्डघृतानाञ्च भक्ष्याणाञ्च निवेदने। घृतेन पाचिता नाञ्च तेषां शतगुणं फलम्॥ मातुलुङ्गफलाद्यानि सुपक्वानि

निवेदयेत्। शिवाय तत् फलं तस्य यद्दृश्याणां निवेदने॥ गन्धधूपनमस्कारैर्मुखवाद्यैश्च सर्वतः। यो मामर्च्चयते तत्र तस्य तुष्याम्यहं सदा"॥

अथ पार्थिवशिवलिङ्गपूजाविधिः। ब्रह्मपुराणम्। "हरो महेश्वरश्चैव शूलपाणिः पिनाकधृक्। पशुपतिः शिवश्चैव महादेव इति क्रमात्॥ मृत्तिकाग्रहणे चैव घटने च प्रतिष्ठने। आवाहने च स्नपने पूजने च विसर्जने। हरादीनि च नामानि महादेवान्तानि कीर्त्तयेत्"॥ भविष्ये। "सर्वाय क्षितिमूर्त्तये नमः भवाय जलमूर्त्तये नमः रुद्रायाग्निमूर्त्तये नमः उग्राय वायुमूर्त्तये नमः भीमायाकाशमूर्त्तये नमः पशुपतये यजमानमूर्त्तये नमः। महादेवाय सोममूर्त्तये नमः ईशानाय सूर्य्यमूर्त्तये नमः। मूर्त्तयोऽष्टौ शिवस्यैताः पूर्वादिक्रमयोगतः। आग्नेय्यन्ताः प्रपूज्यास्तु वेद्यां लिङ्गे शिवं यजेत्"। शिवमिति नमः शिवायेति मन्त्रेण लिङ्गे शिवं पूजयेत्। ततो वामावर्त्तेन मूर्त्तीरष्टौ पूजयेदिति वाक्यार्थः। अत्राग्रे पूजानिषेधात् "देवाग्रे स्वस्य चाग्रे प्राची प्रोक्ता गुरुक्रमैः"। इत्यागमोक्तस्य विषयो न किन्त्वभिधानप्रसिद्धप्राची ग्राह्या। एतदनुसारादेव पूर्वाद्याग्नेय्यन्ताः पूज्याः। सहेतुकनिषेधस्तु रुद्रयामले। "न प्राचीमग्रतः शम्भोर्नोदीचीं शक्तिसंस्थिताम्। न प्रतीचीं यतः पृष्ठमतो दक्षं समाश्रयेत्"॥ यजमानः शम्भोर्जगत् संहारकर्त्तुः प्राचीं न समाश्रयेत्। संहारकर्त्तुः सांमुख्यनिषेधात्। अत्र पञ्चवक्त्रपक्षे प्रधानं वक्त्रं प्राच्यवस्थितम् एकवक्त्रपक्षे सुतरां तथा। तद्रूपमाह आदित्यपुराणम्। "सौम्यं मौलीन्दुभृत् त्र्यक्षं एकवक्त्रं चतुर्भुजम्। शूलपङ्कजहस्तञ्च वरदाभयपाणिकम्॥ आयताक्षं सुराराध्यं सर्वाभरणभूषितम्। शिवरूपं गृहे कुर्य्यात् प्रासादे वाप्यनिन्दितम्"॥ भविष्ये।

"यः कृत्वा पार्थिवं लिङ्गं अर्चयेत् शुभवेदिकम्। इहैव धनवान् श्रीमानन्ते रुद्रोऽभिजायते"॥ शिवधर्म्मे। "वालुकानि च लिङ्गानि पार्थिवानि च कारयेत्। सहस्रपूजनात् सोऽपि लभते वाञ्छितं फलम्"॥ ततो विष्णुपूजा आचारचिन्तामणौ। षोडशोपचाराः। "आसनं स्वागतं पाद्यमर्घ्यमाचमनीयकम्। मधुपर्कमाचनस्नानवसनाभरणानि च॥ गन्धपुष्पे धूपदीपौ नैवेद्यं वन्दनन्तथा"॥ कालिकापुराणे। "आसनं प्रथमं दद्यात् पौष्पं दारवमेव वा"। प्रपञ्चसारे। "अर्घ्यपाद्याचमनकमधुपर्काचमनान्यपि। गन्धादयो नैवेद्यान्ता उपचारा दश क्रमात्॥ गन्धादयो नैवेद्यान्ता पूजा पञ्चोपचारिका"॥ मधुपर्कोत्थन स्नानीयमिति कृत्वा व्यवहरन्ति। कालिकापुराणे। "पाद्यार्थमुदकं पाद्यं केवलं तोयमेव तत्। तत्तैजसेन पात्रेण शङ्खेनाथ प्रदापयेत्॥ कुशपुष्पाक्षतैर्वापि सिद्धार्थैश्चन्दनैस्तथा। तोयैर्गन्धैर्यथालब्धैरर्घ्यं दद्यात्तु सिद्धये। अमृतीकरणं कुर्य्यात् सलिलं धेनुमुद्रया"॥ तथा "एवमेव त्वर्घ्यपात्रेऽष्टधा मन्त्रं जपेत् सुधीः। तत्तोयैः सेचयेत् शीर्षं गन्धपुष्पादिकं तथा॥ न दद्याद्भास्करायार्घ्यं शङ्खतोयैर्विचक्षण। उदकं दीयते यत्तु प्रसन्नं फेनवर्जितम्॥ आचमनाय देवेभ्यस्तदाचमनमुच्यते। यथा तथा सुगन्धैर्वा प्रसन्नैः फेनवर्जितैः॥ तत्तैजसेन पात्रेण शङ्खेनापि प्रदापयेत्। स्वर्णरत्नोदके स्नानं कर्पूराद्यधिवासितम्। तैजसैः कांस्यपात्रैर्वा शङ्खैर्वा तन्निवेदयेत्"॥ स्कान्दे। "दक्षिणावर्त्तशङ्खस्य तोयेन योऽर्चयेद्धरिम्। सप्तजन्मकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति"॥ वराहपुराणे। "संस्मृतः कीर्त्तितो वापि दृष्टः स्पृष्टोऽपि वा प्रिये। पुनाति भगवद्भक्तश्चण्डालोऽपि यदृच्छया॥ एतज्ज्ञात्वा तु विद्वद्भिः पूजनीयो जनार्दनः। वेदोक्तविधिना

भद्रे भागमीशेन वा सुभो:" ॥ भद्र इति पृथिव्याः सम्बोधनं तथा "यावत् सर्वेषु भूतेषु सद्भावो नोपजायते। तावदेव-मुपासीत वाङ्मनः कायकर्मभिः" ॥ अत्राङ्गिरसो । "सर्वपाप-प्रसक्तो हि ध्यायेन्निमिषमच्युतम् । पुनस्तपस्वी भवति पङ्क्-तिपावनपावन." ॥ विष्णुपुराणे । "गत्वा गत्वा निवर्त्तन्ते चन्द्रसूर्य्यादयो ग्रहाः । अद्यापि न निवर्त्तन्ते द्वादशाक्षर-चिन्तकाः" ॥ द्वादशाक्षरस्तु । नमो भगवते वासुदेवाय । नारसिंहे । "योऽष्टाक्षरेण देवेशं नरसिंहमनामयम् । गन्ध-पुष्पादिभिर्नित्यं अर्चयेदर्चितं नरः ॥ गन्धपुष्पादिसकलमने-नैव निवेदयेत्" ॥ नमो नारायणायेत्यनेन । "अष्टाक्षरस्य मन्त्रस्य ऋषिर्नारायणः स्वयम् । छन्दश्च देवो गायत्री परमात्मा च देवता ॥ ध्यात्वा प्रणवपूर्वन्तु तन्नाम्ना सुसमाहितः । नमस्कारेण पुष्पाणि विन्यसेत्तु पृथक् पृथक्" ॥ कालिका-पुराणे । "यद्दीयते देवताभ्यो गन्धपुष्पादिकं तथा । अर्घ्य-पात्रस्थितैस्तोयैरभिषिच्य समुत्सृजेत् ॥ नैवेद्यं दक्षिणे वामे पुरतोऽपि न पृष्ठत. । दीपं दक्षिणतो दद्यात् पुरतो वा न वामतः ॥ वामतस्तु तथा धूपमग्रे वा न तु दक्षिणे । निवेदयेत् पुरोभागे गन्धपुष्पञ्च भूषणम्" ॥ यद्यपि देव्या इत्युपक्रम्य नैवेद्यादौ दिङ्नियम उक्तस्तथाऽप्यकाङ्क्षया सर्वत्रान्वेति । दीपं तथा स्थापयेत् यथा छाया नाश्रयेत् । "विभीतकार्कारस्क-रसुही छाया न चाश्रयेत् । स्तम्भदीपमनुष्याणां अन्येषां प्राणिनां तथा" इति प्रयोगसागरात् । शारदायाम् । तत्र तत्र जलं दद्यादुपचारान्तरान्तरे । एतज्जलदानमुपचारद्रव्य-दानाय । तथाह कालिकापुराणम् । "यद्देवं दीयते पश्चे मण्डलस्य तदुत्सृजेत् । शाकपुष्पतोयैः कुसुमं विना यच्चा-दकं भवेत् । पश्चस्य तद्दद्दिर्दर्शे द्वारादौ विनिवेदयेत्" ॥

च्छादकमिति पद्मस्यावरकं कुसुमं विना यदन्यत्तत् पद्मस्य बहि-र्दद्यादित्यर्थः। "प्रतिमादिषु यद् योग्यं गात्रे दातुञ्च तत्तनौ। दद्याद्योग्यं पुरतो नैवेद्यं भोजनादिकम्"॥ नरसिंहपुराणे। "स्नाने वस्त्रे च नैवेद्ये दद्यादाचमनीयकम्"। गन्धादयस्तु "सुगन्धसुमनो धूपदीपनैवेद्यवन्दनम्" इत्यत्रोक्ताः। अप्रशक्तानां गन्धपुष्पमात्रमाह ब्रह्मपुराणम्। "प्रणवादिसमायुक्तं नमस्कारान्तकीर्त्तितम्। स्वनाम सर्वसत्त्वानां मन्त्र इत्यभिधीयते॥ अनेनैव विधानेन गन्धपुष्पे निवेदयेत्। एकैकस्य प्रकुर्वीत यथोद्दिष्टं क्रमेण तु॥ आग्नेये केवलपुष्पेणापि पुष्पमुपक्रम्य "ध्यात्वा प्रणवपूर्वन्तु तन्नाम्ना सुसमाहितः। नमस्कारेण मन्त्रेण विन्यसेत्तु पृथक् पृथक्"॥ ध्यात्वेत्यत्र स्नात्वेति तन्नाम्ना इत्यत्र दैवतमिति योगियाज्ञवल्क्ये पाठः। नरसिंहपुराणे। नरकस्थान् प्रति यमवाक्यम्। "अलाभे चान्यद्रव्याणामुदकेनापि पूजितः। यो ददाति स्वकं स्थानं स त्वया किं न पूजितः"। राघवभट्टधृतम्। "सर्वोपचारवस्तूनामलाभे भावनेव हि। निर्म्मलेनोदकेनाथ पूर्णतेत्याह नारदः"॥ प्रणवादिनमोऽन्तस्य नाम्नो मन्त्रत्वाभिधानान्मन्त्रादौ पाद्याद्यभिधानं न मन्त्रमध्ये पाद्यार्घ्ययोरादित्वे विकल्पः। "पाद्यश्चैव तृतीयया चतुर्थ्यार्घ्यं प्रदापयेत्"। इति नरसिंहपुराणात् अर्घ्यं पाद्यादिकन्तेनेति मत्स्यपुराणात् तृतीयया पुरुषसूक्तीयया ऋचा। "आगच्छ नरसिंहेति आवाह्याक्षतपुष्पकैः। एतावतापि राजेन्द्र सर्वपापैः प्रमुच्यते"॥ अक्षतपुष्पकैस्तण्डुलादिपुष्पकैः। "दत्त्वासनमथार्घ्यञ्च पाद्यमाचमनीयकम्। देवदेवस्य विधिना सर्वपापैः प्रमुच्यते॥ स्नापितो येन भक्त्या च नरसिंहो नराधिप। सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोकं स गच्छति"॥ कालिकापुराणे। "कार्पासं सर्वतो भद्रं दद्यात्

सर्व्वेभ्य एव तु। नैकान्तरक्तं दद्यात्तु वासुदेवाय चैलकम्" ॥ तथा "तत्पूर्व्वं पूजयित्वैव मन्त्रैर्देवाय चोत्सृजेत्। निर्दशं मलिनं जीर्णं छिन्नं गात्रावलिङ्गितम् ॥ परकीयं चाखु-दंष्ट्रं सूचीविद्धं तथोषितम्। उप्तकेशं विधूतञ्च श्लेष्म-मूत्रादिदूषितम्" ॥ उप्तकेशं केशेन सह वापितम्। "वर्ज्जयेत् स्वोपयोगेन यज्ञादावुपयोजने। पताकाध्वजवस्त्रादौ स्मृतं वस्त्रं नियोजयेत् ॥ ग्रैवेयकादिसंयुक्तं सौवर्णं राजतञ्च वा। निवेदयेत्तु देवेभ्यो नान्यत्तैजससम्भवम्। प्रावारः पानपात्रञ्च गण्डको गृहमेव वा" ॥ गण्डक आभरणविशेषः "पर्य्यङ्कादि-यदन्यच्च सर्व्वं तदुपभूषणम्"। आग्नेये। "चन्दनागुरुकर्पूर-कुङ्कुमोशीरपद्मकैः। अनुलिप्तो हरिर्भक्त्या वरान् भोगान् प्रयच्छति ॥ कालेयकं तुरुष्कञ्च रक्तचन्दनमेव च। नृणां भवन्ति दत्तानि पुण्यानि पुरुषोत्तमे" ॥ कालिकापुराणे। "गन्धो मलयजो यस्तु देवे पित्रे च स स्मृतः। तत्पङ्को वा रसो वापि चूर्णो वा विष्णुतुष्टिदः" ॥ तत्रैव "चन्दनागुरुदग्धा तु गृह्यते दारुजो रसः। प्रशस्तगन्धयुक्तानां गन्धचूर्णानि यानि तु" ॥ विष्णुधर्म्मोत्तरे। "चन्दनागुरुकर्पूरमृगमदस्तथैव च। जातीफलं तथा दत्त्वा ह्यनुलेपनकारणात् ॥ अतोऽन्यं नैव दातव्यं किञ्चिद्देवानुलेपनम्। अनुलिप्तं जगन्नाथं तालवृन्तेन वीजयेत् ॥ वायुलोकमवाप्नोति पुरुषस्तेन कर्म्मणा। चामरै-र्वीजयेद् यस्तु देवदेवं जनार्द्दनम् ॥ तिलप्रस्थप्रदानस्य फलं प्राप्नोत्यसंशयम्" ॥ राघवभट्टधृतम्। "शङ्खपात्रस्थितं गन्धं मन्त्रैर्दद्यात् कनिष्ठया। कनिष्ठाङ्गुष्ठसंयुक्ता गन्धमुद्रा प्रकी-र्त्तिता" ॥ नरसिंहे। "अपर्य्युषितनिश्छिद्रैः प्रोक्षितैर्जन्तु-वर्जितैः। स्वीयारामोद्भवैर्वापि पुष्पैः सम्पूजयेद्धरिम्" ॥ अन्यथा संपूजयेद्धरिमिति स्थानान्तरे चतुर्थचरणे पाठः। देवीपुराणे।

"स्वयं पतित पुष्पाणि त्यजेदुपहतान्यपि"। नारसिंहे। "मल्लिकामालती जाती केतक्यशोकचम्पकैः। पुन्नागनाग-वकुलैः पद्मैरुत्पलजातिभिः॥ तुलसी करवीरैश्च पलाशावन्ति कुब्जकैः। एतैरन्यैश्च कुसुमैः प्रशस्तैरच्युतं नरः॥ दत्त्वा दश सुवर्णस्य प्रत्येकं फलमाप्नुयात्"॥ नागो नागकेशरः। योगिनी-तन्त्रे। "विल्वपत्रञ्च माघ्यञ्च तमालामलकीदलम्। कह्लारं तुलसी चैव पद्मञ्च मुनिपुष्पकम्। एतत्पर्य्युषितं न स्यात् यच्चान्यत् कलिकात्मकम्"॥ नारसिंहे। "शमीपत्रसहस्रेभ्यो विल्वपत्रं विशिष्यते। विल्वपत्रसहस्रेभ्यो वकपुष्पं विशि-ष्यते"॥ राघवभट्टधृतम्। "कलिकाभिस्तथा नित्यं विना चम्पकपद्मकैः। शुष्कैर्न पूजयेद्विष्णुं पत्रैः पुष्पैः फलैरपि"॥ विष्णुधर्म्मोत्तरम्। "रक्तानि यानि धर्म्मज्ञ चैत्यद्रुमोद्भवानि च। श्मशानजातानि यानि यानि चाकालजानि च"॥ तथा "कौटजं शाल्मलीपुष्पं शिरीषञ्च जनार्दने। निवेदितं भयं घोरं निस्वत्वञ्च प्रयच्छति॥ बन्धुजीवकपुष्पाणि रक्तान्यपि च दापयेत्। अनुक्तरक्तकुसुमदानाद्दौर्भाग्यमाप्नुयात्"॥ आग्नेये। "पद्मान्यम्बुसमुत्थानि रक्तनीले तथोत्पले। सिंहोत्पलञ्च कृष्णस्य दयितानि सदा नृप"॥ भविष्ये। "पद्मानि सित-रक्तानि कुसुमान्युत्पलानि च। एषां पर्य्युषिताशङ्का कार्य्या पञ्चदिनोर्द्धतः। तुलस्यगस्त्यविल्वानां नास्ति पर्य्युषितात्मता"॥ वामनपुराणम्। "विल्वपत्रं शमीपत्रं भृङ्गराजस्य पत्रकम्। तुलसी कृष्णतुलसी सद्यस्तुष्टिकरं हरेः"॥ यत्तु "सुरभीणि तथान्यानि वर्जयित्वा तु केतकीम्"। इति वामनपुराणीये केतकीवर्जनं तन्नरसिंहेतरपरम्। वामनपुराणे। "पारिभद्रं पाटला च वकुलं गिरिशालिनी। तिलकं जम्बुवनजं पीतकं तगरन्त्वपि। एतान्याह प्रशस्तानि कुसुमान्यच्युतार्चने"॥

गिरिकर्णिनी श्वेतापराजिता । जम्बुवनजं श्वेतजवाकुसुमम् ।
विष्णुधर्मोत्तरे । "रक्ताशोकस्य कुसुममतसीकुसुमन्तथा ।
चम्पकस्य तु देयानि तथा भूचम्पकस्य च" ॥ अतसी शणः ।
नारदीयमनुसहस्रे । "मालती वकुलाशोकशेफाली नव-
मल्लिका । अम्लानतगराङ्कोठमल्लिकामधुपिण्डिका ॥ यूथि-
काष्टापदं कुन्दं कदम्बं मधुपिङ्गलम् । पाटला चम्पकं कृष्णं
लवङ्गमतिमुक्तकम् ॥ केतकं कुरवकं बिल्वं कह्लारं वासकं
द्विज । पञ्चविंशतिपुष्पाणि लक्ष्मीतुल्यप्रियाणि मे" ॥ स्कान्दे ।
"न धात्री सफला यत्र न विष्णोस्तुलसीवनम् । तं श्मशानसदृश-
सदृशं यत्र नायान्ति वैष्णवाः ॥ यत्र माहपरा मर्त्या यत्र
द्वादशी हन्वरः । तुलसी मालती धात्री तत्र विष्णुः स्थिया
सह ॥ दूर्वा दहति पापानि धात्री हरति पातकम् । हरीतकी
हरेद्रोगं तुलसी हरते त्रयम् ॥ तुलसीं प्राप्य यो नित्यं न
करोति ममार्चनम् । तस्याहं प्रतिगृह्णामि न पूजां दश-
वार्षिकम्" ॥ अतएव "गृह्णाति तुलसीं शुष्कामपि पर्युषितां
हरिः" । तथा "वर्ज्यं पर्युषितं तोयं वर्ज्यं पर्युषितं दलम् ।
न वर्ज्यं जाह्नवीतोयं न वर्ज्यं तुलसीदलम् ॥ तुलसीपत्र-
मादाय यः करोति ममार्चनम् । न पुनर्योनिमाप्नोति मुक्ति-
भागी भवेद्धि सः" ॥ तथा "समञ्जरिदलैर्युक्तं तुलसीसम्भवैः
क्षितौ । कुर्वन्ति पूजनं विष्णोस्ते कृतार्थाः कलौ युगे ॥ स्नाने
ध्याने तथा दाने भाषणे केशवार्चने । तुलसी दहते पापं
कीर्त्तने रोपणे कलौ ॥ तुलस्यमृतनामासि सदा त्वं केशव-
प्रिये । केशवार्थं चिनोमि त्वां वरदा भव शोभने ॥ त्वदङ्ग-
सम्भवैर्देव पूजयामि यथा हरिम् । तथा कुरु पवित्राङ्गि
कलौ मलविनाशिनि ॥ मन्त्रेणानेन यः कुर्यात् गृहीत्वा
तुलसीदलम् । पूजनं वासुदेवस्य लक्षकोटिफलं लभेत्" ॥

राघवभट्टधृतम् । "सद्यः पर्य्युषिता वापि निर्माल्या नैव दुष्यति । तथान्यैर्न हरेस्तुष्टिस्तुलस्या तुष्यते यथा" ॥ गरुड-पुराणे । "गवामयुतदानेन यत्फलं लभते खग । तुलसीपत्र-कैकेन तत्फलं कार्त्तिके स्मृतम्" ॥ तथा "तुलसीं विना यत् क्रियते न पूजा स्नानं न तद् यत् तुलसी विना कृतम् । भुक्तं न तद् यत् तुलसी विवर्जितं पीतं न तद् यत् तुलसी विवर्जितम्" ॥ अन्यत्रापि "तुलसीदलसंमिश्रं यत्तोयं शिरसा वहेत् । सर्वतीर्थाभिषेकस्य तेन प्राप्तं फलं ध्रुवम्" ॥ वैष्णवा-मृते व्यासः । "कलिकाले भवेद् यावत्तुलसीमूलमृत्तिका । तावत् प्रीणाति विश्वात्मा भगवान् पितृभिः सह ॥ संक्रान्त्यां पक्षयोरन्ते द्वादश्यां निशि सन्ध्ययोः । छिन्दन्ति तुलसीं ये तु ते छिन्दन्ति हरेः शिरः" ॥ विष्णुधर्म्मोत्तरे । "पुष्पाभावे च देयानि पत्राणि च जनार्दने । पत्राभावे जलं देयं तेन पुण्यमवाप्यते" ॥ ज्ञानमालायाम् । "नाक्षतैरर्च्चयेद्विष्णुं न तुलस्या विनायकम् । न दूर्वयार्च्चयेद्दुर्गां नोन्मत्तकैर्दिवाकरम्" ॥

अथ धूपः । वामनपुराणम् । "वृक्षिकाख्यं कृतं दारु-सिह्लकं सागुरुं सितम् । शङ्खो जातीफलं श्रीशे धूपानि स्युः प्रियाणि वै" ॥ वृक्षिका मासीकर्णो मक्षिकाख्यगुग्गुलुः सित कर्पूर सितेति पाठे सिता शर्करा । शङ्खो नखी । श्रीशे विष्णौ । कालिकापुराणे । "पुष्पं धूपश्च गन्धश्च उपचारांस्तथा-परान् । शिवनिवेद्य देवेभ्यो नरो नरकमाप्नुयात् । न भूमौ निवे-देद्धूपं नासने न घटे तथा । यथा तथाधारगतं कृत्वा तं विनि-वेदयेत्" ॥ विष्णुधर्म्मोत्तरे । "धूपदः सर्वमाप्नोति धूपदः सर्व-मश्नुते" ।

अथ दीपः । विष्णुः । "न घृतं तिलतैलं विना किञ्चि-द्दीपार्थं दद्यात्" विष्णुधर्म्मोत्तरे । "यावदक्षिनिमेषाणि दीपो

देवालये ज्वलेत् । तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते" ॥
तथा "यः कुर्य्यात्तेन कर्माणि स्यादसौ पुष्पितेक्षणः" । तेन
देवदत्तप्रदीपेन । कालिकापुराणे । "लभ्यते यस्य तापस्तु
दीपस्य चतुरङ्गुलात् । न स दीप इति ख्यातो ओघवह्निस्तु-
स स्मृतः ॥ नेत्राह्लादकरः सार्च्चिः क्रूरतापविवर्जितः । सुशिखः
शब्दरहितो निर्धूमो नातिह्रस्वकः ॥ सर्वंसहा वसुमती सहते
न त्विदं द्वयम् । अकार्य्यपादघातञ्च दीपतापं तथैव च" ॥
तथा "दीपहर्त्ता भवेदन्धः काणो निर्वापको भवेत्" ॥

अथ नैवेद्यम् । नारसिंहे । "मोचकं पनसं जम्बु तथा-
न्यम्रवल्लीफलम् । प्राचीनामलकं श्रेष्ठं मधुकोडुम्बरन्तथा ॥
यत्नपक्वमपि ग्राह्यं कदलीफलमुत्तमम्" ॥ मोचक कदलकम् ।
प्राचीनामलकं करमर्दकम् । वराहपुराणे "अपर्य्युषितपक्वानि
दातव्यानि प्रयत्नतः । खण्डाद्यारिक्ततं पक्वं नैव पर्य्युषितं
भवेत्" ॥ वामनपुराणम् । "हविषा संस्कृता ये च यवगोधूम-
शालयः । तिलमुद्गादयो माषा व्रीहयश्च प्रिया हरेः ॥
विष्णुः । "नाभक्ष्यं नैवेद्यार्थे भक्ष्येष्वप्यजामहिषीक्षीरं वर्जयेत् ।
पञ्चनखमत्स्यवराहमांसानि चेति" । अभक्ष्यम् इति यद्वर्णस्य
यदभक्ष्यं स्वरूपतो लशुनादि तत् तेन न देयम् । न तु
रात्र्यादौ दध्यादि । पञ्चनखञ्च शशातिरिक्तः । "मार्गं मांसं
तथा छागं शागं मासस्तथैव च । एतानि हि प्रियाणि स्युः
प्रयोज्यानि वसुन्धरे" ॥ इति वराहपुराणे भगवद्वाक्यात् ।
तथा "माहिषञ्चाविकं मांसमयाज्ञिकमुदाहृतम् । माहिषं
वर्जयेत्तात क्षीरं दधि घृतन्तथा" ॥ देवलः । "चाण्डालेन
श्वना वापि दृष्टं हविरयज्ञियम् । विडालादिभिरुच्छिष्टं
दुष्टमन्नं विवर्जयेत् ॥ अन्यत्र हिरण्योदकप्रोक्षणादिति" । श्री-
भागवते "यद्यदिष्टतमं लोके यच्चापि प्रियमात्मनः । तत्त-

निवेदयेदर्घ्यं तदानन्त्याय कल्पते" ॥ मन्त्रं वासुदेवाय "नमो नारायणायेति मन्त्रः सर्वार्थसाधकः । भक्तानां जपतां तात स्वर्गमोक्षप्रदायकः" ॥ विद्याकरधृतम् । "सहस्रं वा शतं वापि दश वानुदिनं जपेत् । कुर्य्यादष्टाधिकं तेषामिति जप्ये विधिः स्मृतः" ॥ आगमे । "गुह्यातिगुह्यगोप्ता त्वं गृहाणास्मत्कृतं जपम् । सिद्धिर्भवतु मे देव त्वत्प्रसादात् त्वयि स्थिते ॥ मन्त्रो श्लोकं पठित्वा तु दक्षहस्तेन विष्णवे । मूलानुनाध्यंतोयेन दद्यादर्घ्यं निवेदयेत्" ॥ घनुमन्त्रः । तन्त्रान्तरे । "विक्षेपादय वालस्याज्जपहोमार्चनान्तरा । उत्तिष्ठति तथा न्यासं षडङ्गं विन्यसेत्ततः" ॥ पञ्चरात्रे "अपवित्रकरो नग्नः शिरसि प्रावृतोऽपि वा । प्रलपन् प्रजपेत् यावत्तावन्निष्फलमुच्यते" ॥ विष्णुपुराणे । "सर्वदेवेषु यत् पुण्यं सर्वतीर्थेषु यत् फलम् । तत्फलं समवाप्नोति स्तुत्वा देवं जनार्दनम्" ॥ स्मृतिः । तथा "भ्रान्त्वा चातुष्पाश्र्यं श्लोकस्यं यो नमेश्वरः । अष्टाङ्गप्रणिपातेन तस्य मुक्तिः करे स्थिता" ॥ स्कान्दे । "अर्घ्यं कृत्वा तु शङ्खेन यः करोति प्रदक्षिणम् । प्रदक्षिणीकृता तेन सप्तद्वीपा वसुन्धरा" ॥ वामनपुराणे । "त्रिःप्रदक्षिणञ्च यः कुर्य्यात् साष्टाङ्गकप्रणामकम् । दशाश्वमेधस्य फलं प्राप्नुयान्नात्र संशयः" ॥ नृसिंहपुराणे "उरसा शिरसा दृष्ट्या वचसा मनसा तथा । पद्भ्यां कराभ्यां जानुभ्यां प्रणामोऽष्टाङ्ग उच्यते" ॥ विष्णुधर्मे । "जानुभ्यां चैव पाणिभ्यां शिरसा च विचक्षणः । कृत्वा प्रणामं देवेश सर्वान् कामानवाप्नुयात् ॥ कृताञ्जलिभिर्मुः" । इति भागवतीयात् । शिरोऽञ्जलियोगोऽपि नमस्कारः । श्रीभागवते "नानातन्त्रविधानेन कस्मावपि तथा शृणु । ध्येयं सदा परिभवघ्नमभीष्टदोहं तीर्थास्पदं शिवविरिञ्चिनुतं शरण्यम् । भृत्यार्त्तिहं प्रणतपाल-

भवाब्धिपोतं वन्दे महापुरुष ते चरणारविन्दम् । त्यक्त्वा सुदु-
स्त्यजसुरेप्सितराज्यलक्ष्मीं धर्मिष्ठ आर्य्यवचसा यदगादरण्यम् ।
मायामृगं दयितयेप्सितमन्वधावद्वन्दे महापुरुष ते चरणार-
विन्दम् । एवं युगानुरूपाभ्यां भगवान् युगवर्त्तिभिः । मनुजै-
रिज्यते राजन् श्रेयसामीश्वरो हरिः ॥ स्तुत्वा प्रसीद भग-
वन्निति वन्देत दण्डवत्" ॥ तथा "शिरो मत्पादयोः कृत्वा
बाहुभ्याञ्च परस्परम् । प्रपन्नं पाहि मामीश भीतं मृत्यु-
ग्रहार्णवात्" इति भगवद्वाक्यम् । ब्रह्मपुराणे । "यत्किञ्चित्
क्रियते देव मया सुकृतदुष्कृतम् । तत्सर्वं त्वयि सन्न्यस्तं
त्वत्प्रयुक्तः करोम्यहम्" इत्यनेन सर्वं समर्पयेत् श्रीभागवते ।
"मन्त्रहीनं क्रियाहीनं भक्तिहीनं जनार्द्दन । यत् पूजितं मया
देव परिपूर्णं तदस्तु मे" ॥ कालिकापुराणे । "यदक्षरपरि-
भ्रष्टं मात्राहीनञ्च यद्भवेत् । क्षन्तुमर्हसि मे देवि कस्य न
स्खलितं मनः" ॥ पुरश्चरणचन्द्रिकायाम् । "सुषुम्ना वर्त्मना
पुष्पमाघ्रायोद्वासयेत् सुधीः । निर्माल्यं मस्तके धार्य्यं सर्वाङ्गे-
ष्वनुलेपनम् ॥ नैवेद्यञ्चोपयुञ्जीत दत्त्वा तत् भक्तिशालिने" ॥
भक्तिशालिने विष्वक्सेनाय । षष्ठस्कन्धेऽपि "उद्वास्य देवं स्वे
धाम्नि तन्निवेदितमग्रतः । अद्यादात्मविशुद्ध्यर्थं सर्वकाम-
समृद्धये" ॥ स्वे धाम्नि स्वीयहृदये । उद्वास्य स्थाप्य तथाच
कालिकापुराणे । "ध्यायंस्तु मन्त्रध्यानेन तत्त्वस्य स्थापयेत्
हृदि । तिष्ठ देवि परे स्थाने स्वस्थाने परमेश्वरि । यत्र ब्रह्मा-
दयः सर्वे सुरास्तिष्ठन्ति मे हृदि" भविष्ये । "निर्माल्यं नोप-
भोक्तव्यं रुद्रस्य तपनस्य च । उपयुज्य च तमोद्वारके पच्यते
ध्रुवम्" ॥ निर्माल्याभावे तु "उदके तरुमूले वा निर्माल्यं तत्
समुत्सृजेत्" । कालिकापुराणे । "यो यद्देवार्च्चनरतः स तन्नै-
वेद्यभक्षकः" ब्रह्मपुराणे "अम्बरीष नय यत्र फलमन्यद्दुरा-

अहन्यहनि मुच्यते"॥ ते चापराधा वराहपुराणान्निष्कृष्य लिख्यन्ते। भगवद्भक्तानां त्वविधसिद्धान्नभोजनम्॥ १॥ अनिषिद्धदिने दन्तधावनमकृत्वा विष्णोरुपसर्पणम्॥ २॥ मैथुनं कृत्वाऽस्नात्वा विष्णोरुपसर्पणम्॥ ३॥ मृतं नरं स्पृष्ट्वाऽस्नात्वा विष्णुकर्म्मकरणम्॥ ४॥ रजस्वलां स्पृष्ट्वा विष्णुगृहप्रवेशनम्॥ ५॥ मानवं शवं स्पृष्ट्वाऽस्नात्वा विष्णुसन्निधाववस्थानम्॥ ६॥ विष्णुं स्पृशतः पायुवायुप्रयोगः॥ ७॥ विष्णोः कर्म्म कुर्वतः पुरीषत्यागः॥ ८॥ विष्णुशास्त्रमनादृत्य शास्त्रान्तरप्रशंसा॥ ९॥ अतिमलिनं वासः परिधाय विष्णुकर्माचरणम्॥१०॥ अविधानेनाचम्य विष्णोरुपसर्पणम्॥११॥ विष्णोरपराधं कृत्वा विष्णोरुपसर्पणम्॥ १२॥ क्रुद्धस्य विष्णुस्पर्शनम्॥ १३॥ निषिद्धपुष्पेण विष्णुर्च्चनम्॥ १४॥ रक्तं वासः परिधाय विष्णोरुपसर्पणम्॥ १५॥ अन्धकारे दीपेन विना विष्णोश्च स्पर्शनम्॥ १६॥ कृष्णवस्त्रं परिधाय विष्णोः कर्माचरणम्॥ १७॥ वायभोद्धृतवासः परिधाय विष्णोः कर्माचरणम्॥ १८॥ विष्णवे कुक्कुरोच्छिष्टदानम्॥ १९॥ वराहमांसं भुक्त्वा विष्णोरुपसर्पणम्॥ २०॥ हंसजालपादसारिमांसं भुक्त्वा विष्णोरुपसर्पणम्॥ २१॥ दीपं स्पृष्ट्वा हस्तमप्रक्षाल्य विष्णो स्पर्शनं कर्मकरणं वा॥ २२॥ श्मशानं गत्वा विष्णूपसर्पणम्॥२३॥ पिन्याकं भुक्त्वा विष्णोरुपसर्पणम्॥२४॥ विष्णवे वराहमांसनिवेदनम्॥ २५॥ मद्यमादाय पीत्वा वा स्पृष्ट्वा विष्णुगृहप्रवेशनम्॥ २६॥ परकीयेनाशुचिना वस्त्रेण परिहितेन विष्णुकर्माचरणम्॥ २७॥ विष्णवे नवान्नमप्रदाय तद्भोजनम्॥ २८॥ गन्धपुष्पे अप्रदाय धूपदीपदानम्॥ २९॥ उपानद्भ्यामारुह्य विष्णुस्थानप्रवेशनम्॥३०॥ भेरीशब्देन विना विष्णुप्रबोधनम्॥ ३१॥ अजीर्णे सति विष्णुस्पर्शनम्॥ ३२॥

एतदुपलक्षणम्। यथा नारसिंहपुराणम्। "अपराधसहस्राणि अपराधशतानि च। पद्मेनैकेन देवेशः क्षमते हेलयार्चितः" ॥

अथ पञ्चमयामार्द्धकृत्यम्। तत्र वैश्वदेवादिकमाह दक्षः। "पञ्चमे च तती भागे संविभागो यथार्हतः। देवपितृमनुष्याणां कीटानाञ्चोपदिश्यते ॥ संविभाग ततः कृत्वा गृहस्थः शेषभुग् भवेत्" ॥ पञ्चमे भागेऽष्टधाविभक्तदिनस्य संविभागो विभज्यान्न प्रतिपादनम्। एष मुख्यः कल्पः देवो वैश्वदेवसम्बन्धी। तथाच देवपूजानन्तर वैश्वदेवमाह नृसिंहपुराणम्। "पौरुषेण तु सूक्तेन तत्र विष्णुं समर्च्चयेत्। वैश्वदेवं ततः कुर्य्यात् बलिकर्म्म ततः परम् ॥ स्नानं दानं जपः श्राद्धमन्नं राहुदर्शने। आसुरी रात्रिरन्यत्र तस्मात्ता परिवर्जयेत्" ॥ इति शातातपीये दिवावैधकृत्यस्य पर्य्युदस्तरात्रीतरकालो गौण उक्तः। अतएव "सायं प्रातर्वैश्वदेवः कर्त्तव्यो बलिकर्म्म च। अनश्नतापि सततमन्यथा किल्बिषोभवेत्" ॥ सायं प्रातरिति दिवारात्रिपरम् अनश्नता अतिथ्याद्यनुरोधेन पाकसम्भव एव सायमिति बोध्यम्। विष्णुपुराणे "पुनः पाकमुपादाय सायमप्यवनीपते। वैश्वदेवनिमित्तं वै पत्न्या सार्द्धं बलिं हरेत्" ॥ इत्यत्र पुनः पाकमुपादाय इत्यभिधानात्। तेन स्वीयभोजनसम्भवे पाकं विनापि तदसम्भवे पाकसत्त्व एव रात्रौ वैश्वदेवबलिकर्म्मणी दिवा तु सर्व्वथैव इति। एवमेव श्रीदत्तोपाध्यायाः। यत्तु मदनपारिजाते। "धर्म्मविन्नाचरेत् स्नानमाह्निकन्तु पुनः पुनः। तर्पणं ब्रह्मयज्ञञ्च वैश्वदेवं न चाचरेत्"। इति तद्दिवा पुनःकरण रात्रौ पुनः करणञ्च निषेधयति। पार्व्वणश्राद्धादिकरणे तदनन्तरं वैश्वदेवविधिमाह भविष्यपुराणम्। "कृत्वा श्राद्धं महाबाहो ब्राह्मणांश्च विसृज्य च। वैश्वदेवादिकं कर्म ततः कुर्य्यान्नराधिपः" ॥ इति शुद्ध-

क्रमेण क्रमान्तरं बाध्यते इति न तेन व्यवहार इति पार्व-णादिपूर्वकरणे निन्दामप्याह गौतमः। "पितृश्राद्धमकृत्वा तु वैश्वदेवं करोति यः। अकृतं तद्विजानीयात् पितॄणां नोपतिष्ठते"। स्वयमशक्तौ अत्रिः। "पुत्रो भ्राताऽथवा ऋत्विक् शिष्यश्च स्त्रीयमातुलाः। पत्नीयोनियथाज्याश्च दृष्टाश्च बलिकर्मणि" ॥ दृष्टाः प्रतिनिधित्वेनेति शेषः। हवनीयमाह छन्दोगपरि-शिष्टम्। "हविष्येषु यवामुख्यास्तदनुव्रीहयः स्मृताः। माष-कोद्रवगौरादीन् सर्वाभावेऽपि वर्जयेत्" ॥ गौरः श्वेतसर्षपः। आदिशब्दाच्चीनकचनकमसूरकुलत्थोद्दालनिषेधः। तथाह शङ्खः। "कोद्रवचीनचनकमसूरकुलत्थोद्दालवर्ज्यम्" ॥ आप-स्तम्बः। "गृहमेधिनो यदशनीयं तस्य होमा बलयश्च स्वस्ति-पुष्टिसंयुक्ताः" इति पुष्टिः कर्मफलम् अभक्ष्याभावात्तु शङ्ख-लिखितौ। "अहरहः पञ्चयज्ञान्निर्वपेत् आमूलफलोदकशा-केभ्यः"। इति व्यासः। "जुहुयात् सर्पिषा युक्तं तैलक्षार-विवर्जितम्। दध्यन्नं पयसान्नं वा तदभावेऽम्बुनापि च" ॥ तयोरारम्भे वृद्धिश्राद्धं कर्त्तव्यं वैश्वदेवार्थं कृते श्राद्धे बलि-कर्मणि न पृथक् श्राद्धं कर्त्तव्यम्। "आधानहोमयोश्चैव वैश्व-देवे तथैव च। बलिकर्मणि दर्शे च पौर्णमासे तथैव च ॥ नवयज्ञे च यज्ञज्ञा वदन्त्येवं मनीषिणः। एकमेव भवेत् श्राद्धमेतेषु न पृथक् पृथक्" ॥ इति छन्दोगपरिशिष्टवचनात् पितुरशौचान्तद्वितीयदिने तदारम्भे तु न वृद्धिश्राद्धम्। "न तत्पूर्वं यतः प्रोक्तः सपिण्डनविधिः क्वचित्। वृद्धिश्राद्धस्य लोपः स्यात् पक्षयोरुभयोरपि" ॥ इति छन्दोगपरिशिष्टात्। उभयोर्वैश्वदेवाग्न्याधानयोः। एवञ्च पूर्वारब्धवैश्वदेवबलि-कर्मणोर्मलमासगुरुशुक्रास्तादावपि सुतरां कर्त्तव्यतेति। महादान-निर्णये गोभिलः "उक्तानि तु हस्तेन श्रद्धयाश्च प्रोक्षितम्।

संहताङ्गुलिपाणिस्तु वाग्यतो जुहुयाद्धविः" ॥ एतद्वचनं परिशिष्टस्येति पराशरमदनपारिजातयोः । वायुपुराणम् । "दानं प्रतिग्रहो होमो भोजनं बलिरेव च । साङ्गुष्ठेन सदा कार्य्यमसुरेभ्योऽन्यथा भवेत्" ॥ परिमाणमाह व्यासः । "आर्द्रामलकमानेन कुर्य्याद्धोमहविर्बलीन् । प्राणाहुतिबलिश्चैव मृदं गात्रविशोधनीम्" ॥ बौधायनः । "भोजनं हवनं दानमुपचारः प्रतिग्रहः । बहिर्जानु न कार्य्याणि तद्वदाचमनञ्चरेत्" ॥ व्यासः । "अकृते वैश्वदेवे तु भिक्षुके गृहमागते । उद्धृत्य वैश्वदेवान्नं भिक्षां दत्त्वा विसर्जयेत् ॥ ब्रह्मचारी यतिश्चैव विद्यार्थी गुरुपोषकः । अध्वगः क्षीणवृत्तिश्च षडेते भिक्षुकाः स्मृताः" । तत्र "स्वशाखाविधिना हुत्वा तच्छेषेण बलिं हरेत्" इति कात्यायनोक्तम् । "वैश्वदेवन्तु कुर्वीत विहीनन्तु स्वशाखया" । इति व्यासोक्तञ्च साग्निपरम् । निरग्निकर्तृकशाकल्यहोमबलिविशेषाभ्यां सामान्यविशेषन्यायसद्भावात् । तथा छन्दोगपरिशिष्टम् । "अन्यादिर्गौतमेनोक्तो होमः शाकल एव च । अनाहिताग्नेरेवैष युज्यते बलिभिः सह ॥ अग्नवाग्निर्धन्वन्तरिर्विश्वदेवाः प्रजापतिः स्विष्टकृद्धोमाः" इति गौतमोक्तो होमः स च दिग्देवताभ्यो यथा स्वमित्यादि तदुक्तबलिभिः सहितो यच्च शाकलहोमो देवकृतस्यैनस इत्याद्यष्टाहुत्यात्मकसामवेदपठितः स चाग्निपुराणादुक्तभूतादिबलिसहितोऽनाहिताग्नेरेवेत्यर्थः । शाकलपदव्युत्पत्तिमाह आश्वलायनः । "अष्टावष्टौ शकलान्याहवनीये अनुहरेयुर्देवकृतस्यैनस." इति ज्योतिष्टोमीययूपकाष्ठशकलाष्टकेन देवकृतस्येत्यादिमन्त्रैः होमविधानात् । यत्तु विष्टदयितायामेकस्मिन् प्रयोगे गौतमोक्ताग्न्यादिहोमदेवकृतस्येत्यादिशाकलहोमौ समुच्चितौ लिखिताविति तन्निरस्यम् । शाकल एवेति एवकारेण पूर्वकल्प-

समुच्चयनिरासात्। एष इति सर्वनाम्नः सन्निहितपेक्ष कल्प-द्वयावाचित्वात्। साहित्यवाचिद्विवचनान्तौ तावेव इत्युक्तेः। अग्निपुराणादिभिः केवलशाकलहोमविधानाच्च। ततश्च शाकल एव चेति चकारस्य विकल्पार्थकत्वमिति। मनुः। "अन्नं व्याहृतिभिर्हुत्वा यथा मन्त्रैश्च शाकलैः। भूतेभ्यश्च बलिं दत्त्वा ततोऽश्नीयादनग्निमान्"॥ अत्रानग्निक इति पाठः प्रणवपरिशिष्टे। आचारमाधवीयमदनपारिजातयोरनग्निकस्य विशेषमाह वशिष्ठः। "अनग्निकस्तु यो विप्रो ह्यन्नं व्याहृतिभिः स्वयम्। हुत्वा शाकलहोमैश्च शिष्टाहुतबलिं हरेत्"। शिष्टाहुतशिष्टात् तथाच याज्ञवल्क्यः "देवेभ्यश्च हुतादन्नात् शेषं भूतबलिं हरेत्"। शेषनाशे त्वन्यदादाय कर्त्तव्यमेव .भट्टभाष्यम्। पराशरभाष्ये हारीतः। "वास्तुपालभूतेभ्यो बलिहरणं भूतयज्ञः" इति गौतमकल्पे अग्नाविति "लौकिके वैदिके वापि हुतोच्छिष्टे जले क्षितौ। वैश्वदेवश्च कुर्वीत पञ्चसूनापनुत्तये"॥ इति शातातपोक्तजलक्षित्याधारमानिहव्यर्थः। ततश्चाग्न्यभावे तु जलक्षित्याधारता शाकलकल्पेऽवतिष्ठते। जलक्षित्योः संस्कारोऽपि नास्तीति श्रीदत्तप्रभृतयः। ततश्च बह्वृचादिसम्मतः सामान्या धारकशाकलकल्पोऽत्राभिधीयते। शाकलकल्पेऽप्यन्ते स्विष्टिकृद्धोमः। भूतेभ्यश्चेति चकारादादौ देवबलिः अन्ते च पितृबलिः। "यमाय तूष्णीमेकाञ्च तथा स्विष्टिकृदग्नये"॥ तथाच स्कन्दपुराणे काशीखण्डम्। "भूराद्याश्चाहुतीर्मन्त्राः स्वाहान्ताः प्रणवादिकाः। भूर्भुवः स्वः स्वाहेति च विप्रो दद्यात्तथाहुतिम्॥ तथा देवकृतस्याद्या जुहुयादष्ट चाहुतीः। विश्वेभ्यश्चापि देवेभ्यो भूमौ दद्यात्तथा बलिम्॥ सर्वेभ्यश्चापि भूतेभ्यो नमो दद्यात्तदुत्तरे। दक्षिणेऽपि पितृभ्यश्च प्राचीनावीतिको ददेत्॥ निर्णिज्नोदकांशेन

ऐशान्यां यक्ष्मणेऽर्पयेत्" ॥ जुहुयात्तु षडाहुतीरिति पाठश्चेत्तदा शाखिभेदाद्व्यवस्थितः । षडाहुतिपक्षस्तु ब्राह्मणसर्वस्वे हलायुधलिखितः । एवं यमाहुतिरपि स्विष्टिकृत् शोभनाभिलषितकारी एवमेव भट्टभाष्यं प्रयोगे तु "अग्नये स्विष्टिकृते स्वाहा" इति गोभिलादौ तथा दर्शनात् श्रुतावपि प्रथमतोऽग्नेर्निर्देशात् । "यथा देवा अग्निं स्विष्टिकृतमब्रुवन् हव्यं नो वहेति सोऽब्रवीत् किं मे ततः स्यादिति यत् कामयसे इत्यब्रुवन् सोऽब्रवीत् सर्वेष्टिषु केवला सौविष्टकृतीति तथेति सोऽवहद्धवींषि इति सौविष्टकृती" आहुतिरिति शेषः ।

बलिदानप्रकारमाह छन्दोगपरिशिष्टम् । "असुष्मै नम इत्येवं बलिदानं विधीयते । बलिदानप्रकारार्थं नमस्कारः कृतो यतः ॥ स्वाहाकारवषट्कारनमस्कारा दिवौकसाम् । स्वधाकारः पितॄणाञ्च हन्तकारो नृणां मतः । स्वधाकारेण निनयेत् पित्र्यबलिमतः सदा" ॥ बलीनां पूर्वापरयोः सेकमाह गोभिलः । "सर्वेषामुभयोरद्भिः परिषेकः" इति । परिपाटीमाह बलिदानानन्तरं मार्कण्डेयपुराणम् । "ततस्तोयमुपादाय तेषामाचमनाय च । स्थानेषु निक्षिपेत् प्राज्ञः नाम्ना तूद्दिश्य देवताः" ॥ पितृबल्यन्नानामभ्युक्षणानन्तरं दानमाह गोभिलः । "तथैतद्दक्षिणशेषमभिषिच्यापसलविदक्षिणस्यां निनयेत् तत् पितृभ्यो भवति" । यक्ष्मबल्यनन्तरं काम्यबलिमाह विष्णुपुराणम् । "ततोऽन्यदन्नमादाय भूमिभागे शुचौ पुनः । दद्यादशेषभूतेभ्यः स्वेच्छया तत् समाहितः" ॥ देवामनुष्याः पशवो वयांसि सिद्धाः सयक्षोरगदैत्यसङ्घाः । प्रेताः पिशाचास्तरवः समस्ता ये चान्नमिच्छन्ति मया प्रदत्तम् । पिपीलिकाः कीटपतङ्गकाद्या बुभुक्षिताः कर्म्मनिबन्धबद्धाः । प्रयान्तु ते तृप्तिमिदं मयान्नं तेभ्यो विसृष्टं सुखिनो भवन्तु । येषां न

माता न पिता न बन्धुर्नैवान्नसिद्धिर्न तथान्नमस्ति। तत्तृप्तयेऽन्नं भुवि दत्तमेतत् प्रयान्तु तृप्तिं मुदिता भवन्तु। भूतानि सर्वाणि तथान्नमेतदहञ्च विष्णुर्न यतोऽन्यदस्ति। तस्मादहं भूतनिकायभूतमन्नं प्रयच्छामि भवाय तेषाम्। चतुर्दशो भूतगणो य एष यत्र स्थिता येऽखिलभूतसङ्घाः। तृप्त्यर्थमन्नं हि मया विसृष्टं तेषामिदन्ते मुदिता भवन्तु। "इत्युच्चार्य्य नरो दद्यादन्नं श्रद्धासमन्वितः। श्वचाण्डालविहङ्गानां भुवि दद्यात्ततो नरः। ये चान्ये पतिताः केचिदपात्राः पापरोगिणः" ॥ द्वन्द्वात् परः श्रूयमाणः शब्देन सह समासः एवमाद्यशब्देन गणत्वञ्चामीषां सजातीयानां बहुवचनाद्विजातीयानां मशकादिशब्दाभ्यामवगम्यते। विसृष्टं दत्तम् आदिकर्मणि क्त प्रत्ययात्। अतः प्रयच्छामि इत्युपयुज्यते। वस्तुतस्तु साध्याभिधायित्वेनाख्यातिकपदस्य प्राधान्यात्तद्विशेषणीभूतस्य कृदन्तस्य गौणत्वात् कृत्प्रत्ययोक्तकालस्याविवक्षया न तत्रातीतार्थता एतदर्थमेव धातुसम्बन्धेन प्रत्यया इति सूत्रम्। इतिना पञ्चानुवादमित्येकवचननिर्द्देशात् भवन्त्वित्यन्तेनैक एव मन्त्रः। विहङ्गपदं वायसपरम् अपात्रपदं पापरोगिपरम्। "शुनाञ्च पतितानाञ्च श्वपचां पापरोगिणाम्। वायसानां कृमीणाञ्च शनकैर्निक्षिपेद् भुवि" ॥ इति मनुवचनैकवाक्यत्वात् वायसबलिदानमन्त्रे तु कामधेनुपितृदयिता दत्तायुधबहुवाच्यधर्म्मकोषहरिहरपद्धति-रत्नाकरापार्थ्यदर्शाचारप्रदीपाह्निकोद्धार मध्यवर्द्धमानधृतमैम्या इति लिखनात् याम्या इति पाठः काल्पनिकः काकानां यमप्रभुत्वदर्शनात् मन्त्रे तथा श्रूयमाणो मानाभावात्। एवञ्च मनुपाठक्रमसङ्गत्या "ऐन्द्रवारुणवायव्याः सौम्या ये नैर्ऋतास्तथा। वायसाः प्रतिगृह्णन्तु भूमौ पिण्डं मयार्पितम् ॥ श्वानौ द्वौ श्यामशबलौ

पैतृकान्तकुलोद्भवौ। ताभ्यां पिण्डं प्रयच्छामि ख्यातामेताव-हिंसकौ"॥ इत्यानेन विधानेन श्राद्धकर्म इहाद्रियते। शूद्रस्याप्यत्राधिकारः। "दानं दद्याच्च शूद्रोऽपि पाकयज्ञैर्यजेत च" इति विष्णुपुराणात्। "भार्य्यारतिः शुचिर्भृत्यभर्त्ता-श्राद्धक्रियापरः। नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्चयज्ञान्न हापयेत्"॥ इति याज्ञवल्क्याच्च। पञ्चयज्ञाधिकारस्य स्फुटमवगमादिति। अत्र नमस्कारेण मन्त्रेणेत्यभिधानात् श्राद्धपञ्चयज्ञेषु वैदिकेतर-मन्त्रपाठो नास्तीति प्राक् प्रतिपादितम्। किन्तु "अमन्त्रस्य तु शूद्रस्य विप्रो मन्त्रेण गृह्यते"॥ इति वचनात् ब्राह्मणेन मन्त्राः पठनीयाः। ब्राह्मणाभावे मन्त्रार्थं भावयन् नमस्कार-मुच्चरन् स्वयं कुर्य्यात्। बलिदानन्तु आद्यन्तनमस्कारयुक्त-तत्तत् प्रतिपादकपदेनेति। बलिवैश्वदेवावशिष्टानां भोज्य-तामाह भगवद्गीता। "यज्ञशिष्टाशिनः सन्तो मुच्यन्ते सर्वपा-तकैः। भुञ्जते ते त्वघं पापा ये पचन्त्यात्मकारणात्"॥ वैश्व-देवादियज्ञावशिष्टं येऽश्नन्ति ते पञ्चसूनाकृतैः सर्वैः पापैर्मु-च्यन्ते। ये आत्मभोजनार्थमेव पचन्ति न तु वैश्वदेवार्थं ते पापात्मानोऽघमेव भुञ्जते।

अथातिथिभोजननित्यश्राद्धे। तत्र बलिदानानन्तरं विष्णु-पुराणम्। "ततो गोदोहमात्रं वै कालं तिष्ठेत् गृहाङ्गणे। अतिथिग्रहणार्थाय तदूर्द्धं वा यथेच्छया"॥ गोदोहकालश्च मुहूर्त्ताष्टमभागः। "आचम्य च ततः कुर्य्यात् प्राज्ञो द्वाराव-लोकनम्। मुहूर्त्तस्याष्टमं भागमुदीक्ष्यो ह्यतिथिर्भवेत्"॥ इति मार्कण्डेयपुराणैकवाक्यत्वात्। शातातपः। "प्रियो वा यदि वा द्वेष्यो मूर्खः पण्डित एव वा। सम्प्राप्ते वैश्वदेवान्ते सोऽतिथिः स्वर्गसंक्रमः"॥ विष्णुपुराणं "स्वाध्याय गोत्रचरणमपृष्ट्वापि तथा कुलम्। हिरण्यगर्भबुद्ध्या तं मन्येताभ्यागतं गृही"॥

इति। गोत्रं वंशप्रवर्त्तकमहर्षिरूपम्। चरणं शाखा। स्मृतिः। "देश नाम कुलं विद्यां उक्त्वा योऽन्नं प्रयच्छति। न स तत् फलमाप्नोति दत्त्वा स्वर्गं न गच्छति"॥ मनुः। "न भोजनार्थं स्वे विप्रः कुलगोत्रे निवेदयेत्। भोजनार्थं हि ते शंसन् वान्ताशीत्युच्यते बुधैः"॥ इति। मार्कण्डेयपुराणम्। "भोजनं हन्तकारं वा अग्रं भिक्षामथापि वा। अदत्त्वा नैव भोक्तव्यं यथा विभवमात्मनः॥ ग्रासप्रदानाद्भिक्षा स्यात् अग्रं ग्रासचतुष्टयम्। अग्रं चतुर्गुणं प्राहुर्हन्तकारं द्विजोत्तमाः"॥ ग्रासः पलमात्रमिति वर्द्धमानः। तदानीमतिथ्यलाभे तु नित्यश्राद्धानन्तरं तद्भोजनमाह विष्णुपुराणम्। "पित्रर्थं चापरं विप्रमेकमप्याशयेन्नृप। तद्देश्यं विदिताचारसम्भूतिं पाञ्चयज्ञिकम्॥ अन्नाग्रञ्च समुद्धृत्य हन्तकारोपकल्पितम्। निर्वापभूतं भूपाल श्रोत्रियायोपकल्पयेत्"॥ हन्तकारोपकल्पित हन्तपदेनोत्सृष्ट निर्वापभूतम् इति पितृदानं निर्वापः स्यादित्यभिधानात् प्रकृते पितृदानाभावात् पितृदानसदृशमित्यर्थः। सादृश्यञ्च श्राद्धेति कर्त्तव्यतायोगेन स्वधा प्राचीनावीतयोस्तु हन्तकारनिवीतिभ्यां विशेषविहिताभ्यां प्राप्तृप्रयोर्निवृत्तिरिति सोमयाज्याभ्यां सामागानां प्रत्यञ्मुखत्वस्येतरेषामुदङ्मुखत्वस्य विधानात् दक्षिणामुखत्वस्यापि निवृत्तिः। नित्यपदस्य नामातिदेशस्वीकारे वैयर्थ्यप्रसङ्गात्। एतदपि श्राद्धे न सदैकप्रयोगेण कार्य्यम्। "नित्यश्राद्धमदैवं स्यान्मनुष्यैः सह गीयते"। तेन दैवश्राद्धस्यैकोर्थं, मनुष्यश्राद्धं किन्त्विद प्रधानं तेन जीवत् पितृकेण मनुष्यश्राद्धमात्रं कार्य्यं मनुष्याश्च सनकादयः। तर्पणादौ तथा निर्णयात्। तच्चार्घ्यावाहनादिशून्यं तथाच मत्स्यपुराणं "नित्यं तावत् प्रवक्ष्यामि अर्घ्यावाहनवर्जितम्। अदैवं तद्विजानीयात् पार्वणं पर्वसु

श्रुतम्" ॥ अर्घ्यादिनिषेधानुपपत्त्या पार्वणधर्मातिदेशः । अग्नि-
स्तु इति निषेधानुपपत्त्या दीक्षणीयादिषु दर्शपौर्णमासाति-
देशवत् इति श्राद्धविवेकः । आचारमाधवीयधृतं पार्वणं तद्वि
कीर्त्तितमिति चतुर्थचरणे पाठादपि व्यक्तस्तथैवार्थः । लिखित-
जातूकर्ण्यौ । "नित्यश्राद्धं प्रवक्ष्यामि पिण्डहोमविवर्जितम्"
इति । होमबाधे हुतशेषाङ्गबाधात् पात्रालम्भनबाध इति
श्राद्धविवेकादयः । तथाच व्यासवचनेन अग्नौकरणादिकं
प्रत्युक्तं तद्यथा "आवाहनस्वधाकारपिण्डाग्नौकरणादिकम् ।
ब्रह्मचर्य्यादिनियमं विश्वान् देवांस्तथैव च ॥ नित्यश्राद्धे त्यजे-
देतान् भोज्यमन्नं प्रकल्पयेत् । दत्त्वा च दक्षिणां शक्त्या
नमस्कारैर्विसर्जयेत् । एकमप्याशयेन्नित्यं षण्णामप्यन्वहं
द्विजौ" ॥ इति स्वधाकारः स्वधावाचनं तथाच शातातपः ।
"पिण्डनिर्वापरहितं यत्तु श्राद्धं विधीयते । स्वधावाचन-
लोपोऽत्र विकिरस्तु न लुप्यते ॥ अक्षय्यदक्षिणा स्वस्ति सौम-
नस्यं तथास्त्विति" ॥ एवं "नित्यश्राद्धमदैवं स्यादर्घ्यपिण्ड-
विवर्जितम् । दक्षिणारहितं ह्येतत् दातृभोक्तृव्रतोज्झितम्" ॥
इति काशीखण्डवचनं दक्षिणानिषेधकम् । अशक्तविषय-
मिति । पार्वणानन्तरं नित्यश्राद्धे विकल्प उक्तः । मार्कण्डेय-
पुराणे । "नित्यक्रियां पितॄणान्तु केचिदिच्छन्ति सत्तमाः ।
न पितॄणां तथैवान्ये शेषं पूर्ववदाचरेत्" ॥ एवं नित्यश्राद्ध-
मभिधाय विष्णुपुराणम् । "दद्याच्च भिक्षात्रितयं परिव्राट्
ब्रह्मचारिणाम् । इच्छया तु नरो दद्यात् विभवे सत्यवारि-
तम् ॥ इत्येतेऽतिथयः प्रोक्ताः मन्मासा भिक्षुकाय ये । चतुरः
पूजयित्वैतान् नृपऋणात् प्रमुच्यते" ॥ चकारः पूर्वोक्तातिथि-
भोजनेन समुच्चयार्थः । सन्न्यासिभिक्षादाने तु "यतिहस्ते जलं
दद्यात् भैक्षं दद्यात् पुनर्जलम् । तद्भैक्ष्यं मेरुणा तुल्यं

तज्जलं सागरोपमम्" ॥ विष्णुधर्मोत्तरे । "चाण्डालो वाथ पापो वा शत्रुर्वा पितृघातकः । देशकालात्ययगतो भरणीयो मतो मम" ॥ इति विष्णुपुराणम् "व्याधितस्यासहीनस्य कुटुम्बात् प्रच्युतस्य च । अध्वानं वा प्रपन्नस्य भिक्षाचर्य्या विधीयते" ॥ अत्र भिक्षाप्रदाने भोजननिषेधात् मनुष्ययज्ञस्य नित्यत्वाच्च अतिथिप्राप्तेरनित्यत्वात् यज्ञसिद्धये ब्राह्मणमात्राय भिक्षादिदानमावश्यकम् । अतएव बौधायनः । "अहरहः ब्राह्मणेभ्योऽन्नं दद्यात् आमूलफलशाकेभ्यो अथैवं मनुष्ययज्ञं समाप्नोति" । विष्णुः । भिक्षुकाभावे चाग्रं गोभ्यो दद्यात् अप्सु वा क्षिपेत्" इति । विष्णुपुराणम् । "यत्फलं सोमयागेन प्राप्नोति धनवान् द्विजः । सम्यक् पञ्चमहायज्ञैर्दरिद्रस्तदवाप्नुयात्" ॥ अकरणे प्रत्यवायमाह व्यासः । "पञ्चयज्ञांस्तु यो मोहात् करोति गृहाश्रमी । तस्य नायं न च परलोको भवति धर्मतः" ॥ देवपितृमनुष्यभूतर्षिपूजामभिधाय गोतमः । नित्यं स्वाध्यायं पितृतर्पणञ्च यथोत्साहमन्यदिति" तर्पण-ब्रह्मयज्ञयोः पूर्वमुक्तयोरपि नित्यमित्यादिना पुनरभिधानं यज्ञ-त्रयानुष्ठानाशक्तावङ्ग-वैकल्येनाप्यनयोरवश्यानुष्ठेयत्वमिति कल्पतरुप्रभृतयः । आढ्यशक्तौ केवलाग्नौकरणं कार्य्यः तथाध्य-गतो द्रव्याभावे वा किञ्चिदन्नं पात्रे दत्त्वा षट् पितॄनुद्दिश्य इदमन्नं पितृभ्यः स्वधेति दत्त्वाऽपरमन्नं पात्रे कृत्वा इदमन्नं मनुष्येभ्यो हन्त इत्युत्सृज्य दद्यात् ।

अथ गोग्रासदानम् । ब्रह्मपुराणम् । "सौरभेय्यः सर्वहिताः पवित्राः पुण्यराशयः । प्रतिगृह्णन्तु मे ग्रासं गावस्त्रैलोक्यमातरः ॥ दद्यादनेन मन्त्रेण गवां ग्रासं सदैव हि" ॥ अत्र सदेवहीत्युक्तेर्नित्याधिकारः । महाभारते । "ग्रासमुष्टिं परगवे सार्द्धं दद्यात्तु यः सदा । अकृत्वा स्वयमाहारं स्वर्ग-

लोकं स गच्छति"॥ अत्र फलश्रवणात् काम्याधिकारोऽपो-त्याचारदर्शनादयः। अत्र गोर्निभक्ष्यदाने फलातिशयः मन्त्रश्च उक्तो भविष्ये। "तृणोदकेन संयुक्तं यः प्रदद्याद्गवाह्निकम्। कपिलाशतदानस्य फलं विन्देन्न संशयः॥ पञ्चभूते शिवे पुण्ये पवित्रे सूर्यसम्भवे। प्रतीच्छेदं मया दत्तं सौरभेयि नमोऽस्तु ते"॥ गवां अह्नि यद्दुज्यते तत् गवाह्निकम्।

अथ भोजनम्। विष्णुपुराणम्। "स केवलमघं भुङ्क्ते यो भुङ्क्ते ह्यतिथिं विना। अघं स केवलं भुङ्क्ते यः पचत्यात्मकारणात्। इन्द्रियप्रीतिजननं वृथा पाकं विवर्जयेत्"॥ तथा "सुवासिनी दुःखिगर्भिणी वृद्धबालकान् भोजयेत्' संस्कृतान्नेन प्रथमं चरमं गृही। अभुक्तवत्सु चैतेषु भुञ्जन् भुङ्क्तेऽतिदुष्कृतम्। मृतश्च नरकं गत्वा श्लेष्मभुग् जायते नरः। अस्नात्वाशीमलं भुङ्क्ते अजपो पूयशोणितम्। अहुत्वा च कृमिं भुङ्क्ते अदत्त्वा विषभोजनम्। असंस्कृतान्नभुङ्मूत्रं बालादिप्रथमं सकृत्॥ भुञ्जतश्च यथा पुंसः पापबन्धो न जायते। इह चारोग्यमतुलं बलवृद्धिस्तथा नृप"॥ तथा "प्रशस्तरत्नपाणिस्तु' भुञ्जीत प्रयतो गृही। अन्नं प्रशस्तं पथ्यञ्च प्रोक्षितं प्रोक्षणोदकैः। न कुत्सिताहृतं नैव जुगुप्सावदसंस्कृतम्"॥ रत्नान्याह गरुडपुराणम्। "तेषु रत्नो विषव्यालव्याधिघ्नान्यघहानि च। प्रादुर्भवन्ति रत्नानि तथैव विगुणानि च॥ वज्रं मुक्ता मणयः पद्मरागाः समरकताः प्रोक्ताः। अपि चेन्द्रनीलमणयो वैदूर्य्याः पुष्परागाः॥ कर्केतनकुरु विल्लौ रुधिराख्यसमन्वितम्। तथा स्फटिकं विद्रुममणिश्च यत्नादुद्दिष्टं संग्रहे तज्ज्ञैः॥ विष्णुपुराणे "मन्त्राभिमन्त्रितं शस्तं न च पर्य्युषितं नृप। अन्यत्र फलमांसेभ्य. शुष्कशाकादिकात्तथा॥ तद्वद्बादरिकेभ्यश्च गुड़-

पक्षेभ्य एव च । भुञ्जीतोद्धृतसारापि न कदाचिन्नरेश्वर ॥ नाश्नीयं पुरुषोऽश्नीयादन्यत्र जगतीपते । मध्वन्नदधिसर्पिभ्यः शक्तुभ्यश्च विवेकवान् ॥ अश्नीयात्तन्मना भूत्वा पूर्वन्तु मधुरं रसम् । लवणाम्लौ तथा मध्ये कटुतिक्तादिकांस्तथा ॥ प्राग्द्रवं पुरुषोऽश्नन् वै मध्ये च कठिनाशनः । पुनरन्ते द्रवाशी तु बलारोग्ये न मुञ्चति ॥ अनिन्द्यं भक्षयेदित्थं वाग्यतोऽन्नम-कुत्सयन् । पञ्चग्रासान् महामौनं प्राणाद्याप्यायनाय तत्" ॥ मन्त्राभिमन्त्रितमिति मन्त्रानादेशे गायत्रीति वचनात् गाय-त्र्यभिमन्त्रितम् । गारुड़े "शाकं सूपञ्च भूयिष्ठम् अत्यम्लञ्च विवर्जयेत् ॥ न चैकरससेवायां प्रसज्येत कदाचन" ॥ छन्दोग-परिशिष्टम् । "मुनिभिर्द्विरशनमुक्तं विप्राणां मर्त्यवासिनां नित्यम् । अहनि च तथा तमस्विन्यां सार्द्धप्रहरयामान्तः" ॥ अहनि अचिरोदितास्तमितसूर्य्येतरदिनमात्रे तत्राप्यायुर्वेदीये विशेषः । "याममध्ये न भोक्तव्यं त्रियामन्तु न लङ्घयेत्" ॥ याममध्ये रसोत्पत्तिस्त्रियामे तु रसक्षयः" ॥ प्रागुक्तदक्षवचनात् तथापि पञ्चमयामार्द्धौ मुख्यकालः । महामौनं हुङ्कारादि-रहितम् । तथा चात्रिः "मौनव्रतं महाकष्टं हुङ्कारेणैव नश्यति । तथा सति महान् दोषस्तस्मात्तु नियतश्चरेत्" ॥ प्राणादिपदेन वक्ष्यमाणप्राणापानसमानोदानव्यानानां क्रमेण तेषां ग्रहणम् । एष क्रमः पौराणिकत्वात् सर्वसाधारणः । विष्णुः । "न तृतीयमथाश्नीयादापद्यपि कदाचन" ॥ इति भगवद्गीतासु । "आयुः सत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्द्धनाः । रस्याः स्निग्धाः स्थिरा हृद्या आहाराः सात्त्विकप्रियाः ॥ कट्वम्ल-लवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः । आहारा राजसस्येष्टा दुःख-शोकामयप्रदाः ॥ यातयामं गतरसं पूतिपर्य्युषितञ्च यत् । उच्छिष्टमपि चामेध्यं भोजनं तामसप्रियम्" ॥ महाभारते ।

"इन्दुव्रतसहस्रन्तु यश्चरेत् कायशोधनम्। पिबेद् यश्चापि गङ्गाम्भस्तस्य साम्यं न यात्यसौ"॥ गङ्गामधिकृत्य मत्स्यपुराणम्। "अवगाह्य च पीत्वा च पुनात्यासप्तमं कुलम्"। देवीपुराणम्। "ये चैव मृत्तिकास्तस्मात्तीर्थादाहृत्य भुञ्जते। ते सर्वपापविनिर्मुक्ताः प्रभवन्ति गतामयाः"॥ मनुः। "आयुष्यं प्राङ्मुखो भुङ्क्ते यशस्यं दक्षिणामुखः। श्रियः प्रत्यङ्मुखो भुङ्क्ते ऋतं भुङ्क्ते ह्युदङ्मुखः"॥ नियमस्त्वेवम्। अनियमे तु नोदङ्मुखः। हारीतः। "नोदङ्मुखोऽश्नीयात्" इति निष्कामस्य तु प्राङ्मुखेनैव यथा देवलः "प्राङ्मुखोऽन्नानि भुञ्जीत शुचिपीठमधिष्ठितः। विशुद्धवदनप्रीतो भुञ्जीत न विदिङ्मुखः"॥ जीवन्मातृकस्य दक्षिणामुखत्वनिषेधमाह आपस्तम्बः। "दक्षिणामुखो न भुञ्जीत एवंविधभोजनमनायुष्यं मातुरुपदिशति"। केचित्तु। "कुम्भस्नानं गयाश्राद्धं तिलैस्तर्पणमेव च। न जीवत् पितृकः कुर्य्याद्दक्षिणामुखभोजनम्"॥ इत्याचाररत्नाकरधृताज्जीवत् पितृकस्यापि निषेध इत्याहुः। व्यासः। "पञ्चार्द्रो भोजनं कुर्य्यात् प्राङ्मुखो मौनमास्थितः। हस्तौ पादौ तथैवास्यमेषु पञ्चार्द्रता मता"॥ व्यासः। "पञ्चैकपङ्क्त्या नाश्नीयात् संहतः स्वजनैरपि। को हि जानाति किं कस्य प्रच्छन्नं पातकं महत्॥ भस्मस्तम्भजलद्वारमार्गैः पङ्क्तिश्च भेदयेत्"॥ जलादिना पङ्क्तिभेदाकरणे तु शङ्खः। "एकपङ्क्त्युपविष्टानां विप्राणां सह भोजने। यद्येकोऽपि त्यजेत् पात्रं शेषमन्नं विवर्जयेत्॥ मोहात् भुञ्जीत यः पङ्क्त्यामुच्छिष्टसहभोजनम्। प्राजापत्यं चरेद्विप्रः चत्रः सान्तपनन्तथा"॥ सान्तपनं द्वादशाध्यमवैकपुराणं देयम्। एतज्ज्ञानकृतः सकृदिति प्रायश्चित्तविवेकः। एतत् समानार्थमित्यभिधाय गोभिलः। "भुञ्जानेषु तु विप्रेषु यस्तु पात्रं

परित्यजेत् । भोजने विघ्नकर्त्तासौ ब्रह्महापि तथो-च्यते" ॥ आपस्तम्बः । "दिवा पुनर्न भुञ्जीतान्यत्र फलमू-लेभ्यः" । मनुः । "नातिप्रगे नातिसायं न सायं प्रातराशितः" । अतिप्रगेऽचिरोदितसूर्य्ये अतिसायं सूर्य्यास्तमितसमय एव प्रातराशितः दिनभोजनेनातितृप्तः न सायं न रात्रौ भुञ्जीते-त्यर्थः । आपस्तम्बः । "यस्तु भोजनशालायां भोक्तुकाम उपस्पृशेत् । आसनस्थो न चान्यत्र स विप्रः पङ्क्तिदूषकः ॥ भोजनशालायां भोक्तुकामः सन् आसनस्थो वान्यत्र स्थितो वा न चोपस्पृशेत्" ॥ बौधायनः । "उपलिप्ते समे स्थाने शुचौ श्लक्ष्णासनान्विते । चतुरस्रं त्रिकोणञ्च वर्त्तुलञ्चार्द्ध-चन्द्रकम् । कर्त्तव्यमानुपूर्व्वेण ब्राह्मणादिषु मण्डलम्" ॥ इति । "अकृत्वा मण्डलं ये तु भुञ्जतेऽधमयोनयः । तेषान्तु यक्षरक्षांसि हरन्त्यन्नानि तद्बलात्" ॥ आपस्तम्बः । "भिन्न-कांस्ये तु यो विप्रो यदि भुङ्क्ते तु कामतः । उपवासेन चैकेन पञ्चगव्येन शुध्यति" ॥ तथा शूद्रादिभोजनेनापरिष्कृतपात्रे-ऽपि वृद्धमनुः । "ताम्रपात्रे न भुञ्जीत भिन्नकांस्ये मलाविले । पलाशपद्मपत्रेषु गृही भुक्त्वैन्दवं चरेत्" ॥ नव्यवर्द्धमान-धृताग्निपुराणम् । "अर्कपत्रे तथा पृष्ठे आयसे ताम्रभाजने । वटे कर्पटके चैव भुक्त्वा चान्द्रायणञ्चरेत्" ॥ पृष्ठे कदलि-पत्रादिपृष्ठे । पैठीनसिः । "ताम्ररजतसुवर्णाश्ममयशुक्ति-स्फटिकानां भिन्नमभिन्नम्" इति न दोषः । अत्र पाषाणपात्रे भोजने विहितम् । "तैजसानां मणीनाञ्च सर्व्वस्याश्ममयस्य च । भस्मनाद्भिर्मृदा चैव शुद्धिरुक्ता मनीषिभिः" ॥ इति मनुना पाषाणपात्रस्य शुद्धिविधानाच्च । प्रचेताः "ताम्बूलाभ्यञ्जने चैव कांस्यपात्रे च भोजनम् । यतिश्च ब्रह्मचारी च विधवा च विवर्ज्जयेत्" ॥ अत्रिः "आसने पादमारोप्य यो भुङ्क्ते

ब्राह्मणः क्वचित् । मुखेन चान्नमश्नाति तुल्यं गोमांसभक्षणैः" ॥ मुखेन हस्तोत्तोलनं विना । गवादिवदित्यर्थः । आश्वमेधिके "आर्द्रपादस्तु भुञ्जीत प्राङ्मुखश्चासने शुचौ । पादाभ्यां धरणीं स्पृष्ट्वा पादेनैकेन वा पुनः" ॥ बौधायनः । "भोजनं हवनं दानमुपहारः परिग्रहः । बहिर्जानु न कार्य्याणि तद्वदाचमनं स्मृतम्" ॥ हारीतः । "मार्जनार्चनबलिकर्म-भोजनानि देवतीर्थेन कुर्य्यात्" । पराशरभाष्ये हृद्मनुः । "न पिबेन्न च भुञ्जीत द्विजः सव्येन पाणिना । नैकहस्तेन च जलं शूद्रेणावर्जितं पिबेत्" ॥ मार्कण्डेयपुराणम् । "पाद-प्रसारणं कृत्वा न च वेष्टितमस्तकः" । मनुः "पूजयेदशनं नित्यं चाद्याच्चैवमकुत्सयन् । दृष्ट्वा हृष्येत् प्रसीदेच्च प्रथमिच्चेव सर्वदा ॥ अन्न दृष्ट्वा प्रणम्यादौ प्राञ्जलिः प्रार्थयेत्ततः । अस्माकं नित्यमस्त्वेतदिति भक्त्याथ वन्दयेत्" ॥ विष्णुपुराणे । "नागः कूर्मश्च क्रकरो देवदत्तो धनञ्जयः । वहिस्था वायवः पञ्च तेषां भूमौ प्रदीयते ॥ अदत्त्वा वाह्यवायुभ्यः प्राणादिभ्यो न होम-येत्" ॥ इति शिष्टपठितवचनान्नागादिभ्यो बलिदानमिति प्राचीनाचारः । तत्रान्नं देवेभ्यो दत्त्वैव भोक्तव्यं तथा च भग-वद्गीतापि । "इष्टान् भोगान् हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञ-भाविताः । तैर्दत्तानप्रदायैभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः" ॥ यज्ञैः संवर्द्धिता वो युष्मभ्यं भोगानन्नादीन् हव्यादिद्वारा दास्यन्ति अतो देवैर्दत्तान् अन्नादीन् तेभ्योऽदत्त्वा यो भुङ्क्ते स चौर एव । स्मृतिः "निवेद्य प्राशनात् पूर्वं देवपादोदकाहुतिः । होतव्या जठरे वह्नौ स्वेन पाणितलेन तु" ॥ तेन पादोदके-नापोशानं कृत्वा प्राणाहुतिर्नैवेद्येन कार्य्या । स्वदत्तनैवेद्य-भक्षणन्तु पश्चादुपपादयिष्यते । ब्रह्मपुराणे । "आपोशानञ्च गृह्णीयात् सर्वतीर्थमयञ्च यत् । अमृतोपस्तरणमसीति चि-

घोरन्नमयश्च च॥ अत्र चास्तरणार्थन्तु प्राश्नीते योऽमृतं सकृत्। अमृतोपस्तरणमसि स्वाहेति स च उच्चरेत्” इति। सन्ध्यापद्धतौ लिखितवचनं प्रमाणयन्तोऽसौ त्येतदनन्तरं स्वाहाकारं कुर्वन्ति। ब्रह्मपुराणे। “हस्तेन लङ्घयेन्नान्नं नोदकेन कदाचन। दम्भाद्यो लङ्घयेद् भुञ्जंस्तेनान्नं निहतं भवेत्॥ हतञ्चान्नमभक्ष्यत्वं तस्य याति दुरात्मनः। प्राणेभ्यस्त्वथ पञ्चभ्यः स्वाहा प्रणवसंयुताः॥ पञ्चाहुतीस्तु जुहुयात् मन्त्रयाग्निभिषु च”॥

प्राणाहुतिमुद्रामाह शौनकः। “तर्जनीमध्यमाङ्गुष्ठैर्लग्ना प्राणाहुतिर्भवेत्। मध्यमानामिकाङ्गुष्ठैरपाने जुहुयात्ततः॥ कनिष्ठानामिकाङ्गुष्ठैर्व्याने च जुहुयाद्धविः। तर्जनीन्तु बहिष्कृत्वा उदाने जुहुयात्ततः॥ समाने सर्वहस्तेन समुदायाहुतिर्भवेत्”॥ स्मृत्यर्थसारे। “प्राणाहुतौ घृताभावे पश्चाद्भुञ्जीत नो घृतम्”। देवलः। “न भुञ्जीत घृत नित्यं गृहस्थो भोजनद्वयम्। पवित्रमथ जुह्वच सर्पिराहुरघापहम्”॥ काशीखण्डे “दर्भपाणिस्तु यो भुङ्क्ते तस्य दोषो न बाधते। केशकीटादिसम्भूतस्ततोऽश्नीयात् सदर्भकः॥ यावदेवान्नमश्नीयाच्छक्त्यात्तद्गुणागुणात्। अतो मौनेन यो भुङ्क्ते स भुङ्क्ते केवलामृतम्”॥ मनुः। “स्वाध्यायभोजने चैव दक्षिणं पाणिमुद्धरेत्”। उद्धरेद्वस्त्राद्बहिःकुर्य्यादित्यर्थः। बौधायनः। “आचम्य संवृते देशे उपविश्यान्नं संस्पृश्य सर्वाङ्गुलीभिरशब्दमश्नीयात्”। संस्पृश्य अन्नपात्रं सम्यक् स्पृष्ट्वेत्यर्थः। काशीखण्डम्। “प्रदद्याद्भुवः पतये भुवनपतये तथा। भूतानां पतये स्वाहेत्युक्त्वा भूमौ बलित्रयम्॥ आपोशानं विधानेन कृत्वाश्नीयात् सुधीर्द्विज.”॥ इति श्रवणादुभयं कर्त्तव्यम्। ब्रह्मपुराणं “तेजोऽसीति जपस्त्वन्नं प्रणमेदमृतञ्च यत्।

"आपोशानञ्च गृह्णीयात् सर्वतीर्थमयञ्च यत् । अमृतोपस्तरण-मसीति विप्रारन्नमयस्य च" ॥ अन्नमयस्य विप्रोर्यदा स्तरण-मिति विशेष । ततश्च । तेजोऽसीति नमस्कृत्य भुञ्जीतेत्यर्थः । भविष्योत्तरे । "स्नातुस्तु वरुणस्तेजो जुह्वतोऽग्निः श्रियं हरेत् । भुञ्जानस्य यमस्त्वायुस्तस्मात् व्याहरेत्त्रिषु" ॥ मौने विशेष-माह । आपस्तम्ब । तत्र मौनमुक्तम् । "त्रिविधाद्वेदैर्मुनिभि-रन्यैराश्रमिभिर्यदुक्तैर्दन्तैर्दन्तान् सन्धायान्तर्मुख एव यावद् यावदर्थं भाषेत न मन्त्रलोपो भवतीति विज्ञायते इति" मन्त्र लोपो मौनव्रतलोप । ब्रह्मपुराणे "यस्तु पाणितले भुङ्क्ते यस्तु हुङ्कारसंयुत । प्रसृताङ्गुलिभिर्यस्तु तस्य गोमांसवद्भवेत् ॥ करेण च पिबेत्तोयं यावन्मांसं न भक्षयेत् । मांसलिप्तकरे तोयं तुल्यं गोमांसभक्षणम्" ॥ अत्र मांसलिप्तकरेण जलपान निषेधात् मांसलिप्तकरं प्रक्षाल्यैवापोशनं कर्त्तव्यं प्रत्यापोशाने तु हस्तप्रक्षालननिषेधात् मांसलिप्तकरं प्रक्षाल्य पुनरमलिप्त-करेण प्रत्यापोशानं कर्त्तव्यम् । षट्त्रिंशन्मतम् । "पिबतो यत् पतेत्तोयं भाजने मुखनिःसृतम् । अभक्ष्यं तद्भवेदन्नं भुक्त्वा चान्द्रायणञ्चरेत् । वामपार्श्वे स्थिते तोये यो भुङ्क्ते ज्ञानदुर्बल ॥ ग्रासे ग्रासे मलं भुङ्क्ते पानीयं रुधिरं पिबेत् । विद्यमाने तु हस्ते तु ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बल ॥ तोयं पिबति वक्त्रेण श्वाऽसौ जायेत नान्यथा । उद्धृत्य वामहस्तेन यत्तोयं पिबति द्विज । सुरापानेन तुल्यं स्यात् मनुराह प्रजापति" । वामहस्तेन केवलवामहस्तेन । अतएव "पीतशेषन्तु यत्तोयं तत् पिबेन्न द्विजोत्तम" । इति "पीतशेषं पिबेन्नैव" इति ब्रह्मपुराणात् अविशेषात् सर्वं निषिद्धम् । ब्रह्मपुराणे । तिलकल्कं जलं क्षीरं दधि क्षौद्रं घृतानि च । न त्यजेदर्द्धजग्धानि शक्तु शाकं कदाचन" ॥ महाभारते । "पानीयं पायसं सर्पि-

दधिक्षीरघृतान्यपि । निरश्नं शेषमेतेषां न प्रदेयन्तु कस्य-चित्"॥ एतच्च त्याज्यम् अशक्तौ कस्यचिन्न देयमित्यर्थः । निरश्नं निःशेषमशनीयमित्यर्थः । तथा "अन्नं प्रशस्तं पथ्यञ्च प्रोक्षितं प्रोक्षणोदकैः" । इति प्रागुक्तविष्णुपुराणाद्युक्तेतरभक्षणदोष-माह मनुः "आलस्यादन्नदोषाच्च मृत्युर्विप्रान् जिघांसति" । अन्नदोषस्त्रिविधः दृष्टद्वारकः अदृष्टद्वारकः दृष्टादृष्टद्वारकः । दृष्टद्वारक आयुर्वेदोक्तः । अदृष्टद्वारकः स्मृत्युक्तः । उभयोक्तस्तु वालवत्सा-विवत्सादुग्धादिदोषो दृष्टादृष्टद्वारकः । अतएव मनु-नैवोक्तम् । "स्वाध्याये चैव युक्तः स्यात् नित्यमात्महितेषु च" । इति युक्तः उद्युक्तः । हारीतः । "पृथक् पानं पुनर्दानमामिषं पायसानि च । दन्तच्छेदनमुष्णञ्च सप्त शक्तुषु वर्जयेत्" ॥ आयुर्वेदोक्तद्रव्यगुणा यथा । "व्याधिमिन्द्रियदौर्बल्यं मरण-ञ्चाधिगच्छति । विरुद्धरसवीर्य्याणि भुञ्जानो नात्मवान् नरः ॥ शुष्कमांसं स्त्रियो वृद्धा बालार्कस्तरुणं दधि । प्रभाते मैथुनं निद्रा सद्यः प्राणहराणि षट्" ॥ तरुणं नूतनं बालो विवस्वान् दधि नूतनञ्चेत्युक्तेः । "रसौ विरुद्धौ स्वाद्वम्लौ कट्वम्लौ रस-पाकतः । अम्लतिक्तौ कषायाम्लौ रसवीर्य्यविपाकतः ॥ रुचेदन्नं विषान्नित्यं तत् परीक्ष्योच्यते यथा । म्रियन्ते मक्षिकाः सद्योऽन्नं पर्य्युषितोपमम्" ॥

अथ ऋतुगुणाः । "मासैर्द्विसंख्यैर्माघाद्यैः क्रमात् षडृतवः स्मृताः । हेमन्ते कुपितादवायोः स्वाद्वम्ललवणान्वितान् ॥ गोधूम-पिष्टमांसेक्षुक्षीरोत्थविकृतिर्भजेत् । नवमन्नं रसान् तैलं शौचे तप्तोदकं नरः ॥ अतप्तार्ककिरणान् स्वेदं पादत्राणञ्च सर्वदा । उष्णस्वभावैर्लघुभिः प्रावृतः शयनं भजेत् ॥ अयमेव विधिः कार्य्यः शिशिरेऽपि विशेषतः । वसन्ते कुपितः श्लेष्मा ह्यग्नि-मान्द्यं करोत्यतः ॥ तीक्ष्णं वमनं नस्यादि कवलग्रहमञ्जनम् ।

व्यायामोद्वर्त्तनं धूमं शौचे तप्तोदकं भजेत् ॥ पुराणयवगोधूम-क्षौद्रजाङ्गलमांसभुक् । गुरूष्णस्निग्धमधुरं दिवास्वप्नञ्च वर्ज-येत् ॥ स्वादुशीतं द्रवं स्निग्धमनुपानं सशर्करम् । घृतं पयः सशाल्यन्नं भजन् ग्रीष्मे न सीदति ॥ मध्याह्ने शीतले स्थ्यात् निशि वातहिमाश्रिते । लवणाम्लकटूष्णानि व्यायामश्चात्र वर्जयेत् ॥ वर्षास्वग्निबले क्षीणे कुप्यन्ते पवनादयः । अग्नेः संवर्द्धकं द्रव्यं जीर्णधान्यं रसान् लघु ॥ जाङ्गलं पिशितं मुद्गान् दिव्यं कौप जलं शुचि । हृद्याम्ललवणं स्नेहं सशुष्कं क्षौद्रमेव च ॥ नदीजलौदनन्थाहःस्वप्नायासातपांस्त्यजेत् । शरदि कुपिते पित्ते विरेकं रक्तमोक्षणम् ॥ स्वादुतिक्तकषायेक्षुशालि-मुद्गसरोजलम् । तुषारक्षारसौहित्यदधितैलरसातपान् ॥ पश्व-तीक्ष्णदिवास्वप्न प्राचीवातान् विवर्जयेत् । नित्यं सर्व्वरसाभ्यासः स्वस्वाधिक्यमृतावृतौ ॥ ऋतूनां शेषसप्ताहे सेवितव्यः परा-क्रमः । तत्र नित्यं प्रयुञ्जीत स्वास्थ्यं येन प्रवर्त्तते ॥ अजा-तानां विकाराणामनुत्पत्तिकरञ्च यत् । व्यायामादपतर्पणा-द्भिभयाशङ्कात् क्षयाज्जागरात् ॥ वेगानाञ्च विधारणादति-शुचः शैत्यादतित्रासतः । रूक्षक्षोभकषायतिक्तकटुकैरेभिः प्रकोपं व्रजेद्वायुर्वारिधरागमे परिणते चान्नेऽपराह्णेऽपि च ॥ कट्वम्लोष्णविदाहितीक्ष्णलवणक्रोधोपवासातपस्त्रीसम्पर्कतिला-तसीदधिसुराशुक्तारनालादिभिः । भुक्ते जीर्य्यति भोजने च शरदि ग्रीष्मे सति प्राणिनाम् । मध्याह्ने च तथार्द्धरात्र-समये पित्तप्रकोपं व्रजेत् । गुरुमधुररसातिस्निग्धदुग्धेक्षुभक्ष-द्रवदधिदिननिद्रासूपसर्पिः प्रपूरैः । तुहिनपतनकाले श्लेष्मणः सम्प्रकोपः । प्रभवति दिवसादौ भुक्तमात्रे वसन्ते । पाष्णान-न्तशैत्यं स्फुटनविमथनक्षोभकम्पप्रभेदाः । कण्ठध्वंसाव-सादौ श्रमविलपनभ्रंशशूलप्रभेदाः । पारुष्यं कर्णनादौ विषय-

परिणतिर्भ्रंशहृष्टिप्रमेहौ निष्यन्दोद्वर्त्तनानि स्लपनमशयनं ताडनं पीडनञ्च । नामोन्नामौ विषादभ्रमपरिपदनं जृम्भणं रोमहर्षौ विक्षेपोत्क्षेपशोषग्रहणशुषिरता वेष्टनं वेदनञ्च । वर्णः श्यामोऽरुणो वा हृडपि च महतो श्चापरिस्निग्धशङ्का । विद्यात् कर्माण्यमूनि प्रकुपितमरुतः स्यात् कषायो रसश्च । विस्फोटाम्लकधूमकाः प्रलपनं स्वेदच्युतिर्मूर्च्छनम् । दौर्गन्ध्यं दरणं मदोऽभिसरणं पाकोऽरतिस्तृड्भ्रमौ । उष्मा हृप्तितमः प्रसेमदहनकटूम्लतिक्तारसा वर्णः पाण्डुविवर्जितः कथितता कर्माणि पित्तस्य वै । तृप्तिस्तन्द्रा गुरुतास्तैमित्यं कठिनता मलाधिक्यं स्नेहापच्युपलेपाः शैत्यं कण्डुः प्रसेकचिरकर्तृत्वं शोथो निद्राधिक्यं रसौ कटुस्वादू वर्णः श्वेतो अलसता कर्माणि कफस्य जानीयात् । द्विदोषलिङ्गः संसर्गः सन्निपातस्त्रि-लिङ्गकः । पक्वामयकटीसक्थिश्रोत्राचिस्पर्शनेन्द्रियम् । स्थानं वा तस्य तत्रापि पक्वाधानं विशेषतः । नाभिरोमाशयः स्वेदा नासिका रुधिरं रसः ॥ दृक्स्पर्शनञ्च पित्तस्य स्थानं नाभि-र्विशेषतः । रूपालोचनकं दृक्स्थं पक्वामाशयमध्यगम् ॥ पच-त्यन्नं विभजति रसकिट्टावतोऽनलः । उरः कण्ठशिरः क्लेशः पर्वाण्यामाशयो रसः । मेदो प्राणश्च जिह्वा च कफस्थानमुरः परम् ॥ स्वस्थानस्थो बली दोषः प्राक् तं स्वस्यौषधिर्जयेत् । ऊष्मणोऽल्पबलत्वेन धातुमाद्यमपाचितम् ॥ दुष्टमामाशयगतं रसमामं प्रचक्षते । आमेन तेन संसृष्टा दोषो दृष्याश्च दूषिताः ॥ सामा इत्युपदिश्यन्ते ये च रोगास्तदुद्भवाः । रूक्षः शीतो लघुः सूक्ष्मश्चलोऽथ विषमोऽनिलः ॥ सस्नेहमुष्णस्तीक्ष्णञ्च पित्तमम्लं द्रवं कटु । गुरुः शीतमृदुस्निग्धमधुरस्थैर्यकृत् कफः ॥ विपरीतगुणैर्द्रव्यैः सर्वदोषः प्रशाम्यति । क्रियायास्तु गुणालाभे क्रियामन्यां प्रयोजयेत् ॥ पूर्वस्यां शान्तरोगायं न

क्रियासङ्करोज्झितः। गुणालाभेऽपि कर्त्तव्या विश्रामान्तरिता क्रिया॥ अभ्यस्यमानाः क्रमशः प्रयोगा जयन्ति रोगान् बलिनः स्थिरांश्च"॥

अथ षड्रसगुणाः। मधुरः प्रीणनो बल्यो बृंहणोऽनिलपित्तहा। रसायनो गुरुः स्निग्धश्चक्षुष्यः शीतलश्च सः॥ आयुःक्षद् व्रणहा रुच्यः कण्ठोदावर्त्तनाशकः। अम्लो रुचिकरो हृद्यः प्रीणनो वह्निवर्द्धनः॥ वातघ्नो रसनोद्वेगी स्निग्धोष्णो रक्तमांसदः। क्लेदनस्तर्पणः पक्ता लघुश्चापि कटुश्च यः॥ लवणः क्लेदनस्तीक्ष्णः पाचनो दीपनो रसः। स्निग्धो रुचिकरः स्यन्दी दृष्टिशुक्रकरोऽगुरुः॥ कटुर्जिह्वास्य नासाक्षि रेचनो रुचिराङ्गकृत्। उष्णस्तीक्ष्णो लघुः कण्डूकृमिशुक्रकफापहः॥ लघुः शोषी पङ्क्तिकरः श्लेष्मा कर्षणकः पटुः। तिक्तः पित्तकफच्छेदी विषकुष्ठज्वरापहः॥ दीपनः पाचनो रुच्यः कण्डूकृमिहरो लघुः। कषायः शोषकस्तम्भी व्रणग्लानार्त्तिनाशनः॥ कफशोणितपित्तघ्नो रुच्यः शीतो लघुस्तथा। शीतलः पित्तहा बल्यः कफवातहरो गुरुः॥ उष्णं पित्तकरो वीर्य्यो वातश्लेष्महरो लघुः। शीतं वीर्य्येण यद्द्रव्यं मधुरं रसपाकयोः। तयोरम्लं कटुष्णञ्च यच्चोष्णं कटुकं तयोः। कटुतिक्तकषायाणां विपाकः प्रायसः कटुः। अम्लोष्णं पच्यते स्वादु मधुरं लवणं तथा। कटुर्विपाके शुक्रघ्नो बद्धविड्वातलो लघुः। स्वादुर्गुरुः सृष्टमलो विपाके कफशुक्रलः। पाकेऽम्लः सृष्टविण्मूत्रपित्तकृच्छुक्रलघुः"॥ गारुडे। "कटुतिक्तकषायाश्च कोपयन्ति समीरणम्। कट्वम्ललवणाः पित्तं स्वाद्वम्ललवणाः कफम्। एतएव विपर्य्यस्ताः समायेषां प्रयोजिताः। चक्षुष्यो मधुरोऽग्रयो रसो धातुविवर्द्धनः। सौम्याचस्वविपक्वश्च कटूद्दीपनपाचनः"।

धातुप्रकृतिमाह । "कृशो रूक्षोऽल्पकेशश्चलचित्तोऽनवस्थितः । बहुवाक्यो मतः स्वप्ने वातप्रकृतिको नरः । अकालपलितो गौरः प्रस्वेदी कोपनो बुधः । स्वप्ने दीप्तिमतः प्रेक्षी पित्तप्रकृतिरुच्यते । स्थिरचित्तः सुबद्धाङ्गः सुप्रज्ञः स्निग्धमूर्द्धजः । स्वप्ने जलाशयालोकी श्लेष्मप्रकृतिको नरः । संमिश्रलक्षणैर्ज्ञेया द्विविदोषात्मजा नराः । दोषान्यतरसद्भावेऽप्यधिकात् प्रकृतिः स्मृता । पानाहारादयो यस्य विरुद्धाः प्रकृतेरपि । सुखित्वायोपकल्पन्ते तत्सात्म्यमिति कथ्यते । मन्दस्तीक्ष्णोऽतिविषमः समश्चेति चतुर्विधः । कफपित्तानिलाधिक्यात् तत्साम्याज्जठरोऽनलः । समस्य पालनं कार्य्यं विषमे वातनिग्रहः । तीक्ष्णे पित्तप्रतीकारो मन्दे श्लेष्मविशोधनम् । प्रभवः सर्व्वरोगाणाम् अजीर्णञ्चाग्निनाशनम् । दिवा स्वप्नं प्रकुर्व्वीत सर्व्वाजीर्णप्रणाशनम्" ।

अथ धान्यादिगुणाः । "शालयो मधुराः शीता लघुपाका बलप्रदाः । पित्तघ्नाल्पानिलकराः स्निग्धा बद्धाल्पवर्च्चसः । मधुरश्चाम्लपाकश्च वार्षिकं पित्तकृद् गुरु । धान्यं शरद्ग्रीष्मभवं रूक्षञ्च पित्तकृद् गुरु । श्यामाकः शोषणो रूक्षो वातलः श्लेष्मपित्तहा । तथा च कङ्गुनीवाराः कोरदूषाः प्रकीर्त्तिताः" । गारुडे । "हंसकाः शालिया भक्ताः पैष्टिका गुरवः स्मृताः । तैलकृताश्च दृष्टिघ्नास्तोयखिन्नाश्च दुर्जराः । पायसः कफकृत्तुल्यः शक्वरो वातनाशनः । अत्युष्णा मण्डकाः पथ्याः शीतला गुरवो मताः । मुद्गः कषायो मधुरः कफपित्तास्रजित् लघुः । शाली शीतः पटुः पाके चक्षुष्यो नातिवातलः । माषो बहुमलो हृष्यः स्निग्धोष्णो मधुरो गुरुः । वातनुत्पित्तलो बल्यो मेदमांसकफप्रदः" । गारुडे । "मसूरो मधुरः शीतः संग्राही कफपित्तनुत् । वर्त्तुला वातला रक्तपित्तघ्ना भिन्नवर्च्चसः ।

तिक्तः कषायो मधुरस्तिक्तः पित्तहरो गुरुः। बल्यो मेधाग्निदद्रुघ्नो ग्राही केश्योऽनिलापहः। स्निग्धो बल्योऽल्पमूत्रोष्णो व्रणलेपहितश्च सः। समाधुर्यात् तथौष्ण्याच्च स्नेहाच्चानिलनाशनः। कषाय भावान्माधुर्य्यात्तिक्तत्वाच्चापि पित्तहा। औष्ण्यात् कषायभावाच्च तिक्तत्वाच्च कफे हितः। शूकधान्यं शमीधान्यं मधु संवत्सरोषितम्"।

अथ शाकगुणाः। "पटोलं कफपित्तासृक्ज्वरदुष्टव्रणापहम्। विसर्पवातजव्याधि त्रिदोषाणां विनाशनम्॥ पटोलपत्रं पित्तघ्नं नाडी तस्य कफापहा। फलं तस्य त्रिदोषघ्नं मूलं तस्य विरेचकम्॥ वास्तूकः शुक्रलो हृद्यो दीपनस्त्वाकतो लघुः। सक्षारः क्रिमिहा मेध्यो रुच्योऽग्निबलवर्द्धनः॥ वयःसंस्थापनी ब्राह्मी मेधायुः स्मृतिवर्द्धिनी। निम्बः पित्तकफच्छर्दिव्रणहृल्लासकुष्ठनुत्॥ मूलकं गुरुविष्टम्भितीक्ष्णमामत्रिदोषकृत्। तदेव घृतपक्वञ्चेत् पित्तनुत् कफवातनुत्॥ नालीशाकञ्च पित्तघ्नं तिक्तं मधुरशीतलम्। पिच्छिलं गुरुविष्टम्भिकफवातप्रकोपनम्॥ तच्छुक्रपर्णं जलयुक् पित्तश्लेष्मकफापहम्। पालङ्की कफपित्तघ्नी रुच्या वातविवर्द्धिनी॥ तण्डुलीयमसृक्पित्तविषनुत् स्वादुपाकतः। कलायशाकं रुचन्तु पित्तश्लेष्महरं गुरु॥ कफपित्तहरी ब्राह्मी मेधा स्वरकरी मता। हिलमोचो सदा तिक्ता कुष्ठघ्नो कफपित्तजित्॥ यवाङ्कुलः सरस्तीक्ष्ण आमवातापहो लघुः॥ शाकेषु सर्वे निवसन्ति रोगास्ते गो हि देहस्य विनाशहेतुः। तस्माद् बुधैः शाकविवर्जनञ्च कार्य्यं तथाम्लेषु त एव दोषाः॥ स्विन्नं निष्पीडितरस स्नेहाक्तञ्च प्रशस्यते। सर्वं शाकमचाक्षुष्यमजाङ्ग्यममैथुनम्। ऋते पटोलवास्तूककाकमाची पुनर्णवाः॥ वार्त्ताकुरेषा गुणसंयुक्ता वह्निप्रदा मारुतनाशिनी च। शुक्रप्रदा शोणित-

वर्द्धिनी च हृल्लासकाशारुचिनाशिनी च॥ सा बाला कफ-पित्तघ्ना पक्वा सूक्ष्मा च पित्तला। सदा फला त्रिदोषघ्नी रक्तपित्तप्रसादिनी॥ कुष्माण्डकं पित्तहरं बालं मेध्यं, कफा-पहम्। पक्वं लघूष्णं सक्षारं दीपनं वस्तिशोधनम्॥ सर्व-दोषहरं हृद्यं पथ्यं चेतो विकारिणाम्। कुष्माण्डनालिका गुर्वी शर्करा कफरोगनुत्॥ सक्षारा मधुरा रुच्या रुक्षा वात-कफापहा। अलाबुः शीतला गुर्वी मधुरा पित्तनाशिनी॥ वातश्लेष्मकरी रुक्षा दुर्जरा मलभेदिनी। अलाबु नालिका गुर्वी शर्करा कफरोगनुत्॥ कारवेल्लः स कर्कटो रोचनः कफपित्तनुत्। भिण्डाकं कफपित्तघ्नं गुरुविष्टम्भि वातलम्॥ त्रपुषं मूत्रलं रुक्षं बालं पित्तहरं स्मृतम्। शूरणो दीपनो रुच्यः कफघ्नो विषदो लघुः॥ विशेषादर्शसां पथ्यो भूकन्द-स्त्वतिदोषलः। मानकं स्वादु पित्तघ्नं गुरुशोथहरं कटु॥ कचौ सदा कटुः सामवातकृत् गुरुपित्तला। कदल्या वल्कमूलं वातपित्तहरं गुरु॥ कुमुदोत्पलपद्मानां कन्दा मारुतनाशनाः। कषायाः पित्तशमना विपाके मधुरा इमे॥ मांसं वातहरं वृष्यं हृद्यं बलवर्द्धनम्। प्रीणनं गुरुहृद्याच्च मधुरं रसपाकयोः॥ मत्स्यास्तु बृंहणाः सर्वे गुरवः शुक्रवर्द्धनाः। बल्या स्निग्धोष्णः मधुराः कफपित्तकरा मताः॥ अध्वव्यवायव्यायामदीप्ताग्नी-नाञ्च पूजिताः। वातोद्भवा न बाधन्ते रोगा मत्स्याशिनः सदा। क्षुद्रमत्स्यास्तु लघवो ग्राहिणो ग्रहणीहिताः"॥

अथ लवणगुणाः। "सैन्धवं दीपनं हृद्यं चाक्षुष्यं रोचनं लघु। स्निग्धं वृष्यं त्रिदोषघ्नं मधुरं लवणोत्तमम्॥" सामुद्रं मधुरं पाके नात्युष्णमविदाहि च। भेदनं स्निग्धमीषच्च शूलघ्नं नातिपित्तलम्॥ सौवर्चलं लवणं पाचनं दीपनं परम्। कफवातक्रमिहरं भेदनं पित्तकोपनम्॥ पांशुजं तिक्तमुष्णञ्च

श्लेषपित्तकफापहम् ॥ हिङ्गुतीक्ष्णं कटुरसं शूलाजीर्णविबन्ध-नुत् । लवणं पाचनं स्निग्धं दीपनं कफवातजित् ॥ जीरकं रुचिकृत् हृद्यं गन्धाढ्यं कफवातजित् । पाके तु कटुतीक्ष्णोष्णं लघुपित्ताग्निवर्द्धनम् ॥ धन्याकं मधुरं हृद्यं रोचनं चक्षुषो-र्हितम् । कषायतिक्तकटुकं स्वादुशीतसुगन्धि च । कासच्छर्दि-तृषा मोहनाशनं वह्निदीपनम् ॥ कफानिलहरं स्वर्य्यं विबद्धा-नाह शूलनुत् । आर्द्रकं रोचनं हृद्यं कटूष्णं पथ्यमेव च ॥ कफा-निलहरं स्वर्य्यं विबद्धानाह शूलनुत् । शुण्ठी तु कफवातघ्नी सस्नेहा लघुदीपनी ॥ विपाके मधुरा हृद्या कटुका दीपनीपरा । हरिद्रा कफपित्तघ्नी कण्डुदुष्टव्रणापहा । पाण्डुशोथापचित् प्लीहत्वग्दोषविषमेहनुत् । पिप्पली मधुरा हृद्या कटुका दीपनी परा । स्निग्धोष्णा मारुतश्लेष्मकासश्वासांश्च नाशयेत् । भेदनं पिप्पलीमूलं दीपनं क्रिमिनाशनम् ॥ चविका गज-पिप्पल्यौ पिप्पलीगुणवत् स्मृता । मरीचं लघु तीक्ष्णोष्णं रुच्यं रोचनदीनम् ॥ रसे पाके च कटुकं कफघ्नं पित्तकोपनम् । स्वर्य्यं शुक्रहरं कासपीनसश्लेष्मवातजित् ॥ यमानी कोष्ठ-शूलघ्नी हृद्या पित्ताग्निकारिणी । रोचनी कफवातघ्नी पाचनी क्रिमिनाशिनी ॥ किञ्चिद्धीनगुणा तस्या यमानी चेत्र-सम्भवा । सर्षपः श्लेष्मपित्तघ्नः सुतीक्ष्णो रक्तपित्तकृत् ॥ रसे पाके कटुस्निग्धक्रिमिकुष्ठापहो मतः । गुडुच्युष्णग्राहिवल्या त्रिदोषघ्नी रसायनी ॥ दीपनी ज्वरतृट्छर्दिकामला वात-रक्तनुत् । वासकः कासवैस्वर्य्यरक्तपित्तकफापहः" ॥

अथ फलगुणाः । "दाडिमं हृद्यमम्लोष्णं वातघ्नं ग्राहि-दीपनम् । हृद्यं कषायमधुरं कफपित्तविरोधि च ॥ कर्कन्धु-कोलबदरमवं वातकफापहम् । पक्वं पित्तानिलहरं स्निग्धास्तु मधुरं रसम् । तच्छुष्कं कफवातघ्नं न च पित्ते विरुध्यति ॥

शुष्कचूर्णन्तु हृट्छर्दिकफघ्नं दीपनं लघु। पुराणं हृद्प्रशमनं श्रमघ्नं वह्निदीपनम्॥ आम्रं बालं रक्तपित्तकरं मध्यन्तु पित्तलम्। पक्वं वर्णकरं रुच्यं मांसशुक्रबलप्रदम्॥ पित्तविरोधिवातघ्नं हृद्यं गुर्वग्निदीपनम्। आम्रपेषो कषायोष्णा भेदिनी कफपित्तजित्॥ कण्टाफलं सुमधुरं कषाय स्निग्धशीतलम्। दुर्जरं पित्तशमनं श्लेष्मशुक्रविवर्द्धनम्॥ 'कदलं मधुरं हृद्यं कषायं नातिशीतलम्। रक्तपित्तकरं रुच्यं हृष्यं श्लेष्मकरं गुरु॥ मातुलङ्गफलं हृद्यमम्लं नष्टाग्निदीपनम्। कासश्वासारुचिहरं तृष्णाघ्नं कण्ठशोधनम्॥ जम्बीरं मधुरं किञ्चित् अत्यम्लं पित्तकृद् गुरु। दुर्गन्धिदुर्जरं वह्निकफवातविवर्द्धनम्॥ तृष्णाशूलकफोत्क्लेशच्छर्दिश्वासनिवारणम्। तिन्तिडीफलकं बालं वातनुत् कफपित्तकृत्॥ पक्वं तत् दीपनं रुच्यं नात्युष्णं कफवातनुत्। आम्रातं तर्पणं रम्यं मधुरं हृंहणं गुरु॥ खेड्ल श्लेष्मलं शीतं स्निग्धं विष्टम्भि कीर्य्यते। विल्वं बालकषायोष्णं पाचनं वह्निदीपनम्॥ संग्राहि तिक्तकटुकं तीक्ष्णं वातकफापहम्। पक्वं सुगन्धिमधुरं दुर्जरं ग्राहि दोषलम्॥ फलेषु परिपक्केषु यद्गुणं समुदाहृतम्। विल्वादन्यत विज्ञेयं विल्वादामं गुणोत्तरम्॥ कफवातामशूलघ्नौ ग्राहिणौ विल्वपेषिकौ। नारिकेलं गुरुस्निग्धं पित्तघ्नं स्वादुशीतलम्॥ बलमांसप्रदं हृद्यं हृंहणं वस्तिशोधनम्। विशेषतः कोमलनारिकेलं निहन्ति पित्तज्वरपित्तदोषान्। तृट्छर्दिदाहामयमाशु हन्यात् सपित्तरक्तप्रभवान् विकारान्॥ नारिकेलोदकं पक्वं गुरुविष्टम्भि पिच्छलम्। वातघ्नी लवणैः पथ्या पित्तघ्नी घृतसंयुता॥ नागरेण कफं हन्ति सर्व्वरोगान् गुड़ान्विताम्। शिवा पञ्चरसायुष्या चक्षुष्या लवलीममा॥ मध्योष्णा दीपनी दोषशोथकुष्ठप्रणापहा। तद्दावीविशेषेण हृष्या शीतैरवीर्य्यतः"॥

अथ तोयगुणाः । "अन्नेनापि विना जन्तुः प्राणान् धार-
यते चिरम् । तोयाभावे पिपासार्त्तः क्षणात् प्राणैर्विमुच्यते ॥
अजीर्णे भेषजं वारि जीर्णे वारि बलप्रदम् । आयुराहारकाले
च भुक्तास्योपरि नो निशि ॥ तोयं सप्तगुणं प्रोक्तं स्वच्छं लघु च
शीतलम् । सुगन्धिसंस्पृष्टरसं हृद्यं तृष्णाप्रणाशनम् ॥ पिच्छिलं
कृमिसंक्लिन्नं पर्णशैवालकर्दमैः । विवर्णं विरसं सान्द्रं दुर्गन्धं
न हितं जलम् ॥ शीताम्बु मदमूर्च्छाघ्नं पित्तच्छर्दिज्वरा-
पहम् । श्रमभ्रमीणदाहतृट्मदात्ययविषापहम् ॥ उष्णोदकं
सदा पथ्यं काशश्वासज्वरार्त्तिहम् । कफवातामदोषघ्नं पित्तलं
वस्तिशोधनम् ॥ छिनत्ति श्लेष्मसंघातं मारुतञ्चापकर्षति ।
अजीर्णं जरयत्याशु पीतमुष्णोदकं निशि ॥ क्वथ्यमानन्तु
यत्तोयं निष्फेनं निर्मलं लघु । भवत्यर्द्धावशिष्टन्तु तदुष्णो-
दकमिष्यते ॥ तत्पादहीनं वातघ्नमर्द्धहीनन्तु पित्तनुत् । कफघ्नं
पादशेषस्थं पानीयं लघुदीपनम् ॥ धारापातेन विष्टम्भि दुर्जरं
पवनापहम् । शृतं शीतं त्रिदोषघ्नं वाष्पान्तर्भाविशीतलम् ॥
दिवा शृतन्तु यत्तोयं रात्रौ तद्गुरुतां व्रजेत् । मूर्च्छा पित्तोष्ण-
दाहेषु विषे रक्ते मदात्यये ॥ श्रमक्लमपरीतेषु भ्रमके वमथौ
तथा । ऊर्द्धगे रक्तपित्ते च शीतमम्भः प्रशस्यते ॥ पार्श्वशूले
प्रतिश्याये वातरोगे गलग्रहे । आध्मानेस्तिमिते कोष्ठे सद्यः
शुद्धे नवज्वरे ॥ हिक्कायां स्नेहपित्ते च शीताम्बु परिवर्जयेत् ।
अरोचके प्रतिश्याये प्रमेहे श्वयथौ क्षये ॥ मन्दाग्नावुदरे कोष्ठे
ज्वरे नेत्रामये तथा । व्रणे च मधुमेहे च पानीयमल्पमाचरेत् ।
नारिकेलोदकं हृद्यं स्वादु शीतं हिमं गुरु । तृष्णापित्तानिल-
हरं दीपनं वस्तिशोधनम् ॥ विशेषादग्निवर्णस्य नारिकेलस्य
यज्जलम् । तत्पित्तप्रभवान् रोगान् सर्वानेवापकर्षति ॥ बालस्य
नारिकेलस्य जलं प्रायो विरेचनम् । नारिकेलाम्बु तरुणं

तृष्णाघ्नं पित्तनाशनम्॥ नारिकेलजलं शीतं विष्टम्भि गुरु पिच्छिलम्"॥

अथ क्षीरगुणाः। "क्षीरं स्वादुरसं स्निग्धमोजस्यं धातुवर्द्धनम्। वातपित्तहरं वृष्यं श्लेष्मलं गुरु शीतलम्॥ गोक्षीरं जीवनं वल्यं रक्तपित्तानिलापहम्। आयुष्यं पुंस्त्वकृत् पथ्यं हृद्यं मेध्यं रसायनम्॥ माहिषं स्निग्धमत्यर्थं मधुरं शीतलं गुरु। निद्राकराभिष्यन्दि स्वादु वह्निविनाशनम्॥ शृतोष्णं कफवातघ्नं शृतं शीतन्तु पित्तनुत्। आममामकरं प्रोक्तं कवोष्णममृतं पयः॥ शर्कराक्षौद्रसर्पिर्भिर्युक्तं वृष्यं बलप्रदम्। *नष्टदुग्धं वातहरं दुर्जरं रुचमेव च॥ क्षीरसन्तानिका स्निग्धा* वृष्या पित्तानिलापहा। वर्ज्यं सलवणं क्षीरं यच्च विश्रथितं भवेत्॥ विवत्साबालवत्सानां पयो दोषलमीरितम्"॥

अथ दधिगुणाः। "गव्यं दधि तु वातघ्नं माङ्गल्यं शुचिरोचनम्। स्निग्धं विपाके मधुरं दीपनं बलवर्द्धनम्॥ माहिष्यं दध्यतिस्निग्धं रक्तपित्तप्रसाधनम्। विपाके मधुरं वृष्यं कफवृद्धिकरं गुरु॥ दधि यत् स्वादु तत्मेदः कफाभिष्यन्दकारणम्। दध्यम्लमतियद्रक्तदूषणं कफपित्तकृत्॥ विदाहि-मष्टविण्मूत्रं मन्दं जातं विदोषकृत्। पीनासे चातिसारे च शीतके विषमज्वरे॥ अरुचौ मूत्रकृच्छ्रे च कार्श्ये च दधि शस्यते। शरद्ग्रीष्मवसन्तेषु प्रायशो दधि गर्हितम्॥ हेमन्ते शिशिरे चैव वर्षासु दधि शस्यते। रक्तपित्तविकारेषु कफोत्थेषु न तद्धितम्॥ न नक्तं दधि भुञ्जीत न चाप्यघृतशर्करम्। यथा तथा शृतात् क्षीरात् जातं तत्र गुणोत्तरम्। वातपित्तहरं हृद्यं धात्वग्निबलवर्द्धनम्"॥

अथ तक्रगुणाः। "तक्रं मधु कषायाम्लं दीपनं कफवातजित्। शोथोदरार्शोग्रहणीदोषमूत्रग्रहारुचीः। प्लीहगुल्मघृतव्यापद्गरपाण्ड्वामयान् जयेत्। शीतादरार्शःप्लीहोदरोगार्त्ती प्रशस्यो मदः॥ मूत्रपदं

स्तव्यापि ज्वरपार्श्वा मयान् जयेत् । ससारं निर्जलं घोलं तक्रं पादजलान्वितम् ॥ अर्द्धोदकमुदश्वित् स्यात् मथितं जलवर्जितम् । पीनसश्वासकासादौ सिद्धमेव तदिष्यते ॥ घोलं पित्तानिलहरं तक्रं दोषत्रयापहम् । उदश्वित् श्लेष्मलञ्चैव मथितं कफपित्तनुत् ॥ तक्रमामं कफं कोष्ठे हन्ति कण्ठगदानपि । न तु तक्रं क्षते दद्यात् नोष्णकाले न दुर्बले ॥ नो मूर्च्छाभ्रमदाहेषु न रोगे रक्तपैत्तिके । शीतकालेऽग्निमान्द्ये च कफोत्थेष्वामयेषु च ॥ मार्गावरोधे दुष्टे च वायौ तक्रं प्रशस्यते । वातेऽम्लं सैन्धवोपेतं पित्ते स्वादु सशर्करम् । पिबेत्तक्रं कफे चापि क्षारत्रिकटुसंयुतम्" ॥

अथ घृतगुणाः । "घृतं सहस्रवीर्य्यं स्यात् बुद्धिवीर्य्यबलप्रदम् । सर्वस्नेहोत्तरं शीतं मधुरं रसपाकयोः ॥ वातपित्तरक्षोन्मादशोषालक्ष्मीज्वरापहम् । स्मृतिबुद्ध्यग्निशुक्रौजः कफमेदोविवर्द्धनम् ॥ गव्यं घृतं घृतश्रेष्ठं चाक्षुष्यं बलवर्द्धनम् । विपाके मधुरं शीतं वातपित्तविषापहम् ॥ माहिषञ्च घृतं स्वादु मधुरं शीतलं गुरु । वातपित्तप्रशमनं कफकृत् रक्तपित्तनुत्" ॥

अथेक्ष्वादिगुणाः । "इक्षवो रक्तपित्तघ्ना बल्या वृष्याः कफप्रदाः । विपाके मधुराः स्निग्धा गुरवो मूत्रलाः पराः ॥ गुडो वृष्यो गुरुः स्निग्धो वातघ्नो मूत्रशोधनः । नातिपित्तकरो मेदः कफकृद्बलप्रदः ॥ गुडः पुराणोऽधिगुणो वातघ्नः रुक्प्रसाधनः । पित्तघ्नो मधुरः स्निग्धो बल्यः पथ्यो विशेषतः ॥ खण्डं वृष्यतमं हृद्यं चाक्षुष्यं बृंहणं महत् । वातपित्तहरं शीतं स्निग्धं हृद्यं सुखप्रदम् ॥ शर्करा ज्वरपित्तासृक् मूर्च्छा छर्दितृषापहा ॥ मधु स्वादु रसे शीतं व्रणशोधनरोपणम् । कषायाम्लरसं वल्यं रूक्ष दीपनरोचनम् ॥ कषायाम्लरसं तैलं श्लेष्मघ्नं व्यवायि च । पित्तलं बद्धविण्मूत्रं न च श्लेष्माभि-

वर्द्धनम् ॥ वातघ्नं पूत्तम वस्त्रं रुच्यं मेधाग्निवर्द्धनम् । छिन्न-भिन्नच्युतोऽपिष्टक्वथितचतपिच्छिले ॥ भग्नस्फुटितविद्धाग्नि-दग्धविश्लिष्टदारिते । तथा विहितनिर्भग्ने मृगव्याडादिभिः चते ॥ सेकाभ्यङ्गावगाहेषु तिलतैलं प्रशस्यते । वर्जयेत् पयसा सिन्नं मत्स्यमांसमनूपजम् ॥ वल्लीफलमकुष्माण्डमर्केर्जम्बु-फलाद्दते । मांसं मूलकसंसिद्धं घृते मधु समांसके ॥ मत्स्यानि चुरिकारेण चौद्रमुष्णेन वारिणा । पुनरुष्णीकृतञ्चान्नं घृतं कांस्ये दशाहिकम् ॥ दध्ना तक्रेण पयसा तालस्यापि फलेन च । विरोधान्नैव भुञ्जीत मतिमान् कदलीफलम्" ॥ श्रुतिः "विरुद्धाशनजान् रोगान् प्रतिहन्ति विरेचनम् । वमनं शमनं वापि पूर्वं वाहितभोजनम् ॥ सात्म्येतात्पतया वापि दीप्ताग्ने-स्तरुणस्य च । स्निग्धव्यायामवलिनां विरुद्धं वितथं भवेत् ॥ अदृष्टहारदोषास्तु जायन्ते पापिनामिह" ॥ भालस्यादन्न-दोषादित्यनन्तरं मनुरप्याह । "लशुनं गृञ्जनञ्चैव पलाण्डुं करकाणि च । अभक्ष्याणि द्विजातीनाममेध्यप्रभवाणि च" ॥ करकं छत्राकः अमेध्यप्रभवाणि विष्ठादिजातानि । "वृथा कृश-रसं यावपयसा पूपमेव च । अनुपाकृतमांसानि देवान्नानि हवींषि च" ॥ वृथेति देवताद्यनुद्देशेन आत्मार्थं यत् पच्यते । कृशरमाह छन्दोगपरिशिष्टम् । "तिलतण्डुलसंपक्वः कृशरः सोऽभिधीयते" । संयावो घृतचीरगुडगोधूमादिचूर्णसिद्धः । अनुपाकृतमांसानि । मन्त्राकृतसंस्कृतमांसानि देवान्नानि यानि देवतानैवेद्यार्थमन्नानि तानि । हवींषि पुरोडाशादीनि प्राक् होमात् । "अनिर्दशाया गोःक्षीरमौष्ट्रमैकशफन्तथा । आविकं सन्धिनी चोरं विवत्सायाश्च गोःपयः ॥ आरण्यानाञ्च सर्वेषां मृगाणां महिषीं विना । स्त्रीचीरञ्चैव वर्ज्यानि सर्व-शुक्तानि चैव हि ॥ दधिभक्ष्येषु शुक्तेषु सर्वञ्च दधिसम्भवम् ।

यानि चैवाभिसूयन्ते पुष्पमूलफलैः शुभैः” ॥ अनिर्दशायाः प्रसवानन्तरमनिर्गतदशाहायाः गोरिति छागमहिषोपलक्षणम् । तथाच यमः । “अनिर्दशाया गोःक्षीरमाजं माहिषमेव च” ॥ एकशफमश्वाद्येकखुरसम्बन्धित्वात् सन्धिनी या ऋतुमती वृषमिच्छन्ति तस्याः सम्बन्धि । विवत्सायाश्च वत्सग्रहणादेव गोलाभे गोग्रहणं गोरेव न त्वजामहिष्योः । मृगाणामिति महिषप्रतिप्रसवात् पशुमात्रपरम् । शुक्तानि स्वभावतो मधुररसानि कालवशात् अम्लतां गतानि दधिसम्भवं तक्रादि । अभिसूयन्ते सन्धीयन्ते । शुभैर्मोहादिविकाराजनकैः । तथाच बृहस्पतिः । “कन्दमूलफलैः पुष्पैः शस्तैः शुक्तरसन्तु यत् । अविकारि भवेद्भोज्यमभक्ष्यं तद्विकारकृत्” ॥ मनुः । “मत्स्यादः सर्वमांसादः तस्मान्मत्स्यान् विवर्जयेत् । पाठीनरोहितावाद्यौ नियुक्तौ हव्यकव्ययोः ॥ राजीवाः सिंहतुण्डाश्च सशल्काश्चैव सर्वशः । सामान्यतः प्रवक्ष्यामि विधिं भक्षणवर्जने ॥ प्रोक्षितं भक्षयेन्मांसं ब्राह्मणानाञ्च काम्यया । यथाविधिनियुक्तश्च प्राणानामेव चात्यये ॥ प्राणस्यान्नमिदं सर्वं प्रजापतिरकल्पयत् । जङ्गमं स्थावरञ्चैव सर्वं प्राणस्य भोजनम् ॥ क्रीत्वा स्वयं वाप्युत्पाद्य परोपकृतमेव वा । देवान् पितॄंश्चार्चयित्वा खादन् मांसं न दुष्यति ॥ नाद्यादविधिना मांसं विधिज्ञो नापदि द्विजः । नियुक्तस्तु यथा न्यायं यो मांसं नात्ति मानवः । स प्रेत्य पशुतां याति सम्भवानेकविंशतिम्” ॥ प्रोक्षितं मन्त्रकृतप्रोक्षणाख्यसंस्कारयुतं यज्ञहतपशुमांसविशिष्टं यज्ञाङ्गत्वेन तदभक्ष्यम् । तथाच तत्रैवोक्तम् । “मन्त्रैस्तु संस्कृतानद्यात् शाश्वतं विधिना स्थितः” ॥ इति चारण्यानां प्रोक्षितत्वमगस्त्येन कृतम् । तथाच महाभारते । “आरण्याः सर्वदैवत्याः प्रोक्षिताः सर्वशो मृगाः । अगस्त्येन पुरा राजन् मृगया येन

पूज्यते"॥ ब्राह्मणकाम्ययात्वेकवारं यथाविधि नियुक्तः श्राद्धादाविति शेषः। तथाच यमः। "भक्षयेत् प्रोक्षितं मांसं सकृत् ब्राह्मणकाम्यया। दैवे नियुक्तः श्राद्धे वा नियमे तु विवर्जयेत्"॥ नियमे शास्त्रान्तरनिषिद्धतत्कालमांसभक्षणे। अतएव नियुक्तस्त्विति मनुवचनं तत्कालीनानिषिद्धमांसभुग्विषयमिति प्रायश्चित्तविवेकः। प्रेत्य परलोके। याज्ञवल्क्यः। "वसेत् स नरके घोरे दिनानि पशुरोमभिः। सम्मितानि दुराचारो यो हन्त्यविधिना पशून्॥ सर्वान् कामानवाप्नोति ह्यमेधफलं तथा। गृहेऽपि निवसन् विप्रो मुनिर्मांसस्य वर्जनात्"॥ मनुः। "वर्षे वर्षेऽश्वमेधेन यो यजेत शत समाः। मांसानि न तु खादेद् यस्तयोः पुण्यफलं समम्"॥ नारदीये। "न मत्स्यं भक्षयेन्मांसं न कौर्म्मं नान्यदेव हि। चण्डालो जायते राजन् कार्त्तिके मांसभक्षणात्"॥ महाभारते। "कौमुदन्तु विशेषेण शुक्लपक्षं नराधिप। वर्जयेत् सर्वमांसानि धर्म्मस्तत्र विधीयते"॥ कौमुदं कार्त्तिकम्। कार्त्तिकमधिकृत्य ब्रह्मपुराणे। "कार्त्तिकमासगत शुक्लपक्षतदेकादश्यादिपञ्चदिनानि शक्ताशक्तभेदात् पापतारतम्याद्वा निषिद्धानि"। भविष्ये। "आमिषं रक्तशाकञ्च यो भुङ्क्ते च रवेर्दिने। सप्तजन्म भवेत् कुष्ठी दरिद्रश्चोपजायते"॥ विष्णुपुराणे। "चतुर्दश्यष्टमी चैव अमावास्याथ पूर्णिमा। पर्वाण्येतानि राजेन्द्र रविसंक्रान्तिरेव च॥ स्त्रीतैलमांससम्भोगी पर्वस्वेतेषु वै पुमान्। विण्मूत्रभोजनं नाम नरकं प्रतिपद्यते"॥ अत्र यद्यपि संक्रान्तिपदेन पुण्यकालो लभ्यते तथापि। "अष्टम्यां पक्षयोरन्ते रविसंक्रान्तिवासरे। पर्वोपान्ते स्त्रियं तैलं मांसञ्च परिवर्जयेत्"॥ इति ब्रह्मपुराणात् वासरपदश्रवणात् पुण्यकालोपलक्षितदिन एव

निषेधः । विष्णुपुराणवचनमपि तत्पुण्यकालोपलक्षिततद्दिन-
परम् । अन्यथा वासरपदवैयर्थ्यापत्तेः । राजमार्त्तण्डे भोज-
राजकृतम् । "अर्द्धरात्रादधश्चेत् स्यात् तस्मिन्नेवाहनि क्रिया ।
ऊर्द्धं संक्रमणे भानोरपरेऽहनि तत् क्रिया" ॥ इति वचनात्
सङ्क्रमणावच्छिन्नपूर्वापरदिनादिपुण्यकालोपलक्षित-दिनपर-
मपीति । स्त्रियास्तु पशुमांसभक्षणनिषेधमाह श्रीभागवते
गद्यम् । "ये त्विह वै पुरुषाः पुरुषमेधेन यजन्ते याश्च स्त्रियो
नृपशून् खादन्ति तांश्च ताश्च ते पशव इह निहता यमसदने
यातयन्तो रक्षो गणाः सौनिका इव स्वधितिनाऽवदायासृक्
पिबन्ति" इति स्वधितिना कुठारेण अवदाय खण्डयित्वा
मनुः । "मत्तक्रुद्धातुराणाञ्च न भुञ्जीत कदाचन । केशकीटा-
वपन्नञ्च पदा स्पृष्टञ्च कामतः ॥ भ्रूणघ्नावेक्षितञ्चैव संस्पृष्ट-
ञ्चाप्युदक्यया । पतत्रिणावलीढञ्च शुना संस्पृष्टमेव च ॥ गवा
चान्नमुपाघ्रातं घुष्टान्नञ्च विशेषतः । गणान्नं गणिकान्नञ्च
विदुषा च जुगुप्सितम् ॥ शुक्तं पर्य्युषितं चैव शूद्रोच्छिष्टन्तथैव
च । स्तेन गायनयोश्चैव तक्ष्णो वार्द्धुषिकस्य च ॥ चिकित्सकस्य
मृगयोः क्रूरस्योच्छिष्टभोजिनः । उग्रान्नं सूतिकान्नञ्च पर्य्या-
चान्तमनिर्दशम् ॥ अनर्चितं वृथामांसमवीरायाश्च योषितः ।
द्विषदन्नं नगर्य्यन्नं पतितान्नमवक्षुतम् ॥ पिशुनानृतिनोश्चान्नं
क्रतुविक्रयिणस्तथा । मृष्यन्ति ये चोपपतिं स्त्रीजितानाञ्च
सर्व्वशः ॥ अनिर्दशञ्च प्रेतान्नं अतुष्टिकरमेव च । राजान्नं
तेज आदत्ते शूद्रान्नं ब्रह्मवर्च्चसम् ॥ आयुः सुवर्णकारान्नं यश-
श्चर्म्मावकर्त्तिनः । विष्ठा वार्द्धुषिकस्यान्नं शस्त्रविक्रयिणो मलम् ॥
भुक्त्वा चान्यतमस्यान्नममत्या क्षपणं त्र्यहम् । मत्या भुक्त्वा
चरेत् कृच्छ्रं रेतो विण्मूत्रमेव च ॥ नाद्यात् शूद्रस्य पक्वान्नं
विद्वानश्राद्धिनो द्विजः । आददीताममेवास्मादवृत्तावेकरात्रि-

कम्" ॥ केशकीटावपन्नञ्च केशकीटसंसर्गदुष्टम्। कामत इति इच्छातः। भ्रूणघ्नावेक्षित पतितदृष्टम्। उदक्यया रजस्वलया। पतत्रिणावलीढं काकादिना भक्षितं शुष्टान्नं के के भोक्तार इत्युक्तान्नं सत्रादौ यद्दीयते तदन्नं पर्य्युषितं रात्र्यन्तरितं तत्तु स्नेहाक्तं भक्ष्यमाह मनुः। "यत्किञ्चित् स्नेहसंयुक्तं भक्ष्यभोज्यमगर्हितम्। तत्पर्य्युषितमप्याद्यं हविःशेषञ्च यद्भवेत्" ॥ विशेषमाह स एव। "चिरसंस्थितमप्याद्यं सुस्नेहाक्तमपि द्विजैः। यवगोधूमजं सर्वं पयसश्चैव विक्रिया" ॥ उच्छिष्ट भुक्तावशिष्टं मृगयोर्व्याधस्य वार्द्धुषिकस्य "समर्घं, मूल्यमादाय महार्घं यः प्रयच्छति"। सूतिकान्न सूतिकाभोजनमुद्दिश्य यत् क्रियते तत् कुलजैरपि न भोक्तव्य पर्य्याचान्तम् एकपङ्क्तिस्थे भुज्यमाने यदि कश्चिदाचमनं करोति तदन्नम्। अनिर्दशं जननाशौचान्नं अनर्चितमवज्ञया दत्त वृथामांसं देवपित्रुद्देशेन यन्न हतम्। अवीरायाः पतिपुत्रविहीनया योषित इत्युपदानात् स्त्रीत्वमात्रेणैवासम्बन्धिन्यानिषेधो न तु पितामह्यादिसम्बन्धिन्या अपि प्रायश्चित्तविवेकोऽप्येवम्। नगर्य्यन्नं नगराधिपान्नं नगराधिपतेश्चैवेति ब्रह्मपुराणात्। अवक्षुतम् उपरिक्षुतम्। अनिर्दशञ्च प्रेतान्नं मृताशौच्यन्नम् आदत्ते नाशयति दोषाभिधानान्नेषणनिषेधः कल्पाते ब्रह्मवर्चसम् अध्ययनादिनिमित्ततेजः अमत्या अज्ञानेन त्र्यहं क्षपणम् उपवासः। कृच्छ्रं प्राजापत्यव्रतम्। अग्न्याहिनः श्राद्धपञ्चयज्ञशून्यस्य प्रवृत्तौ धर्मान्तराभावे ऐकरात्रिकम् एकरात्रिनिर्वाहोचितम् आममन्नं दत्तमपि भोजनकाले तद्गृहावस्थितं शूद्रान्नम्। तथा चाङ्गिराः। "शूद्रवेश्मनि विप्रेण क्षीरं वा यदि वा दधि। निवृत्तेन न भोक्तव्यं शूद्रान्नं तदपि स्मृतम्" ॥ निवृत्तेन शूद्रान्नानिवृत्तेन अपिशब्दात्

भाव्यात् घृततण्डुलादिस्वगृहागते। पुनरङ्गिराः। "यथा यातस्ततो ह्यापः शुद्धिं यान्ति नदीं गताः। शूद्राद्विप्रगृहेष्वन्नं प्रविष्टन्तु सदा शुचि"॥ प्रविष्टेऽपि स्वीकारापेक्षामाह परा-शरः। "तावद्भवति शूद्रान्नं यावन्न स्पृशति द्विजः। द्विजा-तिकरसंस्पृष्टं सर्वं तद्धविरुच्यते"॥ स्पृशति गृह्णातीति कल्प-तरुः। तच्च संप्रोक्ष्य ग्राह्यमाह विष्णुपुराणम्। "संप्रोक्षयित्वा गृह्णीयात् शूद्रान्नं गृहमागतम्"। तच्च पात्रान्तरेण ग्राह्य-माहाङ्गिराः। "स्वपात्रे यच्च विन्यस्तं दुग्धं यच्छति नित्यशः। पात्रान्तरगतं ग्राह्यं दुग्धं स्वगृह आगतम्"॥ एतेषु स्वगृह आगतस्यैव शुद्धत्वं तद्गृहगतस्य शूद्रान्नदोषभागित्वं प्रती-यते। वृहन्नारदीये। "यः शूद्रेण समाहूतो भोजनं कुरुते द्विजः। सुरापीति स विज्ञेयः सर्वधर्मबहिष्कृतः॥ यः शूद्रे-णाभ्यनुज्ञातः कुर्य्याद्वा भोजनं द्विजः। सुरापीति स विज्ञेयः सर्वधर्मबहिष्कृतः॥ यः शूद्रेणार्च्चितं लिङ्गं विष्णुं वापि नमेन्नरः। स सर्वयातनाभोगी यावदाहूतसंप्लवम्॥ योषिद्भिः पूजितं लिङ्गं विष्णुं वापि नमेत्तु यः। स कोटिकुलसंयुक्त आकल्पं रौरवे वसेत्"॥ स्मृतिः। "कुष्माण्डे चार्थहानिः स्यात् वृहत्यां न स्मरेद्धरिम्। बहुशत्रुः पटोले स्यात् धन-हानिस्तु मूलके॥ कलङ्की जायते विल्वे तिर्य्यग्योनिश्च निम्बके। ताले शरीरनाशः स्यान्नारिकेले च मूर्खता॥ तुम्बी गोमांसतुल्या स्यात् कलम्बी गोवधात्मिका। शिम्बी पापकरी प्रोक्ता पूतिका ब्रह्मघातिका॥ वार्त्ताकौ सुतहानिः स्याच्चिररोगी च माषके। महापापकरं मांसं प्रतिपदादिषु वर्जयेत्"॥ तत्र सप्तम्याश्चेव तालनिषेधादन्यत्र भक्षणं प्राप्तम्। अतः "तालं श्वेतास्य वार्त्ताकीं न खादेद्वैष्णवो नरः"। इत्यनेन तालमपि श्वेतं निषिद्धं साहचर्य्याच्च श्वेतानुषङ्गात्। एवम्

"अलाबुं वर्त्तुनाकारां वार्त्ताकीं कुन्दसन्निभाम्"॥ इति यद्दर्षि "कुसुम्भं नालिकाशाकं कुन्ताकं पूतिकान्तथा। भक्षयन् पतितस्तु स्यादपि वेदान्तगो द्विजः"॥ इत्युभनसा सामान्यतोऽभिहितम्। तत्र नालिका श्वेतकलम्बी। पूतिका दादश्यामधिकदोषाय शूद्रविषयिका वा इति कल्पतरुः। शङ्खः "वाग्दुष्टं भावदुष्टञ्च भाजने भावदूषिते। भुक्तान्न ब्राह्मणः पश्चात् त्रिरात्रञ्च व्रती भवेत्"॥ एतदभ्यासे। व्रती यावकेन। मनुः। "त्रीणि देवाः पवित्राणि ब्राह्मणानामकल्पयन्। अदृष्टमद्भिर्निर्णिक्तं यच्च वाचा प्रशस्यते"॥ अदृष्टमुपघातशङ्काभिरज्ञातम्। "अज्ञातञ्च सदा शुचि" इति याज्ञवल्क्यैकवाक्यत्वात्। वाचेति उपभ्रघातशङ्कायां पवित्रं भवत्विति ब्राह्मणैर्वाचा यत् प्रशस्यते इति दीपकलिका कुल्लूकभट्टौ। शातातपः। "गोकुले कन्दुशालायां तैलयन्त्रेक्षुयन्त्रयोः। अमी मांस्यानि शौचानि स्त्रीषु बालातुरेषु च"॥ अमी मांस्यानि शौचाशौचभागितया न विचार्य्याणि कन्दुशालायां लाजाद्यर्थं धान्यादिभर्जनशालायां बौधायनः। "अदुष्टासन्तताधारा वातोद्धूताश्च रेणवः। आकराः शुचयः सर्वे वर्जयित्वा सुराकरम्"॥ पराशरमत्रिमुनेरपि। यमः। "अजा गावो महिष्यश्च ब्राह्मणी च प्रसूतिका। दशरात्रेण शुद्ध्यन्ति भूमिष्ठञ्च नवोदकम्"॥ ब्रह्मपुराणम्। "नवप्रसूता गावा महिष्यश्छागयोनयः। शुद्ध्यन्ति दिवसैरेव दशभिर्नात्र संशयः"॥ स्मृतिः। "काले नवोदकं शुद्धं न पातव्यन्तु तत्त्र्यहम्। अकाले तु दशाहं स्यात् पीत्वा नाद्यादहर्निशम्"॥ काले वर्षाकाले। शङ्खः। "स्नानमाचमनं दानं देवतापितृतर्पणम्। शूद्रोदकैर्न कुर्वीत तथा मेघाद्विनिःसृतैः"॥ पानादौतरत्रादौ हरिवंशः। "अभोममम्भो विसृजन्ति मेघाः पूतं पवित्रं पवनैः सुगन्धि"। शङ्ख-

लिखितौ । "आकरद्रव्याणि प्रोक्षितानि शुचीनि" इति, यमः । "आममांसं घृतं क्षौद्रं स्नेहाश्च फलसम्भवाः । म्लेच्छ-भाण्डस्थिता दुष्टा निष्क्रान्ताः शुचयः स्मृताः" ॥ विष्णुधर्मो-त्तरे । "मुखवर्ज्जञ्च गौः शुद्धा मार्जारः क्रमणे शुचिः । पुष्पाणाञ्च फलानाञ्च प्रोक्षणात् शुद्धिरिष्यते" ॥ अत्रिः । "मक्षिकाः सन्तता धारा भूमिस्तोयं हुताशनः । मार्जारश्चापि दर्वी च मारुतश्च सदा शुचिः ॥ चाण्डालेन शुना वापि दृष्टं हवि-रयज्ञियम् । विडालादिभिरुच्छिष्टं दुष्टमन्नं विवर्जयेत् ॥ अन्यत्र हिरण्योदकस्पर्शात्" इति शातातपः "तापनं घृत-तैलानां प्लावनं गोरसस्य च । तन्मात्रमुद्धृतं शुध्येत् कठिनन्तु पयो दधि ॥ अविलीनं तथा सर्पिर्विलीनं श्रपणेन तु" ॥ मनुः । "द्रव्याणाञ्चैव सर्वेषां शुद्धिरुत्पवनं स्मृतम्" । उत्पवनं वस्त्रान्तरितनिर्वापणेन केशकीटाद्यपनयनम् । शातातपः । "क्लीवाभिशस्तपतितैः सूतिकोदक्यनास्तिकैः । दृष्टं वा स्याद् यदन्नन्तु तस्य निष्कृतिरुच्यते ॥ अभ्युक्ष्य किञ्चिदुद्धृत्य भुञ्जी-ताप्यविशङ्कितः" ॥ शुद्धिरित्यनुवृत्तौ विष्णुः । "गुडानामिक्षु-विकाराणां प्रभूतानां वायुग्निदानेन सर्वलवणानाञ्च" इति ब्रह्मपुराणम् । "चाण्डालपतितामेध्यैः शुनखैः कुष्ठिना तथा । ब्रह्मघ्नसूतिकोदक्या कौलेयककुटुम्बिभिः ॥ दृष्टं वा केश-कीटाक्तं मूषकनकुलाम्बुभिः । शुद्धमन्यात् सहृल्लेखं प्रभूतं पुष्टमेव च" ॥ कौलेयकः श्वा कुटुम्बी प्राणिविशेषः । सहृल्लेखं विचिकित्सितमन्नं पुष्टं पर्य्युषितम् । तथा ब्रह्मपुराणम् । "विचिकित्सा तु हृदये यस्मिन्नन्ने प्रजायते । सहृल्लेखन्तु विज्ञेयं पुरोपन्तु स्वभावतः" ॥ मत्स्यसूक्ते । "अनिवेद्य न भोक्तव्यं मत्स्यं मांसञ्च यद्भवेत् । अन्नं विष्ठा पयो मूत्रं यद्विष्णोरनिवेदितम् ॥ अनेन स्वयं भोज्यमन्नादिदेयमित्युक्तं

"नाभक्ष्यं नैवेद्यार्थे भक्ष्येष्वजामहिषीक्षीरं विवर्जयेत् पञ्चनख-मत्स्यवराहमांसानि चेति" विष्णुवचने तु अनेवंविधं निषिद्ध-मित्यविरोधः। अतएवायोध्याकाण्डे श्रीरामवाक्यम्। "यदन्नः पुरुषो भून' तदन्नास्तस्य देवताः" इति।

स्वदत्तस्यापि भक्षणमाह श्रीभागवते। "निवेदितं मद्भक्ताय दद्याद्भुञ्जीत वा स्वयम्"। फलमप्याह "उद्वास्य देवं स्वे धाम्नि तन्निवेदितमग्रतः॥ अद्यादात्मविशुद्ध्यर्थं सर्वकामसमृद्धये"॥ उद्वाख्यानीय स्वे धाम्नि हृदये। "त्वयोपयुक्तस्रगगन्धवासो-ऽलङ्कारचर्चिता। उच्छिष्टभोजिनोदासास्तव मायां जयेम हि। हृदिरूपं मुखे नाम नैवेद्यमुदरे हरेः। पादोदकञ्च निर्माल्यं मस्तके यस्य सोऽच्युतः"॥ ब्रह्मपुराणम्। "अम्बरीषनवं वस्त्रं फलमन्नं रसादिकम्। कृत्वा कृष्णोपभोग्यन्तु सदा सेव्यं हि वैष्णवैः॥ अम्बरीषहरेर्लग्नं नीरं पुष्पं विलेपनम्। भक्त्या न धत्ते शिरसि चाण्डालादधिको हि सः"॥ नारसिंहे। पादोदकफलमाह। "गङ्गाप्रयागगयनैमिषपुष्कराणि पुण्यानि यानि कुरुजाङ्गलयामुनानि। कालेन तीर्थसलिलानि पुनन्ति पापात् पादोदकं भगवतस्तु पुनाति सद्यः"॥ पद्मपुराणे। "ये पिबन्ति नरा नित्यं शालग्रामशिलोदकम्। प्रक्षालयन्त्य सन्दिग्धं ब्रह्महत्यादिपातकम्॥ शालग्रामशिलातोयमपीत्वा यस्तु मस्तके। प्रक्षेपणं प्रकुर्वीत ब्रह्महा स निगद्यते"॥ बह्वृच-गृह्यपरिशिष्टम्। "पवित्रं विष्णुनैवेद्यं सुरसिद्धर्षिभिः स्मृतम्। अन्यदेवस्य नैवेद्यं भुक्त्वा चान्द्रायणञ्चरेत्॥ अग्राह्यं शिव-नैवेद्यं पत्रं पुष्पं फलं जलम्। शालग्रामशिलास्पर्शात् सर्वं याति पवित्रताम्॥ यो यद्देवार्चनरतः स तन्नैवेद्यभुग्भवेत्। केवलं सौरशैवे तु वैष्णवो नैव भक्षयेत्॥ समानं चान्य-नैवेद्यं भक्षयेदन्यदैवतः"॥ भविष्ये · ,र्माल्यं नैव भोक्तव्य,

रुद्रस्य तपनस्य च। उपयुज्य च संमोहात् नरके पच्यते ध्रुवम्" ॥ अतएव पुरश्चरणचन्द्रिकायाम्। "सुषुम्णा वर्त्मना पुष्पमाघ्रायोद्वासयेत् सुधीः॥ निर्माल्यं मस्तके धार्यं सर्वाङ्गेष्वनुलेपनम्। नैवेद्यञ्चोपभुञ्जीत दत्त्वा तद्भक्तिशालिने" ॥ विष्वक्सेनप्रभृतये। नन्दिकेश्वरपुराणम्। "दत्त्वा नैवेद्यपुष्पाणि नाददीत कदाचन। त्यक्तव्यं शिवमुद्दिश्य तदा दानेन तत्फलम्" इति शिवदत्ते विशेषः। "ब्रह्मचारिगृहस्थैश्च वनस्थयतिभिः सह। भोक्तव्यं विष्णुनैवेद्यं नात्र कार्य्या विचारणा" ॥ एवञ्च तत् "हन्तकारस्य नैवेद्यं भुक्त्वा कृच्छ्रं यतिश्चरेत्" ॥ इति विष्णुनैवेद्येतरपरम्। तथाच। "अनुत्सृष्टेन सृष्टान्नं ग्रासार्द्धं ग्रासमेव वा। विष्णोर्निवेदितान्नं यो नित्यं भुङ्क्ते स मुक्तिभाक्" ॥ स्वोत्सृष्टजलाशयजलोपयोगेऽपि न दोषः तथा हि। "प्रदद्यात् सर्वभूतेभ्यो जलपूर्णं जलाशयम्"। इति मत्स्यपुराणे जलाशयोत्सर्गस्य सर्वभूतेभ्य इत्यनेन चप्रकृष्टचेतनोद्देश्यकत्वादुद्देश्यगतस्वामित्वाजननान्न दानत्वं किन्तु जलं स्वस्वत्वे दूरीकरणेन नद्यादिवत् साधारणीकृतम् अतएव "सामान्यं सर्वभूतेभ्यो मयोत्सृष्टमिदं जलम्। रमन्तु सर्वभूतानि स्नानपानावगाहनैः" ॥ इति मन्त्रलिङ्गेनोपादानं विना कस्यापि न स्वत्वमिति। तत्साधारणजलस्य गोतमोक्तेन स्वामित्वश्रुतेः तदुत्स्रष्टुरपि तथात्वे पुनः स्वामित्वात्तदुपयोगः। यथा गोतमः। "स्वामी ऋक्थक्रयसंविभागपरिग्रहाधिगमेषु। ब्राह्मणस्याधिकं लब्धं क्षत्रियस्य विजितं निर्विष्टं वैश्यशूद्रयोः" ॥ इति परिग्रहोऽनन्यपूर्वस्य जलतृणकाष्ठादेः स्वीकार इति मिताक्षरा। तत्राधिकारे व्यक्तमाहापस्तम्बः। दायाद्यं शिलोञ्छो चान्यच्चापरिगृहीतम्" इति। अपरिगृहीतमनन्यस्वीकृतमस्वामिक-

मित्यर्थः। निर्विष्टं वेतनलब्धं निर्वेशो भृतिभोगयोरित्यमरोक्तेः। पैठीनसिः "लवणं व्यञ्जनञ्चैव घृतं तैलं तथैव च। लेह्यं पेयञ्च विधिवत् हस्तदत्तं न भक्षयेत्"॥ आश्वमेधिके। "उदक्या-मपि चाण्डालं श्वानं कुक्कुटमेव च। भुञ्जानो यदि पश्येत तदन्नञ्च परित्यजेत्"॥ बौधायनः। "भुञ्जानेषु च विप्रेषु यस्तु पात्रं परित्यजेत्। भोजने विघ्नकर्त्ता च ब्रह्महा च तथोच्यते"॥ अन्यत्र गमनेन पात्रं त्यजेदित्यर्थः। कूर्मपुराणे। "यो भुङ्क्ते वेष्टितशिरा यश्च भुङ्क्ते विदिङ्मुखः। सोपानत्-कश्च यो भुङ्क्ते सर्वं विद्यात्तदासुरम्"॥ इति ब्रह्मपुराणे। "कुर्य्यात् क्षीरान्तमाहारं न च पश्चात् पिबेद्दधि"। अपि अधिकम्। "हस्तं प्रक्षाल्य गण्डूषं यः पिबेत् पापमोहितः। स दैवञ्चैव पैत्रञ्च आत्मानञ्चावसादयेत्॥ अर्द्धं पीत्वा च गण्डूषम् अर्द्धं त्याज्यं महीतले। रसातलगता नागास्तेन प्रीणन्ति नित्यशः"॥ हव्यासः। "ततस्तृप्तः समस्तानि विधानमसीति" अपः प्राश्य तस्मादेशाच्च नागवस्त्य विधिवदाचामेदिति। देवलः। "भुक्त्वाचामेद् यथोक्तेन विधानेन समाहितः। शोध-यञ्च मृदा हस्तौ मृदद्भिर्घर्षणैरपि॥ भोजने दन्तलग्नानि निर्हृत्याचमनं चरेत्। दन्तलग्नमसंहार्य्यं लेपं मन्येत दन्तवत्॥ न तत्र बहुशो यत्नं कुर्य्यादुद्धरणे पुनः। भवेदशौचमत्यन्तं तृणवेधात् व्रणे कृते"॥ बौधायनः। "पुनराचम्य दक्षिणे पादाङ्गुष्ठे पाणिना विस्रावयति। अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो ह्यङ्गुष्ठञ्च समाश्रितः। ईशः सर्वस्य जगतः प्रभुः प्रीणातु विश्वभुक्"॥ विस्रावयति जलमिति शेषः। ब्रह्मपुराणम्। "आचान्तो-ऽप्यशुचिस्तावद्यावत्पात्रमनुद्धृतम्। उद्धृत्याप्यशुचिस्तावद्या-वन्नोच्छिष्टमार्जनम्॥ भुक्तोच्छिष्टं समादाय सर्वस्मात् किञ्चिदा-न्नतः। उच्छिष्टभागधेयेभ्यः सोदकं निर्वपेद्भुवि"॥ तत्र मन्त्रः।

"रौरवे पुण्यनिलये पद्मार्वुदनिवासिनाम् । प्राणिनां सर्व-भूतानामक्षय्यमुपतिष्ठताम्" ॥ इत्यनेन शेषजलं त्यजेत् । विष्णुपुराणम् । "भुक्त्वा सम्यगथाचम्य प्राङ्मुखोदङ्मुखोऽपि वा । यथावत् पुनराचामेत् पाणी प्रक्षाल्य मूलतः ॥ स्वस्थः प्रशान्तचित्तस्तु कृतासनपरिग्रहः । अभीष्टदेवतानाञ्च कुर्व्वीत स्मरणं नरः ॥ अग्निराप्याययतां धातुं पार्थिवं पवनेरितः । दत्तावकाशो नभसा जरयत्वस्तु मे सुखम् ॥ अन्नं बलाय मे भूमेरपामग्न्यनिलस्य । भवत्वेतत् परिणतो ममास्त्वव्याहतं सुखम् ॥ प्राणापानसमानानामुदानव्यानयोस्तथा । अन्नं पुष्टिकरञ्चास्तु ममास्त्वव्याहतं सुखम् ॥ अगस्त्यर्वाड्वाग्निश्च वडवा-नलश्च भुक्तं मयान्नं जरयत्वशेषम् । सुखं ममैतत् परिणाम-सम्भवं यच्छत्वरोगं मम चास्तु देहे" ॥ विष्णुः । "यथा समस्तेन्द्रिय देहि देहे प्रधानभूतो भगवान् यथैकः । सत्येन तेनान्नविशेषमेतदारोग्यदं मे परिणाममेतु ॥ वीर्य्यवत्ता यथे-वाद्य परिणाममवैति हि । सत्येन तेन मद्भुक्तं जीर्य्यत्वन्नमिदं तथा ॥ इत्युच्चार्य्य स्वहस्तेन परिमृज्य तथोदरम् । अनायास-प्रदायीनि कुर्य्यात् कर्म्माण्यतन्द्रितः" ॥ मार्कण्डेयः । "भूयो-ऽप्याचम्य कर्त्तव्यं ततस्ताम्बूलभक्षणम्" । वशिष्ठः । "सपूगञ्च सुपर्णञ्च सुचूर्णेन समन्वितम् । अदत्त्वा द्विजदेवेभ्यस्ताम्बूलं वर्जयेद् बुधः ॥ पर्णमूले भवेद्व्याधिः पर्णाग्रे पापसम्भवः । जीर्णपर्णं हरेदायुः शिरा बुद्धिप्रणाशिनी" ॥

अथ षष्ठयामार्द्धकृत्यम् । "इतिहासपुराणाद्यैः षष्ठसप्तमकौ नयेत् । अष्टमे लोकयात्रा तु बहिः सन्ध्या ततः परम्" ॥ विष्णुपुराणम् । "सच्छास्त्रादिविनोदेन सन्मार्गादविरोधिना । दिनं नयेत्ततः सन्ध्यामुपतिष्ठेत् समाहितः" ॥ सन्ध्योपासनन्तु पूर्व्ववदेव । विशेषस्तु अग्निश्च मामन्युश्चेति मन्त्रेणाचमनं

सायमग्निरथेति बौधायनीयपरिशिष्टदर्शनात्। गायत्रीजपश्च उपविश्य प्रत्यङ्मुखेन वायुकोणसम्बन्धिदिगष्टमभागमुखेन वा कर्त्तव्यः। "जपन्नासीत सावित्रीं प्रत्यगातारकोदयात्" इति याज्ञवल्कीयात्। अन्वष्टममिति सांख्यायनात्।

अथ रात्रिकृत्यम्। स्मृतिः। "पूर्वाह्णविहितं कर्म न कृतं यत् प्रमादतः। रात्रेस्तु प्रहरं यावत् कर्त्तव्यं तद्यथोक्तवत्॥ दिवोदितानि कर्माणि प्रमादादकृतानि च॥ शर्वर्य्याः प्रथमे यामे तानि कुर्य्यादतन्द्रितः"॥ इति रत्नाकरः। याज्ञवल्क्याङ्गिरसौ। "उपास्य पश्चिमां सन्ध्यां हुत्वाग्नींस्तानुपास्य च। भृत्यैः परिवृतो भूत्वा नातितृप्तोऽथ संविशेत्"॥ अग्नौ होमोपासनं साग्निपरम्। उपास्य चेति चकारो वैश्वदेवादिकं समुच्चिनोति। संविशेत् स्वपेत्। तथाच विष्णुपुराणम्। "पुनः पाकमुपादाय सायमप्यवनीपते। वैश्वदेवनिमित्तं वै पत्न्या सार्द्धं बलिं हरेत्॥ अतिथिश्चागतं तत्र स्वशक्त्या पूजयेद् बुधः। दिवाऽतिथौ तु विमुखे गते यत् पातकं भवेत्॥ तदेवाष्टगुणं विद्यात् सूर्य्योढ़े विमुखे गते"॥ सूर्य्योढे सूर्य्य अस्तं गते सूर्य्येण प्रापिते। तथा। "कृतपादादिशौचस्तु भुक्ता सायं ततो गृही। गच्छेत् शय्यामस्फुटितामपि दारुमयीं नृप"॥ निशि भोजनं सार्द्धप्रहराभ्यन्तरे प्रागुक्तम्।

अथ शयनविधिः। सति सूर्य्ये शय्या च न पातनीया सा च सूर्य्योदयात् पूर्वमुत्तोलनीया। तथा च स्मृतिः। "भास्कराद्दृष्टशय्यानि नित्याग्निसलिलानि च। सूर्य्यावलोकिदीपानि लक्ष्म्या वेश्मानि भाजनम्॥ आसनं वसनं शय्या जायापत्यं कमण्डलुः। आत्मनः शुचिरेतानि न परेषां कदाचन"॥ न कदाचन इत्यनुमतिं विना अन्यथाऽतिव्याप्त्यनुपपत्तेः। व्यासः। "शुचौ देशे विविक्ते तु गोमयेनोपलिप्तके। प्रागुदक्प्लवने

चैव संविशेत्तु सदा बुधः॥ माङ्गल्यं पूर्णकुम्भञ्च शिरःस्थाने निधापयेत्। वैदिकैर्गारुडैर्मन्त्रै रक्षां कृत्वा स्वपेत्ततः"॥ गर्गः। "स्वगृहे प्राक्शिराः शेते श्वाशुर्ये दक्षिणा शिराः। प्रत्यक्शिराः प्रवासे तु न कदाचिदुदक्शिराः"॥ मार्कण्डेयपुराणे। "प्राक्शिराः शयने विद्यात् धनमायुश्च दक्षिणे। पश्चिमे प्रवलां चिन्तां हानिं मृत्युं तथोत्तरे"॥ तथा नमस्कृत्याव्ययं विष्णुं समाधिस्थः स्वपेन्निशि"। मार्कण्डेयः। "शून्यालये श्मशाने च एकवृक्षे चतुष्पथे। महादेवगृहे चापि शर्करा लोष्ट्रपांशुषु॥ धान्यगोविप्रदेवानां गुरूणाञ्च तथोपरि। न चापि भग्नशयने नाशुचो नाशुचिः स्वयम्। नार्द्रवासा न नग्नश्च नोत्तरापरमस्तकः। नाकाशे सर्वशून्ये च न च चैत्यद्रुमे तथा"॥ न स्वपेदित्यर्थः।

अथ दारोपगमनविधिः। याज्ञवल्क्यः। "षोडशर्त्तुनिशा स्त्रीणां तासु युग्मासु संविशेत्। ब्रह्मचार्य्येव पर्व्वाण्याद्याश्चतस्रश्च वर्जयेत्"॥ स्त्रीणां षोडशनिशा ऋतुः गर्भाधानयोग्यकालः। तथोक्तविधिना गच्छन् ब्रह्मचार्य्येव भवति तत्र व्रतादौ गच्छन् ब्रह्मचर्य्यस्खलनदोषो नास्तीति मिताक्षरा। पर्व्वाणि वोक्तानि। हारीतः। "चतुर्थेऽहनि स्नातायां युग्मासु च गर्भाधानम्। तदुपेतं ब्रह्मगर्भं दधातीति" अत्र चतुर्थी रात्रौ यद्गर्भाधानमुक्तं तद्रजोनिवृत्तौ बोद्धव्यम्। "रजस्युपरते साध्वी स्नानेन स्त्री रजस्वला" इति मनुवचनैकवाक्यत्वात्। साध्वी गर्भाधानादिविहितकर्मयोग्येत्यर्थः। आद्याश्चतस्रो वर्जयेदिति तु रजोनिवृत्तीतरपरम्। चतुर्थ्यां रात्रौ जातस्याप्रशस्तत्वमाहापस्तम्बः। "चतुर्थीप्रभृत्युत्तरोत्तराप्रजानि.श्रेयसार्थम्" इति मिताक्षरा मदनपारिजातयोः। स्नानानन्तरं पुनरपि रजोदर्शने विशेषमाह हारीतः। "रजस्वला यदि

स्नात्वा पुनरेव रजस्वला। अष्टादशदिनादर्वागशुचित्वं नष्ट विद्यते। एकोनविंशतेरर्वाक् एकाहं स्यात्ततोद्व्यहम्। विंशप्रभृत्युत्तरेषु त्रिरात्रमशुचिर्भवेत्" ॥ अष्टादशदिनादर्वाक् सप्तदशदिनाभ्यन्तरे इत्यर्थः। एवमुत्तरत्रापि। वशिष्ठः। "त्रिरात्रं रजस्वला अशुचिर्भवति सा नाञ्ज्यात् नाभ्यञ्ज्यात् नाप्सु स्नायात् अधःशयीत न दिवा स्वप्यात् न रज्जुं प्रसृजेत् नाग्निं स्पृशेत् न दन्तान् धावयेत् न मांसमश्नीयात् न ग्रहान्निरीक्षेत न हसेत् न किञ्चिदाचरेत् नाञ्जलिना जलं पिबेत् न लोहितायसेन न खर्वेण वेति"। न रज्जु प्रसृजेत् न रज्जुं कुर्य्यादित्यर्थः। न खर्वेण वामपाणिना लोहितायसेन ताम्रपात्रेण। अनृतावपि कामुकीगमनमाह विष्णुपुराणम्। "ऋतौ नरकमभ्येति हीयेतात्रापि चायुषः। परदाररतिः पुंसामुभयत्रापि भीतिदा। इति मत्वा स्वदारेषु ऋतुमत्सु बुधो व्रजेत्। यथोक्तदोषहीनेषु सकामेष्वनृतावपि"। प्रोढगर्भामपि अत्यन्तकामामुपेयात्। तदाह वशिष्ठः। "अपि स्त्री वा विजनिष्यमाणाः पतिभिः सह शयन्ते इति स्त्रीणामिन्द्रदत्तोवर इति"। विजनिष्यमाणाः प्रसविष्यः शयन्ते शेरते। स्टोरूपं क्रान्तसम्। पैठीनसिः। "त्वाष्ट्रं विश्वरूपं जघान वज्रेणेन्द्रः तं देवा ब्रह्महेत्यवदन् स स्त्रियः उपास्थलीत वरं दास्यामीति ततोऽस्याः तृतीयं ब्रह्महत्यायाः प्रपद्यस्व एकं भूमिर्वनस्पतयश्चैकम् आसां मघवा तुष्टः प्रायच्छत वरं भूमेः स्थिरत्वं वृक्षाणां छिन्नप्ररोहणं स्त्रीणां सर्वकालेषु सम्भव." इति सम्भवः सम्भोगः। दुष्टकालमाह "ज्येष्ठामूलामघाश्लेषारेवतीकृत्तिकाश्विनी। उत्तरा त्रितयं त्यक्त्वा पर्वर्क्षं प्रजेहृतौ" ॥ एवञ्च "ऋतौ नोपैति यो भार्य्यामनृतौ यश्च गच्छति। तुल्यमाहुस्तयोर्दोषमयोनौ यश्च गच्छति" ॥ इति बौधायनीयमनृतौ

दोषाभिधानम् अकामविषयम् । "पर्वण्यनारोग्यमनृतावपि गच्छन् पत्नीन्निरात्रमुपवसेत्" । वृद्धशातातपः । "स्त्रीणां संप्रेक्षणात् स्पर्शात् ताभिः संकथनादपि । ब्रह्मचर्य्यं विपद्येत न दारेष्वृतुसङ्गमात्" ॥ संप्रेक्षणादित्यत्र संशब्दः कामार्थः । श्राद्धानन्तरन्तु निषेधमाहतुः शङ्खलिखितौ । "ऋतुस्नातां तदहोरात्रं परिहरेत् । नातुरो न दिवा मैथुनं व्रजेत् । क्लीवा अल्पवीर्य्याश्च दिवा प्रसूयन्ते । अल्पायुषश्च तस्मादेतद्विवर्जयेत् । प्रजाकामः पितॄणां नोद्धरेत् तन्तुं विच्छिन्द्यात् प्रयतेताच्छेदाय यो नाप्रतिष्ठो भवति । तस्मात् प्रतिष्ठाकामः प्रजया तिष्ठति" ॥ नोद्धरेदिति निषेधः । तन्तुं सन्तानम् अच्छेदाय अविच्छेदाय सन्तानस्य येन यस्मात् तन्तुच्छेदात् अप्रतिष्ठश्च प्रजानुत्पत्त्या अप्राप्तनिष्ठः सन् पतति तस्मात्तदुत्पत्त्यर्थं यतितव्यमिति कल्पतरुः । एवञ्च श्राद्धदिने यदभिगमनं प्रागुक्तयाज्ञवल्क्यवचनादुक्तं मिताक्षरायां तद्देयम् । वशिष्ठः "शूद्रान्नेन तु भुक्तेन मैथुनं योऽधिगच्छति । यस्यान्नं तस्य ते पुत्रा अस्वर्ग्याः शूद्रवद्द्विजाः । ऋतुस्नातां च यो भार्य्यां सन्निधौ नाधिगच्छति । स गच्छेन्नरकं घोरं ब्रह्महेति तथोच्यते" ॥ सन्निधावित्यभिधानादसन्निहितस्य गमनाभावे न दोषः । पुत्रोत्पत्तिपर्य्यन्तमृत्वभिगमननियममाह विष्णुपुराणम् । "ऋतुकालाभिगामी स्यात् यावत् पुत्रो न जायते । ऋणापकर्षणार्थं हि पुत्रस्योत्पादनं प्रति" ॥ यतितव्यमिति शेषः । आपस्तम्बः । "ऋतौ तु गर्भशङ्कित्वात् स्नानं मैथुनिनः स्मृतम् । अनृतौ तु सदा कार्य्यं शौचं मूत्रपुरीषवत्" ॥ इति "द्वावेताशुची स्यातां दम्पती शयनं गतौ । शयनादुत्थिता नारी शुचिः स्यादशुचिः पुमान्" ॥ मैथुनशब्दः पूर्वं मलमूत्रोत्सर्गं न कुर्य्यात् । "तैलाभ्यङ्गे तथा वान्ते श्मश्रुकर्मणि मैथुने ॥

येत्। शेषा यथार्थनामानो योगाः कार्य्येषु शोभनाः। न शकमगुणसम्पन्नमभ्यतेऽल्पैरशोभिर्वहुतरगुणयुक्तं योजयेत्कालेषु। प्रभवति हि न दोषो भूरिभावे गुणानां सलिललव इवाग्नेः सप्रदीप्तेन्धनस्य। गुणशतमपि दोषः कश्चिदेकोऽतिदुष्टः क्षपयति यदि नान्यस्तद्विरोधी गुणोऽस्ति। घटमिव परिपूर्णं पञ्चगव्येन सद्यो मलिनयति सुराया विन्दुरेकोऽपि सर्वम्"।

अथ नाम्ना नक्षत्रज्ञानार्थं शतपदचक्रमाह। "चक्रं शतपदं वक्ष्ये कथांशाक्षरसम्भवम्। नामादि वर्णतो ज्ञेया ऋक्षवार्य्यंशकास्तथा। तिर्य्यगूर्द्धगता रेखा रुद्रसंख्या लिखेद्बुधः। जायते कोष्ठकानाञ्च शतैकं १०० नात्र संशयः। अ व क ह डा ऐशान्यां म ट प र ता इरिति चाग्नेय्यां न य भ जखा नैरृत्यां ग स द च ला वायव्याम्। पञ्च पञ्च क्रमेणैव विंशवर्णान् प्रयोजयेत्। पञ्चस्वरसमा योगे एकैकं पञ्चधा कुरु। अवर्णाद्यास्त्रयो ज्ञेयाः मध्यचर युता स्तथा। सजातीयैक्यमाख्याय पञ्चस्वरविनिर्णयः। अद्दृष्टतोरष्यकारेण शेनसस्य परिग्रहः। कुर्य्यात् कुपुसुदृस्थाने चौणि वीण्यक्षराणि च। कुघङछा भवेत् स्तम्भे रौद्रे त्वीशानगोचरे। पुषणठा भवेत् स्तम्भे हस्ते चाग्नेय सम्झके। भुधफ भवेत् स्तम्भे पूर्वाषाढे च नैरृते। दृथभाडा भवेत् स्तम्भे वायव्ये भाद्र उत्तरे। एव स्तम्भचतुष्कञ्च ज्ञातव्यं स्वरवेदिभिः। धिष्ण्यानि कृत्तिकादीनि प्रत्येक चतुरक्षरैः। साभिजित्सप्तकास्तत्र शतैकं द्वादशाधिकम्। यत्र-चांशककोष्ठस्थः क्रूरः सौम्योऽपि वा ग्रहः। तत्रस्थो वेधयेत् सम्यक् पुंसो नामादिमाक्षरम्। सौम्यैर्विद्धं शुभं ज्ञेयमशुभं पापखेचरैः। मिश्रैर्मिश्रफलं तत्र निर्वेधेन शुभाशुभम्। यद्यार्थं सर्वतो भद्रे ग्रहोपग्रहवेधतः। शुभाशुभफलं सर्वं तदिहापि विचिन्तयेत्। पञ्चस्वरा अइउए ओकारास्तैर्योगे धिष्ठानि

नक्षत्राणि। अत्र चतुर्भिर्वर्णैरेकं नक्षत्रं यथा। अइउए ३। वविवु। ४। वेवोकिकि। ५। कुघङछ। ६। केकोहहि। ७। हुहेहोड। ८। डिडुडेडो। ९। ममिमुमे। १०। मोटटिटु। ११। टेटोपपि। १२। पुषणठ। १३। पेपोररि। १४। रुरे-रोत। १५। तितुतेतो। १६। ननिनुने। १७। नोययियु। १८। येयोभभि। १९। भुधफढ। २०। भेभोजजि। २१। जुजेजोख। ०। खिखुखेखो। २२। गगिगुगे। २३। गोश-शिशु। २४। शेषोददि। २५। दुथझञ। २६। देदोचचि। २७। चुचेचोल। १। लिलुलेलो। २। अत्रयुक्त अकार-युक्तेन ज्ञेयः। ह्रस्वेन दीर्घो ज्ञेयः तालव्यशकारेण दन्त्य सकारो ज्ञेयः। इति शतपदचक्रम्।

अथ चन्द्रताराद्यशुभप्रतीकारः। "कर्म्म कुर्य्यात् फलावाप्त्यै चन्द्रादिशोभने बुधः। सुस्थकाले त्विदं सर्वं नार्त्तः कालमपेक्षते॥ चन्द्रे च शङ्खं लवणञ्च तारे तिथावभद्रे सिततण्डुलांश्च। धान्यञ्च दद्यात् करणञ्च वारे योगे तिलान् हेम(मणिञ्च लग्ने॥ योगस्य हेम करणस्य च धान्यमिन्दोः शङ्खञ्च तण्डुलमणी तिथिवारयोश्च। तारावलाय लवणान्यथ गाञ्च राशेर्दद्यात् द्विजाय कनकं शुचि नाडिकायाः"॥ वामनपुराणे। "विष्टयो व्यतीपाताद्य येऽन्ये दुर्नीतिसम्भवाः। ते नाम स्मरणाद्विष्णो-र्नाशं यान्ति महात्मनः॥ लवणैर्युवतिप्रतिमामभिनवसूर्पोदरे समालिख्य। तारादोषोपशमनाय द्विजाय दद्याद्विशुद्धये॥ एकं त्रिपञ्च सप्त द्विजाय दद्यात् पलानि लवणस्य। क्रमशो जन्मनि विपदि प्रत्यरिमरणाख्यतारासु। पलन्तु लौकिके-र्मानैः साष्टरत्तिद्विमाषकम्॥ तौलकत्रियतय ज्ञेय ज्योतिर्ज्ञैः स्मृतिसम्मतम्। विपत्तारे गुड़ं दद्यात् शाकं दद्याच्चिजन्मनि॥ प्रत्यरौ लवणं दद्यात् निधने तिलकाञ्चनम्"॥ राजमार्त्तण्डे

ग्रहदोषे द्रव्यधारणमाह। "दोषो न स्याद्‌ग्रहाणामशिशिर किरणे ताम्रमिन्दौ च शङ्ख पृथ्वीपुत्रे प्रवाल शशधरतनये शातकुम्भ भुजेन। देवाचार्य्ये च मुक्ता मणिरसुरगुरौ सीसक सूर्य्यसूनौ राहौ सार गिरीणा कमलजतनये राजपट्ट विभर्त्तु"। शातकुम्भ सुवर्णम्। राजपट्ट कर्पूराणीति प्रसिद्धम। गिरीणा सार लौह गिरिसारस्तु विज्ञेयो लौहे मलयपर्वते इति त्रिकाण्डशेषात्। "यद्यद्‌ग्रहस्य यद्द्रव्य तत्तस्मिन् विषमे स्थिते। दद्यात् सत्कृत्य विप्रेभ्य स्वयञ्च बिभृयात् सदा"॥ बुद्धिप्रकाशे "त्रिशूली चोरिकामूल गोजिह्वा हृद्दारकम्। ब्रह्मयष्टी सिंहपुच्छी वाय्याल चन्दन सितम्॥ अश्वगन्ध क्रमात् सूर्य्या द्याद्दोषोपशान्तये। ताम्रादीनामभावे तु स्वयञ्च दक्षिणे भुजे"॥ त्रिशूली विल्व गोजिह्वा अनन्तमूल हृद्दारक वीर ताड़क सिंहपुच्छी रामवासक। "श्वेत वास सिता धेनु शङ्खो वा क्षीरपूरित। देयो वा रजतश्चन्द्रश्चन्द्रदोषोपशान्तये॥ सिद्धार्थलोध्ररजनीद्वयमुस्तधान्य लामज्जक मफलिनी सवचा च मासौ। स्नान कुरु ग्रहगणप्रशमाय नित्य सव रविप्रभृतय सुमुखी भवन्ति"॥ लामज्जक वीरणमूलम्। "सग्राम सङ्कटे दुर्गे चौरव्याघ्रादिपीड़िते। कान्तार प्राणसन्देहे विषवह्नि जलेषु वा॥ राजादिभ्यश्च मत्रासे ग्रहरोगादिपीडिते। स्मृत्वा त पुरुष सर्वैरापदा विप्रमुच्यते"॥ त नरसिंहम्। 'देव ब्राह्मणपूजनात् गुरुवच सम्पादनात् प्रत्यह साधूनामथ भाषणात् श्रुतिवच श्रेय कथाकीर्त्तनात्। होमादध्वरदर्शनात शुचिमनोभावाज्जपाद्दानतो नो कुर्वन्ति कदाचिदेव पुरुषस्यैष ग्रहा पीडनम्'॥ गर्ग। शतमिन्दुस्तथा भौमो द्वात्रिंशद भृगुनन्दन। पञ्चपञ्चाशतो जीव सौरस्तु सप्तसप्तति॥ तथार्को द्वादश बुध षोडश परिकीर्त्तितम्। इराल क्रूर

खचरा ददते च शुभग्रहा:"॥ पञ्चाशत: पञ्चसार्द्धशतद्वयमिति यावत्। अथ नवानां ग्रहाणां दानानि। "सूर्य्ये धेनुश्च ताम्रञ्च गोधूमं रक्तचन्दनम्। चन्द्रे चन्दनशङ्खौ च वस्त्रञ्च तिलतण्डुलान्॥ कुजे वृष: प्रदातव्यो रक्तवस्त्रं गुडौदनम्। बुधे कर्पूरसुद्गञ्च हरिद्वस्त्रं हिरण्यकम्॥ पीतवस्त्रद्वय जीवे हरिद्राकनकानि च। अश्व: शुक्रे सितो देय: शुक्लधान्यानि यानि च॥ शनौ च सतिला देया कृष्णा गौर्महिमुत्तमम्। राहौ च महिषीच्छागौ माषाश्च तिलसर्षपा:॥ अजामेषौ च दातव्यौ केतौ चान्नञ्च मिश्रितम्। स्वर्णं गोविप्रपूजाभि: सर्वेषां शान्तिरुत्तमा"॥

तिथ्यादीनां क्रमेण बलवत्त्वं यथा "तिथिदिनकरणर्क्ष-लग्नवीर्य्यं प्रति स्वयमाह पराशर: क्रमेण"। स्वरोदय:। "तिथि-रेकगुणा प्रोक्ता वारश्चैव चतुर्गुण:। ऋक्षं स्यात् षोडशगुणं योगश्चैव शताधिक:॥ सहस्रेणाधिक: सूर्य्यश्चन्द्रो लक्षगुणा-धिक:। वर्जयित्वा बलं सर्वं तस्माच्चन्द्रबलं बलम्॥ लग्न-मात्मा चन्द्रमाश्च मन:कर्म्मफलं प्रति। तस्माल्लग्नाच्छशाङ्काञ्च नराणां फलमादिशेत्"॥ ब्रह्मसिद्धान्ते। "तिथिरेकगुणा प्रोक्ता नक्षत्रञ्च चतुर्गुणम्। करणं षड्गुणं प्रोक्तं वारश्चाष्टगुण: स्मृत:"॥ एवञ्चाशुभचन्द्रादौ प्रतीकारविधानात् प्रभवति हि न दोषो भूरिभावे गुणानामित्याद्यभिधानात् अष्टवर्गप्रकरणे कष्टाभीष्टे तुल्यसङ्ख्ये फले चेत् स्यातां नाशफलयोस्तत्र वाच्य:। "वाच्या पङ्क्तिर्योऽतिरिक्तस्तयो: स्यात् सर्वस्थाने कल्पनैवं प्रदिष्टा" इति बादरायणवचनात् पङ्क्ति: परीपाक:। ये ग्रहारिष्टसूचका इत्यभिधानाच्च राजमार्त्तण्डे। "चन्द्राग्नि-धनगा: पापालग्नाद्वा निधनोपगा:। कर्त्तुश्च पालनाश: स्यादामभाण्डे पयो यथा॥ द्वन्द्वाष्टमगान् पापान् वर्जयेन्नैधन

विलग्नञ्च चन्द्रञ्च निधनसंस्थं सर्वारम्भप्रयोगेषु" इत्यादि-ज्योतिःशास्त्रोक्तनिषेधस्य न पर्युदासता ततोऽष्टमचन्द्रादौ तत् प्रतीकारकरजतदानादिपूर्वकं नवान्नश्राद्धादिकरणे तन्निष्पत्ति-र्भवति न तु रात्र्यादौ श्राद्धकरणे श्राद्धानिष्पत्तिरिव कर्मा-निष्पत्तिरिति। किन्तु यदि प्रतीकारपूर्वकं करोति न दोष-जनकम् अन्यथा अनिष्टजनकमिति अतएव ग्रहाणां सूचकत्वेन पूर्वसिद्धत्वात् पूर्वमपि प्रतीकाराथ प्रायश्चित्तानुष्ठानमिति। तथोक्त भगवत्या रुक्मिण्या भविष्यद्विवाहे श्रीभागवते। "चक्रुः सामर्ग्यजुर्मन्त्रैर्वध्वा रक्षां द्विजोत्तमाः। पुरोहितोऽथर्वविद्वै जुहाव ग्रहशान्तये॥ हिरण्यरूप्यवासांसि तिलांश्च गुड-मिश्रितान्। प्रादाद्धेनूश्च विप्रेभ्यो राजा विधिविदां वरः"॥

"शनिचक्रं नराकारं लिखित्वा सौरिभादितः। नाम ऋक्षं भवेद्यत्र फलं तत्र शुभाशुभम्॥ एकं मुखे द्वयहस्ते चत्वारि षट् पदद्वये। हृदि पञ्च करे वामे चत्वारि मस्तके त्रयम्॥ द्वयं नेत्रद्वये गुह्ये द्वय तत्र न्यसेद्बुधः। मुखे हानि-र्जयो दक्षे भ्रमः पादे श्रियो हृदि॥ वामे भीर्मस्तके राज्यं नेत्रे सौख्यं मृतिर्गुदे। तात्राष्टद्वादशे ऋक्षे यदा विघ्नकरः शनिः॥ तदा सौख्यं वपुष्यन्तु हृच्छीर्षे नेत्रद्वयोः। तृती-यैकादशे षष्ठे यदा सौख्यकरः शनिः॥ तदा विघ्नः शरीरस्थो गुह्ये वक्त्रेऽङ्घ्रिवामयोः। यस्य पीडाकरः सौरिस्तस्य चक्रे फलन्त्विदम्। लिखित्वा कृष्णद्रव्येण तैलमध्ये क्षिपे-त्ततः॥ निक्षिप्य भूमिमध्यस्थं कृष्णपुष्पैः प्रपूजयेत्। तुष्टिं याति न सन्देहः पीडां त्यक्त्वा शनैश्चरः"॥

अथ प्रकीर्णकम्। "गुरोर्युगेरस्ताबाल्ये वार्द्धके सिंहगे गुरौ। गुर्वादित्ये दशाहे तु वक्रे जीवातिचारिके॥ पूर्वराशा-वनायातातिचारिगुरुवत्सरे। प्राप्याशिगन्तृजीवस्य चातिचार-

त्रिपचके ॥ कन्यायाङ्गतसप्ताहे नीचस्थत्वे मलिम्लुचे। भानु-लङ्घितके मासि क्षये राहुयुते गुरौ ॥ पौषादिकचतुर्मासे चरणाङ्कितवर्षणे। एकेनाङ्गा चैकदिने द्वितीयेन दिनत्रये ॥ तृतीये तु सप्ताहे माङ्गल्यानि विजीविषुः। विद्यारम्भकर्णवेधौ चूडोपनयनोद्वहान् ॥ तीर्थस्नानमनावृत्तं तथानादिसुरेक्षणम्। परीक्षा रामयज्ञांश्च पुरश्चरणदीक्षणे ॥ व्रतारम्भप्रतिष्ठे च गृहारम्भप्रवेशने। प्रतिष्ठारम्भणे देवकूपादेः परिवर्जयेत् ॥ द्वात्रिंशद्दिवसाधास्ते जीवस्य भार्गवस्य च। द्वासप्ततिर्मङ्गलस्यास्ते पादास्ते द्वादशक्रमात् ॥ अस्तात् प्राक् परयोः पञ्च गुरोर्वार्द्धकबालते। पञ्च वृद्धो भृगोरस्ते तु भृगुर्बालो दशाह्निकः ॥ पादास्ते तु दशाहानि वृद्धो बालो दिनत्रयम्" ॥ अत्यन्ताशक्तौ राजमार्त्तण्डे। "बाले वृद्धे च सन्ध्यांशे चतुःपञ्च दिवासरान्। जीवे च भार्गवे चैव विवाहादिषु वर्जयेत् ॥ बालभृगौ परिणीता युवतिरसाध्वी भवेदवश्यम्। वृद्धे तस्मिन् वन्ध्या सन्ध्यास्ते मृत्युमस्येति ॥ एकराशौ गतौ स्यातामेकचैविषयौ यदि। गुर्वादित्यौ तदा त्याज्या यज्ञोद्वाहादिकाः क्रियाः" ॥ गुर्वादित्ये दशाहे त्विति प्रागुक्तं नक्षत्रभेदविषयम्। रवि-ग्रहयोरंशकविशेषाभ्यन्तरस्थित्या अस्तत्वमाह सूर्यसिद्धान्तः। "एकादशामरेज्यस्य तिथिसंख्याकजस्य च। अस्तांशा भूमि-पुत्रस्य दशसप्ताधिकास्तथा ॥ चन्द्रो द्वादशभिः पश्चात् दृश्यः प्राग्यात्यदृश्यताम्। पश्चादस्तमयोऽष्टाभिरुदयः प्राग्महत्तया ॥ प्रागस्ते तूदयः पश्चात् स्वल्पत्वात् दशभिर्भृगोः। एवं बुधो द्वादशभिश्चतुर्दशभिरंशकैः ॥ वक्रशीघ्रगतित्वार्कात् करोत्यस्त-मयोदयौ" ॥ क्वचित् प्रतिपच्छेदेऽपि चन्द्रदर्शनम्। "अन-भ्रायाञ्च शरदि हेमन्तेऽप्यतुषारिणि। रवेः सार्द्धदशांशेऽपि दृश्यतामिति चन्द्रमाः" ॥ शतानन्दः। "माघ्यां यदि मघा

नास्ति सिंहे गुरुरकारणम्"॥ अत्रैव माण्डव्यः। "श्रुति-चैधजातकान्नप्राशनचूड़ादिकः सर्वः। रविभवनस्थे जीवे कार्य्योवर्ज्यो विवाहस्तु"॥ रविभवनस्थे सिंहस्थे विवाहे विशेषो वक्ष्यते। भोजराजः। "एकरात्रं परित्यज्य कुर्य्यात् पापिग्रहं ग्रहे। प्रयाणे सप्तरात्रन्तु त्रिरात्रं व्रतबन्धने॥ अनिष्टे विविधोत्पाते सिंहिकासूनुदर्शने। सप्तरात्रं न कुर्वीत यात्रो-द्वाहादिमङ्गलम्"॥ व्रतबन्धने उपनयने। भृगुः। "वाम्ये राजनि सप्ताहो ब्राह्मणानां त्र्यहस्तथा। शूद्रस्यार्द्धदिनं प्रोक्तं सर्वकार्य्येषु वै भृगुः"॥ गर्गः। "दिग्दाहे दिनमेकन्तु ग्रहे सप्तदिनानि च। भूकम्पे च समुद्भूते त्र्यहाणि परिवर्जयेत्॥ उल्कापाते च त्रितयं धूमे पञ्चदिनानि च। वज्रपाते दिनमेकं वर्जयेत् सर्वकर्मसु"॥ भोजराजः। "ग्रहे रविन्दोरवनि-प्रकम्पे केतूद्गमोल्कापातनादिदोषे। व्रते दशाहानि वदन्ति तज्ज्ञास्त्रयोदशाहानि वदन्ति केचित्"॥ ग्रहणकाले भूक-म्पोल्कापातकरकापातवज्रपातादिसमाहारे त्रयोदशाहमशु-भम्। किञ्चिदूनतत्समाहारे दशाहम् एकैकोदये त्र्यहमिति मिश्राः। काश्यपः। उल्कालक्षणम्। "दहच्छिखा च सूक्ष्माग्रा रक्तनीलशिखोज्ज्वला। पौरुषी च प्रमाणेन उल्का नानाविधा मता"॥

अथ निर्घातः। गर्गः। "यदान्तरीक्षे बलवान् मारुतो मरुताहतः। पतत्यधः स निर्घातो जायते वायुसम्भवः"॥

अथ केतुः। "केतवश्च शिखावन्ति ज्योतींषि स्थिरतरा-ण्युत्पातरूपाणि"। दीपिकायां "गुर्वादित्ये गुरौ सिंहे नष्टे शुक्रे मलिम्लुचे॥ याम्यायने हरौ सुप्ते सर्वकर्माणि वर्जयेत्"॥ प्रतिप्रसवे न्यूनाधिकादिविरोधे राजमार्त्तण्डः। "उक्तानि प्रतिषिद्धानि पुनः सम्भावितानि च। सापेक्ष्यनिरपेक्षाणि मीमांस्यानीह कोविदैः"॥

अथाकालदृष्टिः। कृत्यचिन्तामणौ। "मार्गोमासात् प्रभृतिमुनयो व्यासवाल्मीकिगर्गाद्येवं यावत् प्रथर्पणविधौ नेति कालं वदन्ति। नाडीजङ्घः सुरगुरुमुनिर्वक्ति दृष्टेरकालौ मासावेतौ न शुभफलदौ पौषमाघौ न शेषाः"॥ स्मृतिसारे ज्योतिषम्। "एकराशिस्थितौ स्यातां यदि राहुबृहस्पती। विवाहव्रतयज्ञादि तदा सर्वं वर्जयेत्"॥ भीमपराक्रमे। "वापीकूपतडागादिनिषिद्धं सिंहगे गुरौ। मकरस्थे तु तत्-कार्य्यः न दोषः काललोपजः॥ कार्य्यं मकरगे जीवे विवाहा-द्यखिलं बुधैः। न तु सिंहगते जीवे कुर्वाणो मृत्युमाप्नुयात्"॥ मुहूर्त्तामृते। "अतिबलवान् हि चन्द्रोऽनिष्टफलः कृष्ण-पञ्चमीपरतः। अतिविषमगतापि तारा सितपक्षे नाशुभं कुरुते॥ ग्रहेण विद्धोऽप्यशुभान्वितोऽपि विरुद्धतारोऽपि विलो-मगोऽपि। करोति पुंसां सकलार्थसिद्धिं विहाय पाणिग्रहणं हि पुष्यः॥ पुष्यः परकृतं हन्ति न च पुष्यकृतं परः। अपि द्वादशगे चन्द्रे पुष्यः सर्वार्थसाधकः॥ ध्रुवमृतकरेऽष्टमेऽपि पुष्यो विहितमुपयाति सदैव कर्मसिद्धिम्"॥ वशिष्ठः। "क्षीणोऽपि यस्येह शुभक्रियासु क्रूरो विलग्ने मदनेऽथवा स्यात्। आसन्नमृत्युं तमुदीरयन्ति सन्तोऽथवा मृत्युगृहं प्रपन्नः॥ लग्नदोषाश्च ये केचित् ग्रहदोषास्तथापरे। ते सर्वे विलयं यान्ति लग्ने गुरुभृगू यदा"॥ श्रीपतिव्यवहारनिर्णये। "विष्टावङ्गारके चैव व्यतीपाते शनैश्चरे। निधने जन्मनक्षत्रे मध्याह्नात् परतः शुभम्"॥ तथा "रेवती रविवारेण हस्ता सोमेन संयुता। पुष्याऽप्यवनिपुत्रेण रोहिणी बुधसंयुता॥ स्वाती च गुरुणा युता शुक्रेणोत्तरफल्गुनी। मूलन्तु पङ्गुसङ्गेन सर्वकार्य्येषु शस्यते"॥ भीमपराक्रमे। "अश्विनी सह सूर्य्येण सोमे मृगशिरास्तथा। अश्लेषा भौमवारेण बुधे हस्तः मघो-

र्त्तितः॥ अनुराधा गुरोर्वारे विश्वदेवस्तु भार्गवे। वारुणं शनिसंयुक्तममृतो ऽयं प्रकीर्त्तितः" ॥ दीपिकायाम्। भूमिपुत्रार्कयोरह्नि नन्दामरुद्दास्रपाद्रान्त्यचित्राहिमूलाग्निभिः। भार्गवेन्द्वोरह्नि भद्रा भवेत् फल्गुयुग्माजयुग्मोडुसंयुता। सोमपुत्रस्य वारे जया स्यान्मृगोपेन्द्रगुर्विन्द्रयाम्याभिजिद्वाजिभिः। गीष्पतेरह्नि रिक्ता च युक्ता यदा विश्वशक्राग्नियुक्पित्र्यादित्यम्बुभिः। सूर्य्यसुतस्य दिने यदि पूर्णा ब्रह्मदिनाधिपतिद्रविणैः स्यात् योगवरास्त्विभिरेव समेताः सर्वसमीहितसिद्धिनियुक्ताः। त्वसतम्। "ध्रुवगुरुकरमूला पौष्णभान्यर्कवारे हरियुगविधियुग्मे फल्गुनो भाद्रयुग्मे दिवसकरतुरङ्गौ शर्वरीनाथवारे। गुरुयुगनलवातोपान्त्यपौष्णानि कौजे दहनविधिशताख्या मैत्रभं सौम्यवारे। मरुददितिभपुष्या मैत्रभं जीववारे भगयुग जयुगाश्वो विष्णुमैत्रे सिताह्नि श्रमणकमलयोनी सौरिवारे ऽमृतानि"।

अमृतम्। राजमार्त्तण्डे। "चन्द्रार्कयोर्भवेत् पूर्णा कुजे भद्रा गुरौ जया। बुधमन्दौ च नन्दायां शुक्रे रिक्तामृतातिथिः। आदित्यहस्ता गुरुपुष्ययुक्ता बुधानुराधा शनिरोहिणौ च। सोमे च विष्णुः कुजरेवती च शुक्राश्विनी चामृतयोगवर्गाः। यदि विष्टिव्यतीपातौ दिनं वाप्यशुभं भवेत्। हन्यतेऽमृतयोगेन भास्करेण तमो यथा"। अस्य मते वैधृत्यादियोगहनने ऽमृतयोगस्य न सामर्थ्यम्। तथा राजमार्त्तण्डः। "इन्द्रामृताख्यौ योगः सर्वाण्यशुभानि हन्त्यया नियतम्। न भवति पुनरिह शक्तो वैधृति विष्टिव्यतीपाते। वाराः क्रूरास्तिथिर्भद्रापादैकर्क्षाङ्कितश्च भम्। एतत्त्रयसमायोगं त्रिपुष्करमुदाहृतम्। त्रिपुष्करे तु यत् किञ्चित् शुभं वा यदि वा शुभम्। जायते त्रिगुणं सर्वं प्राणीनाशस्तु शारमः। सामीरानिर्र्याद

वृद्धिः पुत्रजन्म तथैव च। नष्टं दत्तं स्मृतं वापि तत् सर्वं विगुणायते। सर्वदेशाविशेषेण फलं स्यात् शुभयोगजम्। अमृतं सिद्धियोगश्च यद्येकस्मिन् दिने भवेत्। तद्दिनन्तु भवेद्दुष्टं मधुमपिर्यथाविषम्"। वराहः। "दुःस्वप्ननाशको वारो नक्षत्रं पापनाशकम्। तिथिरायुष्करी प्रोक्ता योगो वृद्धिविवर्द्धकः। चन्द्रः करोति सौभाग्यमंशकः। शुभदायकः करणाल्लभते लक्ष्मीं यः शृणोति दिने दिने। आरूढो द्विरदे रथे च तुरगे पाषाणकाष्ठादिके नौकायां तरणे उपानहि कथाशक्ते तथा क्रोधने। उच्छिष्टे दिनरात्रिविशेषसमये नक्षत्रवारादिकं दैवज्ञो न पठेत् पठेद्यदि पुनः श्रोता श्रियं नाप्नुयात्"। आह्निके वर्ज्यमधिकृत्य भविष्ये। "तिथिनक्षत्रयोगानां वाराणाञ्च तथा विभो। सूतको जीविकार्थञ्च यश्च मूल्येन पाठयेत्"। अत एव शमः। नक्षत्रैर्जीव्यति यश्च सोऽन्धकारं प्रपद्यते"। ज्योतिषे। "सर्वत्र कार्य्ये बुधशुक्रजीवाः केन्द्रत्रिकोणोपगताः प्रशस्ताः। तृतीयलाभारि गताश्च पापास्तिथिर्विरिक्ता शुभदस्य चाह्नः"। शतानन्दरत्नमालायाम्। "न वारदोषाः प्रभवन्ति रात्रौ विशेषतो भौमशनैश्चरार्काः। शुभपापग्रहश्चेव केवलं फलदं तथा। ग्रहयुक्तेक्षिते तु स्यात् फलं तदनुसारतः। तारापतिं विलग्नं वा दुरितग्रहमध्यगम्। विवाहादिषु कार्य्येषु त्यजेच्चिरजिजीविषुः। कार्य्यारम्भे विलग्नादष्टममिन्दुं विवर्जयेत्। क्रूरं सपापं पापवर्गस्थं लग्नं चन्द्रञ्च वर्जयेत्। बलनिर्द्धारणा देव सर्वत्र फलनिश्चयः। निरंशं दिवसं विष्टिं व्यतीपातञ्च वैधृतिम्। केन्द्रं वापि शुभैर्हीनं पापाढ्यमपि वर्जयेत्। नन्दाद्याः सिद्धियोगा भृगुजबुधकुजार्कीज्यवारैः प्रशस्ताः सूर्य्याशाग्निषडष्टगमुनिमिततिथयोऽर्कादिवारैः प्रदग्धाः"। राजमार्त्तण्डे। "मासारुद्रादिशो रामा षट्पञ्चमुनयस्तथा। दद्यन्ते

तिथय सप्त रव्यादि सप्तभिर्ग्रहैः । द्वादश्यर्कयुता भवेदशुभदा भौमेन चैकादशी भौमे चापि युता तथैव दशमी नेष्टा तृतीया बुधे षष्ठी नेष्टफलप्रदा सुरगुरौ शुक्रे द्वितीया तथा सर्वारम्भविनाशविघ्नजननी सूर्य्यात्मजे सप्तमी । पापोऽर्काहे विशाखात्रययममुडुपस्याह्नि चित्राचतुष्क तोय विश्वाभिजिद्वं त्वथ कुजदिवसे खत्रय विश्वदो ज्ञाहे मूलाविशाखा यमधनतुरगान्यानिजेवेह्नि पित्र्यं रोहिण्यार्द्रायमेन्द्रयतभमथ भृगोरह्नि पुष्याश्वयेन्दौ सौराहे हस्तयुग्माद्यमथमजनयुक्पौष्णपुष्याधनानि घण्टोऽखण्डर्चयुक्तो स्वगृहपतिदिने सोम्यवारेय्यमापि"। मिति दग्धपापयमघण्टयोगा । "रव्यादि दिवसे युक्ता विशाखादिचतुर्थतः । उत्पाटामृत्यवः काला अमृतानि यथाक्रमम्" । उत्पाटादियोगः । "वाजिचित्रोत्तराषाढा मूलपाशीन्द्रभान्तकाः । सूर्य्यादिवारसंयुक्ता योगाः क्रकचाः स्मृताः" । क्रकचा योगः । "आदित्य भौमयोर्नन्दा भद्रा शुक्रशशाङ्कयोः । बुधे जया गुरौ रिक्ता शनौ पूर्णा च मृत्युदा । यमघण्टे त्यजेदष्टौ मृत्यौ द्वादशनाडिकाः । अन्येषां पापयोगानां मध्याह्नात् परतः शुभम्" । यमघण्टादीनां वर्ज्य कालनिर्णयः । राजमार्त्तण्डे "द्वितीया मीनधनुषोश्चतुर्थी वृषकुम्भयोः । मेषकर्कटयोः षष्ठी कन्यामिथुनकेऽष्टमी । दशमी वृश्चिके सिंहे द्वादशी मकरे तुले । आद्या धनु सु सफरीषु । परा द्वितीया एकान्तरे दिनकरे तिथयः प्रदग्धाः । कार्मुके च तथा कुम्भे मेषे युग्मे हरौ घटे । एषु शुक्लाद्वितीयाद्या दग्धाः कृष्णा झषादिषु । राशौ चन्द्रस्य च रवे स्थित्वा वाच्य फलं बुधैः । याः प्रोक्तास्तिथयो दग्धाः मेषादिषु च राशिषु शुक्लास्ताविषमे राशौ समे कृष्णाः प्रकीर्त्तिताः । एभिर्जातो न जीवेत यदि शक्रसमो भवेत् । विवाहे विधवा नारी यात्राया

मरणं भवेत्। निष्फलं कृषिवाणिज्यं विद्यारम्भे च मूर्खता। गृहप्रवेशे भङ्गः स्याच्चूडायां मरणं ध्रुवम्। ऋणदाने फलं नास्ति व्रतदाने च निष्फले। शुभकर्माणि सर्वाणि नैव कुर्य्याद्विचक्षणः" ॥ उक्तराशिषु चन्द्रस्थित्या दग्धायां अकालं यथा "षष्ठी मेषकुलीरयोर्हिमकरे कन्यायुगे चाष्टमी सिंहे वृश्चिकराशिगे च दशमी तौलौ मृगे द्वादशी चापे चाथ भवेदिका यदि वृषे कुम्भे चतुर्थी यदा दग्धाख्यास्तिथयो वदन्ति मुनयस्त्याज्या सदा कर्मसु। त्यज रविमनुराधे वैश्वदेवञ्च सोमे शतभिषमपि भौमे चन्द्रजे चाश्विनी च। मृगशिरमपि जीवे सर्पदेवञ्च शुक्रे रविसुतमपि हस्ते वर्जनीयाश्च सप्त। अयोगेषु च सर्वेषु पूर्वयामं परित्यजेत्। अयोगाश्च विनश्यन्ति चन्द्रशुद्धिहता इमे। करकचामृत्युयोगाश्च दिनं दग्धं तथा परे। शुभे चन्द्रे प्रणश्यन्ति वृक्षा वज्राहता इव"। शुभचन्द्रेण करकचा शान्तिः। ज्योपतिः। "विरुद्धसंज्ञास्तिथिवारयोगा नक्षत्रवारप्रभवाश्च ये वै। हूनाङ्गवङ्गेषु खशेषु वर्ज्याः शेषेषु देशेषु न ते विरुद्धाः" ॥

अथ सर्वतो भद्रम्। "अथातः संप्रवक्ष्यामि चक्रं त्रैलोक्यदीपनम्। विख्यातं सर्वतोभद्रं सद्यः प्रत्ययकारकम्। ऊर्द्धगा दश विन्यस्य तिर्य्यग्रेखास्तथा दश। एकाशीतिपदं चक्रं जायते नात्र संशयः। अकारादि स्वराः कोष्ठेष्वीशादौ विदिशि क्रमात्। प्रदक्षिणक्रमाज्ज्ञेया ज्योतिःशास्त्रविशारदैः। कृत्तिकादीनि धिष्ण्यानि पूर्वाशादि लिखेत्ततः। सप्त सप्त क्रमेणैव अष्टाविंशतिसंख्यया। अवकहडाः पूर्वस्यां मटपरतास्तथैति दक्षिणस्यां नयभजखा वारुण्यां गशदचला-श्चोत्तरस्यां स्युः। अवहडयो वृषाद्यास्तु पूर्वादि क्रमतो बुधैः। राशयो द्वादश स्थाप्या मेषान्ता दक्षमार्गतः। शेषेषु कोष्ठके-

प्येवं नन्दादि तिथिपञ्चकम्। वाराणां सप्तकं लेख्यं भौमाद्यं तत्तिथिक्रमात्। इत्येष सर्वतोभद्र प्रस्तावः कथितो मया। यस्मिन्नृक्षे स्थितः खेटस्ततो वेधत्रयं भवेत्। ग्रहदृष्टिवशेनात्र वामदक्षिणसंमुखे॥ भुक्तं भोग्य तथाक्रान्तं विद्धं क्रूरग्रहेण भम्। शुभाशुभेषु कार्य्येषु वर्जनीयं प्रयत्नतः॥ वक्रगे दक्षिणादृष्टिर्वामा-दृष्टिश्च शीघ्रगे। संमुखी मध्यचारे च ज्ञेया भौमादिपञ्चके॥ सूर्य्यमुक्ता ग्रहाः शीघ्रास्तथा चार्कं द्वितीयगे। समास्तृतीयगे ज्ञेया मन्दा भानौ चतुर्थगे॥ वक्रा स्युः पञ्च षष्ठेऽर्कें त्वतिवक्रा नगाष्टगे। नवमे दशमे भानौ जायते सहजा गतिः॥ द्वाद-शैकादशे सूर्य्यें लभन्ते शीघ्रतां पुनः॥ रविस्थित्यशकस्थिंता बुधैः संख्यात्र कल्प्यते। न तु राश्यन्तरस्पर्शात् द्वितीयादिनिरू-पणम्॥ राहुकेतू सदा वक्रौ शीघ्रगौ चन्द्रभास्करौ। गते-रेकस्वभावत्वादेषां दृष्टित्रयं सदा॥ क्रूरा वक्रा महाक्रूराः सौम्या वक्रा महाशुभाः। स्युः सहजस्वभावस्थाः सौम्या क्रराश्च शीघ्रगाः॥ घङछाः षणठाश्चैव धफढाझञास्तथा। एतत्त्रिकं त्रिकं विद्धं विद्धैः कषभढैः क्रमात्॥ घङछा रौद्रगे वेधे षणठाऽस्तगे ग्रहे। धफढा पूर्वाषाढायां थझञा भाद्र उत्तरे। रवौ शसौ खषौ चैव जयौ णनौ परस्परम्॥ एकेन हि द्वयं ज्ञेयं शुभाशुभग्रहव्यधे। अवर्णादिस्वरद्वन्द्वे त्वेकवेधात् द्वयो-र्व्यधः॥ युग्मवर्णात्मके वेधे त्वनुस्वारविसर्गयोः"॥ सका-रादियुग्म–वर्णात्मकवेधवदनुस्वार–विसर्गयोरेक–वेधादुभयवेध इत्यर्थः। "कोणस्थ ऋद्वयोर्मध्ये अन्त्यादिपादगे ग्रहे। अकारादिचतुष्के तु वेधः पूर्णतिथौ तथा। एकादिक्रूरवेधेन फल पुंसा प्रजायते॥ उद्वेगश्च भयं हानिर्व्याधिर्मृत्युः क्रमेण च। ऋक्षे भ्रमोऽक्षरे हानिः स्वरे व्याधिर्भयं तिथौ॥ राशौ विद्धे महाविघ्नः पञ्च विद्धो न जीवति। एकवेधे भयं युद्धे

युग्मवेधे धनक्षयः ॥ त्रिवेधे तु भवेद्भङ्गो मृत्युर्वेधे चतुर्ग्रहैः" ॥ दृष्टिवेधे उदाहरणमाह "भरण्युकारहपभं नन्दां भद्रां तुलाञ्च भम् । विशाखां हरिभं विध्येद् ग्रह आग्नेयसंस्थितः" ॥ उदाहरणान्तरमाह "वं युग्ममीश्वरं कन्या रेफं स्वातीमुकारकम् । अश्विनीं रोहिणीश्चोऽभिजिद्गमेवं परेष्वपि ॥ यथा दृष्टफलाः क्रूरास्तथा सौम्याः शुभप्रदाः । क्रूरयुक्तः पुनः सौम्यो ज्ञेयः क्रूरफलप्रदः ॥ अर्कवेधे मनस्तापो द्रव्यहानिश्च भूसुते । रोगपीड़ाकरः सौरी राहुकेतू च विघ्नदौ ॥ चन्द्रे मिश्रफलं पुंसां रतिलाभश्च भार्गवे । बुधवेधे भवेत् प्रज्ञा जीवः सर्वशुभप्रदः ॥ स्वचस्थे बलं पूर्णं पादोनं मित्रगे ग्रहे । अर्द्धं समग्रहे प्रोक्तं पादं शत्रुग्रहे स्थिते ॥ इदञ्च सौम्य क्रूराणां बल स्थानवशात् समम् । एतदेव फलं विद्धि सौम्यैः क्रूरैर्विपर्य्ययात् ॥ स्थानवेधसमायोगात् यत् सत्त्वं जायते बलम् । तत् सत्त्वं वेध्यवस्तूनां फल ज्ञेय शुभाशुभम् ॥ दृष्टिहीने पुनर्वेधे न स्यात् किञ्चित् शुभाशुभम् । ग्रहाः सौम्यास्तथा क्रूराः वक्राः शीघ्रोस्तनीचगाः ॥ स्थानञ्च वेध्यमित्येव सर्वं ज्ञात्वा फलं वदेत् । वक्रग्रहे फलं द्विघ्नं त्रिगुणं स्वोच्चसंस्थिते ॥ स्वभावजं फलं शीघ्रे नीचस्थोऽर्द्धफलो ग्रहः । तिथिराश्यंशनक्षत्रं विद्धं क्रूरग्रहेण यत् ॥ सर्वेषु शुभकार्य्येषु वर्जयेत्तत् प्रयत्नतः । न नन्दति विवाहे च यात्राया न निवर्त्तते ॥ रोगाद्विमुच्यते रोगी वेधयेना क्षतोद्यमः । रोगकाले भवेद्वेधः क्रूरस्त्रिपरसग्रहः ॥ वक्रगत्या भवेन्मृत्युः शीघ्रे पापग्रहान्वितः । वेधस्थाने रणे भङ्गो दुर्गं भग्नः पलायते ॥ कविप्रवेशन तथ योधाघातश्च तत्र वै" ॥ कवियोर्य्यादा । "यत्र पूर्वादिकाद्यायां हृदयाग्न्यादिगो रविः । सादिगस्तमिता ज्ञेया शेषास्तिस्रः सदोदिताः ॥ ईशानस्थाः स्वराः प्राच्यां ज्ञेया याम्यामथाग्निगाः । नैऋतस्थाश्च वारुण्यां

वायव्यां सौम्यगा मताः ॥ नक्षत्राणि स्वरा वर्णा राशयस्तिथयो दिशः । ते सर्वेऽस्तमिता ज्ञेया यत्र भानुस्त्रिमासिकः ॥ नक्षत्रेऽस्ते रुजा वर्णे हानिः शोकः स्वरेऽस्तगे । राशौ विघ्नस्तिथौ भीतिः पक्षास्ते मरणं भवेत् । यात्रा युद्धं विवादश्च द्वारं प्रासादहर्म्ययोः । न कर्त्तव्यं शुभं चान्यदस्ताशाभिमुखं नरैः । अस्ताशायां स्थितं यस्य नाम्नः प्रथममक्षरम् । स आर्त्तः सर्वकार्य्येषु ज्ञेयो दैवहतो नरः । करौ कोष्ठे तथा द्वन्द्वे चातुरङ्गमहाबले । वर्ज्याशास्तं गता योधा यदीच्छेद्विजयं रणे । नक्षत्रेऽभ्युदिते पुष्टिर्वर्णे लाभः स्वरे सुखम् । राशौ जयस्तिथौ तेजः पदाप्तिः पक्षकोदये । प्रश्नकाले भवेद्विद्धं यल्लग्नं क्रूरखेचरैः । तद्दुष्टं शोभनं सौम्यैर्मिश्रैर्मिश्रफलं भवेत् । ग्रहाविद्धन्तु यल्लग्नं फलं लग्नस्वभावतः । ज्ञातव्यमौचित्ते केन्द्रे भाधिपं ग्रहचरादिकम् । शीर्षोदये सौम्य विलग्नवर्गे लग्नेऽपि वा सौम्ययुते शुभं स्यात् । अतोऽन्यथा हेतु तदन्यथात्वं मिश्रं विमिश्रैरधिकं बलाढ्यैः । केन्द्रोपगा नवम पञ्चमगाश्च सौम्याः केन्द्राष्टवर्जमशुभस्त्र्याय षष्ठसंस्थाः । सर्वार्थसाधनकराः परिपृच्छतां स्युरेभिर्विपर्य्ययगतैस्तु विपर्य्ययः स्यात् । लग्नाधिनाथो यदि केन्द्रगः स्यात् तस्मिन्नमेतस्य च केन्द्रगं वा । व्ययष्टकेन्द्राण्यपहाय पापा अन्यत्र याता यदि तच्छुभं स्यात् । आद्यो लग्नाधिपः कार्य्ये लग्ने कार्य्याधिपो यदि । द्वितीयो लग्नपो लग्ने कार्य्ये कार्य्याधिपो यदि । लग्नपः कार्य्यपश्चापि लग्ने यदि तृतीयकः । चतुर्थः कार्य्यपो स्यातां यदि लग्नपकार्य्यपौ । कार्य्यसिद्धिस्तदा ज्ञेया मित्रश्चेदधिकं मतम् । एवं दृष्टिवशाज्ज्ञेयं फलं यद्दचतुष्टयम् । पूर्णनाडीस्थितो दूतो यत् पृच्छति शुभाशुभम् । तत् सर्वं सिद्धिमाप्नोति शून्ये शून्यं समीरणे । आदौ शून्यगतः पृच्छेत् पश्चात् पूर्णं विशेद्

यदि। तदा सर्वार्थसिद्धिः स्यात् वामे वामं न संशयः। श्वास-प्रवेशकाले चेद् दूतो जल्पति वाञ्छितम्। तस्यार्थः सिद्धिमाप्नोति निर्गमे नास्ति सुन्दरम्। ऊर्द्धवामाग्रतो दूतो ज्ञेयो वामपथ-स्थितः। पृष्ठे दक्षे तथाधस्तादुक्षवाही गतो मतः। यात्रा-दानविवाहेषु वस्त्रालङ्कारभूषणे। शुभे कर्मणि सन्धौ च प्रवेशे वामगः शुभः। कलहद्यूतयुद्धेषु स्नानभोजनमैथुने। व्यवहारे भये भङ्गे दक्षनाड़ी प्रशस्यते। क्रूरैरुभयतो विद्धा यस्याक्षरतिथि स्वराः। राशिर्धिष्ण्यञ्च पञ्चापि तस्य मृत्युर्न संशयः। मण्डलं नगरं ग्रामो दुर्गं देवालयं पुरम्। क्रूरै-रुभयतो वेधे विनश्यन्ति न संशयः। कृत्तिकायां तथा पुष्ये रेवत्याञ्च पुनर्वसौ। विद्धे सति क्रमाद्वेधो वर्णेषु ब्राह्मणादिषु। तैलं भाण्डं रसो धान्यं गजाश्वादि चतुष्पदाः। सर्वं महार्घतां याति यावत् क्रूरव्यधे स्थितम्। क्रूरवेधसमायोगे यस्योप-ग्रहसम्भवः। तस्य मृत्युर्न सन्देहो रोगाद्वाथ रणादपि। सूर्य्यभात् पञ्चमं धिष्ण्यं ज्ञेयं विद्युन्मुखाभिधम्। शून्यस्याष्टमगं प्रोक्तं सन्नि-पातं चतुर्दशम्। केतुमष्टादशं प्रोक्तमुल्का स्यादेकविंशतिः। द्वाविंशतितमं कम्पं त्रयोविंशञ्च वज्रकम्॥ निर्घातञ्च चतुर्विंश-मुक्ता अष्टावुपग्रहाः। प्रस्थाने विघ्नदाः प्रोक्ताः सर्वकार्य्येषु सर्वदा॥ जन्मभं कर्म्म आधानं विनाशं सामुदायिकम्। सांघा-तिकमिदं धिष्ण्यं षट्कं सार्वजनीनकम्॥ जातिदेशाभिषे-कैश्च नव धिष्ण्यानि भूपतेः। वेधं ज्ञात्वा फलं ब्रूहि सौम्यैः क्रूरैः शुभाशुभम्॥ जन्मभं जन्मनक्षत्रं दशमं कर्म्मसंज्ञकम्। एकोनविंशमाधानं त्रयोविंशं विनाशकम्॥ अष्टादशञ्च नक्षत्रं सामुदायिकसंज्ञकम्। सांघातिकञ्च विज्ञेयं धिष्ण्यं षोडश-मेव हि॥ षट्त्रिंशं राजजातञ्च जाति नाम्ना स्वजातिभम्। देशभं देशनामर्क्षं राज्यभं चाभिषेकभम्॥ मृत्युः स्याज्जन्मभे

विद्धे कर्मभे क्लेश एव च। आधानर्क्षे प्रवासः स्यात् विनाशे बन्धुविग्रहः॥ सामुदायिकभेरिष्टं हानि सांघातिके तथा। जातिभे कुलनाशः स्यात् बन्धनञ्चाभिषेकभे॥ देशर्क्षे देशभङ्गः स्यात् क्रूरैरेवं शुभैः शुभम्। उपग्रहसमायोगे मृत्युर्भवति नान्यथा॥ भयं भङ्गश्च घातश्च मृत्युर्भङ्गयुता स्मृतिः। क्रूरैरेकादिपञ्चान्तैर्युधि वेधे फलं भवेत्॥ तिथिं धिष्ण्यं स्वरं राशिं वलञ्चैव तु पञ्चमम्। यद्दिने वेधयेच्चन्द्रस्तद्दिने स्यात् शुभाशुभम्"॥

अथ बालादिचक्रम्। "ऋवर्णञ्च लृवर्णञ्च त्यक्त्वा कोष्ठेषु पञ्चसु। अकाराद्याः स्वरा लेख्या एकैकस्मिन् द्विकं द्विकम्॥ कादिहान्तान् लिखेद्वर्णान् स्वराधो ङञणोज्झितान्। तिर्य्यक् पङ्क्तिक्रमेणैव पञ्चविंशत् प्रकोष्ठके॥ अकारादिक्रमात् न्यस्य नन्दादितिथिपञ्चकम्। अर्ककुजौ विधुज्ञौ च गुरुः शुक्रः शनिस्तथा॥ वाराः कोष्ठेष्वधो लेख्या अश्विरे सप्तभानि च। पञ्च पञ्च इकारादौ रेवत्यादिक्रमेण च॥ प्रसुप्तो बोध्यते येन येनागच्छति शब्दितः। तस्य नाम्नस्त्वादिवर्णो यत्र तिष्ठेन्नरस्य च॥ तस्माद्बालः कुमारश्च युवा वृद्धो मृतः क्रमात्। किञ्चिल्लाभकरो बालः कुमारस्त्वर्द्धलाभदः॥ सर्वसिद्धिं युवा धत्ते वृद्धे हानिर्मृते क्षयः। यदि नाम्नि भवेद्वर्णः संयुक्ताक्षरलक्षणः। ग्राह्यस्तस्यादिमो वर्णः इत्युक्तं ब्रह्मयामले॥ तिथिवारर्क्षभेदेन प्रत्येक बालकादिना। नामवर्णादितो ज्ञेयं फलं पुंसां दिने दिने॥ तिथ्यादिमेलनवशात् फलं ज्ञेयं शुभाशुभम्। यूनि चर्क्षे शुभं पूर्णमशुभञ्च मृतिप्रये। अन्यत्राप्येवमूह्यं स्यात् शङ्करेण शुभाशुभम्"॥

अथ विवाहः। "प्रसूत्याधानतः शुद्धिर्विषमेऽब्दे समे क्रमात्। विवाहे योषितां चन्द्रार्कज्यशुद्धिर्न्नृ योषितोः॥ सभर्त्तृकक्रिया-

रम्भे भर्त्तुर्गोचरशुद्धित:। यावोढाऽहि गर्भजन्ये स्वगुणमाप्नोति तत्फलम्॥ प्रारभ्य जन्मसमयात् युवतेर्विवाहमोजाब्दकेषु मुनय: शुभमादिशन्ति। चाद्यान्तत: प्रभृतित: समवत्सरेषु प्रोक्तस्तयोर्न शुभदस्तु विलोमवर्षे॥ अयुग्मे दुर्भगा नारी युग्मे च विधवा भवेत्। तस्माद्गर्भान्विते युग्मे विवाहे सा पतिव्रता॥ मासत्रयादूर्द्धमयुग्मवर्षे युग्मेऽपि मासत्रयमेव यावत्। विवाहशुद्धिं प्रवदन्ति सर्वे वात्स्यादयो ज्योतिषि जन्ममासात्॥ युग्माब्दकेषु युवतेरपि जन्ममासात्। मासत्रयं विवर्जने परमब्दशुद्धिं प्राहु: समस्तमुनयो विषमे तु वर्षे मासत्रयादुपरित: खलु जन्ममासात्"। राजमार्त्तण्डे। "माङ्गल्येषु विवाहेषु कन्यासंवरणेषु च। दश मासा: प्रशस्यन्ते चैत्रपौषविवर्जिता:। कन्यासंवरणे हस्तोदकविधौ दम्पत्योर्दिनवाष्टराशिरहिते ताराणुकूले रवौ चन्द्रे चार्कंकुजार्किशुक्रविधुते मध्येऽथवा पापयो:। त्यक्त्वा च व्यतिपातवैधृतिदिन विष्टिञ्च रिक्तां तिथिं क्रूराक्रान्तमयणचर्वपौषरहिते लग्नांशके मानुषे"। योगविशेषे दोषविशेषानाह रत्नमालायाम्। "कुलोच्छेदो व्यतीपाते परिघे स्वामिघातिनी। वैधृतौ विधवा नारी विषदाहोऽतिगण्डके। व्याघाते व्याधिसंघात: शोकार्त्ता हर्षणे तथा। शूले च व्रणशूलं स्यात् गण्डे रोगभयं तथा विषकुम्भेऽप्यहिदंश: स्यात् वज्रके मरणं भवेत्। एते वै दारुणा: सर्वे दश योगा: प्रकीर्त्तिता:"। आश्वलायन:। "उदगयने आपूर्य्यमाणे पक्षे कल्याणनक्षत्रे चौडकर्मोपनयनगोदान विवाहा:"॥ विवाह: सार्व्वकालिक इत्येके इति। "आषाढे धनधान्यभोगरहिता नष्टप्रजा श्रावणे वेश्या भाद्रपदे इषे च मरणं रोगान्विता कार्त्तिके। पौषे प्रेतवती वियोगबहुला चैत्रे मदोन्मादिनी अन्येष्वेव विवाहिता पतिरता नारी सम्रद्धा

भवेत्। हरौ प्रसुप्ते न च दक्षिणायने तिथौ च रिक्ते शशिनि-
क्षयं गते। राजग्रस्ते तथा युद्धे पितृणां प्राणसंशये। अति-
प्रौढा च या कन्या नानुकूलं प्रतीक्षते। अतिप्रौढा च या
कन्या कुलधर्मविरोधिनी अविशुद्धापि सा देया चन्द्रलग्नबलेन
तु। अयनस्योत्तरस्यादौ मकरं याति भास्करः। राशिं कर्क-
टकं प्राप्य कुरुते दक्षिणायनम्" इति विष्णुपुराणोक्तस्य चूडा-
द्यावयनस्य परिग्रहः दिनमानादि बोधे तु सिद्धान्तादयनपरि-
ग्रहः। सार्वकालिक इत्यस्य विषयमाह भुजबलभीमे। "ग्रह-
शुद्धिमब्दशुद्धिं शुद्धिं मासायनर्त्तुदिवसानाम्। अर्वाक्दश-
वर्षेभ्यो मुनयः कथयन्ति कन्यकानाम्। एतत्परन्तु विज्ञेय-
मङ्गिरो वचनं यथा। कालात्यये च कन्यायाः कालदोषो न
विद्यते। मलमासादिकालानां विवाहाद्ये प्रयत्नतः। पुंसः
प्रति सदा दोषात् सर्वदैव हि वर्ज्यता"। कृत्यचिन्तामणौ।
"वापीकूपतडागयागगमनक्षौर प्रतिष्ठाव्रतं विद्यामन्दिर कर्ण-
वेधन महादानं वनं सेवनम्। तीर्थस्नान विवाहदेवभवनं
मन्त्रादिदैवेक्षणं दूरेणैव जिजीविषुः परिहरेदस्तं गते भार्गवे"।
वृहद्राजमार्त्तण्डे। "सर्वाणि शुभकर्माणि कुर्य्यादस्तं गते
सिते। विवाहं मेखला बन्धं यात्राञ्च परिवर्जयेत्"। यात्रा-
ञ्चेति चकारो वचनान्तरोक्त प्रातिस्विकनिषिद्धकर्मान्तरं समु-
च्चिनोति। "बाले शुक्रे वृद्धे शुक्रे नष्टे शुक्रे जीवे नष्टे।
बाले जीवे वृद्धे जीवे सिंहादित्ये गुर्वादित्ये। तथा मलिम्लुचे
मासि सुराचार्य्येऽतिचारगे। वापीकूपतडागादिक्रियाः प्रागु-
दितास्त्यजेत्। अतीचारं गते जीवे वक्रे चैव वृहस्पतौ।
कामिनी विधवा प्रोक्ता तस्मात्तौ परिवर्जयेत्। अतीचारं
गतो जीवः पूर्वभं नैव गच्छति। समचारेऽपि कर्माणि नैव
तत्रैव संस्थिते"। देवलः। "बाले वृद्धे तथैवास्ते कुरुते

रवौ भर्त्तुर्गोचरशुद्धितः। याज्ञोद्वाहे गर्भमृत्यौ त्वशुकाप्नोति तत्फलम्॥ प्रारभ्य जन्मसमयात् युवतेर्विवाहमोजाब्दकेषु सुनयः शुभमादिशन्ति। प्राधानतः प्रभृतितः समवत्सरेषु प्रोक्तस्तयोर्न शुभदस्तु विलोमवर्षे॥ अयुग्मे दुर्भगा नारी युग्मे च विधवा भवेत्। तस्माद्गर्भान्विते युग्मे विवाहे सा पतिव्रता॥ मासत्रयादूर्द्ध्वमयुग्मवर्षे युग्मेऽपि मासत्रयमेव यावत्। विवाहशुद्धिं प्रवदन्ति सर्वे वात्स्यादयो ज्योतिषि जन्ममासात्॥ युग्माब्दकेषु युवतेरपि जन्ममासात्। मासत्रयं विवर्ज्य परमन्यशुद्धिं प्राहुः समस्तमुनयो विषमे तु वर्षे मासत्रयादुपरितः खलु जन्ममासात्"। राजमार्त्तण्डे। "माङ्गल्येषु विवाहेषु कन्यासंवरणेषु च। दश मासाः प्रशस्यन्ते चैत्रपौषविवर्जिताः। कन्यासंवरणे हस्तोदकविधौ दम्पत्योर्द्दिनवाष्टराशिरहिते ताराऽनुकूले रवौ चन्द्रे चार्ककुजार्किशुक्रवियुते मध्येऽथवा पापयोः। त्यक्त्वा च व्यतिपातवैधृतिदिनं विष्टिञ्च रिक्तां तिथिं क्रूराहायणचत्रपौषरहिते लग्नांशके मानुषे"। योगविशेषे दोषविशेषानाह रत्नमालायाम्। "कुम्भीच्छेदो व्यतीपाते परिघे स्वामिघातिनी। वैधृतौ विधवा नारी विषदाहोऽतिगण्डके। व्याघाते व्याधिसंचारः शोकार्त्ता हर्षणे तथा। शूले च व्रणशूलं स्यात् गण्डे रोगभयं तथा विषकुम्भेऽप्यहिदंशः स्यात् वज्रके मरणं भवेत्। एते वै दारुणाः सर्वे दश योगाः प्रकीर्त्तिताः"। आश्वलायनः। "उदगयने आपूर्य्यमाणे पक्षे कन्यानक्षत्रे चौडकर्म्मोपनयनगोदानविवाहाः"॥ विवाहः सार्व्वकालिक इत्येके इति। "आषाढे धनधान्यभोगरहिता नष्टप्रजा श्रावणे वेश्या भाद्रपदे इषे च मरणं रोगान्विता कार्त्तिके। पौषे प्रेतवती वियोगबहुला चैत्रे मदोन्मादिनी अन्येष्वेव विवाहिता पतिरता नारी समृद्धा

भवेत्। हरौ प्रसुप्ते न च दक्षिणायने तिथौ च रिक्ते मणिनि-
श्चयं गते। राजग्रस्ते तथा युद्धे पितॄणां प्राणसंशये। अति-
प्रौढ़ा च या कन्या नानुकूलं प्रतीक्षते। अतिप्रौढ़ा च या
कन्या कुलधर्मविरोधिनी अविशुद्धापि सा देया चन्द्रलग्नबलेन
तु। अयनस्योत्तरस्यादौ मकरं याति भास्करः। राशिं कर्क-
टकं प्राप्य कुरुते दक्षिणायनम्" इति विष्णुपुराणोक्तस्य चूडा-
द्यावयनस्य परिग्रहः दिनमानादि बोधे तु सिद्धान्तादयनपरि-
ग्रहः। सार्वकालिक इत्यस्य विषयमाह भुजवलभीमे। "ग्रह-
शुद्धिमब्दशुद्धिं शुद्धिं मासायनर्तुदिवसानाम्। अर्वाक्दश-
वर्षेभ्यो मुनयः कथयन्ति कन्यकानाम्। एतत्परन्तु विज्ञेय-
मङ्गिरो वचनं यथा। कालात्यये च कन्यायाः कालदोषो न
विद्यते। मलमासादिकालानां विवाहादौ प्रयत्नतः। पुंसः
प्रति सदा दोषात् सर्वदेव हि वर्ज्यता"। कृत्यचिन्तामणौ।
"वापीकूपतडागयागगमनक्षौर प्रतिष्ठाव्रतं विद्यामन्दिर कर्ण-
वेधन महादानं वनं सेवनम्। तीर्थस्नान विवाहदेवभवनं
मन्त्रादिदेवेक्षणं दूरेणैव जिजीविषुः परिहरेदस्तंगते भार्गवे"।
दृहद्राजमार्त्तण्डे। "सर्वाणि शुभकर्माणि कुर्य्यादस्तंगते
सिते। विवाहं मेखला बद्धं यात्राञ्च परिवर्जयेत्"। यात्रा-
ञ्चेति चकारो वचनान्तरोक्त प्रातिस्विकनिषिद्धकर्मान्तरं समु-
च्चिनोति। "बाले शुक्रे दृद्धे शुक्रे नष्टे शुक्रे जीवे नष्टे।
बाले जीवे दृद्धे जीवे सिंहादित्ये गुर्वादित्ये। तथा मलिम्लुचे
मासि सुराचार्य्येऽति चारगे। वापीकूपतडागादिक्रियाः प्रागु-
दिताः त्यजेत्। अतीचारं गते जीवे वक्रे चैव दृहस्पतौ।
कामिनी विधवा प्रोक्ता तस्मात्तौ परिवर्जयेत्। अतीचारं
गतो जीवः पूर्वभं नैव गच्छति। समचारेऽपि कर्माणि नैव
तत्रैव इंसिते"। देवलः। "मासे दृद्धे तथैवास्ते कुरुते

दैत्यमन्त्रिणि। उद्वाहितायां कन्यायां दम्पत्योरेकनाशनम्। प्रागुद्गतः शिशुरहस्त्रितयं सितः स्यात्। पश्चादगाहमिति पञ्चदिनानि वृद्धः। प्राक्पश्चमेव कथितोऽत्र वशिष्ठगर्गजैविस्तु पक्षमपि वृद्धशिशुर्विवर्ज्यः"। अत्यन्ताशक्तौ राजमार्त्तण्डः "बाले वृद्धे च सन्ध्याशे चतुःपञ्च दिवासरान्। जीवे च भार्गवे चैव विवाहादिषु वर्जयेत्। वक्रे चैवातिचारे त्रिदशपतिगुरौ दैवपूज्ये च सुप्ते गुर्वादित्येऽधिमासे दिवसकररिपौ वाक्पतौ चैवपोषे। विश्वां केतूद्गमे वा शरदि सुरगुरौ सिंहसंस्थे मनोज्ञे वर्षादाप्नोति चोढ़ा सुनियतमरणं देवकन्यापि भर्त्तुः"॥ शुक्रमधिकृत्य राजमार्त्तण्डे 'बाले च दुर्भगा नारी वृद्धे नष्टप्रजा भवेत्। नष्टे च मृत्युमाप्नोति सर्वमेतद् गुरावपि॥ सिंहे गुरौ परिणीता पतिमात्मानमात्मजान् हन्ति। क्रमशस्त्रिषु पित्रादिषु वशिष्ठगर्गादयः प्राहुः। गुरौ हरिस्थे न विवाहमाहुर्हारीतगर्गप्रमुखा मुनीन्द्राः। यदा न माघी मघसंयुता स्यात् तदा तु कन्योद्वहनं वदन्ति"॥ अत्रैव माण्डव्यः। "मघा ऋक्षं परित्यज्य यदा सिंहे गुरुर्भवेत्। तदाब्दे कन्यका चोढा सुभगा सुप्रिया भवेत्"॥ हारीतः। "अतीचारं गते जीवे वृषे वृश्चिककुम्भयोः। यज्ञोद्वाहादिकं कुर्य्यात्तत्र कालो न लुप्यते"॥ कृत्यचिन्तामणौ। "अतीचारं गते जीवे वृषे वृश्चिककुम्भयोः। तत्र चोद्वाहिता कन्या सम्रणीयात् कुलद्वयम्"॥ सङ्केतकौमुद्यां भीमपराक्रमे "यदातिचारं सुरराजमन्त्री करोति गोमन्मथमीनसंस्थः। न याति चेद्यद्यपि पूर्वराशिं शुभाय पाणिग्रहणं वशिष्ठः॥ अतीचारं गते जीवे स्थिरराशौ च संस्थिते। तत्र न लुप्यते कालो वदत्येवं पराशरः॥ वापीकूपतडागादिनिषिद्धं सिंहगे गुरौ। मकरस्थे तु तत् कार्य्यं न दोषः काललोपजः"॥ यत्तु "कन्यावृश्चिक-

मेषेषु मिथुने च झषे वृषे। अतीचारेऽपि कर्त्तव्यं विवाहादि बुधैः सदा" इत्येतदमूलं द्वैतनिर्णयेऽप्युक्तं दीपिकायां "त्रिकोण-जाया धनलाभराशौ वक्रातिचारेण गुरुः प्रयातः। यदा तदा प्राह शुभे विलग्ने हिताय पाणिग्रहणं वशिष्ठः"॥ देवीपुरा-णम्। "मकरस्थो यदा जीवो वर्जयेत् पञ्चमांशकम्। शेषेष्वपि च भागेषु विवाहः शोभनो मतः"॥ भोजराजः। "यो जन्म-मासे क्षुरकर्मयात्रां कर्णस्य वेधं कुरुते च मोहात्। नूनं स रोगं धनपुत्रनाशं प्राप्नोति मूढो वधबन्धनानि॥ जातं दिनं दूषयते वशिष्ठस्त्वष्टौ च गर्गो यवनो दशाहम्। जन्माख्यमासं किल भागुरिश्च चौडे विवाहे क्षुरकर्णवेधे"॥ श्रीपतिसमुच्चये "स्नानं दानं तपो होमः सर्वमङ्गल्यवर्द्धनम्। उद्वाहश्च कुमा-रीणां जन्ममासे प्रशस्यते"॥ कृत्यचिन्तामणौ "जन्ममासे च पुत्राढ्या धनाढ्या च धर्मोदये। जन्मभे जन्मराशौ च कन्या हि ध्रुवसन्ततिः"॥ गर्गः। "ज्यैष्ठे मासि तथा मार्गे चौरं परिणय व्रतम्। ज्येष्ठपुत्रदुहित्रोश्च यत्नतः परिवर्जयेत्"॥ अथ ज्येष्ठत्वमादिगर्भजातत्वं तथा च "जन्ममासि न च जन्मभे तथा नैव जन्मदिवसेऽपि कारयेत्। आद्यगर्भभवपुत्रकन्ययोः। ज्यैष्ठमासि न च जातु मङ्गलम्"। अत्र जन्ममासादौ पुत्र-मात्रस्य निषेधः ज्यैष्ठमासे तु ज्येष्ठपुत्रस्येति विशेषः। "कृत्ति-कास्थं रविं त्यक्त्वा ज्यैष्ठे ज्यैष्ठस्य कारयेत्। उत्सवेषु च सर्वेषु दिनानि दश वर्जयेत्॥ रेवत्युत्तररोहिणीमृगशिरो मूलानु-राधा मघा-हस्ता-स्वातिषु। तौलिषष्ठमिथुनेषु यत्नु पाणि-ग्रहः। सप्ताष्टान्त्यबहिःशुभैरुडुपतावेकादशद्वित्रिगे क्रूरैस्त्र्याय-षडष्टगैर्न तु भृगौ षष्ठे कुजे चाष्टमे"॥ ज्योतिर्विद्वितनषष्ठा-टधिकं चित्रात्र्यवणा-धनिष्ठाश्विनीनक्षत्रपारस्कारोक्तं यथा "कुमार्याः पाणिं गृह्णीयात्त्रिषूत्तरादिषु उत्तरफल्गुन्यादि-

त्रयोत्तराषाढ़ाचित्रयोत्तरभाद्रपदादित्रयेषु नवसु नक्षत्रेष्वि-त्यर्थः । भीमपराक्रमे "पूर्वात्रये विशाखायां शिवाद्ये भचतु-ष्टये । ऊढ़ा चासुभवेत् कन्या विधवातो विवर्जयेत् ॥ विष्णु-भाद्ये त्रिके चित्रे ज्येष्ठायां ज्वलने यमे । एभिर्विवाहिता कन्या भवत्येव सुदुःखिता" ॥ एतच्च पारस्करोक्तं यजुर्वेदि-विषयमापद्विषयं वा बोध्यम् । "आद्ये मघा चतुर्भागे नैरृत-स्याद्य एव च । रेवत्यन्तचतुर्भागे विवाहः प्राणनाशकः । कर्ण-वेधे विवाहे च व्रते पुंसवने तथा । प्राशने चाद्यचूड़ायां विद्धर्क्षं विवर्जयेत्" ॥

विद्धर्क्षन्तु "तिथि १५ अङ्ग ६ वेद ४ एक १ दश १० ऊनविंश १९ भ २७ एकादश ११ अष्टादश १८ विंश २० संख्याः । दृष्टोडुना सूर्य्ययुतोडुना च योगादमूर्येद्दशयोगभङ्गः" ॥ कर्म्मकालीननक्षत्रसूर्य्यभुज्यमाननक्षत्रयोर्मेलने यदि पञ्चद-शाद्यन्यतमसंख्या भवति तदा न कर्म्मयोग्यमित्यर्थः । सप्तविंशाधिकत्वे सप्तविंशतिमपहाय शेषात् फल अन्यथैक--संख्यानुपपत्तेः । अपवादस्तु । "आद्यपादे स्थिते सूर्य्ये तुरीयांशं प्रदुष्यति । द्वितीयस्थे तृतीयन्तु विपरीतमतोऽ-न्यथा" ॥ व्यक्तमाह स्वरोदये । . "आद्यांशेन चतुर्थांशं चतु-र्थांशेन चादिमम् । द्वितीयेन तृतीयन्तु तृतीयेन द्वितीयकम्" ॥

अत्रैव खर्ज्जूरवेधः । तथा च रत्नमाला । "एकामूर्द्ध्वगतां त्रयोदश तथा तिर्य्यग्गताः स्थापयेत् । रेखाचक्रमिदं बुधैरभि-हितं खार्ज्जूरिकं तत्र तु ॥ व्याघातादि तु मूर्द्ध्नि भन्तु कथितं तत्त्वैक्यरेखाश्रयोः सूर्य्याचन्द्रमसोर्मिथो निगदिता दृक्पात एकार्गलः" ॥ व्याघातादीति व्याघातयोगसंख्याङ्कत्रयोदशा-ङ्कम् । तथा च हस्तादीनि नक्षत्राणि देयानीत्यर्थः ।

दीपिकायां "कृत्तिकादिचतुःसप्त रेखा राशौ परिभ्रमन् ।

अश्वयेदेकरेखास्थो वेधः सप्तशलाकजः॥ सप्त सप्त विलिखेत् प्ररेखिकास्तिर्य्यगूर्द्ध्वमथ कृत्तिकादिकम्। लेखयेदभिजिता समन्वितं चैकरेखगखगेन विध्यते॥ वैश्वस्य चतुर्थांशे श्रवणादौ लिप्तिकाचतुष्के च। अभिजित् तत्स्थे खेचरे विज्ञेया रोहिणी विद्धा"॥ लिप्तिका दण्डः। "यस्याः शशी सप्तशलाकभिन्नः पापैरपापैरथवा विवाहे। रक्तांशुकेनैव तु रोदमाना श्मशानभूमिं प्रमदा प्रयाति"॥ सप्तशलाकवेधः।

अस्यापवादो यथा राजमार्त्तण्डे। "विषप्रदिग्धेन हतस्य पत्रिणा मृगस्य मांसं शुभदं यताहृते। यथा तथात्राप्युडुपाद एव प्रदूषितोऽन्यन्त्रिपदं शुभावहम्॥ ऊर्द्ध्वं रेखास्थिताः पञ्च तिर्य्यक् पञ्च तथैव च। द्वे द्वे च कोणयोरेखे साभिजित् कृत्तिकादिकम्॥ शम्भुकोणे द्वितीये तु लेखयेत् सर्वकर्मणि। क्रूरैर्भिन्नमथो सौम्यैर्नैव परिवर्जयेत्॥ न लापाते च ये दोषा ये च सप्तशलाकके। ते सर्वे प्रभवन्त्यत्र नाम्ना पञ्चशलाकके॥ अथ चक्रान्तरे कश्चित् पादवेध इहेष्यते"॥ तदुक्तं रत्नमालायाम्। केचित्तत्रापीष्यते पादवेध इति। इति पञ्चशलाकचक्रम्।

रत्नमालायाम्। "ऋक्षं द्वादशमुष्णरश्मिरवनीसूनुस्तृतीयं गुरुः षष्ठं चाष्टममर्कजस्तु पुरतो हन्ति स्फुटं न त्वयाः। पश्चात् सप्तममिन्दुजस्तु नवमं राहुः सितः पञ्चमं द्वाविंशं परिपूर्णमूर्त्तिरुडुपः सन्ताडयेन्नेतरत्। नलापातोऽयम्। "पापात् सप्तगः शशी यदि भवेत् पापेन वा संयुतो यत्नात्तं परिवर्जयेत् मुनिमतो दोषो ह्ययं कथ्यते। यात्रायां विपदो गृहे सुतवधः चौरेषु रागोद्भवोऽप्युद्वाहे विधवा व्रते च मरणं शूलञ्च पुंस्कर्मणि"।

"रविमन्दकुजाक्रान्तं मृगाद्यात् सप्तमं त्यजेत्। विवाह-

यात्राचूडासु गृहकर्म्म प्रवेशने"॥ यामित्रवेधः। "मूल-त्रिकोणनिजमन्दिरगोऽथ पूर्णो मित्रर्क्षसौम्य गृहगोऽथ सदोचितो वा। यामित्रवेधविहितानपहृत्य दोषान् दोषाकरः शुभमनेकविध विधत्ते"॥

भोजराजः। "त्रिषड्दशैकादशगो दिनेशः सुतार्थसौभाग्यशुभप्रदः स्यात्। वैधव्यदाताष्टमराशिसंस्थः शेषेषु कष्टं दुःखशुचः करोति"॥ रविशुद्धिः। "कन्यामलत्रशुद्धौ स्याद्विवाहः शुभकृन्नृणाम्। पश्चात् भर्त्तुर्विशुद्धा तु याता पुष्पोत्सवादयः"॥ विद्याधरीविलासे। "पुंसामर्कः स्मृतो योनिर्योषिताममृतद्युतिः। अतः पुंयोषितोः शस्तं बलमर्कशशाङ्कजम्॥ गोचरशुद्धा विन्दुं कन्याया यत्नतः शुभं वीक्ष्य। सौम्यकिरणस्य पुंसः शेषैरबलैरपि विवाहः॥ द्वितीयपुत्राङ्गगतः प्रभाकरः त्रयोदशाहात् परतः शुभप्रदः। न जन्मसप्तव्ययरन्ध्रगस्तथा करोति पुंसामपि तादृशं फलम्"॥ तथा त्रयोदशाहात् परतः। "त्रयोदशदिनान्यर्को दशपञ्च धरणीसुतः। सार्द्धं दिनञ्च शीतांशुर्मासमेकादशं तमः॥ सौरिः पादाधिकं वर्षं मासानष्टौ बृहस्पतिः। भवनार्द्धं भृगुः सौम्यो यावद्राश्यशुभाः फलम्॥ कष्टं व्रतादिकं दद्युर्न तथा शेषभागगाः। लग्ने तत् पञ्चमे तुर्य्ये दशमे नवमे तथा॥ गुरुर्भृगुर्वा दोषघ्नो विवाहे वर्द्धते सुखम्"॥ अयमेव सुताहिबुकयोगः।

"गोधूलिं त्रिविधां वदन्ति मुनयो नारी विवाहादिके, हेमन्ते शिशिरे प्रयाति मृदुतां पिण्डीकृते भास्करे। ग्रीष्मेऽर्द्धास्तमिते वसन्तसमये भानौ गते दृश्यतां सूर्य्ये चास्तमुपागते च नियतं प्रावृट् शरत्कालयोः। लग्नं यदा नास्ति विशुद्धमन्यद्गोधूलिकां तत्र शुभां वदन्ति। लग्ने विशुद्धे सति वीर्य्ययुक्ते गोधूलिका नैव फलं विधत्ते॥ नास्मिन् ग्रहा न तिथयो

न च विष्टिवारा ऋचापि नैव जनयन्ति कदापि विघ्नम्। अव्याहतः सततमेव विवाहकाले यात्रासु चायमुदितो भृगुजे न योगः। मार्गे गोधूलियोगे प्रभवति विधवा माघमासे तथैव पुत्रायुर्धनयौवनेन सहिता कुम्भे स्थिते भास्करे। वैशाखे सुखदा प्रजाधनवती ज्यैष्ठे पतेर्मानदा आषाढ़े धनधान्यपुत्रबहुला पाणिग्रहे कन्यका"। विवाहपटले। "व्यूढा धनुषि च कुलटा तत्पूर्वार्द्धे सतीत्यपरे जगुः"॥ ज्योतिःसारसंग्रहे "विवाहे तु दिवाभागे कन्या स्यात् पुत्रवर्जिता। विवाहानलदग्धा सा नियतं स्वामिघातिनी"॥ महाभारते। "रात्रौ दानं न शंसन्ति विना चाभयदक्षिणाम्। विद्यां कन्यां द्विजश्रेष्ठा दीपमन्नं प्रतिश्रयम्"॥ व्यासः। "रिक्तासु विधवा कन्या दर्शेऽपि स्यात् विवाहिता। शनैश्चरदिने चैव यदा रिक्ता तिथिर्भवेत्॥ तस्मिन् विवाहिता कन्या पतिसन्तानवर्जिता"॥ स्मृतिः "धर्मार्थकाममोक्षाणां दाराः संप्रासिहेतवः। परीक्षन्ते प्रयत्नेन पूर्वमेव करग्रहात्"॥ मनुः। "अव्यङ्गाङ्गीं सौम्यनाम्नीं हंसवारणगामिनीम्। तनुलोमकेशदशनां मृद्वङ्गीमुद्वहेत् स्त्रियम्"॥ शातातपः "हंसस्वनां मेघवर्णां मधुपिङ्गललोचनाम्। तादृशीं वरयेत् कन्यां गृहस्थः सुखमेधते"॥ भविष्ये "प्रतिष्ठिततलाः सम्यक् रक्ताम्भोजसमत्विषः। तादृशाश्चरणा धन्या योषितां भोगवर्द्धनाः"॥ प्रतिष्ठितो भूमौ लग्नः समस्तोऽधोभागो येषां ते तथा मनुः। "नोद्वहेत् कपिलां कन्यां नाधिकाङ्गीं न रोगिणीम्। नालोमिकां नातिलोम्नीं न वाचालां न पिङ्गलाम्॥ नर्क्षवृक्षनदीनाम्नीं नान्त्यपर्वतनामिकाम्। न पक्ष्यहिप्रेष्यनाम्नीं न च भीषणनामिकाम्"॥ प्रतिप्रसवमाह मत्स्यसूक्ते। "गङ्गा च यमुना चैव गोमती च सरस्वती। नदीस्तासां नाम दुष्टे

मालती तुलसी अपि ॥ रेवती चाश्विनीभेषु रोहिणी शुभदा भवेत्" ॥ कल्पचिन्तामणौ । "नेत्रे यस्याः केकरे पिङ्गले वा स्यादुःशीला श्यावलोलेक्षणा च । कूपौ यस्या गण्डयोः सस्मित यौनिः सन्दिग्धां बन्धकीं तां वदन्ति" ॥ नन्दिकेश्वर-पुराणे । "श्यामा सुकेशी तनुलोमराजी सुभ्रूः सुशीला सुगतिः सुदन्ता ॥ वेदी विमध्या यदि पङ्कजाक्षी कुलेन हीनापि विवाहनीया । हृष्टा कुदन्ता यदि पिङ्गलाक्षी लोम्ना समा-कीर्णसमाङ्गयष्टिः ॥ मध्ये पुष्टा यदि राजकन्या कुलेऽपि योग्या न विवाहनीया" ॥ हारीतः । "तस्मात् कुलनक्षत्र-विज्ञानोपपन्नां वरयेत् । नक्षत्रोपपन्नां नाडीनक्षत्रहीनाम्" ॥

नाडीनक्षत्रमाह स्वरोदये । "अश्विन्यादि लिखेच्चक्रं सर्पाकारं त्रिनाडिकम् । तत्र वेधवशात् ज्ञेयं विवाहादि-शुभाशुभम् ॥ त्रिनाडीवेधनक्षत्रमश्विन्यार्द्रा युगोत्तरा । हस्तेन्द्रमूलवारुण्यः पूर्वभाद्रपदास्तथा ॥ याम्यः सौम्यो गुरुर्योनिश्चित्रामित्रजलाह्वयम् । धनिष्ठा चोत्तरा भद्रा मध्य-नाडी व्यवस्थिता ॥ कृत्तिका रोहिणी सर्पो मघा स्वाती विशाखके । उत्तरा श्रवणा पौष्णं पृष्ठनाडी व्यवस्थिता ॥ अश्वादिनाडीवेधर्क्षे षट् द्वितीयकं क्रमात् । याम्यादितुण्ड तुर्यञ्च कृत्तिकादिद्विषट्ककम् ॥ एवं निरीक्षयेद्वेधं कन्यामन्ते सुरे गुरौ । पत्रस्त्रीस्वामिमित्रेषु देशे ग्रामे पुरे गृहे ॥ एक-नाडीस्थधिष्ण्यानि यदि स्युर्वरकन्ययोः । तदा वेधं विजा-नीयात् गुर्वादिषु तथैव च ॥ प्रकटं यस्य जन्मर्क्षं तस्य जन्म-र्क्षतो व्यध. । प्रनष्टे जन्मभं यस्य तस्य नामर्क्षतो वदेत् ॥ द्वयोर्जन्मभयोर्वेधो द्वयोर्नामभयोस्तथा । नामजन्मर्क्षयोर्वेधो न कर्त्तव्य कदाचन ॥ एकनाडीस्थिता चेत् स्यात् भर्त्तुर्ना-शाय चाङ्गना । तस्मान्नाडीव्यधो वीक्ष्यो विवाहे शुभमिच्छता ॥

प्राङ्नाड्या वैधतो भर्त्ता मध्यनाड्या भयं तथा। पृष्ठनाडीव्यधे कन्या म्रियते नात्र संशयः॥ एकनाडीस्थिता यत्र गुरुर्मन्त्रश्च देवता। तत्र द्वेषं रुजं मृत्युं क्रमेण फलमादिशेत्॥ प्रभुः पण्याङ्गनामित्रं देशो ग्रामः पुरं गृहम्। एकनाडी गता भव्या अभव्या वेधवर्जिताः"॥ प्रतिप्रसवमाह ज्योतिषे। "एकराश्यादियोगे तु नाडीदोषो न विद्यते"। स यथा "एकराशौ च दाम्पत्ये शुभं स्यात् समसप्तके। चतुर्थे दशमे चैव तृतीयैकादशे तथा"॥ समषष्ठाष्टादिसमसप्तके दोषः। तथा च। "घोटके सप्तके मेषतुले युग्मद्वयो तथा। सिंह-घटौ सदा वर्ज्यौ स्मृतिं तत्राप्रवीच्छिवः"॥ श्रीपतिव्यवहार-निर्णये। "सुहृदेकाधिपयोगे ताराबले वश्यराशौ वा। अपि नाड्यादिवेधे भवति विवाहो हिताथीय"॥ राजमार्त्तण्डे। "न राजयोगे ग्रहवैरिता च न तारशुद्धिर्न गणत्रयं स्यात् न नाडीदोषो न च वर्णदुष्टिर्गर्गादयस्ते मुनयो वदन्ति"। राजयोगस्तु एकराश्यादियोग एव तत्रैव नाड्यादिप्रतिप्रस-वात्। श्रीपतिरत्नमालायाम्। "अश्वे भाजफणिद्वयं श्व वृषभूश्च योन्दुरुमूषिकश्चाखुर्गौः क्रमशस्ततोऽपि महिषो व्याघ्रः पुनः सौरभो"। व्याघ्रेणौ मृगकुक्कुरौ कपिरथोरभ्र-द्वयं वानरः सिंहोऽश्वो मृगराट् पशुश्च करटोयोनिश्च भाना-मियम्। गोव्याघ्र गजसिंहमश्वमहिषं श्वैणञ्च बभ्रूरग वैरं वानरमेषकञ्च सुमहत्तद्विड़ालोन्दुरम्। लोकाना व्यवहार-तोऽन्यदपि च ज्ञात्वा प्रयत्नादिदं दम्पत्योर्नृपभृत्ययोरपि सदा वर्ज्यं शुभस्यार्थिभिः। मकरसमेतं मिथुनं कन्या कलसो मृगेन्द्रमीनौ च। वृषभतुले अलिमेषौ कर्कटधनुषो च मित्र-विधौ"। षट्काष्टकाविति शेषः।

अरिषड़ष्टकमाह। "मकरः करिकुलरिपुणा कन्या

मेषेण सह कन्यस्तुलया। कर्किघटौ हयधनुषौ ह्यलिकमिथुने चारिविधौ॥ यदि कन्याष्टमे भर्त्ता भर्त्तुः षष्ठे च कन्यका। षट्काष्टकं विजानीयात् वर्जितं त्रिदशैरपि॥ पुंसो गृहात् सुतगृहे सुतहा च कन्या धर्मे स्थिता सुतवती पतिवल्लभा च। द्विर्द्वादशे धनगृहे धनहा च कन्या रिपुके स्थिता धनवती पतिवल्लभा च"॥ षड़ष्टकादौ तारानियममाह भीमपराक्रमः। "सौहृद्ये ह्युभयोर्द्वयोरपि तयोरैकाधिपत्येऽपि वा तारापट्सुमित्रमित्रज्वलनक्षेमार्थसम्पद् यदि। षट्काष्टे नवपञ्चके व्ययधने योगे च पुंयोषितोः प्रोत्यायुः सुखबुद्धिपुष्टिजनकः कार्य्यो विवाहस्तदा"। गर्गः। "मरणं तारविरोधे ग्रहरिपुभावे चिरेण। रोगादिनरनार्य्योः षट्काष्टके वैरमवश्यं भवेदाशु"॥ व्यासः। "मैत्रादियोगेऽपि षड़ष्टकादौ ताराविपत् प्रत्यरिनैधनाख्याः। वर्ज्या विवाहे पुरुषोडुतो हि प्रीतिः परा जन्मसु तारकासु। नक्षत्रमेकं यदि भिन्नराशिर्न दम्पती तत्र सुखं लभेताम्॥ विभिन्नऋक्षं यदि चैकराशिस्तदा विवाहः सुतसौख्यदायी। एकऋक्षे च यदा कन्या राश्येका च यदा भवेत्। धनपुत्रवती नारी साध्वी भर्तृप्रिया सदा॥ षडष्टके गोमिथुनं प्रदेयं कांस्यं सरूप्यं नवपञ्चके तु। द्विर्द्वादशाख्ये कनकाम्बताम्रं विप्रार्च्चनं हेम च नाड़िदोषे॥ मरणं नाडोदोषे कलहः षट्काष्टके विपत्तिर्वा। अनपत्यता त्रिकोणे द्विर्द्वादशे दारिद्रम्"॥

सत्यचिन्तामणौ। "हस्ता स्वातिश्रुतिमृगशिरः पुष्यमैत्राश्विभानि पौष्णादित्ये जगुरिह बुधा देवसंज्ञानि भानि। पूर्वास्तिस्रः शिवभभरणी रोहिणी चोत्तराश्च प्राहुर्मर्त्याह्वयःमुडुगणं नूनमेतं मुनीन्द्राः॥ चित्राश्लेषा निर्ऋति पित्र्यभे वासवं वासवर्क्षं शक्राग्न्योर्भे वरुणदहनर्क्षे च रक्षो गणोऽयम्"॥

फलमाह श्रीपतिः "स्वकुले चोत्तमा प्रीतिर्मध्यमा देवमानुषे। देवासुरे कनिष्ठा च मृत्युर्मानुषराक्षसे॥ राक्षसी च यदा कन्या मानुषश्च वरो भवेत्। तदा मृत्युर्न दूरस्थो निर्धनत्वमथापि वा"॥ राजमार्त्तण्डे। "यदि स्याद्राक्षसो भर्त्ता कन्यका मानुषी भवेत्। विवाहे सुखमाप्नोति वैपरीत्यं विवर्जयेत्"॥ युद्धजयार्णवे। "देवा जयन्ति युद्धेन सर्वथा नात्र संशयः। रक्षसां मानुषाणाञ्च संग्रामे निश्चया क्षतिः॥ कर्किमीनालयो विप्राः क्षत्राः सिंहतुला हयाः। वैश्या युग्माजकुम्भाख्याः शूद्रा वृषमृगाङ्गनाः॥ सर्वाः परिणयेद्विप्रः क्षत्रियो मन्वभाग्भवेत्। षडाश्रयो भवेद्वैश्यस्त्रिस्रः शूद्रे प्रकीर्त्तिताः॥ वर्णश्रेष्ठा च या नारी हीनवर्णश्च यः पुमान्। महत्यपि कुले जाता नासौ भर्त्तरि रज्यते"॥

अथ नववध्वागमनम्। दीपिकायां "स्त्रीमुखराशिघटाजसुतरथी काले विशुद्धे भृगुं संत्यज्य प्रतिलोमगं शुभदिने यात्रा प्रवेशोचिते। त्यक्त्वा हस्तु निरर्थकं नववधूयात्राप्रवेशौ पतिः कुर्य्यादेकपुरादिषु प्रतिभृगोर्नेच्छन्ति दोषं बुधाः। पैत्रागारे कुचकुसुमयोः सम्भवो वा यदि स्यात् कालः शुद्धो न भवति यदा संमुखो वापि शुक्रः। मेषे कुम्भेऽलिनि च भवेत् भास्करश्चेत्तथापि स्वामी भद्रेऽहनि नववधूं वेशयेन्मन्दिरं स्वम्। भर्त्तुर्गोचरशोभने दिनपतौ नास्तं गते भार्गवे सूर्य्ये कीटघटाजगे शुभदिने पक्षे च कृष्णेतरे। हित्वा च प्रतिलोमगौ बुधसितौ जीवस्य शुद्धौ तथा चागौता गुणशालिनी नववधूर्नित्योत्सवा मोदते। एकग्रामे चतुःशाले दुर्भिक्षे राष्ट्रविप्लवे। पतिना नीयमानायाः पुरः शुक्रो न दुष्यति"॥ तथा "काश्यपेषु वशिष्ठेषु भृग्वादित्यङ्गिरःसु च। भारद्वाजेषु वात्स्येषु प्रतिशुक्रो न दोषभाक्"॥

श्रीपतिसंहितायां प्रचेताः । "पुष्यादित्यसमीरणादिति वसुस्वष्युत्तरा रेवती ताराणायकरोहिणीषु शुभदो मेषालि-कुम्भे रवौ वारेष्विन्द्यमितेन्दुवित्सु शुभदे तारे प्रशस्ते विधौ कन्यामन्मथमीनतौलिमृगभे स्यादङ्गना द्व्यागमः" । नारायण-पद्धतौ "वृत्ते पाणिग्रहे गेहात् पितुः पतिगृहं प्रति । पुनरा-गमनं वध्वा स्त्र्यह्निरागमनं विदुः"॥ ज्योतिःसारसंग्रहे "विवाह-मासि प्रथमं वध्वा नागमनं यदि । तदा सर्वमिदं चिन्त्यं युग्माद्यब्दं विचक्षणैः" ॥ कृत्यचिन्तामणौ । "श्वश्रूं हन्त्य-ष्टमे वर्षे श्वशुरञ्च दशाब्दिके । संप्राप्ते द्वादशे वर्षे पतिं हन्ति द्विरागमे" ॥ मत्स्यसूक्ते "भुक्त्वा पितृगृहे कन्या भुङ्क्ते स्वामिगृहे यदि । दौर्भाग्यं जायते तस्याः भवन्ति कुल-नाशिका." ॥

अथ प्रथमरजोयोगः । नारायणपद्धतौ । "आदित्ये विधवा नारी सोमे चैव पतिव्रता । वेश्या मङ्गलवारे च बुधे सौभाग्यमेव च ॥ बृहस्पतौ पतिः श्रीमान् शुक्रे चापत्यमेव च । शनौ वन्ध्यां विजानीयात् प्रथमे स्त्री रजस्वला ॥ पूर्वात्रये याम्यभुजङ्गरौद्रे वैधव्यमस्या विदधाति नूनम् । मघे सशोका-प्यथभेऽदितौशे सा बन्धकीन्द्रानलभे दरिद्रा । पुष्पं दुष्टं निन्दिते भे यदि स्यात् शान्तिं कुर्यादङ्गनानाञ्च पूर्वम् ॥ तत्-संयोगं बान्धवा वर्जयेयुर्यावद् भूयो दृश्यते सत्भे तत् । ज्यैष्ठे स्याद्विधवा नारी आषाढे धनसंयुता । श्रावणे च मृतापत्या भाद्रे च बहुरोगिणी ॥ आश्विने च मृतापत्या कार्त्तिके कुल-नाशिनी । मार्गशीर्षे धर्मशीला पौषे च रतिविह्वला ॥ माघे पतिव्रता नारी फाल्गुने बहुपुत्रिणी । चैत्रे च मदनोन्मत्ता वैशाखे प्रियवादिनी" ॥ इति मासफलम् । "कृत्तिकादीनि ऋक्षाणि दिक्स्वष्टसु लिखेद्बुधः । चत्वारि दिक्षु ऋक्षाणि

कोणेषु च त्रय लिखेत्॥ पूर्वादिक्रमतो लेख्य फल तेनैव निर्दिशेत्। स्त्री बन्ध्या सुभगा चैव विपुत्रा पुत्रिणी तथा॥ विधवा सर्वसम्पन्ना वेश्या चेति क्रमात् फलम्। आद्ये रजसि सम्भूते स्त्रीणामेतत्फल भवेत्"॥ इति नक्षत्रफलम्।

अथ गर्भाधानम्। "ज्येष्ठा मूला मघाश्लेषा रेवती कृत्तिकाश्विनी। उत्तरा त्रितय त्यक्त्वा पर्ववर्ज्ज प्रशस्यते"॥ पर्वाण्याह विष्णुपुराणम्। 'चतुर्दश्यष्टमी चैव अमावास्याथ पूर्णिमा। पर्वाण्येतानि राजेन्द्र रविसङ्क्रान्तिरेव च"॥ शौनक "पुन्नक्षत्राणि चैतानि तिष्यो हस्त पुनर्वसु। अभिजित् प्रौष्ठपचैवानुराधाषाढयाश्वयुक॥ हस्तो मूल श्रवण पुनर्वसुर्मृगशिरस्तथा पुष्यश्च गर्भाधानादिकार्य्येषु पुनामाय गण शुभद। रोहिण्यन्तकचित्राश्विविशाखा शतवर्जिते। भे पुष्यदाहे स्त्री शुद्धा फलबन्धनमिष्यते॥ पुष्यार्कचन्द्रशिव मूलपुनर्वसु स्वातीषाढयुग्महरिभाद्रपदद्वयञ्च। एतानि पुंसि कथितानि शुभानि भानि चान्येषु गर्भपतनादिभयञ्च भेषु। नन्दा भद्रा भवेत् पुंसि स्त्रीषु पूर्णा जया स्मृता। रिक्ता नपुंसके त्वादुस्ताखात्ता परिवर्जयेत्। स्त्रीणामृतुर्भवति षोडश वासराणि तत्रादित परिहरेच्च निशाचतस्र। युग्मासु रात्रिषु नराविषमासु नार्य्य कुर्य्यान्निषेकमथ तास्वपि पर्ववर्ज्जम्। मूलञ्च सूतिदुष्टत्वाद्गर्भाधानेषु नष्यते। तस्य पुंसवनादौ तु पुंस्त्वे प्रयोजनम्"। यथा याज्ञवल्क्य। "एव गच्छन् स्त्रिय क्षामा मघा मूलाञ्च वर्ज्जयेत्। सुस्थ इन्दौ सकृत् पुत्र लक्षण्य जनयेत् पुमान्"॥ क्षामाम् आहारलाघवादिना क्षीणाम्। फलञ्च "युग्मासु पुत्रा जायन्ते स्त्रियो युग्मासु रात्रिषु। तस्माद् युग्मासु पुत्रार्थी सविशेदार्त्तवे स्त्रियम्॥ पुमान् पुंसोऽधिके शुक्रे स्त्री भवत्यधिके स्त्रियाः"

इति मनूक्तम् । एवञ्च "युग्मायामपि रात्रौ चेत् शोणितं प्रचुरं तदा । कन्या पुंवद्भवति शुक्राधिक्ये पुमान् भवेत् ॥ कन्यैव युग्मरात्रौ च प्राधान्यं समवायिनः । निमित्तकारणात् कालाच्छुक्रशोणितयोर्यतः ॥ पीडा राशौ भौमदृष्टे शशाङ्के मासं मासं योषितामार्त्तवं स्यात् । वंशशे शान्तं यच्च रक्तं जवाभं तद्गर्भ्यं वेदनागन्धहीनम्" ॥ गर्भयोग्य ऋतुनिरूपणम् । "पापासंयुतमध्यगेषु दिनकृत् लग्नचपा स्वामिषु तद्यूनेषु शुभोज्झितेषु विकुजे छिद्रे विपापे सुखे । सद्युक्तेषु त्रिकोणकण्टकविधुष्वायत्रिषष्ठान्विते पापे युग्मनिशासु गण्डसमये पुंश्चिह्नितः सङ्गमः । मूलमघाश्विभीनामाद्यं ज्येष्ठान्त्यसर्पाणाम् । अन्त्यं गण्डपदं त्यक्त्वा षोडशाहे ऋतौ व्रजेत् । अथवा तु भुजबलभीमे "अन्त्य पौष्णेन्द्रसर्पाणामाद्यं पित्र्यश्विमूलगम् । गण्डं दण्डत्रयं ख्यातं सर्वकार्य्येषु कल्पितम् । पुमान् विंशतिवर्षश्चेत् पूर्णषोडशवर्षया । स्त्रिया सङ्गच्छते गर्भाशये शुद्धे रजस्यपि । अपत्यं जायते भद्रं तयोर्न्यूनेऽधम स्मृतम् । 'मासेशैः सितकुजगुरुरविशनिसौम्यलग्नपशशीनैः कलुषैः पीडा गर्भस्य पीडितैः पतनमन्यथा पुष्टिः" ॥ कालुष्यं मासेशेन पापग्रहयोगग्रहशत्रुगृहावस्थिति नीचगृहयोग उपग्रहयोगादि । मासेशजन्मनक्षत्रे पापग्रहयोगः पीडा येषां जन्मर्क्षाणि १६ । ३ । २० । २२ । ११ । ८ । २७ । २ । मासेशशान्त्यादौ कृते न गर्भपीडा । अथ प्रश्नात् पुत्रादिज्ञानम् । "विवाहलग्ने विषमर्क्षसंस्थः सौरोऽपि पुंजन्मकरो विलग्नात् । स्त्र्यादिग्रहाणामवलोक्य वीर्य्यं वाच्यः प्रसूतौ पुरुषोऽङ्गना वा"।

अथ षोडशवर्षीया गर्भिणीचिन्ता । "या सूता षोडशे वर्षे तत्र वा धृतगर्भिका । मृत्युस्तस्याः सपुत्रायाः पितुश्चापि च सम्मतः ॥ मांसीप्रियङ्गुरजनीगुग्गुलुर्वंशलोचना । तालिशेन

तिलान्नाज्ञा गर्भिणीस्नानमुत्तमम् ॥ गौरीं सपूज्य तत्पश्चात् सक्रमैच्छिवसन्निधौ । छागी गर्भवती देया दैवज्ञायाथ गोयुगम् । काश्यपावस्थितं चन्द्रं सितवस्त्राजसयुतम् । वस्त्रैः कर्णौ च शतपुष्पैश्चन्दनागुरुधूपकैः । कृत्वापमार्जयेन्नारी भोजयेद् ब्राह्मणांस्तत" ॥

अथ पुंसवनम् । "कुर्य्यात् पुंसवनं सुयोगकरणे नन्दे सभद्रे तिथौ भाद्रापाढहभेश्वरेषु नृदिने वेध विनेन्दौ शुभे । अक्षीणे नवपञ्चकण्टकगते सौम्ये शुभे हृश्चिषु स्त्रीशुद्धा घटयुग्मसूर्य्यगुरुभेष्वृत्सु मासत्रये" ॥ नृदिने पुंग्रहवारे । वेधो दग्धयोगभङ्गः । हृश्चिरुपचयस्थानम् ।

अथ पञ्चामृतम् । "रेवत्यश्विपुनर्वसुद्वयमरुन्मूलानुराधामघाहस्तास्वुत्तरफल्गुभेषु भृगुजे जीवार्कवारे तथा । लग्नर्क्षे ड्डपशोभने च नियतं सत्यज्य रिक्ता तिथिं न देयं मासि तु पञ्चमे सुकरणे पञ्चामृतं योषिताम् । दुग्धं सशर्करं चैव घृतं दधि तथा मधु । पञ्चामृतमिदं प्रोक्तं विधेयं सर्वकर्मसु" ॥

अथ सीमन्तोन्नयनम् । "षष्ठे मासेऽष्टमेऽर्क्कौज्यकुजदिनकृतां नन्दभद्रे तिथौ च मैत्रे मूले मृगाङ्के करपितृपवने पौष्णविष्णुत्रियुग्मे । तिष्याश्वादित्यरौद्रे युवतिहरिझपे वृश्चिके वापि लग्ने चन्द्रे तारेऽनुकूले शुभमपि नियतं स्याच्च सीमन्तकर्म्म" । त्रियुग्मे पूर्व्वोत्तरत्वेन युग्मरूपासु फल्गुन्याषाढभाद्रपदासु । "भृगाजरहिते लग्ने नवांशे पुंग्रहस्य च । केचिद्वदन्ति सीमन्तं तथा रिक्तेतरे तिथौ" ॥ शङ्खलिखितौ वस्त्रदानं नववध्वै । "मघाष्टकेऽम्बुवितयेऽदितिद्वये पौष्णद्वये धातृयुगे गुरूदये । मासे च षष्ठेऽथ चतुष्टये स्त्रिया. शुद्धाश्च-मन्दाह वह्निर्धटौ शुभा" ॥ गर्भस्पन्दने सीमन्तोन्नयनं यावन्न बालप्रसव इति । भुजबले "श्रीफलञ्च करे दत्त्वा स्थित्वा

भद्रासने तथा । गृह्योदितेन होमञ्च शान्तिं चैवात्र कारयेत् ॥ ऊर्णासूत्रेण संग्रथ्य जीवं जातिञ्च विद्रुमम् । गुवाक रजतं हेम दद्यात् स्नानतटान्तरे ॥ तत्प्रभृतिनदीतीरं देवखातोदकं त्यजेत् । सम्प्याटनं तरोर्मूलं तथा देवगृहं त्यजेत्" ॥ वृद्ध द्राजमार्त्तण्डे । "या नार्य्यः कृतसीमन्ता प्रसुते च कदाचन । अङ्के निधाय तं बालं पुनः संस्कारमर्हति" ॥ अतएव छन्दोग-परिशिष्टं "संस्कारा अतिपत्येरन् स्वकालाच्चेत् कथञ्चन । हुत्वैतदेव कुर्वीत ये तूपनयनादधः" ॥ इति सामान्यत उक्तम् । देवलः "सकृच्च संस्कृता नारी सर्वगर्भेषु संस्कृता" ।

अथ जातभद्रादि । तत्र दन्तजन्मचिन्ता । "जातः सदन्तः पितृमातृहन्ता तातं विहन्यात् प्रथमे तु मासे । अम्बां द्वितीये सहजं तृतीये मासे चतुर्थे शुभकारकः स्यात् ॥ मिष्टान्न-भोजी सुभगः सुताख्ये षष्ठे सुखी पण्डितकल्पबुद्धिः । ततो-ऽधिकः स्याद्बलवान् गुणाढ्यो मासेऽष्टमे वित्तसुखैर्विहीनः । सुप्रतापो नवमे मृत्युश्च दशमे तथा ॥ एकादशे द्वादशे च सुखी च सुभगो भवेत् । अष्टौ पुत्तलकान् कृत्वा सुगन्धै-र्गन्धकैस्तथा ॥ स्नात सु सक्रमे चापि स्नापयेत् शुक्लपुष्पकैः । स्नानं सक्रमस्याधः शर्मोर्दर्शनमन्त्रतः ॥ होमं विप्रार्चनञ्चैव-मशुभे दन्तदर्शने" ॥

प्रसवात् पूर्वं गृहसंस्कारमाह सांख्यायनगृह्यम् । "काका-दन्या मेचकधातक्या हृदत्याः कोपातक्याः कालक्लीतकस्येति मूलानि पेषयित्वा उपलेपयेद्वेशं यस्मिन् प्रजायते रक्षसा-मपहत्यै" इति । काकादनी काकजङ्घा मेचकधातकी काकमोचिका कोपातकी घोषकः कालक्लीतकाः यष्टि-मधुकेति कल्पतरुः । अतएव हरिवंशे । "एष मानुष्यको यत्नो मानुषैरेव साध्यते । अयता येन दैवं हि मद्विधैः प्रति-

इन्यते । मन्त्रग्रामैः सुविहितैरौषधैश्चैव योजितैः । यत्नेन चानुकूलेन दैवमप्यनुलोम्यते"। इत्यनुचरान् प्रति कंसवाक्यम् । "अस्ति गोदावरीतीरे जम्भला नाम राक्षसी । तस्याः स्मरणमात्रेण विशल्या गर्भिणी भवेत् । पञ्चरेखाः समुल्लिख्य तिर्य्यगूर्द्धक्रमेण हि । पदानि षड्दशापाद्य त्वेकमाद्ये सुनौ त्रयम् । नवमे सप्त दद्यात्तु वार्था पञ्चदशे तथा । द्वितीयेऽष्टावष्टमे षट् दिशि द्वौ षोडशे श्रुतिम् । एकादिना समं देयम् इच्छाहीड् त्रिकोणके । तदा द्वात्रिंशदादिः स्यात् चतुः कोष्ठेषु सर्वतः । दर्शनाद्धारणात्तासां शुभं स्यादेषु कर्म्मसु । द्वाविंशत् प्रसवे नार्य्याश्चतुस्त्रिंशद्रणे नृणाम् । भूताविष्टेषु पञ्चाशत् मृतापत्यासु वै शतम् । द्वासप्ततिस्तु वन्ध्यायां चतुःषष्टीरणाद्दनि । विषे त्रिंशो धान्यकोटेष्वष्टाविंशतिरेव च । चतुरष्टौ च बालाना रोदने परिकीर्त्तिता" भीमपराक्रमे "बाध्यं शिशोर्जन्मपतुः परोक्षं चपाकरे पश्यति नैव लग्नम् । चरस्थितेऽर्कोऽष्टमधर्मगे वा जातः परोक्षे पितरीति वाच्यम् । लग्नस्थिते वा दिननाथभूमौ यामित्रमस्थेऽप्यथवा महीजे । चन्द्रे च शुक्रेन्दुजमध्यगे वा विदेशसंस्थे पितरि प्रजातः । सुप्रसूतिर्भवेच्चन्द्रे शुभग्रहयुतेक्षिते । दुष्टैर्वीक्षितयुक्ते च प्रसूतिर्दुःखदा भवेत् । द्वारं वास्तुनि केन्द्रोपगात् ग्रहाद्दवलि वा विलग्नर्क्षात् । दीपोऽर्कादुदयाद्वर्त्तिरिन्दुतः स्नेहनिर्देशः । लग्ने चाद्विराशिस्तदभिमुखं सूतिकागृहद्वारम् । वासगृहोद्यानगतं द्वारं दिग्वलिग्रहाद्धलोपेतात् । द्वादशभागविभक्ते वासगृहे व्यवस्थिते सहसांशे । दीपचरस्थिरादिषु तथैव वाच्यः प्रसवकाले । लग्नस्य यस्तु वर्णो निर्दिष्टो वर्त्तितैन निर्देश्या । यावान् भागःक्षयमुपगतो दीपवर्त्तेय । तथ्यास्तावद्भागे क्षयमुपगते लग्नराशेः प्रसूतिः । इन्दोर्भागवशाद्राशौ दीपे तैलस्य संस्थितिः । कंचित्

पूर्वादिभेदेन वदन्त्येवं मनीषिणः । मेषे चापमृगेन्द्रयोः किल शिशुः प्राचीशिरा जायते गोकन्या मकरेषु दक्षिणशिरा जातो भवेन्निश्चितम् । मीने वृश्चिककर्किणोर्यदि तदा कौवेरमूर्द्धा भवेत् कुम्भर्क्षे घटयुग्मयोर्यदि तदा पाश्चात्यमूर्द्धा नतः । युग्मायुग्मलग्नवशात् प्रसवस्य च कारिणी । विधवा सधवा ज्ञेया क्रमात् खलु विचक्षणैः" । वृहज्जातके । "मेषकुलीरतुलालि घटैः प्रागुत्तरतो गुरुसौम्य गृहेषु । पश्चिमतश्च वृषेण निवासो दक्षिणभागकरौ मृगसिंहौ । वास्तुदेशे प्रागादिगृहप्रसवस्थानम् । द्वौ द्वौ राशी मेषात् पूर्वादिषु संस्थितौ गृहविभागौ । कोणेषु द्विशरीराणि लग्नस्थाने शिशोः शयनानि" । गृहस्य प्रागादिदिग्विभागे बालस्य शय्या । लग्ननवांशकतुल्यतनुः स्यात् वीर्य्ययुतग्रहतुल्यतनुर्वा । चन्द्रमसे तु नवांशपवर्णः कादिविलग्नविभक्तभगात्रः । लग्नादयोराशयः कादिषु शिरःप्रभृतिगात्रेषु परिकल्प्य तेन तदधिपात्तदैर्घ्यादिभेदात् तदङ्गाना तथा । यथाह सत्यः । दीर्घ पतिदीर्घ गृहस्थितोऽवयवदीर्घ सम्भवति । मिश्रत्वे मिश्रफलमेवमन्येषु वाच्यम् । कद्दक्श्रोत्रनसाकपोलहनवो वक्त्रञ्च होरादयस्ते कण्ठांशकबाहुपार्श्वहृदयक्रोडानि नाभिस्ततः । वस्तिः शिश्नगुदे ततश्च वृषणावूरू ततो जानुनौ । जङ्घाङ्घ्री त्युभयत्र वाममुदितैर्द्रेक्काणभागैस्त्रिधा । लग्नादयो राशयस्त्रिधा द्रेक्काणभागैस्तत्र प्रथमे शीर्षादयो भवन्ति ते लग्नादयः द्वितीये कण्ठादयः तृतीये वस्त्यादयः उदितैरुदय प्राप्तैर्भुक्तैरिति यावत् । तैर्द्वादशभिः राशिभिर्वाममङ्गमिति शेषः । अर्थात् द्वितीयादिभिर्भागैर्दक्षिणं तेन लग्नात् द्वितीयो राशिर्दक्षिण चक्षुः द्वादशश्च वाममित्यादि ज्ञेयम् । "तस्मिन् पापयुते व्रणं शुभयुते सौम्यं हि लक्ष्मादिशेत् । स्वांशे स्थिरसंयुतेषु सहजः स्यादन्यथा गन्तुकः ।

मन्देष्वानिलजोऽग्निगस्त्वविषजो भौमे बुधे भूभवः सूर्य्ये काष्ठ-
चतुष्पदेन हिमगो शृङ्गाब्जजोन्यैः शुभः"। तस्मिन् द्रेक्काणे।
द्रेक्काणस्थितग्रहफलनिर्णयः। "शीर्षमुखबाहुहृदयोदराणि
कटिवस्तिगुह्यसंज्ञकानि। ऊरुजानुकजङ्घे चरणाविति च
राशयोऽजाद्याः। इति कालनरस्याङ्गे सदसद्ग्रहयोगतः।
पुंसामपि तदङ्गेषु शुभाशुभफलं वदेत्। न लग्नमिन्दुञ्च गुरु-
र्निरीक्षते न वा शशाङ्कं रविणा समायुतम्। सपापकोऽर्केण
युतोऽथवा शशीपरेण जातं प्रवदन्ति निश्चयात्। भग्नपाद-
र्चसंयोगात् द्वितीया द्वादशी यदि। सप्तमी चार्कमन्दारे
जायते जारजो ध्रुवम्। जारजयोगः। "गुरुक्षेत्रगते चन्द्रे
तद्युक्ते वासवेश्मनि। तद्द्रेक्काणे नवांशे वा जायते न परेण
स."। जारजयोगभङ्गः इति लग्ननिर्णयः।

"यादृक् पश्यति सौम्यस्तत्तुल्यगुणं सुतं समाधत्ते। पितृ-
जननीसादृश्यं रवेः शशाङ्काच्च बलयोगात्। सत्त्वं रजस्तमो
यत्तु त्रिंशांशे रविस्तादृक्"। एतेऽन्तरात्मानः स्वां प्रकृतिं
जन्तोः प्रयच्छन्ति सत्त्वादिग्रहत्रिंशांशके रविस्थित्या सात्त्वि-
कादिज्ञानम्। विष्णुधर्मोत्तरे। "तामसा राजसाश्चैव
सात्त्विकाश्च तथा स्मृताः। मनुष्या भृगुशार्दूल वातपित्त-
कफाधिकाः।

अथ गण्डयोगः। "अश्विनीमघमूलानां गण्डाः पाद्या-
स्त्रिनाडिकाः। अन्त्याः पौष्णोरगेन्द्राणां पञ्चैव यवना जगुः।
मूलेन्द्रयोर्दिवागण्डो निशायां पितृसर्पयोः। सन्ध्योदये तथा
ज्ञेयो रेवतीतुरगर्चयोः। सन्ध्याराशिं दिवाभागे गण्डयोगो-
ऽन्यः निशि। कालाख्यं मातरं तातं विनिघ्नन्ति यथाक्रमम्।
सर्वेषां गण्डजातानां परित्यागो विधीयते। तातेमादर्शनं
त्रापि यावत् षाण्मासिको भवेत्। कुङ्कुमं चन्दनं कुष्ठं गार-

चनमथापि वा। घृते नैवान्वितं कृत्वा चतुर्भिः कलसैर्बुधः। सहस्राक्षेण मन्त्रेण बालकं स्नापयेत्ततः। पितृयुक्तं दिवा-जातं मातृयुक्तञ्च रात्रिजम्। स्नापयेत् मातृपितृभ्यां सन्ध्ययो-रुभयोरपि। कांस्यपात्रं घृतैः पूर्णं गण्डदोषोपशान्तये। दद्याद्धेनुं हिरण्यञ्च ग्रहांश्चापि प्रपूजयेत्। मूलायाः प्रथमे पादे पितुर्वपुः प्रणश्यति। द्वितीये नियतां पीडां मातुः कुर्य्यात् पितुस्तथा। तृतीये धननाशाय चतुर्थे सर्वसम्पदः। व्यत्ययेन फलं ज्ञेयमश्लेषास्वपि पूर्ववत्। वल्मीकमृत्तिकां दद्यात् नद्याश्च तटमृत्तिकाम्। गोविषाणमृदश्चैव दन्तिमृदञ्च निक्षिपेत्। तीर्थाम्भः पञ्चगव्येन स्नानं मातुः पितुः शिशोः। दिवा जाता तु या कन्या निशि जातस्तु यः पुमान्। नोभयो-र्गण्डदोषोऽस्ति नाचलो हन्ति पर्वतम्। दिवागण्डे निशाजातो निशिगण्डेऽथवा दिवा। नोभयोर्गण्डदोषः स्यान्नाचलो हन्ति पर्वतम्"॥ इति गण्डनिर्णयः। "मयूरचूलिकामूलमादि-त्यग्रहणोद्धृतम्। बालस्य च गले बद्धं समस्तग्रहदोषहृत्"॥ मयूरचूलिका अपामार्गः। "शङ्खोत्पलवचा कुष्ठं कृष्णलौह-विधारणम्। सर्वोपद्रवतो बालं क्ष्वेडादपि च रक्षति॥ अर्कदुग्धं निशा शुण्ठी गोघृतेन विलेपनम्। सर्वोपद्रवदोषेभ्यो बालं रक्षति सन्ततम्॥ मागधिकासैन्धवसुरभिपित्तमधुमरिच-रचितमतिप्रकटम्। भूतहरमञ्जनमिदं दुर्धरग्रहदर्पविदार-णम्॥ सुरभिपित्तं गोपित्तं मागधिका पिप्पली। दारु-हरिद्रा पुष्ये भृङ्गरसेन मर्दयित्वा रचिता॥ अञ्जनगुटिका ग्रहवृन्दवन्दिता भूतविद्रावणी भृङ्गरसेन कुष्माण्डरसेन।

अथ पताकीवेधः। "तिर्य्यगूर्द्ध्वगता रेखास्तिस्रो देयाः पताकया। युताः कार्य्या वेदविदा सर्वसङ्गतरेखया॥ दक्ष-स्योर्द्धतरेखातो वाम मेषाद्यराशयः। पश्चाद्युग्मविशाख

षड्दशेन्द्राग्निसागराः॥ कर्कटान्मीनपर्य्यन्तमङ्का देया यथा-क्रमम्। बालस्य जन्मकालीनग्रहलग्नभजादिषु॥ विन्यस्य चिन्तयेत् प्राज्ञः शुभाशुभं यथाक्रमम्। शुभदण्डयोगवेधैर्ल-ग्नाद्बालस्य शोभनम्। पापदण्डयोगवेधैराश्वङ्का दृष्टिकाल-वत्। बलाधिके दिनं मध्ये मासो हीने च हायनम्। कर्किमीनधनुर्भ्याञ्च हरिः कोटघटेन च। स्त्रियास्तौलिमृ-गाभ्याञ्च घटे मीनेन कन्यया। धनुषो मृगकर्किभ्यां मकरे धनुषा स्त्रिया। मीने कर्कितुलाभृद्भ्यां मीनस्त्रीधनुषात्मजे। तुलाकर्किमृगेर्द्वन्द्वे कीटकुम्भझषेषु च। सिंहवद्वेध एतेषु वामदक्षिणसंमुखे। राहुकेलर्कसौरारैः पापैर्विद्धो युतोऽशुभः। तदन्यैर्युतविद्धस्तु लग्नराशिः शुभप्रदः। एकोनविंशतिः कर्के सिंहे सप्तदशैव तु। षट्त्रिंशदबलायाश्च षड्विंशतिस्तुला-धरे। वृश्चिके सिंहवत् ज्ञेय मूनत्रिंशच्छरासने। षड्विंशं मकरे ज्ञेयं कुम्भे सप्तदश स्मृता। नवयुग्मे तथा मीने मेषे षड्दशभिस्तथा। वृषभे च यथा सिंहे युग्मेऽङ्कहरलोचने। त्रितयाद्धादियं संख्या दिनमासाब्दनिर्णये। एकाङ्कात् द्विगु-णाङ्काद्वा क्वचित् दृष्टेव सम्भवः। वारेशार्द्धयामेषु रावङ्कोः पञ्चषट् क्रमात्। अधिपाः सूर्य्यवारस्तत्र यथार्कोऽह्नि भवन्ति हि। वरोर्केन्दुभृगुज्ञाजशमिश्ररवयो निशि। रविशुक्रज्ञ-रात्रीशशनीज्यकुजभास्कराः। दिने तूह्याः परेष्वेवं तथा त्स्वायतुर्य्यहाः। पापदण्डे भयेद्रिष्टिः शुभदण्डे शुभं भवेत्। शुभग्रहस्य दण्डे तु कर्मारम्भाच्छुभं भवेत्। आर-म्भात् पापदण्डे तु कर्म निष्फलतां व्रजेत्। यस्यार्द्धयामस्त स्यैव प्राग्दण्डः समुदाहृतः। षट्षट् परीत्य दण्डाश्च वयो राशौ मतास्तथा। आदित्ये भृगुजो बुधोऽपि च शशो सोमे शनीज्यौ कुजौ भौमेऽर्कः सितसोमजौ च शशिजे सोमः शनिर्वाक्पतिः।

जीवेऽङ्गारखो भृगुर्भृगुसुते सौमेन्दुमार्त्तण्डजाः । काले जीवमहीजतिग्मकिरणा राहौ च दण्डाधिपाः । यामार्द्धाधिपसंख्यातो द्वितीयस्तु तदर्द्धतः । तदर्द्धात्तु तृतीयः स्यात्तदर्द्धात्तु तुरीयकः । भद्राभावे तु राहुः स्यात्तदङ्गो भद्रसंज्ञकः । भद्राङ्गस्य परित्यागाद्द्वितीयदण्डाधिपा यथा । रविदनुजबुधग्लौषन्द्रसुरासुरघ्ना कुजरविदनुजघ्नाः शेन्दुसुरासुराय । गुरुग्रशिरविदैत्याः शुक्रभौमार्कदैत्याः शनिकुजरविदैत्या दण्डपाद्यर्द्धयामे"। दनुजो राहुः। अर्द्धयामे। दिनार्द्धप्रहरे। शुभदण्डमाह। "शेषावर्कस्य दण्डौ सततशुभकरावादिमौ तथेन्दोः शेषो दण्डः कुजस्याप्यथ गुरुबुधयोराद्यमाद्यं प्रशस्तम्। चादिदण्डस्तथैको भृगुकुलनृपतेः सर्वकार्य्ये हि शस्ताः। दण्डाश्चत्वार एते क्वचिदपि समये नैव सौरेः प्रशस्ताः। प्रतिदण्डं पताकेषां ज्ञात्वा वाच्यं क्वचिच्छुभम्। रवौ च वेदा वसवः सुधांशौ कुजे चराणां शशिजे तथाङ्काः। शनात्सुतुर्दिक् च सुरसतौ स्याद्राशौ तुरङ्गा भृगुजे च रुद्राः। अशुभे दण्डसंयोगे सर्वत्र पुण्यवर्जिते। बालस्य मरणं शीघ्रं यदि पापैः समन्वितम्। अशुभस्य दण्डे तु सर्वत्र पापवर्जिते। बालस्य कुशलं सर्वं शुभैर्यदि समन्वितम्। अशुभो दण्डनाथो हि वेधयोगेन लभ्यते। मरणं तत्र वक्तव्यं बालस्य नान्यथा भवेत्। पापस्य दण्डमात्रे तु तद्योगवेधवर्जिते। बालस्य कुशलं तत्र शुभैर्यदि समन्वितम्"। इति पताकीवेधः।

"पापास्त्रिकोणकेन्द्रे सौम्याः षष्ठाष्टमव्ययगताः। सूर्योदये प्रसूतः सद्यः प्राणांस्त्यजति जन्तुः"। सूर्यरिष्टम्। "षष्ठेऽष्टमे च चन्द्रः सद्यो मरणाय पापसंदृष्टः। अष्टाभिश्च शुभैर्दृष्टो वर्षैर्मिश्रैस्तदर्द्धेन"। चन्द्ररिष्टम्। "सुतमदननवान्त्यलग्नरन्ध्रेष्वशुभयुतो मरणाय शीतरश्मिः। भृगुसुतशशिपुत्रदेव

पूर्ज्यैर्यदि बलिभिर्न युतोऽवलोकितो वा" । पापयुतचन्द्र-रिष्टम् । "द्यूनचतुरस्रसंस्थे पापद्वयमध्यगे शशिनि जातः । विलयं प्रयाति नियतं देवैरपि रक्षितो बालः" । पापमध्यग-चन्द्ररिष्टम् । "क्षीणे शशिनि विलग्ने पापैः केन्द्रेषु मृत्यु-संस्थैर्वा । भवति विपत्तिरवश्यं यवनाधिपतेर्मतञ्चैतत्" ॥ क्षीणचन्द्ररिष्टम् । "नाग ८ । गो ९ । सिंह २४ । जातौ २२ । इषु ५ । क्ष्मा १ । अब्धि ४ । त्र्यश्वि २३ । धृति १८ । नखाः २० । क्ष्माग्नि २१ । दिक १० । चैत्यजाद्यंशे तत्तुल्याब्दैर्विधौ व्यसुः" । मेषादीनां त्रिंशांशविशेषस्थचन्द्ररिष्टम् । "भौमे विलग्ने शुभदैरदृष्टः षष्ठेऽष्टमे वार्कसुतेन युक्तः । सद्यः शिशुं हन्ति वदेन्मुनीन्द्रः खरे यमारौ न शुभे क्षितौ च" । त्रिविध-भौमरिष्टम् । "कर्कटधामनि सौम्यः षष्ठाष्टमराशिगो विलग्न-स्थात् । चन्द्रेण दृष्टमूर्त्तिर्वर्षचतुष्टयेन मारयति" ॥ बुधरिष्टम् । "वृहस्पतिर्भौमगृहेऽष्टमस्थः सूर्येन्दुभौमार्कजदृष्टमूर्त्तिः । वर्षै-स्त्रिभिर्भार्गवदृष्टिहीनो लोकान्तरं प्रापयति प्रसूतम्" ॥ वृह-स्पतिरिष्टम् । "रविशशिभवने शुक्रो द्वादशरिपुरन्ध्रगोऽशुभैः सर्वैः । दृष्टः करोति मरणं षड्भिर्वर्षैः किमिह विचित्रम्" ॥ शुक्ररिष्टम् । "मारयति षोड़शाहात् शनैश्चरः पापवीक्षितो लग्ने । संयुक्तो मासेन वर्षाच्छुवस्तु मारयति" ॥ त्रिविध-शनिरिष्टम् । "राहुश्चतुष्टयस्थो मरणाय वीक्षितो भवति पापैः । वर्षैर्वदन्ति दशभिः षोडशभिः केचिदाचार्याः ॥ षट्सिंहवृश्चिकोदयक्षतस्थितिर्जीवितं हरति राहुः । पापैर्निरीक्ष्यमाणः सप्तमितैर्निश्चितैर्वर्षैः" ॥ राहुरिष्टम् । "केतुर्य-स्मिन्नृक्षेऽभ्युदितस्तस्मिन् प्रसूयते जन्तुः । रौद्रे सर्पमुहूर्त्ते वा प्राणैः संत्यजते चाशु" ॥ केतुरिष्टम् । लग्ने ये द्रेक्काणा निगड़ाहिविहङ्गमपाशधरसंज्ञाः । मरणाय सप्तवर्षैः क्रूरयुतान्

स्वपति दृष्टाः। द्रेक्काणारिष्टम्। "मीनकर्कटयोरन्त्यौ वृश्चिकस्याद्यमध्यमौ। सर्पांश्चत्वार एवैते द्रेक्काणा निगडाश्च ते॥ तुलामध्यान्त्यसिंहाद्य कुम्भाद्याः पक्षिणः स्मृताः। हयाद्यमकराद्यन्ता द्रेक्काणाः पाशधारिणः॥ लग्नाधिपजन्मपती षष्ठाष्टमरिपुफगौ प्रसवकाले। अस्तमितौ मरणकरौ राशिप्रमितैर्वदेद्वर्षैः"॥ जन्मपतिर्जन्मराश्यधिपः लग्नाधिपजन्माधिपरिष्टम्। "सौम्याः षष्ठाष्टमगाः पापैर्वक्रोपगतैर्दृष्टाः। मासेन मृत्युदास्ते यदि न शुभैस्तत्र संदृष्टाः"॥ सौम्यग्रहरिष्टम्। "एकः पापोऽष्टमगः शत्रुगृहे शत्रुवीक्षितो वर्षात्। मारयति नरं प्रसूतं सुधारसो येन पीतोऽपि"॥ पापग्रहरिष्टम्। "होरायाः सप्तमे सौरिर्हिबुकस्थश्च भास्करः। यस्मिन् योगे तु यो जातः सोऽल्पायुर्भवति प्रिये॥ वसुषष्ठगते जीवे समसप्तगते शनौ। द्वादशस्थो यदा भानुर्वर्षमेकं न जीवति॥ प्रतिपद्युत्तराषाढ़ा नवम्यामेव कृत्तिका। पूर्वभाद्रपदष्टम्यामेकादश्यां तु रोहिणी॥ द्वादश्यां च यदाश्लेषा त्रयोदश्यां यदा मघा। अभिजातो न जीवेत यदि शक्रसमो भवेत्"॥ इति मिश्रारिष्टम्।

"लग्नाच्चतुर्थगः पापो यदि स्याद्बलवत्तरः। तदा मातृवधं कुर्य्यात्तत्केन्द्रे चापरो यदि॥ केन्द्रत्रिकोणगः पापो मातृहा सप्तवासरात्। सपापात् भार्गवात् पापो हिबुके मातृनाशकृत्॥ चन्द्रमा यदि पापेन त्रयेणैवेह वीक्षितः। मातृनाशो भवेत्तस्य षष्ठः पापो भवेद् यदा"॥ इति मातृरिष्टम्। "कर्मस्थाने स्थिते सौम्ये रिपुस्थाने च चन्द्रमाः। कुजे च सप्तमस्थाने म्रियते पितृसञ्ज्ञकः॥ तमोहा यदि पापेन त्रयेणैव हि वीक्षितः। शुभैरयुतदृष्टश्च पितुरप्यन्तमादिशेत्"॥ इति पितृरिष्टम्। "लग्नाच्चतुर्थो रविजाऽथ भौमः कर्मस्थितो मातृवियोगदुःखम्। ददाति शीघ्रं खलु सप्तमे च तातस्य

मृत्युं यदि लग्नसंस्थः॥ दिवाकरेन्द्वोः स्मरगौ कुजार्कजौ रोगप्रदौ पुंगवयोषितस्तदा। व्ययस्वगौ मृत्युकरौ युतौ यदा तदेकदृष्टा मरणाय कल्पितौ॥ यमवक्रौ द्युने चार्कात् पुंसो रोगप्रदौ स्त्रियाश्च चन्द्रात्। तन्मध्यगयोर्मृत्युस्तदेकयुतदृष्ट-योर्यापि"॥ इति माता पित्रष्टायोगः।

"एकोऽपि केन्द्रभवने नवपञ्चमे वा भास्वन्मयूखविमलो-कृतदिग्विभागः। निःशेषदोषमपहृत्य शुभं प्रसूतं दीर्घायुषं विगतरोगभयं करोति"॥ सर्वारिष्टभङ्गः। "सौम्यग्रहैरति-बलैर्विबलैश्च पापैर्लग्नस्य सौम्यभवनं शुभदृष्टिदृष्टम्। सर्वा-पदा विरहितो भवति प्रसूतः पूजाकरः खलु यथा दुरिते-ग्रहाणाम्॥ चन्द्रः पूर्णतनुः सौम्यर्क्षगतः स्थितः शुभस्यांशे। प्रकरोति रिष्टभङ्गं विशेषतः शुक्रसंदृष्टः॥ सौम्यद्वयान्तरगतः संपूर्णस्निग्धमण्डलः शशभृत् निःशेषरिष्टहन्ता भुजङ्गलोकस्य गरुड इव। स्वोच्चस्थः स्वगृहेऽपि वा स्वसुहृदां वर्गेऽपि सौम्ये-ऽपि वा संपूर्णः शुभवीक्षितः शशधरो वर्गे स्वकीयेऽपि वा। शत्रूणामवलोकनेन रहितः पापैरयुक्तः स्थितो रिष्टं हन्ति सुदुस्तरं दिनपतिः प्रालेयराशिं यथा॥ शुक्रः पञ्चसहस्राणि बुधः पञ्चशतानि च। लक्षमेकन्तु दोषाणां हन्त्याचैवोदिते गुरुः॥ समाष्टपष्ठाः सौम्या हरन्ति शशिनः कष्टफलम्। पापैरमिश्रचाराः कल्याणकृत यथोन्मादम्॥ पक्षे सिते भवति जन्म यदि क्षपायां कृष्णे तथाहनि शुभाशुभदृष्टमूर्त्तिः। तं चन्द्रमा रिपुविनाशगतोऽपि यत्नादापत्सु रक्षति पितेव शिशुं न हन्ति। तुलाकोदण्डमीनस्थो लग्नस्थश्च शनिर्यदा। सर्वारिष्टं निह-न्त्याशु शेषे जातो भवेदसुः। राहुस्त्रिषष्ठलाभे लग्नात् सौम्यैर्निरीक्षितः सद्यः नाशयति सर्वारिष्टं मारुत इव तूल-सङ्घातम्। मेषवृषभकर्किलग्ने रक्षति राहुः समस्तारिष्टेभ्यः।

क्रूरः स्वल्पेऽप्यपराधे बहुवैरानुबन्धलक्षम्"। इष्टवियोगानिष्टप्राप्तौ चित्तस्य यथा पूर्वमवस्थानम्। अस्थिरविभूतिमित्रं चलमटनं स्खलितनियममपि चरभे। तद्विपरीतं क्षमान्वितं दीर्घसूत्रञ्च। द्विशरीरे त्यागयुतं कृतज्ञमुत्साहिनञ्च विविधचेष्टम्। ग्राम्यारण्यजलोद्भवराशिषु जातास्तथा शीलाः। अदीर्घसूत्रश्च भवेत् सर्वकर्मसु पार्थिवः। दीर्घसूत्रस्य भूपतेः कर्मनष्टं भवेत् ध्रुवम्। रागे दर्पे च माने च द्रोहे पापे च च कर्मणि। अप्रिये चैव कर्त्तव्ये दीर्घसूत्रं प्रशस्यते"॥ इति राशिफलम्।

अथ जन्मनक्षत्रफलम्। "शतानलादित्यविशाखमैत्रशक्रोद्भवाभिन्यगुणाः प्रदिष्टाः। शिवाजपन्मा हि भवाजघन्याः शेषोद्भवाः सत्पुरुषा भवन्ति॥ कालात्मा दिनकृत् मनस्तुहिनगुः सत्त्वं कुजोजीवजोजीवोज्ञानसुखे सितश्च मदनो दुःखे दिनेशात्मजः। राजानौ रविशीतगू क्षितिसुतो नेता कुमारो बुधः। सूरिर्दानवपूजितश्च सचिवौ प्रेष्यः सहस्रांशुजः"॥ समुत्साहः शौर्य्यमिति भट्टोत्पल नेता सेनाध्यक्षः। "बलाबलात् ग्रहाणां स्यादात्मादीनां बलाबलम्। नृपाद्याः प्रबला कुर्य्युः स्व स्व भावमिरन्यथा"॥

सत्याचार्य्यः। "षट्सूर्य्यस्य दशा ज्ञेयाः शशिनो दश पञ्च च। अष्टावङ्गारके प्रोक्ता बुधे सप्तदश स्मृता॥ शनैश्चरे दश प्रोक्ता गुरोरेकोनविंशतिः। राहो द्वादशवर्षाणि भृगोरप्येकविंशतिः। दिक्षु त्रयं त्रयं ज्ञेयं विदिक्षु च चतुष्टयम्। कृत्तिकादिप्रदातव्यं दिगम्बरमता दशा॥ कृत्तिकादित्रये सूर्य्यः सोमो रौद्रचतुष्टये। मघादित्रितये भौमो बुधो हस्तचतुष्टये॥ अनुराधा त्रये सौरिर्गुरुः पूर्व्वचतुष्टये। धनिष्ठात्रितये राहुः शेषे शुक्रः प्रकीर्त्तितः॥ सर्व्वोपद्रव-

भौमार्किदशातिकष्टदा नृणाम्। गुरुज्ञचन्द्रशुक्राणां यथेप्सित-फलप्रदा" ॥ वराहः "स्वशाकहीनशाकाब्दात् प्रत्यब्दं पञ्च वासरान्। तिथींश्च चन्द्रशिखिनौ क्ष्मागुणौ च कृताश्विनौ ॥ दण्डपलविपलान्यनुपलानि च सावने। वर्द्धयित्वा क्षयशेष-भोग्यास्तु गणनक्रमात्" ॥ अन्तर्दशाज्ञानमाह। "स्वदशाभि-र्दशां हत्वा नवभिर्भागमाहरेत्। लब्धा मासास्तु तच्छेषं पूरयित्वा तु त्रिंशता ॥ अह्नैर्हृत्वा दिनं लभ्य तच्छेषे षष्टि-पूरिते। नवभिश्च हृते लब्धा ज्ञेया दण्डास्तदन्तरे ॥ रवेः षड्वर्षमध्ये तु वेदा ४ मासा रवेर्निजाः। चन्द्रस्य दश मासाश्च दिक्दिन पञ्च मासकाः ॥ कुजस्य प्रस्थ रुद्रास्तु मासादिक्-दिवसाः शनेः। ऋतुमासाश्चविंशश्च गुरोर्वर्षाद्युविंशतिः ॥ राहोर्मासाष्टका ज्ञेया भृगोर्वर्षस्तु मासकौ। एवं ग्रहाणा-मन्येषामूह्यायैवान्तरोदयः ॥ यद्ग्रहस्यान्तरे यस्तु यत् संख्यं कालमासवान्। तत् सख्यं स्वान्तरे तस्मै स, दद्यादिति निश्चय. ॥ स्वान्तरग्रहणे स्वांशं स्वांशेन पूरयेत् सदा" ॥ दशा-फलन्तु। "उद्विग्नचित्तपरिखेदितवित्तनाशक्लेशप्रवासगद-पीडितपत्तघातैः। सक्षोभितस्वजनबन्धुवियोगदुःखैर्भानोर्दशा भवति कष्टकरी नराणाम्" ॥ र। "सौख्यं विभर्त्ति वर-वाहनयानरत्नकीर्त्तिप्रतापबलवीर्य्यशुभान्वितञ्च। मिष्टान्नपान-शयनासनभोजनानि चान्द्री ददाति धनकाञ्चनभूमिगृहम्" ॥ च। "शस्त्राभिघातवधबन्धनरेन्द्रपीडाचिन्ताज्वर विकलताञ्च गृहे करोति। चौराग्निदाहभयभङ्गविपत्तिरोगकीर्त्तिप्रताप-धनहा च दशा कुजस्य" ॥ म। "दिव्याङ्गनावदनपङ्कजषट्-पदत्व लीलाविलासशयनासनभोजनञ्च। नानाप्रकारविभ-वागमकोषवृद्धिः क्षिप्र भवेद्बुधदशासु हितार्थसिद्धि." ॥ बु। "मिथ्यापवादवधबन्धनकार्य्यहानिमात्सर्य्ययुक्प्रियसुखद्रविणे-

र्विहीनः। मित्रेषु वैरमभिवाञ्छति वैरयुक्तः कष्टासु पापदशासु शनैश्चरस्य" ॥ श। "रम्य गृहं विनयमक्षयमानवृद्धिं प्राप्नोति सौख्यधनधान्यविभूतियोगम्। धर्मार्थकामसुखभोगबहूपयुक्तं यावत् बृहस्पतिदशा पुरुषो हि तावत्" ॥ बृ। "बुद्धाविहीनमतिनाशवियोगदुःख नष्टार्थसिद्धिभयभङ्गविपार्त्तिरोगम्। सन्तापशोकपरदेशगतं करोति राहोर्दशा भवति जीवनसंशयाय" ॥ रा। "मन्त्रप्रभावनिपुणः प्रमदाविलासः श्वेतातपत्रनृपपूजितदेशलाभः। हस्त्यश्वलाभधनपूर्णमनोरथः स्यात् शौक्रीदशा भवति निश्चलराजलक्ष्मीः" ॥ शु। रवेः स्थूलदशावर्षाणि ६। तस्यैवान्तर्दशा मासाः ४। तत्फलम्। "उद्विग्नचित्तपरिखेदितवित्तनाशक्लेशप्रवासगदभीतिमहाभिघातान्। दुःखप्रशासवधबन्धभयानि चैव भानोर्दशा प्रकुरुते खलु राजपीडाम्" ॥ रर। सोमस्य मासाः १०। तत्फलम्। "गदसङ्कटसन्त्रासं लक्ष्मीहानिं धनक्षतिम्। कुरुते रजनीनाथो भानोरन्तर्दशां गतः" ॥ रच। कुजस्य मासाः ५। दिनानि १०। फलम्। "स्वर्णप्रवालसौख्यानि रत्नानि कीर्त्तिमुत्तमाम्। ददाति भूसुतोऽभीष्टं भानोरन्तर्दशाङ्गतः" ॥ रम बुधस्य मासाः ११। दिनानि १०। "दद्रुं विचर्चिकाश्चैव बलदुष्टादिबाधकान्। चन्द्रजः कुरुते शोकं भानोरन्तर्दशां गतः" ॥ बुर। शनेर्मासाः ६ दिनानि २०। फलम्। "सन्तापं वित्तनाशञ्च बन्धुनाशं पराजयम्। सौरिः करोति वैकल्यं भानोरन्तर्दशाङ्गतः" ॥ रश। गुरोर्वर्षादि १।०।२०। "धर्मार्थकामसौख्यानि ददाति विबुधार्चितः। कुष्ठादिव्याधिहन्ता च भानोरन्तर्दशां गतः" ॥ रबृ। राहोर्मासाः ८। "शुभाशुभवोद्वेगं व्याधिभीतिसुतक्षयान्। कुरुते पिडिकासून् रवेरन्तर्दशाङ्गतः" ॥ ररा। शुक्रस्य वर्षं १। मासौ २।

"कोष्ठग्रीवाक्षिरोरोगज्वरान् शूलादिदारुणान्। शोकं करोति भूमिजः सूर्य्यस्यान्तर्दशाङ्गतः"॥ २४। एवं रवेर्वर्षाणि। ६। चन्द्रस्य स्थूलदशावर्षाणि १५। तस्यैवान्तर्दशावर्षं २। मासः १। फलम्। "कुर्य्याद्विभूतिवरवाहनमातपत्रक्षेमप्रतापबलवीर्य्यसमन्वितानि। मिष्टान्नपानशयनासनभोजनानि चान्द्रीदशा प्रचुरकाञ्चनभूमिदात्री"॥ २५। कुजस्य वर्षं १। मासाः ८। दिनानि १०। फलम्। "पित्तशोणितपीडाञ्च चौराणाञ्च भयं तथा। मङ्गलः कुरुते नित्यं विधोरन्तर्दशाङ्गतः"॥ २६। बुधस्य वर्षं २। मासाः ४। दिनानि १०। "सर्वत्र द्रव्यलाभञ्च गजाश्वगोधनानि च। चन्द्रजः कुरुते सौख्यं विधोरन्तर्दशां गतः"॥ २७। शनेर्वर्षं १। मासाः ४। दिनानि २०। "बन्धुक्लेशं नृपाद्भीतिं व्यसनं शोकसङ्कुलम्। विनाशं कुरुते शौरिश्चन्द्रस्यान्तर्दशाङ्गतः"॥ २८। गुरोर्वर्षं २। मासाः ७। दिनानि २०। "दानसौख्यानि सम्भोगवस्त्रालङ्कारभूषणम्। कुरुते विबुधाचार्य्यो विधोरन्तर्दशाङ्गतः"॥ २९। राहोर्वर्षं १। मासाः ८। "वह्निशत्रुभयं दुःखं शोकं बन्धुधनक्षयम्। कुरुते राहुरत्यर्थं चन्द्रपाकदशाङ्गतः"॥ ३०। शुक्रस्य वर्षं २। मासाः ११। "सेव्यते वरनारीभिर्नरो लक्ष्मीः प्रवर्त्तते। मुक्ताहारमणिप्राप्तिर्विधोरन्तर्गते सिते"॥ ३१। रवेर्मासाः १०। 'ऐश्वर्य्यं बहुसौख्यञ्च व्याधिनाशमरिक्षयम्। नृपतेजो रविः कुर्य्यात् विधोः पाकदशाङ्गतः"। ३२। एवं चन्द्रस्य वर्षाणि १५। कुजस्य स्थूलवर्षाणि ८। तस्यान्तर्दशा मासाः ७। दिनानि ३। दण्डाः २०। "क्रूराभिघातवधबन्धभयानि धत्ते चिन्ताज्वरं विकलशून्यदृशाश्रमञ्च। चौराग्निभीतिधनहानिनरेन्द्रपीडाः कुर्य्याद्दिनाशनिधनञ्च दशा कुजस्य"॥ ३३। बुधस्य वर्षं १। मासाः ३। दिनानि ३। दण्डाः २०। "परमैश्वर्य्य-

मतुलं नानाविधसुखाश्रयम् । करोति सोमपुत्रश्च क्षिति-जान्तर्दशाङ्गतः" ॥ मबु । शनेर्मासाः ८ । दिनानि २६ । दण्डाः ४० । "रिपुचौराग्निभीतिश्च रोगमन्तरमन्तरम् । महा-जनकृतो द्वेषः कुजस्यान्तर्गते शनौ" ॥ मश । गुरोर्वर्षं १ । मासाः ४ । दिनानि २६ । दण्डाः ४० । "पुष्पधूपाम्बवस्त्राद्यै-र्देवब्राह्मणपूजनम् । नृपतुल्यत्वमाप्नोति कुजस्यान्तर्गते गुरौ" । मवृ । राहोर्मासाः १० । दिनानि २० । "कार्य्यार्थनाशं सर्वत्र बन्धचौरादिसाध्वसम् । कुरुते सिंहिकापुत्रो भौमस्यान्तर्दशां गतः" ॥ मरा । शुक्रस्य वर्षं १ । मासाः ६ । दिनानि २० । "धनवृद्धिसुखादींश्च नानावस्त्र वरस्त्रियः । प्राप्नोति विपुलां लक्ष्मीं कुजस्यान्तर्गते भृगौ" ॥ मशु । रवेर्मासाः ५ । दिनानि १० । "नानारत्नञ्च सौख्यञ्च भूमिलाभमथापि वा । नृप-पूजामवाप्नोति कुजस्यान्तर्गते रवौ" ॥ मर । सोमस्य वर्षं १ । मासाः १ । दिनानि १० । "धनलाभं सुखं भोगं शरीरारोग्य-मेव च । लोकानन्द्यमवाप्नोति क्षितिजान्तर्गते विधौ" ॥ मच । एवं कुजस्य वर्षाणि ८ । अथ बुधस्य स्थूलदशा वर्षाणि १७ । तस्यान्तर्दशा वर्षं २ । मासाः ८ । दिनानि ३ । दण्डाः २० । फलम् । "दिव्याङ्गनाश्वनपङ्कजषट्पदत्व लीलाविलासवरभोग-सुखोदयञ्च । नानाप्रकारविभवागमकोषवृद्धिं क्षिप्रं सृजेद्बुध-दशा विपुलाञ्च सिद्धिम्" ॥ बुबु । शनेर्वर्षं १ । मासाः ६ । दिनानि २६ । दण्डाः ४० । "वातश्लेष्मकृता पीडा विरहो बन्धुभिः सह । विदेशगमनञ्चैव बुधस्यान्तर्गते शनौ" ॥ बुश । गुरोर्वर्षं २ । मासाः ११ । दिनानि २६ । दण्डाः ४० । "व्याधिशत्रु-भयैस्त्यक्तो धनाढ्यो नृपवल्लभः । लभेद्भार्य्यां शुभपुत्रञ्च बुधस्या-न्तर्गते गुरौ" ॥ बुवृ । राहोर्वर्षं १ मासाः १० । दिनानि २० । "वस्तुनाशं मनस्तापं देशत्यागञ्च बन्धनम् । करोति बहु-

दुःखानि बुधस्यान्तर्गतं तमः" ॥ तमो राहुः। बुरा। शुक्रस्य वर्षाणि २। मासाः ३। दिनानि २०। "धनाढ्यं बहुपुत्रञ्च धर्मवृद्धिं धनागमम्। कुरुते दानवाचार्य्यो बुधपाकदशाङ्गत" ॥ बुशु। रविर्मासाः ११। दिनानि १०। "श्रिया परमयायुक्तं गजवाजिधनान्वितम्। प्रभाकरः करोत्याशु बुधपाकदशाङ्गतः" ॥ बुर। सोमस्य वर्षं २। मासाः ४। दिनानि १०। "कण्टकादिप्रवेशश्च शृङ्गिभ्यो भयमेव च। निशाकरः करोत्याशु बुधपाकदशाङ्गतः" ॥ बुच। कुजस्य वर्षं १। मासाः ४। दिनानि ३। दण्डाः २०। "कफपित्तसमुद्भूतां शिरःपीडां भयावहाम्। मङ्गलः कुरुते शोकं बुधस्यान्तर्दशाङ्गतः" ॥ बम। एवं बुधस्य वर्षाणि १७। अथ शनेः स्थूलदशा वर्षाणि १०। तस्यान्तर्दशा मासाः ११। दिनानि ३। दण्डाः २०। "मिथ्याप्रवासवधबन्धनिराश्रयत्वं चौरादिभूपतिभुजङ्गमभीतिसुपाम्। आशानिराममथवार्जनकार्य्यहानिं पङ्गोर्दशा प्रकुरुते नियतं नराणाम्" ॥ शश। गुरोर्वर्षं १। मासाः ८। दिनानि ३। दण्डाः २०। "देवतानुरतं शान्तं नानाप्राप्तिं करोति च। तुङ्गोऽप्यममायुक्तं पङ्गोरन्तर्गतो गुरुः" ॥ शवृ। राहोर्वर्षं १। मासः १। दिनानि १०। "नृपाद्भयं ज्वरं घोरं दुःखञ्च प्राणसंशयम्। धनक्षयञ्च कुरुते शनेरन्तर्गतं तमः" ॥ शरा। शुक्रस्य वर्षं १। मासाः ११। दिनानि १०। "सुहृद्बन्धुधनैः पूर्णो भार्य्या वित्तसमन्वितः। स्वर्णं सुखञ्च लभते सौरस्यान्तर्गते सिते" ॥ शशु। रवेर्मासाः ६। दिनानि २०। "परदाराभिगमनं करोति खरदीधितिः। सौवनस्य च सन्देहं शनेरन्तर्दशाङ्गतः" ॥ शर। सोमस्य वर्षं १। मासाः ४। दिनानि २०। "स्त्रीणां कुक्षिरोगञ्च कफपित्तगदं शशी। बन्धुदेषञ्च कुरुते पङ्गोरन्तर्दशाङ्गतः" ॥ शच। कुजस्य मासाः ८।

दिनानि २६। दण्डाः ४०। फलं "देहच्चैण्यं महारोगं नाना-दुःखानि भूमिजः। धननाशञ्च कुरुते शनेरन्तर्दशाङ्गतः"॥ शम। बुधस्य वर्षं १। मासाः ६। दिनानि २६। दण्डाः ४०। "आयुरारोग्यविजयं बहुवित्तानि सोमजः। करोति चादरं लोके शनेरन्तर्दशाङ्गतः"॥ शबु। एवं शनेवर्षाणि १०। गुरोः स्थूलदशा वर्षाणि १८। तस्यैवान्तर्दशा वर्षाणि ३। मासाः ४। दिनानि ३। दण्डाः १०। "राज्यास्पदं तनयवित्तविनाशभोगान् पर्य्याप्तसौख्यधनधान्यसमाश्रयञ्च। विद्याप्रसादवररत्नसुखार्थभोगसिद्धिं दशा सुरगुरोः कुरुते श्रियञ्च"॥ हह। राहोर्वर्षं २। मासः १। दिनानि १०। "बन्धुद्वेषं मृषावादं स्थानभ्रंशं निराश्रयम्। कलहं कारये-द्राहुर्गुरोरन्तर्दशाङ्गतः"॥ हरा। शुक्रस्य वर्षाणि ३। मासाः ८। दिनानि १०। "कलहं बन्धुभिः सार्द्धं वित्तनाशं धन-क्षतिम्। स्त्रीवियोगञ्च कुरुते जीवस्यान्तर्गतः सितः"॥ हशु। रवेर्वर्षं १। दिनानि २०। "बहुमित्रं बहुधनं सौभाग्यं राजवल्लभम्। कुरुते भास्करः शान्तिं गुरोरन्तर्दशाङ्गतः"॥ हर। सोमस्य वर्षं २। मासाः ७। दिनानि २०। "भोगाढ्यो बहुभार्य्यश्च रिपुरोगविवर्जितः। नृपतुल्यो भवेच्चैव गुरोरन्त-र्दशाङ्गते"॥ हच। कुजस्य वर्षं १। मासाः ४। दिनानि २६। दण्डाः ४०। "तीव्ररोषो रिपोर्हन्ता गजवाजिमदर्दनः। सुखसौभाग्यसंयुक्तः कुजे चान्तर्गते गुरोः"॥ हम। बुधस्य वर्षं २। मासाः ११। दिनानि २६। दण्डाः ४०। "सुखो-ऽसुस्थः सुखीदुःखी शत्रुवृद्धिः पुनः पुनः। देवार्चनपरो नित्यं जीवस्यान्तर्गते बुधे"॥ हबु। शनेर्वर्षं १। मासाः ८। दिनानि ३। दण्डाः २०। "वेश्याजनाश्रयात् सौख्यं भवे-द्वित्तविवर्जितः। शुभकीर्तिमना नित्यं गुरोरन्तर्गते शनौ"॥

ह्रश। एवं गुरोर्वर्षाणि १९। राहो स्थूलदशा वर्षाणि १२। तस्यान्तर्दशा वर्षं १। मासाः ४। "भार्य्यादिदूषणनिदानविवादबन्धशस्त्राभिघातभयहीनपराक्रमश्च। अप्राप्तसौख्यधनकाम्यमहीनदेहो राहोर्दशा भवति जीवनसंशयाय"॥ रारा। शुक्रस्य वर्षं २। मासाः ४। फलम्। "शिरोरोग क्षुदेहश्च कुर्य्याद्भार्य्याञ्च चञ्चलाम्। बान्धवैः कलहो नित्यं राहोरन्तर्गते भृगौ"॥ राशु। रवेर्मासाः ८। "शिरोरोगभयं घोरं मृत्युशोकञ्च दारुणम्। हृहदग्निभयं कुर्य्याद्राहोरन्तर्गतो रविः॥ रार। सोमस्य वर्षं १। मासाः ८। "स्त्रीपुत्रकलहञ्चैव वित्तनाशं मनःक्षतिम्। करोति क्लेशमत्यन्तं राहोरन्तर्गतो विधुः"॥ राच। कुजस्य मासाः १०। दिनानि २०। "विषशस्त्राग्निचौरेभ्यो नियतं दारुणं भयम्। पातस्यान्तर्गतः कुर्य्यान्नरस्य भूमिनन्दनः"॥ राम। बुधस्य वर्षं १। मासाः १०। दिनानि २०। "ज्वरक्षुदक्षिपीडाञ्च कलहं स्वजनैः सह। भृत्यापत्येषु विद्वेषं कुर्य्यात् पातान्तरे बुधः"॥ राबु। शनेर्वर्षं १। मासः १। दिनानि १०। "स्त्रीपुत्रैः कलहो नित्यं बान्धवैः सह वैरिता। भवेत्तु बहुधा दुःखं राहोरन्तर्गते शनौ"॥ राश। गुरोर्वर्षं २। मासः १। दिनानि १०। "व्याधिदुःखभयेभ्यश्च मुक्तो देवब्राह्मणपूजकः। कार्य्यसिद्धिर्भवेदिष्टा राहोरन्तर्गते गुरौ"॥ राह्र। एवं राहोर्वर्षाणि १२। शुक्रस्य स्थूलदशा वर्षाणि २१। तस्यान्तर्दशा वर्षाणि ४। मासः १। फलम्। "मन्मथचारुचिरामदाविलाससमानदाननृपपूजनकोपलाभान्। ऐश्वर्य्ययानपरिपूर्णमनोरथश्च शौक्री दशा सृजति नित्यमलानलक्ष्मीम्"॥ शुशु। रवेर्वर्षं १। मासौ २। "देहदोषभयाक्रान्तस्त्रीसुतापोऽधनान्वितः। त्यक्तः स्यादात्मजैः सर्वैर्भार्गवान्तर्गते रवौ"॥

शुर। सोमस्य वर्षं २। मासाः ११। "सम्माननाशो रोगश्च कर्म्मनाशश्च नित्यशः। शुक्रस्यान्तर्गते चन्द्रे स्त्रीनाशो नियतं भवेत्"॥ शुच। कुजस्य वर्षं १। मासाः ६। दिनानि २०। "उत्साही धनधान्याढ्यः कल्यश्च सुमनाः सुखी। भूमिलाभो भवेच्चैव शुक्रस्यान्तर्गते कुजे"॥ शुम। बुधस्य वर्षाणि २। मासाः २। दिनानि २०। "सर्वत्र लभते सौख्यं मानसञ्चयभूषणम्। भार्य्या सुशीलतामेति भार्गवान्तर्गते बुधे"॥ शुबु। शनेर्वर्षं १। मासाः ११। दिनानि १०। "शत्रुक्षयमवाप्नोति मित्रवृद्धिश्च जायते। चौरादित्तस्य लाभः स्याच्छुक्रस्यान्तर्गते शनौ"॥ शुश। गुरोर्वर्षाणि २। मासाः ८। दिनानि १०। "राजपूजा सुख प्रीतिः कन्याजननमेव च। भार्गवान्तर्गते जीवे चौरानष्टञ्च लभ्यते"॥ शुबृ। राहोर्वर्षं २। मासाः ४। "बन्धनं बन्धुपुत्रादेर्वसुनाशो रिपोर्भयम्। शरीरदैन्यमाप्नोति राहावन्तर्गते भृगोः"॥ शुरा। एवं शुक्रस्य वर्षाणि २१। इत्यन्तर्दशाफलम्।

अथ प्रत्यन्तर्दशाफलम्। "ग्रहान्तरं दिनं कृत्वा षष्टिलब्धं ध्रुवं भवेत्। ध्रुवञ्च गणयेद्भोगान् रव्यादिक्रमतो यथा॥ रवौ च वेदा वसवः सुधांशौ कुजे च बाणा नव चन्द्रपुत्रे। शनौ रसादिक् च बृहस्पतौ च राहौ तुरङ्गा भृगुजे च रुद्राः॥ रवेरन्तरमध्ये तु वसवश्च रवेर्निजाः। चन्द्रस्य षोडश प्रोक्ताः कुजस्य च दश स्मृताः॥ बुधस्य वसुचन्द्रौ च द्वादशश्च शनेः क्रमात्। गुरोश्च विंशतिश्चैव राहोश्चतुर्दश स्मृताः॥ एष एव विधिः प्रोक्तो भृगोर्द्वाविंशतिः क्रमात्। एवं दिनानि चान्येषां ज्ञात्वा प्रत्यन्तराणि च॥ यस्मिन् प्रत्यन्तरे यस्तु यत्सङ्ख्यं दिनमाप्तवान्। तद्दिनस्य प्रमाणेन शुभाशुभफलं वदेत्"॥ ध्रुवाणि ध्रुवाङ्काः वेदाङ्कैः पूरयित्वा यत्सङ्ख्यं तत्सङ्ख्यदिनं रवेः प्रत्यन्तर्दशायाम् एवमन्येषां ग्रहाणामित्यर्थः।

अथ वर्षपताकी । "रविश्चन्द्रः कुजः सौम्यः शनिर्जीवस्तमो भृगुः । इन्द्रेशाद्यष्टरेखासु मध्ये केतुरिमेऽब्दपाः ॥ कृत्तिकादिविराहृत्तिर्यथा केतौ मघा भवेत् । स्वनक्षत्राद्वर्षफलं ज्ञेयं केतोः पताकया ॥ रविणा भ्राम्यते देशान् सन्तापव्याधिपीडितः । कान्तारसङ्कटं शोकं करोति च भयान्वितम्" ॥ र । "चन्द्रे तुष्टिस्तथा पुष्टिः सुखसम्पत्तिरेव च । आरोग्यं लभते नित्यं धनपुत्रसमन्वितम्" ॥ च । "भौमे सदा कार्य्यहानिः क्रूरकर्म्मणि योजनम् । चर्म्मरोगो भवेत्तत्र सन्तापश्च दिने दिने" ॥ म । "बुधे बोधश्च कार्य्यञ्च कन्यालाभो महासुखम् । राजसम्मानभाङ्नित्यं धनलाभो दिने दिने" ॥ बु । "जीवे विद्या सुख मानं लोकपूजाधनागमः । सर्वाङ्गाभरणं कण्ठे स्वर्णहारविभूषणम्" ॥ वृ । "शुक्रः पौरुषमाख्याति पुष्टिकर्मसुखानि च । मुक्तारत्नप्रवालञ्च राजसम्मानमेव च" ॥ शु । "शनौ रोगभयं शोकं बन्धन भयमेव च । अर्थहानिं कुवाक्यञ्च प्राणनाशं करोति च" ॥ श । "रक्तस्रावो भवेदङ्गे राहौ द्वेषो जनस्य च । विदेशगमनञ्चैव वह्निवारिभयं तथा" ॥ रा । "राजकार्य्यभयं चौर्य्यं गृहदाहश्च बन्धनम् । केतोर्वर्षे भवेद्घातस्तेषामन्तर्दिनानि तु" ॥ के । अथान्तर्वर्षगणः । "दिनत्रयं त्रिंशदण्डान् स्वदशाभिः प्रपूरयेत् । वर्षेश्वरात् समारभ्य नाक्षत्रिकविधानतः ॥ रवेर्नखा २० चन्द्रमसः खबाणाः ५० कुजेऽष्टयुग्मे २८ विदिषट् च पञ्चकं ५६ शनेर्गुणाग्नी ३३ गुरुतोऽग्निकानौ ६३ राहोः खवेदा ४० भृगुतः खशैलाः ७०" । राहोरित्येकदेशत्वात् केतुपरमपि तेन राहुकेत्वोर्विंशतिर्विंशतिः इति वर्षफलम् । "लग्ने द्विपापे पतितस्त्रिपापे सहरोऽधमः । पापमध्ये स्थानतुर्थ्यापे भवेटके तु पाथ्यता ॥ वर्गोत्तमगते चन्द्रे चतुरादिभिरीक्षिते । विलग्ने

वा नृपजन्म भवति राज्यं नृपयोगी बलयुत दशायाम्॥ कुल-तुल्यः कुलश्रेष्ठो बन्धुमान्यो धनी सुखी। क्रमात् नृपसमो भूयात् भकाद्यैः स्वगृहस्थितैः"॥ नृपादियोगः। "सूर्य्या-द्व्ययगैर्व्योभिर्द्वितीयगैश्चन्द्रवर्जितैर्वेशिः। उभयस्थितैर्ग्रहैरेन्द्रे-रुभयचरीयास्ततः कथिता"॥ व्योशादियोगः। "रविवर्ज्जं द्वादशगैरनफा चन्द्रात् द्वितीयगैः सुनफा। उभयस्थितैर्दुरधुरा-केमद्रुमसंज्ञितोऽन्यः"॥ अनफादियोगः। "मन्दटगस्थिर-वचनः परिभूतपरिश्रमो भवेद्वेशी। उदृष्टवचाः स्मृतिमान् सत्त्वगतिः सात्विको भवेद्देशी॥ सुभगो बहुभृत्यधनो बन्धूना-माश्रयो नृपतितुल्यः। नित्योत्साही हृष्टो भुनक्ति भोगानुभय-चर्य्याम्"॥ व्योश्यादिफलम्। "सच्छीलं विषयसुखान्वितं प्रभुं ख्यातियुक्तमनफायां सुनफायां धीधनकीर्त्तियुक्तमात्मा-र्जितैश्वर्य्यञ्च बहुभृत्यकुटुम्बारम्भमुद्विग्नचित्तमपि दौरधुरे। भृतकं दुःखिनमधनं जातं केमद्रुमे विद्यात्"॥ अनफादि-फलम्। "एते न च यदा योगाः केन्द्रञ्च ग्रहवर्जितं शशाङ्कश्च। केमद्रुमोऽतिकष्टः शशिनि समस्तग्रहादृष्टे लग्नादतीव वसुमान् वसुमान् शशाङ्कात् सौम्यग्रहैरुपचयोपगतैः समस्तैः द्वाभ्यां समोऽल्पवसुमांश्च तदूनतायाम् अन्येषु सत्स्वपि फलेष्विदमुत्-कटेन लग्नचन्द्रोपचयस्थशुभग्रहैर्वित्तज्ञानम्। अधमसमवरि-ष्ठान्यर्कवैन्द्रादिसंस्थे शशिनि विनयवित्तज्ञानधीनैपुणानि। अहनि निशि च चन्द्रे स्वेऽधिमित्रांशके वा सुरगुरुसितदृष्टे वित्त-वान् स्यात् सुखी च। सूर्य्यकेन्द्रादिस्थानत्रयस्थचन्द्रवशेन विनयादीनामधमादिनिर्णयः। प्रायः शुभाः समेता धनभोग-यशोऽन्वितं भूपतियुष्टम्। पापाश्च दुःखतप्तं कुर्वन्त्यधनं खदु-भर्गं दीनम्"॥ ग्रहयोगफलं "बुधगुरुभार्गववृष्टी विद्वान् दीर्घायुरर्थपरिपूर्णः। सुवपाः सुशरीरधरः सुतधनसौख्यान्वितः

ख्यातः । रविशनिलोहितदृष्टो जातो मलिनोऽलसश्च रोगार्त्तः । निर्धनो विरूपदेहः प्रेष्यो मूढः खलोऽतिदीनश्च । जीवेक्षितः पण्डितशान्तमूर्त्तिर्वेदार्थशास्त्रागमपारदृष्टिः । दीर्घायुरत्यन्तशुचिः सुशीलो जातः सुपूर्णां भजते विभूतिम् ॥ यं पश्यति भृगुतनयो लग्ने जन्मनि कटाक्षमात्रेण । सोरिः कुलाचलक्षुलिशः कुत्सितकुलजोऽपि राजा स्यात् ॥ शान्तात्मा चिरजीवी च सुशीलोऽपि बहुप्रजः । शोभनाङ्गो महाप्राज्ञश्चन्द्रदृष्टो भवेन्नरः ॥ द्वयादिग्रहसंदृष्टं प्रायेण शुभावहं भवति लग्नम् । एकेनापि शुभेन न च पापैरीक्षिते सद्भिः ॥ लग्ने सर्वग्रहदृष्टे नृपतुल्योऽथवा भवेत् । शुभक्षेत्रे त्विदं वाच्यं पापर्क्षे रिष्टवर्जितम् ॥ लग्ने पापग्रहे रोगी दुर्बलः शत्रुपीडितः । शुभेक्षिते तु तत्रैव भवेत् परवधूरतः" ॥

अथ क्रमेण लग्नदृष्टिफलम् । "स्त्रीजितो मृदुवाक्यश्च स्थूलशीर्षाश्च शिल्पवित् । सच्छीलश्च सुरूपश्च दुःखी सूर्यादिवीक्षणात् ॥ सौम्यग्रहस्य वर्गे जातः सुखभाग्विनीतरुचिराङ्गः । धीधर्मख्यातियुतो विद्वान् दीर्घायुरतिसुभगः ॥ जातश्च पापवर्गे दुःखी मलिनोऽलसश्च रोगार्त्तः । प्रेष्यः खलोऽतिदीनो मूर्खस्तेनोऽर्थहीनश्च" ॥ इति षड्वर्गफलम् ।

युद्धजयार्णवे । यस्मिन्नृक्षे स्थितो भानुस्तदादि त्रीणि मस्तके । मुखे त्रीणि तथा द्वे भे स्कन्धयोर्भुजयोरुभे ॥ द्वे हस्तयोः पञ्च हृदि नाभावेकं तथा गुह्ये । तथा जानुयुगे द्वे द्वे पादयोर्जन्मधिं न्यसेत् ॥ चरणर्क्षेषु यो जातः सोऽल्पायुर्भवति प्रिये । जानुनोर्भ्रमणासक्तो गुह्ये स्यात् पारदारिकः ॥ नाभौ स्वल्पधनो देवि हृदये स्यान्महाधनः । पाण्योर्जातो भवेच्चौरो भुजयोर्दुःखभाजनम् ॥ स्कन्धयोर्भोगभोगी च मुखे धर्मरतो धनी । मूर्ध्नि राजा भवेद्देवि बालानां जन्मतो

वदेत्" ॥ स्वरोदये । "मुखे शीर्षे शतं वर्षं भवति स्कन्धयो-र्द्वयोः । पञ्चाशीतिर्हृदि प्रोक्ता हस्तयोः सप्ततिः क्रमात् ॥ बाह्वोः षट्पष्टिवर्षाणि गुह्ये षट्षष्टिका क्रमात् । पञ्चाशत् जङ्घयोः पादे निर्धनश्चाल्पजीवनः" ॥ इति जातकचक्रम् ।

"चतुरादिभिरेकस्थैः प्रव्रज्यां स्वां ग्रहः करोति बली । बहुवीर्य्यैस्ता बह्वीः प्रथमा वीर्य्याधिकस्यैव" । ग्रहैः प्रव्रज्या-योगो भवति तेषां मध्ये यो बली स स्वां प्रव्रज्यां करोतीत्यर्थः । प्रव्रज्यायोगः । "तापसवृद्धश्रावकरक्तपटाजीविभिक्षुचरकाणाम् । निर्ग्रन्थानाश्चार्कात् पराजितैः प्रच्युतिर्बलिभिः । रवि-स्तपस्वी चन्द्रो बुधः सन्न्यासीत्यादि ज्ञेयम् । प्रव्रज्यानिर्णयः लग्ने सूर्य्येऽक्षिरोगी शशिनि बलयुते रूपवान् वित्तयुक्तो भौमे व्यङ्गः सुवाग्मी शशधरतनये सर्वशास्त्रार्थवेत्ता । जीवे दाता पवित्रः सुकविरथ गते भार्गवे मण्डलेशः सौरौ कण्डूति-गात्रस्तमसि च नियतं वञ्चितो धर्म्महीनः" ॥ १ ॥ "वित्तेऽर्के चैव रोगी सततगदयुतो रात्रिनाथे धनाढ्यो भौमे नित्यं प्रवासी क्षितिसुतधनवान् सोमपुत्रे प्रधानः । जीवे लक्ष्मीप्रमोदी विलसति भृगुजे दर्पितः श्रीनिकेतः । सौरे दीनोऽतिनित्यं तमसि च नियतं चौरिकावित्तजीवी" । २ । "भ्रातर्य्यर्के सधर्म्मः स भवति नियतं भ्रातृहा रात्रिनाथे । हिंस्रो भौमेऽनुजानां सपदि बधकरो भूमिकावृत्तिजीवी । सौम्ये सत्यस्य हन्ता भवति सुरगुरौ कामदेवस्वरूपः । शुक्रे राज्याधिकारी रविजदनुजयो-र्भ्रातृहन्ता धनाढ्यः" । ३ । "अर्के बन्धौ सुदुःखी स्वजनपरि-हृतः शीतगौ जानुरोगी । भौमे कुग्रामवासी भवति शशिसुते भ्रातृपुत्रान्वितोऽपि । जीवे स्त्रीपजीवी विदशरिपुगुरौ सर्व-सौख्याधिकारी । सौरौ गेहे निवासी भवति शशिरिपौ मन्द-कर्मा कुचेलः" ॥ ४ ॥ "पुत्रस्थेऽर्के नरोऽसौ प्रथमसुतहतः

सिंहराशौ सुपुत्रः। भौमे सर्वाधिकारी भवति धरणिजे पुत्रशो-
काकुलोऽसौ। सौम्ये सुस्थः सुदेहः प्रचुरधनयुतो देवपूज्यः
सुपुत्रःकन्यायुक्तो हि शुक्रे रविजदनुजयोः पुत्रपौत्रैर्विहीनः”।५।
“षष्ठेऽर्के शत्रुहन्ता रिपुगणरहितः क्षीणचन्द्रे गतायुः। पूर्णे शत्रुघ्न
हन्यात् भवति धरणिजे क्षीणदेहोऽतिदीनः। सौम्ये शास्त्रार्थ-
शुक्रस्त्रिदशपतिगुरौ राज्यसौख्योपभोगी। दैत्याचार्य्येऽतिरोगी
रविजदनुजयोः पापभुङ्नित्यदुःखी”।६। “पत्नगामर्के च
जायापतिरतिविमुखो शीतरश्मौ सुपुत्रः। दुःखी भूयात्ररोऽसौ
भवति धरणिजे हीनभार्य्येश नूनम्। सौम्येऽसुस्थः सुदेहस्त्रिद-
शपतिगुरौ शास्त्रवेत्ता शतायुः। शुक्रे पुत्रप्रमोदी रविजदनुजयो-
र्हीनभार्य्येश हीनः”।७। “मृत्यौ चार्के स्वमृत्युर्भवति च
नियतं शीतरश्मौ गतायुःभूमेः पुत्रे च रोगी शशधरतनये शूल-
रोगी विकर्मा। जीवे तीर्थेषु मृत्युर्भवति भृगुसुते धार्मिक-
स्तीर्थगोऽसौ, सौरौ शूली गतायुर्भवति विधुरिपौ वेदमुक्तो
गतायुः”।८। “धर्मे चार्के नरोऽसौ विविधधनयुतः शीतगौ
पुण्यकर्मा, लक्ष्मीवान् पुण्यचेता भवति धरणिजे देववित्ताप-
हारी। सौम्ये धर्म्मः सुशीलस्त्रिदशपतिगुरौ राजतुल्यः सुधर्मा,
शुक्रे तीर्थानुरागी रविजदनुजयोः पापशीलः सुदुःखी”।९।
“कर्मस्थेऽर्के प्रतापी प्रचुरधनयुतः स्त्रीपदी क्रोधदृष्टिः, सोमे
शेषान्वितोऽसौ विविधधनयुतो भूमिजे बन्धुहीनः। नित्यो-
त्साही च सौम्ये प्रचुरधनयुतो देवपूज्योऽतिमानी,दिव्यस्त्रीभो-
ऽपि शुक्रे नृपतिसमधनः सौरिदैत्ये सुखी च”।१०। “आये
चार्के नरोऽसौ पितृधनसहितः शीतगौ चारुशीलो, भौमे नित्यं
स रोगी शशधरतनये सर्वदा क्रोधयुक्तः। जीवे श्रीमान्
प्रदाता करितुरगपतिर्भार्गवे शास्त्रवित्तश्च स्त्रीरत्नादियुक्तो रवि-
दनुजयोः क्रूरकर्मा कुचेलः।११। “अर्के संस्थे व्ययेऽसौ पुर-

धनरहितः सर्वभोगी सुदुःखी। सौमे खेदान्वितोऽसौ भवति धरणिजे द्यूतरक्तो विबुद्धिः। सौम्ये धर्मार्थकारी दिनकररहिते देवपूज्योऽतिमानी, शुक्रे शास्त्रानुरागी रविजदनुजयोः क्रूरकर्मा कुचेलः"। १२। इति लग्नादिस्थग्रहफलम्। बृहज्जातके। "तीक्ष्णांशुः शशिना समं प्रकुरुते यन्त्राश्मकारं नरं भौमेनाघरतं बुधेन निपुणं सौभाग्य सौख्यान्वितं क्रूरं वाक्पतिनाऽन्यकार्य्यनिरतं शुक्रेण रङ्गायुधैर्लब्धस्वं रविजेन धातुकुशलं भाण्डप्रकारेण वा"। १। "कूटस्त्र्यासवदन्तपण्यमशिवं मातुः सवक्रः शशीसज्ज्ञः सुनृतवाक्यमर्थनिपुणं सौभाग्यकीर्त्यान्वितम्। विक्रान्तं कुलमुख्यमस्थिरमतिं वित्तेश्वरं साङ्गिराः वस्त्राणां सचितः क्रयादिकुशले सार्किः पुनर्भूसुतम्। मूलादिस्नेहकूटे व्यवहरति वणिक् बाहुयोद्धा ससौम्ये पूर्थ्यध्यक्षः सजीवे भवति नरपतिः मासविद्यो द्विजो वा। गोपो मल्लोऽथ दक्षः परयुवतिरतो द्यूतकृत् सासुरेज्ये दुःखार्त्तो सत्यसन्धः सवितृतनये भूमिजे निन्दितश्च। सौम्ये रङ्गचरो बृहस्पतियुते गीतप्रियो नृत्यवित् वाग्मी भूगणपः सितेन शशिना मायापटुर्लङ्घकः। सद्विद्यो धनदारवान् बहुगुणः शुक्रेण युक्ते गुरौ। ज्ञेयःस्तब्धकरोऽसितेन घटकृज्ज्ञातोऽश्मकारोऽपि वा। असितसितसमागमेऽल्पचक्षुर्युवतिसमाश्रय संप्रवृद्धवित्तः। भवति च लिपिचित्रपुस्तकवेत्ता कथितफलैः परतोऽपरेऽपि कल्प्याः"। इति द्विग्रहयोगफलम्। "नानागमग्रन्थविशेषबोध व्याख्यातनामा नृपपूजितश्च"। "साधुः सधर्मा भवति लग्नस्थिते चन्द्रसुते चिरायुः। तुङ्गफलमाह "सुविक्रमः सत्यवचाः सुरूपः प्रियंवदो धर्मपरो नरेन्द्रः। सौम्ये तु तुङ्गोपगते विलग्ने विलक्षणः कान्तिधरो गरिष्ठः। रुचिरतर प्रमदाजनरक्तः शुक्रे निर्मलविद्यायुक्तः। लग्नगते

रुचिराङ्गजमूर्त्तिः धर्मरतः पृथुमाष्टमहृत्तिः । प्रचण्डरूपः पुरुषः प्रतापी प्रजाधिपः स्वल्पवचाः सहिष्णुः वित्तप्रधानः प्रणतप्रियश्च बुधे विलग्ने भवति प्रजातः । शुभं वर्गोत्तमे जन्म वेशिस्थाने च सद्ग्रहे । अशून्येषु च केन्द्रेषु कारकाख्ये ग्रहेषु च" । सत्याचार्य्यः वर्गोत्तमे कुले मुख्यकारकाख्यं प्रागुक्तकारकाख्यं । "धर्माधिपः पश्यति धर्मभावं लग्नाधिपः पश्यति चेद्विलग्नं मृत्युं यदा पश्यति मृत्युनाथस्तदा तु तीर्थे नियतं मृतिः स्यात् । षष्ठाष्टमकण्टकगो गुरुश्चेत् मीनसंज्ञलग्ने वा । शेषैर्बलैर्जन्मनि मरणे वा मोक्षगतिमाहुः" । जन्ममरणकालयोर्मोक्षनिर्णयः । "त्रयो ग्रहा यदैकत्र राशिलग्नविवर्जिताः । भुक्ता च विविधान् भोगान् म्रियते जाह्नवीजले । सूर्य्यादिभिर्निधनगैर्हुतवहसलिलायुधज्वरामयजः । तट्क्षुत्तृतश्च मृत्युः परदेशादौ चरादिभे निधने निधनस्य ग्रहबलेन निर्णयानिर्णयः । यो बलवान्निधनं पश्यति तद्धातुकोपजो मृत्युः । निधनयुगाधिपविंशद्द्रेक्काणेशश्च मृत्युबीजम्" । ग्रहधातवश्च । "स्नायुस्थ्यसृक्त्वगथ शुक्रसे च मज्जा मन्दार्कचन्द्रबुधशुक्रसुरेज्यभौमाः" स्नायुवस्थिबन्धनम् । "रविः पित्ती शशी वातकफात्मा पैत्तिकः कुजः । वातपित्तकफो ज्ञश्च कफीज्यो भृगुनन्दनः । कफवातात्मको ज्ञेयः शनिर्वातात्मकस्तथा" । बलवद्ग्रहदर्शनादिभिर्निर्याणज्ञानम् । "पापद्रेक्काणे दाहो ह्याविशे शुभद्रेक्काणे क्लेदः । शेषो मिश्रद्रेक्काणे विष्ठान्तो व्याडवर्गेषु" ॥ अग्न्यादिनाशवपरिमाणज्ञानम् । "व्याडाः कुम्भालि मध्याद्याः कर्किमीनान्त्यसम्भवौ । सिंहाद्यन्त्यौ मृगाद्यश्च तुला मध्यान्त्यसम्भवौ" ॥ व्याडद्रेक्काणाः । "स्त्रीपुंसोर्जन्मफलं तुल्यं किन्त्वत्र चन्द्रलग्नस्थम् । तद्बलयोगाद्वपुराकृतिः सौभाग्यमस्तमये ॥ बाल्ये विधवा भौमे पतिसंत्यक्ता दिवा-

करेऽस्तगे सौरे पापैर्दृष्टे कन्यैव जरां समुपयाति। क्रूरैरस्ते विधवा पुनर्भूः शुभाशुभैर्नारी॥ क्रूरेऽष्टमेऽपि विधवा सत्स्वर्थे सा स्वयं म्रियते। ओजे लग्नेन्द्वोः स्त्री दुःशीला शीलसयुता युग्मे॥ शून्येऽबले कदर्यः पतिश्चरे ह्यस्ते प्रवासी स्यात्"॥ इति स्त्रीणां शुभादि। भविष्ये। "यस्य पाणितले रेखा कनिष्ठामूलमुत्थिता। गतामूल प्रदेशिन्याः सजीवेच्छरदांशतम्॥ दक्षिणे तु कराङ्गुष्ठे यवो यस्य च विद्यते। सर्वविद्या प्रवक्ता च स भवेन्नात्र संशयः॥ चिपिटा विरला शुष्का यस्याङ्गुल्यो भवन्ति वै। स भवेद् दुःखितो नित्यं बलहीनश्च वै शुद्रः॥ श्वेतैर्नखैर्विरुक्षैश्च पुरुषा दुःखभागिनः। कुशीलाः कुनखा ज्ञेयाः कामभोगविवर्जिताः॥ नखैस्ताम्रैस्तथैश्वर्यं पुष्पितैः सुभगो भवेत्। चतुरस्रमुखो धूर्तो मण्डलास्यः शठो भवेत्॥ अप्रजा वाजिवक्त्रा च महावक्त्रा च दुर्भगा। अधना स्त्री ह्रस्वग्रीवा दीर्घग्रीवा च बन्धकी॥ कृशग्रीवा स्थिरापत्या स्थूलग्रीवा च दुःखिता। स्पष्टं रेखात्रयं यस्याः ग्रीवायां चतुरङ्गुलम्॥ मणिकाञ्चनरत्नाढ्यं सा दधाति विभूषणम्"॥ अन्यत्र तु। "तातस्यैव सुतः प्रोक्तो मेलने मध्यरेखयोः। पृथक्त्वे जारजो ज्ञेयो लक्षणैरिति निश्चितम्॥ कनिष्ठाङ्गुलिमूले तु रेखयोर्दारनिर्णयः। रेखाभिर्बहुभिः क्लेशं स्वल्पाभिर्धनहीनता॥ रक्ताभिः सुखमाप्नोति कृष्णाभिः प्रेष्यतां व्रजेत्। तर्जनीमूलगामिन्यां रेखायां छिद्रता यदि॥ व्याघ्रश्वापदमार्जारसर्पदष्टो भविष्यति"॥ विष्णुधर्मोत्तरे। "दृष्टिः प्रसन्ना मधुरा च वाणी मत्तेभतुल्या च गतिः प्रशस्ता। एकैककूपप्रभवाश्च रोमाः सन्नद्धुतं हास्यमनुत्तमञ्च॥ श्रान्तस्य यानमशनञ्च बुभुक्षितस्य पानं तृषा परिगतस्य भयेषु रक्षा। एतानि यस्य पुरुषस्य भवन्ति काले तं धन्यमाहुरिह

वै पुरुषं द्विजेन्द्राः ॥ पतिप्रिया पतिप्राणा या नारी पति-देवता । अलक्षणापि सा ज्ञेया सर्वलक्षणसंयुता ॥ संक्षेपतस्ते कथितं मयैतद् यल्लक्षणं चारु नितम्बिनीनाम् । प्रायो विरूपासु भवन्ति दोषा यत्राकृतिस्तत्र गुणा वसन्ति" ॥ इति देहलक्षणम् ।

अथ जातकर्म्म । मनुः "प्राङ्नाभिवर्द्धनात् पुंसो जातकर्म्म विधीयते । मन्त्रवत्प्राशनञ्चास्य हिरण्यमधुसर्पिषाम्"॥ नाभिवर्द्धनात् नाभिसम्बद्धनाडीच्छेदनात् । वर्द्धनं छेदनेऽथ हे इत्यमरः । बैजवापः । "जन्मनोऽनन्तरं कार्य्यं जातकर्म्म यथाविधि । दैवादतीतः कालश्चेत् अतीते सूतके भवेत्" ॥ एवञ्च "मृदु ध्रुवचरक्षिप्रभेष्वेषामुदयेऽपि वा । गुरौ शुक्रेऽथवा केन्द्रे जातकर्म्म च नाम च" ॥ इति ज्योतिः शास्त्रोक्तं दैवात्कालोत्कर्षे वेदितव्यं अनुत्कर्षेऽपि नक्षत्रादि नियमो न नैमित्तिकस्य निमित्तान्तरभावित्वेन निरवकाशत्वात् ।

अथ षष्ठीपूजा । विष्णुधर्म्मोत्तरे । "सूतिकावासनिलया जन्मदा नाम देवताः । तासां यागनिमित्तार्थं शुद्धिर्जन्मनि कीर्त्तिता ॥ षष्ठेऽह्नि रात्रियागन्तु जन्मदानाञ्च कारयेत् । रक्षणीया सदा षष्ठी निशा तत्र विशेषतः । राम ! जागरणं कार्य्यं जन्मदानां तथा बलिः" ॥ रामेति सम्बोधनम् । तत्राशौचान्तरदोषोऽपि नास्ति । "अशौचे तु समुत्पन्ने पुत्रजन्म यदा भवेत् । कर्त्तुस्तात्कालिकी शुद्धिः पूर्व्वाशौचाद्विशुध्यति"॥ इति प्रजापतिवचनात् । पुत्रजन्मेति श्रवणात् पितुरेवाशौचाभावः न तु मातुः कर्त्तुरिति पुंलिङ्गनिर्देशाच्च । कारयेदिति अन्यगोत्रजाभिप्रायेण । तत्रादौ विनायकादिसहितषोडशमातृकापूजनम् । तथा च कृत्यचिन्तामणौ । "कृतजागरणं कार्य्यं खड्गो धार्य्यः समीपतः । आवाह्य पूजयेद्देवीं

गणेशं मातरं गिरिम्" ॥ देवीं षष्ठीं गिरिं मन्यानदण्डम् । मातृनामान्याह वह्वृचगृह्यपरिशिष्टम् । "गौरी पद्मा शची मेधा सावित्री विजया जया । देवसेना स्वधा स्वाहा मातरो लोकमातरः ॥ शान्तिः पुष्टिर्धृतिस्तुष्टिरात्मदेवतया सह । आदौ विनायकः पूज्योऽन्ते च कुलदेवता" ॥ तासामिधाय भविष्ये "पूज्याधितेऽथवा कार्य्या वरदा भयपापय." । मातर इति सर्वासां विशेषणम् अतएव गौर्य्यै मात्रे नम इत्यादि प्रयोगः । एता मातरो लोकमातरो ज्ञेयाः अतएव तयोर्बहुत्वेन निर्देशः । गणेशपूजायां प्रार्थनमन्त्रो यथा । "सर्वविघ्नहरो देव एकदन्तो गजाननः । षष्ठीमहेऽर्चितः प्रीत्या शिशुं दीर्घायुषं कुरु ॥ आयाहि वरदे देवी महाषष्ठीति विश्रुता । शक्तिरूपेण मे पुत्रं रक्ष जागरवासरे" ॥ इति षष्ठ्या आवाहनम् । ततः षष्ठीं पूजयेत् । "गौर्य्याः पुत्रो यथा स्कन्दः सदा संरक्षितस्त्वया । तथा ममाप्ययं बालो रक्ष्यतां षष्ठि ते नमः" ॥ इति वि.पूजयेदिति भोजराजः । "गणेशश्चैव नन्दा च पूतनामुखमण्डिका । विदानिका शकुनिका शुष्कनन्दा च जम्भिका ॥ आचार्य्यका रेवती च विलिपिच्छा ततः परम् । स्कन्दा च द्वादशैतेऽपरा रक्षार्थं मातृका ग्रहाः" ॥ कृत्यचिन्तामणौ स्तुतिः । "जय देवि जगन्मातर्जगदानन्दकारिणि । प्रसीद मम कल्याणि नमोऽस्तु षष्ठि देवि ते' ॥ वरप्रार्थनं "रूपं देहि यशो देहि भाग्यं भगवति देहि मे । पुत्रान् देहि धनं देहि सर्वान् कामांश्च देहि मे ॥ धात्रि त्वं कार्त्तिकेयस्य महाषष्ठीति विश्रुता । त्वत्प्रसादादविघ्नेन चिरं जीवतु बालकः ॥ देवतानां शरीरेणाच्च सर्वेषां हितकारिणि । समर्पितं रक्ष पुत्रं महाषष्ठि नमोऽस्तु ते" ॥ इत्यनेन बालं व्यजनस्थं कृत्वा समर्पयेत् । मन्थानदण्डं पूजयेत् ।

"मन्थानमन्दरोऽसि त्वं मथितः सागरस्त्वया । तथा ममापि पुत्रस्य मन्थविघ्नं नमोऽस्तु ते" ॥ ततः षट्कृत्तिकाः पूजयेत् । तात्र । "शिवा सम्भूतिनाम्नी च कीर्त्तिः सन्नतिरेव च । अनसूया क्षमा चैव षडेताः कृत्तिकाः स्मृताः" ॥ मार्कण्डेयपुराणम् । "पान्यम्बुपशुशून्ये च निर्धूपे सूतिकागृहे । अदीपशस्त्रमुषले भूतिसर्षपवर्जिते ॥ अनुप्रविश्य या जातमपहृत्यात्मसम्भवम् । क्षणप्रसविनो बालं तत्रैवोत्सृज्यते द्विज ॥ सा जातहारिणी नाम सुघोरा पिशिताशना । तस्मात् संरक्षणं कार्य्यं यत्नतः सूतिकागृहे" ॥ यूपा छागस्तम्भः पशुश्छागः छागजागरणं कार्य्यमित्येकवाक्यत्वात् । पाद्म "पायस सर्पिषा मिश्रं द्विजेभ्यो यः प्रयच्छति । गृहं तस्य न रक्षांसि धर्षयन्ति कदाचन" ॥

अथ नामकरणम् । श्रुतिः । "एकादशे द्वादशे वाह्नि पिता नाम कुर्य्यादिति । एकादशे इति मुख्यः कल्पः असमर्थस्य चेपायोगादिति न्यायात् अतएव भट्टभाष्ये श्रुतिः । "न श्वः समुपासीत को हि समर्थस्य श्वो वेदेति" लिङ्गपुराणे । "श्वः कार्य्यमद्य कर्त्तव्य पूर्वाह्ने चापराह्णिकम् । न हि प्रतीक्षते मृत्युः कृतमस्य न वा कृतम्" ॥ एतच्च परपरप्रशस्ततरतमकालोद्दितकर्मेतरकमंपरम् । गोभिलः । "जननाद्दशरात्रे व्युष्टे शतरात्रे सवत्सरे वा नामधेयकरणमिति" व्युष्टे गते । गर्गः । "आदौ घोषवदक्षरं यवरलान्मध्ये पुनः स्थापयेदन्ते दीर्घविसर्जनीयरहितं नाम प्रयत्नात् कृतम् । ऋक्षे तिष्यकराश्विसौम्यवसुभे चित्रानुराधोत्तरे पौष्णे चादितिरोहिणीषु शुभकृत् पुंसां समैरक्षरैः" ॥ दीपिकास्वरसात् स्वातौ शतभिषा श्रवणा अत्र ग्राह्या गोभिलसम्मत पूर्वाह्णे तेन नारायणजनार्दनादि नाम कुर्य्यात् । यत्त

नामकरणम्। "कुलदेवता नक्षत्राभिसम्बन्धं पिता नाम कुर्य्यादन्यो वा कुलवृद्धः" इति कल्पतरुष्टतशङ्खलिखितवचने नाभिवादनीयं नामधेयं कल्पयित्वा देवताश्रयं नक्षत्राश्रयं गोत्राश्रयमप्येक इति गोभिलसूत्रेणोपनयनकाले च नक्षत्राभिसम्बन्धेन नामाभिधानं तद्यतपदचक्रानुसारात् स्वनक्षत्रपदानुसारात् ज्ञेयम्। पाश्चात्यानां तथैव व्यवहारः। यत्र तु न तथाकृतं तत्र नामाक्षरानुसारनक्षत्रादपि फलं ज्ञेयम्। अत्र कुलवृद्ध इति दर्शनात् संस्कारान्तरे तथैव व्यवहारः। मनुः। "स्त्रीणां सुखोद्यमक्रूरं विस्पष्टार्थं मनोहरम्। माङ्गल्यं दीर्घवर्णान्तमाशीर्वादाभिधानवत्"॥ गोभिलः। अयुग्मान्तं स्त्रीणामिति। यथा यशोदा वसुदादि। नारायणपद्धतौ। "नामकरणं स्थिरलग्ने केन्द्रपञ्चनवमस्थिते सौम्ये। व्ययषष्ठसमधिष्ठितपापे जीवशशाङ्कशशिसौम्यदिनेषु"॥ अशादमासनाम्नाप्येवम्। व्यासः। "न स्नायादुत्सवेऽतीते निर्वर्त्त्यापि च मङ्गलम्। अनुव्रज्य सुहृद्बन्धून् पूजयित्वेष्टदेवताः"॥

अथ निष्क्रामणम्। विष्णुधर्मोत्तरे। "चतुर्थे मासि कर्त्तव्यं शिशोर्निष्क्रमणं गृहात्"। दीपिकायाम्। "आर्द्राधोमुखवर्जितानुपहते हर्षेऽवशिष्टे तिथौ वारे भौमशनीतरे घटतुलाकन्यामृगेन्द्रोदये। मष्टेऽथ चतुर्थमासि यदि वा मासे तृतीये विधावक्षीणे शुभदे शिशोरभिनवं निष्क्रामणं कारयेत्"। अधोमुखानि भानि च। "अर्द्रोपवह्निद्वयमपित्र्यविशाखयुक्तं पूर्वात्रयं शतभिषा च मघाभ्युडूनि। एतान्यधोमुखगणानि शिवानि नित्यं विद्याद्यभूमिखननेषु च भूषितानि"। चतुर्थमासीति अग्न्येदियजुर्वेदिनोः। यदाह विष्णुः। "चतुर्थमास्यादित्यदर्शनमिति"। शौनकोऽपि। "चतुर्थे मासि पुष्यर्क्षे शस्तं निष्क्रमणं शिशोः"। पारस्करः। "चतुर्थे

मासि निष्क्रमणिका सूर्य्यमुदीक्षयति तत्तनुरितीति"। मासि तृतीय इति तु छन्दोगानां गोभिलेन जननानन्तरं तृतीयशुक्लपक्षतृतीयायां चन्द्रदर्शनरूपनिष्क्रामणविधानात्‌ यथा गोभिलः। जननाद् यस्तृतीयो ज्योत्स्नस्तस्य तृतीयायामित्यादि। ज्योत्स्नः शुक्लपक्षः। अत्रैव कृत्यचिन्तामणिः। "तस्मात् स्वविधानतोऽर्कशशिनोरर्घ्यं विप्रं दापयेत्"। अर्घ्यमन्त्रश्च। "एहि सूर्य्य सहस्रांशो तेजोराशे जगत्पते। अनुकम्पय मां भक्तं गृहाणार्घ्यं दिवाकर"॥ चन्द्रार्घ्यमन्त्रश्च। "क्षीरोदार्णवसम्भूत अत्रिनेत्रसमुद्भव। गृहाणार्घ्यं शशाङ्केदं रोहिण्या सहितो मम"॥

अथान्नप्राशनम्। "ततोऽन्नप्राशनं षष्ठे मासि कार्य्यं यथाविधि। अष्टमे वाथ कर्त्तव्यं यद्वेष्टं मङ्गलं कुले"॥ षष्ठ इति मुख्यः कल्पः प्राशस्त्यात्‌। कृत्यचिन्तामणौ। "अन्नस्य प्राशनं कार्य्यं मासि षष्ठेऽष्टमे बुधैः। स्त्रीणान्तु पञ्चमे मासि सप्तमे प्रथमे स्मृतिः॥ द्वादशीं सप्तमीं नन्दां रिक्तास्तु पञ्चपर्व्वसु। बलमायुर्यशो हन्यात्‌ शिशूनामन्नभक्षणम्"॥ भुजबलभीमे। "षष्ठे मासि निशाकरे शुभकरे रिक्तेतरे या तिथौ सौम्यादित्यसितेन्दुजीवदिवसे पक्षे च कृष्णेतरे। प्राजेशादिति पौष्णवैष्णवयुगैर्हस्तादि यद्कौत्तरैराग्नेयाप्रतिसिद्धभेष नितरासवादि भक्ष्यं शुभम्"॥ युग्मैरिति प्राजेशादौ प्रत्येक सम्बध्यते। तथात्रापि तिथ्यादिविद्धञ्च विवर्जयेत्॥ वृषद्वन्द्वधनुर्मीनकन्यालग्नेऽन्नभक्षणम्। त्रिकोणाष्टकयूकाम्यभद्रा यद्वत्तथा फलम्॥ दुष्टः शशधरो लग्नात्‌ षष्ठाष्टस्थोऽन्नभक्षणे"॥ मार्कण्डेयः। "देवता पुरतस्तस्य पितुरङ्कगतस्य च। अलङ्कृतस्य दातव्यमन्नं पात्रे च काञ्चने॥ मध्वाज्यकनकोपेतं प्राशयेत्‌ पायसं ततः। कृतप्राशनमुत्सङ्गे मातु-

षोलन्तु सं न्यसेत्॥ देवाग्रतोऽथ विन्यस्य शिल्पभाण्डानि सर्वशः। शास्त्राणि चैव शस्त्राणि ततः पश्येत्तु लक्षणम्॥ प्रथमं यत् स्पृशेद्बालः शिल्पभाण्डं स्वयं तथा। जीविका तस्य बालस्य तेनैव तु भविष्यति"॥

अथ नवान्नम्। दीपिकायाम्। "बर्योदर्शौ जन्मदिनञ्च नन्दां जन्मर्क्षताराः सितवासरञ्च। त्यक्त्वा हरीज्येन्दुकराख्य-सौम्यध्रुवेषु च श्राद्धविधानमिष्टम्॥ मेषुरा हि मिथान्येषु विभौमशनिवासरे। भक्तमाश्रमवत् कुर्य्यान्नवान्नफलभोजनम्॥ सूर्य्ये चैव विशाखगे स्मरतिथौ पापे त्रिजन्मान्विते नन्दा मन्द-महीजकाख्यदिवसे पौषे मधौ कार्त्तिके। मेषूरा हि मिथेषु विष्णुशयने कुर्य्यात् शशिन्यष्टमे श्राद्धं भोजनकं नवान्नविहितं पुत्रार्थनाशप्रदम्। ज्येष्ठाश्लेषाद्वये सूर्य्ये मृगनेत्रानिशात्मके। नवान्नैर्भोजनं श्राद्धं जन्मचन्द्र तिथौ न च"॥ ब्रह्मपुराणे। "प्राश्नीयाद्दधिसंयुक्तं नवं विप्राभिमन्त्रितम्"॥

अथ जन्मतिथिः। "जन्मर्क्षयुक्ता यदि जन्ममासे यस्य ध्रुवं जन्मतिथिर्भवेच्च। भवन्ति संवत्सरमेव तावत् नैरुज्यसम्मान-सुखानि तस्य। कृतान्तकुजयोर्वारे यस्य जन्मतिथिर्भवेत्॥ अनृक्षयोगसम्प्राप्तौ विघ्नस्तस्य पदे पदे। तस्य सर्वौषधिस्नानं ग्रहविप्रसुरार्चनम्॥ सौरारयोर्दिने मुक्ता देयानृक्षे तु काञ्च-नम्। जन्मन्यृक्षे यदि स्यातां वारौ भौमशनैश्चरौ। मासः सकलस्तस्य नाम मनो दुःखप्रदायकः"॥

अथ चूडाकरणम्। मनुः। "चूडाकर्म्म द्विजातीनां सर्वेषामेव धर्म्मतः। प्रथमेऽब्दे तृतीये वा कर्त्तव्यं श्रुति-चोदनात्"॥ नात्र प्रागुक्तन्यायात् प्रथमाब्दस्य प्राधान्यं किन्तु तृतीयाब्दस्य। तथा च "चूडाकार्य्यं तृतीयाब्दः सर्व-गृह्यादिसम्मतः तत्कालेऽशौचद्वय मुख्य इत्यवगम्यते"॥ गर्ग-

लिखितौ। "तृतीयवर्षे चूडाकरणं पञ्चमे वा" इति। ज्योतिषे। अयुग्माब्दे चूडाभौमशनैश्चरे। "चर्केन्दुकालशुद्धौ च जन्ममासेन्दुमेतरे। रिक्ता दर्शाष्टमी षष्ठी प्रतिपद्वर्जिते सिते"॥ दर्शोऽपि सामान्यतो दोषमाह। "षष्ठ्यष्टमी पञ्चदशी उभे पक्षे चतुर्दशी। अत्र सन्निहितं पापं तैले मांसे भगे क्षुरे॥ मेषसिंह तुला कर्किवृश्चिकेतरलग्नके। श्रवणादित्रयस्वाती चित्रा पुष्याश्विचन्द्रभे। आदित्यरेवतीहस्ताज्येष्ठामूले च चौडकम्। पौष्णाश्विपुष्यवसुवामवासुदेवब्रह्मार्कचन्द्रवरुणादितिचित्रभेषु। वारेषु सोमबुधवाक्पतिभार्गवाणां चौरं करोति कुशलं खलु मानवानाम्" इति वचनात् रोहिण्यामपि चूडाकरणम्। अत्रापि तिथ्यादिविरुद्धत्वं वर्जयेत्। "सूर्य्ये दक्षिणमार्गगामिनि हरौ सुप्ते निरंशे रवौ क्षीणे शीतरुचौ महीजयमयोर्वारे निशासन्ध्ययोः। भुक्तेऽभ्यक्ततनौ निषिद्धसमयेऽलङ्कारयुक्ते शिशौ चौराद्रोगभयं वदन्ति यवना मृत्युं तथान्ये जगुः"॥ राजमार्त्तण्डे। "मानं हरेत् चौरमिहायुषोऽर्कः शनैश्चरः पञ्च कुजस्तथाष्टौ। आचार्य्य भृग्विन्दु बुधाः क्रमेण दद्युर्दशैकादशसप्तपञ्च"॥ जीवादिवारे चौरं प्रशस्तम्। भोजराजः। "उत्तरशिखिसन्निधाने च चूडाकरणं जगुः शुभं यवनाः। चैत्रे मासि दिवाकरवारे वर्त्मनि सवितरि दिवाकरवारविनिर्मोके तु"॥ गर्गः। "जन्मर्क्षे जन्ममासे च युग्ममासे च वत्सरे। न कुर्य्यात् प्रथमं चौरं विशेषाच्चैत्रपौषयोः"॥ ज्येष्ठपुत्रकन्ययोस्तु ज्येष्ठदशाद्दाभ्यन्तरे चूडानिषेधो विवाहप्रकरणे उक्तः। नित्यचौरे तु राजमार्त्तण्डः। "न स्नानमात्रगमनोत्सुकभूपितानामभ्यक्तभुक्तरणकालनिरासनानाम्। सन्ध्या निशा-शनि-कुजार्कदिनेषु रिक्ते चौरं हितं प्रतिपदह्नि न चापि विद्याम्॥ प्राचीमुखः सौम्यमुखोऽपि भूत्वा कुर्य्यान्नरः चौरमनुत्कटस्थः।

उत्तरात्रितयसाम्यरोहिणीरौद्रसर्पपित्र्यमेषु चाश्विभे। श्मश्रु-
कर्म्मसकलं विवर्जयेत् प्रेतकार्य्यमपि बुद्धिमान्नरः। प्रेतकार्य्यं
पतितप्रेतसम्प्रदानकदासीघटदानविषयकम्। अन्यथा वक्ष्यमा-
णवचनविरोधः स्यात् "चन्द्रशुद्धिर्यदा नास्ति ताराया विशे-
षतः। अचौरिभेऽपि कर्त्तव्यं चन्द्रचन्द्रजयोर्दिने॥ मासं चौरे हन्ति
गुरुः शुक्रं शुक्रो धनं रविः। आयुरङ्गारको हन्ति सर्वं हन्ति
शनैश्चरः"॥ श्रीपतिरत्नमालायाम्। "आज्ञया नरपतेर्द्विजन्मनां
दारकर्म्ममृतसूतकेषु च। बन्धमोक्षमखदीक्षणेष्वपि चौरमिष्टम-
खिलेषु चोडुषु॥ देवकार्य्ये पितृश्राद्धे रवेरंशपरिक्षये। क्षुरि-
कर्म्म न कुर्वीत जन्ममासे च जन्मभे"॥ वृद्धगार्ग्यः। "केशवमा-
नत्तपुरं पाटलिपुत्रं पुरीमहिच्छत्राम्। दितिमदितिञ्च स्मरतां
क्षौरविधौ भवति कल्याणम्"॥ अत्र क्रमो वराहपुराणे।
"श्मश्रुकर्म कारयित्वा नखच्छेदमनन्तरम्"।

अथ कर्णवेधः। माण्डव्यवृद्धराजमार्त्तण्डकृत्यचिन्तामणिषु।
"यदापत्यद्वयं तिष्ठेत् सम्भवोऽप्यपरस्य च। षट्कर्णं तं विजा-
नीयात् गर्हितस्य वयस्य च॥ इत्याशङ्क्य द्वयोर्मध्ये शुद्धिर्यस्याथ
वत्सरे। कर्णवेधो हितस्तस्य नात्र ज्येष्ठविचारणा॥ षट्-
कर्णोत्पत्तिमाशङ्क्य भानोः शुद्धा समेऽपि च। कर्णौ वेध्यौ न
दोषः स्यात् अन्यथा मरणं भवेत्"॥ राजमार्त्तण्डे "न जन्म-
मासे न च चैत्रपौषे न युग्मवर्षे न हरौ प्रसुप्ते। रवौ च
दुष्टे न च कृष्णपक्षे न जन्मभे कर्णविधिः प्रशस्तः"॥ दीपि-
कायाम्। "नो जन्मेन्दुभमास सूर्य्यरविजक्ष्माजाक्षमाच्युते
शस्तेऽर्के लघुयुग्मविष्णुमृदुभे स्वात्युत्तरादित्यभे। सौम्यैस्त्र्याय-
त्रिकोणकण्टकगतैः पापैस्त्रिलाभारिगैरोजेऽब्दे श्रुतिवेध इन्दु-
स्थितभे लग्ने तु काले शुभे"॥ अत्रापि तिथ्यर्द्धादिविष्टिञ्च
वर्जयेत्। गर्गः। "कर्णवेधमतौ कुर्य्यादुदग्भागस्थिते रवौ।
दक्षिणाशास्थिते भानौ नैव कुर्य्याद्विचक्षणः"॥

अथ विद्यारम्भः। विष्णुधर्म्मोत्तरे। "संप्राप्ते पञ्चमे वर्षे अप्रसुप्ते जनार्द्दने। षष्ठीं प्रतिपदञ्चैव वर्जयित्वा तथाष्टमीम्॥ रिक्तां पञ्चदशीञ्चैव सौरिभौमदिनं तथा। एवं सुनिश्चिते काले विद्यारम्भन्तु कारयेत्॥ पूजयित्वा हरिं लक्ष्मीं देवीञ्चापि सरस्वतीम्। स्वविद्या सूत्रकारांश्च स्वाञ्च विद्यां विशेषतः"॥ नमस्ते बहुरूपाय विष्णवे परमात्मने। स्वाहेत्यनेन हरिं त्रिःपूजयेत्। "भद्रकाल्यै नमो नित्यं सरस्वत्यै नमो नमः। वेदवेदान्तवेदाङ्गविद्यास्थानेभ्य एव च" स्वाहेति ब्रह्मपुराणीयेन च त्रिःपूजयेत्। लिखनविधिमाह नन्दिपुराणम्। 'शुभे नक्षत्रदिवसे शुभे वारे दिनाग्रहे। लेखयेत् पूज्यदेवेशान् रुद्रब्रह्मजनार्द्दनान्॥ पूर्व्वदिग्वदनो भूत्वा लिपिज्ञो लेखकोत्तमः। निरोधी हस्तवाह्लीश्च मसीपत्रावधारणे"॥ मत्स्यपुराणञ्च। "शीर्षोपेतान् सुसम्पूर्णान् समश्रेणिगतान् समान्। अक्षरान् विलिखेद यस्तु लेखकः स परः स्मृतः"॥ नाधीयीतेत्यनुवृत्तौ मनुः। "रुधिरे च स्रुते गात्रात् शस्त्रेण च परीक्षते"। रुधिरस्रवं विना शस्त्रेण क्षतमात्रेऽपि। दीपिकायाम्। "लघुचरमिषमूलाधीमुखत्वाष्ट्रपौष्णशशिषु च हरिबोधे शुक्रजीवार्कवारे। उदितवति च जीवे केन्द्रकोणेषु सौम्यैरपठनदिनवर्ज्जं पाठयेत् पञ्चमेऽब्दे'॥ मदनपारिजाते। "विद्यारम्भे गुरुः श्रेष्ठो मध्यमौ भृगुभास्करौ। मरणं शनिभौमाभ्यामविद्या बुधसोमयोः"॥ "विद्यारम्भः सुरगुरुसितश्रेष्ठमोष्ठार्थदायी कर्त्तुश्चायुश्चिरमपि करोत्यशुभान् मध्यमोऽत्र। नीहारांशो भवति जड़ता पञ्चता भूमिपुत्रे छायासूनावपि च मुनयः कीर्त्तयन्त्येव माद्याः॥ रवेर्गुरोर्भृगोर्लग्ने तत् स्थेऽर्क्केऽपीन्दुसहितः। गुर्व्वर्केन्दूडुपद्दी च विद्यारम्भः प्रशस्यते'॥ वृहस्पतिः। 'प्राङ्मुखो गुरुरासीनो वरुणाभिमुखं शिशुम्।

अध्यापयेच्च प्रथमं द्विजाशीर्भिः प्रपूजितम् ॥ कूर्मपुराणम् । "स्वाध्यायस्य त्रयो भेदा वाचिकोपांशुमानसाः" । शिवधर्मे । "संस्कृतैः प्राकृतैर्वाक्यैः शिष्यमनुरूपतः । देशभाषाद्युपायैश्च बोधयेत् स गुरुः स्मृतः" ॥ आदिः ग्रन्थकरणादिः नन्दि-पुराणम् । "प्रशस्तशब्दसंयोगे कुर्य्याद्यतिविरामणम्" । विरा-मणं तद्दिनपाठसमाप्तिम् । "समाप्ते वाचकाभीष्टं कुर्य्यादेव विचक्षणः । सुश्रुतं सुव्रतं भूयादस्तु व्याख्या तु नित्यदा ॥ लोकः प्रवर्त्ततां धर्मे राजा चास्तु सदा जयी । धर्मवान् धन-सम्पन्नो गुरुश्चास्तु निरामयः ॥ इति प्रोच्य यथायातं गन्तव्यञ्च विभाविते । शिष्टैः परस्परं शास्त्रं चिन्तनीयं विचक्षणैः ॥ कथावस्तुप्रसङ्गेन नानाख्यानसम्भवैः । युक्तिभिश्च स्वरे-च्छाख्यां चिन्तयेद्यापि स्वयं कृतैः ॥ एवं दिने दिने व्याख्यां शृणुयान्नियतो नरः" ॥ विष्णुपुराणम् । "पुत्रैरध्यापिता ये च ते पतन्ति स्वभोजने" । सूत उवाच । "प्रागल्भ्यहीनस्य नरस्य विद्या शस्त्रं यथा कापुरुषस्य हस्ते । न तुष्टिमुत्पादयते शरीरे चान्धस्य दारा इव दर्शनीयाः" ॥ लिङ्गपुराणम् । "यो गुरुं पूजयेन्नित्यं तस्य विद्या प्रसीदति । तत्प्रसादेन यस्मात् स प्राप्नुते सर्वसम्पदः" ॥ दुर्वासाः । "सन्ध्यायां गर्जिते मेघे शास्त्रचिन्तां करोति यः । चत्वारि तस्य नश्यन्ति आयु-र्विद्यायशो बलम्" ॥ अधीतस्यार्थिने दानमावश्यकम् । तथा च श्रुतिः । "योऽधीत्यार्थिभ्यो विद्यां न प्रयच्छेत् स कार्य्यहा स्यात् श्रेयसो द्वारमावृणुयात्" । इति । तद्दा-नञ्च । अध्यापनेन व्याख्यया विनियोगेन च सन्दर्भोत्थ-नोधीतद्भिर्निबन्धः क्रियते । तथा च विष्णुपुराणम् । "प्राणि-नामुपकाराय यदेवेह परत्र च । कर्मणा मनसा वाचा तदेव मतिमान् भजेत्" ॥ बृहन्नारदीये । "पञ्चाशतिसिद्धान्तात्

सन्देहपटलान्वितान्। निरामयान् यः कुरुते शास्त्राञ्जन-शलाकया॥ इह कीर्त्तिं राजपूजां लभते श्रुतिषु सः। पारमार्थिकेऽपि समये भ्रान्तिः संजायते यतः॥ धावापराधि रष्टानि पश्चाद्दृढ़ान्यतः पुरा। उपदेष्टानुमन्ता च लोके तुल्य-फलौ स्मृतौ"॥ एवञ्च। एकलव्येनानुपदेष्टापि द्रोणाचार्य्यो गुरुः कृतः। अतो ग्रन्थकर्त्तुः सुतरां गुरुत्वम्। यथा महा-भारते। "अरण्यमनुसंप्राप्य कृत्वा द्रोणं महीमयम्। तस्मिन्ना-चार्य्यवृत्तिञ्च परमामास्थितस्तदा॥ इष्वस्त्रे योगमातस्थे परं नियममागतः"॥ शङ्खलिखितौ। "न वेदमनधीत्यान्यां विद्या-मधीयीतान्यत्र वेदाङ्गस्मृतिभ्यः"॥ अङ्गानि च "शिक्षाकल्पौ व्याकरणं छन्दो ज्योतिषमेव च। निरुक्तञ्चेत्यङ्गानि वेदानां गदितानि षट्"॥ स्मृतिस्तु धर्मसंहितेत्यमरः। शिष्यञ्च गुरुषु ऋणित्वमाह लघुहारीतः। "एकमप्यक्षरं यस्तु गुरुः शिष्ये निवेदयेत्। पृथिव्यां नास्ति तद्द्रव्यं यद्दत्वा सोऽनृणी भवेत्"॥ नन्दिपुराणे। "यस्तु श्रुत्वान्यतः शास्त्रं संस्कारं प्राप्य वै दृढम्। अन्यस्य जनयेत् कीर्त्तिं गुरोः स ब्रह्महा भवेत्॥ विप्ररिच्च तथा मौढ्यात् योऽपि शास्त्रमनुत्तमम्। स याति नरकं घोरमक्षयं भीमदर्शनम्"॥ अतएव गृहस्थादी-नामपि पुनरध्ययनमाह आपस्तम्बः "यया विद्यया न विरोचेत पुनराचार्य्यमुपेत्य साधयेदिति"॥ विष्णुः। "यस्तु विद्या-मासाद्य तया जीवेत् न च सा तस्य परलोकफलप्रदा भवति यश्च विद्यया परेषां यशो हन्तीति"। देवलः। "इष्टं दत्त-मधीतं यद्विनश्यत्यनुकीर्त्तनात्। श्लाघानुशोचनाभ्याञ्च भग्न-तेजो विभिद्यते॥ तस्मादात्मकृतं पुण्यं वृथा न परिकीर्त्तयेत्"॥ अनुकीर्त्तनं कथनम्। श्लाघा प्रशंसा अनुशोचनं धनव्ययेन पश्चात्तापः॥ भग्नतेजः फलजनकशक्तिहीनं वृथा स्वार्थादि

प्रयोजनं विना। वैष्णवामृते भविष्यपुराणम्। "उपाध्यायस्य यो वृत्तिं दत्त्वाध्यापयति द्विजान्। किन्न दत्तं भवेत्तेन धर्मकामार्थमिच्छता" ॥

अथोपनयनम्। उपनयनकालश्च। "गर्भाष्टमेऽष्टमे वाब्दे ब्राह्मणस्योपनायनं राज्ञामेकादशे सैके विशामेके यथा कुलम्। ब्रह्मवर्चसकामस्य कार्य्यं विप्रस्य पञ्चमे" ॥ सैके द्वादशे। तत्राशक्तौ प्रायश्चित्तं कृत्वा तदुत्तरे कार्य्यम्। "गृह्योक्तकर्मणा येन समीपं नीयते गुरोः। बालो वेदाय तद्योगं बालस्योपनयं विदुः ॥ रक्षःस्वपि तथा शस्यते पाठनिषेधनात्। उपनयनं तत्र स्यादिति मन्वादिसम्मतम्" ॥ कृत्यचिन्तामणौ। "झषोदये जन्मसु तारकासु मासेऽथवा जन्मनि जन्मभे वा। व्रतेन विप्रो न बहुश्रुतोऽपि विद्याविशेषैः प्रथितः पृथिव्याम् ॥ अस्तं गते दैत्यगुरौ गुरौ वा नष्टेऽपि वा पापयुतेऽप्यनुक्ते। व्रतोपनीतो दिवसे प्रणाशं प्रयाति देवैरपि रक्षितो यः" ॥ उदये लग्ने व्रतेन उपनयनेन। भुजबलभीमकृत्यचिन्तामण्योः "स्वातीशक्रधनाश्विमित्रकरभे पौष्णेज्यचित्राहरिष्विन्दौ तोयपतौ भगे दितिसुते भाद्रद्वये सागरे। केन्द्रस्थे भृगुजेऽङ्गिरःशशिसुते चन्द्रे च तारे शुभे कर्त्तव्यं व्रतकर्ममङ्गलविधौ वाराः सितार्केज्यज्ञाः" ॥ तोयपतिः शतभिषा अदितिसुत उत्तरफल्गुनी सागर पूर्वाषाढा दीपिकायाम्। "जीवार्केन्दुबुधाश्रौ हरियन यदि भास्करे चोत्तरस्थे स्वाध्याये वेदवर्णाधिप इह शुभदे चौरिभे मादितौ च। शुक्रार्केज्यर्क्षलग्ने रविमदनतिथिं प्रोज्झ्य षष्ठाष्टमेन्दुं नो जीवास्तातिचारेऽर्कसितगुरुदिने कामगडो व्रतं स्यात्" ॥ रविमदनतिथिं सप्तमीं त्रयोदशीम्। कृत्यचिन्तामणौ। "माघे द्रविणमौनाढ्यः फाल्गुने च दृढव्रतः। चैत्रे भवति मेधावी वैशाखे कोविदो भवेत् ॥ ज्यैष्ठे

गच्छन्तीतिच आषाढे ऋतुभाजनः। शेषेष्वन्येषु रविः स्यान्निषिद्धं निशि च व्रतम्”॥ कालमार्त्तण्डे। “पुनर्वसौ कृतो विप्रः पुनः संस्कारमर्हति”। हृद्गर्गः। “स्मृतिपूज्ञा-मनध्यायान् सप्तमीं च त्रयोदशीं पचयोर्माघमासस्य द्वितीयाम्”॥ परिवर्जयेत् चैत्रशुक्लतृतीया आषाढ़शुक्लदशमी मन्वन्तरादित्वेन निषिद्धा वैशाखशुक्लतृतीया युगादित्वेन निषिद्धेति। पञ्चमशुधिरभार्ग्यो रिक्तासु बहुदोषभाक्। शुक्लपच्च एव विहितः प्रागुक्ताश्वलायनवचनात्। सामगानां कुजवारेऽप्युपनयनं श्रीपतिरत्नमालाकृत्यचिन्तामणिधृत शाखवचनात् यथा। “शाखाधिपे बलिनि केन्द्रगतेऽथवास्मिं वारेऽस्य चोपनयनं कथितं द्विजानाम्। नीचस्थितेऽरिगृहगेऽथ पराजिते वा जीवे भृगावुपनयनः स्मृतिकर्महीनः”॥ अस्य शाखाधिपस्य दीपिकायाम्। “ऋग्वेदाधिपतिर्जीवो यजुर्वेदाधिपः सितः। सामवेदाधिपो भौमः शशिजोऽथर्ववेदराट्”। वेदाधिपकथनम्। “ब्राह्मणे शुक्रवागीशौ चत्रिये भौमभास्करौ। चन्द्रो वैश्ये बुधः शूद्रे पतिर्मन्दोऽन्त्यजे जने”॥ वर्णाधिपकथनम्। पराजयलक्षणं वच्चे यात्रायाम्। अत्रापि विवाहवद्ग्रहयोगभङ्गवर्जनम्। विष्णुधर्मोत्तरे। “षोडशाब्दो हि विप्रस्य राजन्यस्य द्विविंशतिः। विंशतिः स चतुर्थी च वैश्यस्य परिकीर्त्तिता। सावित्री नातिवर्त्तेत अत ऊर्द्धं निवर्त्तेत”॥ अत्र षोडशवर्षस्य उपनयनाङ्गता प्रतीयते। “पतिता यस्य सावित्री दशवर्षाणि पञ्च च। ब्राह्मणस्य विशेषेण तथा राजन्य वैश्ययोः॥ प्रायश्चित्तं भवेदेषा प्रोवाच वदतां वरः”। इति यमवचने तदनङ्गता प्रतीयते अनयोर्गर्भजन्मप्रभृतिगणनाभ्यामविरुद्धार्थता तथा च माण्डव्यः। व्रतबन्धविवाहे च वत्सरपरिकल्पनमाहुराचार्य्याः। आधानपूर्वकमेके प्रसूति-

पूर्वं सदान्धे तु। यत्तु द्विजानुपक्रम्य पैठीनसिवचनं द्वादश-षोडश विंशतिस्वेदतीता-भवन्त्यकाला भवन्ति इति द्वादश-वर्षादुपरि ब्राह्मणादीनां महाव्याहृति होमप्रायश्चित्तार्थम्। षोड़शोपरि तु व्रात्यहोमादि गुरुप्रायश्चित्तार्थमिति इत्युप-नयनम्।

अथ समावर्त्तनम्। "भौमभानुजयोर्वारे नष्टे च व्रतोदिते। ताराचन्द्र विशुद्धौ च समावर्त्तनमिष्यते" इति समा-वर्त्तनम् अथाग्निग्रहणम्। "वह्निग्रहं कुजगुरुज्ञदिनेशवारे माघादि षट्सु च मृदुध्रुववह्निभेषु। कुम्भाजभांशकविलग्न-मगृह्यकालं लग्नस्थशीतगुसितौ च विहाय कुर्य्यात्"॥ अग्नि-ग्रहणशुद्धिः। अथ सन्न्यासग्रहणम्। जीवार्केन्दुज्ञशुद्धौ ध्रुव-मृदुभगणे चोत्तरस्थे दिनेशे प्रव्रज्येशे सुवीर्य्ये स्थिरभवन-विलग्नस्थितेऽर्कस्यवारे। प्रव्रज्याख्येषु योगेष्वशुभगगनगै-र्वीर्य्यहीनैः सवीर्य्ये जीवे धर्मेऽम्बरे वा स्थिरभवननरांशो-दये मोक्षदीक्षा"। इति सन्न्यासकरणम्। "शुभपक्षा-र्कवारेषु मृदुक्षिप्रध्रुवेषु च। शुभराशिविलग्नेषु शुभं शान्ति-कपौष्टिकम्"॥ शान्तिकादिशुद्धिः। अन्नपद्धं रत्नमा-लायाम्। "शीतांशौ बुधराशिस्थे शुभेषूदयवर्त्तिषु। ज्ञानस्य ग्रहणं कार्य्यं हित्वा पापग्रहोदयम्"॥ राजमार्त्तण्डे। "वसु-पुनर्वसुपूर्वभुजङ्गमैः करनिशाकरशक्रदैवतैः सह वाक्पतिभिः सह चित्रायां गुणगणार्जनमेभिरभीप्सितम्"। गुणार्जन-विधिः।

"ग्रामाक्षरं रसेर्मिश्रं वाणघ्नं स्वप्नवारितम्। शेषाङ्कौ ग्रामराशिः स्यात् शुभाशुभकरं नृणाम्॥ दीर्घप्रस्तारहस्तांश्च त्रिगुणं वसुभिर्हरेत्। तच्छेषाङ्केन बोद्धव्या वास्तुजातिर्विच-क्षणैः॥ एकाङ्के वर्त्तमाने तु विप्रजातिर्लभेत् ध्रुवम्। ब्राह्मणः

क्षत्रियो वैश्यः शूद्रश्च शौचसंज्ञकः॥ नवमो नर्त्तको ह्याढौ भवन्त्येते यथाक्रमम्। धननाशकरो विप्रः क्षत्रियो युद्धदायकः॥ धनदा च भवेद्वैश्यः शूद्रः पीडाकरः स्मृतः। शौचः सम्मान-दाता च नवमो धनदायकः। नित्यानन्दकरो नर्त्तो ह्याढौ च सर्वलक्षणः"॥

अथ गृहादि। "सुनिश्चितां मन्दिरभूमिमादौ निखाय तोयावधि यत्नतस्ताम्। कुर्य्याद्विशल्यामथवा नृमात्रं खात्वा-थवा प्रश्नवशाद्विधिज्ञः॥ दूर्वाप्रवालाक्षतपुष्पपाणिः शुचिः शुचिं दैवविदं समेत्य। पृच्छेद्विनीतो मधुरस्वरेण शल्यस्य तत्त्वं भवने तदीशः॥ ततः प्रश्नादिमो वर्णः सम्भाव्यो यत्नतोऽथवा। क्रमात् पुष्पप्रदानेन फलानां ग्राहणादितः॥ प्रणवो धरणी-धारिणी करौ च तदनन्तरम्। न भूत्यै मम इत्येष मन्त्रो वह्निप्रियात्मकः"॥ वह्निप्रिया स्वाहा। "मन्त्रेणानेन कठि-नीमभिमन्त्र्य विभाजयेत्। अथवा सदनक्षेत्रं तया पश्चाद्विले-खयेत्॥ अकचटतपयशाः नव चेत् प्रश्नाक्षराणि जायन्ते। प्रागादिकोष्ठे नवके वर्णास्ते शल्यमाख्यान्ति॥ प्रश्ने अकारः परतो नरास्थि ब्रवीति शल्यं मरकप्रदायि। क्षोणीपदण्डोर-गर्हेतु मृत्युप्रद ककारः खरशल्यमग्नौ॥ याम्यां चकारः श्व-गास्थिवैश्मप्रभोर्विनाशं प्रकरोति शल्यम्। रक्षोदिशि श्वास्थि-गृहस्थितानां मरह्य वक्ति सुनिश्चितं टः। तः पश्चिदिश्य-स्थिशिशोर्ब्रवीति मृत्युं प्रवासादृशमेव शल्यम्॥ यो वायुकोणे नरकपमस्थिदारिद्र्यमित्रक्षयमाद्विधत्ते। धनपदिशि शकारः प्राह विप्रास्थिवित्तक्षयमब्दय पकारो वक्ति कट्यास्थिगर्भौ॥ तदिह कुलविनाशं गोधनानाञ्च हानिं वितरति गृहनाथस्यापि गुप्तस्य दैवैः। यो मध्यभागे भषित कपालं कालायसं चाह कुलक्षयाय॥ यन्त्रादपास्यान्यधुना प्रसाध्य सर्वं तथ्यं कथयामि

शल्ये । इन्द्रचो जलेशाने शल्य सार्द्धकरे कटी । वक्रान्त-ककुवेरेषु पुरुषे मध्यवातयोः" ॥ इति शल्योद्धारः ।

देवीपुराणम् । "पुरुषाधः स्थितं शल्यं न गृहे दोषदं भवेत् । प्रासादे दोषदं शल्य भवेत् यावज्जलान्तकम् ॥ गृहा-रम्भेऽतिकण्डूतिः स्वाम्यङ्गे यदि जायते । शल्यं त्वपनयेत्तत्र प्रासादे भवनेऽपि वा" ॥ षाटीव्यवस्था हस्तोऽप्यत्र कफोन्युप-क्रममध्यमाङ्गुल्यग्रपर्य्यन्तः । मध्यमाङ्गुलीकूर्परयोर्मध्ये प्रामा-णिकः कर इत्यभियुक्तस्मरणादिति कल्पतरुरत्नाकरौ । भीम-पराक्रमे भोजराजः "स्वामिहस्तप्रमाणेन धर्मपत्नीकरेण वा । मापयेद्गर्भमावन्तु गृहकर्मणि कोविदः ॥ रूपाष्टके ८१ विनि-हतो भवनस्य बन्धः कर्त्तुः स्वहस्तमित युग्मशरैकनिघ्नं १५२ । एकीकृतं रसनिशाकरयुग्मभक्तशेषं ततो भवति पिण्डपदं गृहस्य । गृहभूमिसमाहृतपिण्डपदं वसुलोचनरन्ध्रगजैर्गु-णितम् । रविभूधरत्रिंशत्योगहृतं भवनायव्ययस्थिति ऋक्ष-पदम्" ॥ रूपाष्टकेकाशीत्या विहिनतः पूरितः । भवनस्य बन्धो दीर्घप्रस्तारमिलितहस्तः स्वहस्तं तत्संख्यान युग्मशरैक-निघ्नं द्विपञ्चाशदुत्तरशतपूरितम् एकीकृतं पूर्वाङ्केन मिलितं रसनिशाकरयुग्म २१६ । भक्तशेषं षोडशाधिकद्विशतहृता-वशिष्टं संख्यान पिण्डपदसंज्ञं गृहस्य भवति तद्गृहभूमिसमा-हृतपिण्डपदं वसुलोचनरन्ध्रगजैः षट्द्विनवाष्टभिर्यथाक्रमं गुणितं पूरितं यथाक्रमं रविभूधरत्रिंशद्योगहृतं द्वादशसप्त-त्रिंशत्सप्तविंशतिमितहृतं गृहस्य यथाक्रमम् आयव्ययस्थिति ऋक्षपद भवतीत्यर्थः । "रुद्रहस्तमिते बन्धे भरण्या योगतो यथा । आयादयो भवन्त्येव वसुषट्तिथियुग्मिता." ॥ ८ । ६ । १५ । २ । अत्र यथार्थं दीयते पश्चात्तदेवायातीति । यत्र तु शेषो नास्ति तत्र हाराङ्कः शेषः "शेषाङ्केन फले बोध्ये

शेषाभावे तु द्वारकात् । भद्रादेश फलं बोध्यमिति तत्त्वविदां मतम्" ॥ इत्युक्तत्वात् । "व्ययाधिकं न कर्त्तव्यं गृहमाया- धिकं शुभम् । अष्टाविंशप्रेतभागा नरभागाश्च विंशतिः । भागा द्वादश गन्धर्वाश्चत्वारो देवतांशकाः । प्रेतभागं परित्यज्य नरभागे गृहं शुभम्" ॥ सारसंग्रहे । "न कोणेषु गृहं कुर्य्यात् नाप्यन्तेनापि मध्यतः । कोणे च धनहानिः स्यादन्ते रिपुभयं भवेत् ॥ मध्ये च सर्वनाशः स्यात्तस्मादेतद्विवर्जयेत् । पूर्वप्लवो वृद्धिकरो धनदश्चोत्तरप्लवः ॥ दक्षिणप्लवतो मृत्युः धनघ्नः पश्चिमप्लवः" ॥ वास्तुनः प्रागादिनीचत्वफलम् । "प्रागादिस्थे सलिले सुतहानिः शिखिभयं रिपुभयञ्च । स्त्रीकलहः स्त्रीदोष्यं नैःस्वं वित्तात्मजविवृद्धी च ॥ भवनस्य वटः पूर्वे जातः स्यात् सर्वकामिकः । उडुम्बरस्तथा याम्ये वारुणे पिप्पलः शुभः ॥ प्लक्षश्चोत्तरतो धन्यो विपरीतो विपर्य्यये । जम्बीरपूगपनसा- म्रककेतकीभिर्जातीसरोजतगरपत्रमल्लिकाभिः ॥ यन्नारिकेल- कदलीदलपाटलाभिर्युक्तं तदाश्रमपदं श्रियमातनोति । शोभना दाडिमाशोकपुन्नागविल्वकेशराः ॥ रक्तपुष्पाश्चयं प्राज्ञैः चौरेभ्यो च पत्नीभयम् । कण्टकारिमयं कुर्य्यात् गृह- भेदस्य शाल्मलिः ॥ कृत्तिकाद्यास्तु पूर्वादौ सप्तसप्तोदिताः क्रमात् । यद्दिश्यं यस्य नक्षत्रं तत्र तस्य शुभं गृहम्" ॥ स्वन- क्षत्रेण गृहदिङ्निर्णयः । "वास्तुप्रमाणेन तु नागकेण वामेन शेते खलु नित्यकालम् । त्रिभिस्तु मासैः परिवृत्य भूमौ तं वास्तुनागं प्रवदन्ति मिश्राः ॥ भद्रादिके वासवदिक्- शिराः स्यात् मार्गादिकेषु त्रिषु याम्यमूर्द्धा । प्रत्यक्शिराः स्यात् खलु फाल्गुनादौ ज्यैष्ठादिकौबेरशिराः सनागः । मूर्द्धि खाते भवेन्मृत्युः पृष्ठे स्यात् पुत्रभार्य्ययोः । जघनेऽर्थक्षयं विद्यात् सर्वसम्पत्तथोदरे । एकं नागोडुसंज्ञश्च द्वे चेद्दक्षिणपश्चिमे

त्रिशालं पूर्वतो हीनं कार्य्यं वा सौम्यवर्जितम् ॥ केचिद्दक्षिणभागे तु वदन्त्येकं गृहं बुधाः । ऐशान्यां देवशाला स्यात् आग्नेय्याञ्च महानसम् ॥ भाण्डागारन्तु नैर्ऋत्यां वायव्यां कोपमन्दिरम्" ॥ मत्स्यपुराणे । "चैत्रे व्याधिमवाप्नोति यो गृहं कारयेन्नरः । वैशाखे धनरत्नानि ज्यैष्ठे मृत्युस्तथैव च ॥ आषाढ़े धनरत्नानि पशुवर्गमवाप्नुयात् । श्रावणे काञ्चनं पुत्रान् हानिं भाद्रपदे तथा ॥ पत्नीनाश इषे मासि कार्त्तिके धनधान्यभाक् । मार्गशीर्षे तथा भक्तं पौषे तस्करतो भयम् ॥ माघे चाग्निभयं विद्यात् फाल्गुने काञ्चनं सुतान् । शुक्लपक्षे भवेत् सौख्यं कृष्णे तस्करतो भयम्" ॥ विशेषयति भोजः । "कर्किकुम्भहरिनक्रगतेऽर्के पूर्वपश्चिममुखानि गृहाणि । तौलिमेषवृषवृश्चिकजातदक्षिणोत्तरमुखानि कुर्य्यात् ॥ अन्यथा यदि करोति दुर्मतिर्व्याधिशोकधनहानिमश्नुते । मीनचापमिथुनाङ्गनागते कारयेन्न गृहमेव भास्करे ॥ न प्रधानगृहारम्भं कुर्य्यात् पौषे मृषार्थप । यदि कुर्य्यात् सोऽचिरेण महतीमापदं व्रजेत्" ॥ महाभारते । "निषिद्धेऽपि हि काले तु स्वानुकूले शुभे दिने । तृणवस्त्रगृहारम्भे मासदोषो न विद्यते ॥ छेदनं संग्रहश्चैव काष्ठादीनां न कारयेत् । श्रवणादौ बुधः षट्के न गच्छेद्दक्षिणां दिशम् ॥ अग्निपीडा भयं शोको राजपीडा धनक्षयः । संग्रहे तृणकाष्ठानां कृते वस्वादिपञ्चके ॥ क्षीरिवृक्षोद्भवं दारु गृहेषु न निवेशयेत् । कृताधिवासं विहगैरनिलानलपीडितम् ॥ गजैर्विभग्नञ्च तथा विद्युन्निर्घातपीडितम् । चैत्यदेवालयोत्पन्न वज्रभग्नं श्मशानजम् ॥ देवाद्यधिष्ठितं दारु नीपनिम्बबिभीतकान् । कण्टकिनोऽसारतरून् वर्जयेत् गृहकर्मणि ॥ पटाश्वत्थौ च निर्गुण्डी कोविदारविभीतकौ । प्लक्ष शाल्मलीश्चैव पलाशश्च विवर्जयेत् ॥ विद्धारात् दिग्गुणोच्छ्रायं द्वारं कुर्य्या-

तथा गृहम्" ॥ गृहारम्भस्तु अवश्यादावप्याह राजमार्त्तण्डः ।
"आदित्येज्यभरोहिणी-मृगशिरश्चित्राधनिष्ठोत्तरापौष्णाविष्णु-
शतानुराधपवनैः शुद्धैः सुतारान्वितैः । सौम्यानां दिवसेऽथ
पापरहिते योगे विरिक्ते तिथौ विष्टिव्यक्तदिने वदन्ति मुनयो
वेश्मादिकार्य्यं शुभम्" । मात्स्ये । "चन्द्रादित्यबलं लब्ध्वा
लग्नं शुभनिरीक्षितम् । स्तम्भोच्छ्रायादिकर्त्तव्यमन्यत्र परि-
वर्जयेत् ॥ अश्विनीरोहिणीमूलमुत्तरत्रयमैन्द्रवम् । स्वाती-
हस्तानुराधा च गृहारम्भे प्रशस्यते ॥ वज्रव्याघातशूले च
व्यतीपातेऽतिगण्डके । विष्कुम्भगण्डपरिघवर्जं योगेषु कारयेत् ॥
आदित्यभौमवर्ज्यास्तु सर्वे वाराः शुभावहाः । प्रासादेऽप्येवमेव
स्यात् कूपवापीषु चैव हि" ॥ कल्पतरौ देवीपुराणम् । "यस्य
देवस्य यः कालः प्रतिष्ठाध्वजरोपणे । गत्वा पूरशिलान्यासे
शुभदस्तस्य पूजितः" ॥ यस्य देवस्य प्रतिष्ठाध्वजरोपणे यः
कालः शुभदस्तस्य गर्त्तापूरशिलान्यासे स कालः पूजित
इत्यर्थः । मात्स्ये । "चैत्रेऽथ फाल्गुने वापि ज्यैष्ठे वा
माधवेऽपि वा । माघे वा सर्वदेवानां प्रतिष्ठा शुभदा भवेत्" ॥
प्रतिष्ठासमुच्चये ज्यैष्ठाषाढकयोर्वापि इत्युक्तेराषाढे दक्षिणायने-
ऽपि दुर्गाप्रतिष्ठामाह देवीपुराणम् । "महिषासुरहन्त्याश्च
प्रतिष्ठा दक्षिणायने" । यत्तु कृत्यचिन्तामणौ । "गृहेषु यो
विधिः प्रोक्तो विनिवेशप्रवेशयोः । स एव विदुषा कार्य्यो
देवतायतनेष्वपि" ॥ एतत्तु मासव्यतिरिक्तशुभचन्द्रादिविषयम्
अन्यथा प्रागुक्तविरोधापत्तेः । ज्योतिषे । "उग्रं विशाखा-
मदितिञ्च शक्रं भुजङ्गमग्निञ्च विहाय रौद्रम् । धाम्य स्वलग्न-
स्थिरमन्दिरेषु कुर्य्याच्छुभैर्युक्तनिरीक्षितेषु ॥ नवग्रहा भवेयुश्च
यदि केन्द्रत्रिकोणगाः । दोषस्तदा क्षयं याति तमः सूर्य्योदये
यथा" ॥ राजमार्त्तण्डे । "पूर्णिमातोऽष्टमीं यावत् पूर्वास्यं

वर्जयेद् गृहम् । उत्तरास्यं न कुर्वीत नवम्यादिचतुर्दशीम् ॥ अमावास्याष्टमीमध्ये पश्चिमास्यं विवर्जयेत् । नवमीतश्च याम्यास्यं यावच्छुक्लचतुर्दशीम्" ॥ दीपिकायाम् । "गणेशं गन्धपुष्पाद्यैर्लोकपालानथ ग्रहान् । पूजयेत् क्षेत्रपालांश्च क्रूरभूतांश्च वाह्यतः । ब्रह्माणं वास्तुपुरुषं तद्देहस्थाश्च देवताः" ॥ ताश्च शिखिप्रभृतयो यथा । "शिखि चैवाथ पर्जन्यो जयन्तः कुलिशायुधः । सूर्य्यः सत्यो भृगुश्चैव आकाशो वायुरेव च ॥ पूषा च वितथश्चैव गृहक्षतयमावुभौ । गन्धर्वो भृगुराजश्च मृगः पितृगणस्तथा ॥ दौवारिकोऽथ सुग्रीवः पुष्पदन्तो जलाधिपः । असुरः शेषपापौ च रोगो हि मुख्य एव च ॥ भल्लाटः सोमसर्पौ च अदितिश्च दितिस्तथा । आपश्चैवाथ सावित्रो जयो रुद्रस्तथैव च ॥ अर्य्यमा सविता चैव विवस्वा विबुधाधिपः । मित्रोऽथ राजयक्ष्मा च तथा पृथ्वीधरः क्रमात् ॥ आपवत्सस्तथा ब्रह्मवास्तुदेहगतास्त्विमे । चरकी च विदारी च पूतना पापराक्षसी ॥ स्कन्दार्य्यमा जम्भकाश्च पिलिपिञ्जस्तथाष्टमः । एतान् मत्स्यपुराणोक्तान् गृहारम्भे प्रपूजयेत्" ॥ महाकपिलपञ्चरात्रे "जलाधारगृहाद्यञ्च यजेद्वास्तुं विशेषतः । ब्रह्माद्यदितिपर्य्यन्ताः पञ्चाशच्चयसंयुताः ॥ सर्वेषां किल वास्तूनां नायकाः परिकीर्त्तिताः । असंपूज्य स्थितान् सर्वान् प्रासादादीन् कारयेत् ॥ अनिष्पत्तिर्विनाशः स्यादुभयोर्धर्मधर्मिणोः" ॥ तत्तद्देवताभेदेन वलिमन्त्रोभयविशेषा गुरूक्ताः । "स्वर्गपातालमर्त्त्येषु ये देवा वास्तुसम्भवाः । गृह्णन्त्विमं वलिं शुद्धं तुष्टायान्तु स्वमालयम् ॥ मातरो भूतवेतालौ ये चान्ये वलिकाङ्क्षिणः । विष्णोः पारिषदा ये च तेऽपि गृह्णन्त्विमं वलिम् ॥ दिग्भ्यः क्षेत्रपालेभ्यो वलिं दत्त्वा यथाक्रमतः । अभावादुक्तमार्गस्य कुशपुष्पादिभिर्यजेत् ॥ आकुञ्चितकरं

वास्तुमुत्तानमसुराकृतिम्। अरिन् पूजासु कुद्यादिनिवेशे त्वधराननम्"॥ देवीपुराणे। "मध्यभागे ततः कुर्य्यात् वास्तु-देवस्य पूजनम्। श्रियश्च पूजनं कुर्य्याद्वासुदेवगणस्य च। गन्धार्घ्यपुष्पनैवेद्यधूपाद्यैः सुरसत्तम। ततः सपूजयेत्तस्मिन् सर्व्वलोकधरां महीम्॥ सुरूपां प्रमदारूपां दिव्याभरण-भूषिताम्। ध्यात्वा तामर्चयेद्देवीं परितुष्टां स्मिताननाम्॥ ततः प्रणम्य विज्ञाप्य तन्मयत्वेन चिन्तयेत्"॥ तथा। "एवं प्रपूजिता देवाः शान्तिपुष्टिप्रदा नृणाम्। अपूजिता विनिघ्नन्ति गृहारम्भेषु कारकम्॥ गृहादेः शिल्परूपत्वात् विश्वकर्म्मापि पूज्यते। शिल्पाचार्य्याय देवाय नमस्ते विश्वकर्म्मणे। स्वाहा ब्रह्मपुराणीयमन्त्रेणेति मतं मम"॥ ज्योतिषे। "तद्धस्तायत-मावगर्त्तमतुले कर्त्तुर्विशुद्धे दिने खात्वा शाद्वलगोमयैः शुचितरं कृत्वाम्बुपूर्णं सुरान्। संपूज्यामलपुष्पकैर्जलघटं कृत्वाम्र-शाखायुत दद्यादर्घ्यमनेन विप्रवचसा मन्त्रेण वास्तोष्पतेः॥ वास्तोष्पते त्वमुत्तिष्ठ संसारस्थितिकारक। गृहाणार्घ्यं मया दत्तं गृहारम्भं करोम्यहम्॥ मम सर्व्वहितार्थाय विष्णु-लोकाय वै नमः। गर्त्ते तस्मिन् सलिलभरिते निश्चलं वारि-भर्त्तुः स्थैर्य्यं प्रकुर्य्याज्जनयति हितं दक्षिणावर्त्तयोगात्। वामावर्त्तं भवति विपदे स्वामिनाशञ्च कुर्य्यात् भूमिच्छेदात् व्रजति मधुतां वित्तनाशं लभेद्वा"॥ देवीपुराणे। "ततो गर्त्तं खनेन्मध्ये हस्तमात्रं प्रमाणतः। चतुरङ्गुलमात्रं तदधः खन्यात् सुसमितम्। आचार्य्यः प्राङ्मुखो भूत्वा ध्यायेद्देवं चतुर्मुखम्। अर्घ्यं दद्यात् पूरयेच्च कुम्भतोयेन मन्त्रवित्। तस्मिन् शस्तानि पुष्पाणि प्रक्षिपेदोमितिस्मरन्। तदागर्त्ते परीक्षेत दधिभक्ता-न्वितं क्षिपेत्। ईशाने सूत्रपातः स्यादाग्नेय्यां स्तम्भरोप-णम्। द्वारं नवमभागे तु कार्य्यं वामात् प्रदक्षिणम्"।

द्वारस्य विशेषमाह "तृतीयतुर्य्ययोः प्राच्यां याम्ये तुर्य्ये च पश्चिमे। तुर्य्यपञ्चमयोः पञ्च त्रिषतुर्थेषु चोत्तरे"। वामात् प्रदक्षिणमिति गृहाभ्यन्तरे स्थित्वा ऐशान्यादिक्रमेण कार्य्य-मित्यर्थः। तत्र प्रयोगः। कृतस्नानादिः शुभे लग्ने वास्तु-दक्षिणभागे चतुरङ्गुलखातहस्तमात्रगर्त्ते बहुतरनूतनदृषगो-मयोपलिप्तजलपूरिते शालग्रामे वा गणेशादीन् प्रणवादि नमो-ऽन्तेन स्वं स्वं नाम्ना पूजयेत्। गणेशाय इन्द्राय वह्नये यमाय नैरृताय वरुणाय कुवेराय ईशानाय ब्रह्मणे अनन्ताय सूर्य्याय सोमाय मङ्गलाय बुधाय बृहस्पतये शुक्राय शनैश्चराय राहवे केतुभ्यः क्षेत्रपालेभ्यः क्रूरभूतेभ्यः ब्रह्मणे वास्तुपुरुषाय शिखिने पर्ज्जन्याय जयन्ताय इन्द्राय सूर्य्याय सत्याय भृशाय आकाशाय वायवे विष्णवे पूष्णे वितथाय गृहक्षताय यमाय गन्धर्वाय भृङ्गराजाय मृगाय पितृभ्यः दौवारिकाय सुग्रीवाय पुष्पदन्ताय वरुणाय असुराय शेषाय पापाय रोगाय अहये मुख्याय भल्ला-टाय सोमाय सर्पाय अदित्यै दित्यै आपाय सावित्रे जयाय रुद्राय अर्य्यम्णे सवित्रे विवस्वते इन्द्राय मित्राय राजयक्ष्मणे पृथ्वीधराय आपवत्साय ब्रह्मणे चरक्यै विदार्य्यै पूतनायै पाप-राक्षस्यै स्कन्दाय अर्य्यम्णे जम्भकाय पिलिपिञ्जाय वासुदेवाय। नमस्ते बहुरूपाय विष्णवे परमात्मने स्वाहा इत्यनेन पूजयेत्। श्रियै वासुदेवगणाय पृथिव्यै। ८१। पृथिव्यर्घ्यमस्तु। "हिरण्यगर्भे वसुधे शेषस्योपरिशायिनि। वसाम्यहं तव पृष्ठे गृहाणार्घ्यं धरित्रि मे"॥ ततः प्रणम्य प्रार्थयेत् "शुभे च शोभने देवि! चतुरस्रे महीतले। शुभदे शुभगे देवि! गृहे काश्यपि रम्यताम्॥ अव्यङ्गे चाक्षते पूर्णे मुनेराङ्गिरसः सुते। तुभ्यं कृता मया पूजा समृद्धिं गृहिणः कुरु। वसुन्धरे वरा-रोहे स्थानं मे दीयतां शुभे॥ त्वत्प्रसादान्महादेवि! कार्य्यं

मे सिध्यतां द्रुतम् । अग्निभ्योऽप्यथ सर्पेभ्यो ये चान्ये तत्समा-
श्रिताः । तेभ्यो बलिं प्रयच्छामि पुण्यमोदनमुत्तमम् । भूतानि
राक्षसा वापि येऽत्र तिष्ठन्ति केचन ॥ ते गृह्णन्तु बलिं सर्वे
वास्तुगृह्णाम्यहं पुनः" । इति मन्त्राभ्यां माषभक्तबलिं दद्यात् ।
ततः "प्रणमेद्दण्डवद्भूमौ मन्त्रेणानेन भक्तितः । भूतानि यानीह
वसन्ति तानि बलिं गृहीत्वा विधिनोपपादितम् ॥ अन्यत्र
वास परिकल्पयन्तु क्षमन्तु तानीह नमोऽस्तु तेभ्यः" । तत-
स्तस्मिन् गर्त्ते दधिदूर्वापुष्पफलाम्रपल्लवमुखेनाम्बुपूर्णघटेन
एषोऽर्घ्यः वास्तोष्पतये नम इत्यर्घ्यं दद्यात् । "शिल्पाचार्याय
देवाय नमस्ते विश्वकर्मणे" । स्वाहेत्युच्चार्य्य विश्वकर्मणे नम
इति पूजयेत् । ततः "वास्तुदेवगणाः सर्वे पूजामादाय वार्षि-
कात् । इष्टकर्मप्रसिद्ध्यर्थं पुनरागमनाय च" । क्षमध्वमिति
विसर्जयेत् । ततस्तदर्घ्यजलपूरितगर्त्ते प्रणवेन शुक्लपुष्पं क्षिप्त्वा
शुभाशुभं पश्येत् निश्चल चेत् कर्त्तुः स्थैर्य्यं जनयति दक्षिणाव-
र्त्तात् हितं वामावर्त्तात् विपदं नाशं भूमिच्छेदादिसन्नाशं
अशुतां वा ततस्तत्र दधिदूर्वादिकं दत्त्वा मृत्तिकया गर्त्तं पूर-
येत् । ततः सूत्रपाताय ऐशानादि प्रदक्षिणाश्चतुरः कीलकान्
"विशन्तु ते तले नागा लोकपालाश्च कामगाः । गृहे त्वस्मिंश्च
तिष्ठन्त्वायुर्बलकराः सदा" इति मन्त्रेण चतुष्कोणेषु दृढं
रोपयेत् । तत ऐशानादिक्रमेण सूत्रेण तं वेष्टयेत् । तत
आग्नेय्यां गर्त्ते गन्धपुष्पाद्यलङ्कृतं स्तम्भं रोपयेत् । तत्र
मन्त्रः । "यथाचलो गिरिर्मेरुर्हिमवांश्च यथाचलः । शुभप्रद-
गृहस्तम्भ तथात्वमचलो भव" ॥

अथ गृहप्रवेशः । "स्थाप्यं समाप्य ऋतुयूपकाष्टं गृह-
प्रवेशो गजवाजि बन्धः । ग्रामे प्रवेशो नगरे पुरे वा दिने
प्रशस्तानि शनैश्चरस्य ॥ ज्येष्ठादितिभ्यां सयुक्तं गृहारम्भोदि-

तच्च यत्। सत्त्वं योजयेद्वेश्मप्रवेशे दैवचिन्तकः"॥ विष्णु-
धर्मोत्तरे। "गोपुच्छविन्यस्तकरः प्रविशेच्च गृहं गृही। अनु-
लिप्तः सुखोसग्वी सपत्नीकस्तथैव च॥ कृत्वाग्रतो द्विजवरानथ
पूर्णकुम्भं दध्यक्षताम्रदलपुष्पफलोपशोभम्। दत्त्वा हिरण्य-
वसनानि तदा द्विजेभ्यो माङ्गल्यशान्तिनिलयं निलयं विशेच्च"॥
महाभारते "पारावतमयूराश्च शुका वै सारिकास्तथा। गृह-
स्थेन सदा पोष्या आत्मनः श्रेय इच्छता"॥ मत्स्यपुराणम्।
"गोगजाश्वादिशालासु तत् पुरीषस्य निर्गमम्। अस्तं गते न
कर्त्तव्यं देवदेवे दिवाकरे"॥ गृहमुपक्रम्य गोभिलः। "वर्ज-
येत् पूर्वतोऽश्वत्थमक्षं दक्षिणतस्तथा। न्यग्रोधमपराद्देशादुत्त-
राच्चाप्युडुम्बरम्॥ अश्वत्थोऽग्निभयं कुर्य्यात् अक्षो ब्रूयात्
प्रमायुकान्। न्यग्रोधो राजसं पीडां कुक्ष्यामयमुडुम्बरः"॥
अक्षः पर्कटी प्रमायुकान् प्रकृष्टपित्तानमायुः पित्तमित्यमरः।
इति गृहारम्भप्रवेशौ।

"ब्रह्मानुराधवसुतिष्यविशाखहस्तचित्रोत्तराश्विपवनादि-
तिरेवतीषु। जन्मर्क्षजीवबुधशुक्रदिनोत्सवादौ धार्य्यं नव
वसनमीश्वरदैवतुष्टौ। नववस्त्रपरीधानम्॥ पुष्यार्कादिति-
चित्राश्विवसुभद्विहस्तध्रुवत्वाष्ट्रपु मुक्तादन्तसुवर्णविद्रुममयान्
दध्याद्विशुद्धे करौ। पुष्टेऽन्ये समये शुभे भृगुसुराचार्य्यादितो-
ऽशुना मो रत्नं विभृयात् प्रवालकमयोन् शङ्खं द्विता
स्वामिने"। इति रत्नधारणम्। पूर्वं स्त्रीपुंसामान्येन विधाय
पश्चात् स्त्रिया विशेषनिषेधः। "मूलेन्दुपूर्वाद्वययाम्यपित्र्य-
सर्पाग्निशक्राग्निशूलिभेषु। चूडादिसन्धारणमेषु कुर्य्यात्
तियो विलग्ने च शुभे शुभाहे" इति चूडादिधारणम्। "मैत्रे-
न्दुपौष्ण-पितृभादितिवाजिचित्रा हस्तोत्तरावरुणरौद्रविधातृ-
भानि। एतेष्वभीष्टमयनामपादुकादि-संयोगकार्य्यमुदित

मुनिभिः शुभाहे"। श्रीपतिसंहितायाम्। "हस्तादिति ब्रह्मगुरूत्तरेषु पौष्णाश्विमूलेन्दुभचित्रभेषु। वारेन्दुजीवेश्व-सितेन्दुजानां शय्यासनादीनि हितप्रदानि"। चिन्तामणौ हारीतः। "हरिकरमरुदनुराधाविभात्पौष्णादितिद्वयोत्तरभे भोजनविधिशय्यासनभोगारम्भो हितार्थाय" इत्यलङ्कारादि-धारणम्।

"पुष्या मैत्रकरोत्तरश्रवरुणब्राह्माम्बुपित्रेन्दुभैः शस्तेऽर्के शुभवारयोगतिथिषु क्रूरे स्ववीर्येषु च। पुष्णेन्दौ जलराशिगे दशमगे शुक्रे शुभांशोदये प्रारम्भः सलिलालयस्य शुभदो जीवेन्दुपुत्रोदये। वारुणमूलविशाखसौम्यध्रुवहस्तपौष्णपुष्येषु। तरुगुल्मलतादीनामारोपणं प्रशस्तम्"॥ वृक्षादिरोपणम्।

अथ पुष्करिण्यारम्भः। मत्स्यपुराणे। "प्राप्य पक्ष शुभं शुक्लमतीते चोत्तरायणे। आषाढ़े द्वे तथा मूलमुत्तरा त्रयमेव च॥ ज्येष्ठाश्रवणरोहिण्य. पूर्वभाद्रपदे तथा। हस्ताश्विनी रेवती च पुष्यो मृगशिरस्तथा॥ अनुराधा तथा स्वाती प्रति-ष्ठादिषु शस्यते"॥ अतीते मासि गत्यर्थस्य प्राप्यर्थत्वात्। भविष्ये। "प्रतिपच्च द्वितीया च तृतीया पञ्चमी तथा। दशमी त्रयोदशी चैव पौर्णमासी च कीर्त्तिता॥ सोमो वृहस्पतिश्चैव शुक्रश्चैव तथा बुधः। एते सौम्यग्रहाः प्रोक्ताः प्रतिष्ठायाग-कर्मणि"॥ व्यवहारसमुच्चये। "प्रतिष्ठा सर्वदेवानां केशवस्य विशेषतः। उत्तरायणमापन्ने शुक्लपक्षे शुभे दिने॥ कृष्णपक्षे च पञ्चम्यामष्टम्याश्चैव शस्यते। द्वादश्येकादशीराका शुक्ले कृष्णे च पञ्चमी॥ अष्टमी च विशेषेण प्रतिष्ठाया हरेः शुभाः। ध्रुव लघु मृदुवर्गे वारुणे विष्णुदैवे मरुददितिधनिष्ठे शोभने वासरे च। विदशमदनजन्मैकादशे शीतरश्मौ विबुधपति-रभीष्टा नाड़िनक्षत्रहीने"॥ देवताघटनम्। प्राजेशवास्व-

करादितिभाश्विनीषु पौष्णामरेज्यशशिभेषु तथोत्तरासु । कर्त्तुः शुभे शशिनि केन्द्रगते च जीवे कार्य्या हरे शुभतिथौ विधिवत् प्रतिष्ठा ॥ पुष्याश्विशक्रभगदैवतवासवेषु पौष्णानिलेशमघरोहिणीमूलहस्ते पौष्णानुराधहरिभेषु पुनर्वसौ च कार्य्याभिषेकतरुभूतपतिप्रतिष्ठा" ॥ महेशादिप्रतिष्ठा । ध्रुवमृदुनचत्रगणे रवि शुभवारेषु सुतिथौ दीचा । स्थिरलग्ने शुभे चन्द्रे कोणे शुभे गुरौ धर्मैः दीचाकरणम् । भुजबले । "युगादायने पुण्ये कर्त्तव्य विषुवद्दये । चन्द्रसूर्य्यग्रहे वापि दिने पुण्येऽथ पर्वसु ॥ या तिथिर्यस्य देवस्य तस्यां वा तस्य दीचणे । ब्रह्मागमविशेषेण प्रतिष्ठा मुक्तिदायिनी" ॥ पद्मपुराणे । "प्रतिपद्धनदस्योक्ता पवित्रारोहणे तिथिः । श्रिया देव्या द्वितीया च तिथीनामुत्तमा स्मृता ॥ तृतीया त्वथवान्या च चतुर्थी तत्सुतस्य च । पञ्चमी सोमराजस्य षष्ठी प्रोक्ता गुहस्य च ॥ सप्तमी भास्करस्योक्ता दुर्गायाश्चाष्टमी तिथिः । मातृणां नवमी प्रोक्ता दशमी वासुकेस्तथा ॥ एकादशी ऋषीणाञ्च द्वादशी चक्रपाणिनः" ॥ चक्रपाणिन इति पणव्यवहार इत्यस्मात् । "त्रयोदशी त्वनङ्गस्य शिवस्य च चतुर्दशी । मम चापि मुनिश्रेष्ठ पौर्णमासी तिथिः स्मृता" ॥ इति देवप्रतिष्ठा ।

"शुभहरिघटलग्ने देवराट्पुष्विशाखाविनयनविधियाम्यहस्तसर्पान्त्यभेषु सुकरणतिथियोगे शुक्रजीवार्कवारे तरणिघटनमिष्टं चन्द्रताराविशुद्धौ" । नौकाघटनं "शुभाहे विष्णुयुग्मेन्दुभगमैत्राश्विपाणिषु । चालनं घटनस्यागात् नावः शुभतिथीन्दुषु" ॥ निष्पन्न नौकाचलनम् । "पश्चिकरेज्यसुधासुधानिधिपूर्वामित्रधनाच्युतभे शुभलग्ने । तारकयोगतिथीन्दुविशुद्धौ नौगमनं शुभदं शुभवारे" ॥ नौयात्रा । हारीतः । "अग्न्याधाने निधनगे प्रत्यरौ च विपत्करे । यदि व्याधिः

समुत्पन्नः क्लेशाय मरणाय वा ॥ यदा ताराः शुभाः पुंसां नक्षत्रस्याशुभं फलम् । तत्र नात्यन्तिकं प्रेयमिवमन्यत्र पण्डितैः ॥ तथैव चन्द्रमास्तस्य गोचरे चाशुभप्रदः । तदा नूनं भवेन्मृत्युः सुधासम्पीतदेहिनः ॥ शिखिगुणरसेन्द्रिया-नलशशिविषयगुणर्त्तुपञ्चमपक्षाः । विषयैकचन्द्रयुग्मार्णवा-ग्निरुद्रानिलदहनाः । भूतशतपञ्चपक्षयो द्वौ त्रिंशच्छततार-कामानम्" ॥ तदनुसारेण फलकथनम् । "आर्द्रा श्लेषा स्वाती पूर्वा ज्येष्ठासु च यस्य रोगजन्म स्यात् । धन्वन्तरि-णापि चिकित्सितस्य तस्यासवो न स्युः" कौशिकः । "कृत्ति-कासु यदा व्याधिर्न्टणां संप्रतिपादितः । नवरात्रं भवेत् पीडा त्रिरात्रं रोहिणीषु च ॥ मृगशीर्षे पञ्चरात्रमार्द्रायां मुच्यतेऽसुभिः । पुनर्वसौ तथा पुष्ये सप्तरात्रं विधीयते ॥ नवरात्रं तथाश्लेषे मासमेकं मघासु च । द्वौ मासौ पूर्वफल्गु-न्यामुत्तरासु त्रिपञ्चकम् ॥ हस्ते च सप्तमे मोक्षश्चित्रायामर्द्ध-मासकम् । मासद्वयं तथा स्वात्यां विशाखे दिनविंशतिः ॥ मैत्रे चैव दशाहानि ज्येष्ठायामर्द्धमासकम् । मूले न जायते मोक्षः पूर्वाषाढे त्रिपञ्चकम् ॥ उत्तरे विंशतिर्ज्ञेया द्वौ मासौ श्रवणे तथा । धनिष्ठायामर्द्धमासं वारुण्याञ्च दशाहकम् ॥ न च भाद्रपदे मोक्ष उत्तरासु त्रिपञ्चकम् । रेवत्यां दिनवि-शत्या चाहोरात्रं तथाश्विनौ ॥ प्राणैर्विमुच्यते नित्यं भरण्यां नात्र संशयः । कौशिकेन समादिष्टा नक्षत्रव्याधिसम्भवाः ॥ नक्षत्रं प्रतिकर्त्तव्यं नक्षत्रपथजानता । क्षीरवृक्षस्य समिधो जुहुयादग्निदैवते ॥ तिलमधुतान् याम्ये घृतमेवाग्निदैवते । प्राजापत्ये जुहुयात्तु ग्राम्यबीजकरञ्जकम् ॥ सौम्ये गव्यं पयो रौद्रे सर्पिर्मधुसमन्वितम् । अदितिर्देवता यस्य दुग्धाक्ताश्चैव तण्डुलाः ॥ पायसं सर्पिषा चैव बृहस्पत्यधिदैवते । सार्पो-

धिष्ण्य पवस्य सर्पिः सर्पाधिदैवते ॥ पितरो देवता यस्य घृताक्तांस्तिलतण्डुलाः । अश्वता नाज्ययुक्ताय भगे सर्पिस्त्वथोत्तरे ॥ साविते दधिहोमो त्वष्टे चित्रौदन हविः । यवाः स्वात्याश्च होतव्याश्चन्द्राग्निभे तु पायसम् ॥ मैत्रे सर्पिस्तु जुहुयात्तदेव चैन्द्रदैवते । यथोपपन्नमन्नञ्च जुहुयान्नैर्ऋते तथा ॥ अब्दैवते शालिबीजं वैश्वदेवे तु रूपकम् । रक्तानां तण्डुलानाञ्च होतव्य विष्णुदैवते ॥ न्यग्रोधोडुम्बराश्वत्थसमिधो वसुदैवते । वारुणे वारिजातानां पुष्पाणां होम इष्यते ॥ अजैकपादे होतव्यं प्राजापत्येन तत्समम् । अहिर्बुध्न्ये तु नक्षत्रे पिष्टकाश्च प्रशस्यते ॥ पौष्णे फलान्यखण्डानि हुनेदष्टोत्तरं शतम् । साविव्या हुतमेतत्तु ब्राह्मणाभिहितं पुरा ॥ शान्ता चैव तु होतव्यं सद्यो ज्वरहरं परम्" ॥ भीमपराक्रमे । "कृत्तिकायां पिष्टकच्छागमुखे दध्युदकञ्च देयम् । रोहिण्यां पिष्टकगोमुखे शाकम् ॥ मृगशिरसि पिष्टकमृगमुखे माषो देयः । आर्द्रायां पिष्टकगोमुखे रक्तम् । पुनर्वसौ पिष्टकवराहमुखे पटोलम् । पुष्ये पिष्टकच्छागमुखे पायसम् । अश्लेषायां पिष्टकवराहमुखे घृतम् । मघायां पिष्टकवानरमुखे तिलाः । पूर्वफल्गुन्यां पिष्टकनरमुखे मुद्गतिलपूपिकाः । उत्तरफल्गुन्यां पिष्टकवलीवर्दमुखे शाकम् । हस्तायां पिष्टकमहिषमुखे पुष्करमूलम् । चित्रायां पिष्टकव्याघ्रमुखे नगरपुष्पम् । स्वात्यां पिष्टकमार्जारमुखे तिलाः । विशाखायां पिष्टकव्याघ्रमुखे गुडभक्तम् । अनुराधायां पिष्टकमृगमुखे कुलत्थम् । ज्येष्ठायां पिष्टकमूषिकमुखे धन्याकम् । मूले पिष्टकमार्जारमुखे तिलम् । पूर्वाषाढायां पिष्टककुक्कुरमुखे वचा । उत्तराषाढायां पिष्टकहयमुखे शाकभक्तम् । श्रवणायां पिष्टकमहिषीमुखे रक्तम् । धनिष्ठायां पिष्टकनरमुखे शाकभक्तम् । शतभिषायां पिष्टक-

वानरमुखे पिप्पली । पूर्व्वभाद्रपदायां पिष्टकनरमुखे सित-तण्डुलाः । उत्तरभाद्रपदायामप्येवम् । रेवत्यां पिष्टकनरमुखे गुडभक्तम्"। अश्विनौ भरण्योरप्येवम् । एवं नक्षत्रदोषहे कृते ज्वरो नश्यति । एतद्विधानन्तु प्रथमं गन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यैः सदीप-माल्यपताकैः प्रपूज्य कार्य्यम् । "उरगशतभिषार्द्राज्येष्ठयास्य-त्रिपूर्व्वास्वपि च रविजभौमे चार्कवारेण योगे । यदि भवति चतुर्थी द्वादशी भूतषष्ठी निगदित इह जन्तोर्नाशकालः प्रविष्टः ॥ चरराशौ विलग्नस्थे द्विदेहार्द्धे च पश्चिमे । रोगस्य प्रशमः प्रश्ने विपर्य्यासे विपर्य्ययः ॥ शुभग्रहाः सौम्यनिरीक्षिताश्च विलग्न-सप्ताष्टमपञ्चमस्थाः । त्रिषड्दशा येषु निशाकरः स्यात् शुभं वदेद्रोगनिपीड़ितानाम् ॥ पापर्क्षेषु प्रश्नलग्ने पापसंयुतवीक्षिते । तथैव चाष्टमस्थाने रोगिणां मरणं भवेत्" ॥ मरणसूचकयोग-द्वयम् । "मन्दः पापसमेतो लग्नात्सप्तमः शुभैरयुतदृष्टः । रोगार्त्तः परदेशे चाष्टमगो मृत्युकर एव" ॥ परदेशस्थस्य रोगज्ञानं मृत्युज्ञानञ्च । "मूलमघार्द्राश्लेषा भरणी विशाखाग्नि-देवतेषु नरः । गरुड़प्रियोऽपि दष्टो न प्राप्नोति दन्दशूकेन ॥ पालाञ्जनालेपनलावणैस्तु देवविषं समुत्सारयति" ॥ दष्टस्य गारुडीमूलं यदि दृष्टमश्यामलं भवति । गारुडी पुनर्नवा । "अर्कजटावल्कलमसृण चूर्णमतिशिशिरसलिलसंयुक्तम् । पीत-मश्विकनकगोनाशहयारिविषाणां विद्रावणम् ॥ चोषसलिल-मसृणवर्त्तितकाकलिकामूलपानलेपनेन । अपसरति मस्त-लिविषं मारुतविक्षतमिव घनहन्दम्" ॥ चोषसलिलं काञ्जिकं काकलीमूलं गुञ्जामूलम् । "लज्जालुकामूलं नीलीमूलमात-पतण्डुलजलेन । मण्डलिविषमतिविषममपि पीतं निवा-रयति ॥ यः पिबति पुष्यदिवसे जलपिष्टं सितं पुनर्नवा-मूलम् । पार्श्वेनापि न खलु विचरति तस्याहि वृश्चिको

घर्षेम्" ॥ शातातपीयकर्म्मविपाके । "महापातकजं चिह्नं सप्तजन्मसु जायते । उपपातकजं पञ्च त्रीणि पापसमुद्भवम् ॥ दुष्कर्म्मजा नृणां रोगा यान्ति चैव क्रमात् शमम् । जपैः सुरार्च्चनैर्होमैर्दानैस्तेषां शमो भवेत् ॥ पूर्व्वजन्मकृतं पापं नरकस्य परिक्षये । बाधते व्याधिरूपेण तस्य कृच्छ्रादिभिः शमः ॥ कुष्ठञ्च राजयक्ष्मा च प्रमेहो ग्रहणी तथा । मूत्रकृच्छ्राश्मरीकासा अतीसारभगन्दरौ ॥ दुष्टव्रणं गण्डमाला पक्षाघातोऽक्षिनाशनम् । इत्येवमादयो रोगा महापापोद्भवाः स्मृताः ॥ जलोदरयकृत्प्लीहशूलरोगव्रणानि च । श्वासाजीर्णज्वरच्छर्द्दिभ्रममोहगलग्रहाः ॥ रक्तार्बुदविसर्पाद्या उपपापोद्भवा गदाः । दण्डापतानकश्चित्रं वपुःकम्पविचर्चिकाः ॥ वल्मीकपुण्डरीकाद्या रोगाः पापसमुद्भवाः । अर्शआद्या नृणां रोगा अतिपापोद्भवा मताः ॥ अन्ये च बहवो रोगा जायन्ते रोगसङ्कराः । उच्यन्तेऽथ निदानानि प्रायश्चित्तानि च क्रमात् ॥ महापापे तु सर्व्वं स्यात्तदर्द्धन्तूपपातके । दद्यात् पापे तु षष्ठांशं कल्प्य व्याधिबलाबलम् ॥ लक्षमुच्चावचं पुष्पं प्रदद्याद्देवतार्च्चने । दद्याद्द्विजसहस्राय मिष्टान्नं द्विजभोजने ॥ गोदाने वत्सयुक्ता गौः सुशीला च पयस्विनी" ॥ गोदानमधिकृत्यादिपुराणे । "अरोगश्चैव जायेत तेजस्वी च भवेन्नरः" ॥ मनुः । "औषधान्यगदो विद्या दैवी च विविधा स्थितिः । तपसैव प्रसिध्यन्ति तपस्तेषां हि साधनम्" ॥ अगदो नैरुज्यम् । शातातपः । "यथा निदानं दोषोत्थः कर्म्मजो हेतुभिर्व्विना । महारम्भोऽल्पके हेतावन्तिमो दोषकर्म्मजः" ॥ सारावल्याम् । "पथ्याशिनो शीलवतो नराणां सद्वृत्तभाजां विजितेन्द्रियाणाम् । एवं विधानामिदमायुरत्र पिस्यं सदा ह्यमुनिप्रसादः" ॥ व्यक्तमाह याज्ञवल्क्यः । "वर्त्याधारच्छेदयोगाद् यथा दीपस्य

संस्थितिः । विक्रियापि च दृष्टैवमकाले प्राणसंशयः" ॥ यथा चाविकलवर्त्त्यादिसत्त्वे प्रचण्डवातादिना दीपनाशस्तथा सत्यप्यायुषि चाशुभकर्मवशात् सौदुर्गवत्त्वं युद्धापथ्यसेवित्वादिना प्राणनाश इति । आयुर्वेदे । "यथाशास्त्रञ्च निर्णीतो यथा व्याधिचिकित्सितः । न शमं याति यो व्याधिः स ज्ञेयः कर्मजो बुधैः" ॥ तच्चिकित्सायां भारतीशभट्टाचार्य्यः । "दानैर्दयादिभिरपि द्विजदेवता गोगुर्व्वर्चनाप्रणतिभिश्च जपैस्तपोभिः । इत्युग्रपुण्यनिचयैरुपचीयमानाः प्राक् पापजा यदि रुजः प्रशमं प्रयान्ति" ॥ अतएव हेमाद्रिधृतदानखण्डे तत्तद्रोगे तत्तद्दानाभिधानपूर्व्वकं भगवद्वाक्यम् । "सुवर्णदानं सर्व्वेषां रोगाणां शमकारणम् । तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन कर्त्तव्यं कमलोद्भव" ॥ कर्म्मदोषोभयजव्याधौ च । "दानादिभिः कर्म्मभिरौषधीभिः कर्म्मक्षये दोषपरिक्षये च । सिद्ध्यन्ति ये यत्नवतां कथञ्चित्तत्कर्म्मदोषप्रभवा गदास्तु" ॥ अतएवोक्तम् । "प्रायश्चित्तमकृत्वा तु कर्म कुर्य्यान्न किञ्चन । अनिस्तीर्णमघं यस्माद्द्विगुणं परिपच्यते" ॥ केवलदोषजे तु । "स्वहेतुदुष्टैरनिलादिदोषैरुपप्लुतैः स्वेषु परिस्खलद्भिः । भवन्ति ये प्राणभृतां विकारास्ते दोषजा भेषजशुद्धिसाध्याः" ॥ वृहस्पतिः । "अज्ञातौषधमन्त्रस्तु यश्च व्याधेरतत्त्ववित् । रोगिभ्योऽर्थं समादत्ते सदण्ड्यश्चौरवद्भिषक्" ॥ नन्दिपुराणे । "अप्येकं नीरुजं कृत्वा जन्तुं यादृशतादृशम् । आयुर्वेदप्रभावेण किन्न दत्तं भवेद्भुवि" ॥ किन्न दत्तं भवेदिति सर्व्वदानफलं लभते इत्यर्थः । लिङ्गपुराणम् । "आयुष्ये कर्म्मणि क्षीणे लोकोऽयं दृश्यते मया । औषधानि च मन्त्राश्च न होमो न पुनर्जपः । त्रायन्ते मृत्युनोपेत जरया वापि मानवम्" ॥ इति काल-वाक्यम् । हरिवंशेऽपि । "दैवं पुरुषकारेण न शक्यमति-

वर्त्तितुम्” इति । “न जिघ्रन्ति न शृण्वन्ति न पश्यन्ति गतायुषः । दीपनिर्वाणगन्धञ्च सुहृद्वाक्यमरुन्धतीम्” ॥ विष्णुधर्मोत्तरे । “हरिं गोद्विजचन्द्रार्कसुराग्नीन प्रतिपूज्य च । शृण्वन् मन्त्रमिमं पुण्यं विद्वान् भेषजमारभेत् ॥ ब्रह्मदक्षाश्विरुद्रेन्द्राभूचन्द्रार्कानिलानलाः । ऋषयश्चौषधिग्रामा भूतसङ्घाश्च पान्तु ते ॥ रसायनमिवर्षीणां देवानाममृतं यथा । सुधेवोत्तमनागानां भैषज्यमिदमस्तु ते” ॥ स्वयं भक्षणे तु ते इत्यत्र मे इति वदेत् । अविशेषेण भक्षणेऽपि पठेत् । “द्वयङ्गोदये गुरुबुधेन्दुसितेषु तेषां वारे रवेश्च सुविधौ सुतिथौ सुयोगे भेषूग्रपन्नगविशाखशिवेतरेषु जन्मर्च्चविष्टिरहितेष्वगदं शुभाय” ॥ औषधकरणम् “चित्रायुगे विधियुगे मित्रयुगे लघुषु वारुणविष्णौ । वस्तिविरेचनवेधाः शुभदिनतिथिचन्द्रलग्नेषु” ॥ वस्तिः चर्मपुटः विरेचनं विरेकः । वेधो व्रणादिवेधः । “पौष्णाश्विनी द्रविणशक्रसमीन्द्रपुष्याहस्तादितीन्दुहरिमूलहुताशमित्रे । चित्रान्वितेषु गुरुभेन्दुरवीज्यवारे भैषज्यपानमचिरादपहन्ति रोगान्” ॥ उत्तरात्रयेऽपि बहुलमृगीति वचनात् । रत्नमालायाम् । “द्यूनशत्रुनिधनव्ययशुद्धौ सद्ग्रहेषु नितरां बलवत्सु । आयुषश्च हितकारिणि योगे कीर्त्तिता नियतमौषधसेवा” । द्यूनादिषु पापयोगे ग्रहशून्येषु आयुष्मानित्यादिनित्ययोगे । भीमपराक्रमे । “भैषज्यपाने गुरुसोमशुक्राः शुभं विलग्नं दिवसो रवेश्च । तिथावरिक्ते करणे च शस्ते योगे च लग्ने द्विशरीरसञ्ज्ञे” ॥ तत्रैव “रोहिणी चानुराधा च शस्तमौषधभक्षणे” इति वचनाद्रोहिण्यामपि । “आदित्येषु चरेषु शक्रदिनकृत्पुष्योपचन्द्रेषु च । क्रूराहव्यतिपातविष्टिदिवसेष्विन्दावशस्ते तथा ॥ केन्द्रस्थेष्वशुभेष्वकामतिथिषु स्नानं गदो मुक्तितः । शस्तं तत्र न शोभनाविधिभुजङ्गर्क्षेन्दु सदाखराः” ॥ रोगिस्नानम् । “सेवा

चक्रे सप्तशीर्षे सप्तपृष्ठे तथोदरे। पादयोः सप्त ऋक्षाणि साभिजिन्ति न्यसेद्बुधः॥ स्वामिभाद्भृत्यभं गण्यं भृत्यभात् स्वामिभं ततः। निष्फलं पादपृष्ठस्थे सफलं मस्तकोदरे"॥ सेवा चक्रम्। "ध्रुवलघुमृदुवर्गे वासवे विष्णुदेवे विकुजरविज-वारे केन्द्रकोणेषु सत्सु। हितनुहृषभपश्चात्स्योदये चन्द्रशुद्धौ सुतिथिकरणयोगे दर्शनं भूमिपानाम्"॥ राजदर्शनम्। मत्स्यपुराणे। "राज्ञस्तु दक्षिणे पार्श्वे वामे चोपविशेत्तथा। पुरस्ताच्च तथा पश्चात् आसनन्तु विगर्हितम्॥ स्वर्थं तथा न कुर्वीत स्वगुणाख्यापनं पुनः। स्वगुणाख्यापने चैव परमेव प्रयोजयेत्। परार्थमस्य वक्तव्यं सुखे चेतसि भार्गव। स्वार्थं सुहृद्भिर्वक्तव्यं न स्वयन्तु कदाचन"॥ अस्य राज्ञः। "अज्ञाप्यमाने चान्यस्मिन् समुत्थाय त्वरान्वितः। अहं किं करवाणीति वाच्यो राजा विजानता। नातिवक्ता न निर्वक्ता न च मात्सरिकस्तथा॥ आत्मसम्भावितश्चैव न भवेच्च कथञ्चन। आराधनासु सर्वासु भृत्यवच्च विचेष्टिते। कथासु दोषं क्षिपति वाक्यभङ्गं करोति च। विरक्तलक्षणं ह्येतदनुरक्तस्य लक्षणम्। दृष्ट्वा प्रसन्नो भवति वाक्यं गृह्णाति चादरात्। कुशलादि-परिप्रश्नो सम्प्रापयति चासनम्। इति रक्तस्य कर्त्तव्या सेवा रविकुलोद्भव। यदप्यल्पतरं कर्म तदप्येकेन दुष्करम्॥ पुरु-षेणासहायेन किन्तु राज्यं महत्पदम्। कामं क्रोधं मदं मानं लोभं हर्षं तथैव च। जितव्यमरिषड्वर्गं सत्वरं पृथिवी-क्षिता। न राज्ञा मृदुना भाव्यं मृदुर्हि परिभूयते। न भाव्यं दारुणेनापि तीक्ष्णादुद्विजते जनः। अदीर्घसूत्रश्च भवेत् सर्व-कर्मसु पार्थिवः। दीर्घसूत्रस्य नृपतेः कर्म नष्टं भवेत् स्वयम्। रागे दर्पे च मान्ये च द्रोहे पापे च कर्मणि। अप्रिये चैव कर्त्तव्ये दीर्घसूत्रः प्रशस्यते। भृत्यैः सह महीपालः परीक्षा-

सञ्च वर्जयेत्। भृत्याः परिभवन्तीह नृपं हर्षणसत्कथम्। पौरुषं दैवसम्पत्त्या काले फलति पार्थिव। त्रयमेतन्मनुष्यस्य पिण्डितं स्यात् फलावहम्। कृषेर्वृष्टिसमायोगात् दृश्यन्ते फलसिद्धयः। तास्तु काले प्रदृश्यन्ते नैवाकाले कथञ्चन"॥ महाभारते। "लाभेन हर्षयेद् यस्तु न व्यथेद् यो विमानितः। असंमूढश्च यो नित्यं स राजवसतिं वसेत्। बलवान् शूर आत्मानञ्छायेवानुगतः सदा। सत्यवादी मृदुर्दान्तः स राजवसतिं वसेत्"॥ नयमाह हरिवंशे नारदः। "अनुक्तेनापि सुहृदा वक्तव्यं जानता हितम्। न्याय्यञ्च प्राप्तकालञ्च पराभवमजानता। वक्तव्यं सर्वदा सद्भिरप्रियञ्चापि यद्धितम्। आनृण्यमेतत् स्नेहस्य सद्भिरेवाहृतं पुरा। यस्योत्तापकरं पश्चात् आरब्धं कार्य्यमीदृशम्। आरम्भेनैव तद्विद्वान् स च बुद्धिमतां नयः। कुमित्रे सौहृदं नास्ति कुभार्य्यायां कुतो रतिः। कुतः पिण्डं कुपुत्रे तु नास्ति सत्यं कुराजनि। कुसौहृदे क्व विश्वासः कुदेशे न प्रजीव्यते। कुराजनि भयं नित्यं कुपुत्रे सर्वदा भयम्। अपकारिणि विश्रब्धं यः करोति नराधमः। अनाथो दुर्बलो यस्तु न चिरं स तु जीवति। न विश्वसेद विश्वस्ते विश्वस्ते नातिविश्वसेत्। विश्वासाद्भयमुत्पन्नं मूलान्यपि निकृन्तति। राजसेविषु विश्वासं गर्भसङ्करितेषु च। यः करोति नरो मूढो न चिरं स तु जीवति। ऋणशेषमृणाच्छेषं शेषमग्नेश्च भूमिप। पुनर्वर्द्धन्ति सम्भूय ततः शेषं न शेषयेत्। अद्रोहं समयं कृत्वा मुनीनामग्रतो हरिः। जघान नमुचिं पश्चादपां फेनेन पार्थिव। कृत्वा सम्बन्धकं चापि विश्वसेच्छत्रुणा न हि। पुलोमानं जघानादौ जामातापि शतक्रतुः। न चासन्ने निवस्तव्यं सर्वैर्वर्द्धिते रिपौ। पातयेत्तं समूलं हि नदीकूलमिव द्रुमम्"। विष्णुपुराणे। "अल्पहानिस्तु सोढव्या वैरेणार्थागमं त्यजेत्।

उपायतः समारब्धाः सर्वे सिध्यन्त्युपक्रमाः" ॥ ज्योतिषे । "अन्धकं तदनुमन्दलोचनं मध्यलोचनमतः सुलोचनम् । रोहिणीप्रभृतिभं चतुर्विधं नूनमत्र गणयेत् पुनः पुनः । लाभोऽन्धके निकट एव हृतस्य चौरैर्द्रव्यस्य लब्धिरिह केकरके प्रयत्नात् । द्रव्यश्रुतिर्भवति मध्यमलोचनार्क्षे न प्राप्तिरुत्तमविलोचनभे कदाचित्" । मत्स्यपुराणे । "कार्त्तवीर्य्यार्जुनो नाम राजा बाहुसहस्रभृत् । येन सागरपर्य्यन्ता धनुषा निर्जिता मही । यस्तस्य कीर्त्तयेन्नाम कल्यमुत्थाय नित्यशः । न तस्य वित्तनाशः स्यान्नष्टञ्च लभते पुनः" ॥ कल्यं प्रातः ।

अथ परीक्षा । "नो शुक्रान्तेऽष्टमेऽर्के गुरुसहितरवौ जन्मलग्नेऽष्टमेन्दौ विष्टौ मासे मलाख्ये कुजशनिदिवसे जन्मताराञ्च चाद्य । नाडीनक्षत्रहीने गुरु रविरजनीनाथ ताराविशुद्धौ प्रातः कार्य्या परीक्षा हितनुचरदशाशोदये शस्तलग्ने । अष्टम्याञ्च चतुर्दश्यां प्रायश्चित्तपरीक्षणे । न परीक्षा विवाहश्च शनिभौमदिने भवेत् । प्रायश्चित्ते अनुराधा स्वधनिष्ठा पुष्या हस्तात्रयं तथा । ज्येष्ठावारुणपौष्णे च नाट्यारम्भे शुभोगणः" । नाट्यारम्भ ।

अथ कृषिकर्म । तत्र कूर्म्मचक्रम् । "प्राङ्मुखो भगवान्देवः कूर्म्मरूपी व्यवस्थितः । आक्राम्य भारतं वर्षं नव भेदं यथाक्रमम् । मध्यप्रागग्नि याम्यादि कृत्तिकादित्रयत्रयैः क्रूरवेधयुतैस्तैस्तु पीड्यन्ते तन्निवासिनः । पूर्वापरं भवेद्देशी वेधयोरुत्तरदक्षिणे । ईशानरक्षसोर्वेधो वेध आग्नेय मारुते । तारात्रयान्वितं तत्र मौलिं यत्नेन चिन्तयेत् । नाभिश्रीर्षचतुष्पादकक्षपुच्छे च संस्थितम् । अतिवृष्टिरनावृष्टिः शलभा मूषिकाः खगाः । स्वचक्रं परचक्रञ्च सप्तैते सम्भवन्ति च । एवं देशगढग्रामक्षेत्रनामर्क्षतो वदेत्" ॥ तथा च "यत्र यत्र

च मध्ये दिव्यपार्थिवनाभसाः। दृश्यन्ते सुमहोत्पाताः स्वां दिशं तत्र पीडयेत्। सौरिर्बलाधिको दुष्टः स्वल्पवीर्य्यः शुभावहः। एकदा पीडयेद् यत्र भानुजः कूर्म्मपञ्चके। तत्र स्थाने महाविघ्नो जायते नात्र संशयः। दुष्टस्थाने गते चन्द्रे कर्त्तव्यं शान्तिपौष्टिकम्"। कूर्माङ्गस्थदेशानाह। "मध्ये सारस्वता-मत्स्याः शूरसेनाः समाथुराः। पञ्चालशाल्वमाण्डव्यकुरुक्षेत्र-गजाह्वयाः। मरुनैमिषविन्ध्याद्रिपाण्डुघोषाः सयामुनाः। काश्ययोध्या प्रयागश्च गया वैदेहकादयः। प्राच्यां मागधशोणौ च वारेन्द्रीगौडराढ़काः। वर्द्धमानतमोलिप्त प्राग्ज्योतिषोदया-द्रयः। आग्नेय्यामङ्गवङ्गोपवङ्गत्रैपुरकोशलाः। कलिङ्गौड्रान्ध्र-किष्किन्ध्या-विदर्भशवरादयः। दक्षिणेऽवन्ति-माहेन्द्रमलया ऋष्यमूककाः। चित्रकूटमहारण्यकाञ्चीसिंहलकोङ्कनाः। कावेरी ताम्रपर्णी च लङ्कात्रिकूटकादयः। नैरृते द्रविडानर्त्त-महाराष्ट्राश्च रैवतः। यवनः पह्लवः सिन्धुः पारसीकादयो मताः। पश्चिमे हैहयास्ताद्रिम्लेच्छवासशकादयः। वायव्ये गुर्ज्जराटश्च नाटजालन्धरादयः। उत्तरे चीननेपालहूनकैकेय-मन्दराः। गान्धारहिमवत्क्रौञ्चगन्धमादनमालवाः। कैलाश-मद्रकाश्मीरम्लेच्छदेशाः खशादयः। ईशाने स्वर्णभौमश्च गङ्गा-द्वारश्च टङ्कनः। काश्मीरब्रह्मपुरककिरातादरदादयः" इति कूर्मचक्रम्। देवलः। "सिन्धुसौवीरसौराष्ट्रांस्तथा प्रत्यन्त-वासिनः। अङ्गवङ्गकलिङ्गौड्रान् गत्वा संस्कारमर्हति" ॥ तीर्थ-यात्राव्यतिरेकेणेति द्रष्टव्यमिति मिताक्षरा। व्यासः। "उपरा बहुला भूमिः पथ्यानस्तस्कराहताः। सर्वे वाणिजिकाश्चैव भविष्यन्ति कलौ युगे॥ शस्यानिष्पत्तिरफला तरुणा वृद्ध-शीलिनः। भविष्यत्यफलो हर्षः क्रोधश्च सफलो नृणाम्॥ पुराण्यं बहुलोक तद्युगान्तस्य लक्षणम्" ॥ तत्र ग्रामादिषु

स्वनामफलम्। ज्योतिषे। "अवर्गोऽष्टाविधुः के च पट्चे वेदाष्टवर्गके। एकं ते सप्त पे वर्गे ये द्वयं शे च वह्नयः॥ इत्य-मष्टसु वर्गेषु याः संख्याः कथिताः क्रमात्। नाम्निवर्गात् स्वराश्चैव प्रत्येकं तां प्रकल्पयेत्॥ एकीकृत्याष्टभिर्भुक्ते शेष-संख्या ध्वजादयः। ध्वजो धूम्रश्च सिंहः श्वा वृषभो रासभो गजः॥ ध्वाङ्क्षश्च क्रमतो ज्ञेयः फलं तत्र बलक्रमात्। ध्वाङ्-क्षधूम्रवृषभा गजः सिंहो ध्वजः खरः॥ यथोत्तरबला एते ज्ञातव्याः स्वरपारगैः। प्रभौ योधे पुरे देशे मित्रनारौ गृहेषु च॥ बलात् प्रायो भवेल्लाभो न लाभो बलवर्जितात्। अ गरुडः क मार्जारश्च सिंहष्ट शुनीसुतः॥ त भुजङ्गः प आखुः स्यात् य वर्गे भः श मेषकः। नामादिवर्णतो ज्ञेया अष्टौ वर्गाः क्रमादमी॥ यद्वर्गभक्ष्यो यः प्रोक्तस्तस्मात्तस्य भवेत् चयः। ग्रामवर्गस्य ये भक्ष्यास्त्यज्यास्तद्ग्रामवासिनः॥ एवं दुर्गं रणे त्यज्या न कर्त्तव्या गडाधिपाः। अवर्गाद्यष्टकं ज्ञेयं प्रागाद्यष्ट-दिशां क्रमात्। स्ववर्गात् पञ्चमे स्थाने खण्डभङ्गश्च जायते"॥ व्यासः। "धनिनः श्रोत्रियो राजा नदी वैद्यश्च पञ्चमः। पञ्च यत्र न विद्यन्ते तत्र न दिवसं वसेत्"॥ मत्स्यपुराणे। "फाल-कृष्टे तथा देशे सर्व्वबीजानि रोपयेत्। त्रिपञ्चसप्तरात्रेण यत्र रोहन्ति तान्यपि। ज्येष्ठामध्याकनिष्ठाभूर्वर्ज्जनीयेतरा मता"॥

अथ लाङ्गलचक्रं स्वरोदये। "लाङ्गले दण्डिका यूपं योक्त्रद्वयसमन्वितम्। दण्डिकादिलिखेद्भानि दिनेशाक्रान्त-भादितः॥ दण्डिका हलयूपानां द्विद्विस्थाने त्रिकं त्रिकम्। योक्त्रयोश्च त्रिकञ्चैव मध्ये पञ्चाग्रके त्रयम्॥ दण्डस्थे च गवां हानिर्यूपस्थे स्वामिनो भयम्। लक्ष्मीर्लाङ्गलयोक्त्रादौ चैत्रा-रम्भादिनत्रिके"॥ इति लाङ्गलचक्रम्।

अथ बीजोप्तिचक्रम्। "सूर्य्यभादुरगः स्याप्स्त्रिनाद्येका-

न्तरक्रमात्। मुखे त्रीणि गले त्रीणि भानि द्वादश तूदरे॥ पुच्छे चतुर्भिः पञ्च दिनभाच्च फलं वदेत्। वदने चौचकं विद्यात् गलकेऽङ्गारकस्तथा॥ उदरे धान्यवृद्धिः स्यात् पुच्छे धान्यक्षयो भवेत्। इति रोगभयं राज्ये चक्रे वीजोप्तिसम्भवे"॥ सूर्य्यभात् सूर्य्यभुज्यमाननक्षत्रात्। त्रिनाड्येकान्तरक्रमादिति यदश्विन्यां रविस्तदा तामारभ्य गणयेत्। त्रिनाडीषु अश्विनी-भरणीकृत्तिका दत्त्वा रोहिणी बहिः कार्य्या मृगशिरस आर्द्रा पुनर्वसु नाडीषु दत्त्वा पुष्यो बहिः कार्य्यः एवं क्रमेणान्या लेख्याः। चौचक अस्यशून्यताम्। ईतयः। "अतिवृष्टिरना-वृष्टिः शलभा मूषिकाः खगाः। प्रत्यासन्नाश्च राजानः षडेते ईतयः स्मृताः"॥ इति वीजोप्तिचक्रम्।

अथ वृषचक्रम्। "वृषचक्रं वृषाकारं सर्वावयवसंयुतम्। लिखित्वा विन्यसेद्भानि वृषनामर्क्षपूर्वकम्॥ मुखाक्षिकर्ण-शीर्षेषु शृङ्गे स्कन्धे द्विकं द्विकम्॥ त्रीणि पृष्ठे द्वय पुच्छेऽष्टौ पादे तूदरे त्रिकम्। हलप्रवाहवीजोप्तिप्रारम्भादिदिनर्क्षकम्॥ यदङ्गेषु स्थितं तस्मादूच्ये सर्वं शुभाशुभम्। आस्ये हानिः सुखं नेत्रे कर्णे भिक्षाटनं तथा॥ शीर्षे धृतिस्तथा शृङ्गे सौख्यं स्कन्धे च मङ्गलम्। पृष्ठे कष्टं श्रम पुच्छे भ्रमः पादे सुखं हृदि। चन्द्रयोगादिदं प्रोक्तं वृषचक्रफलं बुधैः"॥ इति वृष-चक्रम्।

दीपिकायाम्। "पूर्वाग्नियाम्यफणिपित्र्यमिवान्यभेषु रिक्ता-ष्टमीविगतचन्द्रतिथिं विहाय। द्वाङ्गामिगोसमुदाये विकु-लाकिंवारे शस्तेन्दुयोगकरणेषु हलप्रवाहः। हलप्रवाहवदीज-वपनस्य विधिः स्मृतः। त्रिवायाश्च शुभे केन्द्रे स्थिर स्वमनु-लोदये"॥ भीमपराक्रमे। "प्राग्भ्रि कन्यां बलीवर्द दक्षिणे लोहितं न्यसेत्। उत्तराभिमुखो भूत्वा कर्षकः कृषिमारभेत्॥

हले तु योजिते यत्र चेत्रे ग्रासं करोति गौः। तत्र स्याद्द्विगुणं शस्यमवश्यं गर्गभाषितम्" ॥ कृत्यचिन्तामणौ बलभद्रः। "सुखदः प्रतिपच्चैव द्वितीया कार्य्यसाधिनी। आरोग्यदा तृतीया च चतुर्थी कीटकृत् सदा॥ पञ्चमी श्रीपदा नूनं षष्ठी च कलहप्रिया। सप्तमी स्यानदा भोग्या हर्षं हन्ति तथाष्टमी। नवमी शस्यनाशाय दशमी भूतिदा सदा। एकादशी तथा कुर्य्याद्धनं धान्यं मनोरथम्। द्वादशी प्राणसन्देहा सर्वसिद्धा त्रयोदशी। चतुर्दशी पतिं हन्ति पञ्चदश्येव निष्फला। अमावास्याष्टमी षष्ठी रिक्ता च परिवर्जयेत्। सौरिभौमदिने चैव कृष्यारम्भे धनक्षयः। प्राजेशविष्णुतिष्येषु पितृकरोत्तरेषु च अश्विनी वातपौष्णेषु मूलादितीन्दुभे तथा। वारे भानुजशुक्रे च जीवे शीतकरे तथा। लग्ने स्त्रीगोमीनयुग्मे कृष्यारम्भं शुभं विदुः। ऐशान्यां पुष्पनैवेद्यैः चेत्रपालञ्च पूजयेत्। सालङ्कारो हलधरः स्रग्भिश्च पूजितं हलम्। दध्याज्यमधुभिः श्रेष्ठं फालाग्रञ्च प्रलेपितम्। कर्षं प्रावर्त्तयेत् प्राज्ञो नूतनेन हलेन च। अम्बाश्विनितिष्यचन्द्रेषु ब्रह्मेन्द्रविष्णुवारुणे। वायव्येन्द्राग्निभे चैव रोहिण्यामुत्तरासु च। वारे जीवज्ञशुक्रे च सोमे दिनकरे तथा। युग्मे युवति गो मीने शस्तं स्याद्वीजवपनम्"॥ राजमार्त्तण्डे। "प्राजेशश्रवणोत्तरार्द्रित मघा मार्त्तण्डतिष्याश्विनी पौष्णानुराधमरीचय शतभिषा स्वातिविशाखा तथा। जीवार्केन्दुसितेन्दुनन्दनदिने वारे स्थिरस्योदये शस्यानां वपने भवन्ति लवने शस्ते तिथौ रोपणे"। देवलः। "गुरुसोमसूर्य्यशुक्राः चेम्याः सम्पत्कराः शुभाः। बुधार्किभूमिपुत्राश्च न भवन्ति फलप्रदाः। हन्ति मेषः पशून् सर्वान् स्वभावेनाथ वृश्चिकः। कर्कटे न भवेत् सौख्यं तुलाया न प्ररोहति। केशरी शस्यघाती स्यात् पार्थिवोपद्रव

धनुः ॥ मकरे चैव कुम्भे च भयमेव विनिर्दिशेत् । गोस्त्रीमन्मथमीनेषु शस्यं सम्पद्यते महत् ॥ प्रशस्ते चन्द्रतारे च शुचिः शुक्लेन वाससा । स्नात्वा गन्धैश्च पुष्पैश्च पूजयित्वा विधानतः ॥ पृथ्वीञ्च शस्यसंयुक्तां पूजयित्वा प्रजापतिम् । अग्निं प्रदक्षिणीकृत्य दीयते भूरिदक्षिणा ॥ कृष्णौ वृषौ नियोक्तव्यौ नवनीतैर्घृतेन वा । मुखपार्श्वे तयोर्लिम्पात् फालाग्रं कनकैः स्पृशेत् ॥ उत्तराभिमुखो भूत्वा चोरेणार्घ्यं प्रदापयेत् । ततः शुभकरः श्रीमान् कृषिकर्म समाचरेत् ॥ वर्जयेद्भग्नशृङ्गञ्च क्षुरभग्नञ्च वर्जयेत् । विकलं छिन्नलाङ्गूलं कपिलं वृषभं तथा ॥ हलप्रवाहनं कार्य्यं नीरुग्भिः कृषिकर्मकैः । हलादिभिर्दृढैः क्षेमं कुद्दृढैर्न शुभं वदेत् ॥ वृषभा यदि मुह्यन्ति तस्य विघ्नप्रदा भवेत्" ॥ कृषिरिति शेषः "तस्मात् सर्वप्रयत्नेन निर्विघ्नं कारयेत् सदा । एका जयकरी रेखा तृतीया चार्थदायिका ॥ पञ्चमी या भवेद्रेखा बहुशस्यफला हि सा । अत ऊर्द्ध्वं न कर्त्तव्यं महादोषस्ततो भवेत् ॥ संपूज्याग्निं द्विजं देवं कुर्य्याद्धलप्रवर्त्तनम् । ईषनिघृष्टफालाग्रं छिन्नरेखां न कारयेत् ॥ स्मर्त्तव्या वसवश्चेन्द्रः पृथूरामः सचन्द्रमाः । पराशरो बलभद्रः सर्वविघ्नोपशान्तये ॥ हले प्रवाह्यमाने तु कूर्म्म उत्पद्यते यदि । गृहिणी म्रियते तस्य ततोऽग्नेश्च भयं भवेत् ॥ लाङ्गूलं भिद्यते चापि प्रभुस्तत्र विनश्यति । ईषाभङ्गो यदा कर्त्तुः मरणो जीवितस्य च ॥ सुतनाशो युगाभङ्गे समीने म्रियते सुतः" ॥ समीने योक्रबन्धनकाष्ठद्वये । "योक्रच्छेदे तु व्याधिः स्यात् शस्यहानिश्च जायते । हले प्रवाह्यमाने तु गोरेकः प्रपतेद् यदि ॥ प्रपतेत् शुभमाबन्तु बन्धनं स प्रपद्यते । ज्वरातिसाररोगेण कृषिभङ्गं विनिर्दिशेत् ॥ प्रवाह्यमानमस्तु ततो गोः प्रपतेत् यदि । वसुधातीटैर्न नर्दन्ति

ततो ग्रस्यं चतुर्गुणम् ॥ हेमवारिविलिप्तश्च बीजश्चोन्नयत: शुचि: । इन्द्रं चित्ते निधायाथ स्वयं मुष्टिवयं वपेत् ॥ कृत्वा धान्योन्यप्रीतसाहं नर्त्तको हृष्टमानस: । प्राङ्मुख: कलसं गृह्य इमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥ त्वं वै वसुन्धरे सीते बहुपुष्पफलप्रदे । नमस्ते मे शुभं नित्यं कृषिं मेधां शुभे कुरु ॥ रोहन्तु सर्व-शस्यानि काले देव प्रवर्षतु । कर्षकास्तु भवन्त्वग्रा धान्येन च धनेन च स्वाहा" ॥ कृत्यरत्नाकरे ब्रह्मपुराणम् । "चैत्रे च कृष्णपक्षस्यां काश्मीरा च रजस्वला । नित्यं भवति तस्मात्तां कृत्वा शैलमयीं स्त्रियम् ॥ अभ्यङ्गवस्त्रनैवेद्यै: पूजयेच्च दिन-त्रयम् । पुष्पालङ्कारधूपैश्च गोरसं वर्जयन्ति च" ॥ काश्मीरा पृथ्वी । "अष्टम्याञ्च तत: स्नाप्य ताभिरेव गृहे गृहे । सुस्ना-ताभि: प्रहृष्टाभिर्जीवपत्नीभिरेव च ॥ अनन्तरं द्विजै: स्नाप्य सर्वौषधियुतैर्जलै: । गन्धैर्बीजैस्तथा रत्नै: फलै: सिद्धार्थकैस्तथा ॥ स्नापयित्वा च तां देवीं गन्धैर्माल्यैश्च पूजयेत् । तन्निवेदित-मिष्टन्तु माशितव्यं गृहे गृहे ॥ अत:परं स्नाता गर्भं गृह्णाति ऋतुमेदिनी" ॥ तथा "ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च काश्यप: सुरभी-गृहे । इन्द्र प्रचेता: पर्जन्य: शेषश्चन्द्रार्कवह्नय: ॥ बलदेवे हलं भूमिर्वृषभं रामलक्ष्मणौ । रघोघो जानकी सीता युगं गगनमेव च" ॥ सीता लाङ्गलपद्धति: । युग युगकाष्ठम् । "एते द्वाविंशति: प्रोक्ता प्रजानां पतय: शुभा: । गोमङ्गले तु संपूज्या: कृष्यारम्भे महोत्सवे ॥ अर्घ्यै: पुष्पैश्च धूपैश्च माल्यै रत्नै: पृथक् पृथक् । हलेन वाहयेद्भूमिं स्वयं स्नात: स्वलङ्कृत:" ॥ तथा । "क्षमा बीजन्तु तत्रैव भोक्तव्यं बान्धवै: सह" ॥ बीज-वपनं प्राजापत्यतीर्थेन यथा हारीत: । "कनिष्ठाया: पश्चात् प्राजापत्यमावपनं होमतर्पणे प्राजापत्येन कुर्य्यात्" इति । राजमार्त्तण्डे । "सित्यं दश हले लक्ष्मीर्नित्यं पञ्च हले

घनम्। नित्यञ्च विरुद्धे भर्त्ता नित्यमेकह्रसे फलम्" ॥ होम-सर्पणे लानहोमसनकादितर्पणे पराशरः। "वैशाखे वपनं श्रेष्ठं मध्यमं रोहिणी रवौ। अतःपरमिप्रथमं न जातु श्रावणे शुभम्" ॥ ज्योतिषे। "पूर्वभाद्रपदा मूलं रोहिण्युत्तर-फल्गुनी। विशाखा शतभिषा चाथ धान्यानां रोपणे वरा ॥ सदोसा रजनीं नीलीं पुत्रवित्तैर्वियुज्यते। स्वयं जाते पुनस्तेहि पालयन्नेव दुष्यति ॥ आरामे गृहमध्ये वा मोहात् सर्पप-मायपन्। पराभवं रिपुर्याति ससाधनधनक्षयम् ॥ निशा नीली पलाशश्च चिञ्चा श्वेतापराजिता। कोविदारश्च सर्वत्र सर्वं निघ्नन्ति मङ्गलम्" ॥ निशा हरिद्रा। कोविदारको रक्तकाञ्चनः। "हिमाम्भसा तु सवीर्ज्ज धात्री मन्त्रेण रोपयेत्। वसुधेति सुशीतेति पुण्यदेति धरेति च ॥ नमस्ते शुभगे नित्यं द्रुमोऽयं वर्द्धतामिति। अरिष्टाशोकपुन्नागबकुलाम्रप्रियङ्गवः ॥ माङ्गल्याः पूर्वमारामे रोपणीया गृहेषु च। पनसमेकं पिचु-मर्दमेकं द्वौ चम्पकौ चाश्वथ केशराणि ॥ तालाष्टकं श्रीफल-सप्तकञ्च पञ्चाम्ररोपी नरकं न पश्येत्" ॥ दानरत्नाकरे देवी-पुराणम्। "ये च पापा दुराचाराः श्रोतश्छेदकारिणः। तृष्ण्यवीथ्यादिनरके पच्यन्ते यावदी दिनम् ॥ यत्नाद्गो श्रोध-मानाद्गु यत्नप्रकोशितां भुवि।' तस्मिन् देशे भयं नित्यं राजानो न चिरायुषः। न च मन्दश्च लोके यत्र श्रोतस-भेदिनः" ॥ श्रोतश्छिद्रः। "शिशिराग्नानल्कमपि सम्प्र सप्येषु बन्धयेत्। न व्याधिकोटिर्शंशायां भयं तत्र भवेत् क्वचित् ॥ शिश्विः प्रवनतादुन्तरश्विनगद्दत्तामगोध वर्गादं ये श्रोमहामभक्तपादाः कुशानिनः सादृस्टं मानामनमयशाम-रायां सध्ये यरमधरतोऽदिमाद्भुमं पवनदुमं वादुयेगं पारम-द्वयमं योमहनूमनामाश्रापयन्ति परुषमपानस्थर्थे पाता-

भोऽभोगाभोहतीपाण्डरमुण्डोधूलो शृङ्गारतल्पाश्रयरा कृता-फड़िङ्गा पत्तावानरा गरुड़ा इमत्कुकमक्षिकादिरोगम्। सत्त्व-यतत्वमपि विलम्बं माचरतः विलम्बं कारयत तदा युष्मान् मतखण्डं कारयामीति। ग्रां ग्रीं ग्रौं श्रीरामाय नमः"॥ इति शस्येषु बन्धयेत्।

अथ मुष्टिग्रहणम्। दीपिकायाम् "याम्याजपादाश्वि-धनानलतोयशक्रचित्रेतरेषु कुजार्कजवारवर्जम्। शस्तेन्दु-योगकरणेषु तिथौ विरिक्ते धान्यच्छिदिः स्थिरनरस्त्रमृगोदयेषु"॥ बलभद्रः। "रेवतीहस्तमूलेषु श्रवणे नागयाम्ययोः। पितृ-दैवे तथा सौम्ये धान्यच्छेदं मृगोदये"॥

अथ धान्यच्छेदनप्रकारः। "सपत्नौ मासमुष्टी च यवधान्ये सकाण्डके। छिन्द्यात्तिलस्य निष्पत्रमेतत् पाराशरं मतम्"॥ पराशरः। "न मुष्टिग्रहणं कुर्य्यात् कदाचिद्वटपौषयोः। ईशाने लवनं कुर्य्यात् सार्द्धमुष्टिद्वयं शुचिः॥ पौषो पुष्ये शुभाहे वा पूजयित्वेष्टदेवताम्। शस्यविघ्नप्रशान्त्यर्थं देवं वा हव्यभोज-नम्"॥ बौधायनः। "रथाश्वगजाधान्यानां गवां चैव रजः शुभम्। अप्रशस्तं समूहिन्याः श्वाजाविखरवायसाम्"॥ समूहिनी संमार्जनी। कृत्यचिन्तामणौ मेधिरोपणम्। "वटश्च सप्तपर्णश्च गम्भारी शाल्मली तथा। औडुम्बरी तथा धात्री या चान्या क्षीरधारिणी॥ सौनाम्नी कर्षकैर्नित्यं मेधिः कार्य्या फलप्रदा"॥

अथ वीजसञ्चयः। "हस्ता चित्रादितिस्वाती रेवत्यां श्रवणद्वये। स्थिरे लग्ने गुरौ शुक्रे वीजं धार्य्यं शुभासरे॥ माघे वा फाल्गुने वापि सर्ववीजानि संग्रहेत्। शोषयेत्तापयेद्रौद्रे रात्रौ चोपनिधापयेत्॥ ततश्च पुटिकां बद्ध्वा शोषयेच्च पुनः पुनः। स्थापयेच्च प्रयत्नेन यथा भूमिश्च न स्पृशेत्॥ दीपा-

म्निना च संसृष्टं दृष्ट्या चोपहतञ्च यत्। वर्जनीयं तथा बीजं यत् स्यात् कीटसमन्वितम्॥ याम्याग्निरुद्राहि विशाखपूर्वा-माहेन्द्रपित्र्येतरभैः शुभाहे। धान्यादिसंस्थापनमेषु शस्तं मृगस्थिरद्व्यङ्गघटेषूदयेषु॥ सौम्यादितिमघा ज्येष्ठानुराधरेषु च कारयेत्। मीने लग्ने शुभे चन्द्रे निधनक्रूरवर्जिते॥ लेख्यं कोष्ठके धान्यं गर्गो वदति सर्वदा। धनदाय सर्वलोकहिताय देहि मे धान्यं स्वाहा॥ नम ईडायै ईडादेवी सर्वलोकवि-वर्द्धिनी कामरूपिणि धान्यं देहि स्वाहा। लेखयित्वा इमं मन्त्रं धान्यागारे विनिक्षिपेत्"॥ पुराणसर्वस्वे। "मन्त्रं लिखित्वा पत्रे च मध्ये धान्यस्य धारयेत्। पश्चाद्धान्यराशेस्तु मूषिकादिनिवृत्तये॥ दक्षिणदिशु खगमनं स्यादभिनवासु नारीषु। व्ययमपि शस्यफलानां न बुधो बुधवासरे कुर्य्यात्॥ त्रिपूर्वे रेवत्यां धनिष्ठा वारुणेषु च। एतेषु पट्सु विज्ञेयं धान्यनिष्क्रमणं बुधैः॥ श्रवणात्रय विशाखा ध्रुवपौष्णपुनर्व-सुनि पुष्यच। अश्विन्यथ ज्येष्ठा धनधान्यविवर्द्धिनी कथिता"॥ धान्यादिस्थापनम्। "कुम्भमासेऽपि सर्वेषां मन्दिराणामुप-क्रमम्। महर्षयः प्रशंसन्ति धान्यागारं विहाय च"॥ अत्र प्रयोगः। पौर्णमास्यन्तचैत्रीकृष्णपञ्चम्यां पृथ्वी रजस्वला तां दिनत्रयमेकस्मिन् पर्वताकारे उच्चप्रदेशे सधवाः स्त्रियः प्रपूजये-युरष्टम्यां तां स्नापयित्वा ताः पूजयेयुः। ततः शुभदिने बीज-वपनदिने वा सर्वौषधिगन्धबीजरत्नफलश्वेतसर्षपैः पृथ्वीं स्नाप-यित्वा गन्धादिभिः पूजयेत्। नैवेद्यशेषञ्च पश्चाद्भोक्तव्यम्। अथ हलप्रवाहदिने बीजवपनदिने च कृतस्नानादिराचान्तो गर्त्तं क्षेत्रे कृत्वा जलेनापूर्य्य तत्र प्रजापतिं सूर्य्यादिनवग्रहान् पृथ्वीञ्च पूजयेत्। "हिरण्यगर्भे वसुधे शेषस्योपरिशायिनि। वसाम्यहं तव पृष्ठे गृहाणार्घ्यं धरित्रि मे"॥ इति मन्त्रेण

चौरेणार्घ्यं दद्यात्। ऐशान्यां पुष्पनैवेद्यैः प्रणवादिनमोऽन्तेन ब्रह्मणे नमः नमस्ते बहुरूपाय विष्णवे परमात्मने स्वाहा इत्यनेन त्रिःपूजयेत्। रुद्राय कश्यपाय सरस्वत्यै इन्द्राय तदर्घ्यमन्त्रस्तु। "शक्रः सुरपतिः श्रेष्ठो वज्रहस्तो महाबलः। शतयज्ञाधिपो देव तुभ्यमिन्द्राय वै नमः" ॥ प्रचेतसे पर्ज्जन्याय शेषाय चन्द्राय अर्काय वह्नये बलदेवाय हलाय भूमये वृषभाय रामाय लक्ष्मणाय जानक्यै सीतायै स्वर्गाय गगनाय इति द्वाविंशति पूजयेत् क्षेत्रपालमग्निं द्विजञ्च पूजयेत्। अग्निं प्रदक्षिणीकृत्य ब्राह्मणाय दक्षिणां दद्यात्। आम्रपल्लवौदनदधीनि गर्त्ते निक्षिप्य मृत्तिकाभिः पूरयेत् षष्टौ वृषौ नवनीतघृतेन वा मुखपार्श्वयोर्निक्षिपेत्। हलप्रवाहकान् गन्धादिना भूषयित्वा हलं माल्यादिभिः पूजयित्वा दधिघृतमधुभिः फालाग्रं प्रक्षिप्य हेम्ना फालाग्रं घर्षयित्वा कर्षयेत् वस्विन्द्रपृथुरामेन्दु पराशरबलभद्रान् स्मरेत्। एका तिस्रः पञ्च रेखा हलेन कार्य्याः भग्नशृङ्गखुरलाङ्गूलाः कपिलाश्च वृषा न योक्तव्याः हलप्रवाहकाश्च समर्थाः कर्त्तव्याः हलानि नवानि दृढ़ानि कर्त्तव्यानि वृषभयुद्धादिकं न शुभदं वृषभाणां नर्द्दनेन चतुर्गुणं शस्य मूत्रपुरीषोत्सर्गे तथा। बीजवपने लिखितमधिकं सुवर्णजलसंयुक्तं बीजमुष्टित्रयम् इन्द्रं ध्यायन् स्वयं प्राजापत्येन तीर्थेन वपेत् उभयत्रैव प्राङ्मुखः जलपूर्णकलसं गृहीत्वा "त्वं वै वसुन्धरे सीते बहुपुष्पफलप्रदे। नमस्ते मे शुभं नित्यं कृषिं मेधां शुभे कुरु ॥ रोहन्तु सर्व्वशस्यानि काले देवः प्रवर्षतु। कर्षकास्तु भवन्त्वग्रा धान्येन च धनेन च" स्वाहेति प्रार्थयेत्।

अथ षष्टिसंवत्सरगणना। "शकेन्द्रकालः पृथगाकृति २२। घ्नः शशाङ्कनन्दाश्वियुगैः ४२९१ समेतः। शराद्रिवस्विन्दु

१८७५। हृत सलब्ध षष्ट्यावशिष्टा प्रभवाद्ययोऽब्दा । वर्षं वर्जन्तु यच्छेष सूर्य्यैं सपूर्थं खोर्मिभि । ६०। हृत व्युत्क्रमत खाग्निहृतेऽशि मासकादय" ॥ अस्यार्थं । शाकेन्द्रकाल शक राजाब्दकाल पृथक आकृतिघ २२। द्वाविंशत्या पूरित शशाङ्कनन्दाश्वियुगैरकनवत्यधिकशतद्वयाधिकचतु सहस्रै सम तोऽङ्क शराद्रिवसिन्दुहृत पञ्चसप्ताधिकाष्टादशशतैर्यावत् सङ्ख्य हर्त्तुं शक्नोति तावता हृत कर्त्तव्य सलब्ध पूर्वंशकाब्द शरेत्यादिना लब्धसङ्ख्यया युत कार्य्य षष्ट्यासशेषे षष्टादेपोऽङ्क पूर्ववत् षष्ट्याहृतलब्धस्यावशिष्टे प्रभवादय एकावशेषे प्रभव द्वयाद्यवशिष्टे विभवादि वर्षंवर्जन्तु यच्छेष वर्षातिरिक्त शरा द्रिवसिन्दुहृतावशिष्ट तत् सूर्य्यैर्द्वादशभि सपूर्य्य खोर्मभि षष्ट्याहृते व्युत्क्रमत इत्यनेन षष्टिहृतावशिष्टा अङ्का दण्डा षष्टिहृतलब्धाशके खाग्निहृते त्रिंशता हृतेऽवशिष्टा अंशका लब्धा मासा स्युरिति। प्रभवादि वर्षाण्युपक्रम्य "आद्या तु विंशतिर्ब्राह्मी द्वितीया वैष्णवी स्मृता। तृतीया रुद्रदैवत्या श्रेष्ठा मध्याधमा भवेत्' ॥ भविष्यपुराणे भैरव उवाच। "षष्ट्यब्द कथयाम्यत्र क्रूरा सौम्याश्च ये प्रिये। सवत्सरफल मुख्य प्रभवादौ वरानने ॥ बहुतोयास्तथा मेघा बहुशस्या च मादनी। बहुक्षीरास्तथा गावो व्याधिरागविवर्जिता ॥ प्रशान्ता पार्थिवाश्चैव प्रभवे परिकीर्त्तिता । १। "सुभिक्ष क्षेममारोग्य सर्वे व्याधिविवर्जिता। प्रशान्ता मानवास्तत्र बहुशस्या वसुन्धरा। हृष्टास्तुष्टा जना सर्वे विभवे च वरा नन"। २। "रोगा बहुविधाश्चैव मनुष्या वाजिकुञ्जरा। सर्वं एव प्रनश्यन्ति शुक्ले वर्षे वरानने"। ३। "प्रमादश्च चागत सर्वं धनधान्यसमाकुलम्। नित्योत्सव प्रजावृद्धि प्रमोदे जायते प्रिये"। ४। "नीरोगाश्च निराबाधा मानवा विगतद्विष।

बहुचौरास्तथा गावः प्राजापत्ये वरानने" । ५ । "निरातङ्कं जगत् सर्वं धनयौवनगर्वितम् । अङ्गिरसि प्रजाः सर्वा नित्योत्साहा वरानने" । ६ । "सुभिक्ष क्षेममारोग्यं वर्षाकालं सुशोभनम् । शस्यवृद्धिं विजानीयात् श्रीमुखे सुरवन्दिते" । ७ । "बहुचौरास्तथा गावो धान्यञ्च बलवत्तरम् । जायन्ते सर्वशस्यानि भावे वर्षे वरानने" । ८ । महार्घं जायते सर्वं घृततैलरसादिकम् । प्रजानाञ्च भवेद्वृद्धिर्युनिसवत्सरे शुभे । ९ । "निष्पत्तिः सर्वशस्यानां मध्या धातरि कीर्त्तिता । इक्षुचौरगुडादीनां प्रबलत्वं वरानने" ॥ १० । "सुभिक्ष क्षेममारोग्यं कार्पासस्य महार्घता । लवणं मधुगव्यञ्च ईश्वरे दुर्लभं प्रिये" । ११ । "सुभिक्षं क्षेममारोग्यं प्रशान्ताः पार्थिवाः प्रिये । तस्करोपहृत वित्तं बहुधान्ये वरानने" ॥ १२ । "राष्ट्रभङ्गश्च दुर्भिक्षं तस्करैश्चोपपीडनम् । जानीयाद्विग्रहं घोर प्रमाथिनि वरानने" । १३ । "जायन्ते सर्वशस्यानि मेदिनी निरुपद्रवा । लवणं मधुगव्यञ्च महार्घं विक्रमे प्रिये" ॥ १४ । "कोद्रवाः शालिमुद्गाश्च शक्तुमाषास्तथैव च । महार्घं जायते सर्वं वृषे च सुरवन्दिते" । १५ । "चनकामुद्गमाषाश्च अन्यच्च विदल प्रिये । महार्घं जायते सर्वं चित्रभानौ वरानने" । १६ । "सुभिक्षं क्षेममारोग्यं विश्वञ्च निरुपद्रवम् । व्यवहारो भवेत् हृष्टः स्वर्भानौ देवपूजिते" । १७ । "अतिवृष्टिश्च जायेत धान्यस्याथ प्रपीडनम् । शस्यं भवति सामान्यं दारुणे सुरवन्दिते" । १८ । "बहुशस्यानि जायन्ते सर्वदेशे सुलोचने । सौराष्ट्रे लाटदेशे च पार्थिवे नात्र संशयः" । १९ । "दुर्भिक्षं जायते घोरं सर्वोपद्रवसंयुतम् । अनावृष्टिः समाख्याता व्यये मवत्सरे प्रिये" । २० । "उद्यतो वर्षणे मेघो जल नैवोपजायते । महार्घं सर्वजिद्वर्षे सर्वमेव वरानने" । २१ । "कोद्रवाः शालि-

मुद्गाश्च कङ्गुमाषास्तथैव च । सुलभं जायते मुख्यं जगद्दै सर्व-धारिणि" । २२ । "अनग्निप्रबला लोका धान्यौषधिप्रपीडनम् । जायते मानुषे कष्टं विरोधिनि न संशयः" । २३ । "सर्वाः प्रजाः प्रपीड्यन्ते व्याधिः शोकश्च जायते । शिरोवक्त्रोऽक्षि-रोगाश्च पापाद्धि विकृते जनाः" । २४ । "उपद्रुतं जगत् सर्वं तस्करैर्मूषिकैः खगैः । पीड़िताश्च प्रजाः सर्वाः देशभङ्गा खरे प्रिये" । २५ । सुभिक्षं क्षेममारोग्यं शस्यं भवति शोभनम् । बहुक्षीरास्तथा गावो नन्दनं नन्दने प्रिये" । २६ । "अल्प-तोयास्तथा मेघा वर्षन्ति खण्डमण्डले । नश्यन्ति सर्वशस्यानि विजये नात्र संशयः" । २७ । "क्षत्रियाश्च तथा वैश्याः शूद्राश्च नटनर्त्तकाः । पीडितास्ते वरारोहे जये सर्वे न संशयः" ।२८। "सरोगञ्च तथा देवि दाहज्वरसमन्वितम् । अभिभूतं जगत् सर्वं मन्मथे सुरवन्दिते" । २९ । "ओषधान्यक्षयो देवि सर्व-शस्यमहार्घता । व्यवहाराश्च नश्यन्ति दुर्मुखे दुर्मुखाः प्रजाः" ॥ ३० । "पीड्यन्ते सर्वशस्यानि देशे देशे शुचिस्मिते । हेमलम्बे प्रजाः सर्वाः क्षीयन्ते नात्र संशयः" । ३१ । "तस्करैः पार्थिवै-श्चैव अभिभूतमिदं जगत् । अर्घो भवति सामान्यो विलम्बे तु भयं महत्" । ३२ । "विषमस्थं जगत् सर्वं विरोधे भय सम्भवम् । विकारी सर्वलोकायो मम वाक्यन्तु नान्यथा" ।३३। "क्वचिद्वर्षति पर्जन्यो देशे संच्छिन्नमण्डलः । दुर्भिक्षं सर्वरोगार्थं व्यवहारो विपर्य्ययः" । ३४ । "दुर्भिक्षं जायते सर्वाः मेदिनी दुष्यति प्रिये । प्लवे प्लवन्ति तोयानि पीडिता मानवा भुवि" । ३५ । "सुवर्णरूप्यधान्यानि जगत् सर्वं सुशोभनम् । ब्राह्मणा वणिजस्तुष्टाः सुभिक्षे शुभकृत् प्रिये" । ३६ । "सुभिक्षं क्षेम-मारोग्यं तथा गोब्राह्मणाः प्रिये । सुस्थिताः शोभने सर्वे प्रजाः सर्वाः सुलोचने" । ३७ । "विषमस्थं जगत् सर्वं व्याकुलं समु-

दाहृतम् । जनानां जायते भद्रे क्रोधे क्रोधः परस्परम्" ।३८।
"सर्वत्र जायते क्षेमं सर्वशस्यमहार्घता । विश्वावसौ वरारोहे
कार्पासस्य महार्घता" । ३९ । "पार्थिवैर्नृपसैन्यैश्च समस्तैः
खण्डमण्डले । प्रपीड्यन्ते जनाः सर्वाः भयभीताः पराभवे" ।
४० । "तृणधान्यानि पीड्यन्ते भीष्मे वर्षति वासवाः । प्रवङ्गे
पीडिताः सर्वाः प्रजाश्च सुरवन्दिते" । ४१ । "जायन्ते सर्व-
शस्यानि सुभिक्षं निरुपद्रवम् । सौम्यदृष्टिर्भवेद्राजा कालिके
च शुभं वदेत्" । ४२ । "सुभिक्षं क्षेममारोग्य सुखञ्च निरुप-
द्रवम् । सौम्यदृष्टिर्भवेद्राजा सौम्ये सौख्यं प्रकीर्त्तितम्" ।४३।
"तोयपूर्णो भवेन्मेघो वर्षते च दिने दिने । निरुपद्रवाश्च
राजानः सर्वसाधारणे प्रिये" । ४४ । "वासवो वर्षते देवि !
देशे चाखण्डमण्डले । अदिम्फले कान्यकुब्जे विरोधिकृद्वि-
नाशकृत्" । ४५ । "अभिभूतं जगत् सर्वं क्रोधैर्बहुविधैः प्रिये ।
मारुतैः फलदाश्चैव परिवारिणि शोभने" । ४६ । "निष्पत्तिः
सर्वशस्यानां सुभिक्षं भवति प्रिये । प्रमाथिनि जनोदारो
जलदो मोदते प्रजाः" । ४७ । "निष्पत्तिः सर्वशस्यानां सर्व-
शस्यमहार्घता । घृतं तैलसमं याति आनन्दे नन्दिनि प्रजाः" ।
४८ । "कोद्रवाः शालिमुद्गाश्च पीड्यन्ते वरवर्णिनि । सर्वौ-
षधीनि धान्यनि राक्षसे निष्ठुराः प्रजाः" । ४९ । "दुर्भिक्षं
जायते घोरं धान्यौषधिप्रपीडनम् । अनले च समाख्यातं
नात्र कार्य्या विचारणा" । ५० । "देशभङ्गः सुदुर्भिक्षं समासात्
कथयाम्यहम् । पिङ्गले चारुपद्माक्षि दुर्भिक्षं नर्मदातटे" ।
५१ । "गोमहिष्यो विनश्यन्ति ये चान्ये नटनर्त्तकाः । वासवो
वर्षते देवि शस्यञ्च न हि जायते" ॥ "तिलसर्षपमाषादिका-
र्पासानां महार्घता । गोमहिष्यः सुवर्णानि कांस्यताम्राद्य-
शेषतः ॥ तत् सर्वं देवि विक्रीय कर्त्तव्यो धान्यसञ्चयः । तेन

धान्येन लोकोऽय मिस्तरिष्यति दुर्दिनम्॥ पार्थिवामोपका दीना कालयुक्ते प्रपीडिता"।५२। "तोयपूर्णा स्मृता मेघा बहुशस्या च मेदिनी। निष्ठुरा पार्थिवा देवि सिद्धार्थे च वरानने ।५३।'अल्पतोयघनाश्चैव कीटका प्रबला स्मृता। विरुद्धा पार्थिवा देवि रौद्रे संवत्सरे प्रिये"।५४। "दुर्भिक्ष मध्यम प्रोक्त व्यवहारो न वर्त्तते। भवेद्दै मध्यमा वृष्टिर्दुर्मतौ समुपस्थिते"।५५। "दुर्भिक्ष जायते लोका सर्वे द्रविण वर्जिता। प्राणिना जायते हर्षो दुन्दुभौ वरवर्णिनि"।५६। "महिषीगोहिरण्यादिताम्रकांस्याद्यशेषत। तत् सर्वं देवि विक्रीय कर्त्तव्यो धान्यसञ्चय॥ रक्ते सवत्सरे देवि क्रूरबुद्धि नराधिप। मानवा क्रूरचेष्टाश्च सग्रामे रुधिर भवेत्"।५७। "दुर्भिक्ष मरण घोर धान्यौषधिप्रपीडनम्। पापरोगो भवे देवि रक्ताक्षेऽमरवन्दिनि'।५८। "रोगो मरणदुर्भिक्ष विरोधीत्तरसङ्कुलम्। क्रोधे तु विषम सर्व समाख्यात हर प्रिये"।५९। "मेदिनी लभते देवि सर्वभूत चराचरम्। देशभङ्गश्च दुर्भिक्ष क्षये सचौर्यते प्रजा॥ सौराष्ट्रे मालवे देशे दक्षिणे कोङ्कने तथा। दुर्भिक्ष जायते घोर क्षये संवत्सरे प्रिये॥ कौमुदी नर्मदाद्याश्च यमुना नर्मदातटम्। विन्ध्याद्या सैन्धवश्चापि विनश्यति न सशय॥ सिंहल मध्यदेशश्च कालञ्जर तथैव च। क्षये क्षयन्ति सर्वाणि नान्यथा वर वर्णिनि"।६०। वराहसहितायाम् "नक्षत्रेण सहोदयमस्त वा याति येन सुरराजमन्त्री।* तत्सञ्ज्ञ कर्त्तव्य वर्षं मासक्रमे णैव। वर्षाणि कार्त्तिकादीनि आग्नेयाद्भद्वयानुयोगीनि क्रम शस्त्रिभञ्च पञ्चममन्त्यमुपान्त्यञ्च विज्ञेय नक्षत्रेण गुरुभुज्यमान नक्षत्रेण। आग्नेय कृत्तिका पञ्चम फाल्गुन वर्षम् अन्त्यमा श्विनम् उपान्त्य भाद्रम्। अन्त्योपान्त्यौ त्रिभौ ज्ञेयौ फाल्गु

नञ त्रिभो मतः। शेषा मासास्त्रिभा ज्ञेया कृत्तिकादिव्यवस्थया। द्वे द्वे चित्रादितारायां पूर्णपर्वेन्दुसङ्गते। समायैवादयो ज्ञेया स्त्रिभैः पञ्चान्त्यसप्तमाः" इति सङ्कर्षणकाण्डाच्च। पूर्णपर्वेन्दुसङ्गते पौर्णमासीयुते द्वे द्वे तारे तदेकवाक्यतया पूर्ववचने पौर्णमासी लाभः। यथा मासानां पौर्णमास्यां कृत्तिकादिसम्बन्धात् कार्त्तिकादित्व तथा वर्षाणामपि गुरोः कृत्तिकादावस्तोदयसम्बन्धात् कार्त्तिकादित्वं तेन कृत्तिका रोहिण्योरेकतरस्मिन् गुरो रस्तोदयेऽन्यतरलाभे कार्त्तिकं वर्षम् एवं मार्गशीर्षादि। अत्र वर्षद्वयघटकयोर्नक्षत्रयोरेकतरस्मिन्नस्तं गतो गुरुरन्यतरस्मिन्नुदेति तत्र का गतिरिति चेत् कार्त्तिकोत्तरं मार्गशीर्ष ततः पौषमित्यादिक्रमाद्गतिरिति। फलानि च। शकटानलोपजीविकपीडा व्याधिशोकः वृद्धिस्तु रक्तपीतककुसुमानां कार्त्तिके वर्षे ॥ १ ॥ "सौम्येऽब्देऽनावृष्टिर्मृगाखुशलभाण्डजैश्च शस्यनाशः। व्याधिभयं मित्रैरपि भूपानां जायते वैरम्" ॥ २ ॥ "शुभकृज्जातः पौषो निवृत्तवैराः परस्परं भूपाः। द्वित्रिगुणो धान्यार्घः पौष्टिककर्मप्रसिद्धिः" ॥ ३ ॥ "पितृपूजापरिवृद्धिर्माघे हार्दश्च सर्वभूतानाम्। आरोग्यवृष्टिधान्यार्घसम्पदो मित्रलाभश्च" ॥ ४ ॥ "फाल्गुने वर्षे विद्यात् क्वचित् क्वचित् क्षेमवृष्ट्यादिशस्यानि। दौर्भाग्यं प्रमदानां प्रबलाश्चौरा नृपाश्चोग्राः" ॥ ५ ॥ "चैत्रे मन्दा वृष्टिः प्रियमन्नं क्षेममवनिपा मृदवः। वृद्धिश्च कोषधान्यस्य भवति पीडा च रूपवताम्" ॥ ६ ॥ "वैशाखे विगतभया धर्मपराः प्रमुदिताः प्रजाः सनृपाः। यज्ञक्रियाप्रवृत्तिर्निष्पत्तिः सर्वशस्यानाम्" ॥ ७ ॥ "ज्यैष्ठे जातिकुलधर्मश्रेणी श्रेष्ठा नृपाः स्वधर्मज्ञाः। पीड्यन्ते धान्यानि च हित्वा कङ्गुशमीजानि" ॥ ८ ॥ "आषाढे जायन्ते शस्यानि क्वचित् वृष्टिरन्यत्र। योग-

क्षेमं मध्यं शस्यव्ययाा भवन्ति भूपाः" ॥ ९ ॥ "श्रावणे वर्षे क्षेमं शस्यानि पाकमुपयान्ति। क्षुद्रा ये पार्थिवास्ते पीड्यन्ते ये च तद्भक्ताः" ॥ १० ॥ "भाद्रपदे वल्लीजं निष्पत्तिं याति सर्वशस्यञ्च। न भवत्यपरं शस्यं क्वचित् सुभिक्षं क्वचिच्च दुर्भिक्षम्" ॥ ११ ॥ "आश्वयुजेऽप्यजस्रं पतति जलं प्रमुदिताः प्रजाः क्षेमम्। प्राणचयः प्राणभृतां सर्वेषामर्थबाहुल्यम्" ॥ "रुद्रमैत्राङ्कतिथ्यद्रिविश्वदेवोनविंशतिः। ११। १७। ९। १५। ७। १३। १९। सप्तभिः शेषितच्छाकात् क्रमाद्वर्षादिकं वदेत्। वर्षा धान्यं तृणञ्चैव शीतं घर्मं समीरणम्। प्रजावृद्धिं तत्क्षयञ्च राजविग्रहमेव च" ॥ रुद्रमैत्राङ्कतिथ्यद्रिविश्वदेवोनविंशतिः। एकादशसप्तदशनवपञ्चदशसप्तत्रयोदशोनविंशतयः। तत्र सप्तभिर्हृते शकाब्दे एकावशेषे तद्वर्षे रुद्रसंख्या वर्षा मैत्रसंख्यं धान्यमित्यादि। मालान्यायेन रुद्रमैत्राभ्यां क्षयविग्रहौ ज्ञेयौ। एवं द्व्यवशेषे मैत्रसंख्या वर्षादि। एवमन्यत्र। "जीवार्कबुधमन्दारकाव्यचन्द्रमसः क्रमात्। राजा मन्त्री जलाधीशः शस्यपोऽद्रिहृतात् शकात्" ॥ अत्रापि मालान्यायेन सप्तहृतशकाब्दे एकावशेषे जीवो राजा अर्को मन्त्री बुधो वर्षाधिपः शनिः शस्याधिपः द्व्यवशेषे रव्यादिरेवमन्यत्र। राजफले शौनकः मार्त्तण्डे। "परिशोषमिति सलिलं सोमे पयो विस्तरं क्षोणीजेऽपि च वर्षणं कथमपि ज्ञे च प्रभूतं पयः। पृथ्वी शस्यवती गुरौ भृगुसुते शस्यञ्च नानाविधं मन्दे प्राणिकबन्धशङ्कचपला वर्षाधिपे निश्चितम्। लग्नेशो जन्मराशीशो यस्मिन् वर्षे नृपो भवेत्। उच्चस्थो वा हर्षितो वा क्रूरोऽपि शुभमादिशेत्। त्रिषु ते शाकवर्षं तु चतुर्भिः शेषिते क्रमात् ॥ आवर्त्तं विद्धि संवर्त्तं पुष्करं द्रोणमम्बुदम्। आवर्त्तो निर्जलो मेघः संवर्त्तश्च बहूदकः ॥ पुष्करो दुष्करजलो द्रोणः शस्य-

प्रपूरकः। पूर्वाषाढ़ां गतो भानुर्जीमूतैर्यदि दृश्यते। तदा त्रयोदशाहानि मिथुनादिषु वर्षति"॥ भुजबलभीमे। "व्रजति यदि कुजः पतङ्गमार्गे घट इव भिन्नतलो जलं ददाति अथ भवति दिवाकराग्रतश्चेत् प्रलयघनानपि शोषयत्यवश्यम्। यावन्मार्त्तण्डसूनुश्चरति धनुरथो मन्मथं मीनकन्ये तावद् भिक्ष-पीडा भवति च मरणं क्षुत्पिपासादिघोरम् उर्वी निस्सूर्य्य-शब्दाशवशिरपटले नर्त्तयन्ते पिशाचाः ग्रामाः शून्या भवेयुर्नर-पतिरहिता ह्यस्थिकङ्कालमाला। वक्रं करोति रविजो धरणी-सुतो वा मूलर्च्चहस्तमघरेवतिमैत्रभेषु। छत्रोपभङ्गपतनादि च सैनिकानां सर्वत्र लोकमरणं जलधौतदेशः। यदा च सौरिः सुरराजमन्त्रिणा समेत्य तिष्ठेत् क्वचिदृक्षमण्डले। तदा-ङ्गवङ्गाम्बुककोशलेषु विभागशेषां कुरुते वसुन्धराम्। तिष्ठेतां यावदेकर्चे वाक्पत्यवनिजौ पदे। तावत् क्षुद्रोगसंग्रामात् प्रजानां क्षयमादिशेत्। आरभ्य शुक्लप्रतिपत्तिथिं मार्गात्तु चैत्रकं गर्भोनीहारजलदैरिसि प्रावृट्परीक्षणम्। यन्नक्षत्रं गतवति विधौ जायते तत्र गर्भः पश्चादस्मात्सवतिशतके चाह्नि तस्य प्रसूतिः"॥ वराहः। "पञ्चम्यादिषु पञ्चसु कुम्भोऽर्क्के यदि भवति रोहिणीयोगः। अधमतमाधममध्यममतिमहद-म्भसां पातः। प्रतिपदि मधुमासे भानुवारः सितायां यदि भवति तदा स्यान्निर्जला वृष्टिरब्दे। अविरतजलधारासान्द्र-विन्दुप्रवाहैर्धरणितलमशेषं व्याप्यते सोमवारे। अवनितनय-वारे वारिहृष्टिर्न सम्यक् बुधगुरुसितवारे शस्यमम्यत् प्रमोदः। जलनिधिरपि सौरे शुष्यते क्वाम्बुवृष्टिः सकलमिदमुदारैर्णाम्बु-वेद्यं पृथिव्याम्। आषाढ्यां पौर्णमास्यां सुरपतिककुभोवा-तिवातः सुवृष्टिम्। शस्यध्वंसं प्रकुर्य्यादिह दहनदिशो मन्द-वृष्टिर्यमेन। नैर्ऋत्यां निष्पन्ना स्यात् वरुणबहुजलो वायुना

भानुकोपः कौबेर्य्यां शस्यपूर्णा भवति प्रमुदिता मेदिनी शम्भुनापि। रवेः कर्कटसंक्रान्तौ द्रेक्काणत्रयभेदतः। आदिमध्यान्तभेदेन वर्षायाः कालनिर्णयः। त्रिंशद्योजनविस्तीर्णं शतयोजनमायतम्। आढकस्य भवेन्मानं मुनिभिः परिकीर्त्तितम्। युग्माजगोमीनगते शशाङ्के रविर्यदा कर्कटकं प्रयाति। जलं शताढं हरिकार्मुकेऽर्धं वदन्ति कन्या मृगयोरशीतिम्। कुलीरकुम्भालि तुले शशाङ्के षड्भिश्च युक्तां नवतिं वदन्ति। समुद्रे दशभागाः स्युः षड्भागाश्चापि पर्वते। पृथिव्यां चतुरो भागान् सदा वर्षति वासवः। दशादिभिस्तु भागाद्यैः पूरयित्वा शतादिकम्। त्रिंशत्या द्वादशाद्याः समुद्रादौ प्रकीर्त्तिताः"। यथा। १००। तदास ५० प ३० पृ २० यथा ५० स २५ प १५ पृ १० यथा ८० स ४० प २४ पृ १६ यथा ८६ स ४८ प २८ रेखाभयम्। पृ १८। रेखैका एवमाढका ज्ञेयाः। सार्द्धदिनद्वयं त्यक्त्वा पौषे पौषादिना बुधः। गणयेत् कार्त्तिकीं वृष्टिमवृष्टिं चानिलक्रमात्। मतान्तरञ्च चापे च मीने परिहृत्तशाके। ज्येष्ठे शुभौ कर्कटके च सिंहे कन्यातुलायां मकरे च कुम्भे मार्गे स्वयं शुध्यति पौषमाघः। शुचेर्निशांशे प्रथमेऽतिवृष्टिः शस्यानि सर्वाण्युपयान्ति सिद्धिम्। चाद्ये द्वितीये तिलमुद्गमाषा भाग्ने तृतीये खलु शारदानि। चित्रास्वातीविशाखासु ज्यैष्ठे मासि निरभ्रता। तास्वेव श्रावणे मासि यदि वर्षति वर्षति। शुचौ शुक्ले नवम्याञ्चेत् उदेत्यर्को निरभ्रकः। परिवेशी मध्यदिने चास्तं यातो घनावृतः। वर्षं द्विकमथैकं वा वृष्टिमिष्टां समादिशेत्। अश्लेषायां गतो भानुर्यदि वृष्टिं न मुञ्चति। मघापञ्चकमासाद्य करोत्येकार्णवां महीम्। चतुर्थ्यां कर्कटस्यार्के वृष्टिर्जानपदे यदि। विफलाः सर्वसस्याः कर्षकाणां भवन्ति च। दृष्टे द्युभागे प्रथमे सुवृष्टि-

भवेत् द्वितीये तिलकीटसर्पाः। वृष्टिस्तु मध्यापरभागदृष्टै-र्निश्छिद्रवृष्टिस्तु निशाप्रवृत्ते। स्वातीमैन्द्रदैन्द्रदैवे प्राजापत्योत्तरासु च। सञ्चरन् जलदान् हन्ति भौमः संवर्त्तकानपि। चित्रां गते भृगौ जीवे सौरियुक्तेऽम्बुवर्षणम्। शुभायुक्तसिंहकुजे शोषं याति महाघनः। पापवर्ज्यशुभायुक्त तुलाशुक्रे महार्घता। प्रावृषि शीतकरो भृगुपुत्रात् सप्तमराशिगतः शुभदृष्टः। सूर्य्यसुतान्नवपञ्चमगो वा सप्तमगश्च जलागमनाय। श्रीपतिव्यवहारनिर्णये। "माघे मासि च सप्तम्यां पञ्चम्यां फाल्गुनस्य च। चैत्रस्य तृतीयायां वैशाखप्रथमेऽहनि मेघस्य गर्जितं श्रुत्वा जलदस्य च दर्शने। आरभ्य चतुरो मासान् सम्यग्वर्षति वासवः॥ सप्तम्यां स्वातियोगे यदि भवति नभो दृष्टचन्द्रार्कतारं विज्ञेया प्रावृडेषा बहुजलविपुला सर्वशस्यानुकूला। वर्षप्रश्ने सलिलराशिमाश्रित्य चन्द्रो लग्नं यातो भवति यदि वा केन्द्रगः शुक्लपक्षे। सौम्यैर्दृष्टः प्रचुरमुदकं पापदृष्टोऽल्पमम्भः प्रावृट्काले सृजति हितदा चन्द्रवत् भार्गवोऽपि। प्रश्नात् सद्यो वृष्टिज्ञानम्। "यदैकराशौ वसतः सितेन्दुजौ पयोऽतिपूर्णां कुरुते वसुन्धराम्। तयोश्च मध्ये यदि पद्मबान्धवो न संशयं शोषमुपैति मेदिनी। विनोपघातेन पिपीलिकानामण्डोपसंक्रान्तिरहिव्यवायः। द्रुमादिरोहश्च भुजङ्गमानां वृष्टिर्निदानानि गवां प्लुतानि। रथ्यायां शिशवः सेतून् रवान् भेकाश्च कुर्वते पवनश्च यदा शीतो वात्यायाश्च विवर्त्तनम्। गवां निरीक्षणं व्योम्नि तदाश्वेव प्रवर्षति"॥ भौमपराक्रमे। "तरुशिखरेषु गताः कृकलासा गगनतलस्थिरदृष्टिनिपाताः। यदि गवां निरीक्षणमूर्द्ध्वं निपतति वारिपतनमचिरेण। यदि स्थिता गृहपटलेषु कुक्कुरा रुवन्ति वा यदि विततं दिवोन्मुखाः दिवातलं सुदिन पिनाकिदिङ्मुखा तथा

क्षमा भवति जलौघसम्प्लुता निदाघवातातप उष्णशीतले रटन्ति मण्डूकशिवादिचातका मयूरकण्ठद्युति सूर्य्यमण्डले दिनत्रय वा विपतन्ति भूतले"॥ वृहस्पतिः । "कुसीद कृषिवाणिज्य प्रकुर्व्वीत स्वय कृतम् । आपत्काले स्वयं कुर्व्वन्नेनसा लिप्यते द्विज ॥ राज्ञे च दत्त्वा षड्भाग देवतानाञ्च विंशकम् । त्रिंशद्भागञ्च विप्राणां कृषिं दत्त्वा न दोषभाक्"॥ तथा "मूषितं घातितं यत्र सीमायाञ्च समन्ततः । अकृतोऽपि भवेत् भागी ग्रामस्तत्र न संशयः"॥ हारीतः । "अष्टागवं धर्म्महलं षड्गवं जीवितार्थिनाम् । चतुर्गवं नृशंसानां द्विगवं ब्रह्मघातिनामिति विष्णुधर्म्मोत्तरे पाठः । "अह्नः पूर्व्वं द्वियामं वा धुर्य्याणां वाहनं स्मृतम् । विश्रामेन्मध्यभागे च भागे चान्ते यथासुखम्"॥ उशनाः । "गोभिः प्रणाशितं धान्यं यो नरः प्रतियाचते । पितरस्तस्य नाश्नन्ति नाश्नन्ति च दिवौकसः"॥ ज्योतिषे । 'हस्तपूर्व्वैरवं मूल्यं पश्चादौ लक्षयेद्बुधः । उक्तमूले समं विद्याच्छेषे धान्यमधः क्रयः ॥ हस्ताशतभिषा पूर्व्वादि त्रयरोहिण्य । उत्तरादित्रयकृत्तिकामूलारेवत्य हस्तेत्याद्यचरात् सूचिता ॥ रवौ शनौ कुजे वारे पौषे दर्शो भवेद्यदि । तदा धान्यस्य मूल्यं स्यादेकद्वित्रिगुणं क्रमात् ॥ दर्शे पौषस्य रात्रौ चेत् ज्येष्ठामूलाजलानि च । क्रमान्मूल्यविवृद्धिः स्यात् धान्यानां वत्सरे तथा ॥ सङ्क्रान्ति ऋक्ष तिथिवारयुक्त द्व्याद्यचरं रामहृतं भवेत्तु । एके समर्घं समता द्वितीये शून्ये महार्घं मुनयो वदन्ति ॥ यमाहिशक्राग्निहुताशपूर्व्वा नेष्टा क्रये विक्रयणे प्रशस्ता पौष्णाश्विचित्राशतविष्णुवाता क्रये हिता विक्रयणे निषिद्धा"॥ विष्णुधर्म्मोत्तरे "ज्यमाणि यानि रत्नानि धनानि च सद्भिर्नि च । वाणिज्ये तानि शस्यन्ते तिथिं रिक्तां विवर्जयेत् ॥ प्रतिपद्दादशीषष्ठीनवमीपि

भुवापि च। कुपीटे वर्जनीयानि दिने सूर्य्यसुतस्य च"। क्रय-विक्रयनक्षत्राणि। "दर्शाष्टमीभूततिथिप्रजेशपूर्वोत्तराश्लेषयाम्यचित्राः। क्रूराह्नविष्टिव्यतिपातयोगा नेष्टा नृणां विक्रयचालनादौ॥ चार्द्रं यमद्वन्द्वमहिद्वयञ्च शक्रद्वयं वायुयुगं महेशः। कार्य्यो न चैतेषु धनप्रयोगो मृदो गणे चाप्यृणं न देयम्"॥ धनप्रयोगनिषेधः।

अथाद्भुतम्। अद्भुतसागरे आथर्वणाद्भुतवचनं प्रकृतिविरुद्धमद्भुतवचनम्। प्रकृतिविरुद्धमद्भुतमापदः प्राक् प्रबोधाय देवाः सृजन्तीति। तेनापज्ज्ञानाय भूम्यादीनां पूर्वस्वभावप्रच्यवो दैवकर्त्तृकोऽद्भुत इति। एवञ्च बुधोदयपर्व्वणि ग्रहादीनां गणितागणितत्वेन प्रकृतानामपि यदुत्पातत्वं तद्वाक्यं तत्कारणञ्च गर्गसंहिता-बार्हस्पत्ययोः। "अतिलोभादसत्याद्वा नास्तिक्याद्वाप्यधर्मतः। नरापचाराान्नियतमुपसर्गः प्रवर्त्तते॥ ततोऽपचारान्नियतमपवर्जन्ति देवताः। ताः सृजन्त्यद्भुतांस्तांस्तु दिव्यनाभसभूमिजान्। त एव त्रिविधा लोके उत्पाता देवनिर्मिताः। विचरन्ति विनाशाय रूपैः सम्बोधयन्ति च"॥ तांच परं न दर्शयेदित्याह विष्णुः। "नोत्पातं दर्शयेदिति"। तत्र वेलाभ्रमण्डलनिरूपणम्। यथा दीपिकायाम्। "प्राग्द्वित्रिचतुर्थयामेषु द्युनिशोरद्भुतेषु सर्व्वेषु अनिलाग्निशक्रवरुणा मण्डलपतयः शुभाशुभामेव। अर्य्यम्णादिचतुष्कचन्द्रतुरगादित्येषु वायुर्भवेत् दैवेज्याजविशाखयाम्ययुगले पित्र्यद्वये चानलः। विष्ण्वादित्रयधातृमैत्रयुगलेष्विन्द्रो भवेन्मण्डलः सर्पाप्यान्त्यमृगान्त्यमूलयुगले शानेष्वपामीश्वरः। पवनदहनौ नेष्टौ योगस्तयोरतिदुष्करः। सुरपवरुणौ शस्तौ योगस्तयोरतिशोभनः सवरुणमरुन्मिश्रः शक्रस्तथाग्निसमायुतः। फलविरहितः ऐन्द्रो वायुस्तथाग्नियुतोऽम्बुपः। यन्मण्डलेऽद्भुतं

जात शान्तिस्तद्दैवताश्रया तथा शान्तिद्वयं कार्य्यं मण्डल द्वयजाद्भुत" ॥ विष्णुधर्मोत्तरे। "ग्रहर्च्चवैकृत दिव्यमान्तरीच निबोध मे। उल्कापातो दिशा दाह परिवेशस्तथैव च ॥ गन्धर्वनगरञ्चैव हाष्टश्च विकृता तथा। एवमादोनि लोके ऽस्मिन् नाभसानि विनिर्दिशेत्। चरस्थिरभव भौम भूकम्प मपि भूमिजम्। जलाशयाना वैकृत्य भौम तदाप कीर्त्तितम्। भौम चाल्पफल ज्ञेयं चिरेण परिपच्यते। नाभस मध्यफलद मध्यकालफलप्रदम्। दिव्य तीव्रफल ज्ञेय शीघ्रकारि तथैव च। शीताष्णताविपर्य्यासो ऋतूना रिपुज भयम्। पुष्पे फले च विकृत राज्ञो मृत्यु तथा दिशेत्। अकालप्रभवा नार्य्य कालातीता प्रजास्तथा। विकृता प्रसवाश्चैव युग्मप्रसवन तथा। हीनाङ्गा अधिकाङ्गाश्च जायन्ते यदि वा अय। पशव पक्षिणश्चैव तथैव च सरीसृपा। विनाश तस्य देशस्य कुलस्य च विनिर्दिशेत्। प्रदोषे कुक्कुटारावो हेमन्ते चापि कोकिला। अर्कोदयेऽर्काभिमुख श्वारावो नृभय दिशेत्। उलूको वमते यत्र निपतेद्वा तथा गृहे। ज्ञेया गृहपतर्मृत्युर्धननाशस्तथैव च। गृध्र कङ्क कपातश्च उलूक श्येन एव च। चिल्लश्च चर्म्मचिल्लश्च भास पाण्डर एव च। गृहे यस्य पतन्त्यत गेह तस्य विपद्यते। पक्षान्मासात्तथा वर्षान्मृत्यु स्याद् गृहमधिन। पत्न्या पुत्रस्य वा मृत्युर्द्रव्यञ्चापि विनश्यति। ब्राह्मणाय गृह दत्त्वा दत्त्वा तन्मूल्यमथ वा। गृहीयाद् यदि रोचेत शान्ति ञ्चैमा प्रयोजयेत् मासास्थीनि समादाय श्मशानाद् गृध्र- वायसा। श्वाश्शृगालोऽथवा मध्ये पुरस्य प्रविशन्ति चेत्। विकिरन्ति गृहादौ च श्मशान सा मही भवेत्। चौरैश्च हन्यते लोक परचक्रसमागम। सयामय महाघोरो दुर्भिक्ष मरकस्तथा। अद्भुतानि प्रसूयन्ते तत्र देशस्य विद्रव। अकाले

फलपुष्पाणि देशविद्रवकारणम्”। मत्स्यपुराणे। “अतिवृष्टि-
रनावृष्टिर्दुर्भिक्षादिभय मतम्। अनृतौ तु दिनादूर्द्धं वृष्टि-
र्ज्ञेया भयाय च। निरभ्रे वाथ रात्रौ वा श्वेतं याम्योत्तरेण तु।
इन्द्रायुधं ततो दृष्ट्वा उल्कापातं तथैव च। दिग्दाहपरिवेशौ
च गन्धर्वनगरं तथा। परचक्रभयं विद्याद्देशोपद्रवमेव च”।
भासो वनकुक्कुटः। कंसनिधनसूचने हरिवंशः। “वक्रमङ्गा-
रकशक्रे चित्रायां घोरदर्शनः। चन्द्रत्यपर्वणि मही गिरीणां
शिखराणि च”॥ शाल्योत्पाते स एव। “दक्षिणां दिशमा-
स्थाय धूमकेतुः स्थितो भवेत्। वक्रमङ्गारकशक्रौ कृत्तिकासु
भयङ्करः”॥ कृत्यचिन्तामणौ। “त्यक्ता शौचविवेकतत्त्व वसुधा
लोकाः क्षुधापीडिताः विप्रा वेदहतास्तथाप्रचलिता यज्ञाग्निनो
दुःखिताः। क्षोणी मन्दफला नृपाश्च विकलाः मघासघोरा
मही प्रेताघातदुरन्तपीडिततरा देवेज्यराह्वौ युतौ। रक्ते
शास्त्रोद्योगो मांसास्थिवशादिभिर्मरकः। धान्यहिरण्यत्वक्-
फलकुसुमाद्ये वर्षिते भयं विद्यात्। अङ्गारपांशुवर्षे विनाश-
मुपयाति तन्नगरम्। उपलं विना जलधरैर्विकृता वा यदा
प्राणिनो दृष्टाः। छिद्रं वाप्यतिवृष्टिं शस्यानामीति संजन-
नम्”। बुधकौशिकसंवादे। “वल्मशः प्रपाते च फलं शरटस्य
प्ररोहणे। शीर्षे राजश्रियोऽवाप्तिर्भालो चैश्वर्यमेव च। कर्ण-
योर्भूषणावाप्तिर्नेत्रयोर्बन्धुदर्शनम्। नासिकायाञ्च सौगन्ध्यं
वक्त्रे मिष्टान्नभोजनम्। कण्ठे चैव श्रियोऽवाप्तिर्भुजयोर्विभवो
भवेत्। धनलाभो बाहुमूले करयोर्धनसञ्चयः। स्तनमूले च
सौभाग्यं हृदि सौख्यविवर्द्धनम्। पृष्ठे नित्यं महीलाभः पार्श्व-
योर्बन्धुदर्शनम्। कटिद्वये वस्त्रलाभो गुह्ये सुहृत्समागमः।
जङ्घे चार्यलयो नित्यं गुदे रोगभयं भवेत्। ऊर्वोस्तु वाह-
नावाप्तिर्जानुजङ्घेऽर्थसञ्चयः। वामदक्षिणयोः पादोर्भ्रमणं

नियतं भवेत्। वल्म्याः प्ररोहणे चैव पतने शरटस्य च। व्यत्यासाच्च फलञ्चैव तद्वदेवं प्रजायते। वल्म्याः प्ररोहणं रात्रौ शरटस्य प्रपातनम्। निधनार्थाय भवति व्याधिपीडा विपर्य्ययौ। पतनानन्तरञ्चैवारोहणं यदि जायते। पतने फलमुत्कृष्टं रोहणेऽन्यत् फलं भवेत्। आरोहणञ्चोर्द्धवक्त्रे अधोवक्त्रे च पातनम्। भवेदिष्टफलं तस्य तत्फलं जायते ध्रुवम्। स्पृष्टमात्रेण यः सद्यः सचेलं जलमाविशेत्। पञ्चगव्यप्राशनञ्च कुर्य्यादर्कावलोकनम्। वल्म्यारूपं सुवर्णस्य रक्तवस्त्रेण वेष्टयेत्। पूजयेद्गन्धपुष्पाद्यैस्तदग्रे पूर्णकुम्भके। पञ्चगव्यं पञ्चरत्नं पञ्चामृतं सपल्लवम्। पञ्चत्वचकषायञ्च निक्षिप्याभ्यर्च्चयेत्ततः। पूजयेद्गन्धपुष्पाद्यैर्लोकपालांस्तथा क्रमात्। मृत्युञ्जयेन मन्त्रेण समिद्भिः खदिरैः शुभैः। तिलैर्व्रीहितिभिर्होममष्टोत्तरसहस्रकम्"। वल्मी गृहगोधिका। मृत्युञ्जयमन्त्रस्त्र्यम्बकमन्त्र इति विद्याकरः। गर्गसंहितावार्हस्पत्ययोः। "ये तेषु शान्तिं कुर्वन्ति न ते यान्ति पराभवम्'। ये तु न प्रतिकुर्वन्ति क्रिययाऽश्रद्धयान्विताः। दाम्भिक्याद्वा विमोहाद्वा विनश्यन्त्येव तेऽचिरात्"। अत्र निमित्तनिश्चयवतोऽधिकारः अन्यथा दोष इत्याह मत्स्यपुराणम्। "भिन्नमण्डलवेलायां ये भवन्त्यद्भुताः क्वचित्। तत्र शान्तिद्वयं कार्य्यं निमित्ते सति नान्यथा। निर्निमित्तकृता शान्तिर्निमित्तमुपपादयेत्"। एतच्च तत्तद्विशेषविहितशान्तिविषयम्। अन्यथा वेलामण्डलसन्देहे शान्तिर्न स्यात्। अतएवोक्तं योगियाज्ञवल्क्येन। "यत्र यत्र च सङ्कीर्णमात्मानं मन्यते द्विजः। तत्र तत्र तिलैर्होमो गायत्र्या समुदाहृतः'। गायत्र्या प्रयतः शुद्धः सर्वपापैः प्रमुच्यते। शान्तिकामश्च जुहुयात् गायत्रीमक्षतैः शुचिः। हन्तुकामश्च नृपतेर्द्दृष्टेन जुहुयात् शुचिः। सावित्र्या शान्तिहो-

मांश्च कुर्य्यात् पर्य्यस्तु नित्यशः । प्रणवव्याहृतिभ्याञ्च स्वाहान्ता-
होमकर्म्मणि । प्रतिलोमा प्रयोक्तव्या फट्कारान्ताभिचारिके" ।
विश्वामित्रेणापि निमित्तसन्देहे कृच्छ्रादीन्युक्तानि यथा ।
"कृच्छ्रचान्द्रायणादीनि शुभाभ्युदयकारणम् । प्रकाशे च
रहस्ये च संशयेऽनुक्तकेऽस्फुटे" । मार्कण्डेयपुराणम् । "दिग्-
देशजनसामान्यं नृपसामान्यमात्मनि । नक्षत्रग्रहसामान्यं
नरो भुङ्क्ते शुभाशुभम् । परस्पराभिरक्षाभिर्ग्रहदोषेषु
जायते" । तथा । "तस्माच्छान्तिपरः प्राज्ञो लोकवादरत-
स्तथा । लोकवादांश्च शान्तीश्च ग्रहपीडासु कारयेत् । भूदो-
हाननुपवासांश्च शस्तचैत्याभिवन्दनम् । कुर्य्यात् होमं तथा दानं
स्नानं क्रोधविवर्ज्जनम् । अद्रोहं सर्व्वभूतेषु मैत्रीं कुर्य्याच्च पण्डितः ।
वर्ज्जयेदुपतीं वाचमतिवादांस्तथैव च । ग्रहपूजाञ्च कुर्वीत
सर्व्वपीडासु मानवः । एवं शाम्यन्त्यशेषाणि घोराणि द्विज-
सत्तम । प्रयतानां मनुष्याणां ग्रहर्क्षोत्थान्यनेकशः" । लोक-
वादाश्च तत्रैवोक्ता यथा । "पाकयाद्दिवसानाञ्च देव्यादीनाञ्च
सौहृदात् । पृथिव्यां प्रतिलोके च लोकवादा इति स्मृताः" ।
ते च सर्व्वभूतडाकिन्याद्यभिभवशान्त्यर्थं लौकिकौषधमन्त्रा-
दयः विपद्धरीमङ्गलचण्डिकागीतादयः चैत्यवृक्षादौ क्षेत्र-
पालदेवतापूजा च । तथा चापस्तम्बः । "स्त्रीभ्योऽवर-
वर्णेभ्यो धर्म्मशास्त्रं प्रतीयादित्येक इति" । धर्म्मशेषान्
श्रुतिस्मृतिसदाचारेष्वप्रसिद्धानिति नारायणोपाध्यायः । भूदो-
हश्च पात्रं विना भूमौ गोस्तनं निष्पीड्य दुग्धोत्सर्गः । चैत्यः
पूज्यत्वेन ख्यातो वृक्षः । तथा च बाणोत्पत्तौ हरिवंशः ।
"अनेकशाखश्चैत्यश्च निपपात महीतले । अर्चितः सर्व्वकन्या-
भिर्दानवानां महात्मनाम्" ॥ उपतीमकल्याणीम् । अति-
वादश्च पूज्यमतिक्रम्य भाषणम् । मत्स्यपुराणम् । "काकस्ये-

करवस्रावः प्रभाते दुःखदायकः । काकौ मैथुनकासक्तौ खेतो वा यदि दृश्यते ॥ उलूको वसते यत्र निपतेद्वा तथा गृहे । ज्ञेयो गृहपतेर्मृत्युर्धननाशस्तथैव च" ॥ वराहसंहितायाम् । "क्रीड़ानुरक्तो रतिमांसलुब्धो भीतो रुजार्त्तः पतितो विहङ्गः । नाशो गृहस्थस्य विनाशहेतुर्दोषः समुत्पाद्यत आतुरार्थ्यैः ॥ गृहे पक्षिविकारेषु कुर्य्याच्चामरतर्पणम् । देवाः कपोता इति वा जप्तव्यं सप्तभिर्द्विजैः ॥ गावश्च देया विविधा द्विजानां सकाञ्चना वस्त्रयुगोत्तरीयाः । एवंकृते पापमुपैति शान्तिं मृगैर्द्विजैर्वापि निवेदितं यत्" ॥ द्विजैः पक्षिभिः अपि नान्यै-रपि । भुजबलभीमे । "एकोह्यपञ्चयोनावः समाख्या नवं दन्तिनः । सिंहप्रसूतिकाश्चैव कथिताः स्वामिघातकाः" ॥ मत्स्यपुराणे । "अङ्गे दक्षिणभागे तु शस्तं विस्फुरणं भवेत् । अप्रशस्तं तथा वामे पृष्ठस्य हृदयस्य च ॥ लाञ्छनं पिटकं चैव ज्ञेयं विस्फुर्जितं तथा । विपर्य्ययेण विहितं सर्वं स्त्रीणां फलं तथा ॥ अनिष्टचिह्नोपगमे द्विजानां कार्य्यं सुवर्णेन च तर्पणं स्यात्" सिंहप्रसूतिका गावः । शङ्खः । "दुःस्वप्नानिष्ट-दर्शनादौ घृतं हिरण्यञ्च दद्यादिति" । मात्स्ये । "नमस्ते सर्वलोकेश नमस्ते भृगुनन्दन । कवे सर्वार्थसिद्धार्थं गृहाणार्घ्यं नमोऽस्तु ते ॥ एवं शुक्रोदये कुर्वन् यात्रादिषु च कारयेत् । सर्वान् कामानवाप्नोति विष्णुलोके महीयते ॥ नमस्तेऽङ्गिरसां नाथ वाक्पतेऽथ बृहस्पते । क्रूरग्रहैः पीडितानाममृताय नमो नमः ॥ संक्रान्तावपि कौन्तेय यात्रास्वभ्युदयेषु च । कुर्वन् बृहस्पतेः पूजां सर्वान् कामान् समश्नुते" ॥ वैष्णवामृते व्यासः । "ग्रहयज्ञैः शान्तिकैश्च किं क्लिश्यन्ति नरा द्विज । महाशान्तिकरः श्रीमांस्तुलस्या पूजितो हरिः ॥ उत्पातान् दारुणान् पुंसां दुर्निमित्तान्यनेकशः । तुलस्या पूजितो भक्त्या

महाशान्तिकरो हरिः" ॥ अत्र ब्रह्मपुराणीयो मन्त्रः । "नमस्ते बहुरूपाय विष्णवे परमात्मने स्वाहेति" । छन्दोगपरिशिष्टम् । "अथातो रजस्वलाभिगमने गोऽश्वभार्य्यासु गमने यमजजनने विजातीयजनने वा काककङ्कगृध्रबकश्येनभासभिल्लकपोतानां गृहप्रवेशे महिषस्योपरि विश्रामणे एषामेव क्रियमाणे गृह-द्वारारोहणे वाद्भुतेषु कल्पदृष्टेन विधिनाऽग्निमुपसमाधाय प्रायश्चित्ताज्याहुतीर्जुहोति अद्भुताय अग्नये स्वाहा सोमाय विष्णवे रुद्राय वायवे सूर्य्याय मृत्यवे विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति स्थालीपाकहुतान्यदिति" ॥ कपोतं विशेषयति शौनकः । "रक्तपादः कपोतास्यो अरण्योकाः शुकच्छविः । स चेच्छालां विशेच्छाला समीपस्थ व्रजेयदि ॥ अन्येषु गृहमध्ये वा वल्मीक-स्योद्गमादिषु" ॥ कल्पदृष्टेन विधिना गृह्योक्तेन प्रायश्चित्ता-ज्याहुतीः अद्भुतदोषप्रशमनार्थाः समाज्याहुतीः । अद्भुतायाग्नये स्वाहा इत्यादिमन्त्रैः तत्र स्थालीपाकेतिकर्त्तव्यतायां पायस-चरुभिरेतेभ्यो देवेभ्यो जुहुयात् । छन्दोगपरिशिष्टम् । "पश्चात् घृतपायसेन ब्राह्मणान् भोजयित्वा गोवरं दत्त्वा शान्ति-र्भवतीति गोवरं गोश्रेष्ठं दक्षिणां तां गां कृत्वा दोषशान्ति-र्भवतीति" । तथाचोक्तम् । "गौर्विशिष्टतमा लोके देवेष्वपि निगद्यते । न ततोऽन्यद्वरं यस्मात्तस्माद्गौर्वरमुच्यते" ॥ छन्दोग-परिशिष्टम् । "यस्त्वेषामन्यतममापन्नः प्रायश्चित्तं न कुर्य्यात् तस्य गृहपतेर्मरणं सर्वस्वनाशो वा भवति तस्मात् प्रायश्चित्तं कर्त्तव्यं कर्मापवर्गे वामदेव्यगानं शान्तिः शान्तिरिति" अपवर्गे समाप्तौ । वामदेव्यगानं शान्तिः कार्य्या आवृत्तिः प्रकरण-समाप्त्यर्था । बार्हस्पत्ये । "शमयन्त्या समाहारात् कम्पादिकृतं निमित्तमात्रैव । अतिवर्षपोपवासव्रतदीक्षाजप्यहवनानि" ॥ वराहः । "ये च न दोषं जनयन्त्युत्पातास्तान्दृतुस्वभावकृतान्

ऋषिपुत्रकृतैः श्लोकैर्विद्यादेभिः समासोक्तैः”। तथा च मत्स्य-पुराणम्। “वज्राशनिमहीकम्पसन्ध्यानिर्घातनिस्वनाः। परि-वेशरजोधूमरक्ताकास्तमयोदयाः। द्रुमेभ्योऽथ रसस्नेहमधु-पुष्पफलोद्गमाः। गोपक्षिमदवृद्धिश्च शिवाय मधुमाधवे। तारो-ल्कापातकलुषं कपिलार्केन्दुमण्डलम्। अनग्निज्वलनं स्फोटं धूमरेणुमिवाकुलम्। रक्तपद्मारुणा सन्ध्या नभःक्षुब्धार्णवो-पमम्। सरितां चाम्बुसंशोषं दृष्ट्वा ग्रीष्मे शुभं वदेत्। शक्रा-युधपरीवेशौ विद्युच्छुष्कविरोहणम्। कम्पोद्वर्त्तनवैकृत्यं रसनं दरणं क्षितेः। नद्युदपानसरसां वृद्ध्यूर्ध्वतरणप्लवाः। पतन-ञ्चाद्रिगेहानां वर्षासु न भयावहम्”॥ हरिवंशे वर्षावर्ण-नायाम्। “क्वचित् कन्दरहासाढ्यं शिलीन्ध्राभरणं क्वचित्” इति दर्शनात् वर्षासु शिलीन्ध्रोद्गमो न भयावहः। “दिव्यस्त्री-भूतगन्धर्वं विमानाद्भुतदर्शनम्। ग्रहनक्षत्रताराणां दर्शनञ्च दिवाम्बरे॥ गीतवादित्रनिर्घोषो वनपर्वतसानुषु। शस्यवृद्धि-रसोत्पत्तिरपापाः शरदि स्मृताः॥ शीतानिलतुषारत्वं नर्दनं मृगपक्षिणाम्। रक्षोयक्षादिसत्त्वानां दर्शनं वागमानुषी॥ दिशो धूमान्धकाराश्च सशब्दा वनपर्वताः। उच्चैः सूर्य्योदयो-स्तञ्च हेमन्ते शोभना मताः॥ हिमपातानिलोत्पातविरूपा-द्भुतदर्शनम्। दृष्टाञ्जनाभमाकाशं तारोल्कापातपिञ्जरम्॥ चित्रागर्भोद्भवाः स्त्रीषु गोजाश्वमृगपक्षिणाम्। पत्राङ्कुरलता-नाञ्च विकाराः शिशिरे शुभाः॥ ऋतुस्वभावजा ह्येते दृष्टाः स्वर्त्तौ शुभावहाः। ऋतावन्यत्र चोत्पाता दृष्टास्ते भृश-दारुणाः॥ उन्मत्तानाञ्च या गाथाः शिशूनां चेष्टितञ्च यत्। स्त्रियो यच्च प्रभाषन्ते तत्र नास्ति व्यतिक्रमः॥ पूर्वञ्चरति देवेषु पश्चाद्गच्छति मानुषान्। नादेषिता वाग्वदति सत्या ह्येषा सरस्वती”॥ वृहस्पतिः। “ज्योतिर्ज्ञानं तथोत्पात-

मविदित्वा तु ये नृपाम्। आपयन्त्यर्थलोभेन विनेयास्तेऽपि यत्नतः" ॥ विनेया दण्डनीयाः ।

अथ यात्रा । मत्स्यपुराणे । "ऋक्षेषु षट्सु शुद्धेषु ग्रहेष्वनुग्रहेषु च । प्रश्नकाले शुभे जाते परान् यायान्नराधिपः" ॥ ऋक्षेषु षट्सु नाड़ीनक्षत्रेषु । दुर्गोत्सवतत्त्वे "अर्थो ह्यनर्थतां याति दुर्भगाणां यथा विभो । विषमेतत्समुद्भूतमस्माच्चामृतकाङ्क्षया"॥ अस्मात् समुद्रमथनात् । भागुरिः । "दिगीशं हृदये ध्यात्वा गन्तव्याशामुखः स्थितः । अन्तःसमीरणे देहमविशे समुपस्थिते ॥ स्तुत्वेति दक्षिणं पादमासनादवतारयेत्" । राजमार्त्तण्डे । "व्रजेद्दिगीशं हृदये निधाय यथेन्द्रमैन्द्र्यामपराञ्च तद्वत् । सुगन्धमाल्याम्बरभृन्नरेन्द्रो विसर्जयेद्दक्षिणपादमादौ । स्नातः सिताम्बरधरः सुमनाः सुवेशः संपूजितोऽमरगुरुद्विजगोदिगीशः । कृत्वा प्रदक्षिणमिह शिखिनं कृताशीर्गच्छेन्नरः शकुनसूचितकार्य्यसिद्धिः" विष्णुपुराणम् । "माङ्गल्यपुष्परत्नाद्यैः पूज्यानभिवाद्य च । न निष्क्रमेत् गृहात् प्राज्ञः सदाचारपरो नरः ॥ गृहाद् गृहान्तरं गर्गः सोमः सीमान्तरं भृगुः । अरत्नेपाङ्गरद्वाजो वशिष्ठो नगराद्बहिः" ॥ यात्रानन्तरं वराहः । "संत्यजेद्भोजनागारं तथा शयनमन्दिरम् । दूरस्थं जलमध्यस्थं शयानं व्याधिपीडितम् ॥ गच्छन्तमपि यानस्थं ब्राह्मणं नाभिवादयेत्" ॥ बृहत्यात्रायां राजमार्त्तण्डे "प्राच्यामहानि मुनयः प्रवदन्ति सप्त याम्यामतीव शुभदानि दिनानि पञ्च । सौम्येव पश्चिमदिशि क्षितिनायकाना प्रस्थानकेषु दिवसत्रयमुत्तरस्याम् ॥ एतच्चायुक्तमित्याहुर्होराशास्त्रविदो बुधाः । यात्रां क्षिपञ्चसप्ताहा पुनर्भद्रेण योजयेत् ॥ वाञ्छितार्थफलावाप्तौ यात्रापरिसमाप्यते । जन्मर्क्षे चाष्टमे चन्द्रे वारे भौमशनैश्चरे ॥ प्रस्थितेऽपि न गन्तव्यमत्यन्तगर्हिते दिने । जन्मभे जन्ममासे वा योग-

च्छेदष्टमे विधौ॥ आयुःक्षयमवाप्नोति व्याधिञ्च वधबन्धने"॥ विष्णुपुराणम्। "वर्षातपादिके छत्री दण्डी रात्र्यटवीषु च। शरीरत्राणकामो वै सोपानत्कः सदा व्रजेत्॥ नोर्द्धं न तिर्य्यग्-दूरं वा निरीक्षन् पर्य्यटेत् बुधः। युगमात्रं महीपृष्ठं नरो गच्छेद्विलोकयन्॥ चतुष्पथान्नमस्कुर्य्यात् चैत्य वृक्षं तथैव च। प्रश्ने मनोरमाभूमाङ्गल्यद्रव्यदर्शनश्रवणे॥ यदि वादरेण पृच्छति दैवज्ञं निर्दिशेद्विजयम्"॥ यात्राप्रश्नविधिः। "स्तन-चरणतलोष्ठाङ्गुष्ठहस्तोत्तमाङ्गश्रवणवदन-नासा गुह्यरन्ध्राणि भूपः। स्पृशति यदि कराग्रैर्गण्डकण्ठांशकं वा द्रुतिगतिशुभ-शब्दान् व्याहरन् नास्ति भङ्गः"॥ प्रश्ने स्पर्शादिभिर्जयज्ञानम्। व्यासः। "चिरप्रवासयात्रायां गृहे कर्णस्य वेधने।, चूडाकृतौ प्रतिष्ठायां भानुशुद्धिर्विधीयते॥ आरोग्यमृक्षेण धनं क्षणेन कार्य्यस्य सिद्धिं तिथिनाप्नुयाच्च। राश्युद्गमे चाध्वनिसिद्धिमाहुः प्रायः शुभानि क्षणदाकरेण"। सम्वत्सरप्रदीपे। "सिंहे धनुषि मीने च स्थिते सप्ततुरङ्गमे। यात्रोद्वाहगृहारम्भचौर-कर्माणि वर्जयेत्"॥ एष यात्राप्रतिषेधो राजेतरपरः। "मार्ग-शीर्षे शुभे मासि यायाद्यात्रां महीपतिः। फाल्गुनं वाथ चैत्रं वा मास प्रति यथाबलम्"॥ इति मनुवचनात्। "श्रावणे भाद्रमासे युवतिगृहगते चार्थलाभः प्रदिष्टो मासे पौषे तु यात्रा भवति नरपतेरर्थसिद्धिप्रदात्री"इति राजमार्त्तण्डाच्च। "शुक्लाद्या स्याच्छुभे चन्द्रे कुजार्कभृगुराशिगे। तत्पक्षे शुभदा यात्रा कृष्णपक्षे ततोऽन्यथा"॥ यात्रायां पक्षशुद्धिः। "षष्ठ्यष्टमी द्वादशीषु न गच्छेत् त्रिदिनस्पृशि। पूर्णिमाप्रतिपद्दर्शरिक्ताव-मदिनेषु च॥ तथा यामद्वितीयायां यात्रायां मरणं भवेत्। अजातचन्द्रा प्रतिपत्तिथिर्या सा सर्वथा सिद्धिकरी न पुंसाम्॥ कलौ न चन्द्रा प्रतिपत्तिथिर्या सा सर्वदा सिद्धिकरी नियुक्ता।

प्रतिपत्सु प्रयातानां सिद्धिरेव न संशयः । द्वितीयायां शुभः पन्थास्तृतीयायां जयो भवेत् ॥ वधबन्धनसंक्लेशश्चतुर्थ्यां नात्र संशयः । पञ्चम्यामीप्सितार्थः स्यात् षष्ठ्यां व्याधियुतो भवेत् ॥ सप्तम्यामर्थलाभः स्यादष्टम्यामस्त्रपीड़नम् । नवम्यां मृत्युसंयोगान्न गन्तव्यं कदाचन ॥ दशम्यां भूमिलाभः स्यादेकादश्यामरोगिता । द्वादश्यान्तु न गन्तव्यं सर्वसिद्धा त्रयोदशी ॥ चतुर्दश्यां पञ्चदश्यां गमनञ्च निषेधयेत् । संत्यजेद्दिवसे यात्रां सूर्य्यावार्कीन्दुवक्रिणाम् ॥ अष्टवर्गदशापाकेष्वनिष्टफलदस्य च । सूर्य्यदिनेऽध्वनि नाशयन्दे शक्रिचयोऽर्थहानिश्च । ज्वलनासृक्पित्तरुजः कौजे बुधे सुहृत्प्राप्तिः । जैवे धनजयलब्धिः शौक्रे स्त्रीवस्त्रगन्धधनलाभान् ॥ दैन्यवधबन्धरोगान् प्राप्नोति दिनेऽर्कपुत्रस्य । उपचयग्रहदिने सिद्धिः क्रूरेऽपि यायिन्यां भवति ॥ सौम्येऽप्यनुपचयस्थे न भवति यात्रा शुभा यातुः । शुक्रादित्यदिने न वारुणदिशं न ज्ञे कुजे चोत्तरां मन्देन्द्वोश्च दिने न शक्रककुभं याम्यां गुरौ न व्रजेत् ॥ शूलानीति विलङ्घ्य यान्ति मनुजा ये सौख्यवित्ताशया भ्रष्टाशाः पुनरागतन्ति यदि ते शक्रेण तुल्या अपि । दिग्गीशांह्रि शुभा यात्रा पृष्ठाह्रे मरणं ध्रुवम्" ॥ गर्गोऽपि । "दिग्गीशवारे गमनं प्रशस्तं विहाय सौम्यं यदि जीविताशया ॥ न वारदोषाः प्रभवन्ति रात्रौ विशेषतोऽर्कावनिभूशनीनाम् । गुणयति तिथा ह्यचेऽनिष्टे दिवागमनं हितम् । निशि च भगुणैः शस्तं यानं तिथिगुणवर्जिते" ॥ भतिथिगुणवर्जिते । "भतिथि कथितान् दोषान् प्राप्नोत्यतः प्रतिलोमगः ॥ गुणमपि तयोर्यस्मात् सम्यग्जगाद भृगुमुनिः । याम्यायने निशायात्रा शुभा स्यादुत्तरे दिवा ॥ चन्द्रसूर्य्यौ मृगादिस्थौ पूर्वां यायात्तथोत्तराम् । दक्षिणां पश्चिमामाशां कर्कादौ तौ स्थितौ यदा ॥ अन्यथा वधबन्धा-

दिक्क्लेशमाप्नोत्यसंशयम्" ॥ योगिनी तु । "प्रतिपन्नवमी पूर्वे वामारुद्राश्च पावके । शरत्त्रयोदशी याम्ये वेदामासाश्च नैरृते ॥ षष्ठी चतुर्दशी पश्चात् वायव्यां मुनिपूर्णिमे । द्वितीया दशमी यक्षे ऐशान्यामष्टमी कुहूः ॥ योगिनी नवदण्डास्तु शेषा वर्ज्या विशेषतः । दक्षमंमुखयोगिन्यां गमनं नैव कारयेत् । वामे शुभकरी देवी पृष्ठे सर्वार्थसाधनी" ॥ राहुभ्रमणचक्रम् । "पश्चादर्के विधौ वह्नौ सौम्यां ज्ञे वायवे कुजे । रक्षो दिशि भृगौ याम्यां गुरावीशे शनौ दिने ॥ राहुर्भ्रमति यामार्द्धदश्वगत्या च वामतः । प्रतीच्यां वह्निकोणे तु ततः सौम्यामतो रूपे ॥ ततो प्राच्यामतो वायौ तस्माद् याम्यां ततः शिवे । रवावेवमन्यवारेपूह्यमिय क्रमेण हि ॥ द्यूते युद्धे विवादे च यात्रायां ससुखस्थितम् । राहुं विवर्जयेत् यत्नाद् यदीच्छेत् कर्मणः फलम्" ॥ राहुसांमुख्यनिषेधः । "अश्विहस्तगुरुमैत्रदैवतैः पौष्णविष्णुवसुशीतरश्मिभिः । यानमेभिरतिसुन्दरं विदुः सर्व एव मुनयस्तु नेतरैः ॥ चित्राश्लेषास्वाति विशाखा भरणी पित्र्येशकृत्तिकाः । नातिशुभदा प्रयाणे शेषाणि शुभाशुभानि धिष्ण्यानि ॥ दग्ध शक्रपुर सदग्निभमुदेत्यर्को न चेदुत्तरे रोहिण्याद्य विशाखभे च न गमः पूर्वाह्णकाले शुभः । मध्याह्ने न शिवाहिमूलवरुभिज्ञेष्वह्निशेषेऽश्विनीहस्तापुष्यमरुत्सुचित्रशशिमैत्राख्ये न रात्र्यादितः । रात्रेर्मध्यमसत्तु पूर्वभरणी पित्र्येषु शेषे निशो इर्य्यादित्रितयादितिष्वपि जल मध्याह्नरात्र्यन्त्ययोः । पुष्याहस्तमृगाच्युतेषु शुभदाः सर्वेऽपि कालास्तथा सार्वदारिकसञ्ज्ञितानि गुरुभहस्ताश्विमैत्राणि च । पूर्वाद्यग्निमघानुराधवसुभादीन्यत्र दण्डोऽन्तरे वायुग्न्योर्न स लङ्घ ऐक्यमनलप्राच्योस्तथान्याविदिक् । लग्ने दिग्वदनेऽतिदण्डगमनं प्राच्यादि शूलं विना

तेऽष्टोऽष्टाजपदं सरोजनिलयः स्यादुत्तराफल्गुनी"। प्रतिदण्ड-गमनं दण्डमुल्लङ्घ्य गमनम्। "दिशोरष्टमभागश्च विदिक्कोणश्च कथ्यते। मेषाद्यास्त्रिभ्रमाज्ज्ञेयाः प्रागादि दिक्षु खाः ग्रहाः। शीर्षोदये समभिवाञ्छितकार्यसिद्धिः पृष्ठोदये विफलता चलचित्तता च। यातव्यदिङ्मुखगतस्य सुखेन सिद्धि-र्वंसंभ्रमो भवति दिक्प्रतिलोमलग्ने। केचिदाहुर्न यायात्तु शुल्यां प्राच्यान्तु दक्षिणे। अश्विन्यां पश्चिमे पुष्ये नोदीच्यां हस्तभे न तु। गुरुहस्ताश्विमैत्राणि सर्वदिक्षु शुभं शुचि। अतो दिग्भेददोषोऽत्र वराहादेरसम्मतः"। नैशाजाग्निविशा-खवायव्यहिमघायाम्यैः पराहं न सञ्चित्ताद्यन्तकजं परप्रथमजं पित्रानिले चाखिले। राहुक्रूरशुभग्रहसन्निधितयोत्पातप्रदुष्टं ग्रहैर्द्वाद्यैर्युग्मभमह्नि निशि तिथावृत्तेऽप्यनिष्टे गमः। "ऋक्षे द्वाद्यैः संयुतेऽस्तः प्रकोपो लक्ष्मीभ्रंशो राहुणार्केन योगः। केतूल्कानां पीडिते देहनाशः क्रोशी भौमे सोपग्रस्तास्तजे च। उपग्रहाख्य ऋक्षेषु वर्जयेद्गमनं नृपः। उपग्रहगतस्त्वी-यजन्मर्क्षे न व्रजेत् क्वचित्"। उपग्रहाश्च सर्वतो भद्रचक्रे प्रागुक्ताः। "पूर्वोक्तजन्मकर्मादि नाडीनक्षत्रदोषवान्। याता ग्रमवश्यं याति विशुद्धो प्रवनाशकृत्। यात्रायां शोभनास्ताराः समाः कर्मान्त्यसंयुताः। यात्राभङ्गविधावसत्यथ भवेत् सोऽर्का-त्रिकोणे विधौ। भौमाङ्गारादिषु वा बलिन्यथ सुते गन्तव्य-दिक्पालतः"। सुते इत्यत्र शुभे इत्यपपाठः। "यात्रादिशोयदि-यदि पञ्चमेऽन्यो गृहे वसो योऽयंयुतोऽवतिष्ठेत्। यात्रोद्यत-स्तत्र न याति याता तयोर्वनीयावयति स्व काष्ठाम्" इत्यनेन विरोधात्। "सर्वं शुभफलं नश्येद् यात्राभङ्गे गतस्य च। व्यसनं प्राप्नोति महद्यात्रोपात्तविनिर्गतोऽथवा मृत्युम्। वेष्टतिगमने-ऽप्येवं वराहसर्गोऽप्युपदिशन्त्येके"। व्यसनान्याह मनुः। "काम-

जेषु प्रसक्तो हि व्यसनेषु महीपतिः। वियुज्यतेऽर्थधर्माभ्यां क्रोधजेष्वात्मनैव तु। मृगयाक्षो दिवास्वप्नः परीवादः स्त्रियो मदः। तौर्य्यत्रिकं वृथाट्या च कामजो दशको गणः। पैशुन्यं साहसं द्रोह ईर्षासूयार्थदूषणम्। वाग्दण्डजञ्च पारुष्यं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः"। तौर्य्यत्रिकं नृत्यगीतवाद्यानि त्रिणीति दश। पैशुन्यमविज्ञातपरदोषाविष्करणम्। साहसं साधोर्बन्धनादिना निग्रहः। द्रोहो जिघांसा। ईर्षा अन्य-गुणासहिष्णुता। असूया परगुणेषु दोषाविष्करणम्। अर्थ-दूषणम् अर्थानामपहरणं देयानामदानञ्च। भीमपराक्रमे। "न विष्कुम्भो न वा गण्डो न व्यतीपातवैधृतौ। चन्द्रतारा बले प्राप्ते दोषागच्छन्त्यसंमुखाः। गरवणिजविष्टिविवर्जि-तानि करणानि यातुरिष्टानि। गरमपि केचिन्नदितं वणिजस्तु वणिक्क्रियास्वेव। पूर्वाह्णे तूत्तरां गच्छेत् मध्याह्ने पूर्वतो व्रजेत्। अपराह्णे व्रजेत् याम्यां अर्द्धरात्रे च पश्चिमाम्। नव-म्यङ्गारकौ विष्टिः शनैश्चरदिन तथा। व्यतीपातो न दुष्येत यस्यार्को दक्षिणे स्थितः। राशौ राशौ द्वादशेन्दोरवस्थाः प्रोक्ताः कैश्चित् सूरिभिः प्रोषिताद्याः। यात्रोद्वाहाद्येषु कार्य्येषु नून सञ्ज्ञातुल्यं तत्फलं चिन्तनीयम्। प्रवासनष्टाख्य मृताश्च-याख्याश्चास्यारतिक्रीडितसुप्तभुक्ताः। ज्वराख्या कम्पितमूर्च्छिते द्विषट्कसंख्या हिमगोरवस्थाः"। चन्द्रस्य द्वादशावस्थागणन-माह "मजरादिभुक्तोडुघटासमूहादेदा ४ हतादाप ममद्र ४५। भुक्तात् स्वार्कशेषे शशिनः क्रियाद्या भवन्त्यवस्था गतगम्यरूपाः। मदादाः शून्यभूहृता एकावस्था भवेत्ततः। स्नानस्त्रदौनान्यगुणान्वितापि प्रीतिं न याता मनसः करोति। प्रमद्गुताऋपगुणान्वितापि प्रभ्रष्टशीला वनितेव पुंसः। मीने कर्किन्यलिनि च हये लग्नशालस्थपापे वामे वा दिग्गुणिम्य-

बलिनां जन्मलग्नाष्टमे वा। वर्गे पापानुपचयकृतां वक्रिणां पृष्ठलग्ने पापान्तःस्थे न शुभमबलं जन्मलग्नानधीने"। वामे विपरीते। "घटमिथुनकुलीरायापगो मीनकन्याः खलु शुभ-भवनत्वाद्राशयः सप्त सौम्याः। अलिधटमृगसिंहाजास्तु पापा-श्रयत्वान्मुनिभिरभिहितास्ते प्रायशः क्रूरभावाः"। अन्यत्र। "लग्ने कार्मुकमेषतौलिमिथुने कार्यं विलग्ने नृणां पश्चार्द्धे मकरे तथा शनिगृहे तद्वत्फलं वृश्चिके। सिंहे वा यदि गोध-टेषु गमनं सर्वार्थसिद्धिप्रदं स्यादाशापतिषु प्रयाति सकलं कन्याझषे मन्मथे"। तथा। "नेष्टं दिशन्ति मकराणि कुली-रलग्ने मेषे घटे धनुषि दीर्घकरी हि यात्रा। युग्माङ्गना झषवृषे ध्रुवमर्थलाभो ज्योतिर्विदां सकलसिद्धिमुपैति लक्ष्मीः"। यात्रायां सामान्यलग्नविवेकः "मीने च कुटिलो मार्गो भवति तदंशेऽन्यराशिलग्नेऽपि। नौयानमाप्यलग्ने कार्यं तेषां नवांशे वा"। दिगादि बलिनो यथा। "ऐन्द्र्यां मानुषराश-यस्तु पशवो याम्ये सवीर्य्या अलिर्वारुण्यां बलयुक् तथैव बलिनः पानीयजास्तूत्तरे। सर्वे मानुषराशयो दिनबला रात्रौ स वीर्य्या-श्चतुष्पादाः शेषगणास्तथैव बलिनः सन्ध्याद्वये कीर्त्तिताः। स्व-राशिलग्नाष्टमलग्नयोश्च शुभवृषाच्छत्रुगृहोदये वा। तद्रा-शिगेषां गमनं विलग्ने तुल्यं नराणां विषमत्वपेन। उपचय-करस्य वर्गः क्रूरस्यापि प्रशस्यते लग्ने। चन्द्रे वाप्युक्तिमि तु विपरीतस्य सौम्यस्य। यानं भं जन्मराशेरुपचयमुदयारिवि-लाभश्च वेशिमित्रं वश्यं स्वजन्मस्वनुहृदयोर्यदपहैर्नीनिरशम्। स्थानं सौम्यस्य जन्मन्यभिमतफलदस्यापि यत्र ध्रुवस्य यास्यां त्यक्ताभिजिद्वं शुभफलदमृगौस्तोय या कारहोरा स्वाधिपते-र्दिशि राशिः ध्रुव इति यवनैः सदा कथितम्। तत् ध्रुवगो विनि हन्याद्रिपूंश्च महीपतिः शत्रून् सर्वहरः सर्वार्थसाधकः सर्व-

कर्मसु तथेष्टः। सर्वेषां वर्णानामभिजित्संज्ञको मुहूर्त्तः स्यात्। अष्टमो दिवसार्द्धे त्वभिजित्संज्ञकः क्षणः। स ब्रह्मणो वरान्नित्यं सर्वकामफलप्रदः। चक्रमादाय गोविन्दः सर्वान्दोषान्निकृन्तति। अभिजिच्च बुधे शस्तं याम्यान्तु गमने तथा। अन्यदिग्गमने शस्तं सर्वसिद्धिप्रदायकम्। वारप्रवृत्ते घटिका द्विनिघ्नाः कालाख्यहोरा पतयः शराघ्नाः। दिने निशायां स्मृतुवाणहृत्या निजाह्नाथां पतयः प्रकल्प्याः। रेखा पूर्वापरयोर्वारः सूर्य्योदयात् परस्तात् प्राक्। देशान्तरयोजनमितविघटीभिः पादहीनाभिः। द्वादशाङ्गुलिकाच्छङ्कोः समरात्रिदिनार्द्धके। छायापादानुसारेण रेखा स्वदेशयोजनम्। सुमेर्वादिस्तु लङ्कान्ता भूमिरेखास्ति तद्गतः। रोहितकमवन्ती च तथा सन्निहितं सरः। रेखादेशे वाङ्गुभातामपास्य स्वदेशजाम्। हृत्वा पञ्चा योजनानि स्वदेशान्तजानि वै। तत्काले तु नवद्वीपे दिग्वाङ्गुलशराङ्गनाः। तच्छोधनाद्भवत्यत्र सत्रिंशच्छतयोजनम्। तत्पादहीनतो दण्डाद्दसुत्रिंशत्पलाधिका। वारप्रवर्त्तनं तस्मात् कालहोराविवेचनम्। दिनाधिपाद्यानिजषष्ठषष्ठाः सूर्य्यास्फुजिज्ञेन्दुशनीज्यभौमाः"॥ कर्मान्तरे तु वारप्रवृत्तिरुदयावधिरेव तथा च सूर्य्यसिद्धान्तः। "लङ्कादिपरिच्छेदो दिनमासाब्दपास्तथा। मध्यमग्रहभुक्तिश्च सावनेन प्रकीर्त्तिता। उदयादोदय भानोर्भूमिसावनवासराः"॥ भौमेति विश्वदेवदिनव्याहृत्युपम्। अत्र दिनाधिपस्य रव्यादेर्भोग्यं दिनं वारश्च सावनगणनीयं लोकव्यवहारोऽपि तथेति। "तिर्य्यगधः क्रुद्धवदना होराः स्युः पूर्व्वयोगतः क्रमशः। वाञ्छितफलदाः हुंमुखी द्वे शेषे चाशुभे यातुः"॥ यात्रायां होराफलम्। "उदयस्य च द्रेकाणे स्वग्रमाण्डान्वितेऽपि वा। फलपुष्पयुतं यायाच्छुभ-

शुक्रे चलत्वं ध्रुवम् । मन्दं मन्दगतेर्गतागतविधौ ज्ञेया सदा पण्डितैराद्यौ पञ्चभिरङ्कि षड्भिरुदिता यावार्द्धयामात्मिका"॥ दैवज्ञमनोहरे । "वृषादौ चन्द्रमा ज्ञेयो मेषादौ लग्नमेव हि । परियोज्य समं मिथ्या त्रिभिर्भागं हरेत्ततः ॥ शून्ये मृत्युर्द्वये हानिरेकाद्वे विजयो भवेत्" ॥ इत्येकाङ्की । भीमपराक्रमे । "दिनं तिथिं वारयुक्तं स्वनक्षत्राद्धयोजितम् । सप्तभिश्च हरेद्भागं शेषे यात्रां विनिर्दिशेत् ॥ प्रथमे शोभना यात्रा द्वितीये लाभकृद्भवेत् । तृतीये वित्तलाभः स्याच्चतुर्थे सिद्धिरुत्तमा ॥ पञ्चमे मार्गविघ्नः स्यात् षष्ठे निधनमेव च । उक्तं मत्स्यमुनिना शून्ये श्रीः सर्वतसुखी ॥ पतिर्वलिनोन्दौ सुखगे गमनं यत्नाद्विवर्जयेल्लग्नात् । सप्ताष्टस्थे न यायाद्विविधोत्पातेष्वनिष्टेषु" ॥ वराहः । "देहः कोषो योऽधो वाह्य मन्त्रः शत्रुर्मार्गोऽथायुः । कर्मप्राप्तिर्मन्त्रो यात्रालग्नाद्भावाश्चिन्त्याः ॥ त्रिलाभवर्जं रविसौरिभौमा विघ्नन्ति नो कर्मणि सूर्यभौमौ । पुष्णन्ति सौम्याः परिहाय षष्ठमस्तं भृगुर्मृत्युविलग्नमिन्दुः ॥ केन्द्रकोणायगो नेष्टः सौम्यः पूर्णः शुभः शशी । सदैवव्ययगः शस्तो न शस्तोऽन्त्यारिरन्ध्रगः ॥ आदित्येन्दुमहीजराहुरविजैः संप्रस्थितो लग्नगैः क्षुत्तृष्णा विषमव्ययामर्दुभवेद्रोगांश्च नानाविधान् । जीवः सोमसुतस्तथैव भृगुजो यात्रोदयस्थो यदा सा यात्रा धनभोगपुत्रसुखदा पुण्यैः सतैर्लभ्यते । कोषस्थाने नराणामसुरगुरुबुधे धर्मकामार्थलाभो वस्त्रोत्पत्तिश्च जीवे हृदि सुखमतुलं शत्रुपक्षक्षयश्च । पङ्गुत्वम् सुदीर्घं क्षितिसुतरहितः कोषहानिश्च भानुश्चन्द्रः कुर्य्यात् प्रयाणे प्रियजनसहितं राहुरुत्पातसुपम्" ॥ २ ॥ "प्रस्थाने भूमिपस्य क्षितिसुतरविजौ भानुना संप्रयुक्तौ शुक्रचन्द्रात्मजौ वा सुरगुरुरथवा । शीतरश्मिर्यदा वा । भ्रातृस्थाने स्थिताः

स्युर्नरपतिगमने सर्वकामार्थसिद्धिं जित्वा शत्रूनशेषान् परि-
चरति रणे गोकुले पुङ्गवाभः" ॥ ३ ॥ "बन्धुस्थानगतो ददाति
विपुलं भोगं गुरुर्भार्गवः शत्रूणां क्षयमीहते नरपतेः सौख्यं
तथा चन्द्रजः। हानिं कोपगतां करोति रविजः सेद्दक्षयं चन्द्रमा
राहुर्भूमिसुतस्तथोष्णकिरणः कुर्वन्ति दुःखं महत्"॥४॥ "जीवः
पुत्रार्थलाभं जनयति भृगुजः सम्पदं स्थानलाभं प्रीतिं चैवोपपत्तिं
कुमुदवनसुहृत् सूनुरर्थं प्रदत्ते। सूर्य्यश्चन्द्रोऽथ भौमो दिन-
करतनयः सिंहिकासूनुयुक्तः। सर्वे ते पञ्चमस्थाः स्वसुत-
भयकराः पार्थिवानां भवन्ति" ॥ ५ ॥ "षष्ठस्थाने स्थिताश्चे-
द्दिनकरतनयो भूमिपुत्रस्तथार्कः शीतांशुर्दैत्यमन्त्री रजनिकर-
सुतः सैंहिकेयोऽथ जीवः। कुर्वन्त्येतेऽर्थलाभं यदपि हृदि गतं
सिध्यते तच्च कार्य्यं यत्रैषा पार्थिवानां परबलमथनी सर्वकामा-
र्थदात्री" ॥ ६ ॥ "नेष्टाः शुक्रदिवाकरार्कतनया राहुस्तथा
भूमिजः क्षिप्रं शत्रुवशं नयन्ति पुरुषं स्थाने स्थिताः सप्तमे।
सौम्यो मित्रसमागमं सुरगुरुः कार्य्यार्थसिद्धिं नृणाम्। चन्द्रः
श्रेष्ठफलं ददाति नियतं यात्रोद्गमे भूभुजाम्" ॥ ७ ॥ "सूर्य्यो
मृत्युं विधत्ते हिमरुचिरथवा शोकसुग्रं प्रदत्ते भौमो रोगञ्च बन्धं
रजनिकरसुतो भव्यदः क्लेशदश्च। मृत्युं जीवोऽष्टमस्थः खलु
दनुजगुरुः सूर्य्यपुत्रश्च कुर्य्यादग्ने शस्त्राद्विपाद्वा वधमिह नियतं
शस्त्रघातञ्च राहुः" ॥ ८ ॥ "शुक्रोऽतिसौख्यं नवमो बुधस्तु
जीवोऽपि संरक्षयति प्रयातम्। चन्द्रार्कसौराः सह भूमिजेन
कुर्वन्ति रोगान् सुबहून्नराणाम्" ॥ ९ ॥ "कर्मस्थाने स्थितो-
ऽर्कः प्रचुरधनकरः पुष्टिदः शीतरश्मिर्जीवः संग्रामकाले भवति
विजयदः सौम्यशुक्रौ तथार्थम्। नित्यं यात्रोद्यतानां भवति
विजयदः सर्वकार्य्येषु भौमो राहुर्वैकल्यमुग्रं जनयति सहजं
दीर्घवासित्वमार्किः" ॥ १० ॥ "भृगुसुतबुधजीवैश्चन्द्रसूर्य्या-

ग्रहविलोकिते॥ रत्नभाण्डान्वितो ज्ञेयो धनुर्मध्यतुलादिमौ। द्रेकाणः कर्कटाद्यश्च फलपुष्पयुतः स्मृतः॥ नवभागे च तिग्मांशोर्वाहननाशो विलग्नसंप्राप्ते। कृच्छ्रात् स्वगृहगमनं प्रभावमृदुता चन्द्रांशे॥ कौजेऽग्निभयं बौधे मित्रप्राप्तिर्धनागमो जैवे। भोगविवृद्धिश्च शौक्रे भृत्यविनाशो रविसुतांशे॥ यत् प्रोक्तं राश्युदये द्वादशभागेऽपि तत् फलं वाच्यम्"॥ यच्च नवांशकविहितं तत्त्रिंशांशोदयेऽपि स्यात्। "पापः क्षीणो विधुरविदितं यस्य जन्मर्क्षपीडा होरा जन्माष्टमगृहपतिर्जन्मभं प्रत्यनिष्टः। नीचस्थास्तं गतपरजिता लग्नजन्मेशशत्रुर्लग्ने नेष्टाः खचररहितं वक्रियुक्तञ्च केन्द्रम्"॥ यात्रायां लग्नस्थग्रहनिर्णयः। शून्यकेन्द्रवक्रियुक्तकेन्द्रनिषेधश्च। होरालग्नम्। तथा च होराराशिर्द्वलग्नयोः। विशाखानलतोयानि वैष्णवं भगदैवतम्। पुष्यः पौष्णं यमः सर्पौ जन्मर्चाण्यकैतः क्रमात्"॥ अस्तं गतादित्यमाह। "दिवसकरेणास्तमयः समागमश्च शीतरश्मिसहितानां कुसुतादीनां युद्धं निगद्यतेऽन्योन्ययुक्तानाम्। रश्मिर्लोहितः श्यामः पुरुषः सूक्ष्मतारकः। अपसव्यकृतो यश्च दक्षिणस्थः पराजितः। उदङ्मार्गगतिः स्निग्धो विमलो विमलप्रभः॥ बृहद्रूपोऽतिशक्तश्च विजयी कथितो ग्रहः। विपुलः स्निग्धो द्युतिमान् दक्षिणदिक्स्थोऽपि जययुक्तः सर्वे जयिन उदक्संस्था दक्षिणदिक्स्थो जयी शुक्रः। ग्रहस्य यो यस्य हतस्य वश्याः पीडां समृच्छन्ति त एव तस्य। संग्रामयौध्यस्य जये समृद्धा जयन्ति सर्वत्र मतं मुनीनाम्। क्रूरोऽप्यनुकूलस्थः शस्तोलग्नेऽशुभोऽपि नानिष्टः। केन्द्रत्रिकोणेषु शुभाः प्रशस्तास्त्र्येव पापा न शुभप्रदाः स्युः। पापोऽपि कामं बलवान्त्रियोज्यः केन्द्रेषु शून्येषु शिवा न यात्रा। स्थानेऽर्कः स्वस्य स्वनोरुदयमुपगतः शस्त इन्दुः स्वकोणे भौमः सौरे बुधा

ऽरथ शनिसितान्यस्य जीवोऽथ शुक्रः। सौम्यः स्वस्थानसंस्थः शनिरपि तरणे रत्नकाजन्मकाले॥ तासः स्यात् कारको वा सुहृदपि शुभकृल्लग्नजन्मेभयोर्यः"॥ यात्रायां लग्नस्थग्रहाप-वादः। ताजकान्तरे। "जन्मसमये ग्रहाद्वाये स्वपचय-स्थिताः ग्रहाः केचित्। ते सर्वे तासाख्याः क्रूराः सौम्याश्च संचिन्त्याः॥ सालाटिनि दिगधीशे दिग्बलिविहगे ललाटगे वापि। प्रतिभृगुजे प्रतिशशिजे कालाशुद्धौ संत्यजेद् यात्राम्॥ यात्राहैलग्नं पूर्वस्यां तत्क्रमेण च खेचरान्। न्यस्य यात्राहं-दिक्स्थित्या पुरः खेटान् विलोकयेत्"॥ एतत् स्पष्टं क्रमेण यथा। "लग्नेऽर्के व्ययलाभयोर्भृगुसुते कर्मस्थिते भूमिजे राहौ धर्मविनाशयो रविसुते द्यूनेऽरिमूर्त्योर्विधौ। बन्धौ ज्ञे सहजार्थयोः सुरगुरोरेवं ललाटोद्भवे योगे दिक्पतिभिः कृते चयभुजः प्रागादिकाष्ठां गताः। लग्ने सौम्यगुरुप्राच्यां याम्यां खे कुजभास्करौ॥ पश्चिमेऽस्ते तथा सौरिं सौम्यां बन्धौ विधुं सितम्। एवं दिग्बलिनो याने त्यजेद् यत्नाल्ललाटगान्॥ लग्ने व्यया ये दशमेऽष्टधर्मे द्यूनेऽरि मूर्त्योर्हिबुके त्रिवित्ते। प्रतीपगा येषु सितेन्दुपुत्रौ प्राच्यादिकाष्ठासु न यातु रिष्टौ॥ नीचगे ग्रहजिते प्रतिलोमे भार्गवे कलुषितेऽस्तगे वा। प्रस्थितो नरपतिः प्रबलो वा क्षिप्रमेव वशमेति रिपूणाम्॥ एवंविधेऽपि शुक्रे यायाद् यदि चन्द्रजोऽनुकूलस्थः। प्रतिबुधयातस्य न परित्राणे ग्रहाः शस्ताः"॥ राजमार्त्तण्डे। "सौम्यां लग्नगते बुधे भिषदिशं वाचस्पतावङ्गमे प्राचीं तीक्ष्णकरे कुजे च दशमे याम्यां प्रयातो नरः। आग्नेयीं भृगुजे च शीतकिरणे बन्धु-स्थिते वायवीं मन्दे सप्तमगे पश्चिमदिशं याति द्विषो वश्यताम्। नाशीचसूतकोत्सवदिवसाश्च यियासतां शुभदाः। उद्वेगस्तपने सुखं शशधरे रोगो महीनन्दने लाभश्चन्द्रसुते गुरौ च कथितः

किंभौमैर्व्रजति यदि नरेन्द्रः क्षिप्रमेकादशस्थैः। स जयति रिपुदर्पं स्वेच्छया वैरिशङ्गो विचरति गृहमध्ये सिंहपोतो यथैकः” ॥ ११ ॥ “रविसुतरुधिराकौ बुद्धिमोहं नराणां विदधति कुसुदेष्टः खेषु भेदेषु भेदम्। स जयति रिपुदर्पं भृत्यहीनोऽप्यवश्यं यदि बुधगुरुशुक्रा द्वादशस्था भवन्ति” ॥ १२ ॥ “तिथ्यादिषु निषिद्धेषु चन्द्रताराविलोमतः। उषां गोधूलियोगं वा स्वीकृत्य गमनं भवेत् ॥ प्राच्यामुषां प्रतीच्याञ्च गोधूलिं वर्जयेन्नृपः। दक्षिणे चाभिजिच्चैवमुत्तरे च निशां तथा” ॥ व्यासः। “लग्नशुद्धिर्यदा नास्ति प्राप्तकालोऽतिवर्त्तते। अविशेषेण वर्णानां तदा गोधूलिरिष्यते ॥ आरक्तमभ्रं रजनीविरामं वदन्त्युषायोगमिह प्रवीणाः। आहुः प्रयातेः सकलार्थसिद्धिं संलच्यते हस्ततलस्थितेव ॥ सन्ध्यातपारुणितपश्चिमदिग्विभागे व्योम्नि स्फुरद्विरलतारकसन्निवेशे। रुद्धे गवां खुरपुटोद्गमितैरजोभिर्गोधूलिरेव कथितो भृगुजेन योगः” ॥ सूर्य्यसिद्धान्ते। “अर्द्धास्तमयात् सन्ध्या व्यक्तीभूता न तारका यावत्। तेजः परिहानिरुषा भानोरर्द्धोदयं यावत्” ॥ एतद्वचनैकवाक्यतया सन्ध्योषयोः सन्ध्यागोधूल्योरैक्यम्। अतएवोक्तं “सन्ध्यामुहूर्त्तमाप्यातं क्षामहृष्टो समारम्भता। साभगवुमहजेषु यमारो सौम्यशुक्रगुरवो बलयुक्ताः ॥ गच्छतो यदि ततोऽस्य धरित्री सागराम्बुवसना वशमेति” ॥ धरित्रीयोगः। “केन्द्रोपगतेन गुरुणा बोधिते वरायचतुर्थगे सिते। पापैरनवाष्टसप्तमगैर्युक्तिं न यदाप्नुयाद्गतः”॥ किबस्योगः। “शशिनि चतुर्थगृहे समुपेते बुधसहितेऽस्तगते भृगुपुत्रे। गमनमवाप्य पतिर्मनुजानां जयति रिपून् समरेण विनेव” ॥ विनासमरयोगः। “सितेन्दुजौ चतुर्थगौ निशाकरच सप्तमे। यदा तदा गतो नृपः मशाम्यरीन् विना

रणात्" ॥ विनारथयोगः । "एकान्तरर्क्षे भृगुजात् कुजाद्वा सौम्यो स्थिते सूर्य्यसुताद्गुरोर्वा । प्रध्वस्यतेऽरिर्न चिरान्नतस्य वेगाधिको भृत्य इवेश्वरस्य" ॥ अरिप्रध्वसयोगः । "गुरुरुदये रिपुराशिगतोऽर्को यदि निधनेन च शीतमयूखः । भवति गतोऽत्र शशीव नरेन्द्रो रिपुवनितानततामरसानाम्" ॥ शशिनरेन्द्रयोगः । "लग्नारिकर्महिबुकेषु शुभे स्थिते च्छे द्यूनान्त्यलग्नरहितेष्वशुभग्रहेषु । यातुर्भयं न भवति प्रभवेत् समुद्रात्यश्मनापि किमुतारिसमागमेषु" ॥ शिलाप्रतरणयोगः । 'मूर्त्तिवित्तसहजेषु संस्थिताः शुक्रचन्द्रसुततिग्मरश्मयः । यस्य यानसमये रणानले तस्य यान्ति शलभा इवारयः" ॥ अरिशलभयोगः । "शुक्रवाक्पतिबुधैर्धनसंस्थैः सप्तमे शशिनि लग्नगतेऽर्के । निर्गतो नृपतिरेति कृतार्थो वैनतेयवदरीन् विनिगृह्य" ॥ अरिवैनतेययोगः । "विपक्षनाशन्त्येव्ययकर्म धाद्द्याद्रिवंशो यस्य गुरुश्च केन्द्रे । तस्यारियोषाभरणैः प्रयान्ति प्रियाः प्रियाणां जनयन्ति सैन्ये" ॥ अरियोषाभरणयोगः । "वर्गोत्तमगते चन्द्रे लग्ने वा चन्द्रवर्जिते । चतुराद्येरिष्टे नृपाश्च विंशतिः स्मृताः" ॥ राजयोगः । "मेषादिद्वादशराशीनां स्वीयनवांशस्थे लग्ने चन्द्रे च यत्र कुत्रापि स्थिते चन्द्रवर्जितैश्चतुरादिभिर्ग्रहैर्वीक्षिते" ॥ अयमर्थः । द्वादशराशिषु लग्नस्य द्वादश एव स्वीयनवांशास्तत्र कुम्भं वर्जयित्वा एकादशैव स्थिता एवं चन्द्रस्यापि हरिकवर्जनात् एकादशैव स्थानानि स्युरिति द्वाविंशतिः कुम्भलग्ने दोषदर्शनात् त्यागः । यथा । "न कुम्भलग्ने शुभमाह सत्यो न भागभेदान् यवना वदन्ति । हरिकराशिचन्द्रस्य भोषगढमिति चन्द्रपक्षे हरिकवर्जनम् ॥ सर्वगगनभ्रमणेऽष्टे लग्ने भवति महीपालः । शशिभि. शुभैः सर्वविगतभयो दीर्घजीवी च" । जातकोक्त-

मित्तं कुभोजनम्" ॥ भोजने चौरवर्जनम् उत्तरदिगितरपरम् । पूर्वादिप्राशनविधिः । भुजबलभीमः । "सर्पिस्तिलौदनझषैः पयसा च भुक्त्वा पूर्वादिवारणरथाश्वनरैर्गतस्य । सोढुं प्रतापमरयो न नृपस्य शक्ता गन्धद्विपस्य शलभा इव दानगन्धम् । शुभाशुभानि सर्वाणि निमित्तानि स्युरेकतः । एकतस्तु मनो यातुस्तद्धि शुद्धं जयावहम् । रिक्तः कुम्भोऽनुकूलस्थः शस्तोऽम्भोऽर्थीयियासतः । चौर्य्यविद्या वणिज्यार्थमुद्यतानां विशेषतः । मेघाः शस्ता घनास्निग्धा गजबृंहितशब्दिताः । अनुलोमा तडिच्छस्ता शक्रचापस्तथैव च । अप्रशस्ते तथा ग्रहे परिवेशप्रवर्षणे । जलजानि च पुष्पाणि देवदूर्वार्द्रगोमयम् । रूप्यताम्रं यवाः शस्ताः शवारुदितवर्जिताः । अनुलोमो वृषो नर्दन् धन्या गौर्महिषस्तथा । गमनप्रतिषेधाय गावः प्रत्युरसि स्थिताः । प्रागुदीच्योः शिवाः शस्ताः शान्ताः सर्वत्र पूजिताः । धूमिताभिमुखी हन्ति स्वरदीप्तादिगीश्वरान् । भुक्तिप्राप्तिश्च सूर्य्याच्च फलं दिक्षु तथाविधम् । अङ्गारदीप्तधूमिन्यस्ताश्च शान्तास्ततो पराः" ॥ दग्धादि दिङ्‌निर्णयः । "विष्ययथायतः पक्षी धुन्वन् ध्वांक्षो भयङ्करः । प्रत्युरस्युपसर्पंस्तु सस्वरश्च भयङ्करः । ध्वांक्षः पार्श्वद्वयेनापि शस्तापाचानुलोमगः । वामे शवशिवा कृष्णा दक्षिणे गोमृगद्विजाः" ॥ दीपिकायाम् । "नृपयातपथारणेभशस्ताध्वज देवामवधूषयन् लयाय । सभयो विचरन् विना निमित्तं न शुभः स्वाभिमुखो भवन् निघ्नगाम् । द्वन्द्वरोगार्दितास्त्रस्ताः कलहामिषकाङ्क्षिणः । पापगास्त्वरितामत्तान् ग्राह्याः शकुनाः क्वचित् । क्रोशाद्दूर्ध्वं शकुनचरितं निष्फलं प्राहुरेके । तत्रानिष्टे प्रथमशकुने मानयेत् पञ्चषट् । प्राणायामान्नृपतिरशुभे षोड़शैव द्वितीये प्रत्यागच्छेत् स्वभवनमतो यद्यनिष्टस्तृतीयः" ॥ सत्य-

पुराणे "दृष्ट्वा निमित्तं प्रथममङ्गल्यविनाशनम्। केशवं पूज-येद्विद्वान् स्तवेन मधुसूदनम्। द्वितीये तु ततो दृष्टे प्रतीपे प्रविशेद् गृहम्। एहीति पुरतः शब्दः शस्यते न तु पृष्ठतः। गच्छेति पश्चाच्छुभदः पुरस्ताच्च विगर्हितः। उत्तानशय्या-सनपादुकादि निष्ठुतदुर्दर्शनमैथुनानि। नेष्टानि शब्दाश्च तथैव यातुरागच्छति स्वप्रविशस्थिराद्याः। विसर्जयति यश्चैक एकश्च प्रतिषेधति। सविरोधोऽशुभायातुर्ग्राह्यो वा बलवत्तरः। अनुलोमगते प्रदक्षिणसुरभौ देहसुखेऽनिले गतः। तिमिरा-लिगभस्तिमालिरप्रसभं हन्ति बलानि विद्विषाम्। ध्वजात-पत्राम्बुधसन्निपातक्षितौ प्रयाणे यदि मानवानाम्। उत्तिष्ठतो वाऽसुरमिति सङ्गं यातोऽथवा तन्नृपतेः क्षयाय। पौषादि चतुरो मासान् वृष्टिं दृष्ट्वा न संव्रजेत्। यस्तु संप्रस्थितो यात्रां ब्राह्मणानुपमन्यते। स्वकीयां परकीयां वा स्त्रियं पुरुषमेव च। ताडयित्वा तु यो गच्छेत्तदन्तं तस्य जीवितम्। यात्रा-काले तु संप्राप्ते मैथुनं यो निसेवते। रोगार्त्तः क्षीणकायश्च स निवर्त्तेत वा न वा। कृत्वा तु मैथुनं रात्रौ प्रभाते यः प्रति-ष्ठते। नासौ प्रतिनिवर्त्तेत दुःखञ्च प्राप्नुयान्नरः। कटुतैल-गुड़क्षीरपक्कमांसाशनन्तथा। भुक्त्वा यो यात्यसौ मोहाद्‌व्याधितः स निवर्त्तते"। वराहपुराणे। "तृणोदकाढ्येषु वनेषु मत्ताः क्रीडन्तु गावः स वृषाः स वत्साः। चौरं प्रमुञ्चन्तु सुखं स्वपन्तु शीतातपव्याधिभयैर्वियुक्ताः। इमं मन्त्रं विशुद्धात्मा जपेन्नित्यं समाहितः। गच्छन् तिष्ठन् स्वपन् जिघ्रन् भुञ्जन् क्रीड़न् प्रसुतस्त्यजन्। महाभयेषु सर्वेषु विषमेषु समेषु च। प्रयाण-काले च तथा श्रोतव्यमभयप्रदम्"। मत्स्यसूक्ते "हलिकर्मणि यात्रायां प्रवेशे नववेश्मनः। महोत्सवे च माङ्गल्ये तत्र स्त्रीणां ध्वनिः शुभः"। ध्वनिरुलुध्वनिः। दीपिकायाम्। "सिद्धा-

त्मकादर्शपयोऽञ्जनानि बद्धैकपश्वामिषपूर्णकुम्भाः। उष्णीष
भृङ्गारनृवर्द्धमानपुंयानवीणातपवारणानि"। भृङ्गारः कनका-
लुका। "दधिमधुघृतरोचनाकुमार्य्योध्वजकनकाम्बुज तव
पीठशङ्खाः। सितवृषकुसुमायुधालिमीनद्विजगणिकासुजनाश्च
चारुवेशाः। ज्वलितशिखिफलाक्षतेक्षुभक्ष्यद्विरदमृदङ्गाङ्कुश-
चामरायुधानि। मरकतकुरुविन्दपद्मरागस्फटिकमणिप्रमु-
खाश्च रत्नभेदाः। स्वयमथ रचितान्य यत्नतो वा यदि कथि-
तानि भवन्ति मङ्गलानि। स जयति सकलां ततो धरित्रीं
ग्रहणमृगालभनश्रुतिरुपास्य निर्गतस्य तु द्वाराद्येः" शिरसश्चा-
भिघातनम्। "छत्रध्वजादि वस्त्राणां पतनञ्च तथाशुभम्।
करीशगर्भिणो वापि भग्नभाण्डावलोकनम्। कार्पासौषध-
कृष्टधान्यलवणक्षौबास्थितैलं वसापङ्काङ्गारगुडादिचर्मसक्तः
क्लेशायः स व्याधिताः। यान्तोन्मत्तजटोन्मनं तृणतुषच्छुधा-
मतकाषयो मुण्डाद्यक्तविमुक्तकेशपतिताः काषायिणश्चाशुभाः।
कुटुम्बकलहा गृहज्वलनमार्त्तवं योषिताम्। विडालसमरं
क्षुत स्खलितमम्बरादेस्तथा। दुरुक्तमतिकोपिता महिषयोश्च
युद्धं भवेत्। प्रयाणसमये नृणामभिमतार्थविच्छित्तये"॥
यान्यत्र मङ्गलामङ्गलानि निर्गच्छतां प्रदिष्टानि। स्वप्नेऽपि
तानि शुभाशुभानि विड्लेपनं पुनर्धन्यम्। एकस्यां यदि
चेद्रात्रौ शुभं वा यदि वाशुभम्"। तथा च मत्स्यपुराणे
पुरूरवसा कृतम्। "शतक्रत्वो यथा कामं पूजयित्वा जना-
र्दनम्। स्वप्नस्तु देवदेवस्य न्यवेदयत धार्मिकः" इति। दुःस्व-
प्नाकथनं धन्यं पुनः प्रस्वापनन्तथा। प्रातःस्नानं तिलैर्होमो
ब्राह्मणानाञ्च भोजनम्। स्तुतिश्च वासुदेवस्य तथा तस्य च
पूजनम्। चतुःस्पन्दं भुजस्पन्दं तथा दुःस्वप्नदर्शनम्। शत्रूणाञ्च
समुत्थानमशेषं शमयाशु मे। धर्म्मस्वरूपो भगवान् प्रीयतां मे

जनार्दनः । मन्त्रेणानेन चाग्रस्थं प्रार्थयेद्दोषसूचने । चिन्ता-दुष्टेन शोकेन व्याधियस्तेन वा पुनः । कामयुक्तेन चित्तेन स्वप्ने न फलभाग्भवेत् । अविज्ञातस्वरूपाणां नराणां ज्ञान-हेतवे । स्वप्ने दृष्टानि वक्ष्यामि पुण्यपापोद्भवानि च" । एव-मेषां सूचकत्वं न कारकत्वम् "आदित्यमण्डलं स्वप्ने चन्द्रं वा यदि पश्यति । व्याधिभ्यो मुच्यते रोगी अरोगी सुखमाप्नुयात् । दीपमन्नं फलं वस्त्रं कन्यारत्नं रथध्वजम् । यस्तु पश्यति स्वप्नान्ते लभते चोत्तमां श्रियम् । उपानहौ च छत्रञ्च लब्ध्वा यः प्रति-बुध्यते । असिं वा निर्मलं तीक्ष्णमध्वानं तस्य निर्दिशेत् । देवताश्च द्विजा गावः पितरो लिङ्गिनः स्त्रियः । यद्वदन्ति नरं स्वप्ने तत्तथैव भविष्यति । आरोहणं गोवृषकुञ्जराणां प्रासादशैलाग्रव-नस्पतीनाम् । आक्रम्य गोर्वीं प्रतिगृह्य वीणां भुक्त्वा रुदित्वा धुव-मर्थलाभः । भक्षणञ्चार्द्रमांसस्य मत्स्यस्य पायसस्य च । दर्शनं रुधिरस्यापि स्नानं वा रुधिरेण च । सुरारुधिरमद्यानां पानं चौरस्य शोभनम् । लोकानां भूमिपालानां सुहृदामपि दर्शनम् । उरगो वृश्चिकश्चैव जलौका दृश्यते यदि । तदा पुत्रादि लाभः स्यादगम्यागमने शुभम् । सर्वाणि शुक्लानि सुशोभनानि कार्पा-सभस्मास्थिकपालवर्जम् । सर्वाणि कृष्णानि विनिन्दितानि गोहस्तिदेवद्विजवाजिवर्जम् । मरणं बन्धनं भन्नं वह्निदाहो गृहादिषु । शुक्लपीताम्बरा नारी शुक्लपीतानुलेपना । अव-गूहति य स्वप्ने तस्य स्यात् सर्वतः सुखम् । कृष्णरक्ताम्बरा नारी रक्तकृष्णानुलेपना । अवगूहति यं स्वप्ने व्याधिं मृत्युञ्च निर्दिशेत् । वराहखरोष्ट्राणामारोहो महिषस्य च । भक्षणं पक्वमांसानां तैलस्य कृसरस्य च । नर्तनं हसनञ्चैव विवाहो गीतमेव च । तन्त्रीवाद्यविहीनानां वाद्यानामपि वादनम् । दिव्यान्तरीक्षभौमानामुत्पातानान्तु दर्शनम् । स्वप्ने पश्यति

चात्मानं रक्ताम्बरविभूषणम्। मलिनाम्बरधारित्वमभ्यङ्ग-
चीरनग्नता। छक्षवाचरणं पातो दोलारोहश्च निन्दितः" ॥
इति स्वप्नफलम्।

"सर्वतः क्षुतमशोभनं स्मृतं गोक्षुतं मरणमेव करोति।
केचिदाहुरफलं बलात् क्षुतं वृद्धपीनसितबालक्षुतञ्च ॥ वित्तं
शक्रेण कार्य्यसिद्धिरतुलाशक्रे हुताशे भयं याम्यमग्निभयं
सुरद्विषि कलिलाभः समुद्रालये। वायव्यां वरवस्त्रगन्धसलिलं
दिव्याङ्गना चोत्तरे। ऐशान्यां मरणं ध्रुवं निगदितं दिग्लक्षणं
स्वप्नने। ज्येष्ठोक्ते क्षुतेऽप्येवमूचुः केचिच्च कोविदाः" ॥
विष्णुधर्मोत्तरे। विष्णोरित्यधिकृत्य "नाम संकीर्त्तनं नित्यं
क्षुतः प्रस्खलितादिषु। वियोगं शीघ्रमाप्नोति सर्वाल्का नात्र
संशयः" ॥ अतएव विष्णुपुराणम्। "स्मृते सकलकल्याण-
भाजनं यत्र जायते। पुरुषन्तमजं नित्यं व्रजामि शरणं
हरिम्" ॥ युद्धयात्रायाम्। "यत्र ऋक्षे स्थितो राहुर्वदनं
तद्विनिर्द्दिशेत्। मुखात् पञ्चदशे ऋक्षे तस्य पृष्ठं प्रतिष्ठितम्।
राहुभुक्तानि ऋक्षाणि जीवपक्षे त्रयोदश। त्रयोदशेरभो-
ग्यानि मृतपक्षगतानि च ॥ मृतपक्षे मुखं तस्य गुदं जीवार्द्ध-
मध्यगम्। जीवपक्षे चपानाथे मृतपक्षे रवौ स्थिते ॥ तदा
रणे शुभा यात्रा विपरीते तु हानिदा। चन्द्रादित्यौ यदा
युक्तौ जीवपक्षे व्यवस्थितौ ॥ तत्र क्षेमं जयोलाभो यात्राकाले
न संशयः। मृतपक्षे यदा काले संस्थितौ चन्द्रभास्करौ ॥
तदा हानिर्भयो भङ्गो मृत्युर्यात्राफलं मतम्। जीवपक्षे स्थिते
चन्द्रे कार्य्यः स्यादमृतोपमम् ॥ मृतपक्षे मृतं ज्ञेयं यतश्चन्द्र-
बलाबलम्। युद्धकाले यदा शीघ्रं यात्रायोगेन लभ्यते ॥ उत्-
पत्तौ तु तदा शीघ्रं तत्कालेन्दुदिवाकरौ। इष्टा नाड्यो हृता
धिष्ण्यैः षष्टिभागावशेषके ॥ अश्विन्यादीन्दुभुक्तेन योगात्तत्काल-

चन्द्रमाः । यथा चन्द्रस्तथा सूर्य्यः कर्त्तव्यश्चेष्टकालिकः । षष्टी-रात्रस्य मध्ये तौ विभ्रान्तौ धिष्ण्यमण्डले ॥ सर्व्वेषु शुभकार्य्येषु यात्राकाले विशेषतः । दण्डेश्च पञ्चभीराशावेवं स्युर्द्वादशं क्रमात् ॥ लग्नवद्भुक्तभाग्यस्य त्यागाच्छेषक्रमात् क्रमः" ॥ इष्टा नाड्यः कर्म्मकालीनदण्डसंख्या सूर्य्योदयावधि गतरात्रि-प्रविष्टनक्षत्रदण्डसंख्यावधि वा सप्तविंशत्या पूरिताः षष्ट्या यो लब्धः सोऽश्विन्यादिचन्द्रभुक्तहृत्या नक्षत्राङ्कयुक्तः सप्तविंशा-धिकश्चेत्तमपहाय यत् संख्यानं तेन नक्षत्रं तत्र चन्द्रः । यः शेषस्तत्रोदयावधि कर्म्मकालीनदण्डसंख्याया गतरात्रिप्रविष्ट-नक्षत्रदण्डसंख्यायोगात् यो भवति तत्संख्यदण्डा भोग्याः । सूर्य्य-पक्षे सूर्य्यभुक्तनक्षत्राङ्कयुक्तो लब्धाङ्क इति विशेषः । "प्रवासः सुस्थता मृत्युर्हास्यं जायाज्वरोऽरतिः । नष्टता शून्यता क्रीडा सुप्तिर्भुक्तिश्च भेषतः । एताश्चेद्द्वादशावस्था शशाङ्कस्य दिने दिने । शुभाशुभेषु कार्य्येषु फलं नाम्यनुरूपतः" ॥ इति तत्-कालीनराहु तत्कालचन्द्रादित्यव्यवस्था च यात्रायां निर्दिष्टव्या । हरिवंशे "मरणं सहमानानां युद्धतां विजयो ध्रुवम्" ॥ विदे-शगतभ्रात्रान्वेषणार्थं न गन्तव्यम् । यथा विष्णुपुराणम् । "ततःप्रभृति वै भ्राता भ्रातुरन्वेषणे द्विजः । प्रयातो नश्यति तथा तत्र कार्य्यं विजानता" ॥ ततः समस्तापृथिवीं द्रष्टुं गतानां हर्य्यश्वादीनां तदनुगामिनाञ्च तद्भ्रातॄणां सवलाश्वा-दीनाम् अनिवर्त्तनदर्शनात् । मत्स्यपुराणेऽपि । "तत.प्रभृति न भ्रातुः कनीयान् मार्गमिच्छति । अन्विष्य दुःखमाप्नोति तेन तत् परिवर्जयेत् ॥ तिथावरिक्ते शुभदे च चन्द्रे पापेषु केन्द्राष्टमवर्जितेषु । प्राच्ये स्थिरे वा निजभे सुलग्ने गच्छं-स्त्रिघ्नो न मिहत्तभूपः । पद्मविषयपुराणे साधुदेवद्विजस्त्री-कुलजनवनिताश्च स्त्राधिपो नोपरुन्ध्यात् । श्वित्रगतुरगशस्त्रा-

मार्त्तभीतांश्च हन्याच्छुभतिथिदिवसर्चे ह्रष्टसैन्यो विशेष। पुष्टैः शक्रेन्दुजीवे ध्रुवलघुवलभिद्विष्णुमैत्रेन्दुपौष्णैः सलग्ने पापजन्मोदयपतिषु विरन्ध्रारिगेन्द्रारसौम्यैः। त्र्यायारिस्थै-रथाष्टव्ययगृहरहितैः सद्ग्रहैः केन्द्रकोणे वीर्य्याढ्ये चविरांशे सुदिनतिथिशुभेन्दौ नृपस्याभिषेकः" ॥

अथ छत्रचक्रम्। "आदौ चक्रं समालिख्य छत्रत्रयं सुशो-भनम्। अश्विन्यादिलिखेत्तत्र सप्तविंशतिभानि च ॥ अश्वि-न्याद्यं मघाद्यञ्च मूलाद्यञ्च क्रमेण तु। उत्तरे पूर्वदक्षे च एतच्छत्रत्रयं मतम् ॥ प्रतीचीमध्यरेखायामैशान्यन्तं हया-धिपः। आग्नेय्यन्तं नराधीशो नैरृत्यन्तं गजाधिपः ॥ अश्वा-ध्यक्षो नराध्यक्षो गजाध्यक्षः क्रमेण तु। एषां छत्रविभागेन ज्ञातव्यञ्च शुभाशुभम् ॥ अन्येषां भूभृतामृक्षं यत्र छत्रे व्यव-स्थितम्। तच्छत्रं तस्य भूपस्य शुभाशुभफलप्रदम् ॥ चामरं कलसी वीणा छत्रं दण्डः पतद्ग्रहः। आसनं कीलकं रज्जु-र्नवभेदाः प्रकीर्त्तिताः ॥ यस्य छत्रे स्थितः सौरिः भङ्गं तस्य विनिर्द्दिशेत्। फलञ्च चामरादीनां प्रत्येकञ्च वदाम्यहम् ॥ चामरे चण्डता वायोरनावृष्टिस्तु जायते। दुर्भिक्षञ्च भवेद्घोरं प्रजापीडा न संशयः। कलसस्थे भवेद्युद्धं रणे भङ्गो महद्भयम्। घातपातादिकं सर्वं जायते नात्र संशयः। वीणासंस्थेऽर्कतनये पट्टराज्ञी विनश्यति। चलचित्तो भवेद्राजा भयभीता च मेदिनी। यदा छत्रत्रये सौरिश्छत्रे दण्डे पतद्ग्रहे। तदा तस्य भवेद्भङ्गश्छत्रस्यापि न संशयः। आसनस्य भवेन्नाश आसनस्थे शनैश्चरे। युवराजभयः कीले बन्धनं रज्जुसञ्ज्ञिते। सौम्ययुक्तोऽतिचारस्थः शनिरल्पफलो न हि। वक्रगः क्रूर-युक्तश्च सर्वक्रूरं करोति सः। शनिराहुकुजादित्या यदा जीवेन्दुसंयुताः। उत्तराधीशराशौ वै निश्चितं छत्रभङ्गदाः।

क्रूरचतुष्टयञ्चैव बुधचन्द्रेण संयुतम्। पूर्वच्छत्रविनाशाय सूचितं पूर्वसूरिभिः। एवं पापचतुष्कञ्च यदा शुक्रेन्दुसंयुतम्। दक्षिणाशापतेश्छत्रविनाशो भाषितो बुधैः। एवमन्येषु राज्येषु यत्र यस्य च सम्भवः। उक्तग्रहसमायोगाच्छत्रभङ्गं विनिर्दिशेत्। यथा दुष्टफलः सौरिस्तथा सौम्यफलो गुरुः। भौमश्च गुरुराहू च रविचन्द्रौ बले समौ। यथा हानिकराः क्रूरास्तथा सौम्याः शुभङ्कराः। क्रूरयुक्तो बुधः क्रूरश्चन्द्रः पूर्णस्तथाशुभः। सौम्याः क्रूराः यदा छत्रे दृष्ट्या वै छत्रसंस्थिताः। छत्रभङ्गो भवेत्तस्य परचक्रागमेन च। नृपनामार्क्षसंयोगाद्राहुः केतुर्वा यदि संस्थितः। छत्रभङ्गो भवेत्तस्य विषदानेन भूपतेः॥ मृगयां साहसं यात्रां तुरगाश्वगजवाहनम्। विषञ्च त्यजेद्राजा छत्रस्थे क्रूरखेचरे॥ एवं ज्ञात्वा यदा राजा करोति ग्रहशान्तिकम्। यदुक्तं यामले तन्त्रे तेन शान्तो भवेन्नृपः"॥

अथ सिंहासनचक्रम्। "अथातः संप्रवक्ष्यामि चक्रं सिंहासनत्रयम्। सप्तविंशतिनक्षत्रैरेकैकञ्च नरात्मकम्॥ अश्विनीमघमूलाद्यं पञ्चनाडौ विभेदतः। अश्विन्याद्युत्तरे भागे मघाद्यं पूर्वतः स्थितम्॥ मूलाद्यं दक्षिणे भागे ज्ञातव्यं नृपतित्रयम्। इतरेषु च चाद्येषु नृपनामर्क्षतो वदेत्॥ शुभाशुभमिदं सर्वं यत्र यस्य शनिः स्थितः। नाडिकापञ्चवेधेन एकैकस्यासनं भवेत्॥ आधारमासनं पट्टं सिंहं सिंहासनन्तथा। पञ्चैवंप्रयाणञ्च्रेयं सौम्यैः क्रूरैः शुभाशुभम्॥ अत्र आधारगो राजा अभिषिक्तो यमासने। पराधीनगतं राज्यं कुरुते नात्र संशयः॥ आसनस्थेन क्रूरेण भीतियुक्तो भवेन्नृपः। प्रधानपुरुषो देवः प्रजामाशिक्करो भवेत्॥ पट्टस्थे यदा राजा उपविष्टो नृपासने। पूर्वराजस्थितेस्तुल्यश्चिरं पाल॰

यते महीम् ॥ सिंहरूपो भवेद्राजा सिंहचैंयासने स्थितः । संग्रामस्य प्रियो नित्यमसाध्यो मन्त्रिमण्डलैः ॥ सिंहासनगते धिष्ण्ये तेजस्वी भीषणाकृतिः । चलचित्तो महाक्रोधी प्रजापीड़ाकरो नृपः ॥ तत्कालेन्दुगते ऋक्षे क्रूरनिर्बंधनादिके । शुभावस्था शुभे लग्ने संस्थाप्यो नृप आसने ॥ ईदृशे च समायोगे उपविष्टो य आसने । उच्छाद्य शत्रुसंघातमेकच्छत्रं करोति सः ॥ क्रूरग्रहगता नाडीमुपविष्टो य आसने । बन्धनं भूमिनाशश्च तथा मृत्युः प्रजायते ॥ आधार ऋक्षगः सौरिरनावृष्टिं करोति च । दुर्भिक्षं रौरवं तत्र प्रजापीडा च जायते ॥ आसने च यदा सौरिर्युद्धे भङ्गस्तदा भवेत् । अथवा व्याधिपीडा च मनोदुःखं प्रजायते ॥ पट्ट ऋक्षे यदा सौरिः पट्टराज्ञी विनश्यति । प्रियो वाथ कुमारो वा मन्त्रिबन्धुक्षयोऽपि वा ॥ सिंहे सिंहासने वापि यदा तिष्ठति सूर्य्यजः । तदा मृत्युर्न सन्देहो यदि शक्रसमो नृपः ॥ शनिराह्वर्कमाहेया यदा चन्द्रेण संयुताः । यस्यासनगता एते तस्य राज्ञो भयङ्कराः ॥ क्रूरयुक्तोऽथ वक्रस्तु क्रूरनाडीगतोऽपि वा । आसने चन्द्रयोगेन कालरूपो शनैश्चरः । एवं शुभफलं दद्याद्देवमन्त्री न संशयः । करोति विपुलं राज्यं यस्यासनगतो गुरुः" ॥ इति वन्द्यघटीयहरिहरभट्टाचार्य्यात्मज-श्रीरघुनन्दन-भट्टाचार्य्यविरचितं ज्योतिस्तत्त्वं समाप्तम् ।

मलमासतत्त्वम्।

"प्रणम्य सच्चिदानन्दं परमात्मानमीश्वरम्। मुनीन्द्राणां स्मृतेस्तत्त्वं वक्ति श्रीरघुनन्दनः॥ मलिम्लुचे दायभागे संस्कारे शुद्धिनिर्णये। प्रायश्चित्ते विवाहे च तिथौ जन्माष्टमीव्रते॥ दुर्गोत्सवे व्यवहृतावेकादश्यादिनिर्णये। तडागभवनोत्सर्गे वृषोत्सर्गत्रये व्रते॥ प्रतिष्ठायां परीक्षायां ज्योतिषे वास्तुयागके। दीक्षायामाह्निके कृत्ये चैवे श्रीपुरुषोत्तमे॥ सामश्राद्धे यजुःश्राद्धे शूद्रकृत्यविचारणे। इत्यष्टाविंशतिस्थाने तत्त्वं वक्ष्यामि यत्नतः॥ प्रणम्य भारतीकान्तमज्ञानध्वान्तभास्करम्। सतां मुदे स्मृतेस्तत्त्वे तत्त्वं भाषे मलिम्लुचे॥ मासशब्दं तथोत्पत्तिवाक्यं दर्शादिकस्य च। प्रकृतौ विकृतौ धर्मः पक्षादिकालनिर्णयः॥ चान्द्रसावननाक्षत्रसौराणाञ्च निरूपणम्। तथा कर्मविशेषेषु चान्द्रादिमासनिर्णयः॥ सिंहार्कादौ न यात्रा स्यादष्टौ व्यसनानि च। दैवस्य लक्षणं कर्मसिद्धये दैवपौरुषौ॥ कालस्य हेतवः कष्टौ रिपुरर्घ्यप्रदानकम्। अगस्त्यस्य मुनेर्वाच्यमुत्तरायणशक्रयोः॥ चूडोपनयनं सन्ध्याकालेऽतीतेऽपि सा भवेत्। सीमन्तोन्नयन जातेऽप्युपनायोत्तरावधि॥ स्नाने च कार्त्तिकादेस्तु सौरचान्द्रविकल्पनम्। तदशक्तौ प्रतिनिधिर्माघस्नानविधिस्तथा॥ स्नानतर्पणयोर्मध्ये प्रातःसन्ध्यातिक्रमस्तथा। पौर्णमास्यन्तमासेन मूलकानामभक्षणम्॥ सौरेण माधवस्नानं नाक्षत्रस्य प्रयोजनम्। चान्द्रसौरोक्तकार्य्याणां वाक्ये मासौ तथाविधौ॥ अन्यत्र मुख्यचान्द्रः स्यादयोग्येऽपरस्य बाधकम्। मासशब्दस्य दर्शान्तमुख्यत्वे बाधकान्तरम्॥ तिथेर्नक्त दिनत्वञ्च धर्म-

शास्त्रेण बाध्यता। अर्थशास्त्रस्य भोगानां त्रिमुहूर्त्तनिर्णयः॥ त्रिंशत्तिथ्यात्मको मासो लग्नमानादिनिर्णयः। नाक्षत्रचान्द्रसौरायुस्तदह प्राक् तिथौ तथा॥ षाण्मासिकाब्दिके श्राद्धे चैत्रादेश्चान्द्रवाचिता। हेतुवश्यायचत्रांत्र मेषादिराशिनिर्णयः॥ शक्तिप्राहकमानस्य चैत्रादेरब्दवाचिता। मध्वान्यैष्ठी विचारोऽत्र संवत्सरनिरूपणम्॥ लक्षणं मलमासस्य तद्युग्मस्यैकहायने। विचारः सावनाद्येन सङ्घातप्रवर्त्तनम्॥ चयमासा हिमासत्वं संक्षेपो मलमासके। दीक्षाकालविधानञ्च दीक्षा प्रतिप्रसूतिका॥ शूद्रस्योङ्कारयुङ्मन्त्रनिषेधश्च स्त्रिया अपि। सूतकेऽपि च पूजादिरशौचे विष्णुकीर्त्तनम्॥ अधिमासे विवाहादिनिषेधस्य निरूपणम्। सपिण्डीकरणश्राद्धात् सिद्धिः स्यादाब्दिकस्य च॥ अदृष्टोऽस्यफलस्यापि द्रव्यादौ पाकनिर्णयः। स्मार्त्ते शूद्राधिकारश्च प्रायश्चित्तं मलिम्लुचे॥ दत्तनष्टस्वर्णदानं गजच्छाया निरूपणम्। शूद्रस्यापि मघाश्राद्धमविभक्तैः पृथक् क्रिया॥ मघानिमित्तके श्राद्धे पुत्रो पिण्डं विवर्जयेत्। अपिण्डकमघाश्राद्धात् पक्षश्राद्धकृतं भवेत्॥ पार्वणासन्दानादौ ये चात्र त्वेति भाषणम्। पर्य्युदासो गयायान्तु कालदोषप्रतीक्षणम्॥ नवान्नश्राद्धकालश्च विजम्बादिविवेचनम्। कालाशुद्धिविचारोऽत्र चातुर्मास्य व्रतं तथा॥ ऋतुभेदात्तयोस्तात्से दोषाभावविनिर्णयः। काम्य कृष्णस्य तुष्ट्यर्थं प्रकर्त्तव्यं मुमुक्षुणा॥ महादानस्य गणना तथा तस्य च लक्षणम्। व्रतं यन्मलमासार्द्धे पित्रपक्षस्तत्क्रिया॥ अम्बुयुक् कृष्णपक्षीयश्राद्धसम्यक् निरूपणम्। मलमासे त्वमावास्या प्रत्याब्दिकविवेचनम्॥ सपिण्डनस्यापकर्षो गर्भकृत्यादिहेतुकः। सन्न्यासप्रतिषेधश्च कलौ स्वविशेषोर्भवेत्॥ पुत्रेतरेण कर्त्तव्यमेकोद्दिष्टं मृताहनि। न पार्वणं कदाचित्तु दर्शादिकस्तस्य च॥ मल-

मासान्तरेऽपि स्यान्मलमासस्तदाह्निकम् । निबन्धान् बहुधा-लोच्य निबध्यन्ते सतां मुदे" ॥

अथ मासप्रक्रमम् । तत्र लघुहारीतः । "इन्द्राग्नी यत्र हूयेते मासादिः स प्रकीर्त्तितः । अग्नीषोमौ स्मृतौ मध्ये समाप्तौ पितृसोमकौ" ॥ यत्र शुक्लप्रतिपदि । "तथाहि अमावास्यायाममावास्यया यजेत पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत" इति श्रुतिविहितदर्शपौर्णमासयागयोः कर्मस्वरूप-ज्ञापकश्रुतीय समामनन्ति यथा "आग्नेयाष्टाकपालोऽमावा-स्यायां पौर्णमास्याञ्चाच्युतो भवति उपांशुयाजमन्तरा यजति ताभ्यामेवाग्नीषोमीयमेकादशकपालं पौर्णमासे प्रायच्छत् ऐन्द्रं दध्यमावास्यायाम् ऐन्द्रं पयोऽमावास्यायामिति" । ताभ्याम् आग्नेयाष्टाकपालोपांशुयाजाभ्यां तेनाग्नेयाष्टाकपालोपांशु-याजाग्नीषोमीय एकादशकपालयागास्त्रयः पौर्णमास्याम् आग्नेयाष्टाकपालैन्द्र-दधि-पयो यागास्त्रयोऽमावास्यायामि-त्यर्थः । आसु श्रुतिषु अमावास्या पौर्णमासीपदानि प्रतिपत्-सहिततदुभयपराणि तत्र पूर्वयोर्यागारम्भः प्रतिपदोर्यागः तथा च "द्वे ह वै पौर्णमास्यौ द्वेऽमावास्ये तस्मात् प्रतिपद्युपवसन् यजेतापरेद्युः" । इति श्रुतिः अत्र पौर्णमास्यौ पौर्णमासी प्रतिपदौ अमावास्येऽमावास्या प्रतिपदौ शतपथब्राह्मणेऽपि "पूर्वेद्युरग्निं गृह्णाति उत्तरमहर्यजतीति" । स्मृतयश्च यथा गोभिलः । "पक्षान्ता उपवस्तव्याः पक्षादयोऽभियष्टव्याः" । पारस्करः । "पक्षादिषु स्थालीपाकं श्रपयित्वा दर्शपौर्णमास-देवताभ्यो जुहोतीति" तथा कल्पसूत्रम् । "दर्शपौर्णमासाभ्यां मास यजन्ते पक्षादौ यद्वविस्तात्सर्वस्मिन्निति" । अस्यार्थः । यावज्जीवकयोर्दर्शपौर्णमासयोः प्रकृतीभूतयोर्विकृतीभूतौ मास-साध्यौ दर्शपौर्णमासौ कौण्डपायिनामयनीयौ पक्षादौ यष्टव्यौ ।

अत्र पक्षादौ यद्धविस्तत्सर्वमग्निश्चेति। नमासीत्यनेन विकृतिगतेन पक्षादावित्यनेन प्रकृतीभूतयोरपि दर्शपौर्णमासयोः पक्षादिकालत्वमवधारितम्। यथा ज्योतिष्टोमे। द्वादशशतगोदक्षिणा विभागः षोडशर्त्विजां तद्विकृतीभूते सत्रात्मके द्वादशाहसाध्ये शतेनाहिनोदीचयन्तीत्यादिदर्शनेन निर्णीयते। तत्र विभागं मनुराह। "सर्वेषामर्द्धिनो मुख्यास्तदर्द्धेनार्द्धिनोऽपरे। तृतीयिनस्तृतीयांशाश्चतुर्थांशैकपादिनः"। दक्षिणा गोशतविभागाय श्रौतकात्यायनोऽपि अथ द्वादशद्वादशाद्येभ्यः षट्षट्द्वितीयेभ्यश्चतस्रश्चतस्रस्तृतीयेभ्यस्तिस्रस्तिस्र इतरेभ्य इत्यत्र षोडशानामृत्विजां चतुरश्चतुरः कृत्वा चत्वारो वर्गा इति तेन दर्शपौर्णमासयाजिना पक्षादियाजिना च यत्र शुक्लप्रतिपदि इन्द्राग्नी हूयेते अमासादिः मध्ये मासमध्ये कृष्णप्रतिपदि अग्नीषोमौ हूयेते इति कृत्वा स्मृतौ एवममावास्यायामपराह्णे पिण्डपितृयज्ञेनाचरन्तीति श्रुत्यक्तपिण्डपितृयज्ञाङ्गाग्नौकरणहोमीयसोमाय पितृमते स्वाहेति मन्त्रप्रकाश्यौ पितृसोमकौ अमासौ मासममासौ अमावास्यायां हूयेते इति कृत्वा स्मृताविति अत्र विशेषतो मासादिमध्यान्तकीर्त्तनात् शुक्लप्रतिपदि दर्शान्त एव मासशब्दस्याभिधेयमाया मुनेः स्वरसोऽवगम्यते सावनसौरादीनां गौणतायामपीति। अत्र "पर्वणो यस्तुरीयांश आद्याः प्रतिपदस्त्रयः। यागकालः स विज्ञेयः प्रातर्युक्तो मनीषिभिः"॥ इति बौधायनवचनेन ऋग्वेदिनां यागकालतया बोधितोऽपि दर्शपौर्णमास्यंशोऽनियततया न मासादिमध्यघटकः किन्तु पूर्वोक्त श्रुत्यादेश्छन्दोगपरिशिष्टात् गर्गवचनाच्च पर्वकालकरणपक्षेऽपि प्रतिपदि समापनस्यावश्यकतया प्रतिपदेव तद्घटकेति। तथा च छन्दोगपरिशिष्टम्। "पक्षादावेव कुर्वीत सदा पक्षादिक-

थरम् । "पूर्वाह्ण एव कुर्वीत विद्धेऽप्यन्ये मनीषिणः" ॥ विद्धे द्वितीयाविद्धे पश्चादावेवेत्ययोगव्यवच्छेदपरं न त्वन्ययोगव्यवच्छेदपरम् । तथा कालादर्शकालमाधवीयप्रभृति दाक्षिणात्य वैदिकग्रन्थेषु गर्गः । "प्रतिपद्यप्रविष्टायां यदि चेष्टिः समाप्यते । पुनः प्रणीय कर्मेष्टिः कर्त्तव्या योगवित्तमैः" ॥ प्रणीयाग्निमिति शेषः । गोभिलोऽपि । "आवर्त्तने यदा सन्धिः पर्वप्रतिपदोर्भवेत् । तदहर्याग इष्येत परतश्चेत् परेऽहनि" ॥ पूर्वाह्णापराह्णद्विधाविभक्तदिनस्यावधित्वेनावर्त्तनमाह स्कन्दपुराणम् । "आवर्त्तनात्तु पूर्वाह्णो ह्यपराह्णस्ततः परम् । आवर्त्तनादासरस्य छायायाः परिवर्त्तनात्" ॥ प्राक् पूर्वाह्णः । अत एवोक्तम् । "अश्वत्थं वन्दयेन्नित्यं पूर्वाह्णे प्रहरद्वये । अत ऊर्द्ध्वं न वन्देत अश्वत्थन्तु कदाचन" ॥ परतोऽपराह्णे । त्रिधाविभक्तदिनाभिप्राये तु लोकाक्षिः । "पूर्वाह्णे मध्यमे वापि यदि पर्व समाप्यते । तदोपवासः पूर्वेद्युस्तदहर्योग इष्यते ॥ अपराह्णेऽथ वा रात्रौ यदि पर्व समाप्यते । उपोष्य तस्मिन्नहनि श्वोभूते याग इष्यते" ॥ उपोष्येति नाहोरात्राभोजनपरम् । किन्तु कृतेऽग्न्याधाने देवा यजमानस्य समीपमुपवसन्तीति उपवासशब्देनाग्न्याधानमुच्यते । तैत्तिरीय ब्राह्मणे तथा श्रुतेः यथा उपाग्निन् प्रणीयमाणे देवता वसन्ति एव विद्वानग्निमुपस्तृणाति । हृद्गशातातपः । "सन्धिश्चेदपराह्णे स्यात् पादः प्रातः परेऽहनि । कुर्वाणः प्रतिपद्भागे तुरीयेऽपि न दुष्यति" ॥ ननु चान्द्रवत् सावनादिष्वपि विष्णुधर्मोत्तरे मासपदं सङ्केतितं यथा "चन्द्रमाः कृष्णपक्षान्ते सूर्य्येण सह युज्यते । सन्निकर्षादथारभ्य सन्निकर्षमथापरम् ॥ चन्द्रार्कयोर्बुधैर्मासश्चान्द्र इत्यभिधीयते । सावने च तथा मासि त्रिंशत्सूर्य्योदयाः स्मृताः ॥ आदित्यराशिभोगेन सौरो मासः प्रकीर्त्तितः । सर्वर्क्षपरि-

वर्त्तैस्तु नाक्षत्र इति चोच्यते"॥ चन्द्रार्कयोः सन्निकर्षात् दर्शात्। अथानन्तरं प्रतिपदमारभ्य अन्यथा सन्निकर्षमारभ्येति ब्रूयात् अपरं सन्निकर्षं यावत् तावत्कालश्चान्द्रः। एतेन सन्निकर्षादि सन्निकर्षान्तो मास इति नारायणोपाध्यायमतं निरस्तम्। त्रिंशदहोरात्रात्मकः सावनः आदित्यैकराशिभोगावच्छिन्नः सौरः सप्तविंशतिनक्षत्रावच्छिन्नो नाक्षत्र इति चतुर्विधा मासाः। तथा च ब्रह्मसिद्धान्ते "चान्द्रः शुक्लादि दर्शान्तः सावनस्त्रिंशता दिनैः। एकराशौ रविर्यावत् कालं मासः सभास्करः। सर्व्वर्क्षपरिवर्त्तैस्तु नाक्षत्र इति चोच्यते"॥ नैव चान्द्रसौरसावननाक्षत्र मासोल्लिखित कर्म्मसु ते कीदृशा इत्याकाङ्क्षायां विष्णुधर्म्मोत्तरादिवचनस्य तत्परिचायकत्वेनोपपत्तौ मासशब्दस्य तत्र तत्र शक्तिग्राहकत्वे प्रमाणाभावात्। अनेकशक्तिकल्पने गौरवात् वक्ष्यमाणयुक्तिभ्यश्च चान्द्र एव शक्तिः।

अथ कर्म्मविशेषे मासविशेषादिः। तत्र पितामहः। "आब्दिके पितृकृत्ये च मासश्चान्द्रमसः स्मृतः। विवाहादौ स्मृतः सौरो यज्ञादौ सावनो मतः"॥ प्रथमादिपदं यात्राव्यवहारपरम्। यत्कर्मसूर्य्यभोग्यराश्युल्लेखेन यत्र विशेषोद्गयनादिविहितं तत्परञ्च अयनस्य सौरमासघटितत्वेन वक्ष्यमाणत्वात् तच्च चूडोपनयनादि। द्वितीयादिपदं सवभृतिवृद्धिप्रायश्चित्तायुर्दायाशौचगर्भाधानपुंसवनसीमन्तोन्नयननामकरणान्नप्राशननिष्क्रमणचूडादिपरम्। तत्र चूडादावेकत्रैव सौरसावनग्रहणं पश्चादुपपादयिष्यामः। तथा च विष्णुधर्म्मोत्तरे। "अध्यायमस्य व्यवहारकर्म सौरेण मानेन सदाध्यवस्येत्। सत्राण्युपास्यान्यथ सावनेन लोकस्य यत्स्याद्व्यवहारकर्म"॥ अध्यायनम्, अध्वगमनं यात्रेति यावत्। संवत्सरप्रदीपे। "सिद्धे

धनुषि मीने च स्थिते सप्त तुरङ्गमे। यात्रोद्वाहव्रतारम्भघोर-कर्माणि वर्जयेत्" ॥ एतन्मासद्वय यात्रानिषेधो राजेतरपरः। राज्ञः कार्य्यानुरोधात् सर्वदा यात्राविधानात्। यथा मनुः। "मार्गशीर्षे शुभे मासि यायाद्यात्रां महीपतिः। फाल्गुनं वापि चैत्रं वा मास प्रति यथाबलम्॥ अन्येष्वपि तु कालेषु यदा पश्येत् ध्रुव जयम्। तदा यायाद्विगृह्यैव व्यसने चोत्थिते रिपोः" ॥ व्यसनान्याह स एव। "कामजेषु प्रसक्तो हि व्यसनेषु महीपति। वियुज्यतेऽर्थधर्माभ्यां क्रोधजेष्वात्मनैव तु॥ मृगयाक्षो दिवास्वप्न परीवादस्त्रियो मदः। तौर्य्यत्रिकं वृथाट्या च कामजो दशको गण'॥ पैशुन्य साहस द्रोह ईर्षासूयार्थदूषणम्। वाग्दण्डजञ्च पारुष्यं क्रोधजोऽपि गणो-ऽष्टकः" ॥ अक्षो द्यूतक्रीडा। तौर्य्यत्रिकं नृत्यगीतवाद्यानि त्रीणि। दश पैशुन्यमविज्ञातपरदोषाविष्करणम्। साहसं साधोर्बन्धनादिना निग्रहः। द्रोहो जिघांसा ईर्षाऽन्यगुणा-सहिष्णुता। असूया परगुणेषु दोषाविष्करणम् अर्थदूषणम् अर्थानामपहारः देयानामदानाञ्च। अतएव दीपिकायाम्। "दैवहीनं रिपुं जेतुं यायाद्दैवान्वितो नृपः। योज्या दैवा-न्वितामात्या दैवहीने तथात्मनि॥ व्यसनी विनष्टधर्मा विविधोत्पातपीडितो यश्च। पुरुषः स दैवहीनः कथितो दैवान्वितोऽन्य." ॥ अतएव याज्ञवल्क्य'। "दैवे पुरुषकारे च कर्मसिद्धिर्व्यवस्थिता। तत्र दैवमभिव्यक्तं पौरुष पौर्व-दैहिकम्" ॥ अभिव्यक्तं फलोन्मुखीभूतम्। मनुरपि। "शुक्रे दैवे च युध्येत जयप्रेप्सुर्व्यपेतभीः। साम्ना दानेन भेदेन समस्तैरथवा पृथक्॥ विजेतु प्रयतेतारीन् न युद्धेन कदा-चन। अनित्यो विजयो यस्माद् दृश्यते युध्यमानयोः। परा-जयश्च संग्रामे तस्माद् युद्धं विवर्जयेत्। त्रयाणामप्युपा-

यानां पूर्वोक्तानां परिचये। तथा युद्देत संयत्तो विजयेत रिपून् यथा" ॥ संयत्तः सम्यक्प्रयत्नवान्। कष्टरिपुमाह स एव। "प्राज्ञं कुलीनं शूरञ्च दक्षं दातारमेव च। कृतज्ञं धृतिमन्तञ्च कष्टमाहुररिं बुधाः" ॥ कालोऽपि फलहेतुरित्याह मत्स्यपुराणम्। "दैवं पुरुषकारञ्च कालञ्च पुरुषोत्तम। त्रयमेतन्मनुष्याणां पिण्डितं स्यात् फलावहम्। कृषेर्वृष्टिसमायोगाद्दृश्यन्ते फलसिद्धयः। तास्तु काले प्रदृश्यन्ते नैवाकाले कथञ्चन" ॥ सत्राणि गवामयनादीनि मासंवत्सरसाध्यानि। लौक्यं व्यवहारकर्म भृतिहृद्यादिकं मासेन यास्यसि मासेन दास्यसीत्यादिकम्। अगस्त्यार्घ्यदानं सौरेण सिंहराशौ विधानात्। यथा ब्रह्मवैवर्त्ते "अप्राप्ते भास्करे कन्यां शेषभूतैस्त्रिभिर्दिनैः। अर्घ्यं दद्युरगस्त्याय गौडदेशनिवासिनः" ॥ नारसिंहे। "शङ्खे तोयं विनिक्षिप्य सितपुष्पाक्षतैर्युतम्। मन्त्रेणानेन वै दद्याद्दक्षिणाशामुखस्थितः। काशपुष्पप्रतीकाश अग्निमारुतसम्भव। मित्रावरुणयोः पुत्र कुम्भयोने नमोऽस्तु ते" ॥ प्रार्थनन्तु। "आतापिर्भक्षितो येन वातापिश्च महासुरः। समुद्रः शोषितो येन स मेऽगस्त्यः प्रसीदतु" ॥ गन्धादिकन्तु। अगस्त्याय नमः इत्यनेन देयं विशेषानुद्देशे सामान्यतः प्राप्तत्वात् दक्षिणाशामुखस्थित इति गन्धादावपि प्रयोगाङ्गकर्तृधर्मत्वात् इति रत्नाकरः। तत्पत्न्यर्घ्यमन्त्रस्तु। "लोपामुद्रे महाभागे राजपुत्रि पतिव्रते। गृहाणार्घ्यं मया दत्तं मैत्रावरुणि वल्लभे"। आश्वलायनः। उदगयाने आपूर्य्यमाणे पक्षे कल्याणे नक्षत्रे चौडकर्मोपनयनगोदानविवाहाः। विवाहः सार्वकालिक इत्येके"। विवाहे विषयभेदमाह गृह्यपरिशिष्टम्। "धर्म्येष्वेव विवाहेषु कालपरीक्षणं नाधर्म्येषु" ॥ व्यक्तं भुजबली। "गान्धर्व्वादिषु

मासायनर्त्तुदिवसानाम् । अर्वाक् दशवर्षेभ्यो मुनयः कथयन्ति वान्धवानाम्" ॥ ननु "चैत्रकृष्णद्वितीयायां तिष्येवाष्टकासु च । मार्गे च फाल्गुने चैव आषाढ़े कार्त्तिके तथा । पक्षयो-र्माघमासस्य द्वितीयां परिवर्जयेत् । नाकालवृष्टौ कुर्वीत व्रत-बन्धशुभक्रियाम्" । इति भुजबलोक्तं कथं सङ्गच्छता उपन-यनस्याश्वलायनेनोत्तरायणशुक्लपक्षयोर्विधानात् पारस्करेणापि उदगयने आपूर्य्यमाणे पक्षे पुण्याह इति कर्ममात्रे परिभा-षितम् अलमासकरणं गर्भाधानादिषु कालविशेषनियतेषु उदगयनादीनां यथासम्भव नित्यत्वानित्यत्वप्रतिपादनार्थमिति हरिशर्म्मा । गोभिलेनापि "उदगयने पूर्व्वपक्षे पुण्येऽहनि प्रागावर्त्तनादह्नः कालं विद्यात्" इति यामद्वयात्मकपूर्व्वाह्नमध्य-भिकं परिभाष्य यथा देशश्चेति पुनः कृतं यथा देशमित्यनेन अगृह्योक्तानां प्रौष्ठपद्याम् अपकर्मकरणस्यामावास्यायामप-राह्णे पिण्डपितृयज्ञस्यान्यस्याप्येवंविधस्योदगयनादि विरुद्ध-विहितस्य ऋतुकालगर्भसन्दन–पूर्व्वकालषष्ठमासादि विहिता-धानपुंसवनसोमन्तोन्नयनादीनाञ्च दक्षिणायनादावनर्थानुप-पत्त्या ग्रहणम् । अथैवं यथा देशश्चेति सूत्रमवाच्यं तत्तद्विशेष-विधानादेव सिद्धेनायं दोषः । यथादिष्टकालस्य क्रियाया-मादरार्थमुक्तं तेन तत्तत्कालातिपत्तौ केषाञ्चिल्लोपः यथा अष्ट-कापिण्डपितृयज्ञादीनां विधाकराङ्किकक्षत्येऽपि । "अकाले चेत् कृतं कर्म्म काले तस्य पुनः क्रिया । कालातीतञ्च यत् कुर्य्यादकृतं तद्विनिर्दिशेत्" । यत् कर्म्म यस्मिन् काले विहितं तत्कालाभावेऽपि नाङ्गान्तराभाव इव तत्कर्म्मानुष्ठानं नित्य-कर्म्मस्व यथाशक्त्युपदेशस्य कृतिसाध्याङ्गमात्रविशेषत्वात् कालस्यानुपादेयत्वाच्च तथेति । तदुक्तम् "अङ्गत्वेऽपि च कालस्य न त्यागोऽन्याङ्गवत् कृतः । अनुपादेयरूपत्वात् काले कर्म्म-

विधीयते"॥ वचनात् कालातिपत्तौ केषाञ्चित् प्रायश्चित्तं कृत्वाऽनुष्ठानं यथा सन्ध्यावन्दनादीनां तद्यथा शांख्यायन-गृह्यम्। "अरण्ये समित्पाणिः सन्ध्यामुपास्ते नित्यं वाग्यत उत्तरापराभिमुखोऽन्वष्टमदिशमानक्षत्रदर्शनात् अतिक्रान्तायां महाव्याहृतीः सावित्रीः स्वस्त्ययनादि जपित्वा एवं प्रातः प्राङ्-मुखस्तिष्ठन्नामण्डलदर्शनात्" इति। उत्तरापराभिमुखो वायु-कोणाभिमुखः कोण विदृणोति अन्वष्टमदिशमिति उभयदि-गष्टमभागमिति यावत्। व्यासः। "सन्ध्याकाले व्यतीते तु न च सन्ध्यां समाचरेत्। गायत्रीं दशधा जप्त्वा पुनः सन्ध्यां समाचरेत्"॥ अपि स्मृतिः। "कृत्वोत्तानौ करौ प्रातः साय-ञ्चाधो मुखौ करौ। मध्ये तिर्य्यक्करौ प्रोक्तौ जप एव सुदा-हृतः"। पितृदयितायामप्येवम्। यत्तु काशीखण्डम्। "विधि-नापि कृता सन्ध्या कालातीता वृथा भवेत्। अयमेव हि दृष्टान्तो वन्ध्या स्त्री मैथुनं यथा"। इति तदकृतप्रायश्चित्त-परम्। हरिहरपद्धतौ। "यद्वागामिक्रियामुख्यकालस्याप्य-न्तरालवत्। गौणकालत्वमिच्छन्ति केचित् प्राक्तनकर्मणि"। यद्वेति पक्षान्तरं प्राक्तनकार्य्ये मध्यकालवत् आगामिक्रिया-मुख्यकालस्यापि गौणकालत्वं तेन सायं सन्ध्याया रात्रिः प्रातः-सन्ध्याकालश्च गौणकाल इत्यर्थः। एवमन्यत्रापि। अतएव छन्दोगपरिशिष्टम्। "संस्कारा अतिपत्येरन् स्वकालाच्चेत् कथञ्चन। हुत्वैतदेव कुर्वीत ये तूपनयनादधः"। एतदिति महाव्याहृतिहोमादिप्रायश्चित्तम्। अधः पूर्व्वम्। द्वैदराज-मार्त्तण्डे। "या नार्य्यकृतसीमन्ता प्रसूते च कदाचन। अङ्के निधाय तं बालं पुनः संस्कारमर्हति"॥ देवलः। "सकृच्च संस्कृता नारी सर्व्वगर्भेषु संस्कृता। यं यं गर्भं प्रसूयेत स गर्भः संस्कृतो भवेत्"॥ संस्कारक्रमनियममाह नारदः। "येषान्तु

न क्षता: पूर्वं संस्कारविधय: क्रमात्। कर्त्तव्या भ्रातृभिस्तेषां पैतृकादेव तद्धनात्॥ अविद्यमाने पित्रर्थे स्वांशादुद्धृत्य वा पुन:। अवश्यकार्य्या: संस्कारा: भ्रातृभि: पूर्वसंस्कृतै:"॥ क्रमाद् भ्रातृणां येषामित्यनेन प्राप्तानां संस्काराणाञ्च पौर्वापर्य्यक्रमात् भ्रातृक्रमस्तु सोदरविषयक:। विवाहे तथा दर्शनात्। कर्णवेधस्य संस्कारत्वाभावान्न तथा नियम:। बृहद्राजमार्त्तण्डकृतचिन्तामणौमाण्डव्यवचने तथा दर्शनात् यथा। "यदापत्यद्वयं तिष्ठेत् सम्भवोऽप्यपरस्य च। कर्णाष्टकं विजानीयात् गर्हितं तत्त्रयस्य च॥ इत्याशङ्का द्वयोर्मध्ये शुद्धिर्यस्याथ वत्सरे। कर्णवेधो हितस्तस्य नात्र ज्येष्ठादिभावना॥ षट्कर्णोत्पत्तिमाशङ्का भानो: शुद्धा समेऽपि च। कर्णौ वेध्यौ न दोष: स्यादन्यथा मरणम्भवेत्"॥ भ्रातृभिरिति बहुवचनादन्येषां ग्रहणम्। अतएव नारायणपद्धतौ "अष्टौ संस्कारकर्म्माणि गर्भाधानमिव स्वयम्। पिता कुर्य्यात्तदन्यो वा तदभावेऽपि तत्क्रमात्"इत्यत्रान्यो वेत्युक्तम्। न च प्रागुक्तगोभिलसूत्रे उदगयनादावसमासकरणम् एकैकस्यानुगुण्यद्योतनार्थं समुच्चयोपलब्धौ महानभ्युदय इति भट्टनारायणव्याख्यानात् दक्षिणायनकृष्णपक्षयोरप्युपनयनमिति वाच्यं पूर्वोक्ताश्वलायनवचनेन चोड़कर्मोपनयनयोर्विशिष्य उदगयनशुक्लपक्षयोर्विहितत्वात्। भोजराजेनापि। "माघादिमासषट्केषु शार्ङ्गिण: शयनावधि। चूड़कर्म प्रकुर्वन्ति मुनयो व्रतमेव च"॥ इति व्रतमुपनयनम्। कृत्यचिन्तामणौ दक्षिणायननिषेधोऽपि। "रात्रिभाग: समाख्यात: खरांशोर्दक्षिणायनम्। व्रतबन्धादिकं तस्मात् चूड़ाकर्म च वर्जयेत्"॥ तत्कथमुपनयनादिके विशिष्य माघादिकृष्णद्वितीयादिनिषेध:। उच्यते। दक्षिणायने वैश्यस्योपनयनविधानात् कृष्णपक्षे प्रायश्चित्ता-

र्नियतमापद्येत। सावने तु नियतं तेनात्रापि सावनगणना-युक्ता योऽपिद्रवद्दारसिद्दा च। अहन्येकादशे नाम इत्यत्रापि "अशौचव्यपगमे नामधेयम्" इति विष्णुसूत्रात्। सूतकोत्तर-दिनपरमेकादशपदं पूर्वोक्तसूर्य्यसिद्धान्तोक्तवचनेन सूतकस्य सावनदिनघटितत्वात् तदुत्तरकालस्यापि तथात्वं तस्माद्गर्भा-धानपुंसवननामकरणेषु सावनदर्शनात् तत्साहचर्य्यात् सीम-न्तोन्नयनादावपि सावनवर्षगणनायां तथेति चतुडोपनयना-दिषु वर्षगणना सावनेन शुभाशुभगणनन्तु सौरेणेति सिद्धम्। एवमेन इति एवमुक्तप्रकारगर्भाधानादिभिरेनः पाप वीजगर्भ-समुद्भवं शुक्रशोणितसम्बन्धं गात्रव्याधिसंक्रान्तिनिमित्तं नाशं याति नित्यत्वेऽप्यानुषङ्गिकमेतत्। उपनयनोत्तरावधिमाह याज्ञवल्क्यः। "आषोडशाच्च द्वाविंशाच्चतुर्विंशाच्च वत्सरात्। ब्रह्मक्षत्रविशां काल औपनायनिकः परः"॥ आङ् अभि-विध्यर्थः। मर्य्यादाभिविधिसन्देहे कार्य्यान्वितत्वेनाभिविधेरेव बलवत्त्वात् एवमेव भट्टभाष्यरत्नाभवदेवभट्टमिताचराकुल्लूक-भट्टकल्पतरुस्मृतिसारप्रभृतयः। शूलपाणिरपि याज्ञवल्क्य-टीकायामेव किन्तु प्रायश्चित्तविवेके मर्य्यादार्थकतामाह यम-वचनात्। यथा "पतिता यस्य सावित्री दशवर्षाणि पञ्च च। ब्राह्मणस्य विशेषेण तथा राजन्यवैश्ययोः। प्रायश्चित्तं भवे-देषां प्रोवाच वदतां वरः"॥ कुल्लूकभट्टप्रायश्चित्तकल्पतरुधृत-मप्येतत्। अत्र ब्रूमः। "औपनायनिकः कालः परः षोडश-वार्षिकः। द्वाविंशतिः परोऽन्यस्य स्याच्चतुर्विंशतिः परः" इति कल्पतरुधृतव्यासवचनं परोऽन्यः षोडशवार्षिक षोडशवर्षं वाप्य भूतः स्थित इति यावत्। तमधीष्टो भृतो भूतो भावीति ठञ् वर्षस्या भविष्यतीति उत्तरपदवृद्धिः अधीष्टोऽध्येषणायुक्तो गुरुः भृतो भृतिक्रीतो दासः। राजमार्त्तण्डे हल्यचिन्ता-

अथौ च मार्कण्डेयः। "विप्रस्य षोडशाद्वर्षाद्राज्ञो द्वाविंशतेः परम्। वैश्यस्याष्टविंशकादब्दात् सावित्री पतनं भवेत्"॥ अष्टत्रिंशकाच्चतुर्विंशतेः। विष्णुधर्मोत्तरे। "षोडशाब्दा हि विप्रस्य राजन्यस्य द्वाविंशतिः। विंशतिः सचतुर्थी च वैश्यस्य परिकीर्त्तिता। सावित्री नातिवर्त्तेत अत ऊर्द्ध्वं निवर्त्तते"॥ आभ्यां षोडशवर्षादुपरि यमेन पञ्चदशवर्षोपरि यत् पतनमभिहितं तद्गर्भजन्मप्रभृतिगणनाभ्यामविरुद्धम्। तथा च कृत्यचिन्तामणौ माण्डव्यः। "व्रतबन्धविवाहे च वत्सरपरिकल्पनमाहुराचार्याः। आधानपूर्वमेके प्रसूतिपूर्वं सदान्ये तु"॥ एवञ्च व्यासमार्कण्डेयादिवाक्यैकवाक्यतया न्यायसिद्धतया च आषोडशादित्यादावाङोऽभिविध्यर्थतैव तथापि गर्भातिरिक्ते वर्षगणनासावनेनैव। यत्तु द्विजानामुपनयनमुपक्रम्य पैठीनसिवचनम्। "द्वादश षोडशविंशतिर्यदतीता अवरुद्धकाला भवन्तीति"। तत् द्वादशवर्षादुपरि प्रत्यवायाल्पत्वज्ञापनपरमिति शूलपाण्युपाध्यायाः अत्र महाव्याहृतिहोमः प्रायश्चित्तं तदुत्तरं व्रात्यप्रायश्चित्तमिति मैथिलास्तु। "विवाहादौ स्मृतः सौरो यज्ञादौ सावनो मतः। शेषे कर्म्मणि चान्द्रः स्यादेष मासविधिः स्मृतः"॥ शेषे सौरादिविशेषोक्तेतररहित इत्याहुः। गदाधरपद्धत्यां दक्षः। "चान्द्रेण तिथिकृत्यन्तु यथाविहितमाचरेत्"। कार्त्तिकादिस्नाने च चान्द्रसौरयोर्विकल्पेनानुष्ठानं यथा कृत्यकौमुद्यां पितामहः। "कार्त्तिकस्य तु यत् स्नानं माघे ऽपि विशेषतः। कृच्छ्रादिनियमानाञ्च चान्द्रमानप्रमाणतः" पद्मपुराणम् "तुलामकरमेषेषु प्रातःस्नानं विधीयते। हविष्यं ब्रह्मचर्यञ्च महापातकनाशनम्"॥ अत्रोदितानुदितहोमवद्विकल्पेनानुष्ठानमिति हेमाद्रिः। कार्त्तिके मन्त्रस्तु। कार्त्तिकेऽहं करिष्यामि प्रातःस्नानं जनार्दन। प्रीत्यर्थं तव देवेश

दामोदर मया सह" ॥ मया लक्ष्म्या । स्कन्दपुराणे । "संप्राप्ते मकरादित्ये पुण्ये पुण्यप्रदे सदा । कर्त्तव्यो नियमः कश्चित् व्रतरूपो नरोत्तमैः" । आरब्धकार्त्तिकादिकाम्यस्नाने तु व्याध्यादिनाऽसामर्थ्ये पुत्रादिप्रतिनिधिना कारयितव्यम् । नानुकल्पविधिना । नित्यस्नान एव तद्विधानात् इति विद्याकरो युक्तश्चैतत् । "जिह्मं त्यजेयुर्निर्लाभमशक्तोऽन्येन कारयेत् । अनेन विधिराख्यात ऋत्विक् कर्षककर्म्मिणाम्" इति सम्भूयवाणिज्ये याज्ञवल्क्यवचनात् जिह्मो मिथ्यवञ्चकः । तं निर्लाभं कृत्वा त्यजेयुर्वहिष्कुर्य्युः । गारुड़े । "गङ्गायां येऽवगाहन्ते माघे मासि नराधिप । चतुर्युगसहस्रान्ते न पतन्ति सुरालयात् । दिने दिने सुवर्णानां सहस्रन्तु विशाम्पते । तेन दत्तं हि गङ्गायां यो माघे स्नाति मानवः" ॥ पद्मपुराणे । "मकरस्थे रवौ माघे प्रातःकाले सदा मुने । गोसदेऽपि जले स्नानं स्वर्गदं पापिनामपि" ॥ स्कान्दे । "मकरस्थे रवौ माघे न स्नात्वनुदिते रवौ । कथं पापैः प्रमुच्येत कथं स त्रिदिवं व्रजेत्" ॥ अनयोः सूर्य्योदयात् प्रागेव स्नानं प्रतीयते । तथा च सामान्यतः प्रातःस्नाने विष्णुः "प्रातःस्नाय्यरुणकिरणग्रस्तां प्राचीमवलोक्य स्नायात्" । दक्षोऽपि । "सन्ध्यास्नानं निशान्ते तु मध्याह्ने तु ततः पुनः" । यत्तु पद्मपुराणम् । "माघे मासि रटन्त्यापः किञ्चिदभ्युदिते रवौ । ब्रह्मघ्नमपि चाण्डालं कं पतन्त पुनीमहे" ॥ इति तद्रटन्त्याख्यचतुर्दशीविषयम् । यथा यमः । "माघे मास्यसिते पक्षे रटन्त्याख्या चतुर्दशी । तस्यामुदयवेलायां स्नाता नावेक्षते यमम्" ॥ स्नाता स्नानकारी । "अनर्काभ्युदिते काले माघे कृष्णचतुर्दशीम् । स्नात्वा सन्तर्प्यंतु यमान् सर्व्वपापैः प्रमुच्यते" ॥ अनर्काभ्युदित इति ईषदर्थे नञ् अतो न उदयवेलायामित्यनेन विरोध इत्याहुर्दाक्षिणात्यं

"परवचनार्द्धयोर्मध्ये सतारव्योमकाले तु तत्र स्नानं महा-फलम्" इति समुद्रकरभाष्यधृतात्। किन्तु उदयवेलाया-मरुणोदयवेलायामित्यर्थः। किञ्चिदभ्युदिते रवावित्यनेन माघ-प्रातःस्नानकालोत्तरावधित्वमुक्तम्। तथा वराहः "तेजः परि-हानिरुषा भानोरर्द्धोदय यावत्"। अतएव "यो माघमास्युषसि सूर्य्यकराभितास्रे स्नानं समाचरति चारुनदीप्रवाहे। उद्धृत्य सप्तपुरुषान् पितृमातृवंश्यान् स्वर्गं प्रयात्यमरदेहधरो नरो-ऽसौ"॥ इत्यत्र उषसि इत्यभिधाय सूर्य्यकराभितास्र इत्युक्तं सूर्य्योदयात् प्रागपि तत्करसम्भवात् न तु सूर्य्याभितास्र इत्युक्तं विधिमाह पाद्मे। "माघमासमिमं पुण्यं स्नास्यहं देव माधव। तीर्थस्यास्य जले नित्यं प्रसीद भगवान् हरे॥ दुःख-दारिद्र्यनाशाय श्रीविष्णोस्तोषणाय च। प्रातःस्नानं करोम्यद्य माघे पापप्रणाशनम्॥ मकरस्थे रवौ माघे गोविन्दाच्युत-माधव। स्नानेनानेन मे देव यथोक्तफलदो भव॥ एतन्मन्त्रं समुच्चार्य्य स्नायान्मौनं समाहितः। वासुदेवं हरिं कृष्णं श्रीधरञ्च स्मरेत्ततः॥ दिवाकर जगन्नाथ प्रभाकर नमोऽस्तु ते। परिपूर्णं कुरुष्वेदं माघस्नानं महाव्रतम्"॥ पाद्मपात्रे

चन्द्रग्रहणादौ तु तदभावात् स्नानप्रयोगान्तर्गतत्वमिति छन्दोगाह्निकादयः मध्याह्नस्नानप्रयोगान्तर्गततर्पणन्तु "तर्पणन्तु शुचिः कुर्य्यात् प्रत्यहं स्नातको द्विजः । देवेभ्यश्च ऋषिभ्यश्च पितृभ्यश्च यथाक्रमम्" इति शातातपोक्त प्रधानतर्पणस्य प्रकृतीभूतं नित्याग्निहोत्रमिव सर्वाग्निहोमस्य तत्राङ्गतर्पणे सन्ध्योत्तरत्वं साक्षादुक्तम् । विकृतावपि सम्भवप्राप्तम् । यथा ज्योतिष्टोमस्येष्ट्युत्तरकालत्वं विकृतीभूतसोमेऽप्यतिदेशप्राप्तम् । किञ्च गृहमेधीय यागकालमध्ये अग्निहोत्रकाल आगते तत्पदार्थक्रमबाधेनाग्निहोत्रानुष्ठानं निर्णीतं तथा स्नानानन्तरं सन्ध्याकाल आगते तर्पणमकृत्वैव सन्ध्यानुष्ठानं युक्तमिति विद्याकरवाजपेयी व्यवहारोऽपि तथेति माघाधिकारे गारुड़े "मातरं पितरञ्चापि भ्रातरं सुहृदं गुरुम् । यमुद्दिश्य निमज्जेत द्वादशांशं लभेत सः" ॥ मार्कण्डेयः । "सितासितेषु यः स्नायात् माघे मासि युधिष्ठिर । न तेषां पुनरावृत्तिः कल्पकोटिशतैरपि । दशकोटिसहस्राणि षष्टिकोट्यस्तथापराः ॥ माघे मासि प्रयागे तु गङ्गायामुनसङ्गमे" ॥ वैष्णवामृते स्कन्दपुराणम् । "पौष्यान्तु समतीतायां यावद्भवति पूर्णिमा । माघमासस्य देवेश पूजा विष्णोर्विधीयते" ॥ पौर्णमास्यन्तमाघमुपक्रम्य "पितॄणां देवतानाञ्च मूलकं नैव दापयेत् । ददन्नरकमाप्नोति भुञ्जीत ब्राह्मणो यदि ॥ ब्राह्मणो मूलकं भुक्त्वा चरेच्चान्द्रायणं व्रतम् । अन्यथा याति नरकं चत्रविट्शूद्र एव च" ॥ तथा "वरं भक्ष्यमभक्ष्यञ्च पिबेद्वा गर्हितञ्च यत् । वर्जनीयं प्रयत्नेन मूलकं मदिरासमम्" ॥ वैशाखस्नानन्तु सौरेण यथा भविष्ये "गवामर्द्धप्रसूतानां लक्षं दत्त्वा तु यत् फलम् । तत्फलं लभते राजन् मेषे स्नात्वा तु जाह्नवीम्" ॥ नाथवमासप्रयोजनं विष्णुधर्मोत्तरे । "नचमसत्राण्ययनादि

चैन्द्रीमासेन कुर्य्याद्गणनात्मकेन” । नक्षत्रसत्त्राणि मासमाध्य-
यागविशेषाणि याज्ञिकप्रसिद्धानि इन्द्रोरयनानि सोमायनाख्य-
सत्त्राणि इति समयप्रकाशः । एवं जन्मनक्षत्रे शनिभौमवार-
फलं नाक्षत्रमासेन योग्यत्वात् यथा दीपिकायाम् “जन्मन्यृक्षे
यदि स्यातां वारौ भौमशनैश्चरौ । स मासः कल्मषो नाम
मनोदुःखप्रदायकः” ॥ तस्मादेभिश्चान्द्रसौरसावननाक्षत्रमा-
सेषु कर्म्माणि विहितानि तत्परिचायकानि चन्द्रमाः कृष्ण-
पक्षान्ते इत्यादि विष्णुधर्म्मोत्तराद्युक्तवचनानि न तु शक्ति-
ग्राहकाणीति सिद्धम् । अतस्तत्तत्कर्म्मसङ्कल्पे “मासपक्ष-
तिथीनाञ्च निमित्तानाञ्च सर्व्वशः । उल्लेखनमकुर्व्वाणो न तस्य
फलभाग्भवेत्” ॥ इति ब्रह्माण्डपुराणोक्तेन तत्तद्विहितमास
एव निर्देश्यः । अत्र चकारद्वयश्रुतेर्मासपक्षतिथीनाञ्चेति न
निमित्तविशेषणं किन्तु स्वातन्त्र्येणैव यथासम्भवमुभयोरुल्लेखः ।
तथा च द्वैतनिर्णये दर्शश्राद्धादौ कृष्णादिरेव मासो निर्देश्यः
तस्य तत्तिथिपुरस्कारेणैव करणात् तदितरत्र सांवत्सरिकादौ
शुक्लादिरेव निर्देश्यः तस्य प्रयाणतिथिकर्त्तव्यत्वेन त्रिंशत्तिथि-
साधारणतया तत्तत्तिथिनियत ब्रह्मपुराणस्मरणादित्युक्तम् ।
श्राद्धचिन्तामणावपि श्राद्धादिकर्म्मणि विशेषवचनं विना शुक्ला-
दिरेव निबन्धृभिरादरणादित्युक्तम् । गङ्गावाक्यावल्यामपि
वारुणीस्नाने मधुकृष्णत्रयोदश्यामिति वाक्यरचना । किञ्च
यदि सर्व्वकर्म्माणि मुख्यचान्द्रेणैव वाक्यरचना स्यात्तदाश्वयुक्-
कृष्णपक्षीयश्राद्धेऽपि मुख्यचान्द्रत्वेन भाद्रपदप्रयोगः सम्भवति
तत्राश्वयुक्पदप्रयोगो मुनीनां व्यर्थः स्यात् तस्येदमेव प्रयोजनं
यत्तेन निर्देशः । अतः विवाहादौ सौरेणाभिलाप' इत्यत्र स्मार्त्ते
नाक्षत्रे च चैत्रादिनामानुल्लेखान्मुख्यचान्द्रेणैव निर्देशः अतएव
स्मृतिसारे ब्रह्मपुराणम् । “तिथिकृत्ये च कृष्णादि प्रेते शुक्लादि-

मेव च। विवाहादौ च सौरादिं मासं कृत्ये विनिर्दिशेत्" ॥ सौरः सूर्य्यसङ्क्रमः। संकल्पे मासादिवद्दोल्लेखोऽपि "ब्राह्मणा-नुपामन्त्रयेत् श्वोऽद्येति वा श्राद्धमाचरिष्ये" इति शङ्खलिखित-दर्शनात्। अद्यकृष्णाष्टमीं देवीमिति वचनात् अद्यचन्द्रार्कग्रहण-मिति भविष्याच्च एतेनाह्नः पदस्य रात्रिपरत्वाभावात् रात्रौ चेत् अस्यां रात्रौ इति वक्तव्यं नाद्येति मतं चिन्त्यं रात्रिपदो-ल्लेखे मानाभावात् एवमनेकाहसाध्ये कर्म्मणि तिथ्युल्लेखानन्तर-मारभेत्युल्लेखः। अन्यथा तन्मासपक्षतिथिविशेषादीनां दिना-न्तरासत्त्वेनानन्वयः स्यात्।

अथ दर्शान्तमासग्राह्यत्वे साधकान्तराणि। मत्स्यपुराणे। "प्रथमः श्वेतकल्पस्तु द्वितीयो नीललोहितः"। इत्यादि चतु-र्दशकल्पानुक्त्वा "कौर्म्यः पञ्चदशो ब्रह्मन् पौर्णमासो प्रजापतेः। षोडशो नारसिंहस्तु" इत्यादिना ऊनत्रिंशत् कल्पानुक्त्वा "पितृ-कल्पस्तथान्ते तु या कुहूर्ब्रह्मणः स्मृता। इत्यय ब्रह्मणो मासः सर्व्वपापप्रणाशनः। आदावेव हि माहात्म्य यस्मिन् यस्य विधीयते। तस्य कल्पस्य तन्नाम विहितं ब्रह्मणा पुरा" ॥ अत्र ब्रह्मणोदर्शान्ते मासपदश्रुतेतादन्येषामपि तथैव युक्तम्। श्रुतिरपि "पूर्व्वः पक्षो देवानामपरः पक्षः पितॄणाम्" इति मासान्तर्गतशुक्लकृष्णपक्षावेव पूर्व्वापरत्वेन विदधाति। संवत्सर-प्रदीपे। षट्त्रिंशन्मतं "तत्र पक्षावुभौ मासे शुक्लकृष्णौ क्रमेण हि। चन्द्रवृद्धिकरः शुक्लः कृष्णश्चन्द्रक्षयात्मकः। पक्ष-स्याद्यास्तु तिथयः क्रमात् पञ्चदश स्मृताः। दर्शान्ताः कृष्ण-पक्षे ताः पूर्णिमान्ताश्च शुक्लके"। पक्षतिः प्रतिपत्। अमर-कोषे "पक्षौ पूर्व्वापरौ शुक्लकृष्णौ मासस्तु तावुभौ"। अत्र यदि दर्शान्तमासे मासपदस्य शक्तिर्न स्यात् तदा चान्द्रमास इत्येव विदध्यात्। मासविशेषवाचकशब्दादयोऽपि चान्द्रे

भक्ता वक्ष्यन्ते । चान्द्रे यौगिकोऽपि मासशब्दस्तथा हि मास-शब्दस्यायं वृद्धिह्रासहेतुर्नक्षत्रभोगात्मकः क्रिया प्रचयः सूर्य्य-मण्डलवियोगसंयोग इति चन्द्रवाचिइलन्तमासशब्दादन् प्रत्य-यान्तात् सिद्धः । तथा च गदसिंहः । "सूर्य्यन्याल्तो माषो-माने ब्रीह्यन्तरेऽपि निर्दिष्टः । कालविशेषे दन्त्योमाश्चन्द्र-कालयोस्तथा" इति । तिथिस्वरूपमाह सूर्य्यसिद्धान्तः । "अर्काद्विनिःसृतः प्राचीं यद्यात्यहरहः शशी । भागैर्द्वादश-भिस्तत् स्यात्तिथिश्चान्द्रमसं दिनम्" । द्वादशभिर्भागैर्यद्याति-तदेव यान तिथिः विनिःसृत इति शुक्लपक्षतिथ्यभिप्रायेण कृष्णपक्षे विप्रकृष्टात् सन्निकर्षं इत्यपि बोध्यम् । भागस्त्रिंशां-शराशेरेकोऽंशः । तथा च हेमाद्रिमासंग्रहयोर्विष्णुधर्मो-त्तरे । "त्रिंशांशकस्तथा राशेर्भाग इत्यभिधीयते । आदित्या-द्विप्रकृष्टस्तु भाग द्वादशकं यदा । चन्द्रमास्यात्तदा राम तिथि-रित्यभिधीयते" । तेनार्कापेक्षया चन्द्रस्य राशिद्वादशांशभो-गेन एकातिथिरेवमपरापरापि सा चैकैककलाक्रियालक्षणा । तत्र प्रथमकलाक्रियारूपा प्रतिपत् एवं द्वितीयादिः । सा च वृद्धिरूपा चेत् शुक्ला ह्रासरूपा चेत् कृष्णेति न च "अष्टमांशे चतुर्दश्याः क्षीणो भवति चन्द्रमाः । अमावास्याष्टमांशे च ततः किल भवेदनुः" इति छन्दोगपरिशिष्टवचनाच्चतुर्दश्याः शेष-यामे पञ्चदश्याः कलायाः क्षयारम्भात् एवं दर्शान्त्ययामे आद्य-कलाया उत्पत्तेर्विरोध इति वाच्यं तस्य दर्शश्राद्धार्थं पारिभा-षिकक्षयोत्पत्तिपरत्वं न तु वास्तवं श्रुतिज्योतिःशास्त्रोक्तगण-नाविरोधात् उपक्षीयगोभिलविरोधाच्च । यथा गोभिलः । "सूर्य्याचन्द्रमसोर्यः परः सन्निकर्षः साऽमावास्या" इति । परः सन्निकर्षं उपर्य्यधो भावापन्नसमसूत्रपातन्यायेन एकांशावच्छे-देन एकराश्यवस्थानं स च दर्शान्तपक्षेऽप्यभिचारी तथा च

विरोधे न्याययुक्तस्य प्रामाण्यमाह भविष्यपुराणम्। "स्मृत्यर्थेन विरोधे हि अर्थशास्त्रस्य बाधनम्। परस्परविरोधे तु न्याययुक्तं प्रमाणवत्"॥ अर्थशास्त्रस्य मन्वादिप्रणीतराजनीत्यादिविषयस्य यदाह। "अनागमन्तु यद्भुक्तं पित्रा पूर्वतरैस्त्रिभिः। न तच्छक्यमपाकर्तुं क्रमात्रिपुरुषागतम्"। पित्रा पूर्वतरैः पितरमादाय पूर्वतरैरित्यर्थः। "अनागमन्तु यो भुङ्क्ते बहून्यब्दशतान्यपि। चौरदण्डेन तं पाप दण्डयेत् पृथिवीपतिः"। इत्यनयोर्धर्मशास्त्रार्थशास्त्रयोर्विप्रतिपत्तौ धर्मशास्त्रेण दण्डविधायकमर्थशास्त्रं बाध्यते ततश्च अर्थशास्त्रस्य त्रिपुरुषीयेतरपरत्वेन सङ्कोचः। वृहस्पतिः। "आहर्त्ता शोधयेद्भुक्तिमागमञ्चापि संसदि। तत्सुतो भुक्तिमेवैकां पौत्रादिषु न किञ्चन"। भुक्तिशोधनमाह कात्यायनः। "सागमो दीर्घकालश्च निश्छिद्रोऽन्यतरोज्झितः। प्रत्यर्थिसन्निधानश्च पञ्चाङ्गो भोग इष्यते"। त्रिपौरुषे विशेषमाह व्यासः। "प्रपितामहेन यद्भुक्तं तत्पुत्रेण विना च तम्। तौ विना तस्य पित्रा च तस्य भोगस्त्रिपौरुषः"। इति प्रसङ्गादुक्तम्। वर्द्धमानोपाध्यायधृत ज्योतिर्वचनम्। "एकातिथिः क्वापि तदादि भूतातिथिस्तृतीयेति तिथिप्रबन्धः। मासः सचान्द्रस्तिथिनाम्नि यस्माच्चान्द्रीं कलामाप्य सदा प्रवृत्तः"। एकातिथिः प्रतिपत् तदातिभूता पञ्चदशी यदि तृतीया भवति तदा प्रतिपदादिपञ्चदश्यन्तस्त्रिंशत्तिथिसमुदाय एको मासः एव द्वितीयादि प्रतिपदन्तस्तृतीयादि द्वितीयान्त इति तस्य चान्द्रत्वे हेतुमाह यस्माच्चान्द्रीं कलां वृद्धिक्षयार्हत्वेन प्राप्य तिथिनाम्नि तिथिसमुदायात्मके प्रवृत्तस्तिथेरेकैककलाक्रियारूपत्वात् तथा च हेमाद्रिकालमाधवीययोः स्कान्दे प्रभासखण्डम्। "अमा षोड़शभागेन देवि प्रोक्ता महाकला।

संस्थिता परमा माया देहिनां देहधारिणी। अमादिपौर्णमास्यन्ता या एव शशिनः कलाः। तिथयस्ताः समाख्याताः षोडशैव वरानने"। चन्द्रमण्डलस्य षोडशभागेन परिमिता देहधारिणी आधारशक्तिरूपा अमानाम्नी महाकला प्रोक्ता क्षयोदयरहितत्वान्नित्या स्रक्सूत्रवत् सर्वानुस्यूता तदन्याः पञ्चदशकलाः पौर्णमास्यन्ताः प्रतिपदादितिथिविशेषरूपा इति षोडशैव कलास्तिथय इति सिद्धान्तशिरोमणौ। "तन्यन्ते कलिका यस्मात्तस्मात्तास्तिथयः स्मृताः"। कलिकाः कलाः। सूर्य्यसिद्धान्ते। "नाडीषष्ट्या तु नाक्षत्रमहोरात्रं प्रचक्षते। तत्त्रिंशता भवेन्मासः सावनोऽर्कोदयैस्तथा॥ ऐन्दवस्तिथिभिस्तद्वत् संक्रान्त्या सौर उच्यते"॥ तत्त्रिंशता नाक्षत्रदिनत्रिंशता मासो नाक्षत्रमासः। तथा त्रिंशताऽर्कोदयैस्तु राशिविशेषावस्थानवशेन लग्नस्य यावन्ति पलविपलानि रविभोगः स्यात् तदधिकषष्टिदण्डैः सावनमहोरात्रं भवतीति तथा च सिद्धान्तसन्दर्भे "सावनं दण्डाः षष्टिरहः स्वलग्नखगुणांशाढ्यास्तदैनमर्पयेत्" दण्डाः षष्टिस्वलग्नखगुणांशाढ्याः सावनमहस्तदैनञ्च तेन सावनैनयोः पर्य्यायता। ऐनमित्यनेन स्वलग्नमित्यत्र स्वपदेन रविभुज्यमानं प्रतीयते। खगुणांशास्त्रिंशांश प्रथमान्त-तृतीयान्तपदैर्लग्नदण्ड-पलान्याह दीपिकायाम्। "रामो गर्वैर्दैत्यविमुत्त मैत्रं बाणो रसैः पञ्चखसागरैश्च। बाणः कुबेरैर्विषयोऽद्दयुरसैः क्रमोत्क्रमात्स्यैषतुलादिमानम्"लग्नानां दिनभोगस्तु लग्नदण्डपलानि द्विगुणोक्तानि पलविपलरूपाणि औत्सर्गिकाणि त्रिंशद्दिनन्यूनाधिक्यवशात् किञ्चिदधिकन्यूनानि च तत्र दिने दिने यानि यानि भुक्तानि तानि रव्युदयलग्नस्य राशिशेषप्रविष्टानि षड्गिष्टानि दिवसीयानि। एवं तत्तत्समसलग्नपलविपलानि दिनशेषप्रविष्टानि

अवशिष्टानि रात्रिसम्बन्धीनि ज्ञात्वा प्राद्यन्तलग्नमानयुक्तम-ध्यलग्नपञ्चमानैर्दिनरात्रिमानान्यवधार्य्य प्रातःकालविभागादि-निर्णयः। अतः सावनसंवत्सरेण एकदिनाधिकवत्सरो नाक्षत्रो भवतीत्यनयोर्भेदः। नाक्षत्रमासफलन्तु। आयुर्दाये स्मृतं प्राज्ञैर्नाक्षत्रं षष्टिनाडिकम्" इति तद्वदिति त्रिंशता एवं यत्किञ्चित्त्रिंशत्तिथ्यात्मकोऽयं मासशब्दः प्रयुक्तः स "एकाहेन तु षण्मासा यदा स्युरपि वा त्रिभिः। न्यूनाः संवत्सरश्चैव स्यातां षाण्मासिके तदा"॥ इति कात्यायनेनोक्तस्य "षाण्मा-सिकाब्दिके श्राद्धे स्यातां पूर्वेद्युरेव ते। मासिकानि स्वकीये तु दिवसे द्वादशापि च" इति हेमाद्रिमाधवाचार्य्यधृतपैठीन-स्युक्तवचनस्य च विषये गौणमासपरिचायकः। पूर्वोक्तयुक्त्या शुक्लप्रतिपदादेरेव मासशब्दाभिधेयत्वात् स्वकीये दिवसे मृताहे एव पूर्वतिथौ षाण्मासिकाब्दिकविधानात् एकाहेन तु षण्मासा इत्यत्रापि तथार्थत्वात् पूर्वमृततिथिं विहायापरमृततिथि-मादाय मासवर्षगणना प्रसिद्धा। अतएवाधिकरणस्य कर्मत्व-विवक्षया प्रागुक्तमधीष्ट इत्यादिसूत्रेण मासिकाब्दिकपद-सिद्धिः निमित्तसप्तम्यान्तु तदसम्भवात् न तथा एतेन पूर्वमृत-तिथिमादाय मासवर्षगणनेन मृततिथेः पूर्वतिथिं विहाय तत्-पूर्वदिने मैथिलानां यत् षाण्मासिकद्वयकरणन्तद्देयमिति सिद्धान्तचिन्तामणौ चान्द्रे मासि यन्यथा व्युत्पत्तिर्दर्शिता यथा। "मस्यन्ते परमीयन्ते स्वकालावच्छिन्नानितः। मास एते स्मृता मासास्त्रिंशत्तिथिसमन्विता."॥ मासयन्त्यश्च वृद्धिक्ष-याभ्यां स्वकालात्तावच्छन्दसम्बन्धिकाला मस्यन्त इति मासाः। तस्मात् रूढ़प्रयोगद्वयानुरोधात् मासादिमध्यसमाप्तिकीर्त्तनात् प्रयोगोपाधिमद्दत्तान्मासपदस्य दर्शान्त एव मुख्यत्वं सौरादिषु लक्षणया गौण्या वा प्रयोगोपपत्तेर्न रूढ़िप्रसक्तिरल्पनेति। तदुक्त

भट्टपादैः "लब्धात्मिका सती रूढिर्भवेद्योगापहारिणी। कल्प-नीया तु लभते नात्मानं योगबाधतः"॥ न च सौरादिष्वपि चन्द्रादिक्रियाया अव्यभिचाराल्लघुहारीतोक्तवद्विष्णुधर्मोत्तराभि-हितोपाधिचतुष्टयस्योक्तत्वाद्योगद्वयात् प्रवृत्तिरस्तु मासशब्द-स्येति वाच्यं लघुहारीतोक्तस्यादिमध्यसमाप्तिकीर्त्तनस्वरसादुपा-धित्वं विष्णुधर्मोत्तरोक्तस्य तु तथात्वाभावात् न तथात्वमिति। वस्तुतस्तु चान्द्र एव मासे चन्द्रक्रियाया वृद्धिक्षयरूपाया असा-धारणत्वेन प्रवृत्तिनिमित्तत्वं सौरादौ तु सूर्य्यादिक्रियाणां तथेति। अतः कथं सौरादौ मासपदप्रयोगावसरः। तथा च शारीरकटीकायां वाचस्पतिमिश्राः असाधारणत्वेन हि व्यप-देशा भवन्ति। यथा क्षितिजलपवनवीजादिसामग्रीसमवधा-नजन्माप्यङ्कुरः शालिवीजजन्यत्वेन व्यपदिश्यते शाल्यङ्कुर इति न क्षित्यादिभिः तेषां कार्य्यान्तरेऽपि साधारण्यात् तर्हि दर्शा-न्तवच्चन्द्रक्रियाया असाधारण्येन पौर्णमास्यन्तेऽपि कथं न प्रवृत्तिनिमित्तत्वमिति चेदुपाधित्वप्रतिपादकवचनाभावात् किन्तु ब्रह्मपुराणादौ प्रौष्ठपदूर्द्धं कृष्णपक्षादावश्वयुगादिप्रयोगा-त्तथा त्वं गौण्यावसीयते इति। एतत् सर्वं क्रियैव काल इति मतानुसारादुक्तं तदतिरिक्तकालवादिमते तु सर्व्वत्र तत्तत्-क्रियोपलक्षितः काल इति विशेषः। तथा च विष्णुपुराणे। "कालस्वरूपं रूपं तद्विष्णो मैत्रेय वर्त्तते"। विष्णुधर्मोत्तरे। "अनादिनिधनः कालो रुद्रः सङ्कर्षणात्मकः। कलनात् सर्व्व-भूताना स कालः परिकीर्त्तितः"॥ कलनात् लयकरणात्। तथा च विष्णुः। "ये समर्था जगत्यस्मिन् सृष्टिसंहारकारिणः। तेऽपि कालेन लीयन्ते कालो हि बलवत्तरः"॥

अथ चैत्रादिशब्दानां चान्द्रवाचिता। लघुहारीतः। "चक्रवत् परिवर्त्तेत सूर्य्यः कालवशादयतः। अतः सांवत्सरं

श्राद्धं कर्त्तव्यं मासचिह्नितम् ॥ मासचिह्नन्तु कर्त्तव्यं पौष-माघाद्यमेव हि । यतस्तत्र विधानेन स मासः परिकीर्त्तितः" ॥
चान्द्रग्रहणे हेतुवन्निगदमाह यतः सूर्य्यः कालवशाच्चक्रवत् गतेर्मन्दत्वामन्दत्वाभ्यां गच्छेत् तथा च एकराशिमुपभुञ्जानो रविर्मेषादौ मन्दगत्या काममेकां तिथिं द्विस्पृशति तुलादौ शीघ्रगत्या काममेकां तिथिं न स्पृशति इति पूर्वत्र संशयः ।
उत्तरत्र कर्मणो लोपः स्यादतो मासचिह्नितं शुक्लादिमासचिह्नितं कर्त्तव्यम् अत्र एकस्यास्तिथेर्द्वित्वलोपयोरभावात् अथातः शुक्लादित्वं कुत इति चेत् लघुहारीतेनैव इन्द्राग्नीत्यादिना निरुपपदमासशब्दस्य शुक्लादौ सङ्केतमभिधाय चक्रवदित्यभिधानात् एतेन "पार्वणे त्वष्टका श्राद्धे चान्द्रमिष्टं तथाब्दिके" इति पारस्करीये पार्वणादिसाहचर्यात् आब्दिकश्राद्धमपि कृष्णादिमासेनेति पाश्चात्यमतं निरस्तम् । हेतुवन्निगदाधिकरणन्तु प्रमाणलक्षणे यथा हेतुर्वान्निगद्यते इति हेतुवन्निगदः शूर्पेण जुहोति तेन ह्यन्नं क्रियते इति श्रूयते ।
अत्र हिशब्द स्तुतिः स्तुतौ च लक्षणाप्रसङ्गादन्नकरणत्वं शूर्पहोमे हेतुरुद्दिष्टः तथा च यद् यदन्नकरणं दर्व्यादि तेन तेन होतव्यमिति प्राप्तेरवान्तः शूर्पस्य होमकरणत्वं तृतीयया श्रुत्याऽवगम्यते विध्यर्थस्य च न हेत्वपेक्षा तस्मात् शूर्पस्तुतिः ।
यत्तु हेतौ हिशब्द श्रुतिरिति तन्न न हि साक्षाद्दर्व्यादिना शक्यमन्नं कर्त्तुम् अथ शक्यं प्रणाल्या कथं तर्हि श्रुतिः प्रवर्त्तिता हेतुवचनस्यानपेक्षप्रवर्त्तकवाक्यस्यैव श्रुतिता । तथा चाभिधातुं पदेऽन्यस्मिन् निरपेक्षरवाश्रुतिरिति । ननु शूर्पस्तुतावपि लक्षणा स्यात् । न हि तेनापि साक्षादन्नं क्रियते साढं स्तुतिर्हि अनुवादकत्वाद् यथा प्राप्तलक्षणां सहेत । न विधिरपूर्वार्थकत्वात् । ततश्चात्र यन्नातुपलिप्तनं तत्प्रमादकृतमिति मन्तव्यम्

अतएव भट्टवार्त्तिकेनापि ये हैतुवन्निगद्यन्ते हिंशब्दादिभिर्न तु परमार्थहेतव इत्युक्तम्। एवञ्च यद्यपि "मृताहनि तु कर्त्तव्यं प्रतिमासन्तु वत्सरम्"। इत्यादिवचनोपात्तेषु मासिकश्राद्धेषु तत्तन्मासीयतत्तत्तिथिविशेषविहितकर्मसु च हेतुवन्निगदचिन्त-नीयः दर्शादेस्तु वचनानुपात्तत्वान्नाकाङ्क्षावसर इति। अतः सांवत्सरं श्राद्धमिति प्रदर्शनमात्रं तेन मासिकश्राद्धजन्मतिथि कृत्यतत्तन्मासीय तत्तत्तिथिविशेषविहितकर्माण्येवैषां तत्र शुक्ला-देरविशेषात् पुनरनध्यवसायः स्यात् तन्निरासार्थमाह पौषमाघा-द्यमेव होति सपौषादिः कौदृक् तत्र चान्द्रे वा कथं शक्तिरित्य-त्राह यतस्तत्र विधानेन शास्त्रेण तच्च इन्द्राग्नी इत्याद्युक्तमेवेति-श्राद्धविवेककृत् तत्र मनोरमं लघुहारीतोक्तौ तदुक्तवाक्यान्तरस्य हेतुत्वकल्पनाया अन्याय्यत्वात्। किन्तु विधानेन श्रुत्यादिना तथा च श्रुतिः। "सा वैशाखस्यामावास्या या रोहिण्या सम्प-द्यते" इति। "अश्विन्यथ भरणी बहुलापादतश्च कीर्त्तितो मेषः। वृषभो बहुलाशेषं रोहिण्यर्द्धञ्च मृगशिरसः। मृग-शिरसोऽर्द्धं चार्द्रा च पुनर्वसोरंशकास्त्रयो मिथुनम्। पादः पुनर्वसोरन्त्यः पुष्योऽश्लेषा च कर्कटः। सिंहोऽथ मघा पूर्व-फल्गुनीपाद उत्तरायाः। तच्छेष हस्ताचित्रार्द्धञ्च कन्यकाख्यः। तौलिनि चित्रार्द्धं स्वातीपादत्रयं विशाखायाः। अलिनि विशा-खायाः पादस्तथानुराधान्विता ज्येष्ठा। मूलं पूर्वाषाढ़ा प्रथम-श्चाप्युत्तरांशको धन्वी। मकरस्तत्परिशेषं श्रवणापूर्वं धनिष्ठा-र्द्धम्। कुम्भोऽथ धनिष्ठार्द्धं शतभिषापादत्रयं पूर्वायाः। भाद्र-पदायेपस्तथोत्तरारेवतीमीन." इति। राजमार्त्तण्डोक्त वृषराशि-भोग्यरोहिणीनक्षत्रयुक्तामावास्या वैशाख्येति प्रतिपादयन्ती श्रुतिश्चान्द्र एव शक्तिं बोधयति सौरवैशाखे तदसम्भवात्। तथा हि "सूर्याचन्द्रमसोर्यः परः सन्निकर्षः सामावास्या" इति

गोभिलसूत्राच्चन्द्रार्कयोरेकराशिस्थस्थानममावास्येति वृषस्थरवा-
वेव रोहिणीयुक्तामावास्यायाः सम्भवात्। कृत्यचिन्तामणौ
व्यासः। "मीनादिस्थो रविर्येषामारम्भप्रथमक्षणे। भवेत्ते-
ऽब्दे चान्द्रमासाश्चैत्राद्या द्वादश स्मृताः"। येषां शुक्लप्रतिपदादि
दर्शान्तानाम् आरम्भप्रथमक्षणे आद्यक्रियाद्यसमये मीनमेषा-
दिस्थो रविर्भवेत्। ते वर्षे चान्द्रमासाश्चैत्रवैशाखादि द्वादश-
संज्ञकत्वात् द्वादश स्मृताः। न पुनर्मलमासेऽपि संज्ञान्तरम्।
किन्तु द्वित्वेनादिरिति त्रयोदशापि द्वादशसंज्ञका इति व्यासे-
नोपदेशिकी शुक्लादि मासि चैत्रादि शक्तिरभिहितेति। तदुक्तं
"शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोषाप्तवाक्याद्व्यवहारतश्च। वाक्यस्य
शेषाद्विवृतेर्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः"। अतएव
"षष्ट्या तु दिवसैर्मासः कथितो बादरायणैः"। इति एक-
लक्षणशालित्वे न गौणमेकत्वमुक्तं मलमासेऽपि वसन्तादेर्मास-
द्वयात्मकत्वार्थम्। चातुर्मास्यादि व्रतान्तरालिकमलमास-
कर्त्तव्यत्वार्थञ्च न तु वास्तवमेकत्वार्थं श्रुतिस्मृतिविरोधात्।
तथा च श्रुतिः "द्वादशमासाः संवत्सरः क्वचित्त्रयोदश मासाः
संवत्सरः" इति त्रयोदशेत्यधिमासे स्मृतिः। "यस्मिन्नब्दे
द्वादशैकश्च यव्य." इति। यव्यो मास इति यव्या मासाः
स्वमेक. संवत्सर इति शतपथश्रुत्या यव्यस्वमेकशब्दयोर्मासवर्ष-
पर्यायतोक्ता। यत्तु नृसिंहपुराणम्। "पञ्चमासान् हरौ
सुप्ते देशे तत्र भयं भवेत्। नष्टश्च भवेद्राजा संग्रामे भय-
माप्नुयात्" इति। तन्मिथुनार्कमलमासपाते तस्याप्याषा-
ढत्वात् तत्र हरिशयने सति दोषाभिधायकं तेन तत्र कर्कटे
प्रकृताषाढ एव हरिशयनम्। "तत्र यद्विहितं कर्म उत्तरे
मासि कारयेत्" इत्येकमूलत्वात्। यत्र तु मिथुनार्के हरि-
शयनं तत्र कर्कटादौ मलमासपाते पञ्चमासत्वेऽपि न दोषः।

चान्द्राषाढादिष्वेव शयनादि विधानात्। तथा च मत्स्य-पुराणम्। "शेते विष्णुः सदाषाढ़े भाद्रे च परिवर्त्तते। कार्त्तिके परिबुध्येत शुक्लपक्षे हरेर्दिने"। सौरपक्षे कर्कटादि शयनादौ सदेत्यनुपपत्तेः। ततश्च व्यासवचनान्मीनस्थरविप्रारब्धशुक्ल-प्रतिपदादिदर्शान्तश्चैत्रो मास इति एवं वैशाखादिरपि। एतेन मीनस्थरविप्रारब्धादीनां गुरुत्वान्मीनस्थरव्यादीनां लघु-त्वात् "नागृहीतविशेषणा बुद्धिर्विशेष्ये चोपजायते" इति न्यायाच्च सौर एव शक्तिरिति निरस्तं वचनस्य नातिभार इति न्यायात्। अतएव प्रमाणवन्त्यदृष्टानि कल्प्यानि सुबहून्य-पीत्युक्तम् अतएव सौरे कृष्णप्रतिपदादि पौर्णमास्यन्ते दाय-चैत्रादि पदप्रयोगः सगौण्या लक्षणया वा वेदितव्य इति चान्द्रवदुभयत्रौपदेशिकशक्तेरभावात् एव नानार्थतापि न तथा चान्द्र एव चैत्रादिपदानां शक्तौ नक्षत्रेण युक्तः कालः। सास्मिन् पौर्णमासीति संज्ञायामिति सूत्राभ्यां पाणिनेः स्वरसोऽवग-म्यते। अतएव जयादित्येन परसूत्रे दशरात्रादि व्यावृत्त्यर्थं मासार्द्धमाससंवत्सराणाम् इय संज्ञेति अभिधाय पौषमासः पौषाऽर्द्धमासः पौषः संवत्सर इत्युदाहृतम् एतत्समय प्रकाश-कृतापि लिखितं तत्र पुष्ययुक्ता पौर्णमासी पौषी सास्मिन् मासे इति पौष एव माघादिः अभिधानञ्च "पुष्ययुक्ता पौर्ण-मासी पौषीमासे तु यत्र सा नाम्ना सपौषो माघा-द्याश्चैवमेकादशापरे"। एवमर्द्धमासेऽपि संवत्सरे तु विशेषो वराहसंहितादैवज्ञमनोहरकल्पचिन्तामणिषु नक्षत्रेण सहोद-यमस्तं याति येन सुरमन्त्रीतत्सञ्ज्ञं वक्तव्यम् वर्षं मासक्रमे-णैव। वर्षाणि कार्त्तिकादीनि आग्नेयाद्भद्वयानुयोगीनि क्रम-शस्त्रिभञ्च पञ्चममन्त्यमुपान्त्यञ्च विज्ञेयम्। नक्षत्रेण गुरु-भुज्यमाननक्षत्रेण आग्नेय कृत्तिका। पञ्चमं फाल्गुन_वर्षम्

अन्त्यमाश्विनम् उपान्त्यं भाद्रम्। "अन्त्योपान्त्यौ विभौ ज्ञेयौ फाल्गुनश्च विभो मतः। शेषामासाहिभाज्ञेयाः कृत्तिकादि व्यवस्थया" इति वचनात्। "द्वे द्वे चित्रादि ताराणां पूर्णपर्वेन्दुसङ्गते। मासाश्चैत्रादयो ज्ञेयास्त्रिकैः षष्ठान्त्यसप्तमाः"। इति सद्रूपणकाण्डाच्च। पूर्णपर्वेन्दुसङ्गते पौर्णमासीसंयुते तदेकवाक्यतया पूर्ववचने पौर्णमासीलाभः यथा मासानां पौर्णमास्यां कृत्तिकादिसम्बन्धात् कार्त्तिकादित्वं तथा वर्षाणां बृहस्पतेरस्तोदयसम्बन्धात् कार्त्तिकादित्वं तत्र कृत्तिकारोहिण्योरेकतरस्मिन् बृहस्पतेरस्तोदयैकतरलाभे कार्त्तिकवर्षम् एवं मार्गशीर्षादि यत्र वर्षद्वयघटकयोर्नक्षत्रयोरेकतरस्मिन्नस्तगतो गुरुरन्यस्मिन्नुदेति तत्र का गतिरिति चेत् कार्त्तिकोत्तरं मार्गशीर्षं तदुत्तरपौषमित्यादि क्रमाद्गतिः। एव महाज्यैष्ठी ज्यैष्ठसंवत्सराभिधानम् अनया दिशा ज्ञेयम्। यथा राजमार्त्तण्डकृत्यचिन्तामण्योः "ज्यैष्ठे संवत्सरे चैव ज्यैष्ठमासस्य पूर्णिमा। ज्येष्ठाभेन समा युक्ता महाज्यैष्ठी प्रकीर्त्तिता"। संवत्सरशब्दोऽत्र वर्षमात्रपर्यायः। न तु संवत्सर परिवत्सर इदावत्सरानुवत्सर उदावत्सरपञ्चकान्तर्गतवत्सरविशेषपरः। तदवगमकन्तु "शकाब्दात् पञ्चभिः शेषात् समाद्यादिषु वत्सराः। सम्परीदानु पूर्वाश्च तथोदापूर्वका मताः"। संवत्सरफलमुक्तं विष्णुधर्मोत्तरे। "संवत्सरे तथा दानं तिलस्य तु महाफलम्। परिपूर्वे तथा दानं यवानाञ्च द्विजोत्तमाः। इदा पूर्वेऽन्नवस्त्राणां धान्यानाञ्चानु पूर्वके। उदासंवत्सरे दानं रजतस्य महाफलम्। ज्योतिर्विदस्त्विज्यमध्यात् प्रभवादिषु सम्भवम्। ऋजुस्तद्वत् समाद्यादि वर्षाणामपि सम्भवम्" इज्यमध्यात्गुरुमध्यभोगगणनात्। प्रभवादि वर्षपतेः। गङ्गावाक्यावल्यामपि ज्यैष्ठे संवत्सरे इत्येव पाठः। किन्तु ज्यैष्ठ-

संवत्सरपदार्थानभिज्ञैरेव तद्वान्यथा व्याख्यात ज्येष्ठानक्षत्र-युक्ता यदि ज्यैष्ठी पूर्णिमा संवत्सरे स्यात् तदा महा-ज्येष्ठो भवति संवत्सरस्तु संवत्सरपरिवत्सर इत्यादि पञ्चविधवत्सरेषु वत्सरविशेष इति । तन्न ज्यैष्ठ इत्यस्य संव-त्सरविशेषेणस्यानर्थक्यात् । एतेन तद्दृष्ट्वा केचित् संवत्सरे यदि स्यात्विति परिकल्प्य पठितामति तद्देयम् । तथा चाद्भुत-सागरे द्वादशवर्षफलप्रस्तावे क्रमशो विष्णुधर्मोत्तरवृद्धगार्ग्य-वराहसंहितावचनानि "ज्येष्ठामूलोपगे जीवे वर्षं स्याच्छक्र-दैवतम् । पीडाकरं धर्मभृतां सम्यक् श्रेष्ठमहीभृताम् ॥ ज्येष्ठे मूले च नक्षत्रे चरेद्यदि बृहस्पतिः । ऐन्द्रः संवत्सरः स स्यात् सर्वभूताशिवप्रदः" ॥ शक्रदैवतं ज्यैष्ठं वर्षं ज्येष्ठाया शक्र दैवतत्वात् । एवमैन्द्रोऽपि "ज्यैष्ठे ज्ञातिकुलश्रेणिश्रेष्ठान्नृपाः सर्वधर्मज्ञाः । "पीड्यन्ते सर्वधान्यानि हित्वा कङ्गुशमीजानि" । शमी शिम्बा तत्प्रभवमुद्गकलायादीनि । "माषादयः शमी-धान्ये शूकधान्ये यवादयः" इत्यमरः । शेषवचनं कृत्यचिन्ता-मणावपि इत्यञ्च चैत्रादीनां वर्षवाचित्वात् तद्व्यावृत्तये सङ्कल्प-वाक्येऽप्यमुके मासीत्युच्यते । एवं पक्षपदं तिथिपदञ्च शुक्लगुण-द्वितीयादिसञ्ज्ञकानां व्यावृत्तये । अतएव भविष्यपुराणादौ "माघे मासि सिते पक्षे सप्तमी कोटिभास्करा" । इत्युक्तम् अतो माघशुक्लसप्तम्यामित्यादिवाक्यरचना मैथिलानां हेया । विद्याकरवाजपेयिनापि विहिताविहितत्वसन्देहे क्रमसमाज-विरोधिरूपादविहितकरणाद्विहिताकरणेऽपि महान् दोष इति करणमेव न्याय्यमित्युक्तम् । तदस्तु प्रकृतमनुसरामः । न च सौरेऽपि पौषमाघादौ तादृशी व्युत्पत्तिः सम्भवति । पुष्यमघादियोगस्य सौरे पौर्णमास्यामसम्भवात्तथा च गोभिलः । "सूर्य्याचन्द्रमसोर्यः परो विप्रकर्षः सा पौर्णमासी" इत्यत्र

पौर्णमास्यन्तयामे सूर्याचन्द्रमसोः सप्तमराश्यवस्थानरूपपरम-
विप्रकर्षनियमात् स च पुष्यकर्कटस्थे चन्द्रे धनुःस्थे रवौ न
भवेत् षडष्टकेनावस्थानात् किन्तु मकरस्थे रवौ सम्भवति तत्र
सप्तमेनावस्थानात् ततश्च सा व्युत्पत्तिश्चान्द्र एव पौषे न तु
सौरे। तथा चान्द्र एव मासः पौषः एवं माघादिषु ज्ञेयम्।
अतएव लघुहारीतेन प्रथमतः पौषमाघाद्यमेव ह्योत्युक्तं न च
चैत्रादीति पौषमाघाश्विनेषु सौरेषु सर्वथा योगासम्भवात्
चैत्रादौ कदाचित् सौरेऽपि योगासम्भवात् तर्हि लक्षयोगा-
द्योगिकचैत्रादिशब्दोऽस्तु किं मौनस्वरविप्रारब्धेत्यादिना रूढि-
कल्पनया नैवम् अन्त्यापान्त्यावित्याद्युक्तप्रकारेण रोहिण्यादौ
योगस्य व्यभिचारात्। न च तदत्यन्ताभावाभावरूपयोग्यता-
वशादपचन्नपि सूपकारः पाचक इतिवत् अत्रापि तथास्त्विति
दीक्षितोक्तं युक्तम् इति वाच्यं व्यक्तिभेदेन तत्तद्धितवाच्ययोग्य-
ताभावात्तत्र योगकल्पनन्तु उदात्तादिस्वरभेदज्ञापनाय यदुक्तं
भट्टपादैः "यत्रार्थस्य विसंवादः प्रत्यक्षेणोपपद्यते। स्वरसंस्कार-
मात्रार्था तत्र स्यात् पाणिनिस्मृतिः॥ अथ सा वैशाखस्या-
मावास्या या रोहिण्यासम्पद्यते" इति श्रुतेर्वैशाख एक एव
चान्द्रः श्रौतः सौरास्तु माघादयो द्वादशैव श्रौतास्तथा च
श्रुतिः। "तपस्तपस्यौ शैशिरावृतुः मधुश्च माधवश्च वास-
न्तिकावृतुः शुक्रश्च शुचिश्च ग्रैष्मावृतू। अथैतदुदगयनं देवा-
नामहः॥ नभाश्च नभस्यश्च वार्षिकावृतुः इषश्च ऊर्जश्च
शारदावृतुः सहाश्च सहस्यश्च हैमन्तिकावृतू अथैतद्दक्षिणायनं
देवानां रात्रिः" इति। अत्रायमर्थः सौरत्वेन तद्घटकः तप-
स्तपस्यादीनामपि सौरपरतेति। अतो भूयसामनुरोधेन
वैशाखादयः सौरा एवेतोऽवधार्यन्ते मौनस्वरविप्रारब्ध त्वादौ
सौरागमप्रसिद्धा चान्द्रावर्त्तिरिति सौर एव मुख्य इति

जीमूतवाहनोक्तं युक्तमिति तथा च "विरोधो यत्र वाक्यानां प्रामाण्यं तत्र भूयसाम् । तुल्यप्रमाणसत्त्वे तु न्याय एव प्रवर्त्तकः" इति तन्न "सा वैशाख्यामावास्या या रोहिण्या सम्पद्यते" इति श्रुत्या चान्द्र एवौपदेशिकी शक्तिः क्लृप्ता सौरे तु तपस्तपस्यावित्यादिश्रुत्या पर्य्यायद्वारा शक्तिः कल्प्या सा च क्लृप्तशक्तिविरोधाद्भवितुं नार्हतीति तपस्तपस्यादिरिति श्रुतेरयनारम्भकमासपरिचायकत्वमेव तथा च विष्णुपुराणं "मासः पक्षद्वयेनोक्तो द्वौ मासावर्कजावृतुः । ऋतुत्रयञ्चाप्ययनं द्वे अयने वर्षसंज्ञिते । तथा कर्कटादिस्थिते भानौ दक्षिणायनमुच्यते । उत्तरायणमप्युक्तं मकरस्थे दिवाकरे" दक्षिणमयनं गमनं रवेः । एवमुत्तरायणमिति । अतस्तस्याः शक्तिग्राहकत्वे प्रमाणाभावात् । एतन्मकरादिकर्कटाद्युत्तरायणनिरूपणं श्रौतस्मार्त्तकर्म्मार्थं धनुरर्कादौ सूर्य्यसिद्धान्ताभिहितोदगयनादिनिरूपणन्तु रविगत्यनुसारेण दिनमानादिज्ञानार्थमनयोर्न विरोधः । सौरप्रतीतिसापेक्षा चान्द्रप्रतीतिरित्यत्रापि "मीनादिस्थो रविर्येषामारम्भप्रथमक्षणे" । इत्यादिवाचनिकेऽर्थे लाघवानवकाशात् एतेन प्रयोगबाहुल्यात् सौर एव वाच्यो न तु चान्द्रः स्वल्पप्रयोगदर्शनादित्यपि परास्तम् अन्यथाऽक्षपादादिशब्दानामिन्द्रियचरणादिमात्रवाचकता स्यान्न विभीतकरश्मगादिवाचकत्वं तदुक्तं वार्त्तिककृद्भिः । "न चाल्पत्वबहुत्वाभ्यां प्रयोगाणां विशिष्यते । वाच्यवाचकभावोऽयमक्षपादादिशब्दवत् । विभीतकेऽप्यक्षशब्दो यद्यप्यल्पैः प्रयुज्यते । तथापि वाचकस्तस्य जायते शकटाङ्गवत्" ॥ शकटाङ्गं चक्रद्वयधारकदण्डः । श्रुतौ सौरे वैशाखादिपदानामेकैकस्य बहुप्रयोगाभावाच्च व्यक्तं ब्रह्मपुराणम् । "चैत्रे मासि जगत् ब्रह्मा ससर्ज्ज प्रथमेऽहनि । शुक्लपक्षे समग्रन्तु तदा सूर्य्योदये सति ॥

प्रवर्त्तयामास तदा कालस्य गणनामपि। ग्रहान्नाक्षत्रानृतून् मासान् वत्सरान् वत्सराधिपान्" ॥ इत्यनेन मासर्त्तुवत्सराणां चान्द्रत्वमुक्तम्। ब्रह्मसिद्धान्तेऽपि "चैत्रसितादेरुदयाद्भानो-र्वर्षर्त्तुमासयुगकल्पाः। सृष्ट्यादौ लङ्कायामिह प्रवृत्ता दिने-र्वत्स" ॥ चैत्रसितादेश्चैत्रशुक्लप्रतिपदस्तामारभ्येत्यर्थः। दिनै-स्तिथिभिः कृत्यरत्नाकरेऽप्येवम्।

अथ मलमासः। ननु यथा सौरे तिथिद्वयलाभे कर्म्मणि संशयः। तथा चान्द्रेऽपि मलमासे सति द्विचैत्रादिना मृत-तिथ्यादेर्द्वित्वात् पुनरपि कर्म्मणि संशयः स्यात् अत्राप्याह लघुहारीतः। "इन्द्राग्नी यत्र हूयेते" इत्युक्त्वा "तमतिक्रम्य तु रविर्यदा गच्छेत् कथञ्चन। आद्यो मलिम्लुचो ज्ञेयो द्वितीयः प्रकृतः स्मृतः ॥ तस्मिंस्तु प्रकृते मासि कुर्य्यात् श्राद्धं यथा-विधि। तथैवाभ्युदयं कार्य्यं नित्यमेकं हि सर्वदा" ॥ यदा तं दर्शान्तमासमतिक्रम्य तत्पूर्वमासान्त्यक्षणवृत्तिराशिस्थः सन् सूर्य्योऽतिवाह्य गच्छेत् मासान्तरे राश्यन्तरसंयोगं गच्छेत्त-दाद्योऽतिक्रान्तो मासो मलिम्लुचो ज्ञेयः मली सन् म्लोचति गच्छतीति मलिम्लुचः अस्य मलित्वं कठशाखाश्वलायनब्राह्म-णाभ्यामग्रे स्फुटी भविष्यति। द्वितीयस्तु प्रकृतः शुद्धः कर्म्मार्ह-त्वात् तदेवोपपादयति तस्मिंश्चेति अत्रापि श्राद्धमित्यादिप्रद-र्शनमात्रं वक्ष्यमाणवचनजातात् ज्योतिषे। "अमावास्याद्वयं यत्र रविसङ्क्रान्तिवर्जितम्। मलमासः स विज्ञेयो विष्णुः स्वपिति कर्कटे"। अमावास्याद्वयम् अमावास्यान्त्यक्षणद्वयं रविसंक्रान्तिभ्यां क्रियोत्पत्तिरूपोत्तरसंयोगरूपाभ्यां यथाक्रमं वर्जितं तेन दर्शा-न्त्यक्षणद्वयोरेव क्रियोत्पत्त्युत्तरसंयोगाभ्यां यथाक्रमं संयोगि-नाधिमासः। संक्रान्तेरेकक्षणे क्रियोत्पत्तिरपरक्षणे पूर्व-संयोगनाशः उत्तरसंयोगोत्पत्तिश्चेति क्षणद्वये वृत्तित्वमिति

मीमांसकसिद्धान्तात्। एतेन क्षणचतुष्टयवादिनैयायिक-मतानुसारिणा यदत्र दूषणन्तद्धेयमिति श्राद्धविवेकेऽपि "अमावास्याद्वयं यत्र रविसङ्क्रान्तिवर्जितम्" इत्यत्रामावास्या-पदेन तदन्तो लक्ष्यते। संक्रान्तिशब्देन क्रियाभिधीयते प्रथमा-वास्यान्त्यक्षण प्राक् क्षण एव सङ्क्रमणे प्रतिपदादेर्मासस्य लङ्घनं भवति तथा हि पूर्वदर्शान्तक्षण प्राक्क्षणे संक्रमणे दर्शा-न्तक्षणे च राश्यन्तरसंयोगः अपरक्षणे च प्रतिपदारम्भे प्रतिपदा-देर्मासस्य दर्शान्तद्वयक्रोडीकृतस्य एकराश्यवस्थितेन रविणा लङ्घनं भवति पूर्वदर्शान्तक्षणे च क्रियोत्पत्तौ नैषा प्रक्रिया सम्भ-वतीत्युक्तम्। तन्मते तु अन्त्यामावास्यान्त्यक्षणे क्रियोत्पत्तौ अमावास्यान्त्यक्षणद्वयस्य रविक्रिया वर्जितत्वाभावादेकराशिस्थ-रविणा चान्द्रमासलङ्घनेऽपि मलमासाभावापत्तिरिष्टापत्तौ तु तृतीयाब्दे मलमासपातनियमभङ्गप्रसङ्गः। पूर्वमासस्य मलमासत्वाभावेऽप्यपरस्य मिथुनादिस्थरव्यारब्धत्वेन द्विरा-षाढत्वादि-प्रसङ्गश्च स्यादिति तत्रयामावास्याद्वयमित्यस्य पूर्वोक्तव्याख्यायामपि प्रतिपदादेरेव यथा लङ्घनं भवति तथाभि-हितम् अतो नामावास्यादित्वं तदन्तादित्वं वा मासस्य तथात्वे वर्षे षण्णां मासानां लोपः स्यात् एकस्य दर्शस्य तदन्तस्य वा मासद्वयघटकत्वे दर्शान्तक्षणे संक्रान्तौ पूर्वस्य परस्य च रविलङ्घितत्वाभावे तृतीयाब्दे मलमासपातनियमभङ्गः स्यात् तदानीं जातस्य मृतस्य वा कर्म्मणि मासविशेषानध्यवसायः स्यात् नानावचनसिद्धं प्रतिपदादित्वञ्च मासस्य व्याहन्येत। गुरुचरणास्तु "द्वे ह वै पौर्णमास्यौ द्वे अमावास्ये तस्मात् प्रतिप-द्युपवसन् यजेतापरेद्युः" इति श्रुत्या ऐन्द्राग्नेययागाङ्गतिथिधर्म-योगेनाजहत्स्वार्थलक्षणया अमावास्यापदस्य शुक्लप्रतिपद-मावास्यापरत्वं संक्रान्तिपदस्यापि राश्यन्तरसंयोगरूपफल-

परत्वमाहुः। अमावास्याद्वयमित्यनेन उपलक्षणविशेषण-भावेन पूर्वापराभ्याम् अमावास्याभ्यां परिचायितः। शुक्लप्रति-पदादिदर्शान्तकालो बोध्यते इत्यपरे। तेन पूर्वामावास्याया उपलक्षणत्वे क्रियानन्वयित्वात् तद्व्यापनाभावात्। "मिथुनस्थो यदा भानुरमावास्याद्वयं स्पृशेत्"। इत्यत्रामावास्याद्वयमिति कर्मता न स्यात्। तस्यार्कौ दर्शकस्यैकराशौ दर्शद्वयातिग इत्यभिधानञ्चासङ्गतं स्यात् पूर्वामावास्याया उपलक्षणत्वे पूर्वा-मावास्यान्तक्षणवृत्तिराशिस्थः सन् सूर्य्योऽतिशाद्य गच्छेदिति स्वोक्तव्याख्याप्यनुपपन्नः स्यात्। एवमन्यान्यपि वचनानि व्याख्येयानि। गृह्यपरिशिष्टज्योतिः पराशरौ। "रविणा लङ्घितो मासश्चान्द्रः ख्यातो मलिम्लुचः। तत्र यद्विहितं कर्म उत्तरे मासि कारयेत्"। पराशरः। "पक्षद्वयेऽपि संक्रान्ति-र्यदि न स्यात् सितासिते। तदा तन्मासविहितमुत्तरे मासि कारयेत्"। अथ लङ्घनसंक्रमणञ्च रविस्तदा भवति यदा तन्मास सेत्पूर्वमासान्त्यक्षणयोरेकराश्यवस्थितस्य तन्मासानन्त-रमेव राश्यन्तरसंयोगः न त्वेकराशिस्थितस्य मासव्यापनमात्रं तथात्वे चतुर्दश्यामेकराशौ संक्रान्तस्य प्रतिपत् प्रथमक्षणेऽपर-राशौ तत्पुरराशौ च द्वितीयायां प्रतिपदि वा रवेः संयोगेऽपर-स्यापि मलमासता स्यात्। अतएव ज्योतिषे "अमावास्यापरि-च्छिन्नं रविसंक्रान्तिवर्जितम्। मलमासं विजानीयाद्गर्हितं सर्व-कर्मसु। तस्यार्कौ दर्शकस्यैकराशौ दर्शद्वयातिगः"। अत्रैकराशि-स्थार्कस्य दर्शद्वयातिगत्वमुक्तम्। एतच्च पूर्वोपदर्शितयोर्मासयोः पूर्वस्यैव सम्भवति न परस्य। मलमासकारणन्तु ज्योतिषे। "दिवसस्य हरत्यर्कः षष्टिभागमृतौ तदा। करोत्येकमह-श्छेदं तथैवैकञ्च चन्द्रमाः। एवमर्द्धतृतीयानामब्दानामधि-मासकम्। ग्रीष्मे जनयतः पूर्वं पञ्चाब्दान्ते तु पश्चिमम्"।

मलमासस्य चान्द्रत्वात्तद्घटकाहर्दिवसपदयोरपि तथात्वात् तिथिवाचकत्वं तथा च विष्णुधर्म्मोत्तरम् । "तिथिरेकेन दिवसश्चान्द्रमाने प्रकीर्त्तितः । अहोरात्रेण चैकेन सावनो दिवसः स्मृतः" । अत्र सोमयागे सवनत्रयस्याहोरात्रसाध्यत्वात् तत्सम्बन्धिनं सावनमिति माधवाचार्य्यः । सूर्य्यसिद्धान्ते "तिथिश्चान्द्रमसं दिनम्" इति । समयप्रकाशे ज्योतिषं "तिथिः शशाङ्कन्दिनम्" इति एतेन विष्णुधर्म्मोत्तरवचनमात्रप्रदर्शिना वाचस्पतिमिश्रेण चान्द्रमाने तिथ्या तत्तद्दिनगणना सिद्धा तु । दिवसपदस्य तिथिवाचकमित्यत्र न किञ्चित् प्रमाणं तद्धि सूर्य्यावच्छिन्न चतुर्य्यामे शक्तं तथैव हृद्व्यवहारादित्युक्तं हेयं परार्द्धेऽपि दिवसपदस्याहोरात्रवाचित्वापत्तेर्व्यवहाराच्छास्त्रीयपरिभाषाया वैयर्थ्यापत्त्या बलवत्त्वाच्च । तेन दिवसस्य तिथेः षष्टिभागं दण्डमेकं रविर्हरति छेदयति उत्तरे छेदमित्यभिधानात् । ततश्च ऋतौ मासद्वये षष्टिनाड़ीच्छेदादङ्कस्तिथेश्छेदमाकर्षणं करोति । एवं चन्द्रोऽपि । एवमित्युक्तक्रमेण वर्षे द्वादशतिथ्यात्मक-कालाकर्षाद्द्वैतत्तीयानामब्दानामन्ते वर्द्धे ह्तीय शेषां ते तथा ग्रीष्मे माधवादिषु षट्केषु पूर्वं माधवादि विकपतित पश्चाब्दान्ते तु पश्चिमं श्रावणादिविकपतित मलमासचन्द्रार्कौ जनयतः । ग्रीष्मे माधवादि षट्के इति यदुक्तं तद्व्यक्तमाह मिहिरः । "माधवादिषु षट्केषु मासि दर्शद्वयं यदा । द्विराषाढ़ः सविज्ञेयः शेते तु श्रावणेऽच्युतः" । द्विराषाढो द्विराषाढ़ादिः । श्रावणे सौरश्रावणे । तथा च ज्योतिषे "मिथुनस्थो यदा भानुरमावास्याद्वय स्पृशेत् । द्विराषाढ़ः सविज्ञेयो विष्णुः स्वपिति कर्कटे" । अमावास्याद्वयं तदन्यतरद्वयं स्पृशेत् संयुञ्ज्यात् न तन्मध्ये राश्यन्तरसंयोग इत्यर्थः । ननु कर्कटादिषु केऽधिमासपाते

तत्पूर्वं मिथुन एव हरिशयनं तत् कथं माधवादि षट्कमात्रे कर्कटे तत्। तत्राह राजमार्त्तण्डः। "कन्यासिंहकुलीरेषु यदा दर्शद्वयं भवेत्। आगामिनि तदा वर्षे कुलीरे माधवः स्वपेत्"। माधवादित्रिकश्रावणादित्रिकाधिमासविवेचनमप्येतदर्थम् इदन्तु सार्द्धवर्षद्वयाधिमासपातमौचित्यक्रमादुक्तं क्वचित्तिथीनां ह्रासबाहुल्येन दण्डपल्याधिकन्यूनदर्शनादुक्त-कालन्यूनाधिककालेऽपि मलमासो भवतीति समयप्रकाशकृत्। वस्तुतस्तु वैपरीत्यं यतो न्यूनदण्डतिथेः प्रायिकत्वे तत्र तिथि-चयस्य झटित्युपलभ्यमानत्वात् स्वल्पकालेन तिथ्यन्तर-सम्बन्धात् शीघ्र रविलङ्घनप्रतीतेः शीघ्रमेव मलमासो भवतीति अधिकदण्डतिथेः प्रायिकत्वे तत्र तिथिचयस्य झटित्यनुप-लभ्यमानत्वेनाधिकेनैव कालेन तिथ्यन्तरसम्बन्धात् विलम्बेनैव रविलङ्घनप्रतीतेश्चिरेणैव मलमासो भवतीति तथा च विष्णुधर्मोत्तरम्। "सौरसंवत्सरस्यान्ते मानेन शशिजेन तु। एकादशातिरिच्यन्ते दिनानि भृगुनन्दन॥ मासद्वये साष्टमासे तस्मान्मासोऽतिरिच्यते। स चाधिमासकः प्रोक्तः काम्यकर्मसु गर्हितः"॥ इदन्तु नियतम्। एकस्मादधिमासात्तृतीयाब्देऽधिमासान्तरमिति। यद्यपि "यां तिथिं समनुप्राप्य तुलां गच्छति भास्करः। तयैव सर्वसंक्रान्तिर्यावन्मेषं न गच्छति"॥ इति राजमार्त्तण्डवचनात्तुलादिषण्मासे तिथिवृद्ध्यभावाद्वर्षे द्वादशवृद्धिरनुपपन्ना तथापि "मध्ये विषुवतोर्भानुर्यान्यहानि तु वर्द्धयेत्। तैः सम्भूयाधिको मासः पतत्येव त्रयोदश"॥ इति गृह्यपरिशिष्टवाक्ये विषुवतोर्मेषतुलासंक्रान्त्योर्मध्ये मेषादिषण्मास एव तिथिवृद्धिकथा अहर्गणने। मेषादिषण्मासे मन्दभुक्त्या सप्तदिनवृद्धिस्तुलादौ शीघ्रभुक्त्या दिनद्वयह्रासः इति तथा च। ज्योतिःशास्त्रं "मेषादीनामष्टवृन्दं षण्णां सप्ताष्ट-

चन्द्रकम्। तुलादीनामष्टसप्तचन्द्रकन्तु लिखेत् पृथक्”॥ चन्द्र एकः अङ्कस्य वामा गतिः। इत्यङ्कविदां समयात् व्युत्क्रमेणाङ्का बोध्याः। तेन दिनवृद्धिक्रमसङ्ख्याभ्यां मेषादिषट्के एव एकादशादितिथिवृद्धिः। एवञ्च “गतेऽब्दद्वितये सार्द्धे पञ्चपक्षे दिनद्वये। दिवसस्याष्टमे भागे पतत्येकोऽधिमासकः”॥ इति राजमार्त्तण्डोक्तः सप्तदशदिनाधिकाष्टमासाधिकवर्षद्वयेऽधि-मासः। स सौरे मासि सप्तदशदिनोत्तरं चान्द्रमासलङ्घना-सम्भवात् सावनमानेन ज्ञेयः। तथा च विष्णुधर्म्मोत्तरप्रथम-काण्डम्। “सौरेणाब्दस्तु मानेन यदा भवति भार्गव। साव-नेन च मानेन दिनषट्कं प्रपूर्य्यते”॥ सौरसंवत्सरे दिन-षट्काधिकः सावनः संवत्सरो भवतीति। सौरमासाष्टका-धिकवर्षद्वये सप्तदशदिनानि वर्द्धन्ते। सावनक्रमेणेति पूर्व्वोक्त-विष्णुधर्म्मोत्तरोक्तसमानविषयतास्येति। यत्तु पञ्चपञ्चाश-दधिकनवशतशकाब्दे तुलासंक्रान्तिरमावास्यायां भूता ततो-ऽतिचारेण वृश्चिकसंक्रान्तिः प्रतिपदि पुनरपि ऋजुगत्या अमावास्यायां धनुःसंक्रान्तिरिति दृष्टस्तुलायामधिमासोऽन्नु-कभट्टेन लिखितः। पूर्व्वदर्शितविषये वृश्चिकस्यरव्युपसंक्रान्त-मार्गशीर्षेलोपोऽपि। अस्मिन्नब्दे वैशाखमलमासान्तरमित्यु-क्तम्। तत् सत्यं किन्तु तुलादित्यादौ दृश्यमानोऽपि नायम-धिमासः किन्तु उत्पातादधिमाससमानधर्मायम्। अतएव तत्र प्रतिपदि वृश्चिकसंक्रान्तौ तन्मासस्य तुलास्थस्यारब्धत्वेऽपि यां तिथिं समनुप्राप्येति “यदा वक्रातिचाराभ्यां सूर्य्यसंक्रमणं भवेत्। अविद्याणामलभ्यानां तदा वदति मेदिनी”॥ इति ज्योतिःशास्त्रात् वृश्चिकस्यारम्भाभ्यन्तरत्वात्। तथामावस्येऽपि मण्डवैलान्यायेन प्रत्यभिज्ञामाश्रयति मार्गशीर्षपदवाच्यता। अतिचारपदाच लभ्यामस्तोत्य चरतीति अमावास्यैव वृश्चिक-

रविसंक्रान्तिः स्वस्थानमवसीयते। वैशाखे तु तत्राधिमास-पातः प्रकृतत्वात् वक्रातिचाराभ्यामिति रवेर्वक्रातिचारगत्य-सम्भवात् मन्दशीघ्रगतिभ्यामित्यर्थः। एवमाश्विनाधिमासपाते तुलादौ पुनस्तथा पाते पूर्वं एवाधिमासः प्रकृतत्वात् मोत्तरे चौत्पातिकत्वात् अन्यत् सर्वं पूर्ववदिति। यदा पुनरमावा-स्यायामेव तुलासंक्रान्तिर्भूता न भूतो माधवादिषट्केऽधिमास-पातस्तदनन्तरमतिचारेण प्रतिपदि वृश्चिकसंक्रान्तौ भूताया-मपरा अपि संक्रान्तयो विषुवपर्य्यन्तं प्रतिपद्येव भवन्ति तदा पूर्व्वाधिमासात् सार्द्धद्वितीयवर्षसम्भवितेरधिमासस्यावश्यभवात्। अन्यस्य चानुपलम्भात् तुलादित्य एवाधिमासो निर्णीयते। अतएव नाशङ्कितं कैश्चिदिदमिति कालविवेके जीमूतवाहन आदस्म जिकनोऽप्येवं युक्तञ्चैतत् तथाहि ज्योतिषे "दशानां फाल्गुनादीनां प्रायो माघस्य च क्वचित्। नपुंसकत्वं भवति न पौषस्य कदाचन"॥ नपुंसकत्वं मलमासत्वम्। तथा चोक्तम्। "असंक्रान्तो हि यो मासः कदाचित्तिथिवृद्धितः। कालान्तरात् समायाति स नपुंसक इष्यते"॥ शाण्डिल्योऽपि प्रायशो न शुभः सौम्यो ज्यैष्ठाषाढकस्तथा। मध्यमो चैत्र-वैशाखावधिकोऽन्यः सुभिक्षकृत्"॥ सौम्यो मार्गशीर्षः अधिकोऽधिमासः। यत्तु ज्योतिःसिद्धान्तब्रह्मसिद्धान्तयोः "घटकन्यागते सूर्य्ये वृश्चिके वाथ धन्विनि। मकरे वाथ कुम्भे वा नाधिमासं विदुर्बुधाः"॥ इति तदेकवर्षे मासद्वये मल-मासपाते ज्ञेयम्। घटस्तुला एतद्द्वयवे मौन इति माधवा-दिषु षट्सु इति नियमाभिधानम्। अतएव एकवर्षीया संक्रान्तमासाद्यधिमासमानुपहितमेदेनोपात्तौ तथा च काठ-कगृह्यम्। "चूडां मौञ्जीबन्धनञ्च अन्याधेयं महालयम्। राजाभिषेकं काम्यञ्च न कुर्य्यादधिमासके॥ चूडां मौञ्जी-

अभ्यनञ्च पन्याधेयं महालयम्। राजाभिषेकं काम्यञ्च न कुर्य्याद्भानुलङ्घिते"॥ महालयम् कन्यार्कं श्राद्धम्। एत-द्विषय एव "यावच्च कन्यातुलयोः क्रमादास्ते दिवाकरः। तावच्च श्राद्धकालः स्याच्छून्यं प्रेतपुरं तदा"॥ इत्यत्र तु क्रमा-दित्यनेन तच्छ्राद्धं तुलार्कं विहितम्। भीमपराक्रमेऽपि। "अधिमासे दिनपाते धनुषि रवौ भानुलङ्घिते मासि। चक्रिणि सुप्ते कुर्य्यान्नो माङ्गल्य विवाहञ्च"॥ दिनपाते दिनक्षये तत् स्वरूपं कौर्म्मे पाद्मेऽपि। "द्वौ तिथ्यन्तावेकवारे यत्र स स्याद्दि-नक्षय."॥ वशिष्ठः। "एकस्मिन् सावने त्वह्नि तिथीनां त्रितय यदा। तदा दिनक्षयः प्रोक्तस्तत्र साहस्रिक फलम्"॥ साहस्रिकं फलमिति माङ्गल्येतरवैदिककर्मपरम्। तथा च मत्स्यपुराणम्। "शतमिन्दुक्षये पुण्य सहस्रन्तु दिनक्षये"। कौर्म्मपाद्म-वशिष्ठ-वचनैकवाक्यतया सावन-दिनव्यवहार-प्रवृत्तिः सूर्य्योदयावधिरेव सूर्य्यसिद्धान्तेऽपि "सूतकादिपरिच्छेदो दिनमासाब्दपास्तथा। मध्यमग्रहभुक्तिश्च सावनेन प्रकीर्त्तिता"॥ अत्र दिनाधिपस्य रव्यादेर्भोग्य दिनं वाररूप सावनगणनोक्तं व्यवहारोऽपि तादृशेव तिथिविवेकेऽपि भवतु वारयोगे व्यस्त-तिथेर्ग्रहणं तस्य दिनद्वयेऽसम्भवादित्युक्तम्। सावनदिनमाह सूर्य्यसिद्धान्तः। "उदयादुदयाद्भानोर्भौमसावनवासराः"। भौमेति पित्रादिदिनव्यावृत्त्यर्थम्। यत्तु रेखा पूर्वापरयो-रित्यादिना ज्योतिषे वारप्रवृत्तिरुक्ता तज्ज्योतिःशास्त्रोक्तकाल-होरादिज्ञापनार्थमिति ज्योतिस्तत्त्वे बहुधा विवृतम्। "नैवा-स्तमनमर्कस्य नोदयः सर्वदा सतः। उदयास्तमनाख्यं हि दर्शनादर्शनं रवेः॥ यैर्यत्र दृश्यते भास्वान् स तेषामुदयः स्मृत."॥ इति विष्णुपुराणात् दर्शनयोग्यकालादेव वारघटक-कर्मसु स एव काल इति। यत्तु घटकन्यागत इत्यनेन कन्यागते

मलमासनिषेधः। स तदुत्तरमेषगतमलमासान्तरपाते बोध्यः। अन्यत्र तु माधवादिषु षट्केषु इत्यादिवचनात् क्रमसञ्चितत्वाच्च आश्विन एव मलमासः। न तु चैत्रान्ततुलादिषु तथा च पितामहः "मासि कन्यागते भानुरसंक्रान्तो भवेद् यदि। दैवं पैत्रं तदा कर्म्म तुलार्के कर्त्तुरव्ययम्"॥ एवञ्च एकस्मिन्नब्दे मासद्वयस्य रविलङ्घने तदेकतरस्य मेषादिगतत्वे स एव मलमासः। घटकन्यागत इत्यादिवचनात् माधवादिषु षट्केषु पतितत्वाच्च। अत्रैव विषये शातातपः। "त्रयोदशाख्यं श्रुतिराह मासं चतुर्दशः क्वापि न दृष्टपूर्वः। एकत्र मासद्वितयं यदि स्याद्वर्षेऽधिकं तत्र परोऽधिमासः"॥ तथा च श्रुतिः। "द्वादशमासाः संवत्सरः" इति। कालमाधवीये जावालिः। "एकस्मिन्नपि वर्षे च द्वौ मासावधिमासकौ। प्रकृतस्तत्र पूर्वः स्यादुत्तरस्तु मलिम्लुचः"॥ प्रकृतः शुद्धः कर्म्मार्ह इति यावत्। वर्षकृत्ये "मासद्वयस्य मध्ये तु संक्रान्तिर्न यदा भवेत्। प्रकृतस्तत्र पूर्वः स्यादुत्तरस्तु मलिम्लुचः"॥ एकस्मिन्नब्दे तस्य मासद्वयस्य रविलङ्घने तस्य मेषाद्यस्पृष्टत्वे तु पूर्व एव मलमासः क्रमसञ्चितत्वादन्यथा क्रमाभिधानमनर्थकं स्यात् कन्यागते माधवादिषट्कपतितत्वाच्च। तथा च ज्योतिःपराशरः। "कार्त्तिकादिषु मासेषु यदि स्यातां मलिम्लुचौ। सर्व्वकर्म्महरः प्रोक्तः पूर्वस्तत्र मलिम्लुचः"॥ राजमार्त्तण्डे। "अमावास्याद्वयं यत्र मासि मासि प्रवर्त्तते। उत्तरश्चोत्तमो ज्ञेयः पूर्वस्तत्र मलिम्लुचः"॥ न चैवं तमतिक्रम्येत्यादि लघुहारीतवाक्यमतिव्यापकमिति वाच्यं तस्यापवादनिराकृतत्वेन विशेषणीयत्वात् तस्माद् यां तिथिं समनुप्राप्येत्यादिवाक्यात्तत्तत्तिथेस्तत्तद्राशिरविसंक्रमणारम्भार्हत्वात् वक्रातिचाराभ्यां फलाभावेन तत्तन्मासानां तत्तदारम्भेऽपि मध्यचैत्रान्यायेन प्रत्यभिज्ञानात्

इवति तत्तन्मासपदवाच्यतेति क्षयमासेऽपि मीनादिस्थो रवि-
रित्यादिव्यासोक्तलक्षणस्य पूर्वोक्तविषये सङ्गतिः। यत्र तु दर्शे
कन्यासङ्क्रान्तिर्भूता तुलासङ्क्रान्तिस्तु प्रतिपदि एव प्रतिपदि
वृश्चिकधनुःसङ्क्रान्तौ ततश्च वक्रगत्या दर्शे मकरकुम्भमीन-
संक्रान्तयः प्रतिपदि मेषसङ्क्रान्तिस्तत्र कन्यायां मलमासः
धनुषि क्षयो मीने भानुलङ्घितः। तत्र क्षयमासस्य मार्गशीर्ष-
मात्रत्वात्तदुत्तरमासानां भानुलङ्घितावधिकानां पौषादित्वार्थं
पूर्वराशिस्थरव्यारब्धत्वयोग्यतया तत्सङ्गतिः। ततश्च योग्यता-
श्रयणेन परस्तत्र मलिम्लुच इत्यस्य विषये सति भानुलङ्घितो-
त्तरक्षयमासावधिकेषु पूर्वस्तत्र मलिम्लुच इत्यस्य विषये सति
भानुलङ्घितावधिकेषु क्षयमासोत्तरमासेषु तल्लक्षणस्य ना-
व्याप्तिः। एवञ्चौत्पातिके तदनुरोधान्न व्यवहारः किन्तु
औत्सर्गिककालानुरोधादेव। तथा च संवत्सरप्रदीपे। "उत्-
पातेन भवेद्यस्तु कालस्यातिक्रमः क्वचित्। न तत् स्याद्व्यव-
हाराङ्गमित्याह भगवान् हरिः"॥ न च वर्षद्वयात् परं
तुलायाममावास्यायां वृश्चिकादिषु मेषपर्य्यन्तेषु प्रतिपदि
सङ्क्रान्तौ तुलायां कार्त्तिक एव मलमासः। तदुत्तरत्र भानु-
लङ्घितोत्तरवत् शङ्खवेलान्यायो नास्ति कथमिति वाच्यं क्षय-
मासयुताब्दे तु गत्यन्तराभावात् शङ्खवेलान्यायानुसरणं तत्-
सम्भवे तदनुसरणस्यान्याय्यत्वात्। यत्तु इदं वा किं यदन्यस्यां
तिथौ सङ्क्रान्तेरुपधानं स्वरूपयोग्यता पुनरन्यस्यामिति तदपि
चिन्त्यं गृहस्थितदण्डे घटस्य फलोपधानं स्वरूपयोग्यता पुन-
रन्यस्थदण्डेऽपीति। अथ तत्र इष्टदण्डत्वेन भ्रमिजनन-
योग्यतोभयसाधारणी विद्यते प्रकृते तु कीदृशीति चेदेकवाक्य-
सत्त्वेनेति ब्रूमः। सा च शक्तिः फलबलोन्नेया क्षयमासयुताब्दे
तु चैत्रोत्तरो वैशाखस्तदुत्तरो ज्यैष्ठ इत्यादिक्रमानुरोधेन चैत्र-

पूर्ववर्त्ती फाल्गुनस्तत्पूर्ववर्त्ती माघ इत्याद्यनुरोधेन च एकस्य दर्शान्तस्य क्वचिदपि शास्त्रे मासद्वितयत्वानभ्युपगमेन च यां तिथिं समनुप्राप्येति तत्र परोऽधिमास इति पूर्वस्तत्र मलिम्लुच इति घटकन्यागत इति उत्पातेन भवेद्यस्तु इत्यादिवचनपर्य्यालोचनया च यथायथ शास्त्रगम्यापीति। यदि जीमूतवाहनोक्तं यां तिथिं समनुप्राप्येति वचनोक्तमासयोग्यतावच्छेदक स्यात् तदा यस्मिन्नब्दे कन्यासंक्रान्तिरमावास्यायां तुलासंक्रान्तिस्तु प्रतिपदि ततोऽमावास्यायान्तु वृश्चिकसंक्रान्तिरमावास्यायामेव मेषावधिसंक्रान्तयो भूतास्ततः प्रतिपदि वृषसंक्रान्तिर्भूता तत्राश्विनो भानुलङ्घितः कार्त्तिकः क्षयः वैशाखो मलमास इति कार्त्तिके तद्योग्यतावच्छेदकस्याभावात् लक्षणासङ्गतिः स्यात्। तथा हि तुलासंक्रान्त्यवच्छिन्नतिथित्वस्य वृश्चिकादिसंक्रान्तियोग्यतावच्छेदकत्वेनेव विधानं प्रकृते तु तत्रास्तीति। दण्डचक्रचीवरदण्डत्वेऽपि वह्निजननयोग्यतायामेकत्वाक्रमत्तयैव व्यभिचाराभाव इत्युक्तम्। एवञ्च एकस्मिन्नपि पापध्वंसे प्रायश्चित्तस्यानेकधोत्कीर्त्तनमपि सङ्गच्छते। न च तत्र वैजात्येनापि सङ्गमयितुं शक्यते ध्वंसे तदभावात्। एतत् सर्वं "मीनादिस्थो रविर्येषामारम्भप्रथमक्षणे। भवेत्तेऽब्दे चान्द्रमासाश्चैत्राद्या द्वादश स्मृताः"॥ इति व्यासवचनादवसीयते। तथा चोक्तं भट्टपादैः। "सिद्धानुगममात्रं हि युक्तं कर्त्तुं परीक्षकैः। न सर्वलोकसिद्धस्य लक्षणेन निवर्त्तनम्" इति। ननु एकस्य चयमासस्य मेषगतरविसंक्रान्तिः यस्मिन् शशिमासे भवति तच्चैत्रम्। एवं वैशाखाद्या वृषादिसंक्रान्तियोगेनेति शशिगुणप्रतिपाद्य उभयलक्षणाक्रान्तत्वादुभयमासत्वं युक्तम् इति चेन्न तस्य व्यासवचनादिविरोधालक्षणपरत्वासङ्गतेर्मलमासाव्यापनाच्च। न च "वत्सरान्तर्गतः

पापो यज्ञानां फलनाशकृत् । नैर्ऋतैर्यातुधानाद्यैः समा-
क्रान्तो विनामकः" इत्यादि ज्योतिःशास्त्रे आषाढादिना-
मशून्यत्वेन विनामकता मलमासस्योक्ता इति न तत्राख्याभि-
रिति वाच्यं द्विराषाढः सविज्ञेय इत्यादिप्रयोगात् "तत्र
यद्विहितं कर्म्म उत्तरे मासि कारयेत्" इत्यभिधानाच्च । तस्या-
षाढादित्वाभावे तत्र यद्विहितमित्यनुपपन्नं स्यात् व्यासोक्त-
लक्षणाक्रान्तत्वाच्च । किञ्च मलमासस्याषाढादिनामशून्यत्वेन
तस्य वक्ष्यमाणे श्राद्धकस्तुतावितरानुपजीवतीत्यभिधानं न
सङ्गच्छते । इतरोपजीवनं हि तदा भवति यदि तस्याषाढा-
दित्वं स्यादिति तर्हि विनामकत्वं कुत इति चेद्विरुद्धनामको
विनामकस्तस्य मलिम्लुचादिनामकत्वात् । यद्वा सदपि
नामासदेव तत्तन्मासकर्म्मानर्हत्वात् रत्नकोषे तु समाक्रान्तो-
ऽधिमासक इत्येव पाठः । क्षयमासस्य द्विमासत्वे तत्र मृतस्य
कर्म्मण्यनध्यवसायः स्यात् किं पूर्व्वो मासः किं वोत्तरो मास
इति । न च कपालाधिकरणन्यायात् पूर्व्वमास इति वाच्यं
तथात्वे तदुत्तरे मलमासपाते क्षयमासमृतस्य सप्तदशश्राद्धा-
नुपपत्तेः । वस्तुतस्तु नैव कपालाधिकरणन्यायस्य विषयो
यत्र क्रमिकोपस्थितयोर्द्वयोः प्रथमोपस्थितस्य ग्रहणम् अत्र तु
व्यक्त्यभेदेन क्रमिकोपस्थित्यभावात् कथं तदवसरः । स च
न्यायो दशमाध्याये चिन्तितो यथा वैष्णव्य एककपाल इति
श्रुतौ कपालधर्म्माकाङ्क्षायाम् आग्नेयोऽष्टाकपालो भवति पौर्ण-
मास्यामिति प्रकृतियागसम्बन्धिकपालधर्म्मग्रहे यस्य कस्या-
प्येकस्य कपालस्य धर्म्मानुष्ठानोपकारसिद्धौ कस्येत्यपेक्षायां प्रथ-
मोपस्थितत्वेन प्रथमकपालधर्म्मानुष्ठानमिति । न च तत्र "तिथ्यर्द्धे
प्रथमे पूर्व्वो द्वितीयार्द्धे तदुत्तरः । मासाविति बुधैश्चिन्त्यौ क्षय-
मासस्य मध्यगौ" ॥ इति वाक्याद्व्यवस्था भविष्यतीति वाच्यम् ।

इदं वाक्यं दाक्षिणात्यसंग्रहकर्त्तुरेव न तु मुनेरिति न तद्वाख्या। तथात्वे षष्टिदण्डात्मिकायास्तिथेः परार्द्धस्य रात्रिपतितत्वे परमाघीय पूर्वार्द्धस्य च रात्रिपतितत्वे पूर्वमासीयस्याष्टका-श्राद्धादेर्लोपः किन्तु उत्तराधिमासपाते क्षयमासीयतिथिपूर्वार्द्ध मृतस्य समदशश्राद्धानुपपत्तिः। किञ्च वक्ष्यमाणकाठकश्रुतौ सोऽनायतन इत्यनेन मलमासस्याप्रतिनियतस्थानत्वात्तदन्यस्य पौषादेः प्रतिनियतस्थानत्वं प्रतीयते। तच्च पौषस्य मार्ग-शीर्षोत्तरत्वं माघपूर्ववर्त्तित्वरूपम् एवमन्यत्रापि। एकस्य द्वित्वे तन्नियमभङ्ग इति। अन्ये तु मासषट्कानां त्रिंशत्तिथीनां पूर्वस्मिन्नर्द्धे पूर्वासु पञ्चदशतिथिषु पूर्वो मासः द्वितीयेऽर्द्धे परासु तासु उत्तरा इत्यर्थमुक्त्वा शुक्लपक्षमृतस्य पूर्वमासे कृष्ण-पक्षमृतस्य परे कृत्यमित्याहुः। तदतिमन्दं धनुषि क्षये पूर्वाब्दे मार्गशीर्षकृष्णपक्षमृतस्य पौषशुक्लपक्षमृतस्य च कृत्यलोपप्रसङ्गात् पूर्ववदुत्तरे मलमासपाते क्षयमासपूर्वार्द्ध-मृतस्य समदशश्राद्धानुपपत्तेश्च। केचित्तु "यस्मिन्राशिगते भानौ विपत्तिं यान्ति मानवाः। तेषां तत्रैव कर्त्तव्या पिण्ड-दानोदकक्रिया"॥ इति वचनं क्षयमासमृततिथिविषयतया व्याख्याय तुलादौ क्षये तत्र मृतस्य सौरकार्त्तिकादावेव श्राद्ध-माहुः। तदतीव मन्दं तद्राशौ वर्षान्तरे तत्तिथ्यप्राप्तौ प्रत्याब्दिकश्राद्धलोपापत्तेः। यस्मिन्राशिगते भानाविति तु आद्यसंवत्सरान्ताधिमासविषयम्। अथ "श्राद्धविघ्ने समुत्-पन्ने मृताहाविदिते तथा। एकादश्यां प्रकुर्वीत कृष्णपक्षे विशेषतः"॥ इत्यत्र विदेलाभपरत्वमभ्युपेत्यैकादश्यामेव तत्रापि श्राद्धमिति चेन्न विदितपदस्य ज्ञातलब्धोभयपरत्वे वाक्यभेदापत्तेः विदितपदात् प्रयोगप्राचुर्य्येण ज्ञातस्यैव प्रथमो-पस्थितत्वात् तत्परतया औत्सर्गिकत्वादिति वदन्ति। वस्तुतस्तु

लाभार्थस्य विदेर्निष्ठायामिट्प्रतिषेधाद्विदितप्रयोगानुपपत्तेः न च तिथ्यर्द्ध इति वाक्यं क्षयमासीयजन्ममरणमासमात्रव्यवस्थापकं न तु सर्वविषयकमिति वाच्यम् अस्मिन्नर्थे प्रमाणाभावात् तस्यार्थत्वेऽपि मासद्वयघटकानां त्रिंशत्तिथीनां पूर्वार्द्धे शुक्लपक्षे पौर्णमास्यन्तपूर्वमासस्य शुक्लपक्षीयकत्वं द्वितीयार्द्धे कृष्णपक्षे तादृशस्य परमासस्य शुक्लपक्षीयकत्वमिति । क्षयमासस्यापि मध्ये प्रकृतमासवन्मासद्वयमिति । ततश्च जीमूतवाहनोक्त एव प्रकारः श्राद्धादौ युक्तः । अतएवात्र समयप्रकाशश्राद्धविवेकमैथिलसग्रहकारैरपि न किञ्चिदभिहितम् । ब्रह्मगुप्तलक्षणे त्वेकवर्षे सङ्क्रान्तिशून्ययोर्मासयोरन्यतरस्य शुद्धतया तन्मासविहितकर्मादेर्लोपः सर्वप्रामाणिकसिद्धतया तत्प्राप्तिः यां तिथिं समनुप्राप्येति योग्यताविवक्षया तत्र समाधानमिति चेत्तर्हि व्यासवाक्ये तथा कल्पनया सर्वसिद्धौ किमनार्षवाक्यादरेणेति दिक् । न च "मेषादिस्थे सवितरि यो मासः प्रपूर्य्यते चान्द्र । चैत्रादिः स तु विज्ञेयः पूर्त्तिद्वित्वेऽधिमासोऽन्त्यः" इति माधवाचार्य्यधृतज्योतिःशास्त्रोक्तलक्षणमादरणीयम् । तथात्वे क्षयमासस्य परमासत्वे पूर्वमासस्य लोपः स्यात् । मिथुनादौ मलमासे । "मिथुनस्थो यदा भानुरमावास्याद्वयं स्पृशेत् । द्विराषाढः स विज्ञेयः शेते तु श्रावणेऽच्युतः" । इत्याद्युक्तद्विराषाढादित्वानुपपत्तिश्च स्यात् । मत्युतद्वित्त्वे ष्टत्वाद्यापत्तिर्भवेत्तस्मादाधुनिकज्योतिर्विदां वाक्यं पूर्वोक्तव्यासवचनविरोधादनादेयं प्राशिकत्वाभिप्रायेण वर्णनीयं वेति । क्षयमासलक्षणमाहतुर्ज्योतिःसिद्धान्त भीमपराक्रमौ । "असंक्रान्तमासोऽधिमासः स्फुटः स्यात् द्विसंक्रान्तमासः क्षयाख्यः कदाचित् । क्षयः कार्त्तिकादित्रयेनान्यदा स्यात्तदा वर्षमध्येऽधिमासद्वयं स्यात्" । असंक्रान्तत्वेनैवाधिमासस्य द्वित्वे

वस्तुतस्तु एकस्य मलमासत्वमपरस्य भानुलङ्घितत्वं पूर्व्वोपदर्शि-
तकाठकगृह्यभीमपराक्रमवचनैरुन्नेयमिति । तदयं सङ्क्षेपः ।
शुक्लप्रतिपदादिरमावास्यान्तो रविलङ्घितो मासो मलमासः स
च माघवादौ औत्सर्गिकः कदाचित् कार्त्तिकादावपि अयथा-
निष्टकृत् माधवादि कार्त्तिकादि षट्कयोरपि तल्लक्षणयोगे
माधवादेरेव तुलादि षट्क एवोभयमासे तल्लक्षणयोगे पूर्व्व एव
माधवादि षट्क एव आश्विनवैशाखयोस्तल्लक्षणयोगे पर एव
मलमासः तद्भिन्नस्तु भानुलङ्घितः । मलमासे आषाढादेर्द्वित्वं
भानुलङ्घिते तु नैतदिति विस्तरः । यत्तु "यस्मिन्मासे न
सङ्क्रान्तिः सङ्क्रान्तिद्वयमेव वा । मलमासः स विज्ञेयो मासे
त्रिंशत्तमे भवेत्" । इति काठकगृह्ये द्विसङ्क्रान्तमासस्य क्षया-
परपर्य्यायस्य मलमासत्वाभिधानं तदेकमात्रसङ्क्रान्तिरहितत्व-
गुणयोगाद्गौणम् । मलमासवद्विवाहाद्यनर्हत्वाच्च । तथा च
बार्हस्पत्यज्योतिर्ग्रन्थे । "एकत्र वर्षे ह्यधिमासयुग्मं यत्का-
र्त्तिकादित्रितये क्षयाख्यम् । तद्वर्जनीयं विजय प्रयत्नाद्विवाह-
यज्ञोत्सवमङ्गलेषु । यस्मिन् मासे न सङ्क्रान्तिः सङ्क्रान्तिद्वयमेव
वा । संसर्पांहस्पतीमासावधिमासश्च निन्दितः" । अत्र संस-
र्पोऽसङ्क्रान्तत्वेनाधिमासवत् सर्व्वकर्म्मानर्हतायां तदपवादेन
मङ्गल्येतरकर्म्मार्हः सन् सम्यक् सर्पतीति माधवाचार्य्यः ।
अंहसः पापस्य पतिरिति तत्तथेति संसर्पांहस्पती भानुलङ्घित-
क्षयमासयोर्नाम्नी कठशाखाश्वलायनब्राह्मणम् "अर्हमासा वै
अपस्तात् सन्तोऽकामयन्त मासाः स्याम इति ते द्वादशाह
क्रतुमुदायन् त्रयोदशं ब्राह्मणं कृत्वा तस्मिन् स्थित्वोदतिष्ठन्
तस्मात् सोऽनायतनः इतरानुपजीवतीति तस्मात् द्वादशाहस्य
त्रयोदशेन ब्राह्मणेन भवितव्यमिति" । अस्यार्थो जयस्वामिना
व्याख्यातः । ते चार्हमासास्त्रयोदशं मलमासं ब्राह्मणं कृत्वा

द्वादशाहं क्रतुमुपायन् उपाहृतवन्तस्तस्मिन्मलमासे स्पृष्टा संमाज्य किमित्याकाङ्क्षायाम् अरातीरित्यध्याह्रियते अरातीः पापानि संमाज्य उदतिष्ठन् पापभारशून्या उत्थिता अभवन्नि-त्यर्थः। तत्र पापनिर्माजनार्थवादात् अभवत्कालान्तरं कर्म तत्र न कर्त्तव्यं न तु निरवकाशमिति अर्थवादाद्विधिकल्पनायाः प्रतीतिबाधेनैवौचित्यात् अतो नित्यनैमित्तिकशान्तिकादेर्म-लमासेन पर्य्युदासः सोऽनायतन इति नाप्यस्य चैत्रादिवत् प्रतिनियतस्थानमित्यर्थः। इतरानुपजीवतीति मासान्तरेषु चन्द्रक्षयवृद्धिभ्यां तस्योपजननात्। आश्वलायनब्राह्मणं "प्राच्यां दिशि वै देवा सोमं राजानमक्रीणन् तस्मात् प्राच्यां दिशि क्रीयते त्रयोदशान्मासादक्रीणन् तस्मात्त्रयोदशो मासो नानु-विद्यते पापो हि सोमविक्रयीति"। अस्या अयमर्थः यतोऽधिमासः सोमविक्रयी अतोऽसावितरमासवन्नानुविद्यते विद्यमानोऽपि कर्म्मानर्हत्वादसन्निवेत्यर्थः सोमविक्रय्यपि ऋत्विगन्तरवत्। अत-एव पैठीनसिः "श्रौतस्मार्त्तक्रियाः सर्वा द्वादशे मासि कीर्त्तिताः। त्रयोदशे च सर्वास्ता निष्फला इति कीर्त्तिताः॥ तस्मात्त्रयोदशे मासि कुर्य्यात्ता न कथञ्चन। कुर्वन्नरकमाप्नोति कुर्य्यादात्मविना-शनम्"॥ द्वादशे प्रकृते त्रयोदशे मलमासे अत्र यन्मलमासस्य त्रयोदशत्वमुक्तं तदगत्या व्युत्क्रमगणनेन प्रकृतस्यैव त्रयोदशत्वं माङ्गलिकं तथा च "क्वचित्त्रयोदशोऽपि स्यादाद्यं मुक्त्वा तु तत्-परम्" इति ब्रह्मपरिशिष्टे "मलं वदन्ति कालस्य मासं काल-विदोऽधिकम्। नेहेतास्य विशेषेण्यामन्यत्रावश्यकाद्विधेः"॥ विशेषेण्यां चैत्राद्युल्लेखेन विहितयागम्। आवश्यकात् निरवकाशात्। तथा च कालमाधवीये काठकगृह्यपरि-शिष्टे "मासामयाष्टकाश्राद्धमुपाकर्म्मादिकर्म यत्। स्पष्टमास-विशेषाख्य विहितं वर्जयेन्मले"॥ स्पष्टमासविशेषेति चैत्र-वैशाखादिमासोल्लेखेन विहितमित्यर्थः।

अथ दीक्षाकालः। सा च मलमासे न कार्य्या यथागस्त्य-संहितायाम्। "यदा ददाति सन्तुष्टः प्रसन्नवदनो मनुम्। अयमेव तदा चैवमिति कर्त्तव्यताक्रमः॥ विशुद्धदेशकालेषु शुद्धात्मा नियतो गुरुः। सङ्कल्पशोपोष्यकर्त्तव्यमङ्कुरारोपणं मुने॥ कुर्य्यान्नान्दीमुखं श्राद्धमादौ च स्वस्तिवाचनम्। स्वगृह्योक्तप्रकारेण तदेतद्विदधीत वै॥ मधुमासे भवेद् दुःखं माधवे रत्नसञ्चयः। मरणम्भवति ज्यैष्ठे आषाढे बन्धुनाशनम्॥ समृद्धिः श्रावणे नूनं भवेद्भाद्रपदे क्षयः। प्रजानामाश्विने मासि सर्वतः शुभमेव हि॥ ज्ञानं स्यात् कार्त्तिके सौख्यं मार्गशीर्षे भवत्यपि। पौषे ज्ञानक्षयो माघे भवेन्मेधा विवर्द्धनम्॥ फाल्गुनेऽपि विशुद्धिः स्यान्मलमासं विवर्जयेत्। गुरौ रवौ दिने शुक्रे कर्त्तव्यं बुधसोमयोः॥ अश्विनीभरणीस्वाती-विशाखाहस्तभेषु च। ज्येष्ठोत्तरत्रयेष्वेवं कुर्य्यान्मन्त्राभिषेचनम्॥ शुक्लपक्षे च कृष्णे वा दीक्षा सर्वसुखावहा। पूर्णिमा पञ्चमी चैव द्वितीया सप्तमी तथा॥ त्रयोदशी च दशमी प्रशस्ता सर्वकामदा। पञ्चाङ्गशुद्धदिवसे सोदये शशितारयोः॥ गुरुशुक्रोदये शुद्धे लग्ने द्वादशशोधिते। चन्द्रतारानुकूले च शस्यते सर्वकर्मसु॥ सूर्य्यग्रहणकालेन समानो नास्ति कश्चन। तत्र यद्यत्कृतं सर्वमनन्तफलदं भवेत्॥ न मासतिथिवारा-दिशोधनं सूर्य्यपर्वणि। ददातीष्टं गृह्णीतं यत्तस्मिन् काले गुरोर्नृप॥ सिद्धिर्भवति मन्त्रस्य विनायासेन सेव्यतः" ॥ मनुं मन्त्रम्। अङ्कुरारोपणमागमप्रसिद्धम्। शुद्धकालत्वं दर्शयति। मधुमासेत्यादि। पञ्चाङ्गशुद्धदिवसे तिथिवारनक्षत्रकरणयोग-शुद्धदिवसे। तथा च महाकपिलपञ्चरात्रम्। "एवं नक्षत्र-तिथ्यादौ करणे योगवासरे। मन्त्रोपदेशो गुरुणा साधकस्य शुभावहः" ॥ सोदये शशितारयोरिति सान्तचन्द्राधतारयोरा-

शुक्लपक्षद्विते गुरुशुक्रोदये गुरुशुक्रानस्तमये। एतत्तु समय-शुद्ध्यन्तरो लक्षणम्। द्वादशशोधिते द्वादशांशशोधिते। ज्ञान-मालायाम्। "रविसङ्क्रमणे चैव सूर्य्यस्य ग्रहणे तथा"। तथा। "तत्र लग्नादिकं किञ्चिन्न विचार्य्यं कथञ्चन"। तन्त्र-सारे। "यदैवेच्छा तदा दीक्षा गुरोराज्ञानुरूपतः। न तिथिर्न व्रतं होमो न स्नानं न जपः क्रिया॥ दीक्षायाः कारणं किञ्चित् स्वेच्छयाप्ते तु सद्गुरौ"॥ सिद्धमन्त्रगुरौ। दीपिकायाम्। "ध्रुवमृदुचरक्षवगणे रविशुभवासरेषु सत्तिथौ सद्गुरौ दीक्षा स्थिरलग्ने शुभे चन्द्रे केन्द्रे कोणे शुभे गुरौ धर्मे"। ध्रुवाणि त्रीण्युत्तराणि रोहिणी च। मृदूनि चित्रानुराधा मृगशिरो-रेवत्यः। केन्द्रं लग्नचतुर्थसप्तदशकम्। कोणं नवपञ्चकम्। धर्म्मो नवमः। वीरतन्त्रे। "रोहिणी श्रवणार्द्रा च धनिष्ठा चोत्तरात्रयम्। पुष्यः शतभिषाऽर्कौ च दीक्षा नक्षत्रमिष्यते"॥ अर्कौ हस्तः। रत्नावल्यां "योगाश्च प्रीतिरायुष्मान् सौभाग्यः शोभनो धृतिः। वृद्धिर्ध्रुवः सुकर्मा च साध्यः शुक्रश्च हर्षणः॥ वरीयांश्च शिवः सिद्धो ब्रह्मा इन्द्रश्च षोडश"॥ तथा "शुभानि करणानि स्युर्दीक्षायाश्च विशेषतः। शकुन्यादीनि विष्टिञ्च विशेषेण विवर्जयेत्"॥ शकुन्यादीनि शकुनिनागचतुष्पद किन्तुघ्नानि। "कृष्णेऽष्टम्यां चतुर्दश्यां पूर्वपक्षदिने तथा"। कृष्णा कृष्णपक्षे। कालोत्तरे "भूतिकामैः सिते सदा"।

अथ दीक्षायां प्रतिप्रसवः। राघवभट्टधृतसारसंग्रहे। "शिष्य-स्विजन्मदिवसे सङ्क्रान्तौ विषुवायने। सत्तीर्थेऽर्कविधुग्रासे तन्तुदामनपर्वणोः॥ मन्त्रदीक्षां प्रकुर्वाणो मासर्क्षादीन शोधयेत्"॥ तन्तुपर्व पवित्रारोपणोत्सवमतिथिः श्रावणी पूर्णिमा। दामनपर्व दमनभञ्जनतिथिश्चैत्रशुक्लचतुर्दशी। कूर्म्मपुराणे हिमालयं प्रति देवीवाक्यम्। "यानि शास्त्राणि

दृश्यन्ते लोकेऽस्मिन् विविधानि च । श्रुतिस्मृतिविरुद्धानि निष्ठा तेषां हि तामसी ॥ करालभैरवञ्चापि यामलं वाममाश्रितम् । एवंविधानि चान्यानि मोहनार्थानि तानि तु ॥ मया सृष्टानि चान्यानि मोहायैषां भवार्णवे" ॥ तस्मात् सद्भिः श्रुतिस्मृतिविरुद्धे वर्त्मनि न कदाचित् पदं न्यस्तव्यम् । शार्य्यादिदुष्टमन्त्रप्रतीकारस्तु । "एषु दोषेषु सर्व्वत्र मायां कामथापि वा । चिपा चादौ श्रियं दद्यात् तद्रूपप्रविमुक्तये ॥ तारसंपुटितो वापि दुष्टमन्त्रो विशुद्ध्यति । यस्य तत्र भवेद्भक्तिः सोऽपि मन्त्रोऽस्य सिद्ध्यति" ॥ भुवनेश्वरीपारिजातेऽपि । "मायाबीजसमायुक्तः चिप्रं सिद्धिप्रदो भवेत् । पिण्डस्तु केवलो मन्त्रो मायाबीजोज्ज्वलीकृतः ॥ मायाबीजात् भवेत् प्राणो बीजश्चेतन्यवीर्य्यवत्" ॥ नारदीये । "यदृच्छया श्रुतं मन्त्रं छद्मनापि छलेन वा । पत्रेच्छितं वा गाथाञ्च तमुपेत्य त्वनर्थकृत् ॥ प्रविश्य विधिजद्दीक्षामभिषेकावसानिकाम् । श्रुत्वा तन्त्रं गुरोर्लब्धं साधयेदीप्सितं मनुम्" ॥ अन्यत्रापि । "देशिकानुग्रहादेव देवता व्यक्तरूपिणी । गुर्व्वनुज्ञाः क्रियाः सर्व्वा निष्फलाः स्युर्यतो ध्रुवम्" ॥ नारदीये । "कुर्व्वन्नाचार्य्यशुश्रूषां मनोवाक्कायकर्म्मभिः । शुद्धभावो महोत्साहो बोद्धा शिष्य इति स्मृतः ॥ न तूपदेशः पुत्रस्तु व्यत्ययी वस्तुदस्तथा" ॥ व्यत्ययी परस्परविद्यादायी । प्रयोगसारे । "तत्रापि भक्तियुक्ताय पुत्राय वस्तुदाय च" । अन्यत्रापि "यथा देवे तथा मन्त्रे यथा मन्त्रे तथा गुरौ । यथा गुरौ तथा स्वात्मन्येष भक्तिक्रमः स्मृतः" ॥ पिङ्गलामते । "नाध्यातो नार्च्चितो मन्त्रः सुसिद्धोऽपि प्रसीदति । नाजप्तः सिद्धिदो लोके नाहुतः फलदो भवेत् ॥ पूजा होमो जपं ध्यानं तथा धर्म्मचतुष्टयम् । प्रत्यहं साधकः कुर्य्यात् स्वयमेव सिद्धिमिच्छति" ॥ होम-

स्मरोत्तरे । "वीर्य्यवारम्भतो मन्त्री ज्ञानवान् सुसमाहित । ब्रह्मनिष्ठो यात ख्यातो गुरु. स्याद्वौतिको हि स." ॥ एतानि राघवभट्टधृतानि ।

अथ स्त्रीशूद्रयो' प्रणवयुक्तमन्त्रनिषेध' । नृसिंहतापनीये । "सावित्रीं प्रणव यजुर्लक्ष्मी स्त्रीशूद्रयोर्नेच्छन्ति । सावित्री प्रणव यजुर्लक्ष्मीं यदि स्त्रीशूद्रो जानीयात् स मृतोऽधो-गच्छतीति" ॥ नेच्छन्तीति पर्य्यन्त पराशरभाष्येऽपि गोविन्द-भट्टधृतम् । "स्वाहाप्रणवसयुक्त शूद्रे मन्त्र ददद्द्विज । शूद्रो निरयमाप्नोति ब्राह्मण. शूद्रतामियात्" ॥

अथ दीक्षितस्याशौचे जपाद्यधिकार । मन्त्रमुक्तावल्याम । "जपो देवार्च्चनविधि कार्य्यो दीक्षान्वितैर्नरै. । नास्ति पाप यतस्तेषा सूतक वा यतात्मनाम्" ॥ राघवभट्टधृत नारद-वचनम् । "अथ सूतकिन पूजा वक्ष्याम्यागमचोदिताम् । स्नात्वा नित्यानि निर्वर्त्त्य मानस्याक्रियया तु वै ॥ वाह्यपूजा-क्रमेणैव ध्यानयोगेन पूजयेत् । यदा कामी न चेत् कामी नित्य पूर्व्ववदाचरेत्" ॥ यत्तु नृसिंहकल्पे । सदा मन्त्रजपमुक्का "यदि स्यादशुचिस्तत्र सरेन्मन्त्र न तूच्चरेत् । मनो हि सर्व्व जन्तूना सर्व्वदैव शुचि स्मृतम्" ॥ इति तन्मन्त्रोच्चाराद्यशौच परम् । रामार्च्चनचन्द्रिकाधृतमन्त्रोत्तरेऽपि । "अशुचिर्व्वा शुचि-र्व्वापि गच्छन्तिष्ठन् स्वपन्नपि । मन्त्रैकशरणो विद्वान्मनसैव सदाभ्यसेत्" ॥

अथाशौचे विष्णुकीर्त्तनम् । यथा "चक्रायुधस्य नामानि सदा सर्व्वत्र कीर्त्तयेत् । नाशौच कीर्त्तने चास्य स पवित्रकरो यत." ॥ सवत्सरप्रदीपे । "न देशनियमस्तत्र न कालनियम स्तथा । नोच्छिष्टादौ निषेधोऽस्ति हरेर्नामानि लुब्धक" ॥ तेन "नाशुचिर्देवर्षिपितृनामानि कीर्त्तयेत्" । इति विष्णु नामातिरिक्तपरम् ।

अथाधिमासे विवाहादिनिषेधः। भौमपराक्रमे। "अधिमासे विवाहं यात्रां चूडां तथोपनयनादि कुर्य्याच्च सावकाशं माङ्गल्यं न तु विशेषेत्याम्" अत्र विवाहादिकीर्त्तनं निरवकाशत्वेऽपि निषेधार्थम्। अन्यथा सावकाशमित्यनेनैव सिद्धेः। सावकाशञ्च सम्भवत्कालान्तरं कर्म्म अतो निरवकाशस्यानन्यगतिकस्य प्रतिप्रसवोऽर्थात् सूचितः। तथा च मलमासाधिकारे काठकगृह्यम्। "कालेऽनन्यगतिं नित्यां कुर्य्यान्नैमित्तिकीं क्रियाम्"। बृहस्पतिः। "नित्यनैमित्तिके कुर्य्यात् प्रयतः सन् मलिम्लुचे। तीर्थस्नानं गजच्छायां प्रेतश्राद्धं तथैव च"॥ नित्यमहरहः पुरस्कारविहितं स्नानसन्ध्यापञ्चमहायज्ञादि। काम्यमपि तथाविधसङ्कल्पितयत्किञ्चिद्द्रव्यदानशिवपूजादि। व्यक्तं भविष्ये। "कुर्य्यात् प्रात्यहिकं कर्म्म प्रयत्नेन मलिम्लुचे। नैमित्तिकञ्च कुर्वीत सावकाशं न यद्भवेत्"॥ न च नित्यपदं यदकरणे प्रत्यवायस्तत्परम्। तथात्वे गजच्छायाप्रेतश्राद्धयोरुपादानं व्यर्थं स्यात्। तथा च कालमाधवीये मत्स्यपुराणम् "अर्घं वाहरहः श्राद्धं दानञ्च प्रतिवासरम्। गोभूतिलहिरण्यानां मासेऽपि स्यान्मलिम्लुचे"॥ एवञ्च "दातव्यं प्रत्यहं पात्रे निमित्तेषु विशेषतः" इति याज्ञवल्कीयं सङ्गच्छते। काठकगृह्यपरिशिष्टम्। "प्रवृत्तं मलमासात् प्राक् यत् कर्म्म न समापितम्। आगते मलमासेऽपि तत् समाप्यमसंशयम्"। ब्रह्मसिद्धान्ते। "आरब्धं कर्म्म यत् किञ्चित्तत् कार्य्यं हि मलिम्लुचे"। नैमित्तिक मासदिनसंवत्सरादिविशेषनियमशून्यावश्यकर्त्तव्यकादाचित्कनिमित्तोत्पन्नम्। अतएवाचारमाधवीये बौधायनेनाप्यागन्तुकस्यैवोपादानमकरणे दोषाभिधानञ्च कृतं यथा "यस्य नित्यानि लुप्तानि तथैवागन्तुकानि च। विपद्ग्रस्तोऽपि न स्वर्गं गच्छेत्तु पतितो हि

स" ॥ तत्राभ्युदयिकादि। "नैमित्तिकमथो वक्ष्ये श्राद्ध-मभ्युदयार्थकम्। पुत्रजन्मनि तत् कार्य्यं जातकर्मसमं नरैः" इति मार्कण्डेयपुराणात्। अन्यदप्येवं जातकर्मसममित्यनेन नाडीच्छेदात् प्रागपि कर्त्तव्यतोक्ता। अभ्युदयार्थकम्। अभ्युदयप्रयोजनकम्। तथा च शातातपः। "पूर्वाह्णे दैविकं श्राद्धं कार्य्यमभ्युदयार्थिना"। तेनात्रात्मशब्दप्रयोगो भ्रान्तानामिति। जातकर्माद्यपि मलमासे कार्य्यम्। "जातकर्मान्त्यकर्माणि नवश्राद्धं तथैव च। मघात्रयोदशीश्राद्धं श्राद्धान्यपि च षोडश॥ चन्द्रसूर्य्यग्रहे स्नानं श्राद्धं दानं तथा जपम्। कार्य्याणि मलमासेऽपि नित्यं नैमित्तिकं तथा"॥ हेमाद्रि-माधवाचार्य्यधृतयमवचनात्। मघात्रयोदशीश्राद्धस्य मल-मासकर्त्तव्यतायां निरवकाशत्वं बीजं तदन्यदीयमासान्तरे तद-लाभात्। यत्तु गर्गवचनम्। "नामान्नप्राशनं चौडं विवाहं मौञ्जिबन्धनम् निष्क्रमम्। जातकर्मापि काम्यं वृषविसर्जनम्। अस्त गते गुरौ शुक्रे बाले वृद्धे मलिम्लुचे। उपायनमुपारम्भं व्रतानां नैव कारयेत्"॥ उपायनं प्रतिष्ठा। तन्नामकरणान्न-प्राशननिष्क्रमणजातकर्मणां प्रधानकालाकृतानां वेदितव्यम्। तदाह स एव। "नाम कर्म च जातेष्टि यथाकालं समाचरेत्। अतिपातेऽपि कुर्वीत प्रशस्ते मासि पुण्यदे"॥ स्मृतिः। "श्राद्ध-जातकनामानि ये च संस्कारमाश्रिताः। मलिम्लुचेऽपि कर्त्तव्या काम्या इष्टीश्च वर्जयेत्"॥ संस्कारमाश्रिताः अन्नप्राशननिष्क्र-मणादयः। इति माधवाचार्य्यः। अन्त्यकर्माणि वहनदहनोदकदानपिण्डदानास्थिसञ्चयनादीनि। नवश्राद्धं "चतुर्थे पञ्चमे चैव नवमैकादशे तथा। यदत्र दीयते जन्तोस्तन्नव-श्राद्धमुच्यते"॥ इति यमोक्तं तत्र चतुर्थादिग्रहणं मरणदिना-वधीति। षोडशश्राद्धानि तु। "द्वादशप्रतिमास्यानि आद्यं

पाण्मासिके तथा । सपिण्डीकरणञ्चैव इत्येतत् श्राद्धषोड़शम्" इति कर्मप्रदोपोक्तानि । ननु मलमासे कृते सपिण्डीकरणे किमिति प्रकृते मासि प्रतिसांवत्सरिकं न क्रियते । इति चेन्न "पूर्णसंवत्सरे श्राद्धं षोडशं परिकीर्त्तितम् । तेनैव च सपिण्डत्वं तेनैवाब्दिकमिष्यते" ॥ इति हेमाद्रिधृतवचनात् । सकृत् कृते कृतः शास्त्रार्थं इति न्यायाच्च । एवमपकृष्य सपिण्डीकरणे कृताहे प्रत्याब्दिकं न क्रियते । सपिण्डीकरणेनैव प्रत्याब्दिकमिद्धेः । अतएव याज्ञवल्क्येन । "मृताहनि तु कर्त्तव्यं प्रतिमासन्तु वत्सरम् । प्रतिसंवत्सरञ्चैवमाद्यमेकादशेऽहनि" ॥ प्रतिसंवत्सरं श्राद्धं कर्त्तव्यमिति सामान्येनोक्तम् । न त्वेकोद्दिष्टविशेषेणेति सारन्यादिभेदेन श्राद्धस्य नानात्वात् । एतेन सपिण्डीकरणापकर्षपक्षे वर्षान्ते सांवत्सरिकं कार्य्यं बाधकाभावादिति श्रीदत्तवाचस्पतिमिश्रोक्तं हेयम् । बालग्रहभूतग्रहनराधिपप्रबलतरशत्रुदुःसहरोगाभिभवाद्भुत-दुःस्वप्नग्रहदौःस्थ्यादिनिमित्तकं शान्तिकर्मापि मलमासे कर्त्तव्यं विष्णुनापि । "शान्तिस्वस्त्ययनैर्दैवोपघातान् शमयेत् परचक्रोपघातांश्च" इत्युक्तं मलमासेऽपि कर्त्तव्यम् । शुद्धकालप्रतीक्षायामसहत्वेनानन्यगतिकत्वात् । अतएव "आत्मानं सततं गोपायीत" इति श्रुतौ सततमुक्तम् । ग्रहदौःस्थ्यफलपाकमाह मार्कण्डेयपुराणम् । "द्रव्ये गोष्ठेषु भृत्येषु सुहृत्सु तनयेषु च । भार्य्यायाञ्च ग्रहे दुष्टे भयं पुण्यवतां नृणाम् ॥ आत्मन्यथाल्पपुण्यानां सर्व्वत्रैवातिपापिनाम् । नैकत्रापि ह्यपापानां नराणां जायते भयम्" ॥ तदयमर्थः । यस्य दीर्घजीवनादिजनकं बलवत्पुण्यमस्ति तेन तन्मरणाद्युन्मुखमपि दुष्कर्मप्रतिहन्यते तत्प्रतिहतं सत् तत्पुत्रादेस्तत् प्रतिघातकं पुण्यं नास्ति प्रत्युत तदनुगुणमेव पापमस्ति तत्र तं हित्वा तत्पुत्रादेः पीड़ामावहतीति ।

मङ्गलचण्डकपरिशिष्टम् । "यथा शस्त्रप्रहाराणां कवचं विनिवारकम् । एवं दैवोपघातानां शान्तिर्भवति वारणम्" ॥
शान्तिर्धर्म्मद्वारा ग्रहदौःस्थ्यदु:स्वप्नादिसूचितैहिकानिष्टहेतु-दुरितनिवृत्तिः । स्वस्ति धर्म्मद्वाराभिप्रेतार्थसिद्धिः तस्यायनं प्रापकं यागदानादिमङ्गलहेतुगोरोचनादिद्रव्यधारणम् । आशीर्निमित्तभूताभिवादनानि च । यथा कल्पतरौ यमः । "अभिवादयेत्तु यः पूर्वमाशिषं न प्रयच्छति । तद्दुष्कृतं भवेत्तस्य तस्माद्भोगं प्रपद्यते ॥ तस्मात् पूर्वाभिभाषी स्याच्चाण्डालस्यापि धर्म्मवित् । सुरां पिबेति वक्तव्यमेव धर्म्मो न लुप्यते ॥ स्वस्तीति ब्राह्मणे ब्रूयादायुष्मानिति राजनि । वर्द्धतामिति वैश्येषु शूद्रे त्वारोग्यमेव च" ॥ स्वस्तीति प्रत्यभिवादनेतरपरम् । मन्वादिविरोधात् । "यत् सुखं त्रिषु लोकेषु व्याधिव्यसनवर्जितम् । यस्मिन् सर्व्वे स्थिताः कामाः सा स्वस्तीत्यभिसंश्रिता" ॥ आशिषः प्रकृतत्वात् सा आशीः । अङ्गिराः । "अप्रणामकृते शूद्रे स्वस्ति कुर्व्वन्ति ये द्विजाः । शूद्रोऽपि नरकं याति ब्राह्मणस्तदनन्तरम्" ॥ ब्राह्मण इत्यनुवृत्तौ मिताक्षरायां हारीतः । "क्षत्रियस्याभिवादनेऽहोरात्रमुपवसेदेव वैश्यस्यापि शूद्रस्याभिवादने त्रिरात्रमुपवसेत्" इति । अहोरात्राद्युपवासश्रवणान्मन्वन्तरोक्तविप्रदशकनमस्काररूपलघुप्रायश्चित्तन्तु प्रमादादिविषयं अप्रमकृतनमस्कृतविषयं वा । यथा मनुः । "यदि विप्रः प्रमादेन शूद्रं समभिवादयेत् । अभिवाद्य दश विप्रांस्ततः पापैः प्रमुच्यते" ॥ स्मृतिः "मातुः पितुः कनीयांसं न नमेद्वयसाधिकः । नमस्कुर्य्याद् गुरोः पत्नीं भ्रातृजायां विमातरम्" ॥ स्मृत्यर्थसारे । "स्त्रियो नमस्या वृद्धाश्च वयसा पत्युरेव ताः" । यतः पत्युर्वयसा ता स्त्रियो वृद्धाः अतः कनिष्ठा अपि नमस्याः । तत्राशक्त्यवन्दने हलायुधधृतम् । "चक्षुःस्पन्दं भुजस्पन्दं तथा

दुःस्वप्नदर्शनम्। शकुनाञ्च समुत्थानमश्वत्थ शमयाशु मे॥ अश्वत्थरूपी भगवान् प्रीयतां मे जनार्दनः। दृष्ट्वा तु दूरतः पापं स्पृष्ट्वा लक्ष्मीर्विवर्द्धते॥ प्रदक्षिणे भवेदायुः सदाश्वत्थ नमोऽस्तु ते"॥ शान्तिस्वस्त्ययनयोः शूद्रस्याप्यधिकारः। तथा च भूपालकारिकायां "स्मार्त्तं शूद्रः समाचरेत्" इति भविष्य-पुराणवचनञ्च। "चतुर्णामपि वर्णानां यानि प्रोक्तानि श्रेयसे। धर्म्मशास्त्राणि राजेन्द्र शृणु तानि नृपोत्तम॥ विशेषतश्च शूद्राणां पावनानां मनीषिभिः। अष्टादशपुराणानि चरितं राघवस्य च॥ रामस्य कुरुशार्दूल धर्म्मकामार्थसिद्धये। यथोक्तं भारतं वीर पाराशर्य्येण धीमता॥ वेदार्थं सकलं योज्य धर्म्मशास्त्राणि च प्रभो"॥ तस्य संस्कारमाह यमः। "शूद्रो-ऽप्येवंविधः प्रोक्तो विना मन्त्रेण संस्कृतः। न केनचित् सम-सृजत् छन्दसा तं प्रजापतिः"॥ तं शूद्रं ब्रह्मपुराणम्। "विवाहमात्रं संस्कारं शूद्रोऽपि लभते सदा"। मात्रशब्दोऽत्र न विवाहेतरसंस्कारनिवर्त्तकपरः किन्त्वत्र मन्त्रसम्बन्ध-निषेधपरः। यमवचनेन गर्भाधानादिसंस्कारप्रतिपादनादिति शूलपाणिमहामहोपाध्यायाः। "वार्षक्रमेण सर्वत्र शूद्रा वाज-सनेयिनः"। इति महाजनपरिगृहीतवचनात् यजुर्वेदविधि-नैव ते कर्म्म कुर्य्युः। पुराणान्याह विष्णुपुराणम्। "अष्टादश पुराणानि पुराणज्ञाः प्रचक्षते। ब्राह्मं पाद्मं वैष्णवञ्च शैवं भागवतं तथा॥ तथान्यन्नारदीयञ्च मार्कण्डेयञ्च सप्तमम्। आग्नेयमष्टमञ्चैव भविष्यं नवमं तथा॥ दशमं ब्रह्मवैवर्त्तं लैङ्ग-मेकादशन्तथा। वाराहं द्वादशञ्चैव स्कान्दञ्चात्र त्रयोदशम्॥ चतुर्दशं वामनकं कौर्म्मं पञ्चदशन्तथा। मात्स्यञ्च गारुडञ्चैव ब्रह्माण्डञ्च ततः परम्"॥ कौर्म्मे "अन्यान्युपपुराणानि मुनिभिः कथितान्यपि"। तानि च नरसिंहनन्द्यादित्य कालिका-

पुराणादीनि यथा "आद्यं सनत्कुमारोक्तं नारसिंहं ततः परम्। तृतीयं वायवीयञ्च कुमारेण च भाषितम्॥ चतुर्थं शिवधर्माख्यं साक्षान्नन्दीशभाषितम्। दुर्वाससोक्तमाश्चर्यं नारदीयमतः परम्॥ नन्दिकेश्वरयुग्मञ्च तथैवोशनसेरितम्। कापिलं वारुणञ्चाथ कालिकाह्वयमेव च॥ माहेश्वरं तथा शाम्बं दैवं सर्वार्थसिद्धिदम्। पराशरोक्तमपरं मारीचं भास्कराह्वयम्"॥ दैवं देवीपुराणं तेन द्विजातिविहितविशेषकर्मेतरसकलस्मार्त्तकर्मणि शूद्रस्याधिकारः। अतएव भारते आनुशासनिके पर्वणि "अहिंसकः शुभाचारो देवता-द्विजपूजकः। शूद्रो धर्मफलैरिष्टैः स्वधर्मेरेव युज्यते"॥ अतएव शूद्रानुवृत्तौ मनुः। "धर्मेप्सवस्तु धर्मज्ञाः सतां वृत्तिमनुष्ठिताः। मन्त्रवर्ज्जं न दुष्यन्ति प्रशंसां प्राप्नुवन्ति च"॥ ये पुनः शूद्राः स्वधर्मवेदिनो धर्मप्राप्तिकामास्त्रैवर्णिकाचारमनिषिद्धमाश्रितास्ते वक्ष्यमाणनमस्कारेतरमन्त्ररहितं कर्म कुर्वाणा न प्रत्यवायिनः ख्यातिभाजश्च भवन्ति एवमेव कुल्लूकभट्टः। तथा "धर्मोपदेशं दर्पेण विप्राणामस्य कुर्वतः। तप्तमासेचयेत्तैलं वक्त्रे श्रोत्रे च पार्थिवः"॥ तथा "शक्तेनापि हि शूद्रेण न कार्य्यो धनसञ्चयः। शूद्रोऽपि धनमासाद्य ब्राह्मणानेव बाधते"॥ शूद्रस्य पूर्त्ताधिकारमाह जातूकर्णः। "वापीकूपतड़ागादिदेवतायतनानि च। अन्नप्रदानमारामाः पूर्त्तमित्यभिधीयते"॥ आरामः पुष्पफलोपचयहेतुर्भूभागः। "अग्निहोत्रं तपः सत्यं वेदानाञ्चानुपालनम्। आतिथ्यं वैश्वदेवश्च इष्टमित्यभिधीयते॥ शरणागतसंत्राणं (?) पूर्त्तमित्यभिधीयते। इष्टापूर्त्ते द्विजातीनां धर्मः सामान्य उच्यते। अधिकारी भवेच्छूद्रः पूर्त्ते धर्मे न वैदिके"॥ वैदिके वेदाध्ययनसाध्ये। अग्निहोत्रादाविति रत्नाकरः। एवं स्त्रीणामपि पूर्त्ताधिकारः। यथा नारीत्यनुवृत्तौ वृहस्पतिः।

"पितृव्यगुरुदौहित्रान् भर्त्तुः स्वस्रीयमातुलान्। पूजयेत् कव्य-
पूर्त्ताभ्यां वृद्धानाथातिथीन् स्त्रियः"॥ एतेन जलाशयोत्सर्गे
गोरक्षतरणानुमन्त्रणयोर्यजमानकर्त्तृकमन्त्रपाठः तत्रामन्त्रक-
तया स्त्रीशूद्रयोरनधिकारेण तद्वति यागेऽप्यनधिकारः। विशे-
षोपदेशविरहादिति द्वैतनिर्णयोक्तं निरस्तम्। अतएव तयो-
र्जलाशयोत्सर्गादिप्रकरणपद्धतौ होमादिसमाचारः। अत्र होमो
वह्नौ न साक्षात् कल्पतरुरत्नाकरधृतापस्तम्बवचनात्। तथा
आरम्भणाद्युपक्रम्य "तद्धुतमहुतस्याग्नौ न स्त्री जुहुयान्नानु-
पेतः" इति अनुपेतः अनुपनीतः किन्तु ब्राह्मणद्वारा
कर्त्तव्यः। "श्रौतस्मार्त्तक्रियाहेतोर्वृणुयादृत्विजः स्वयम्"
इति याज्ञवल्क्योक्तेः। "ऋत्विग्वादे नियुक्तौ च समौ सम्परि-
कीर्त्तितौ। यज्ञे स्वाम्याप्नुयात् पुण्यं हानिं वादेऽथ वा जयम्"॥
इति बृहस्पत्युक्तेः। वैदिकेतरमन्त्रपाठे शूद्रादेरप्यधिकारः।
वेदमन्त्रवर्ज्जं शूद्रस्येति छन्दोगाह्निकाचारचिन्तामणिधृतस्मृतौ
वेदेति विशेषणात्। "शूद्रोऽप्येवंविधः प्रोक्तो विना मन्त्रेण
संस्कृतः। न केनचित् समसृजत् छन्दसा तं प्रजापतिः" इति
यमस्मृतौ छन्दसा वेदेन इत्युक्तेश्च। तं शूद्रम्। पञ्चयज्ञस्नान
श्राद्धेषु वैदिकेतरमन्त्रोऽपि निषिद्धः। शूद्रमधिकृत्य। "नम-
स्कारेण मन्त्रेण पञ्चयज्ञान्न हापयेत्" इति याज्ञवल्क्यीयेन।
"ब्रह्मक्षत्रविशामेव मन्त्रवत् स्नानमिष्यते। तूष्णीमेव हि
शूद्रस्य सनमस्कारकं मतम्" इति योगियाज्ञवल्क्यीयेन श्राद्ध-
मधिकृत्य "एवमेव विधिः प्रोक्तः शूद्राणां मन्त्रवर्ज्जितः। अम-
न्त्रस्य तु शूद्रस्य विप्रो मन्त्रेण गृह्यते" इति वराहपुराणीयेन
च नमस्कारेणेति तूष्णीमिति मन्त्रवर्ज्जित इत्यभिधानात्।
अभियुक्तानां मन्त्रोऽयमिति समाख्यानं मन्त्रलक्षणमिति
माधवाचार्य्यः। एवञ्च "श्रावयेच्चतुरो वर्णान् कृत्वा ब्राह्मण-

अग्रतः । वेदस्याध्ययनं ह्येतं तत्र कार्य्यं महत् स्मृतम्" ॥ इति मोक्षधर्मोक्तं वेदस्य शूद्रश्रावणमध्येतदविषयम् । शूद्रस्य पुराणादेरध्ययनविधिमाह भविष्ये । "अध्येतव्यं न चान्येन ब्राह्मणं क्षत्रियं विना । श्रोतव्यमिह शूद्रेण नाध्येतव्यं कदाचन" ॥ तथा "ब्राह्मणं वाचकं विद्यान्नान्यवर्णजमादरात् । श्रुत्वान्यवर्णजाद्राजन् वाचकान्नरकं व्रजेत्" ॥ तथा "अन्यार्थं बुध्यमानस्तु समर्थं क्षत्त्रियो नृप । ब्राह्मणादिषु वर्णेषु अर्पयन् विधिवन्नृप ॥ य एवं वाचयेद्राजन् स ज्ञेयः सात्त्विको बुधैः" । तथा "सन्त्यज्य सर्वकर्माणि भक्तिश्रद्धासमन्वितः । सततं पूजयन् यस्तु वाचकं श्रद्धया नृप ॥ नित्यनैमित्तिके कार्य्ये गुरवे च ददत् सदा । य एवं शृणुयाद्वीर स ज्ञेयः सात्त्विको बुधैः" ॥ गुरवे च इत्यत्र वाचकायेति । कामधेनुकल्पतरू । वाराहे स्वयमेवेत्यस्य शूद्रमात्रनिष्ठत्वे शूद्रस्येत्यनेनैव सिद्धेरमन्त्रस्येति विशेषणं यावदमन्त्रस्याप्तार्थं परिभाषार्थञ्च तत्राऽमन्त्रकर्त्तृकश्राद्धहोमदानादि-कर्मसम्बन्धिमन्त्रेण विप्रो गृह्यते सम्बध्यते । स्त्रियास्त्वमन्त्रकता "अमन्त्रा हि स्त्रियो मता" इति शुद्धिरत्नाकरधृतबोधायनवचनात् । अनुपनीतस्य श्राद्धातिरिक्ते मन्त्रपाठनिषेधमाह मनुः । "नाभिव्याहारयेद्ब्रह्म स्वधानिनयनादृते । शूद्रेण हि समस्तावद्यावद्वेदे न जायते" ॥ स्वधा श्राद्धं तन्निनीयते सम्पाद्यते येन मन्त्रजातेन तस्मात् तेन स्त्रीशूद्रानुपनीतानां सर्वकर्माणि दृष्टदेवतानुष्ठानादिदृष्टप्रयोजनप्रकाशाय ब्राह्मणेन मन्त्रः पठनीयः । मन्त्रपाठस्थानेऽदृष्टसिद्धिर्नमस्कारेण यथा बृहस्पतिः । "शौचं ब्राह्मणशुश्रूषा सत्यमक्रोध एव च । शूद्रकर्म्म तथा मन्त्रो नमस्कारोऽस्य दर्शितः" ॥ शूद्राधिकारे गौतमः । "अनुमतोऽस्य नमस्कारो मन्त्रः" इति । एवं मलमासे प्रायश्चित्त-

मपि निरवकाशनैमित्तिकत्वेन कर्त्तव्यम्। "विहितस्याननुष्ठानान्निन्दितस्य च सेवनात्। प्रायश्चित्तं यत् क्रियते तन्नैमित्तिकमुच्यते"॥ इति वृहस्पत्युक्तेः। अस्य च निरवकाशत्वम् अनारब्धप्रायश्चित्तस्य भुञ्जानस्य पापवृद्धेः। तथा चाङ्गिराः। "कृते निःसंशये पापे न भुञ्जीतानुपस्थितः। भुञ्जानो वर्द्धयेत् पापमसत्यं पार्षदि ब्रुवन्"॥ अनुपस्थितः परिषदित्यर्थः। अतएव दक्षः। "नैमित्तिकानि काम्यानि निपतन्ति यथायथा। तथातथैव कार्य्याणि न कालस्तु विधीयते"॥ नैमित्तिकानि काम्यानीति समानाधिकरणम्। निमित्तात् ग्रहदोषदुःस्वप्नादेः कर्त्तव्यत्वेन प्रतीतानि नैमित्तिकानि निमित्तसूचितदोषशान्तिकामनया क्रियमाणानि तान्येव काम्यानि न कालस्तु विधीयते इति उदगयनशुक्लपक्षदिनपूर्वभागादिरूपः कालो नानुरुध्यते। तेन एतद्वचनविरुद्धे दक्षिणायनादौ निन्दिते मलिम्लुचादौ च शान्तिकं कर्त्तव्यमिति। शान्तिकपौष्टिके कल्पतरुः। तथा दत्तनष्टहिरण्यस्यादाने स्तेयत्वश्रवणादारब्धदानसम्पादकत्वाच्च मलमासेऽपि तद्देयम्। तथाच विष्णुपुराणम्। "प्रमादतस्तु तन्नष्टं तावन्मात्रं नियोजयेत्। अन्यथा स्तेययुक्तः स्याद्धन्यादत्ते विनाशिनि"॥ ब्राह्मणायोत्सृष्टं ब्राह्मणसादकृतं यदि चौरादिनापह्रियते तदा तावदेव पुनरुत्सृज्य देयमिति दानसागरः। शुद्धचैतत्तादृत्वेन पूर्वयचनोपात्तदत्तानुकर्षात्। तद्यथा "तस्मात् सर्व्वात्मना पात्रे दद्यात् कनकमुत्तमम्। अपात्रे पातयेद्दत्तं सुवर्णं नरकार्णवे"॥ किञ्चान्यथैत्वमनेनादाने प्राप्ते त्वदत्त इति पुनरुपादानं व्यर्थं स्यात्। एतेनानुत्सृष्टहिमनाशेऽपि तावदुत्सृज्य देयमिति मैथिलोक्तं निरस्तम्। उत्सृष्टाप्रतिपादितविषयमिति चण्डेश्वरोऽपि साम्प्रदायिकास्तु। सर्व्वत्र एव सद्दोषात् प्रायश्चित्त-

माचरन्ति तेषां वाक्यन्तु। अत्र प्रमादनष्टहिरण्यतुल्यहिरण्या-प्रदानजन्यपापसमपापानुत्पत्तिकाम इदं प्रमादनष्टहिरण्यतुल्य-हिरण्यमित्यादि दक्षिणा च अस्मन्मते प्रमादनष्टानन्तरम् उत्-सृष्टाप्रतिपादितेति विशेषः। बृहस्पतिः। "नित्यनैमित्तिके कुर्य्यात् प्रयतः सन् मलिम्लुचे। तीर्थस्नानं गजच्छायां प्रेतश्राद्धं तथैव च"॥ तीर्थस्नानमाहत्तम्। अनाहत्ते निषेधस्य वक्ष्यमाण-त्वात्। गजच्छायापदं तद्विहितकर्मपरम्। गजच्छाया वरा-होक्ता। "सैंहिकेयो यदा भानुं ग्रसते पर्वसन्धिषु। गजच्छाया तु सा प्रोक्ता तत्र श्राद्धं प्रकल्पयेत्"॥ अत्र च राहुर्वै हस्ती-भूत्वा चन्द्रमसं ग्रसतीति श्रुतिर्मूलम्। सूर्य्यग्रहे चन्द्रग्रासस्या-वश्यत्व इति मूलमूलिनोर्विरोध इति मैथिलाः। तथा च विष्णु-धर्म्मोत्तरे। राहुं प्रति भगवद्वाक्यम्। "पर्वकाले तु संप्राप्ते चन्द्रार्कौ छादयिष्यसि। भूमिच्छायागतश्चन्द्रं चन्द्रगोऽर्कं कदाचन॥ संच्छादयिष्यसि यदा तदा भावमवाप्स्यसि। स्नाने जप्ये तथा होमे दाने श्राद्धे सुरार्च्चने। पुण्यः स कालो भविता नित्यमेवासुरेश्वर"॥ नित्यं मलमासादिप्रतिषिद्धकालेऽपि। वस्तुतस्तु सूर्य्यपक्षेऽपि साक्षात् श्रुतिरस्ति। तथा च समय-प्रकाशे कठब्राह्मणम्। "हस्ती वै भूत्वा स्वर्भानुरंशुभिरादित्यं तमसा विदधातीति। अमावास्यां गते सोमे छाया या प्राक्मुखी भवेत्। गजच्छाया तु सा प्रोक्ता तत्र श्राद्धं प्रश-स्यते"॥ इति वचनात् अमावास्याश्राद्धं मलमासेऽपि कार्य्यं इति मैथिलोक्तं हेयम् एतद्वचनस्य वक्ष्यमाणत्वात्। अत्र ब्रह्मपुराणोक्तगजच्छायायोगो न स्वीकृतः कन्यागतमासे त्रयो-दश्यां चित्रायामेव रवेरवस्थानेन तदसम्भवात् न च "योगो मघात्रयोदश्यां कुञ्जरच्छायसंज्ञितः। भवेन्मघायां सस्ये तु शशिन्यर्कं करे स्थिते"॥ करे हस्तायां तत्स्ये सूर्य्ये। मघासंस्थे

चन्द्र चेति मघात्रयोदश्या कुञ्जरच्छायसञ्ज्ञितो योगो भवति । हस्तावस्थानस्य सूर्य्यस्य कन्यादशमांशोत्तरकिञ्चिदधिकमपाद त्रयोदशाश यावत् । न चानेन कुञ्जरच्छाययोग सङ्केतितो न तु गजच्छायेति वाच्य कुञ्जरच्छायस्य गजच्छायादिका सञ्ज्ञा जाता अचेतोतचप्रत्ययेन गजच्छायाया अपि सङ्केतितत्वात् धुस्तूर कनकाह्वय इतिवत् । अत एव कृत्यचिन्तामणौ । "कृष्णपक्षे त्रयोदश्या मघास्विन्दु करे रवि । यदा तदा गजच्छाया श्राद्धे पुण्यैरवाप्यते" ॥ न च मघात्रयोदश्यामित्यनेनैव सिद्धे मघाया सन्त्वित्यधिकमिति वाच्यम् । मघात्रयोदश्यामित्य तावन्मात्रोक्तेस्तिथेरेकादश्येऽपि मघायोगे कालान्तरेऽपि योग स्यात् अतो मघाया वर्त्तमानत्वार्थं मघाया सत्ये शशिनीत्युक्त तर्हि एतदस्तु किं मघात्रयोदश्यामित्यत्र मघापदोपादानमिति चेत् । आह तेनापि कर्त्तव्य तेस्तैर्द्रव्ये सुभक्षिते । त्रयोदश्या प्रयत्नेन वर्षासु च मघासु च" ॥ इति ब्रह्मपुराणीय वचनान्तरस्य विधिवाक्यप्राप्त श्राद्धनिमित्तीभूतमघात्रयोदश्या मेव फलातिशयाय कुञ्जरच्छायाख्ययोगो भवतीति न निमि त्तान्तरम् इत्येतदर्थमेव हि अतएवोक्तवचने श्राद्धे पुण्यैरवाप्यते इत्युक्त न तु श्राद्धाय निमित्तान्तरमिति तथा चाधिकरणमा लाया कार्य्यो गुण श्रयमाणो नित्यमर्थ विकल्याभिनिविशते इति न्यायात् यथा गोदोहगुणो नित्य चमसनाधनकमपा मप्ययन विकल्याभिनिविशत इत्युक्त न तु गोदोहेन प्रणय नान्तरम् । तेन यदा कन्यादशमांशापराह्णे मघात्रयोदशी लाभस्तदा तत्परदिने तल्लाभेऽपि न कुञ्जरच्छाययोग पूर्व्वदिन एव मघात्रयोदशीश्राद्धविधानात् । तथा च गृह्यपरिशिष्टम । "ययास्त सविता याति पितरस्तामुपासते । तिथिन्तेभ्यो ऽपराह्णो हि स्वयन्दत्त स्वयम्भुवा" ॥ एतेन कपालाधिकरण

न्यायादुभयदिने मध्याह्नलाभे पूर्वदिन एवैकोद्दिष्टश्राद्धमिति मैथिलमतमपास्तम्। अन्यथा आपराह्णिकपितृकृत्येऽपि तन्न्यायात् पूर्वदिन एव लाभे यथास्तमिति वचनमनर्थकं स्यात्। न चैतद्वचनमेव तन्न्यायमूलमिति वाच्यम्। अपराह्णो होति लोकहेतुमन्निगदेन पितृकृत्ये तन्न्यायानवकाशात् तस्मादापराह्णिकेतरश्राद्धेऽपि "शुक्लपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामभ्युदितो रविः। कृष्णपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामस्तमितो रविः" ॥ इति विष्णुधर्मोत्तरवचनादेव व्यवस्था। तथा च कालमाधवीये व्यासः। "द्वितीयादिकयुग्मानां पूज्यता नियमादिषु। एकोद्दिष्टादि वृद्ध्यादौ ह्रासवृद्ध्यादिदेशना" ॥ एकोद्दिष्टादि वृद्ध्यादौ एकोद्दिष्टादि निमित्तीभूततिथिविशेषस्य वृद्ध्यादौ। ह्रासवृद्धी चन्द्रस्य ताभ्यां शुक्लकृष्णपक्षौ लक्ष्येते। आदिशब्दादापराह्णिकपितृकृत्येऽस्तगामिन्येव पूर्वोक्त यथास्तमिति वचनात्। एवञ्च श्राद्धे निमित्तान्तरत्वेनानङ्गीकाराद्गौडीयमैथिलाभ्यां कुञ्जरच्छाययोगः फलातिशयार्थं इत्युक्तम्। तत्रश्च मघात्रयोदशी श्राद्धं कृत्वा परदिने कुञ्जरच्छाययोगे श्राद्धं फलश्रमिति वाचस्पतिमिश्रोक्तं हेयम्। एवञ्च मत्स्यपुराणे तैस्तैर्द्रव्यैः सुसम्पूर्तेरित्यभिधानात् गुणविशेषे फलविशेषः स्यात् इति न्यायाच्च यत्किञ्चिन्मधुनामिश्रमिति वचनाच्च। "प्रोष्ठपद्यामतीतायां मघायुक्तां त्रयोदशीम्। प्राप्य श्राद्धं हि कर्त्तव्यं मधुना पायसेन च" ॥ इति गरुडवचनादौ पायसाभिधानं फलातिशयार्थम्। अतएव शातातपेन "पितरः स्पृहयन्त्यन्नमष्टकासु मघासु च। तस्माद्दद्यात् सदोद्युक्तो विद्वत्सु ब्राह्मणेषु च" ॥ इत्यन्नाचरणमुक्तम्। मनुनापि। "यत्किञ्चिन्मधुना मिश्रं प्रदद्यात्तु त्रयोदशीम्। तदप्यक्षयमेव स्याद्वर्षासु च मघासु च"। इत्यत्र यत्किञ्चिदित्युक्तम्।

यत्किञ्चिदिति अप्रतिपिद्धमिति कुल्लूकभट्टः । याज्ञवल्क्येनापि । "यद्ददाति गयास्थश्च सर्वमानन्त्यमश्नुते । तथा वर्षावयोदश्यां मघासु च विशेषतः" ॥ इति तथा वर्षात्रयोदश्यां मघात्रयोदश्यां विशेषतो मघानक्षत्रयुक्तायां तस्यां यत्किञ्चिद्दीयते तत् सर्वमानन्त्यमश्नुते इति मिताक्षरा । देवलेनापि "ततोऽन्नं बहुसंस्कारं नैकव्यञ्जनवत्तरः । चूष्यपेयसमृद्धञ्च यथावदुपपादयेत्" ॥ इति समुच्चय उक्तो न व्रीहि यववद्विकल्पः । गुणप्रधानयोः समुच्चयस्यैव युक्तत्वात् । अतोऽत्र शूद्राणामप्यधिकारः । अविभक्तानामपि पृथक् मघात्रयोदश्यां श्राद्धमावश्यकम् । यथा कृत्यचिन्तामणौ । "विभक्ता अविभक्ता वा कुर्युः श्राद्धमदैविकम् । मघासु च तथान्यत्र नाधिकारः पृथग्विना" ॥ अदैविकं प्रत्याब्दिकैकोद्दिष्टम् । अन्यत्र कृष्णपक्षादौ नाधिकारो न नित्याधिकारः । "सपिण्डीकरणान्तानि यानि श्राद्धानि षोडश । पृथङ्नैव सुताः कुर्युः पृथग्द्रव्या अपि क्वचित्" इत्यत्रापि ना समुच्चिता पृथक् द्रव्यस्य पुत्रः । सपिण्डीकरणान्तानीति विशेषणात् तदुत्तरश्राद्धानां फलातिशयार्थत्वेन पृथक्त्वं प्रतीयते । एवञ्च श्राद्धाय विधिवाक्ये प्रोष्ठपद्यूर्द्ध्वं मघात्रयोदशीश्रुत्या अर्थवादात् केवलत्रयोदशीश्राद्धं निरस्तम् अर्थवादेन क्लृप्तविधिसम्भवे तदनुगुणैव स्तुतिः क्रियत इति मघात्रयोदशीश्राद्धे तु पुत्रवता पिण्डा न देयाः । "भौजङ्गीं तिथिमासाद्य यावच्चन्द्रार्कसङ्गमम् । तत्रापि महती पूजा कर्त्तव्या पितृदैवते । तत्रैव पिण्डप्रदानन्तु ज्येष्ठपुत्री विवर्जयेत्" इति देवीपुराणात् । भौजङ्गी पञ्चमी चन्द्रार्कसङ्गमोऽमावास्या पितृदैवते मघायाम् । एवञ्चापिण्डकेन मघात्रयोदशीश्राद्धेन सपिण्डकस्याप्यश्रयुक् कृष्णपक्षश्राद्धस्य सिद्धिर्लाघवात् अपिण्डकेऽपि

पिण्डाङ्गानामपि निवृत्तिः। प्रधाननिवृत्तावङ्गनिवृत्तेर्युक्त-त्वात्। अतएव हेमाद्रिवर्द्धमानधृतशातातपवचनम् "पिण्डनिर्वापरहितं यत्तु श्राद्धं विधीयते। स्वधावाचनलोपोऽत्र विकिरस्तु न लुप्यते। अक्षय्य दक्षिणा स्वस्ति सौमनस्यं तथास्त्विति"। इति भविष्यपुराणेऽपौद्रवचनम् अक्षय्येति अक्षय्योदकदानम्। यथा छन्दोगपरिशिष्टम्। "अक्षय्यो-दकदानन्तु अर्घ्यदानवदिष्यते। षष्ठ्यैवनित्यं तत् कुर्य्यान्न चतुर्थ्यां कदाचन" इति न चतुर्थीति तस्मै ते इत्यन्तस्य निषेधः षष्ठ्यैवेत्येवकारेण गोत्रसम्बन्धनाम्नां षष्ठ्यन्तता प्रतीयते। अक्षय्यविधानात् स्वधानिषेधः। तेन "ये चात्र त्वामनुयांश्च त्वमनु तस्मै ते स्वधा" इत्यक्षय्योदकदाननिषेधः। ननु गोभि-लेन ये चात्रेति मन्त्रस्य तत्तत्स्थाने विशिष्योपदेशात् कथ-मक्षय्योदकदाने तत् प्रसक्तिरिति चेत् सत्यं "बहूनामेकधर्मा-णामेकस्यापि यदुच्यते। सर्व्वेषामेव तत् कुर्य्यादेकरूपा हि ते स्मृताः"। इति बौधायनेनोक्ताकाङ्क्षया प्रसक्तेः प्रागुक्तपरि-शिष्टवचनेनापि ज्ञाप्यते। ततश्च छन्दोगानामक्षय्योदकदानेतरत्र श्राद्धे कुशासनादि दाने सर्व्वत्रैवाविशेषाद् ये चात्रेति पाठः विशिष्योपदेशस्तु प्रदर्शक इति अतएवानिरुद्धभट्टेनापि सर्व्वत्र वाक्ये श्राद्धविवेककृता चाक्षोत्सर्गवाक्ये ये चात्रेति वाक्यं लिखितम्। न चैवं सपिण्डकेनापिण्डकसिद्धिरिति मिथ्योक्तं युक्तमिति वाच्यम्। अनयोरेकतरकार्य्ये पिण्डदानतद-भावान्यतराङ्गलोपस्यावश्यकत्वेनोभयत्रासाङ्गकरणानिष्पत्तेः। लाघवेनापिण्डकस्यैवौचित्यात्। "मघाया पिण्डदानेन ज्येष्ठ-पुत्रो विनश्यति" इति निन्दाश्रुतेश्च। अथ पिण्डनिषेधस्य श्राद्धाङ्गत्वे किं मानमिति चेत्। "अविच्छिन्ने कथं भावे यत् प्रधानस्य पठ्यते। अविज्ञातफलं कर्म्म तस्य प्रकरणाङ्गता"॥

इति न्यायस्य भाव यदभावेऽप्यविशेषात् । अतएव षोडशि-
ग्रहणाभावे क्रत्वर्थतया च यादृच्छिकग्रहणप्रसक्त्यभावाविशे-
षोऽय न क्रत्वर्थः स्यादिति दायभागः । द्वैतनिर्णयेऽपि साग्नि-
कौरसेन पितुः क्षयाहे पित्रादित्रिकस्य श्राद्धे कृते तत्र माता-
महादीनां श्राद्धाय न पुनः पार्वणारम्भः । वाजिनवत्तस्या-
नुष्ठानाप्रयोजकत्वादिति स्मार्त्तेनाष्टकादौ षाट्पौरुषिकत्वेऽपि
"कर्षूसमन्वितं मुक्त्वा तथाद्यं श्राद्धषोडशम् । प्रत्याब्दिकञ्च
शेषेषु पिण्डाः स्युः षडिति स्थितिः" ॥ इत्युक्त्वा क्षयाहे त्रैपुरु-
षिकमात्राभिधानपरेण विरोधाच्च । मातामहादीनां श्राद्धे
स्वतोऽनुष्ठानाप्रयोजकत्वञ्च । "पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र
मातामहा ध्रुवम्" । इत्यनेन पितृश्राद्धाधीनप्रवृत्तेः । एतेन
मघात्रयोदश्यां सपिण्डकापिण्डकोभयश्राद्धं पृथक् कार्य्यमिति
निरस्तम् । न च पिण्डदानस्य श्राद्धाङ्गत्वेन प्राधान्यात्
श्राद्धावृत्तिरिति वाच्यम् । "अष्टैवं भोजयेत् श्राद्धं पिण्डमेकञ्च
निर्वपेत्" ॥ इति मनुवचने "आमश्राद्धं यदा कुर्य्याद्विधिज्ञः
श्राद्धदः सुतः । न चाग्नौ करणं कुर्य्यात् पिण्डांस्तेनैव निर्व-
पेत्" ॥ इति मत्स्यपुराणे "श्राद्धं सपिण्डकं कृत्वा कुलसाहस्र-
मात्मना । विष्णुलोकं समुद्धृत्य नयेद्विष्णुपदं नरः" ॥ इति
गयाप्रकरणीयवायुपुराणे च पिण्डातिरिक्तस्यैव श्राद्धत्वकीर्त्त-
नादिति । न च "सह पिण्डक्रियायान्तु कृतायामस्य धर्मतः ।
अनयैवावृता कार्य्यं पिण्डनिर्वपणं सुतैः" ॥ इति मनुवचने
अस्योत्सर्गस्येति कर्त्तव्यतोपदेशात् पिण्डदानस्य प्रधानत्वमिति
वाच्यं प्रागुक्तमन्वादिवचनविरोधेन पिण्डपदस्य पितृपरत्वात् ।
तथा च "ततः प्रभृति पितरः पिण्डसंज्ञान्तु लेभिरे" इति
मत्स्यपुराणं तस्मात् पिण्डनिर्वपणं पित्रे दानमित्यर्थकम् ।
न चैवमष्टकादिः पित्रः क्षयतिथित्वे तत्र पार्वणे कृते निरग्ने-

र्नैकोद्दिष्टाचरणमिति वाच्यम् । "यद्येकदिवसे स्यातामेको-द्दिष्टन्तु पार्व्वणम् । एकोद्दिष्टं निवर्त्त्यैव पार्व्वणं विनिवर्त्तयेत्" इति । नव्यवर्द्धमानधृतवचनेन प्रागेकोद्दिष्टविधानात् । नन्वेवं वृद्धिश्राद्धे कृते तद्दिने तदनन्तरमेकोद्दिष्टं पार्व्वणं वा भवेदिति चेन्न आभ्युदयिके नान्दीमुखविशेषणविशिष्टस्य पितुर्द्देवतात्वम् अन्यत्र केवलस्येति देवताभेदात् पार्व्वणानन्तरन्तु मार्कण्डेय-पुराणेन नित्यश्राद्धे विकल्पविधानाच्च नित्यश्राद्धात् पार्व्वण-सिद्धिः । यथा मार्कण्डेयपुराणम् । "नित्यक्रियां पितॄणान्तु केचिदिच्छन्ति सत्तमाः । न पितॄणां तथैवान्ये शेषं पूर्व्व-वदाचरेत्" ॥

अथ पर्य्युदासविचारः । ननु भोजद्वैन्तिथिमासाद्य इत्यत्रोपजीव्य वाधभिया "रात्रौ श्राद्धं न कुर्व्वीत राक्षसी कीर्त्तिता हि सा । सन्ध्ययोरुभयोश्चैव सूर्य्ये चैवाचिरोदिते" ॥ इतिवत् पिण्डदानं विवर्जयेदिति पर्य्युदास इति चेन्न एत-स्यातिदेशलभ्यत्वेन पर्य्युदासासम्भवात्तथा हि पिण्डदानं विव-र्जयेदित्यस्य पिण्डेतरं दद्यादित्यर्थत्वेऽनुवादकतापत्तिस्तदित-रस्य प्रकृतिवद्विकृतिरिति न्यायलभ्यत्वात् किन्तु तदितरदाने-ऽपि कथं वा स न दीयते न च प्रापकविध्यभावादप्राप्तिर्विध्य-भावेऽपि प्रकृतिवद्विकृति न्यायात् प्राप्तेः । एवं मघातिरिक्त पिण्डं दद्यादिति पर्य्युदासेऽपि । न चैवं रात्र्यादौतरामा-वास्यायां श्राद्धं कुर्य्यादित्यत्र रात्र्यादावपि न कथं श्राद्धप्रसक्ति-रिति वाच्य न्यायविध्योरभावात् । अतएव राजमार्त्तण्डे निषेधातिक्रमादनिष्टफलमुक्तम् । यथा "सङ्क्रान्त्यामुपवासेन पारणेन युधिष्ठिर । मघायां पिण्डदानेन ज्येष्ठपुत्री विनश्यति" ॥ सन्ध्याकालमाह वराहः । "अर्द्धास्तमयात् सन्ध्या व्यक्तीभूता न तारका यावत् । तेजः परिहानेरुपाभानोरर्द्धोदयं यावत्" ॥

योगियाज्ञवल्क्यः "ह्रासवृद्धी तु सततं दिनरात्र्योर्यथाक्रमम्।
सन्ध्या मुहूर्त्तमाख्याता ह्रासे वृद्धौ समास्मृता"॥ तस्मात्
पर्य्यादचिरोदितकालेऽपि मुहूर्त्तमात्रं "रात्रौ श्राद्धं न कुर्वीत
राहोरन्यत्र दर्शनात्। सूर्य्योदयमुहूर्त्ते च सन्ध्ययोरुभयो-
स्तथा"॥ इति मदनपारिजाते माधवाचार्य्यधृतशातातप-
वचनाच्च। एतेनाचिरोदित इत्यत्र मैथिलाना मुहूर्त्तद्वयवर्णनं
हेयम्। अस्मादतिदेशस्थले न पर्य्युदासः। अतिदेशस्तूक्त-
स्तन्त्रान्तरे। "प्रकृतात् कर्म्मणो यस्मात्तत् समानेषु कर्मसु।
धर्म्मोऽतिदिश्यते येन सोऽतिदेश इति स्मृत."॥ न च यजतिषु
ये यजामह कुर्य्यान्नानुयाजेष्वित्यत्र क्रियान्तराभावादेकवाक्य-
तया उपजीव्यबाधभिया च पर्य्युदासोऽस्तु प्रकृते तु अमावा-
स्याया पितृभ्यो दद्याद्रात्रौ श्राद्धं न कुर्वीत इति क्रियायाः
पृथगभिधानात् तयोः सार्थकत्वाय गत्यन्तराभावात् रागाति-
देशवदुपजीव्यबाधोऽस्तु इति वाच्यं न्यायनये यथा करोती-
त्यत्र एक इत्यादौ च प्रकृतिप्रत्यययोरेकार्थत्वेऽपि सम्भेदेनान्य-
तरवैयर्थ्यं तद्वदत्रापि अन्यथा नानाविधिकल्पने गौरवात्।
अतएव औरसक्षेत्रजयोः साम्योरेव पार्वणं न तु क्रियाभेदेऽपि
निरपेक्षेण विधिद्वयकल्पनम्। औरसक्षेत्रजौ पुत्रौ विधिना
पार्वणेन च। तत्यन्त्विमितरे कुर्य्युरेकोद्दिष्ट सुता दश" इति।
"यत्र यत्र प्रदातव्यं सपिण्डीकरणात् परम्। पार्वणेन विधा-
नेन देयमग्निमता सदा"॥ इति जावालमत्स्यपुराणवचना-
भ्यामिति। किञ्च प्रदग्धदहनन्यायेन यावदप्राप्तं तावद्विधी-
यते इति "सर्व्वाख्यातसम्बन्धे श्रूयमाणे पदान्तरे। विधि-
गन्त्युपसंक्रान्ते. व्याख्यातोऽनुवादता" इति। भट्टनये च साय
प्रातर्जुहोतीत्यनेन हवनस्याहरहः सिद्धेर्यथा साय प्रातर्हवन-
मनूद्य दधा जुहोतीत्यादौ दध्यादेः करणत्वमात्रं विधेयम्।

"तद्दोरसद्वेत्र कर्तृकपत्न्याब्दिकपार्वणविधिमन्त्याग्निमत्-कर्तृकत्वं विधीयते। एवमत्र तत्तद्विधिप्राप्तश्राद्धकरणमनूद्य रात्रीतरत्वमात्रविधेयमिति। अन्यथा प्रसज्यपक्षे "पूर्वाह्णे मातृकं श्राद्धमपराह्णे तु पैतृकम्। एकोद्दिष्टन्तु मध्याह्ने प्रातर्वृद्धिनिमित्तकम्" ॥ इति ब्रह्मपुराणोक्तवचनेन अमावास्यादि विधीनामेकवाक्यतया श्राद्धमात्रस्य दिवामात्रकर्त्तव्यत्वाभावेनैकोद्दिष्टस्य मध्याह्नमात्रकर्त्तव्यत्वे यत्रोभयदिने-मध्याह्नाप्राप्तिस्तत्र तस्य लोपे प्रत्यब्दमिति वीप्साभङ्ग-प्रसङ्गः। अपि चैवं "यस्यैतानि न दीयन्ते प्रेतश्राद्धानि षोडश। पिशाचत्वं ध्रुवं तस्य दत्तैः श्राद्धशतैरपि"। इति यमवचनेन षोडशश्राद्धासम्पत्त्या पित्रादीनां प्रेतत्वापरीहारा-वश्यानमर्थः स्यात्। पर्य्युदासपक्षे त्वमावास्यादिविधीनां रात्रीतरत्वेऽपराह्णादि विशेषविधीनां प्राशस्त्यपरत्वम्। तत्रा-प्येकवाक्यत्वे रात्र्यादीतरत्व विशेषणवैयर्थ्यम्। ततश्च प्रशस्त-काल विना रात्र्यादीतरकालेऽपि श्राद्धविधानान्न श्राद्धलोपः। अतएवापकर्षे एकाहे द्वादशाथ वेति वचनमपि सङ्गच्छते। अन्यथा मध्याह्नकालमात्रपरत्वे तत्र द्वादशश्राद्धानुपपत्तेः। वस्तुतस्तु। वेदान्तकल्पतरावधिकरणमालायाञ्च पर्य्युदासा-धिकरणए विषयवाक्यमेव किल श्रूयते। "श्रावयेति चतुर-क्षरम् अस्तु श्रौषडिति चतुरक्षरं यजेति द्व्यक्षरं ये यजामहे इति पञ्चाक्षरं द्व्यक्षरो वषट्कारः एष वै सप्तदश प्रजापति-र्यज्ञे यज्ञेऽन्वायत्त इति ततो नानुयाजेषु ये ,यजामहे करो-तीति"। अत्र सप्तदशाक्षरो मन्त्रगणः प्रजापतित्वेन स्तूयते प्रजापतिरपि अहङ्कारैकादशेन्द्रियशब्दस्पर्शरूपरसगन्धतन्मात्र-पञ्चात्मकसप्तदशकलिङ्गशरीरसमष्टिरूपत्वात् यज्ञे यज्ञेऽन्वा-यत्तोऽनुगत इति। दि शर्ति सिद्ध यजामहे प्रभा [illegible]

सर्वयज्ञेषु मन्त्रगणो विनियुक्त इति। यजतिषु ये यजामह-करणत्वमुद्दिष्टं तदुपदिश्य चाम्नातं मानुयाजेष्विति। अत्र संशयः किं विधायकप्रतिषेधकयोरैकार्थ्यम् विधिप्रतिषेध-सन्निपातादिकल्पः। किं वा पर्युदासोऽनुयाजातिरिक्तयागेषु ये यजामहः कार्य्य इति। नन्वेवं विषयसौन्दर्य्यात् प्राप्तस्य शास्त्रीयेण निषेधेन कथं न विकल्प इति चेत् तात्कालिकश्रेय-साधनत्वं प्रत्यक्षबोधितं प्रतिषेधेन तु कालान्तरीयानिष्ट-हेतुत्वं ज्ञाप्यत इति विषयभेदेन तुल्यार्थविनिपाताभावान्न विकल्प इति तर्हि कथं बाध्यबाधकतेति चेत् यदिदानीं प्रवृ-त्तस्य सुखं दृश्यते ततुल्यमेव चेद्दुःखं कालान्तरे भवेत्तर्हि व्यर्थोऽयं प्रतिषेधः स्यात् प्रवृत्तेर्दुःखकरत्वयत् निवृत्तेरपि सुख-विगमहेतुत्वात्। ततश्च दृष्टात् सुखात् अधिकं दुःखमाय-त्यामिति विद्वांस विश्रब्धमास्तिकपुरुषं शक्नोति रागतः प्रवृ-त्तेर्निवारयितुं बलीयान् शास्त्रप्रतिषेधः। यथा लोके भुजङ्गा-याङ्गुलिर्न देयेति प्रतिषेधस्य प्रतिषेध्यं प्रति बलवत्त्वात् इति न तथा विकल्पमर्हतीति शास्त्रीयौ तु विधिनिषेधौ तुल्यबलतया षोडशिग्रहणाग्रहणवद्विकल्पेते तत्र हि विधिदर्शनात् प्रधान-स्योपकारभूयस्त्वं कल्प्यते निषेधदर्शनाच्च वैगुण्येऽपि फलसि-द्धिरवगम्यते। यथाह जैमिनिः। अर्थप्राप्तवदिति चेन्न तुल्य-हेतुत्वादुभयं शब्दलक्षणम्। अस्यार्थः अर्थात् विषयसौन्द-र्य्यात् प्राप्तस्य मांसभोजनस्य यथा सर्वदा निषेधः तथा शास्त्र-प्राप्तस्यापि न भवत्विति चेन्न प्रतिषेध्यस्य प्राप्तेः प्रतिषेधस्य च तुल्यप्रमाणकत्वात्तदेव दर्शयते उभयमिति। उभयं प्रवृत्तिप्रति-षेधरूपं शब्दलक्षणं शब्दस्य प्रमाणकमित्यर्थः। यथातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीति षोडशी सप्तोमकपात्रविशेषः। ये तु सुवते याडृच्छिक प्रवृत्तास्तिनि-

षेधोऽयं न विधित: प्राप्तस्येति तत्र वैधग्रहणस्यावैधग्रहणनि-
षेधस्य च युगपदुपसंहारासम्भवात् विकल्पाभावप्रसक्तेः क्रत्वर्थ-
तया याट्टच्छिकग्रहणप्रसक्त्यभावान्निषेधोऽयं न क्रत्वर्थः स्यात्
तस्मादुक्तनयाद्विकल्प इति दायभागः। न च यागेषु ये यजा-
महकरणं यावद्यजति सामान्यद्वारा चनुयाजं यजति विशेष-
मुपसर्पति तावदनुयाजगतेन निषेधेन तन्निषिद्धमिति शीघ्र-
प्रवृत्तेः सामान्यशास्त्राद्विशेषनिषेधोऽयं बलवानिति वाच्यं
यतो भवत्येवं विधिषु यथा ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतां तक्रं
कौण्डिन्यायेति तक्रविधिर्न दधिविधिमपेक्षते प्रवर्त्तितुं इह
तु प्राप्तिपूर्वकत्वात् प्रतिषेधस्य ये यजामहकरणस्यान्यतोऽप्रा-
प्तेस्तन्निषेधेन निषेध्यप्राप्तौ तद्विधिरपेक्षणीयः। न च सापे-
क्षतया निषेधाद्विधिरेव वलीयानित्यतुल्यशिष्टतया न विकल्पः
किन्तु निषेधस्यैव वाध इति युक्तं तथा सति निषेधशास्त्रं प्रम-
त्तगीतं स्यात्। न च तद्युक्तं तुल्यं हि साम्प्रदायिकमिति
न च नान्तरीक्षेऽग्निश्चेतव्य इति वदनुवादकतास्त्विति वाच्यं
तत्र ह्यन्तरीक्षेऽग्निचयनस्य शास्त्रतो रागतयाप्राप्तेस्तथा न
चात्र ये यजामहभावास्तथा यागेषु ये यजामहविधानादनु-
याजानाञ्च तद्भावान्न पर्य्युदासः। नानुयाजेष्वित्ययं यदि
पर्य्युदासः स्यात्तदा सुबन्तेन सह नञो योगात् समासः स्यात्
कात्यायनेन समासनियतत्व स्मृतत्वात् तस्माद्विहितप्रतिषिद्ध-
तया विकल्प इति प्राप्तम् एवं प्राप्ते उच्यते युक्तं हि षोडशि-
ग्रहणाग्रहणयोर्विकल्प इति न हि तत्रान्या गतिरस्ति विधि-
प्रतिषेधयोरुभयोरपि विशेषनिष्ठत्वेन पर्य्युदासासम्भवात्तेना-
ष्टदोषदुष्टोऽपि विकल्प आश्रियते पक्षेऽपि प्रमाणाभावान्मा-
भूत् प्रमत्तगीततेति इह तु पर्य्युदासेनाप्युपपत्तौ सम्भवन्त्यां
विकल्पाश्रयणं तदयुक्तं "यत एव विकल्पोऽयं प्रतिषेधे प्रस-

ज्यते। अतस्तत्परिहाराय पर्य्युदासाश्रयो वरम्" ॥ विकल्पेऽष्टौ दोषा एकादशीतत्त्वेऽनुसन्धेयाः। एवं हि तदा नञः सम्बन्धोऽनुयाजेन सह तथा चानुयाजेतरेषु ये यजामहः कार्य्य इति। ततश्चानुयाजेतरेषु इत्युक्ते के ते इति न ज्ञायते अतो पर्य्यवसितं वाक्यम्। ततश्च येऽनुयाजादन्ये ते यागा इति पर्य्यवसातुं पूर्ववाक्यमपेक्षते न पृथक् पर्य्यवस्यतीति। एवञ्च पूर्ववाक्ये ये यजामहं प्रति शेषित्वेन बोधितानां यागानामनुयाजत्वं विशेषणमज्ञातमनेन ज्ञाप्यते इति विधिशेषित्वेन प्रतिषेधाभावान्न विकल्प इति। न चाभियुक्ततरपाणिनिविरोधि कात्यायनस्य नित्यसमासवादिनः सद्वादित्वं सम्भवति स हि विभाषाधिकारे समासमनुशास्ति। तथा च पूर्वमीमांसायां राद्धान्ताय जैमिनिः। "अपि तु वाक्यशेषः स्यादन्याय्यत्वाद्विकल्पस्य विधीनामेकदेशः स्यादिति"। एतदेव सूत्रमर्थद्वारा उत्तरमीमांसायां पठति भगवान् शङ्कराचार्य्यः अपि तु वाक्यशेषत्वादितरपर्य्युदासः स्यादिति। प्रतिषेधे विकल्पः स्यादिति। तस्मादनुयाजवर्जिते ये यजामहविधानमिति सिद्धम्। एवञ्च पूर्वोपदर्शित पर्य्युदासविषयवाक्ययोरन्वायत्त इति करोतीति क्रियाभेदमनालोच्यानुयाजवाक्ये क्रियान्तराभावादत्र पर्य्युदासता नास्त्येवेति यदुक्तं तद्धेयमिति। ततश्च यजतिषु ये यजामहं कुर्य्यान्नानुयाजेष्विति यल्लिखितं तत् तुल्योक्तात्पर्य्यार्थमादायेति। अतएवोक्तम्। "प्राधान्यन्तु विधेर्यत्र प्रतिषेधेऽप्रधानता पर्य्युदासः स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन नञ्। अप्राधान्य विधेर्यत्र प्रतिषेधे प्रधानता। प्रसज्यप्रतिषेधोऽसौ क्रियया सह यत्र नञ्"। यद्यपि पर्य्युदस्तरात्र्यादिषु श्राद्धादिकरणे विधेरौदासीन्यान्न फलं न वा प्रत्यवाय इति सिद्धान्तस्तथापि तद्विषये यत्र दोषप्रायश्चित्तयोः श्रुतिस्तत्र

तत्तच्छास्त्रानुरोधात् द्वयोरपि कल्पनम् । यथा सगोत्रादि-विवाहसप्तमचन्द्रादि उपरागदर्शनादौ । ततश्च तथाविध-विषये सत्त्वः पर्य्युदासप्रसज्यप्रतिषेधोभयपरत्वाद्वाक्यभेदकल्प-नमपि प्रामाणिकम् । अतएव ऋतुकालाभिगमनं कुर्य्यात् पर्व्वाणि वर्जयेदिति वृहस्पतिना ऋत्वभिगमननियमे पर्व्वणः पर्य्युदासे कृतेऽपि "चतुर्दश्यष्टमी चैव अमावास्या च पूर्णिमा । पर्व्वाण्येतानि राजेन्द्र रविसंक्रान्तिरेव च । स्त्रीतैलमांस-सम्भोगी पर्व्वस्वेतेषु यो नरः । विण्मूत्रभोजनं नाम प्रयाति नरकं मृतः" इति विष्णुपुराणे निन्दया । "वेदोदितानां नित्यानां कर्म्मणां समतिक्रमे । स्नातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्त-मभोजनम्" ॥ इति मनूक्तेन च यथाक्रमं रागप्राप्तगमननिषेधः प्रायश्चित्तञ्च सङ्गच्छते । अन्यथा तदुभयं न स्यात् । अतएव भोजराजः । "पौषे चैत्रे कृष्णपक्षे नवान्नं नाचरेद्बुधः । भवे-ज्जन्मान्तरे रोगी पितॄणां नोपतिष्ठते" ॥ इति रोगीति निन्दा-श्रवणात् प्रसज्यता नोपतिष्ठत इति श्रवणात् पर्य्युदासतेति । यत्तु ज्योतिषे । "कर्म्म कुर्य्यात् फलावाप्त्यै चन्द्रादिशोभने बुधः । सुखकाले त्विदं सर्व्वं नार्त्तः कालमपेक्षते । चन्द्रे च शक्रं लवणञ्च तारे तिथौ च भद्रे सिततण्डुलाद्य । धान्यञ्च दद्यात् करणञ्चवारे योगी तिलान् हेममपिच्च लग्ने" ॥ इति देवलवचनात् प्रायश्चित्तानन्तरं कर्म्मोपदिष्टम् । अतएव "न सकलगुणसम्पत् लभ्यतेऽल्पैरहोभिर्बहुतरगुणयुक्तं योजयेन्मङ्ग-लेषु । प्रभवति हि न दोषो भूरिभावे गुणानां सलिललव इवाग्नेः संप्रदीप्तेन्धनस्य" ॥ इत्यनेन "कष्टाभीष्टे तुल्यसंख्ये फले चेत् स्यातां नाशः फलयोस्तत्र वाच्यः । वाञ्छाप्राप्त्योर्यो-ऽतिरिक्तस्तयोः स्यात् सर्व्वस्थाने कल्पनैव प्रदिष्टा" इति वाद-रायणवचनेन च प्रवर्त्तते न तत्र पर्य्युदास इति । अतो विहि-

तेतरवारादौ विवाहादिः प्रवर्त्तते अन्यत्तु शौभिभोग्यम्। भृगु-
कौशिकाग्निपुराणज्योतिःपराशराः । "अनादिदेवतां दृष्ट्वा
गुचः स्तुर्नष्टभार्गवे । मलमासेऽप्यनाहृत्तं तीर्थस्नानमपि
त्यजेत्" ॥ पूर्वार्द्धस्यार्थवादत्वेन विध्याकाङ्क्षायामुत्तरार्द्धस्य-
त्यजेदित्यन्वयेति उपस्थितत्वात्। द्वितीयापिना अनादि-
देवतादर्शनस्य समुचितत्वाच्च । तत्रचानावृत्तिमित्यपि द्विती-
यान्तत्वेन त्यजेदित्यन्वयपरत्वाच्च तीर्थस्नानमात्रेऽन्वितं किन्त्व-
नादिदेवतादर्शनेऽपि । ततश्च मलमासे देवदर्शनस्यानावृत्त-
त्वेन वर्जनं युक्तम्। अतएव तन्मासये मलमास इवेत्यति-
देशमाहुः। अन्यथा वर्जयेदित्यनेनैव सिद्धेर्मलमास इवेत्य-
नर्थकं स्यात्। यथा वृद्धमनुपैठीनसिभृगवः। "बाले वा
यदि वा वृद्धे शुक्रे चास्तमुपागते । मलमास इवैतानि वर्ज-
येद्देवदर्शनम्" ॥ किञ्चावृत्तदेवदर्शनस्यापि निषेधे तावत्-
कालमनादिदेवतानामपूज्यता प्रसज्येत। अतएव ज्योतिः-
पराशरः। "अनादिदेवतार्चासु कालदोषो न विद्यते। नित्या-
भ्यासयोगेन तथैवैकादशीव्रते" ॥ अनादित्वञ्च पुराणभार-
तादिप्रसिद्धश्रीपुरुषोत्तमश्रीविश्वेश्वरप्रभृतित्वमिति। तेनाना-
वृत्तमनादिदेवतादर्शनं तीर्थस्नानञ्च शुक्रास्ते मलमासे च
त्यजेत्। तीर्थचिन्तामणौ गयायां प्रतिप्रसवमाह वायु-
पुराणम्। "गयायां सर्वकालेषु पिण्डं दद्याद्विचक्षणः। अधि-
मासे जन्मदिने अस्ते च गुरुशुक्रयोः। न त्यक्तव्यं गयाश्राद्धं
सिंहस्थे च वृहस्पतौ" ॥ ननु जन्मदिने श्राद्धनिषेधाभावात्
कथं गयायां प्रतिप्रसव इति चेत्। "त्रयोदशीं जन्मदिनञ्च
नन्दां जन्मर्क्षतारां सितवासरञ्च। त्यक्त्वा हरीज्येन्दुकरान्त्य-
मैत्रध्रुवेषु च श्राद्धविधानमिष्टम्" ॥ इति दीपिकायां जन्म-
दिने नवान्नादिश्राद्धनिषेधात्। हरिः श्रवणा। इज्यः पुष्यः

इन्दुर्मृगशिराः करो हस्ता मन्त्यौ रेवती मैत्रोऽनुराधा ध्रुवगण उत्तरात्रयरोहिण्यः कर्माङ्गश्राद्धस्य तु प्रधानानुरोधेन कर्त्तव्यतया तत्र न निषेधः। अतएव पुंसवनादिषु नान्दीविधानं सङ्गच्छते।

अथ नवान्नम्। "सूर्य्ये चैव विशाखर्गे स्मरतिथौ पापे त्रिजन्मान्विते। नन्दा मन्दमहीजकाव्यदिवसे पौषे मधौ कार्त्तिके। भेषूग्राहिशिवेषु विष्णुशयने कृष्णे शशिन्यष्टमे। श्राद्धं भोजनकं नवान्नविहितं पुत्रार्थनाशप्रदम्"॥ सूर्य्ये चैव विशाखर्गे मार्गशीर्षस्य विंशतिदण्डाधिकप्रथमदिनत्रयावस्थिते सूर्य्ये स्मरतिथौ त्रयोदश्याम्। पापे पञ्चमताराचये। उग्रः पूर्वात्रयमघाभरण्यः। अहिरश्लेषा। शिव आर्द्रा। भोजराजः। "ब्रह्मविष्णुबृहस्पती-शशधरो मार्त्तण्डपौष्णादिती मैत्रे चित्र-विशाखवायुधनभे मूलाश्विवह्नौ तथा। शक्रे वारुण ऋक्षके शुभदिने श्राद्धं नवं शस्यते नन्दाभार्गवभूमिजेषु न भवेत् श्राद्धं नवान्नोद्भवम्"॥ ब्रह्मादयश्च रोहिणीश्रवणपुष्यमृगशिरोहस्ता-रेवतीपुनर्वस्वनुराधाचित्राविशाखास्वाती-धनिष्ठा-मूलाश्विनी-कृत्तिकाज्येष्ठाशतभिषाः। अत्र मूलाकृत्तिकाज्येष्ठाविधानात् वक्ष्यमाणान्नयादिनिषेधस्तु नवोदकश्राद्धपरः। उत्तरादि-त्रितयमपि इह ग्राह्यं ध्रुवत्वेन प्रागुक्तदीपिकाकारवचनेन श्राद्धविधानात् वक्ष्यमाणदेवलवचनाच्च। "अश्लेषा कृत्तिका ज्येष्ठा मूलाजपदकेषु च। भृगुभौमदिने रिक्तातिथौ नाद्यान्न-वौदनम्"॥ अजपदं पूर्वभाद्रपदा एतद्वचनन्तु श्राद्धानधि-कारिभक्ष्यकमात्रपरम्। अन्यथा "प्रदक्षिणमनुव्रज्य भुञ्जीत पितृसेवितम्। ब्रह्मचारी भवेत्तान्तु रजनीं ब्राह्मणैः सह" इति याज्ञवल्क्योक्तस्य श्राद्धदिनमात्रकर्त्तव्योदोष्याङ्गस्य श्राद्धा-वशिष्टमतिपत्तिरूपभक्षणस्य नियमितस्य ज्येष्ठामूलयोः सर्वदा

बाधापत्त्या मुख्यकल्पे क्वचिदपि नवान्नश्राद्धं न स्यात् अन्यत्र
तु प्रतिपाद्यगुणभूतत्वात् । प्रतिपत्तेर्गुणभूतस्य च प्रधाना-
प्रयोजकत्वात् उपवासाद्यनुरोधेन विशिष्टाभावस्य क्वचित्कत्वाच्च
सर्वदा बाधः । तन्नियमे किं मानमिति चेदापस्तम्बवचनम् ।
तद्यथा श्राद्धशेषमधिकृत्य "सर्वस्मात् ग्रासावरार्द्धमश्नीयात्"
इत्यत्र भूरिद्रव्यकृतत्ववाचिसर्वशब्दश्रुतेः अन्यथा तदपार्थं स्यात् ।
व्याघ्रमाह नव्यवर्द्धमानधृतशिवरहस्यम् । "श्राद्धं कृत्वा तु
यः शेषं नान्नमश्नाति मन्दधीः । लोभान्मोहाद्भयाद्वापि तस्य
तन्निष्फलं भवेत्" ॥ ब्रह्मपुराणे वराहः । "वृश्चिके शुक्लपक्षे
तु नवान्नं शस्यते बुधैः । अपरे क्रियमाणं हि धनुष्येव कृतं
भवेत् । धनुषि यत् कृतं श्राद्धं मृगनेत्रासु रात्रिषु । पितर-
स्तच्च गृह्णन्ति नवान्नामिषकाङ्क्षिणः" ॥ अपरे कृष्णपक्षे ।
मृगो नेता प्रापयिता यासां रात्रीणामिति व्युत्पत्त्या । नक्षत्र-
नेतुरित्यनेनाभिधानात्तत्पदं सिद्धम् । ततश्च मृगशिरः पूर्वार्द्धेन
वृश्चिकशेषभागे रात्र्यारम्भाच्चत्वारिंशद्दण्डावशिष्टपञ्चरात्रयो मृग-
नेत्रा इति । ज्योतिषे । "नवान्नं नैव नन्दायां न च सुप्ते जना-
र्द्दने । न कृष्णपक्षे धनुषि तुलायां नैव कारयेत्" ॥ इति
न च सुप्ते जनार्द्दन इत्याश्विनशुक्लपक्षेतरपरम् । आश्विना-
धिकारे । "शुक्लपक्षे नवं धान्यं पक्वं ज्ञात्वा सुशोभनम् ।
गच्छेत् क्षेत्रं विधानेन गीतवाद्यपुरःसरः" ॥ इति ब्रह्म-
पुराणे श्राद्धविधानात् । भोजराजः । "पौषे चैत्रे कृष्णपक्षे
नवान्नं नाचरेद्बुधः । भवेज्जन्मान्तरे रोगी पितॄणां नोप-
तिष्ठते" ॥ अत्र धनुषीत्येकवाक्यत्वात् धनुषीति धनुःस्थार्क-
परं साहचर्य्याच्चैत्रोऽपि सौरः । एवञ्च तुलायामित्यपि तुला-
र्कपरम् । यद्यपि "व्रीहिपाके कर्त्तव्यं यवपाके च पार्थिव ।
न तावाद्यौ महाराज विना श्राद्धं कथञ्चन" ॥ इति विष्णु-

धर्मोत्तरवचने श्राद्धं प्रति व्रीहियवपाकयोर्निमित्तत्वं प्रतीयते। तथापि "नवोदके नवान्ने च गृहप्रच्छादने तथा। पितरः स्पृहयन्त्यन्नमष्टकासु मघासु च॥ तस्माद्दद्यात् सदोद्युक्तो विद्वत्सु ब्राह्मणेषु च"॥ इति शातातपवचने पूर्वोक्तबहुषु वचनेषु च नवान्नस्य श्रुतेर्नवान्न सत्वेनैवोभयसाधारणं निमित्तत्वं लाघवात्। अभिलापवाक्ये नवान्नागमननिमित्तमिति नियोज्यं न तु यवान्नागमादि अन्नञ्च शूकधान्यतण्डुलविकार-विशेष इति प्रायश्चित्तविवेकः। शूकधान्यविवेकेऽमरः। "माषादयः शमीधान्ये शूकधान्ये यवादयः"॥ इति शमी सिम्बा व्रीहिपाके यवपाके चेत्युभयोपादानं श्राद्धद्वयार्थम्। नन्वेवं व्रीहियवपाककालवन्नवान्ने चेत्यस्य। "वृश्चिके शुक्ल-पक्षे च नवान्नं शस्यते बुधैः" इति वचनादस्य मप्यपरः काल इति चेन्न नवोदके नवान्ने चेत्यादौ सदेति श्रवणान्नित्यत्वे न व्रीहियवपाकयोरपि विष्णुवचनेन नित्यत्वाभिधानात् तयो-रेकवाक्यतया। यथा "अमावास्यातिस्रोऽन्वष्टकामाघीप्रौष्ठ-पद्युर्द्ध कृष्णत्रयोदशी व्रीहियवपाकौ चेति। एतांस्तु श्राद्ध-कालान् वै नित्यानाह प्रजापतिः। श्राद्धमेतेष्वकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते"॥ वृश्चिके शुक्लपक्षे च इति तु धनुरादिपर्युदस्ते-तरगौणकालमध्ये वृश्चिकस्य प्राशस्त्यमात्रार्थम्। न तु श्राद्धा-न्तरार्थमिति "शरद्वसन्तयोः केचिन्नवयज्ञं प्रचक्षते। धान्य-पाकवशादन्ये श्यामाको वनिनः स्मृतः"॥ इत्यनेन शरद्ध-सन्तविहितनवशस्येष्टेः। "श्यामाकैर्व्रीहिभिश्चैव यवैरन्योन्य-कालतः। प्रागिष्टं युज्यतेऽवश्यं नत्वनाश्रयणात्ययः"॥ इति कालान्तरदर्शनात्। श्राद्धेऽपि तथैति। एवमेव श्राद्धचिन्ता-मणिकृत्यतत्त्वार्णवौ। आग्रयणं नवशस्येष्टिः। नवोदके वर्षोपक्रमे आर्द्रास्थरवाविति यावत्। "प्रावृट्काले समायाते

रौद्र ऋक्षगते रवौ । नाडीवेधसमायोगे जलयोगं वदाम्यहम्”॥ इति रुद्रयामलात् । रौद्रमार्द्रा । अतएव नवीनवर्द्धमान-धृतम् । “आर्द्रादितो विशाखान्तं रविचारेण वर्षति” । तस्याश्च प्रथमपादेऽम्बुवाची । यथा राजमार्त्तण्डे । मृगशिरसि निवृत्ते रौद्रपादेऽम्बुवाची । “ऋतुमति खलु पृथ्वी वर्जयेत्त्री-ण्यहानि । यदि वपति कृषाणः क्षेत्रमासाद्य बीजं न भवति फलयोगः शस्य चाण्डालपाकः” ॥ ज्योतिषे “तस्मिन् वारे सहस्रांशुर्यत्काले मिथुनं व्रजेत् । अम्बुवाची भवेन्नित्यं पुन-स्तत् कालवारयोः” ॥ एतच्च प्रायिकं मत्स्यसूक्ते । “धरण्या मृत्युमत्यां च भूमिकम्पे तथैव च । अन्तरागमने चैव विद्यां नैव पठेन्नरः” ॥ अन्तरागमने गुरुशिष्ययोर्मध्ये पश्वादि-गमने । पशूनाह प्रायश्चित्तविवेकपैठीनसिः । “ग्राम्या-रण्याश्चतुर्दश । गोश्वाविरजोऽश्वतरोगर्दभो मनुष्यश्चेति सप्त-ग्राम्याः पशवः । महिषवानर ऋक्षसरीसृपरुरुपृषतमृगाश्चेति सप्तारण्याः पशवः” । इति तेन मनुष्यान्तरागमनेऽपि दोष-व्यवहारः अनुज्ञायापि न दोषः । “नाग्निब्राह्मणयोरन्तरे व्यपेयात् न गुरुशिष्ययोरनुज्ञया तु व्यपेत” इति मदनपारि-जातधृतवशिष्ठवचनात् । तथा “आर्द्रायाः प्रथमे पादे क्षीरं पिबति यो नरः । अपि रोषान्वितस्तस्य तक्षकः किं करि-ष्यति” ॥ नवान्नश्राद्धे भक्षणस्य न निमित्तत्वम् । किन्तु नवान्नागमनस्यैव । “नक्षत्रग्रहपीडासु दुष्टस्वप्नावलोकने । इच्छाश्राद्धानि कुर्वीत नवशस्यागमे तथा” ॥ इति विष्णु-पुराणात् । गोभिलभट्टभाष्ये श्रुतिः “गृहमेधी व्रीहियवाभ्यां शरद्वसन्तयोर्यजेत श्यामाकैर्वनी वर्षा स्वापत्कल्पेऽन्येन पुरात-नैर्वा” इति । श्राद्धचिन्तामणौ च हारीतः । “गृहमेधी शरद्वसन्तयोर्व्रीहियवाभ्यां यजेत वनी वर्षासु श्यामकैरापत्कल्पे-

ऽन्यैः पुरातनैर्वा" इति एतद्वाक्यादसंस्कृतधान्यजातेन श्राद्धा-न्तरं निषिद्धम्। तथा च श्राद्धाधिकारे वराहपुराणम्। "अकृताग्रयणञ्चैव धान्यजातं द्विजोत्तम। राजमाषानणूंश्चैव मसूरांश्च विवर्जयेत्"॥ अतः संस्कृतधान्यालाभे प्रेतश्राद्धं दुग्धादिनापि कार्य्यं प्रकृतौ तथा दर्शनात्। यथा ब्रह्मपुराणम्। "पयोमूलफलैः शाकैः कृष्णपक्षे च सर्वदा। पराधीन प्रवासी च निर्धनो वापि मानवः। मनसा भावशुद्धेन श्राद्धे दद्यात्तिलोदकम्"॥ अथ नवान्नश्राद्धाधिकारिणामेव तथा नियमः तदनधिकारिणान्तु विधवावदकृताग्रयणेनापि प्रेतश्राद्धमिति। एवं भोजनेऽपि। तथा च "दत्त्वैव ब्राह्मणेभ्यश्च हुत्वा वा वैश्वदेविकम्। अन्यो नवान्नमश्नीयादिति बौधायनोऽब्रवीत्"॥ इति रेणुकाचार्य्यधृतवर्द्धमानधृत-वचनम्। अन्यो नवान्नश्राद्धकरणासमर्थः। देवीपुराणम्। "नवं कृसरपूपाणि पायसं मधुपर्पटौ। वृथामांस न चाश्नीयात् पितृदेवविवर्जितम्"॥ नवं नवान्नम्। शङ्खः। "वृथाकृसरसंयावपायसा पूपशष्कुलीः। भुक्त्वा त्रिरात्रं कुर्वीत व्रतमेतत् समाहितः"॥ तेन देवपितृतिथिवर्जं कामतः सकृदभीषां भक्षणे त्रिरात्रं कृसरादिसाहचर्य्येण नवान्नेऽपि तथा। विष्णुपुराणम्। "प्राश्नीयाद्दधिसंयुक्तं नवं विप्राभिमन्त्रितम्"। प्रागुक्तदीपिकावाक्ये जन्मदिनजन्मर्क्षताराविषेधात्। "नन्दायां भार्गवदिने त्रयोदश्यां त्रिजन्मनि। अत्र श्राद्धं न कुर्वीत पुत्रदारधनक्षयात्"॥ इत्यत्र त्रिजन्मनीत्यस्य जन्मतिथिजन्मताराजन्मराशिरूप इत्यर्थः। इलायुधोऽप्येवम्। प्रागुक्तत्रयोदश्यौ जन्मदिनश्च नन्दामित्यत्र दिनपदं तिथिपरं तिथिसम्बन्धपाठात् त्रिजन्मनि त्रिजन्मनक्षत्रमिति व्याख्यानं गुरुचरणानामपि प्रामाणिकम्। राजमार्त्तण्डात् यथा तारा-

प्रकरणे। "सर्वमङ्गलकार्य्याणि त्रिषु जन्मसु कारयेत्। विवादश्राद्धभैषज्ययात्राक्षौराणि वर्जयेत्"॥ दीपिकायां मैत्रे श्राद्धविधानाद्दारुणगणे यन्मैत्रमिति पठितं तदनुराधा इति व्याख्यातञ्च वाचस्पतिमिश्रेण तद्धेयम्। अतएव श्राद्धविवेककृता। "दारुणञ्चोरगं रौद्रमैन्द्रं नैरृतमेव च"। ऐन्द्रं ज्येष्ठेति लिखितम्। एवञ्च "नक्षत्रेऽपि न कुर्वीत यस्मिन् जातो भवेन्नरः। न प्रोष्ठपदयोः कार्य्यं न चाग्नेये च भारत। दारुणेषु च सर्व्वेषु प्रत्यरौ च विवर्जयेत्"॥ इति श्राद्धाधिकारे महाभारतवचनं तत्प्रदर्शनमात्रम्। त्रिषु जन्मसु एव पूर्व्वं निषिद्धत्वात् प्रोष्ठपदा पूर्व्वभाद्रपदा द्वितारकत्वात् द्विवचनम् इति श्राद्धविवेककृत्। ततश्च यत् वाचस्पतिमिश्रेणाभिहितं प्रोष्ठपदौ पूर्व्वभाद्रपदोत्तरभाद्रपदौ इत्यत्रापि हेयम्। एतत्तारायाः पुंसि प्रयोगोऽप्यसाधुः स्त्रियां शेषाः। इति वक्ष्यमाणत्वात् "समधिनिष्ठाः स्युः प्रोष्ठपदाभाद्रपदास्त्रियः" इत्यमरकोषाच्च। पूर्व्वभाद्रपदाया एव श्राद्धमधिकृत्य विष्णुधर्म्मोत्तरेऽप्युक्तत्वेन निषेधाच्च। यथा "नक्षत्राणि तथैवात्र दारुणोग्राणि वर्जयेत्। मघोत्तरभाद्रपदाया अपि उत्तरात्रितय रौद्राश्विन्योयाम्य सर्पपित्र्यभेषु चाग्निभे। श्मश्रुकर्म सकलं विवर्जयेत् प्रेतकार्य्यमपि बुद्धिमान्नरः" इति वचनान्निषेध इति वाच्यं तैरेव एतद्देशवचनविरोधात् यथा "उत्तरात्रयणतिष्यो मृगशीर्षः प्रजापतिः। हस्तः शतभिषक्स्वातीचित्रापित्र्यमथाश्विभम्। नक्षत्राणि प्रशस्तानि सदैवैतानि पैतृके। अपराणि च ऋक्षाणि उच्यन्ते कारणैः क्वचित्"। उत्तरास्तिस्र इति कल्पतरुः। अपराणि धनिष्ठादीनि कारणैर्मघाऽमावास्यायोगादिभिः। पूर्व्वलिखितदीपिकावचने ध्रुवत्वेन उत्तरा-

विधानाच्च। ततश्च देवलादिवचनविरोधात् प्रेतकार्य्यमिति न प्रेतश्राद्धपरं किन्तु पतितप्रेतसम्प्रदानकदासीघटोदकदान-परम्।

अथ समयाशुद्धिः। ज्योतिःपराशरः। "अग्न्याधेयं प्रतिष्ठाञ्च यज्ञदानव्रतानि च। देवव्रतवृषोत्सर्गचूडाकरण-मेखलाः॥ माङ्गल्यमभिषेकञ्च मलमासे विवर्जयेत्। बाले वा यदि वा वृद्धे शुक्रे चास्तमुपागते॥ मलमास इवैतानि वर्जयेद्देवदर्शनम्। पक्ष वृद्धस्तु पूर्व्वेण दशाहं पश्चिमेन तु॥ प्रत्यग्बालो दशाहन्तु पूर्व्वेण च दिनत्रयम्"॥ पूर्व्वेणेति प्रातः प्रातः पूर्व्वदिशि दृष्टा रविकिरणाच्छन्नतया न दृश्यते चेद्यह-स्तदा प्रागस्तमितः तत्रास्तमितात् प्राक् पक्षं वृद्धः। पश्चिमे-नेति। एवं सायं सायम् अपरदिशि दृष्टा रविकिरणाच्छन्न-तया न दृश्यते चेद्ग्रहस्तदा प्रत्यगस्तमितस्तत्रास्तमितात् प्राक् दशाहं वृद्धः। "द्वात्रिंशद्दिवसायास्ते जीवस्य भार्गवस्य च। द्वासप्ततिर्मृदास्ते तु पादास्ते द्वादशक्रमात्"॥ इति ज्योतिर्विदुक्तकालानन्तरमपरदिशि दृश्यते चेत्तदा दशाहं प्रत्यग्बालः पूर्व्वदिशि चेत्तदा दिनत्रयं प्राग्बाल इति भट्टाचा-र्य्याः। "पक्षं वृद्धो मद्दास्ते तु बालश्च दशाहिकः। पादास्ते तु दशाहानि वृद्धो बालो दिनत्रयम्"॥ अत्र मल-मासादिकीर्त्तनं पुष्पितरक्तासोपलक्षणम्। "बहूनामेकधर्म्मा-णामेकस्यापि यदुच्यते। सर्व्वेषामेव तत् कुर्य्यादेकरूपा हि ते स्मृताः"॥ इति बौधायनवचनात्। अतएव प्रतिप्रसवे कालदोषो न विद्यते इति सामान्यत उक्तम्। तथा च गोभिल-पारस्कराभ्यां कर्म्मणः कालपरिभाषायाम् उदगयने पूर्व्वपक्षे पुण्ये-ऽहनि प्रागावर्त्तनादह्नः कार्य्यं विद्यादिति उदगयने आपूर्य्य-माणपक्षे पुण्याहे इति एताभ्याम् बह्वी बाधरप्य पुण्याहमुक्तम्।

अथ "विहितक्रियया साध्यो धर्मः पुंसो गुणो मतः ।
प्रतिषिद्धक्रियासाध्यः सगुणोऽधर्म उच्यते" ॥ इति तार्किकै-
रभिहितम् । "चिरध्वस्तं फलायालं न कर्मातिशयं विना"
इत्यनेन काम्यस्थलेऽपूर्वं शक्तिकल्पनावश्यकत्वेनान्यथापि ।
"स्थालीस्थास्तण्डुला एते सर्वे विक्लित्तिभागिनः । समकालाग्नि-
संयोगभागित्वात् प्रतिपन्नवत्" इति स्थालीपुलाकन्यायेन
वैदिकलिङ्त्वावच्छेदेनापूर्वं शक्तिकल्पनात् । प्रतिपन्नं हस्ता-
मर्दनादिना स्फुटितत्वेन ज्ञातम् । कार्य्यनियोगापूर्वशब्दैरुच्चार्य्य-
माणो धात्वर्थसाध्य स्वर्गादिफलसाधनात्मगुणो धर्म इति
प्रभाकरैरभिहितम् । तत्कथमङ्गः पुण्यत्वमिति चेत् तज्ज्ञान-
नयोग्ये भाक्तोऽयं पुण्यशब्दः । तथा च भट्टवार्त्तिकम् । "द्रव्य-
क्रियागुणादीनां धर्मत्वं स्थापयिष्यते । तेषामैन्द्रियकत्वेऽपि
न तादूप्येण धर्मता । श्रेयःसाधनता ह्येषां नित्यं वेदात्
प्रतीयते । तादूप्येण च धर्मत्वं तस्मान्नेन्द्रियगोचरः" इति ।
तादूप्येण स्वरूपत्वेन । तच्च पुण्यत्वं यथा रिक्तादिदोष-
रहितत्वं शोभनचन्द्रादित्वञ्च तथा मलिम्लुचादिदोषरहितत्व-
मपि । तथा च रत्नाकरादिधृतं न्यायरत्नवाक्यम् । पुण्ये
शुद्धे तच्च मलिम्लुचगुरुशुक्रबाल्यवृद्धास्तमयसिंहमकरान्यतर-
गुर्व्वस्थिति पुर्वराश्यनागतातिचारिगुरुकवत्सरपूर्व्वराशिसङ्क्रमि-
ष्यमाणातिचारिगुरुकपञ्चवयवक्रिगुरुकाष्टाविंशतिवासरकम्पा-
द्यद्भुतोत्तरसप्ताहसिंहादित्यगुर्वादित्यपौषादिमास-चतुष्टयान्य-
तमैकद्वित्रितदधिकान्यतमदिनवृद्ध्याकालिकावृद्ध्युत्तर एक-
त्रिसप्ताहान्यतमदिनेनापिसप्तसमयान्यसमयत्वमिति । एषु प्रमाणं
वक्ष्यामः । अत्र नव्यवर्द्धमानः । एकद्वित्रितदधिकान्यतम-
दिनवृद्ध्या कालिकवृद्ध्युत्तरैकत्रिसप्ताह इत्यत्र उत्तरदिनत्वस्य
पूर्व्वदिननिरूप्यत्वात् उत्तरत्वपूर्व्वत्वयोर्विरुद्धतया नानात्वात् ।

अतोऽग्रिमदिनादित्वप्राप्तिरिति जीवमिश्रेणाभिहितम्। न चैकमेकदिनं वृष्ट्यवच्छेदानवच्छेदाभ्यां भिन्नमिति वाच्यं विशेष्यीभूतदिनस्यैकत्वेन प्रत्यभिज्ञानविरोधेन उपाधिमात्र-भेदात् अन्यथा अग्रावच्छिन्नवृक्षस्य मूलावच्छिन्नवृक्षस्याभेदेनैना-न्याभावस्याव्याप्य वृत्तित्वप्रसङ्गादित्याह। तन्न वृष्टिदिनोत्त-रदिनस्य निषेधविषयत्वे वृष्टिदिनस्य कर्मार्हता स्यात्। तस्मात् विशेष्याया वृष्टेरेवोत्तरत्वम्। न तु तदवच्छेदकदिनस्यापीति। तेनैकस्मिन् दिने वृष्ट्या तद्दिनमात्रत्यागः द्वितीयदिनादौ तु अन्तिमदिनमारभ्य त्र्यहसप्ताहयोस्त्यागः। तथा च व्यासः। "नो सन्ध्या गर्जिते प्राहुर्व्रतोपनयनं बुधाः। न च वृष्टावथा-काले वृष्ट्या वा सप्तवासरान्"॥ आसप्तवासरासरानित्यत्र उपस्थितत्वाद्वृष्टिकालमादाय सप्ताहगणना आसप्तवासरानिति अधिकसङ्ख्या व्यवच्छेदार्थम् एतेन विध्यनुवादभिया अधिक-सङ्ख्या निरस्ता। अत्र वृष्ट्युत्तरमेव सप्ताहत्यागः एतद्वचनन्तु तृतीयादिदिवसीयाकालवृष्ट्यभिप्रायेण। "अतो दिनेनैकदिनं त्याज्यं द्वितीयेन दिनत्रयम्। तृतीयेन च सप्ताहं त्यजेदकाल-वर्षणे"॥ इति न्यायरत्नपरिगृहीतवाक्येऽपि दिनेन दिन-वृत्तिवर्षणेन एवं द्वितीयेनेत्यादौ ज्ञेयम्। अतएव न्यायरत्ने-ऽपि वृष्ट्युत्तरत्वमुक्तं न तु वृष्टियुक्तदिनोत्तरत्वमिति। एका-दिदिनवृत्तित्वविशेषणं दिनात्यत्व बहुत्वज्ञापनार्थमिति श्रीप-तिव्यवहारनिर्णये। "आकालिकीं वृष्टिमवेक्ष्य गत्वा पदं न गच्छेच्छुभमात्मनोच्छन्। चौरं व्रतञ्चापि शुभाभिलाषी कदापि नैव मनसापि कुर्यात्"॥ अत्र नो सन्ध्या गर्जित इति आकालिकीं वृष्टिमवेक्ष्य इत्यादिश्रवणात्। "अतोऽह्नि पूर्वसन्ध्यायां वारिदो यदि गर्जति। व्रतन्तत्र तु नैव स्यादिति धर्मो व्यवस्थितः"॥ इति वचने पूर्वपदमपि कारणताबाधक-

त्वेन परसन्ध्याव्यावर्त्तकम् । अन्यथा संक्रान्तिवद्वायनिमित्त-त्वेन परसन्ध्यायां गर्जितेऽपि व्रतवैगुण्यं स्यात् एतेन पूर्वदिने सायंसन्ध्यागर्जनेऽपि परदिने व्रतनिषेध इति मैथिलमतं चिन्त्यमिति । समन्वयर्थानुपपत्तेः । गीतायां "मयैवैते पूर्वं निहता निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन्" इतिवत् स्वरूपाख्यान-परं वा पूर्वपदं कामरूपीयनिबन्धेऽप्येवम् । योगीश्वरः । "चतुर्मासे निवृत्ते तु चक्रपाणौ समुत्थिते । अकालवृष्टिं जानीयात् यावन्न सुप्यते हरिः" ॥ अत्र यावद्विष्णुमहोत्सव इति जीमूतवाहनः पठति महोत्सवः फाल्गुनी पूर्णिमा इति व्याख्याति च । कृत्यचिन्तामणिभोजराजव्यवहारसमुच्चय-श्रीधरसमुच्चयेषु । "पौषादिचतुरो मासान् ज्ञेया वृष्टिरका-लजा । व्रतयज्ञादिकं तत्र वर्जयेत् सप्तवासरान् ॥ मार्ग-मासात् प्रभृतिमुनयो व्यासवाल्मीकिगर्गाद्यैवं यावत् प्रवर्षण-विधौ नेति कालं वदन्ति । नाडीजङ्घः सुरगुरुमुनिर्वक्ति वृष्टेरकालौ मासावेतौ न शुभफलदौ पौषमाघौ न ज्ञेयाः" मार्गादित्यवधौ पञ्चमी नाभिविधौ व्यासवाल्मीकिगर्गा इत्यत्र व्यासवाल्मीकिशिष्या इति जीमूतवाहनः पठति । एतानि राजमार्त्तण्डकृत्यचिन्तामणौ च । एवं पक्षत्रये व्यवस्थिते येन सर्वपरिग्रहः स्यात् तस्यैव ग्रहणमिति न्यायेनाद्यः पक्षः श्रेयान् तदुत्तरन्तु पक्षद्वयमापदत्यन्तापद्विषयमेवमन्यत्रापि । अतएव राजमार्त्तण्डे । "उक्तानि प्रतिषिद्धानि पुनःसम्भावि-तानि च । सापेक्षनिरपेक्षाणि श्रुतिवाक्यानि कोविदैः" इति शेषचरणे मीमांस्यानीह कोविदैरिति कृत्यचिन्तामणौ पाठः । यद्वा "स्पष्टस्य तु विधेरन्यैरुपसंहार इष्यते" । इति न्यायेन दोषातिशयार्थं एव सामान्यनिषेधे विशेषनिषेधः तत्रापि विशेष उक्तो वृहस्पतिना "वृष्टिः करोति दोषं ताव-

ऽकामसम्भवा राज्ञः । यावन्न भवति याने नरपशुचरणाङ्किता वसुधा" । काश्यपः "ऋचैकमन्दिरगतौ यदि जीवभानू शुक्रोऽस्तगः सुरवरैकगुरुश्च सिंहे । नारभ्यते व्रतविवाहगृहप्रतिष्ठा चौरादिकर्म गमनागमनञ्च धीरैः" । ऋचैकमन्दिरगताविति विशिष्टं न पृथक् । तथा च । "एकराशिगतौ स्यातामेकर्चविषये यदि । गुर्वादित्यौ तदा त्याज्या यज्ञोद्वाहादिकाः क्रियाः" । चातुर्मास्यव्रते तु प्रतिप्रसवमाह महाभारते । "चातुर्मास्यव्रतारम्भमस्तगेऽपि गुरौ भृगौ । खण्डे वापि तिथौ कुर्य्यात् एवमेव समापनम्" । वराहपुराणे । "आषाढ़शुक्लद्वादश्यां पौर्णमास्यामथापि वा । चातुर्मास्यव्रतारम्भं कुर्य्यात् कर्कटसंक्रमे । अभावेऽपि तुलार्केऽपि मन्त्रेण नियमं व्रती । कार्त्तिके शुक्लद्वादश्यां विधिवत्तत् समापयेत्" । महाभारते । "चतुर्द्धापि हि यच्चीर्णं चातुर्मास्यव्रतं नरः । कार्त्तिके शुक्लपचे तु द्वादश्यां तत् समापयेत्" । अत्र द्वादश्यां यत्समापनमुक्तं तत् द्वादश्यारम्भपच एव । कर्कटसंक्रमपतुलासंक्रमारम्भयोस्तु वृश्चिकार्के हरेरुत्थाने सति तद्दिवस्य अन्यथा तुलार्के समापने कर्कटसंक्रमणारम्भे आषाढ़ारम्भे च चातुर्मास्यानुपपत्तेः । तुलार्कसमारम्भे तुलार्कस्यासरानुपपत्तेश्च । अतएव पौर्णमास्यारम्भपचे तत्रैव समापनमुक्तम् । तथा च मत्स्यपुराणम् । "आषाढ़ादि चतुर्मासं प्रातःस्नायी भवेन्नरः । विप्रेभ्यो भोजनं दत्त्वा कार्त्तिक्यां गोप्रदो भवेत्" । तत्र मन्त्रानाह सनत्कुमारः । "इदं व्रतं मया देव गृहीतं पुरतस्तव । निर्विघ्नां सिद्धिमाप्नोतु प्रसन्ने त्वयि केशव । गृहीतेऽस्मिन् व्रते देव यद्यपूर्णे त्वहं म्रिये । तन्मे भवतु संपूर्णं त्वत्प्रसादाज्जनार्दन" । समाप्तौ तु "इदं व्रतं मया देव कृतं प्रीत्यै तव प्रभो । न्यूनं संपूर्णतां यातु त्वत्प्रसादाज्जना-

दैन"। तुलार्कमात्रेऽप्येवं कर्त्तव्यं वर्षकृत्ये नारदीयम्। "अन्नेन क्षिपेद् यस्तु मासं दामोदरप्रियम्। तिर्य्यक्योनिमवाप्नोति सर्वधर्मबहिष्कृतः। व्रतोपवासनियमैः कार्त्तिकी यस्य गच्छति। देवो वैमानिको भूत्वा स याति परमां गतिम्"। गोविन्दमानसोल्लासे नारदीयम्। "न मत्स्यं खादयेन्मांसं न कौर्म्मं नान्यदेव हि। चाण्डालो जायते राजन् कार्त्तिके मांसभक्षणात्। अमांसाशी भवेद्यस्तु गां स दद्याच्च दक्षिणाम्"। तथा "नित्यस्नाने हविर्दद्यान्निःस्नेहे घृतशक्तवः"। नित्यस्नाने प्रातःस्नाने घृतशक्तवो दक्षिणा देया। तथा "आमिषस्य परित्यागे सवत्सा कपिला तथा। एकान्तरे त्वजा देया फलाहारे च शालयः। शाकाहारे घृतं दद्यात् पात्रं राजतमेव हि। सर्वेषामप्यभावे तु यथोक्तकरणं विना। विप्रवाक्यात्तथा शम्भु व्रतस्योद्यापलक्षणम्। तथा विप्रवचो यस्तु गृह्णाति मनुजः शुभे। अदत्त्वा दक्षिणां वापि स याति नरकं ध्रुवम्"। विप्रवाक्यमच्छिद्रावधारणं तदपि दक्षिणारूपं किञ्चिद्दत्त्वा ग्राह्यम्। तथा "निष्पावान्राजमाषांश्च सुप्ते देवे जनार्दने। यो भक्षयति राजेन्द्र चाण्डालादधिको हि सः। कार्त्तिके तु विशेषेण राजमाषांश्च वर्जयेत्। निष्पावान्मुनिशार्दूल यावदाहूतनारकी। कदम्बानि पटोलानि वृन्ताकसहितानि च। न त्यजेत् कार्त्तिके मासि यावदाहूतनारकी। एतानि भक्षयेद् यस्तु सुप्ते देवे जनार्दने। शतजन्मार्जितं पुण्यं दहती नात्र संशयः"। निष्पावः श्वेतशिम्बिरिति वर्षकृत्ये निष्पावः शिम्बिसदृशो दक्षिणापथे प्रसिद्ध इति कल्पतरुः। पटोलानि फलानि नपुंसकनिर्देशात्। अन्यत्र "पटोलस्तिक्तकः पटुः" इत्यमरकोषे पुंसि निर्दिष्टः। केचित्तु कडम्बानि इति पठन्ति। कडम्बानि कलम्बीशाकमिति प्रसिद्धानीति व्याख्यान्ति च। यद्यपि

"न वटप्लक्षोदुम्बरनीपदधित्थमातुलङ्गानि वा भक्षयेत्" इति हारीतेन सामान्यतः कदम्बं निषिद्धं तथाप्यबाधिकदोषाय पुनर्निषिद्धं मातुलङ्गं बीजपूरकमिति कल्पतरुः। महाभारते। न भोगादीन्नृपानुपक्रम्य "एतैरन्यैश्च राजेन्द्रैः पुरा मांसं न भक्षितम्। शारदं कौमुदं मासं ततस्ते स्वर्गमाप्नुयुः। कौमुदन्तु विशेषेण शुक्लपक्षं नराधिप। वर्जयेत् सर्वमांसानि धर्मो ह्यत्र विधीयते"। कौमुदं कार्त्तिकम्। ब्रह्मपुराणे कार्त्तिकमधिकृत्य "एकादश्यादिषु तथा तासु पञ्चसु रात्रिषु। दिने दिने च स्नातव्यं शीतलासु नदीषु च। वर्जितव्या तथा हिंसा मांसभक्षणमेव च"। मांसभक्षणनिषेधे कार्त्तिकमास-तच्छुक्लपक्षतत् पञ्चदिनानि शक्ताशक्तभेदात् पापतारतम्यात् वा निषिद्धानि। ब्रह्माण्डपुराणे। "तुलायां तिलतैलेन सायसन्ध्यार समागमे। आकाशदीपं यो दद्यात् मासमेकं निरन्तरम्। सश्रीकाय श्रीपतये स श्रीमान् भुवि जायते। दामोदराय नभसि तुलायां लोलया सह। प्रदीपन्ते प्रयच्छामि नमोऽनन्ताय वेधसे। इति मन्त्रेण यो दद्यात् प्रदीपं सर्पिरादिना। आकाशे मण्डपे वापि स चाक्षयफलं लभेत्। विष्णुवेश्मनि यो दद्यात् कार्त्तिके मासि दीपकम्। अग्निष्टोमसहस्रस्य फलं प्राप्नोति मानवः"॥ विद्यापतिकृत-वर्षकृत्ये कल्पलतायाञ्च गार्ग्यः। "जीवादित्ये बाले शुक्रे ऽस्तं दद्याद्यन्माङ्गल्यं प्रतिष्ठां स्नातञ्च कुर्य्यात्"। माङ्गल्यं विवाहादि। स्नातं पुष्करिण्यादि। राजमार्त्तण्डे हारीतः। "यात्रां चूडां विवाहं श्रुतिविवरविधिं ग्रामसद्मप्रवेशं प्रासादो-द्यानहर्म्यान् सुरनरभवनारम्भविद्याप्रदानम्। मौञ्जीबन्धं प्रतिष्ठां मणिधरकनकाधारणं कुर्वते ये। मृत्युस्तेषाञ्च सिंहे गुरुदिनकरयोरिकरामिश्रयोश्च"। सिंहे गुरुदिनकरयोः सिंहस्थे

गुरौ रवौ च एकराशिस्थयोर्युगपत्तयोरेव तेषाञ्च सिंह इत्यत्र तेषां हरौस्थ इति पाठान्तरम्। हरौस्थे सिंहे। हृहस्पतौ। सोमशेखराख्यनिबन्धे। "वापीकूपतडागयागगमनक्षौरप्रतिष्ठा-व्रतं विद्यामन्दिरकर्णवेधन महादानं वनं सेवनम्। तीर्थ-स्नानविवाहदेवभवनश्चानादिदेवेचणं दूरेणैव जिजीविषुः परि-हरेदस्तं गते भार्गवे"। दीपिकायाम्। "गुर्वादित्ये गुरौ सिंहे नष्टे शुक्रे मलिम्लुचे। याम्यायने हरौ सुप्ते सर्वकर्माणि वर्जयेत्"॥ सर्वकर्माणीति वचनान्तरोक्तप्रातिस्विकनिषिद्ध-कर्मपरं लाघवात् अन्यथा अतिप्रसङ्गापत्तेः। हृद्राज-मार्त्तण्डः। "यात्रा विवाह-व्रतबन्धवेश्मप्रासाद-चूडाकरणं हितैषी। नष्टे भृगौ नोपदिशेन्नराणां देवप्रतिष्ठामपि कर्ण-वेधम्। हित्वाद्यं शुभकर्माणि कुर्य्यादस्तमिते सिते। विवाहं मेखलाबन्धं यात्राञ्च परिवर्जयेत्"॥ अत्र यात्रास्वेति चकारः पूर्ववचनोपात्तमुन्यन्तरोक्तप्रातिस्विकनिषिद्धकर्माणि समुच्चि-नोति। "बाले शुक्रे वृद्धे शुक्रे नष्टे शुक्रे जीवे नष्टे बाले जीवे जीवे सिंहे सिंहादित्ये जीवादित्ये। तथा मलिम्लुचे मासि सुराचार्य्येऽतिचारगे। वापीकूपतड़ागादिक्रियाः प्राग्-दिताख्यजेत्"॥ एवञ्च कालाशुद्धौ विद्यारम्भं न कुर्य्यात् तद्विधानञ्च विष्णुधर्मोत्तरे। "संप्राप्ते पञ्चमे वर्षे अप्रसुप्ते जनार्दने। षष्ठीं प्रतिपदञ्चैव वर्जयित्वा तथाष्टमीम्॥ रिक्तां पञ्चदशीञ्चैव सौरिभौमदिनन्तथा। एवं सुनिश्चिते काले विद्यारम्भन्तु कारयेत्। पूजयित्वा हरिं लक्ष्मीं देवीञ्चापि सरस्वतीम्। स्वविद्यासूत्रकाराञ्च स्वाञ्च विद्यां विशेषतः"॥ हृहस्पतिः। प्राङ्मुखो गुरुरासीनो वरुणाभिमुखं शिशुम्। अध्यापयेत् प्रथमं द्विजाशीर्भिः प्रपूजितम्"॥ अथाधीतस्य दानमावश्यकम्। तथा च श्रुतिः। "योऽधीत्यार्थिभ्यो विद्यां

न प्रयुञ्जीत न कार्य्यदा स्यात् श्रेयसो द्वारमावृणुयात्" इति तद्दानञ्च "अध्यापनेन व्याख्याय प्रतिलिख्यार्पणेन च। सम्भवत्यसो धीमद्भिर्निबन्धः क्रियतेऽपि च" इति॥ एवमेव सरला। एवं शिष्यस्यापि गुरुषु दानत्वमाह लघुहारीतः। "एकमप्यक्षरं यस्तु गुरुः शिष्ये निवेदयेत्। पृथिव्यां नास्ति तद्द्रव्यं यद्दत्वा सोऽनृणी भवेत्"॥ लिङ्गपुराणे। "यस्तु लब्ध्वा परतः शास्त्रं संस्कारं प्राप्य वै शुभम्। अन्यस्य जनयेत् कीर्त्तिं गुरोः स ब्रह्महा भवेत्॥ विधारयेत्तथा मौर्व्यात् योऽपि शास्त्रमनुत्तमम्। स याति नरकं घोरमक्षयं भीमदर्शनम्"॥ राजमार्त्तण्डे देवलः। "शाले गृहे तथैवास्ते कुरुते देवसन्निधि। उद्वाहितायां कन्यायां दम्पत्योरेकतासनम्"॥ वस्तक इति शेषः। राजमार्त्तण्डे। "सिंहे गुरौ परिणीता पतिमात्मानमात्मजान् हन्ति। क्रमशस्तेषु पित्रादिषु वशिष्ठगर्गादयः प्राहुः"॥ पित्रादिषु सिंहघटकमघापूर्वफल्गुन्युत्तरफल्गुनीप्रथमपादेषु। प्रतिप्रसवमाह शातातपः। "माघ्यां यदि मघा नास्ति सिंहे गुरुरकारणम्"। तत्रैव हेमाद्रिधृतमाण्डव्यवचनम्। "श्रुतिवेधजातकाम्नप्राशनचूडादिकः सर्वः। रविभवनस्थे जीवे कार्य्यो वर्ज्यो विवाहस्तु"॥ माघ्यां मघायोगे तु ऋक्षैकमन्दिरगतावित्यादिना सर्वकर्म निषेधात्। यथैवं विवाहोऽपि त्यज्यते। तथा च राजमार्त्तण्डे दक्षः। "गुरौ हरिस्थे न विवाहमाहुर्हारीतगर्गप्रमुखा मुनीन्द्राः। यदा न माघी मघसंयुता स्यात् तदा च कन्योद्वहनं वदन्ति"॥ इत्यञ्च माघ्यां मघायोगाभावेऽपि श्रुतिवेधादिमात्रेऽपि गुरौ भवति विवाहस्तु गुरोर्मघापरित्यागादेव तथा च माण्डव्यः। "मघा ऋक्षं परित्यज्य यदा सिंहे गुरुर्भवेत्। तत्राब्दे कन्यका चोढ़ा सुभगा सुप्रिया भवेत्"॥ वात्स्यायनः। "यावो-

दाहप्रतिष्ठादिग्टहचूडाव्रतादिकम् । यत्नतो वर्जयेच्चैव जीवे वक्रातिचारगे । कीर्त्तिभङ्गः प्रतिष्ठाया भयं चौरात्तथाध्वनि । चूडोद्वाहे भवेन्मृत्युर्व्रते हानिर्भयं ग्टहे । अतिचारे त्रिपचः स्यात् वक्रे पचचतुष्टयम् । न कुर्यात्तत्र यात्रादिगुरोर्वक्रातिचारयो"। गर्गः । "गुरोर्वक्रातिचारे च वर्जयेत्तदनन्तरम् । यज्ञव्रतविवाहादावष्टाविंशतिवासरान्" । माण्डव्यः । "यदा वक्रातिचाराभ्यां राशिं गच्छति वाक्पतिः । दिनानि सप्तविंशानि त्यक्त्वा कर्म्म समाचरेत्" ॥ अत्रापि पूर्व. पूर्वः पचः श्रेयान् राशिं राश्यन्तरम् अन्यथा व्यर्थं स्यात् । अतएव न्यायरत्नेनापि पूर्वराशिगमिष्यमाणातिचारगुरुके इत्युक्तम् । हृहद्राजमार्त्तण्डे । "वक्रातिचारोपगताः कुजाद्या यद्यन्यराशौ परिवर्जनीयाः । यथाक्रमस्थाः स्वग्टहस्थिता वा न वर्जनीया यवना वदन्ति" ॥ व्यवहारसमुच्चये ज्योतिश्चिन्तामणौ च हारीतः । "कृत्वातिचारं यदि पूर्वराशिं नायाति मन्त्री विबुधाधिपानाम् । यान विवाह व्रतबन्धगेह सर्वं तदा हन्ति मतं मुनीनाम् ॥ अतिचार गते जीवे वृषे हृश्चिककुम्भयोः । यज्ञोद्वाहादिक कुर्यात्तत्र कालो न लुप्यते" ॥ ज्योतिःकल्पलतायां वाचस्पतिमिश्रैः "पूर्वराशि यदा त्यक्त्वा अपूर्णे वत्सरे गुरुः । लुप्तकालः स विज्ञेयः परगेह गतो यदा ॥ मीने मेषे वृषे चैव तथा मिथुनकन्ययोः । अतिचाराद दोष. स्यान्नियतं काललोपज." ॥ द्वैतनिर्णये । "कन्याहृश्चिकमेषेषु मन्मथे च झषे वृषे । अतिचारेषु कर्त्तव्य विवाहादि बुधैः सदा" इति अमूलकमित्युक्तम् । वराहसहितायाम् । "अतिचार गते जीवेऽस्तश्चैव कुरुते स्थितिम् । तदा महातिचारः स्यात् लुप्तसंवत्सरक्रियः ॥ अतिचारेण यो राशिर्लङ्घितो देवमन्त्रिणा । तदाद्यो वत्सरो लुप्तो योऽसहं. सर्वकर्मसु ॥ तत्र वर्षं कर्म्मणो

लुप्तत्वात् वक्रगे लुप्त इति तदाह योऽनर्हं इति। भुजबल-भीमादिनिबन्धेषु। "शुभं भवनमासाद्य यदातिक्रमते गुरुः। अत्र संवर्द्धिता कन्या सुखं भर्त्तुः प्रमोदते"। दीपिकायाम्। "त्रिकोणजाया धनलाभराशौ वक्रातिचारेण गुरुः प्रयाति। यदा तदा प्राह शुभे विलग्ने हिताय पाणिग्रहणं वशिष्ठः"॥ त्रिकोणं नवपञ्चकम्। जायासप्तमं धनं द्वितीयं लाभ एकादशगृहम्। रत्नकोषे। "पक्षौ दशाहानि तथा त्रिपक्षौ मासविभागः खलु षट् च मासाः। एषोऽतिचारः कथितो ग्रहाणां भौमादिकानां परतस्तु चारः"॥ प्रतिष्ठाकाण्डकल्पतरौ देवीपुराणम्। "यदा जीवे स्थिते सिंहे तथैव मकरस्थिते। देवारामतडागादिपुरोद्यानगृहाणि च॥ विवाहादिमहाभाग भयदानि विनिर्दिशेत्॥ यदा द्वादशगे जीवे अष्टमेवाथ भास्करे। प्रतिष्ठा कारिता विष्णोर्महाभयकरी मता"। कृत्यचिन्तामणौ देवीपुराणम्। "सिंहस्थ गुरुं शुक्रं सर्वारम्भेषु वर्जयेत्। आरब्धञ्च न सिध्येत महाभयकरं भवेत्॥ कूपारामतडागेषु पुरोद्यानगृहेषु च। सिंहस्थं मकरस्थञ्च गुरुं यत्नेन वर्जयेत्॥ कारको व्रजते नाशं सन्तानः क्षीयतेऽचिरात्"। गुणिसर्वस्वे। मकरगुरौ प्रवर्त्तकं नरसिंहपुराणम्। "विवाहो नैव कर्त्तव्यः सिंहस्थे गुरौ यदा। मकरस्थे च तत्कार्य्यं कल्याणं सर्वतो बुधैः"। तथा देवीपुराणम्। "मकरस्थो यदा जीवो वर्जयेत् पञ्चमांशकम्। शेषेष्वपि च भागेषु विवाहः शोभनो मतः"। एतद्वाक्य व्यवहारपरिगृहीतमिति कृत्यचिन्तामणिः। एतेनैतदनाकरं भवति किन्तु मैथिलानामनाचारः इति स्वरसोऽवगम्यते। अतएव रत्नावल्यादिषु नीचस्थ गुरावेव दोष उक्तः। गुरोर्नीचस्थत्वमपि विंशांशमकरराशेः पञ्चमांशं यावदिति

ज्योतिस्तत्त्वे ज्ञेयम्। रत्नावल्याम्। "नीचस्थः सिंहगो वा यदा भवति गुरुः सूर्य्यरश्मौ च लीनः। संयुक्तो वा यदि स्यात् दशशतघृणिना चोपरूपोऽथ बालः। यात्रा गेहं विवाहो व्रतममरगृहं यज्ञचूडादि सर्वं वापी चोद्यानकूपं न भवति शुभदं यद्‌ यदिष्टञ्च लोके"। ज्योतिरत्नमालायां छात्रचिन्तामणौ च वात्सरः। "शाखाधिपे बलिनि केन्द्रगतेऽथवास्मिन् वारेऽस्य चोपनयनं कथितं द्विजानाम्। नीचस्थितेऽरिगृहगेऽथ पराजिते वा जीवे भृगौ व्रतविधिः स्मृतिकर्महीनः"। अस्य शाखाधिपस्य तेन सामगानां कुजवारेऽप्युपनयनं सामवेदाधिपो भौम इत्युक्तत्वात्। कामरूपीय निबन्धे स्मृतिसागरे देवीपुराणम्। "मकरस्थो यदा जीवस्तदा त्रिंशद्दिनं त्यजेत्। त्यक्त्वा तु षष्टिदिवसं कुर्य्यात् कर्म्माणि मानवः"। रायमुकुटज्योतिःकालकौमुद्याम्। यत्तु "मकरस्थं गुरुं यत्नात् सिंहवत् परिवर्जयेत्। देवारामतडागेषु पुरोद्यानगृहेषु च"। इत्यादि दैवज्ञवचनं तदपि सिंहवत् परिवर्जयेदित्यनेन यथा सिंहस्थस्य गुरोस्त्याज्यता तथा मकरस्थस्यापीति गम्यते। सिंहस्थगुरोर्मघायुक्तमाघ्यां मत्स्यामेव त्याज्यता अतो मकरस्थस्यापि गुरोस्तस्यामेव त्याज्यता इत्यवगम्यते। अतएव देवीपुराणम्। "यथा जीवस्थिते सिंहे तथैव मकरस्थिते"। इत्यत्र यथा तथोपादानं तदपि देशविशेष एव दूषणम्। तथा हि "गङ्गाया उत्तरे तीरे गिरिराजस्य दक्षिणे। सिंहस्थं मकरस्थञ्च गुरुं यत्नेन वर्जयेत्"। अतएवान्यदेशाभिप्रायेण। भीमपराक्रमे। "वापीकूपतडागादि निषिद्धं सिंहगे गुरौ। मकरस्थे तु तत्कार्य्यं न दोषः कालदोषजः। कार्य्यं मकरगे जीवे विवाहाद्यखिलं बुधैः। न तु सिंहगते जीवे कुर्य्यात्किमपि कश्चन"। अत्र पूर्व्वोक्तनरसिंहपुराणवचने मकरस्थमाघे

विवाह उक्तः । अतएव तत्सारभूतं व्यवहारमात्रं विविच्यते श्रीपतिनात्मबुद्धेरिति प्रतिज्ञाय समयाशुद्धौ मकरस्थवृहस्पति-दोषमनभिधाय केवलमुपनयने नीचस्थवृहस्पतिर्निषिद्धः । एतेन द्वैतनिर्णये श्रीपतिसंहितायां व्यवहारोपवृंहितमेव वचनं न च व्यवहारविरुद्धमिति । एतेन मकरस्थगुर्व्वादौ विवाहादि-विधायकं वचनं तदाचारविरहादनादरणीयम् । इति वाच-स्पतिमिश्रोक्तं हेयम् । प्रतिज्ञाव्यतिरिक्तमकरस्थगुरुकर्म्मनि-षेधकश्रीपतिग्रन्थविरहात् । अथ तन्निषेधकमुनिवचनानि प्रामाणिकान्तरधृतत्वादुपादेयानीति चेत् तर्हि प्रतिप्रसव-वचनान्यपि तथा । एवञ्चातिचारविवाहादिनिषेधकवचनानि श्रीपतिना लिखितानि न तु तदपवादकानीति । तेन तान्य-प्रामाणिकानीति यदुक्तं तदपि हेयम् । प्रकृते पूर्व्वोक्तयुक्ते-स्तौल्यात् । भुजबलभीमे । "जीवोऽर्केण युतः करोति मरणं बालाश्रुतो भागुरिः । नष्टचैकगतो वदन्ति यवनाः पाद-स्थितो देवलः । प्रायो गर्गपराशरादिमुनयो नेच्छन्ति चास्तं गते तस्मादस्तमिते सुरेन्द्रसचिवे नेष्टं विवाहादिकम्" ॥ श्रीपतिरत्नमालायाम् । "प्रागुद्गतः शिशुरहस्त्रितयं सितः स्यात् पश्चाद्दशाहमितपञ्चदिनानि वृद्धः । प्राक्पक्षमेव कथितो-ऽविवशिष्टगर्गैर्जीवस्तु पक्षमपि वृद्धशिशुर्विवर्ज्ज्यः" । वृद्धशिशु-त्वगन्तेति क्वचित् पाठः । सितः शुक्रः इह पश्चाद्दिशि । राजमार्त्तण्डे । "भवेत् सन्ध्यागतः पश्चात् पञ्चमेधन् दिन-त्रयम् । दिनानि पञ्च पूर्व्वेण तत्कृते धर्म्म वर्ज्जयेत् । बाले वृद्धे च सन्ध्यायां चतुःपञ्चत्रिवासरान् । जीवे च भार्गवे चैव विवाहादिषु वर्ज्जयेत् । बाले वृद्धे च सन्ध्यायां नष्टे च भृगु-नन्दने । दुर्भगा वासतो वन्ध्या मृत्युयुक्ता क्रमात् । बाले च दुर्भगा नारी वृद्धे नष्टप्रजा भवेत् । नष्टे च मृत्यु-

माप्नोति सर्वमेवं गुरावपि" ॥ वृद्धे पञ्च दिनत्वकीर्त्तनमप्यापद्विषयम् । ज्योतिःपराशरेण । भृगोः पादाम्लेऽपि दद्याद्विधानात् एवं गुरावपि । रत्नमालायां पञ्चविधानात् तयोर्मते न सन्ध्यायाः पृथङ्निर्देशोऽपि वृद्धत्वेनैव तद्ग्रहणात् । दीपिकायाम् । "गुर्व्वादित्ये गुरौ सिंहे नष्टे शुक्रे मलिम्लुचे । याम्यायने हरौ सुप्ते सर्व्वकर्म्माणि वर्जयेत्" ॥ तत्रैव "नो शुक्रास्तेऽष्टमेऽर्के गुरुसहितरवौ जन्ममासेऽष्टमेन्दौ विष्टौ मासे मलाख्ये कुजशनिदिवसे जन्मताराम् चाथ । नाडीनक्षत्रहीने गुरुरविरजनीनाथताराविशुद्धौ प्रातः कार्य्या परीक्षा हितनुचरग्रहांशोदये शस्तलग्ने" ॥ ज्योतिषे । "सिंहस्थे मकरस्थे च जीवे चास्तमिते तथा । सिंहस्थे तु रवौ नैव परीक्षा शस्यते बुधैः" ॥ गर्गः । "दाहे दिशाश्चैव धराप्रकम्पे वज्रप्रपातेऽथ विदारणे वा । धूमे तथा पांशुकरप्रपाते न कारयेन्माङ्गलिकादि कार्य्यम् । उल्कापाते च निर्घाते तथैवाकालवर्षणे । छिद्रे सूर्य्ये विनिर्दिष्टे न कुर्य्यान्मङ्गलक्रियाम् । धूमकेतौ समुत्पन्ने ग्रहणे चन्द्रसूर्य्ययोः ॥ ग्रहाणां सङ्गरे चैव न कुर्य्यान्मङ्गलक्रियाम् । द्विसूर्य्यं वा त्रिसूर्य्यं वा दृष्ट्वा गगनमण्डले । रात्रौ शक्रधनुश्चैव मङ्गलानि विवर्जयेत् । दिग्दाहे दिनमेकञ्च ग्रहे सप्तदिनानि च । भूमिकम्पे च सम्भूते त्र्यहाणि परिवर्जयेत् । उल्कापाते च त्रितय धूमे पञ्चदिनानि च । वज्रपाते दिनमेकं वर्जयेत् सर्व्वकर्म्मसु" ॥ काश्यपः । "हस्वच्छिखा च सूक्ष्माग्रा रक्तनीलशिखोज्ज्वला । पौरुषी च प्रमाणेन उल्का नानाविधा स्मृता ॥ यदान्तरीक्षे बलवान् मारुतो मरुताहतः । पतत्यधः स निर्घातो जायते वायुसम्भवः" ॥ सगन्द इति शेषः । भोजराजः । "ग्रहे रवीन्दोः रवनिप्रकम्पे केतूद्गमोल्कापतनादिदोषे । व्रते दग्ध-

ह्वानि वदन्ति तज्ज्ञास्त्रयोदशाहानि वदन्ति केचित्"॥ केतवश्च शिखावन्तो ज्योतींषि स्थिराण्युत्पातरूपाणि। ग्रहणकाले भूकम्पोल्कापातवज्रपातादिदोषसमाहारे त्रयोदशाहम् अशुद्धम्। किञ्चिदूनतत्समाहारेऽपि दशाहम्। ग्रहणाद्येकैकदोषे त्र्यहमिति वाचस्पतिमिश्राः। अत्र स्मृतिसागरधृतसारसंग्रहे। राज्यादिकमहासिद्धौ यज्ञदानतपःसु च। होमस्वाध्याययोश्चैव वर्जयेद्दशरात्रकम्॥ लक्षहोमे महादाने वर्जयेत् सोमके मखे। तपःस्वाध्याययोश्चैव चिरारम्भे त्रयोदश"॥ इति व्यवस्था अन्यत्र। "उल्कापाते भुवः कम्पे अकालवर्षगर्जिते। वज्रकेतूद्गमोत्पाते ग्रहणे चन्द्रसूर्य्ययोः॥ प्रयाणन्तु त्यजेत् क्षत्रः सप्तरात्रमतः परम्। ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यस्त्यजेत् कर्म त्रिरात्रकम्॥ शूद्रस्त्यक्त्वा चैकरात्रं सर्वकर्म समाचरेत्"॥ पराशरः। "प्रयाणे सप्तरात्रं स्यात् त्रिरात्रं व्रतबन्धने। एकरात्रं परित्यज्य कुर्य्यात् पाणिग्रहं ग्रहे"॥ भृगुः। "कम्पे राजनि सप्ताहो ब्राह्मणानां त्र्यहन्तथा। शूद्रस्यार्द्धदिनं प्रोक्तं सर्वकार्य्येषु वै भृगुः"॥ शूद्रस्यापद्विषयम्। कम्प इत्युपलक्षणम्। ग्रहणादावप्येवमेवान्यत्रैकत्र पठितत्वात्। भोजदेवव्यवहारसमुच्चये। "सर्वं कार्य्यं न कुर्वीत गुरौ सिंहेऽस्तगेऽपि च। व्रतदीक्षे न कुर्वीत तमोयुक्ते बृहस्पतौ"॥ तमोयुक्ते राहुयुक्ते। व्रतदीक्षे इति नित्येतरकर्मोपलक्षणम्। तथा च स्मृतिसागरसारे ज्योतिषम्। "एकराशौ स्थितौ स्यातां यदि राहुबृहस्पती। विवाहव्रतयज्ञादि सर्वन्तत्र विवर्जयेत्"॥ मलमासाद्युपक्रम्य भविष्ये। "ऋक्षभेदेऽप्येकराशौ सम्पर्कौ यदि वानयोः। गुरोः राहोरपि तथा त्यजेदिदात्र संशयः"॥ अत्र गुरोर्लङ्घितत्वं हेतुः। तद्यथा "यत्र यत्र स्थितो जीवस्तमोयोगेन लङ्घ्यते। उपहासाय किं न स्यादसत्सङ्गो मनी-

पिणाम्"॥ इति। "अनिष्टे त्रिविधोत्पाते सिंहिकासुनु-दर्शने। समरावं न कुर्वीत यात्रोद्वाहादिमङ्गलम्"॥ इति दीपिकायामनिष्टमित्यभिधानात्। अनिष्टजनकोत्पात एव सर्वकर्मानधिकारः। पूर्वलिखितभोजराजवचनेऽपि। "केतूद्गमोल्कापातनादिदोषे" इति दोषजनक एव तथोपरागे मङ्गलतः शुभेऽपि यात्रानिषेधाय सिंहिकेति पृथगुपादानम्। अत्र विवाहादावपि समरावनिषेधात् पराशरोक्तस्वल्पकालनिषेध आपद्विषयः। तेनानिष्टजनके भूमिकम्पादौ न दोषः। अतएव षट्कालिकायाम्। वराहेण उत्पातप्रकरणे प्रायः पदमभिहितम्। तथा च यः प्रकृतिविपर्य्यासः प्रायः संक्षेपतः स उत्पातः क्षितिव्योमदिव्यजातो यथोत्तरं गुरुतरो भवति प्राय इति ऋत्वादिप्रयुक्तविपर्य्यासव्यावृत्त्यर्थं यदाह "ये च न दोषं जनयन्त्युत्पातास्तान् ऋतुस्वभावकृतान्। ऋषिपुत्रैः कृतैः श्लोकैर्विद्यादेतैः समासोक्तैः। तथा च मत्स्यपुराणम् "वज्राशनिमहीकम्पे सन्ध्या निर्घातनिस्वनाः। परिवेशरजो धूमरक्तार्कास्तमयोदयाः॥ द्रुमेभ्योऽन्नरसस्नेहमधुपुष्पफलोद्गमाः। गोपक्षिमदवृद्धिश्च शिवाय मधुमाधवे॥ तारोल्कापातकलुषं कपिलार्केन्दुमण्डलम्। अनग्निज्वलनं स्फोटं धूमरेणुनिराकुलम्। रक्तपद्मारुणासन्ध्या नभःक्षुब्धार्णवोपमम्॥ सरिताञ्चाम्बुसंशोषं दृष्ट्वा ग्रीष्मे शुभं वदेत्। शक्रायुधपरीवेशो विद्युच्छुष्कविरोहणम्॥ कम्पोद्वर्त्तनवैकृत्यं रसनं दारणं क्षितेः। नद्युदपानसरसां वृद्ध्यूर्द्ध्वाभिरणप्लवाः॥ पतनञ्चाद्रिगेहानां वर्षासु न भयावहम्। दिव्यस्त्रीभूतगन्धर्वविमानाद्भुतदर्शनम्॥ ग्रहनक्षत्रताराणां दर्शनन्तु दिवाम्बरे। गीतवादित्रनिर्घोषो वनपर्वतसानुषु। शस्यवृद्धीरसोत्पत्तिरपापाः शरदि स्मृताः। शीतानिलतुषारत्वं नर्दनं मृगपक्षिणाम्।

श्चौ यज्ञादि सत्त्वानां दर्शनं वागमानुषो । दिशो धूमान्ध-काराश्च शलभा वनपर्वताः उच्चैः सूर्य्योदयास्तत्वं हेमन्ते शोभना मताः । हिमपाता निर्लोत्पात विरूपाद्भुतदर्शनम् । दृष्टाञ्जनाभमाकाशं तारोल्कापातपिञ्जरम् । चित्रागर्भोद्भवा स्त्रीषु गोजाश्व मृगपक्षिणाम् । पत्राङ्कुरलतानाञ्च विकाराः शिशिरे शुभाः । ऋतुस्वभावजा ह्येते दृष्टा स्वर्त्तौ शुभावहाः । ऋतावन्यत्र चोत्पाता दृष्टास्ते भृशदारुणाः । उन्मत्तानाञ्च या गाथा शिशूनाञ्चेष्टितञ्च यत् । स्त्रियो यच्च प्रभाषन्ते तस्य नास्ति व्यतिक्रमः । पूर्वञ्चरति देवेषु पश्चाद्गच्छति मानुषान् । नादेशिता वाग्वदति सत्याह्येषा सरस्वती" । अतएव मनुनापि । "निर्घाते भूमिचलने ज्योतिषाञ्चोपसर्पणे । एतानाकालिकान् विद्यादनध्यायानृतावपि" । अत्रानध्यय-नार्थं ऋतावपीत्युक्तम् । उत्पाते दोषभङ्गमाह ज्योतिर्व्यव-हारनिबन्धे । "अथ दिवसत्रयमध्ये मृदुजलपतनं यदा स्यात् तदोत्पातदोषं शमयेदित्याहुराचार्य्याः" ॥ वार्हस्पत्ये "शम-यन्त्यासप्ताहात् कन्यादिकृत निमित्तमात्रेव । अतिवर्षणोप-वासव्रतदीक्षाजप्यहवनानि" । विष्णुधर्मोत्तरे । "शेतेऽच चतुरो मासान् यावद्भवति कार्त्तिकः । विशिष्टा न प्रवर्त्तन्ते तदा यज्ञादिकाः क्रियाः । नाभिषेचो नृपश्रेष्ठ नाधिमासे कदाचन । सुप्ते च तथा सप्ते विशेषात् प्राहपि द्विज" । भविष्योत्तरे । "सुप्ते मयि जगन्नाथे केशवे गरुडध्वजे । निवृ-त्तन्ते क्रियाः सर्वाश्चातुर्वर्ण्यस्य भारत । विवाहव्रतबन्धादि चूडासंस्कारदीक्षणम् । यज्ञगृहप्रवेशादि दानार्चनप्रतिष्ठ-नम् । पुण्यानि यानि कर्माणि वर्जयेद्धरिशायने" । सर्वा-स्तत्तद्वाक्यगणिताः पूर्वप्रातिस्विकोक्ताः । एवं पुण्यानीति । अन्यथा विशेषवचनवैयर्थ्यादिति वदन्ति । भोजराज. ।

"वापी-तडाग-गृह-गोपुर-देवसद्म-प्रासादवारिमठकूपविवाहचैत्यान् । कर्त्तुं यथागमविधानविधिर्विधात्रा प्रोक्तस्तथैव कथयामि समासतोऽहम् । सुप्ते हरौ प्रकटशेषफणोपधाने लक्ष्मीकराब्जपरिमार्जितपादपद्मे । मीने रवौ धनुषि चास्तमिते तथेज्ये वास्तुक्रियाविधिरसौ मुनिभिर्निषिद्धः" । इत्यो गुरुः । नारदः । "वापीकूपतडागादि प्रतिष्ठायज्ञकर्म च । न कुर्य्यान्मलमासे च महादानव्रतानि च" । दानपदं सामान्यदानपरमिति वदन्ति । तथा च स्मृतिः । "अस्ते सन्ध्यागते बाले भृगौ मासि मलिम्लुचे । देवतादर्शनं दानं महादानं विवर्जयेत्" । लघुहारीतः । "भृगावस्ते गुरौ सिंहे गुर्व्वादित्ये मलिम्लुचे । त्यजेत् दानं महादानं व्रतं देवविलोकनम्" । एतद्वचनद्वयं कालविवेकेऽपि । अत्र दानमहादानयो रुपादानात् । किन्त्वयान् विशेषः । मरीचवचनोक्तरोगादौ दानमेव प्रतिप्रसूतं न तु महादानमिति । नारायणोपाध्यायस्तु । मुमुक्षुणा त्वनभिसंहितफलदानम् । मलमासेऽपि कर्त्तव्यमेव महादानन्त्वनभिसंहितफलमपि नेत्याहुः । कृत्यचिन्तामणौ । दानमित्यत्र यानमिति पठन्ति । यानं यात्रामित्यर्थः । प्रागुक्तज्योतिः पराशरवचने मलमासनिषिद्धगणे दानपदं महादानपरमिति शूलपाणिः । अत्राकालिकमनध्याय इति सज्योतिः स्यादनध्याय इति वचनयोः सन्ध्यागर्जनप्रकरणीययोर्विरोध. शक्ताशक्तभेदेन परिहरणीय इति केचित् उल्कासहचरितत्वेन महागर्जनविषयम् आकालिकमिति । यथा मनुः । "विद्युत्स्तनितवर्षेषु महोल्कानाञ्च सम्प्लवे" इति वस्त्वर्थः । एतद्वचनं तिथितत्त्वे विवृतम् । कालाकालविषय इति हलायुधः । गर्जादि समाहारविषयमाकालिकमित्यपरे । आकालिकं निमित्तमारभ्या परदिने

तत्कालपर्य्यन्तं सज्योतिः सौरनक्षत्रान्यतरज्योतिषा सह वर्त्तन्ते दिनमात्रं रात्रिमात्रञ्चेत्यर्थः ।

अथ रोगे दानादि । शातातपीयकर्मविपाके । "महापातकजं चिह्नं सप्तजन्मसु जायते । उपपापोद्भवं पञ्च त्रीणि पापसमुद्भवम् । दुष्कर्मजा नृणां रोगा यान्ति चैव क्रमाच्छमम् । जपैः सुरार्च्चनैर्होमैर्दानैस्तेषां शमो भवेत् । पूर्वजन्मकृतं पापं नरकस्य परिक्षये । बाधते व्याधिरूपेण तस्य कृच्छ्रादिभिः शमः । कुष्ठञ्च राजयक्ष्मा च प्रमेहो ग्रहणी तथा । मूत्रकृच्छ्राश्मरीकासा अतिसारभगन्दरौ । दुष्टव्रणं गण्डमाला पक्षाघातोऽक्षिनाशनम् । इत्येवमादयो रोगा महापापोद्भवाः स्मृताः । जलोदरयकृत् प्लीह शूलरोगव्रणानि च । श्वासाजीर्णज्वरच्छर्दिभ्रममोहगलग्रहाः । रक्तार्बुदविसर्पाद्या उपपातोद्भवा गदाः । दण्डापतानकश्चित्रवपुःकम्पविचर्च्चिकाः । वल्मीकपुण्डरीकाद्या रोगाः पापसमुद्भवाः" । तथा "अर्शआद्या नृणां रोगा अतिपापाद्भवन्ति हि । अन्ये च बहुधा रोगा जायन्ते रोगसङ्कराः । उच्यन्ते हि निदानानि प्रायश्चित्तानि च क्रमात् । महापापेषु सर्वं स्यात् तदर्द्धमुपपातके । दद्यात् पापेषु षष्ठांशं कल्प्यं व्याधिबलाबलम् । लक्षमुच्चावचं पुष्पं प्रदद्याद्देवतार्च्चने । दद्यात् द्विजसहस्राय मिष्टान्नं द्विजभोजने । गोदाने च सवत्सा गौः सुशीला च पयस्विनी" । गोदानमधिकृत्यादि पुराणम् । "अरोगश्चैव जायेत तेजस्वी च भवेन्नरः" । मनुः । "औषधान्यगदो विद्या दैवी च विविधा स्थितिः । तपसैव प्रसिध्यन्ति तपस्तेषान्तु साधनम्" । अगदो भैषज्यम् । शातातपः । यथा निदानं दोषोत्थः कर्मजो हेतुभिर्विना । महारम्भोऽल्पके हेतावातङ्को दोषकर्मजः" । सारावल्याम् । "षष्ठाष्टमौ गौरवतौ नराणां सद्वृत्तिभाजां

विजितेन्द्रियाणाम्। एवं विधानामिदमायुरत्र चिन्त्यं सदा वृद्धमुनिप्रवाद."। व्यक्तमाह याज्ञवल्क्यः। "यथाधारस्नेह-योगाद् यथा दीपस्य संस्थिति.। विक्रियापि च दृष्टैवमकाले प्राणसंक्षय."। यथात्त्वविकलवर्त्त्यादि सत्त्वे प्रचण्डवातादिना दीपनाशस्तथा सत्यप्यायुषि अशुभकर्मवशासोक्तादुर्गवर्त्यर्युहा-पथ्याशित्वादिना प्राणनाश इति। आयुर्वेदे। "यथा शास्त्रञ्च निर्णीतो यथा व्याधि चिकित्सितः। न शमं याति यो व्याधिः स ज्ञेयः कर्मजो बुधैः"। तत् चिकित्सायां भोपटाचार्य्यैः "दानैर्दयादिभिरपि द्विजदेवतागोगुर्वर्चनप्रणतिभिश्च जपैस्त-पोभि। इत्युक्त पुण्यनिचयैरुपचीयमानाः प्राक्पापजा यदि रुज प्रशम प्रयान्ति"। अतएव हेमाद्रिकृतदानखण्डे तत्त-द्रोगे तत्तद्दानाभिधानपूर्वकं भगवद्वाक्यम्। "सुवर्णदानं सर्वेषां रोगाणां नाशकारणम्। तस्मात् सर्वप्रयत्नेन कर्त्तव्यं कमलोद्भव"। कर्मदोषोभयजन्यव्याधौ च। "दानादिभि. कर्मभिरोषधीभि कर्मक्षये दोषपरिक्षये च। सिध्यन्ति ये यत्नवतां कथञ्चित् ते कर्मदोषप्रभवा गदास्तु"। अतएवोक्तम्। "प्रायश्चित्तमकृत्वा तु कर्म कुर्य्यान्न किञ्चन। अनिस्तीर्णमघ यस्मात् द्विगुण परिपच्यते"। केवलदोषजे तु। "स्वहेतुदुष्टै रनिलादिदोषैरुपप्लुतेः स्वेषु परिस्खलद्भि। भवन्ति ये प्राण-भृतां विकारास्ते दोषजा भेषजशुद्धिसाध्या."।

अथ मुमुक्षुकृत्यम्। मनु। "इह चामुत्र वा काम्य प्रवृत्त कर्म कीर्त्तते। निष्काम ज्ञानपूर्वन्तु निवृत्तमुपदिश्यते। प्रवृत्त कर्म संसेव्य देवानामेति सार्ष्टिताम्। निवृत्त सेव्यमा-नन्तु भूतान्यत्येति पञ्च वै"। कामनापूर्वक कर्म शरीर प्रवृत्ति-हेतुत्वात् प्रवृत्त तदेव कर्म कामनारहितम्। पुनर्ब्रह्मज्ञाना भ्यासपूर्वकं संसारनिवृत्तिहेतुत्वात् निवृत्तमुच्यते। सार्ष्टिता

समानगतिताम् । अप्येत्यर्थात् पञ्चभूतान्यत्येति अतिक्रामति मोक्षं प्राप्नोतीत्यर्थः । विष्णुपुराणम् । "विशिष्टफलदा काम्या निष्कामाणां विमुक्तिदा" । भगवद्गीतापि । "युक्तः कर्म-फलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीम् । अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निबध्यते" । युक्त ईश्वराय कर्माणि न फलाय इत्येव समाहितः । फलं त्यक्त्वा कर्माणि कुर्वन्निति शेषः । शान्तिं मोक्षाख्यां नैष्ठिकीं निष्ठायां भवाम् । सत्त्वशुद्धिज्ञान-प्राप्तिसर्वकर्मसन्न्यासज्ञाननिष्ठाक्रमेणेति वाक्यमिति शेषः । अयुक्तस्तद्बहिर्मुखः कामकारेण कामप्रेरिततया कामतः प्रवृत्तेरिति यावत् । फले सक्तः मम फलाय इदं कर्म करो-मीत्येवं फले सक्तो नियतं बन्धं प्राप्नोति तथा चार्जुनं प्रति भगवद्वाक्यम् । "मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्याध्यात्म चेतसा । निराशीर्निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरः" । सन्न्यस्य निक्षिप्य समर्प्य इति यावत् । अध्यात्म चेतसा विवेकबुद्ध्या अहंकर्त्ता ईश्वराय भृत्यवत् करोमीत्यनया बुद्ध्या निराशीस्त्यक्तकाम-सङ्कल्पः । अतएव निर्ममो ममतारहितः । विगतज्वरः विगतसन्तापः । व्यक्तमाह स एव । "यत् करोषि यदश्नासि यत् जुहोषि ददासि यत् । यत् तपस्यसि कौन्तेय तत् कुरुष्व मदर्पणम्" । विष्णुपुराणे । "कर्माण्यसङ्कल्पित तत् फलानि सन्न्यस्य विष्णौ परमात्मरूपे । अवाप्य तां कर्ममहीमनन्ते तस्मिंल्लयं ते त्वमलाः प्रयान्ति" । तां कर्ममहीं भारतवर्ष-रूपाम् । एकादशस्कन्धे । "वेदोक्तमेव कुर्वाणो निःसङ्गो-ऽर्पितमीश्वरे । नैष्कर्म्यां लभते सिद्धिं रोचनार्था फलश्रुतिः" । वेदोक्तमेव कुर्वाणो न तु निषिद्धम् । ननु कर्मणि क्रियमाणे तस्मिन्नासक्तिस्तत् फलञ्च स्यात् न तु नैष्कर्म्यरूपा फलसिद्धिः । अतएवाह निःसङ्ग इति अनभिनिवेशितवान् ईश्वरेऽर्पितं

न फलोद्देशेन। अथ फलस्य श्रुतत्वात् कर्मणि कृते फलं भवत्येव इत्यत आह रोचनार्था इति। कर्मणि रुच्युत्पादनार्था अतएव भवेत्र "फलश्रुतिरियं नृणां नाश्रयो रोचनं परम्। श्रेयो विवक्षया प्रोक्ता यथा भैषज्यरोचनम्। उत्पत्त्यैव हि कामेषु प्राणेषु स्वजनेषु च। आसक्तमनसो मर्त्या आत्मनोऽनर्थहेतुषु। न तानविदुषः स्वार्थं भ्राम्यतो वृजिनाध्वनि। कथं युञ्ज्यात् पुनस्तेषु तांस्तमो विशतो बुधः। एवं व्यवसितं केचिदविज्ञाय कुबुद्धयः। फलश्रुतिं कुसुमितां न वेदज्ञा वदन्ति हि"॥ इयं फलश्रुतिर्न श्रेयः परमपुरुषार्थपरा न भवति किन्तु वहिर्मुखानां मोक्षविवक्षया अवान्तरकर्मफलैः कर्मसु रुच्युत्पादनमात्रम्। यथा भैषज्ये औषधे रुच्युत्पादनम्। यथा "पिब निम्बं प्रदास्यामि खलु ते खण्डलड्डुकान्। पित्रैव मुक्तः पिबति तिक्तमप्यतिबालकः"॥ अत्र तिक्तनिम्बादिपानस्य न खलु खण्डादिलाभ एव प्रयोजनम्। किन्त्वारोग्यम्। तथा वेदोऽप्यवान्तरफलैः प्रलोभयन् मोक्षायैव कर्माणि विधत्ते। ननु कर्मकाण्डे मोक्षस्य नामापि न श्रूयते कुत एवं व्याख्यायते। यथा श्रुतस्यैवाघटनादित्याह उत्पत्त्येति द्वाभ्याम् उत्पत्त्या स्वभावत एव कामेषु पश्वादिषु प्राणेषु आयुरिन्द्रियबलवीर्य्यादिषु स्वजनेषु पुत्रदारादिषु। परिपाकतो दुःखहेतुषु अतस्तान् स्वार्थं परमसुखमविदुषः अजानतो यतो न तान् प्रह्वीभूतान् बुधो वेदो यद्बोधयति तदेव श्रेय इति विश्वसितानित्यर्थः तानेवं भूतान् वृजिनाध्वनि पापे वर्त्मनि देवादियोनौ भ्राम्यतः। पुनस्तमो भूतवृक्षादियोनौ विशतः पशुकाम इति चायुरिन्द्रियादिकाम इति च पुत्रादिकाम इति च कथं पुनस्तेषु स्वयं बुधो वेदो युञ्ज्यात्। तथासत्यनाप्तः स्यादिति भावः। कथं तर्हि कर्म-

मीमांसकाः कर्मफलपरतां वदन्ति तदाह एवमिति व्यवस्थितम्। वेदस्याभिप्रायमविज्ञाय कुसुमिताम् अवान्तरफलरोचनतया रमणीयां परमफलश्रुतिं वदन्ति कुतस्ते कुबुद्धयः। तदाह हि यस्मात् वेदज्ञा व्यासादयः तथा न वदन्तीति अतएव निष्कामकर्मणामेव ज्ञानमित्युक्तम्। यथा "अयमेव क्रियायोगो ज्ञानयोगस्य साधकः। कर्मयोगं विना ज्ञानं कस्यचिन्नैव दृश्यते" ॥ सोऽपि दुरितक्षयद्वारा न साक्षात्। तथा च "ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात् पापस्य कर्मणः। श्रुतिस्तमेव वेदार्थवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति ब्रह्मचर्य्येण तपसा दानेन श्रद्धया यज्ञेनानशनेन चेति" समात्मसाक्षात्कारम। अतएव यज्ञादीनां ज्ञानशेषताञ्चावधार्य्य निष्कामेषु कर्मसु प्रवर्त्तते। पण्डितेनापि मूर्खः काम्ये कर्मणि न प्रवर्त्तयितव्यः। इत्याह षष्ठस्कन्धे। "स्वयं निःश्रेयसं विद्वान् न वक्त्यज्ञाय कर्म हि। न राति रोगिणेऽपथ्यं वाञ्छतेऽपि भिषक्तमः" ॥ राति ददाति। समयप्रदीपे श्रीदत्तः। "दासीं दासमलङ्कारमन्नं षड्रससंस्कृतम्। पुरुषोत्तमस्य तुष्ट्यर्थं प्रदेयं सार्वकालिकम्। यद्यदिष्टतमं लोके यच्चाप्यस्ति गृहे शुचि। तत्तद्धि देयं तुष्ट्यर्थं देवदेवस्य चक्रिणः" ॥ इद दानं ब्राह्मणसम्प्रदानकमेव विष्णुप्रीतिमुद्दिश्य एवं सर्वत्र दाने विष्णुप्रीतेः सामान्यतः श्रवणात्। विष्णुप्रीतौ देवताधिकरणन्यायविरोध इति चेन्न स्वर्गवदधिकारिविशेषणत्वेन तस्य स्वप्रसाधनादित्याह। ब्राह्मणसम्प्रदानकत्वे किं प्रमाणमिति चेत् वामनपुराणे तत्तन्मासभेदेन तत्तद्दानमभिधाय "विष्णोः प्रीत्यर्थमेतानि देयानि ब्राह्मणेष्वथ। देयानि विप्रमुख्येभ्यो मधुसूदनतुष्टये" ॥ इति चाभिधाय दासी दासमिति वचनद्वयाभिधानात्। तथा विष्णुधर्मोत्तरेऽग्निपुराणे च। "यत्र यत्र भवेत् प्रीतिर्विषयेभ्यो

मासो यदा भवेत् ॥ सप्तमः पितृपक्षः स्यादन्यत्रैव तु पञ्चमः"॥ अत्र सप्तमस्य पितृपक्षत्वात् । "पक्षा तु दिवसैर्मासः कथितो बादरायणे." इत्यनेन त्रिंशता तिथिभिः पक्षत्वात् सप्तमस्य पञ्चमत्वाच्च । तदब्दे तत्र मृतस्य । "सपिण्डीकरणादूर्द्धं यत्र यत्र प्रदीयते । तत्र तत्र चयं कुर्य्यात् वर्जयित्वा मृताहनि ॥ अमावास्यां क्षयो यस्य प्रेतपक्षेऽथवा पुनः । सपिण्डीकरणादूर्द्धं तस्योक्तः पार्व्वणो विधिः" । इति शङ्खोक्तेन प्रत्याब्दिकं पार्व्वणविधिना कर्त्तव्यम् । न तु मलमासभाद्रकृष्णपक्षमृतस्य वर्षान्तरेऽश्वयुक्कृष्णपक्षेऽपि पार्व्वणं तस्य प्रेतपक्षमृतत्वाभावात् किन्त्वेकोद्दिष्टम् अत्र पार्व्वणो विधिः पार्व्वणेतिकर्त्तव्यताकैकोद्दिष्टविधिरिति नव्यवर्द्धमानप्रभृतयः तन्न पूर्व्ववचनोक्तत्रैपुरुषिकस्य मृताहे पर्य्युदस्तस्य पार्व्वणो विधिरित्यनेन प्रतिप्रसवात् । "अपुत्रा ये मृताः केचित्" इत्यत्र पार्व्वणनिषेधानुपपत्त्या कर्षूसमन्वितमित्यत्र षट्पुरुषनिषेधेन च त्रैपुरुषिकत्वलाभाच्च । तस्मात्त्रैपुरुषिकं युक्तमिति । एवममावास्यादिमरणनिमित्तेन मातुरपि प्रत्याब्दिकं पार्व्वणविधिनैव : "अपुत्रा ये मृताः केचित् स्त्रियो वा पुरुषाश्च ये । तेषामपि च देयं स्यात् एकोद्दिष्टं न पार्व्वणम्"॥ इत्यापस्तम्बवचने अपुत्रा इति विशेषणोपदानात् सपुत्राणां पार्व्वणाभ्यनुज्ञानात् । एतच्च मातृप्रभृतित्रयदैवतं कार्य्यम् । मात्रे पितामह्यै प्रपितामह्यै पूर्व्ववद्‌ब्राह्मणान् भोजयित्वा इत्यन्वष्टकायां तथा दर्शनात् । अत्रावसानदिननिमित्तत्वेन पार्व्वणविधानात् छन्दोगैरपि मात्रादित्रिकायां श्राद्धं कार्य्यम् । "न योषिद्भ्यः पृथग्दद्यादवसानदिनादृते" । इति छन्दोगपरिशिष्टेन विशेषतः प्रतिप्रसवात् एवं सपिण्डीकरणेऽपि । एतच्च मातापित्रोरेव । तथा हेमाद्रिधृतकात्यायनवचनम् । "सपिण्डीकर-

णादूर्द्ध्वं पित्रोरेव हि पार्व्वणम् । पितृव्य भ्रातृमातृणामेको-
द्दिष्टं सदैव तु" ॥ मातृपदं सपत्नीमातृपरम् । पितृव्यादि-
समभिव्याहारात् अत्र मातृपदस्य राजदन्तादित्वात् परनि-
पातः । अत्रानुज्ञाग्रहणाभिलापस्तु । अद्येत्यादि पितु-
रमावस्याक्षयनिमित्तक-पार्व्वणविधिक-सांवत्सरिक-श्राद्धार्थम् ।
अमुकगोत्रस्य पितुरमुकदेवशर्म्मणोऽमुकगोत्रस्य पितामहस्यामु-
कदेवशर्म्मणोऽमुकगोत्रस्य प्रपितामहस्यामुकदेवशर्म्मणः पार्व्वण-
विधिकसांवत्सरिकश्राद्धे कर्त्तव्ये पुरूरवोमाद्रवसोर्व्विश्वेषां
देवानां पार्व्वणविधिकश्राद्धं दर्भमयब्राह्मणयोरहं करिष्ये ।
एवमन्यत्राप्यूह्यम् । एवञ्च सप्तमस्य पितृपक्षत्वादश्वयुक्कृष्ण-
पक्षीयश्राद्ध मलमासे न कार्य्यम् ।

अथाश्वयुक्कृष्णपक्षश्राद्धम् । ब्रह्मपुराणम् । "अश्वयुक्-
कृष्णपक्षे तु श्राद्धं कुर्य्याद्दिने दिने । त्रिभागहीनं पक्षं वा
त्रिभागन्त्वर्द्धमेव वा" ॥ दिनपदं तिथिपरं तत्तत्कर्म्मनिमित्त-
पौर्णमास्यन्तचैत्रादिद्वादशमाससम्बन्धित्वात् तिथिश्चान्द्रमसं
दिनमित्यादिप्रागुक्तत्वाच्च । अर्द्धमेवेति अर्द्धं कुर्य्यादेव इति
नियमश्रुतेरर्द्धस्यावश्यकत्वम् । तच्च त्रिभागस्यैव अर्द्धत्वे सम्भवति
न तु पक्षस्य तथात्वे त्रिभागकरणे अर्द्धमेवेति नियमानुपपत्तेः ।
त्रयाणां पूरणो भागस्त्रिभागस्त्रिभागहीनः पूर्व्वत्रिभागहीनः
त्रिभागः परस्त्रिभागः । तथा च विष्णुधर्म्मोत्तरे । "उत्तरा-
दयनात् श्राद्धे श्रेष्ठ स्याद्दक्षिणायनम् । चातुर्मास्यञ्च तत्रापि
प्रसुप्ते केशवे हितम् । प्रौष्ठपद्याः परः पक्षस्तत्रापि च विशे-
षतः । पञ्चम्यूर्द्ध्वञ्च तत्रापि दशम्यूर्द्ध्वमतोऽप्यति । मघायुक्ता न
तत्रापि शस्ता राजस्त्रयोदशी" । एवञ्च प्रतिपदादिपञ्चदशक
षष्ठ्यादिदशक एकादश्यादिपञ्चक त्रयोदश्यादिचिकतिथिस्व-
-पकल्पचतुष्टयविधानात् । नागरखण्डे यत्सकृच्छ्राद्धविधानं

महामुने । तत्तमच्युतमुद्दिश्य विप्रेभ्यः प्रतिपादयेत्" ॥ विष्णु-धर्मोत्तरतृतीयकाण्डे तु विष्णुसम्प्रदानकमेव दानम् । "विष्णोः गन्धप्रदानेन वारुणं लोकमाप्नुयात्" ॥ इत्यादिना "क्षीर-पल्लवसयुक्तान् कलसान् सुविभूषितान् । दत्त्वा वै देवदेवाय वाजिमेधफलं भवेत्" ॥ इत्यन्तेन तत्तत्फलं तत्तद्दानमभि-धायोक्तम् । "अकामः सात्त्विको लोको यत्किञ्चिद्विनिवे-दयेत् । तेनैव स्थानमाप्नोति यत्र गत्वा न शोचते ॥ धर्म-वाणिजिका मूढाः फलकामा नराधमाः । अर्चयन्ति जगन्नाथं ते कामानाप्नुवन्त्यथ । अन्तवत्तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधमाम् ॥ पद्मा प्रतीच्छते देवः सकामेन निवेदितम् । मूर्द्ना प्रतीच्छते दत्तमकामेन द्विजोत्तमैः" ॥ इति वामनपुराणवचने सार्द्ध-कालिकमित्यनेन मलमासादावपि विष्णुप्रीत्यर्थं देयम् ।

अथ महादानलक्षणम् । मत्स्यपुराणे । "अथातः संप्रव-क्ष्यामि महादानस्य लक्षणम्" । इत्यभिधाय । "आद्यन्तु सर्वदानानां तुलापुरुषसंज्ञितम् । हिरण्यगर्भदानञ्च ब्रह्माण्डं तदनन्तरम् । कल्पपादपदानञ्च गोसहस्रञ्च पञ्चमम् । हिरण्य-कामधेनुश्च हिरण्याश्वस्तथैव च । पञ्चलाङ्गलकञ्चैव धरादानं तथैव च । हिरण्याश्वरथस्तद्वत् हेमहस्तिरथस्तथा । द्वादशं विष्णुचक्रञ्च ततः कल्पलतात्मकम् । सप्तसागरदानञ्च रत्न-धेनुस्तथैव च । महाभूतघटस्तद्वत् षोडशः परिकीर्त्तितः" ॥ अत्र सामान्यलक्षणं सूत्रजपाङ्गकदान महादानम् । विना-यकादिग्रहदेवताहोमाङ्गकं वा । तथा च मत्स्यपुराणम् । विनायकादिग्रहलोकपालवस्वष्टकादित्यमरुद्गणानाम् । ब्रह्मा-च्युतेशानवनस्पतीनां स्वमन्त्रतो होमचतुष्टयं स्यात् । जप्यानि सूक्तानि तथैव चैषामनुक्रमेणापि यथा स्वरूपम्" इत्यादिना सूक्तजपहोमाङ्गयोश्च विधिः प्रत्येकं षोड़शतुलापुरुषप्रधाना-

न्युद्दिश्योक्तो न तु महादानत्वेन उद्दिश्येति । यतो नेतरेतरा-श्रयत्वम् । न तु कुण्डमण्डपेतिकर्त्तव्यतायोगित्वं जिज्ञनीय-लक्षणमचलमठदानेऽपि गतत्वात् । एवञ्च "कनकाश्वतिला-नागादासीरथमहीगृहाः । कन्या च कपिला धेनुर्महादा-नानि वै दश" । इति कूर्म्मपुराणोक्तं महादानपदं गौणम् । अन्यथा महाशक्तिकल्पनापत्तेः । कनकादि साधारणानुगतै-करूपाभावाच्च । न वैपरीत्यम् ।

अथ मलमासकर्त्तव्यव्रतम् । चातुर्मास्यव्रतमाषाढ़ाद्युल्ले-खेन विहितं यत् तदप्यारब्धं मलमासे कार्य्यम् । आषाढ़ादि प्रतिदिनकर्त्तव्यत्वेन निरवकाशात् । "षष्ट्या तु दिवसैर्मासः कथितो वादरायणैः" इति ज्योतिःशास्त्रे पितामहेन एक-मासत्वाभिधानाच्च । यच्च "संवत्सरन्तु यः पूर्णमेकभक्तेन तिष्ठति" । इत्यादौ माघाद्यनुल्लिखितं संवत्सरव्रतमारब्धं तन्मलमासेऽपि कर्त्तव्यम् । "क्वचित्त्रयोदशमासाः संवत्सरः" इति श्रुतेः । यच्च प्रतिमासविहितं न माघाद्युल्लेखेन तन्म-लमासेऽपि कर्त्तव्यम् । तथा च रम्भाख्तीयाव्रते शिवर-हस्यम् । "मासि मलिम्लुचेऽप्येवं यजेद्देवीं सशङ्कराम् । किन्तु नोद्यापनं कार्य्यमित्याह भगवान् शिवः" । उद्-यापनं प्रतिष्ठा । व्रतारम्भोऽपि निषिद्धः । पूर्वलिखित-काम्यवचनात् । जैष्ठादिमासविशेषविहितं सावित्रीव्रता-दिकन्तु सावकाशत्वान्मलमासे न कार्य्यम् । प्रकृत एव जैष्ठादौ कर्त्तव्यमिति ।

अथ पितृपक्षकृतक्रिया । हेमाद्रिकालमाधवीयसंवत्सरयो-र्नागरखण्डम् । "आषाढ्याः पञ्चमे पक्षे कन्यासंस्थे दिवाकरे । यो वै श्राद्धं नरः कुर्य्यादेकस्मिन्नपि वासरे ॥ तस्य संवत्सरं यावत् तृप्ताः स्युः पितरो ध्रुवम् । नभो वाथ नभस्यो वा मल-

तत् कन्यास्थरविनिमित्तकम् । "अनेन विधिना श्राद्धं त्रिरब्दस्येह निर्वपेत् । कन्याकुम्भवृषस्थेऽर्के कृष्णपक्षे च सर्वदा" ॥ इति मत्स्यपुराणीयैकवाक्यत्वात् । तत्रैव आषाढ़ीयपञ्चमपक्षसम्बन्धे अतीव प्राशस्त्यं तथा चादिपुराणम् । "पक्षान्तरेऽपि कन्यास्थे रवौ श्राद्धं प्रशस्यते । कन्यां गते पञ्चमे तु विशेषेणैव कारयेत्" ॥ न तु पञ्चमपक्षेऽपि सकृद्विधानम् । तथात्वे अहरहरेवेति नियमभङ्गप्रसङ्गः । अत्र त्रिभागादिकल्पः अशक्त्यपेक्षया । अन्यथा सम्भवति लघूपाये गुरूपायत्वेनानुष्ठानलक्षणमप्रामाण्यं स्यात् पक्षादिविधेः । न च तत एव फलभूमाः एका देया तिस्रो देयाः षड्देया इतिवत् कल्पा इति वाच्यं नित्यत्वादिति श्राद्धचिन्तामणिः । तन्न नित्यत्वेऽपि सन्ध्यावन्दने सूर्य्योपस्थानमुपक्रम्य कात्यायनः । "तदसंयुक्तपार्ष्णिर्वा एकपादर्द्धपादपि । कुर्य्यात् कृताञ्जलिर्वापि ऊर्द्ध्वबाहुरथापि वा" ॥ अत्र च गुरुलघुप्रयत्नसाध्यानां कथं विकल्प इत्याह स एव । "यत्र स्यात् कृच्छ्रभूयस्त्वं श्रेयसोऽपि मनीषिणः । भूयस्त्वं ब्रुवते तत्र कृच्छ्रात् श्रेयो ह्यवाप्यते" ॥ नित्येऽप्यायास-बाहुल्यादुपात्तदुरितक्षयाणामानुषङ्गिक-फलानाञ्च भूयस्त्वसम्भवादिति भावः । तद्वदत्रापि तारतम्येन फलभूम्नः कल्पनीयत्वम् । न तु अशक्त्यपेक्षया । तथात्वे "प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पे न वर्त्तते । न साम्परायिकं तस्य दुर्मतेर्विद्यते फलम्" ॥ इत्यनेन शक्तस्य हीनकल्पकरणे फलानुदयः स्यात् । यत्तु "आहवेषु विपन्नानां जलाग्निभृगुपातिनाम् । चतुर्दश्यां भवेत् पूजा अमावास्यान्तु कामिकी" ॥ इति कन्यागतापरपक्षप्रकरणस्थदेवीपुराणवचनेन विशेषविधिमहिम्ना अर्थादन्येषां तत्र पूजानिषेधाच्चतुर्दशीवर्जनमुक्तम् । तच्चिन्त्यम् । न ह्येतद्वचनादन्येषां श्राद्धं निषिध्यते । परि-

संख्याप्रसङ्गात् किन्तु शस्त्रादिहतानां भ्रात्रादीनां तत्र श्राद्धं विधीयते। श्राद्धविवेकेऽपि ब्रह्मपुराणे प्रायोऽनशनेत्यादिना सकलकृष्णपक्षीयचतुर्दश्यां श्राद्धमभिधाय तदाश्विने "तर्पणीयाश्चतुर्दश्यां लुप्तपिण्डोदकक्रिया." इति पुनरभिधानं तच्छस्त्रहतभ्रात्रादिविषयमित्यन्तेनोक्तम्। द्वैतनिर्णयेऽपि। इदं हि वाक्यममावास्यान्तु कामिकीत्युपसंहाराच्च चतुर्दश्यां शस्त्रहतानां नित्यतां विधत्ते न त्वशस्त्रहतानां श्राद्धमपि निषेधति। उभयपरत्वे वाक्यभेदापत्तेरित्युक्तम्। "कृष्णपक्षे दशम्यादौ वर्जयित्वा चतुर्दशीम्। श्राद्धे प्रशस्तास्तिथयो यथैता न तथेतरा."। इति मनूक्तसामान्यकृष्णपक्षचतुर्दशीनिषेधोऽपि नात्र सम्बध्यते। श्वयुक्कृष्णपक्षीयविशेषविधौ दिने दिने इति वीप्साया चतुर्दश्याः श्राद्धविषयत्वेन द्रागालिङ्गनात्। अन्यथा वीप्सां विहाय दिन इत्येव विदध्यात्। तेनैव सकलकरणभङ्गात्। अन्यथा दिन इत्यपि व्यर्थं स्यात्। प्रकरणभेदाच्च। तथा च मीमांसासूत्रम्। "प्रकरणान्यत्वे प्रयोजनान्यत्वम्" इति पाश्चात्यनिर्णयामृतकालमाधवीययोरेतन्न्यायमूलं कार्ष्णाजिनिवचनम्। "नभस्यस्यापरे पक्षे श्राद्धं कुर्य्याद्दिने दिने। नैव नन्दादिवर्ज्जं स्यान्नैव वर्ज्ज्या चतुर्दशी"॥ नभस्यस्येति मुख्यचान्द्रेण। अतएव हृषद्राजमार्त्तण्डे मत्स्यपुराणवचनम्। "कन्यां गते सवितरि दिनानि दश पञ्च च। पार्व्वणेन विधानेन श्राद्धं तत्र विधीयते"॥ इति न चैतल्लक्ष्मीधराद्यलिखितत्वादमूलमिति वाचस्पतिमिश्रोक्तं युक्तम्। भोजदेवलिखनादेवास्य समूलत्वात्। न च लक्ष्मीधरेणाद्येतन्निर्मूलमिति लिखितम्। एतेन श्राद्धाय प्राप्तसामान्यकृष्णपक्षकल्पचतुष्टयविधानं न त्वश्वयुक्कृष्णपक्षत्वेन निमित्तान्तरमित्यपि निरस्तम्। ब्रह्मपुराणे

प्रकरणभेदात् सामान्यकृष्णपक्षाश्वयुक्कृष्णपक्षश्राद्धयोरकरणे निन्दाद्वयश्रवणाच्च। अन्यथा एकत्रोभयमभिधाय एकैव निन्दा विधीयते। एतेनैव "ऊर्द्धं चतुर्थ्यां यदहः समाप्यते" इति कात्यायनवचनात् यत् सङ्कल्पं तत्पक्षचतुष्टयावरुद्धाश्विनापरपक्षेतरापरपक्षविषयम्। सामान्यविशेषन्यायादुक्तम्। तद्धेयम्। अन्यथा ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतां तक्रं कौण्डिन्याय इत्यत्रापि तक्रावरुद्धकौण्डिन्याय दधिवन्निमित्तान्तरेऽपि काञ्चनादि न देयं स्यात्। अश्वयुक्कृष्णपक्षीयाष्टमी त्रयोदश्योश्चतुर्थ्यष्टका मघात्रयोदशी श्राद्धान्तरनिमित्तत्वेन भवन्मतेऽपि प्राप्तत्वात्। तदितरदिनेष्वेवाश्वयुक्कृष्णपक्षकल्पचतुष्टयविधानं स्यात्। न च दिने दिने इति वीप्सयेति न तथेति वाच्यम् अत्रापि "मासि मासि वोऽशनम्" इति श्रुतेः। वो युष्माकं पितृणामिति शेषः। तस्मात् प्रकरणभेदेन निमित्तभेदादेकत्रैवाश्वयुक्कृष्णपक्षे विधिद्वयप्रवृत्तिः। पक्षचतुष्टयान्यतमकरणे तस्मादेव सिद्धिः। एतदकरणेऽपि सामान्यमामविहितं भवत्येवेति। यदैककल्पाश्रयणे तदनिर्वाहे सति कल्पान्तराश्रयणम्। व्रीहियववदुदितहोमवच्च। इति यदुक्तं तदपि चिन्त्यम्। कल्पचतुष्टयविधानेनारम्भान्तरसम्भवात्। अन्यथैकादशे द्वादशे पिता नाम कुर्यादिति श्रुतेरेकादशेऽह्नि नामकरणे प्रारब्धे तत्र राजादिकृतविघ्ने द्वादशाहेऽपि तत्करणं स्यात्। तथा द्वादशाहे सपिण्डने प्रारब्धे पक्षद्वयादिमासिके कृतेऽनन्तरं विघ्ने तदानीं तत्कल्पासमापनात् भवन्मते च कल्पान्तराकरणे पित्रादीनां प्रेतत्वपरीहारो न स्यादिति। किन्त्वेकं कर्म्म येनारभ्य वैकल्पिकेन व्रीहिणा न समाप्यते इति दृष्टान्तार्थः। तथैकस्मिन् कल्पे प्रारब्धे तत्र विघ्ने पञ्चम्यादिने सम्पाद्यम्यमादिवत् किमिति न क्रियते। इति

चैव । एकतिथ्यकरणे प्रतितिथिकर्त्तव्यकल्पसमापनाभावात् अत्र कल्पान्तरीक्षो युक्तः । सन्ध्यावन्दने तु कल्पान्तराभावान्न तथेति । इत्थञ्चारब्धकल्पेऽप्यशक्ता अन्येन कार्य्यः । तथा च याज्ञवल्क्यः । "निष्ठां त्यजेयुर्नैवाभमशक्तोऽन्येन कारयेत् । अनेन विधिराख्यात ऋत्विक्‌कर्षककर्म्मिणाम्" ॥ विद्याधर-धृतम् । "तीर्थे तिथिविशेषे च गङ्गायां प्रेतपक्षके । निषिद्धे दिने कुर्य्यात्तर्पणं तिलमिश्रितम्" ॥ तिथिविशेषे अमा-वास्यायाम् । स्मृतिः "रविशुक्रदिने चैव द्वादश्यां श्राद्धवासरे । सप्तम्यां जन्मदिवसे न कुर्य्यात्तिलतर्पणम्" ॥ मत्स्यपुराणे । "सप्तम्यां निशि संक्रान्त्यां रविशुक्रदिने तथा । श्राद्धे जन्म-दिने चैव न कुर्य्यात्तिलतर्पणम्" ॥ श्राद्धे अमावास्याश्राद्ध-भिन्ने । "नीलषण्डविमोक्षेण अमावास्यां तिलोदकैः । वर्षासु दीपदानेन पितॄणामनृणो भवेत्" ॥ इति मात्स्यात् । प्रति-प्रसवमाह स्मृतिः । "अयने विषुवे चैव संक्रान्त्यां ग्रहणेषु च । उपाकर्म्मणि चोत्सर्गे युगादौ मृतवासरे ॥ रविसंक्रान्ति-वारेऽपि न दोषस्तिलतर्पणे" ॥ स्कन्दपुराणे । "तीर्थमात्रे तु कर्त्तव्यं तर्पणं सतिलोदकैः । अन्यथा तर्पयेद्यस्तु विष्ठायां स कृमिर्भवेत् ॥ विशेषतस्तु जाह्नव्यां सर्वदा तर्पयेत् पितॄन्" ॥ स्मृतिः । निषिद्धदिनमासाद्य यः कुर्य्यात्तिलतर्पणम् । रुधिरं तद्भवेत्तोयं दाता च नरकं व्रजेत्" ॥ एतच्च तीर्थव्यतिरिक्तस्थले "यो नित्यं तर्पयेत्तीर्थे पितॄन् कृष्णतिलोदकैः । सवन्धान् मोचयित्वा तु स्वयं ब्रह्मपुरं व्रजेत्" ॥ इति कात्यायनवचनात् । उक्तस्कन्दपुराणीयवचनाच्च । सवत्सरप्रदीपे । "अमावास्यान्तु कन्यार्के तीर्थप्राप्तौ तथा नृप । कृत्वा श्राद्धं विधानेन दद्यात् षोडशपिण्डकम्" ॥ इति वायुपुराणीयस्तत्प्रयोगस्तीर्थतत्त्वे-ऽनुसन्धेयः । भृगुः । "हविष्याद्यं तथा सोमसन्ध्याधेयं महालयं

राजाभिषेकं काम्यञ्च न कुर्य्याद्भानुलङ्घिते" । इद्धिश्राद्धमिति सावकाशवृद्धिश्राद्धविषयम् । निरवकाशस्य पूर्वं व्यवस्थापितत्वात् ।

अथामावस्या । कुर्म्मः । "संवत्सरातिरेको वै मासो यः स्यात्त्रयोदशः । तस्मिंस्त्रयोदशे श्राद्धं न कुर्य्यादिन्दुसंचये" ॥ संवत्सरप्रदीपस्मृतिरत्नाकरयोः । "एकराशिस्थिते सूर्य्ये यदि दर्शद्वयं भवेत् । दर्शश्राद्धं तदादौ स्यान्न परत्र मलिम्लुचे" ॥ यत्तु "जातकर्म्मणि यत् श्राद्धं दर्शश्राद्धं तथैव च । मलमासेऽपि तत् कार्य्यं व्यासस्य वचनं यथा" ॥ इति व्यासवचनं तत् पिण्डपितृयज्ञाख्यश्राद्धपरम् । समासौ पितृसोमकाविरुत्यभिधाय तमतिक्रम्य तु रविरित्यनेन मलमासाभिधायकेन मलमासप्राप्तपितृयज्ञैकमूलत्वात् । न पार्व्वणश्राद्धपरम् । "असंक्रान्तेऽपि कर्त्तव्यमाब्दिकं प्रथमं द्विजैः । तथैव मासिकं पूर्वं सपिण्डीकरणं तथा" ॥ इति लघुहारीतवचने मासिकं पूर्वमित्यभिधानेन सपिण्डीकरणात् परं मासिकं कृष्णपक्षीयपार्व्वणं निवर्त्तते इत्यवगतेः । प्रथमाब्दिकात् पूर्वं मासिकमिति समयप्रकाशव्याख्यानेऽपि तथैवार्थः । अन्यथा पूर्वमासिकवत् परमासिकदर्शश्राद्धस्यापि करणे पूर्वपदवैयर्थ्यापत्तेः । "सपिण्डीकरणादूर्द्धं यत् किञ्चित् श्राद्धिकं भवेत् । इष्टं वाप्यथ वा पूर्त्तं तन्न कुर्य्यान्मलिम्लुचे" इति वचनान्तरेण प्रतिषेधाच्च । अथ वा व्यासवचनं भानुलङ्घितचयमासाभिप्रायम् । तयोरपि पूर्वलिखितकाठकगृह्येन मलमासप्रयोगात् । तयोर्द्विःकार्त्तिकत्वाद्यभावात् । "तत्र यद्दिष्टं कर्म्म उत्तरे मासि कारयेत्" । इत्यस्याविषयत्वम् । शुभ्यामलमासे आषाढादिद्वित्वात् । तत्सम्भवः । एतेनापरेति कृत्वा कुथुमिवचने "तस्मिंस्त्रयोदशे श्राद्धं न

कुर्य्यादिन्दुसंक्षये"। इति पठित्वा व्यासवचनविरोधात् न कुर्य्यान्नोपतिष्ठते इति काश्मीरपाठो न्याय्य इति हेमाद्रिणाभिहितं यत् तद्धेयम्। समयप्रकाशकृतापि। अमावास्यामृतस्य तु मध्ये मलमासपातेऽपि तत्र न मासिकम् इत्यभिधाय पूर्व्वोक्तऋष्यशृङ्गवचनं साधकत्वेनाभिहितं यत्तदपि हेयम्। तद्वचने अमावास्यामृतस्येति विशेषतोऽभिधानात्। न च "अब्दमम्बुघटं दद्यात् अन्नञ्चामिषसंयुतम्। संवत्सरे विवृद्धेऽपि प्रतिमासञ्च मासिकम्"। इति ऋष्यशृङ्गवचनान्तराभिहितप्रेतमासिकवृद्धिनिषेधार्थं तद्वचनमिति वाच्यम्। तत्परत्वे प्रमाणाभावात्। किन्तु मलमासे प्रेतमासिकवृद्धिः पितृमासिकन्तु नास्तीति वचनयोरर्थः। पूर्व्वलिखितहारीतवचनार्थसमः। यत्तु तस्मिंस्त्रयोदशं श्राद्धमिति पठितम् अमावास्यायां मृताहे मलमासे मासिकं न कुर्य्यादन्यत्र तु मलमासे प्रेतमासिकवृद्धिरिति। न चामावास्यायां पार्व्वणनिषेध इति वाच्यं पुरुषभेदेन तस्यानियतसंख्यात्वात्त्रयोदशत्वानुपपत्तेः। पर्व्वचाश्रयणान्त्येति अमावास्यानिमित्तकस्य प्रतिप्रसवाच्च। इति जीमूतवाहनव्याख्यातं तदपि चिन्त्यम्। अमावास्यामृतस्येतिविशेषाभावेन तदर्थकल्पने प्रमाणाभावात्। अमावास्यापार्व्वणस्य पुरुषभेदेनानियतसंख्यात्वात्त्रयोदशत्वानुपपत्त्यभिधानञ्च न सङ्गच्छते। यतो भवन्मतेऽपि एकद्वित्रादिमासिकानन्तरमासिकस्य त्रयोदशत्वानुपपत्तेः। अथ तत्र वत्सरापेक्षया पणपूरणन्यायेन त्रयोदशत्वमिति चेत् "अनेन विधिना श्राद्धं कुर्य्यात् संवत्सरं सकृत्। त्रिचतुर्व्वा यथाशक्ति मासे मासे दिने दिने"। इति देवलवचनेन संवत्सरे प्रतिमासं श्राद्धविधानात् तदपेक्षया अमावास्या श्राद्धस्यापि तन्न्यायात्त्रयोदशत्वमिति। इन्दुक्षय इत्यभिधानादपि तन्निमित्तक

प्रशस्तश्राद्धमेवावगम्यते। न प्रेतश्राद्धमिति पर्व्वाग्रयणान्त्येति। अत्र साग्निमात्रकर्त्तव्याग्रयणसाहचर्य्यात् पर्व्वपदं दर्शयागपरम्। पिण्डपितृयज्ञपरञ्च। न पार्व्वणश्राद्धपरम्। *तस्य कृष्णपक्षनिमित्तकत्वेन पर्व्वनिमित्तत्वाभावात्।* पूर्व्वोक्ततत्श्राद्धप्रतिषेधकनानावचनविरोधाच्च। अतएव मुन्यन्तरैर्नानादेशीयसम्प्रदायकृद्भिरप्यमावास्यामृतस्यैव विशेषो नाभिहितः। श्राद्धविवेककृद्भिरपि मलमासे पार्व्वणाभावो बहुप्रबन्धेरुक्तः।

अथाधिमासे प्रत्याब्दिकादिविचारः। लघुहारीतः। "प्रत्यब्दं द्वादशे मासि कार्य्या प्रेतक्रिया बुधैः। क्वचित्त्रयोदशेऽपि स्यादाद्यं मुक्त्वा तु वत्सरम्"। प्रत्याब्दिकी या प्रेतक्रिया सा द्वादशे मासि कार्य्या इत्युत्सर्गः। अत्र प्रेतपदं प्रमीतमात्रपरम्। क्वचिन्मलमासे पतिते त्रयोदशेऽपि मासि कार्य्याः। आद्यं सांवत्सरिकं द्वादश एव मलमासेऽपि कार्य्यं नत्वेकादशमासाभ्यन्तरे मलमासेऽपि तथात्वे द्वादशे मासि मृततिथ्यलाभात्। सपिण्डनानुपपत्तेः। अतएव द्वैतनिर्णये एतद्विषये विष्णुधर्म्मोत्तरेण त्रयोदशे मासिकश्राद्धमुक्तम्। यथा "संवत्सरस्य मध्ये तु यदि स्यादधिमासकः। तदा त्रयोदशे मासि कार्य्या प्रेतस्य वार्षिकी"। सत्यव्रतेनापि। "संवत्सरस्य मध्ये तु यदि स्यादधिमासकः। तदा त्रयोदशं श्राद्धं कार्य्यं तदधिकं भवेत्"। लघुहारीतः। "असंक्रान्तेऽपि कर्त्तव्यमाब्दिकं प्रथमं द्विजैः। तथैव मासिकं पूर्व्वं सपिण्डीकरणन्तथा"। असंक्रान्ते रवौ मलमासे इत्यर्थः। आब्दिकं प्रथमं तच्च न्यूनाब्दिकं सपिण्डीकरणस्य पृथङ्निर्द्देशात्। ततश्च "गर्भे वार्द्धुषिकत्वे च मृतानां पिण्डकर्म्मसु। सपिण्डीकरणे चैव नाधिमास प्रचक्षते"। इति यत् पुनःसपिण्डी-

करणमभिहितं तन्मलमासेऽपि गर्भाधानपुंसवनादिनिमित्त-
सपिण्डीकरणापकर्षार्थम् ।

अथ सपिण्डनापकर्षविचारः । अत्र केचित् । "यद-
हर्वा वृद्धिरापद्येत" इति गोभिलसूत्रेण । "प्रेतसंस्कारकर्माणि
यानि श्राद्धानि षोड़श । यथा कालन्तु कार्य्याणि नान्यथा
मुच्यते ततः" । इति लघुहारीतवचनादन्यथानुपपद्यमान-
वृद्ध्यर्थमेवापकर्षो बोध्यते । गर्भाधानादि संस्कारा अन्नप्राश-
नान्ता निरवकाशाः । "नैमित्तिकानि काम्यानि निपतन्ति
यथा यथा । तथा तथैव कार्य्याणि न कालस्तु विधीयते" ।
इत्यनेन तुल्यन्यायात्तन्मध्ये करणेऽप्यन्यथोपपन्ना इति । न
चैव चूड़ाकरणादीनामपि तुल्यन्यायतयानुष्ठाने यदहर्वेति
निर्विषयं स्यादिति वाच्यम् । अधिमासके यात्रां विवाहं
चूड़ां तथोपनयनादि कुर्य्यान्न सावकाशं माङ्गल्यं न तु विशे-
षेज्याम् इत्यादौ निरवकाशत्वेन संस्कारमात्रस्य कर्त्तव्यतायां
चूड़ाकरणादीनां मुहूर्त्तग्राहकतया निषेधावगमात् । "ऋच्चै-
कमन्दिरगतौ यदि जीवभानू शुक्रोऽस्तगः सुरवरैकगुरुश्च
सिंहे । नारभ्यते व्रतविवाहगृहप्रतिष्ठा चौरादिकर्मगमना-
गमनञ्च धीरैः" । इत्यादौ सर्व्वत्र कालाशौचे चूड़ाकरणादीनां
विशेषतो निषेधावगमाच्च । अन्नप्राशनान्तस्य काम्यनुक्तित्वात्
नानास्मृतीनां मूलभूततत्तत्पदवन्नानाश्रुतीनां कल्पनायाश्च
गौरवात् । कालाशौचे चूड़ादि न कार्य्यमिति । नैमित्ति-
कानि काम्यानीत्यस्यापवादकचूड़ादौ निषेधः । तथा च
महागुरौ प्रेतीभूते किं सपिण्डनमपकर्षणीयम् । किं वा
चूड़ादेः स्वकालबाधेन कालान्तरे तत्करणीयम् इत्याकाङ्क्षायां
यदहर्वेति वचनं सविषयमेव कुतो निर्विषयता । न चाकृत-
सपिण्डनस्य वृद्धिश्राद्धाभावात् तत्र पूर्व्वपाद "ब्राह्मणादिहते

चादिपदस्य प्रकारार्थत्वात् निष्क्रमणादावपि कर्त्तव्यता नामकर्मणः पृथगुपादानवैयर्थ्यापत्तेः । इति वाचस्पतिमिश्रोक्तं निरस्तम् एवं "अनाश्रमी न तिष्ठेत्तु क्षणमात्रमपि द्विजः" । अथ "आश्रमेण विना तिष्ठन् प्रायश्चित्तीयते लघौ । जपे होमे तथा दाने स्वाध्याये वा रतः सदा । नासौ फलमवाप्नोति कुर्वाणोऽप्याश्रमाच्युतः" ॥ इति दक्षवचनादपि आत्मविवाहार्थमपकर्षो युक्तः । कन्याया अलाभ एव यथा कथञ्चित् स्थितिरुक्ता पैठीनसिना । यथा "अलाभे चैव कन्यायाः स्नातकव्रतमाचरेत्" । भविष्ये । "चत्वारिंशत्सु वर्षाणां साष्टानाञ्च परे यदि । स्त्रिया वियुज्यते कश्चित् स तु रण्डाश्रमी मतः ॥ अष्टचत्वारिंशदब्दं वयो यावन्न पूर्य्यते । पुत्रभार्य्यावियुक्तस्य नास्ति यज्ञेऽधिकारिता" ॥

अथ सन्न्यासनिषेधविचारः । तत्राश्रमानाह पराशरभाष्ये ब्रह्मपुराणम् । "चत्वार आश्रमाश्चैव ब्राह्मणस्य प्रकीर्त्तिताः । गार्हस्थ्यं ब्रह्मचर्य्यञ्च वानप्रस्थं त्रयो मताः ॥ क्षत्रियस्यापि कथिता आश्रमास्त्रय एव हि । ब्रह्मचर्य्यञ्च गार्हस्थ्यमाश्रम द्वितयं विशः । गार्हस्थ्यमुचितन्त्वेकं शूद्रस्य क्षणमाचरेत्" ॥ क्षणमुत्सवरूपम् । यत्तु "प्रव्रज्यावसिता यत्र त्रयोवर्णा द्विजातयः । निर्वासं कारयेद्विप्रं दासत्वं क्षत्रवैश्ययोः" ॥ इति कात्यायनेनोक्तं तद्युगभेदादविरुद्धम् । प्रव्रज्यावसिताः प्रव्रज्याच्युताः । अतएव "अश्वमेधं गवालम्भं सन्न्यासं पलपैतृकम् । देवरेण सुतोत्पत्तिं कलौ पञ्च विवर्जयेत्" ॥ इति कलौ सन्न्यासनिषेधकं क्षत्रियवैश्यविषयमिति । एवञ्च "आत्मन्यग्नीन् समाधाय ब्राह्मणः प्रव्रजेत् गृहात्" इति मनुवचनस्य "ब्राह्मणः क्षत्रियो वाथ वैश्योऽपि प्रव्रजेद् गृहात्" । इति विश्वरूपलिखितस्य च युगभेदादविरोधे सम्भवति शूलपाणियाज्ञवल्क्य-

टीकायां शेषवचनानाकराभिधानं हेयम्। तत्कृतप्रायश्चित्त-विवेकधृतपूर्वोक्तकात्यायनवचनविरोधः स्यात्। मिताक्षरा-यान्तु। ब्राह्मणाः प्रव्रजन्तीति श्रुतेः अग्रजन्मन एवाधिकारो न द्विजातिमात्रस्य। अन्ये तु त्रैवर्णिकानां प्रकृतत्वात्। त्रयाणां वर्णानां वेदानधीत्य चत्वार आश्रमा इति सूत्रकार-वचनात् द्विजातिमात्रस्याहुरित्तिरिति लिखितम्।

अथापुत्रस्य मृताहे न पार्वणम्। प्रचेताः। "प्रेतमासस्य यः पचस्तत्तिथौ प्रतिवत्सरम्। यावत् स्मरति पौत्रोऽपि एक-मुद्दिश्य दापयेत्"॥ प्रेतमासस्य मृतमासस्य एकमुद्दिश्येति श्रवणात् अमावास्यामृतस्यापि पौत्रादिना पार्वणं न कर्त्तव्यम्। तथा चापस्तम्बः। "अपुत्रा ये मृताः केचित् स्त्रियो वा पुरु-षाश्च ये। तेषामपि च देयं स्यात् एकोद्दिष्टं न पार्वणम्"॥ अतएव जाबालेन प्रत्याब्दिकम् औरसक्षेत्रजाभ्यामेव पार्वणं कर्त्तव्यमेव। यथा "औरसक्षेत्रजौ पुत्रौ विधिना पार्वणेन च। प्रत्यब्दमितरे कुर्य्युरेकोद्दिष्टं सुता दश"॥

अथाधिमासे मृतस्याधिमासे प्रत्याब्दिकं कर्त्तव्यम्। "मलि-म्लुचेऽपि सम्प्राप्ते ब्राह्मणो म्रियते यदि। ऊनाभिधेयो मासो-ऽसौ कथं कुर्य्यात्तदाब्दिकम्॥ यस्मिन्नाधिगते भानौ विपत्तिः स्यात् द्विजन्मनः। तस्मिन्नेव प्रकुर्वीत पिण्डदानोदकक्रियाः" इति व्यासवचनान्मलमासमृतस्य सौरेणैव प्रत्याब्दिकं सदा कर्त्तव्यमिति समयप्रकाशकृत्। तन्न पूर्वोक्तयुक्त्या तुलादिषट्के यदि मलमासस्तदा मृतस्याब्दान्तरे कदाचिन्मृताहामासौ श्राद्धलोपापत्तेः। किन्तु व्यासवचनं तन्मासस्य पुनर्मल-मासत्वे तत्रैव श्राद्धं नोत्तर इति विधायकम्। "मलमास-मृतानान्तु श्राद्धं यत् प्रतिवत्सरम्। मलमासेऽपि कर्त्तव्यं नान्येषान्तु कदाचन"। इति कालमाधवीयधृतपैठीनसि-

ताते पतिते सङ्गवर्जिते। व्युत्क्रमाच्च मृते देयं येभ्य एव ददात्यसौ"। इति परिगणितनिमित्तव्यतिरेकेण प्रकरणात् वृद्धिश्राद्धस्य का गतिरिति वाच्यम्। "न तत् पूर्वं यतः प्रोक्तः सपिण्डनविधिः क्वचित्। वृद्धिश्राद्धस्य लोपः स्यादुभयोरपि पक्षयोः"। इति वल्लोप एव न चाङ्गबाधात् संस्काराणां वैगुण्यमिति वाच्यं तत्तदेवाङ्गबोधकविधीनां तदितरपरत्वादिति। अन्यथा गर्भाधानादि निमित्तत्वेनाप्यपकर्षे महाविप्लवापत्तेः। इत्याहुस्तच्चिन्त्यम्। "सपिण्डीकरणादूर्द्ध्वं प्रेतः पार्वणभुग्भवेत्। वृद्धीष्टापूर्त्तयोग्यस्तु गृहस्थश्च ततो भवेत्"। इति *मत्स्यपुराणवचनान्महागुरौ प्रेतीभूते वृद्धिकर्म न युज्यते इति* वचनाच्च महागुरुप्रेतीभावमात्रे वृद्धिकर्मानधिकारात् निरवकाशवृद्ध्यर्थं मेवापकर्षो युक्तः। न च नैमित्तिकानीत्यादि दक्षवचनात् प्रतिप्रसव इति वाच्यम्। तस्य कालाशुद्धेः प्रतिप्रसवरूपत्वात्। न च महागुरुप्रेतीभावस्य कालाशुद्धित्वम्। "प्रमीतौ पितरौ यस्य देहस्तस्याशुचिर्भवेत्। नापि दैवं नवापैत्रं यावत् पूर्णो न वत्सरः"। इति लिखितदेवीपुराणवचनेन देहाशुद्ध्यभिधानात्। अतएव बलिवैश्वदेवाग्न्याधानारम्भे प्रतिप्रसवमाह छन्दोगपरिशिष्टम्। बलिकर्म प्रक्रम्य "एतद्गृहपतौ प्रेते कुर्य्यादेकादशेऽहनि। प्रागेवैकादशात् श्राद्धात् सद्योजागरणादिकम्"। एतद्बलिकर्म तद्युगनद्धवाहित्वात् वैश्वदेवस्यापि ग्रहणम्। एकादशाहात् एकादशाहक्रियमाणात्। जागरणादिकम् अग्न्याधानाङ्गम्। वस्तुतस्तु कालाशौचन्तु तदेव यत् सर्वान् पुरुषान् प्रति समानम्। यथा मलमासादि अन्यथा दशाहाशौचस्यापि कालाशौचत्वे तत्रापि नैमित्तिकानीतिवचनात् पुंसवनादि स्यात्। यदप्यभिहितं न तत् पूर्वमित्यनेन केवल वैश्वदेवाग्न्याधानसहित-

वेश्वदेवौ महागुरुनिपाते वृद्धिश्राद्धं विना कर्त्तव्यौ। तथा गर्भाधानाद्यन्नप्राशनान्ताः कर्त्तव्या इति तदपि न समीचीनम्। यथा यावद्वचनं हि वाचनिकम् इति न्यायात्तत्र तथास्तु। अत्र तु तथाविधवचनाभावात् कथं वृद्धिश्राद्धं विना अन्नप्राशनान्तकर्म्मसिद्धिः। अतएव निर्णयामृते अन्नप्राशनाद्यर्थः सपिण्डीकरणापकर्ष इत्यभिहितम्। एतेन यदप्युक्तं गर्भाधानादिनिमित्तेनाप्यपकर्षे महाविघ्नापत्तेरिति तदपि चिन्त्यम्। यतो यत्र गर्भाधाने वृद्धिश्राद्धमपि तत्र सुतरामपकर्षव्यवहारः। यत्र तु छन्दोगानां नास्ति वृद्धिश्राद्धं तत्रापि वृद्धिश्राद्धाभावे नैव न व्यवह्रियते इति किन्तु तत्राप्यपकर्षो युज्यते। गर्भाधानस्य वृद्धिरूपत्वादिति। ननु निष्क्रमणान्नप्राशनयोः कथं वृद्धिश्राद्धमिति चेत् निष्क्रमणस्य गोभिलेनोक्तत्वात्। सर्वास्वेवान्वाहार्य्यवत्सौत्यनेन तत्र वृद्धिश्राद्धसिद्धेः। अन्नप्राशने च शौनकः। "अथ पुण्येऽह्नि षष्ठे तु मासेऽन्नप्राशनं भवेत्। कृत्वाभ्युदयिकं श्राद्धं दधिमध्वाज्यसंयुतम्"॥ मत्स्यपुराणे। "अन्नप्राशे च सीमन्ते पुत्रोत्पत्तिनिमित्तके। पुंसवने निषेके च नववेश्मप्रवेशने॥ देववृक्षजलादीनां प्रतिष्ठायां विशेषतः। तीर्थयात्रा वृषोत्सर्गे वृद्धिश्राद्धं प्रकल्पयेत्"॥ राजमार्त्तण्डे कृत्यचिन्तामणौ च। "सुतोत्पत्तौ तथा श्राद्धमन्नप्राशनिके तथा। चूडाकार्य्ये व्रते चैव नाम्नि पुंसवने तथा॥ पाणिग्रहे प्रतिष्ठायां प्रवेशे नववेश्मनः। एतद्वृद्धिकरं नाम गृहस्थस्य विधीयते"॥ एतेन "नामकर्म्माणि बालानां चूडाकर्म्मादिके तथा"। इति विष्णुपुराणवचने चूडाकर्म्मादिक इत्यादिपदात् उपनयनपरिग्रहः। तेन चूडाकरणात् प्राक् निष्क्रमणान्नप्राशनयोराभ्युदयिकं न कार्य्यम्। नामकरणे तु विशेषोपदेशादेव कर्त्तव्यता। न

वचनैकमूलत्वात् । एवञ्च "जातकर्मणि यत् श्राद्धं नवश्राद्धं तथैव च । प्रतिसंवत्सरं श्राद्धं मलमासेऽपि तत् स्मृतम् । प्रति-संवत्सरं श्राद्धमशौचात् पतितञ्च यत् । मलमासेऽपि तत्कार्य्य-मिति भागुरिभाषितम्" ॥ इति वाचस्पतिमिश्रधृतमेतद्विषयं बोध्यम् । ऊनाभिधेयमिति ऊनमभिधेयं यस्य तत्तथा इति । तद्दिनाभकल्पचट्टाख्येयम् । "विरुद्धं गुरुवाक्यस्य यदत्र भाषितं मया । तत् चन्तव्य बुधैरेव स्मृतितत्त्वं बुभुत्सया" ॥

इति वन्द्यघटीयश्रीहरिहरभट्टाचार्य्यात्मजश्रीरघुनन्दन-
भट्टाचार्य्यविरचिते स्मृतितत्त्वे
मलमासतत्त्वं सम्पूर्णम् ।

संस्कारतत्त्वम् ।

प्रणम्य सच्चिदानन्दं भुक्तिमुक्तिप्रदायकम् । संस्कारतत्त्वं तत्प्रोक्ते वक्ति श्रीरघुनन्दनः । अथ संस्काराः । तत्र हारीतः । "गर्भाधानवदुपेतो ब्रह्मगर्भं सन्दधाति पुंसवनात् पुंसीकरोति फलस्थापनात् मातापितृजं पाप्मानमपोहति रेतो रक्तगर्भोपघातः पञ्चगुणो जातकर्म्मणा प्रथममपोहति, नामकरणेन द्वितीयं प्राशनेन तृतीयं चूड़ाकरणेन चतुर्थं स्नापनेन पञ्चमम् एतैरष्टाभिः संस्कारैर्गर्भोपघातात् पूतो भवतीति"। गर्भाधानवत् गर्भाधानविधिना विष्णुर्योनिं कल्पयत्वित्यादिना। उपेत स्त्रियमुपगतः। ब्रह्मगर्भं संदधातीति ब्रह्म वेदः तद्ग्रहणयोग्यं गर्भं सन्दधाति संजनयति पुंसीकरोति अव्यक्तलिङ्गं गर्भं पुमांसं पुत्रं विन्दस्वेति मन्त्रलिङ्गात्। फलस्थापनात् फलस्थापनाङ्कसीमन्तोन्नयनात् । मातापितृजं मातापितृद्वारा जातं गर्भस्थस्याश्रयसंस्कारद्वारैतेऽपत्यसंस्काराः। उपघातः पापसंघः पञ्चगुणः पञ्चप्रकारः। उपपातकः। जातिभ्रंशकरसङ्करीकरणापात्र-करण-मलिनीकरणरूपपापपञ्चकसंक्रान्त इति। स्नानञ्चात्र समावर्त्तनरूपमिति कल्पतरुः। अत्र दृष्टान्तमाहाङ्गिराः। "चित्रं कर्म यथानेकैरङ्गैरुन्मील्यते शनैः। ब्राह्मण्यमपि तद्वत् स्यात् संस्कारैर्विधिपूर्वकैः"। संस्काराणां नित्यत्वात् प्रतिनिधिमप्याह स्मृतिः। "अष्टौ संस्कारकर्माणि गर्भाधानमिव स्वयम्। पिता कुर्यात्तदन्यो वा तदभावेऽपि तत्क्रमात्"।

अथ अग्निस्थापनम्। अत्राग्निसाध्यसंस्कारे छन्दोगानां

तद्विधिमाह गोभिलः। "अनुगुप्ता अप आहृत्य प्रागुदक् प्रवनं देशं समं वा परिसमूह्य उपलिप्य मध्यतः प्राचीं रेखामुल्लिख्य उदीचीञ्च संहतां पश्चात् मध्ये प्राचीस्तिस्र उल्लिख्याभ्युक्षयेत् लक्षणावृदेषा सर्व्वत्रेति"। अनुगुप्ता आच्छादिताः। पतितादिभिरदृष्टा इति यावत्। प्राङ्नीचादिफलमाह गृह्यासंग्रहे गोभिलपुत्रः। "प्राङ्नीचं ब्रह्मवर्च्चस्यमुदङ्नीचं यशोत्तमम्। पित्र्यं दक्षिणतो नीचं प्रतिष्ठालम्भकं समम्"। यशोत्तममित्यत्र शान्ता अप्यदन्ता इत्युक्तेरदन्तोऽपि यशशब्दः गयाशिर इतिवत्। परिसमूह्य सर्व्वतः कुशैः पांश्वादिकमपसार्य्य उत्तरस्यान्दिशि शाड्वहस्तोपरि क्षिपेत्। परिसमूह्य वितस्तिवयं उत्तरत उत्करं करोतीति हरिशर्म्मवचनात्। तत उपलेपनं तत्र कारणमाह गृह्यासंग्रहः। "इन्द्रेण वज्राभिहतः पुरा वृत्रो महासुरः। मेदसा तस्य संक्लिन्ना तदर्थमुपलेपयेत्" इति मध्यतः स्थण्डिलाभ्यन्तरे दक्षिणांशेन तु मध्यांशे उदगातैकविंशत्यङ्गुलरेखानुरोधात्। अन्यथा "कुशैः संमार्जयेद्भूमिं मृदामादौ शुचिस्ततः। हस्तमात्रां चतुरस्रां गोमयेनोपलेपयेत्" इति भारद्वाजीयहस्तप्रमाणस्थण्डिले तदनुपपत्तेः। प्राचीं प्रागगताम् उदीचीञ्च संहतां पश्चादिति। प्रागगतायाः पश्चिमे भागे संलग्नामुदगग्रां मध्ये उदगतायाः प्राचीं प्रागग्रास्तिस्रो रेखा उल्लिख्याभ्युक्षयेदिति। रेखाश्च उत्थितमृत्तिकोद्धरणपूर्व्वकमभ्युक्षयेत्। उल्लिख्योद्धृत्याभ्युक्षयेदिति कात्यायनसूत्रात्। उत्करप्रक्षेपदेशमाह गृह्यासंग्रहः। "उत्करं स्फ्यरेखाभ्योऽरत्निमात्रे निधापयेत्। द्वारमेतत् पदार्थानां प्रागुदीच्यां दिशि स्मृतम्" इति। परिसमूहनादि परिषेकान्तं कर्म्म लक्षणसंज्ञकम्। तस्य लक्षणस्यावृत् प्रक्रिया सर्व्वत्र यत्र यत्राग्निप्रणयनं तत्र तत्र बोध्या। रेखाप्रमाण-

माह छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः। "दक्षिणे प्रागताया स्तु प्रमाणं द्वादशाङ्गुलम्। तन्मूललग्नायोदीचो तस्या एवं नवो-त्तरम्। उदग्गतायाः संलग्नाः शेषाः प्रादेशमात्रिकाः। सप्त-सप्ताङ्गुलांस्त्यक्ता कुशेनैव] समुल्लिखेत्"। नवोत्तरं नवाधिकं द्वादशाङ्गुलमेकविंशत्यङ्गुलमित्यर्थः। शेषा उक्तरेखयोरवशि-ष्टास्तिस्रः कुशेनेति सर्वत्राभिसम्बध्यते। एवकारेण शाखा-न्तरोक्तस्फाद्याहृत्तिः। रेखाणां देवतावर्णावाह स्मृतिः। "प्रागता पार्थिवी ज्ञेया ह्याग्नेयी चाप्युदग्गता। प्राजापत्या तथा चैन्द्री सौमी च प्राक्कृताः स्मृताः। पार्थिवी पीतवर्णा स्यादाग्नेयी लोहिता भवेत्। प्राजापत्या भवेत् कृष्णा नीला चैन्द्री प्रकीर्त्तिता। श्वेतवर्णेन सौमी स्यात् रेखाणां वर्णलक्ष-णम्"। अग्निस्थापनपर्य्यन्तं सव्यहस्तप्रादेशस्य विधानमाह गृह्यासंग्रहः। "सव्यं भूमौ प्रतिष्ठाप्य प्रोल्लिखेद्दक्षिणेन तु। तावन्नोत्थापयेत् पाणिं यावदग्निं निधापयेत्"। मानकर्त्ता-रमाह छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः। "मानक्रियायामुक्ता-यामनुक्ते मानकर्त्तरि। मानकृद् यजमानः स्याद्विदुषामेष निश्चयः"। अङ्गुष्ठाङ्गुलिमानमाह स एव। "अङ्गुष्ठाङ्गुलि-मानन्तु यत्र यत्रोपदिश्यते। तत्र तत्र वृहत् पर्वग्रन्थिभिर्मि-नुयात् सदा"। यजमानासन्निधौ होमे तु साधारणाङ्गुलि-मानं यथा कपिलपञ्चरात्रम्। "अष्टभिस्तैर्भवेत् ज्येष्ठं मध्यमं सप्तभिर्यवैः। कन्यस षड्भिरुद्दिष्टमङ्गुलं मुनिसत्तमैः"। तैः प्रक्रम्यमाणयवैः। कन्यसं कनिष्ठम्। मानन्तु पार्श्वेन। "षड्यवाः पार्श्वसम्मिताः" इति कात्यायनवचनात्। अग्नि-स्थापनमन्त्रमाह गोभिलः। ओम् भूर्भुवः स्वरित्यभिमुख-मग्निं प्रणयन्तीति। अग्निमभिमुखं होत्रभिमुखम्। प्रण-यन्ति रेखोपरि स्थापयन्ति। प्राक्षं नीत्वातत्रस्थापयन्तीति

हरिशर्म्मधृतवचनात् । तत्प्रकारमाह गृह्यासंग्रहे । "शुभं पात्रन्तु कांस्यं स्यात् तेनाग्निं प्रणयेद्बुधः । तस्याभावे शरावेण नवेनाभिमुखञ्च तम् । सर्वतः पाणिपादान्तः सर्वतोऽक्षिशिरो मुखः । विश्वरूपो महानग्निः प्रणीतः सर्वकर्म्मसु" । एवञ्चाग्निप्रणयनानन्तरं सर्वत इत्यस्य पाठो युज्यते प्रणीत इति मन्त्रलिङ्गात् अन्यथा स्थापनानन्तरमेतदभिधानं व्यर्थं स्यात् । ताम्रपात्रमप्याह देवीपुराणम् । "ताम्रपात्रे शरावे वा आनयित्वा हुताशनम् । अग्निप्रणयनं कुर्य्यात् यजमानसुखावहम्" इति । अत्रिरपि । "पात्रान्तरेण विहिते ताम्रपात्रादिके शुभे । अग्निप्रणयनं कुर्य्यात् शरावे तादृशेऽपि वा" ॥ यत्तु "शरावे भिन्नपात्रे वा कपाले वोल्मुकेऽपि वा । नाग्निप्रणयनं कुर्य्यात् व्याधिहानिभयावहम्" ॥ इति स्मृतिसागरधृतवचनं तत् सुख्यकांस्यादिमध्ये सद्भावे निषेधकमिति राघवभट्टः । छन्दोगपरिशिष्टम् । "जातस्य लक्षणं कृत्वा तं प्रणीय समिध्य च । आधाय समिधञ्चैव ब्राह्मणमुपवेशयेत्" ॥ जातस्यारण्यादुत्पन्नाग्नेः इति साग्निकपरं प्रागुक्तरेखादि । तमग्निं क्रव्यादमग्निं प्रहिणोमि दूरं यमराज्यं गच्छतु रिप्रवाह इति मन्त्रेण तस्याग्नेः क्रव्यादांशं मन्त्रलिङ्गात् दक्षिणस्यां दिशि क्षिप्त्वा प्रणीय उक्तप्रकारेण स्थापयित्वा यद्यग्निस्थापनानन्तरं कर्म्मकाले हव्यादि शङ्कया संस्कृताग्निरन्यत्रानीयते , तदा पुनर्भूसंस्कारः कर्त्तव्यः । समूह्य उपलिप्य उल्लिख्य उद्धृत्याभ्युक्षयेत् एष संस्कारोऽनुगतोऽग्नौ भूय इति गृह्यान्तरात् । समिध्य ज्वालयित्वा समिधं तत्र तूष्णीं दत्त्वा वक्ष्यमाणक्रमेण ब्राह्मणमुपवेशयेत् । समिल्लक्षण तत्रैव । "नाङ्गुष्ठादधिका ग्राह्या समित्स्थूलतया क्वचित् । न निर्मुक्तत्वचा चैव न स

कोटो न पाटिता॥ प्रादेशाभ्यधिकामोना न तथा स्यादि-
शाखिका। न सपत्रा न निर्वीर्य्या होमेषु च विजानता"॥
विशाखिका विविधशाखायुक्ता। एवं समित्प्रक्षेपपूर्वकं स्वयं
होता वा कृता कृतावेक्षणादिकर्मकरणाय ब्राह्मणमुपवेशयेत्।
तदुक्तं गृह्यासंग्रहे। "द्यूते च व्यवहारे च प्रवृत्ते यज्ञकर्म्मणि।
यानि पश्यन्त्युदासीनाः कर्त्ता तानि न पश्यति॥ एकः कर्म-
नियुक्तः स्यात् द्वितीयस्तन्त्रधारकः। तृतीय प्रश्नकं ब्रूयात्ततः
कर्म समाचरेत्"॥ प्रवृत्ते प्रकृष्टवृत्ते। एतद्वचनद्वितीयांशे पूर्ववचने-
नोदासीना इति विशेष उक्तः। कर्मनियुक्त आचार्य्य, स च
ब्रह्माङ्गके होमकर्मणि ब्रह्मा। स्वय होमाकरणे होतापि
स्वयं प्रधानकर्माकरणे प्रतिनिधिरपि। तन्त्रधारकः पुस्तक-
धारकः। प्रश्नवक्ता सदस्यः।

अथ वरणविधिः। तेषामाचार्य्यादीनां होमसाध्ये कर्मणि
होमारम्भात् पूर्वमानत्यर्थं यजमानेन स्वय वरण कार्य्यम्।
"दानवाचनान्वारम्भणवरणव्रतप्रमाणेषु यजमान प्रतीयात्"
इति हरिशर्मधृतकात्यायनसूत्रात् तच ब्रह्मवरणं प्रथमतः।
ज्योतिष्टोमे ब्रह्मोद्गातृहोत्रध्वर्य्यु्रित्यादिक्रमदर्शनेनान्यथाका-
ङ्क्षया दृष्टकल्पनाया अन्याय्यत्वात् सुगतिसोपानप्रभृतयोऽप्येवम्।
वरणन्तु गन्धादिदानद्वारा प्रीतिमुत्पाद्य कर्मणाय प्रेरणम्।
तत्र च "सर्वत्र प्राङ्मुखो दाता यष्टोता च उदङ्मुखः" इति
वचनात् यजमानस्य प्राङ्मुखत्वम् आचार्य्यादीनामुदङ्मुखत्व
प्रतीयते वरणविधिमाह कात्यायनः। आसनमाहार्य्याह"साधु-
भवानास्तामर्चयिष्यामो भवन्तम्"इति। आसनमाहार्य्यानीय
संभाष्याह साधुभवानास्तामिति। साध्वह आस इति प्रति-
वचनम् अर्चयिष्यामो भवन्तमिति पुनरुक्तोऽर्च्चयेति प्रतिवचनं
सामर्थ्यादिति हरिशर्मा।

अथ ब्रह्मस्थापनम्। तच्च होतृकर्तृकमेव। अग्निमुपसमाधाय दक्षिणतो ब्रह्मासनमास्तीर्य्य इति कात्यायनेनैककर्तृकत्वाभिधानात्। ब्रह्मोपवेशनप्रकारमाह गोभिलः। "अग्रेणाग्निं परिक्रम्य दक्षिणतोऽग्नेः प्रागग्रान् कुशानास्तीर्य्य तेषां पुरस्तात् प्रत्यङ्मुखस्तिष्ठन् सव्यस्य पाणेरङ्गुष्ठेनोपकनिष्ठया चाङ्गुल्या ब्रह्मासनात्तृणमभिसंगृह्य दक्षिणापरमष्टमदेशं निरस्यति। निरस्तः परावसुः" इति। अप उपस्पृश्याथ ब्रह्मासनमुपविशति आवसोः सदने सीदामीति अग्न्यभिमुखो वाग्यतः प्राञ्जलिरास्ते आकर्मणः पर्य्यवसानात् "भाषेत यज्ञसंसिद्धिं नायज्ञियां वाचं वदेत् यद्ययज्ञियां वाचं वदेत्तदा वैष्णवीमृचं यजुर्वा जपेत अपि वा नमो विष्णवे इत्येवं ब्रूयात् यद्युवा उभयं चिकीर्षेद्धोत्रं ब्रह्मत्वञ्चैतेन कल्पेन छत्रमुत्तरासङ्गं सोदककमण्डलुं दर्भवटुं वा ब्रह्मासने निधाय तेनैव प्रत्यावृत्यान्यथा चेष्टेदिति"। अस्यार्थः। अग्रेण पूर्वदिशा प्रदक्षिणेनाग्निं गत्वा अग्नेर्दक्षिणस्यां दिशि प्रागग्रान् दर्भानास्तीर्य्योपविशेदिति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः। न तु निरस्यतीत्यनेन। अत्र ब्रह्मेतिकर्तृनिर्देशात् न च ब्रह्मोत्यासनेन सम्बन्धः उपवेशनात् पूर्वं तत्सम्बन्धाभावात् अतो दर्भास्तरणान्त याजमानिकम्। तत्र ब्रह्मासनस्थाने आस्तरणात् पूर्वं वारिधारामाह गृह्यासंग्रहः। "उदग्धारामविच्छिन्नामग्निमारभ्य दक्षिणम्। दद्यात् ब्रह्मासनस्थाने सर्वकर्मसु नित्यशः"॥ अत्र तु धारासहितमुदकपात्रं गृहीत्वा अग्नेरुत्तरतः प्रभृतिदक्षिणदेशे गत्वाऽरत्निमात्रान्तरिते देशे पूर्वाभिमुखं वारिधारादानमिति विशेषो भवदेवभट्टोक्तः ब्रह्मा तु तेषां पुरस्तात् आस्तृतकुशानां पूर्वदिग्भागे तिष्ठन् अनुपविष्टः सव्यस्य वामस्य उपकनिष्ठया अनामिकया आसनात् यजमानास्तृतात् दर्भं

कुशपत्रं गृहीत्वा दक्षिणापरं दक्षिणपश्चिमदेशम् अन्वष्टमम् उभयदिगष्टमभागं नैर्ऋतमिति यावत् निरस्तः परावसुरित्यनेन प्रक्षिपतीति अप उपस्पृश्य दक्षिणपाणिना जलं स्पृष्ट्वा अथानन्तरमासने ब्रह्मासनत्वेन कल्पिते उपविशति आवसोः सदने सीदामीति मन्त्रेण एवमेव भट्टनारायणव्याख्यानात् तेषां पुरस्तादित्यादि आवसोः सदने सीदेत्यन्तं यजमानकर्त्तृकं सीदामीति प्रतिवचनं ब्रह्मकर्त्तृकमिति भवदेवभट्टकल्पन कल्पनमेव सीदेति सूत्रानुपात्ताच्च। भाषेत यज्ञसंसिद्धिम् इति होत्रान्यथा क्रियमाणे कर्मणि तत्सिद्ध्यर्थम् एतदेवं कुरु एतत् कृत्वा एतत् कुरु इत्यादि भाषेत अत्राप्ययज्ञियाम् असस्कृतां वदेद्यदि तदा वैष्णवी ऋक् इदं विष्णुरिति यजुर्विष्णोर्विराडसीत्यादि नमो विष्णवे इति प्रकारत्रितयान्यतमप्रकार प्रायश्चित्तमिति। यद्युवेत्यशक्तौ उत्तरासङ्गमुत्तरीयं दर्भवटु कुशमयब्राह्मणः। स चापरिमितकुशदलैर्भवतीति भट्टभाष्यात् एकपञ्चाशतान् कुशानित्यपि भवदेवभट्टलिखनाच्च। दलैर्थ्यवक्रियते तत्रापरिमितसख्यात्वमाह छन्दोगपरिशिष्टम्। "यज्ञवास्तुनि मुष्ट्याञ्च स्तम्बे दर्भवटौ तथा। दर्भसख्या न विहिता विष्टरास्तरणेष्वपि" इति। एतच्छन्दोगपरम्। अन्यपरा शान्तिदीपिकायाम्। "सप्तभिर्नवभिर्वापि सार्द्धद्वितयवेष्टितम्। ओङ्कारेणैव मन्त्रेण द्विजः कुर्य्यात् कुशद्विजम्"॥ कर्मोपदेशिन्यान्तु नवभिरित्यत्र पञ्चभिरिति पाठः। एतदेकवाक्यतया "द्विरावृत्याथ मध्ये वै अर्द्धवृत्यान्तदेशतः। ग्रन्थिः प्रदक्षिणावर्त्तः स ब्रह्मग्रन्थिसञ्ज्ञकम्" इति कालिकापुराणोक्तव्याख्येयम्। रत्नाकरे गृह्यासग्रहपरिशिष्टम्। "ऊर्द्ध्वकेशी भवेद् ब्रह्मा लम्बकेशस्तु विष्टरः। दक्षिणावर्त्तकी ब्रह्मा वामावर्त्तस्तु विष्टरः"॥ एतेनैवेत्येवकारः स्वयं कर्त्तृकपक्षे आवसोः सदने सीदा-

मौनस्य मन्त्रस्य च प्रतिषेधोऽर्थः । स्वयञ्चेदुभयं कुर्य्यादिति छन्दोग-परिशिष्टात् । कृताकृतावेक्षणवत् स्वयं तत्कुशोपवेशनस्य कर्त्तव्यत्वात् कुशमयब्रह्मणादिप्रतिनिधिना तदुपपत्तेः तेनैव पूर्ववत्सर्वं नेति भट्टभाष्यम् । अथेति विशिष्टमानन्तर्य्यं द्योतयति तच्च द्रव्यानुपयोगक्रमेणाग्नेरुत्तरतः उदगग्रान् पूर्वक्रमेणासाद्य बीक्ष्य प्रोक्ष्य चेति । अथानन्तरमन्यद्वक्ष्यमाणं कर्म्म चेष्टेत् कुर्य्यात् यजमानः । परस्मैपदं छन्दोवत्सूत्राणि भवन्तीत्युक्तेः ।

अथ द्रव्यासादनम् । तत्र कात्यायनः । "प्राक्समुदगग्नेरुदगग्रं समीपतः । तत्तथासादयेद्द्रव्यं यद्यथा विनियुज्यते" ॥ इति भट्टभाष्ये धृतञ्च । "द्रव्याणामुपक्लृप्तानां होमीयानां यथाक्रमम् । सादयन् प्रोक्षणं कुर्य्यादद्भिरभ्युक्षण तथा" ॥ छन्दोगपरिशिष्टम् । "आज्यस्थाली च कर्त्तव्या तैजसद्रव्यसम्भवा । माहेयी वापि कर्त्तव्या नित्यं सर्व्वाग्निकर्म्मसु" ॥ अथ यदि प्रकृतकर्म्मणि चरुहोमस्तदा अस्मिन्नेव समये चरुं श्रपयेत् । गोभिलेन ब्रह्मस्थापनानन्तरं तद्विधानात् ।

अथ चरुविधानम् । तत्र गोभिलः । "अथोदूखलमुपले प्रक्षाल्य सूर्पञ्च पश्चादग्नेः प्रागग्रान् कुशानास्तीर्य्य उपसादयति अथ हविर्निर्वपेदिति । व्रीहीन् यवान् वा कांस्येन चरुस्थाल्या वा अमुष्मै त्वा जुष्टं निर्वपामीति देवतानामोद्देशः सकृद्यजुषा द्विस्तूष्णीम् अथ पश्चादवहन्तुमुपक्रमते दक्षिणोत्तराभ्यां पाणिभ्यां त्रिःफलीकृतांस्तण्डुलांस्त्रिर्देवताभ्यः प्रक्षालयेत् द्विर्मनुष्येभ्यः सकृत् पितृभ्य इति पवित्रान्तर्हितांस्तण्डुलानावपेत् कुशलश्रृतमिव स्थालीपाकं श्रपयेत् प्रदक्षिणमुदायुवन् श्रृतमभिघार्य्य उदगुद्वास्य प्रत्यभिघारयेदिति" ॥ अस्यार्थः उपसादयति स्थापयति देवतानामोद्देशं देवतानामो-

ह्वारणं यथा स्यात्तथा असुष्मैत्वायुष्टं निर्वपामीत्यनेन उदूखलोपरि ब्रीह्यादीन् कांस्यादिना सकृन्निर्वपेत्। अत्रासुष्मा इत्यत्र चतुर्थ्यन्तनामोच्चारणम्। अतएव कात्यायनः। असाविति नाम गृह्णाति। नारायणीयेऽपि "अदःपदं हि यद्रूपं यत्र मन्त्रे हि दृश्यते। साध्याभिधानं तद्रूपं तत्र स्थाने नियोजयेत्"। अतोऽदःपद एव नामोक्तो न तु विरूपाक्षजपादाविदमित्यादौ। एवञ्चाग्नये त्वायुष्टं निर्वपामीति सामगानाम्। यजुः प्रयोगो गोभिले निर्वापमात्रश्रुतेः यजुर्वेदिकसमन्त्रकग्रहणप्रोक्षणे सामगेन न कार्य्ये। यजुः परिभाषामाह जैमिनिः। "शेषे यजुःशब्द इति शेषे मन्त्रभिन्ने मन्त्रजाते। ततश्च यन्मन्त्रजातं प्रश्लिष्टपठितं गानपादभेदरहितं तद् यजुरिति बहुदैवत्ये च बहुदेवतानामभिः प्रत्येकं निर्वापः। अत्र निर्वापो मन्त्रेणैव होमोऽपि पृथक् निर्वापपरिमाणन्तु होमसंख्या शेषस्थित्यनुसारेणेत्याह छन्दोगपरिशिष्टम्। "देवतासंख्यया ग्राह्या निर्वापाश्च पृथक् पृथक्। तूष्णीं द्विरेव ग्राह्योयाद्धोमश्चापि पृथक् पृथक्। यावता होमनिर्वृत्तिर्भवेद्वा यत्र कीर्त्तिता। शेषञ्चैव भवेत् किञ्चित्तावन्तं निर्वपेच्चरम्"। यद्यपि देवतासंख्ययेति वचनं चरुः समसनीयो य इत्युपक्रम्य पठितं तथाप्याकाङ्क्षाया लाघवेन चरुसामान्यपरमिति। चरुविधौ तु विद्याकरवाजपेयी। यत्र प्रयोजनाभावनिश्चयस्तत्रैव तदुपादानादि लोपः। यत्रानुष्ठानवेलायामेव पुरुषदोषेण प्रयोजनाभावो ज्ञायते तदा प्राक् तन्निश्चयात् शास्त्रप्रापितः पदार्थो नियमापूर्वमात्रार्थमनुष्ठेय इति। अतएव यदा त्वालस्यादिना ब्रीह्यादिस्थाने तण्डुला गृहीताः तदापि अवघातादि समाचरन्ति याज्ञिकाः पठन्ति च। "घाते न्यूने तथा छिन्ने सान्नाय्ये मान्त्रिके तथा। यत्र मन्त्राः प्रयोक्तव्या मन्त्रा यज्ञार्थ-

साधकाः"। मान्त्रिके मन्त्रसाध्ये अवघातादौ। न्यूने तत्-काले मन्त्रपाठाभावेऽपि यत्नकाले मन्त्राः पाठ्याः। अस्मिंस्तु मन्त्रार्थज्ञानस्य नास्त्युपयोगः। इत्यमेवेदानीं प्रयोगानुष्ठानमाह चरुस्थालीपरिमाणमाह छन्दोगपरिशिष्टम्। "तिर्य्यगूर्द्ध्वस-मिन्मात्रा दृढ़ा नातिहृहन्मुखी। मृण्मय्यौडुम्बरी वापि चरुस्थाली प्रशस्यते"। गर्भप्रस्तार दीर्घाभ्यां प्रादेशप्रमाणा चरुस्थाली औडु-म्बरी ताम्रमयी एषा पायसचरावपि न निषिद्धा "यथानुहृतसारच्च ताम्रपात्रे न दुष्यति" इति स्मृतिसागरधृतवचनाच्च। अतएव सारदातिलके। "ततश्च संस्कृते वह्नौ गोक्षीरेण चरुं पचेत्। मन्त्रेण क्षालिते पात्रे नवे ताम्रमयादिके"। दक्षिणोत्तरा-भ्यामिति दक्षिण उत्तरत उपरि ययोः पाण्योस्ताभ्यां सुपर्ण गृहीत्वा इति शेषः। त्रि:फलीकृतान् त्रिधा वितुषीकृतान् कण्डलप्रच्छटनाभ्यामिति शेषः। पवित्रान्तर्हितान् पवित्रम् अन्तर्हितं व्यवहितं येषां तान्। तेन चरुस्थाल्यामुत्तराग्रं पवित्रं निःक्षिप्य तण्डुलान् निक्षिपेत्। कुशलशृतमिवेति कुशलेन पाकनिपुणेन शृतं यथा न दग्धं नातिकृष्णं न मन्द-पक्वं तथा स्थालीपाकं यथा स्यात्तथा श्रपयेत्। अतएव छन्दोगपरिशिष्टम्। "सुशाखोतश्चरुः स्विन्नो ह्यदग्धोऽकठिनः शुभः। न चातिशिथिलः पाक्यो न च वीतरसो भवेत्"। वीतरसो गलितमण्डः। प्रदक्षिणमुदायुवन्निति प्रदक्षिणा-वर्त्तं यथा स्यात्तथा मेक्षणेन ऊर्द्ध्वमोपर्न्मिश्रयन्। सुमिश्रणे इत्यस्य रूपमेतत्। शृतमित्यभिघार्य्येति स्फुटितम्। चरु-माज्यश्रवणाप्लाव्य उदगग्नेरुत्तरस्याम् उत्तार्य्य प्रत्यभिघारयेत् पुनर्घृतेन तथा सेचयेत्। ह्योत्सर्गे तु अभिघारणद्वयात् पूर्वं ज्वलदङ्गारेण विद्योतनद्वयमाह छन्दोगपरिशिष्टम्। "अधि-श्रितमवद्योत्य सुशृतञ्चाभिघारयेत्। घृतेन सेचयेत् पश्चात्

पुनरेवाभिघारयेत्"। मेक्षणादीनाह छन्दोगपरिशिष्टम्। "इध्मजातीयमिध्मार्द्धप्रमाणं मेक्षणं भवेत्। वृत्तं चाङ्गुष्ठ पृथ्व-ग्रमवदानक्रियाक्षमम्"। इध्मार्द्धप्रमाणं प्रादेशद्वयमिध्मस्य प्रमाणं परिकल्पितमिति। तदर्द्धं एवैव दर्व्वी विशेषस्तु भट्टा-सुबे। "दर्व्वीद्व्यङ्गुलपृथ्वग्रा तुरीयेण तु मेक्षणम्। मुषलो-दूखले वार्क्षे स्वायते सुदृढे तथा। इच्छाप्रमाणे भवतः शूर्पं वैणवमेव च"। अत्र तिर्य्यगूर्द्ध्वं त्यादि वैणवमेव चेत्यन्तेन चर्वङ्ग-मभिधाय भूमिजपपरिसमूहनहस्तविन्यासं कुर्य्यादित्युक्तम्।

अथ भूमिजपादिविधानं तदाह चतुर्थे प्रथमकाण्डिकायां गोभिलः। "पश्चादग्नेर्भूमौ न्यञ्चौ पाणी प्रतिष्ठाप्य" इति। भूमिर्भूज्ञामह इति वसन्त रात्रौ धनमिति दिवेति इदमिति मन्त्र वसन्तं विन्दते वसु इति रात्रौ दिवा क्रियमाणे कर्म्मणि धनमित्यन्तं जपेत्। विन्दते धनमिति। अत्र विन्यासे विशेषमाह छन्दोगपरिशिष्टं "दक्षिणं वामतो वाह्यमात्माभि-मुखमेव च। करं करेण कुर्व्वीत करणे न्यञ्च कर्म्मणः। कृत्वा-न्यभिमुखौ हस्तौ स्वस्थानस्थौ सुसंहतौ। प्रदक्षिणं तथा-सीनः कुर्य्यात् परिसमूहनम्"। करेणेति षष्ठ्यर्थे तृतीया। दक्षिणहस्तमधोमुखं तथाविधवामहस्तस्य पृष्ठोपरि भावे न विपर्य्यस्तमात्माभिमुखं भूमिजपे कुर्य्यादित्यर्थः। अन्य-भिमुखौ नात्माभिमुखौ स्वस्थानस्थौ न तु भूमिजपवद्व्यस्तौ सुसं-हतौ विस्तृताङ्गुलौ तथा चाग्नेः परिसमूहनं विक्षिप्तावयवानाम् एकीकरणरूपं सुकरं स्यात्। एवमेव भट्टनारायणोपाध्यायौ। एतेन च दक्षिणहस्तेन कुशान् गृहीत्वेति भवदेवभट्टलिखनं निष्प्रमाणम्। इमं स्तोममर्हते इति तृचेन परिसमूहेदिति सूत्रस्य भाष्येयम् एतदनुसारादेव ब्रह्मस्थापनानन्तरं भूमिजप-परिसमूहनादीति भवदेवभट्टवीरेश्वरोक्तं युक्तम्। भट्टभाष्ये

तु भूमिजपं वृत्रेन परिसमूहनं कुर्य्यात् पश्चाद्ब्रह्मोपवेशनमिति। सरलापरिशिष्टप्रकाशयोस्तु भूमिजपानन्तर चरुश्रपणमित्युक्तम्।

अथास्तरणम्। "अग्निमुपसमाधाय कुशैः समस्तं परिस्तृणुयात् पुरस्ताद्दक्षिणतः उत्तरतः पश्चादिति सर्वतस्त्रिवृतं पञ्चावृतं वा बहुलमयुग्ममसंहतं प्रागग्रैर्मूलान्यच्छादयन्" इति अस्यार्थः उपसमाधाय ज्वालयित्वा समस्तं सर्वतः पुरस्तादित्यनेन क्रमेण सर्वतः सर्वासु दिक्षु त्रिवृतं पञ्चावृतं वा बहुलं बहुलक्षणकम् अयुग्मं युग्मभिन्नम् असंहतमसंलग्नं पृथक् पृथक् त्रिवृतं पञ्चावृतं वेत्यनेन अयुग्मे सिद्धे अयुग्ममित्येकावृतस्याप्राप्त्यर्थम्। तथा च गृह्यान्तरम्। "सकृत्त्रिर्वा प्रतिदिशं प्रदक्षिणमग्निं परिस्तृणातीति" एवमेव भट्टनारायणचरणाः। तत्र सकृदावृतमशक्तविषयम्। "पूर्वास्तृतावृतानां मूलानि पश्चादावृताग्रैश्छादयन् परिस्तृणुयात्"। एवञ्च "प्रतिदिशं दर्भत्रयेणावृतानि कृत्वा तेषां मूलानि तथैवाच्छाद्य तेषां मूलानि तथैवाच्छादयेत् ततो दशदिक्षु स्वस्तिकान् दद्यात्" इति भवदेवभट्टः।

अथ विंशतिकाष्ठिकाः। गोभिलः। "अथेध्मान् कल्पयेत् खादिरान् पालाशान् वेति"। तत्र छन्दोगपरिशिष्टम्। "प्रादेशद्वयमिध्मस्य प्रमाणं परिकीर्त्तितम्। एवंविधाः स्युरेवेध्मसमिधः सर्वकर्मसु॥ समिधोऽष्टादशेध्मस्य प्रवदन्ति मनीषिणः। दर्शे च पौर्णमासे च क्रियास्वन्यासु विंशतिः"॥ इति। विंशतिकाष्ठिकारूपसमिधामङ्गहोमादिषु निषेधस्तत्रैव "अङ्गहोमसमित्तन्त्र शोष्यन्त्याख्येषु कर्मसु। येषाञ्चैतदुपर्य्युक्तं तेषु तत् सदृशेषु च॥ पक्षमङ्गादिविपदिजलहोमादिकर्म्मणि। होमाहुतिषु सर्वासु नैतेष्विध्मो विधीयते"॥

अङ्गहोमाः सीमन्तोन्नयनचूडाकरणादौ विहिताः तेषु अन्य-सीमन्तोन्नयनादेः प्रधानत्वात् । तथा द्विविधा होमा याज्ञिक-प्रसिद्धाः क्षिप्रहोमास्तन्त्रहोमाश्च । तत्र क्षिप्रहोमाः क्षिप्रं क्रियन्त इति व्युत्पत्त्या सायं प्रातर्होमादयः तन्त्रहोमाश्च परि-समूहनबर्हिरास्तरणाद्यङ्गविस्तारयुक्ताः । अत्र ये समिद्धवि-स्कास्तन्त्रहोमाः यश्च सुखप्रसवार्थं शोष्यन्तो होमस्तेषु येषाञ्च वैश्वदेव सायं प्रातर्होमादीनामेतदिध्माख्यं द्रव्यम् उपरि पश्चात् अथ इध्मानुकल्पयेत इत्यनेन सूत्रेणोक्तं तेषु वा तत्सदृशेषु क्षिप्र-होमेषु इध्मस्य निवृत्तिर्भवेदिति । अक्षभङ्गादिविपदि विवाहो-त्तरगोभिलोक्तयानकालीनाक्षभङ्गादिविपन्निमित्तहोमो जल-होमादिकर्मस्विति । "लौकिके वैदिके चैव हुतोच्छिष्टे जले क्षितौ । वैश्वदेवश्च कर्त्तव्यः पञ्चसूनापनुत्तये" ॥ इत्याद्युक्त-जलक्षित्यादिहोमेषु सोमरसाहुतिषु ।

अथाज्यसंस्कारः । गोभिलः । "बर्हिःषु स्थालीपाक-मासाद्य इध्ममग्नावाधायाज्यं संस्कुरुते । आस्तीर्णकुशेषु चरुं निधाय समिधमग्नावाधाय ज्वलनार्थत्वादमन्त्रकम्" ॥ तथा च कात्यायनः । "इध्मोऽप्येधार्थमेवाग्नेर्हविराहुतिषु स्मृतः" । आज्यमाह छन्दोगपरिशिष्टे । "अग्निना चैव मन्त्रश्च पवित्रश्च चक्षुषा । चतुर्भिरेव यत् पूतं तदाज्यमिति च स्मृतम् ॥ घृतं वा यदि वा तैलं पयो वा दधियावकम् । आज्यस्थाने नियुक्तायामाज्यशब्दो विधीयते" ॥ एतद्वचनं यज्ञपार्श्वेऽपि । संस्कारविधिमाह गोभिलः । "ततः एव बर्हिषः प्रादेशमात्रे कुरुते सोषधिमन्तर्धायाच्छिनत्ति न नखेन पवि-त्रेस्थो वैष्णव्यौ" इति । तत आस्तृतात् प्रादेशमात्रे विस्तृत तर्जन्यङ्गुष्ठप्रमाणे । द्विवचने दलापेक्ष "न त्वनन्तर्गर्भिणं साग्रं कौशं द्विदलमेव च । प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्र

चित्" ॥ इति कात्यायनोक्तच्छिदलपवित्रस्य द्वित्वं तथात्वे प्रादेशमात्रे इति व्यर्थं स्यात् अतएव कात्यायनोक्तेनैवाज्य-स्योत्पवनार्थं यत्तदप्येतावदेव तु इत्यत्र एकत्वेन निर्दिष्टम् । अनन्तर्गर्भिणम् अन्तर्गर्भस्याभावोऽनन्तर्गर्भं तद्युक्तम् अन्तर्गर्भ-शून्यमित्यर्थः । "अनन्तर्गर्भिणौ यौ तु कुशौ प्रादेशसम्मितौ । अनग्रच्छेदिनौ साग्रौ तौ पवित्राभिधायकौ" ॥ इति शौनक-वचनैकवाक्यत्वात् । अत्र दलेऽपि कुशपदप्रयोगः । ओषधि-मन्तर्धाय ओषध्यादिनान्तरा कृत्वा । गोभिलः । "अथैने अद्भिरनुमार्ष्टि विष्णोर्मनसा पूतेस्थ" इति । एने पवित्रे । सव्येन मूलप्रदेशे गृहीत्वा दक्षिणेनानुमृज्यात् विष्णोरिति मन्त्रेण । गोभिलः । "संपूयोत्पुनात्युदगग्राभ्यां पवित्रा-भ्याम् अङ्गुष्ठाभ्याञ्चोपकनिष्ठाभ्यामभिसंगृह्य प्राक्शस्त्रिरुत्-पुनाति देवस्त्वा सवितोत्पुनात्वच्छिद्रेण पवित्रेण वसोः सूर्य्यस्य रश्मिभिः स्वाहा" इति सकृत् जुहुयात् द्विस्तूष्णीमिति । संपूयप्रकृतमाज्यं "पवित्रमन्तराकृत्वा स्थाल्यामाज्यं समावपेत्" इत्येवं वक्ष्यमाणविधिना संपूयेति भट्टभाष्यम् । सपूय मक्षि-काद्यपनीयेति सरला उत्पुनात्यूर्द्धं शोधयेत् । तत्प्रकार-माह उदगग्राभ्यामिति । अङ्गुष्ठाभ्यामित्यादौ द्विवचनं पाणि-द्वयार्थम् । एवमनेन प्रकारेणाभिसंगृह्य प्रकृते पवित्रे प्राक्शः प्रागतं त्रिरुत्पुनाति अग्नौ धारवयं घृतं निक्षिपति । तत्-प्रकारमाह मन्त्रेण सकृत् द्विस्तूष्णीम् । गोभिलः । "अथैने अद्भि-रभ्युक्ष्य अग्नावप्युत्सृजेदिति" । अपरिवार्य्य अथानन्तरमेवा-भ्युक्ष्य एने पवित्रे सव्येन गृहीत्वा दक्षिणेनाभ्युक्ष्य । गोभिलः । "अथैतदाज्यमधिश्रित्य उदगुदासयेदेवमाज्यसंस्कारोऽपि भव-तीति" । आज्यं तदुक्तपात्रम् अधिश्रित्य अग्नेरुपरिकृत्य उदक् उत्तरतः उद्वासयेदवतारयेत् यत्रैवाज्यसंस्कारस्तत्रैवायं

कल्प इति पत्र गर्भपात्रसंस्कारवत् सकृत् संस्कृतान्यपात्रे यानि निःक्षिप्यन्ते तेषां संस्कारान्तरो नास्तीत्याह गृह्या-सग्रहः । "यथा सीमन्तिनी नारी पूर्वगर्भेण संस्कृता । एवमाज्यस्य संस्कारः सस्कारविधि चोदित:" ॥ आश्वलायन-गृह्यपरिशिष्टम् । "सीमन्तोन्नयनं प्रथमे गर्भे सीमन्तोन्नयन-संस्कारो गार्भपात्रसंस्कारः" । इति श्रुतिरिति । गर्भपात्रयो-रयं गार्भपात्रः गर्भपात्रस्य तदाधारस्य स्त्रिया इति कल्पतरुः । हारीतः । "सकृच्च संस्कृता नारी सीमन्तेन कुलस्त्रियः । यं यं गर्भं प्रसूयन्ते स गर्भः संस्कृतो भवेत्" इति । गोभिलः । "पूर्व-माज्यमपरस्थालीपाक." । इति । पत्र पूर्वापरदेशे स्थित्याज्य-स्थालीपाकयोस्तथा व्यपदेशः तेन तौ पूर्वापरयोः स्थाप्यौ तत्र प्रथमतोऽग्नेरुत्तरस्यामासादनं ततः कर्मकाले सोऽग्न्यंपाग्नेः पश्चात् । तथा च गृह्यान्तरम् । "दावग्न्योरन्तरा पाज्य-

मार्जनं कुशैः कार्य्यम् । घृतादिलेपवताम्तूष्णेन वारिणा प्रक्षालनपूर्व्वकमग्नौ प्रतापनं कार्य्यम् । लेपरहितानान्तु प्रतापनं दर्भैः सम्मार्जनमभ्युक्षणम् । पुनः प्रतापनमुत्तरतो निधानञ्च कुर्य्यात् तथा च कात्यायनः । "स्रुवं प्रतप्य दर्भैः संमृज्याभ्युक्ष्य पुनः प्रतप्य निदध्यात्" इति आज्यादिसंस्कारं वारत्रयं कुर्य्यादिति भवदेवभट्टः । हविर्धर्म्मीण्येतत् प्रकरणे सकृच्चिर्व्वेति वचनादित्युक्तम् । होमकाले पञ्चाङ्गुलांस्त्यक्त्वा शङ्खमुद्रया धार्य्यः स्रुवः "पञ्चाङ्गुलान् वहिस्त्यक्त्वा धारयेच्छङ्ख-मुद्रया" इति वचनात् । पाण्याहुतौ तु गोभिलः । "उत्तानेनैव हस्तेन ह्यङ्गुष्ठाग्रेण पीडितम् । संहताङ्गुलिपाणिस्तु वाग्यतो जुहुयाद्धविः" ॥ तत्र परिमाणे कात्यायनः । "पाण्या-हुतिर्द्वादशपर्व्वपूरिकाकंशादिना चेत् स्रुवमात्रपूरिका । दैवेन तीर्थेन च ह्रयते हविः स्वङ्गारिणि स्वर्च्चिषि तच्च पावके" ॥ अशक्तौ तु स्मृतिः । "आर्द्रामलकमानेन कुर्य्याद्धोमहविर्व्वसौन् । प्राणाहुतिवर्जिच्चैव मृद गात्रविशोधिनीम्" ॥ का-त्यायनः । "यो नर्च्चिषि जुहोत्यग्नौ व्यङ्गारिणि च मानवः । मन्दाग्निरामयावी च दरिद्रश्च स जायते ॥ तस्मात् समिद्धे होतव्यं नासमिद्धे कदाचन । आरोग्यमिच्छतामायुः श्रिय-मात्यन्तिकीं तथा ॥ जुह्वय हुतौ चैव पाणिसूर्पस्फ्यदारुभिः । न कुर्य्यादग्निधमनं न कुर्य्याद्व्यजनादिना ॥ मुखेनैव धमेदग्निं मुखादेषोऽध्यजायते" ॥ नाग्निं मुखेनेति च यत् लौकिके योजयन्ति तत् । हि यस्मात् मुखात् मुखपठितमन्त्रात् एष मन्त्रतोऽग्निः । ततश्च लौकिक इति तदितराग्निपरम् एतेन लौकिक इति श्रौताग्निभिन्नपरमिति मैथिलोक्तं हेयम् । जुह्वय हुते चैवेत्यनेनोपक्रमवचनेन सरिक्रयमाणसंस्कृताग्न्यो-रेव पाणिसूर्पादिनिषेधमुखेन मुखधमनस्य विहितत्वात् तद्-

व्यतिरिक्तस्यैव लौकिकशब्देनाभिधारणविधेरौचित्यात् आहि-
तत्वस्यानुपस्थितेश्च एवमेव गुरुचरणाः । यत्तु "अग्निस्तु नाम-
धेयादौ होमे सर्वत्र लौकिके"इति छन्दोगपरिशिष्टवचने नाम-
करणाद्यर्थमग्नेर्लौकिकत्वमुक्तं तन्न । सेऽग्नावन्यहोमः स्या-
दिति तस्यैव वचनान्तरेण साग्नेः पितुः स्वीयाग्नौ तत्करण-
निषेधात् लौकिकाग्न्यन्तरमादाय तत्कर्त्तव्यताविधायकं न तु
तदग्नेः संस्कारान्तरमपि लौकिकत्वप्रतिपादकमिति। गोभिलः।
"अग्निमुपसमाधाय परिसमूह्य दक्षिणजान्वक्तो दक्षिणेनाग्निं
अदितेऽनुमन्यस्वेति उदकाञ्जलिं सिञ्चेत् अनुमतेऽनुमन्यस्वेति
पश्चात् सरस्वत्यनुमन्यस्वेति उत्तरतः देवसवितः प्रसुवेति प्रद-
क्षिणमग्निं पर्य्युक्षेत् सकृत्त्रिर्वा पर्य्युक्षणान्तान् व्यतिहरन्नति-
पर्य्युक्षणहोमीयमिति अग्निमुपसमाधाय काष्ठादिना प्रज्वाल्य
परिसमूह्य विक्षिप्तावयवान् एकीकृत्य दक्षिणजान्वक्तो भूमि-
गतदक्षिणजानुः दक्षिणेनाग्निम् अग्नेर्दक्षिणे अदितेऽनुमन्य-
स्वेति मन्त्रेण उदकाञ्जलिं प्रागग्रं सिञ्चेत् अनुमत इत्यादिना ।
अग्नेः पश्चादुदगग्रं सिञ्चेत् सरस्वत्यनुमन्यस्वेति आदिनाऽग्ने-
रुत्तरतः प्रागग्रं सिञ्चेत् । देवसवितः प्रसुवयज्ञमित्यादिना
प्रदक्षिणोऽग्निर्यथा स्यात्तथा उदकाञ्जलिना सिञ्चेत वेष्टयेत्
त्रिर्वेति फलभूमार्थं तत्र मन्त्रस्त्रिधोच्चार्य्यः मुख्यावृत्तौ गुणा-
वृत्तेर्युक्तत्वात पर्य्युक्षणान्तानिति बहुवचनं त्रिलपक्षे दण्डवदु-
दकधारादिष्वादिरप्यन्तो भवतीति प्रतियन् अन्तद्वयं मिथो-
कुर्वन् होमीय होतव्य पर्य्युक्षन् तत्रानेन स्पृशन्" इति ।
वेष्टनप्रकार उक्तः ।

अथ विरूपाक्षजपः । चतुर्थ्यर्थः ठचौव्यक्तव्यकारिपुष्पार्थं,
गोभिलः । "वैरूपाक्षः पुरस्ताद्धोमानामिति" । विरूपाक्ष-
शब्दो विद्यतेऽत्र इति वैरूपाक्षः ओम्भूर्भुवः स्वरोमित्यादिको

मन्त्रः। होमानां वक्ष्यमाणप्राशुक्तनित्यनैमित्तिकानां पुरस्तात् जप्यः। अस्य चिप्रहोमे पर्य्युदासमाह छन्दोगपरिशिष्टम्। "न कुर्य्यात् चिप्रहोमेषु द्विजः परिसमूहनम्। विरूपाचञ्च न जपेत् प्रपदञ्च विवर्जयेत्"॥ चिप्रहोमेषु अव्रह्मकेषु सायं प्रातः शोष्यन्तो होमादिषु ब्राह्मण इमं स्तोममर्हते इत्यादि मन्त्रकरणकपरिसमूहनं न कुर्य्यात्। विरूपाचप्रपदौ च त्यजेत्। प्रपदविधानमप्याह गोभिलः। "काम्येषु च प्रपदः तपश्च तेजश्चेत्यादिकः। च एवार्थे तत्र विरूपाचजपात् पूर्वं तत् पाठमाह स एव। तपश्च तेजश्चेत्यादि जपित्वा प्राणानायम्य तम्मना वैरूपाचमाहत्तो च्छुसेत्। तपश्च तेजश्चेत्यादि जपित्वा वायुधारणपूर्वकं यं कञ्चिदर्थं साधयितुकामस्तन्मनास्तद्ध्यायन् विरूपाचमन्त्रं जप्त्वा वायुं रेचयेत्। अथ यदि काम्यकर्म्मार्थं कुशण्डिका तदा प्रपदजपानन्तरम् इति भवदेवभट्टः। नित्यनैमित्तिकयोर्नास्य पाठः। ततः सर्वकर्म्मसाधारणं विरूपाक्षजपान्तं कर्म्म।

अथ प्रकृतं कर्म्म। तत्र वह्नेर्नामानि गृह्यासंग्रहे। "लौकिके पावको ह्यग्निः प्रथमः परिकल्पितः। अग्निस्तु मारुतो नाम गर्भाधाने विधीयते॥ पुंसवने चन्द्रमाश्च शुङ्गाकर्म्मणि शोभनः। सीमन्ते मङ्गलो नाम प्रगल्भो जातकर्म्मणि॥ नाम्नि स्यात् पार्थिवो ह्यग्निः प्राशने च शुचिस्तथा। सत्यनामा च चूडायां व्रतादेशे समुद्भवः। गोदाने सूर्य्यनामा च केशान्ते ह्यग्निरुच्यते॥ वैश्वानरो विसर्गे तु विवाहे योजकः स्मृतः। गोदाने गोदानाख्यसंस्कारे। "चतुर्थ्यान्तु शिखी नाम धृतिरग्निस्तथापरे"। अपरे धृतिहोमादौ। "प्रायश्चित्ते विधुश्चैव पाकयज्ञे तु साहसः। लक्षहोमे तु वह्निः स्यात् कोटिहोमे हुताशनः॥ पूर्णाहुत्यां मृडो नाम शान्तिके वरदस्तथा। पौष्टिके बलदश्चैव

क्रोधोऽग्निश्चाभिचारके कोष्ठे तु जठरो नाम क्रव्यादो मृत-भक्षणे। आहृय चैव होतव्यं यो यत्र विहितोऽनलः"। प्रायश्चित्ते प्रायश्चित्तात्मकमहाव्याहृतिहोमादौ। पाकयज्ञे पाकाङ्गकहोमे वृषोत्सर्गगृहप्रतिष्ठाहोमादौ। पौष्टिके दुर्गो-त्सवाङ्गहोमादौ ततश्चामुककर्मणि अग्ने त्वममुकनामासि इति नाम कृत्वा "पिङ्गभ्रूश्मश्रुकेशाक्षः पीनाङ्गजठरोऽरुणः। छागस्थः साक्षसूत्रोऽग्निः सप्तार्चिः शक्तिधारकः"। इत्यादित्यपुराणीयं ध्यानं कृत्वा अमुकाग्ने इहागच्छेत्यावाह्यामुकाग्नये नम इति पूजयेत्। "संपूजयेत्ततो वह्निं दद्याच्चैवाहुतीः क्रमात्" इति मार्कण्डेयपुराणात्। चरुहोमे विशेषमाह गोभिलः। "पर्युं-क्ष्य स्थालीपाके आज्यमानीयमेक्षणेनोपघातं होतुमेवोपक्रमते" इति अदितेऽनुमन्यस्वेत्येवं पर्युक्ष्य। स्थालीपाके चरौ। आज्यं प्रक्षिप्य मेक्षणेनोपघातम् उपहत्यावदाय। होतुमेवोपक्रमते आरभते। उपघातमिति हिंसार्थाच्चैककर्मकादित्यनेन कृतो-यल्लोपपदेन न मासिद्धम् एवकारकरणमुपघातहोमे अभिघा-रणक्षताद्यङ्गप्रतिषेधार्थम्। होतुमेवोपक्रमते नान्यतः। उप-घातहोमलक्षणमाह गृह्यासंग्रहे। "पाणिना मेक्षणेनाथ स्रुवेणैव तु यद्धविः। हूयते चानुपस्तीर्य्य उपघातः स उच्यते। यद्यु-पघातं जुहुयाच्चरावाज्यं समापयेत्। मेक्षणेन तु होतव्यं नाज्यभागौ नस्विष्टिकृत्"। बहुदैवत्यचरुहोमे तु उपघात-होम एव। "चरौ तु बहुदैवत्ये होमस्तस्योपघातवत्" इति परिशिष्टप्रकाशवचनात् ततः प्रकृतहोमात् परापरयोस्तूष्णीं समित्प्रक्षेपमाह छन्दोगपरिशिष्टम्। "समिधादिषु होमेषु मन्त्रदैवतवर्जिता। पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्च इन्धनार्थं समिद्भवेत्"। स्मृतिः। "मन्त्रेणोङ्कारपूतेन स्वाहान्तेन विचक्षणः। स्वाहा-वसाने जुहुयाद्ध्यायन् वै मन्त्रदेवताम्"। स्वाहान्तमन्त्रे

स्वाहान्तरं नाप्नोतीति सरला। भट्टभाष्ये मन्त्रतन्त्रप्रकाशे
च। "नमोऽन्तेन नमो दद्यात् स्वाहान्ते द्विठमेव च। पूजा-
यामाहुतौ चापि सर्वत्रायं विधिः स्मृतः"। द्विठः स्वाहा
इत्यागमविदः। गोभिलः। "आज्याहुतिष्वाज्यमेव संस्कृ-
त्योपघातं जुहुयान्नाज्यभागौ न स्विष्टिकृत्। आज्याहुतिष्व-
नादेशे पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्च महाव्याहृतिहोमः यथा पाणिग्रहणे
तथा चूडाकर्मण्युपनयने गोदाने" इति आज्यमेव यथोक्तेन
विधिना संस्कृत्य उपघातं स्रुवेणोपहत्य जुहुयात् आज्यमात्रक-
होमेषु आज्यभागस्विष्टिकृतामतिदेशप्राप्तानां निषेधः एव-
माज्यमात्रकहोमेषु धृतिहोमादिषु अनादेशे यत्र पुंसवनशुङ्गा-
कर्म सीमन्तोन्नयनचूडाकरणादिषु पश्चादग्नेः उदगग्रेषु दर्भे-
ष्वित्यादिनाऽग्निग्रहणं प्राप्तं विशिष्टहोमो नोपदिष्टः तत्र
प्रधानकर्मणोऽङ्गाभिमर्षणादेः पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्च महाव्याहृ-
तिभिः भूर्भुवः स्वरिति तिसृभिर्होमैः कार्यः यथा पाणिग्रहण
इति यथा पाणिग्रहणे महाव्याहृतिः पृथक् समस्ताभिश्चतुर्थी-
मिति गोभिलसूत्रेण यथा पाणिग्रहणे चतस्रस्तथा चूडादिषु
संस्कारकर्मसु पूर्वं पश्चाच्चतस्रः महाव्याहृत्याहुतयः
स्युरिति। चरुहोमानन्तरन्तु गोभिलेन महाव्याहृतिभिराज्येन
जुहुयादिति सूत्राणां चरुहोमे पश्चान्महाव्याहृतिहोमः कर्त्तव्यो
न तु पूर्वमिति। गोभिलः। "यद्युवा उपस्तीर्णाभिघारितं जुहु-
यादाज्यभागावेव प्रथमं जुहुयात्। चतुर्होतमाज्यं गृहीत्वा
यथावर्त्म अग्नावग्नये स्वाहा इत्युत्तरतः सोमायेति दक्षि-
णतः प्राङ्मुखो जुहुयादिति सूत्रेण स्रुवपदाख्यं प्रथमं गृहीतं
गृहीत्वा हविर्होमः। चतुरवदाय दीयते तदभिघारितं
दधि सर्पिषि होतुमिच्छेत्तदाज्यभागावेव प्रथमं जुहुयात्।
गृहे होमस्तु चरुणा गृहीतं हुत्वा जुहोतीति सूत्रात्

स्रुवेण स्रुचि चतुर्वा गृहीतमाज्यम् । भृगूणां भृगुगोत्राणा-मिति सरला । पञ्चार्षेयाणामिति गृह्यान्तरात् भार्गवप्रवरा-णामिति भट्टभाष्यम् । भृगुगोत्राणां भार्गवप्रवराणामिति भवदेवभट्टः । तेषां पञ्चवारं तथा गृहीत्वा अग्नये स्वाहेत्य-नेनाग्नेर्मध्यदेशादुत्तरे प्राञ्च स्रुवधारया जुहुयात् उत्तरमाग्नेयं दक्षिणे सौम्यं मध्येऽन्याहुतयः" इति सांख्यायनसूत्रात् तथैव दक्षिणभागे । सोमाय स्वाहेति जुहुयात् । ततः प्रकृतदेवता चरुहोमानन्तरं स्विष्टिकृद्धोममाह गोभिलः । "अथ स्विष्टि-कृत उपस्तीर्य्याभ्योत्तरपूर्वार्द्धात् सकृदेव भूयिष्ठं हविरभि-घारयेत् यद्यवापञ्चावत्ती स्यात् हविरुपस्तीर्य्यावदाय हविरघा-रयेत् न प्रत्यनक्त्यवदानस्थान यातयामतायै अग्नये स्विष्टि-कृते स्वाहेत्युत्तरपूर्वार्द्धे जुहुयात् महाव्याहृतिभिराज्येनाभि-जुहुयात् । प्राक् स्विष्टिकृत आवापोगणेष्वेकं परिसमूहनम् इध्मो वर्हिः पर्य्युक्षणमाज्यभागौ सर्वेभ्यः समवदाय सकृदेव सौविष्टिकृतं जुहोति हुत्वेतन्मेक्षणमनुहरेदिति । स्विष्टिकृदर्थं स्रुचिघृतस्रुवं दत्त्वा चरोरुत्तरपूर्वार्द्धादीशानकोणरूपान्मेक्ष-णेन बहुतरमेकवारं गृहीत्वा स्रुचि स्थापयित्वा वारद्वयं घृतेन सेचयेत् पञ्चावदानपक्षे घृतस्रुवद्वयेनोपस्तरणं सकृद्धविर्निक्षेपः पुनर्द्वेनाभिसेचनद्वयमिति । अत्र सेचनचतस्थानं घृतेन प्लावयेत् पुनर्यागार्थमेव तत् ततश्च यागायोग्यतारूपयातयाम-तायामपि न दोष इत्यर्थः । ततोऽग्नये स्विष्टिकृते स्वाहेत्यनेन ईशानकोणे जुहुयात् । ततो भूर्भुवः स्वरिति तिसृभिर्महा-व्याहृतिभिर्होमः । अस्य चरुहोमे पश्चादुद्दिशान्न प्राकरण-मिति । आ उप्यत इत्यावापः प्रधानहोमः स तु स्विष्टिकृद्धो-मात् प्राक् न तु पश्चादित्यर्थः । एवञ्च मुख्यहोमे लक्षते यदि चरुर्नष्टो दुष्टो वा तदाऽन्यः पाच्यः मुख्ये कृते यदि नाशदुष्टौ

स्यातां तदाज्येनैव स्विष्टिकृद्धोम इति सरला। गर्भेषु एक-दानेकयागेषु एकमेव न प्रत्येकं 'परिसमूहनादि उपलक्षणत्वा-दुदूखलसुषलाद्यपि एवं स्विष्टिकृद्धोमोऽपि सकृदुपलक्षणमेतत् महाव्याहृत्यापीति सरला। अनुहरेत् अग्नौ क्षिपेत् एवमुक्त-प्रकारेण यथार्थं समापयेत्।

अथोदीच्यम्। अत्र गोभिलः। "समिधमाधायानुपर्य्युक्ष्य तथैवोदकाञ्जलीन् सिञ्चेत् अन्वमंस्था" इति मन्त्रे विशेषः।

अथ प्रायश्चित्तम्। होमानन्तरं कर्म्मवैगुण्यसमाधानार्थं प्रायश्चित्तं गोभिलानुक्तमपि तत्परिशिष्टोक्तं कुर्य्यात् तद्यथा "यत्र व्याहृतिभिर्होमः प्रायश्चित्तात्मको भवेत्। चतस्रस्तत्र विज्ञेयाः स्त्रीपाणिग्रहणे यथा॥ अथवा ज्ञातमित्येषा प्राजा-पत्यापि वाहुतिः। होतव्या त्रिविकल्पोऽयं प्रायश्चित्तविधिः स्मृत."॥ यत्र प्रायश्चित्तरूपो महाव्याहृतिहोमो विधीयते तत्र चतस्र आहुतयो होतव्याः। यथा विवाहे तथा च गोभिलः। "महाव्याहृतिभिः पृथक् समस्ताभिश्चतुर्थीमिति"। अस्यार्थः। भूराद्याभिर्व्यस्ताभिस्तिसृभिस्तिस्र आहुतीः भूर्भुवः स्वः स्वाहेति समस्ताभिश्चतुर्थीं जुहुयात् अपि वा। अथवा यज्ज्ञातं यदनाज्ञातमिति मन्त्रेणाहुतिर्होतव्या प्रजापतये स्वाहेति वा प्रायश्चित्तविधिर्विकल्पत्रयवान् मुनिभिः स्मृतः इत्यनेन पक्षान्तरं निरस्तम्। ततश्च भवदेवभट्टोक्तप्रायश्चित्ता-त्मकशाट्यायनहोमो निष्प्रमाणः भट्टनारायणैर्गोभिलभाष्ये तदप्रमाणोक्तत्वात्। ततश्च प्रायश्चित्तहोमार्थं सङ्कल्प्य अग्ने त्वं विधुनामासीति नाम कृत्वावाह्य संपूज्य समिधं प्रक्षिप्य "आज्यद्रव्यमनादेशे जुहोतिषु विधीयते" इति छन्दोगपरि-शिष्टात्। आज्यद्रव्यकहोमत्वेन पूर्व्वापरं महाव्याहृतिहोमः। तथा च गोभिलः। "आज्याहुतिष्वनादेशे पुरस्ताच्चोपरि-

ष्टाश्च महाव्याहृतिहोम इति"। एवञ्च तिसृभिर्महाव्याहृतिभिर्हुत्वा व्यस्तसमस्ताभिः प्रायश्चित्तरूपायतस्र आहुतीर्हुत्वा तिसृभिर्महाव्याहृतिभिर्हुत्वा समित्प्रक्षेपेण प्रायश्चित्तं समापयेत्।

अथ यज्ञवास्तुकरणम्। गोभिलः। "समिधमाधायानुपर्य्युक्ष्य यज्ञवास्तु करोति तत एव बर्हिषः कुशमुष्टिमादायाज्ये हविषि वाविरवदध्यादग्राणि मध्यानि मूलानि यक्तं रिहानाव्यन्तु वय इति। अथैनमद्भिरभ्युक्ष्याग्नावपवर्जयेत्। यः पशूनामित्यादि इत्येतद् यज्ञवास्तु इत्याचक्षत इति" समिधादानानुपर्य्युक्षणयोः सिद्धयोः पुनर्वचनं क्रमार्थम्। यज्ञवास्तु इति वक्ष्यमाणस्य कर्म्मणो नामधेयम्। कथं करोतीत्यत आह तत इति। ततस्तस्मादेव बर्हिष आस्तृतकुशात् कुशमुष्टिमादायाज्येऽवदध्यात् मज्जयेत् न चेदाज्यमवशिष्टं हविषि चरावादध्यात् अग्रादिप्रदेशम् अक्तमिति मन्त्रेण स्थानभेदाम्मन्त्रावृत्तिः। अथानन्तरमेवामुष्मिन् एवं कुशमुष्टिमद्भिः प्रणीताद्भिरभ्युक्ष्याग्नावपवर्जयेत् दाहयेत् यः पशूनामिति मन्त्रेण तत एव बर्हिष इत्यारभ्य यदुक्तं तद्यज्ञवास्त्विति वृद्धाः कथयन्ति। एतत् प्रयोजनन्तु प्रतिपत्तिकर्म्मत्वेऽपि तद्रूपनाम्नि एतत् कर्म्मप्राप्तावपि यस्मिन् यस्मिन् वर्त्ततीति व्युत्पत्तिप्रतिपाद्यार्थसिद्ध्यर्थं कुशान्तरमुष्टिमादाय तत्कर्त्तव्यमिति एवमेव भट्टभाष्यम्।

अथ पूर्णाहुतिः। तत्र पूर्णाहुत्यां मृडो नामेति प्रागुक्तवचनात् मृडनामानमग्निमावाह्य संपूज्य दद्यादुत्थाय पूर्णां वै नोपविश्य कदाचनेति भविष्याग्निपुराणाभ्यामुत्थाय पूर्णाहुतिं कुर्य्यात्।

अथ वन्दनादिकर्म। तत्र वशिष्ठः। "ऐन्द्र्यामाहरेद्रक्ष

स्रुवाग्रेण स्रुवेण वा। वन्दनं कारयेत्तेन शिरः कण्ठांशकेषु च॥ कश्यपश्चेति मन्त्रेण यथानुक्रमयोगतः। ततः शान्तिं प्रकुर्वीत अवधारणयाचनम्॥ दक्षिणा च प्रदातव्या ग्रहाणाञ्च विसर्जनम्"॥ शान्तिः सामगानां वामदेव्यगानम्। तथा च गोभिलः। "अपवृत्ते कर्मणि वामदेव्यगानं शान्त्यर्थमिति"। अपवृत्ते समाप्ते। गानाशक्तौ त्रिधा पाठमाह छन्दोगपरिशिष्टम्। "पर्य्युक्षणञ्च सर्वत्र कर्त्तव्यमदितेऽन्विति। अन्ते च वामदेव्यस्य गानमित्यथवा त्रिधा"॥ गानं कुर्य्याद्दचस्त्रिधेति वा पाठः। अवधारणमच्छिद्रावधारणम्। "अच्छिद्रामिति यद्वाक्यं वदन्ति क्षितिदेवताः। प्रणम्य शिरसा ग्राह्यमग्निष्टोमफलैः समम्"॥ इति शातातपपराशरवचनात्। अवधारणं तच्च दक्षिणादानानन्तरं कर्त्तव्यं न तु पाठक्रमादरः। "वृथा विप्रवचो यस्तु गृह्णाति मनुजः शुभे। अदत्त्वा दक्षिणां वापि स याति नरकं ध्रुवम्"॥ इति नारदीयात्। अतएव भवदेवभट्टेनापि वामदेव्यगानानन्तरं दक्षिणाभिहिता न त्वच्छिद्रावधारणात् परम्। होमदक्षिणा च स्वयं होतपक्षे ब्रह्मणे देया। ब्राह्मणे दक्षिणा देया यत्र या परिकीर्त्तिता। कर्म्मान्तेऽनुच्यमानायां पूर्णपात्रादिका भवेत्" ॥ इति छन्दोगपरिशिष्टात्। गोभिलेनापि दर्शादियागमभिधाय पूर्णपात्रं दक्षिणा तं ब्रह्मणे दद्यादित्युक्तम्। त्वान्तत्वेऽपि पुंस्त्वं छान्दसम् एतदनुसारात् कर्मान्त इति ब्रह्मसाध्यहोमान्तपरं न तु परिशिष्टप्रकाशोक्तनामकरणादिप्रधानकर्मान्तपरम् यतः प्रधानकर्मदक्षिणां कर्मोपदेष्ट्रे आचार्य्याय दद्यात्। यजमानेतरहोतृपक्षे तु ब्रह्महोतृभेदेन दक्षिणा विशेषानुपादाने होमदक्षिणैव ब्रह्महोतृभ्यां ग्रहीतव्या। स्वयमेव होतृब्रह्मकरणे अन्यस्मै दद्यात् "विदध्याद्धौत्रमन्यश्चेद्दक्षिणार्द्धहरो भवेत्।

स्वयश्चेदुभयं कुर्य्यादन्यस्मै प्रतिपादयेत्"॥ इति छन्दोगपरिशिष्टात्। पूर्णपात्रलक्षणन्तु गृह्यासंग्रहद्वयपरिशिष्टप्रकाशयोः। "अष्टमुष्टिर्भवेत् कुञ्चिः कुञ्चयोऽष्टौ तु पुष्कलम्। पुष्कलानि च चत्वारि पूर्णपात्रं विधीयते"॥ अत्र षट्पञ्चाशदधिकशतद्वयमुष्टिमितं पूर्णपात्रम्। असम्भवे तु छन्दोगपरिशिष्टम्। "यावता बहुभोक्तुश्च तृप्तिः पूर्णेन जायते। नावरार्द्ध्यं ततः कुर्य्यात् पूर्णपात्रमिति स्थितिः"॥ अवरार्द्ध्यं न्यूनम्। ततः प्रागुक्तनारदीयाच्छिद्रावधारणं कुर्य्यात्। ततः साङ्गतार्थं तद्विष्णोरिति मन्त्रेण विष्णुं स्मरेत् "प्रमादात् कुर्वतां कर्म्म प्रच्यवेताध्वरेषु यत्। स्मरणादेव तद्विष्णोः संपूर्णं स्यादिति श्रुतिः॥ तद्विष्णोरिति मन्त्रेण स्नायादप्सु पुनः पुनः। गायत्री वैष्णवी ह्येषा विष्णोः संस्मरणाय वै"॥ इति याज्ञवल्क्यात्। ततो "गच्छध्वममराः सर्व्वे गृहीत्वार्च्चां स्वमालयम्। सन्तुष्टा वरमस्माकं दत्त्वेदानीं सुपूजिताः"॥ इति विष्णुधर्म्मोत्तरीयेण विसर्जयेत्। अत्र सामान्यनिर्द्देशात् वशिष्ठवचने ग्रहाणामित्युपलक्षणम्। ततः "प्रीयतां पुण्डरीकाक्षः सर्व्वयज्ञेश्वरो हरिः। तस्मिंस्तुष्टे जगत्तुष्टं प्रीणिते प्रीणितं जगत्"॥ इति मत्स्यपुराणीयं पठेत् इति सर्व्वहोमसाधारणेति कर्त्तव्यता।

अथ विवाहः। तत्र पूर्व्वं यदि वाग्दानं क्रियते तदा अद्येत्यादि अमुकगोत्रस्यारोगिणोऽव्यङ्गस्यापतितस्याक्लीवस्याविवाहामुकगोत्रामुकीं देवीं कन्यां दातुं तवाहं प्रतिजाने इति पिता ब्रूयात्। अस्मिन् कालेऽग्निसान्निध्ये स्नातः स्नाते ह्यरोगिणि "अव्यङ्गेऽपतितेऽक्लीवे पिता कन्यां प्रदास्यति" इति। पितुरसन्निधाने भ्रात्रादिभिरेव प्रतिज्ञा कर्त्तव्या तत्सन्निधाने तु दुर्व्वाक्यं वाच्यम्। पितुरभावे कर्त्तुरन्यस्यापि

ज्योतिषे । "गुरोर्भृगोरस्तवाल्ये वार्द्धके सिंहगे गुरौ । वक्रि-
णोऽतिचारगेऽङ्कि गुर्वादित्ये दशाहिके ॥ पूर्वराशावनायाता-
तिचारिगुरुवत्सरे । प्रायाशिगन्तृजोवस्य चातिचारे त्रिपक्षके ॥
कम्पाद्यद्भुतसप्ताहे नोचस्थेऽस्ते मलिम्लुचे । भानुलङ्घितके मासि
क्षये राहुयुते गुरौ ॥ पोषादिकचतुर्मासि चरणाद्भिसपर्यन्ते । एके-
नाङ्का चैकदिने द्वितीयेन दिनत्रये ॥ तृतीयेन तु सप्ताहे मङ्ग-
ल्यानि विवर्जयेत् । विद्यारम्भकर्णवेधौ चूडोपनयनोद्वहान् ॥
तीर्थस्नानमनाहृत्तं तथानादिसुरेक्षणम् । परीक्षारामयज्ञांश्च
पुरश्चरणदीक्षणे ॥ व्रतारम्भप्रतिष्ठे च गृहारम्भप्रवेशने । प्रतिष्ठा-
रम्भणे देवकूपादेर्वर्जयन्ति च" ॥ आश्वलायनः । "उदगयने आपू-
र्य्यमाणे पक्षे कल्याणे नक्षत्रे चूडोपनयनगोदानविवाहाः" ।
विवाहः सार्वकालिक इत्येके । आपूर्य्यमाणे पक्षे शुक्लपक्षे ।
दशवर्षाभ्यन्तर एवोदगयनाद्यपेक्षामाह भुजबलभीमः । "यद्-
शुद्धिमब्दशुद्धिं मासायनर्त्तुदिवसानाम् । अर्वाक् दशवर्षेभ्यो
मुनयः कथयन्ति कन्यकानाम् । एतत् परन्तु विशेषमङ्गिरो
वचनं यथा । कालात्यये च कन्यायाः कालदोषो न विद्यते ।
मलमासादिकालानां विवाहाद्यै प्रयत्नतः । पुंसः प्रति सदा
दोषात् सर्वदैव हि वर्ज्यता । रेवत्युत्तररोहिणीमृगशिरा-
मूलानुराधामघाहस्तस्वातिषु तौलिषष्ठमिथुनेषूद्यत्सु पाणि-
ग्रहः । सप्ताष्टान्त्यबहिः शुभैरुडुपतावेकादशद्वित्रिगे क्रूरै-
स्त्र्यायषडष्टगैर्न तु भृगौ षष्ठे कुजे चाष्टमे" ॥ पारस्करः ।
"कुमार्य्याः पाणिं गृह्णीयात् त्रिषु त्रिषूत्तरादिषु" । स्वातौ
मृगशिरसि रोहिण्यां वेति । त्रिषु त्रिषूत्तरादिषु नवस्वित्यर्थः ।
एतद्वचनाच्चित्राश्रवणधनिष्ठाश्विनीनक्षत्राणि लभ्यन्ते । "माघे
मघाचतुर्भागे नैऋतस्याद्य एव वा । रेवत्यन्ते चतुर्भागे
विवाहः प्राणनाशकः" ॥ सप्तशलाकावेधमाह दीपिका ।

"कृत्तिकादिचतुःसप्तरेखाराशौ। परिभ्रमन् ग्रहश्चैकरेखास्थो वेधः सप्तशलाकजः। वैश्वस्य चतुर्थे अंशे श्रवणादौ लिप्तिका-चतुष्टये च अभिजित् तत्स्थे खचरे विज्ञेया रोहिणीविद्धा"॥ अभिजिति खचरेऽधिकदोषार्थमाह रोहिणीति नैतद्ग्रंना-च्युतिवेधो निषिद्धः। "चन्द्रातिरिक्तखचरेर्यद्यत्र वेधसम्भवः। चिताभूमिं तदा नारी भर्त्रा सह विशेद्ध्रुवम्" इति माण्डव्य-विरोधात्। दीपिकायां "कर्णवेधे विवाहे च व्रते पुंसवने तथा। प्राशने चाद्यचूडायां विद्धमृक्षं विवर्जयेत्"॥ तद्रूपं दशयोगभङ्गमाह। "तिथ्यङ्गवेदैकदशोनविंशभेकादशाष्टा-दशविश्वसङ्ख्याः। दृष्टोडुना सूर्ययुतोडुना च योगादमूर्यैदश-योगभङ्गः"॥ राजमार्त्तण्डः। "दम्पत्योर्द्विनवाष्टराशिरहिते दारानुकूले रवौ चन्द्रे चार्ककुजार्किशुक्रवियुते मध्येऽथ वा पापयोः। त्यक्त्वा च व्यतिपातवैधृतिदिनं विष्टिञ्च रिक्तां तिथिं क्रूराह्वायनचैत्रपौषराहते लग्नांशके मानुषे। पापात् सप्तमगः शशी यदि भवेत् पापेन युक्तोऽथ वा। यत्नेनापि विवर्जये-न्मुनिमते दोषो ह्ययं कथ्यते। यात्रायां विपदो गृहे सुतवधः क्षौरे च रोगोद्भवो वैधव्यं विवहे व्रते च मरणं शूलञ्च पुंस्कर्मणि"॥ अयं यामित्रवेधः। अस्यापवादमाह। "मूल-त्रिकोणनिजमन्दिरगोऽथ तदोच्चितो वा। यामित्रवेधवि-हितानपहाय दोषान् दोषाकरः सुखमनेकविधं विधत्ते"॥ व्यासः। "रिक्तासु विधवा कन्या दर्शेऽपि स्याद्विवाहिता। शनैश्चरदिने चैव यदि रिक्तातिथिर्भवेत्। तस्मिन् विवाहिता कन्या पतिसन्तानवर्द्धिनी"॥ स्वरोदये। "त्रिनाडीवेधचक्र-मश्विन्यार्द्रागुरोत्तरा-हस्तेन्द्र-मूलवारुण्यः पूर्वभाद्रपदास्तथा याम्यसौम्यौ गुरुर्योनिचित्रामित्रशलाहृयम्। धनिष्ठा चोत्तरा भाद्रा मध्यनाड़ी व्यवस्थिता। कृत्तिका रोहिणी सर्पो मघा

स्वातीविशाखके उत्तरा श्रवणा पौष्ण पृष्ठनाडी व्यवस्थिता। प्राङ्नाड्यां विध्यते भर्त्ता मध्यनाड्योभय तथा। पृष्ठनाड्यां कन्या म्रियते नात्र संशय.। प्रनष्टं जन्मभ यस्य तस्य नाम- र्क्षतो वदेत्। द्वयोर्जन्मभयोर्वेधे न कर्त्तव्य कदाचन। एक- राश्यादियोगे तु नाडीदोषो न विद्यते" ॥ तथथा। "एकराशौ च दम्पत्यो. शुभं स्यात् समसप्तके। चतुर्थे दशमे चैव तृतो- येकादशे तथा" ॥ अन्यज्ज्योतिस्तत्त्वेऽनुसन्धेयम्। अत्र च। "स्वपितृभ्य पिता दद्यात् सुतसंस्कारकर्म्मसु। पिण्डानोद्वह- नात्तेषा तदभावेऽपि तत्क्रमात्" ॥ इति छन्दोगपरिशिष्टात्। "कन्यापुत्रविवाहेषु प्रवेशे नववेश्मन। नामकर्म्मणि बालाना चूडाकर्म्मादिके तथा। सीमन्तोन्नयने चैव पुत्रादिमुखदर्शने। नान्दीमुख पितृगण पूजयेत् प्रयतो गृही" इति विष्णु पुराणाच्च। कन्यापुत्रविवाहे पिता नान्दीमुख कुर्य्यात् पितु- र्देशान्तरस्थत्वादित्वे अन्येनापि प्रतिनिधिना नान्दीमुखश्राद्ध कर्त्तव्यम्। तदभावे पितुर्नाशे पातित्यादिना श्राद्धानधि कारित्वे वा तत्क्रमात् तस्य संस्कार्य्यस्य क्रमात् तेन स्वय तदन्यो वा तत्पितृभ्यस्तन्मातामहेभ्यश्च श्राद्ध कुर्य्यात्। एतत् प्रपञ्चित श्राद्धतत्त्वोद्वाहतत्त्वयो। विष्णु। "व्रतयज्ञविवाहेषु श्राद्धे होमेऽर्च्चने जपे। आरब्धे सूतक न स्यादनारब्धे तु सूतकम्। आरम्भो वरण यज्ञे सङ्कल्पो व्रतजापयो। नान्दी- श्राद्ध विवाहादौ श्राद्धे पाकपरिष्क्रिया'॥ व्रतममावास्यादि आदिपदात् सायंप्रातर्होमपरिग्रह। "प्रवृत्त मलमासात् प्राक् यत् कर्म्म न समापितम्। आगते मलमासेऽपि तत् समाप्य न संशय" इति काठकगृह्यपरिशिष्टम्। आरब्ध विवाहादिक मलमासेऽपि कार्य्यम् अनारब्ध न कार्य्यम्। "अधिमासके विवाह यात्रा चूडा तथोपनयनादि। न कुर्य्यात्

सावकाशमङ्गल्यं न तु विशेषेण्यामिति" भीमपराक्रमात् । अत्र विवाहादिकीर्त्तनं निरवकाशमपि निषेधार्थम् अन्यथा सावकाशमित्यनेनैव सिद्धे वैयर्थ्यात् सावकाशस्य सम्भवत् कालान्तरमतो निरवकाशस्याप्यनन्यगतिकस्य प्रतिप्रसवोऽर्थात् सूचितः । जातकर्मादौ प्रतिप्रसवमाह स्मृतिः । "श्राद्धे जातकनामानि ये च संस्कारमाश्रिताः । मलिम्लुचेऽपि कर्त्तव्याः काम्या इष्टीर्विवर्जयेत्" इति संस्कारा अन्नप्राशननिष्क्रमणादय इति माधवाचार्य्यः । यत्तु "नामान्नप्राशनं चौडं विवाहं मौञ्जिबन्धनम् । निष्क्रमं जातकर्माणि काम्यं वृषविसर्जनम् । अस्तं गते गुरौ शुक्रे बाले वृद्धे मलिम्लुचे । उपायनमुपारम्भं व्रतानां नैव कारयेत्" इति गार्ग्यवचनं नामकरणादीनां वर्जनमुक्तं तन्नामकरणान्नप्राशनजातकर्मणामेकादशद्वादशप्रधानकालाक्षतानां यद्वागामिक्रियामुख्येत्यादिवचनात् । अन्तरालकर्त्तव्यानां न सावकाशं मङ्गल्यमित्युक्तविषयकाणां वेदितव्यं तदाह स एव । "नामकर्म च जातस्य यथाकालं समाचरेत् । अतिपातेऽपि कुर्वीत प्रशस्ते मासि पुण्यहे" ॥ तथा गर्भाधानपुंसवनसीमन्तोन्नयनानि कार्य्याणि "गर्भवार्द्धुषि कृत्ये च नाधिमासं विदुर्बुधाः" इति मनुवचनात् । मत्स्यसूक्ते । "भूकम्पादेर्न दोषोऽत्र वृद्धिश्राद्धे कृते सति" । एतदनन्तरं चौरं कर्त्तव्यम् । "आज्ञया नरपतेर्द्विजन्मनां दारकर्ममृतसूतकेषु च । बन्धमोक्षमख दीक्षणेष्वपि चौरमिष्टमखिलेषु चोडुषु" इति श्रीपतिरत्नमालोक्तेः । तदनन्तरं कृतोद्वर्त्तस्नाने जामातरि गृहप्राङ्गनमागते तस्य गन्धपुष्पादिवरणम् । दानवाचनाद्यारम्भणवरणप्रमाणेषु यजमानं प्रतीयात्" इति हरिशर्म्मधृतवचने वरप्रदानपरिणयनशुचिपरिकर्म्माभिषेककर्माणि शुभदे तिथौ विलग्ने

न भवन्ति किमाल्पपुण्यानामिति दीपिकायाञ्च वरणश्रुते.। एतदनन्तरं वरकन्ययोः पुष्पमाल्याद्युत्सवेन मामस्त्र्याचरण-रूपमुखचन्द्रिकामाह हरिवंशे। "आशीर्भिर्वर्द्धयित्वा तु देवर्षिः कृष्णमब्रवीत्। अनिरुद्धस्य वीर्य्याग्य्या विवाहः क्रियतां विभो। जम्बूलमालिकां द्रष्टुं श्रद्धा हि मम जायते"। तामाह हारावल्यां "जम्बूलमालिका कन्या वरयो-र्मुखचन्द्रिका"। दाक्षिणात्यास्तु "आसने शयने दाने भोजने वस्त्रसंग्रहे। विवादे च विवाहे च चुतं मसस्तु शोभनम्"। मत्स्य-सूक्ते "बलिकर्मणि यात्रायां प्रवेशे नववेश्मनः। महोत्सवे च मङ्गल्ये तत्र स्त्रीणां शुभध्वनिः"। स्त्रीणां ध्वनिः उलुउलुध्वनिः गीतं वा। मत्स्यपुराणम्। "मङ्गल्यानि च वाद्यानि ब्रह्म-घोषश्च गीतकम्। रक्षार्थं कारयेद्विद्वानमङ्गलविनाशनम्"।

अथार्हणम्। तत्र दानात् पूर्वमर्हणमाह मनुः। "आच्छाद्य चार्चयित्वा च श्रुतशीलवते स्वयम्। आहूय दानं कन्याया ब्राह्मो धर्मः प्रकीर्त्तित."। आच्छाद्य रक्तवासोभ्यां कन्यां शुक्लवासोभ्यां वरं परिधाप्य तच्च वरणदत्तवस्त्राभ्यामेव निष्पन्न-मिति न पुनर्दीयते। अर्च्चयित्वा कन्यामलङ्कारादिना वरञ्च गोभिलोक्तप्रकारादिना। तथा च चतुर्थप्रपाठके दशमका-ण्डिकायां गोभिलः। उत्तरतो गां बध्वाऽवतिष्ठेत् अर्हणा पुत्रवाससा इति अर्हणीयदेशस्योत्तरस्यां दिशि गां स्त्रीगवीम्। पुत्रवाससेति मातारुद्राणामिति मन्त्रलिङ्गात् बध्वा उपस्थानं कुर्य्यात्। तस्या एव गोरन्यस्या अश्रवणात् अर्हणा पुत्रवाससा इति मन्त्रेणार्हणीयानामुपवेशने मन्त्रमाह स एव। इदमह-मिमां पद्यां विराजमन्नाद्यायाधितिष्ठामि इति प्रतिष्ठमानो जपेद् यत्रैवमर्हयन्तः स्युः। इदमहमिति प्रतिष्ठमान ऊर्द्ध्वस्ति-ष्ठन् जपेत्। जामाता यत्र देशे। एव जामात्रादिकं अर्हयन्तः

पूजयन्त: सम्प्रदायादिका: स्यु: । तेन इदमहमिति मन्त्र लिङ्गम् पठित्वा जामाता आसने उपविशति । षड्‌विधप्रकार- माह स एव । "विष्टरपाद्यार्घ्याचमनीयमधुपर्कान् एकैक- शस्त्रिस्त्रिर्निवेदयेरन्निति" । विष्टरस्तु माहेश्वरयवामात्वसं- वलितायोमुखाग्रा पञ्चविंशत्यात्मदर्भा: । तथा च गृह्यासंग्रह: । "ऊर्द्ध्वकेशो भवेद्‌ ब्रह्मा लम्बकेशस्तु विष्टर: । दक्षिणावर्त्तको ब्रह्मा वामावर्त्तस्तु विष्टर:" । इति छन्दोगपरिशिष्टम् । "दर्भ- सङ्ख्या न विहिता विष्टरास्तरणेष्वपि" । एवञ्च "पञ्चाशद्भि- र्भवेद्‌ ब्रह्मा तदर्द्धेन तु विष्टर:" । इति यदि समूलं तदा ग्राह्यमत्रोयम् । एतेन विष्टरे पञ्चविंशतिसंख्या भवदेव- भट्टोक्ता निरस्ता । एवं विष्टरद्वयं कल्पाभ्यामपि यदुक्तं तदपि निरस्तम् । "यत्रोपदिश्यते कर्म्म कर्त्तुरङ्गं न चोच्यते । दक्षिणस्तत्र विज्ञेय: कर्म्मणां पारग: कर:" इति छन्दोगपरि- शिष्टात् । पाद्य पादप्रक्षालनार्थमुदकम् । तथा चामर: । "पाद्य पादाय वारिणि । अर्घ्य' दध्यक्षतसुमनोयुक्तं जलम् । आचमनं सुमनोयुक्तमुदकं दधिमिश्रितम् । अर्घ्य' दधिमधु- भ्याञ्च मधुपर्को विधीयते" । इति भट्टभाष्यधृतवचनात् । आचमनीयमाचमनार्थमुदकम् । दधिमधुमात्रेण मधुपर्का- भिधानं छन्दोगपरम् । तत्सम्भवे गोभिल: । मधुपर्कं दधिमधुघृत पिहितं कांस्यस्थं कांस्येनेति । पूर्व्ववचने पाद्या- नुपदेशात् कांस्यपात्रं विनापि मधुपर्को दीयते । तान् पञ्च विष्टरादीन् द्रव्यविशेषान् एकैकश: प्रत्येक त्रिस्त्रि:प्रतिपादन- कालेऽर्हणकर्त्तारो निवेदयेरन् ज्ञापयेयु: । विष्टरादीनि निवे- दनीयानि । विष्टरा: प्रतिगृह्यतामिति प्रकृत् सर्व्वत्र वाक्य- शेषं कुर्य्यात् । पाद्या इति पदसम्बन्धात् स्त्रीबहुवचनमिति स्मृत्वा तत्र । वोधायनविधौ तत्रान्ते च चप इति श्रुत्या यद्यपे

तथा कल्पनानुपपत्तेः । "पादार्थमुदकं पाद्यं केवलं तोयमेव तत् । तत्तैजसेन पात्रेण शङ्खेनापि निवेदयेत्" इति कालिकापुराणात् "पाद्यं पादाय वारिणि" इत्युक्तेश्च । अतएव भट्टभाष्ये पाद्यं पाद्यं पाद्यमित्युक्ते विवाहानन्तरमर्हणमुक्ता गतेष्वित्येके इति वक्ष्यमाणसूत्रेण गोभिलोऽभ्यागमनमात्र एव वरार्हणमुक्तवान् । तत्रैके इत्यनेन बह्वादिसम्मतत्वात् तत्काले वरार्हणं व्यवह्रियते तत्प्रकारमाह । या ओषधीरित्युदङ्ं विष्टरमास्तीर्य्याप्युपविशति या ओषधीरित्यनया ऋचा । उदङ्ग मुदगग्रं विष्टरमास्तीर्य्य उपविशति । पादयोरन्यमधआस्तीर्य्य उपरिपादौ तूष्णीं कुर्य्यादिति सरला । भट्टभाष्ये । ततः पादोपवेशने भवदेवमन्त्रलिखनं प्रमाणशून्यम् । ततः पाद्यजलग्रहणमाह स एव । यतो देवीवित्यपः प्रेक्षेत । यतो देवीरिति मन्त्रेणापः पादप्रक्षालनमुदकं प्रेक्षेत । गोभिलः । "सव्यं पादमवनेनिजे" इति सव्यं पादं प्रक्षालयेत् । "दक्षिणं पादमवनेनिजे" इति दक्षिणं प्रक्षालयेत् । तत्र जलाञ्जलिनिक्षेपं कुर्य्यात् एवं दक्षिणेऽपि । गोभिलः । पूर्वमन्यमपरमन्यमित्युभौ शेषेण पूर्वमन्यमपरमन्यमुभाविति मन्त्रेण पूर्वप्रक्षालनावशिष्टजलाञ्जलिकृतेन उभयपादप्रक्षालनं कुर्य्यात् । गोभिलः । "अन्नस्य राष्ट्रिरसि" इति इत्यर्घ्यं प्रतिगृह्णीयात् कांस्यपात्रेण दध्यक्षतादियुक्तं जलरूपमर्घ्यम् अन्नस्य राष्ट्रिरसीति मन्त्रेणाञ्जलौ गृहीत्वा शिरसि दद्यात् तथा च भट्टभाष्ये शूलपाणिधृतवचनात् । "कांस्येन चार्हणीयस्य निनयेदर्घ्यमञ्जलौ" । गोभिलः । यशोऽसीत्याचमनीयमाचामेत् । यशोऽसीति मन्त्रमुच्चार्य्याचमनीयं जलमाचामेत् । तच्च सकृन्मन्त्रेण अवशिष्टेन भक्षयित्वा द्विस्तूष्णीं भक्षयेत् तत इन्द्रियाण्युपस्पृशेत् । गोभिलः । "यशसो यशोऽसीति मधुपर्कं

गृह्णीयात्"। यशमो यशोऽसीति मन्त्रेण गृह्णीयात्। तथा "यशसो भक्ष्योऽसि महसो भक्ष्योऽसि श्रीभक्ष्योऽसि श्रियं मयि धेहीति" त्रिःपिबेत्। तूष्णीं चतुर्थमिति मन्त्रं प्रतिपानं पठित्वा वारत्रयं पिबेत् चतुर्थममन्त्रकं पिबेत्। इदानीं पानव्यवहाराभावात् जिघ्रति। तत आचम्य गोर्मोचणं कारयेत्। तथा च गोभिलः। आचान्तोदकाय गौरिति नापितस्त्रिर्ब्रूयात्। मुञ्च गां वरुणपाशाद्द्विषन्तं मेऽभिधेहि इति तं जह्यमुष्य चोभयोरुत्सृज गामत्तु तृणानि पिबतूदकं ब्रूयात्। माता रुद्राणामनुमन्त्रयेदिति"। आचान्तोदकाय कृताचमनाय प्रकृतत्वाद्वराय। सम्प्रदाने चतुर्थी तेन वरे आचान्ते नापितः प्रकृताया गोः समीपेऽवस्थितो गौरिति ब्रूयात्। एवं नापितेनोक्ते तं श्रावयति वरो मुञ्च गामित्यादि। अत्र मेऽभिधेहीति शब्दप्रक्षेपात् मेऽभिधेहीति इत्येवप्रयोगः न तु निराकाङ्क्षीकरणाय मोचयेत्यध्याहार्यमिति। अमुष्य इत्यनेन कन्यादातुर्नाम निर्देश इति भट्टभाष्यम्। ततश्च भवदेवभट्टेन यदभिधेहीति अत्रेति पदं न लिखितम् अमुष्येत्यमूहेन लिखितं कन्यादानानन्तरञ्च गौरित्यादि गवामन्त्रणपर्य्यन्तं लिखितं तच्च भट्टभाष्यादिविरोधात् प्रमाणाभावाच्च। अर्हणादित्वेन कन्यादानात् पूर्वमेव गोमोचनस्य युक्तत्वात्। मनुवचने अर्हयित्वेत्यनेन अर्हणानन्तरमेव कन्यादानविरोधाच्च।

अथ विवाहपरिपाटी। तत्र गोभिलः। "पुण्ये नक्षत्रे दारान् कुर्वीत"। पुण्ये दोषरहिते नक्षत्रे ज्योतिःशास्त्रोक्तप्रशस्ते रोहिण्यादौ सपिण्डादिदोषरहितां कन्यां स्वीकारेण दारान् पत्नीं कुर्वीतेति। एवम् "उदगयने आपूर्य्यमाणे पक्षे पुण्येऽहनि प्रागावर्त्तनादह्नः कालं विद्यादिति" तस्यैव सूत्रान्तरेण पुण्येऽहनीत्यनेनैव वारतिथिनक्षत्रयोगानां शुभसूचक-

त्प्राप्तौ विवाहे पुण्ये नक्षत्रे इति पुनर्विधानमितरापेक्षया नक्षत्रस्य प्राधान्यद्योतनार्थम्। अत्र च विवाहात् पूर्वं ज्ञातिकर्त्तृकसमन्त्रककन्याभिषेकरूपस्य ज्ञातिकर्म्मणो भट्टभाष्येण काम्यत्वाभिधानेन इदानीं तथा नाचरणात् तत्प्रमाणं न लिखितम्। कल्पतरुरत्नाकरयोर्गृह्यपरिशिष्टम्। "कन्यां वरयमाणानामेष धर्मो विधीयते। प्रत्यङ्मुखा वरयन्ति प्रतिगृह्णन्ति प्राङ्मुखाः"॥ वरयन्ति गोत्रप्रवराभिधानपूर्वकं ददति प्रतिगृह्णन्तीति श्रवणात्। अतएव "सर्वत्र प्राङ्मुखो दाता गृहीता च उदङ्मुखः। एष एव विधिर्दाने विवाहे च व्यतिक्रमः"॥ इति प्रत्यङ्मुखः सम्प्रदाता प्रतिग्रहीता प्राङ्मुखः। तथा च "प्राङ्मुखायाभिरूपाय वराय शुचिमन्त्रिणे। दद्यात् प्रत्यङ्मुखः कन्यां चणे लक्षणसंयुते"॥ इति वचनाच्च। भवदेवीयसम्बन्धविवेके प्रवराभिधानमाह भविष्यपुराणम्। "तुलापुरुषदाने च तथैव हाटकाचले। कन्यादाने तथोत्सर्गे कीर्त्तयेत् प्रवरादिकम्"॥ हरिशर्म्मधृतम् आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टम्। "शिवदत्तप्रपौत्रीं ब्रह्मदत्तपौत्रीं विष्णुदत्तपुत्रीं यज्ञदत्तां कन्यां शिवमित्रप्रपौत्राय राममित्रपौत्राय विष्णुमित्रपुत्राय रुद्रमित्राय तुभ्यं सम्प्रदत्तेति"। सम्प्रदत्ता इत्यत्र इष्टार्थत्वात् पुवचर्मा क्तप्रत्ययार्थो विवक्षितत्वेन सम्प्रददे इत्येवप्रयोगः। तथा च व्यासः। "नामगोत्रे समुच्चार्य्य प्रदद्यात् श्रद्धयान्वितः। परितुष्टेन भावेन तुभ्यं सम्प्रददे इति"॥ स्वगामिफले तुभ्यं सम्प्रददे इति परगामिफले तु अहमस्मै ददानीति एवमाभाष्य दीयते इति छन्दोगपरिशिष्टदर्शनात् ददानीति वाच्यम् उभयपदिदाधातोः फलवत् कर्त्तर्य्यात्मनेपदम् अफलवत् कर्त्तरि परस्मैपदमिति पाणिनिस्मृतेः। अत एव आत्मनेपदपरस्मैपदयोरात्मनेपरस्मै इति समाख्या

सङ्गच्छते। ददानीत्यस्य दद इति वर्त्तमानार्थता। अतएव सकृदाह ददानीति मनुनाप्युक्तं सङ्गच्छते। अनुमतिग्रहणार्थ-प्रार्थनार्थत्वे तु सकृत्त्वाभिधानमप्रयोजकमिति। श्राद्धादौ फलभागिनां गोत्राद्युल्लेखदर्शनात् तदितरत्रापि तदुल्लेखाचारः। छन्दोगपरिशिष्टेऽहं पददर्शनादहं पदप्रयोगोऽपि। एवं श्राद्धे "अमुकामुकगोत्रैतत्तुभ्यमन्नं स्वधा नमः" इति ब्रह्मपुराण-दर्शनात्। देय विशेषणत्वेनैतच्छब्दप्रयोग इति। तत्र कन्या वरकुलयोः पाठकक्रमात् ऋष्यशृङ्गोक्तशाब्दक्रमस्य बल-वत्त्वात् वरकुलाभिधानानन्तरं कन्याकुलाभिधानसमाचारः। तथा च हेमाद्रिधृतम् ऋष्यशृङ्गवचनम्। "वरगोत्रं समु-च्चार्य्य प्रपितामहपूर्व्वकम्। नाम संकीर्त्तयेद्विद्वान् कन्यायाश्चैव मेवहि"॥ इति धनञ्जयकृतसम्बन्धविवेकपरिशिष्टोयम्। "नान्दीमुखे विवाहे च प्रपितामहपूर्व्वकम्। वाक्यमुच्चारये-द्विद्वानन्यत्र पितृपूर्व्वकम्। एतदेव त्रिरुच्चार्य्य कन्यां दद्याद् यथाविधि"॥ नान्दीसमृद्धिरिति कथ्यते इति ब्रह्मपुराणात् नान्दीमुखे पुत्रादिसमृद्धिप्रधानरूपे विवाहे। विशेषणन्तु विवाहादेव पुत्रादिलाभविशेषज्ञापनाय। चस्त्वर्थ अन्यत्र प्राप्तपित्रादिक्रमव्यवच्छेदाय। नान्दीमुखपदस्य श्राद्धपरत्वे अनेकवचनप्राप्तपितृपूर्व्वकाभिलापबाधापत्तेश्च। ज्योतिःसार-समुच्चये। विवाहे तु दिवाभागे कन्या स्यात् पुत्रवर्जिता। विवाहानलदग्धा सा नियतं स्वामिघातिनी"॥ अतएव महाभारते। "रात्रौ दानं न शंसन्ति विना चाभयदक्षिणाम्। विद्यां कन्यां द्विजश्रेष्ठा दीपमन्नं प्रतिश्रयम्"॥ अभयदक्षिणाम् अभयदानम्। प्रतिश्रयः प्रवासिनामाश्रयः। विवाहे रात्रौ दानान्तरमप्याह देवलः। "राहुदर्शनसंक्रान्ति विवाहात्यय-वृद्धिषु। स्नानदानादिकं कुर्य्युर्निशि काम्यव्रतेषु च"॥ ग्रहादि-

दोषशान्त्यर्थं दानादिकन्तु विवाहात् प्रागेव कर्त्तव्यम् । भगवत्या रुक्मिण्या विवाहे तथा दर्शनात् । तथा च भारते ।
"चक्रुः सामर्ग्यजुर्मन्त्रैर्बध्वा रक्षां द्विजोत्तमाः । पुरोहितोऽथर्ववित्तु जुहाव ग्रहशान्तये ॥ हिरण्यरूप्यवासांसि तिलांश्च गुडमिश्रितान् । प्रादाद्धेनूश्च विप्रेभ्यो राजा विधिविदां वरः" ॥
ततो जोटकादिदोषे तत्तत् सूचनीयपापक्षयकाम इति वक्तव्यम् । अतएव दीपिकायां ये ग्रहारिष्टसूचका इत्युक्तम् ।
संवर्त्तः । "तां दत्त्वा च पिता कन्यां भूषणाच्छादनासनैः । पूजयन् स्वर्गमाप्नोति नित्यमुत्सवहृत्तिषु" ॥ विष्णुपुराणञ्च ।
"विशिष्टफलदां कन्या निष्कामाणां विमुक्तिदा" ॥ निष्कामाणां मुक्तिप्रतिकूलकामेन रहितानाम् । तेन विष्णुप्रीतिकामनया दानेन दोषः । "देयानि विप्रमुख्येभ्यो मधुसूदनतुष्टये" इति वामनपुराणे सामान्यतोऽभिधानात् । एवं पितृुद्देशेऽपि दानम् । तथा च विष्णुपुराणीयपितृगाथा । "रत्नवस्त्रमहीयानसर्वभोगादिकं वसु । विभवे सति विप्रेभ्यो योऽस्मानुद्दिश्य दास्यति" ॥ याज्ञवल्क्यः । "ब्राह्मो विवाह आहूय दीयते शक्त्यलङ्कृता । तज्जः पुनात्युभयतः पुरुषानेकविंशतिम् ॥ इत्युक्त्वा चरतां धर्मं सह या दीयतेऽर्थिने । सकायः पावयेत्तज्जः षड्वंश्यांश्च सहात्मना" ॥ पुनाति पित्रादीन् पापात् नरकाच्च समुद्धरति पुत्रादीन् निष्पापान् जनयति आत्मानमपि निष्पापं करोति । सह धर्मं चरतामिति नियमं कृत्वा कन्या दीयते सकायः कः प्रजापतिर्देवताऽस्येति प्राजापत्यनामक इत्यर्थः । "आच्छाद्य चार्चयित्वा च श्रुतशीलवते स्वयम् । आहूय दानं कन्याया ब्राह्मो धर्मः प्रकीर्त्तितः" । अत्र यद्दानपदं तद्दीयते यस्मै ग्रहणाय इति व्युत्पत्त्या कृत्यल्युटो बहुलमिति ल्युटासिद्धमिति ग्रहणपरं न तु भाव-

साधनं तथात्वे दातुरेव विवाहकर्त्तृत्वापत्तेः। अत्र प्रत्ययार्थ-ग्रहणनिमित्तीभूत प्रकृत्यर्थत्यागेन सहैककर्त्तृकत्वमाख्यानस्य स्थितादिपदाध्याहारेण वा व्यक्तम्। हरिवंशीयविर्मेङ्कुपाख्याने। "पाणिग्रहणमन्त्राणां विघ्नं चक्रे सदुर्मतिः। येन भार्य्या हृता पूर्वं कृतोद्वाहा परस्य वै"॥ कृतोद्वाहा भार्य्या पाणिग्रहात् पूर्वं कृतेत्यर्थः। एवं "पाणिग्रहिका मन्त्रा नियतं दारलक्षणम्। तेषां निष्ठा तु विज्ञेया विद्वद्भिः सप्तमे पदे"॥ इति मनुवचनं विवाहगतसंस्कारविशेषार्थम् अतएव निष्ठेत्युक्तम्। तथा च रत्नाकरः। "पाणिग्रहणिका मन्त्रा विवाहकर्म्माङ्गभूताः" इति मनुः। "ज्ञातिभ्यो द्रविणं दत्त्वा कन्यायै चैव शक्तितः। कन्याप्रदानं स्वाच्छन्द्यादासुरो धर्म्म उच्यते" इति। कन्याप्रदानं कन्यायाः स्वीकरणमिति कुल्लूकभट्टः। स्वाच्छन्द्यात् स्वेच्छया। दानाधिकारमाह याज्ञवल्क्यः। "पिता पितामहो भ्राता सकुल्यो जननी तथा। कन्याप्रदः पूर्व्वनाशे प्रकृतिस्थः परः परः। अप्रयच्छन् समाप्नोति भ्रूणहत्यां ऋतावृतौ। गम्यन्त्वभावे दातॄणां कन्या कुर्य्यात् स्वयंवरं" तथेत्यनेन नारदोक्त मातामहाद्याः सूचिताः। तथा च नारदः। "पिता दद्यात् स्वयं कन्यां भ्राता वानुमतः पितुः। मातामहो मातुलश्च सकुल्यो बान्धवस्तथा। माता त्वभावे सर्व्वेषां प्रकृतौ यदि वर्त्तते। तस्यामप्रकृतिस्थायां कन्यां दद्युः सनाभयः"। बान्धवः पितामहः याज्ञवल्क्यैकवाक्यत्वात्। अत्र सकुल्य-मातामहयोर्नारदोक्त क्रमो न ग्राह्यः पाठक्रमाच्छाब्दक्रमस्य बलवत्त्वात्। तस्यामित्यनेन मातुरुपस्थितत्वात्। सनामय इत्यनेन मातामहमातुलेतरसकुल्य उच्यते। प्रकृतिस्थः पाति-त्यादिदोषरहितः। देयद्रव्यस्य प्रेक्षयरपर्शन माह हारीतः। "तस्मादद्भिरवोक्ष्य दद्यादालभ्य चेति"। कालिकापुराणम्।

"यस्य यद्दीयते वस्त्रमलङ्कारादि किञ्चन। तेषां दैवतमुच्चार्य्य कृत्वा प्रोक्षणपूजने"। सम्प्रदानार्चनमाह मनुः। "योऽर्चितं प्रतिगृह्णाति दद्यादर्चितमेव वा। तावुभौ गच्छतः स्वर्गं नरकन्तु विपर्य्यये"। योऽर्चापूर्वकमेव ददाति यश्च प्रतिग्रहीताऽर्चापूर्वकमेव दातुः प्रतिगृह्णाति तावुभौ स्वर्गं गच्छतः। अनर्चितदानप्रतिग्रहणे तु नरकमिति कुल्लूकभट्टः। ततश्चार्चितमित्यस्य क्रियाविशेषणत्वात् पुरुषार्चापि प्रतीयते। अत एव देयब्राह्मणौ संपूज्य दद्यादिति मैथिलैरुक्तम्। सम्प्रदानकरे जलपूर्वकं दानमाहापस्तम्बः। "सर्वाण्युदकपूर्वाणि दानानीति"। गौतमः। "अन्तर्जानुकरं कृत्वा सकुशन्तु तिलोदकम्। फलोद्देशमभिसन्धाय प्रदद्यात् श्रद्धयान्वितः"। कन्याया दैवतं प्रतिग्रहप्रकारमाह विष्णुधर्मोत्तरम्। "कन्यादासस्तथा दासी प्राजापत्याः प्रकीर्त्तिताः"। प्राजापत्याः प्रजापतिदैवताकाः तथा "भूमिः प्रतिग्रहं कुर्य्यात् भूमेः कृत्वा प्रदक्षिणम्। करे गृह्य तथा कन्यां दासीदासौ द्विजोत्तमाः"। करे गृह्य करं गृहीत्वा। तदाहादित्यपुराणम्। "ओङ्कारमुच्चरन् प्राज्ञो द्रविणं शस्तुमोदनम्। गृह्णीयाद्दक्षिणे हस्ते तदन्ते स्वस्ति कीर्त्तयेत्"। ओङ्कारस्य स्वीकारार्थत्वात् तेनैवात्र ग्रहणमुक्तम्। तथा च ओमित्यभ्युपगमे इति शाब्दिकाः स्वस्तीति दातुरभिमतलाभाविष्कारार्थम्। तथा चामरः स्वस्त्याशीः क्षेमपुण्यादाविति" मार्कण्डेयपुराणम्। "दातुरिष्टमभिध्यायन् प्रतिगृह्णादलोलुपः"। विष्णुधर्मोत्तरे। "द्रव्यस्य नाम गृह्णीयाद्ददानीति ततो वदेत्। तोयं दद्यात्तथा दाता दाने विधिरयं स्मृतः। प्रतिग्रहीता सावित्रीं सर्वत्रैव च कीर्त्तयेत्। ततस्तु सार्द्धं द्रव्येण तस्य द्रव्यस्य दैवतम्। समापयेत्ततः पश्चात् कामस्तुत्या प्रतिग्रहम्"। व्यासः। "श्रद्धा-

युक्तः शुचिर्दान्तो दानं दद्यात् सदक्षिणम्। अदक्षिणन्तु यद्दानं तत्सर्वं निष्फलं भवेत्। दक्षिणाभिरुपेतं हि कर्म्म सिध्यति मानवे। सुवर्णमेव सर्वासु दक्षिणासु विधीयते"। सुवर्णं काञ्चनमात्रं नपुंसकनिर्देशात्।

अथ पाणिग्रहणम्। तत्र गोभिलः। "पाणिग्रहणे पुरस्ताच्छालाया उपलिप्तेऽग्निरुपसमाहितो भवति"। पाणिग्रहणे कर्त्तव्ये गृहसमीपदेश उपसमाहितः स्थण्डिले रेखादि विरूपाक्षजपान्तं कर्म्म कृत्वा प्रकृतकर्मार्थं योजकनाम्नावाहनेन समाहितोऽग्निर्भवति। गोभिलः। "अथ जन्यानामेको ध्रुवाणामपां कलसं पूरयित्वा सहोदकुम्भः प्रावृतो वाग्यतोऽग्रेणाग्निं परिक्रम्य दक्षिणत उदङ्मुखोऽवतिष्ठते"। अग्निस्थापनानन्तरं वरस्य सहायाना मध्ये एकोऽगाधजलेन घटं पूरयित्वा गृहीतकुम्भो वस्त्राच्छादितदेहः प्रदक्षिणेनाग्निं वेष्टयित्वाऽग्निब्रह्मणोर्दक्षिणस्यान्दिशि उदङ्मुखोऽवतिष्ठते"। अवपूर्वस्तिष्ठतिरनुपविष्टतां बोधयति गोभिलः। "प्राजनेनान्यः" इति। प्रतोदेन सह कुम्भधारिवदागत्य कुम्भधारिणः प्रागन्योऽवतिष्ठते। गोभिलः "शमीपलाशमिश्रान् लाजांश्चतुरञ्जलिमात्रान् सूर्पेणोपसादयन्ति पश्चादग्नेः" इति। शमीछदपत्रमिश्रितान् चतुरञ्जलिपरिमितान् लाजान् अग्नेः पश्चात् सूर्पस्थान् स्थापयन्ति बहुवचनात् कर्त्तुरनियमः। "अक्षतास्तु यवाः प्रोक्ता धाना भृष्टा भवन्ति ते। भृष्टास्तु व्रीहयो लाजा घटोर्खण्डिका उच्यते"। गोभिलः। तथा दृषत् पुत्रञ्च। दृषत् शिला पेषणाधाररूपा पुत्रः पेषणकरणरूपप्रस्तरस्तदुभयं पूर्ववदुपसादयन्तीत्यर्थः।

अथ यस्याः पाणिं ग्रहीष्यन् भवति सशिरस्का साप्लुता भवति। यस्याः कन्याया जामाता पाणिं ग्रहीष्यन् भवति

पाणिग्रहणं करिष्यतीत्यर्थः। अथ तदारम्भदिने धारोद्दर्त्तना-नन्तरम् अविधवाहृतमङ्गलोदकैः सा स्नाता भवति तथा चाह-तेन वसनेन पतिः परिदध्यात् या अकृन्तन्नित्येतयर्चा। आहत-स्वरूपमाह। "ईषद्धौतं नवं शुभ्रं सदशं यन्न धारितम्। आहतं तद्विजानीयात् सर्वकर्मसु पावनम्"। ईषत् सूक्ष्मम्। न धारितं न परिहितम् एवभूतेन,वस्त्रेण या अकृन्तादिति मन्त्रेण परिधत्स्वेति श्रुतेः परिदध्यादित्यन्तर्भूतणिजर्थः। तेन परिधापयेदित्यर्थः। एवञ्च परिधापनानुरोधेन वध्वा उत्थि-तत्व प्रतीयते। अतएव कटवर्हिषोर्मध्ये प्रापणानन्तरं वर-दक्षिणे उपविशतीत्युक्तम्। एतदधरीयवस्त्रपरिधापने उत्तरत्र प्राहतमित्यनेनोत्तरीयलाभात् स्त्रीपरिधाने शुक्लमित्यविव-क्षितम्। "धारयेदथ रक्तानि नारी चेत् पतिसंयुता। विधवा च न रक्तानि कुमारी शुक्लवाससी" इति मत्स्यपुराणात्। परि-धानप्रकारमाहतुः शङ्खलिखितौ। "न नाभिं दर्शयेत् कुल-वधूराजुल्फाभ्यां व्यासः परिदध्यात् न स्तनौ विवृतौ कुर्यात्" इति। वासो विन्यासविशेषस्तु तत्तद्देशाचारादवगन्तव्यः। रत्नाकरोऽप्येवम्। गोभिलः। "परिधत्तधत्तवाससेति प्राहतां यज्ञोपवीतिनीम् अभ्युदानयन् जपेत् सोमोऽददद्गन्धर्वायेति"। प्राहता यज्ञोपवीतिनी यज्ञोपवीतवत् कृतोत्तरीयपरि-धानात्। तथोक्तं विद्याकरवाजपेयिधृतवचनेन यथा स्मृतिः। "यथा यज्ञोपवीतञ्च धार्य्यते च द्विजोत्तमैः। तथा सन्धार्य्यते यत्नादुत्तराच्छादनं शुभम्"। न तु यज्ञोपवीतिनीमित्यनेन स्त्रीणामपि कर्माङ्गत्वेन यज्ञो-पवीतधारणमिति हरिशर्म्मोक्तं युक्तम्। स्त्रीणां यज्ञोप-वीतधारणानुपपत्तेः सरलाभट्टभाष्ययोरप्येवम्। ततो वधू-र्दक्षिणश्रवणं स्पृशेत्। "क्षुते निष्ठीविते वान्ते परिधानेऽश्रु-

मोचने। कर्मस्थ एषु नाचामेत् दक्षिणं श्रवणं स्पृशेत्" इति स्मृतेः। अभ्युदानयन् अग्नेरभिमुखीमानयन् जपेत्। सोमो-ऽददिति मन्त्रं पतिः पठेत्। गोभिलः। "पश्चादग्नेः संवेष्टितं कटमेवं जातीयं वान्यं पदा प्रेरयन्तीं वाचयेत्। प्रमे पति-यानः पन्थाः कल्पतामिति"॥ अग्नेः पश्चाद्वीरणरचितं कटं तज्जातीयमन्यग्रथितं वा वस्त्राच्छादितं पादेन प्रेरयन्तीं वधूं प्रमे पतियान इति वाचयेत् पतिः। स्वयं जपेदजपन्त्यां प्राप्या इति बर्हिषोऽन्तं कटान्तं प्रापयेत्। पूर्वकटान्ते दक्षिणतः पाणिग्राहस्योपविशति। प्रमे इति मन्त्र वाच्यात् लज्जया वाऽजपान्त्या वध्वां स्वयमेव पतिः पूर्वमेव मन्त्र प्रमे इति स्थाने प्राप्या इत्यूहं कृत्वा जपति। अन्तशब्दः समीपवचनः। तेन कटबर्हिषोः समीपदेशम् अन्तरालरूपं प्रापयेत्। पत्यु-र्दक्षिणतः कटस्य पूर्वभागे कन्या उपविशति। दक्षिणेन पाणिना दक्षिणमंसमन्वारब्धायाः षडाज्याहुतीर्जुहोति अग्नि-रेतु प्रथम इत्येतत् प्रभृतिभिरिति। अन्वारब्धाया इति कर्त्तरि क्तः। सप्तम्यर्थे षष्ठी। तेन पत्युर्दक्षिणस्कन्धं दक्षिणहस्तेना-न्वारब्धायां संलग्नायां सत्याम् अग्निरेतु इत्यादि षड्भिर्मन्त्रैः षडाज्याहुतीर्जुहोति वरः महाव्याहृतिभिः पृथक्समस्ताभि-श्चतुर्थीं महाव्याहृतिभिर्भूर्भुवः स्वरिति तिसृभिः प्रत्येक-माज्याहुतीर्जुहुयात्। हुत्वोपेत्य अवतिष्ठत इति हवना-नन्तरम् उपेत्याञ्जलिं बध्वा वधूवरावुपतिष्ठतः। अंशस्पर्शनात् कन्यायाः होमानुकूल चेष्टावत्त्वात् समानकर्तृकत्वेन क्त्वा। अनुपृष्ठं पतिः परिक्रम्य दक्षिणत उदङ्मुखोऽवतिष्ठते वध्व-ञ्जलिं गृहीत्वा। अनुपृष्ठं पृष्ठं समीकृत्य परिक्रम्य गत्वा तेन कन्यायाः पश्चाद्गमना तस्या दक्षिणं गत्वा वध्वञ्जलिं दक्षिण-हस्तेन गृहीत्वा उदङ्मुखोऽवतिष्ठेत्। एषोऽञ्जलिः प्रक्षणपर्य्यन्तं

स्यास्यति एतेन कन्यायाः प्राप्त्यत्वमायाति । ततश्चान्त्या लभनान्तर पाणिग्रहणपर्य्यन्तं कन्यालभनं पतिर्न त्यजेत् । तथा च भट्टभाष्यधृत गृह्यान्तरम् । "हुत्वाज्यमथ जायाया-मन्वारब्धाञ्जलिस्पतिः । न विमुञ्चेदनापस्तु यावत् पाणिग्रहो भवः" इति । "पूर्वा माता लाजानादाय भ्राता वा वधू-माक्रामयेत् । अश्मानं दक्षिणेन प्रपदेन पाणिग्रहो जपति इममश्मानमारोह इति" । पूर्वदेशस्थाया वध्वा एव माता तथैव भ्राता अन्यो वा ब्राह्मणः प्रागासादितान् लाजान् सूर्प-स्थान् गृहीत्वा वधू दृषत्पुष दक्षिणपदाग्रेण क्रामयेत् । तदाक्रमणकाले इममश्मानमारोह इति । वरो जपेत् । सकृत् सगृहीत लाजाञ्जलि भ्राता वध्वञ्जलावावपति तं सोपस्तीर्णाभिघारितमग्नौ जुहोत्यविच्छिन्दत्यञ्जलिम् इयं नार्य्युपब्रूते इति एकवारम् अविच्छेदेन सम्यग्गृहीतं लाजाञ्जलिं वध्वञ्जलौ उपस्तीर्णाभिघारितमिति मिश्रये उपस्तरणाय वरो घृतस्रुवं वध्वञ्जलौ ददातीति । ततो वध्वा माताभ्राताऽन्यो वा ब्राह्मणो लाजान् ददाति तदुपर्य्यभिघारणाय घृतस्रुवद्वय ददाति वरः" इति । चतुरावर्त्तपक्षे भृगुगोत्रो भार्गवप्रवर-श्चेत्तदा पञ्चावत्ताय उपस्तरणे घृतस्रुवद्वयमिति विशेषः । एवमुपस्तीर्णाभिघारितं लाजाञ्जलिमभेदमकुर्वतो वरेण इय-मिति मन्त्रलिङ्गादि यं नार्य्युपब्रूते इति पठिते वधूः सुसमिद्धे-ऽग्नौ जुहुयात् । अर्य्यमण नु देव पूषणमित्युत्तरयोः । उत्तरयो-स्तथाविधयोर्लाजहोमयोः । अर्य्यमणं नु देव पूषणं नु देव-मित्येतौ मन्त्रौ यथासंख्य नियोक्तव्यौ हुते पतिर्यथेतं परिक्रम्य प्रदक्षिणमग्निं परिणयति मन्त्रवान् वा ब्राह्मण. कन्यला पितृभ्य इति"। हुते लाजाञ्जलौ मन्त्रवान् ब्राह्मणः पतिर्यथा-पूर्वम् इत गतं तथैव परिक्रम्य वध्वाः पश्चिमेन प्रत्याहृत्य

प्रदक्षिणं यथा स्यात्तथा यातीति। मन्त्रलिङ्गाच्च कन्यला
पितृभ्य इति मन्त्रं पठन् मधूमग्निं परिणयति परिसर्वतो-
भावेन नयेत् प्रदक्षिणं कारयेदित्यर्थः। यत्तु सरलायां पत्यु-
रसन्नौ अधीतवेदोऽन्यो वा परिणयतीत्युक्तं तन्मन्त्रलिङ्गविरो-
धादन्यदारापरिग्रहीतत्वाच्च हेयम्। अत्राग्निप्रदक्षिणे ला-
जादीनां प्रदक्षिणमाह भट्टभाष्यधृता स्मृतिः। "लाजानाज्यं
स्रुवं कुम्भं प्राजनाश्मानमेव च। प्रदक्षिणानि कुर्व्वीत
दम्पतीनविनाग्निकम्"॥ परिणीता तथैवावतिष्ठते यथा-
क्रामति तथा जपति तथावपति तथा जुहोति एवं त्रिः परि-
णीता वधूस्तथैवानुपृष्ठगमनेन भर्त्रा गृहीताञ्जलिका प्राङ्मुखी
अवतिष्ठते। तथैव यथापूर्वं तेनैव प्रकारेणाक्रामति अश्मानं
दक्षिणप्रपदेन तथा जपति पाणिग्रहे इममश्मानमिति तथा-
वपति वध्वञ्जलौ सकृद्गृहीतलाजानामञ्जलिं तथा जुहोति
उपस्तीर्णाभिघारितम् अविच्छिन्दत्यञ्जलिम् एवमनेन प्रका-
रेण विकल्पं प्रथमेन सह त्रित्वम्। उत्तरयोरित्यनेन द्वयोरेव
मन्त्रोपदेशात्। सूर्पेण शेषमग्नावावाप्य प्रागुदीचीमत्युत्-
क्रामन्त्येकमिष इति दक्षिणेन प्रक्रम्य सव्येनानुक्रामन्तौ ताञ्चा-
क्रममाणां पतिमां सव्येन दक्षिणमाक्रमेति ब्रूयात्। एवं
सप्तपदाक्रमणे पाणिग्राहस्तथैवावतिष्ठते इति। सूर्पस्योत्तरार्द्धे
घृतस्रुवं दत्त्वा तदुपरि लाजशेषं निधाय तदुपरि घृतस्रुवद्वय-
मिति चतुरावर्त्तपक्षे। पञ्चावर्त्तपक्षे तु स्रुवद्वयोपरि लाज-
शेषदानमिति शेषः। ततश्च। अग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति
सूर्पेण जुहुयात् एतदनन्तरं सरलोक्तं वामदेव्यगानं न युक्तं
प्रमाणानुपदेशात्। लाजहोमानन्तरं प्रागुदीचीं दिशमभि-
मुख्येन दक्षिणपादपुरःसरेण गच्छ मायामपुरःसरेणेत्युक्त्वा एक-
मिष इत्यादिमन्त्रमभिमन्त्र्यैर्यथाक्रमं सप्तसु स्थानेषु वधूर्दक्षिण-

पादेन गत्वा तद्देशे वामपादेन न गच्छेत् । एवं षट्सु स्थानेषु गमयेज्जामाता । एतदनन्तरं सखा सप्तपदीत्यनेन प्रार्थनं भवदेवभट्टोक्तं गुणविष्णुनापि लिखितौ मन्त्रौ व्याख्यातश्च ईक्षकान् प्रति मन्त्रयते सुमङ्गलीरियं वधूरिति विवाहं द्रष्टुमागतान् सुमङ्गलीरिति मन्त्रेण जामाता प्रार्थयेत् । अपरेणाग्निमौदकोऽनुसंव्रज्य पाणिग्राहं मूर्द्धदेशेऽवसिञ्चति तथेतरां समञ्जन्तु इत्येतयर्चा । औदको गृहीतोदककुम्भः पूर्वस्थापितः सोऽग्नेः प्रादक्षिण्येन पश्चादागत्य समञ्जयन्त्वेतया ऋचा मन्त्रलिङ्गादरेण जप्यमानया मन्त्रान्ते कर्म्मादिसन्निपात इति न्यायात् मन्त्रान्तरमभिषिञ्चेत् तथा तेनैव प्रकारेण भेदोपादानेन इतरां वरेतरां वधूं पृथगभिषिञ्चेत् इतरयासमन्याभिधानं स्यात्। तथाच गृह्यसूत्रम्। भेदे मन्त्रावृत्तिरर्थसन्निपातत्वात् एवमेव भट्टभाष्यम्: एतेन करणमन्त्रत्वात् कुम्भधारिणोऽयं पाठ्यः न सिच्यमानस्य नाविति तु युवयोरित्यर्थे छान्दसो व्यत्ययः इति सरलोक्तं मन्त्रलिङ्गादर एवाभिषिञ्चतीति वीरेश्वरोक्तञ्च नोपादेयं व्यवहारविरोधात् । अवसिक्ताया: सव्येन पाणिनाञ्जलिमुपोद्गृह्य दक्षिणेन पाणिना दक्षिणं पाणिं साङ्गुष्ठमुत्तानं गृहीत्वा एता: षट्पाणिग्रहणीया जपति गृभ्णामि त इति। कन्यावसेचनस्य प्राक् प्राप्तत्वेनावसिक्ताया इति पुनरुपादानम् अवसेचनस्थानस्थाया एव हस्तग्रहणार्थम्। उपउद्गृह्य उपसामीप्ये तेन मणिबन्धसमीपे ग्रहणमर्थादनेन उत्तरतः साङ्गुष्ठदक्षिणस्य दक्षिणेन ग्रहणाभिधानात्। उद्गृह्याञ्जलिसकाशाद्दक्षिणपाणिं विच्छिद्य वध्वा उत्तानं साङ्गुष्ठं दक्षिणं पाणिं दक्षिणेन पाणिना गृहीत्वा गृभ्णामि ते इत्यादि षड्वरः पतिर्जपति। साङ्गुष्ठमित्यनेन तर्जन्यादीनां ग्रहणम् उत्तानमित्यनेन करस्य पृष्ठग्रहणं प्रतीयते। समाप्ताद्दक्षिणस्य प्रागुदीच्यां

दिशि ब्राह्मणकुलमभिरूपम्। समस्तासु पाणिग्रहणक्रियासु सतीषु ऐशान्यां दिश्यवस्थितं विद्यातपःसंयुक्तं ब्राह्मणकुलं वधूमुत्थाप्य नयेयुः तदभावे स्थानान्तरस्थितं तदभावे वेद्यवस्थितम्। तथा च गृह्यान्तरम्। अथोत्तरविवाहः प्रागुदीच्यामन्यत्र वा ब्राह्मणकुलं मन्त्रवदीति वेद्यां वेति। भट्टभाष्येऽप्येवम्। इदानीन्तु गोभिलोक्त ब्राह्मणगृहगमनाभावात् भवदेवेन तथा न लिखितं किन्तु वेदिस्थब्राह्मणसमीपस्यापि शास्त्रार्थत्वात् सुकरत्वाच्च तत्कर्त्तुं युज्यते तत्राग्निरूपसमाहितो भवति। सप्तपदं कृत्वा तत्र ब्राह्मणगृहे अग्न्यन्तरः स्थापितो भवति तत्रैव वक्ष्यमाणं कर्म्म कुर्य्यात्। इदानीन्तु तथाविधानाचरणात् वेद्यामेव पूर्व्वस्थापिताग्नेः पश्चात् कर्म्म कर्त्तव्यं न त्वग्न्यन्तरस्थापनम्। तथा च भट्टभाष्ये। वेद्यामेव चेत्तल्लेप स्यात्। ततश्च गणेष्वेकं परिसमूहनमिति वचनात् प्रधानमेव तत् कुर्य्यादित्युक्तम्। अपरेणाग्निमानडुहं लोहितं चर्म्म प्राग्ग्रीवमुत्तरलोमास्तीर्णं भवति। अग्नेः पश्चाद्दिशि रक्तं प्राग्ग्रीवं पूर्व्वशिरस्कम् उपरि लोमरूपचर्म्म उपवेशनार्थमास्तृतं भवति लोहिताभावेऽन्यवर्णमपि चर्म्मणः प्राधान्यात् तस्य गुणत्वादिति भट्टभाष्यम्। इदानीन्तु "यत्राधर्म्मश्चतुष्पादः स्यादधर्म्मः पादविग्रहः। कामिनस्तमसाच्छन्ना जायन्ते यत्र मानवाः। अहङ्कारगृहीताश्च प्रक्षीणस्नेहबान्धवाः। विप्राः शूद्रसमाचाराः सन्ति सर्व्वे कलौ युगे"। इति मत्स्यपुराणोक्त कलियुगस्वभावेन सम्यग्धर्म्माचरणरहितेनापि चर्म्मोपवेशनाद्यङ्गाभावेऽपि कर्म्मणः प्राधान्यादाज्यहोमादिकं क्रियते। गोभिलः। "तस्मिन्नेनां वाग्यतामुपवेशयन्ति आ प्रवसन्तु प्रमानक्षत्रदर्शनात्"। प्रोक्ते नक्षत्रे षड़ाज्याहुतीर्जुहोति लेखासन्धिष्वेतत् प्रभृतिभिः। चाहुते

वाहुतेस्तु सम्पातं मूर्द्धि वध्वा भवनयेत्। आहुतेराहुतेर्हुतायाः स्रुवात् संलग्नः पततीति"। सम्पातोऽत्र घृतविन्दुः तं प्रतिवारं वध्वा शिरसि निदध्यात्। उत्थाप्य उपनिष्क्रम्य ध्रुवं दर्शयति। ध्रुवमसि ध्रुवाहं पतिकुले भूयासम् अमुष्यासाविति पतिनाम गृह्णीयादात्मनश्च। प्रकृतहोमानन्तरं परिहृताहविर्वधूं नीत्वा ध्रुवमसीति मन्त्रं पाठयन् ध्रुवं नक्षत्रविशेषं दर्शयति पतिः। अमुष्यासाविति अत्र षष्ठ्यन्तप्रथमान्तत्वेन पत्युरात्मनामोच्चारयेत् अरुन्धतीञ्च वद्धाऽहमस्मीति। एवञ्च सप्तर्षिनिकटवर्त्तिनीं सूक्ष्मां तारां वद्धाऽहमस्मीति मात्रमन्त्रेण पश्येत्। न तु प्रागुक्तवदूहितेन। अथैनामनुमन्त्रयते ध्रुवाद्यौरित्येतयर्चा। अरुन्धती दर्शनानन्तरं ध्रुवाद्यौरिति पत्नीं वोधयेत् पतिः। अनुमन्त्रिता गुरुं गोत्रेणाभिवादयेत् सोऽस्यावाग्विसर्गः। गुरुं पतिं "पतिरेको गुरुः स्त्रीणाम्" इति वचनात्। गोत्रेण पतिगोत्रेण "स्वगोत्राद्भ्रश्यते नारी विवाहात् सप्तमे पदे। पतिगोत्रेण कर्त्तव्या तस्याः पिण्डोदकक्रिया" इति वचनात्। एतेन पितृगोत्रेण भर्त्तुरभिवादनं सरला भवदेवभट्टाभ्यामुक्तं हेयम्। अभिवादयेत् मनूक्तप्रकारेणाभिवादनं कुर्य्यात्। अभिवादने प्रत्यभिवादनस्यावश्यकत्वात् तदुक्तं प्रत्यभिवादनमपि क्रियते। तथा च मनुः। "अभिवादात् परं विप्रो ज्यायांसमभिवादयन्। असौ नामाहमस्मीति स्वं नाम परिकीर्त्तयेत्। भोःशब्दं कीर्त्तयेदन्ते स्वस्य नाम्नोऽभिवादने। नाम्नां स्वरूपभावो हि भोभावो ऋषिभिः स्मृतः। आयुष्मान् भव सौम्येति वाच्यो विप्रोऽभिवादने। अकारश्चास्य नाम्नोऽन्ते वाच्यः पूर्वाक्षरः प्लुतः"। अभिवादात् परं भो अभिवादये इत्युच्चारणानन्तरं अमुकोऽहमस्मीत्यत्र स्वकीयं नाम परिसर्वतोभावेन देवशर्म्माः

मुक्तेन कीर्त्तयेत्। अत्राभिवादये इति विशेषलाभो गोतम-
वचनात् यथा स्व नाम प्रयोज्याह स्वयमभिवादय इति।
अत्रायमित्यभिधानात् मनुवचनेऽयमित्यर्थेऽसावित्यव्ययं तेना-
हमसावित्यव्ययं पुरोवर्त्तीत्यर्थः। एवञ्चाभिवादात् परमित्यने-
नाभिवादय इत्यनन्तरप्राप्तस्य नामकीर्त्तनस्य मनूक्तस्य विरो-
धाद्गोतमोक्ताभिवादय इत्यन्तपाठो न ग्राह्यः। "वेदार्थोप-
निबन्धृत्वात् प्राधान्यं हि मनोः स्मृतम्। मन्वर्थविपरीता
या सा स्मृतिर्न प्रशस्यते" इति बृहस्पतिवचनात् ततश्च कुल्लूक-
भट्टशूलपाण्युपाध्यायप्रभृतिभिः स्वनामादावभिवादय इति
लिखितं युक्तम्। सरलाभवदेवभट्टप्रभृतिभिरन्ते लिखितं
हेयम्। अभिवादने क्रियमाणे स्वीयनाम्नोऽसावित्यस्यान्ते
अमोपेऽभिवाद्य सम्बोधनाय भोःशब्दं कीर्त्तयेद् यतः।
सम्बोध्यनाम्नां स्वरूपभावः प्रवृत्तिनिमित्तम् आत्मामात्रनिष्ठो
यो धर्मः स एव भोभावः भोःशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तधर्मो
मुनिभिरुक्तः तेन संबोध्यनामस्थानीयं भोरिति। ततश्चाभि-
वादयेत्वाममुकशर्माहमस्मि भो इत्यादिकं प्रयोज्यम् आयुष्मा-
नित्यभिवादने कृते प्रत्यभिवादयित्वा अभिवाद्यायुष्मान् भव
सोम्येति वाच्यः अस्य संबोध्यमानस्य नाम्नः शर्मादियुक्तस्यान्ते
यः स्वरः स पूर्वाक्षरः न विच्छिन्नो वर्णागमः स एव प्लुतो वाच्यः
त्रिमात्रकोऽनेनोच्चार्य्यः। "एकमात्रो भवेद्ध्रस्वो द्विमात्रो दीर्घ
उच्यते। त्रिमात्रस्तु प्लुतो ज्ञेयो व्यञ्जनञ्चार्द्धमात्रकम्" इत्युक्तेः।
तेनायुष्मान् भव सोम्यामुकदेवशर्म्मन् एवमेव कुल्लूकभट्टः।
एवञ्चाभिवादनेऽसावित्यस्य प्रत्यभिवादने च सोम्येत्यस्य नाम्नश्च
यदनभिधानं भवदेवभट्टधृतं तन्न युक्तम्। मनुविरोधात्।
अभिवादने यः पादग्रहणविन्यासविशेषो मनुना विहितः स

 वक्ष्यमाणाचारणाभिहितः। सोऽप्यत्राग्निवर्गः स

एवाभिवाद एवास्या वध्वः वाग्विसर्गः वाक्प्रसरणं तस्मात् पूर्वं मौनम् इदानीं मौनत्याग इति तावुभौ ततः प्रभृति त्रिरात्र-मक्षारलवणाशिनौ ब्रह्मचारिणौ भूमौ सह शयीयाताम्। विवाहात् प्रभृति दम्पती दिनत्रयं क्षारलवणवर्जितं भुञ्जानौ मैथुनमकुर्वाणौ सहैव शयीयातां भूमाविति रुद्रादेः प्रतिषेधार्थं न तु प्रस्तरकम्बलादीनामपीति। यथार्हणमित्याहुः। अस्मिन्न-वसरे कन्या पित्रा विष्टरादिदाने नार्हणं कर्त्तव्यं स्वागतेष्वित्येके विवाहार्थमागतमात्रेष्वेवार्हणमित्येके इदानीं वध्वादिसम्मत-मेव व्यवह्रियते। हविष्यान्नं प्रथमं परिजपितं भुञ्जीत। तत्र श्वशुरगृहे यदन्नं प्रथमं भुञ्जीत तन्माषकोद्रवादिरहितं वक्ष्य-माणान्नपाशेनेति मन्त्रेणाभिमन्त्रितं स्त्री भुङ्क्ते वा समशनीयं स्थालीपाकं कुर्वीत। यदि विवाहे यज्ञादिना महानिशा भूता तत्परदिने सम्यगशनार्थं क्रियते इति समशनीयं स्थालीपाकं कुर्वीत। तस्य देवताग्निः प्रजापतिर्विश्वेदेवा अनुमतिरिति। तस्य समशनीयस्याग्न्याद्या देवताः। असमासकरणं पृथङ्निर्वा-पहोमार्थं मेक्षणेन चायं होमः बहुदैवतत्वात् देवदत्तविशेषस्येव भोजनीयत्वात् होमदेवतानां प्राधान्यात् निःप्रक्षालनम् उद्धृत्य स्थालीपाकं व्युह्यैकदेशं पाणिनाभिस्पृशेदन्नपाशेन मनुनेति। उद्धृत्य पात्रान्तरे कृत्वा स्थालीपाकशेषं व्युह्यान्यपात्रे निधाय एकदेशं न सर्वमपि भावङ्क्षितमिति अन्नपाशेन मनुनेति मन्त्रशेषेण असावित्यत्र सम्बोधनविभक्त्या भार्य्यानाम प्रयोज्यमिति भट्टनारायणैरुक्तम्। ततश्च यदसावित्येव भव-देवभट्टेनानूहेन मन्त्रेणोक्तं गुण-विष्णुनाऽसावित्यहमिति व्याख्यातं तदयुक्तं भट्टभाष्यविरोधात् त्वेति युष्मत्पदप्रयोगात् सम्बोधनार्थं वधूनामप्रयोगस्य युक्तत्वाच्च। किन्त्विदानीं सम-शनीयचरुहोमाकरणाद्भवदेवभट्टेन न समशनीयचरुहोमादिकं

लिखितं मयापि प्रयोगेन लिखनीयमिति। भुक्तोच्छिष्टं वध्वै प्रदाय यथार्थं गौर्दक्षिणा इति पतिः परिजपितमन्नं स्वयं किञ्चिद्भुक्त्वा उच्छिष्टमुच्चरितं वध्वै जायायै प्रदाय दत्त्वा तस्यर्थमन्यदपि भुक्त्वाचम्य यथार्थं वामदेव्यगानान्तं कृत्वा गौर्दक्षिणा ब्राह्मणे देया। यद्यशक्तेः कुलाचाराद्वा तद्दिन एव धृतिहोमादिचतुर्थीहोमान्तं कर्म क्रियते तदाऽभिमन्त्रितं कदलादिकं समादाय वधूमाघ्रापयेत् ततो वामदेव्यगानान्तं कुर्यात्।

अथ यानारोहणादि। तत्र गोभिलः। "यानमारोहन्त्यां शाल्मलिमित्येतामृच जपेत्" प्रकृतत्वात् पाणिग्राहको जपेत् एतामित्यवाच्यमिति चेन्न यथा प्राप्तविच्छादियानेऽप्येतामेवभूतामेव जपेत्। नासमवेतार्थपदस्य लोपमूहनं वा कुर्यादिति। अध्वनि चतुष्पथान् प्रतिमन्त्रयेत् नदीश्च विषमाणि च महावृक्षान् श्मशानञ्च माविदन् परिपन्थिनः" इति मार्गे गच्छंश्चतुष्पथानुद्दिश्य भाषेत विषमाण्युच्चनीचत्वेन चोरव्याघ्रादिभयाद्वा विषमाणि चक्रभङ्गेऽनडुद्विमोचे यानविपर्यासे यत्रागतं पूर्वं तत् त्यक्त्वाऽन्यत्र याने वा अन्यासु चोरव्याघ्रोपद्रवकृतापत्सु यमेवाग्निं नयन्ति तमिन्धनेनादिना संधुक्ष्य भूरादिभिराज्येन हुत्वाऽन्यदश्वादिक योजयित्वा यक्षतेचिदतिभिय इत्यूचा आज्येनाभ्युक्षयेत् वामदेव्यं गीत्वारोहेत्। पाणिग्राहको वामदेव्यं गीत्वा यानं वधूमारोपयेदिति। अक्षभङ्गादिनिमित्तहोमस्य इदानीं तथाचाराभावात् भवदेवभट्टेन लिखितं मयापि प्रयोगेन लेख्यं प्राप्तेषु वामदेव्यं वरः वध्वाः पतिः गृह प्रथमप्राप्तौ वामदेव्यं गीत्वा प्रवेशयेत्। गृहद्वारं पतिपुत्रगोत्रवधूसम्बन्धिब्राह्मणौ वरोऽप्यानडुहे चर्मणि उपवेशयन्तीह गावः प्रजायध्वमिति। गोष्ठमाषाढ सम्भवा

युक्ता याश्चाद्वतास्थे वृषचर्मादौ इह गाव इति मन्त्रेण भर्त्रा
जप्यमानेन गायत्र्या वा स्थापयन्ति तस्याः कुमारमुपस्थ
आदध्युः। तस्या वध्वाः कुमारम् अकृतचौड़ं बालकम् उपस्थे
क्रोड़े उपवेशयेयुः। ब्राह्मणस्तस्मै शकलोटान् अञ्जलौ
आवपेयुः फलानि वा कुमाराय शालुकानि कदल्यादिफलानि
वा ब्राह्मणोऽञ्जलौ दद्युः। शके कर्दमे लुटन्तीति शकलोटाः
कन्दकाः। उत्थाप्य कुमारं ध्रुवा आज्याहुतीर्जुहोति। अष्टा-
विह धृतिध्रुवा आवश्यकाः। कथञ्चिद्‌गृहगमनाभावेऽपि
श्वशुरगृहनिवासेऽपि अवश्यं होतव्या इति। अत्र इह धृति
स्वाहा इति इत्यादिप्रयोगः। न तु स्वाहायोगे चतुर्थी धृति-
होमेन प्रयुञ्ज्यात्। गोनामसु तथाष्टसु चतुर्थ्यामर्घ्यं इत्येतश्रो-
नामसु हि ह्रियते इति छन्दोगपरिशिष्टात्। धृतिहोमे धृत्यष्टक-
होमे समाप्ते समिधमाधाय यथा वयसं गुरून् गोत्रेणाभि-
वाद्य यथार्थं समाप्तेषु धृत्याज्याहुतिषु समिधमाधाय समिधं
प्रक्षिप्य यथावयसं वयोऽधिकक्रमेण गुरून् वृद्धान् गोत्रेण स्वगो-
त्रेणाभिवाद्य पादवन्दनं कृत्वा वधूमप्येवं कृत्वा यथार्थं प्राय-
श्चित्तहोमादिकमुदीच्य कर्म समापयेत् एवमुभयकर्तृकाभि-
वादनं भट्टभाष्योक्तत्वात् यदि त्वशक्तेः कुलाचाराद्वा तद्दिन एव
चतुर्थी होमः क्रियते तदा तत् समाप्ताविवोदीच्यं कर्मतन्त्रेण
कर्त्तव्यम्। गोभिलः। “अथातश्चतुर्थीकर्मविवाहतिथ्यनन्तरं
चतुर्थ्यां तिथौ वक्ष्यमाणं कर्म वर्त्तिष्यत” इति वाक्यार्थः। अतः
शब्दो हेत्वर्थे यत एतदकरणे यास्याः पापी लक्ष्मीरित्यादि-
दोषः शरीरान्नापैति तत एतदवश्यं कर्त्तव्यम् अग्निमुपसमा-
धाय प्रायश्चित्ताहुतीर्जुहोति अग्ने प्रायश्चित्त इति चतस्रः
अग्निमुपसमाधाय विवाहाग्निमिन्धनेन सन्धुक्ष्य प्रायश्चित्त-
लिङ्गैर्मन्त्रैराज्याहुतीर्जुहोति अग्ने प्रायश्चित्त इति मन्त्रेण

चतुश्चतुरिति वीप्सा बोध्या। वक्ष्यमाणपरिशिष्टस्वरसात् प्रथमा-हुतिर्यथा पठितेन मन्त्रेणैव भवति अन्यासु तिसृष्वग्निपद-स्थाने वायुचन्द्रसूर्य्याः क्रमशः कार्य्याः एतावानेव विशेषः शेषं पूर्ववत् एवं चतसृष्वप्याहुतिषु पापीरिति स्यात् कुतः प्रथम-स्यैव मन्त्रस्याभ्यासोपदेशात् तस्य चाग्नेः स्थाने वायुचन्द्रसूर्य्या इत्येतावता विशेषोक्तत्वात् समस्य पञ्चमीं बहुवदूह्य तथैव समस्य बहुवदग्निवायुचन्द्रसूर्य्या इत्यादि पञ्चमीमाहुतीं जुहुयादिति अत्रापि वीप्सा बोध्या ऊहेति कथनादत्रापि पापी लक्ष्मीरित्यादिवदेव द्रष्टव्यं द्वितीयपञ्चके पतिघ्नीति विशेषः शेषं पूर्ववत् तृतीये आहुतिपञ्चके अपुत्रेति विशेषः। चतुर्थेऽपसव्येति विशेषः। एतत् स्पष्टयति छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः। "मन्त्राम्नायेऽग्नय इत्येतत् पञ्चकं लाघवार्थिभिः पठ्यते तत् प्रयोगे स्यान्मन्त्राणामेव विंशतिः। अग्निस्थाने वायुचन्द्रसूर्य्यान् बहुवदूह्य च। समस्य पञ्चमीमूर्षे चतुश्चतु-रिति श्रुतिः। प्रथमे पञ्चमे पापी लक्ष्मीरिति पदं भवेत्। अपि पञ्चसु मन्त्रेषु इति मन्त्रविदो विदुः। द्वितीये च पतिघ्नी स्यादपुत्रेति तृतीयके। चतुर्थेऽपसव्येति इति आहुति-विंशकम्"॥ गोभिलः। आहुतेराहुतेस्तु सम्पातमुदपात्रेऽवनयेत्। जलपात्रे क्षिपेदित्यर्थः। तेन एनां मकेशनखामभ्यज्य क्रामयित्वा प्लावयन्ति तेनाज्यमिश्रजलेन एनां वधूं स्नपयित्वा मकेशनखा-मिति सर्वहोमाद्यङ्गार्थं क्रामयित्वाऽग्निस्थानादेशान्तर गम-यित्वा प्लावयन्ति स्नापयन्ति बहुवचनादनियमः कर्त्ता। ऊर्द्धं त्रिरात्रात् सम्भव इत्येके"। प्रकृतात्रिरात्रादूर्द्धं सम्भवः इयोर्गो मैथुनं कर्त्तव्यमित्येके आचार्य्या मन्यन्ते।

अथ गर्भाधानम्। गोभिलः। "यदा ऋतुमती भवति उपरतशोणिता तदा सम्भवकालः"। ऋतुः प्रजाजननयोग्य-

कालः तन्निमित्तेन नैमित्तिकं गमनं कार्य्यम् अकुर्वतः प्रत्य-वायान्नियमः "ऋतुमतीन्तु यो भार्य्यां सन्निधौ नोपसर्पति । अवाप्नोति स मन्दात्मा भ्रूणहत्यामसंशयम्" इति स्मृतेः । ज्योतिषे । "ज्येष्ठामूलामघाश्लेषारेवतीकृत्तिकाश्विनी । उत्तरा-त्रितयं त्यक्त्वा पर्ववर्ज्जं व्रजेद्दृतौ" ॥ विष्णुपुराणम् । चतु-र्द्दश्यष्टमी चैव अमावास्याथ पूर्णिमा । पर्व्वाण्येतानि राजेन्द्र रविसंक्रान्तिरेव च" ॥ याज्ञवल्क्यः । "षोडशर्त्तुर्निशास्तासु युग्मासु संविशेत्" । अत्र षोडशाहोरात्रात्मककालस्य सावनत्वात् पुंसवननामकरणयोरपि सावनगणनायायुक्तत्वाच्च संस्कारमात्रे सावनगणनया व्यवहारश्च तथा च याज्ञवल्क्यः । गर्भाधानमृतौ पुंसः सवनं स्पन्दनात् पुरा । षष्ठेऽष्टमे वा सीमन्तः प्रसवे जातकर्म्म च । अहन्येकादशे नाम चतुर्थे मासि निष्क्रमः । षष्ठेऽन्नप्राशनं मासि चूडा कार्य्या यथा-कुलम् । एवमेनः शमं याति बीजगर्भसमुद्भवम्" ॥ चतुर्थे स्पन्दते सप्त इति वचनात् स्पन्दनात् पूर्व्वमासत्रयं पुंसवन-कालः । अत्र चतुर्थमासस्य सौरत्वे चान्द्रत्वे वा निषेककाम-स्यापि तथात्वे तदाद्यन्तदिननिषेके सति अधिकन्यूनकालयो-र्गर्भस्पन्दनमनियतमापद्येत सावने तु नियतं तेनात्र सावन-गणना युक्ता शिष्टव्यवहारसिद्धा च । अहन्येकादशे नाम इत्यत्रापि अशौचव्यपगमे नामधेयमिति विष्णुसूत्रात् । सूत-कोत्तरदिनपरमेकादशदिनपदम् । "सूतकादिपरिच्छेदो दिनमासाब्दपास्तथा । मध्यमग्रहभुक्तिश्च सावनेन प्रकीर्त्तिता" इति सूर्य्यसिद्धान्तवचनेन सूतकस्य सावनदिनघटितत्वात् तदुत्तरदिनस्यापि तथात्वम् अतो दिनमासवर्षगणना सावने-नेति । शुभाशुभविवेचनन्तु सौरेण ज्योतिःशास्त्रात् । अतएव पितामहः । "विवाहादौ स्मृतः सौरो यज्ञादौ सावनो मतः" ।

अत्र द्वितीयादिशब्दात् संस्कारपरिग्रहः । "गर्भाधाने सदा श्राद्धा वारा भौमरवौज्यकाः" । गोभिलः । "दक्षिणेन पाणिना उपस्थमभिमृशेत् । विष्णुर्योनिं कल्पयत्वेतयाचा गर्भं धेहि सिनी च समाप्यर्चौ सम्भवतः । कुत्सितदेशस्य सव्येन पाणिना शौचदर्शनात् तद्वारणाय दक्षिणेनेति । उपस्थं योनिं स्पृशेत् विष्णुरिति मन्त्रेण प्रथमं ततो गर्भं धेहि सिनीवालीत्यादि-मन्त्रेण च । मन्त्रान्ते कर्मादिसन्निपात इति न्यायात् पाठा-नन्तरं स्पर्शः न तु भवदेवभट्टोक्तं स्पृशन् जपति । ऋचौ समाप्यैव संयोगं कुरुतः न मध्ये वामदेव्यजपः । देवलः । "सकृच्च संस्कृता नारी सर्वगर्भेषु संस्कृता" । तेन गर्भाधान-पुंसवनसीमन्तोन्नयनानि सकृदेव कर्त्तव्यानि । छन्दोगपरि-शिष्टम् । "विवाहादिकर्मगणो य उक्तो गर्भाधानं शुश्रुम यस्य चान्ते । विवाहादावेकमेवात्र कुर्य्यात् श्राद्धं नादौ कर्मणः कर्मणः स्यात्" । विवाहादि गर्भाधानान्तकर्मसु एकमेव श्राद्धं न तु प्रतिकर्मादौ एकेनैव श्राद्धेन कृतेन सर्वाणि श्राद्ध-वन्तीति । अन्तशब्दोऽत्रावयवार्थः दशान्तःपट इतिवत् समीपार्थे उपलक्षणं स्यात् । ततश्च विशेषणोपलक्षणसन्देहे विशेषणत्वेन ग्रहणं कार्य्यान्वितत्वात् । यत्तु "निषेककाले सोमे च सीमन्तोन्नयने तथा । ज्ञेयं पुंसवने चैव श्राद्धं कर्माङ्गमेव च" ॥ इत्यनेन भविष्यपुराणेन श्राद्धं कर्माङ्गत्वेन विहितं तच्छन्दोगेतरपरम् । अतएव भवदेवभट्टेनापि न लिखितम् । अत्र श्राद्धोत्तरगमनेऽपि न दोषः तथाभविष्य-पुराणात् । "नित्ये नान्दीमुखश्राद्धे कृते दानाद्यवर्जनम्" इति वचनान्तराच्च ।

अथ पुंसवनम् । गोभिलः । "तृतीयस्य गर्भमासस्यादिम-देशे पुंसवनस्य कालः" । गर्भे सति तृतीयमासस्य आदिमदेशे

दशमदिनाभ्यन्तरे ज्योतिःशास्त्रोक्तकाले पुंसवनं कार्य्यम्। प्रातःसशिरस्काप्लुता पश्चादग्नेरुदगग्रेषु केशेषु प्राङ्मुपविशति आप्लुता स्नाता पश्चात् पश्चिमदिशि प्राङ्मुखी उपविशति पत्युर्दक्षिणतः दक्षिणतः पाणिपादकस्योपविशतीत्यन्यत्र दर्शनात्। पश्चादित्यभिधानात् अग्निस्थापनं लभ्यते। तत्-साधकत्वाय "आज्यं द्रव्यमनादेशे जुहोतिषु विधीयते। मन्त्रस्य देवतायाः प्रजापतिरिति स्थितिः" इति छन्दोगपरिशिष्टोक्त-द्रव्यादि लभ्यते। जुहोतिषु हवनेषु। मन्त्रस्यानादेशे प्रजा-पतिः प्राजापत्यो मन्त्रः। समन्त्रः व्याहृत्यात्मकः। ततश्च विरूपाक्षजपान्तां कुशण्डिकां समाप्य समित्क्षेपादिमहा-व्याहृतिभिर्होमं कृत्वा प्रजापतिदेवताकसमस्तमहाव्याहृति-होमं कुर्य्यात्। ततः प्रकृतं कर्म्म। तत्र गोभिलः। "पश्चात् पतिरवस्थाय दक्षिणेन पाणिना दक्षिणमंसमन्ववमृश्यानाच्छितं नाभिदेशमभिमृशेत् पुमांसौ मित्रावरुणावित्येतयर्चा उपा-विष्टाया वध्वाः पश्चिमदेशं गत्वानुपविष्टः पतिर्दक्षिणहस्तेन तूष्णीं तस्या दक्षिणस्कन्धमवमृश्य वस्त्राद्यव्यवहितं नाभिं पुमांसाविति मन्त्रेण स्पृशेत् अथ यथार्थम् अनन्तरं वामदेव्य-गानान्तं समापयेत् यदि त्वशक्तेर्देशाचारात् कुलाचाराद्वा एकस्मिन् दिने द्वितीय पुंसवनमपि क्रियते तदा गणेष्वेवं परिसमूहनम्"। इध्मो वर्हिः पर्य्युक्षणमाज्यभागः सर्वेभ्यः समवदाय सकृदेव सौविष्टिकृतं जुहोतीति गोभिलसूत्रा-न्तरात्। उभयकर्मान्ते वामदेव्यगानाद्युदीच्यं कर्म्म कर्त्तव्यम् अतएव सरलायां दिनद्वये भट्टभाष्यभवदेवयोरेकदिने उभय-करण लिखितम्। अथापरम् अथ प्रथमपुंसवनसमाप्ति-कालानन्तरं तदानीमपरमन्यत् पुंसवनं कार्य्यं प्रागुदीच्यां दिशि न्यग्रोधशुङ्गामुभयतः फलामस्रामामकृमिपरिसृष्टां

न्तिः सप्तभिर्यवैर्माषैर्वा परिक्रीय उत्थापयेत् । यद्यसि सौमी सोमाय त्वावङ्के परिक्रीणामि यद्यसि वारुणी वारुणाय त्वावङ्के परिक्रीणामि यद्यसि वसुभ्यः वसुभ्यस्त्वापरिक्रीणामि यद्यसि रुद्रेभ्यो रुद्रेभ्यस्त्वापरिक्रीणामि यद्यसि आदित्येभ्य आदित्येभ्यस्त्वापरिक्रीणामि यद्यसि मरुद्भ्यो मरुद्भ्यस्त्वापरिक्रीणामि यद्यसि विश्वेभ्यो देवेभ्यस्त्वापरिक्रीणामि ओषधयः सुमनसो भूत्वा अस्यां वीर्यं समाधत्त इयं कर्म्म करिष्यतीत्युत्थाप्य तृणैः परिधायाहृत्य वैहायसीं निदध्यात् । वटतरोः पूर्व्वस्यां दिशि शुङ्गामुकुलितप्लवः । "लताग्रः पल्लवो गूढः शुङ्गेति परिकीर्त्त्यते । पतिव्रता व्रतवती ब्रह्मबन्धुस्तथाश्रुतः" इत्युक्तेः । अश्रुतो वेदहीनः तां फलयुगलयुतामम्लानां कृमिभिरव्याप्तां विराड्वृत्तैः सप्तभिर्यवैर्माषैर्वा विराड्वृत्तैः क्रीत्वा गृह्णीयात् । अथच वृक्षस्वामिनो न दद्यात् तेन वृक्षस्वामिने यवा माषा वा देयाः यद्यसीत्यादि सप्तभिर्मन्त्रैः । प्रतिमन्त्रञ्च गुडकत्रयं दद्यात् । ओषधय इति मन्त्रेणोत्थाप्य च तृणैर्वेष्टयित्वा आनीयाकाशस्थां निदध्यात् । दृषदं प्रक्षाल्य ब्रह्मचारीव्रतवती वा ब्रह्मबन्धुः कुमारी वा अप्रत्याहरन्ती पिनष्टि दृषद भिन्नां पेषणार्थत्वेन सपुत्रां कुमारी अनूढा व्रतवती पतिव्रता अप्रत्याहरन्ती तिर्य्यक्पुत्रकेण पेषणमकुर्व्वती किन्तूच्छ्रितपुत्रकेण पुनः पुनः पेषणं कुर्व्वती प्रातः अग्निरस्काभृता उदगग्रेषु कुशेषु प्राक्शिराः संविशति शेते शेषं सुगमम् । पश्चात् पतिरवस्थाय दक्षिणस्य पाणेरङ्गुष्ठेनोपकनिष्ठयाऽङ्गुल्या । अभिसंगृह्य दक्षिणनासिकाग्रेण तस्या नयेत् । पुमानग्निः पुमानिन्द्र इत्येतयर्चा । पश्चाद्ध्वाः पश्चिमदिशि उपकनिष्ठयानामिकया तेनाङ्गुष्ठानामिकाभ्याम् । पिष्टां शुङ्गां वस्त्रबद्धां गृहीत्वा निपीड्य दक्षिणनासारन्ध्रे सिञ्चेत् पुमानग्निरिति मन्त्रेण ।

अथ यथार्थम् अनन्तरं दक्षिणायुरोचं कर्म कुर्य्यात्। पुंसवन-कर्माधानकर्त्तुरसन्निधानेऽन्येनापि कर्त्तव्यम्। "अष्टौ संस्कार-कर्माणि गर्भाधानमिव स्वयम्। पिता कुर्य्यात्तदन्यो वा तस्याभावेऽपि तत्क्रमात्"॥ इति स्मृतेः। भुजबले। "सुफलञ्च करे कृत्वा स्थिरे तत्रासने तथा। ऋग्वेदोदितेन होमञ्च शान्तिञ्चैव च कारयेत्॥ ऊर्णासूत्रेण संग्रथ्य जीवं जातीञ्च विद्रुमम्। गुवाकं रजतं हेम दद्यात् स्तनतटान्तरे॥ ततः प्रभृति नदीतीरं देवखातोदकं त्यजेत्। सम्ध्याटनं तरोर्मूलं तथा देवगृहं त्यजेत्"॥

*अथ सीमन्तोन्नयनम्। यदि पुंसवनं न कृतं तदा तस्मि*न्नेव दिने प्रायश्चित्तात्मकमहाव्याहृतिहोमं कृत्वा पुंसवनं कृत्वा सीमन्तोन्नयनं कार्य्यम्। तथा च नारदः। "येषान्तु न कृताः पूर्वं संस्कारविधयः क्रमात्। कर्त्तव्या भ्रातृभिस्तेषां पैतृकादेव तद्धनात्॥ अविद्यमाने पित्रर्थे स्वांशादुद्धृत्य वा पुनः। अवश्यकार्य्याः संस्कारा भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः"॥ क्रमात् भ्रातॄणां संस्काराणाञ्च पौर्वापर्य्यक्रमात् भ्रातृक्रमस्तु सोदरविषयः। विवाहे तथा दर्शनात्। छन्दोगपरिशिष्टम्। "देवतानां विपर्य्यासे जुहोतिषु कथं भवेत्। सर्वं प्रायश्चित्तं कृत्वा क्रमेण जुहुयात् पुनः॥ संस्कारा अतिपद्येरन् स्वकालाच्च कथञ्चन। हुत्वैतदेव कुर्वीत ये तूपनयनादधः"॥ एतदित्यनेन सर्वं प्रायश्चित्तमनुकृष्टं तच्च प्रागेव विहतम्। उभयकरणे तन्त्रेणैव मातृकापूजादि। "गणशः क्रियमाणे तु मातृभ्यः पूजनं सकृत्। सकृदेव भवेत् श्राद्धमादौ न पृथगा-दिषु"॥ इति छन्दोगपरिशिष्टात्। गोभिलः। अथ सीमन्त-करणं प्रथमे गर्भे चतुर्थे मासि षष्ठेऽष्टमे वा। अथ पुंसवना-नन्तरं सीमन्तः केशरचनाविशेषः। वामदेवादिना चतुर्थादि-

मासानां तुल्यवद्विकल्पः किन्तु पूर्वपूर्वकालः प्रशस्तः समर्थस्य शैघ्र्यायोगादिति न्यायात्। ततो नवमासादौ प्रायश्चित्तं कृत्वैव कर्त्तव्यम्। प्रथमगर्भ इत्युपादानात्। यदि कथञ्चिद-कृत एतस्मिन् संस्कारे गर्भनाशे पुनर्गर्भोत्पत्तौ अयं काल-नियमो न किन्तु गर्भस्पन्दने सीमन्तोन्नयनं यावन्न बालप्रसवः इति शङ्खलिखितोक्तकालो ग्राह्यः। वृद्धराजमार्त्तण्डे। "यानार्थ्यकृतसीमन्ता प्रसूते च कथञ्चन। अङ्के निधाय तं बालं पुनः संस्कारमर्हति। षष्ठे मासेऽष्टमेऽङ्कोज्यकुजदिन-रहितां नन्दे सभद्रे तिथौ मैत्रे मूले मृगाङ्के करदितिपवने पौष्ण-विष्णुद्वियुग्मे। पुष्याश्वादित्यरौद्रे युवतिहरिभपे वृश्चिके वापि लग्ने चन्द्रे ताराशुक्ले शुभमपि नियतं स्याच्च सीमन्त-कर्म। मृगाजरहिते लग्ने नवांशे पुंग्रहस्य च। केचिद्वदन्ति सीमन्तं तथा रिक्तेतरे तिथौ"। गोभिलः। "प्रातः सशिर-स्काप्लुतोदगग्रेषु दर्भेषु प्राच्युपविशति उक्तार्थमेतत्। पश्चात् पतिरवस्थाय युगमन्तमौडुम्बरं शलाटुग्रथ्नमाबध्नाति अयमूर्जा-वतो वृक्ष इति"। अग्नेः पश्चात् पतिः स्थित्वा युगानि फलानि यस्मिन् शलाटुग्रथ्ने नीलस्तवके सयुगमान् मतुवन्तम्। तथा च भट्टनारायणकृत छन्दोगपरिशिष्टम्। "शलाटु नीलमित्युक्तं ग्रथ्नस्तवक उच्यते। कपुष्णिकाभितः केशा मूर्द्ध्नि पश्चात् कपुच्छिकः"॥ इति एतद्वचनं नारायणोपाध्यायेन धृतम्। उडुम्बरभवमौडुम्बरम्। अयमूर्जावतो वृक्ष इति मन्त्रेण भार्य्याया कण्ठे बध्नाति। अथ सीमन्तमूर्द्ध्वं नयति भूरिति दर्भपिञ्जूलीभिरेव प्रथमं भुव इति द्वितीयं स्वरिति तृतीयम्। अथानन्तरं यत्र सिन्दूरं स्त्री ददाति तं सीमन्तं ललाटोर्द्ध्वं नयति भूरिति मन्त्रेण दर्भपिञ्जूलीभिस्तिसृभिः एकवारकर-णाद् यावन्त्युन्नयनानि तावतीभिरेव तिसृभिरित्यर्थः। प्रथमा-

द्विपदानि तु व्याहृतीनां पिञ्जलीनाञ्च पृथग्विनियोगार्थम्। पिञ्जलीपवित्रम्। तथा च छन्दोगपरिशिष्टम्। "अनन्तर्गर्भिणं साग्रं कौशं द्विदलमेव च। प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचित्। एतदेव हि पिञ्जल्या लक्षणं समुदाहृतम्"॥ गोभिलः। "अथ वीरतरेण शेनादितैरित्येतयर्चा"। वीरस्तरत्यनेन युद्धमिति वीरतरः शरः। तथा च छन्दोगपरिशिष्टम्। "श्वाविच्छलाका शललौ तथा वीरतरः शरः। तिलतण्डुलसम्पाकः क्रपरः सोऽभिधीयते॥ ततः शरेण येनादितैरिति मन्त्रेण सीमन्तमूर्द्धं नयति इति पूर्वसूत्रादनुवर्त्तते। अथ पूर्णेन सूत्र चात्रेण वाकाहमित्येतयर्चा। चात्रं टकुः। तेन सूत्रपूर्णेन वाकाहमिति मन्त्रेण सीमन्तमूर्द्धं नयतीति शेषः त्रिःश्वेतया शलल्या यास्तेवाकेसुमतय इति स्थानवितये शङ्केन शै जाजन्तु कण्टकेन याम्ते इति मन्त्रेण सीमन्तमूर्द्धं नयतीति शेषः। क्रपरस्थालीपाक उत्तरघृतस्तामवेक्षयेत। क्रपर उक्तः स्थालीपाकश्चरुः स उपरिदत्तघृतस्त वध्वाः प्रदर्शयेत् स्थालीपाकपदं चरुस्थाल्यां क्रपरस्य श्रपनार्थं मनुष्यार्थत्वात् हि'प्रचान्ननम्। ततश्च यः कश्चिन्मघानसे श्रपयित्वा स्थापयेत्। किम्पश्यसीत्युक्त्वा प्रजामिति वाचयेत् किं पश्यसीति पतिरुक्ता प्रजामित्यादिमन्त्रं गर्भिणीं वाचयेत्। तमवेक्षितकृपरम्। वीरसूर्जवसूर्जीवपत्नीति ब्राह्मण्यो मङ्गल्यादिभिर्वाग्भिरुपासीरन्। वीरान् विक्रान्तान् पुत्रान् सूत इति वीरसूस्त्व भवेति वाक्य शेषः। प्रतिपदं स्यात् जीवतो दीर्घायुषः पुत्रान् सूत इति जीवसूः जीवतः पत्नी जीवपत्नी भव भवेत्यर्थः। एवं प्रकाराभिर्वाग्भिरनुनयेयुः। ततश्च महाव्याहृतिभिर्हुत्वा औडुम्बरफलस्तवकं कण्ठे बद्धा प्रजामिति वाचयेदित्यन्तं तन्त्रं कृत्वा व्याहृतिभिर्होमादितन्त्रं समापयेत्। ततो ब्राह्मण उपासीरन्।

अथ शोष्यन्तीहोमः। अथानन्तरं शोष्यन्तीं शूलापन्नाम् आसन्नप्रसवां ज्ञात्वा होमः शोष्यन्तीहोमः कर्त्तव्य इति शेषः। सुप्रसवि प्रतिष्ठितं वस्तौ परिस्तीर्य्याग्निमाबाह्याहुतीर्जुहोति या तिरश्चीत्येतयर्चा। विपश्चित् पुच्छमभरत् इति वस्तिर्योनिद्वारं वस्तौ स्थिते गर्भे प्रतीत्युपसर्गः। परिस्तीर्य्याग्निमिति समिद्धं पुनर्वचनं परिसंख्यानार्थं परिस्तरणमात्रमेव न तु अन्योपवेशनाद्यपीति। ततश्च क्षिप्रहोमः परिस्तरणाद्यसंस्कारादेकत्राधिको भल्पत्वात् कालस्य। या तिरश्चीत्याभ्यां जुहोति। पुमानजं जनयिष्यते असौ नामेत्येतस्मिन् सर्वनाम्नि देवदत्तशर्मा नाम स्वाहा इत्येवम्।

अथ जातकर्म। गोभिलः। "यदाग्ने कुमारं जातमाचक्षीरन् अथ ब्रूयात् कारयत नाभिकृन्तनेन स्तनप्रतिधानेन चेति"। अस्मै पित्रे पुत्रं जातं कथयेयुः शिष्यादयः। नाभिकृन्तनेन स्तनप्रतिधानेन कारयत इति पिता ब्रूयात्। नाभिच्छेदनमकृत्वा स्तनपानप्रतिषेधेन च बालकं प्रतिपालयत। ततः पिता परिहितवस्त्रसहितः स्नायात्। "जाते पुत्रे पितुः स्नानं सचेलन्तु विधीयते"। इति संवर्त्तात्। ततः पुत्रजन्मनिमित्तं वृद्धिश्राद्धं तन्त्रेण कुर्य्यात्। "नैमित्तिकमथो वक्ष्ये श्राद्धमभ्युदयार्थकम्। पुत्रजन्मनि तत्कार्य्यं जातकर्मसमं नरैः"। इति मार्कण्डेयपुराणात्। "सीमन्तोन्नयने चैव पुत्रादिमुखदर्शने। नान्दीमुखं पितृगणं पूजयेत् प्रयतो गृही"॥ इति विष्णुपुराणवचनाच्च। श्राद्धाद्यकरणासमर्थो द्रव्योत्सर्गमात्रं कर्त्तव्यम्। मिताक्षरायां पितामहः। "आशौचे तु समुत्पन्ने पुत्रजन्म यदा भवेत्। कर्त्तुस्तात्कालिकी शुद्धिरशुद्धः पुनरेव सः"॥ तात्कालिकी पुत्रजन्मनिमित्तकालिकी। दानदर्पणे वराहपुराणे "यावन्नालं पुत्रे जाते न नाड़ी छिद्यते

पुनः । "चन्द्रसूर्य्योपरागेषु तमाहुः समयं समम्" ॥ कृत्य-चिन्तामणौ देवलः । "जाते पुत्रे पिता श्रुत्वा सचेलं स्नान-माचरेत् । ब्राह्मणेभ्यो यथाशक्ति दत्त्वा बालं विलोकयेत्" ॥ गर्गः । "श्रुत्वा बालस्य वै जन्म कृत्वा वेदादितः क्रियाः । अच्छिन्ननालं पश्येत्तं दत्त्वा रुक्मं फलान्वितम्" ॥ पुनः स्नानमाह्वादिपुराणम् । "सूतके तु मुखं दृष्ट्वा जातस्य जनक-स्ततः । कृत्वा सचेल स्नानन्तु शुद्धो भवति तत्क्षणात्" ॥ गोभिलः । "व्रीहियवौ पेषयेत्तथैवाहृता यथाशुद्धां व्रीहिः शरत् पक्वधान्य तदभावे हैमन्तिक धान्यं यवालाभे गोधूमाः" । तथा च छन्दोगपरिशिष्टम् । "यथोक्त वस्त्वसम्पत्तौ ग्राह्य तदनुकारि यत् । यवानामिव गोधूमा व्रीहीणामपि शालयः" ॥ उभयालाभे प्रत्येकम् । "यथा लाभोपपन्नं वा रोप्येषु तु विशे-षतः" ॥ इति याज्ञवल्क्यवचने पाठे तद्दर्शनात् । अत्राप्य-शक्त्या तथा कल्पयेत् यटशुद्धा पेषणे या परिपाटी तयात्रापि पेषयेत् । दक्षिणस्य पाणेरङ्गुष्ठेनोपकनिष्ठया चाङ्गुल्याऽभि-संगृह्य कुमारस्य जिह्वां निर्माष्टि इयमाज्ञेति । पिष्टौ व्रीहि-यवौ दक्षिणहस्तानामिकाङ्गुष्ठाभ्यां गृहीत्वा कुमारस्य रसनायां निदधाति इयमाज्ञेति मन्त्रेण तथैव मेधाजननं सर्पिः प्राशये-ज्जातरूपेण चादाय कुमारमुखे जुहोति मेधान्ते मित्रावरुणा-वित्येतयर्चा सदसस्पतिमिति च । तथैव दक्षिणहस्तानामि-काङ्गुष्ठाभ्यां धृतेन जातरूपेण काञ्चनेन घृत गृहीत्वा मेधाजननं घृतम् । शिशोरास्ये संदधाति प्रत्येकमृग्भ्यां जुहोतीत्यनेन मन्त्रस्य स्वाहान्तत्वं प्राशयेदित्यनेन मुखाधिकरणत्वं कृन्तत-नाभिमिति ब्रूयात् स्तनञ्च प्रतिधत्तेति एतन्निषेधविधिरयं नाभिगर्ष्डी नाभिनिकटनाडीपरः स्नानपदं तत्चोरपरम् अत ऊर्द्ध ममसाशअनमादरात् जातकर्मण उपरि पर्य्यवसर्गः ।

दशमदिनं व्याप्य अभिविधावां जातकर्म कृत्वा न स्नानाद्यन्ता सद्यो जाते एनो नास्तीति वचनादिति सरला ।

अथ नामकरणम् । तत्र गोभिलः । "जननाद्दशरात्रे व्युष्टे शतरात्रे वा संवत्सरे वा नामधेयकरणम्" । व्युष्टे गते । तथा च श्रुतिः । "एकादशे द्वादशे वाह्नि पिता नाम कुर्यात्" एकादश इति मुख्यकल्पः । असमर्थस्य चेपायोगात् इति न्यायात् । अतएव भट्टभाष्ये श्रुतिः । "नश्वः श्रमुपासीत कोऽसमर्थस्य श्वो वेदेति" । एतच्च प्रशस्ततरतमपरपरकाल-कर्मेतरपरम् । अथ यस्तत् करिष्यन् भवति पश्चादग्नेरुदग-ग्रेषु दर्भेषु प्रागुपविशति । पश्चेति जन्म गृहाभ्यन्तरे अन्यथा चन्द्रदर्शनात् प्राक् तद्दिर्गमनं स्यात् । य इत्यनेन पितुर-भावेऽन्योऽप्यधिकारी । अथ माता शुचिना वस्त्रेण कुमार-माच्छाद्य दक्षिणत उदञ्च कर्मकर्त्रे प्रयच्छति उदक्शिरसमनु-पृष्ठं पश्चिमेनोत्तरत उपविशति उदगग्रेषु कुशेषु आच्छाद्य आङ्गोपदर्थं तेन मुखवर्जं छादयित्वा दक्षिणतः पत्युर्दक्षिणतः स्थित्वा उदञ्च सुत्तानम् अनुपृष्ठं कर्त्तुः पश्चिमदेशं परिक्रम्य गत्वा । अथ जुहोति प्रजापतये तिथये नक्षत्राय देवतायै" इति । तिथये नक्षत्राय कुमारस्येति शेषः । देवतायै तिथि-नक्षत्रयोरित्यर्थः । तथा च बह्वृचगृह्यम् । "तन्मध्ये जुहु-याद् यस्मिन् जातः स्यात् इति" ॥ तिथयः प्रतिपदाद्याः तद्देवताः ब्रह्मत्वष्टृविष्णुयमसोमकुमारमुनिवसुपिशाचधर्म-रुद्रवायुमन्मथयक्षपितरः । पौर्णमास्यां विश्वेदेवाः । एषां होमे विशेषमाह छन्दोगपरिशिष्टम् । "नामधेये मुनिवसुपिशाचा-बहुवत्सदा । अत्राथ पितरो देवा ग्रहणा लिपिदेवता:" ॥ तेन मुन्यादयो बहुवचनान्ता होतव्या इति शेषाः एकवचनान्ता होतव्याः । नक्षत्राण्यश्विन्यादीनि । देवता ज्योतिषे अश्विः

यमित्यादि। अत्राभिजितो भिन्नत्वात् अष्टविंशतिहोमे तु नाभिजितो ग्रहणम् उत्तराषाढ़ात्वेन श्रवणात्वेन च तदभिधानात्। तेन विरिञ्चिग्रहणम्। नक्षत्रहोमे छन्दोगपरिशिष्टम्। "आग्नेया द्वय अर्पा द्वे विशाखा द्वे तथैव च। आषाढ़ा द्वे धनिष्ठा द्वे अश्विन्या द्वे तथैव च। द्वन्द्वान्येतानि बहुवदृचायां जुहुयात् सदा"॥ द्वन्द्वद्वयं द्विवच्छेषमवशिष्टान्यथैकवत्। कृत्तिका द्वे विशाखा द्वे आषाढ़ाद्वे धनिष्ठा द्वे एतानि द्विकानि द्विकानि ओम्‌कृत्तिकाभ्यः स्वाहा रोहिणीभ्यः स्वाहा इत्यादि बहुवचनयुक्तानि जुहुयात् शेषं द्वन्द्वद्वयं भाद्रपदद्वयं फल्गुनीद्वयञ्च द्विवचनयुक्तं जुहुयात् शेषाण्येकवचनयुक्तानि तद्देवता होमेऽपि विशेषः। "देवता अपि हूयन्ते बहुवत् सर्पवस्वपः। देवाश्च पितरश्चैव द्विवदग्न्यश्विनौ तथा"॥ देवा विश्वेदेवाः। गोभिलः। "तस्य च मुख्यान् प्राणान् सृशन् कोऽसि कतमोऽसि इत्येतमन्त्रं जपति आहस्पत्यं मासं प्रविशासावित्यन्ते च मन्त्रस्य घोषवदाद्यन्तरन्तस्थं दीर्घाभिनिष्ठानान्तकृतं नाम दध्यात्"। कुमारस्य मुखभवान् वायून् प्राणनिर्गमोपायभूतान् छिद्रविशेषसप्तमुखनासिषो नासिके कर्णाविति आभिमुख्येन सृशन् कोऽसीति मन्त्रं जपेत् आहस्पत्यं मासं प्रविशासावित्यत्रासाविति मन्त्रान्ते चासाविति च पदद्वयस्थाने सम्बोधनान्तं नामोच्चारयेत्। कीदृशं कवर्गादि पञ्चकतृतीयादिवर्णान्यतमवर्णाद्यन्तरस्थं यरलवाद्यन्यतमवर्णमध्यं दीर्घं द्विमात्रम्। आकारादि अभिनिष्टानो विसर्गः। एतदुभयान्यतरं यस्यान्ते अर्थादसंबुद्धिप्रथमान्तप्रयोगः। अन्यविभक्तेरसम्भवात् कृतं कृदन्तं यथा वलिध्वंसी विश्वम्भर इत्यादि। तथा च गर्गः। "आदौ घोषवदक्षरान् यरलवान् मध्ये पुनः स्थापयेत् अन्ते दीर्घविसर्जनीयसहित

नाम प्रयत्नात् कृतम् । ऋचे तिष्यकराश्विसौम्यवसुभे चित्रा-
नुराधोत्तरे पौष्णे चादितिरोहिणीषु ग्रुभकृत् पुंसां समैर-
न्तरे:" । गोभिल: । "एतदतद्धितम् । एतन्नाम तद्धित-
रहितम् एतच्च स्वगृह्योक्तत्वात् प्रशस्तपरं कुलदेवानक्षत्राभि-
सम्बद्धं पिता नाम कुर्य्यात् तदन्यो वा कुलवृद्धः" इति कल्प-
तरुशङ्खलिखितवचनान्नामान्तरकरणव्यवहार: । अत्र नक्षत्र-
सम्बन्धेन नामकरणं शतपदचक्रानुरोधात् स्वनक्षत्रपादानु-
सारेण तच्च देवशर्म्माद्युपपदान्तत्वेन कर्त्तव्यम् । तथा च
विष्णुपुराणम् । "ततश्च नाम कुर्वीत पितैव दशमेऽहनि ।
देवपूर्वं नराख्यं हि शर्म्म वर्म्मादि संयुतम्" इति । नरमाचष्टे
इति नराख्यं नरनाम देवात् पूर्वं तच्च विशिष्टं शर्म्मयुतम् ।
"शर्म्मा देवश्च विप्रस्य वर्म्मा त्राता च भूभुजः । भूतिर्गुप्तश्च
वैश्यस्य दासः शूद्रस्य कारयेत्" । इति यमवचने समुच्चयोप-
लब्धः "शर्म्मान्तं ब्राह्मणस्य स्यात्" इति शातातपीयेन शर्म्मा-
न्तता च । गोभिल: । "अयुग्दान्तं स्त्रीणाम्" । अयुक्
अयुग्माक्षरं दान्तं यथा यशोदा इत्यादि । "देवं गुरुं गुरु-
स्थानं चैत्रं चैत्राधिदवताम् । सिद्धं सिद्धाधिकारांश्च श्रीपूर्वं
समुदीरयेत्" । इति राघवभट्टधृतप्रयोगसारदर्शनात् । स्वर्ग-
गामित्वादिना सिद्धः अधिकारो येषां नराणामित्यनेन जीवतां
श्रीशब्दादित्वं नाम्नो न मृतानां तथैति शिष्टाचारः । गोभिल: ।
"मातरे चैव प्रथमं नामधेयमाख्याय यथार्थम् उदीच्यं वामदे-
व्यगानान्तं कुर्य्यात् गौर्दक्षिणा सा च प्रधानस्य नामकर्मण." ।

अथ निष्क्रमणम् । गोभिल: । "जननाद्यस्तृतीयो-
ज्योत्स्नस्तस्य तृतीयाया प्रातः सशिरस्कं कुमारमाप्लाव्यास्त-
मिते सूर्य्ये पीते लोहितं पश्चास्थितः पिताभितिष्ठत" । कुमा-
रस्य जननमारभ्य यो ज्योत्स्ना शुक्लपक्षः पञ्चदशस्तृतीया-

तिथौ प्रातः सशिरस्कं कुमारं स्नापयित्वा प्रातर्न मध्याह्नादौ
अस्तमिते सूर्य्ये विगते रश्मिमात्रस्थे काले सन्ध्योपरमे अञ्जलि-
कृतः बहुव्रीह्यावाहिताग्निगणपाठात् कृताञ्जलिरुपतिष्ठते
चन्द्राभिमुख ऊर्द्धस्तिष्ठेत्। अथ माता शुचिना वस्त्रेण
कुमारमाच्छाद्य दक्षिणे उदञ्चं पित्रे प्रयच्छति उदकशिरसम्
उदञ्चमुत्तानमिति भट्टभाष्यम्। उत्तरां गच्छन्तमिति सरला।
अनुपृष्ठं परिक्रम्योत्तरतः अवतिष्ठते पत्युः पृष्ठस्य पश्चादुपक्रम्य
सा उत्तरस्यां तिष्ठेत् पश्चिमाभिमुखी अथ जपति यत्ते सुसीमे
हृदयमिति यथायं न प्रमीयते पुत्रो जनित्र्या अधीति उदञ्चं
मात्रे प्रदाय यथायं मातर्य्युद्गतायां पिता यत्त इत्यादि
पुत्रो जनित्र्या अधीत्यन्तमन्त्रद्वय जप्त्वा उत्तानमुत्तरां गच्छन्त-
मुदक्शिरसं कुमारं मात्रे दत्त्वा वामदेव्यगानान्तं कुर्य्यात्।
कृत्यचिन्तामणिः। "स्वस्वविधानतोऽर्कशशिनोरर्घ्यं दापयेत्"
अर्कार्घस्तु छन्दोगेतरपरः। चन्द्रार्घस्तु क्षीरोदार्णवसम्भूते-
त्यादि। तत्र वृद्धिश्राद्धमाह गोभिलः। "सर्वाण्येवान्वाहार्य्य-
वन्ति"। एतद्गृह्योक्तं कर्म्माणि सर्वाण्येवान्वाहार्य्यवन्ति।
अन्वाहार्य्यं नान्दीमुखश्राद्धं दक्षिणा च तदुभययुक्तानि। तथा
च गृह्यान्तरम्। "यच्छ्राद्धं कर्म्मणामादौ या चान्ते दक्षिणा
भवेत्। आमावास्यं द्वितीयं यदन्वाहार्य्यं विदुर्बुधाः"। मातृ-
पूजानन्तरमाक्रियमाणत्वात् श्राद्धस्य प्रधानकर्म्मानन्तरमाक्रिय-
माणत्वाद्दक्षिणायाः पिण्डपितृयज्ञानन्तरमाक्रियमाणत्वाद-
मावास्याश्राद्धस्यान्वाहार्य्यत्वम्। न च इष्टत् पत्नच्छुद्रपश्चस्य-
स्यन्दं पर्य्यस्यतो। "सूर्य्येन्द्वोः कर्म्मणोर्य्येतु तयोः श्राद्धं
न विद्यते"। इति छन्दोगपरिशिष्टाच्चान्द्रकर्म्मत्वेन श्राद्धपर्य्यु-
दासः कल्पतरुप्रभृतिभिरुक्तो युक्त इति वाच्यम्। पूर्व्वाह्णान-
वलोकनात्। अतएव इह इरेति पञ्चर्चा इति प्रकृते द्विती-

यया ऋचा आदित्ये परिविष्यमाने अचततण्डुलान् जुहुयात् पयस्वस्त्ययनकामः तृतीयया चन्द्रमसीति तिलतण्डुलान् क्षुद्रपशुस्वस्त्ययनकामः इति सूत्राभ्याम्। परिविशति सूर्य्ये हस्त्यश्वादि वृहद्वाहनस्वस्त्ययनार्थं चन्द्रे च परिविशति अज-मेषादि क्षुद्रपशुस्वस्त्ययनार्थं होमकर्मद्वयमुक्तं तयोः श्राद्धं नास्तीति परिशिष्टप्रकाशः। श्राद्धविवेकोऽप्येवम्। गोभिलः। "अथ ये अत ऊर्द्ध्वं ज्योत्स्नः पक्षः प्रथमोद्दिष्टा एव तेषु पितो-पतिष्ठते अपामञ्जलीं पूरयित्वाभिमुखश्चन्द्रमसो यददश्चन्द्रम-सीति स ऋजु जुहुयात्"। द्विस्तूष्णीम् उत्सृज्य यथार्थं क्रियदधि अत ऊर्द्ध्वं ज्योत्स्ना स्वेतत् कर्म्म सवत्सरम्। तृतीय-शुक्लपक्षादूर्द्ध्वं शुक्लपक्षेषु प्रथमोद्दिष्टे तृतीयायां तिथौ वत्सर-पर्य्यन्तं चन्द्राभिमुखः पिता सकृच्चन्द्रायाञ्जलिम्। ओम्यदद-श्चन्द्रमसीति मन्त्रेण दद्यात्। प्रथमोदित एवेति भट्टभाष्ये पाठः। तन्मते प्रथमोदिते चन्द्रमसि प्रतिपदि द्वितीयायां वेति व्याख्यातञ्च। ततो वामदेव्यगानमाच्छिद्रावधारणं कुर्य्यात्।

अथान्नप्राशनम्। यद्यपि गोभिलसूत्रे अन्नप्राशनसंस्कारो नाभिहितः तथापि "अन्नस्य प्राशनं कार्य्यं मासि षष्ठाष्टमे वुधैः। स्त्रीणान्तु पञ्चमे मासि सप्तमे प्रजगौ मुनिः"। इति सत्यचिन्तामणिधृतवचनेन सर्व्वशाखिकर्त्तृकत्वेनाकाङ्क्षितः। "यथाम्नातं स्वशाखायां परोक्तमविरोधि च। विद्वद्भिस्तदनु-ष्ठेयमग्निहोत्रादिकमवत्" इति छन्दोगपरिशिष्टादन्यशाखोक्त-प्रकारेण छन्दोगैः कर्त्तव्यः। पूर्व्वापरेति कर्त्तव्यताकलापस्तु स्वगृह्यानुसारेण कार्य्यः। इति भट्टनारायणप्रभृतयः भुजबल-भीमे। "षष्ठे मासि निशाकरे शुभकरे रिक्तेतरे वा तिथौ सौम्यादित्यसितेन्दुजीर्यदिवसे पक्षे च कृष्णेतरे। प्राजेशादिति-

पौष्णवैष्णवयुगेर्द्वसादि पट्कोत्तरैराग्नेयाप्यतिपित्रभेषु नित-रामन्नादिभक्ष्य शुभम्"। युगैरिति प्राजेशादौ प्रत्येक सम्ब-ध्यते। कृत्यचिन्तामणौ। "द्वादशी सप्तमी नन्दा रिक्ताह्न पञ्चपर्वसु। बलमायुर्यशो हन्याच्छिशूनामन्नभक्षणम्"। भुज-बलभीमे। "वृषद्वन्द्वधनुर्मीनकन्यालग्नेऽन्नभक्षणम्। त्रिको-णाष्टयुगान्तेषु ग्रहा यद्वत्तथा फलम्। दुष्टः शशधरो लग्नात् षष्ठाष्टस्थोऽन्नभक्षणे"। मत्स्यपुराणं "अन्नप्राशे च सीमन्ते पुत्रोत्पत्तिनिमित्तके। पुंसवने निषेके च प्रवेशे नववेश्मनः। देववृक्षजलादीनां प्रतिष्ठासु विशेषतः। तीर्थयात्रावृषोत्सर्गे वृद्धिश्राद्धं प्रकीर्त्तितम्"। मार्कण्डेयः। "देवतापुरतस्तस्य पितुरङ्कगतस्य। अलङ्कृतस्य दातव्यमन्नं पात्रे च काञ्चने॥ मध्वाज्यकनकोपेतं प्राशनं शंसते ततः। कृतप्राशनमुत्सङ्गे मातुर्बालन्तु तं त्यजेत्॥ देवाग्रतोऽथ विन्यस्य शिल्पभाण्डादिसर्वशः। शस्त्राणि चैव शास्त्राणि ततः पश्येत्तु लक्षणम्॥ प्रथमं यत् स्पृशेद्बालः शिल्पभाण्डं स्वयं तथा। जीविका तस्य बालस्य तेनैव तु भविष्यति"॥

अथ चूडाकरणम्। गोभिलः। अथातस्तृतीये वर्षे चूडा-करणम्। जननानन्तरं वर्त्तमानतृतीये वर्षे चूडाकरणमुद-नयनादीनां समुच्चये बोद्धव्यम्। कर्पूणिका कपुच्छलाख्यः केशचूडा तासां वक्ष्यमाणविधिना संस्कारकरणम्। चूडा-करणं कर्मणो नामधेयम्। अयं कालो मुख्यः गृह्योक्तत्वात्। अत्रासामर्थ्येऽन्योऽपि कालः। यथा मनुः। "चूडाकर्म्म द्विजातीनां सर्वेषामेव धर्मतः। प्रथमेऽब्दे तृतीये वा कर्त्तव्यं श्रुतिदर्शनात्" इति। शङ्खलिखितौ। "तृतीये वर्षे चूडा-करणं पञ्चमे वेति"। ज्योतिषे। "अयुग्माब्दे तथा मासि चूडा सौम्यायनोत्तरे। अर्केन्दुकालशुद्धौ च जन्ममासेन्दुभाद्दते। रिक्ता

दशाष्टमीषष्ठीप्रतिपद्वर्जिते सिते"॥ सिते शुक्लपक्षे। दक्षः।
"षष्ठ्यष्टमीपञ्चदशी उभे पक्षे चतुर्दशी। अत्र सन्निहितं
पाप तैले मांसे भगे क्षुरे॥ श्रवणादित्रयस्वातीचित्रापुष्याश्वि-
चन्द्रभे। आदित्यरेवतीहस्तज्येष्ठामूले च चौडकम्"॥ तुला-
मेषसिंहकर्किवृश्चिकेतरलग्नके। अत्रापि तिथ्यङ्कादिविद्धं
विवर्जयेत्। "सूर्य्ये दक्षिणमार्गगामिनि हरौ सुप्ते निरंशे
रवौ क्षीणे शीतरुचौ सहोजयमयोर्वारे निशामध्ययोः।
भुङ्क्तोऽभ्यक्ततनौ नियुद्धसमयेऽलङ्कारयुक्ते शिशौ चौराद्रोगभयं
वदन्ति जवना मृत्युं तथान्ये जगुः"॥ भोजराजः। "उत्तर-
वर्त्मनि सवितरि चूडाकरणं जगुः शुभं जवनाः। चैत्रे मासि
दिवाकरवारे शिखिसन्निधाने च"॥ रविवारेतरत्र गर्गः।
"जन्मर्क्षे जन्ममासे च युग्मे मासि च वत्सरे। न कुर्य्यात्
प्रथमं चौरं विशेषाच्चैत्रपौषयोः"॥ ज्योतिषे। "कृत्तिकास्थं
रविं त्यक्त्वा ज्येष्ठे ज्येष्ठस्य कारयेत्। उत्सवानि च कार्य्याणि
दिग्दिनानि च वर्जयेत्"॥ गोभिलः। "पुरस्ताच्छालाया
उपलिप्तेऽग्निरुपसमाहितो भवतीति"। व्यक्तार्थमेतत्।
गोभिलः। "तत्रैव तान्युपक्लृप्तानि भवन्ति"। तत्र उपलिप्ते
देशे उपक्लृप्तानि अग्निसमीपे वामादितानि। तान्याह।
एकविंशतिदर्भपिञ्जूल्यः उष्णोदककंसऔडुम्बरः क्षुरः। आ:
दर्शो वा क्षुरपाणिर्नापित इति दक्षिणत. पिञ्जूल्यः पवित्राणि
तानि सप्तसप्तकृत्वा स्थानत्रये स्थाप्यानि। उष्णोदकं कंस-
स्मिन् उष्णोदककंसः। उडुम्बरस्यायमौडुम्बरस्ताम्रमयः क्षुरः
तदभावे आदर्शो दर्पणम्। दक्षिणतोऽग्नेरिति शेषः। आमा-
दनश्च पूर्वस्मिन् पूर्वस्मिन्।. गोभिलः। "आनडुहो गोमयः
स्थरस्याऽऽलोयाको हयाप्राक इत्युत्तरत."। आनडुहं हयजातः
स्थापक्लो होमानुपयुक्तत्वात् संस्काररहितः। एतदुभय आश्-

संस्थमुत्तरतः क्रूसं भवतीति व्रीहियवैस्तिलमाषैरिति पृथक्‌-पात्राणि पूरयित्वा पुरस्तादुपनिदध्युः। द्वन्द्वद्वयबलात् व्रीहि-यवैर्मिश्रैः पात्रद्वयं पूरयित्वा पुरस्तादग्नेः पुरतः स्थापयेत्। एवं तिलमाषैरिति करणात् एषामलाभेऽन्येनापि पूरणमिति भट्टभाष्यम्। इत्यादिबहुवचनान्ता गणस्य सम्मूचका इति अत्र वोज्‌जं बहुवचनादनियतकर्तृकमासादनम्। गोभिलः। "क्षपरो नापिताय सर्ववीजानि चेति"। निवृत्ते कर्मणि क्षपरो व्रीह्यादिपात्राणि च नापिताय देयानि प्रतिपत्ति-स्वामाटनप्रसङ्गादलोक्ता। अथ माता शुचिना वस्त्रेण कुमारमाच्छाद्य पश्चादग्नेरुदगग्रेषु दर्भेषु प्राच्युपविशति" ॥

अथाज्यसंस्कारानन्तरम्। प्राची प्राङ्मुखी। अथ यस्तत् करिष्यन् भवति पश्चात् प्राङ्मुखोऽवतिष्ठते। अथ शब्दः किञ्चित् कर्म स्मारयति तच्च कर्म यथा पाणिग्रहणे तथा चूडाकर्मणीति वचनात् चूडाकर्मणः पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्चतस्रो महाव्याहृतयो भवन्तीति भट्टनारायणः। पाणिग्रहणे तु महाव्याहृतिभिः पृथक् समस्ताभिश्चतुर्थीमिति गोभिल-दर्शनात् व्यस्तसमस्तमहाव्याहृतिहोम उक्तः। तेन यश्चूडां करोति स व्यस्तसमस्तमहाव्याहृतिहोमानन्तरं गृहीत-क्षुमारायाः पश्चात् प्राङ्मुख ऊर्द्ध्वस्तिष्ठति। अथ जपति आयमगात् सुरेणेति सवितारं मनसा ध्यायन् नापितं प्रेक्ष-माणः। अथ ऊर्द्ध्वावस्थानानन्तरमेवायमगात् इति मन्त्रं सवितारं ध्यायन्। पितरञ्चावलोकयन् जपति। उष्णेन वाय उदकेनेधीति वायुं मनसा ध्यायन् उष्णोदकं सम्प्रेक्षमाणः। वायुं ध्यायन् उष्णोदकपूर्णं कांसपात्रञ्चावलोकयन् उष्णेन वाय इति मन्त्रं जपेत्। गोभिलः। "दक्षिणेन पाणिना अप आदाय दक्षिणां कपुष्णिकाम् उन्दयति आप उन्दन्तु जीवसे

इति"। कंसपात्राद्दक्षिणेन पाणिना अप आदाय कुमारस्य दक्षिणकपुष्णिका उन्दयति क्लेदयति। कं शिरः शीतातपादिरक्षणेन पुष्णाति इति कपुष्णिका शिरस उभयपार्श्वस्थकेशजटिका उच्यते। उक्तञ्च। "कपुष्णिकाऽभितः केशा मूर्द्ध्नि पश्चात् कपुच्छलमिति"। गोभिलः। "विष्णोर्दंष्ट्रोऽसीति औडुम्बरं क्षुरं प्रेक्षेत आदर्शं वा"॥ औडुम्बरं ताम्रं तदलाभे दर्पणं पश्येत् विष्णोर्दंष्ट्रोऽसीति मन्त्रेण। ओषधे त्रायस्वैनमिति सप्तदर्भपिञ्जूलीर्दक्षिणायां कपुष्णिकायामभिशिरोऽग्रा निदधाति। आसादितदर्भपिञ्जूलीमध्यात् सप्तपिञ्जूलीर्गृहीत्वा दक्षिणायां कपुष्णिकायाम् ओषधे त्रायस्वैनमिति मन्त्रेण स्थापयति। अभिशिरोऽग्राः शिरसोऽभिमुखाग्रा ऊर्द्ध्वमूलाधोऽग्रा इत्यर्थः। गोभिलः। "ता वामेनाभिगृह्य दक्षिणपाणिना औडुम्बरं क्षुरं गृहीत्वा दर्भं वा निदधाति संलग्नं धारयति। येन पूषा बृहस्पतेरिति प्राञ्चं प्रोह्य अप्रच्छिन्दन् सकृत् यजुषा द्विस्तूष्णीम्"॥ येन पूषेत्यनेन मन्त्रेण वारत्रयं प्राञ्चं प्रागग्रं क्षुरं कपुष्णिकादेशे प्रोहति प्रेरयति। अप्रच्छिन्दन् केशच्छेदमकुर्वन् एकवारं मन्त्रेण वारद्वयं तूष्णीम् अप्रच्छिन्दन्निति क्षुरपक्षे। गोभिलः। "अथायसेन प्रच्छिद्यानडुहे गोमये निदधाति"। अनन्तरं लौहक्षुरेण कपुष्णिका केशान् दर्भपिञ्जूलीसहितान् छित्वा ताभिः सह वृषगोमये निदध्यात्। गोभिलः। "एतयैवावृता कपुच्छलम्"। अनयैवावृता परिपाट्या कपुच्छलं संस्कुर्य्यात् अपटस्योपरि उन्नतशिरोऽवयवः कपुच्छलम्। गोभिलः। "एतयोत्तरा कपुष्णिकाम्"। एतया प्रक्रियया वामां कपुष्णिकां छिन्द्यात्। गोभिलः। "उन्दन् प्रभृतिष्वेवाभिनिवर्त्तयेत्। क्लेदनादिकर्म्म पुनः कुर्य्यात्"॥ उन्दोक्लेदने। उभाभ्यां पाणिभ्यां मूर्द्धानं परिगृह्य जपेत्

त्र्यायुषं जमदग्नेरिति मूर्द्धानं कुमारस्य। एतयैवावृता स्त्रिया-स्तूष्णीं मन्त्रेण तु होमः। आवृता प्रक्रियया तूष्णीमनन्तरोक्ताः सर्वे संस्कारा मन्त्रवर्जं भवति। "अमन्त्रिका तु कार्य्येयं स्त्रीणामावृदशेषतः" इति मनुवचनात्। "तूष्णीमेताः क्रियाः स्त्रीणां विवाहस्तु समन्त्रकः" इति याज्ञवल्क्यवचनाच्च। होमस्तु मन्त्रेण तु शब्दश्चार्थे तेन वृद्धिश्राद्धञ्च मन्त्रवदेव भव-तीत्यर्थः। गोभिलः। "उदगग्नेरुत्सृप्य कुशलीं कारयन्ति यथा गोत्रकुलकल्पम्" उदक् उत्तरतः उत्सृप्य गत्वा कुमारं कुशलीकारयन्ति नापितहस्तेन मुण्डयन्ति यथा गोत्रकुला-चारस्तथा। राजमार्त्तण्डः। "प्राचीमुखः सौम्यमुखोऽपि भूत्वा कुर्य्यान्नरः क्षौरमनुत्तटस्य"। ब्रह्मगर्गः। "केशवमा-नर्त्तपुर पाटलिपुत्र पुरीमहिच्छत्राम्। दितिमदितिञ्च स्मरता क्षौरविधौ भवति कल्याणम्"। "गोभिलः। आनडुहे गोमये केशान् कृत्वा अरण्ये गत्वा निखनन्ति"। वृषगोमये सर्वान् केशान् अवस्थाप्यारण्यं नीत्वा निखनन्ति बहुवचनादनियत-कर्त्तृकत्व स्तम्बे हैके निदधाति। ह इति निपातः। एके आचार्य्याः व्रीहियवादिस्तम्बे निदधाति तान् केशान् प्रक्षिप-न्तीत्यर्थः। यथार्थं गोर्दक्षिणा। यथार्थमुदीच्य व्यस्तसमस्त-महाव्याहृतिहोमादि वामदेव्यगानान्तं कर्म्म समापयेत् दक्षिणा देया प्रधानकर्म्मणामित्यर्थः।

अथोपनयनम्। अत्र गोभिलः। "गर्भाष्टमेषु ब्राह्मण-मुपनयेत्। गर्भैकादशेषु क्षत्रिय गर्भद्वादशेषु वैश्यम्। आ-षोडशाद्ब्राह्मणस्यानतीतः कालो भवति आद्वाविंशात् क्षत्रि-यस्य आचतुर्विंशाद्वैश्यस्य अत ऊर्द्ध्वं पतितसावित्रीका भवन्ति। नैनानुपनयेयुर्नाध्यापयेयुर्न एभिर्विवाहयेयु"। गर्भवर्षमष्टमं येषां वर्षाणां तानि वर्षाणि गर्भाष्टमानि तेषु गर्भाष्टमेषु वर्ष-

मानं ब्राह्मणमुपनयेत्। अध्यापनार्थमाचार्य्यसमीपं नीयते येन कर्म्मणा तदुपनयनमिति कर्म्मणो नामधेयं तेन कर्म्मणा योजयेत्। "गृह्योक्तकर्म्मणा येन समीपं नीयते गुरोः। बालो वेदाय तद्योगात् बालस्योपनयं विदुः" इति स्मृतेः। आषोडशादित्यभिविधावाङ्। तथा च विष्णुधर्म्मोत्तरम्। "षोडशाब्दो हि विप्रस्य राजन्यस्य द्विविंशतिः। विंशतिः सचतुर्थी च वैश्यस्य परिकीर्त्तिता। सावित्री नातिवर्त्तेत अत ऊर्द्ध्वं निवर्त्तते"॥ अत्र षोडशवर्षाणामुपनयनाङ्गता प्रतीयते। "पतिता यस्य सावित्री दशवर्षाणि पञ्च च। ब्राह्मणस्य विशेषेण तथा राजन्यवैश्ययोः॥ प्रायश्चित्तं भवेदेषां प्रोवाच वदतां वरः" इति यमवचनेन तदनङ्गता प्रतीयते। अनयोर्गर्भजन्मगणनाभ्यामविरुद्धता। तथा च माण्डव्यः। "मतमब्दविवाहे च वत्सरपरिगणनमाहुराचार्य्याः। आधानपूर्व्वमेके प्रसूति पूर्व्वं तदान्ये तु"। यत्तु द्विजानामित्युपक्रम्य पैठीनसिवचनम्। "द्वादशषोडशविंशतिवेदतीता। पञ्चदशकाला भवन्तीति"। तद्द्वादशवर्षादुपरि ब्राह्मणादीनां महाव्याहृतिहोमरूपप्रायश्चित्तार्थं षोड़शवर्षोपरि गुरुप्रायश्चित्तमिति। तथा च शङ्खलिखितौ। "व्रात्यश्चान्द्रायणञ्चरेत् गोप्रदानञ्च कुर्य्यात् चान्द्रायणाशक्तौ धेन्वष्टकं तन्मूल्यं वा सार्द्धद्वाविंशतिकार्षापणाः गोमूल्यं कार्षापण एकः मिलित्वा सार्द्धं त्रयोविंशतिकार्षापणा देयाः"। पितृमातृरहितस्य निःस्वस्य देशोपप्लवादिना पतितसावित्रीकस्य वा विषये तु मनुविष्णू। "येषां द्विजानां सावित्री नानूच्येत यथाविधि। तांश्चारयित्वा त्रीन् कृच्छ्रान् यथाविध्युपनाययेत्"। कृच्छ्रं प्राजापत्यम्। तदशक्तौ धेनुत्रयं तन्मूल्यं नवकार्षापणा वा देयाः पञ्चन-प्रायश्चित्तान् प्रत्याह नेतानित्यादि। तत्र बहुवचनं तत्कर्म-

संसर्गिणां प्रायश्चित्तदर्शनार्थम्। तथा च स्मृत्यन्तरम्। "व्रात्याचार्य्यस्य भुक्तान्नं कृच्छ्रपादेन शुध्यति। यश्चोपनयते व्रात्यान् त्रिभिः कृच्छ्रैः स शुध्यति"॥ भुजबलभीमकृत्यचिन्तामण्योः। "स्वातीशक्रधनाश्विमित्रकरभे पौष्णेज्यचित्रार्द्धरिष्विन्दौ तोयपतौ भगे दितिसुते भाद्रद्वये सागरे। केन्द्रस्थे भृगुजेऽङ्गिरःशशिशुभे चन्द्रे च तारे शुभे। कर्त्तव्यं व्रतकर्म मङ्गलतिथौ वाराः सितार्केज्यकाः"॥ अदितिसुत उत्तरफल्गुनी सागरः पूर्व्वाषाढ़ा। दीपिकायाम्। "जीवार्केन्दूडुशुद्धौ हरिशयनवहिर्भास्करे चोत्तरस्थे स्वाध्याये वेदवर्णाधिप इह शुभदे सौरभे नादितौ च। चर्कशुक्रार्केज्यवलग्ने रविमदनतिथि प्रोज्झ्य षष्ठाष्टमेन्दुं गो जीवाद्यस्वातिवारे सितगुरुदिने कालशुद्धौ व्रतं स्यात्"। रविमदनतिथिं सप्तमीत्रयोदशीं षष्ठाष्टमेन्दुं लग्नापेक्षया। प्रोज्झ्य त्यक्त्वा कृत्यचिन्तामणौ। "माघे द्रविणशीलाढ्यः फाल्गुने च दृढव्रतः। चैत्रे भवति मेधावी वैशाखे कोविदो भवेत्॥ ज्यैष्ठे गहननीतिज्ञ आषाढ़े क्रतुभाजनः। शेषेष्वन्येषु रात्रिः स्यान्निषिद्ध निशि च व्रतम्" राजमार्त्तण्डे। "पुनर्द्दशो कृतो विप्रः पुनः संस्कारमर्हति"। आश्वलायनः। "उदगयने आपूर्य्यमाणे पक्षे कल्याणे नक्षत्रे चूड़ोपनयन-गोदानविवाहाः। विवाहः सार्व्वकालिक इत्येके"। आपूर्य्यमाणे पक्षे शुक्लपक्षे। छन्दोगाः। "स्मृतिसमानमध्यायान् सप्तमीञ्च त्रयोदशीम्। पक्षयोर्माघमासस्य द्वितीयां परिवर्जयेत्"। श्रीपतिव्यवहारसमुच्चये। "कार्त्तिकस्याश्विनस्यापि फाल्गुनाषाढयोरपि। कृष्णपक्षे द्वितीयायामनध्यायं विदुर्बुधाः"॥ भुजबलः। "चैत्रकृष्णद्वितीयाया तिसृष्वेवाष्टकासु च मार्गे च फाल्गुने चैव आषाढ़े कार्त्तिके तथा। पक्षयोर्माघमासस्य द्वितीयां परिवर्जयेत्। नाकालवृष्टौ कुर्व्वीत व्रतदन्धशम-

क्रियाम्" उपनयने उत्तरायणशुक्लपक्षयोर्विधानात् कार्त्ति-कादौ कृष्णपक्षे च द्वितीयाया निषेधः पुनःसंस्कारमर्हती-त्युक्तप्रायश्चित्तरूपोपनयनपरः। वैश्योपनयनपरश्च। तथा च गर्गः। "विप्रस्य क्षत्रियस्यापि मौञ्जी स्याद्दक्षिणायने। दक्षिणे च विशां कार्य्यं नानध्याये न सङ्क्रमे। अनध्यायेऽपि कुर्वीत यस्य नैमित्तिकं भवेत्"। अपिना दक्षिणायनकृष्णपक्षयोः समुच्चयः। नैमित्तिकं प्रायश्चित्तरूपम्। चैत्रशुक्लतृतीया आषाढ़शुक्लदशमी मन्वन्तरादित्वेन निषिद्धा वैशाखशुक्ल-तृतीया युगादित्वेन निषिद्धा। "षष्ठ्यामशुचिरुग्भार्य्यो रिक्तासु बहुदोषभाक्"। सामगानां कुजवारेऽप्युपनयनं शाखाधिपत्वात्। तथा च "शाखाधिपे बलिनि केन्द्रगतेऽथ वास्मिन् वारेऽस्य चोपनयनं कथितं द्विजानाम्। नीचस्थिते-ऽरिगृहगेऽथ पराजिते वा नीचे मृगावुपनयनः स्मृतिकर्म-हीनः" अस्य शाखाधिपस्य। कृत्यचिन्तामणौ। "जन्मोदये जन्मसु तारकासु मासेऽथ वा जन्मनि जन्मभे वा। व्रतेन विप्रो न बहुश्रुतोऽपि विद्याविशेषैः प्रथितः पृथिव्याम्। अस्तं गते दैत्यगुरौ गुरौ वा क्षीणेऽपि वा पापयुतेऽप्यनुक्ते। व्रतोपनीतो द्विवसैः प्रणाशं प्रयाति देवैरपि रक्षितो यः"। उदये लग्ने व्रतेन उपनयनेन। गोभिलः। "यदहरुपैष्यन् माणवको भवति प्रागे-वैनं तदहर्भोजयन्ति कुशलीकारयन्त्याप्लावयन्त्यलंकुर्वन्त्याहते-नैन वाससा समाच्छादयन्ति"। यदहर्यस्मिन्नहनि उपैष्यन् उपनयनं कारयिष्यन् माणवक उद्यतो भवति। माणवकोऽन-धीतवेदः। "अन्नचो माणवको ज्ञेय एनःकृष्णमृगः स्मृतः। रुरुर्गौरमृगः प्रोक्तः सम्बरः शल उच्यते"। प्राक् प्रातः। तच्च "चतस्रो घटिका प्रातररुणोदय उच्यते" इति वक्ष्यमाणा-तस्य "त्रियामां रजनीं प्राहुस्त्यक्त्वा-द्यन्तम्। अत्र घटिका दण्डः।

द्यन्तचतुष्टयम्। नाडीनां तदुभे सन्ध्ये दिवसाद्यन्तसंज्ञिते"। इति तत्रैवोक्तेः। भोजयन्ति क्षीरादिकमिति शेषः तथा च ब्रह्मचारिकाण्डे कल्पतरुधृतशङ्खलिखितौ। "पयो यवाग्वा-मिक्षाहाराः क्रमशो द्विजातीनाम्"। कुशलीकारयन्ति मुण्डयन्ति आप्लावयन्ति स्नपयन्ति अहतेन सुदितेन वाससा वक्ष्यमाणेनाच्छादयन्ति परिधापयन्ति। अनेकवचनादध-रीयमेतत्। उत्तरीयन्तु उपरिष्टादजिनं वक्ष्यति। क्षौमं शाण वा ब्राह्मणस्य कार्पासं क्षत्रियस्य आविकं वैश्यस्य"। क्षुमा अतसी तस्या इदं क्षौमं तसरादि। शाणं शणतन्तुभवं तदुभय ब्राह्मणस्य। गोभिलः। "ऐणेयरौरवाजानि अजि-नानि"। एनः कृष्णमृगः रुरुर्गौरमृगः अजः छागः यथाक्रमं द्विजानामेतान्यजिनानि। गोभिलः। "मुञ्जकाशताम्न्यो-रसना."। मुञ्जः शरः ताम्नः शनस्तद्भवा रसना मेखला ताम्नी। तथा च मनुः। "मौञ्जी त्रिवृत्समा श्लक्ष्णा कार्य्या विप्रस्य मेखला। क्षत्रियस्य च मौर्वी ज्या वैश्यस्य शनतान्तवी। मुञ्जालाभे तु कर्त्तव्या कुशाश्मान्तकवल्वजैः। त्रिवृताग्रन्थि-नैकेन त्रिभिः पञ्चभिरेव वा"। गोभिलः। "पार्णबैल्वा-श्वत्थदण्डाः"। पार्णः पालाशः। मनुः। "ब्राह्मणो बैल्व-पालाशौ क्षत्रियो वाटखादिरौ। पैलवौदुम्बरौ वैश्यो दण्डा-नर्हन्ति धर्मतः"। स्मृद्धे पार्णमात्रस्य ब्राह्मणे विधानात् प्रतिगृह्येप्सितं दण्डमिति मनुवचनान्तरे एकवचनश्रुतेरनेक-दण्डधारणं न तु द्वन्द्व निर्देशाद्दण्डद्वयधारणम्। मनुः "केशा-न्तिको ब्राह्मणस्य दण्डः कार्य्यः प्रमाणतः। ललाटसम्मितो राज्ञः स्यात्तु नासान्तिको विशः। ऋजवस्ते तु सर्वे स्युरव्रणाः सौम्यदर्शनाः। अनुद्वेगकरा नृणां सत्वचो नाग्निदूषिताः"। तदलाभे वा सर्वाणि सर्वेषाम्। स्वस्य स्वस्यालाभे सर्वाणि

क्षौमादीनि सर्वेषां ब्राह्मणादीनाम् । गोभिलः । "पुरस्ता-
च्छालाया उपलिप्तेऽग्निरुपसमाहितो भवति । स्पष्टार्थमेतत् ।
गोभिलः । "अग्ने व्रतपते इति हुत्वा पश्चादग्नेरुदगग्रेषु दर्भेषु
प्रागाचार्य्योऽवतिष्ठते । व्याहृतिभिराहुति चतुष्टये हुते अग्ने
व्रतपते" इति पञ्चाहुतीर्हुत्वा आचार्य्यः पश्चादुदग्रेषु कुशेषु
प्राङ्मुख ऊर्द्ध्वस्तिष्ठेत् । अत्र हुत्वाचार्य्य इत्येककर्त्तृकत्वादेष
एव हुत्वातिष्ठेत् । होमकरणत्वान्मन्त्राणां होमकर्त्तुराचार्य्यस्य
मन्त्रपाठो न माणवकस्य । यत्र च ब्रह्मचारिणामुच्चारणं तत्र
ब्रह्मचर्य्यमागामिति वाचयतीति वचनादग्ने व्रतपते व्रतं
चरिष्यामीति मन्त्रलिङ्गेषु ऋत्विक्त्वानीयत्वान्माणवकस्य
मन्त्रैरग्न्यादिप्रार्थना ब्रह्मचर्य्यं वाचार्य्यस्य । तथा च । "यां
वै काञ्चन ऋत्विज आशिषमाशासते सा यजमानस्यैव" इति
मत्वा । तत्र ऋत्विक् यजमानपदयोराचार्य्यमाणवकपरत्वे
प्रमाणाभावात् । अतएव भट्टभाष्यम् । होमेन सहाचार्य्य-
सम्बन्धः कृतो हुत्वाचार्य्योऽवतिष्ठते इति क्त्वा प्रत्ययोगात्
मन्त्रन्तु माणवको जपेत् कुतो मन्त्रलिङ्गात् । व्रतञ्चरिष्या-
मीत्याद्युत्तमपुरुषप्रयोगोऽन्यथानुपपद्यते । गोभिलः । "अन्त-
रेणाग्न्याचार्य्यौ माणवकोऽञ्जलिकृतोऽभिमुख आचार्य्यमुदग-
ग्रेषु दर्भेषु अग्न्याचार्य्ययोर्मध्ये आचार्य्याभिमुखः समवतिष्ठते
इति योज्यम् । तस्य दक्षिणतोऽवस्थाय मन्त्रवान् ब्राह्मणो-
ऽपामञ्जलिं पूरयति उपरिष्टादाचार्य्यस्य तस्य माणवकस्य
दक्षिणस्यां दिश्यवस्थितो ब्राह्मणोऽधीतवेदः सलिलाञ्जलिं
माणवकस्य पूरयित्वा उपरिष्टात् पश्चादाचार्य्यस्याञ्जलिम् ।
गोभिलः । "प्रेक्षमाणो जपत्यागन्त्रा समगन्महीति" । क
प्रेक्षमाणः कोजपति । माणवकं प्रेक्षमाण आचार्य्य आगन्त्रा
समगन्महीति मन्त्रं जपति । सुश्रिवसुरतादयमिति मन्त्र-

लिङ्गात्। गोभिलः। "आचार्य्यो ब्रह्मचर्य्यमागामिति वाचयति"। आचार्य्यो माणवकं पाठयतीत्यर्थः। कोनामा-सीति नामधेयं पृच्छति तस्याचार्य्योऽभिवादनीयम्। नामधेयं कल्पयित्वा देवताश्रयं नक्षत्राश्रयं गोत्राश्रयं वा इत्येके। अभिवादनीयम् अभिवादननिमित्तं नाम कल्पयित्वा तदानी-मेवाचार्य्यः कोनामासीति पृच्छेत्। तत्र देवताश्रयं कृष्णा-दिनक्षत्राश्रयं शतपदचक्रोक्तजन्मकालीननक्षत्रपादात् ज्ञेयम्। गोत्राश्रयं शाण्डिल्यादि। गोभिलः। "उत्सृज्यापामञ्जलि-माचार्य्यो दक्षिणेन पाणिना दक्षिणं साङ्गुष्ठं गृह्णाति। देवस्य ते सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां हस्तं गृह्णा-म्यसौ" इति जलाञ्जलिं त्यक्त्वा गुरुर्दक्षिणेन ब्रह्मचारिदक्षिण-पाणिमङ्गुष्ठेन सह गृह्णाति देवस्य इति मन्त्रेण। असाविति सम्बोधनविभक्त्या माणवकस्य नाम गृह्णीयात् इदानीं गृहीत-माणवकहस्तस्याचार्य्यस्याग्निस्ते हस्तमग्रहीदिति मन्त्रपाठे प्रमाणं गोभिले नास्ति अन्यत्र बोध्यम्। गोभिलः। "अथैनं प्रदक्षिणमावर्त्तयति सूर्य्यस्यावृतमन्वावर्त्त वासाविति। तद्दे-शस्थमेवैनं प्रत्यङ्मुखं सन्तं प्रादक्षिण्येन प्राङ्मुखं करोति सूर्य्यस्येति मन्त्रेण। अत्राप्यसावित्यत्र सम्बोधनान्तनामग्रहः। दक्षिणेन पाणिना दक्षिणमंशमवस्पृश्य अनन्तर्हितं नाभिदेश-मभिस्पृशेत् प्राणानां ग्रन्थिरसीति प्रदक्षिणावर्त्ते माणवके प्राङ्मुखावस्थिते आचार्य्योऽस्य दक्षिणमंशं स्पृष्ट्वा अव्यवहितां नाभिं प्राणानामिति मन्त्रेण स्पृशेत्। अत्राप्यसुमिति पदस्थाने द्वितीयान्तं नाम प्रयोज्यम्। गोभिलः। "उत्सृज्य नाभिदेशमभुव"। इति जपेदिति वाक्यशेषः। उत्सृज्य करं सर्पतेर्गत्यर्थत्वात् ऊर्द्ध्वं करमुत्सृज्य ऊर्द्ध्वं नीत्वा नाभिदेशं समीपार्थां द्वितीया नाभिदेशसमीप एव उदरे करमवस्थाप्या-

भुव इति जपेत् । कुतो मन्त्रलिङ्गात् अभुवशब्देन जठरोऽग्नि-रुच्यते । तस्मान्नाभेरुत्तरस्य करं नाभिदेशसमीप एव उदरं जठराग्निस्थानमालभ्य भुव इति जपेत् । इति भट्टभाष्यदर्शनात् वायुदेवता इति भवदेवगुणविष्णूक्तं निरस्तम् अइवविभ-क्तिव्युत्पन्ना अभुव इति समाख्या । अत्राप्यसुमिति पदस्थाने द्वितीयान्तं नाम प्रयोज्यम् उत्तरस्य हृदयदेशं कृशन् इति । जठरादुत्तरस्य ऊर्द्धं नीत्वा करं हृदयमालभ्य कृशन् इति जपेत् । कृशनशब्देन हृदय एव पुरुषोयत उच्यते अतो हृदय-देशमालभ्य जपतीति तदधिष्ठानत्वात् पुरुषस्य । तथा च श्रुतिः । "स एवैष आस्वादयतीति" । अत्राप्यसुमिति पदस्थाने द्वितीयान्तं नाम प्रयोज्यम् । दक्षिणेन पाणिना दक्षिणमंशमा-लभ्य प्रजापतये त्वा परिददाम्यसाविति । अथ माणवकस्येति शेषः । आलभ्य स्पृष्ट्वा प्रजापयेत्वेति जपेत् । असाविति स्थाने सम्बोधनान्तनामग्रहणम् । गोभिलः । "सव्येन सव्यं देवाय त्वा सवित्रे परिददाम्यसाविति वामेन पाणिना ब्रह्म-चारिणः सव्यमंशं स्पृष्ट्वा देवायत्वेति जपेत् । अत्रासाविति स्थाने सम्बोधनान्त नाम प्रयोज्यम् । गोभिलः । "अथैनं संप्रेषयति ब्रह्मचार्य्यसाविति" । समिधमाधेहि आपोशानं कर्म्म कुरु मा दिवास्वाप्सीरित्यपि सर्व्वत्र ओम्वाढमिति च ब्रूयात् । "यदुच्यति अस्तमिते समिधमादधाति तदिदमा-दिश्यते यच्च सायं प्रातः समिधमाधेहि" इति श्रुतावुक्तं तस्मान्नाव तदंशमिश्यते पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्चाद्भिः परिदधाति इति तदिदमादिश्यते सायं प्रातर्भोजनयोरपि पुरस्ताच्चोपरि-ष्टाच्च पृथङ्मन्त्राभ्यामापोशानं हे ब्रह्मचारिन्निति । मन्त्रौ तु शाखान्तरादुपादेयौ । अमृतोपस्तरणमसि स्वाहेति पुरस्तात् अमृतापिधानमसि स्वाहेति उपरिष्टात् इति यथाविहित कर्म

ततस्त् कुरु मा दिवास्वाप्सीः दिवा स्वप्नमाकार्षीरित्यर्थः। माणवकः सर्वेष्वेव प्रैषेषु बाढ़मोमिति वा प्रतिवचनं दद्यात्। तथा च छन्दोगपरिशिष्टम्। "ब्रह्मचारिसमादिष्टे गुरुणा व्रतकर्मणि। बाढमोमिति वा ब्रूयात् तत्तथैवानुपालयन्" ॥ गोभिलः। "उदगग्नेरुत्सृत्य प्रागाचार्य्य उपविशति उदगग्रेषु दर्भेषु" स्पष्टार्थमेतत्। प्रत्यङ्माणवको दक्षिणजान्वक्तो-ऽभिमुखमाचार्य्यमुदगग्रेषु दर्भेषु प्रत्यङ्मुखो माणवको दक्षिणजानु अक्तं तं भूमौ यस्य स आचार्य्याभिमुखं यथा स्यात्तथा उपविशति इति पूर्वेणान्वयः। उत्तरत एवाग्नेः अथैनं त्रिःप्रदक्षिणं मुञ्जमेखलां परिहरन् वाचयति। इयं दुरुक्तं परिबाधमाना ऋतस्य गोप्त्रीति च। अथ तथैवोपविष्टं माणवकम् इयं दुरुक्तं परिबाधमाना इति ऋतस्य गोप्त्रीति च मन्त्रद्वयं कटिदेशस्य मौञ्जमेखलां वारत्रय परिधापयन् वाचयति। अत्र परिधानस्यावृत्तावपि सत्यां सकृदेव मन्त्र-पाठः। एकद्रव्ये कर्म्मावृत्तौ सकृदेव मन्त्रवाचनं कुर्य्यादिति वचनात्। मुञ्जालाभे कुशेनेति प्रागुक्तं गृह्यानुक्तमपि। यज्ञोपवीतमप्यत्रैव समये परिधापयेत्। मेखलानन्तरं कार्पाससूत्रीयं स्यात् विप्रस्योर्द्धवृत त्रिवृदिति मनूक्तेः। पवित्र-मासे प्रयच्छतीति जातूकर्ण्यात्। यज्ञोपवीतिनं कुर्य्यादिति सांख्यायनाच्च। "मेखलामजिनं दण्डमुपवीतं कमण्डलुम्। अप्सु प्राश्य विनष्टानि गृह्णीतान्यानि मन्त्रवत्" ॥ इति मनुवचनेन उपवीताजिनयोरपि धारणे समन्त्रत्वावधारणा-दिगृह्ये तदनुपदेशात् शाखान्तरादुपादद्यात्। यज्ञोपवीत-मसि यज्ञस्य त्वोपवीतेनोपनह्यामि इति भट्टभाष्यम्। अस्मिन्ने-वावसरे अजिनमुत्तरीयमित्यावश्यकः। अजिनञ्च कृष्णसार-चर्म्म प्रागुक्तत्वात्। अजिनग्रहणमन्त्रस्तु मोम् मित्रस्य चक्षु-

वर्णं बलीयस्तेजो यशस्वि स्थविरं समृद्धमनाहतञ्च वसनं अविष्णूपवीतं वाह्याजिनं दधेयमिति तैत्तिरीयशाखापठितो द्रष्टव्य इति भट्टभाष्यम्। एवञ्च दण्डाजिनोपवीतानि मेखलाञ्चैव धारयेत् इति याज्ञवल्क्यवचनं द्रव्यधारणविधायकम्। एतदनन्तरमाचमनं कुर्य्यात्। यज्ञोपवीतिना चाचान्तोदकेन कृत्यमिति गोभिलसूत्रात् आचामेदित्यनुवृत्तौ "शिखां बद्धा वसित्वा द्वे निर्णिक्ते वाससी शुभे। तूष्णीम्भूत्वा समादाय नो गच्छन् विलोकयन्" ॥ इति देवलवचनाच्च। हरिशर्माऽप्येवम्। गोभिलः। अथोपसीदत्यधीहिभोः सावित्रीं मे भवाननुब्रवीत्विति"। अनन्तरं तथैवोपदिष्टो माणवक उपसीदति कृताञ्जलिपुट आचार्य्यं गतचक्षुस्तत्परो भवति। अधीहि भोरित्यादि मन्त्रेण अधीहि अध्यापय सावित्रीं सवितृदेवताकां गायत्रीम्। भोरित्याचार्य्यं सम्बोधनम्। भट्टभाष्यऽप्येवम्। तस्मा अन्वाह पच्छः अर्द्धर्चशः ऋक्शः इति। तस्मै माणवकाय अन्वाह अनुब्रूयात् पूर्वं तावत् पच्छः पादशः ततोऽर्द्धर्चशः तत ऋक्शः। ऋक्श इत्यत्र सर्वामिति पाठः सामगानाम्। अवधाव्याहृतीश्च विकृताः ओङ्कारान्ताः विकृताः पृथक्कृताः ओङ्कारान्ता इत्यत्र भूरोमिति भट्टभाष्यम्। भूरिति भवदेवभट्टः। उभयमतग्राही वीरेश्वरस्तु ओम्भूरोमिति अन्ता अवसानभूता। वार्च्चमस्मै दण्डं प्रयच्छन् वाचयति सुश्रव सुश्रवस माकुर्विति वार्च्च पलाशादिभव दण्ड माणवकाय ददत् सुश्रवेति पाठयति। अथ भैक्ष्यञ्चरति। अथ शुद्धस्तूष्णीमादित्योपस्थानमग्निप्रदक्षिणञ्च शमति। "प्रतिगृह्येप्सितं दण्डमुपस्थाप्य भास्करम्। प्रदक्षिणं परीत्याग्निं चरेद्भैक्ष्यं यथाविधि" ॥ इति मनुवचनात्। भिक्षासमूहं भैक्ष्यं तच्चरति याचते इत्यर्थः। मातरमेवाग्रे

ये चान्ये सुहृदो यावत्यो वा सन्निहिताः स्युः। याचेत इत्यध्याहार्य्यम्। सुहृदे स्निग्धहृदये स्वस्रादौ तथा च मनुः "मातरं वा स्वसारं वा मातुर्वा भगिनीं निजाम्। भिक्षेत भिक्षां प्रथमं या चैनं नावमानयेत्"॥ सन्निहितास्तद्गृहस्थाः न तु प्रतिगृहं गत्वा। भवति भिक्षां देहीति ब्राह्मणभिक्षा-प्रयोगः। तथा च मनुः। "भवत्पूर्वं चरेद् भैक्ष्यमुपनीतो द्विजोत्तमः। भवन्मध्यन्तु राजन्यो वैश्यस्तु भवदुत्तरम्॥ आदि-मध्यावसानेषु भवच्छब्दोपलक्षिता। ब्राह्मणक्षत्रियविशां भैक्ष्यचर्य्या यथाक्रमम्"॥ इति याज्ञवल्क्यवचनाच्च। आचार्य्याय भैक्ष्य प्रतिवेदयते वेदयति समर्पयति भोरिति। आचार्य्याय निवेद्य प्रति गृह्णीयादिति गृह्यान्तरवचनात्। भैक्ष्य भोरिति निवेदनमन्त्रः। भैक्ष्यस्य संस्कारार्थत्वात् आचार्य्याय निवेद्य अथ तदेव भुञ्जीत। तथा च मनुः "समाहृत्याथ तद्भैक्ष्यं यावदन्नममायया। निवेद्य गुरवेऽश्नीयात् आचाम्य प्राङ्मुखः शुचिः"॥ आचार्य्याय माणवकाय भैक्ष्यं प्रदाय कर्मशेषं समापयेत् इति तत्र सावित्र्या चरुहोमादिकर्मसमापनमनु पश्चात् तिष्ठत्यन्तः शेषं वाग्यतः। माणवकोऽन्तः शेषं संयत-वागास्ते। अस्तमिते समिधमादधाति अग्नये समिधमहार्ष-मिति। अस्त गते सूर्य्ये समिधं प्रादेशमात्रमग्नये समिध-महार्षमित्यनेनादधाति इत्येवान्तः प्रधानाहुतिः। ततयाप्याः

गोत्रनामनी प्रोच्याभिवाद्याचार्य्यमभिवादयेत्। उभयत्र सायं प्रातः। अभिवाद्याग्निमित्यन्वयः। चिरात्रमक्षारलवणाशी भवति। स्पष्टार्थम्। तस्यान्ते सावित्रचरुः। तस्य उपनयनरूप-व्रतस्य न तु सन्निधानाच्चिरात्रस्य अव्यक्तशब्दस्य प्रधानेन सह सम्बन्धदर्शनात्। अन्यथा तस्यान्त इत्यवचनीय स्यात्। अस्यान्त इति वक्तुं युक्तम्। भट्टभाष्येऽप्येवम्। ततश्चतुर्थे-ऽहनि सावित्रचरुरिति भवदेवभट्टोक्तं चतुर्थेऽह्नि सावित्रचरुः कार्य्य इति मल्लोक्तञ्च हेयम्। सविताऽस्य देवता इति सावित्रः यथार्थं गोर्दक्षिणा। यथार्थम् उदीच्यं भट्टाव्याहृत्यादि कर्म। इयं दक्षिणा उपनयनकर्मणः न तु सावित्रचरोः प्रधानस्य उपनयनकर्मणो दक्षिणान्तरानभिधानात्। अतएव उपनय-नान्तरमाचार्य्याय वरो दक्षिणा इति गृह्यान्तरमिति सरला। वरोगौः। तथा चोक्तम्। "गोर्विशिष्टतमा लोके वेदेष्वपि निगद्यते। न ततोऽन्यद्वरो यस्मात्तस्माद्गौर्वर उच्यते"॥ इदानीमुपनयनातिरिक्तव्रताचरणादन्यद्धुतादि न लिखितम्। भवदेवभट्टेनापि न लिखितम्। गोभिलः। "सर्व्वत्राप्येवं तदशकं तेनाराद् सत्यमुपागामिति" विशेषः। सर्व्वत्र सर्व्वेषां व्रतानामन्ते चायं मन्त्रे विशेषः। यत्र चरिष्यामि तत्राचार्य-मिति। यत्र तच्छकेयमित्यत्र तदशकमिति। यत्र तेनर्ध्या-समिधामि तत्र तेनाराद् समिधमिति यत्र उपैमीति तत्र उपागामिति। कर्म्मक्रमस्तु। उपनयनव्रतान्ते सावित्र-चरुहोमः। ततः स्विष्टकृद्धोमः। प्राक्‌स्विष्टकृदावाप इति सूत्रात्। ततोऽग्ने व्रतपते व्रतमचारिषं तत्ते प्रब्रवीमि तदशकं तेनाराद् समिधमदमनृतात् सत्यमुपागां स्वाहेत्येवमुक्ता होम-कर्म्मसमाप्तौ दक्षिणा गौदानमिति भट्टभाष्यम्। एतेन ब्रह्म-चारिणां सप्तमार्थे न होनो वचनाभावात्। स्याद्दानानामपि

होमदैवत इत्यादीनां होमदर्शनमिति सरलोक्तं हेयम् । अग्ने व्रतपते इति हुत्वा पश्चादुदगग्रेषु दर्भेषु प्रागाचार्य्योऽवतिष्ठते इति प्रागुक्तसूत्रे अग्ने व्रतपते इत्यादिमन्त्रस्तु चरिष्यामीत्यादि-पदस्थाने अचारिषमित्यादिपदोहमात्रोक्तेन होमादेः प्राप्तिः । तन्मतेऽप्यचारिषमित्यस्य ब्रह्मचारिपाठवत् पूर्व्वत्रापि चरिष्यामीति मन्त्रलिङ्गसार्थकत्वाय ब्रह्मचारिपाठो युक्तः । एवञ्चाग्ने व्रतपते व्रतमचारिषमित्यादिहोमः समावर्त्तनमध्ये भवदेवभट्टोक्तो न युक्तः । व्रतञ्चरिष्यामीत्यारम्भवत् व्रतमचारिषमित्यस्यापि व्रतसमापकत्वे तस्यैवान्तताया एव युक्तत्वात् ।

अथ समावर्त्तनम् । ज्योतिषे । "भौमभानुजयोर्वारे मघवे च व्रतोदिते । ताराचन्द्रविशुद्धौ च समावर्त्तनमिष्यते"॥ गोभिलः । "अथाप्लवनम्" । अथ व्रतानन्तरमाप्लवनं स्नानं कुर्य्यादिति शेषः । उत्तरतः पुरस्तादाचार्य्यकुलस्य परिव्रतं भवति । आचार्य्यगृहादुत्तरस्यां पूर्व्वस्यां वा स्नानार्थमावृतं स्थानं कुर्य्यात् । अथ प्रागग्रेषु दर्भेषु उदगाचार्य्य उपविशति तत्रावृते उदक् उदङ्मुखः प्राक् ब्रह्मचार्य्युदगग्रेषु दर्भेषु । प्राक् प्राङ्मुख उपविशतीत्यन्वयः । सर्व्वौषधिविफाण्टाभिरद्भिर्गन्धवतीभिः शीतोष्णाभिराचार्य्योऽभिषिञ्चेत् । सर्व्वौषधयश्च "व्रीहयः शालयो मुद्गा गोधूमाः सर्षपास्तिलाः । यवाश्चौषधयः सप्त विपदो घ्नन्ति धारिताः"॥ इति छन्दोगपरिशिष्टोक्तास्ताभिः सह या आपो विफाण्टा विपक्वा उष्णीकृतास्ताः सर्व्वौषधिविफाण्टास्ताभिर्गन्धवतीभिश्चन्दनादिगन्धद्रव्ययुक्ताभिः शीतोष्णाभिः शीतोदकमिश्रिताभिरिति भट्टभाष्यम् । स्वयमिव तु मन्त्रवर्णो भवति । इव शब्द एवार्थे । स्वयमेव ब्रह्मचारी आत्मानमभिषिञ्चेत् आचार्य्यकर्त्तृकाभिषेकस्तु परमतो यतो मन्त्रवर्णा भवन्ति । मन्त्रवर्णोऽभिषेकमन्त्रलिङ्गं तच्च तेनाह-

मामभिषिञ्चामि इति तेन मामभिषिञ्चितमिति च। तद्विधिमाह येऽप्स्वन्तरग्नयः प्रविष्टा इत्यपामञ्जलिमवसिञ्चति। येऽप्स्वन्तरग्नय इति मन्त्रेण तासामपामञ्जलिं ब्रह्मचारी अवसिञ्चति। क्व भूमौ कुतः अवसिञ्चति वचनात्। तन्मन्त्रस्याभितान् सृजामीति यदपामिति मन्त्रस्याभितान् सृजामीति मन्त्रलिङ्गद्वयाच्च सर्वाधारत्वेन प्रायायां भूमौ त्यजति। यदपां घोरं यदपां क्रूरं यदपामशान्तमिति च। अपामञ्जलिमवसिञ्चतीति वर्त्तते चकारात्। यो रोचनस्तमिह गृह्णामीत्यात्मानमभिषिञ्चति। प्रकृतानामपामञ्जलिना यो रोचन इति मन्त्रेण ब्रह्मचारी आत्मानमभिषिञ्चति। ओम् यशसे तेजसे इति च। आत्मानमभिषिञ्चतीति वर्त्तते। तूष्णीं चतुर्थम्। आत्मानमभिषिञ्चतीति वर्त्तते। अभिषेकः शिरसि कर्त्तव्यः शिरः प्रधानमङ्गानामिति वचनात्। उपोत्थायादित्यमुपतिष्ठेत उद्यन् भ्राजभृष्टिभिरित्येतत् प्रभृतिमन्त्रेण। आचार्य्यसमीपादुत्थाय उद्यन्नित्येतत् प्रभृतिमन्त्रेण मा हिंसीरित्यन्तमन्त्रेणादित्यमुतिष्ठेत उपाङ्गम्बेति चेत्यात्मनेपदम्। मेखलामवमुञ्चते उदुत्तमं वरुणमिति अवमुञ्चते अधस्तादवतारयति अवशब्दोऽधस्तादर्थे। ब्राह्मणान् भोजयित्वा स्वयं भुक्त्वा केशश्मश्रु रोमनखानि वापयतो शिखावर्जम्। भोजयित्वा स्वयं भुक्त्वा नापितेन मुण्डयीत। अत्र शिखावर्जमिति वचनात् प्राक् सशिखं वपनमिति दर्शयति। उक्तञ्च। सशिखं वपनं कार्य्यमास्नानात् ब्रह्मचारिणामिति। स्नात्वालङ्कृत्याहते वाससी परिधाय स्रजमाबध्नीत श्रीरसि मयि रमस्वेति। अलङ्कृत्य कुण्डलादिनात्मानं योजयित्वा आहते। "ईषद्धौतं नव शुभ्रं सदशं यन्न धारितम्। आहतं तद्विजानीयात् सर्वकर्मसु पावनम्"॥ इति षट्त्रिंशन्मते ईषत् सूक्ष्मम्।

न धारितं न परिधानादिकृतम् । स्रजं ग्रथितपुष्पं अवध्नीत शिरसीति शेषः । श्रीरसीति मन्त्रेण नेवोऽथे नियतं मामि त्युपानहौ । अवध्नीतेत्यनुवर्त्तते । उपानहौ चर्मपादुके योग्यत्वात् पादयोः गन्धर्वोऽसीति मन्त्रेण वैणवं दण्डं गृह्णाति वैणव वंशप्रभव गन्धर्वोऽसीति मन्त्रेण । आचार्यं सपरिषत्-कमभ्येत्याचार्यपरिषदमीक्षतो यक्षमिव चक्षुषः प्रियो वोभूया-समिति । सपरिषत्कं शिष्यादिसभासहितम् अभ्येत्याभि-मुख्येन गत्वाचार्यं परिषदञ्चेक्षते यक्षमिति मन्त्रेण । उपो-पविश्य मुख्यान् प्राणान् संस्पृशन् ओष्ठापिधानानकुलीति उपाचार्यसमीपे मुख्यान् प्राणान् मुखप्रभवान् वायून् संस्पृशन् स्नातकः । ओष्ठापिधानमिति मन्त्रं जपेत् । अत्रैनमाचार्यो-ऽर्हयेत् अत्रावसरे एव स्नातक विवाहोक्तवरार्हणविधिनाऽर्च-येत् । तदशक्तौ गन्धपुष्पाभ्याम् । गोयुक्तं रथमुपक्रम्य पक्षसी कूवरबाहू राभिमृशेत् । वनस्पतिविड्वङ्गो हि भूया इति । पक्षसी चक्रे । कूवरं रथिकस्थाने वाहू रथरज्ज्वित्यर्थः । वन-स्पतीति मन्त्रेणाभिमृशेत् । अमृत् । आस्था ते जयतु जेत्वानीत्यातिष्ठति । रथमारुह्य आस्था ते जयतु जेत्वा-नीति वनस्पते इत्यादि मन्त्रस्य चतुर्थपादेनातिष्ठति उपविशति प्राग्वा उदग्वाभिप्रयाय प्रदक्षिणमावृत्या उपयाति । तेन रथेन प्राङ्मुखो वा प्रयाय प्रकर्षेण गत्वा उपयाति आचार्यसमीप-मागच्छति । उपयातायार्घ्यमिति कौहलीयाः । उपयाता-याचार्यसमीपमागतायार्घ्यं देयमिति कौहलीया आचार्या आहुः । रथाभावेऽपि मन्त्रपाठाचारः चरुकरणे तण्डुलादा-वघातादिवत् । अस्य कर्म्मणः समावर्त्तनसंज्ञापि । "गुरु-णानुमतः स्नात्वा समावृत्तो यथाविधि । उद्वहेत द्विजो भार्यां सवर्णां लक्षणान्विताम्" इति मनूक्तेः । स्पष्टं शौनककारि-कायाम् । "कुर्वीत द्वयमेतत समावर्त्तन सञ्ज्ञकम्" ।

अथ नवगृहप्रवेशकर्म्म। ज्योतिषे। "ज्येष्ठापुनर्वसु युतं गृहारम्भोदितञ्च यत्। तत् सर्वं योजयेद्वेश्मप्रवेशे दैवचिन्तकः"। गृहारम्भे मत्स्यपुराणम्। "चन्द्रादित्यबलं लब्ध्वा लग्नं शुभनिरीक्षितम्। स्तम्भोच्छ्रायादिकर्त्तव्यमन्यत्र परिवर्जयेत्। अश्विनीरोहिणीमूलमुत्तरात्रयमैन्दवम्। स्वातीहस्तानुराधा च गृहारम्भे प्रशस्यते। वज्रव्याघातशूले च व्यतीपातातिगण्डयोः। विष्कुम्भगण्ड परिघवर्जं योगेषु कारयेत्। आदित्यभौमवर्जन्तु सर्वे वाराः शुभावहाः"। राजमार्त्तण्डः। "आदित्येज्यभरोहिणीमृगशिरश्चित्राधनिष्ठोत्तरा। पौष्णं विष्णुगतानुराधपवनैः शुद्धैः सुताराान्वितैः। सौम्यानां दिवसेऽथ पापरहिते योगे विरिक्ते तिथौ। विष्टिस्यक्तदिने वदन्ति मुनयो वेश्मादिकार्य्यं शुभम्"। ज्योतिषे। "उग्रं विशाखामदितिञ्च शक्रं भुजङ्गमग्निञ्च विहाय गेहम्। ग्राम्यस्थलग्नस्थिरमन्दिरेषु कुर्य्याच्छुभैर्युक्तनिरीक्षितेषु। कृत्वाग्रतो द्विजवरानथ पूर्णकुम्भं दध्यक्षताम्रफलपुष्पदलोपशोभम्। दत्त्वा हिरण्यवसनानि तथा द्विजेभ्यो मङ्गल्यशान्तिनिलयं निलयं विशेच्च"। विष्णुधर्म्मोत्तरे। "गोपुच्छविन्यस्तकरः प्रविशेच्च गृहं गृही। अनुलिप्तः सुखी स्रग्वी सपत्नीकस्तथैव च"। गोभिलः। "मध्येऽग्निमुपसमाधाय कृष्णेन गवा यजेताजेन वा श्वेतेन मपायमानां पायसेन वा। मध्ये गृहस्य उपसमाधाय कुशण्डिकोक्तविधिनाग्निं स्थापयित्वा। पायसेन वा केवलेन रसमाज्य मांसं पायसमिति संयूयाष्टगृहीतं गृहीत्वा जुहुयात्। वास्तोस्पते इति प्रथमा वामदेव्यर्चा महाव्याहृतयः प्रजापतये इत्युत्तरोया रसं घृतं मांसं संयूय मिश्रयित्वा केवलपायसं वा अष्टगृहीतं केवलमेकपेनाष्टवारान् गृहीत्वा वास्तोस्पते प्रतिजानीति मन्त्रेण प्रथमाहुतिः।

वामदेव्यर्व्वांस्तिस्रस्ताभिस्तिस्रः महाव्याहृतिभि-स्तिस्रस्ताभि-स्तिस्र. महाव्याहृतिभिस्तिस्रः प्रजापत ॐ इत्येका प्रथमोत्तरौया इति चाहुतिभेदाधम्। तत्र मन्त्रोऽप्यत्र देवताहोममन्त्रेभ्यो ज्ञेयाः। यावत्यस्तास्तावतीरुद्दिश्य निर्वापः तात्र चादस्य वास्तोष्पतिः। वामदेव्यर्च्चामिन्द्रः महाव्याहृतीनामग्निवायुसूर्य्याव्याहृतीनाञ्च सर्व्वासामाद्यैव प्रजापतिः। "अग्निर्वायुस्तथासूर्य्यो वृहस्पतिरपाम्पतिः। इन्द्रश्च विश्वेदेवाश्च देवताः समुदाहृताः" इति संवर्त्तवचनात्। एतेन महाव्याहृतीनां पृथिव्यादि वाचकत्वात्। पृथिव्याद्यादेवता इति भूस्त्वाभुवस्त्वास्वस्त्वा इति च सरलादर्शनात् भवदेवभट्टेनापि यत् भूस्त्वायुष्टमित्यादि लिखितं तद्धेयम्। तस्यैव स्थानान्तरे महाव्याहृतिहोमन्निरूपणे अग्न्यादीनां देवतात्वमिति लिखनात् प्रजापतिरुक्त एव। सूत्रे केवल पायसपक्षे च होम् वास्तोष्पतये त्वायुष्टं निर्वपामीति व्रीह्यादिकमादाय एवमिन्द्राय इति त्रिभिः। अग्नये वायवे सूर्य्याय प्रजापतये इत्यष्टौ निर्वापाः। ततः। स्थिरचरौ घृतस्रुवौ दत्त्वा मेक्षणेनाष्टौ प्रधानहोमाः। शेषं स्थालीपाकावृताहुत्वा बलीन् हरेत्। मदक्षिण प्रतिदिशमवान्तरदेशेष्वानुपूर्व्वेण व्यतिहरन्। हुत्वेति क्रमप्राप्तेऽप्यानन्तर्य्यार्थम्। तेन प्रधानाद्दतोहुत्वा स्विष्टिकृद्धुत्वैव बलीन् हरेत् हुतशेषेणैव तदभावे पायसेन प्रतिदिश सर्व्वासु दिक्षु क्रमेणाव्यवधान कुर्व्वन्। यदि मुख्यचतुर्दिक्षु दत्त्वा विदिक्षु दीयते तदा व्यवधानता स्यात्। इन्द्रायेति पुरस्तात् वायवे इत्यवान्तरदेशे यमायेति दक्षिणतः पितृभ्य इत्यवान्तरदेशे वरुणायेति पश्चात् महाराजायेत्यवान्तरदेशे सोमायेत्युत्तरतः महेन्द्रायेत्यवान्तरदेशे वासुकये इत्यधस्तात् ऊर्द्धं नमो ब्रह्मणे इति दिवि बलीन् हरेदिति पूर्व्वसूत्रेणान्वय.।

अन्यत् सुगमम्। नमस्कारेण बलीन् दद्यात् स च मन्त्रान्ते प्रयोज्यः पितृभ्य इत्यत्र षष्ठीं कुर्य्यात् "असुकमे नम इत्येवं बलिदानं विधीयते। बलिदानप्रदानार्थं नमस्कारः कृतो यतः। स्वधाकारः पितृणान्तु हन्तकारो नृणां यतः। स्वधाकारेण निनयेत् पित्र्यं बलिमतः सदा"। इति छन्दोगपरिशिष्टात्। अधस्तान्नीचप्रदेशे। दिवि आकाशे। "विश्वेभ्यश्चैव देवेभ्यो बलिमाकाश उत्क्षिपेत्"। क्रमस्तु अग्निस्थापनादि प्रधानहोमान्तं कृत्वा बलीन् हरेत्। ततः स्विष्टकृदादि वामदेव्यगानान्तं कृत्वा दक्षिणां दद्यात् इति।

अथ ग्रहयज्ञः। दीपिकायाम्। "शुभग्रहार्कवारेषु मृदुक्षिप्रध्रुवेषु च। शुभराशिविलग्नेषु शुभं शान्तिकपौष्टिकम्"। मृदुगणः चित्रानुराधा मृगशिरो रेवत्यः। क्षिप्रगणो लघुगणः। पुष्याश्विहस्ताध्रुवगणो रोहिण्युत्तरात्रयम्। "गोचरे वा विलग्ने वा ये ग्रहारिष्ट सूचकाः। पूजयेत्तान् प्रयत्नेन पूजिताः स्युः शुभावहाः"। गोचरे स्वराश्यपेक्षया यदा कदापि। विलग्ने जन्मलग्ने सूचका न तु रिष्टकारकाः। तेन दुष्टग्रहसूचनीयदोषोपशमनं फलम्। मत्स्यपुराणे। "उत्सवानन्दसन्तानयज्ञोद्वाहादि मङ्गले। मातरः प्रथमं पूज्याः पितरस्तदनन्तरम्। ततो मातामहानाञ्च विश्वेदेवास्तथैव च"। नान्दीमुखे वारादिदोषो नास्ति। "नान्दीमुखे पितृश्राद्धे सङ्क्रान्त्यां ग्रहणद्वये। युगाद्यादि निमित्तेषु न वारतिथिदूषणम्" इति सत्यव्रतवचनात्। अत्र शूद्रस्याप्यधिकारः। स्मार्त्तं शूद्रः समाचरेदिति वचनात् अस्य स्मार्त्तत्वेन प्रतिनिधिनाप्यारम्भः कर्त्तव्यः। "श्रौतं कर्म स्वयं कुर्य्यादन्योऽपि स्मार्त्तमाचरेत्। अशक्तौ श्रौतमप्यन्यः कुर्य्यादाचारमन्ततः"। इति शातातपीयात्। अत्रत उपक्रमात् परतः। दाक्षवल्कः। "श्रीकामः शान्तिकामो वा

ग्रहयज्ञं समाचरेत्। वृष्ट्यायुः पुष्टिकामो वा तथैवाभिचर-न्नपि। सूर्य्यः सोमो महीपुत्रः सोमपुत्रो वृहस्पतिः। शुक्रः शनैश्चरो राहुः केतुश्चेति ग्रहाः स्मृताः। ताम्रकात् स्फाटिका-द्रक्तचन्दनात् स्वर्णकादुभौ। रजतादयसः सीसात् कांस्यात् कार्य्यग्रहाः क्रमात्। स्ववर्णैर्वा पटे लेख्या गन्धैर्मण्डलकेषु वा। यथावर्णं प्रदेयानि वासांसि कुसुमानि च। गन्धाश्च वलयश्चैव धूपो देयः सगुग्गुलुः। कर्त्तव्या मन्त्रवन्तश्च चरवः प्रतिदैवतम्। आकृष्टेन इमं देवा अग्निर्मूर्द्धादिवः ककुत्। उद्बुध्यस्वेति च ऋचो यथासंख्यं प्रकीर्त्तिताः। वृहस्पतेऽति-यदर्य्यस्तथैवान्नात् परिश्रुतः। शन्नो देवी तथा काण्डात् केतुं कृण्वन्निति क्रमात्। अर्कः पलाशः खदिरस्त्वपामार्गोऽथ पिप्पलः। उडुम्बरः शमी दूर्वा कुशाश्च समिधः क्रमात्। एकैकस्याष्टशतमष्टाविंशतिरेव वा। होतव्या दधिमधुभ्यां दध्ना क्षीरेण वा युताः। गुडौदनं पायसञ्च हविष्यं क्षीर-षष्टिकम्। दध्योदनं हविश्चूर्णं मांसं चित्रान्नमेव च। दद्याद् ग्रहक्रमादेव द्विजेभ्यो भोजनं बुधः। शक्तितो वा यथालाभं सत्कृत्य विधिपूर्व्वकम्। धेनुः शङ्खस्तथानड्वान् हेमवासो हयस्तथा। कृष्णा गौरायसं छाग एता वै दक्षिणा क्रमात्। यश्च यस्य सदा दुष्टः स तं यत्नेन पूजयेत्। ब्रह्मणैषां वरो दत्तः पूजिताः पूजयिष्यथ। ग्रहाधीना नरेन्द्राणामुच्छ्रायः पतनानि च। भावाभावौ च जगतस्तस्मात् पूज्यतमा ग्रहाः"॥ शान्तिधर्म्मद्वारा ऐहिकानिष्टनिवृत्तिः। शान्त्यर्थयागो मलि-म्लुचादिष्वपि कार्य्यः। "नैमित्तिकानि काम्यानि निपतन्ति यथायथा। तथातथैव कार्य्याणि न कालस्तु विधीयते" इति दक्षवचनात्। नैमित्तिकानि काम्यानीति समानाधिकरण-मिदम्। महदोत्पन्नव्याधिदुःस्वप्नादिनिमित्तनैमित्तिकानि

तच्छान्तिफलकत्वात् काम्यानि । ग्रहयागस्तु न कार्य्यः पुष्ट्यर्थत्वेन केवलकाम्यत्वात् । अतएव मत्स्यपुराणम् । वैशम्पायनमासीनमपृच्छच्छौनकः पुनः । सर्वकामाप्तये नित्यं कथं शान्तिकपौष्टिकम्" ॥ वैशम्पायन उवाच । "श्रीकामः शान्तिकामो वा तथा चाभिचरन् पुनः । येन ब्रह्मन् विधानेन तन्मे निगदतः शृणु" ॥ इत्युपक्रम्य ग्रहयागाभिधानात् । दृष्टिकामहोमत्वग्रहनाशार्थत्वे शान्तिकः । केवलपुष्ट्यर्थत्वे पौष्टिकः । अयमपि सङ्कल्पात् परमशौचेऽपि कार्य्यः । "व्रत-यज्ञविवाहेषु श्राद्धे होमेऽर्चने जपे । आरब्धे सूतकं न स्यात् अनारब्धे तु सूतकम्" इति विष्णुवचने व्रतशब्दस्य सङ्कल्पाङ्ग-ककर्म्मपरत्वात् । "विवाहादौ च संस्कारे वृद्धिश्राद्धे कृते सति । सङ्कल्पे ग्रहशान्तौ च नाशौचं मन्यते बुधाः" इति निर्णयामृतधृतवचनाच्च । अत्र नान्दीश्राद्धं विवाहादावित्यनेन श्राद्धस्यारम्भार्थकत्वात् वृद्धिश्राद्धे कृते इति श्रवणाच्च विवाहो-पनयनादावशौचसंसर्गात् परमशौच एव दोषाभावः । न वृद्धि-श्राद्धारम्भणादर्वागिति । अत्राग्निनामान्याह ग्रह्यासंग्रहे । "पूर्णाहुत्यां मृडो नाम शान्तिके वरदस्तथा । पौष्टिके बलद-श्चैव क्रोधाग्निश्चाभिचारके" ॥ ग्रहाणाह सूर्य्य इत्यादि यद्यपि सर्वजनसिद्धत्वात् ग्रहाणां बहवः शब्दा वाचकाः सन्ति शब्दो-पहितार्थोऽर्थोपहितः शब्दो वा देवता उभयथापि शब्दा-नियमादविनिगमना स्यात् । तथापि सूर्य्यसोममङ्गलबुध-बृहस्पतिशुक्रशनैश्चरराहुकेतुपदैः पूजनं सर्वजनसिद्धत्वात् । उभौ बुधबृहस्पती । स्वैर्वर्णैस्तात्पर्य्याभावे यस्य यस्य यो वर्णो रक्तादिस्तैर्वर्णैर्वर्णमाह मत्स्यपुराणम् । "सुपारक्तमा-दित्यमङ्गारकसमन्वितम् । सोमशुक्रौ तथा श्वेतौ बुधजीवौ च पिङ्गलौ । मन्दराहू तथा कृष्णौ धूम्रं केतुगणं विदुः" ॥

पिङ्गलौ पीतौ। धूम्र चन्द्र नानावर्णं "सोमपुत्रो गुरुश्चैव तदुभौ पीतकौ स्मृतौ" इति। चित्राय केतव इति वशिष्ठ-संहितास्कन्दपुराणगोभिलैकवाक्यत्वात्। तथा चामरसिंहः। "धूम्रधूमलौ श्यामलोहितौ"। गन्धैश्च रक्तचन्दनादिभिः। कृतेषु मण्डलकेषु वर्त्तुलादिग्रहरूपेषु पूज्या इति शेषः। तथा च शान्तिदीपिकायाम्। "वर्त्तुलो भास्करः कार्य्योऽर्द्धचन्द्रो निशाकरः। अङ्गारकस्त्रिकोणस्तु बुधश्चापाकृतिस्तथा। पद्माकृतिर्गुरुः कार्य्यश्चतुष्कोणस्तु भार्गवः। सर्पाकृतिः शनिः कार्य्यो राहुस्तु मकराकृतिः। खड्गाकृतिस्तथा केतुः कार्य्यो मण्डलपूजने"॥ मण्डलकरणासामर्थ्ये वेदिकामाह मत्स्यपुराणम्। "गर्भस्योत्तरपूर्व्वस्यां वितस्तिद्वयविस्तृताम्। विप्रद्वययुता वेदीं वितस्त्युच्छ्रायसंयुताम्। संस्थापनाय देवानां चतुरस्रामुदक्प्लवाम्। अग्निप्रणयनं कृत्वा तस्यामावाहयेत् सुरान्"। गर्भस्य मण्डपगर्भस्य। मत्स्यपुराणे "मध्ये तु भास्करं विद्यात् लोहितं दक्षिणेन च। उत्तरस्यां गुरुं विद्याद्बुधं पूर्व्वोत्तरेण तु। पूर्व्वेण भार्गवं विद्यात् सोमं दक्षिणपूर्व्वके। पश्चिमेन शनिं विद्याद्राहुं दक्षिणपश्चिमे। पश्चिमोत्तरतः केतुं स्थापयेत् शुक्लतण्डुलैः"॥ अत्रैव चावाहयेद्ग्राहृभिरिति दर्शनादावाहनं व्याहृतिभिः शुक्लतण्डुलैः कार्य्यम्। स्कन्दपुराणे। "जन्मभूः गोत्रमेतेषां वर्णस्थानमुखानि च। योऽज्ञात्वा कुरुते शान्तिं ग्रहास्तेनावमानिताः॥ उत्पन्नोऽर्कः कलिङ्गेषु यमुनायाञ्च चन्द्रमाः। अङ्गारकस्त्ववन्त्यान्तु मगधायां हिमांशुजः॥ सैन्धवेषु गुरुर्जातः शुक्रो भोजकटे तथा। शनैश्चरस्तु सौराष्ट्रे राहुर्वैराटिकापुरे॥ अन्तर्वेद्यां तथा केतुरित्येता ग्रहभूमयः। आदित्यः काश्यपो गोत्र आत्रेयश्चन्द्रमा भवेत्॥ भरद्वाजो भवेद्भौमस्तथात्रेयश्च सोमजः। गुरुः पूज्योऽङ्गिरो गोत्रः शुक्रो वै भार्गवस्तथा। शनिः काश्यप एवाथ राहुः पैठीनसिस्तथा॥ केतवो जैमिनेयाश्च ग्रहा नाकदिवं रताः"॥ मत्स्यपुराणम्। "आदित्याभिमुखाः सर्व्वे साधिप्रत्यधिदेवताः। स्थापनीया मुनिश्रेष्ठ नाम्नसरा न पराङ्मुखाः"॥ आदित्यान्यान्यस्य च

स्थापितग्रहस्यान्तरालेऽन्यो ग्रहो न स्थापनीयः नाप्यादित्य-पराङ्मुखाः कार्य्याः। अधिदैवतपूजा अयुतहोमादौ कार्य्या। कात्यायनः। "तद्गोत्रजातीरष्ठात्वा होमं यः कुरुते नरः। न तस्य फलमाप्नोति न च तुष्यन्ति देवताः॥ न हुतं न च संस्कारो न च यज्ञफलं लभेत्"॥ वशिष्ठगोभिलकात्यायनाः। "ब्राह्मणौ भार्गवाचार्य्यौ क्षत्रियावर्कलोहितौ। वैश्यौ सोम-बुधौ चैव शेषान् शूद्रान् विनिर्दिशेत्"॥ वलयस्तु मत्स्य-पुराणे। "गुडोदनं रवेर्दद्यात् सोमाय घृतपायसम्। सयावकं कुजे दद्यात् क्षीरान्नं सोमसूनवे॥ दध्योदनञ्च जीवाय शुक्राय तु घृतौदनम्। शनैश्चराय कृषरमाज मांसञ्च राहवे॥ चित्रौ-दनञ्च केतुभ्यः सर्वभक्ष्यैः समर्चयेत्"॥ सर्वभक्ष्यैस्तु तत्तद्द्रव्या-लाभे यथालाभोपपन्नैः। मन्त्रवन्त। सोम् सूर्य्यायत्वाजुष्टं निर्वपामीति मन्त्रयुक्ताः। यजुषा ग्रहणनिर्वापप्रोक्षणमन्त्र-युक्ताः। ऋग्वेदिनान्तु निर्वापप्रोक्षणमन्त्रयुक्ताः। चरुद्रव्य-माह गोभिलः। "अथ हविर्निर्वपति व्रीहीन् यवान् वेति" तदलाभे शालिगोधूमावपि ग्राह्यौ। "यथोक्तवस्त्वसम्पत्तौ ग्राह्यं तदनुकारि यत्। यवानामिव गोधूमा व्रीहीणामिव शालयः" इति छन्दोगपरिशिष्टात्। समित्प्रमाणन्तु मत्स्यपुराणे। "प्रादेश-मात्राः सशिखाः सवल्काः सपलाशिनीः। समिधः कल्पयेत् प्राज्ञः सर्वकर्मसु सर्वदा"॥ तत्तत्समिदलाभे पैठीनसिः। "काण्ड-वल्कलपुष्पपरोहरसगन्धादीनां सादृश्येन प्रतिनिधिं कुर्य्यात् सर्वालाभे यवः प्रतिनिधिर्भवतीति काण्डं नालं प्ररोहाऽङ्कुरः। यव इति कल्पतरु पाठः। अवयव इति नारायणोपाध्यायाः। 'आकृष्टेनेत्यादयः' क्रमेण सूर्य्यादिमन्त्राः। एकैकस्येति स्वगृह्या-नुसारेण। चरुसमूहेनाज्यभागं कृत्वा चरुणा प्रत्येकमेकैका-हुतिमर्कादिसमिधार्कादिमन्त्रैर्हुत्वा पश्चात् स्वस्वमन्त्रैरेव यथोक्तसंख्या होतव्या। इति शूलपाणिमहामहोपाध्यायाः। दूर्वा होमे दूर्वात्रयं ग्राह्यम्। सवदातिलके होमद्रव्यपरिमाणे दूर्वात्रयसमुद्दिष्टमिति दर्शनात्। चूर्णं पक्व तिलतण्डुलचूर्णं कृषरूपं शनैश्चराय कृषरमिति मत्स्यपुराणात्। मांसमाज-माज मांसञ्च राहवे" इति मत्स्यपुराणात्। चित्रान्नं "अजा-

क्षीरेण संमिश्रा यवाश्च तिलतण्डुलाः। अलाभे चैव
रक्ताश्चित्राश्च संस्मृताः"॥ इति दीपिकोक्तम्। यथा लाभ-
मित्यनेन तत्तद्द्रव्यालाभे भक्ष्यान्तरं देयम्। सर्वभक्ष्यैः समर्चये-
दिति मत्स्यपुराणात्। अनन्तरं पाद्यादिना पूजयित्वा धेन्वा-
दिदक्षिणा देया। तदभावे तु मत्स्यपुराणम्। "सुवर्ण-
मथवा दद्यात् गुरुर्वा येन तुष्यति"। तथा च मत्स्यपुराणम्।
"यजमानः सपत्नीक ऋत्विजस्तान् समाहितः। दक्षिणाभिः
प्रयत्नेन पूजयेद्गतविस्मयः"॥ इत्युपक्रमात् गुरुर्वा येन तुष्य-
तीत्युपसंहारात्। तत्रैव लक्षहोमे। "दातव्या यजमानेन
पूर्ववद्दक्षिणा पृथक्। त्वराक्रोधविहीनेन ऋत्विग्भ्यः शान्त-
चेतसा"॥ इत्युक्तत्वात् ऋत्विग्भ्य एव दक्षिणा। "सूर्याय
कपिलां धेनुं दद्याच्छङ्खं तथेन्दवे"॥ इत्यादिषु तादर्थ्ये
चतुर्थी। तत्र सूर्ययागप्रतिष्ठार्थं कपिलां धेनुम् ऋत्विजे
दद्यात्। गुडौदनादिभोजनमपि तस्यैव उपस्थितत्वात्।
एता दक्षिणा भोजितब्राह्मणानामिति शूलपाणिव्याख्यानाच्च।
"समन्त्रेण प्रदातव्याः सर्वाः सर्वत्र दक्षिणाः" इति मत्स्यपुरा-
णात्। धेन्वादिदाने कपिले सर्वदेवानामित्यादि तत्तन्मन्त्र-
पाठः। तं च प्रयोगे वक्ष्यते। ऋत्विग्भ्य इत्ययुतादिहोम-
विषयम्। अयुतहोमेऽशक्तावेकोऽपि पृथक्। अतएव गुरुर्वा
येन तुष्यतीत्युक्तं यत्नेति यत्नेन पूर्वोक्तादतिरिक्तोपचारेण अत-
एव दीपिकायाम्। "एकैकस्याष्टशतमष्टाविंशतिरेव वा।
होतव्या मधुसर्पिर्भ्यां दध्ना क्षीरेण वा युतम्"॥ पूजयिच्च
त्वभीष्टवरदानेन ग्रहोद्दुष्टः शुभो यत्नतः पूजनीयः। यथा
मत्स्यपुराणे। "सुस्थः स्वल्पोपचारेण दुस्थः प्रश्नाद्यपेक्षया।
यत्नतः पूजनीयास्ते पूजिताश्चेत् शुभावहाः"॥ तथा "यस्तु
पीडाकरो नित्यमल्पवित्तस्य वा ग्रहः। अतीव यत्नेन सम्पूज्य
शेषानप्यर्चयेन्नरः"॥ तस्मात् पीडाकरो नित्यं य एव भवति
ग्रहः। तमेव पूजयेद्भक्त्या द्वौ वा त्रीन् वा यथाविधि"॥ एक-
मप्यर्चयेद्भक्त्या ब्राह्मणं वेदपारगम्। दक्षिणाभिः प्रयत्नेन न
बहूनल्पवित्तवान्"॥ इति वन्द्यघटीय-हरिहरभट्टाचार्यात्मज-
श्रीरघुनन्दनभट्टाचार्यविरचितं संस्कारतत्त्वं समाप्तम्।